

A Debreceni Református Kollégium története

Dr. Kocsis Elemér püspök úr jubileumi ajándéka

A

DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM

450 ÉVES

JUBILEUMÁNAK VÉDNÖKSÉGE

ÁCS ISTVÁN, ALBERTH BÉLÁNÉ, BERÉNYI DÉNES,
DARÓCZY ZOLTÁN, ESZE TAMÁS, FIÁK LÁSZLÓ,
KÁLLAI GYULA, KARMAZSIN LÁSZLÓ, KOCSIS ELEMÉR,
KOVÁCH ATTILA, KÖPECZI BÉLA, KÜRTI LÁSZLÓ,
MIKLÓS IMRE, OLÁH LAJOS, POZSGAY IMRE,
SOMOGYI JÓZSEF, SZABÓ IMRE, SZABÓ MAGDA,
TÓTH KÁROLY, ÚJSZÁSZY KÁLMÁN

A KÖTET FŐSZERKESZTŐJE

KOCSIS ELEMÉR

A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE

ÍRTÁK

BAJKÓ MÁTYÁS
BARCZA JÓZSEFNÉ
BÖLCSKEI GUSZTÁV
CSOHÁNY JÁNOS
CZEGLÉDY SÁNDOR
DANKÓ IMRE
FEKETE CSABA
GAÁL BOTOND

GYŐRI L. JÁNOS
KOC SIS ELEMÉR
KORMOS LÁSZLÓ
MAKKAI LÁSZLÓ
G. SZABÓ BOTOND
SZABÓ LÁSZLÓ AMBRUS
TAKÁCS BÉLA
TÓTH BÉLA

SZERKESZTETTE

BARCZA JÓZSEF

KIADJA

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ ZSINATI IRODÁJÁNAK
SAJTÓOSZTÁLYA
BUDAPEST, 1988

Lektorálták

RÁCZ ISTVÁN

(I. rész 1—40., II. rész 1—5., 7—8. fejezetét)

MAKKAI LÁSZLÓ

(I. rész 5—6., II. rész 6., 10 fejezetét)

A szerkesztésben segített és a névmutatót összeállította

BERECZKI LAJOS, V. HUNYADI ÉVA

ELŐSZÓ

A Debreceni Református Kollégium 450 éves jubileumára készült monográfiát megilletődve bocsátjuk útjára. Ezzel a könyvvel is méltó emléket kívántunk állítani e jeles határkőnél. A Kollégium, mely hazánk legrégebb, megszakítás nélkül működő iskolája, nemcsak a Magyarországi Református Egyház történetének, hanem csaknem egy félévezredes magyar kultúrtörténetnek is élő tanúja.

Sorsát beszédesen kifejezik Debrecen város régi címerének, egyben református egyházunk címerének szimbólumai. Alsó mezőjében az Ó- és Újtestamentum könyvein álló zászlós bárány nemcsak a Kollégiumot éltető hit és a Biblia kapcsolatára utal, hanem arra is, hogy a Könyvek Könyve nyitottságot és kapcsolatot jelentett a Kollégium professzorai és diákjai számára minden igaz tudomány teljes perspektívájával. A pálma, az élet fája, amely a teher alatt egyre nagyobbra nő. A címer felső mezőjében a poraiból megelevenedő fénix azt a mindig megújuló élni akarást példázza, amely a többször is porig égett romokon törhetetlen reménységgel és akarattal mindenkor képes volt megújulni és felépíteni a tudomány várát. A Kollégium története hatalmas küzdelmek, próbák, de győzelmek története is. Külső hatalmak, az oszmán birodalom és a Habsburg ház szorításában mindig európai és mindig magyar tudott maradni. A történelem adta szűkös viszonyok idején is a legújabb tudományos eredményeken és a leghaladóbb eszméken tájékozódott, a sötétségből újra és újra a fényre tört. Mindezzel népünk kulturális felemelkedésének minden korban hasznára vált.

A kötet a szerzői gárda három esztendő munkája révén jött létre, de több tanulmány mögött évtizedes kutatói tapasztalatok vannak. Az I. részben olvasható kerettörténet fejezetei monografisztikus célkitűzéssel készültek, de nem törekedhettek teljességre. Mégis sok új adat és sok új szempont található bennük, ami szükségessé és időszerűvé tette a monográfia megjelenését. A II. rész tanulmányai is számos új szempontot és eddigi levéltári kutató munkában fel nem tárt adatot tartalmaznak. Nem tudtuk ugyan ezekkel a résztanulmányokkal sem kimeríteni a Kollégium 450 éves történetének minden életmegnyilvánulását, de bátran mondhatjuk, hogy a monográfia valami olyat valósított meg, ami eddig nem sikerült, még a 400 éves jubileumi ünnepségek alkalmával sem. Egy kötetben megközelítő teljességgel feltárta és közkinccsé tette a Kollégium intézményeinek történetét, a benne végzett oktató-nevelő munka jelentőségét, az iskola európai távlatokban épített kapcsolatrendszerét, és az egész országra kiterjedő iskolahálózatát, nem utolsósorban Debrecen városához való viszonyát, és a diákélet jellegzetességeit.

Tudatában vagyunk annak, hogy a Debreceni Kollégium kutatásának új fejezete ezzel a monográfiával nem zárult le, sőt éppen elindult. Külön rész tanulmányt igényelne a Kollégium gazdaságtörténete, hiszen pl. amikor Magyarországon még nem voltak pénzügyintézetek, a Kollégium „bankja” volt egy hatalmas tájegységnek. Ugyanígy a történelem, az élő nyelvek, a klasszika filológia stb. tanításának története – bár a kötetben érintve vannak – külön fejezeteket érdemelnének. Minden tanulmányt kötetné lehetne kiszélesíteni és elmélyíteni. Valójában a Debreceni Kollégium teljes történetét

csak egy 10–15 kötetes sorozat mutathatná be kimerítően. Addig is, míg a remélt sorozat elkészül, erre a kötetre múlhatatlan szükség van.

A tárgymutatót a tanulmányok részletes tartalomjegyzéke lényegében pótolja. Egyfajta modern gyakorlatnak megfelelően a szövegben nem emelünk ki neveket és szövegrészeket sem kurziválunk. A könyvcímeket minden első előfordulási helyen aláhúzzuk.

A rövidítésjegyzék a leőhelyeket (könyvtárak, levéltárak) és a több szerző által használt forrásmunkákat, periodikákat, könyveket, kéziratokat tartalmazza, de azokat a monografisztikus igényű műveket is, amelyekre csak egy-egy szerző hivatkozik, akkor, ha a Kollégium története szempontjából különösen fontosak. A névmutató felveszi a kötetben előforduló valamennyi személynevet. Ezáltal tartalmazza azoknak a jelentős személyiségeknek a nevét is, akiknek a történelem folyamán a Kollégiummal kapcsolatuk volt, valamint azokét a szerzőkét, akik tudományos kutatásaikban és írásaikban, életrajzi vagy irodalmi műveikben a Kollégiummal foglalkoztak.

Köszönet illeti mindazokat, akik fáradságos munkával ezt a kötetet létrehozták, az írókat, a lektorokat és a szerkesztőt, aki tiszteletreméltó munkával, saját kutatásai eredményeit is bedolgozva igyekezett a különböző szerzők írásaiból egységes művet kiadásra előkészíteni. Köszönjük az egyes intézményeknek, hogy anyagukat rendelkezésünkre bocsátották, munkatársaikat az írói és szerkesztői munka miatt hosszasan nélkülözték. Köszönjük a Református Zsinati Iroda Sajtóosztályának, hogy a nagy terjedelmű kötet kiadását szűk határidőn belül vállalta.

Ajánljuk ezt a könyvet a Kollégium egykori és jelenlegi tanárainak és diákjainak, a Kollégium barátainak, egyházunk tagjainak, akik szeretettel szívükön viselik az ősi iskola sorsát és nem utoljára a magyar kultúra minden munkásának. A Debreceni Református Kollégium nemcsak a református egyházé, hanem az egész magyar népé. 450 éves jubileuma a magyar kultúra ünnepe is.

Dr. Kocsis Elemér

püspök

a Kollégium Külön Igazgatótanácsának elnöke

I.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A KEZDETEKTŐL A VÁRADI ISKOLA BEOLVADÁSÁIG (1660)

A Debreceni Református Kollégium keletkezésének, kialakulásának folyamata mögött áll az a politikai-szellemi-egyházi környezet, amelyből a középkori mezőváros életének kontúrjai rajzolódnak ki előttünk.

A középkori városi élet kialakításában és formálásában a világi és egyházi földesúr, a városi tanács és a városban megtelepedett szerzetesrendek játszottak külön-külön és együttesen meghatározó szerepet.

Debrecen mezőváros a középkorban a váradi püspökség területén feküdt, s a XIII. század végén Váradot kivéve a legmagasabb összegű pápai tizedet fizette.¹ A püspöki székhely közelsége gátolta a város saját művelődésének fejlődését. Debrecennek a középkori városhálózat hierarchikus tagozódásában elfoglalt helye arra utal, hogy a város korántsem volt olyan jelentős kulturális központ, mint amilyennek vagyoni helyzete és lakóinak száma alapján gondolhatnánk.²

A világi földesurak közül – a Dózsa család kihalása után – nem akadt olyan birtokos, aki Debrecenben állandó udvartartást rendezett volna be. Ez a tényező maga is hátráltatta a középkori művelődés fejlődését. Debrecen életének irányításában egyre növekedett a városi tanács szerepe. A városi (oppidális) jogállás első említése 1332-ből származik, amikor a király utasítást küld Debrecen város „bíráinak, esküdtjeinek, telepeseinek és kereskedőinek”.³

A városi művelődés alapjait a középkorban a szerzetesi és plébániai iskola biztosította. Debrecenben az 1322-ben ide települt mariánus ferencesek tartottak fenn szerzetesi iskolát.⁴ A ferences kolostor építésével egy időben azonban megjelentek a városban a dominikánusok is. A város egyik világi földesurának támogatásával, (cum „auxilio brachii secularis”⁵ 1324–1325-ben ők vették birtokba az Imre (1297–1317) váradi püspök által építtetett Szent András templomot és annak paróchiáját.⁶ A váradi püspök közbenjárására azonban XXII. János pápa fellépett a domonkosok ellen. A pápa 1326. november 12-én Avignonban kelt levelében a váradi püspök fennhatósága alá rendelte vissza a templomot, s a domonkosokat átok terhe mellett elűzte a városból.⁷ Így feltételezhető, hogy a domonkosok kiűzése után az üresen maradt épületben jött létre a plébániai-városi iskola. Míg a ferencesek iskolája szerzetesi műveltséget nyújtott, addig a városi iskola „deákos” alpműveltséget biztosító intézményként arra volt hivatott, hogy itt a városi életformához szükséges tisztségek betöltésére alkalmas ifjak alapismereteket szerezzenek. A középkori plébániai iskolai oktatás anyagáról Debrecenben nem tudunk közelebbit. Feltehetően hasonló lehetett a Sárospatakról ismert 1489/90-es tananyaghoz, amelyet az ún. „Szalkai-kódex”-ből ismerünk, mely a középkor végi oktatás tartalmi kérdéseire nézve páratlanul értékes forrás. A Szalkai-kódex hat füzetből álló tankönyv és gyakorló füzet, amelyet a pataki iskolában készített az ekkor itt tanuló 15–16 éves diák, Szalkai László. A Mészáros István által feltárt és elemzett forrás alapján az 1489/90. évi tananyagot így jellemzi Szűcs Jenő: A tananyag egyik súlypontja két vers magyarázatokkal ellátott sokoldalú értelmezése volt. A második

harmad a levélfogalmazás gyakorlati mesterségét tartalmazta, a harmadik harmad megszozott az asztronómia, naptárkészítés, jogi és zeneelméleti ismeretek között.

Az oktatásban négyes pedagógiai elv érvényesült: az ismereteknek egyidejűleg kellett szolgálniuk a morális épülést, a napi életben való „hasznosságot”, miközben szórazkoztatnak, végeredményben pedig az „emberséget” alakítják ki.⁸

A debreceni ferences szerzetesek kolostora a rend konzervatív ágát képviselte, s a rend magyarországi történetében nem játszott jelentős szerepet. Míg a másik ág, az obszerváns ferencesek újulást-újítást munkáló lelkisége ellen kiadott rendeletek és körlevelek arra a hatásra utalnak, amelyet az obszerváns ferencesek a reformáció eszméi magyarországi befogadásának, majd terjesztésének ügyére gyakoroltak, addig a debreceni ferencesekhez intézett levelek (1448, 1466, 1489, 1490) az erkölcsi élet lazulása miatt marasztalják el a rend itteni képviselőit. A város földesurai többször fenyegették azzal a szerzetesrendet, hogy kolostorukat a „cseri” barátoknak (obszervánsok) adják. Hunyadi János, Szilágyi Erzsébet és Hunyadi Mátyás dorgálásai mellett maga a pápa is intette a debreceni ferenceseket a szabályosabb élet, a regula megtartására.⁹

Mindennek következtében már érthetővé válik az a tény, hogy a középkori külföldi egyetemjárásban miért foglal el olyan jelentéktelen helyet Debrecen. A középkori egyetemek közül a krakkói egyetemen 1440 és 1514 között összesen 17 debreceni diákot találunk, a bécsin egyet sem. Ugyanakkor Szeben 187, Brassó 170, Kassa 117, Várad 78, Kolozsvár 69, Nagybánya 37 diákot küldött Bécsbe és Krakkóba.¹⁰

I. A REFORMÁCIÓ KIBONTAKOZÁSA DEBRECENBEN

A XVI. század Európájának életét alapvetően megrázó és újraformáló reformáció debreceni megjelenésének pontos dátumát nem ismerjük. De nem is lehet pillanat-felvétel-szerűen rögzíteni egy olyan időpontot, amely előtt még nem beszélhetünk a reformáció jelenlétéről egy városban, amely után azonban már kizárólag csak református városról beszélhetnénk. A reformáció – természetéből adódóan – nem egyik napról a másikra történő változást jelent, hanem olyan összetett folyamat, amelyben az egyén lelki, kegyességi élete, a régi és az új szervezeti forma egymással való küzdelme, a korábbi és újabb patrónusok szerepe, a művelődési eszmény változása, a szertartások és a hétköznapi szokások átalakulása mind-mind szerephez jutott, s mindegyik más-más tempóban ment végbe.

Debrecen a XVI–XVII. században messze földön híres volt gazdagságáról, lakói vagyonosságáról. A város külső képe azonban ebből nem sokat árult el. Az igen nagy kiterjedésű településen az építészeti kultúra nem jutott magas fokra. Csak elvétve akadt egy-egy kőház az utazók által „óriási falunak” titulált városban. Debrecen lakossága a XIV–XV. század fordulóján 4500–5000 fő lehetett. A XVI. század közepén, az 1552-es adólista alapján megállapítható, hogy a lakosság létszáma elérte a 12 000 főt (1216 porta). A század második felében háborús dúlások, természeti csapás, tűzvész követték egymást a város életében, sokan elbujdosnak, csökkent a lakosság létszáma, az 1600-as évek elején mintegy 11 000-re tehető.

A város életében a reformáció idején alapvető fontosságú volt a kereskedelem és az ipar. A debreceni „áros” nép 1411-től vámmentességi jogot élvezett az ország egész területén, 1508-tól pedig évente hét alkalommal tartottak a városban országos vásárt. A városi tanács a közösség jogainak mindenkivel szemben igyekezett érvényt szerezni, a városon belül nem engedte érvényesülni a nemesi kiváltságokat.¹¹

Debrecen fontos kereskedelmi út mentén feküdt, kereskedői európai tapasztalattal rendelkeztek. A városba nyilván hamar eljutott a reformáció híre. Az új mozgalom iránti érdeklődés első kitapintható jele, hogy 1529-ben beiratkozott a wittenbergi egyetemre az első debreceni diák, Gregorius Johannis Debrecinus néven. Dévai Bíró Mátyással együtt iratkozott be, aki később a magyar reformáció első nagy alakjaként éppen Debrecenben fejezi be életét 1545-ben, itteni lelkipásztorként.¹² Az egyházzal szembeni bizalmatlanság és elégedetlenség kifejeződése az az ugyancsak 1529-ből származó adománylevél is, amellyel Boncz László debreceni polgár a szegények és betegek számára létesített ispotályt a városi tanács felügyelete alá helyezte: „Sohase adassék pedig az Ispotály örökösen valamely papnak, nehogy ilyenformán pusztulásra jusson”¹³

Az 1536-os esztendő a következő fontos állomás a reformáció elterjedésének folyamatában. A város ekkor új földesurat kapott. Szapolyai János 1536. szeptember 30-án kelt adománylevelében Enyingi Török Bálintnak juttatta Debrecen,¹⁴ Magyarország „legnagyobb és leggazdagabb városát” (oppidum Hungariae maximum et opulentissimum).¹⁵ Az új földesúr személyében a reformáció hatalmas pártfogóra talált. A magyarországi városok közül az ő birtokába került Vajdahunyad, Pápa, Nyitra, Ozora, Szigetvár, Somogyvár, Sümeg, Szigliget. Török Bálint ekkor már meggyőződéses híve a reformatori eszméknek, amelyekkel még 1523 előtt ismertette meg a Budán tanító humanista-reformátor Simon Grynaeus. Török Bálint és Grynaeus kapcsolatáról Bod György állítása alapján írja Tóth Ferenc: „Bod György pedig világosan is írja Török Bálintról, hogy ő az Evangéliumi tudomány édességét még Lajos alatt, a Budai Oskolában, Grinaeus Simon tanításából kóstolta meg, aminek már 1523 előtt nem csak azért kellett megesni, mert 1521-ben házas emberré lett, hanem azért is, mert Grinaeusnak 1523-ban minthogy a Protestáns vallást tanította ki kellett parantsolatnál fogva az Országból menni.”¹⁶ Érthető tehát, hogy Török Bálint nem csupán hallgatólagos beleegyezéssel, hanem cselekvő módon vesz részt Debrecen reformációjában azal, hogy idehozatta azt a Bálint papot, aki vezető szerepet játszott Pápa reformációjában is. Bálint pap Debrecenbe hozatalának jelentőségéről tanúskodik az a tény, hogy a magyarországi reformáció első nyomtatásban megjelent áttekintése, Gönczi Györgynek a Félegyházi Tamás Újszövetség fordításához írt előszava 1586-ban az ő személyével hozza összefüggésbe a város reformálását.¹⁷ Az új hitet valló főúr anyagi támogatása párosult a reformatori eszméket hirdető prédikátor munkásságával – ez már a reformáció egyre szélesebb körre kiterjedő – térhódítását jelentette, beleértve természetesen a prédikátor-plébános közvetlen felügyelete alá tartozó városi iskolát is. A Debreceni Református Kollégium működésének kezdetét jelző 1538-as esztendő ebben az összefüggésben tehát azt jelenti, hogy ettől számíthatjuk a mai Kollégium helyén állott egykori városi iskolában a reformatori vezetés meglétét.

Az Enyingi Török család patrónusi jelentősége nem csökkent akkor sem, amikor Török Bálint 1541-ben fogságba került, majd halála után felesége és fiai léptek a helyébe. Fogságából írt levelében arra kérte feleségét, hogy birtokain folytassa tovább az egyház reformálását.¹⁸

A reformáció terjedését segítő és gátló erők küzdelmének sajátos színterévé vált Debrecen 1545-ben. A reformáció magyarországi sikerei láttán a régi vezetés elbizonytalanodott. Mivel ellenszert egyelőre nem találtak, tanácskozássra gyűltek össze Debrecenben. A részleges országgyűlést Martinuzzi György, mint királyi helytartó, június 7-ére hívta egybe, s kimondatja, hogy „senki se tűrjön meg birtokain luteránust” (Nullus in bonis suis Lutheranos retineat). Egyben felhatalmazta a kincstárnokot és a főkapitányt, hogy az ország törvényei értelmében nyomoztassanak a luteránusok után.¹⁹ A rendelet félreérthetetlen fenyegetés az országgyűlésnek helyet adó Debrecen számára is, hiszen ugyanebben az évben fogadja be a város azt a Dévai Bíró Mátyást, aki ekkor már „sakramentárius” hírében állott. Maga Luther állapítja ezt meg róla 1544. április 21-én kelt, az eperjesi és Eperjes környéki lelkészekhez írt levelében.²⁰ A szigorú rendeletnek azonban Debrecenben sem lett nagy foganatja. Az Erdődön, Drágfy Gáspár oltalma alatt tartott első protestáns zsinaton 1545. szeptember 20-án kelt hitvallás 29 aláírója között ott találjuk a debreceni származásúnak és neveltetésűnek tekinthető Michael Debrecinus nevét is.²¹

A szellemi és politikai forrongásnak ebben a korszakában 1549-ben szólal meg először – legalábbis, ami az írásban fennmaradt emlékeket illeti – a debreceni schola hangja, Dézsi Andrásnak, az iskola első név szerint ismert rektorának irodalmi munkásságában :

„Felejtsetek immár minden félelmet,
Adjon az Úristen oly bátor szívet,
Hogy mind halálig vallhassátok őtet,
Megmaradhassatok igazhit mellett.” (*Makhabeus*)²²

Kitartásra, a már felismert igazság melletti helytállásra biztató sorok ezek, amelyek szimbolizálják azt a későbbi korszakokban is meglévő kölcsönös felelősségen alapuló kapcsolatot, amely a város tanácsa és az iskola között fennállt. Öntudat és felelősség jellemzi mindkét részről a feleket. A „schola nostra”, „schola oppidi” kifejezések így nyernek igazi tartalmat. A XVI. században nem találkozunk még a „collegium” elnevezéssel. A váradi iskola beolvadása utáni időben alapítványokban, a városi tanács jegyzőkönyveiben elszórtan felbukkan ez a név is a „schola”, vagy „schola illustris” mellett. Hivatalosan azonban csak az 1704. évi iskolai törvények címében jelenik meg a „collegium” név.

Az 1540-es évek végétől kezdve a debreceni reformáció történetében fokozatosan erősödött az a vonás, amely a várost és iskoláját a hazai helvét irányzat gyűjtőhelyévé teszi. Ennek politikai háttere, hogy az 1548-as pozsonyi országgyűlés XI. törvénycikke, amely a sakramentáriusokat száműzte az ország területéről, Debrecenre nem vonatkozott, mivel a város az 1538-as váradi béke értelmében Erdélyhez tartozott.²³ Így 1551-ig, Erdély Habsburg-kézre kerüléséig a helvét irány hívei

Debrecen választották működésük központjának. Erre a korszakra esik Radán Balázs prédikátori tevékenysége Debrecenben, akiről bizonyos, hogy innen való távozása után beregszászi lelkészként, a helvét irányzat híveként tevékenykedett.²⁴

Az 1551-es esztendőben a helvét irányú reformáció véglegesen gyökeret vert Debrecenben. Ekkor kerül a városba Kálmáncsehi Sánta Márton, a nagyhatalmú földesúr, Petrovics Péter pártfogoltja. Ő lett az általa „magyar vallás”-nak titulált helvét irányzat vezéregyénisége.²⁵

Az 1551-es esztendőből fennmaradt városi tanácsi rendelet a Debrecenben tartózkodó nem debreceni polgárookra is kiterjesztette azt a korábbi határozatot, mely szerint a vasárnapi istentisztelet idején árusítók portékáit el kell kobozni.²⁶ Ez a dokumentum a reformáció szigorú erkölcsiségének komolyan vételét bizonyítja. A másik fennmaradt dokumentum pedig azt igazolja, hogy milyen súlya volt már ebben az időben Debrecennek a hazai reformáció folyamatában. Gyalui Torda Zsigmond 1551. október 10-én kelt levelében arról számol be Melanchthonnak, hogy a budai pasa levelet küldött a Debrecenben zsinatra összegyűlt prédikátoroknak, amelyben nemcsak szabad működést, de jutalmat is ígér azoknak a lelkészeknek, akik hajlandók lelkészséget és tanítóságot vállalni a török hódoltsági területeken.²⁷ Az ottani lelkészek is levélben kérik, hogy küldjenek nekik alkalmas embereket. Azért fordulnak hozzájuk, mert: „hallottuk, hogy tudományokkal felülmúltok minket és a Szentlélek kegyelmi ajándékaival világoskodtok.”²⁸

A városban 1551-re már kidomborodott a reformáció helvét jellege, s ez a jelleg ettől fogva nem is halványult el többé. Huszár Gálnak Debrecenről alkotott költői képéhez („egész Magyarországnak és Erdélységnek s több sok helyeknek is világoséjító lámpásának lenn”)²⁹ ez az esztendő már maradandó módon járul hozzá. A reformáció, az iskola és a város ügyének szoros kapcsolata világosan érezhető az azokból a szavakból, amelyekkel 1586-ban Gönczi Kovács György püspök tekintett vissza a város közelmúltjára: „Ilyen volt a ti kegyelmetek városa, mi időtől fogva az Istennek igéjének fejet hajtott, főképpen ez harmincöt esztendő alatt, (azaz 1551, Kálmáncsehi Debrecenbe jövele óta) buzgó volt az evangéliumnak hallgatásában és tanulásában, szorgalmatos gondot viselt az Isten anyaszentegyházára, az tanítókra és tanulókra, egyeztenek mindnyájan az igaz tudománnak vételében és oltalmazásában. Mindezekért a ti kegyelmetek városa ez mi országunkban s mind szomszéd országokban nagy becsületben volt, kitől egyéb helyek is mind az isteni tiszteletre s mind az külső rendtartásra nézve jó példát vettek, ennekokáért mindmáiglan főnek tartatik az mi országunkban”³⁰

Ahhoz, hogy a város a fent jelzett tekintélyes szerepét a reformáció magyarországi terjesztésében betölthesse, elengedhetetlenül szükséges volt az iskola fejlődése és fejlesztése is. A város, a reformáció és az iskola egymást kölcsönösen gazdagító hatását elsorángúan példázza, a második ismert rektor, Szegedi Gergely személye és munkássága. Szegedi Gergely Kálmáncsehi Sánta Márton támogatásával jutott el Wittenbergbe,³¹ ahová 1556. július 8-án iratkozott be.³² Innen hazatérve Kassán tűnik fel, ahol a városi tanács prédikátorként akarta alkalmazni. Mivel azonban a lutheri irányzattól eltérő módon tanított az úrvacsoráról, a városi tanács lemondott az alkalmazásáról. Szegedi visszatért(!) Debrecenbe. A kassai tanács 1557. szeptember 18-án levelet küldött utána, ítéletét megváltoztatva, prédikátorául akarja fogad-

ni.³³ A hívásra Szegedi mellett a debreceni városi tanács is válaszolt egy éles hangú levélben. Felrótták a kassai tanácsnak, hogy az ő tudtukon kívül tárgyaltak Szegedivel és Kálmáncsehivel, pedig mindketten (Gergely deák és Márton doktor úr) tőlük függenek, mert az ő fizetett alkalmazottaik.³⁴ Ebből az következik, hogy Szegedi Gergely már wittenbergi tanulmányai előtt a debreceni városi tanács alkalmazásában állott, mint a debreceni iskola rectora. Az alkalmazás kezdetét pedig Kálmáncsehi első debreceni működése idejére kell tennünk, tehát kb. 1552-re. S ha nem is fogadhatjuk el azt a közvetett bizonyítékokon alapuló azonosítást, hogy Szegedi Gergely azonos azzal a Belényesi Gergellyel, aki 1544-ben az első magyarként felkereste Genfben Kálvint,³⁵ akkor is látjuk, hogy az iskola második rectora egy nagy tapasztalatú, nagy hatású, kálvini elveket hirdető reformátor, aki magas szinten tudta ellátni azt a feladatot, amelyet kora, egyháza és hazája várt tőle.

II. AZ ISKOLA KÖZJOGI HELYZETE

Az a határozottság, amivel a debreceni tanács a lelkipásztor és a tanító alkalmazása ügyében 1557-ben fellépett, mindvégig jellemzi korszakunkban (1660-ig) a magisztrátust. Magatartásán érződik, hogy „szabad királyi városi” privilégiumait komolyan vette, s élt jogaival. Az iskolával kapcsolatosan rendszabályokat fogantatott és fizette az iskola rectorait. A tanács jogköréhez tartozott a rectorok meghívása, illetve marasztása. Az oktatás-nevelés tartalmi kérdéseiről viszont a zsinatok döntöttek, a zsinati végzések tartalmát pedig a reformáció művelődéspolitikai célkitűzései határozták meg. A tanács illetékességi köre megcsorbítását nem hagyta szó nélkül a földesúrral szemben sem. Ennek bizonyítéka, hogy a városi tanács 1502-ben tiltakozott a váradí káptalannál, mert az újonnan beállított plébános a város földesúrához, Corvin Jánoshoz fordult tisztében való megerősítésért. Ennek a tiltakozásnak csak az lehetett az alapja, hogy az egyház kegyura maga a város volt. Sem a parókiális jövedelmek, sem az ingatlanok, így a mai Kollégium területe sem voltak királyi vagy egyházi adományok, hanem a város saját tulajdonai.³⁶ Így az iskola nem az egyházi javakat szekularizáló kolozsvári országgyűlés végzése következtében kerül világi tulajdonba, hiszen már azelőtt is abban volt.

A tulajdonosi igény hangoztatása azonban együtt járt a városi tanács részéről az iskoláért vállalt és hozott anyagi áldozat kötelezettségével is. 1556-ban a tanács határozatot hozott arról, hogy a temetéseken végzett énekszolgálatért 16 dénár illeti az iskolát. Ennek fele a rektoré, felét pedig azok a tanulók kapják, akik erre rászorulnak (qui nullum subsidium habent hic).³⁷ Ezt az összeget 1571-ben megduplázták. 1592-ben pedig arról rendelkezett a tanács, hogy az ispotályt illető jövedelmek harmadrésze (malmok haszna, gazdátlan jószág, gazda nélkül maradt birtok eladási ára) „épen és igazságosan az ispotály-mesterek által a scholában levő tanuló deákok hasznára és táplálására rendeltessenek, a két rész pedig az ispotálybeli szegényeknek maradjon”.³⁸ A debreceni céhek is rendszeresen adománnyal járulnak hozzá az iskola fenntartásához. De voltak alkalmi adományok, örökségek is, amelyekkel az iskolai elöljáróság rendelkezett.³⁹ A tanács biztosította az iskola színvonalának megőrzéséhez és emeléséhez elengedhetetlenül szükséges külföldi

egyetemjárás költségeit, és gondoskodott arról is, hogy a főúri, vagy fejedelmi adományokból, az iskolát megillető rész valóban el is jusson az iskolába. Szenci Molnár Albert feljegyzései szerint 1617-ben Heidelbergben tanult „Putnoki János, akit Debrecen városa tartott”. 1627-ben Putnoki János Debrecen lelkipásztoraként szerepel a tanácsi jegyzőkönyvekben. A tanácsi testület mellett polgárok is támogatják a peregrinusokat. A Wittenbergbe induló Németi N. János, Debreceni Csorba István, Tolnai (Sartorius) János 1584-ben debreceni polgároktól kapott pénzt⁴⁰. Olyan vonás ez, amelyik a többi, a debrecenihez hasonló iskola történetében ilyen következetességgel nem mutatható ki.

Nemcsak a város, hanem az egyház is sajátjának tekintette az iskolát. A világi és egyházi vezetés azonban nem egymással konkuráló hatalomként lépett fel, hanem egyik a másikat erősítette, esetenként kontrollálta. Az a kettősség, amely Debrecenben a szerzetesi iskola és a világi iskola egymás mellett élésében kifejezésre jutott, a reformáció által szintézist alkotott, abban a szellemben, amely Kálvin iskolaalapító szándékában így fogalmazódott meg: „...kollégiumot kell emelni, hogy taníthassuk és előkészíthessük a gyermekeket lelkészeknek és világi vezetőknek.”⁴¹ A reformáció, belső lényegéből fakadóan, létszükségletnek tekintette az iskolákat, s hangsúlyozta a törvényes hatóság ezirányú kötelességét: „Az akadémiákat és iskolákat, melyek az ige veteményeskertei, az ország közjövendelméből gondozzák” – írja az 1562-ben Melius Juhász Péter és Szegedi Gergely által szerkesztett Debreceni Hitvallás.⁴² Melius 1558-ban érkezett Debrecenbe. Befolyása egyre fokozódott az egyházi és iskolai életben, prédikációiban gyakran ostorozta azokat, akik a szekularizált egyházi javakat nem „az oskolák és tanítók szükségére” adják.⁴³ S hogy Melius szavának Debrecenben foganatja volt, azt mutatja az a tény is, hogy 1563-ban az iskola élén ismét olyan rector áll, akinek elegendő tekintélye és bátorsága volt ahhoz, hogy a kassai városi tanácshoz levelet intézzon, melyben a kálvini irány elfogadását ajánlja.⁴⁴

Az 1564-es tűzvész, amely elpusztította a Szent András templomot, a parókiát és az iskolaépületet, majd a városban garázdálkodó rablócsapatok dúlásai válságos helyzetbe sodorták az oktatást is. Valószínű, hogy 1564–67 között szünetelt is a tanítás. Ebben a helyzetben a debreceni iskolát a váradi pótolhatja.⁴⁵ Melius Juhász Péter 1566-ban Váradon János Zsigmondtól házat kapott birtokul, hogy az ideköltözött Hoffhalter nyomdáját „egyháza érdekében minél inkább igénybe vehesse”.⁴⁶ Az 1567-es debreceni zsinat XL. és LXV. kánonaiban már behatóan és részletesen foglalkozott az iskolaiüggyel.⁴⁷ A zsinat mindenekelőtt megjelölte az iskolák célját: „az iskolákból is előállíthatja az Úr a lelkipásztorokat, tanítókat, az egyház oktatóit...”, körvonalazta a tantárgyakat: „Azért a keresztyének iskoláiban elsőben a nyelvek ismerete, latin s görög nyelvtan (a hol lehet zsidó is), észtan, szónoklattan és más a theologia ismeretére megkívántató tisztességes tudományok taníttassanak, azután a hittudomány, a szent írás görög és latin nyelven adassanak elő az ifjúságnak.” Az oktatási formák közül külön kiemelték a disputációk fontosságát: „Tartsanak vizsgálatot az iskolatanítók is iskoláikban, rendezzenek gyakran iskolai vitatkozásokat” (disputációkat). (A szakirodalom egy tanácsi jegyzőkönyvi adat alapján már 1564-ben bizonyítottan véli a nyilvános disputációk tartását. Ez a jegyzőkönyvi bejegyzés azonban a szövegösszefüggés alapján nem tekinthető Literátus

Ambrus és Simándy Mihály nyilvános disputájának.)⁴⁸ A tanítók „tisztességes függés-sel” rendeltetnek alá a lelkipásztoroknak, akik viszont kötelesek nekik megadni a „ket-tős tisztességet”, tudniillik a becsületet és kiszabott mindennapi eledelt, ha ezzel hiva-talból és szerződés szerint tartoznak. A diákság részére a mértéktartó magatartást, ru-házatot és hajviseletet írták elő a kánonok. A kötelességmulasztások között szerepel az az elítélendő magatartás, hogy „mindig kószálnak, helyöket szerte változtatják, foly-vást új tanítókat keresnek, az iskolai munkát és gyakorlatokat folytatni nem bírják”. Itt nyilvánvalóan a diákság és a tanítás állandóságát célozzák a kánonok. Emellett azt is világosan bizonyítják, hogy a debreceni Kollégiumban 1567-ben már felsőszintű okta-tás folyt.

A zsinatok a XVII. század első felében is foglalkoztak az iskolaügy kérdéseivel. Így az 1605-ös nagykárolyi zsinat azt kéri Bocskaitól, hogy vagy egy főiskola állíttassék, vagy a meglevő iskolák bővebben segélyeztessenek.⁴⁹ A zsinat határozatai között szerepel az is, hogy egy-egy iskola javára gyülekezeti perselypénzeket rendel-nek. Az 1606-os szatmári közzsinat a falusi iskolákba kiment rectorok kérdésével fog-lalkozott, s azt határozta, hogy a rectorok 2 éven túl ne igazgassák az iskolát, hanem ha alkalmasak voltak, a tanításra azaz a lelkészségre bocsáttassanak ki, ha nem, utasít-tassanak vissza a főiskolákba.⁵⁰

Ugyanaz az öntudatos felelősség érződik ezekben a határozatokban is, mint a vá-rosi tanács rendeleteiben. Ezek alá rendelve fejlődött ki az iskolai életnek az a sajtásá-gos református típusa Debrecenben is, amely ezek mellett a faktorok mellett kialakítot-ta saját belső önkormányzatát.

III. A KOLLÉGIUM BELSŐ SZERVEZETE, ÖNKORMÁNYZATA

(A falakon belüli szabadság)

A debreceni Kollégium életét, jellegét alakító tényezők sorában a világi és az egy-házi vezetőség mellett természetesen kezdettől fogva jelen volt a tanuló ifjúság idő-sebb tagjai által szervezett és ellenőrzött belső önkormányzat a maga ösztönző és fe-gyelmező hatásával.

Az iskolába beiratkozott tanulók névsorát 1588-tól ismerjük folyamatosan.⁵¹ A *Series studiosorum*, az ettől kezdve folyamatosnak tekinthető névsor (csupán az 1594. és 1596. év hiányzik) egy már kialakult diákszervezet meglétét feltételezi, hiszen a név mellett az illető által viselt tisztséget is feljegyzi. Az első iskolai tör-vénynek tehát 1588 előtt kellett létrejönnie. Ez a törvény elveszett ugyan, de az 1657. évi törvénybe átvett részleteiből tudunk létezéséről és néhány pontjáról is.⁵² Az első iskolai törvény mintája és forrása a wittenbergi magyar diákok coetusának 1571-ben az egyetem által is elfogadott alapszabálya volt, amelyet a helyi viszo-nyokra alkalmazva és Trotzenorf goldbergi iskolájának törvényeivel párosítva vettek át a XVI. századi magyar református kollégiumok (Pápa, Sárospatak, Deb-recen).⁵³ Trotzenorf, Melancthon és Sturm mellett a XVI. századi protestáns ne-velés kiemelkedő alakja. Iskolájában a római köztársaság tisztségviselőinek mintá-jára osztotta be a tanulókat különböző nevelési és fegyelmezési feladatok végzésé-

re. Talán ez, az egyenlőség elvét hirdető hatás az oka annak, hogy a debreceni diák-névsorban sehol nem tüntették fel, hogy ki a nemes származású. Olyan önkormányzati forma körvonalai bontakoztak ki előttünk, amely alapjaiban életképesnek bizonyult évszázadokon át a debreceni iskola életében, s hatása máshol is érvényesült (pl. Nagybánya).⁵⁴

A városi tanács által választott rector mellett az ifjúsági önkormányzat élén a maguk választotta senior állt. Az 1588-as névsorban két másik tisztségviselőre történik utalás: a collaborator, a tanítás munkájában a rectornak segítő diák, a contrascriba pedig a senior helyettese.

Az 1657-es törvényekből rekonstruálhatjuk a diákönkormányzat vezető testületét, a senatus scholasticus-t, melynek tagjai a senior, a contrascriba, az énektanítók (cantores 4–5), és az ún. collegák (az alsóbb osztályok tanítói, 5–6 fő). A senatus scholasticus-nak nem volt tagja a rector. Főként anyagi és fegyelmezési ügyekben érvényes jogköre biztosította a coetus tagjainak relatív szabadságát külső hatóságokkal szemben. A kifelé való önvédelem mellett azonban igen fontos szerepe volt a belső munkamegosztás megszervezése és ellenőrzése. A diáktisztségviselőkről a törvény a „Leges speciales” III–X. fejezetében rendelkezik.⁵⁵

A senior és a contrascriba választás útján került tisztségébe. A választás a coetus belügye volt. Figyelembeveendő szempontok, hogy az illető „okos, tudós, józan, jámbor, kipróbált hitű, erkölcsű és életű” legyen, aki „tiszteben való hűséges eljárásra a rector előtt letett esküvel kötelezi magát.” (III.)

A senior kötelességei között első helyen szerepelt az iskola jó hírének megőrzése, gyarapodásának elősegítése. Ő kezelte a coetus vagyonát, kötelessége, hogy igazságosan és méltányosan ossza ki a járandóságokat. A tisztségek betöltésére arra alkalmas embereket kellett kiszemelnie, a büntetések kiszabásánál személyválogatás nélkül kellett ítélnie. A coetus pénzét kölcsönbe kívülvalóknak nem adhatja, a kapott adományok felét az iskola pénztárába teszi, másik felét a diákok között szétosztja. A törvény elkötelezte a seniort, hogy a rector tekintélyének őre, s ne rombolója legyen. Kötelességmulasztás esetén a senior büntetése rectori intés, pénzbírság, virgácsolás, hivatalvesztés, az iskolából való eltávolítás lehetett, az eset súlyosságától függően. (IV.)

A senior helyettese a contrascriba volt. Esküje ugyanolyan szövegű, mint a senioré. Ő gyakorolt közvetlen felügyeletet a tanulók iskolán belüli és iskolán kívüli tevékenysége fölött. Ellenőrizte a tanórákon és az istentiszteleten való megjelenést, átvette a kántortól a temetési éneklésért kapott összeget, s továbbította a seniornak. Különös gonddal kellett annak utána néznie, hogy kapuzárás után (este 9-kor) nem hiányzik-e valaki. (V.)

A diákönkormányzat „tisztkara” (officiales) mellett azonban ott találjuk a fontos részfeladatokat végző „közlegényeket” is. Az oeconomus gondoskodott arról, hogy reggel mindenki időben (3 óraker) felkeljen. Télen minden lakóhelyiségben be is kellett gyűjtania. Este 7 óraker ő adott jelt a bibliaolvasásra és az imádságra, majd utána katalógust olvasott, s följegyezte a hiányzókat. Este 9 óraker jelezte a lefekvés idejét, kiküldte az épületből az idegeneket, bezárta az ajtót, majd átadta az iskola kulcsát a seniornak. Nyilvános előadások, vitatkozások alkalmával ugyancsak köteles volt feljegyezni a hiányzókat. Felügyelt a takarítás rendjére, a

tanulók iskolai magaviseletére. Ügyelt arra is, hogy a diákok ne használjanak illetlen szavakat, s beszédükbe ne keverjenek magyar szavakat (hungarizmus). Ezen kívül latin vagy görög nyelvű beszédet kellett készítenie, s azt szombatokként kívülről el kellett mondania. Ezt helyettesítheti a Szentírásból megtanult néhány fejezet elmondásával is. (VI.)

A coquus volt az ételmezésért felelős diáktisztviselő. Naponta kétszer végigjárta néhány szegény diák (mendikáns) kíséretében azokat a polgárokat, akik rendszeresen juttattak ételt a diákoknak. Ha valahol étel helyett pénzt kapott, azt köteles volt átadni a contrascribának. Minden másfajta ajándékot magának megtarthatott. Az ő felelőssége volt, hogy a fazekak épségben visszakerüljenek gazdájukhoz, valamint, hogy a coetus tulajdonában lévő kosarak mind meglegyenek. E tisztség viselője két hónapnál tovább nem maradhatott hivatalában. (VII.)

Az explorator is két hónapig viselte hivatalát, helyzete azonban korántsem volt olyan irigylésre méltó, mint a coquus-é. A törvény is elismerte róla, hogy ez a szolgálat terhes és semmi haszonnal nem kecsegtet (gravis et inutilis). Naponként kétszer felderítő útra indul a városba. Meg kellett tudakolnia, hol lesz olyan létszámú és rangú vendégsereg, akiket a diákoknak illendő énekléssel köszönteniük kell. Ő volt a felelős azért, hogy a diákok a vendégségben illendően viselkedjenek, valamint időben hazatérjenek. (VIII.)

A lotor tisztsége viselőjétől mindenekelőtt alázatot követelt. Így kellett fogadnia, ha az „officialis” a három hónapig tartó mosogatás szolgálatát róttá ki valakire. Tűzre, vízre, tisztságra is ő ügyelt. Hanyagság esetén újabb egy hónapig végezte ezt a munkát. (IX.)

Két éjjeliőr, vigil teljesített szolgálatot minden éjszaka este 9 és hajnali 3 óra között. A második ór kötelessége volt, hogy röviddel 3 óra előtt ébressze az oeconomus-t. Az örség közbeni kötelességmulasztást súlyos esetben az iskolából való eltávolítással büntették. (X.)

A két utóbbi szolgálatra való beosztás tulajdonképpen már a büntetések közé tartozott. A törvények minden tisztség esetében részletesen intézkednek a büntetések fajtáiról. Leggyakoribb a pénzbüntetés (általában 25 dénár), de megtaláljuk a büntetések nevei között a megintést, a megdorgálást, a nyilvános bocsánatkérést, beszéd készítését és nyilvános előadását, a szolgálati idő meghosszabbítását, a hivatalvesztést, a fizető tanítványoktól való megfosztást, a nyilvános verést és az iskolából való kicsapást. Ha valaki nem volt képes megfizetni a büntetést, azt levonták a coetus pénztárából neki járó havonkénti részesedéséből. A büntetések kiszabása és végrehajtása a senatus scholasticus mellett működő „sedes scholastica”, az iskolai törvényszék feladata volt. Ennek működéséről korszakunkban pontos adataink nincsenek. Az iskolai törvényszék hatáskörén kívül eső kirívó esetekben (gyilkosság, házasságtörés) a sedes scholastica megfosztotta a vétkest coetustagságától, s a kiközösítés után átadta a városi hatóságoknak.⁵⁶

A törvények alapján kirajzolódó iskolai szervezet nemcsak Debrecenre jellemző. Alapvonalaiban ez tükröződik az 1585-ös pápai, az 1621-es sárospataki és az 1654. évi nagybányai iskolai törvényekben is.⁵⁷ Ugyanaz a keret, ugyanazok a tisztségviselők, a feladatkörök. Ennek magyarázata részben a fentebb említett közös gyökéret, de az a törekvés is, hogy ezek az iskolák ne egymástól függetlenül,

hanem egymást segítve fejtsék ki tevékenységüket. Ezért fogadtak kölcsönösen szívesen egymástól diákokat és tanárokat, s tudtak beilleszkedni a máshonnan jött, de azonos lelki-szellemi arculatú, s azonos vagy közel azonos belső rendhez szokott tanítványok és tanulók. Olyan belső mozgást tett lehetővé ez a közös értékrendszer, amely mindegyik iskolát gazdagította és gyarapította.

Az azonosság mellett természetesen adódnak hangsúlyeltolódások is. A törvények nem légüres térben keletkeznek, s fejlődnek. Ennek tudható be, hogy a debreceni coetus élete és jogköre szélesebbnek tűnik, mint akár a pápaié, akár a sárospatakié. Hiszen a pataki coetus főúri, illetve fejedelmi patrónusok támogatását élvezte, de érezte azok korlátozó jogait is, s elvesztésük esetén pedig létének és megmaradásának alapját veszítette el. Debrecenben a coetus autonómiája ilyen módon nem ütközött kegyúri korlátokba. A tanács segítette, de a XVII. század közepéig nem igényelt felette hatalmat. S ha igényelt volna is, számolnia kellett az egyházkerület vétojával. Ugyanakkor a coetus részben levette a tanács válláról az iskola háztartásának gondját.

Feltűnő, hogy a debreceni törvényekben nem szerepel hitvallási eskü, mint akár Wittenbergben, akár Genfben, és nem hangsúlyozzák a hitvallásokhoz való hűséges ragaszkodás kötelességét, mint a pataki törvények a *II. Helvét Hitvallás* megtartását és a *Heidelbergi Káté* szorgalmas tanulását.⁵⁸ Nyilvánvalóan Debrecen nem érintette olyan mértékben az ortodoxiától való elhajlás veszélye, mint Patakot 1621-ben.

A törvények olyan iskolai életet tárnak elénk, amelynek sikere igen nagymértékben múlt a tanuló ifjúság öntevékenységén, felelősen sokrétű közreműködésén. A nevelő és önnevelő intézmény rendszere magától értetődően nem lehetett meg a tanítás munkájában sem a diákok aktív részvétele nélkül. Bár a tananyagról, tantervről, az oktatás tartalmáról szinte semmit nem részleteznek a törvények, mégis fontos információkat nyújtanak a jellegzetes református kollégiumi tanítás-nevelés módszeréről. Az öntevékenység fontos formáját jelentették az ún. *collatio*-k, a 8 főből álló tanulókörök, amelyek a rector által előírt feladatokat közösen végezték el, egymást ellenőrizve és segítve. A *collatio* tekinthető a későbbi önképzőkör őseinek.

A tanítás megszervezése a rector feladata és hatásköre. A rector a tanács által választott és a lelkipásztor felügyelete alá rendelt személy, akitől a törvény megkövetelte, hogy megfelelő képzettségű (azaz valamelyik helvét irányzatot valló külföldi akadémia neveltje), kegyes életű, jó hírnevű, hűséges, szorgalmas, melegszívű ember legyen. Előadásait a szabályszerű időben köteles megtartani. A teológiát és a filozófiát ne csak vitatkozó, hanem kifejtő, magyarázó módon adja elő. Az ún. „instrumentális” tárgyakat, amelyek előkészítésül szolgálnak a tudományokat megkoronázó teológia műveléséhez (latin, görög, héber), a poétikát, a retorikát, logikát és a klasszikus írókat szorgalmasan tanítsa.⁵⁹

A rector természetesen nem tudta egyedül az összes növendéket tanítani, az ő hallgatói csupán a subscribált tógátus diákok voltak. Az alsóbb szinteken diákokat vont be a tanítás munkájába, ezek voltak a *collaboratorok*, vagy „*praeceptor publicus*”-ok, az osztálytanítók. Az 1657-es törvény 6 osztály meglétéről beszél. Ezek megnevezése sorban felfelé haladva: rudimentáriusok, donatisták, etymologi-

cusok, syntaxisták, rhetorok, poéták osztálya. Ezt a hatosztályos középfokú iskola- tagozatot tanították a rector által kijelölt praeceptor publicus-ok, az osztálytanítók.

A tanítási órák reggel 6–7 és 9–10 között, délután 2–3 és 4–5 között voltak. A praeceptorok felelősek tanítványaik pontos megjelenéséért, iskolán belüli és kívüli (templomi) viselkedésükért. Osztályaikat egymás között nem cserélgethették, a félév befejezése és a nyilvános vizsga megtörténte előtt osztályuk tanítását nem hagyhat- ták abba. Kezdetben ingyen tanítottak, csak az 1657. évi törvény biztosít számukra rendszeres járandóságot.

Az osztálytanítók mellett voltak magántanítók (praeceptores privati) is. A rector tudtával és beleegyezésével kaphattak növendéket, egyszerre többet is. Tanítványaik többsége a helybeli tehetősebb szülők gyermekei közül került ki, akik különböző módokon fizethettek tanítójuknak: pénzzel – nummisták, étellel – cibisták, mosással – lotorok. A tanárok a fizetni nem tudó gyermekek mellé is rendelhettek magántaní- tót, az ilyen tanítványok voltak a gratisták. A magántanítók munkáját közös módszer szabályozta, tanítványaikat egymás között nem cserélhették, tanári engedély nélkül tanításukkal nem hagyhattak fel.⁶⁰

A tanítás munkájában való részvétel a felsőbb éves diákok számára egyben már előkészítésül is szolgált arra az időre, amikor önállóan kellett vezetniük egy-egy fa- lusi iskolát a Kollégium partikulájaként. A rectorásra menetel azt a célt is szolgálta, hogy az illető összegyűjtse a külföldi akadémia felkereséséhez és az ottani tanulmá- nyokhoz szükséges összeget. Gyakran előfordult, hogy olyan diák ment ki rectorásra, aki tanulmányait még nem fejezte be teljesen. Az ilyen tanuló egyszer kérhette visszavételét a coetusba. Az önállóság és szabadság megtapasztalása után természetesen ők már nehezebben illeszkedtek vissza a szigorú törvények keretei közé, ezért is igyekezett ezt a szokást a törvény visszaszorítani, amennyire csak le- hetséges volt.

A tanulmányaikat itthon már befejezett, külföldre készülő diákok, valamint a lel- késszé szentelésükre váró ordinandusok kívül estek az iskolai törvények hatáskörén. Rájuk már a zsinati rendelkezések voltak érvényesek. 1595-ben a tasnádi részzsinat előírta, hogy az ordinandusok a következő zsinatig is kibocsáttassanak a tanításra, a keresztség kiszolgálására, a vigasztalásra (temetés?), de úrvacsorát nem szolgálta- thatnak ki.⁶¹ A teljes jogú lelkészség feltétele a zsinati vizsga volt. Ennek letétele után az illető ordinált lelkészként élete végéig maradhatott hivatalában. 1629-ben a határozatot úgy módosították, hogy a keresztelés az ordinatio előtt exmittált „aka- démikusoknak” engedjék csak meg.⁶² A lelkészségre kimenő búcsúzó diákok szokása volt a búcsúlakoma, az ún. „exitus” tartása. Amikor valaki az iskolát el- hagyta, az illető egyház gondnoka a búcsúünnep céljára pénzt, vagy bort és enniva- lót hozott magával. Az ünnepet hosszú időn keresztül az auditoriumban, vagy a senior lakásán, esetleg kinn a városban tartották. Az 1657-es törvények a legtöbb bajt okozó szokásnak tekintették, s úgy rendelkeztek, hogy az exitusra csak 7 collega (a collatio tagjai) lehet hivatalos, s azt a lakószobában kell megtartani.⁶³

Az 1567-es zsinati törvények is intézkedtek már az ifjúság öltözködését illetően. Ezeknek érvényére hívta fel a figyelmet a XVII. század elején Dengelegen tartott zsinat, amikor kimondta, hogy „a deákok tudományára és ruházatjára nézve a

majores articuli nevű kánon LXV-dik cikkelye szorosan megtartassék”.⁶⁴ Egységes viseletet 1624-ben rendel el Bethlen Gábor fejedelem megbízásából Rákóczi György felsőmagyarországi kapitány, a későbbi fejedelem. Az egyenruha ettől kezdve bokáig érő kapcsos dolmány, felette zöld színű tóga sárga zsinóros díszítéssel, a fejen hosszú magyar süveg ugyancsak zöld rojtjal.⁶⁵ Ez a viselet maradt érvényben egészen 1774-ig. A tógát csak a lelkészi pályára készülőknek volt kötelező viselni. Innen érthető az 1588-as névsor későbbi feliratának megkülönböztetése (tógások és nem tógások). A debreceni és váradi iskola szoros kapcsolatára utal, hogy a váradi iskolában is ugyanilyen tóga viselése kötelező 1624-től kezdve.

A coetus, a városi tanács és az egyházkerület egymással való viszonya természetesen nem volt mentes a sűrűlódástól, sőt a nyílt szembehelyezkedéstől sem. A városi tanácsot 1618-tól kezdve saját iskolájának anyagi támogatása mellett megterhelte a gyulafehérvári akadémia költségeinek részbeni viselése is. A Török család kihaltával ugyanis a fejedelmi kincstárra szállt Debrecen 2000 forintnyi évi földesúri adója. Ettől kezdve szinte állandósul a feszültség a coetus és a városi tanács között jogi és anyagi kérdésekben. A tanáccsal szemben a coetus az egyházi hatóságoknál keresett panaszaira orvoslást, így ebben a háromszögben ki-ki a saját pozíciójának fenntartásáért, illetve erősítéséért küzdött a maga eszközeivel.

A helyzet 1626-ban éleződött ki igazán a coetus és a tanács között. Ekkor kezdődött meg a még 1564-ben leégett templom újjáépítése, nagyrészt a városi tanács költségén. Mivel ugyanebben az esztendőben az iskolában létrehozták a második tanári állást, ami szintén anyagi megterhelést jelentett a városnak, a tanács 1627-ben úgy döntött, hogy a céhek adománya, a só és a bírságok jövedelme, ami eddig a coetus pénztárát gyarapította, a templom újjáépítésére fordíttassék.⁶⁶ A diákság a rendelkezésre lázadással válaszolt, s az ügyet a szatmári generális zsinat elé vitte. A zsinat ugyan nem a tanács javára döntött, az elvont járandóságot a diákok visszakapják, de a tanács jogkörének bővülésére utaló határozatot hozott. A tanács joga felügyeletet gyakorolni a coetus egyes anyagi ügyei felett. A coetus a temetési éneklésért járó fizetséget nem hajthatja be adó módjára, hanem a régi szokás szerint kell azt kérnie.⁶⁷ Ugyanakkor azt is kimondta a zsinat, hogy ezentúl a coetus nem fordulhat panaszaival közvetlenül a tanácshoz, hanem csak a lelkészek által a rector tudtával és beleegyezésével. A coetus szabadsága korlátozásának tekintette a rendelkezést, s nem fogadta el. Erre újabb rendelkezés született 1629-ben Váradon, amelyik már a tanrendet is érintő kérdésekben döntött. A iskolai törvényekbe való betoldás elleni tiltakozásként következett az újabb lázadás 1631-ben, amelyet a piskolti zsinat végzése zár le: „Az iskolatanulók mindenféle összeesküvéstől, szövetkezésektől és rendetlen gyűlésektől eltiltatnak. Ezen szabály a coetus könyvébe a törvények közé irattassék be. Ha a gyűléstartás kikerülhetetlen, a rector engedélyével kell tartani büntetés, vesszőzés terhe alatt.”⁶⁸ A rend helyreállításában, a diákság lecsillapításában nyilván nagy szerepe lehetett az új rectornak, Medgyesi Pálnak, a XVII. századi magyar puritán mozgalom egyik kiemelkedő alakjának.

Közös baj idején a városban a diákság megmutatta, hogy nem csupán ellenlábasa, hanem segítőtársa is Debrecennek. Példa erre az 1640-es tüzvész idején tanúsított magatartásuk, amelyről Kismarjai Veszelin Pál prédikátor így emlékezett meg: „Ezen... siralmas jajt öregbíté a sok napokon városunkban levő kibeszélhetetlen

nagy félelem, éjjeli és nappali rettegés, és a szertelen nyughatatlanság, mely miatt még innep napokon is az úrnak házába istenszolgálatra fel nem gyülekezhettek városunk lakosai, hanem – a tűzgyulladástól rettegven – utczánként hallgatták scholánk-béli tudós ifjak szájából, az Úrnak beszédét”⁶⁹

1644-ben újabb zendülés tört ki az iskolában. A diákok elhagyták az iskolát, tiltakozva az ellen, hogy az új kántor nem a régi szokás szerint fizette a diákságnak a temetési éneklésért járó összeget. A városi tanács nem tudott vagy nem akart végleges döntést hozni a kérdésben, ezért csak annyit határozott, hogy a diákok maradjanak csendben, amíg a generális zsinat össze nem ül.⁷⁰ 1650-ben olyan zavargásokra került sor, melyeknek következményei messze kihatottak nemcsak az iskola, de a város határain túlra is, és súlyos következményekkel jártak az iskola életére. Szokolyai István és Mányoki István rectorása idején történt a nagyméretű lázadás. Szokolyai rector a coetus felelősségre kívánta vonni „olyannal tévén adóssá, amivel nem bírt, nem is fizethetett”.⁷¹ A ma már pontosan fel nem deríthető ok miatti viszályban a rector a városi tanácsnál és az egyházmegye esperesénél keresett orvoslást sérelmére. A tanács és az egyházmegye képviselői erőszakkal behatoltak az iskola területére. A diákok ragaszkodva a „schóla szabadságához” generális zsinat elé akarták vinni a kérdést. Az iskolai összecsapásnak több sebesültje is lett, végül a seniort és a contrascribát tömlőcbe vetették. Az ügyben a fejedelem által összehívott generális zsinat intézkedett, s a Debrecenben tartott semigenerális zsinat olyan intézkedéseket hozott, amelyek tovább gyengítették a coetus erejét. Az iskolai szenátus, a senatus scholasticus eltörlését már ekkor kimondták. Valójában azonban ezt a rendelkezést nem hajtották végre sem ekkor, sem 1657-ben, amikor a törvény újra rögzíti, hogy a visszaélések miatt eltörlöttek a senatus scholasticus. A határozat a rector a coetus fölé helyezte, vele szemben a senatus scholasticus nem léphet föl egyenrangú félként. A végzések a tanácsot kártérítés fizetésére kötelezték, az elfogott diáktisztviselőket pedig szabadon kellett bocsátani. Az egyházi befolyás érvényesülését mutatja az a tény is, hogy az iskolát ellenőrző vegyes bizottságban csak a világi tagok számát állapították meg. Túlsúlyban mindenképpen az egyháziak voltak. Az iskola szempontjából a végeredmény mégis csak az lett, amit a krónikaíró Barta Boldizsár így fogalmazott: „A schólát újabb törvényekkel megszorongatják...”⁷²

Az 1657. esztendő hozta meg az „új” iskolai törvényeket. Ezek megszületését az év elején történt véres verekedés idézte elő. Most a diákok törtek rá a tanácsházára és megsebesítettek több városi tanácsi tisztviselőt. A diákok közti fegyelem ilyen nagyfokú lazulásához bizonyára hozzájárult az a körülmény, hogy a tanács az 1650-es rendelkezések óta nem gondoskodott mindig a második rectori állás betöltéséről. Másrészt 1656–1657 általánosan „nyugtalan tanév” volt. A diákszavargások háttérben nyilvánvalóan ott húzódott az általános politikai nyugtalanság és zűrzavar, amelyet II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, s a kudarcot követő bosszúhadjáratok idéztek elő. Ugyanebben az időben zavargások voltak Sárospatakon, és zsinati küldöttséget küldenek a váradi schola „kicsapongásainak orvoslására”.⁷³ A vétkes diákokat az iskolából kicsapták, s előkészületeket tettek az új törvények megalkotására. A városi tanács 17 pontból álló rendeletben szabta meg a diákok kötelelességeit és a saját jogait. A rendelet lényege: a diákoknak tilos tóga

nélkül járni, éjszaka a városba kimenni, kántálni, kocs mázni, fegyvert tartani a schólában. A tanács tudta nélkül és akarata ellenére a coetus nem fogadhat be diákokat. A diákok által elkövetett vétkek nemcsak az iskolai törvény, hanem a magisztrátus elé is tartoznak. A tanács képviselői legyenek jelen a visitatio-n, törvényítelre az iskola területére bemehessenek. Csak a törvényeket aláíró diák maradhat az iskolában. Az iskolai törvények egy példánya a városi tanács kezében legyen.⁷⁴

Az ifjúság válaszul elhagyta az iskolát. A generális zsinattól Tornai István püspök, Nógrádi Mátyás lelkész és Komáromi Csipkés György lelkész megbízást kaptak az új iskolai törvények elkészítésére. Ez még ebben az esztendőben el is készült. Ünnepléses kihirdetésére 1658. július 7-én került sor. Ekkorra már 216 nagydiák gyűlt újra össze, hogy aláírásával kötelezze magát azok megtartására.

Az „új” törvény megalkotását fegyelmi problémák tették szükségessé, ezért nem találunk benne szinte semmit az oktatás módszeréről és tartalmáról. Ezeket zsinati rendelkezések és a hagyomány szabályozzák.

IV. AZ OKTATÁS TARTALMI KÉRDÉSEI

Tankönyvek – Tanárok – Módszerek

A reformációval protestánsná lett debreceni iskolának meg kellett találnia és saját adottságaihoz kellett igazítani azokat az oktatási-nevelési alapelveket, amelyek a protestáns típusú iskolázás követelményeinek megfeleltek. A pedagógiai változások természetesen nem mentek végbe azonnal sem tartalmi, sem szerkezeti tekintetben. A középkori iskolára jellemző hármas tagozódás továbbra is megmaradt (elemi ismeretek, grammatika, poétika-retorika), és tovább használták az addigi tankönyvek nagy részét is. Ilyen volt például a IV. században Donatus által kezdők számára írt latin nyelvtan,⁷⁵ vagy a Cato néven emlegetett *Libellus elegantissimus* (moralizáló latin mondatokat tartalmazó) tankönyv.⁷⁶ A középkor végi hazai oktatás kedvelt gyakorlókönyve volt Heyden Sebald kétnyelvű (latin + anyanyelv) párbeszédet tartalmazó *Puerilia Colloquia* című műve. Ennek magyar változata 1527-ben Krakóban jelent meg először Sylvester János magyar szövegével.⁷⁷

A reformáció terjedésével azonban megjelentek a protestáns tanítási eszméket képviselő könyvek is a hazai iskolákban. Elsősorban Melanchthon művei, valamint az ábécés katekézisek. Az első magyar nyelvű káté is Krakóban jelent meg 1538-ban. Az *keresztyénségnek fundamentumáról való tanulság* címmel Bencédi Székely István összeállításában. A debreceni oktatás számára még jelentősebb volt Heltai Gáspár 1553-ban Kolozsvárt kiadott kátéja, amely címében is utal a használat módjára: *A keresztyéni tudományak fundamentuma ...a magyar olvasásnak módjával egyetemben, a gyermekecskék és egyéb együgyű keresztyének épülésére*. A katekézisek jelentősége a reformáció nézeteinek népszerű terjesztése mellett az anyanyelvi oktatás számára is felbecsülhetetlen. Ezek a könyvek segítettek az anyanyelvű iskolai népoktatás megindulását.⁷⁸

Melanchthon latin és görög nyelvtana szolgáltatta az alapot Molnár Gergely

latin és Károlyi Péter görög tankönyvéhez. Mindkettő igen széles körben terjedt el, s számos kiadást ért meg. Előbbi 1556-ban, utóbbi 1567-ben jelent meg első ízben Kolozsvárt.⁷⁹

A latin nyelv tanulásához szükséges szótárt elsőként Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár készítette *Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Ungaricum* címmel. A mű sokáig csak kéziratban terjedt, de már ekkor is nagy közkeveltségnek örvendett a diákok között. Első kiadására 1590-ben Debrecenben kerül sor. A későbbi kiadások közül kiemelkedik az 1597-es, amelyet a kor kiemelkedő pedagógus egyénisége, Újfalvi Anderkó Imre szerkesztett. Ennek a bővített kiadásnak különleges érdekessége, hogy az előszó után Újfalvi közli a reformáció másik nagy pedagógusának, Johannes Sturmnek egy levelét, amelyben a latin beszéd hasznát és szükségyszerűségét fejtegeti a strassburgi tanítómester. Ennek alapján nemcsak feltételezhetjük, hanem állíthatjuk, hogy Sturm pedagógiai gondolkodásmódja éreztette hatását a kor debreceni iskolájában.⁸⁰ A szótár nem betűrendben, hanem az egyes témák szerint csoportosítva közölte a szavakat, mai mérce szerint is eleven, találó magyar megfelelőekkel.

A *Nomenclatura* első kiadása után egy évvel, 1591-ben kerül ki a debreceni nyomdából Erasmus két munkája: *Dicta Graecia sapientum, interprete Erasmo Rotterdamo* és *Civilitas morum Erasmi* címen. Az ókori humanista bölcselek erkölcsisége épült be ezeknek a műveknek a segítségével az iskolai oktatásba, hogy segítsen a hétköznapi életben való erkölcsileg hiteles forgolódásra. A reformáció iskolái általában mindig ezt az utat járták. A végső cél a pietas, a hozzá vezető út pedig a humanista műveltség. Erasmus népszerűségét – melyhez bizonyára hozzájárult elegáns latinsága – jelzi, hogy Szárászi Ferenc, aki 1603–1610 között debreceni lelkipásztor volt, lefordította Erasmus *Adagia* című aforizmagyűjteményét.⁸¹

Az iskolai élethez szorosan kapcsolódott a diákság énekes szolgálata a templomban vagy temetések alkalmával. Ez tette szükségessé az iskolai énekeskönyvek megjelenését. Debrecenben Újfalvi állította össze az első ilyen jellegű énekeskönyvet, kiadásáról 1598-ból értesülünk.

Laskai János debreceni rectora idején 1577-ben adta ki először *Arithmetica*-ját. A könyvet a diákok számára írta, amint a cím is utal rá: *Az számvetésnek rövid és hasznos uta avagy módgya, mely tanulóknak hamarább való értelmekre az Frisiustól irattott számvetésből anno 1577 rendeltetett*. Bár a mű címe az *Arithmetica*-t a holland Gemma Frisius nemzetközi tekintélyű munkája fordításának mondja, valójában ez az első magyar nyelvű számtankönyv, amely a kor európai szintű matematikai ismereteit összegezte.

A debreceni nyomdából 1565 és 1642 között több jogi kézikönyv is került ki több kiadásban, így Werbőczytől a magyar jog kézikönyve (1565, 1611, 1639). A nem-tógátus, tehát nem lelkészi pályára készülők között nyilvánvalóan sokan voltak, akiknek világi foglalkozásukhoz szükségük volt a jogi ismeretek elsajátítására.

A képzés csúcát a teológiai oktatás jelentette Debrecenben is. A teológiai oktatást kezdetben biztosan Melancthon művei alapján végezték. Ő írta a reformáció korának legnépszerűbb dogmatikai kézikönyvét (*Loci communes* 1521). Később a debreceni rectorok, lelkészek maguk is írtak „nagykátékot”, azaz dogmatikai

tankönyvként használható munkákat (Melius, Félégyházi Tamás, Szikszai H. Bálint). A felekezeti viták kiéleződése után a helvét irányzatú tankönyvek kerültek előtérbe (Ursinus, Wolleb). Ez utóbbinak a tankönyvét 1634-ben Debrecenben ki is nyomtatták (*Christianae theologiae compendium*, 1626).

A tankönyvek részletekbe menő ismertetése nélkül is világosan látszik, hogy a debreceni iskola oktatási-nevelési szellemét döntő módon befolyásolták azok az áramlatok, amelyek a XVI. századi európai művelődés- és oktatásügyet irányították. A század kiemelkedő jelentőségű protestáns pedagógusai a középkori tanítás-nevelés reformálása terén a humanizmust használták fel természetes szövetségesként. Eltérés csak abban volt közöttük, hogy nem egyforma mértékben biztosítottak szerepet a humanizmusnak pedagógiai elképzeléseikben. Összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy Melanchthon a konfesszionális és humanista jelleg egyensúlyára törekedett, míg Sturm rendszerében a humanista, Trotzendorféban pedig a konfesszionális jelleg kerül túlsúlyba.

Melanchthon pedagógiai reformja 1518-ban kezdődött Wittenbergben. Tanulmányi reformjának lényege a középkori „septem artes liberales” továbbfejlesztése és evangéliumi tartalommal való megtöltése. Az alsó fokú képzés befejezése nála a retorikai és dialektikai kurzus volt. A tanfolyamok idejét és tananyagát nem határozta meg pontosan. Programadó beszédében megcsendültek azok a kifejezések, amelyek a „krisztusi tudomány” értelemmel és akarattal való elsajátítására buzdították a hallgatókat. A hit forrásaihoz való merész visszatérésre pedig a felvilágosodás jelszavává lett „Sapere aude” felszólítással bátorította növendékeit.⁸²

Sturm strassburgi gimnáziumában fő feladatnak a latin stílusképzést tartotta. A jó iskola ismerve nála is a „pietas atque religio”, a megvalósítás eszköze az „eloquentia ac sapientia”, azaz az ékesszólás és a gondolkozás kifejlesztése. Iskolájában kilenc osztályba sorolta a növendékeket (1 olvasás, 6 grammatika, 2 retorika, dialektika).⁸³ Sturm módszerében különösen a retorika oktatásának módszerét tartották nagyra a magyarok.⁸⁴

Trotzendorf goldbergi iskolájában 3 jellegzetes fő elv uralkodott: 1. a tanulók közötti egyenlőség (omnes aequaliter regantur) 2. a latin nyelv kizárólagos használata. 3. a tanulóknak a nevelésbe és az iskola kormányzásába való bevonása. Hat osztályban tanulnak a diákok. A legfelsőben, a prima-ban tanított a dictator, a többiben idősebb tanulók. Bár goldbergi iskolában tanult debreceni diákról nem tudunk (a felvidéki városok közül Lőcséről több tanuló is járt Goldbergben)⁸⁵, de a debreceni iskola coetusának szervezetét ismerve szembetűnő az egyezés. (Hogy Pápán is hatott, arra mutat az a tény, hogy a latin beszéd ellen vétők büntetésként Pápán is hasonlót alkalmaztak, nyakba akasztott kis táblácskát.)⁸⁶

A debreceni rectorok külföldi egyetemi tanulmányait vizsgálva azt látjuk, hogy 1556 és 1586 között szinte egyeduralmodó volt a wittenbergi akadémia. Akadtak persze e korszakban is fénylő tehetségek, akik több egyetemen csiszolták tudásukat. Thuri Mátyás Szikszai Hellopeus Bálinttal együtt 1566. október 14-én iratkozott be a genfi akadémiára. Ők az első magyarok, akik itt tanultak. Első genfi tartózkodása után Thuri több ízben is felkereste Bézát és Bullingert. Az ő munkája az első tudatos kapcsolatteremtés a svájci reformáció és a debreceni iskola között.

Bézának, mint a genfi akadémia elismert tanítójának a hatása nyilván az iskolázás terén is jelentkezett Debrecenben. Thúri, aki Wittenberg és Genf után Heidelbergben is tanult, fontos összekötő személy volt Béza és Melius, valamint a többi magyar reformátor között. Az ő rectori működése 1572–1575 között nyilván segíti őrizni azt a szellemi színvonalat, amelyet elődje, Félegyházi Tamás idején ért el az iskola. Félegyházi 1561-ben Krakkóban, 1562-ben Boroszlóban, 1563-ban Oderafrankfurtban, 1564–1567 között pedig a wittenbergi egyetemen tanult, bizonyára a városi tanács támogatásával. Egy esztendei mezőtúri rectorása után 1568-ban került tanárnak Debrecenbe. Személyében a XVI. század egyik legnagyobb képzettségű teológusa lett az iskola rectora. Félegyházi 1570-ben tanítványaival együtt elhagyta Debrecent. Kolozsvárament, ahonnan egy esztendő múlva tért vissza, s tovább folytatta rectori tevékenységét. Az ügy háttérében az egyháztörténet-írást egészen a 60-as évek végéig Félegyházinak az unitarizmus felé hajlását sejtette. E hipotézis szerint az unitarizmus ellen elkeseredetten küzdő Melius parancsára távolították el Félegyházit Debrecenből, aki Kolozsvárt közvetlen közelről szemlélve az unitáriusok tevékenységét, abból kiábrándult, s megtért bűnösként érkezett vissza Debrecenbe. A valóságban azonban a Kolozsvárament távozásának egészen más oka volt. Az 1564-es tűzvész, az 1566-os tatárdúlás, majd 1569-ben Karácsony György „szent hadának” a megjelenése olyan gazdasági hanyatlást idéztek elő a városban, aminek következtében a város egyszerűen nem volt képes az iskola anyagi fenntartására. Emellett a gazdasági természetű ok mellett van egy egyházpolitikai jellegű is. Félegyházi diákjaival a Kolozsvárt levő kisebb református iskolába ment – s minden bizonnyal Melius akarásával megegyezően azért, hogy onnan folytathasson szellemi küzdelmet a város unitárius befolyás alatt álló iskolájával. Amint pedig a helyzet megengedte, a város visszahívta megbecsült tanárát és diákjait. A Meliustól és a városi tanácstól való elidegenedést az a tény is erőteljesen cáfolja, hogy Melius végakarata szerint Félegyházi követte őt a debreceni lelkészségben, majd ő lett a debreceni egyházmegye esperese.⁸⁷

Félegyházi debreceni működésével kapcsolatban szólnunk kell egy olyan összefüggésről, amelynek híján mindaddig nehezen lehetett megrajzolni a XVI. századi debreceni iskola szellemi arculatát. Arról a hiányról van szó, amelyet Zsigmond Ferenc így fogalmazott meg: „A régi magyar református iskoláknak voltak nagyszerű tanár egyéniségeik, de nem voltak rendszeres neveléstani gondolkozók és elméletíróik.”⁸⁸ Nos, a magyar reformációnak van egy olyan tudós teológus tanító egyénisége, akinek pedagógiai elképzeléseit rendszerbe foglalva ismerjük, s akinek hatása alól nem vonhatta ki magát a debreceni iskola sem. Ez a tanító reformátor Szegedi Kis István. Bár ő maga nem működött Debrecenben, de mint a „magyarországi helvét reformáció legelső és legnagyobb teoretikusa..., aki a keresztyén tanításnak nem egyik vagy másik részletét fejtette ki, hanem teljes teológiai rendszert adott”⁸⁹, minden bizonnyal szoros kapcsolatot tartott fenn a helvét irányú reformáció központjává váló Debrecenrel. Meliusszal igen közeli kapcsolata volt, sőt Skaricza Máté szerint Melius „az ő csodálatraméltó tehetségével verseiben és irataiban sokáig ellene állott Szegedinek, míg végre a pálmát ennek nyújtotta, s az örök igazságot jóváhagyta”.⁹⁰ Szolnoki rabsága idején 1562-ben Melius személyesen is közbenjárt Szegedi kiszabadulása érdekében. Szegedi iskolák

egész sorában tanított: Tasnádon, Gyulán, Cegléden, Mezőtúron, Békésen, Tolnán, nyilvánvaló tehát, hogy pedagógiai tekintélye vitán felül állt Debrecenben is. Szegedi pedagógiai hatása Félegyházi Tamás közvetítésével is eljuthatott Debrecenbe, hiszen Félegyházi Mezőtúrról jött Debrecenbe. De mellette egész sor személyi kapocs állt fenn, például a tolnai és a debreceni iskola között. Laskai János és Bélyei Piso Fábián tolnai lektorság és konrektorság után lettek a debreceni iskola rectorai 1577-től, illetve 1579-től. Tolnai (Sartorius) János debreceni alumnusként tanul Wittenbergben. Az ő rectori közreműködésével szerkesztették meg 1588–1589-ben a „lex antiqua”-t. 1588 után mindig találunk a debreceni diáknévsorban tolnai diákokat. S többször megtörtént, hogy a tolnai iskola Debrecentől kapott rectort (Debreceni Tulyok Ferenc 1581-ben, Debreceni Borégető Miklós 1589-ben).

Szegedi pedagógiai alapelvei nagy művében, az először 1585-ben Bázelen kiadott, Európa szerte használt népszerű tankönyvben, a *Theologiae sincerae loci communes de deo et trinitate per Stephaneum Szegedinum* című alkotásban található.⁹¹ A műben Szegedi Kis István külön fejezetet szentel a tanítás és nevelés ügyének „De studio”, illetve „De doctoribus, seu Paedagogis” címmel.

A tanulás lényege – mondja Szegedi – „a figyelem erős, szánt szándékkal való irányítása valamilyen cselekvésre”. Két fajtája különböztethető meg: a) filozófiai és teológiai tanulmányok, b) a „közönséges” dolgok tudománya, a gyakorlati tudományok. A tanuláshoz szükséges készségek: figyelem, szorgalom, igyekezet, olvasás, hallgatás, gyakorlás. Az eredményes tanulás három feltételét állapítja meg: „olyan tehetség, amely a hallottakat felfogja és felfogottakat erősen megőrzi. Gyakorlás, hogy munkával és szorgalommal a természetes észet kiműveljük. Fegyelmezettség, hogy tisztességesen élve az erkölcsöt a tudással összehangolja”. A tanulást gátló tényezők pedig: a hanyagság, ostobaság (amikor a tanulni valókat vagy összefüggő rendjüket nem tartjuk meg és a sors, „amikor szegénység, betegség, nehéz felfogás vagy a tudós tanítók hiánya szándékunktól visszatart”).

Szegedi gyakorló pedagógus volt, akinek szeme előtt kora lehetőségei és szükségai álltak. Ez derül ki azokból a szavaiból, amelyeket a tanulás feltételeiről mond. Három alapfeltétele van az iskolai oktatás sikeres végzésének: 1. szükség van olyan „előljárásságra”, amelyik kiválasztja a kegyes és tudós tanítókat, őket bőkezűen ellátja, a kiváló tehetségű és szorgalmú szegény tanulókat pedig segíyezi. 2. Az előljárásság után a sorban a szülők következnek, akiknek feladata, hogy „gyermekükben felkeltsék a tudás iránti vonzódást és növeljék az igyekezetet, gyermekeiket a tanítók megbecsülésére tanítsák. Ne vonják el őket házi munkával (otthoni munkával) a tanulástól. A jó erkölcsök megbecsülésére tanítsák (öket), vagyis, hogy beszédben, a test ápolásában, a táplálkozásban semmit se kövessenek el, ami a tanulást lejárhatja, csökkenteni a jellem erejét s bármiképp árt az erkölcsöknek, s engedjék, hogy gyermekeiket intsék, figyelmeztessék, szemrehányásban részesítsék.” (Ennél jobb szülői „háttérrel” ma sem kívánhat magának egy iskola.) 3. A harmadik feltétel a becsületes, keresztyén hitben járatos, tudós és szorgalmas tanítók megléte. A tanítók erényei között Szegedi felsorolja a szelídséget, türelmet („Nincs ugyanis rútabb dolog a dühöngő, verekedő tanítónál.”), a szorgalmat, igazmondást, igazságos ítélezést, előrelátást, a következetes végrehajtást.

A tanítók kötelességeit felsorolva mutatja be Szegedi az oktatás rendszerét és módszertani útmutatást is ad. A tanítónak meg kell találnia a tanulókhöz legjobban illő módszert, s azt differenciáltan kell alkalmaznia: a hanyagokat serkenteni, a (figyelmesen) hallgatók szorgalmát fokozni, az ellenszegülőket megnyerni. A tárgyra tartozó és a tanulók képességeihez mért anyagrészt tanítsanak egyszerre, fordítsanak gondot az érthetőségre és a begyakorlásra. Értelmes időbeosztással éljenek, „négy, legfeljebb öt órával terheljék a gyerekeket.” Kötelességeik közé tartozik a tanulókat az iskolai törvényekkel megismertetni, hogy azok aszerint viselkedhessenek iskolán belül és kívül egyaránt.

A tanulók előrehaladásához szükséges feltételek sorában Szegedi kitér az értelmi képességtől kezdve, a szorgalmon át a beszéd, a viselkedés, az öltözködés helyes megválasztására is. A tanulás technikájára nézve is ad útmutatást: az egyes előadásokból készítsenek kivonatokat, a napot a „feladatok szerint osszák részekre... A nap korábbi óráit, mint a tanulásra alkalmasabbakat, a nehezebb leckékre, a későbbiek a könnyebbekre fordítsák. Alaptételeket minél gyakrabban készítsenek, hogy amit tanultak és olvastak, kezük ügyében legyenek. Gyakorolják magukat a levelek, költemények, vitatételek, előadások írásában.”

Figyelmezteti Szegedi a tanulókat a tanult ember felelősségére is: „Először a jó erkölcsöket, majd a tudományt sajátítsák el. Az igazi élet tudomány nélkül is kedves, de a tudomány az igaz élet nélkül nem lehet tökéletes. A tudomány az igaz élet nélkül olyan, mint a szőlővessző a bozótban, mint a mirhafű a tövisek között, s mikor gyümölcsöt keres rajta az ember, összeszurkálja a kezét.”

Elmélet és gyakorlat kölcsönhatása, egymást gazdagító és figyelmeztető törekvése található meg Szegedi pedagógiai alapvetésében. Igazat kell adnunk Tóth Bélának, aki magyar fordításban adta közre Szegedi ezirányú fejtegetéseit, amikor ezt írja: „...benne található pedagógiai irodalmunk első fecskéje, amely tartalmában pontosan körvonalazza a reformáció humanista igényű nevelésének szempontjait, törekvéseit az iskola valamennyi vonatkozásában, amilyenek a fenntartók, tanítók, szülők, továbbá szentenciózus tömörségben is világos, részletes képet ad az iskolai tanítás akkori céljáról, tartalmáról, módszeréről is”.⁹²

A Loci communes nem önálló teológiai alkotás, hanem egy kiválóan szerkesztett tankönyv volt. A reformáció nagy pedagógus egyéniségei közül Melanchthon és Béza műveire támaszkodott. Az ő hatásuk ezen a fejezeten is érezhető, de mindenképpen benne van Szegedi nagy pedagógiai tapasztalata, és a magyar valóságot szem előtt tartó realitásérzéke is. Ez a szellemiség otthonra talált a XVI. század debreceni református iskola falai között.

Félegyházi művének méltó folytatói Debrecenben. Mindenekelőtt a már említett Thúri Mátyás (1572–75), valamint a tankönyvíró, s Werbőczy *Tripartitum*-át magyarra fordító Laskai János (1576), a wittenbergi magyar diákok volt seniora, Kállai H. János (1579–1580) és a wittenbergi mellett a heidelbergi egyetemet is megjárt Csorba István (1588–1590). Tarack János (1592–1594) rector emlékezetes és színvonalas tanítására pedig így gondolt vissza egykori tanítványa, Kecskeméti C. János 1619-ben a jezsuiták ellen kiadott műve előszavában; „hazánkból kijövén, az az híres neves Debretzeni Scholában, az boldogh emlékezetű Tarack János Urunk által, az szabad tudományokban, mellyeknek még mostan is izi szájunkban vagon,

bőségesen együtt tanítottunk...”⁹³ Ilyen tudású és tekintélyű rectorok vezetése biztosította Debrecenben azt az iskolai szint meglétét és megmaradását, amely a „*facultas artium*”-nak, az akadémiaira előkészítő iskolai fokozatnak felel meg, sőt azt felül is múlta azzal, hogy a teológiai fakultás anyagából is sokat felölel.

Csorba István rector személye nemcsak azért érdemel külön is említést, mert az ő idejétől vezették az általunk ismert diáknévsort, hanem azért is, mert vele kezdődően érezhető a debreceni rectoroknak a heidelbergi egyetem felé forduló fokozatos és rendszeres érdeklődése. Bár Wittenberg is szerepelt még a külföldre menő diákok útitervében, de egyre többen egészítették ki az ott szerzett tudást a heidelbergivel, majd a XVII. század elejétől Heidelberg átvette a vezető szerepet. Ebben a folyamatban – amely nyilvánvalóan az itthoni oktatás módosulását is maga után vonta – a következő kiemelkedő nagy pedagógus egyéniség Újfalvi Anderkó Imre, akinek debreceni rectorasága 1596–1599 közé esik.

Újfalvi Anderkó Imre Sárospatakon kezdte tanulmányait, ahol 1587-ben collaborator lett, majd 1589-ben Nagybányán találjuk rectorként. 1591-től rövid megszakítással külföldön tanul. 1599-ig Wittenbergben, majd Heidelbergben folytatott tanulmányokat. Innen továbbindulva bejárta Svájcot, Franciaországot, Hollandiát és átment Angliába is. 1596 őszén került a debreceni iskola élére. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelyet már hatása alá vont a puritánus mozgalom, s tudásával, gazdag tapasztalatával, a jobbítani akarás szándékával fogott hozzá itthoni pedagógiai munkásságához. 1597-ben adta ki tervezett pedagógiai tankönyvsorozatának első darabját *Admonitiones de ratione discendi, atque docendi* címen. A könyv a debreceni iskolából hamarosan falusi rectoraságra kimenő diákok részére írt módszertani útmutató. Előszónak is beillő ajánlószorai világosan mutatják a szerző szándékát :

„Nem a tanulóknak, inkább neked irattak ezek, Mester!
Így oktass, pályádon ezt tenni ha jól akarod.
Bűn tanulóban a hajlam szándékos letörése,
Meg a munkád végzése kártévön s hűtlenülül.
Ha szabad valamit, kis művem elé ím, ezt helyezem,
S ha kedvez az ég ura, majd még többet mutatok.”⁹⁴

A könyv 12 fejezetből áll, s az alábbi témaköröket öleli fel: a hazai iskolaügy helyzete (I), a tanulók osztályba sorolása (II), a beiskolázás ideje (III), a tanulókra vonatkozó lényeges tudnivalók (IV), a jó tanító ismérvei (V), a változó hangértékű betűk (VI), a betűk szótagokká kapcsolása (VII), az olvasás tanítása (VIII), az olvasástanítás szabályai (IX), az írástanítás szabályai (X), az elemisták előmenetele és az osztályfőnök (XI), fegyelmezési kérdések (XII), végül pedig összefoglalásként a tanterv : „A gyermek az első évben taníttassék meg :

1. A latin abc ismeretére. 2. A szótagoknak a fenti példán való összekapcsolására. 3. Olvasni ugyanezekben, vagy valami szótárból avagy nyelvtanból. 4. Megkezdeni a ragozások alakjainak emlékezetbe vésését. 5. Írni és rajzolni. 6. Kiváltképpen pedig Isten féltelmére.”⁹⁵

Bevezetésül Újfalvi ismerteti a korabeli magyar protestáns iskolarendszert. Fájjalja a hazai akadémia hiányát. Emiatt – írja – „sok veszéllyel a külföldieket kell látogatni”. Az iskolák szervezetére nézve a melanchthoni eredetű hármas

tagozatot tartja helyesnek, és ahol másként van, ott is bevezetendőnek. A kezdő elemistaké a harmadik, más néven utolsó osztály, a legidősebbeké az első. Az iskolai pályán a tanulók hatéves kortól legfeljebb 23 éves korig egyenetlen időbeosztással haladtak végig. Az iskolai pálya időtartama a tananyag elvégzésétől függött, aki tehetséges és szorgalmas volt, hamarabb elvégezte az iskolát. Az elemistáknál azonban a tanterv körülhatároltan egy tanévre szól: „ha a tanítás helyesen folyt egy éven át, aki csak némi tehetséggel bír, nemcsak túrhetően megtanul olvasni és írni, hanem a ragozási példákat is emlékezetébe vési, s ekkor aztán átvihető a második osztályba”. Újfalvi szabályozta a beiskolázás rendjét is. A gyermekek iskolába adása évente kétszer, Gergely-napkor (március 12.) és Márton-napkor (november 11.) történjék. Az iskolába való felvételtől senki nem utasítható el, aki a tanulás szándékával jön. Föl kell venni a gyenge képességűeket is, ha megvan bennük a tisztesség és a szorgalom. Senkit nem szabad elhamarkodottan eltanácsolni, de ha ez elkerülhetlenné válik, akkor is előbb fel kell ébreszteni bennük az érdeklődést más életpálya iránt. Újfalvi iskolán belüli egyenlőségre is figyelmezteti a leendő rectorokat: „akár milyenek legyenek állapotra, életkorra, kisebbek vagy serdültebbek, nemesek vagy nem-nemesek, ebbe az osztályba vétessenek föl először és ebből a másodikba ne bocsáttassanak, csak ha azokat amiket itt tanítunk, legalább közepesen megtanulták és tanúsítják”. Az itt említett „tanúsítás” alkalma volt az év végén az osztálytanító (praefectus seu magister huius classis, vagy collaborator, praeceptor) által előkészített vizsga, amelyre az egyházi és világi előjáróság képviselőit meg kellett hívni.⁹⁶

A tanítás anyagára nézve is értékes adatokat nyerünk Újfalvi könyvéből. Nemcsak az elemisták részére kötelező anyagot közli, hanem azok megtanításának módszerét is előírja. Az olvasás megtanulásához vezető első lépcső a betűk megismerése. A változó alakú és hangértékű betűk elsajátításához a debreceni nyomda által követett írásmódot ajánlja, kiegészítve ezt a kétes esetek eldöntésénél Béza és Ramus olvasásmódjával. A gyermek a betű alakjának megismerésével egyidejűleg ismeri meg annak nevét is. A betűk szavakká, illetve szótagokká való összekapcsolását a tanulók ismert példamondatok, illetve szövegek alapján tanulják meg. A paradigmák sorában Újfalvi először a névszó – és igeragozás alakjait ajánlja, majd ezeket követi a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás és a Tízparancsolat. „Mindezeket a szülői háztól minden gyerek magával kell hozza az iskolába.”⁹⁷ Természetesen nem tételezhetjük fel, hogy a gyerekek ezeket a szövegeket otthon latinul tanulták volna meg. Az elemistáktól nem is követeli meg a latin nyelv ismeretét és használatát. Ők valójában magyarul tanultak meg olvasni és írni, a latin nyelv elsajátítása a második osztályban kerül előtérbe. A fent említett 3 szöveghez Újfalvi hozzávette a két sákramentum szereztetési ígését is. Ha a gyermeknek nem is sikerül megtanulnia a latint, akkor sem elvesztegetett idő az, amit az iskolában tölt, mert „míg latinul akar megtanulni, a magyar nyelven való olvasás és írás képességét, mintegy a cél mellett, legalább eléri.”⁹⁸

Az írás tanulása nem vált el az olvasástól. A megismert betűt rögtön le is kellett írni, különböző formáit gyakorolni. A tanterv 5. pontjában említett „rajzolás” valószínűleg a díszes kezdőbetűk, iniciálék formálását jelentette.

Újfalvi többször nyomatékosan figyelmezteti a tanítókat, nehogy kellő felkészülés nélkül vágjanak bele a tanítás munkájába: „tartózkodjatok a tanítástól, kik magatok is alig tudjátok a betűket összerakni, szorgalmasan tanuljátok, amit majd tanítotok”.⁹⁹ Ideális helyzetnek azt tartotta, ha a leendő rectorok először egy „népesebb iskolában” „az iskolavezető állandó felügyelete alatt lesznek, hogy miként végzik hivatalukat, nehogy akkora kincs hanyagul kezeltesék, s egynek gondatlansága miatt sokak idejüket veszítsék”.¹⁰⁰ Saját volt tanítói közül hálával emlékezett vissza Thoraconymus Mátyásra, aki 1579–1586 között Sárospatakon volt mestere.¹⁰¹

Az Admonitiones módszertani útmutatásait Újfalvi a gyakorlatban maga is kipróbálta, s mint bevált debreceni módszert ajánlotta a többi iskola számára. „Majd némelyek akarata hozzájárultával megértjük lassan, hogy a gyereknép némileg előbbre jutott, ahogy már kipróbáltuk ebben a mi iskolánkban.”¹⁰² A debreceni iskola rendszerében nem mindennel értett egyet. A tanulók különféle csoportokba osztását nem tartotta optimális megoldásnak, de a kérdést a magisztrátus hatáskörébe utalta; „...szegény hazánk szokása szerint a leglátogatottabb iskolák szétesztják növendékeiket több-kevesebb csoportba, tekintetbe véve a tandíjfizetést, a temetések végzését, az étkeztetést, a tanulmányi köröket, az ún. rekordációkat és hasonlókat. Mindezt a mi rendszerünk nem zavarja, vagy szünteti meg, nem is jobb vagy dicsérendőbb, hacsak a városi tanács tekintélye rendet nem teremt, bizony elhanyagolt, zavaros és elesett minden”.¹⁰³ Újfalvi tehát nem a debreceni iskola oktatási reformját kívánta végrehajtani művével. Egy ténylegesen meglévő, részben örökölt, részben általa kialakított tanítási rendszert dolgozott ki, amellyel túltekintett a debreceni iskola falain, széles körű, az alapvető műveltséghez tartozó ismereteket lehetőleg minél többeknek biztosító programot dolgozva ki. Pedagógiai nézeteinek hatásán semmit nem változtat, hogy puritán nézetei miatt élete tragikusan alakult, lelkészi tisztétől megfosztva halt meg. Módszere azonban, amelyet a kötelező „debreceni módszerként” a partikulákban használtak, szabályozó norma maradt a legkisebbek oktatásában – korban messze megelőzve Apáczai és Comenius pedagógiai munkásságát.

A XVII. század elejétől kezdve szorosabbá vált a debreceni iskolának az erdélyi fejedelemséggel való szellemi köteléke. Összefügg ez a tény a református erdélyi fejedelmek hatalmának növekedésével, s ezeknek az iskolákra fordított gondjával. A fejedelmek által a debreceni iskola számára is tett alapítványok segítették az iskola további fejlődését. Bethlen Gábor 1614-ben megerősítette az iskola számára a szepesi dézsmajogot, s a tógás diákok fenntartására rendeli a tokaji hegyen levő szőlőbirtokai közül a Hétszőlők és Barátság szőlő nevéű területeket.¹⁰⁴ I. Rákóczi György pedig 1636-ban alapítványt tett a már 1626 óta bizonyíthatóan meglévő második tanszék tanárának fizetésére.¹⁰⁵ A fejedelem tehát nem tanszéket alapított, hiszen a két rector megléte a tanárnévsor és a városi tanács jegyzőkönyvei alapján 1626 óta kimutatható. Csupán arról van szó, hogy az erdélyi fejedelemség átvállalta a második tanári állás fenntartásának költségeit. Talán azért is volt erre szükség, mert a tokaji szőlőket 1636-ban II. Ferdinánd elvette a debreceni iskolától, s a jezsuitáknak adta.¹⁰⁶ Ugyancsak ezt a feltevést támasztják alá Medgyesi Pálnak Lorántffy Zsuzsannához intézett ajánló sorai 1640-ből: „Az Debreceni edgyik Schola Mestert

is immár edgynéhány esztendőktől fogva (mely fizetésen én magam is esztendeit szolgáltam) Nagyságtok tartya. Váradon penig gyakrabban kettőt is tartott.”¹⁰⁷

A fejedelmek mellett mások is új alapítványokkal segítették az iskolát. Ezek sorából kiemelkedik Zólyomi Dávid erdélyi főkapitány adománya, aki 1630-ban évi 50 forintos alapítványt tett azzal a feltétellel, hogy az adományt a karácsony, húsvét és pünkösd ünnepén hozzá kimenő diákok vigyék be a Kollégiumba. Az ige hirdetés és adománygyűjtés összekapcsolásából alakult ki a legáció máig fennálló intézménye.

Bethlen Gábor uralkodásával kezdődően a református diákok számára a külföldjárás központja Heidelberg lett. A harmincéves háború kitörése után egy rövid ideig Oderafrankfurt töltötte be ezt a szerepet, a XVII. század 20-as éveinek közepétől pedig szinte egyeduralkodóvá váltak a holland egyetemek. A hollandiai utat aztán nagyon sokan összekapcsolták legalább egy rövid ideig tartó angliai tartózkodással is, az új eszmék születésének és kibontakozásának színhelyein.

Az egységes és színvonalas iskolázás érdekeit szem előtt tartó fejedelmi művelődéspolitikai eredményeképpen jött létre 1621-ben a gyulafehérvári iskola (academicum collegium). Ugyanebben az esztendőben küldte a hazai iskolák számára Szenci Molnár Albert az ún. heidelbergi iskolatípusban folyó oktatás tantervét. A heidelbergi iskolatípus lényege az volt, hogy az egyetemi módszereket már a középfokú oktatásban is alkalmazták, s igen nagy súlyt fektettek a latin nyelvi képzésre.

Szenci Molnár Albert 1588–90 között volt debreceni diák. Szinte egész életén át tartó peregrinációja során olyan szellemi fegyverekkel vétezte a magyar reformátuságot, amelyek segítségével egyszerre őrizhette és fejleszthette anyanyelvi kultúráját, s ugyanakkor a korszerű európai tudományos élet vérkeringésébe kapcsolódhatott be. Erre a kettősen-egy igényre törekedett azzal, hogy szótárát a tanuló ifjúság kezébe adta. Latin–magyar szótárának előszavában minden szépítés nélkül jellemezte a magyar iskolaviszonyokat: „A mi hazánkban viszont még a híresebb és látogatottabb iskolákban is legfeljebb két tanító akad, ezek az úgynevezett elsősöket, másodikosokat és harmadikosokat óránként felváltva oktatják... Ezért van az, hogy három éven túl kevés tanító bírja elviselni ezt a terhet: vagy össze-rognak a teher alatt, vagy egyházi hivatalba igyekeznek, mert az zsírosabb és kevésbé terhes.”¹⁰⁸ A magyar és a latin nyelv együttes fejlesztésére törekedett Szenci Molnár, az egykori szigorúságot csak később megértő és értékelő visszaemlékezésében: „Debrecenben már tizenöt éves koromban magyar verseket szereztem. A magyar könyveket, melyeket sikerült megkaparintanom, fennhéljázás nélkül mondom – oly mohón olvastam, hogy tanítóim kénytelenek voltak erőszakkal a kezemből kicsavarni, hogy a latint el ne hanyagoljam.”¹⁰⁹

Szenci Molnár Albert *Institutio iuventutis in paedagogiis illustribus inferioris Palatinus* címen a heidelbergi akadémia által elfogadott, s a pfalzi tartomány iskoláiban követett módszert közli abból a célból, hogy a magyarországi és erdélyi református iskolák azt átvegyék. Heidelberg tekintélyét és vonzerejét a XVII. század elején az ott működő David Pareus (1598–1622) református teológiai tanítása alapozta meg a magyar diákok számára. Különösen Debrecenből vonzott sokakat. A XVI.

század végétől kezdve, 1595 és 1621 között összesen 173 magyar diák tanult a heidelbergi egyetemen. Közülük 128-ról tudjuk, hogy melyik magyar iskolából indultak oda. Közel 40%-uk, pontosan 37,5%-uk, azaz 48 volt előzőleg debreceni diák.¹¹⁰

Heidelbergben a Sturm-féle pedagógiai rendszert követték. Sturm rendszerével Szenci Molnár három esztendeig tartó strassburgi tanulmányai idején ismerkedett meg. Ekkor a sturmi örökséget hűségesen ápoló Junius Melchior állott a strassburgi akadémia élén. Melchior csupán abban tért el elődje módszerétől, hogy a nemzeti nyelvek is szóhoz jutottak a latin mellett az ő rendszerében. A nála tanuló diákoknak a saját anyanyelvükön fogalmazott beszédeket kellett latinra fordítaniuk. A magyar protestantizmus sajátos helyzete számára nem lehetett érdektelen az sem, hogy Sturm politizáló tudós volt, aki gyakran látott el különleges diplomáciai feladatokat is. Ezt a lelkeséget kívánta közvetíteni Szenci Molnár Albert a Sturm-féle pedagógián alapuló tanterv részletes ismertetésével. A heidelbergi tanterv tananyagát, óratervét, módszereit ismerteti az *Institutio iuventutis* a következő sorrendben: 1. *Modus discendi*. 2. *De discipline*. 3. *Leges praeceptorum*. 4. *De officio rectoris*. 5. *De officio reliquorum praeceptorum*. 6. *De officio discipulorum*. A tanítás törzsanyaga a kátémagyarázat, a szónoklástan, ókori szerzők olvasása, valamint az Újszövetség magyarázata. A napi időbeosztás szerint délelőttre is, délutánra is három óra jut (délelőtt katekizmus, szónoklástan és egy ismétlőóra, délben heti négy alkalommal zene, 2-kor szónoklástan, 3-kor ismétlés).

Szenci Molnár Albert kiemelkedő egyénisége és hatalmas életművet hátra hagyó alakja mintapéldája az európai egyetemek felé útra kelő magyar diáknak, aki elindult a többet tudni vágyásával és hazatért a többet adni akarás lelkeségével. Sem a XVI. sem a XVII. században nyomát sem találjuk olyan felfogásnak, mintha akár a közvélemény, akár maguk az ifjak elégnek tartották volna akár a papságra, akár a tanárságra bármelyik protestáns főiskolában szerzett ismereteket. A külföldi egyetemek meglátogatását nemcsak szükségesnek, de egyenesen tanulmányaik befejezésének tekintették.

A peregrináció jelentőségét ebben az időben az egyházi és a világi vezetőség egyaránt ismerte, s minden módon támogatta. A debreceni kereskedők és iparosok saját tapasztalatból tudták, hogy milyen előnyt jelent ha valaki tisztában van más országok szokásaival, s azokat itthon is hasznosítani tudja. Az egyházi vezetők pedig kivétel nélkül külföldi akadémiaát járt lelkészek voltak, akik az egyház jövője szempontjából is nagy súlyt fektettek a testvéregyházakkal való folyamatos kapcsolattartásra.

A külföldi tanulmányutak anyagi fedezetét több forrás is biztosíthatta. A *coetus*-nak is volt erre kerete, az ún. „*Bursa Nigra*”. Ezt külön kezelték a *coetus* másik pénztáráról, amelyből az étellemezési és egyéb napi szükségleteket fedezték (*Bursa victualis*). A *coetus*-tól kapott nagyobb segélyek felét a külföldet járt diákok rector vagy lelkész korukban kötelesek voltak visszafizetni a *coetus* pénztárába.¹¹¹

1582-ben zsinati határozat intézkedik arról, hogy a Németországba menő diákok a kapott segéllyel ne éljenek vissza. A „jótéteményes” (*alumnus*) tanulók aláírással kötelezték magukat arra, hogy visszatérve egyházi szolgálatba lépnek. Ellenkező esetben a pénzt kötelesek voltak visszafizetni, hogy az egyház más

akadémikusoknak adhassa azt. Ha lelkesízi szolgálatuk megkezdése előtt meghaltak, a pénz ! ¼-e rokonaikat, ¾-e más akadémikusokat illette.¹¹²

A külföldi tanulást segítő vezetésnek gondja van arra is, hogy számon tartsa a diákok külföldi viselkedését, s rendreutasítsa a visszaélőket. 1593-ban a kereszttúri zsinat megállapítja, hogy eddig a magyar nemzetnek nagy becsülete volt külföldön, mert az „orthodox confessio” és a tisztesség jellemezték a kinti magyar diákokat. Most azonban rossz hírbe kezd jönni „némely akadémikus pazarlásai miatt.” A zsinat egyúttal úgy határozott, hogy levelet intéz a wittenbergi és heidelbergi polgárokhoz és tanárokhoz, melyben azt kéri tőlük, hogy a magyar diákoknak ne adjanak kölcsönt.¹¹³

A külföldről hazatért alumnusok munkájára a patrónusok számítottak, de nem kötötték le őket egész életükre. Ezért is van, hogy a debreceni iskola élén is oly gyakran cserélődtek a rectorok. Ez természetesen nem volt jó hatással a tanítás folytonosságára pedagógiai téren, de biztosította, hogy mindig a legfrissebb ismeretek kerüljenek be az iskolai oktatásba, s innen a diákok által a különböző falvakba és városokba.

A XVII. század elején az iskolai rectorok közül kiemelkedik Alvinczi Péter (1601–1603), Pázmány irodalmi ellenfele és a debreceni neveltetésű Milotai Nyilas István (1603–1604), aki rector-sága után viselt különböző egyházi hivatalaiban is nagy gondot fordított az oktatás ügyére.¹¹⁴ A szószék és a prédikációirodalom továbbra is elsőrendű helye maradt az iskolaügyért vállalt és vállalandó felelősségre figyelmeztető szónak. Jó példája ennek Kecskeméti Alexis János Dániel könyvéhez írt magyarázata, mely posztumusz műként jelent meg Debrecenben 1621-ben. Kecskeméti szavaiból az derül ki, hogy a „deák tudományt” tanulók elsősorban a szegény sorsú családokból kerülnek ki: „De most nem kell ez az Urak gyermekinek, hanem az tászkás Mendicans inasokra szorult az szép Deaki tudomány. Nem csuda hát hogy enni sok zenebona vagyon, mert nagyobb reszre az fő-fő emberek tudatlanok, Deaksag nélkül valok, más szegény ember, tudos fia szajával elnek, még csak Országunk törvénye dolgában is, az mely nem kitsin kissebsegh, hogy az Urnak jobádgya fia utan süveg vetve kel supplicálni: de Istennek melto büntetése: Mert magok-is nem tanultak, es gyermeköket sem tanittattyak: Melto haat s illendő hogy elsők leven, az utolsoknak szolgallyanak.”¹¹⁵ Kecskeméti, aki maga is volt tanító Sárospatakon, megrója azokat, akik a tanulást tétlenségnek vagy csupán saját egyéni boldogulásuk eszközeként tartják: „Nem meltok azért azok az Scholara az kik soha nem akarnak szolgálni, hanem csak az Scholaban akarnak henyelni es az következő munkatul felven, Vamossagra, Harminczadossagra akarnak ki menni, maga egyeb arant is szolgálhatnak az Isten hazában.”¹¹⁶

A harmincéves háború eseményei új külföldi egyetemek felé irányították a magyar diákokat. Heidelbergben megszűnik a tanulás lehetősége. 1622 és 1628 között az oderafrankfurti egyetemen keresték helyüket a magyarok, ebben az időszakban 6 későbbi debreceni tanár tanult itt. Oderafrankfurt azonban csupán átmeneti állomásnak bizonyult. Az itt tanulók nagy része emellett felkeresi a holland és az angol egyetemek valamelyikét, vagy mindkét országot. A sárospataki és a debreceni iskolából kerül ki a XVII. század 20-as éveinek közepétől a hollandiai és angliai peregrinusok csaknem két harmada.¹¹⁷ Az arányszámokat tekintve a

sárospataki iskola növendékei majd kétszer annyian voltak, mint a debreceniek. Már az oderafrankfurti és a brémai egyetem látogatásában is megelőzték a patakiak a debrecenieket. 1623–1626 között Oderafrankfurtban a 87 református hallgató közül 35 sárospataki és 20 debreceni, Brémában 1618 és 1633 között 35-en tanultak, közülük 19 sárospataki és 9 debreceni volt.¹¹⁸ Az 1623-tól 1671-ig terjedő időszakban a holland egyetemekre kiment magyar tanulók összlétszáma 599. Ebből 243 pataki, 140 debreceni diák volt.¹¹⁹ Az angliai peregrinusok összlétszáma ugyanebben a korszakban 119, ebből debreceni tanuló vagy tanár 19, pataki 45.¹²⁰ Sárospatak tehát megelőzte Debrecent a peregrináció lehetőségének kihasználásában.

A *Series* adatai szerint 1588 és 1660 között a debreceni Kollégiumnak összesen 1953 subscribált tanulója volt. A felső tagozatra beiratkozottak száma 1588–1599 között évi húsz körül mozgott, 1640 és 1660 között ez a szám harmincra emelkedett. A diáklétszámok összehasonlításából az derül ki, hogy 1660-ig a pataki iskola tógátusainak száma fokozatosan közelített a debrecenihez. A diáklétszám aránya a következőképpen alakult: 1615–1620 között Debrecenben 175, Sárospatakon 150. 1621–1630 között 333, illetve 253. 1631–1640 között 276, illetve 236. 1641–1650 között 317, illetve 282, 1651 és 1660 között a sárospataki tógátusok száma meghaladta a debreceniét 308, illetve 307.

1660-tól vette át a debreceni iskola a túlélő felelősségével azt a szerepkört, amelyet korábban Patakkal és Váráddal megosztva viselt a magyar református művelődés történetében.¹²¹

A holland egyetemekkel való kapcsolat a puritanizmussal való telítődést jelentette Debrecen számára is, bár Debrecenben a puritanizmus megjelenése nem olyan látványos, mint Patakon. Az óvatos, „fontolva haladó” gondolkodás Debrecenben nem követelt radikális egyházszervezeti reformokat a puritanizmus szellemében, de befogadta a puritán kegyességet, s az ilyen szellemben tanító debreceni tanárok plántálták azt tanítványaik lelkébe. S ilyen tanárokból nem volt hiány Debrecenben. 1626-tól kezdve szinte folyamatosan ott találjuk a debreceni katedrán a franekeri egyetem nagyhírű mesterének, Amesiusnak a tanítványait.¹²² 1626-ban két olyan rector is megkezdte működését Debrecenben, akik több ízben tartottak disputációt Amesius elnöklete alatt. Jenei Mihály, aki esperesként részt vett az 1638-as debreceni zsinaton, amelyik a puritanizmus magyarországi megítélésében mérsékelt hangú határozatot hoz¹²³, február 4-én lett rector, s hozzá csatlakozott szeptember 18-án Szentpéteri Antal. A debreceni iskolában kezdett tanítani 1627-ben Kismarjai Veszelin Pál, aki a kor másik híres professzorával, Coccejus-szal tartott fenn szoros kapcsolatot. 1643-ban Franekerben jelent meg Kismarjai: *Brevis institutio* című, magyar diákok használatára szánt héber nyelvtana, amelyhez Coccejus írt előszót. Az előszóban dicsőően említi a magyar diákokat, akiknek tudásáról napenként tapasztalatot szerez.¹²⁴ Medgyesi Pál 1631-ben kezdte meg tanári működését. Ő közvetlen tapasztalatokat is szerzett az angliai puritanizmusról ösztöndíjas éveit alatt. Medgyesi a Debrecenben töltött diákévek után 1629-ben a leydeni egyetemre iratkozott be, majd innen Angliába ment, Cambridget kereste fel 1631 elején. Az angliai tartózkodás után újra beiratkozott a leideni egyetemre, majd még ebben az esztendőben hazatért, s megkezdte rectori működését. Medgyesi példája nem egyedülálló. Az angliai tanulmányút a hollandiai peregrinációból nőtt ki. A holland

egyetemeken a puritanizmus jelenségeivel találkozó diákok kihasználták azt a lehetőséget, hogy közvetlen közelből szemlélhetik az újfajta teológiai gondolkodást és kegyességi gyakorlatot.¹²⁵ Medgyesi éppen az új kegyesség terjesztésére fordította le és tette közzé az angol puritán Bayle műveit, amelyek közül a *Praxis pietatis-t* már Cambridge-ben elkezdte fordítani, s a végleges változat, a teljes kiadás előtt is már bizonyára ismert volt a mű több részlete tanítványai előtt is.

A peregrináció új jelenségére, az angliai útra is reagált 1631-ben a nyírbátori közzsínat, amikor újra feltételekhez kötötte a külföldi tanulmányutat. Kimondta, hogy a peregrinusok a kapott pénzt csak tudományos célra használhatják fel, patrónusok engedélye nélkül „csak gyönyörködés végett nem utazgathatnak, főleg Angliába nem”. Felhívta a diákok figyelmét arra, hogy szorgalmasan vegyenek részt a disputációkon, ragaszkodjanak a helvét hitvalláshoz, s hazatérve a „lelkési szolgálatról ne vonják el magukat”.¹²⁶

Medgyesi után is folytatódott a puritán eszméket valló debreceni rectorok sora. Nádudvari K. András, aki szintén Amesius tanítvány volt, 1634-től 1639-ig viselte a rectorátust. Mellette Tarczali Bogdány Péter, Angliát járt rector állt 1636–37-ben. Az iskolának 1639–40-ben is olyan rectora volt, aki később puritán elvei miatt sok hányattatást szenvedett: Kisfalvi Tamás.¹²⁷

A 40-es évekből kiemelkedik Nagyari Benedek alakja, aki 1640-ben indult külföldre. Angliai és hollandiai tanulmányok után 1643–47 között töltötte be a rectori tiszteletet. Komáromi Csipkés György pedig Debrecen város költségén három esztendeig tanult külföldön, s teológiai doktorátussal hazatérve áll az iskola élére 1653-ban. Komáromit, aki fontos tankönyveket írt, 1657-ben lelkésszé választották, de ilyen minőségben is nagy gondot fordított az iskola dolgaira, nagy része volt az új törvények kiáltott zavarások után az iskolai élet normalizálásában.¹²⁸

A bibliafordító Komáromi Csipkés György önálló nyelvészeti munkára kívánta serkenteni diákjait. Ebből a célból állította össze *Schola hebraica* című héber nyelvtanát (Utrecht, 1654). Latin nyelvű magyar nyelvtanával (*Hungaria illustrata*, Utrecht, 1655) abba a folyamatba kapcsolódik bele fontos láncszemként, amely a XVI. századtól kezdve Sylvester János, Újfalvi Anderkó Imre, majd Szenci Molnár Albert és Geleji Katona István munkásságával a magyar grammatikai irodalom művelését és fejlesztését tartotta fontosnak. Az angol puritán szerzők műveinek magyarországi népszerűsége pedig arra ösztönözte Komáromit, hogy angol nyelvtant írjon és adjon ki *Anglicum spicilegium* (Debrecen, 1664) címen.

Komáromi tanári működésével Debrecenben magas szintre emelkedett a disputációirodalom is. A disputáció intézményét az ő tanári munkássága emelte a külföldi egyetemek színvonalára. Komárominak az öngyilkosság kérdéséről írott disputációja olyan tekintélyre tett szert, hogy 1653-as váradi megjelenése után még két ízben külföldön is kinyomtatták (*Disputatio theologica de bismortuis*, Utrecht, 1659. és Goricum, 1666.).

A tanárok természetesen tanítványaikat is buzdították azoknak az eszméknek mind jobb megismerésére, amelyek számukra fontossá váltak. Ilyen tanári gondoskodással, s a városi tanács patronátusával indultak a debreceni diákok, hogy aztán valamilyen szinten maguk is tanítókká válhassanak.

A rector, illetve rectorok személye mindig döntő hatással volt az iskola színvonalára, szellemiségére. A XVII. századi rectorokról itt felvillantott kép annak bizonyosága, hogy Debrecenben 1660-ra már készen állt a talaj a puritán eszméket a magyar sajtóságokkal ötvöző menekült-professzor, Martonfalvi Tóth György számára.¹²⁹

Bölcskei Gusztáv

JEGYZETEK

1. Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1. köt. 3. kiad. Bp. 1987. 611.
2. Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 23. Bp. 1971. 75.
3. Györfly György: i. m. 611.
4. Karácsonyi János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. 1. köt. Bp. 1922. 156.
5. Theiner, August: Monumenta Historica Hungariae. Tom. 1. Romae, 1859. 507.
6. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. 2. köt. Nagyvárad, 1883. 217.
7. Theiner, August: uo.
8. Szűcs Jenő: A középkori iskolázás Sárospatakon. SRK. 7–16. lapok különösen 8–9. lapok. Mészáros István: A Szalkai-kódex és a XV. sz. végi sárospataki iskola. Bp. 1972.
9. Karácsonyi János: i. m. 156–158. lapjain ismerteti.
10. Kubinyi András: i. m. 74–76. – A bécsi egyetemen 1523-ban tűnik fel az első debreceni diák: Gregorius Mescherus de Debretzen. (Schrauf Károly: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Bp. 1902. 186.
11. Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. Debrecen I. 158–248.
12. A névsort közli az Album Academiae Vitebergensis. Ed. C. E. Foerstemann. Lipsiae 1841. Debreceni abban is az elsők közé számít, hogy rajta kívül szinte kivétel nélkül csak olyan diákokat találunk ebben az időben, akik a németajkú polgárság által lakott magyar városokból származnak. – Dévai életéhez Miklós Ödön: Dévai Bíró Mátyás mint Debrecen papja RE 1954. 14–15.
13. Az okiratot eredetiben és fordításban közli Herpay Gábor: A debreceni ref. Ispotály története. Debrecen 1929. 16...
14. Sebestyén Béla: Enyingi Török Bálint mint Pápa város földesura, Pápa 1911. 40...
15. A kifejezés Verancsics Antaltól származik. Verancsics Antal összes munkái 1. köt. Pest 1857, 45., 63...
16. Tóth Ferenc: A pápai református szent ekleziának rövid históriája. Komárom 1908. 9... – Bod György: „Valentinul TOROK... dulcedinem Evangelii ac Sermonis divini suavitatem, regnante adhuc Ludovico degustaverat sine dubio Budae a Simone Grynaeo”. De patronis reform. Hungaricae in Gerdesius Miscellanae Groningana. Tom. VII.: 138.
17. Félégyházi Tamás Újszövetség fordításához írt előszavában (RMNY 584) a helyben működő reformátorok között említi „legelőször Bálint papot, kit Török Bálint Pápáról aláhozott volt.
18. Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából. 4. köt. Szerk. Karácsonyi János és Kollányi Ferenc. Bp. 1909. (A továbbiakban EE) 451.
19. Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiotól kezdve. 1. köt. Bp. 1880. 32.
20. EE IV. 350.: „Quod de Matthia Dévay scribitis, vehementer sum admiratus... Sed, utut sit, certe non a nobis habet sacramentarium doctrinam.” V. ö. Súlyom Jenő: Dévai Mátyás tiszántúli működése. Egyháztörténet 1959. 193–217.
21. Az aláírók névsora. EE IV: 423–424., Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 15.
22. Dézsi András: Makhabeusról való ének, a városi tanácshoz címzett ajánlással. Régi Magyar Költők Tára 5. köt. Kiad. Szilády Áron. Bp. 1886. 29–41.

23. Fraknói Vilmos: Magyar országgyűlési emlékek. 3. köt. Bp. 1876. 219.
24. Radán Balázs a debreceni városi jegyzőkönyv adatai szerint 1550. június 9-én Debrecenben van (concionator). Dézsi András a „Világ kezdetitől lött dolgokról” c. költeményét neki ajánlja: „Fidelissimo viro, domino Blasio Radan, dispensatori verbi Dei, ecclesiae Debrecsen Andreas Desi ingenti sudore donavi.” Idézi: Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton Bp. 1935. 12. Radán Balázs az 1552-es beregszászi zsinat aláírói között van.
25. Kálmáncsehi 1551-es ittlétét két forrás bizonyítja. A városi tanács 1551. február 25-i jegyzőkönyvében szerepel „Martinus presbyter”, aki tanúként szerepel egy birtokperben. Közli S. Szabó József 1916. 21. A másik irat Draskovich György Páduában 1551-ben megjelent műve, a legelső magyar polemikus irat Kálvin úrvacsoratanával szemben: „Confutatio eorum quae dicta sunt a Joanne Caluino Sacramentario, super verbis Domini Hoc est Corpus meum. Patavi. M.D.LI.” Részletes ismertetése Révész Imre: Draskovich György és Confutatioja. ThSz 1933. 1–2. sz. 3–18. A mű Kálmáncsehire vonatkozó részlete: „Natum est aliud horrendum monstrum: Martinus plebanus Debrecinensis, qui ut sapere videretur, haeresim Berengarii, olim sepultam, denuo ab inferis revicatur.” Századok 1887. 398.
26. HBmL 1551. évi jkv. 348.
27. „Nuper bassa Budensis occulte literas in ducatum Dóbracensem quibus doctoribus ac ministris non solum securitatem, sed etiam praemia promittebat volentibus in sui imperatoris iurisdictionem commigrare.” TT 1885. 534.
28. Földváry Antal: A magyar református egyház a török uralom alatt. Bp. 1940. 160–161.
29. Idézet Huszár Gálnak Melius Juhász Péter: Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelgésinek... c. (Db. 1562) művéhez írt ajánlásából. RMNY 181.
30. RMNY 584. Előszó. Gönczi F. György Félegyházi Tamás Újszövetség fordításának előszavában. Debrecen, 1586.
31. Szegedi Gergely levele megjelent nyomtatásban Wittenbergben (RMK III. 444.) Ebben köszönetet mond azért, hogy Kálmáncsehi Petrovics Péternél beneficiumot eszközölt ki számára. A kassai tanács 1557. augusztus 12-én Kálmáncsehihez intézett levelében ez áll: „Gregorius dicit se ita esse obligatum Dominationi Vestrae... quod Dominationis Vestrae sumptibus Vitebergae studisset.” TT 1890. 177–178.
32. A 12. jegyzetpontban leírt Album 320. lap: Gregorius Segedinus
33. Az ügy leírása Paikoss Endre: A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története. Sárospatak 1889. c. művében. A kassaiak levelét és Szegedi válaszáat közli Kemény Lajos : A reformáció Kassán – Oklevéltárral. Kassa 1891. 72–73.
34. A debreceni városi tanács 1557. december 21-én, Kálmáncsehi temetése napján ír Szegedi ügyében a kassai tanácsnak, s egyben azt is közli, hogy Kálmáncsehi utódául választották meg Gergely deákot. A levél idevonatkozó legfontosabb részlete: „Cum igitur tam dominus Martinus doctor, quam etiam ipse Gregorius literatus a nobis pendebant, bona vicinitas id ostendisset et ostenderet, ut D.V. in ea re et eiusdem rectoris scholae nostrae abductione extra scitum nostrum non egissent, sed a nobis eius negocium omne prosequi debuissent et primo quoque tempore, nam ipse dominus Gregorius literatus fuit et est in eo munere docendus (sic!) nobis servitor conductitius.” TT 1890. 178.
35. Szegedi Gergelynek Belényesi Gergellyel történő azonosítására Bucsay Mihály állított fel hipotézist. Részletesen: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. Egyháztörténet 1944. 1–104. valamint: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp. 1945. Ezt a hipotézist cáfolja Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely (ItK 1970, 129–151. I.) Kovacsóczy feljegyzései szerint ugyanis Szegedi Gergely fiatalon, mintegy 30 esztendőskorában halt meg: „Gregorius Zegedy Concionator homo eruditus obiit, cuius repentina immaturaque mors (vix trigesimus annus attingerat) maximus omnibus dolori fuit...” Ez az egykorú adat pedig kizárja azt a lehetőséget, hogy Szegedi, aki 1566-ban halt meg, a század negyvenes éveinek közepén (1545) Strassburgból Kálvinnak levelet író Belényesivel lenne azonos. Szegedi Gergely tanulóként kerülhetett a debreceni iskolába Szegedi Pap Benedek rokonaként, aki 1547-ben jött Debrecenbe, majd 1554-ben Kassára költözik. A tehetséges ifjú már tanulóként részt vehetett collaboratorként társai oktatásában, a Kálmáncsehi segítségével, valamint a városi tanács gondoskodásával jut ki Wittenbergbe, ahonnan visszatérve tovább folytatja rectori működését.

36. Herpay Gábor: i. m. 18.
37. Uo. 59.
38. Szűcs István : 1871. 587.
39. Uo. 588., 604.
40. Uo. 246., valamint TtREL I.1.a.2. 655–656. lásd még: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 311–312. Herpay Gábor: i. m. 59. Pro mensa rectoris apud D. Johannem Putnoky ab antiquo erant deputati fl. 50. 1627. jkv. 74.
41. „...jl faudra dresser college pour jnstruyre les enfans, affin de les preparer tant au ministere que gouvernement civil.” Corpus Reformatorum XXXVIII. Brunsvigae 1871. 21.
42. Kiss Áron i. m. 175.
43. Méliusz glosszái lásd: StudAEcll III. 39., 400.
44. Paikoss Endre: i. m. 21.
45. Csernák Béla: Debrecen és Nagyvárad. Lelkészegeyesület 1938. 300–302.
46. Az adománylevelet közli Bunyitai Vince: i. m. 227.
47. Kiss Áron: i. m. 582., 602–603.
48. 1564-ben feljegyzí a városi jegyzőkönyv: „Ambrosius Literatus, studiosus istius scholae (scil. Debreciniensis) Michael Simándy ad proposita Ambrosii Literati studiosi habet respondere ad dies 15.” Idézi S. Szabó József: A debreceni Kollégium főiskolává fejlődésének történetéhez DPL 1937. 86.
49. Károlyi zsinat végzései TtREL I.1.a.2. (610)
50. Szatmári zsinat végzései TtREL I.1.a.2. (612–14)
51. „Series studiosorum in schola Debrecina helveticae confessionis addictorum tam togatarum, quam non togatarum ab anno Christi 1588. usque ad annum 1792. sub spatio 204 annorum” (A helvét hitvallású debreceni iskola tógás és nem-tógás diákjainak névjegyzéke az 1588-tól 1792-ig terjedő 204 évi időből.) A meglévő példányon 1673-ig nem az eredeti aláírások szerepelnek, hanem azok hiteles másolata. A diáknévsort közölte Thury Etele 1908.
52. Ez a „lex antiqua” néven emlegetett törvény, amely egyidőben jöhetett létre az 1585-ös pápai törvényekkel. A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp. 1980. 14–20.
53. Az 1571-es wittenbergi törvényt aláíró 24 magyar diák között 4 Debreceni előnevűt találunk. Szabó Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Halle 1941. 46. A pápai (1585), sárospataki (1621), debreceni (1657) törvények egyezése számos ponton kimutatható.
54. Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya 1905. 41–50.
55. A törvényeket közli Békefi Remig 1899. 79–117.
56. Leg. spec. III. Art. X.
57. Thurzó Ferenc: i. m. 41–50. 1.
58. Lásd Leges de constitutione et functione Patachinae alumnorum Tertia, Sexta. Békefi Remig: A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-i törvényei. Bp. 1899. 51.
59. Békefi Remig 1899. 80–82.
60. Uo. 111–112.
61. Tasnádi zsinat végzései TtREL I.1.a.2. 659.
62. Tasnádi zsinat végzései, TtREL I.1.a.2.5. A bentmaradt diákok között különbséget tettek az ún. „expectansok” és az „ordinandusok” között. Az előbbieket vagy rectoriságra vagy külföldi útra várakozó diákok voltak.
63. Leg. spec. III. Art. VI.
64. Szűcs István 1871. 594.
65. A váradi közzsínat rekonstruálható a debreceni 1630-as zsinat végzéseiből: „Az iskolai tanulók és rectorok is az öltözetre nézve szorosán az 1624. július 1-jén tartott váradi zsinat végzéséhez tartás magukat s ezen szabály a coetus könyvébe is beirattassék. Vö. TtREL I.1.a.2. 580: A mesterek + váradi neutralisták tógát viseljenek kemény büntetés terhe alatt.
66. Tanácsi jkv. 1627. 10.
67. Tanácsi jkv. 1627. 100.
68. TtREL I.1.a.2.61.
69. Kismarjai Veszélin Pál: Oktató és vizsgázó prédikációk. Debrecen 1641. 349.
70. Városi tanács jkv. 1644. 301–302.

71. Barta Boldizsár: Rövid Chronica, 1666. Új kiadása Debrecen 1984. 17. Barta Boldizsár tudósítása nyomán a történetírás a zendülés időpontjául az 1648-as esztendőt jelöli meg. Ennek azonban ellene mond a városi tanács jegyzőkönyve, amely 1650-ben az eseményekről „anno praesenti” számol be. Tanácski jkv. 1650. 13. Erre a tényre Balogh István: Diáklázongások a Kollégiumban a XVII. században. DKK 1939. 58–65. mutatott rá, az évszámot azonban az azóta megjelent művek sem helyesbítik.
72. Barta Boldizsár: i. m. 18.
73. TIREL I.1.a.2. 580. 1656-ban készítik el, illetve „revonálja” – reformálja – a kassai helvét iskola törvényeit, Ceglédi István. A diákokat szigorúan kötelezik azok megtartására. Paikoss Endre: i. m. 98.
74. Az 1657. július 2-i tanácsi rendeletet közli MPEIF 1874. 395–397.
75. Aelius Donatus latin nyelvtanát még 1735-ben is használták Magyarországon a jezsuiták. Valószínűleg az egyik leghosszabb életű tankönyv. Vö. Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873. 39.
76. A „Cato”-nak 1591-ből és 1597-ből is ismerjük debreceni kiadását.
77. A mű teljes címe: „Puerilium colloquiorum pro primis tyronibus ex comicorum campo.” Az Erasmus hatást tükröző könyv a XVI. században a krakkói kiadások mellett Magyarországon is megjelent (1552, 1591, 1596). E két utóbbi debreceni kiadás.
78. A kateoktatás jelentőségét és sajátos református iskolai formáját elemzi Makkai László: Debrecen I. 573.
79. Molnár latin nyelvtana: „Elementa Grammaticae Latinae”, Károlyi görög nyelvtana: „Elementa Grammaticae Graecae in compendium contracta” címen. Lásd: Tóth Béla 1982. 46.
80. „Johannes Sturmius in epistola ad Henricum Schirnerum” A „Nomenclatura” 1619-es kiadása azt bizonyítja, hogy Újfalvi pedagógiai tekintélye akkor is megmaradt, amikor már a puritán elveiért meghurcolt esperes neve nem számított az egyházi vezetőség által szívesen emlegetett nevek közé.
81. Szárászi Ferenc 2 esztendei wittenbergi és heidelbergi tanulmányút után hazatérve előbb Tolnán lesz rector, majd lelképásztor, 1603 és 1610 között debreceni lelképásztor. Erasmus könyvének az első 600 oldalán található latin mondások magyar megfelelőjét írja ki a margóra (2001. mondás közül 1743-nak a magyar megfelelőjét közli). Lásd Czegle Imre: Szárászi Ferenc, mint Erasmus Adagiájának magyarra ültetője. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV–V. 1984–1985. Bp. 1986. 122.
82. Melancthon 1518. augusztus 29-én tartott „De corrigendis adolescentiae studiis” című előadása megtalálható: Corpus Reformatorum XI. 15–23. lapjain. Két jellegzetes részlete: „Atque cum animos ad fontes contulerimus, Christum sapere incipimus, mandatum eius lucidum nobis fuit, et neclare illo beato divinae sapientiae perfundemur.” (23.) „Capessite ergo sana studia, et quod a Poeta dictum est, animo volvite; Dimidium facti qui coepit, habet. Sapere audete, veteres Latinos colite, Graeca amplexamini, sine quibus Latina tractari recta nequeunt.” (25.)
83. Fináczy Ernő: A renaissancekorai nevelés története, Bp. 1914. 225.
84. A retorika oktatásának híres tankönyve Junius Melchior: Methodus eloquentiae comparandae scholasticae aliquot rhetoricis tradita a ... Witebergensi eloquentiae in Argentiensi academia professore (Strassburg, 1585) Jean Berenger: Strassburg és a reformáció megerősödése Magyarországon. A Ráday Gyűjtemény Évkönyv IV–V. 1984–85. Bp. 1986. 3–8.
85. A lőcsei diákok goldbergi kapcsolatairól lásd Hajnóczy R. József közlését: 1917. 339 kk.
86. A trotzendorfi iskola jellemzése megtalálható Fináczy Ernő: i. m. 222. kk., valamint Szelényi Ödön: A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917. 49.
87. Félégyházi Tamás unitáriussá válásának hipotézisét Révész Imre ültette be a köztudatba: Debrecen lelki válsága 1561–1571. Századok 1936. 38–75., 163–203., valamint Félégyházi Tamás és a debreceni iskola válsága (Századok 1937. 273–303.) című írásaiban. Ezt veszi át Nagy Sándor 1940. 17–18. lapjain, Zsigmond Ferenc 1937. 23–24. lapjain. A helyzet tisztázásához úttörő módon járult hozzá Tóth Endre: A debreceni Kollégium legrégebbi törvényei és Félégyházi Tamás kolozsvári szerepének magyarázata című írása. RE 1967. 278–279.
88. Zsigmond Ferenc 1937. 67.
89. Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 147.
90. Kathona: i. m. közli Skaricza Máté Szegedi életrajzát, a „Stephani Szegedini vita”-t, eredetiben és magyar fordításban. vö. 120.

91. Szegedi pedagógiatörténeti jelentőségét megillető méltatást még nem kapott. 1972-ben, halálának 400. évfordulóján Szegedi Kis István pedagógiai tételen címen ír róla Gál Lajos RE 1972. 73–75. Szegedi pedagógiai munkásságának elemzését szorgalmazva jelenteti meg Tóth Béla 1986-ban a Loci communes idevonatkozó fejezetét az eredeti szöveg elrendezését követő fordításban. „Első pedagógiai írónk Szegedi Kis István” Megjelent a Tanulmányok Ráckeve múltjából c. füzetben. Szentendre 1986. 85–100.
92. Uo. 98.
93. Kecskeméti C. János: Fides Jesu et jesuitarum. Debrecen, 1619. Praefatio.
94. A magyar fordítást közli Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században II. rész Szilvás-Újfalvi Imre pedagógiája. RE 1968. 13–20.
95. Az „Admonitiones” legújabb, bár nem teljes szöveggözlése megjelent Nagy Kálozi Balázs: Szilvás-Újfalvi Imre pedagógiai intelmei. StudAEcll III. 878–887.
96. Admonitiones II–III. fejezete uo. 882–883.
97. Admonitiones VIII. fejezet 884.
98. RE 1968. 16.
99. Uo.
100. Admonitiones XI. fejezet. StudAEcll III. 885.
101. Thoraconymus Mátyás Bártfán, Késmárkon volt tanár, ahonnan a helvét irány felé fordulása miatt Sárospatakra távozik. Újfalvi az Admonitiones-ban idéz Thoraconymus „Orthographia”-jából.
102. Admonitiones XII. fejezet. StudAEcll III. 886.
103. Admonitiones II. fejezet. StudAEcll III. 882.
104. Szücs István 1871. 255–256.
105. A második tanszék meglétét 1626-tól kezdve Makkai László mutatta ki. A városi jegyzőkönyvekből kiviláglik, hogy 1626 óta folyamatosan két tanári állást töltöttek be. Az eddigi legteljesebb névsort közli Makkai László: Debrecen I. 668–669. lapjain a 218. számú jegyzetben.
106. Szücs István 1871. 255.
107. Medgyesi Pál: „Szent Atyák öröme”, Gyulafehérvár 1640 ajánlásában írja ezeket a sorokat. Medgyesi 1624-től debreceni diák, betölti a collaborator, contrascriba, senior, majd a rector tiszteit. Vö. Géresi Kálmán kéziratosszöveggyűjtésének részlete. Megtalálható TtREK R 1014/6 jelzettel.
108. Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 168–169.
109. Uo. 193. Szenci említi Szikszai Fabricius szótárát, Sebald „Gyermeki beszélgetései”-t, a „Cato”-t, „Publilius Syrus”-t, a „mimus”-t, és a „Bölcsök mondásai magyarázatokkal” című műveket. A felfedezés után így folytatja: „Ezekon kívül semmiféle magyarországi irományt nem ismerek, amely a gyermekek egyéni szorgalmát elősegítette volna.” uo. 169.
110. Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. Klny. az Országos Széchényi Könyvtár 1980. évi évkönyvéből. (Bp. 1983) 246–247.
111. Géresi Kálmán: A kollégium külső történetének vázlata 1848-ig. Gimn. Ért. 1894/95. 15.
112. Az első aláírók; Kállai János, Gönczi István, Julius János, Nádudvari Mihály, Szamosközi Boldizsár. TtREL I.1.a.2. 654.
113. A kereszttúri zsinat végzései TtREL I.1.a.2.3.
114. Milotai Nyilas István 1596. március 24-én iratkozik be Debrecenben. 1598-ban collaborator, 1599-ben senior volt. Debreceni rectorasága után lelkészi, esperesi hivatalt visel, majd Gyulafehérváron a fejedelem egyik prédikátora lesz.
115. Kecskeméti Alexis János: Dániel próféta könyvének a szentírás szerint való magyarázatja. Debrecen, 1621. Kiadva Bp. 1974. 109.
116. Uo. 110.
117. A korszak peregrinációjának elemzéséhez lásd Kathona Géza: A debreceni és sárospataki tanulók részvétele a hollandiai és angliai peregrinációban 1623-tól 1711-ig. ThSz 1979. 89–94.
118. Kathona: i. m. ThSz 1979. 90.
119. Uo. 90.
120. Uo. 91.
121. Thury Etele 1908. 96–124.
122. Amesius hatását és a puritanizmus 1638 előtti magyarországi jelenlétét elemzi Barcza József.

- A puritanizmus kutatásának újabb eredményei ThSz 1976. 333–335. A disputációk elemzése alapján kimutatja, hogy a magyar diákok tudatosan csoportosultak Amesius köré. A franekeri egyetemen tanító ellenlábásának, a dogmatikában skolasztikus módszert érvényesítő Johannes Makowskynak alig akadt magyar hallgatója.
123. Barcza József: i. m. ThSz 1976, 334. mutat rá, hogy az 1638-as debreceni zsinaton elvi elutasítás nem hangzik el. Az 1567-es törvények értelemszerű alkalmazásával szólítják fel az újítni akarókat, hogy „...a magyarországi egyházban régóta fennálló rendtartásokban, magánosan, saját tekintélyével sokak botrányára és sérelmére senki változtatást vagy újítást tenni ne merészljen, hanem, ha valamit megújítandónak tart, az egész egyház megegyezésével nyilvános zsinaton történjék az.”
 124. RMK III. 1604: „Brevis institutio... Usui Scholarum Hungaricarum destinata”. Coccejus előszavának címettje: D. Paulo W. Kis–MARIÁI Ecclesiae Debrecinae Antistiti vigilantissimo.
 125. Kathona Géza: i. m. ThSz 1979. 90.
 126. Az 1631. szeptember 7-én tartott nyírbátori zsinat végzései TtREL I.1.a.2. 61.
 127. Nagy Sándor 1940. 31.
 128. Komáromi Csipkés György „Az kereszteny isteni tudománynak Jeles móddal úgy el készítettett Rövid Summaia (1653) ajánlásában köszönetet mond „Az hires neves DEBRECEN VARASANAK Nemes Nemzetes és Nagyértelmű TANACSINAK, amiért „ezelőtt három esztendővel... az kegyelmetek Atyai adakozása es jó akarattya által ez idegen országokban eljutottam”.
 129. Köszönetet mondok Barcza József kutatóprofesszornak a dolgozat elkészítése érdekében végzett önzetlen segítő munkájáért.

DEBRECEN ISKOLÁJÁBÓL ORSZÁG ISKOLÁJA (1660–1703)

I. A KURUCKORI DEBRECEN VISZONTAGSÁGAI

A XVII. század utolsó négy évtizede Debrecen történetének legviszontagságosabb korszaka volt. Csak ennek ismeretében becsülhetjük fel és meg a városnak, mint a Kollégium gazdájának az iskolaügyért hozott áldozatait, s ezeknek az áldozatoknak indítékát, a puritán kegyességet. Az erdélyi fejedelemség, melyhez a város tartozott, II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata után a török bosszú áldozata lett, s 1658 és 1662 között többször feldúlták, amitől Debrecen csak csodával határos módon, de drága áron menekült meg. A Rákóczi megbüntetésére indult Szejdi Ahmed budai pasa 1660 elején felégette a hajdúvárosokat, lakóik nagy részét kardélre hányatta. Hadait Debrecen alá vezetve, a várost azzal vádolta, hogy a fejedelemhez húz. „A bírónak a tizenkét (esküdt) polgártársaival tizenhárom hegyes karókat faragtatott, s azokat akkori bíró, Dobozi István becsületes jámbor ember háza előtt feltámogattatva, őket arra kényszergetteti vala, ki-ki abban egyet maga hátán az ő sátorához hurcolván, húzván-vonván örök emlékezetre, mind a tizenháromat azokba bévonatni és sátora előtt feltámogattatni akarná. Melytül ha megmenekülni akarnának, rájuk százezer tallér készpénz-summát, néhány száz szekér kenyeret, lisztet, árpát, minden élést, sok számú vég posztókat kíván vala. A tanács és a város lakosi, egyéb benne nem lehetne, látván, végre nagy nehezen nyolcvanezer tallérokban, néhány szekér posztóban, mindenféle nagy sok szekér élésekben neki megsarcolni kényszerítették vala, mellynek nagyobb részét, kinek-kinek értékét a lakosok közül hittel kikeresvén, mindjárt meg is fizetnie kellett vala, és ekképpen a tanácsnak szabadulást nyerniek. Úgy, hogy mindenestül százezer tallérok-nál többre menne a keresztyén városbéliek sarcok...” – írja „siralmas krónikájában” Szalárdi.¹ A pasa hóhérai által félig már halálra kínozott főbíróknak és tanácsstagoknak a város kirablásával való fenyegetésre adott válasza a közösségért vállalt felelősségről tanúskodik: „Jobb nekünk szenvednünk, ha hármat, négyet megöl is bennünk, de ennyi szegénységet jószágátul meg ne fosszunk, éhhalálókká ne tégyünk... Ha mi hamisságot talált a mi kezünkben, már kezében a mi fejünk, mi voltunk e szegénységnek bírái, ezek ártatlanok, hagyjon békét azért a városnak.”²

Hogy ez a felelősségvállalás nem volt üres beszéd, annak szomorú bizonyítéka 1661-ben Vígkedvű Mihály akkori debreceni főbíróknak a már török kézben lévő Váradon való kivégeztetése, azon a címen, hogy a város nem jelentette híven az Erdély felmentésére indított Habsburg-hadsereg létszámát. Montecuccolinak Zrínyi által is súlyosan bírált 1661. évi hadisétája Erdélybe és vissza nemcsak hogy nem segített a végül is magára hagyott és csatában elesett Kemény János fejedelem, hanem tovább pusztította a végigjárt vidékeket, így Debrecen környékét is. A közeli Székelyhídra 1664-ig beszállásolt német őrség jelenlétével állandó kihívást jelentett török támadásra. A Váradot 1660-ban elfoglaló törökök amúgy is sorra

hódoltatták Bihar megye falvait s egyre szorosabb gyűrűt fontak Debrecen köré, egyre súlyosabb adókkal terhelve a várost.

Hiába volt a városi tanács könyörgése, hiába a szultáni menlevelek drága pénzen megszerzése, a váradi pasa állandóan zsarolta Debrecent. Az 1661-ben nagybajomi lelkészégre távozó s 1665-ben püspökké választott Nógrádi Mátyás is hiába járt közbe a töröknél, mint maga írta:

„Töröknek, tatárnak köntösét megfogtam,
Fejemet Murzának szépen meghajtottam.
Nem volt ennek haszna, miképpen én láttam,
Hanem éjjel-nappal lelkemet fogyattam.”³

Csak azt érte el igyekezetével, hogy 1680-ban maga is fogságot szenvedett Váradon.

Hovatovább azonban a töröknél is nagyobb veszélyt kezdett jelenteni Debrecenre a királyi Magyarország szomszédos területein is kibontakozó erőszakos ellenreformáció, melynek kezdeményezője és védnöke II. Rákóczi Györgynek Sárospatakra menekülő özvegye, Báthori Zsófia volt. A hatvanas évek hitvitái súllyal Sárospatakon és Kassán folytak jelentős erdélyi segítséggel. Debrecen kevésbé hallatta hangját. Egyedül a sokoldalú Komáromi Csipkés György fordította egyébként is szapora tollát egy Sárospatakon 1666-ban álnéven kiadott értekezésre a transsubstantiatio tana ellen (latinul, s magyarul is: *Való dolgok közül kivettett általlálatozás* címen), mintegy segítségül a felsőmagyarországi hittestvérek küzdelméhez.

Megváltozott azonban Debrecen helyzete és feladata, mihelyt a katolikus főurak és protestáns nemesek felkelése 1670-ben még kibontakozása előtt összeomlott. 1671-ben vezetőit kivégezték, számos résztvevője Erdélybe menekült. Felsőmagyarországot császári hadak özönlötték el s megkezdődött a felkelés szellemi előkészítésével vádolt protestáns lelkészek üldözése, az 1671 és 1681 közti ún. gyászévtized. Sárospatak iskoláját megszüntették, tanárai és diákjai rövid debreceni tartózkodás után Erdélybe menekültek, ahol azonban még az elpusztult Gyulafehérvárról Nagyenyedre költöztetett Bethlen-kollégium is nehezen szedte össze magát. Debrecenben a Habsburg-ellenes felkelés eleinte nem keltett rokonszenvet, mert úgy vélték, hogy az „pápista praktika, melyet nem a haza javára, hanem a protestánsok megrontására kezdett Rákóczi Ferenc és Zrínyi Péter.” Ezt a véleményt arra alapozták, hogy I. Rákóczi Ferenc, anyja, Báthori Zsófia befolyására megtagadta a fejedelmi elődei által a debreceni egyháznak juttatott állandó segélyt. Hiába adott vissza apósa, a nemzeti egységet építő Zrínyi Péter rábeszélésére 1000 aranyat Debrecennek, a város bizalmát nem nyerte el.⁴

Csak akkor ébredt Debrecen arra, hogy hol a helye, amikor elkezdődött a válásüldözés. „Tiszántúl (ti. Felsőmagyarországon) a templomok a bálványozók által mind elfoglaltattak, a persecutio grassál a szegény hazában, az Isten büntetlenül el ne nézze” – veszi tudomásul a tanácsi jegyzőkönyv.⁵ De a város nem maradt a jámbor óhajnál, hanem vállalta az eseményekből következő kötelezettségeket. Amit azelőtt egy egész ország anyagi erejével rendelkező fejedelmek három iskolá-

val is megtehettek a magyar református művelődés szolgálatában, azt most Debrecen a maga sokkal szerényebb lehetőségei közt egyedül vállalta és teljesítette saját kolégiumával: emberek nevelni, akik a török hódoltság mostoha viszonyai, s a Habsburg-ország rész ellenreformációs veszedelmei közt is falvakba, mezővárosokba elviszik a hitet és a tudást. Felső-Tiszavidék üldözött református prédikátorai nyitott szívekre és ajtókra találtak Debrecenben. Megüresedett lelkészi állásokra bujdosó lelkészeket választottak meg, mint 1671-ben a Tornáról elűzött Szőnyi Nagy Istvánt, 1672-ben a Tokajból menekült id. Köleséri Sámuel, 1678-ban a Kassát elhagyni kényszerült Felvinczi Sándort, 1681-ben a gályarabságra ítélt Csuzi Cseh Jakabot, vagy új lelkészi állást (a városban a negyediket) szerveztek nekik, mint 1674-ben az ugyancsak Kassáról futott Kabai Bodor Gellértnek. De eltartották és időnként debreceni templomi szószékre szólították azokat is, akiket állandóan alkalmazni nem tudtak, addig, amíg valahol a Hajdúságban vagy Erdélyben nem találtak maguknak végleges menedéket. Így éltek és prédikáltak hosszabb-rövidebb ideig Debrecenben a gönci Szatmárnémeti Mihály, később hírneves kolozsvári lelkész, a tállyai Drégelypalánki János, aki a Hajdúságban helyezkedett el, a szikszói Tolnai Szabó Mihály, nemsokára a kuruc „bujdosók” tábori lelkésze és mások.

Ekképpen lett Debrecen a gyászévtized idején a lelki-szellemi ellenállás központja s egyben hídfőállása az Erdélybe menekült, és onnan a kuruc csapatokkal részben tábori lelkészekként szolgáló, (a már említett Szőnyi és Tolnai), részben elhagyott gyülekezeteikbe visszatérő bujdosó lelkipásztoroknak. Debrecenben írták s itt vagy a védettebb Kolozsvárt nyomtatták ki vigasztaló, buzdító röpirataikat, amelyek már címükkel (Szőnyi : *Mártírok koronája*, Tolnai : *Haza számkivetett békeségének helyre állatása...*, *Szent had*, stb.) vagy a nyomtatási keltezés sajátos formulájával („a szentek üldöztetésének ...ik esztendejében”) és a szerző maga megnevezésével („Krisztus üldöztetésének társa”) elárulják tartalmukat. De a debreceni törzsgárda is serényen részt vett az ellenállás és kitartás ébrentartásában. Az egyébként – puritán elveiből következőleg – inkább építő, mint vitázó Komáromi Csipkés György 1671-ben *Pápistaság újsága c.* nagyhatású könyvével csatlakozott az ellenreformációval hadakozók soraihoz, 1672-ben pedig álnéven kiadott *Molimen Sisyphium c.* röpiratában cáfolta Bársony György katolikus püspök *Veritas toti mundo declarata c.* hírhedt művét, amelyben az a Habsburgokat a magyarországi protestantizmus kiirtására szólította fel, s ehhez jogi érveket koholt. 1675-ben a gyászévtized kellős közepén adta ki Debrecenben Szőnyi Nagy István *Kegyes vitéz* címen Gusztáv Adolf svéd király életrajzát, nyilvánvaló párhuzamba állítva a harmincéves háború protestáns hithősét a vallásukért és hazájukért harcoló kurucokkal.

Szőnyi fentebb említett könyvének nyomtatási helyéül Debrecen helyett Christianopolis van megjelölve, ami annyit tesz, hogy „keresztyének városa”. A rejtett név az esetleges Habsburg megtorlás elkerülését szolgálta, de jelkép is volt. Jó félszázaddal előbb egy német lelkész, Valentin Andreae hasonló címmel utópisztikus könyvet adott ki, amely egy képzeletbeli várost ír le, a keresztyén kegyesség és tudomány tűzhelyeként, követendő például. Debrecen természetesen nem volt a jámborság és a mindentudás mintaképe, de puritán vezetői arra törekedtek, hogy az legyen, főként pedig Isten különleges oltalmába akarták ajánlani városukat ezzel

az elnevezéssel is. Erre az oltalomra hagyatkoztak puritán kegyességgel már előbb is a debreceniek. Ez visszhangzik Debrecen első történetírójának, a helyi iskolában tanult szücsmesterből később főbíróvá választott Barta Boldizsárnak a XVI. század nevezetes eseményeit csak éppen érintő és főleg az 1657–1664 közti nyolc esztendő nyomorúságait elbeszélő *Rövid chronicájában*. Teljesen érintetlenül a kor magas színvonalú humanista történészeinek módszerétől és szemléletétől, egy már akkor meghaladott, de országszerte szívósan továbbélő műfajt, a helyi érdekű krónikát műveli. Nem nyomozza a dolgok mélyebb emberi, társadalmi okait, nem ad lélektani elemzéseket, csak sorban elmondja a városban és várossal történeteket, de ezeknek maguknak drámaisága és a szerzőnek városával való érzelmi azonosulása ma is megragadó olvasmánnyá teszi a puritán iskolában tanult, minden barokk dekorációtól mentes, egyszerűségében is szép, ízes magyar nyelven írt művet. A krónikát a pusztá eseménytörténet fölé emeli, hogy a puritán történet szemlélet, ha nem is a kortárs Szalárdi magas színvonalán, de éppen olyan világosan kimondva nyilatkozik meg benne. A puritán gondolkozásnak felel meg, amit a krónika előszavában olvashatunk: „Ha csak ez keresztyén Debrecen városának ennyi romlások között Isten csudálatos gondviseléséből való megmaradását előgondolom is, meg kell vallanom a szent Dáviddal, hogy az Úré a szabadítás. Mert mi méltán dicsekedhetünk azzal (mivel megtapasztaltuk), hogy egyedül Isten volt a mi városunknak az háborúságokban oltalma... Sok reánk törő, veszedelmünket látni kívánó, titkos és nyilvánvaló ellenséginknek mérges tanácsokat vissza magokra forgatta, hogy megmutatá azt, hogy tanácsa ellen nincsen tanács. Szent egyességet, szeretetet adott közinkbe, hogy minden megmaradásunkra néző dolgunkban egyet értvén és akarván, véghezvinné akarataját egészlen. Néha meg is sujtolt, rettentett, alázott, hogy magát ismerteté, fel is magasztalná mindenben. Oh Istennek egyedül való ereje és végére mehetetlen tanácsa! ki volt volna, aki csak meggondolhatta volna is, hogy megmaradásunk, ily gyenge külső eszközök által is véghezvitethetik. Hálaadással csudálhatjuk és aláza-tossággal megvallhatjuk: az Úré a szabadítás... Honnan várjunk külső segítséget, azt meg se gondolhatjuk. Nem igen bízhatunk mi a méltóságos főrendekben, mert azoktól megvettünk, nem vitézinkben, mert azoktól prédáltatunk, nem jószágunkban, pénzünkben, mert azoktól megfosztatunk, hanem az egy Istenben: mert az Úré a szabadítás.”⁶

Ugyanezt a hangot üti meg az 1664. év verses krónikájának szerzője, Kállai Fényes István városi jegyző:

Mit remélsz, hová léssz Debrecen városa?
Az te romlásodnak nem lesz sehol mása.
Ártatlanságodat akárki meglássa,
Hiában! senki nincs, ki dolgod forgassa.

Az idegen nemzet téged nem segíthet,
Míg neki fizethetsz, az csak addig szeret.
Erdély távol tüled, veled jót nem tehet,
Isten csak egyedül, ki téged megmenthet.⁷

Akár egy puritán prédikáció fejtegetéseit hallanók, de mégis másról van szó, a meggyőzött hívő válaszárol a prédikációra, a puritán gondolkozásnak a város leg-
alábbis műveltebb, tehetősebb vezetőrétegében való meggyökerezéséről. Ennek a
gyakorlatban megmutakozó szép példája a városi tanácsnak önfeláldozó, minden
testi-lelki gyötrelmet és megaláztatást elviselő, a város javára a vértanúságig kitartó
magaviselete, aminek újra tanúságát kellett adni a kuruc-korban. Az odamenekült
lelkészek és kuruc felkelők felkutatására 1675-ben Strassoldo császári generális
megszállta a várost. A magatartásról, amelyet a város vezetői a megpróbáltatásban
tanúsítottak, szól a városnak ezúttal újra versben megszólaló krónikása, Kállai Fényes István:

Igaz vallásodért már fontban tétettél,
Az bűnért pediglen kockára vettettél,
Végső romlásodra ez mai nap lettél,
Isten ha meg nem szán, Debrecen elestél!

A város vezetői minden fenyegetés ellenére sem voltak hajlandók maguk kiadni
a kereseteket, megtagadni, amit jószántukból vállaltak:

Nincsen abban módunk, az bírák felelnek,
Lássa, mit cselekszik, de arra nem mennek.
Elöl tűz, hátul víz, ha mind is elvesznek,
De keresztyén magyart ők kézbe nem visznek.

Így a császári katonaság maga szedte össze a kuruc bujdosókat s közben kegyet-
lenül kirabolta a várost.

Úgy hagyták Debrecent, mint a szedett szőlőt,
Takarodás után mint a pusztá mezőt.
Ne félj, mert az Isten vidámító szellőt,
Ád néked rövid nap vigasságos időt.⁸

Alig távoztak zsákmányukkal a Habsburg-zsoldosok, megjelentek a kurucok s
ők is pénzt, élelmet, posztót követeltek. A követeléseknek engedni nem hajlandó
Balik András főbíróat Thököly deresre húzatta s csak a debreceni jövedelemtől való
elesés miatt aggódó váradi pasa tiltakozására hagyott fel 1679-ben Debrecen sarco-
lásával. 1686-ban, Buda felszabadításának évében Caraffa generális szállta meg
Debrecent s félmillió forintos hadisarcot, többet, mint a Habsburgok magyar király-
ságának egész évi adójövedelme, hajtott be rajta. 1692-ben Várad is felszabadult a
török alól, de ennek Debrecen kevés előnyét élvezte, mivel a császári csapatok egész
környékét kiélték s az akkori tiszántúli református püspök, Debreczeni Dormány Ist-
ván 1693-ban német zsoldos puskagolyójától halt meg, abban az évben, mikor a vá-
ros elnyerte – nem ingyen – szabad királyi városi rangját.

II. A DEBRECENBE MENEKÜLŐ VÁRADI ISKOLA MÚLTJA

1660. augusztus 27-én, 45 napi ostrom után török kézre került Várad, az erdélyi fegyedelem legfontosabb végvára. Hősies védelmezőinek a török hódítók szabad elvonulást engedtek. A diákok, mármint azok, akik az ostrom alatt a falakon harcolva el nem estek, az egyedül megmaradt professzorral, Martonfalvi Tóth György vezetésével Debrecenben kerestek menedéket.⁹ Nem úgy, mint az erdélyi száműzetésben önálló létét fenntartó sárospataki iskola, a váradi beolvadt a debrecenibe s ezzel emléke elhalványult a magyar iskolatörténetben. Méltatlanul halványult el, hiszen a XVII. század derekán a református iskolákról szóló vers a váradi debrecenivel, a sárospatakival és a gyulafehérvárral együtt a legrangosabbaknak állítja.¹⁰

Kegyessé tesz Debrecen és bölcsé, ki szerény is,
Patak tudással táplálja az élet erőit,
Üdvös erényekkel dúsítja a szívedet Alba,
Várad Marsnak is, Arsnak is ad katonákat,
Pénzét kedveli Szatmár, ez a cél, amelyre törekszik,
Némethi Debrecenben kelt plántáinak örvend,
Nagybánya bora frissít, fürgévé tenni elméd,
Kis fagytól is védi a Múzsát, óvja Kolozsvár,
Olajfás hegy alatt bővül mindegyre Komárom,
Sorsát más-más néven váltja, cserélgeti Pápa.
Vígán ront fegyverrel erős Veszprém a törökre,
Nagyszombatban tapstól harsog az amfiteátrum,
Kassán nincs állandóság, változik egyre,
Gönc minden lépésében Patak követője,
Bár gyökerét sem láttuk, fává nőtt ki Diószeg,
Gyermekeit saját tejjel táplálja Szoboszló,
Honnan lett Körös, tanításával tanúsítja,
Víz közepén szenved Székelyhid, szomjazik, izzad,
S mert elapadt tava, Tasnád nádja kiszáradt.

(Ford.: Tóth Béla)

Apáczai is úgy nyilatkozott róla, mint a legszínvonalasabb magyar református tanintézettről.¹¹

Apáczai dicsérete elsősorban a váradi iskolában érvényesülő puritán szellemiségnek szólt. Tolnai Dali Jánosnak a sárospataki rectorstól való megfosztatása után Várad vette át a puritán szellemű oktatásban a vezető szerepet s vitte egészen a városnak török uralom alá eséséig. Az, hogy 1660 után Debrecen vállalta ezt a feladatot, nem csupán a megelőző évtized puritán tanárai magvetésének, hanem legalább annyira, sőt még inkább a váradi iskola ideköltözésének és nagyhatású professzora, Martonfalvi tudományművelő és iskolaszervező tevékenységének tulajdonítható. Ezért a váradi iskola történetének helye van a Debreceni Kollégium történetében s nem mulaszthatjuk el ezt a helyet legalább fő vonalaiban kijelölni.¹²

Várad iskolájának kezdetei egybeesnek Várad reformációjával. Amíg Martinuzzi (Fráter) György volt a váradi római katolikus püspök s egyben Erdély teljhatalmú kormányzója, a reformáció Váradon nem szervezhető nyíltan egyházzá. Így történhetett, hogy Várad reformációjának nincsenek kimutatható lutheri előzményei, hanem Martinuzzinak 1551-ben történt meggyilkolása után a szomszédos Debrecen akkor már helvét reformációja hatott Váradon is. Annál inkább, mivel a város első ismert prédikátora az 1552-ben a török által elfoglalt Temesvárról ide menekült Köleséri Kristóf szintén a svájci irányzatot képviselte. A szent királyok szobrait szerencsére nem, csak a templombeli oltárokat érintő képrombolással egybekötött reformáció meggyökeresedését egy időre az Erdélyt megszálló Habsburg-hadsereg által behelyezett új váradi püspök, Zabardi Mátyás gátolta. 1556-ban azonban Izabella királyné hazatérése döntő fordulatot hozott. Hadvezére, a reformációt pártfogoló Varkoch Tamás 1557-ben elfoglalta a Habsburg-párti védőrségtől Váradot s most már tartósan megszerveződhetett itt a református egyház Czeglédi György, Melius barátja és munkatársa vezetésével. Mellette már ez évben feltűnik az iskola református tanítójának, Sásvári Gergelynek a neve is, akit ebben az állásban nem kisebb ember mint Károlyi Péter, később a tiszántúli püspökségben Melius utódja követett.

Az iskolának továbbra is kiváló tanárai voltak. A wittenbergi és heidelbergi protestáns humanizmust képviselték az ékes latinsággal verselő Debreczeni Jó János (1573–1576) és Kassai Zsigmond Dávid (1579–1581). Ez utóbbi tanította még Bihar vármegye református alispánjának fiát, Pázmány Pétert, a későbbi esztergomi érseket, aki 1583-ban buzgó katolikus anyja s Szántó Arator István jezsuita hatására vallást változtatott, majd belépett a jezsuita rendbe s végleg elhagyta szülővárosát. Már nem érte itt Gönczi A. József tanárságát (1596–1599), ami szintén a tiszántúli református püspökségre való előrelépéssel végződött. Hasonlóan jeles pályafutás várt két másik váradi tanárra, Alvinczi Péterre (1603–1604), Bocskai és Bethlen Gábor későbbi bizalmas tanácsadójára, valamint Kismarjai Veszelin Pálra, aki váradi tanársága (1625–1626) után debreceni prédikátor s a kálvinista orthodoxia legharciasabb, nagyhatású képviselője lett.

Új korszak nyílt a váradi református iskola történetében annak a Kecskeméti Miklósnak a tanárságával (1638–1639), majd váradi prédikátorságával (1639–1641), aki 1638-ban egyik aláírója volt a magyar puritánok Londonban kötött „ligáját” megalapító szövetséglevelnek. Váradi működéséről sajnos nem maradt fenn olyan gazdag forrásanyag, mint a „liga” vezérének, Tolnai Dali Jánosnak sárospataki iskolai reformjairól, de aligha lehet kétséges, hogy Kecskeméti vetette meg az alapjait a nemsokára kiteljesedő puritán szellemű váradi oktatásnak. Utódja és követője, Harsányi Nagy Jakab az első olyan váradi tanár volt, aki nemcsak a szokásos 2–3 esztendő teltével tanítással, hogy azután a jobb jövedelmet és függetlenebb életet biztosító prédikátorságra távozzék, hanem 1642 és 1646 között tanított s feltehetőleg tovább is tanár maradt volna, ha nyíltan hirdett puritán nézetei miatt fel nem függesztik állásából. A szatmárnémeti zsinaton 1646-ban olyan kötelezvény aláírására ítélték, melynek feltételeit elvei megtagadása nélkül nem vállalhatta. Ezért inkább világi pályára lépett s évekig az erdélyi fejedelem portai követe volt, majd török nyelvtudását kamatoztatva, a porosz király keleti politiká-

jának ügyvivője s mint ilyen egy nemzetközileg használt és elismert török nyelvtan szerzője, az európai turkológia egyik megalapítója lett. A szatmárnémeti zsinaton Váradot annyira a puritánizmus tüzfészkének tekintették, hogy kioltására nemcsak Harsányit próbálták megfélemlíteni, hanem a várbeli prédikátort, Borsai Sepsei Jánost Tolnaival együtt állásvesztésre ítélték, hacsak idővel nem mutat „javulást”.

A váradi puritánokat azonban nem sikerült sem az iskolától, sem a szószejtől teljesen eltiltani. Borsai visszatért Váradra és Szikra István lelkészársával együtt tovább hirdette a puritán eszméket, az iskolában pedig Komáromi Szvertán István nemcsak tanította Amesius teológiáját, hanem elsőnek fordított tőle magyarra (*Mikoron imádkoztok* 1651), majd előkészítette Amesius latin tankönyveinek (*Technometria, Theses logicae, Disputatio theologica adversus metaphysicam, Disputatio theologica de perfectione sacrosanctae Scripturae*) 1653-ban a váradi nyomdában készült első hazai kiadását. Tolnai Dali János már 1639-ben Amesius tankönyveit használta Sárospatakon, de a váradi iskola vette magának először a bátorságot, hogy itthon ki is nyomtassa és nyíltan a diákok kezébe adja azokat. A konzervatív egyházi vezetés csak annyit tudott elérni, hogy Komáromi és a tanárságban utódjai, a szintén puritán gondolkodású Szatmári Baka Péter, Tarpai Szilágyi András és Enyedi Sámuel mellé olyan konzervatív, de nagy tudományú kollégákat állítson ellensúlyként, mint a később a református zsinati iratok összegyűjtésével nagy érdemeket szerzett Szilágyi Benjamin István és az I. Apafi Mihály fejedelem udvari papja, majd erdélyi református püspökként magasra ívelő pályát megfutó Tofeus Mihály.

A váradi puritán központ igazi veszélybe 1649 után került, mikor az I. Károlyt lefejező angliai puritán forradalomtól megrettenő II. Rákóczi György fejedelem, a puritánokat pártfogoló anyjával, Lórántffy Zsuzsannával is meghasonulva, Apáczaik Gyulafehérvárról Kolozsvárra száműzve Váradot is meg akarta tisztogatni a szerinte trónját fenyegető puritán lelkészekről és tanárokról. Mindenekelőtt a két harcias puritán váradi lelképásztort, Kovásznai Pétert (a későbbi erdélyi református püspököt) és Nagyari Benedeket (1651-ben az *Orthodoxus christianus* latin címen angol szerzőktől magyarra fordított puritán antológia kiadóját) próbálta meg elhallgattatni. A fejedelmi parancsnak engedő tiszántúli püspök és zsinat olyan kötelezvény aláírására ítélte a két váradi prédikátort, amelyet nem vállalhattak. Az aláírás megtagadásáért a fejedelem 1655-ben bebörtönözte, de hamarosan szabadlábra helyezte őket, mivel lengyelországi hadjáratára készülve a puritán Cromwell uralma alatt álló Anglia jóindulatát nem nélkülözhetette.

A lengyelországi hadjárat 1657. évi katasztrófája után a fejedelemségbeli puritánok nyíltan Rákóczi vetélytársához, a török beavatkozással ellenfejedelemmé tett Barcsai Ákoshoz csatlakoztak, elsősorban Apáczaik, de a váradi puritán lelkészek és tanárok is. A váradi iskola fennállásának utolsó három évében Köleséri Sámuel (akivel majd Debrecenben fogunk újra találkozni), Püspöki János (aki még a török ostrom előtt távozott és világi pályára lépett) és Martonfalvi Tóth György tanítottak, mindhárman tudós és lelkes puritánok. Az ostrom idején már csak Martonfalvi tartózkodott Váradon. Ez a jeles férfiú, aki a debreceni iskola életében majd oly meghatározó szerepet fog játszani, 1630-ban született a székelyföldi Martonfalván. Hazai tanulás után hollandiai egyetemeket látogatott s 1659-ben Franekerben szer-

zett teológiai doktorátust. (Doktori oklevele ma is megvan a debreceni kollégium kéziratárában.) Első jelentős műve már 1658-ban megjelent Utrechtben *Petri Ramii dialecticae libri duo... ungarico idiomate... resoluti et illustrati* címen, mely 1664-ben Debrecenben második kiadást ért meg. Ebben Apáczai hű tanítványaként mutatkozik be nemcsak Ramus követőjeként, hanem mint a magyar anyanyelvű tudományosság úttörőjeként is, amennyiben a latin tankönyvben kísérőszöveggént magyar filozófiai szakkifejezések is szerepelnek, részben Apáczaitól átvéve, részben saját nyelvújítói kezdeményből. Debrecenbe mind Ramus filozófiáját, mind a latinnal párhuzamos anyanyelvű oktatást ő vezette be.

III. AZ EGYESÜLT DEBRECENI ÉS VÁRADI ISKOLA 1703-IG

A váradi iskola beolvadásával a debreceni diáklétszám ugrásszerűen megnövekedett. 1660 és 1669 között 1016-an, 1670 és 1680 között pedig 1117-en iratkoztak be a felső tagozatra, azaz a korábbi évtizedekhez képest háromszor többen, s a kis- és nagydiákok együttesen legalább 2000 főt tettek ki a 10 000 lelkes városban. Ez valamelyes prosperitást is biztosított a polgárságnak, hiszen a diákok nemcsak helyi jótékonyaságból, hanem külső támogatásból, régi és újabb alapítványokból is éltek s ez a külső pénz nagyrészt debreceni kereskedők, kézművesek, pékek, mészárosok és kocsmárosok zsebébe került. Jelentős új jövedelmi forrás volt az az alapítvány, melyet Martonfalvi, alighanem a fejedelmek által fenntartott váradi iskola jogfolytonosságára hivatkozva, Apafi Mihálynál eszközölt ki 1664-ben 2000 darab, 1675-ben pedig további 5000 darab kősóra az erdélyi sóbányákból.¹³ A só eladási árát Martonfalvi kizárólag a külföldi tanulmányutak támogatására kívánta fordítani, s így vált ketté a coetus addig egységes pénztára a hazai és a külföldi tanulás anyagi fedezését szolgáló bursa victualis és bursa sacra külön kezelt pénztáraitra. Az utóbbit a fejedelmi alapítványon kívül a városi tanács és egyes polgárok adományai is gyarapították.¹⁴

Az ellenreformáció egyre hevesebb, eleinte éles hitvitákat kihívó, majd 1670 után fegyveres erőszakhoz és vésztvényszékhez, sőt lelkészek gályarabságra hurcolásához folyamodó támadásának idején, a Szejdi- és Strassoldo-járás által is sújtott Debrecen elszántságát és áldozatkészségét dicséri, hogy a hazai protestantizmusnak a külföldi szellemi központokkal való kapcsolatát a korábbiaknál is nagyobb erőfeszítésekkel igyekezett biztosítani. Ez azután az iskola szellemi fejlődésében, oktatása korszerűbbé válásában kamatozott. Nem vonta meg a tanács a Debrecenben tanuló diákságtól sem támogatását. Igaz, a coetus és a tanács közti súrlódások nem szűntek meg teljesen. 1663-ban és 1677-ben is sérelmeit jelenti a diákság, ezúttal azonban már a nagytekintélyű rector, a professzor címet először kiérdemlő Martonfalvi hozzájárulásával és támogatásával¹⁵ s bizonyára mindkét fél által elfogadott megegyezés eredményével, mert a város nemcsak a régebbi anyagi áldozatokat (iskolaépületek fenntartása és bővítése, tanárok lakásának és fizetésének biztosítása, a diákság étkeztetésének megszervezése) vállalta, hanem újabb pénzforrásokat is nyitott, pl. a hentesek évi 1 forinttal való megadóztatását a publicus praeceptorok fizetésére.¹⁶

Martonfalvi közvetítő szerepe, melyet tudományos tekintélye is alátámasztott, a szükséges kétoldalú érdekképviselet demokratikus játékszabályain belül tartotta a coetus és a város viszonyát, egyben azonban megerősítette a tanár vezető szerepét az iskola életében. Ez természetesen nem pusztán Martonfalvi személyes érdemeiből következett, hanem abból az általa kezdeményezett, de alapvetően a növekvő tudományos és oktatási igényekből származó fordulatból, hogy a tanári pálya immár nem a papságra vezető út egyik állomása, hanem életre szóló hivatás lett. Martonfalvi tanártársai a hatvanas években jól képzett, tehetséges és irodalmilag is tevékeny emberek voltak, mint puritán kegyességi iratokot szerkesztő Debreczeni Szücs János (1659–1665), a külföldi doktorátussal érkező, később püspökké lett Diószegi Kis István (1666–1668), valamint városi ösztöndíja kapcsán már említett Laskói Lőrinc (1668–1671), de mindhárman vidéki lelkészségre távoztak. Martonfalvi viszont 1681-ben bekövetkezett haláláig tanár maradt, sőt 1664-től, a coetus kérésére a tanács örökös professzornak hívta meg, először adva fel féltékenyen őrzött marasztási, ill. elbocsátási jogát. Tanítványa, 1669-től tanártársa Szilágyi Tönkö Márton követte mestere példáját és három évtizeden át, élete végéig tanított, s még akkor sem mondott le tanárságáról, amikor 1669-ben püspökké választották. Ugyancsak életfogytiglani tanárságra szánta magát a másik székely származású rector, Lisznyai Kovács Pál (1679–1693), aki Debrecenbe jövele előtt már az ellenreformáció által megszüntetett kassai iskolában is tanított.

1679 és 1681 közt ez a három tudós együtt tanított a most már gyakran kollégiumnak is nevezett debreceni iskolában, a harmadik tanszék fenntartása azonban nehézségekbe ütközött. A városi tanács ugyan erre már korábban is hajlandó lett volna, de a második tanszéknek I. Rákóczi György családi vagyonából megajánlott és Lorántffy Zsuzsanna által is fizetett javadalmát a katolizáló I. Rákóczi Ferenc megvonta. A tanács tiltakozott, egyben azonban erőfeszítést is tett a hiány pótlására és évi 500 forint további segélyt ígért az iskolának, nyilván a kiesett Rákóczi-alapítvány pótlására. Mielőtt azonban erre harmadik tanárt hívhattak volna meg, a Habsburg-ellenes felkelés társadalmi bázisának kiszélesítése érdekében I. Rákóczi Ferenc, apósa, Zrínyi Péter rábeszélésére 1669-től újra folyósította a visszatartott támogatást s valószínűleg erre alapozva hívhatott meg a debreceni tanács Martonfalvi mellé még két tanárt, Szilágyi Tönkö Mártont és Laskói Lőrincet. Ez utóbbinak 1671-ben történt lelkészségre távozásával egy időben köszöntött be a „gyászévtized”, mely Debrecenre is – mint láttuk – súlyos terheket rótt, így a harmadik tanszék betöltetlen maradt egészen 1679-ig, mikor Thököly győzelmei felszabadították a Tisza-vidéket a labanc elnyomás alól. Ekkor került Lisznyai Debrecenbe, de Martonfalvi halála után, mely egybeesett a soproni országgyűléssel és Thököly fokozatos elszigetelődésével, újra megszűnt a lehetősége a harmadik tanszék betöltésének. A politikai viszontagságoktól s a tanszékek számának ezektől függő ingadozásaitól, valamint a nagydiákok számának 1680 és 1699 közt bekövetkező csökkenésétől (évente 30–40 új beiratkozó) eltekintve azonban a debreceni iskola az oktatás tartalmában is megújult. Valóban kollégiumi színvonalra emelkedett. A schola illustris, vagy illustre collegium büszke nevet viselhetett, különösen miután Gyulafehérvár a török pusztítás, Sárospatak pedig az ellenreformáció áldozata lett s Debrecen a város iskolájából az ország kollégiumává vált.

Iskola tankönyvek nélkül el nem lehetett. Nyilván már a városi plébániai iskolának, melyből a Kollégium alakult, voltak könyvei, ezeknek azonban nem maradt nyoma. A reformált iskola könyvtáráról sincs megbízható értesülésünk a XVII. századig. 1632-ben a tanács átveszi az iskola számára az elhunyt Kecskeméti Máté tanár könyveit, 1656-ban pedig a rozott állapotban lévő „bibliotheca” nyilván az iskolai könyvtár felépítéséről tárgyalnak.¹⁷ Nagydiákokból kikerülő könyvtárosai névsorát 1658 óta ismerjük. A könyvtár első fennmaradt, az 1706. évi állományt rögzítő katalógusában 1651 tétel szerepel. Meglepő, hogy Melius kátéja, bibliafordításai és prédikációi, Félegyházi, Szikszai H. Bálint, Laskai János tankönyveinek XVI. századi kiadásai, mind a debreceni nyomda termékei, hiányoznak a katalógusból. Ez nem magyarázható az 1564. évi tűzvésszel, hiszen legtöbbjük ezután került nyomtatásra. Félegyházi tankönyvül használt dogmatikájának csak 1601. évi ötödik kiadása található a jegyzékben. Ebből s még néhány 1600 körül kiadott hazai könyv jelenlétéből arra következtethetünk, hogy a debreceni iskolának, bár könyvei mindig voltak, szervezett könyvtára alighanem csak a bibliográfusi tevékenységéről is nevezetes Újfalvi Imre tanársága óta lehetett, mert a hazai könyvek folyamatosan csak azóta fedezhetők fel benne.

Ezek a negatívumok azonban korántsem jelentik azt, hogy a tanárok és a diákok ne lettek volna ellátva könyvekkel. A megelőzőkben felsorolt számos debreceni kiadású káté, bibliafordítás, dogmatika, nyelvtan és egyéb tankönyv, melynek az 1706. évi katalógusban nem találjuk a nyomát, nyilván közvetlenül a használók tulajdonában volt, vagy ha – mint valószínű – az iskola is őrzött belőlük állandó példányt a gyakran változó tanárok számára, idők folyamán elhasználódott és kisejtezésre került. Ezért szerepel a XVII. század közepe előtti magyar bibliafordításokból oly feltűnően kevés az 1706. évi katalógusban, míg a Tótfalusi Kis Miklós-féle 1685. évi amsterdami magyar bibliából 26 darabot tartottak mintegy „raktáron” az eljövendő diáknemzedék számára, valószínűleg nem is csak kikölcsönzésre, hanem eladásra is. Martonfalvinak és Lisznyainak a coetus költségén kiadott tankönyveit nyilván a coetus is árusította, talán éppen a könyvtár helyiségében. A debreceni iskola könyvtára tehát nem muzeális jellegű volt, nem őrizte, hanem használatra tartotta s láthatólag el is használta a könyveket, mert a XVII. század végére nagy többségben a század folyamán főleg annak második felében kiadott könyveket találunk az 1706. évi katalógusban. Ami hiányzik belőle, az valószínűleg eredetileg megvolt a könyvtárnak, de ronggyá olvasták.

Ami viszont megmaradt, az súllyal a Martonfalvi-korszak szellemi tájékozódására jellemző. A magyarokon kívül sok latin, görög, héber, angol és német Biblia (a latinok közt a Vulgata is) meglepően sok héber nyelvtan és szótár, valamivel kevesebb, de elegendő latin és görög nyelvtanítási segédkönyv és a poétika-retorika oktatásához szükséges ókori auctor. Soványabb a filozófiai, jogi, földrajzi, s még soványabb a magyar nyelvű anyag, az utóbbi csak kéttucatnyi, köztük van Geleji Katona István prédikációgyűjteménye mellett számos puritán kegyességi mű, így Medgyesi *Praxis Pietatis*-a is, azonkívül Apáczai *Enciklopédiája*, sőt Pázmány *Kalauza*. Az utóbbinak alighanem arról a példányáról van szó, amelyet 1618-ban a debreceni egyházmegye zsinata közpénzen, 5 forint 25 dénár tekintélyes összegért vásároltatott meg.¹⁸ Magyar szerző latin nyelvű művéből is csak mintegy félszázat

sorol fel a katalógus, többnyire ortodox és puritán teológiai könyveket. Annál gazdagabb a külföldi szerzőktől külföldön megjelent teológiai művek választéka. A könyvtár teológiai korszerűségét mutatja, hogy szinte teljességgel megvoltak benne a kálvini ortodoxia vezéregyénisége, Pareus mellett a puritánizmus különböző árnyalatait képviselő jelentősebb teológusok, mint Amesius, Alting, Alsted, Koch, Voétius, Wendel stb. főművei. Ebből is nyilvánvaló, hogy Martonfalvi kollégiuma elsősorban puritán szellemű lelkészképző iskola volt, de korántsem egy öncélú teológizálás elefántcsonttornya, hanem a vallásos népnevelés műhelye. A – sajnos – szerző és cím nélkül felsorolt angol és német nyelvű kegyességi iratok forrásául szolgáltak a magyarra fordított, gyakran tartalmilag is átdolgozott vallásos népkönyveknek, melyek szinte évről évre Debrecenben kerültek kiadásra. Ezt a munkát volt hivatva segíteni Komáromi angol nyelvtana.¹⁹

IV. A NAGY TANÁROK PEDAGÓGIAI MUNKÁSSÁGA

A Kollégium nemcsak korszerű könyvtárral rendelkezett, hanem igen magasan kvalifikált tanári karral is 1660–1703 között. Martonfalvi említett tanártársain kívül ebben az időben tanított még Vecsei K. György, Kocsi Csörgő János, Debreczeni Király István, Huszti Szabó István és Karmaczi Vári Mihály, bár az utóbbiak működése átnyúlik a következő korszakba is. Jellemző azonban, hogy ebből a tizenegy professzorból előzőleg hatan doktorátussal tértek haza külföldi tanulmányújtjukról, másfelől soraikból három került püspökként a Tiszántúli Református Egyházkerület élére. Közöttük legjelentősebb pedagógiai munkásságot Martonfalvi Tóth György, Szilágyi Tönkö Márton és Lisznai Kovács Pál fejtett ki.

1. Martonfalvi Tóth György (1635–1681)

Martonfalvi egy már puritán Debrecenbe érkezett s természetes volt, hogy bemutatkozásul, de iskolai programmal is *De presbyterio* címen a demokratikus egyházkormányzatra vonatkozó tételeit fejtette ki, tankönyvként latinul. A témát nyilvános iskolai vitára is kitűzte, amelyen később is harcias puritánként viselkedő tanítványa, Tolnai Szabó Mihály ismételte el az egybegyűltek előtt mestere tanítását: az egyházat a népből vett emberekkel kell igazgatni, mert a választott presbitérium felállítása megszünteti a papuralmat és a világi kegyúri önkényt, ha pedig valaki túrhetetlennek találja, hogy a jobbágy bírása legyen földesurának, gondolja meg, hogy a parasztok, ha hívők, a mennyben Isten angyalait fogják megítélni, hogyne ítélnék meg ideleenn földesuraikat is. Ez persze egyelőre általános elvi állásfoglalás volt csupán, de Martonfalvi megtette azt a merész lépést, hogy 1666-ban tartott (kéziratot jegyzetben is fennmaradt, némi változtatással 1670-ben az *Exegetis Medullae Amesianae* I. kötetében kinyomtatott) iskolai előadásában igen érzékeny pontján támadja meg a debreceni egyházigazgatást. Nem azt vonta kétségbe, hogy a debreceni tanács jogosan tölti-e be a presbitérium szerepét, ami álláspontjából elvileg következett volna, hanem azt, hogy a debreceni egyház a város fennhatósága alatt álló jobbágyfalunak, Szovátnak önkényesen jelölhet papot és

írhat elő istentiszteleti rendtartást, sőt kötelezőleg elmondandó prédikációkat. Mindazt helytelenítve, independens puritán szellemben kijelenti az egyházközsegről, hogy „egyik a másiktól ne függjön, egyik a másiknak ne legyen alávetve sem a szertartás, sem az istentisztelet módja, sem a paraszti szolgálat dolgában”. Ezután a jobbágyság rendszerét magát elítélve, „kutyánál szemtelenebbeknek” bélyegzi azokat a keresztyéneket és papjaikat, akik jobbágyokat tartanak és a jobbágyi állapotot helyeslik.²⁰

Noha mindez az iskola falai közt latinul hangzott el, nyilván kiszivárgott a szélesebb nyilvánosság elé és sokakban botránkozást keltett, mert a város papjait a szováti „papszer” jobbágyszolgáltatásaiból tartotta el, sőt a papok közvetlen földesúri hatalmat gyakoroltak a jobbágyok felett. 1640-ben Keresszegi Herman István templomépítési robotra rendelte ki a „papszer” jobbágyait, s azzal fenyegette azt, aki vonakodik, hogy „magával Váradra meszet kerestetek (azaz állami kényszermunkára viteti) és marhájában zsákmányt vettetek”.²¹ Martonfalvi kritikája mind a papokat, mind a tanácsot anyagilag is súlyosan érintette, különösen a városnak a Szejdi-járás utáni elszegényedése miatt. Martonfalvi mégsem hátrált meg, hanem előadását kinyomatta s ezzel tudtunkkal Magyarországon elsőnek nemcsak a jobbágyokkal való kegyetlen bánásmódot, hanem magát a jobbágyrendszert nyilvánosan támadta meg. A parasztság nyugat-európai személyes szabadságát a magyarországi örökös jobbágyság személyi kötöttségével már Apáczai is rosszállólag hasonlította össze, s Martonfalvi ebben is, mint filozófiai gondolkozásában Apáczait követte. Emellett hollandiai és angliai tapasztalataiból is merített, mikor az Exegesis Medullae Amesianae I. kötetében (1670) Amesiuszt kommentálva, de nem közvetlenül belőle merítve fejtette ki a jobbágyrendszer bírálatát: „Kérded, volt-e Ádámnak hatalma a tőle származott emberek fölött, vagy ezek közül akármelyiknek is akármelyik másík fölött? Ám lehetett Ádámnak az ő ivadéka fölött atyai hatalma, de nem kényúri, még kevésbé zsarnoki hatalma, amelyet ma némelyek gyakorolnak mások fölött, akik pedig hozzájuk teljességgel hasonlók. Kérded, szabad-e valakinek a saját nemzetéből való jobbágyokat tartani? Nem szabad,

1. mert az ember csak más teremtményekre kapott hatalmat, az embertársára nem,
2. mert egy barbár népnek sincsenek a saját kebeléből való jobbágyai,
3. mert minden ember egyenlő természettől fogva.”²²

A társadalomkritikából a politikai rendszer bírálatába lépve át, immár magyarul a *Tanétó és cáfoló theologia*-ban (1679) nemcsak általában a feudalizmust, hanem a Magyarországon a Habsburgok által éppen akkor véres terrorral bevezetett „Isten kegyelméből” származtatott abszolutizmust is elveti: „Parancsolja-é az Isten, hogy a polgári társaság vagy egy nagy úrtól, vagy némely főemberektől, vagy egynehány köznépből valóktól igazgattassék? Nem, hanem reá bízva arra a társaságra, hogy úgy igazgassa magát, amint a benne való kegyességnek és igazságnak felállítására és gyakorlására hasznosnak ítéli” (325–326). S hogy tévedés ne essék, mire vonatkozik zsarnokságellenessége, a hetvenes években írt, de csak közvetlenül halála után, 1681-ben megjelent *Szent históriájában* így jellemzi I. Lipót uralkodását: „Ez alatt a magyarok... igen megnyomorodtanak

1. lelkekre nézve, mert prédikátori Posonban citáltattanak, sok helyekre hurcoltattanak... gályákra küldtettenek... nevezetes templomi elvételtenek...
2. Testekre nézve, mert városok, falujok megégtének, elraboltattanak.”²³

Helyesen értékelte Révész Imre Martonfalvi állásfoglalását, mikor egyetlen olyan esetnek mondotta, „amikor kifejezetten puritánus szellemű református lelkész és teológiai tanító nemcsak egyházi téren hirdet Magyarországon akkor valószínűleg forradalmi jelentőségű gondolatokat (amelyeknek egy részét persze a haladottabb külföldi református egyházfejlődés akkor már régen magáévá tette), hanem teológiai alapelveiből és egyházi gondolkodásából következően politikai és szociális irányban is meghúz néhány olyan vonalat, amelyek százötven esztendő fejlődését anticipálják Magyarországon s amely vonalakon, ha továbbhalad – ami már csak korai halála is megakadályozta –, alighanem óriási kavargást és elmentmondást támasztott volna, a saját hitsorsosai közt is, az uralkodó politikai és társadalmi szemlélet és rend részéről.”²⁴

Martonfalvi forradalmi nézetei valóban nem indítottak forradalmi mozgalmat s talán még a világi vezetőréteg sem fogta fel, ha egyáltalán olvasta, mondanivalóinak horderejét. A kuruc szabadságharc idején nem a nyílt paraszti osztályharc, hanem a magyar társadalom minden rétegének az idegen uralom elleni nemzeti összefogása volt napirenden. Bár a közös szabadságért fegyvert fogó jobbágyoknak az örökös jobbágyságból való felszabadulást ígérték a kuruc mozgalom nagyúri vezetői, ez sem teljesülhetett. A jobbágyság rendszerének teljes eltörlése ekkor még utópia volt, mégsem maradt egyedül Martonfalvi nézete. Gondolatait visszahangozták puritán kollégái és tanítványai, elsőnek Komáromi 1668-ban latinul megjelent prédikációjában: „Te keresztyén testvéreid kegyetlen szolgaságba taszítottad jobbágyokká és pórokká.” 1679-ben Diószegi Kis István arra a kérdésre, hogy „miért nyomorgatja Isten ezt a magyart?” azt feleli a templomi szószékről, hogy: „azért mert ő is eleget nyomorgatá Moldovában, Havasalföldében, Lengyelországban ... a szegény jobbágyságot, ma is eléggé nyomorgatja ez egymást”. Csuzi Cseh Jakab, a gályarabságtól menekült debreceni lelképásztor a földesúri hatalmat támadja 1682-ben: „Sokakat felfuvalkodtat a nemesség, de micsoda az is? Magában semmi nem egyéb, hanem csak haszontalan név. Ugyanis mit különböz a nemes a paraszttul, anyja méhében, születésében és halálában? Egyaránt bűnben fogantatnak és születetnek nemesek, parasztok... Meghalnak a nemesek is és megholt testek megrothadnak s megbűzhödnek, nem különben mint a parasztké.”²⁵

Martonfalvi társadalompolitikai nézeteit, radikális antifeudalizmusát hollandiai és angliai tanulóéveiből hozta magával. 1656 végén és 1657 elején, mikor Oxfordban tanult, hozzá is eljuthatott Cromwell két parlamenti beszédének híre, melyek közül egyikben a polgári forradalom vívmányait védelmezte a feudális reakció és az utópista levellerek szélsőségeivel szemben, a másikban pedig visszautasította a királyi koronát, az embernek emberen való hatalmi jelképét. Martonfalvi az angol polgári köztársaságot, ha válságban is, de még győzedelmesen látta s ez életre szóló élmény maradt számára. Azt is láttuk, hogy társadalmi felfogását iskolai tanórákon is előadta, sőt nyomtatott tankönyvben közre is adta. De itt kell elmonda-

ni, hogy a felső tagozaton addig kötelező latin prelegálás mellett (ugyancsak angol mintára) elsőként tartott magyarul tudományos előadásokat. Ezeket tanítványai a coetus költségén adták ki *Tanító és Czáfoló Theologia* (1679) és *Szent Historia* (1681, postumus, Szilágyi Tönkö Márton gondozásában) címen. Ez utóbbiban, mintegy végrendeletként visszatér társadalmpolitikai hitvallása, mely szerint a bűneset előtti állapot fő jellemzője az, hogy „nem volt földesúri, magistratusi kemény uralkodás és kéntelen való szolgálat mint ma”. A *Szent Historia* egyébként műfajilag is jelentős, mert nem szokványos, rendszerezett tételekbe foglalt dogmatika, hanem a bibliai történet folyamatos teológiai kommentálása, modern szakkifejezéssel „biblika teológia”. A dogmatikának történeti folyamatként való kifejtése végső soron Coccejus (Koch) hatására vall, bár Martonfalvi nem volt következetes coccejánus, mint ahogy filozófiában sem az Apáczai által mutatott karteziánus utat követte. Teológiában Amesius, filozófiában Ramus volt a vezérszavak.

A XVI. század végén még forradalmat jelentett a filozófiában Ramus követése, s már ekkor 13 németországi egyetemen ramista filozófiát tanítottak Melanchthon arisztotelianus filozófiájának mellőzésével. A ramista filozófiának a puritán teológiával való szerves egybeépítése Amesius érdeme volt s az ő hatására Angliában a XVII. század első felében ramizmus és puritánizmus egyet jelentett.²⁶ Amit Amesius megtanult Ramustól, az az arisztotelészi gondolkozási szabályok mechanikus alkalmazásának elvetése s ahelyett a természetes értelem önkifejtő szabad mozgásának a rendszeres gondolkozásban való érvényesítése volt, éspedig gyakorlati céllal. Deduktív, az általánostól az egyedi felé haladó módszere mindaddig osztja és ágaztatja a fogalmakat, míg körüket ki nem meríti, de nem valamely elvont eszmeiség jegyében, hanem a helyes gondolkozás, helyes beszéd és helyes számolás (bene loqui, bene racionari, bene numerari) végső fokon a valóság adekvát megragadásának érdekében. Ezért kapcsolja szorosan össze a logikát és a dialektikát a retorikával, s az ebből következő elveket nyelvtani, fizikai és matematikai tankönyveiben is érvényesíti. A stílusban minden fölösleges cirádát elvet s az egyszerű érthetőséget helyezi előtérbe. Gyakorlatiasságát a teológiába is átvitte, mely szerinte „a jól, azaz Istennek élés tudománya”.

Az egyházban minden emberi tekintélyelv elvetésével demokratikus vezetést kívánt. Amesius az ő szavaival jellemezte a teológiát: „ars Deo vivendi”, azaz „az Istennek élés tudománya”.

Ramus tanait egyrészt a puritán kegyességi élet és erkölcsi gyakorlat, másrészt a presbiteri egyházszervezet részletes kifejtésével teljesítette ki.²⁷

Martonfalvi készen kapta a ramizmus és a puritanizmus szintézisét Amesius műveiben s ebben Apáczai indítása mellett hollandiai professzorait is követte. De visszanyúlt a forráshoz is és már utrechti tartózkodása alatt, 1658-ban, kiadta Ramus *Dialectica*-ját, kommentálva és a magyar (főleg Apáczaitól átvett) szakkifejezésekkel megtoldva. Ramista tanára, Adrian Heerebord előszót írt a műhöz, amelyben annak eredeti vonásait is méltatta. A debreceni coetusnak ajánlva ez 1664-ben bővített változatban tankönyvként jelent meg. Ramus szövegét nemcsak bőséges magyarázatokkal kíséri, hanem annak eredeti folyamatos értekező formáját kátészerűen kérdésekre és feleletekre tagolva pedagógiailag használhatóbbá teszi. A ramusi gondolkozástannak az élőbeszéd szolgálatába állítása volt Martonfalvi célja, tehát

tulajdonképpen az egyházi beszéd helyes megszerkesztésére tanít, azaz homiletikát ad. Ebben Medgyesinek *Imádkozásra és prédikáció-írásra... útmutatások* c. könyvéhez (1650) is visszanyúl annak az egyszerű, közvetlen stílust, ugyanakkor bensőséges, érzelmes hangvételt előíró utasításait követi, de rendszerezőbb, elméletileg igényesebb módszerrel. Ennek gyakorlati alkalmazását egy kéziratban fennmaradt, *Veni mecum* című magyar prédikációsorozatban mutatta be, amelyben tkp. Amesiust teológiai főművét, a *Medullát* fejt ki 33 beszédben. A Biblia mellett Kálvint, de főleg Amesiust tekinti vezérfonalának, félreérthetetlenül az utóbbit tartva korszerűnek („valaha az *Institutióból*, ma a *Medullából*”). Amesiust követve a teológiát nem elméleti, hanem gyakorlati, az akarathoz szóló, igen plasztikusan „nem beszélő, hanem munkálkodó tudománynak” mondja s valóban, prédikációi a magyar élet valóságához vannak alkalmazva. Bennük is kifejti társadalompolitikai álláspontját: „ne kívánkozzál az emberen uralkodni, mert mindnyájan az Isten képe-re teremtettek”.²⁸

Az egyházi beszédnek az elméletét az *Ars concionandi Amesiana* (1666), teológiáját pedig a társadalompolitikai nézeteivel kapcsolatban korábban már említett *Exegesis Medullae Amesianae* (1670–1675) c. tankönyveiben fejtette ki Martonfalvi, igen sok egyéni meglátását is hozzáfűzve mestere tanainak ismertetéséhez. Kétségtelen, hogy Martonfalvi nem volt átütően eredeti gondolkodó, sőt az sem tagadható, hogy a ramusi logika és dialektika az ő tanársága idején a fejlettebb protestáns országokban konzervatívnak számított a győzelmesen előretörő cartesianismushoz képest, de egy olyan lépcsőfokot jelentett a magyar filozófiai gondolkozás fejlődésében, mely Apáczait egy jelentős lépéssel folytatta és kihagyhatatlan feltétele volt a továbbhaladásnak. Akkori hazai korszerűségét és frissességét a ramusi dialektikát ismertető művéhez mellékelte logika egyik szövegrészlete érzékeltetett :

„Az athéniekhez hasonlítanak azok a magyarok, akik szakadatlanul tanulják a logikát (ti. az arisztoteleszt), mégpedig azzal a céllal, hogy egyszer olyan tökéletességre jutnak benne, hogy mindenről, még soha nem hallott, olvasott dolgokról is pro et contra vitatkozni tudjanak. Nem ez az út vezet a csillagokba, barátaim, hanem ha jól akartok értekezni, akkor a logikával együtt minden tudománynak legalább a meghatározásait és felosztásait tanuljátok meg, mert a fejsze szerszám, de nem tudtok vele fát vágni, ha nincs fa; a logika is szerszám, melyet azonban nem használhatsz a fizikában, teológiában stb., ha nincsenek fizikai, teológiai s egyéb ismeretek”.²⁹ Ezek a szavak, melyek az arisztotelészi logikának a nagytekintélyű Keckermann, Wendelin és Bisterfeld által egészben, vagy részben képviselt elvei kemény bírálatát adják, egyben meghúzták a halálharangot a humanista formális oktatás fölött Debrecenben is.

A reáliák Martonfalvi által hiányolt tanítását szerényen, de hasznosan segítette elő a már régen kifogyott 1577. évi *Aritmetica* helyébe lépő új számtankönyv, melyet Menyői Tolvaj Ferenc gyöngyösi tanár „ama sok szép virtusokkal fénylő, ékeskedő debreceni scholába” érkezvén, jóakarói, barátai kérésére „a gyengéknek kedvéért” írt és 1674-ben Debrecenben *Az arithmetikának... mestersége* címen kiadott. Tartalmilag nem ad többet, sőt stílusában is nehezkesebb, mint száz év előtti elődje, a könyv mégis hézagpótló volt, mert további 8 kiadást ért meg, míg Maróthi hasonló című műve ki nem szorította a használatból.³⁰

2. Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700)

A formális nevelésnek tartalommal való megtöltését Martonfalvi a teológiában való-sította meg, de egy lélegzetre beszél a teológiai és fizikai ismeretszerzés szükségéről. A fizika hagyományosan a filozófia egyik fejezete volt s noha a XVII. században önálló, kísérleti tudománnyá fejlődött, továbbra is a filozófia keretén belül tanították. Filozófiá-nak nevezte fizikáját Descartes, Newton és Boyle is, annyiban joggal, hogy a fizikai té-nyek ismertetését még erőteljesen áthatották természetfilozófiai spekulációk. A nagy lé-pés azonban már a filozófia felől a természettudomány felé megtörtént s ezt Debrecen-ben elsőnek Szilágyi Tönkö Márton követte, aki a filozófia címén fizikát tanított, még-pedig 1669-ben történt kinevezése óta következetesen kartézianus szellemben. Descartes fizikáját Apáczai vezette be Magyarországon, magyarul az *Enciklopédiában* s ezt adta elő latinul kéziratban maradt jegyzete tanúsága szerint Kolozsvárt is. Az új tanokkal szemben ellenállás nyilvánult meg, ezért a szintén kartézianus Enyedi Sámuel 1665-ből fennmaradt nagyenyedi fizikaelőadásai anélkül ismertetik Descartes tanait, hogy nevét említenék. Debrecenben, mint láttuk, Komáromi Csipkés György az üstökösökkel, tehát egy részletkérdéssel kapcsolatban nyilatkozott a kartézianusok mellett, de az iskolában alighanem még a hagyományosan bevett, alapjában skolasztikus – arisztotelianus szel-lemű Keckermann-féle fizikakönyvet tanították, melyet Tolnai Dali János már 1639-ben száműzött a sárospataki iskolából. A hatvanas években Sárospatakon Pósházi János számos tekintetben már Descartes fizikáját is meghaladó, korszerűbb nézeteket (pl. a kopernikanizmust) is magáévá tett, általában azonban Descartes nevét vagy elhallgatták vagy csak kritikai megjegyzések kíséretében emlegették Magyarországon. És nemcsak Magyarországon, hanem pl. a svájci református főiskolákon is; a kartézianizmust legin-kább befogadó hollandiai egyetemeken pedig még 1660 után is élesen vitatkoztak Des-cartes ellen és mellett. Ilyen körülmények között Szilágyi Tönkö Mártonnak is óvatosan kellett eljárnia, mikor megkezdte a kartézianus fizika előadását Debrecenben. Bár köny-ve, az első teljes és nyomtatásban is megjelent hazai kartézianus fizika (*Philosophia ad usum scholarum praesertim Debrecinae applicata*) csak 1678-ban, s akkor is külföldön, Heidelbergben került kiadásra, semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy kezdettől a ben-ne foglaltakat tanította.

A kartézianus ismeretelmélet világos összefoglalása után (melyben a „kételke-dés” helyett óvatosan a „megvizsgálás” szót használja) ugyancsak Descartes alapján fejtegeti a test és a mozgás elveit, elutasítva Galilei impetus-elméletét, de mesteré-nek tartózkodó álláspontján túllépve, a Föld tengely és Nap körüli mozgását magától értetődőnek tekinti, sőt a Biblia ezzel ellenkezőnek értelmezett szavait (mint már Apáczai is tette) azzal magyarázza, hogy azok „a mindennapi élet gyakorlatához al-kalmazkodnak”. A Föld elemeiről, anyagairól, azok mozgásáról, különösen a folya-dékok és a levegő szerkezetéről, valamint a hő mibenlétéről Pósházi 1667-ben meg-jelent fizikáját követi, mely ezekben a vonatkozásokban nem tér el Descartes taní-tásától. Végül Magyarországon elsőnek az elektromosság fizikájával is foglalko-zik. Bár minden lényeges kérdésben kartézianus nézeteket vall, ezt nem mondja ki, sőt Descartes nevét is csak egyszer, mégpedig a tőle való függetlenségét hangsúlyoz-

va említi: „Bevallom, hogy nekem barátom Platon, barátom Arisztotelész, barátom Galilei, barátom Cartesius, de mégis felismertem, hogy legjobb barátomnak az igazságnak kell lennie.” Műve a modern szakmai megítélés szerint is „a kor viszonyai közt igen jó tankönyv volt”,³¹ s abban is előljárt, hogy a fizikai kísérletezést helyeselte, bár be kellett vallania, hogy hazájában erre nincs mód.

A Descartes-tól való függetlenség hangsúlyozása azt szolgálta, hogy a Szilágyi fizikaórái iránt az ifjúság részéről megnyilvánuló heves érdeklődés igazi okát, ti. a régi helyett új tanítások bevezetését a konzervatívok előtt leplezze. Szilágyi maga írja 1675-ben, jóval könyve megjelenése előtt, annak kiadásához segítséget kérve, Heidegger zürichi professzornak, hogy „ifjúságunk, mely a teológiai tárgyakba mélyebben és alaposabban belemerült, azokkal szinte eltelve, még a jogosnál is nagyobb éhséget érez a filozófia iránt, és kész annak szentelni magát... Sokan, még oly távoli vidékről is, a törekvések egyéb nemei mellett... ennek a vágyától is hajtvá, hozzánk sereglettek.” A tankönyv azonban nem jelenhetett meg Zürichben, mert tartalma „szörnyű riadalmat” (ein ungeheures Geschrei) keltett a helyi lelkészek többségében, főleg a kartéziánus kételkedés, a kopernikuszi naprendszer és a világegyetem végtelensége (bár igen óvatos, de így is nyilvánvaló) propagálása miatt. A magyarországi orthodoxiának Descartes-tal szembeni fenntartásán messze túlmenő szenvedéllyel védelmezték a zürichi lelkészek a Biblia betűihez való ragaszkodást, úgy, hogy Szilágyi könyve végül is a türelmesebb Heidelbergben került nyomdába.³²

Az ortodoxia állásai Debrecenben a puritanizmus térhódítása során annyira meggyöngültek, hogy az az újabb, még veszedelmesebb „eretnység”, a kartéziánizmus ellen csak hosszú idő múltán és akkor is sikertelenül próbált fellépni. Előzőleg már Erdélyben 1673-ban megmérkőzött a két tábor, de a konzervatívok támadása inkább a közvetlen teológiai érdekű coccejanizmus, mint az azzal ugyan összefonódó, de a hittételeket csak közvetve érintő kartéziánizmus ellen irányult. Ráadásul a mindkét irányzatot elítélő és képviselőiket a tanítástól eltöltő határozat végrehajtását az egyházi vezetésre akkor már döntő befolyást gyakorló világi előkelők megakadályozták. Ez a vereség a debreceni antikartéziánusokat is elbátortalanította s csak sokkal később mertek megszólalni. A puritanizmussal egyébként rokonszenvező Felvinczi Sándor debreceni harmadik pap 1683-ban *Cum bono Deo – Haeresiologia* című könyvében ugyanazokkal a kifogásokkal bélyegzi „eretnységnek” a kartéziánizmust, mint korábban zürichi kollégái, tévelygésnek minősítve azt, hogy:

1. a föld mozog, a nap nyugton áll,
2. minden dolog felől kételkedni kell (tehát Isten lénye felől is)
3. Isten eszméje az emberben adva van,
4. a világ határtalan,
5. az állatok érzékelése nem érző lelküktől van, mint a peripatetikusok mondják,
6. a lélek azonos a gondolkozással.

Ha kiélezve is, rá lehet ezekben a tétéleken Szilágyi fizikakönyvének tanítá-

saira ismerni, tehát nyilván öellene irányult az „eretnekség” vádja, mikor már a vele egyetértő, őt fedező Martonfalvi halála után nem volt tekintélyes védelmezője. Még így is egy évtizednek kellett eltelnie, míg nyíltan megvádolták őt tévtanok („mérges opiniók”) hirdetésével, de sem az egyházi, sem a világi felsőbbség nem találta vétkesnek, sőt 1698-ban a város ajánlására, miután földesurai formálisan felszabadították az örökös jobbágyságból, nemeslevelet kapott, egy évre rá pedig püspökké választották.³³ Ez eldöntötte a kartéziánus fizika iskolai tanításának sorsát is, mely mindaddig továbbfolyt, amíg Maróthi a newtoni fizikával be nem helyettesítette.

Szilágyi Tönkö Márton Descartes-nak csak természetfilozófiai elveit osztotta, matematikai jelentőségét nem ismerte fel, legalábbis semmi nyoma, hogy az alapműveleteken túlmenő matematikával foglalkozott volna, vagy éppen tanított volna ilyesmit. Kétségtelen azonban, hogy kartéziánizmus nem merült ki a fizikai világról szóló új ismeretek helyeslésében és teljesítésében, hanem a matematikának, mint általános megismerési módszernek filozófiai horderejét legalább annyira érzékelt, mint Apáczai. Tanítványa, Apáti Madár Miklós mindenestre a matematika iránti rajongással érkezett a hollandiai egyetemekre, ahol azonban nem vált matematikussá, hanem a kartéziánizmus hazai, filozófiai vonalát követve, annak erkölcsi következményeit igyekezett levonni *Vita triumphans civilis* (Diadalmaskodó polgári élet) című Amsterdamban 1688-ban megjelent könyvében. A puritánizmussal ötvöződött kartéziánizmus vallásos alapállásából kiindulva, azt a kor protestáns misztikájával ötvözve, tulajdonképpen vallásbölcseletet fejt ki, mely szerint Isten, mint a legfőbb matematikus, eleve elhatározott, s az ember számára a súly, a mérték a szám fogalmaiban érzékelhető rend szerint teremtette a világot, de nem bízta azt a vaksorsra – mint azt Spinoza tévesen véli – hanem legtökéletesebb és általa állandóan újra ihletett teremtménye, az emberi elme szabad vizsgálódása által egyre tökéletesíti. Színes, gazdag latin nyelvezete érdekes, vonzó olvasmánnyá teszi a magyar kartéziánizmusnak ezt a legeredetibb alkotását, melyet egy lélektan is követett volna, de annak kézírata elveszett. Hazatérve, Apáti nemesi udvarházak, kis falvak papjaként hányódott a kuruc szabadságharc viszontagságai között, itt tárgyalt korszakunkban írói tevékenységének nem maradt nyoma, s mire 1713-ban kedvező környezetbe, Debrecenbe került lelkésznek, egy évre rá meg is halt. Félbemaradt életműve, a hazai kartéziánizmus hatyúdala azonban a debreceni Kollégiumot is dicséri.³⁴

Martonfalvi halála után Szilágyi Tönkö Márton a teológia tanítását vette át, s ebbeli munkásságának eredményeit vaskos tankönyvei tartalmazzák (homiletikája *Biga pastoralis* címen 1684-ben jelent meg, házasságjogi kézikönyve *Triga divortialis* címen 1690-ben.) Mint teológus amesiánus – coccejánus volt, de Martonfalvinak sem eredetiségét, sem meggyőző erejét nem érte el, így a fejét felütő orthodox reakciót sem tudta teljesen elhallgattatni. A ramusi logikát egy ideig az új tanártárs, Lisznyai Kovács Pál adta elő, aki azonban később teljesen a történeti tárgyakra, a debreceni Kollégiumban eddig rendszeresen nem tanított tananyagra specializálta magát s ezáltal a formai képzésnek egy újabb tartalommal való megtöltésével szerzett érdemeket.

3. Lisznyai Kovács Pál (1630–1693)

A nagy professzorok sorába tartozik az eddig kevésbé méltatott, de a felsőfokú történettanításban úttörő szerepet játszó Lisznyai Kovács Pál is.³⁵ Akárcsak Martonfalvi, ő is székely származású volt. A háromszéki Lisznyón született 1630-ban, előbb Erdélyben, 1663-tól Sárospatakon tanult, majd 1667-ben a főiskolává szervezett Kassai Református Gimnáziumban lett tanár s alighanem tanári pályán maradt is volna, ha 1671-ben iskoláját az ellenreformáció meg nem szünteti. Ekkor indult, már érett fővel, külföldi peregrinációra s hosszú éveket tanult Groningenben, majd Leidenben, ahol tudományos profilja kialakult. 1678-ban hazatért Magyarországra, de katonának fogták, míg a debreceniek kiváltották s 1679-ben Martonfalvi és Szilágyi mellé harmadik professzornak alkalmazták a Kollégiumban, ahol 1693-ban bekövetkezett haláláig tanított.

Nincs nyoma, hogy Lisznyai előtt a Kollégiumban külön tantárgyként szerepelt volna az egyháztörténet vagy éppen a világi történet. Ha – különösen Martonfalvi halála után – Lisznyainak különböző tárgyakat kellett is előadnia, szakmájává a történelmet választotta s elsőként adta azt elő mind egyházi, mind világi vonatkozásban. Irodalmi munkásságának szinte teljessége történeti vonatkozású, s láthatólag kollégiumi előadásainak tematikáját követő. Az első: *Catalogus monarcharum et dynastarum* (Debrecen 1680) segédkönyv az egyháztörténet világi háttérének megismeréséhez. Főműve a *Professionum scholasticarum... pars prima* és hozzákapsolva a *Chronologia sacra* (1683), ... *pars secunda* (1687), ... *pars tertia, summa, appendix* (1690). Ezenkívül *Origo gentium et regnorum postdiluvianorum* (1693), s egy magyar nyelvű *Magyarok cronicaja* (1692).

A történelemnek az egyetemi oktatásba való bevonulása többféle érdeklődésből fakadt. Az egyik a nagy felfedezések során megismert színes bőrű népek eredete iránt támadt; vajon egységes faj-e az emberiség, vagy az egyes fajtáknak más és más ősei voltak? A Biblia válasza erre egyértelmű: Isten az emberiséget egy vérből teremtette s ez minden fajelméletet kizár. Ezt a szemléletet kívánta kifejteni a *Geographia sacra* tudománya. A másik érdeklődést a XIII. Gergely pápa által 1582. évi naptárreform keltette, melyet a görög-keleti egyház sohasem, a protestantizmus pedig csak lassan, sok helyen csak a XVIII. században fogadott el. A protestánsok bibliai érvekkel támadták a naptárreformot, különösen heves volt a katolikus Cesare Baronius és a protestáns Joseph Justus Scaliger, majd Denis Petrus jezsuita és a hugenotta David Blondel vitája, melyekből a világteremtés és Krisztus születési éve, valamint a világbirodalmak korszakai után nyomozó *Chronologia sacra* tudománya nőtt ki. Ennek még olyan nagy természettudós, mint Newton is, életének hosszú éveit áldozta. Végül a reformáció kiváltotta az egyháztörténet iránti érdeklődést, mely elsősorban a középkori egyház vádlóinak és védelmezőinek vitájából indult ki s ugyancsak a XVII. században vált a valóságot kutató tudománnyá. Mindezeknek a tudományoknak kiemelkedő mestere ifj. Friedrich Spanheim heidelbergi, majd leideni egyetemi tanár volt. Fő művei: *Geographia sacra et ecclesiastica*. – *Chronologia sacra*. – *Historia ecclesiastica veteri et novi testamenti*. E három kötet 1701 és 1703 közt, a szerző halála után jelent meg Leidenben, de a bennük foglaltakat Lisznyai már a hetvenes években hallgatta, valamint a groningeni Bertling hasonló tárgyú és szellemű előadásait is. Műveiben hivatkozik is rájuk.

Az első részben Spanheim után *Geographia sacra* címen Palesztina és környezete történeti földrajzát adja elő, erősen támaszkodva Dániel könyvére. A *Professiones* második része világföldrajz Bertling módszerével, hozzákapcsolva az asszír birodalom történetét az ótestamentumi próféták szemléletében, a harmadik rész az ős- és ókeresztyénség valamint a római birodalmi egyház történetét adja a reformáció korának vitái tükrében. Apologetikus célkitűzése ellenére, melyet külföldi példái és a hazai vallási viszályok érthetővé tesznek, Lisznai *Professiones*-e igen jelentős mű, az első magyar szerző által írt egyetemes egyháztörténet.

A népek eredete kutatásának európai divatja Lisznai figyelmét a magyarok eredetének kérdésére irányította. Magyarok cronicaja, mely befoglal MCXCVI esztendőket avagy Christus születésének 268–1464 esztendei alatt lett dolgai a magyaroknak, melyet... csinált és kibocsátott Lisznai K. Pál debreceni scholamester c. könyve (Debrecen 1692) a XVI. századi Bencédi Székely István és Heltai Gáspár krónikái óta az első protestáns szellemű anyanyelvű magyar történeti mű, katolikus szellemű is csak egy jelent meg előtte nyomtatásban, Pethő Gergely krónikája 1660-ban. Debrecenben ugyan megvolt az érdeklődés anyanyelvű történeti művek írására és kinyomtatására, mint azt Barta Boldizsár már idézett könyve bizonyítja, de ez nem ment túl a helytörténetírás határain, úgy hogy Lisznai műve mindenképpen figyelmet érdemel, amit eddig historiográfiai irodalmunk megtagadott tőle. Ezúttal nem mehetünk bele forrásainak kimutatásába, mindenesetre azonban tudva levő, hogy jelentős számú nyomtatott latin nyelvű mű állott rendelkezésére; ezek közül feltétlenül ismernie kellett a vele rokon szemléletű Nadányi János 1663-ban Amsterdamban megjelent *Florus hungaricus*-át.

Mint Kézai óta az egész magyar történetírás, Lisznai is a hun–magyar azonosságot és a kettős honfoglalást (Attila, ill. Árpád) vallja, ő maga érthetően különös hangsúllyal a székelyek hun eredetére és erdélyi kontinuitására. Főtémája: „a magyarok Attilával együtt az ázsiai Tatárországnak melyik részéből jöttek ki vala Erdélyben, Magyarországon és Pannoniában”. (A 1 v.) Szerinte a hunok és a magyarok egy nép, és eredetük szerint a Fekete-tenger északi partvidékén élő tatárokkal egy származásúak. Arról is tud, hogy az őshazában maradtak vissza magyarok s Mátyás királynak tulajdonítja, ami valójában IV. Béla terve volt, Magyarországra telepítésük szándékát. A „hun” névből származtatja a magyarok „hungari” nevét, míg a „magyar” nevet a bibliai Magogból, ebben is követve a hazai krónikákat. Érdekes elmélet, hogy a honfoglaló hunok, ill. magyarok a Kárpát-medencében dákokat, más néven gétákat találtak, akik nem németek voltak (mint azt a gót névvel való összezsengés miatt akkori erdélyi szász történészek állították), hanem „ázsiai tótok”, mint az avarok is. Az ismert humanista érvelést ismételve mondja, hogy a római colonusok a dákokkal együtt lakván, „a dáciai és római nyelvből egy oláh nyelvet csinálnának” s egy Flaccus nevű római urat királyukká téve kapták a „valachi”, azaz „oláh” nevet. Ezeket előbb a gótok hódoltatták, azokat meg Attila, aki „némely historicusok szerint” Nagyenyeden született. A székelyek 447 óta laknak Erdélyben s Attila halála után a környező népektől való féltükben szicíliaiaknak (Siculi) nevezték magukat, de Lisznai szerint az is lehet, hogy székeikről székelyeknek. A rovásírást a székelyeknek tulajdonítja, megjegyezve, hogy „Erdélyben és Székelyföldön olyan prédikátorokat is kik magyar

betűikkel edgymásnak irtanak láttam s ismertem, ilyen vala Tsulai nevű erdélyi püspök is” (172. l.).

Egészen sajátos és politikai gondolkozására jellemző a jobbágság eredetéről vallott felfogása. Az általános hadkötelezettség fogyasztotta és nyomorította a magyar népet s ezért közösen elhatározták, hogy egy részük pénzen váltja meg a katonáskodást. „Jobb, hogy adj” (ti. adót), mintsem háborúba menj, ebből lett volna a „jobbágy” szó. A fantasztikus etimológia után azonban így folytatja: „Bizony Isten ellen, Szentírás ellen, és e világon minden tudós és keresztyén respublicának törvénye ellen való ez, amit a magyarok a szomszéd lengyelektől tanulának, hogy tudniillik valamely nemzet azon nemzetből álló valamely embert így megnyomorítson, hogy a magyar magyar embert, magával egy Krisztus vallásán levő Krisztus tagját megnyomorítson. Bizony elég ok ez a te cselekedet, hogy Isten tégedet is más nemzetnek jobbágyává tégyen. A pogány sem cselekszi ezt.” (207/8.) A kuruc kor nemzeti érzésével ötvöződő puritán demokratizmusnak ez a megnyilvánulása egy évszázadig, a magyar jakobinusokig páratlanul áll a magyar haladó gondolkodás történetében.

Makkai László

JEGYZETEK

1. Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rend. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 541–542.
2. Barta Boldizsár: Rövid chronica. Debrecen, 1666. Új kiad. é. n. (1820). 23.
3. Nógrádi Mátyás: Idvesség kapuja. Kolozsvár, 1672. RMK I. 1133. C 2b levél.
4. HBmL IV, A. 1011/a. 1669:596.
5. Uo. 1672:370.
6. Barta Boldizsár: i. m. 3–4.
7. Debrecen város 1664. évi történetének egykorú verses leírása. Kiadta Széll Farkas, TT 1894. 535–543.
8. Debrecen városának s az odamenekült számos magyaroknak... kirabolatása 1675. december havában. Közli Révész Imre MPEIF 1871. 573–584.
9. Martonfalvi Tóth György nem azonos azzal a vár védelmében fegyverrel részt vett Tót György „deákkal”, akiről Szalárdi szól s akit a krónika kiadója a névmutatóban tévedésből a professzorral azonosít. Ez persze nem zárja ki, hogy a professzor is ott küzdött a falakon, hiszen, akárcsak egy évszázaddal előbb Egerben, még az asszonyok is tevékenyen bekapcsolódtak Várad védelmébe.
10. MPEIF 1876. 39–40.
11. 1653. évi gyulafehérvári beköszöntő beszédében (A bölcsesség tanulásáról) beszélteti a főbb református iskolákat, köztük „kétségtől szólna a váradiai iskolája is, és hosszú beszédben hívná fel a többi iskola figyelmét saját szervezetének nagyszerűségére és a Beniamineumra, mely a Tarpaiak és Enyediek irányítása alatt kiválóan működik”. (Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei. Összeáll. Orosz Lajos. Bp. 1956. 141.) Az itt említett Beniamineumról nincs más forrásunk, talán a togatusok bennlakását nevezték így.
12. A következőkben a váradiai iskola történetének fonalát Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon 1557–1660. (Oradea–Nagyvárad 1934) c. könyve alapján vázolom, az úttöréssel együtt járó hibáit és hiányosságait Zoványi Lexikona, valamint Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen (Bp. 1952) igénybevételével javítva, ill. pótolva. Ez utóbbiban a váradiai iskoláról az 52., 64–65., 97., 140–145., 152., 164., 172., 176. lapokon található adatok.

13. A korábbiakban felsorolt iskolatörténeti összefoglalásokon kívül ld. A debreceni collegium folyamodványa Apafi Mihály fejedelemhez jótéteménye folytatásáért... Közli: Szabó Károly. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1879. 40–41.
14. Példaként: a tanács 1668-ban Tarczali Pál és Laskói Lőrinc, 1669-ben Tiszavarsányi Dániel külföldi tanulására 25–50–100 tallért utalt ki, 1670-ben pedig Bornemissza István végrendeletileg hasonló célt szolgáló hagyományáról rendelkezik HBmL. IV. A. 1011/a. 302., 234., 506., 736. Az itt említett ösztöndíjasok további életpályája mutatja, hogy a város (bizonyára Martonfalvi javaslatára) valóban érdemeseket támogatott. Tarczali lelkészi abszolutoriuma mellé orvosdoktori diplomát is szerzett. Tiszavarsányi itthoni, tiszáninnen lelkészkedése során Amesius erkölcsstanát fordította magyarra, míg Laskói debreceni tanárként működött.
15. HBmL. IV. A. 1011/a. 1663:233, 1667:95.
16. Uo. 1676:53.
17. HBmL. IV. A. 1011/a. 1632:609, 1656:64.
18. Protocollum Tractus Debreczinensis Anno 1615–1655. 21. TtREL I.31.a.1.
19. A könyvtár történetéről, ezen belül az 1706. évi katalógus elemzéséről Varga Zsigmond: A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története. Debrecen, 1945. 23–31. A mélyebb elemzést, statisztikai bontást igénylő könyvjegyzék a Nagykönyvtárban R 71/5a jelzet alatt található. A magyar nyelvű vallásos népkönyvek forrásául szolgáló angol kiadványok nagyrészt azonosította Bodonhelyi József: Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942.
20. Révész Imre: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Theológiai Szemle, 1948. 14–15. a kéziratok ismertetésével. Szovátról Gyimesi Sándor: Debrecen jobbágyfalvi birtokai. Debrecen, 1959. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat a KLTE könyvtárában.
21. Sárospataki Füzetek 1862. 537.
22. A latin szöveg magyar fordítása Révész Imre: i. m. 15.
23. Julow Viktor–Tóth Béla 1981. 392.
24. Révész Imre: i. m. 10.
25. Idézetek uo. 9–10.
26. Moltmann, Jürgen: Zur Bedeutung des Petrus Ramus für philosophie und Theologie im Calvinismus. Zeitschrift für Kirchengeschichte 1957. 301.
27. Minderre igen plasztikusan Tóth Béla: Ramus hatása Debrecenben. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 112. Debrecen, 1979. 86–90.
28. Veni mecum (kézirat TtREK Kt. 1894. jelzet alatt) f. 89. V. ö. Hörsik Richárd: Komáromi Csipkés György kéziratok ágendája. RE 1982. 10–12.
29. Idézi Tóth Béla i. m. 94. Tanulmánya Martonfalvi filozófiai munkásságának kitűnő összefoglalása, a fentiekben követtük gondolatmenetét és értékelésének főbb tételeit. Martonfalvi filozófiai és teológiai hatásáról u. ö.: Debrecen és a puritanizmus i. m. Martonfalvi egész életművének összefoglaló ismertetése még várat magára. Csiky Lajosnak a debreceni Nagykönyvtárban őrzött kéziratok Martonfalvi-életrajza adatokban gazdag, de szemléletében elavult mű.
30. Csendes József 1938., Hárs János 1938.
31. A vélemény M. Zemplén Joláné. A könyv ismertetése és értékelése A magyarországi fizika története 1711-ig (Bp. 1961) c. művében 298–302.
32. Tóth Béla: Szilágyi Tönkö Márton „Philosophia”-ja megjelenésének körülményei. MKsz 1977. 313–324., innen a fenti idézetek is.
33. Szabó Géza: A magyar református orthodoxia. Bp. 1943. 101–103. Szilágyi nemeslevele TtREK R 641/5 jelzet alatt.
34. Turóczi-Trostler József: Magyar cartesianusok. Minerva, 1933. 20–68., Bán Imre: Adatok Apáti Miklós életrajzához. Filológiai Közlöny, 1958. 433–439.
35. Lisznayról jelentőségéhez képest igen keveset írtak, és már elég régen, így névtelenül: Lisznay K. Pál debreceni tanár és író címen a Csokonai Alumban (1861), valamint Révész Kálmán: Lisznay Kovács Pál élete. Debreceni Protestáns Lapok 1893. 58–60. Újabban hasznosan, de röviden Nagy Géza: Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. Bp. 1985. 195–196.

A KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE A XVIII. SZÁZADBAN

I. A MÚLT TOVÁBBÉLÉSE (1704–1738)

I. A város és a Kollégium a század elején

A város, amelynek szívében (valódi és átvitt értelemben) a Kollégium feküdt, s amelyhez nemcsak területileg, de szervezeten is tartozott, s amely a XVII. század megpróbáltatásaiból kiemelkedve, az új életformába, a Habsburg-hatalomtól való függést, az újra éledő feudalizmus keretei közé való beilleszkedést, a „szabad” királyi városként való élelét próbálgatta,¹ egyike volt az ország legnépesebb s társadalmilag talán legfejlettebb civitásainak. Lakosainak száma 20 000 körül lehetett, melyet ugyan az 1709, valamint az 1739–40. évi pestisjárványok jelentősen megapasztottak (az első mintegy 4000, az utóbbi 8600 fővel)², ennek ellenére az ingadozásoktól eltekintve ez a szám 1750-ig mértékadónak tekinthető. A társadalmi összetétel a kor magyarországi viszonyaihoz képest fejlettek mondható. A városi adókönyvekből nyert adatok szerint 1714-ben a lakosság 18%-a kereskedő, 49%-a iparos, s csupán 33% foglalkozik földműveléssel. Az ipart űzők összetétele is változatos.³ A belőlük alakult céhek száma 1710–1720 között pl. 37, tagjaiknak száma pedig 1040, s a kereskedők Mária Terézia vámpolitikájának életbe lépéséig (1755. jan. 4.) áruikat a Baltikum, Moldva, Augsburg és Törökország között forgatták. Ennek következtében, polgárai szorgalma folytán, vezetőinek okos gazdasági politikája eredményeképpen, mely egyre növelte a város határát, úgyhogy az korszakunkban szántóival, legelőivel, erdőivel elérte a 170 000 katasztrális holdat (97 150 hektárt), megközelítve egy kisebb német fejedelemség terjedelmét, az őt ért megrázkódtatások ellenére Debrecent akkor az ország leggazdagabb településének tartották.

Az előző másfél század folyamán kialakított, önállóságra berendezkedett vezetősége tudott a mindenkori viszonyokhoz alkalmazkodni, szem előtt tartva a város érdekeit, szükség esetén saját érdekeinek, sőt életének kockáztatásával is. Közben nagy diplomáciai gyakorlatra is szert tett, melynek leghathatósabb eszköze a különböző „discretio”-k (ajándékozások) alkalmazása volt.

Külsejében a város meglehetősen szegényes benyomást tett. Házai szinte kivétel nélkül földszintesek s náddal fedettek voltak. Zoltai Lajos 1730-ból és 1750-ből felsorolja elsőként a péterfiai, másodikként a Piac utcai összeírások adatait.⁴ Ezek szerint a péterfiai városrészben 387 telken összesen 3 kőház (vagyis téglából épült található), az egyéb anyagból, vagyis fából készített házak között van 27 „meglehetősen”, 6 „félben épült” és „félben való”, 93 „roskadozott, roskaadózó, rongyos”, 58 „közönséges, középszerű”, 106 „házikó, viskó, házacska”, 2 „hamvából épült”, 3 „alávaló, semmirevaló”, 9 „közönséges földház, földviskó”, 2 „új házikó”, 1 „üszögében lévő”. 27 „sorvadt, rossz, viskó, rossz házikó”, 4 „régii vénház”. (Hasonló képet mutat az 1750. évi Piac utcai összeírás is.) Az ilyen fajta épületek sorából

emelkedett ki két tornyával a gótikus Szent András templom, mögötte a Kollégium négy szárnyú, egyemeletes épülettömbje.

2. *A Rákóczi szabadságharc kezdetén. Új törvények*

Az új század mindjárt az elején súlyos megrázkódtatásokkal köszöntött a városhoz és a Kollégiumra. 1703 nyarán megkezdődött a Rákóczi-féle szabadságharc. Az események a város vezetőségét már a kezdet kezdetén aggodalommal töltötték el. A Senatus és Communitas jegyzőkönyvében 1703. július 21-éről ez olvasható: „...mit cselekedjünk ilyen extremitásokban? hogy magunkat opponáljuk, nincsen erőnk reá, sem fegyverünk, sem köfalunk, mezőben minden marhánk, javaink, ha fegyverkezni kezdünk elvesztünk”⁵. Az 1703–1704. évi jegyzőkönyvek is tele vannak a külső-belső nyugtalanság jeleivel s a veszélyek elhárítására tett intézkedésekkel. Másrészt a kollégiumi ifjúság kapcsolatban állott a kibontakozó szabadságharc egyes vezetőivel. Tudjuk, hogy Esze Tamás és Szász András levelezett velük. Az utóbbi eljuttatta Rákóczi brezáni kiáltványát is a diákoknak, akik közül többen beálltak Rákóczi seregébe.⁶

Ebben az időben a tanács számára külön gondot okozott, hogy a tanulók száma egyre emelkedett, a tanároké viszont nem volt kielégítő. Ezért 1704. február 3-án így intézkedett: „A’ Scholában szükséges lévén a tanítás és vigyázás, feles (ma: sok) a Deákság, a Collegiumok ez hazában mind elpusztultanak, ide gyűlnek mindenfelől; ezért Professzorságra Academiákból mostan bejött becsületes iffjak Debreczeni Herczeg János és Kecskeméti György Ur(ak) hivattatnak.”⁷

A sok baj között – mint a fenti adat is jelzi – egyik első dolga lehetett a Tanácsnak a nyugtalankodó kollégiumi ifjúság lecsendesítése, akiket régi sérelmek feszítettek, az új helyzet pedig bátorított, – és az iskola fegyelmi rendjének megerősítése.⁸

A lázongó diákság addig is sok baj okozója, elindítója volt a városban. Láttuk már, hogy az iskola történetében a város és az intézmény kapcsolatának szövedékében vörös szálként húzódott végig a diákság és a városi tanács, sőt olykor a polgárság összeütközésének sora, amelyeknek a magisztrátus összefogva az egyház vezetőivel az 1657-i törvényekkel igyekezett gátat vetni.⁹ Ez a törekvés több kevesebb sikerrel is járt, de a feszültség továbbra is fennmaradt, s a XVIII. sz. elejére új összeütközések lehetőségeit hozta felszínre. Az új század Debrecenben ismét a diákzsendülések sorával kezdődött. Ezek első jeleiről a városi tanács 1704. július 2-ről és 23-ról szóló beszámolója tudósítanak.¹⁰ A július 2-i jegyzőkönyvben azt olvassuk, hogy „a Collegiumbeli Gregarius Coetus rebellalt, pártot ütött és Tisztek (ma: köteleességük) Professzorok és Tanács ellen étszakának idején conspirálván bizonyos punctumoknak statuálása végett, mellyeket acceptálni nem akarnak”.¹¹

Július 23-án pedig így folytatódott az ügy: „A Scholabeli Iffjúság a felső napokban némelly Punctumok eleibe való szabásán felzendülvén s conspirálván megcsendesedett ugyan, mindazáltal, hogy tiszteket értsék, a Törvényeket elolvastattuk előttök, az Auditoriumban jelen lévén mindnyájan T. Praedicator és Professor Uraimék is, a Nemes Tanácsnak és Communitásnak öregeivel együtt.”¹²

Mindezekből világosan követhető, hogy a kezdeményező a Tanács volt „bizonyos punctumoknak” az ifjúság elé adásával, melyeket az elfogadhatatlannak tartott, s az amúgy is nyugtalan helyzetben lázongott.

Az események kezdeteiről és további folyásáról abból a terjedelmes levélből van tudomásunk, melyet a Tanács 1704. aug. 24-én a kollégiumi ifjúsághoz intézett, s melyben az egyház vezetőségével egyetértésben elrendeli az új iskolai törvények végrehajtását.¹³

A diákság ellenszegült, sőt „a Patrónusokat (ezen itt a Tanács tagjai értendő), a Bírót s kiváltképpen Professor Uramékat bölcstelen szókkal illették, sértegették”, emezek viszont „minden jóakaratra méltatlannak s a Collegiumbul való extirpatoria méltó”-nak ítélték a tumultálókat. A huzavona másfél hónap után a hivatalosok győzelmével végződött „revideált” s „a Scholának állapottyához képest accomodáltatott” törvényeket „additis addendis, amputandis amputatis”, vagyis a szükséges kiegészítésekkel és elhagyásokkal „újabb rendben” leírták, s az egész ifjúság előtt publikálták, amely nem tehetvén mást, némi renitenskedés után, miután vezetőiket a Kollégiumból kizárták (ezek neveinek helye üresen maradt a levélben, „praescribalt” esküvel kötelezte magát a „függésre”, „tumultuatióktul, seditioktul” való tartózkodásra, sőt azok „revelatiojára” időben való bejelentésére).¹⁴

Így születtek meg 1704. aug. 12-én Debrecen város tanácsának ülésében Dobozi István főbíró elnöke alatt Kocsi Csergő János püspök, a prédikátorok és tanárok jelenlétében az új törvények, melyek lényegükben, némi kiegészítésekkel 1792-ig megszabták a kollégiumi élet kereteit.

Az ismert helyzet és az általa kiváltott aggodalmak, törekvések hozták létre az új törvényeket. Ez mind bevezető, mind befejező soraiból kitűnik. Mint a törvényhozók a bevezetésben mondják, a korábbi törvényeket nem tartják elégségeseknek az ifjúság féltelenségének megakadályozására, még kevésbé megelőzésére, s azok egyébként sem felelnek meg az iskola korabeli helyzetének, ezért tartották szükségesnek kiigazításukat, kiegészítésüket.¹⁵ A zárószavak közt pedig ezt olvassuk: „Ezeket a törvény-cikkeket mint előrebocsátottuk, a kihágások megelőzésére, elkerülésére, a jó rend és az ingadozó fegyelem helyreállítására, fenntartására, s az ifjúságnak a tudományokban s az erkölcs terén való megfelelő irányítására igen szükségeseknek, hasznosoknak és alkalmasoknak tartván, scholae nostrae civibus ac incolis, superioribus atque inferioribus docentibus et discentibus (iskolánk polgárainak az alsó és felső fokozat tanítóinak, tanulóinak) állandó érvénnyel mihez tartás végett (observanda) approbamus (jóváhagyjuk) ratificamus (érvényesítjük), autoritate nostra et curae patronatus, stb. Pecsét, aláírás : Posalaki (sic) Janos városi esküdt (ő volt az egyik városi jegyző).¹⁶

A bevezetésben fel vannak sorolva a megalkotók: a város főbírája, a szenátorok, a két jegyző és az egész nagy tanács (communitas) valamint azok, akik a „megalkotott törvényeket” tudomásul vették: Kocsi János superintendens, a debreceni tractus esperese s a város lelkészei. Az irat végén pedig valamennyiük, neve a rectorokéval együtt ott szerepel aláírás formájában.

Az új törvénysorozat egy, az 1657-ikivel egyező rövid „Lex generalis” után három „Leges specialis”-nak nevezett szakaszból áll. (A továbbiakban ezekre római, articulusaikra pedig arab számmal utalunk.) Az első a tanárok (rectores) valamint a

tanítók (praeceptores) kötelességeit írja elő a második a tanulók iskolai életét szabályozza, a harmadik pedig viselkedésüket körvonalazza részletesen, végül esküformulák zárják.

Az új törvény legjelentősebb vonása az, hogy minden hatalmat a patrónusokra, azaz a város vezetőire ruháztak. A Kollégium tanárai, tanítói tisztelettel, engedelmességgel tartoznak a fentebb felsorolt előljáróknak. (II/3). Csak a patrónusok és az egyház lelkészei által jóváhagyott tananyagot adhatnak elő, a teológiai és filozófiai előadásokban s más tantárgyakban az általuk approbált tankönyveket használhatnak.¹⁷

A diákok felvétele is az ő jóváhagyásukkal történhet (II/7). A jelentkezőnek lelkészi ajánló levelet kell hoznia, a patrónusoknak be kell mutatkoznia s csak ezután indulhat meg a formális felvételi eljárás, melynek végén a rectorok és a patronátus képviselőinek jelenlétében a törvények aláírása után elkötelező kézzel felveszik a tanulók sorába (II/1). Természetesen a törvényeket is csak a patrónusok és a lelkészek beleegyezésével lehet megváltoztatni (I/11).

A patrónusok szabályozó szerepe még a kisebb jelentőségű törvencikkekben is kidomborodik, tehát a Kollégium teljesen a városi vezetőség kezébe került.

A bevezetésnek és a záradéknak az excessusokra, tumultuációkra vonatkozó megállapításait, kifogásait s az ellenük való védekezés módjait főleg a III/15–16. szakaszai foglalják magukba. Közülük az első az előző törvény szavával kezdődik, vagyis hogy a diákok az iskola tanítóival szemben semmiféle joggal, vagy jogszolgáltatással nem rendelkeznek, ellenkezőleg: ők tartoznak nekik engedelmességgel. A továbbiakban az 1657. évi törvénynek a „senatus scholasticus”-ról szóló kijelentése: „penitus tollatur” megismétlődik, ami azt jelzi, hogy a diákság vezető testülete önállóságának korlátozását előzőleg nem hajtották végre, legalábbis nem teljesen. – Ha valaki a rectorok intézkedéseit sérelmesnek tartaná, a senioron s más tisztségviselőkön át a magisztrátushoz fellebbezzen. Aki e rendelkezés ellen vét s az iskola előljáróit megsérti, azt mint rágalmazót (diffamator) és rosszindulatú árulkodót (delator) megvesszőzés után ki kell zárni. Aki pedig ez iskola vezetőinek („patroni, senior, diocoeseos, ministri et alii convocati” ezek voltak az új törvény aláírói) határozatát nem hajtáná végre, adassék a városi hatóság kezébe s büntetessék érdeme szerint.

Erélyes eszközökkel védik az új törvények (III/9–12) a polgárságot, a patrónusokat, lelkészeket, tanárokat a diákság külső támadásai ellen is. A tumultusok megelőzése érdekében minden fegyvert le kell adni a Kollégiumban, ahol azt kijelölt helyen megőrzik. Ha valakinek útra vagy más alkalomból szüksége van rá, kérje el a hivatalos őrzőtől (a conservatore publico, ezen világi s nem kollégiumi szervet kell érteni), de ezután újból szolgáltatassa vissza. Tartózkodni kell a lerészegedéstől, borivástól. Tilos lármát csapni, zajongani, a polgárokat zavarni. A fegyverviselés, verekedés „capitale flagitium” főbenjáró bűnnek számít. Ezek elkövetőit ki kell zárni s a városi hatóságoknak átadni (III/9). Tilos a patrónusok, lelkészek, tanárok ellen lázadást szítani, reájuk gyalázkodó szavakat mondani, róluk gúnyverseket írni. Ezek a szakaszok nagyrészt ott szerepelnek már az 1657-i törvényekben, de itt szigorúbb formában jelennek meg: caeditor, eiicitor. Csupán a 12. articulus

végén mutatkozik némi enyhítés, mely szerint a kisebb vétségeknél a büntetést arányosan mérsékelni kell.

A törvény előírja a rectorok, azaz felsőfokú tanítók kötelességeit és jogait is. Kötelességük a tanítás mellett a belső igazgatás (I/7, 9)¹⁸. Jogaikat jelentősen leszűkíti pl. a felvétel dolgában valamint új törvények, rendelkezések kiadásában. A diákok viszont csak az ő engedélyükkel mehetnek rektóriákra (I/8), s az idevonatkozó szakasz az egyes egyházaknak is megtiltja az engedéllyel nem rendelkező tanítók fogadását. Ugyancsak ők osztják szét a tanítványokat a praeceptorok között. Nyilván ezek az intézkedések is régebbi visszaéléseket igyekeznek megakadályozni.

Ugyancsak szigorúbb s körültekintőbb törvények írják elő a senior, a contrascriba, cantorok, collegak megválasztását, e tisztségekre alkalmas személyek kiválasztását. Őket eddig az ifjúság választotta s valamelyik rector erősítette meg. Most ehhez valamennyi rector hozzájárulása szükséges.

A tanulók viselkedésére vonatkozó törvények is olykor annyira részletezők, konkrétak, hogy szinte nyomon lehet követni belőlük a korábbi vétségeket, kihágásokat. Ilyenek pl. az istentiszteleteken, temetéseken való viselkedést szabályozó rendkívül aprólékos előírások (II/7). Ezek ugyan ott szerepeltek más az 1657. évi törvény 1659. évi kiegészítésében¹⁹, de itt sokkal szigorúbb részletezőbb formában jelennek meg.

Megszigorítja a törvény a tanulók censusát is. A tanulni nem akaró vagy nem képes diákokat el kell távolítani az iskolából, még pedig mint mondja, a tanítóvá leendő színvonala érdekében: a tanulásra „alkalmatlanokat s a rájuk bízandó iskolák irányítására nem képeseket el kell küldeni” (I/12).

Az idők változásával felmerülő új jelenségek is helyet kapnak az új törvények sorában. Tilos pl. a dohányzás az épületben még pedig a tűzveszélyek elkerülése végett (III/22). Ehhez kapcsolódik rögtön, hogy az ifjúság vegyen részt a városban keletkező tüzek oltásában, mégpedig „iuxta antiquam praxim”, vagyis a régi gyakorlat szerint (III/23). Tehát a diákok már korábban is végezték ezt a fontos teendőt. A III/27. pont óvja a diákokat a kártyák festésétől, melyet a készítőik mint kiderült, többnyire pénzkeresés céljából végeztek társaik vagy esetleg városbeliek számára, esetleg adománygyűjtés végett.²⁰

Mindezek mellett sok törvény szó szerint került át az előbbiből. Nem ismétli az 1704-es törvény a kisebb tisztségviselőkre vonatkozó szakaszokat, vagyis azok változatlanul érvényben maradnak, viszont az előbbiekből átvettek közül néhányat szigorító toldással látnak el. (I/12) Szigorúbb a latin beszéd előírása, a disputációk lefolytatásának rendje (II/12): a bőbeszédű előadót pl. a rector félbeszakítja, s ha az nem hallgatna rá, tiszteletlenségéért 50 dénárral kell büntetni.²¹

Több esetben jelentős eltérést mutat az új törvény a régihez képest szóhasználat tekintetében is, ami egyrészt a város, másrészt a Kollégium megváltozott viszonyaiból következett. Az előző törvény „oppidani” szava helyett itt mindenütt „civitatis”-t olvashatunk, ami a szabad királyi városi rangból következik, a „scholae civis” helyett pedig a „studiosi” jelenik meg a diákönkormányzat korlátozásának jeleként (pl. III/9), s a tanulókat sem „in communitatem” veszik fel, ami az önálló „coetus”-t jelentené, csupán „in premium, et societatem scholae”, vagyis az iskola kebelébe és társaságába (II/2).

Kitűnik az új törvények szigorúsága a nyelvtani formák alkalmazásában is. Ahol pl. az 1657-es törvény egyszerű felszólító vagy éppen kijelentő módot alkalmazott, itt a latin nyelv „szigorú parancs” elnevezésű igealakjaival találkozunk.

Az ifjúság a már korábbi időkben is kipróbált secessióval (kivonulás) fogadta az új törvények kihirdetését. Mint a fentebb említett városi jegyzőkönyvek augusztus 24-i bejegyzésében olvassuk: „A Scholabeli Deákság az elmúlt pénteken conspirálván bennük 105 elment Böszörmény felé, már némelyek jönnek vissza kérvén gratiat és bé fogattatást, deputáltatnak ezért a Camarák Perlustrálására Curator Egyházi ítem Ajtai András, Király Mihály Uramék, maga penig véghez vigyék.”²² E rendelkezés végrehajtásáról nem olvashatunk a könyvekben, de a tanács állhatatosága meghozta gyümölcsét: az ifjúság lecsendesedett, s a tanítás folytatódott.²³

3. *A város és a Kollégium a szabadságharc alatt*

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca súlyos megpróbáltatásokat hozott Debrecenre és Kollégiumára. Ezek között talán a legsúlyosabb az volt, hogy 1705 és 1709 között a lakosoknak ötször kellett az utolsó emberig elhagyni városukat, hol a német, hol a magyar katonaság prédálásának kitéve. Emellett a hadak élelmezésére pl. 1709 novemberétől 1710 október végéig (csak ezek a számadások maradtak fenn) 50754 kenyert, 224 darab vágómarhát, 784 szekér szénát, 2934 köből abrakot adtak, készpénzben pedig 1707–1710 között 139911 forint 56 dénárt fizettek elsősorban a felkelőknek.²⁴ 1709-ben pestis járvány sújtotta, 1711 januárjától pedig a beszállásolt császári hadakat tartotta. (Pálffy János tábornok csapatait, stb.) De már az első futás alkalmával helyrehozhatatlan károkat is szenvedett pl. a Kollégium és az egyházak. Szinte teljesen megsemmisült a nyomda, a patika, elvesztek a templomi felszerelések, a közösséget ért károkon, megterhelésen túl pedig nagy veszteségek érték a polgárokat egyénileg is, akik „barmaikat a futások alkalmával és a mezőben elvesztették, a kereskedést gyakorolni földjeiket, szőlőiket művelni nem tudták”.²⁵ Az élet szinte teljesen megbénult.

A tanítás mind e megrázkódtatások ellenére tovább folyt a Kollégiumban s csupán a menekülések idején szakadt meg. A futások után a megmaradtak visszatértek, rendbe hozták az épületet, a megmaradt felszerelést, s a tanárok tanítottak. A könyvtár, amelyet az ecsedi várba menekítettek, jórészt szétszóródott, elpusztult.²⁶

A város és a környék reformátussága s maga a kuruc katonaság azonban sokat tett a diákok érdekében. Az 1706 augusztusában az ifjúság legnagyobb része Beregszászba és Bereg vármegyébe menekült, ahol a város polgárai s a megye assessorai (ülnökei) élelmiszerekkel látták el őket, sőt a szomszéd megyékből is küldtek részükre terményeket. Az ugyanazon évi októberi futáskor Dobozi István, a város bírája minden diáknak két forint útiköltséget adott, útközben pedig a város velük bujdosó polgárai élelmezték őket. De hasonló bőkezűséget tanúsítottak irántuk Szatmár városának, Nagybányának s újból Beregszásznak és vármegyéjének lakosai. Bóné, Nyúzó ezres kapitányok, Esze Tamás pénzzel segítették őket. Kárándi Mihály ezres kapitány egész ezrede egyetértésével 20 frt 6 dénárt küldött nekik, melynek egy részét a pénztárba tették, a többit maguk közt szétosztották.²⁷

A Kollégiumot és a várost ért megpróbáltatások között nagy enyhülést jelentett Rákóczi Ferenc több rendbeli segítsége. Mintha csak ama *Emlékirataiban* is kifejezett gondolatát akarta volna gyakorolni a fejedelem: „... egész dicsőségemet és gyönyörűségemet abban tartom, hogy az ifjúságot hazám szolgálatára nevelhessem”, – jóakarátát többször tettekben is kifejezte az iskola iránt. Mindjárt 1703. októberében pl. a debreceni tanárok és tanulók kérésére visszahelyezi őket a Rhédei-féle szentimrei tized birtokába, amelyet, mint kérelmükben a debreceniek írnak, „Váradnak a Töröktül való megvételével edgyütt” tőlük „potentiose” (erőszakkal) elfoglaltak.²⁸ Tíz nappal később pedig utasítja Ramocsaházi Györgyöt, tiszántúli praefectusát, hogy „ezen instánsoknak azon Szentimrei Dézmát resignállyá”, ugyanakkor rendeletet bocsát ki Bihar vármegye részére, hogy mivel – mint az írás szól – „ez említett Collegiumot azon Beneficiumokban továbbvaló Dispositionkig kegyelmesen meg hagytuk és azokban manuteleni is akarjuk” és „keményen megparancsollyá”, hogy sem a megye, sem a község tisztviselői a Kollégium kiküldötteit tizedszedő munkájukban ne akadályozzák, a helybéli lakosok pedig a tőlük járó dézsmát „az említett Collegium számára igazán kiadni semmiképpen el ne mulassák”.²⁹

Rákóczi 1707. január 7-én Munkácson ezer kőst adományoz az iskolának „a Szigethi Portus”-ról, s büntetés terhe mellett elrendeli minden illetékesnek, katonának és polgári tisztviselőknak, „hogy a Passust felmutatóknak engedjék a sőt bárhová szállítani”.³⁰

Úgy látszik, ettől bátorságot nyerve, a debreceniek kérelmet intéznek a fejedelemhez az Apafi-féle sóalap visszaállítására. Kérelmükben előadják, hogy Apafi fejedelem a dézsi aknából a professzorok számára 3000, a tanuló ifjúság számára pedig 2000 kősókat „conferált”, mely „később az ifjúság részére még 100 forint áru sóval szaporított, s az a fejedelem holtáig ki is szolgáltatott”, 1698-tól viszont, tehát kilenc éven át, nem kapták meg. A kérvényhez másolatban mellékelik a donationalis leveleket s kéri a fejedelmet, hogy utasítsa a dézsi sóakna tisztjeit az elmaradt járandóság kiszolgáltatására s a továbbiakban annak évenként való folyósítására s elszállításának vagy eladásának biztosítására.

A kérvény hátán olvasható Rákóczi 1707. május 5-én Debrecenben kelt döntése, mely szerint „a kívánt sóknak egészben való megadását” a háborús viszonyok miatt nem tartja lehetségesnek, de elrendeli, hogy „az említett fundatio szerint conferalt száz száz forint kő sók minden fogyatkozás nélkül a Dézsi Aknáról annuatim meg adassanak” – sőt „tekintetbe vévén a Supplicansoknak mostani pusztulásukat”, egyszer s mindenkorra adat nekik ugyanonnan „ezer kő sókat” s megígéri, hogy jóakarátát a háború után is megtartja irántuk.³¹

De nyújtott a fejedelem segítséget nemcsak a debreceni, hanem más református kollégiumoknak, pl. a patakinak, közvetlenül diákoknak is, elsősorban peregrinációs ügyekben. Vannak adataink egyes diákok kiutazására vonatkozó engedélyeire, többek között megvan Dállyai Vas János debreceni senior Hollandiába szóló útlevele. Néhányuknak anyagi támogatást is adott.³²

4. A szabadságharc bukása után (Tanítás, tanulás)

A szabadságharc bukása után a Kollégiumra s persze a városra is, a szorongattatás nehéz évei következtek. A Habsburg-hatalom mindent elkövetett, hogy sorsukat közvetve és közvetlenül megnehezítse. A Kollégiumtól pl. igyekezett megvonni fenntartása anyagi alapjait. Az Apafi-féle sóalapítvány kiszolgáltatását 1715-ben leállította, s bár a Kollégium tanárai tiltakoztak az intézkedés ellen, annak „kikérését” maga a város sem tartotta időszerűnek (non est de tempore).³³ Az iskolának járó dézsmák beszedését is eltiltotta. De súlyos nyomást jelentett a Kollégiumra és az egész református iskolázásra a katolikus egyháznak a Habsburg-hatalom segítségével történő előretörése, a szerzetesi iskolák, különösen a jezsuita kollégiumok elszaporodása. (1715-ben már 28 gimnáziumuk van.)³⁴

Míndez a Kollégium hanyatlásával járt együtt. A tanulók száma a harcok elülte után gyarapodott ugyan (1711–1720 között évi átlagban 55, 1718-ban egyenesen 95 tógátus iratkozott be), de a tanulmányi színvonal, ha éppen nem hanyatlott, nem is emelkedett: a tanszékek száma, a tanított tárgyak tartalma, előadásuk szintje a század elejéhez képest változatlanok mondható. Időszakunkban nyolc új tanár lépett katedrára, de számuk azért ilyen magas, mert többen közülük pár évi tanítás után a jövedelmezőbb és nyugalmasabb lelkészi állásokra tértek. Ezek a tanárok belépésük sorrendjében: Szódi Pastoris István (1711–1720), Dállyai (Vas) János (1711–1715), Csengeri Pál (1713–1716), Piskárkosi Szilágyi Márton (1716–1747), Komáromi Hentes Mihály (1718–1722), Szilágyi Tönkö István (1721–1751), Tabajdi Sáska János (1725–1751).

A helyzetre jellemző, hogy több tanszék betöltetlen maradt, 1722–1725 között a második, 1717–1738 között a negyedik, s a tanárok közül csupán három töltötte egész életét a katedrán.³⁵

A színvonalat pedig főleg az mutatja, hogy az előző korszak nagy tudományos munkásságú tanárai után a felsorolt professzorok közül csupán egynek maradt fenn külföldi disputációja (Szódi P. István).

A tanítás fő tárgya a felső fokozaton továbbra is a hittudomány s a vele összefüggő ismeretek, ezek is – mondhatnánk egyre avultabb formában.

Érdekes jele az idők változásának, de valószínűleg Szilágyi Tönkö Márton hatásának is, hogy az 1700 körül megválasztott tanárok mindegyike természettudományos képzettségű, orvosdoktori diplomával is rendelkező s kartéziánus felfogású ember volt. Ilyenként ismerjük Debreczeni Király Istvánt (?–1716), aki kollégiumi tanulása után Franekerben és Halléban folytatta tanulmányait. Utóbbi helyen orvosi oklevelet szerzett. Franekeri, Röell elnöklété alatt megvédett értekezése (*De studii mathematici utilitate eiusdemque certitudine*) kartéziánus filozófusnak mutatja. Tíz-évi tanári működéséről (1695–1705) a Series így emlékszik meg: „Vir divini ingenii, philosophus incomparabilis, professor celeberrimus,” azaz „istenihatalmú férfi, hasonlíthatatlan filozófus, igen kiváló tanár”. Vele egy időben tanított Huszti Szabó István (1671–?), akiről érdemei miatt is, de mert az eddigi Kollégiumtörténetek jóformán nem is említették, kissé részletesebben meg kell emlékeznünk. Huszton született. Debreceni és kolozsvári tanulás után Oderafrankfurtban, Franekerben, Oxfordban, Londonban, Leidenben, Lipcsében, Halléban folytatott orvosi

tanulmányokat. Utóbbi helyen szerezte meg doktorátusát is. 1693-ban Leidenben négy értekezést adott elő és nyomtatott ki a neves kartézianus, Burgher de Volder elnöklete alatt. Bölcsészeti doktori értekezésének címe: *Dissertatio Physica experimentalis pro gradu doctoris in Philosophia* (Halle, 1695). Vagyis a kísérleti fizikáról értekezett. Ugyanez évben védte meg *De prudenti medicamentorum applicatione in tempore* c. orvosdoktori értekezését (Halle, 1695). Hazajöve először II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata udvari orvosa lett. A fejedelmi pár Bécsbe történt internálása után 1700-tól Debrecen tisztiorvosának választották meg, elsőül e tisztségben. 1700 májusától pedig a Kollégium filozófia tanárának is megtették. Tanszékét május 14-én *Pauculae et generalissimae positiones philosophicae* c. értekezésével foglalta el.³⁶ 1701-ben volt egy Bárány Mihály nevű disputánsa is, akinek értekezése a descartes-i filozófia tömör összefoglalása. Zemplén Jolán szerint mint tanár, ő volt a magyarországi kísérleti fizika úttörője,³⁷ ami külföldi tanulását, filozófiai tárgyú értekezéseit tekintve nem is csoda. Ugyancsak neki tulajdonítja Zemplén az első fizikai eszközök beszerzését is a Kollégiumban (iránytűt és éggömböt vásárolt). Huszti 1704. febr. 3-án megvált a Kollégiumtól, bár az év végéig még Debrecenben tartózkodott. Rákóczi seregébe állott, mint katonaoorvos.³⁸

Huszti mellett Karmaczi Vári Mihály (?–1723) 1701-től 1708-ig volt a „sanior philosophia” tanára, ami ekkor a kartézianizmust jelentette az arisztoteleszi filozófiával szemben, s ő volt a „Sacra Biblia” professzora is.³⁹ Kartézianus felfogását már a Kollégiumban magába szívta, ahol tíz évig tanult 1672-től Szilágyi Tönkö idejében s fokozatosan ellátta az összes kollégiumi diáktisztségeket. Bölcsésztdoktori fokozatát 1685-ben szerezte meg a leideni egyetemen egy természettudományi értekezéssel (*De metallo regio*). Kartézianizmusának legközvetlenebb bizonyítéka egy disputa szövege, melyet 1702-ben védett meg egy tanítványa, Csapó István, melyben a bolygók kartézianus elméletét adta elő.⁴⁰

Huszti utóda Debreczeni Herczeg János lett (1678–1713), aki 1704-től 1713-ig tanította a Kollégiumban a filozófiát, benne a természettant s mellette a görög nyelvet.⁴¹ Mint városi szenátor fia 1703-ban Franekerben szerzett orvosi oklevelet. Tanári hivatalát úgy látta el, hogy Weszprémi István szerint halálakor a Kollégiumban „buzgó és tudós tanárát, a betegek tapasztalt és szerencsés kezű orvosukat, a diákok szeretett és rátermett tanárukat gyászolták benne sokáig”.⁴² Művei között ugyancsak Weszprémi egy *Lineamenta Philosophiae rationalis in usum tironum* c. kéziratot említ, ami a mű címét, de írója tanulmányait tekintve is (Debrecen, Oderafrankfurt, Franeker) a kartézianus filozófiára utal.

A negyedik tanszék első tanára Kecskeméthy (Sárközi) György lett. Ő is külföldi egyetemeken szerzett orvosi oklevéllel rendelkezett. 1718-ig, haláláig tanított az iskolában mint a „linguarum variarum” (különböző nyelvek, valószínűleg görög, héber) tanára.⁴³

Kosci Csörgő János (1648–1711), miután a debreceni Kollégiumban tanulását befejezte s szinte az összes iskolai tisztségeket ellátta (köztanító, contrascriba, senior), 1676-ban a zürichi, majd a marburgi egyetem hallgatója lett, s teológiai doktorátussal tért haza. Szatmári, majd Vári-beli lelkészkedés után 1694-ben hívták meg Debrecenbe az újszövetségi tanszék tanárának. 1700-ban a tiszántúli egyházkerület superintendensévé választották, de 1703-tól ismét működött tanárként is,

valószínűleg Debreczeni Herczeg János és Kecskeméthy György hivatalba lépéséig (1704. május).⁴⁴

Balogh Ferenc adatai szerint⁴⁵ a tanárok fizetése 1714-ben évi 220, 1726-ban 240, 1732-ben 333 rhenus forintot tett ki. Ehhez járultak a különböző természetbeniek: öt köböl búza, tíz cseber bor, öt szekér fa, s egy „verő” disznó.⁴⁶ Ezenkívül a tanárok részére a város megfelelő lakást is biztosított.

A kollégiumi tanítás célját, rendjét, tartalmát az új törvények nem változtatták meg, csak e területen is némi szigorítást rendeltek el. Az oktatás továbbra is kétfokozatú maradt, és a cél közös volt „sedula tractatio solersque propagatio studiorum pietatis ac liberalium artium”, vagyis a hét szabad művészet (tudomány) s a kegyesség tudományának gyakorlása és terjesztése. Más szóval: „Mindenkinek első gondja legyen, hogy mindenben azokat tegye és kövesse, amik Istennek tetszenek és nevének dicsőségét szolgálják” (Lex generalis, 1657 és 1704).⁴⁷

Az első fokozat classisai felülről lefelé haladva: classis poeticae ac rhetoricae (2 év), Classis etymologicae (1 év), classis syntacticae (1 év), classis rudimentariae et Donatistarum (2 év). Ez összesen hat évet tesz ki, de a Sedes 1709–1726. évi jegyzőkönyvében⁴⁸ a tulajdonképpeni jegyzőkönyvek előtt ott szerepelnek a többnyire évenként választott praeceptorok nevei, még pedig kilenc osztály számára, azért, mert az előbbi felsorolás után még három osztály volt: Lectorum, Collectorum, Elementistarum, mindegyik részére külön tanítóval, bár ez utóbbi három nem biztos, hogy külön osztályt és külön tanévet tett ki,⁴⁹ mivel évközben (mint ahogy a felsőbb osztályokból is) át lehetett lépni a fölötte lévőkbe. A tanulmányi haladást nem az évek száma szabta meg, hanem az elsajátított anyag. Az osztályok számára e bejegyzések szerint a tanítókat minden év december elején állították hivatalba, a professzorok és többnyire két curator jelenlétében. Ezeknek az osztályoknak a tanítói a felsőbb tagozatba járó vagy azt elvégzett jó tanuló diákok voltak, publicus praeceptor néven. Munkájukért külön díjazásban részesültek. A törvény rájuk vonatkozó szakasza szerint a két felső osztály tanítójának fizetése (salarium) évi 30 ft s az utolsó kettőé 20–20. Ezenkívül minden alsófokozatú tanulónak továbbra is volt magántanítója (praeceptor privatus) is, aki a másnapi leckék megtanulásában segítette s azt ellenőrizte. E tanítók közös neve „paedagogi” volt. Tanítványaik fizettek nekik, pénzzel (nummista), étellel (cibista), vagy munkával (lotor), de voltak ingyenes tanulók is (gratistae). Hogy melyik tógás diák hány tanítványt tarthatott s milyet, azt a törvény szabta meg. Az elosztást (calculatio) alkalmanként a Sedes ülésén szabták meg a professzorok ellenőrzésével.

A tanítás nyelve kezdettől a latin, amelyet a mindennapi beszéd (beszélgetés), a szónoki művek (értekezés) és a versírás szintjéig kell elsajátítani. Minden ezt a célt szolgálja. A tanulóknak az iskolában egymás közt is csak latinul szabad beszélni.⁵⁰ Aki ezt a rendelkezést megszegi, egyre súlyosabb büntetések alá esik.

A kisdiaokok mint a tankönyvek mutatják, már az ábécét is latin nyelven kezdik elsajátítani.⁵¹ Ekkor jelennek meg hazánkban a latin nyelvű ábécés könyvek. Az elsőt Debreczenben 1723-ban adják ki *Abecedarium Latino–Ungaricum* címmel s ez 1744-ig még nyolcszor lát napvilágot, mintegy 60 000 példányban. A nyomtatott betűk és kapcsolataik bemutatása után mindjárt latin szövegek következnek: Oratio Dominica (Miatyánk) Symbolum Apostolicum (Apostoli hit-

vallás) Decem praecepta Dei (Tíz parancsolat) és így tovább 17 oldalon. Vagyis csupa egyházi szöveg. A „Jövel Szent Lélek Isten” kezdetű ének öt versszaka után pedig egy Vocabulariumot kapunk, mely első sorban a kisdíák környezetére és testére vonatkozó szavakat szedi csoportokba, itt sem feledkezve meg Istenről.

A kezdők második könyve a Debrecenben először 1724-ben kiadott *Rudimenta Linguae Latinae* volt, melyet még 1630-ban, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) állított össze Gyulafehérváron azzal a céllal, hogy a gyermek egy év alatt megtanuljon olvasni, névszókat ragozni és fokozni, valamint ígét ragozni. Példáit a könyv magyar nyelven is értelmezte. Ez a mű 1744-ig négy ízben jelent meg Debrecenben szintén több ezer példányban.

Az utóbbival párhuzamosan használták a gyermekek Comenius (1592–1671) *Vestibulum Linguae Latinae* c. tankönyvét, melyet Philippus Ludovicus Piscator 1643-ban adott ki hazánkban először Váradon a gyulafehérvári iskola használatára (nyilván Váradon is használták), magyar fordítás kíséretében. A könyv Debrecenben 1727-ben háromezer példányban jelent meg. A kis mű az alaktan begyakorlása mellett egy egész kis világképet foglalt magába, mely tárgyi ismereteken kívül a feudális rendet s a kor vallásosságát is tükrözte. A „De rebus in Schola” című IV. caputja jellemző képet ad a kor iskolázásáról.

A Vestibulumra épülő *Januát* Debrecenben már 1700-ban kiadták, 1729-ben pedig 3000 példányban jelent meg a város nyomdájában. Címe magába foglalja tartalmát is: Eszerint a tudományok és mesterségek alapismereteit öleli fel ezer mondatba tömörítve. A könyvet Szilágyi Benjámin István (1616–1652), a váradi iskola részére ízes magyar fordítással látta el. A mű valóságos kis lexikon, mely a latin nyelv begyakorlásához az egykorú mindennapi élet egyre tágabb köreit magában foglaló szókincset nyújt a tanulónak s pontos meghatározásokra neveli őket. Erre épült az *Atrium*. Ez elsősorban „Grammatica Elegans”, azaz stilsztika, mely a végén rövid verstanba és retorikába torkollott, hogy az előadás, szónoklás gyakorlati szabályai-val záródjék. Ez a testes könyv valójában az előző kettő – mind stilsztikai, mind lexikai értelemben – magasabb szinten való összefoglalása. Debrecenben ezt használhatták legkevésbé, mert csak egy 1652-ből, Comenius idejéből való sárospataki kiadása ismeretes hazánkban.

Mindezekből kitűnik, hogy tankönyveivel Comenius a latin szókincs „teljessé” tétele kedvéért is egy teljes világképet igyekezett adni. Mivel azonban e könyvek a XVII. század második felében készültek, a kép a XVIII. század első felére már szinte egészében elavultnak mondható. Nem tudnak a könyvek pl. Descartes (1546–1650), Leibniz (1646–1716), Newton (1643–1727) nevééről sem. Nem szólva latinságuknak ha nem is kulináris, de legalább is „scholaris” szintjéről, ami meglehetősen messze esett a kezdeti protestáns iskoláknak Melanchthon és Sturm cicerói latinságot igénylő eszményétől. Ez következett abból is, hogy latin szerző, – mint Maróthi és Szilágyi egyöntetűen vallják – nemigen fordult meg a tanulók kezén. Ha igen, semmi esetre sem a legjobbak. 1737-ben kiadták ugyan Cornelius Nepos *Vitae excellentium imperatorum* című művét Debrecenben, „de jóságos Isten, hogy milyen hanyagul és eredménytelenül tárgyalják” – kiált föl Maróthi Jakob Christoph Beckhez írott levelében.⁵²

Mind ez eljárásban, mind a Comenius stílusában megjelenő igénytelenség,

eltávolodás a klasszikusoktól, a puritanizmus következménye, mely stílusban levetette az „ékitgetést” mint majd a retorikánál is látni fogjuk.

A könyvek jó tájékoztatást adnak Comenius módszerének gyakorlati oldaláról is. Nem szólván kérdés-felelet formában való felépítésükről, melyben a skolasztikus hagyományt követik a *Vestibulum Ad Informatores Puerorum* c., a gyermekek tanítóinak szóló bevezetése tíz pontban ad tanácsokat a könyv használatára. Ezek lényege a különböző szempontokból való ismétlés, hogy a végén könyv nélkül tudják a tanulók a szöveget. A *Januát* is Institutio Didactica vezeti be, mely főleg azt részletezi, hogy az egyes, mondhatnánk, „szócikkekből” mit tanítsanak a grammatikai szintaktikai, poetikai, retorikai osztályokban. Vagyis a könyvet négy tanéven át lehetett használni. Ez az utasítás is kiemeli az ismétlések fontosságát, s ahol szükséges (pl. a retorikában), a gyakorlást. Formális képzés tekintetében a könyvek növelhették a tanulók meghatározási készségét, mechanikus logikai képességét, s széles tárgykörük révén áttekintési igényüket.

A kezdő fokon túl s az említett könyveken kívül a latin nyelvtanulás sarokköve azonban Molnár Gergely (?–1564) *Elementa Grammaticae Latinae* c. könyve volt, mely szinte három századon át kísérte a latinul tanuló protestáns diákokat.⁵³ A munka Melanchthon *Institutiones Grammaticae Latinae*-ja nyomán készült s 1613-i debreceni kiadását Alvinczi Péter javította és bővítette. Így élt még majdnem két évszázadot. Ötödik fejezetként ez is poétikát tartalmaz (De Poesi), mely többször önállóan is megjelent.⁵⁴ A könyv szintén kérdés-felelet formájában adja elő anyagát.

Megfordulhatott a debreceni diákok kezén, de talán inkább a felső fokozatban, Erasmus *Colloquia*-jának szemelvényes kiadása is, melyet 1704-ben adtak ki Debrecenben. Ez a kiadása teljes mű 95 dialógusából 19-et tartalmaz. Elsősorban az iskolai életre, az erkölcsös, helyes magatartásra vonatkozókat. Afféle „modern” erkölestannak számított.⁵⁵

Szótárként esetleg Szenci Molnár Albert szótárát használhatták a tanulók, valószínűleg Pápai Páriz átdolgozásában (Megjelent: Lócse, 1708).

Amint a gyerek megtanult olvasni, kezébe kaphatta a „*Keresztyén Catechismus, azaz a keresztyén hitnek ágazataira kérdések és feleletek által való rövid tanítás*” című könyvet,⁵⁶ mely 1717-ben jelent meg először Kolozsvárt, s 1718-tól 1759-ig Debrecenből nyolc kiadása ismeretes. Mihelyt azonban a latin nyelvet elsajátította a tanuló, megismerkedett Comeniusnak *Praecepta morum* című Patakon készített művével is, amelyet Enyedi Sámuel (1627–1671) orvostanár Váradon – „in usum Varadiensis Scholae” – (1658) hexameterekbe foglalt, s Menyői Tolvaj Ferenc gyöngyösi rector korában magyar versekbe ültetett át (Lócse, 1690). A könyv ebben a formában több kiadást ért meg.

E tárgyak mellett tanítottak némi számtant, arithmetiát is valószínűleg Menyői Tolvaj Ferenc könyvéből,⁵⁷ mely 1674-ben jelent meg Debrecenben s még Maróthi is találkozott vele.

Ezek mellett olykor némi földrajzot is tanítottak az alsó osztályok valamelyikében a praeceptor tudásának megfelelően, mint arról Hatvani is megemlékezik önéletrajzában.⁵⁸ De taníthattak némi matézist, arithmetiát a felső fokozatban is, amint az Polgári Mihály önéletrajzából kitűnik. Szódi Pastoris Istvánról is tudjuk, hogy tanított matézist.

A két legfelső osztályban, mint a nevük is mutatja, logikát s vele együtt retorikát, majd a legutolsóban poétikát tanítottak.

A logika tankönyve még mindig Pierre Ramée (1515–1572) (Ramus) *Dialecticáján* alapult, amelyet mint láttuk, Martonfalvi Tóth György jelentetett meg magyar tankönyvként először Hollandiában (1658), majd Debrecenben (1669). E terjedelmes munkák helyett azonban tankönyvül az 1653-ban Váradon kiadott *Petri Rami Veromandui Regii Professoris Dialecticae libri duo* című könyvecske szolgált, melyet a későbbiek folyamán háromszor is kinyomtattak Debrecenben, legutoljára 1704-ben. A könyvet ebben a formában szinte a XVIII. sz. közepéig használták. Kicserélését Maróthi György kezdeményezte. Vele együtt nyomták ki minden esetben L. Ph. Piscator *Rudimenta Rhetoricae* és *Rudimenta Oratoriae* című tankönyveit. Mindhárom könyv nemcsak a ramusi dialektika, de a puritán ízlés, gondolkodás továbbélését is jelenti.⁵⁹

A poétikai osztály tankönyve elsősorban Molnár Gergely nyelvtanának említett *De Poesi c.* fejezete lehetett, de volt e kornak másik poétikai tankönyve is, melyet *Artis poeticae praecepta* címmel L. Ph. Piscator adott ki 1642-ben Gyulafehérváron,⁶⁰ ugyancsak erősen puritánus szellemben és módszerekkel. Ennek debreceni használatáról azonban nincsenek adataink. Az, hogy csupán egyszer jelent meg, ugyancsak kevésbé használatos voltát bizonyítja.

Mind a retorika, mind a poétika tanítása gyakorlati jellegű volt. A rétoroknak beszédekkel kellett írni, megadott témákra (chria), s vagy azokat vagy más betanult szövegeket elő kellett adniuk szónoklat vagy disputa formájában, a poétáknak pedig verseket kellett hasonló módon (propositum), természetesen latinul, írniuk.

Mindebből látnivaló, hogy az osztályok, évfolyamok rendjén kívül a tanítás módját a hagyományon kívül semmiféle előírás nem szabályozta, annak módszere, mértéke teljesen a tanítók egyéniségétől függött.

Mit tanítottak a felső fokozat tanárai, akiket már ekkor, bár nem hivatalosan, többnyire professzoroknak szólítottak? Az évfolyamok számát ez időben még semmiféle rendelkezés nem szabta s anyagukat nem írta körül. A lelkésznek készülő diákok általában két, de néha három évig tanultak a felső fokozaton, ezután vidéki lelkészségre, rektóriákra távoztak, vagy tovább hallgatták professzoraikat, esetleg kollégiumi hivatalokat is betöltve (praeceptorság stb.)⁶¹, majd tanulmányaikat befejezve vagy éppen tanítói, lelkészi munkájukat megszakítva, miután elegendő pénzt is gyűjtöttek, külföldi protestáns egyetemekre távoztak, amelyeket ez időben többnyire akadémiáknak hívtak, s amelyeken ösztöndíjak is várták őket.

Az alsóbb fokozat osztályait a földszinti tantermekben oktatták tanítók, a felsőbb tagozat részére pedig egy auditorium állt rendelkezésre ebben az időben. A professzorok itt tartották előadásukat megegyezés szerinti sorrendben (olykor hetenként felváltva). Ezekről két forrás is áll rendelkezésünkre. Egyik Polgári Mihály önéletrajza, mely 1725-ből és 1738-ból ad képet az iskola életéről,⁶² munkájáról, a másik a professzoroknak 1740-ben a Tanács kérdéseire adott válaszai.⁶³

Polgári 1725 áprilisában került a Kollégiumba a tiszacsegei partikulából. Itt a syntaxisták osztályába vették fel, szolgadiákként. Önéletrajzában részletesen jellemzi tanítóit, diákgazdáját. Első praeceptor a Némethi Sámuel könyvtáros volt, akit tudós, de durva, alacsonyabb származású tanulóival nem törődő, zavaros és éppen

ezért nem elég eredményes tanítónak mond. Gazdája Turkevi Mihály tógátus lett. Ettől, mint írja, több szidást és verést kapott, mint tanítást és jutalmat. 1726-ban Ercsei Zsigmond könyvtáros lett a syntaxisták oktatója, s az ő „nyájas, hozzáértő” vezetése alatt fejezte be a tanévet. Október elsején a „poetica classis”-ban Perjési János vezetése alá kerültek, aki ugyan jeles poéta (vagyis ügyes verselő), jó filozófus és historikus volt, de hanyag és lusta ember, s az időt tanítás helyett együgyű mesék előadására, színészi játékra fordította. Őt 1727-ben a jóra valóbb Némethi István követte, ugyanez év áprilisának végén pedig a logikát Ráczevi Ötvös János vezetésével kezdte el.⁶⁴

A professzorok előadásait (tárgyait) illetőleg, mivel munkálkodásuknak nyomtatott jelei nem maradtak fenn, kénytelenek vagyunk a néhány ránk maradt diákjegyzetre s főljegyzésre hagyatkozni. Ilyenek is csupán Piskárkosi Szilágyi Márton és Szilágyi (Tönkö) István munkásságáról tanúskodnak. Szilágyi Márton 1716-tól 1747-ig, haláláig látta el az első, dogmatikai ó- és újszövetségi tanszéket, bár előbb vagy ezek mellett egy ideig filozófiát is adhatott már elő, mert a Nagykönyvtárban 1731-ből ránk maradt diákjegyzet őt tünteti fel forrásának.⁶⁵

Ezek szerint, mint az említett kézirat címlapja is mutatja (*Conspectus Metaphysicae et Physices Iuxta Principia Renati Descartes*) kartéziánus bölcseletet tanított. De ugyanezt tette Szilágyi (Tönkö) István is. Polgári szerint professzorunk 1725-ben egyéb tárgyak mellett „*Metaphysica Cartesiano – Eclectica, Physica, Generalis utpote et specialis*” címen adott elő, ami a címből következtetve is az apa könyvének esetleg felfrissített változata lehetett. S ez így folytatódik Maróthi megjelenéséig (1738), illetve Szilágyi Sámuelnek a kísérleti fizika tanárául való megválasztásáig (1742). Csak Polgáritól tudjuk, hogy Szilágyi István matézist is tanított, Szilágyi Sámuel tanárságának kezdetétől viszont már csak Ius naturale-t (természetjogot) s etikát („vagy más valamely scientiát”) adott elő.

Szilágyi Márton mint a dogmatika tanára, előadásainak három, kéziratban ránk maradt kötete szerint Johannes Melchior (1646–1689) herborni coccejanus teológus nyomán tanította a „Theologia Didascalica”-t, amint ezt kéziratának 1. számozott lapján feltüntette, – hároméves kurzus formájában. Polgári szerint 1725 májusában az alábbi studiumokat adta elő: „*Historia Ecclesiastica*”⁶⁶, *Theologia Activa seu Practica*” és „*Methodus concionandi*”. (Egyháztörténet, gyakorlati teológia, a prédikálás módszertana.) Ugyancsak Polgáritól tudjuk, hogy Szilágyi Márton tanított „*Historia Ecclesiastica*”-t, azaz egyháztörténetet is.

Tabajdi Sáska János 1725-ben a heidelbergi kátét, a héber nyelvet és régiségtant tanította s a görög nyelvet, 1738-ban szintén valamint a „*Typica Theologica, Genesis et alia*” tárgyakat.

Mindezek az adatok azt is jelentik, hogy Debrecen szellemi tudományos, vallási erkölcsi arculata megmerevedett. Mindegyikre a puritanizmus nyomta rá a bélyegét. Ekkor lett a város arculatának jelentős vonása az a tulajdonság, amelyet később Ady „Mara-dandóság”-nak nevezett, egyáltalán nem negatív tulajdonságként említve. Mindenesetre a református hagyományokhoz való ragaszkodásnak (Maróthi orthodriomániának nevezte)⁶⁷ volt köszönhető, hogy a város nem tört meg a XVIII. század elejének sem katonai, sem politikai, sem természeti csapásai alatt, sem a későbbi idők felolvasztó, fellazító kísérletei között.

Mind az 1657. évi, mind a 1704. évi törvények alapján tanítani kellett a héber és görög nyelvet is mint a szent könyvek nyelveit. Az új törvény ennek tanítását és megszigorítását rendeli el, s a hanyagokat minden esetben 25 dénár pénzbüntetéssel sújtja (II./5). A tanítás azonban, úgy látszik, nem lehetett valami eredményes. Hiányoztak hozzá a megfelelő tankönyvek. Károlyi Péter melanchthoni eredetű görög nyelvtana (1567)⁶⁸ csak 1647-ben jelent meg utoljára (5. kiadásban). Kismarjai Veszelin Pál (?–1645) héber nyelvtanát 1643 után nem adták ki újra⁶⁹. A diákok tanáraik diktálása, a collatitot vezető praeses irányítása mellett tanulgatták e nyelveket.⁷⁰ Polgári Mihály pl. megemlíti önéletrajzában, hogy 1738-ban harminc tógátus kérésére *Grammatica Graeca*-t szerkesztett, amelyet két ízben is kiadott példákkal (szövegekkel?) illusztrálva. Ehhez egy *Arithmetica Universale*-t is csatolt, amelyeket bizonyító példákkal látott el.

Tanult az egész diákság énekelni is. Az éneklésnek a református iskolákban nagy szerepük volt, ezért tanításukra kezdettől nagy gondot fordítottak. A diákoknak ugyanis kötelességük volt a templomi éneklés, a temetésekben énekkel való közreműködés, a jótévők, adományozók énekkel való alkalmi köszöntése stb. De énekeltek a debreceni diákok mendikánsként, legátusként is. Természetesen szükségessé tette az éneklést a jövőre hivatásra való készülődés is. A lelkészek egyúttal a gyülekezeti éneklés vezetői is voltak. Mind az 1657-i, mind az 1704-i törvények előírják az iskolán kívüli éneklés alkalmait, módját. Már az 1657. évi törvények megállapítják nemcsak a templomi éneklés rendjét, hanem az alkalmi kántálás szabályait is (II/7–9). Az alkalmi éneklésre vonatkozó törvény (II. 30.) pl. így szól: „A mennyegzői és születésnap kántálásokat csak a mennyegző vagy születésnap ünnep másnapján déltájban kell végezni, a húsvéti, pünkösdi és rendkívüli kántálásokat pedig a szokott időben, de ha lehetséges napnyugta előtt vagy ekörül.”⁷¹

Mit énekeltek, hogyan énekeltek a diákok? Nyilván azoknak az énekes könyveknek a darabjait melyekből csupán a XVI–XVII. sz. folyamán 15 jelent meg Debrecenben.⁷² Külön énekeskönyv szolgált a temetési énekléshez, melyet először Újfalvi Anderkó Imre adott ki 1592-ben (1739-ben ismét megjelent Debrecenben). A XVIII. századtól fokozatosan Szenci Molnár Albert zoltárfordításai törnek előre Claude Goudimel dallamaival. A XVIII. sz. elején Debrecenben megjelent énekeskönyvek közül is 16 ezeket tartalmazza. Az énekeskönyvek egy része azonban továbbra sem zárta ki a más eredetű „isteni dicséretre volt énekeket” sem.

Az énekeket a tanulók az alsó osztályoktól kezdve hallás után tanulták, de gyakorolták azt ún. cantor-diákok vezetésével, akik száma 4–6 volt, s az ő vezetésükkel énekeltek a templomban s temetésekben is.⁷³ Ez a helyzet s az énekeskönyvek pontatlan, hibás kiadásai az évek folyamán a dallamok eltorzulásához vezettek. Az énektanulás ideje a szerda és szombati napok voltak, amikor az órarendszerű tanítás szünetelt.

A tanulásnak sajátos módját, az előadásokon hallottaknak elmélyítését, kibővítését jelentették az ún. collatiók, amelyekről az 1657. évi törvények részletesen intézkedtek. (II./11–12)⁷⁴ Az új törvények ugyanazon a helyen további fenntartásukat rendelik el. Ez időbeli működésükről a Sedes scholastica jegyzőkönyveiből, főleg a mulasztásokkal, büntetésekkel kapcsolatban értesülünk. Egy 1727. március 15-én kezdett és 1749-ig folytatott Inventarium c. naplóban az első évben két

teológiai, egy filozófiai, egy héber és egy görög nyelvi collatióról olvasunk, 1741-ben pedig három volt teológiából, három filozófiából. 1748-ban a két „theologia didascalica” témájú kör volt, amelyek valószínűleg Szilágyi Márton előadásaisal foglalkoztak. A collatiók tagsága legfeljebb nyolc főből állhatott.

Mindkét törvényben szerepel a disputációk ügye. Ezek kezdetben rétorikai gyakorlatok voltak, melyeket a tanulóknak szónoki, (előadói) és vitázó készségüket kellett bizonyítani. Felsőbb szinten pedig, aminek szintén több nyoma van Kollégiumunkban, többnyire vagy a professzor vagy a saját értekezésüket adták elő (utóbbi esetben a címlapon feltüntették, hogy auctorról van szó) ünnepélyes keretek, meghívott gyülekezet előtt. Ha az előadó a vitatkozás alapjául összefoglaló tételeket fűzött az értekezés végéhez, azt Corollarium-nak nevezték. A Kollégiumban Martonfalvi Tolnai Szabó Mihály nevű tanítványának egy ilyen ünnepélyes disputálásáról tudunk, ugyancsak K. Vári Mihály s Huszti Szabó egy-egy, Kocsi Csergő Bálint három tanítványáról. Valamennyi megjelent nyomtatásban is: Az iskolai disputációk lefolytatásának ideje szerda vagy szombat volt.

A tanítás módjáról az ismertetett tankönyvek (pl. Comenius könyvei), jegyzetek, feljegyzések tájékoztatnak bennünket. A tanítás – tanulás legalapvetőbb módja a tanultak ismétlése, emlékezetbe vésése volt. Ismételte a tanultakat a gyermek (puer, discipulus) a privatus praeceptorával, a heti „recitationes” alkalmával, a diák a collatiokon stb. – Mivel a tankönyvekkel való ellátottság nagyon hiányos volt, a tanárok a tollbamondást alkalmazták, ami meglehetősen időrabló volt, de ennek köszönhetően maradt ránk annyi diákjegyzet, de tanári kézirat is.

Közvetlenül szolgálta a tanulást ez időben a könyvtár is. Ez ugyanis eleinte főleg a diákok szükségleteit látta el nehezen beszerezhető tankönyvek, szótárak, lexikonok, s nagyobb elméleti művek – teológiai, filozófiai – formájában.

A kollégiumi tanulás legmagasabb szintű folytatása a legjobb képességű és kiváló igyekezetű diákok számára a külföldi protestáns főiskolák (akadémiák) felkeresése, az ún. peregrináció volt. Kezdetben, mint láttuk, Wittenbergben, majd a XVI. sz. vége felé Heidelbergben képezték tovább magukat diákjaink. A Németországot feldúló harmincéves háború idején s után pedig a svájci, holland, s angol főiskolák adtak otthont a számukra. Tanulóink szívesen vállalták a hosszabb s olykor veszélyes utak fáradságait is, mert a nevezett országok akadémiáin ösztöndíjak s más támogatások várták őket. Svájcban, Bazelben, Bernben, Genfben, Zürichben mintegy 11 ösztöndíj várta tanulóinkat többnyire két éves váltásokkal.⁷⁵ Németországban a század elején Heidelberg, Marburg, Herborn főiskoláin jelentős pénzsegélyekkel támogatták ott tanuló ifjainkat. Hollandiában Utrecht, Franeker, Groningen, Leiden, Hardervijk, szintén jelentős ösztöndíjak (Franekerben pl. tíz, Utrechtben nagy összegű alapítványok) gondoskodtak ott tartózkodó diákjainkról, amellet szinte minden helyen segélyeket kaptak a hazautazásra, s néhol (Genf) ruházattal is ellátták őket. Az Angliába menők főleg Cambridge és Oxford felé vették útjukat. Természetesen mentek ki tanulók a saját költségükön s itthoni pártfogók, egyházak támogatásával is. Ugyanis a hazai reformátusság is mindent megtett, hogy leendő papjait, tanárait hozzásegítse a külföldi tanulás lehetőségeihez: Ezt a célt szolgálta Debrecenben pl. az Apafi-féle sóalap, melyet adományozója nagyrészt e célra rendelt, de amelynek kiszolgáltatását a század folyamán a Habs-

burg-hatalom megakadályozta. Segítette a kiutazókat, ameddig tehetette, a debreceni Tanács, sőt magánosok is. Jelentős mértékben gondoskodtak maguk a kimenni készülő diákok is utazásuk anyagi feltételeiről. Erre a célra fordították jövedelmüket pl. a seniorok, melyet többnyire a város vagy a Kollégium pénztára is megpótolta.⁷⁶ Jelentős pénzforrás volt az ún. „academica promotio”, a nagyobb fizetésű rectoria, amelyet olyan diákoknak juttattak, akiket érdemeseknek tartottak a külföldön való továbbtanulásra. De segítettek a kisebb egyházak s maguk a hívek is, akiket az utazni készüők rendszerint felkerestek adományaikért. Természetesen voltak tehetősebbek, akik saját költségükön utazva, csak a külföldi segélyeket vették igénybe (pl. Maróthi). Az adománygyűjtés útját járta viszont Polgári Mihály 1742-ben, mikor Vári rectoriátjáról lemondva Debrecenből Csegére, Ceglédre, Nagykőrösre, Kecskemétre, Kunszentmiklósrá megy (ahol lehet prédikál). Az adományozók nevét s az általuk adott összeget hálásan iktatja be önéletrajzába, még ha néha csak krajcárokat kap is. Hasonló példákat tucatjával hozhatnánk fel.⁷⁷

A kimenő s az útnak olykor minden alap nélkül nekivágó diákok száma a XVIII. század elején már oly nagy volt, hogy az 1712. évi debreceni közzsinat megerősítette az 1680. évi feketeerdői zsinat ama végzését, mely szerint akinek pénze és patrónusa nincs, akadémiákra ne menjen.

A külföldre menőknek a Geleji Katona-féle kánonok értelmében kötelezniük kellett magukat, hogy hazatérve lelkészi vagy tanári állást vállalnak különben arrestálják őket, míg egyházi hivatalba nem lépnek vagy a rájuk költött pénzt vissza nem fizetik.

Volt olyan rendelkezés is, hogy az útra kapott támogatást kölcsönnek kell tekinteni s hivatalba lépés után részletenként vissza kell fizetni.

A Habsburg-hatalom mindent elkövetett, hogy megakadályozza vagy legalábbis megnehezítse a protestáns diákok külföldi tanulását. 1725-től csak a bécsi kormány útlevelel mehettek külföldre, s ezt az intézkedést 1748-ban még megszigorították. A kiutazás engedélyezését nemességhez kötötték s ahhoz, hogy a kiutazni kívánó fel tud-e annyi pénzt mutatni, amennyi külföldi tartózkodásához szükséges. A hétéves háború kitörése után (1756–1759-ben) pedig senkit sem engedtek külföldre, s ezeket a szigorító intézkedéseket az egyházkerület is átvette. 1756-ban pl. arra hivatkozva, hogy a külföldre járó ifjak nagy számán már „felsőbb helyen” is megütköznek, elrendelik, hogy a bécsi ágens csak azoknak szerezzen útlevelet, akik professzoraiktól bizonyítványt visznek. Aki e nélkül megy ki, hazajövetel után nem bocsátható papságra. Az útlevelel elnyeréséért a kimenő ifjaknak hosszabb időt kellett Bécsben várakozva eltölteniük, mint ezt pl. Polgári, Hatvani, Weszprémi példája is mutatja.

Ennek ellenére 1742–1761 között 700 magyar diák járt külföldi főiskolákon, vagyis évente 35. Csupán a bázeli egyetemen a XVIII. sz. folyamán mintegy 200 magyar ifjú fordult meg, s ezek közül 58 volt a debreceni. 1731-ben pl. 31 magyar teológus hallgatója volt az egyetemnek.⁷⁸

Az emlegetett svájci és holland egyetemeknek e században Maróthi, Hatvani, Weszprémi, Domokos Lajos voltak a legkiválóbb hallgatói Debrecenből. Weszprémi, akárcsak kissé utóbb Sinai, tanult Angliában is. A század második felében a politikai viszonyok következtében de más okból is a német egyetemek, Marburg,

Halle,⁷⁹ Göttingen s Jéna kerültek előtérbe. Halléban járt többek között Domokos Márton és fia, Lajos is.

A század második felében különösen az új alapítású (1733–1736) göttingai (Göttingen) egyetem vált kedveltté híres tanárai és nyitottabb, bátrabb szellemisége révén. Tanárai közül a klasszika-filológusok mellett (pl. Chr. G. Heyne, 1729–1812) a történészek hatottak a magyar művelődésre (A. L. Schlözer, 1735–1809).⁸⁰

Ezek a külföldjáró tanulók nemcsak Európa legkiválóbb tudósaival ismerkedtek meg (szokás volt a félévek szüneteiben, főleg pedig hazautazás előtt és alatt több város, egyetem nevezetes tudósait meglátogatni,⁸¹) és tudásukat sajátították el a teológiától, filozófiától, az ebből kibontakozó természettudományuktól a filológiáig, nyelvekig, hanem többnyire haladó meggyőződésüket is (felvilágosodás) és pl. azt a főleg a hallei és göttingai egyetemen kialakult szokást, hogy a professzorok Chr. Wolff (1679–1754) és Chr. Thomasius (1655–1728) hatására anyanyelvükön tanítottak, ami Debrecenben főleg a két Domokos, Márton és Lajos felfogására hatott,⁸² ami különösen az utóbbi Kollégiumunkkal kapcsolatos tevékenységét is erősen befolyásolta.

De nagy jelentősége volt annak is, hogy a külföldről hazatérő diákok a könyvek sorát hozták magukkal, mint pl. Maróthi. 1738-ban, aki 127 művet hozott magával a debreceni tanács költségén és néhányat ajándékba, de a halála után saját könyveinek nagy része is a Kollégium birtokába került árverés útján.⁸³ Vagy több kisebb példa mellett ott van a tanszékalapító Récsei János (1754–1836) esete, aki egész életében, külföldi útjain is gyűjtött könyvtárát, 864 művet, mely szinte kora egész műveltségét magába foglalta, 1829-ben a Kollégiumra hagyta. Ugyancsak erről a Récseiről tudjuk, hogy Utrechtből hazatérve (1787) Tiszaderzsen, Székelyhídon, majd Érbogyoszlón, tehát kis falukban lelkészkedett, ahol magános életét önmaga és hívei művelésének, olykor gyógyításának is szentelte. S ez csak egy példa a sok közül.⁸⁴

5. A tanulók „társadalmi” rendje, tisztségei

Az iskola tanulói tanulmányi rendjük, fokozatuk, a részükre juttatott jótétemények, a rájuk bízott feladatok szerint különböző csoportokra oszlottak egy jól, célszerűen tagolt társadalom képét tárva elénk, akár egy méhkaptár lakói.

Pontosan mutatja ezt a rendet egy a XVIII. század közepéről (dátuma nincs) a Levéltárban ránk maradt irat,⁸⁵ melynek hátlapján (elől a vidéki patrónusok és adományaik szerepelnek) „Computus Studentium Scholariumque cuiuscumque conditionis” cím alatt. Bármely rendű diákok és iskolai tanulók számbavétele az alábbi csoportokat különbözteti meg:

Togati, Paedagogi	84
Alumni A. Civitatis	42
Expectantes	14
Subscripti brevique induendi	7
Neutralistae	20
Servientes	231

Disc. cibistae	212
Disc. gratistae	112
Disc. Nummistae	95
Disc. Lotores	59
Summa totalis	882

A „Togati” a felső fokozatba járó diáksereget jelentette, mely a magasabb kollégiumi tisztségek ellátása mellett legnagyobb számban tanítással foglalkozott. Az „alumnus” név azt jelentette, hogy ezeket a város, illetve a debreceni egyház látta el, vagy szülei, esetleg pártfogóik fizettek értük. – Ez utóbbiak voltak a „nummisták” vagy „pensisták”. Velük egy sorba tartoztak a „cibisták”, akik szülei ételadományt juttattak a Kollégiumba. A „lotorok” a mosást végezték, maguk vagy esetleg helyben lakó szülei. A „gratistae” ingyenes szegény tanulók voltak. – Az „expectantes” a jótéteményekre rövidesen fellépőkre vonatkozott. A következő csoportként itt azok jelennek meg, akik már aláírtak a törvényeknek, de még nem öltötték fel a tógát.⁸⁶ A neutralisták pedig azok a felsőbb osztályok (poézis, rétorika) alsó fokozatbeliek voltak, akik már kiléptek a szolgadiák sorból. Ezek „bizalmi” jellegű feladatokat láttak el (pl. kapusság), de ha helyzetük úgy kívánta, curatoruk meghatározott időre mezei munkára is elbocsáthatta őket. Külön szobákban laktak (az ő szobájuk volt a Candia és Prága). 1693-tól külön, szigorú törvények szabályozták életüket. Jellemző viszont, hogy e törvények, akárcsak a többiek, nemesre nem egyaránt vonatkoztak. A neutralisták összességükben az ún. szolgadiákok (servientes) csoportjába tartoztak, akiket eleinte (olykor később is) „mencians”-oknak neveztek, 1761-től pedig „famulus” lett a nevük. Ők kollégiumi ellátásukért, tanításukért munkával fizettek, amiért olykor csekély díjazásban is részesültek. A diáktisztviselők s a gazdájukként (tanítójuk is) beosztott diákok irányítása mellett ők végezték a legalacsonyabb rendű, többnyire fizikai munkákat. Takarítják szobájukat, az iskola helyiségeit, udvarát, fűtő, mosogató feladatokat végeznek, összegyűjtik (nagyobb diákok kíséretében) a városban s környékén az iskola részére juttatott adományokat. Közben énekel, versekkel köszöntik a jóltevőket. Ők vonulnak ki e célból az explorator tájékoztatása alapján lakodalmakra, keresztelőkre, névnapokra, annál is inkább mert közülük kerülnek ki a „cantores pueri”, az énekes gyermekek is. Létszámuk természetesen változott. 1729 tavaszán Mádi János curator 228 idetartozó nevet sorolt fel a neutralistákéval együtt. Köztük a legnagyobb számot a syntaxisták tették ki, 59-et. Ellátásukról az iskola gondoskodott. 1709-ben pl. használt tankönyveket és írópapírt osztott ki közöttük. 1711-től hagyatékokban is részesültek. Pl. Dikó Péter végrendeletében a szolganulóknak 25 m. forintot hagyományozott, s e hagyatékok ettől kezdve egyre gyakrabban mutatkoztak.⁸⁷ Sorsuk ennek ellenére a kettős iga (az iskolai feladatok, személyi szolgálatok) alatt rendkívül nehéz volt. Ennek sanyarúságát tetézte, hogy nem volt külön hálólhelyiségük, vagy rendes hálólhelyük. Többnyire a tantermekben aludtak összefordított székeken (sellisták).

Nem csoda, ha az 1737. évi egyik gondnok az általa feljegyzett névsor végén ezt írja róluk:

Haec est ista cohors tangit pauperrima quam sors
et de protrito pulvere tollit honos.
(Ezt a csoportot sújtja a földön a legsanyarúbb sors,
ám tisztos munka égis emelheti fel.)

Külön csoportot képeztek köztük az ún. éneklő diákok (cantores pueri), többnyire 12-en, akik a már említett feladatok mellett a templomokban, temetésekben az éneklést vezető kántor segítségével voltak. Többnyire a debreceni származású széphanjú tanulóknak kerültek ki, s munkájukért a várostól külön díjazásban részesültek. 1752-ig évi tíz forintot kaptak, de a temetésekben külön adományban is részesültek a hozzátartozóktól.

A szolgatanulóknak külön kis vagyona is volt, melyet szintén a gondnokuk kezelt, s arról évenként számot adott. A vagyon csekély pénzeszegek mellett az ifjak céljait szolgáló eszközökből állt (bibliák, csengettyű, koppantó stb.).

(A neutralisták számát az 1705. évi kiegészítő törvény 7. pontja 34-ben szabta meg, de ha számuk a publicusokból, oratorokból, poétákból nem telne ki, a syntaxistákból ki kell egészíteni őket.)

A szolgatanulók külön „curator” felügyelete alatt álltak, akik 1693-tól munkájukról s az irányítás alá tartozó tanulókról külön könyvet, naplót vezettek, mely nemcsak a neutralisták, serviensek névsorát, törvényeit, a velük kapcsolatos eseményeket őrizte meg, de gyakran az iskolai élet fontos mozzanatait is. A naplók díszes címlappal vannak ellátva, amelyek értékes dokumentumai az ifjúság művészkedő hajlamainak, de más szempontból is értékesek.⁸⁸

Az új törvények az előzőkhöz képest a fontos tisztségek (senior, contrascriba, oeconomus stb.) elnevezését, betöltésének módját, hatáskörét csak kevésbé változtatták meg. A választott tisztségviselők sorába tartoztak 1657-től a „decani mendicantium” (szolgatanulók felügyelői), ez a tisztség azonban 1705-től bővült és ekkor lett a nevük „curator mendicantium et neutralistarum”. Negyedévenként választották őket (1–1 személyt). Dolguk e réteg diákjainak a felügyelete, másfelől a nekik juttatott adományok, segélyek ellenőrzése volt.

A választottakon kívül kezdettől fogva olyan tisztségviselők is voltak, akik kisebb alkalmi megbízásokat láttak el. Ezeknek a megbízásoknak a köre a diáklétszám növekedésével egyre bővült. Közülük a legfontosabbak: janitor (ajtónálló), portarius (ajtónyitogató), apparitor (tanároknak a tanítási órák kezdetét jelentő diák), tabellarius (levélhordó), pulsator, vagy tintinnabulista (csengető), calefactor (kályhafűtő), culinarum inspector (ebédfőzés felügyelője és a vendégek ellátója), panitor (a kenyér kiosztója), dispensator (az élelmiszerek felelőse), provisor (a dispensator és a panitor ellenőre), praeco és lector (imádságmondással, ill. bibliai szakaszok felolvasásával megbízott diák), auscultator (megfigyelő), epitaphistae (sírtáblavivők), bajulatores (koporsóvivők) és a mechanistae (diáktűzoltók).

A Kollégium nagy létszámú, életkorban, tanulmányi fokozatban, a földrajzi és a társadalmi származás tekintetében is színes diákseregét a város által megbízott curatorok (kettő) s a professzorok vezetése, ellenőrzése alatt hagyományosan kialakult, az ifjúság köréből választott, megbízott tisztségviselők irányították, tanították, gondozták. Ezzel is megelevenítve egy meglehetősen önálló, önmaga igazgatására, ellátására képes társadalom képét.

6. A *Sedes scholastica* működése. (Élet a tantermek körül)

A választott tisztviselek, mint primáriusok, valamint néhány kiválóbb diák, mint esküdtek (iurati, számuk 15–16 volt), a professzorok elnökletével testületileg irányították az iskolát, intézték az ügyeket. Ők alkották a *Sedes scholastica*-t.⁸⁹ Tagjai, ha nem is sűrűn, de rendszeresen és szükségszerűen ülészttek. A rendkívüli üléseket sedes celeberrima-nak nevezték. Különösen fontos, a Kollégium illetékességi körét meghaladó ügyek tárgyalásán a városi tanács tagjai is megjelentek. Ez volt a sedes mixta. Az üléseken többnyire az első professzor elnökölt, az előadó és a jegyző tiszte pedig a senior, akadályoztatása esetén a contrascriba töltötte be. Az ülésekről az 1704. évi törvény III/23. szakasza szerint „egy könyvben” feljegyzéseket kellett vezetni.

Ezek a jegyzőkönyvekben fennmaradt feljegyzések⁹⁰ részletes képet adnak a Sedes tevékenységéről s rajta keresztül az iskola mindennapi életéről. A bírói tevékenységén kívül egyik fontos teendője volt az iskola vagyoni, anyagi ügyeinek intézése. Ingatlanokat vett és adott el, végezte azok kezelését, kifizetéseket végzett az iskola két kasszájából (*Bursa sacra*, *B. victualis*) s ugyanabba bevételezett.

A jegyzőkönyvek félévenként az új senior belépő szavaival kezdődnek, s azzal végződnek, hogy ugyanó a Kollégium vagyonáról számot adott a *Liber rationum* alapján. Itt jelentik be az új „collegáknak” a megválasztását, illetve lelépésüket (ha pl. valamelyikük rektoriára távozott).⁹¹

Ugyancsak itt esik szó minden évben többnyire február, május, július hónapokban az ún. calculatiokról, az alsó fokozat tanulóinak a privatus praeceptorokhoz való beosztásáról, melynek eredményeképpen kinek-kinek a könyvébe beírják a tanítványait. Itt van szó arról, hogy melyik rendbeli diáknak hány és milyen tanítványa lehet. Több ízben megemlítik az üléseken, hogy azokat, akik engedély nélkül tartanak tanítványokat, akár a Kollégiumban, akár a városban, az iskolai törvény értelmében minden tanítványuktól meg kell fosztani.

Itt történik meg a tanulók szobákba való szétosztása, az ún. dislocatio és az inspectorok (szobafőnökök, konyhai felügyelők) megbízása. Ekkor még ide tartoztak a könyvtár ügyei is.

Szó kerül az üléseken a tanulmányi rendet illető belső ügyekről is, pl. a collatiokról. 1710 első felében collatiot állítanak pl. teológiából, filozófiából, a héber és görög nyelvből s logikából. 1713. június 10-én pedig már szorgalmazzák a héber és görög collatiók megtartását. 1717. július 12-én elrendelték, hogy az iskola minden „polgárának” (!) vagy mint praesesnek vagy mint tagnak (*symista*) valamelyik collatio tagjának kell lennie, de egy collatióban 15 tagnál több nem lehet.

A Sedes ülésein döntenek a felsőbb tanulók rangsorba osztásáról, feljebb vagy lejjebb tételéről. Megbízottakat állítanak alkalmi vagy állandó kollégiumi feladatok elvégzésére. Pl. 1710-ben már bortized szedőket küldenek ki.

Feljegyzik a jegyzőkönyvbe az újonnan felvett (esküt tett = *iuramento obligati*) diákok belépését is, de nevüket ritkán sorolják fel. A bejegyzés többnyire ilyen formában történik; „*Honorato Domino Daniel Losonczy usque ad Dominum Stephanum Péli inclusive ad fidelitatem sunt Domini Novitii iuramento obligati*”. (1712. máj. 23.)

Hoznak kisebb jelentőségű, csupán a diákokat illető döntéseket, pl. hogy az oeconomiaét hetenként felváltva minden diák tartozik ellátni (1713. május 12.). Ez a terhes megbízás gyakran szerepel a kiszabott büntetések között is.

Mivel úgy látszik szaporodott a tanulók engedély nélküli kijárása a városba, a mezőre, a kertekbe, a professzorokkal három napon át együtt tárgyalnak az idevonatkozó törvény szigorításáról (1713. július 17., 18., 19.).

Már az 1718. febr. 28-án határoznak az ifjúsági istentiszteleten (preces) való éneklés rendjéről. Ezeken sorban a cantorok és a tanítók (praecantorok) énekeljenek, vagy ha valami akadályozná őket, a saját osztályukból rendeljenek kellemes hangú [suavi (!) cantillenistae] énekeseket. Ezt a határozatot a következő év május 1-jén megisméltik azzal, hogy ne csak a cantorok énekeljenek, hanem három tanító is sorjában hetenként, vagy jó hangú énekesekkel helyettesíttessék magukat. 1718. febr. 5-én megszabják a bibliaolvasás rendjét is, azzal, hogy az „camerak” szerint sorba menjen és senki másra át ne ruházhassa.

Intézkednek a temetések rendjéről: „Minthogy a temetésekre rendelésnél nagy zavarok szoktak lenni, a tanítók a kirendelt tanulók névsorát adják át a cantornak, s minden temetésen legalább egy tanító legyen jelen”⁹² (Később ezt a rendelkezést megváltoztatták, s a praecantorokat felmentették a temetésre járás alól.)

A Sedes hatáskörébe tartozott az anyagi ügyekben való döntés is. Hosszú ideig, a század második feléig ez a joga maradt talán a legérintetlenebb. Ülésein döntöttek a legációk ügyében is és nagyon gyakran történt intézkedés a törvények felolvasására (pl. 1712. május 24-én, 1718. július 18-án), hogy a diákság el ne feledkezzék róluk.

A „Sedes iudiciaria” névnek megfelelően azonban a szervezet legnagyobb számban fegyelmi ügyeket tárgyal, bírói teendőket végzett. Ezek az ügyek megmutatják a törvények megalkotóinak bölcs előrelátását az ifjúság kihágásait, fegyelmezésének módjait illetőleg, ami nem is csoda, hiszen kerekén másfél évszázad tapasztalata összegződik bennük 1588-tól a XVIII. század kezdetéig.

Leggyakrabban a következő kihágások fordulnak elő a jegyzőkönyvekben: óralátogatás, istentiszteleten és temetésen való részvétel elmulasztása, kóborlás, éjszakai kimaradás, a latin nyelv használata helyett magyarul való beszélgetés, káromkodás, szitkozódás, esküdözés, lerészegedés, zenélés, tánc, dohányzás, verekedés, diáktársak és polgárok sértegetése, hosszú haj, feltűnő ruhadarabok viselése, a toga mellőzése, iskolai feladatok hanyag végzése.

A törvényekből és a jegyzőkönyvekből kibontakozik a kollégiumi kihágásokkal együtt a büntetések skálája is. Legenyhébb büntetés volt ezek közül a megintés, vagy dorgálás, amelyet az elnöklő rector hajtott végre. A következő fokozat a pénzbüntetés volt, amelyet talán a leggyakrabban szabtak ki, s amelynek összege 3 dénártól 80–85 dénárig terjedt a kihágás súlyosságától vagy ismétlődésétől függően. Büntetésül szolgáltak olykor egyes terhesebb megbízások, mint pl. a virrasztással járó vigilség vagy a talán legterhesebb kollégiumi „hivatal”, az oeconomia. Ezeknek hosszabb, rövidebb ideig való ellátása komoly megpróbáltatás elé állította az ifjakat. Mind erkölcsi, mind anyagi tekintetben súlyos büntetés volt a rangsorban való lejjebb sorolás 3, 5, de legtöbbször tíz emberrel, ami nagy hátrányt jelentett az iskolai, a kollégiumi kedvezmények, legáció, választás, hivatalok szem-

pontjából. A törvények súlyos megsértése esetén verést is kaphatott az elkövető, mégpedig az esetekből kivehetően jugummal, ami a takácszugolyhoz hasonló bot lehetett, vagy korbáccsal (mastix polonicus), amelyet időszakunkban a szegény tanulók curatorai hajtottak végre. A legsúlyosabb büntetés a megveretés utáni kizárás (eliminare, extirpare exturbare) jelentette, amelyet nagy ünnepélyességgel hajtottak végre az iskola udvarán a nagy csengő megszólaltatásával s az egész iskola jelenlétében.

Főbenjáró bűnök esetén az elkövetőt eljárás végett át kellett adni a magistratusnak, amely a világi törvények szerint járt el vele szemben.⁹³

Egyházi rendeltetésű iskoláról lévén szó az egyházi fegyelem hatáskörébe vágó ügyek esetében az iskolai büntetések mellett egyházi jellegű büntetés is kiszabható volt. A büntetések között elég gyakran olvasunk több órai vagy napi, vagy heti poenitentiáról, adstatióról, ami a korabeli egyházi rendtartás szerint nyilvános bűnvallással, eklézsiakövetéssel járt.

Minden ellenkező híreszteléssel szemben ebben az időben a börtön (carcer) nem szerepel a büntetések között. Ezt csak az 1792-i törvény hozza be. Szó van ugyan az ekorbeli törvények között is a bezárt tanulók őrzéséről, s arról, hogy a bezártakért őrzőik felelnek (III./37). Ez azonban csak afféle „vizsgálati fogság” lehetett, amelybe a súlyosan vétkező diákok ügye elintézéséig vagy büntetése végrehajtásáig vetettek, s amelynek színhelye a Sedes jegyzőkönyveiből kivehetőleg ez időben a VI. classis terme volt. Valószínűleg ez lehetett alkalmas az esetleges szökés megakadályozására. (L. idevonatkozólag az 1718. nov. 28-i bejegyzést.⁹⁴)

A súlyosabb büntetések nyomában, ha az elítélt kérte, többnyire ott járt azonban a büntetés enyhítése, a kegyelmezés is.

A jegyzőkönyvek forgatóinak feltűnhet, hogy míg az óra, vagy vizsgamulasztást, olykor még a templomi hiányzásokat is a törvényeknek megfelelően általában enyhén, 3–3 dénárral büntették, súlyos ítéletet vontak – többnyire kizárást, verést – maguk után az erkölcsi vétségek (kocsmázás, verekedés, káromkodás stb.), ami az egész iskola nevelési céljainak vallási megalapozására és irányára utal.

Az idők multával, a diákok számának emelkedésével a fegyelem lazul s a kihágások száma szaporodik. A „Senatus scholasticus” (még mindig fel-felbukkan ez a kifejezés) 1744. nov. 14-i ülésén három fólió lapon⁹⁵ 12 pontba foglalva sorolják fel (latinul) a különböző kihágásokat és az érettük kiszabott büntetéseket. A sorrendből stb. mintegy a vétkek súlya is megállapítható:

1. Szitkozódottak...
2. A szorgalmi idő kezdetére (nov. 9.) nem tértek vissza.
3. Tanulótársát becstelen szavakkal illette, egy másik pedig engedetlenséget követett el...
4. Kevéssel este 9 előtt tóga nélkül jött be a Kollégiumba. (Igazolva, hogy a szomszéd suszternál járt, ezért csak megdorgálták.)
5. Az oeconomusok nem csengettek a tanítás kezdetére s kilenc órára.
6. A közös előadásokat elmulasztották: 40-en.
7. Dohányoztak : 20-an.
8. Vasárnap nem mentek templomba: hárman.

9. Hegedültek: hárman.
10. Az esti könyörgést elmulasztották: öten.
11. Előadás idején kimentek a Kollégiumból: ketten.
12. Tanítás idején tanítványaikat magukra hagyták: hárman. (Valószínűleg köztanítók, mert a bejegyzés után ez áll: „Excusati per DD. visitatores”; a rendes látogatók által igazolták.)

A felsorolások végén egy összegezés áll a befizetett büntetések summájával:

Causa (ügy)	Persona (személy)	Poena (büntetés)	Multa (Befizetések dénár)
2	11		339
5	2	15	30
6	41	3	123
7	12	12	144
8	3	5	15
7	7	3	21
9	3	9	27
10	5	5	15
11	2	3	6

Vagyis a megbüntetettek összesen 720 dénárt, azaz 144 magyar, illetve 120 rajnai forintot fizettek, amikor pl. Maróthi *Aritmeticájának* 1763. évi kiadása szerint egy pár ökör ára 69 forint volt.

Tekintve, hogy az iskola élete 1792-ig, az új törvények megjelenéséig az 1704. évi törvények keretében zajlott, a Sedes elé került esetek az előbbieik körében mozogtak több-kevesebb hullámmal, s az ítéletek is hasonló felfogást, eljárást tükröztek. Az ifjúság mindennapi életének, problémáinak leghívebb tükrői ezek a jegyzőkönyvek s olvasásuk felér egy történeti regény érdekességével, mozgalmasságával.

Itt a jegyzőkönyvekben kerül sor a későbbiek folyamán Mándi Márton István jellegzetes perére s a Csokonai kizárását elrendelő ülések feljegyzésére. Mivel azonban ezek már egészen más történelmi körülményeket is képviselnek, ismertetésükre a megfelelő helyen kerül sor.

A gyakori s olykor súlyos kihágások meglehetősen szomorú képet festenek a diákság magatartásáról, de tekintetbe véve az ifjak nagy számát, az elkövetők korát, hiszen többnyire 16–20 éves fiatalokról van szó s azt, hogy a jegyzőkönyvekben mi csak a vétségekről, vétkezőkről értesülünk, a képet nem szabad túl komornak tekintenünk. A törvények beváltották a hozzájuk fűzött reményeket, s a kereteik közt folyó nevelés elérte célját: hasznos, tanult, becsületes polgárokat nevelt a hazának s az egyháznak.

II. A FELVILÁGOSODÁS LÉPCSŐIN, KÜZDELEM A HABSBURG HATALOMMAL

A XVII. század végével a tudományok szempontjából a Kollégiumban megállt az idő. Az új század első évtizedeinek tanárai mind filozófiában, mind teológiában megrekedtek az elmúlt század eredményeinél. Mint láttuk, az előbbiben még mindig a kartézianizmus, az utóbbiban a coccejanizmus jelentette az alapokat, s a tanárok előadásaikban kitűnő XVII. századi tanterveket (Szilágyi Tönkö Márton, J. Melchior) követtek. Ez volt az oka annak is, hogy e félszázad tanárainak sem kisebb, sem nagyobb tudományos vagy más nyomtatott munkája sem jelent meg. Lépkedtek kényelmesen az elődök nyomában. Pedig közben Nyugat-Európában a tudomány hatalmas léptekkel haladt előre, különösen a természettudományok területén, amelyek kilépve a filozófia közös hajlékából, egyre inkább kezdenek önállósodni. A matematikának, fizikának olyan óriásai támadtak, mint a Bernoulliak Svájcban, G. W. Leibniz (1646–1716) Németországban s az egészet betetőző Newton (1643–1727) Angliában, majd az új tudományos eredményeket, módszereket minden tudományra érvényes egységes gondolatrendszerbe ötvöző Chr. Wolff (1679–1754). A történettudományban az eddigi vallási szempontok helyett a politikai, sőt nemzeti szempontok nyomulnak előtérbe, s a módszerben a pragmatizmus, tekintélyek tisztelete helyett a források kutatása, mérlegelése. E szemlélet iskolai vetületét képviselik pl. Cellarius (Christoph Keller, 1638–1707) tankönyvei.

A teológiában a dogmák merev ismételtetése helyett a szabadabb biblikritika, önállóbb gondolkodás s az elvont tanok hangoztatása, követése helyett a keresztyén erkölcsnek gyakorlati, a mindennapi életben való megvalósítása lép előtérbe. Az egészet talán a svájci teológusok „ésszerű ortodoxia” kifejezése jelzi legtalálhatóbban.

Nem beszélve az összes tudományoknak gyakorlatibbá, a mindennapi élet szükségéit egyre jobban megközelítővé válásáról, erre való törekvéséről. Ezt szolgálta pl. az iskolai munkában a kísérleti fizika, mely ekkor még jórészt a kémiát is magába foglalta, mely gyakorlati formában mutatta be az elméleteket, vagy például az anyanyelviség térhódítása a tanításban (Chr. Thomasius, Wolff).

De a klasszicitás, a latin nyelviség célja sem a latin nyelvnek a mindennapi életben való használata, hanem a klasszikus irodalom, a klasszikus stílus megismertetése s példájuknak esetleg az ízlés fejlesztésére, az anyanyelv területén való követésére szolgáló felhasználása, az ókor nagy alakjainak, eseményeinek jellem és gondolkodásformáló felidézése.

Mindezeket a törekvéseket melyeknek alapja az értelem, a józan ész érvényesítése az élet minden területén, közös néven később a felvilágosodás elnevezéssel illette a tudomány, a korszak stílusbeli törekvéseit pedig klasszicizmusnak mondta.

Ezekre az új ismeretekre nyitott kaput, tárt ablakot s ezek erejével szellőztette ki a Kollégium áporodott levegőjét az 1738 tavaszán tanárrá választott Maróthi György.

1. Maróthi György (1715–1744)

Debrecenben született. Az ifjú 1731-ig a Kollégiumban tanult, aztán Zürich, Bazel, Bern, Groningen egyetemeit kereste fel. Hat és félévi külföldi tanulása idején Bazelben lelkészi oklevelet szerzett,⁹⁶ később pedig főleg a történeti és természettudományokkal foglalkozott, de Groningenben belekóstolt a jogtudományba is. Ezek mellett a latin, görög és héber nyelven kívül kitűnően megtanult németül, franciául, angolul, hollandul, s elsajátította a legnemzetközibb nyelv, a zene ismeretét.⁹⁷ Közben könyvtárnyi könyvet gyűjtött főleg az újabb tudósok műveiből a maga és a Kollégium számára.⁹⁸ Hazatérése után a Kollégium tanárává választotta a város tanácsa, mégpedig a történelem és az ékes-szólás (historia, litteratura elegantior) professzorává, az évek óta betöltetlen negyedik tanszékre.

Munkáját a történelem tanításával kezdte, amelyet diktálás helyett Cellarius *Historia universalis*-a (Egyetemes történelme) alapján adott elő. A történelemhez kezdetől hozták kapcsolta az ó- és újkori földrajz tanítását. Ezt is Cellarius könyvei alapján.⁹⁹ Egyúttal előadta a görög és római régiségtant (Antiquitates Graecae, A. Romanae). Ezek kéziratban fennmaradtak.¹⁰⁰ Régiségteni előadásai közben sort kerített – Locke nyomán – haladó társadalmi nézeteinek kifejezésére, a görög társadalom demokratikus vonásainak kiemelésére,¹⁰¹ a római régiségtanban pedig bő teret szentelt a római jog részletes ismertetésének.

Előadásait majdnem egy évre megszakította az 1739 márciusától 1740 áprilisáig dühöngő pestis, amely mintegy 8600-at ragadott el a város 20 000-nyi lakosából. A diákság már az első jelekre szétszaladt, az iskolában a tanítás megszűnt. Maróthi azonban ez idő alatt sem pihent: készült a további teendőire és ekkor alapította a városban maradt néhány diákból máig is élő négyyszólamú énekkarát, a Kántust.

A felvilágosodás igényének megfelelően igyekezett tanítványai latin tudását a cicerói stílus szintjére emelni. E cél elérésére egyebek mellett 1741-ben megindította a latin klasszikusok kiadásainak sorozatát. Egy év alatt kiadta Minucius Felix *Octavius*-át, Phaedrus *Fabuláit*, Cornelius Nepos *Vitae excellentium imperatorum* c. művét és Eutropius *Breviarium historiae Romanae*-ját, mindegyiket a legjobb európai kiadások nyomán. Mivel pedig szótár sem volt az ifjúság kezében, 1742-ben megjelentette Cellarius *Liber Memorialis*-át, annak egy rövidített változatát (*Primitiva Linguae Latinae*), s készült kiadni az egészet. (Ez 1748-ban meg is jelent, s azután még ötször a század folyamán.)¹⁰²

Míndezekkel egy időben, jóformán tanítása első percétől hozzáfogott a természettudományi ismeretek oktatásához is. Ebben nagy hasznát vette annak, hogy Hollandiában foglalkozott kísérleti fizikával is.¹⁰³

A tanítás új módja, a gyülekező kísérleti eszközök szükségessé tették egy fizikai auditorium kialakítását. Ez 1742 nyarán készülhetett el. Felszereléséhez, mint arról a városi tanács 1742. augusztus 6-i ülésének jegyzőkönyvéből értesülünk, több szenátor jelentős pénzzadmánnyal járult hozzá, köztük Domokos Márton 100 forinttal.¹⁰⁴ A felavatás 1743. október 12-én történt Maróthi beszédével. Az új teremben Szilágyi Sámuel kezdte meg a kísérleti fizika tanítását.¹⁰⁵

Maróthi azonban ezután sem hagyta abba a fizika iránti érdeklődést és a vele való foglalkozást: létrehozta az első magyar csillagászati obszervatóriumot és e téren folytatta tovább természettudományi munkásságát. Itt végezte azokat a csillagászati megfigyeléseket, amelyeknek eredménye *Astronomia* c. munkájában tanítványai kéziratában maradt ránk. A munka legfőbb jelentősége abban áll, hogy benne, a magyar csillagászat történetében először, Maróthi saját megfigyelésein alapuló, a debreceni égboltról kiinduló csillagismeretet ad elő.¹⁰⁶

A járvány megszűnése után Maróthi hozzálátott a matézis főiskolai tanításához. 1740. május 17-én Johann Friedrich Weidler *Institutiones Matheseos* c., a német protestáns főiskolák tankönyvének megrendeléséről és fizikai eszközök beszerzéséről értesíti bázeli barátját.¹⁰⁷ 1743-ban pedig az alsóbb iskolai osztályok és a latinul nem tudó köznép (sőt a nők) számára megírta magyar nyelvű *Arithmetica*-ját, mely majd háromnegyed századig használatban volt református iskoláinkban. E könyvével jelentősen hozzájárult a magyar matematikai műnyelv gazdagításához is.¹⁰⁸

A matézis tanítása lehetőséget adott Maróthinak az európai protestáns országokban Descartes bölcseletét felváltó wolffi filozófia „becsempészésére” a Kollégiumba, mellyel már Bernben kezdett foglalkozni. A Wolff-féle matézist közvetítette Weidler tankönyve is, amely aztán az egész századon át használatban volt Debrecenben. De mivel Weidler tankönyve kiterjeszkedett a fizika területére is, itt is érvényesült a wolffi felfogás. A legnagyobb lépést azonban ez irányban a logika tanítása terén tette meg. Szinte tanársága kezdetétől sürgette az elavult ramusi logika kicserélését.¹⁰⁹ 1742-ben frissen megválasztott tanártársa, Szilágyi Sámuel segítségével kiadta Johann Jakob Breitinger *Principia artis cogitandi* c. művét, mely a wolffi gondolkodás erőteljes hatását mutatja. Ettől kezdve Wolff gondolkodása fokozott mértékben s egyre szélesebb területeken (filozófia, jog, teológia) hatott a debreceni tudósokra, tudományra.

Tanítási tapasztalatai, diákkori élményei, stb. ráébresztik a kollégiumi tanítás rendszertelenségére, mint arról több levelében panaszkodik barátjának.¹¹⁰ A helyzet javítására 1740. december 19-én *Idea* címmel 16 pontban javaslatokat terjeszt a Tanács elé. Elgondolásai ezekben még csak a felső tagozat tanítási rendjének jobbá tételét és saját tárgyai, a klasszika filológia és a matézis sikeresebb tanításának lehetőségére irányulnak, mint az előterjesztésének záró szavaiból is kitűnik.¹¹¹ Az *Idea*-hoz pár nappal később egy *Typusnak* nevezett két hétre szóló órabeosztást is csatol.¹¹²

Az *Idea* azonban ekkor mindjárt nem került tárgyalásra, valószínűleg azért, mert időközben Domokos Márton szóban vagy írásban újabb átfogóbb javaslat készítésére kérhette meg Maróthit, olyanra, mely a felsőfokú tanítás rendjének kialakításán kívül az egész iskolai tanítási szintjének emelését is szolgálná. Ez a mű lett az *Opiniones*.¹¹³ A hatalmas, kilenc függőleges rovatból álló latin nyelvű táblázat (az utolsó két oszlop üres) pontokba foglalva adja elő a kollégiumi nevelés, tanítás egészére vonatkozó javaslatait. Először is a szükséges változások, kiegészítések részletes előadásával pontos képet ad a Kollégium akkori állapotáról. Megismerjük belőle a tanított tárgyakat, tankönyveket, a tanítás módját, „rendjét” stb. Az iskolai élet egészére, a tanítási rend és módszerek megváltoztatására, új tantárgyak, tankönyvek bevezetésére irányuló javaslatai pedig egy korszerű, az eddiginél jóval

magasabb szinten oktató, nevelő intézmény képét tárják elének. Javaslatai közül legfontosabb az oktatás rendjének megszilárdítása, az eddigi laza, szétfolyó keretek, alkalmoszerű megoldások helyett állandó szervezett formák, osztályok kialakítása. Különösen jelentős volt ez a lépés a felső tagozat szempontjából, ahol a tanítás tárgyai, rendje, módja, mint láttuk, teljesen személyhez kötött volt, s így alakult ki az a zűrzavar, amelyről Maróthi több ízben panaszkodott Becknek. S bár itt is egyik legfőbb szempontja a „res litteria” színvonalának emelése, illetve az emelés lehetőségének biztosítása, nem feledkezik meg a reáltárgyakról, a matézis, a fizika, a földrajz stb. tanításáról sem, s mindezek egy vérbeli, a kor humanista felfogásával telített pedagógust állítanak elének.

Az *Opinionest* már 1741. január 20-i ülésében megtárgyalta a Tanács, s véleményét 11 pontból álló jegyzőkönyvi kivonatban közölte az iskola tanári testületével. Ezek lényege, hogy az alsóbb osztályokban teret nyit a magyar nyelvűségnek (pl. magyar nyelvű latin nyelvtan). Comenius tankönyvei helyett újabbak (Cellarius) bevezetésének (1–5 p.), elrendeli Ramus és Piscator tankönyveinek kicserélését (7. p.) s ajánlja, hogy az aritmetikát tanítsák valamennyi osztályban (8. p.). Megszigorítja a következő osztályokba lépés mértékét, elrendeli az osztálytanítókat, a praeceptorok munkájának ellenőrzését, s megemlíti egy részükre készítendő utasítás elkészítését. (Classium inspector instructio praeceptorum.) E határozattal egyebek mellett megszületett a Kollégium első írott tanrendje.¹¹⁴

1741 márciusának első napjaiban az *Idea* megtárgyalására került sor a Tanácsban, mint arról egy ránk maradt irat tanúskodik.¹¹⁵ Ebben a Senatus „Prédikátor Uramék opinióját” kéri a szóban forgó tárgyról. Ugyanez irat üresen maradt helyeinek olvashatjuk a Consistorium (ekkor még csak lelkesztéstület) határozatát, mely kevés kivétellel (pl. az ifjak délutáni templomba, temetésre járása) elfogadta a javaslatokat.¹¹⁶ Úgy látszik azonban, véglegesen csak 1743-ban dőlt el az *Idea* sorsa, amint erről az év március 13-án kelt városi jegyzőkönyv tanúsít. Az itt előadott határozatok öt pontban szabják meg a felsőfokú oktatás idejét, a leglényegesebb bennük, hogy „az egész Ifjúság két generalis classisokra osztassék. Az alsókban legyenek három esztendő Deákoktól fogva végig a két Iffiaibbik Professzorok keze alatt. A felsőkben pedig azon fellyül T. öreg Professzorok keze alatt.”¹¹⁷ Ami úgy értelmezhető, s a későbbi gyakorlatból is ez tűnik ki, hogy a poétai, rétori s a később metafizikainak nevezett osztályok hallgatói alkották az első „generalis classist”, a többnyire kétéves teológiai tanfolyam pedig a másodikat. Más szóval az alsó generális classis (három évfolyam) szolgálta az alapvetést (nyelvek, litteratúra, história, philosophia) a felső classis pedig a teológiát s melléktárgyait (pl. etika, természetjog stb.) amelyeket már persze korábban is elkezdének. A „publica instructio”-kon pedig az egész felnőtt deákságnak részt kell vennie. Vagyis bizonyos mértékig megszűnt e téren is az összevisszaság.

Ez a határozat iktatta törvénybe a közbizsgákat is, amelyek ugyan nyilván a Tanács (azaz Domokos és követői) egyetértésével már 1741 szeptemberében megkezdődtek. Az *Acta Judiciaria* III. kötetében (1738–1748) a 222. lapon található bejegyzés szerint ekkor volt az első ünnepélyes közbizsgálat (nyilvános vizsga = examen publicum), a második a következő évben, a harmadik viszont csak 1744 őszén.

A megváltozott helyzetet tükrözték a beiratkozások is. 1743. április 27-én 47 főiskolai tanuló már osztályok szerint írja be nevét „in album collegii”.

Összefoglalva: míg az alsó fokú tanítás (classisok) rendjén nem változtatott az *Opiniones*, „csupán” tananyagát bővítette a reáliák (matézis, földrajz) irányába, ami a tanítás világi irányba való tágulását is szolgálta, s ezt tette eredményesebbé az anyanyelvű oktatás kiterjesztésével, a fokozatosság beiktatásával, új korszerűbb tankönyvek bevezetésével, methodikai tanácsaival, a tanítók munkájának ellenőrzésével, irányításával, magasabb tanítási, tanulási színvonal megkövetelésével, a felső fokozatban erőteljes lépéseket tett a tanítás személyektől független, szervezett rendjének kialakítására mind a külső (osztályok, évfolyamok létrehozása, osztályok, évfolyamok, órarend, szünetek szabályozása) mind a belső rend (tantárgyak előadási ideje, fokozatos rendje, a „litteratúra” tanítási szintjének emelése) megvalósításával. – A gyermekek terheinek csökkentésére irányuló javaslataival, a gépies tanulás helyett a gondolkodás előtérbe helyezésével egy új humánus pedagógia első megszólaltatója s szinte egy új antiskolasztikus módszertan kialakítója lett.

Az anyanyelv nagyfokú érvényesítésének az alsó fokú oktatásban, amellett, hogy a tanítás megkönnyítését szolgálta, a közvetlen célon túlmenő következményei is lettek, pl. a matematikai műnyelv kialakításában.

Az iskolai tanítás rendjének szabályozása mellett sort kerített Maróthi az ifjúság körében jelentkező visszasságok orvoslására, az alumniák, a magántanítás rendjének a törvények szerinti szabályozására. 1741 folyamán a város nyomdájában pedig megjelent a *Praeceptorok Instructiója* c. könyv, mely nyilván annak a gondolatnak a megvalósítója, melyet Maróthi az *Opiniones* B. szakaszában a I. 2. pontban vetett fel s a Tanács elé terjesztett javaslat (1741. jan 20.) 4. pontjában is megismételt: „...a Praeceptoroknak lenne istructiójuk”. Az említett munka ugyan név nélkül került ki a sajtó alól 120 példányban, öt ívnyi terjedelemben,¹¹⁸ s bár ma talán egyetlen példánya sem létezik (vagy legfeljebb lappang), véleményem szerint ez a módszertani mű Maróthi munkája volt. De ha ma nincs is meg az *Istructio*, tanításai ott olvashatók az 1770. évi *Methodus* általános és részletes utasításaiban. Így gondolja ezt Sinka is, ha átfogóbb értelemben is, mikor ezt írja: „...legszebb gyümölcse Maróthi szellemének és hatásának az 1770-ben nyomtatásban megjelent *Methodus*”.¹¹⁹

De mindezekben a szervezési, módszerbeli eredményeken túl volt Maróthi egész tanári pedagógiai tevékenységének még egy igen fontos mozzanata: személyiségének, példájának kisugárzó ereje, ami nélkül jó nevelő nem képzelhető el. Rendkívüli, korszerű tudásával át tudta tekinteni kora egész ismeretanyagát (a filológia, a természettudományok mellett a teológiát is), és a korabeli kollégiumi nevelés egész problematikáját, sőt tudott azokra korszerű, egységes megoldásokat ajánlani. A gyermekek (pueri), ifjak (iuvenes, studiosi) egyéniségét, teherbíró képességét tekintetbe vevő a tanulást megkönnyíteni, megkedveltetni s nem megnehezíteni kívánó munkássága őt a magyar neveléstörténet legkiemelkedőbb alakjai közé emelik.

Vele a kollégiumi nevelés kilépett elmaradottsága béklyóiból s utolérte saját korát, sőt némely téren meg is előzte azt, ami munkásságának kisugárzását az egész századon át életben tartotta.

Mindezekkel egy időben Maróthi folytatta a pestis idején elkezdett egyházzenei tevékenységét, s az éneknégyes után, a Domokos Mártonhoz írott levele szerint, már 1741. január elején fölvetette a hangszeres muzsikálást, Musicum Collegium szervezését. 1740-ben zürichi mintára (tigurumi exemplár szerint) kiadta a „Soltároknak Első Verseikkel együtt” *A Szent Dávid Király és Próféta Száz-Ötven Soltárinak minden Francziai Notáji-t*. Az előszóban a helyes éneklésmódról szól, egyöntetű és együtemre éneklést kíván (aequabilitas és aequalitas). A zsoltárok után még alapvető zenei ismereteket is, és kezdőknek való gyakorló példákat is közöl *A Soltároknak a Kóták szerént való Éneklésének Mesterségének Rövid Summája* címmel. 1743-ban azután megjelentette *A Soltároknak négyes Nótájik*. című kiadványát, Claud Goudimel XVI. századi harmóniáival. Valószínűleg egyik-másik magyar szöveget Maróthi maga írta vagy alakította a dallamokhoz, pl. ezt :

Istennél ez kedves ének,
Ha megegyez száj és lélek
Mert másképpen bár nyalka,
Kelletlen a Musika.

Ebben a kiadványban a többszólamú éneklés elemi tudnivalóiból és az egykori énekkar gyakorlatáról is találunk tájékoztatást *A harmóniás éneklésről való rövid tanítás* címmel. Mindezek Maróthi érdemeit szinte páratlanná teszik a magyar egyházzene történetében.¹²⁰

A törhetetlen energiájú ember nem feledkezett meg az iskola könyvtáráról sem. Álománnyáról 1742 késő őszen újra kimutatást készített, ez lett a könyvtár negyedik katalógusa.¹²¹ Elkészültéről levélben értesítette Domokos Mártont, csatolva a kiselejtezendő, illetve eladásra ajánlott könyvek jegyzékét. E munkának egyik eredménye lett az 1743. augusztus 15-én Debrecenben tartott könyvárverés. Jelentős beszerzésekkel is gazdagította a könyvtárat és emelte színvonalát. Már külföldi útjáról 128 művet, de ennél jóval több kötetet kitevő könyvsorozatot hozott részére a Tanács megbízásából. (Halála után pedig saját könyvtára jó része is, 237 mű, a Kollégium birtokába került.¹²²) Maróthi tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy a könyvtár kilépett korábbi szerény keretei közül, s elindult a szakszerűen kezelt egyetemes érdeklődésű tudományos könyvtárrá fejlődés irányába.

Jelentős szerepe volt a város nyomdájának fejlesztésében is.¹²³ A Tanács megbízásából latin, görög betűket és zenei jeleket rendelt egy bázeli betűmetszőtől, s előkészítette a héber betűkészlet megrendelését is. Saját munkái mellett ezeknek a kiegészítéseknek volt köszönhető Cebes (Kebesz) Thebanus *Tabulájának* görög, latin nyelvű kinyomtatása professzortársa, Szilágyi Sámuel gondozásában 1744-ben.

Már többszólamú zsoltárkiadásánál utaltunk fordítói munkájára is. Ezt a tevékenységet folytatta Jean Fréderik Osterwald (1663–1747) svájci református lelkész *A szent históriának rövid summája* című műve inkább átdolgozásnak mondható lefordításával. A könyvecske egy gyermekeknek szóló bibliai vallástörténet és katekizmus. A munka 1744-ben jelent meg Debrecenben, 1837-ig 32 kiadása került nyomtatásra a városban,¹²⁴ de kiadták más helyeken is. Ugyancsak Osterwald mű

következő fordítása is: *A keresztyének között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről* című két kötetben megjelent (1745) munka. Ezt az átfogó „ideológiai” jellegű művet valószínűleg a város vezetőinek kívánságára akarta lefordítani, ezt mutatja az is, hogy nemcsak a könyv felfogása, tanítása esett egybe a város vezetőinek gondolkodásával (és a Maróthiéval), de az is, hogy mikor Maróthi kb. harmadrész lefordítása után más sürgősebb elfoglaltsága miatt kénytelen volt a munkát abbahagyni, négy kiemelkedő városi vezető „értelmiségi” folytatta: Domokos Márton, Buzinkai György főfizikus, Szeremlei Sámuel első szenátor és Szilágyi Sámuel professzor.¹²⁵

A fordítások Maróthi haladó teológiai felfogását is mutatják, hiszen Osterwald egyike volt a svájci „ésszerű ortodoxia” képviselőinek. Annak az irányzatnak, melyet Maróthi legtöbb ottani professzora is magáénak vallott. Ezek az emberek szakítottak a kálvinizmus szigorú predestináció tanával, dogmatizmusával, s ellene voltak minden teológiai vaskalaposágnak. Teológiai felfogásuk alapját a Biblián alapuló jámborság (pietas) és az erkölcsi normák józan belátáson alapuló megtartása, a keresztyéni élet gyakorlati megvalósítása alkotta. Mintha az angolszász puritanizmust egyesítették volna a német földön (Halle) kibontakozó pietizmussal. Íme Debrecen vallásosságának új útja. Ezt az utat segített megnyitni, bővíteni Maróthi is fordításaival és személyes példájával.

Íme Maróthi hat és fél évi tanárságának rövid summája. Tevékenységével megállította a Kollégium elmaradottságát, s a fejlődés, a nagy lendülettel bontakozó felvilágosodás útjára, egyre emelkedő lépcsőire terelte ezt a tudományok minden területén : a történelemben, klasszika filológiában, társadalomelméletben (Locke), s a nevelés elméleti és gyakorlati teendőiben, s ezzel a század polihisztori hajlamát is képviselte igen magas szinten. Munkájával megalapozta a Kollégium történetének egész következő félévszázadát, s személyiségével világító példát szolgáltatott azon túl is, időben és térben is.

Nagyságát, kortársai elismerését nemcsak Szilágyi Sámuel remek emlékbeszéde, az 1745. január 13-án tartott s a Museum Helveticumban (Zürich, 1746) kinyomtatott *Oratio funebris* tükrözi, hanem Bod Péter, Kazinczy Ferenc, Sárovari Pál, Péczely József professzor megemlékezései is. Róla szóló fejezetünket legméltóbban ennek a szavaival zárhatjuk: „Századának s a magyar nemzetnek ritka ékessége. A tudományoknak ebben a mi debreceni iskolánkban fenntartója és megalapítója (stator et conditor)... Ez a jellemére, tanultságára, külsejére egyaránt kiemelkedő ifjú.”¹²⁶ Ifjú, igen, 29 és fél évesen távozott.

2. Szilágyi Sámuel (1719–1785)

Az újért való küzdelemben Maróthi kitűnő segítséget kapott az 1742 áprilisában tanárrá választott Szilágyi Sámuel személyében. Szilágyi 1719-ben született Debrecenben. Apja Piskárkosi Szilágyi Márton professzor volt.¹²⁷ Tanulmányait Debrecenben kezdte, majd Pozsonyban, valószínűleg Bél Mátyás iskolájában folytatta, a német nyelv elsajátítása végett.¹²⁸ Majd innen visszatérve, 1735. szept. 4-én subscribált a Kollégiumban, de még ez évben Bernben, majd Bázelen folytatta tanulmányait. 1738-tól a leideni, 1739 júniusától a frankeri, 1740 decemberétől az

utrechti egyetemet látogatta. 1741 végén ismét Bernbe került,¹²⁹ de még ez év végén hazatért: itthon először a hódmezővásárhelyiek hívták meg lelkészüknek, de 1742 tavaszától a Kollégium professzorává választották meg. 1742. ápr. 6-án be is iktatták hivatalába. A görög nyelv és a filozófia tanításával bízták meg. A fizika oktatását az új auditoriumban kezdte meg Pieter Muschenbroek (1692–1761) a híres hollandi kísérletező fizikus tankönyve alapján.¹³⁰ A városi Tanács segítségével folytatta a fizikai eszközök beszerzését. Az 1743. évi közvizsgán a tógátusok „Szilágyi Sámuel vezetése alatt kísérleti természettan Muschenbruk (sic!) Péter nyomán” mutatták be az új területen szerzett ismereteiket.¹³¹ Maróthi klasszika filológiai törekvéseinek mintegy betetőzéseként 1742. októberében megjelentette professzorunk Hierominus Freyer (1675–1747), hallei tanár *Oratoria in Tabulas compendarias redacta* c. több kiadást megért munkáját. Ez valamelyik frissebb kiadás újra nyomása volt, „ad latum unguem”, azaz betűről betűre, mint magyarul mondhatnánk (csak az eredeti függeléke maradt el a kiadás sürgőssége miatt). Tehát ismét egy lépés előre az új tankönyvek, új módszerek útján.

Az újonnan bevezetett matematika és fizika, retorika tankönyvek elkerülhetetlenül szükségessé tették a Ramus-féle logikakönyv Maróthi által már korábban sürgetett kicserélését. Ezt a feladatot Szilágyi Sámuel oldotta meg. Még 1742 decemberében kiadta ugyanis Debrecenben a zürichi professzor, Johann Jacob Breitinger (1701–1776) *Principia Artis Cogitandi* c. wolffi ihletésű főiskolai tankönyvét, mely a régi logika skolasztikus, kész formulákat rögzítő módszerétől eltérően egy új, gondolkodtató, a valóságot tapasztalatokból megismertetni óhajtó, az ismeretekre önállóan bátran építő nevelői eljárást vezet be. A tankönyv ettől kezdve 1782-ig használatban volt.

Ugyancsak folytatta Szilágyi Maróthinak, a görög nyelv eredményesebb tanítása érdekében tett lépéseit. Miután Maróthi munkája eredményeképpen a város nyomdája számára megérkeztek az új görög betűk, 1744-ben az új professzor gondozásában megjelent a „*Cebetis Thebani Tabula, Isocratis Paraenesis, et Pythagorae Aurea Carmina*” című kétnyelvű (latin, görög), külsőleg is nagyon tetszetős kiadvány. Az első görög nyelvű nyomdai termék Debrecenben.

A Tabula főgondolata, hogy a nevelésnek nemcsak a tudás, de a jellem fejlesztése is törekednie kell. Hasonlóan erkölcsnevelő célzatú a kiadvány másik két szövege is.

Egyébként mint Révész Imre megállapítja, a könyvben szemlélatomást óvatosan ugyan, de mégsem túlságosan sok köntörfalazással jelenik meg itt a református iskola falai között humanista tögában a deista színezetű erkölccstan.¹³²

Maróthi halála után „az ő terhére is vállára tették, és az egész Ph(iloso)phiát Mathesyst, Historiat a Tanuló Ifjúságnak nagy hasznára szorgalmasan tanította”.¹³³

Atyja halála után, 1747-től az első, ún. dogmatikai tanszékre került. E munkakörében Benedict Pictet (1655–1724) *Theologia Christiana* és *Theologia Moralis* (Genf, 1695–1696) c. munkáit vette tanítása alapjául. Közülük az elsőt Debrecenben is kinyomatta bevezetéssel és a szerző életrajzával ellátva.¹³⁴ E könyvek bevezetésével a teológia új, gyakorlatibb, az elvont dogmatizálás felől a mindennapi erkölccsöt néző iránya szólalt meg Debrecenben. 1758-ban Szilágyit egyházkerületi főjegyzővé

is megválasztották. A következő évben azonban, mint a források tapintatosan közlik, valami adulteriumba esvén, debreceni tisztségeiről lemondott, s Bihardiószegre ment lelkésznek, 1762 tavaszától pedig Szatmáron lelkészkedett 1765 augusztusáig, amikor a Tiszántúli Egyházkerület püspökévé választották, s 1766-tól ismét Debrecenben foglalt el lelkészi állást. E munkakörben működött 1785. július 8-án bekövetkezett haláláig.

Irodalmi tevékenységét tanári munkája befejeztével is folytatta. Több vallási tárgyú fordítás mellett lefordította Voltaire *Henriade*-ját, amely azonban csak 1789-ben jelent meg.

Szilágyi mint lelkész (csak püspökké választása előtt szenteltette fel magát), mint tudós s mint tanár új típust képviselt a kollégiumi tanárok sorában. A ragyogó megjelenésű ember a legvilágibb társaságban (pl. katonatisztek között is) megállta helyét rendkívüli tudásával s szellemességével. Sportteljesítményekben (vívás, korszolyázás, céllövés) nem akadt párja. Nagy erejéről anekdoták szólnak.

3. Szathmári Paksi István (1719–1791)

Maróthi tanszéki utódaként lett a Kollégium tanára. A bujdosásban lévő sárospataki Kollégium tanárának fiaként 1719 nyarán született Marosvásárhelyen. Iskoláit is itt kezdte, majd a 1734-től a hazatért pataki Kollégiumban folytatta, ahol apja is tanár lett. 1740-ben Oderafrankfurtban, majd Franekerben tanult tovább, de megfordult Leidenben is. 1745-ben hazatért s vidéken lelkészkedett, míg a debreceni Kollégium 1747-ben meg nem hívta tanárának a történelem és irodalom tanszékére, mert a Maróthit is helyettesítő Szilágyi Sámuel ekkor apja utódaként a teológiai tanszékre tették át. 1760-tól viszont ő lett a teológia professzora, majd 1764-től egyházkerületi főjegyző, 1785-től pedig a tiszántúli egyházkerület püspöke. A tanítást viszont csak 1790-ben, egy évvel halála (1791. márc. 2.) előtt hagyta abba.

Zsigmond Ferenc írja róla: „Nem tudjuk ... jól megítélni, vajon milyen szellemben adta elő a történelem anyagát, figyelembe részesítette-e a hazai vonatkozásokat s tanítványainak értelmén kívül miként igyekezett hatni érzelmeikre, világnézetük kialakulására.”¹³⁵ Zsigmond ugyanis nem ismerte Szathmári Paksi kéziratban, tanítványai jegyzeteiben fennmaradt munkáit, sem nyomtatásban megjelent disszertációját,¹³⁶ legfeljebb a Domokos Márton „eltemettetésének alkalmosságával” elmondott „Oszlop ember...” című prédikációját. (Ezen kívül még néhány halotti beszéde és könyörgése maradt fenn.) – Történelmi előadásait 1750, 1751. keltezéssel (ez lehet a leírás dátuma is), három vaskos kötet őrizte meg Héczei Dániel gondos kézírásában.¹³⁷ Az elsőben pár oldalnyi bevezetés után mintegy 400 oldalon a görög filozófus írókat, költőket ismerteti részletesen, gyakran idézve a költőket is. A második kötet *Caput tertium Historiae universalis* címmel Róma történelmét adja elő a gallok támadásától, nyilván egy előző füzet folytatásaként. A harmadik kötet szövege *Historia Seculi post Christum natum primi* szavakkal azaz első század történetével kezdődik s Herodes uralmának elbeszélésével folytatódik s a négyötöd rész táján a *Status Judaismi* című szakasszal ér véget, majd hét üres lap után *Historia Seculi Vⁱ* című résszel folytatódik.

A történeti korszakolásból az tűnik ki, hogy Szathmári Paksi visszatért a történelem régi bibliai (Augustinusi) korszakolásához. Az első korszak pl. a világtelremtésétől a vízözönig, az ötödik Salamon templomának alapításától annak elpusztításáig.

Bevezetésének szavai s a későbbi szövegek viszont azt mutatják, hogy a történelmet széles áttekintésben, mint művelődéstörténelmet (*historia litteraria*) tárgyalta. Bevezetésében ugyanis leszögezte, hogy a történelemnek nem egy fajtája van, mert más az írók, a könyvek, a tudományok története. Az írók története szerinte a kiemelkedő férfiak életét, tanításait ismerteti, főleg azokét, akiknek egyes dolgai az egyházra vagy a művelődés történetére vonatkoznak.¹³⁸ Külön műfajt képviselnek a történelem, a filozófia és a teológia írói.

Mindezek egy alapos, átfogó ismeretekkel rendelkező, az ismereteket jól elrendező, világos előadású tanár képét állítják elénk. Szathmári Paksi nagy olvasottságát, széles körű tájékozottságát mutatja *Catalogus Bibliothecae Theologicae Historico Criticus* című szintén kéziratban több példányban fennmaradt terjedelmes munkája, mely a teológiai írókat s műveiket ismerteti röviden hat caputban fontos életrajzi és könyvészeti adatokkal. Könyvgyűjtési szempontjai ma is megívlelendők.¹³⁹

Miután átvette a teológia oktatását, a fennmaradt jegyzetek szerint, melyet tollbamondása után készítettek tanítványai (11 darab a Kollégiumi Könyvtárban), ő is Benedict Pictetet követte vezérfonálként, akinek a könyveit Szilágyi Sámuel vezette be Debrecenben. Tanította ezenkívül a prédikálás módszerét (*Methodus homiletica*, M. concionandi) s a gyakorlati lelkipásztorkodást (*Cura pastoralis*), amely szintén diákjegyzetek formájában maradtak ránk a Kollégiumi Könyvtárban.¹⁴⁰

Egy üdvözlő s egy gyászversen kívül (1742, 1744), 1751-ben hosszú verset írt a magyarországi református egyház akkori üldöztetéséről. (*Sion siralma*.)¹⁴¹ Maróthi után 1757-ben újból megjelentette Minucius Felix *Octavius*át.

4. Varjas János (1721–1786)

A Tabajdi Sáska János halálával megüresedett ószövetségi tanszékre a város vezetői 1752-ben Varjas János kecskeméti rectort hívták meg, mivel előzőleg meghívásukat Kármán András, a tudós losonci lelkész nem fogadta el. Varjas Vértesacsán született 1721. január 2-án nemes szülöktől. Iskoláit Csákváron, Kecskeméten s Debrecenben végezte. Itt tanulmányait 1738 májusában kezdte s lett sorjában köztanító (az oratorok osztályában), könyvtáros és 1747 szeptemberében senior. 1748 tavaszán pedig külföldre indult, ahol Zürichben tanult két évig, majd az utrechti egyetemet látogatta meg. 1750-ben hazatérve, a kecskeméti iskola rectora lett s innen került Debrecenbe professzornak. Ezt a hivatását 34 éven át, 1786. június 4-én bekövetkezett haláláig folytatta. Professzorként a „Catechetica és Symbolica Theologia” tárgyakat, a zsidó, káld, szír, arab nyelveket s a zsidó régiségtant tanította. Volt inspector classium s a szolgáladiákok felügyelő tanára s ellátott különböző egyházi megbízásokat is. A zsidó nyelv tanításának alapjául működése második felében valószínűleg Nikolaus Schroeder (1721–1792) groningeni professzor *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae* című műve (Groningen 1766.) szolgált,

melyet 1772-ben Kolozsvárt is kinyomtattak, s valószínűleg ő vezette be a kollégiumi tankönyvek sorába Conrad Ikenius (?–1735) brémai rector *Antiquitates Hebraicae* című nagyterjedelmű, részletező alapossggal és szép tiszta latinsággal megírt munkáját, mely a századot túlélve még a XIX. század elején is használatban volt a Kollégiumban.

A Kollégiumi Könyvtárban két kéziratos munkája maradt fenn.¹⁴² Az első a *Heidelbergi Kátéval* kapcsolatos, a második héber nyelvtani és régiségtani vonatkozású.¹⁴³

Tanári működése mellett kétszer kiadta Maróthi *Arithmeticáját* (1763, 1782), újra nyomtatta B. Pictet *Medulla Christianae Theologiae* c. munkáját (1765), *Phaedrus meséit*, megtoldva Horatius *Ars poetica*-jával (*De arte poetica liber ad Pisones*) s hozzácsatolva a *Dicta Catonist* egy 1762-es debreceni kiadása alapján (1769). Ugyancsak többször megjelentette kibővítve és némi átdolgozással Maróthi zsoldárkiadásait (1756, 1764, 1774).¹⁴⁴ Ez utóbbiak összefüggésben lehetnek azzal, hogy a kollégiumi „curatoratus et professoratus” 1753-ban megbízta a „Musicae vocali vel Cantui Studiosorum”, azaz a Kántus vezetésével.¹⁴⁵ Ez az első hiteles adatunk arról, hogy az énekkar Maróthi után is folytatta működését. Varjas ezt a megbízatást halála évéig látta el. E tevékenysége zsoldárkiadásaitól is támogatva rendkívüli hatással volt a református énekkultúrára. Tanári működésének ez a legmaradandóbb emléke.¹⁴⁶

Mindezek mellett Varjas szépírói tevékenységet is folytatott. Ennek legismertebb emléke az *Elegia veri nominis* stb. latin című, de végig magyarul szóló *Megtért embernek énekje*, melyet mint a szavak is mutatják végig „e” magánhangzós szavakból állított össze 55 ötsoros versszakokban, az első versszak elé az 5. zsoldár négy szólamú Goudimel-féle letétjét illesztve. Varjas ezt a művet mint latin nyelvű előszavában vallja, azért írta, hogy megmutassa a „nyelvünk kiválóságát és csodálatra méltó voltát”. Ezért nem sajnálta a pénzt kinyomtatására sem, s büszkeséggel küldte meg a verset II. Józsefnek hasonlóan e magánhangzós magyar levélben 1775-ben, öt évvel annak debreceni látogatása után (1770. máj 18.).¹⁴⁷ A magyar nyelv iránti vonzódását tanítványai is észrevették és becsülték. Ezt fejezik ki halotti búcsúztató versének alábbi sorai is:

De mindenek közül el nem felejtette
Hazánk magyar nyelvét, sőt ezt becsülette,
Ennek szélességét szépen lefestette,
Mert e-vel keserves énekét zengette.¹⁴⁸

Verselő tevékenységével, virtuozitásával hatással lehetett az akkor kibontakozni kezdő kollégiumi diákköltészetre is.

5. Hatvani István (1718–1786)

A XVIII. század mind Európában, mind Magyarországon a polihisztorok kora. A tudomány fejlődése még nem lépte túl azt a határt, amit egy tehetséges, átfogó érdeklődésű ember át ne tudott volna tekinteni. Másrészt egyes ágazatai még nem is különültek el mereven egymástól, nem váltak „szaktudománnyá”, ami nemcsak megkönnyítette, de egyenesen szükségessé tette az átlépést egyik területről a másikra. A század elején a természettudományokat pl. egységesen „filozófiá”-nak nevezték, s különülésük a teológiától a század folyamán zajlott le. Newton személyében pl. még egyesült a kettő, s hasonló volt a helyzet G. W. Leibniz és Chr. Wolff esetében is. Nálunk e jelenségek legtisztábban Hatvani István munkásságában tükröződnek.

Hatvani 1718. nov. 21-én született Rimaszombatban, kisnemes családból. Apja könyvkötő mesterségéből tartotta el családját. A gyermek Hatvani alsó fokú iskoláit szülővárosában végezte s Losoncon fejezte be. Már itt megismerkedett Chr. Wolff és követője, I. C. Heineccius tanításával. 1736-ban Kecskemétre ment tanulni, mert úgy gondolta, onnan, mint a debreceni Kollégium partikulájából könnyebben bejuthat az áhított emporiumba. Vágya azonban különböző akadályok miatt csak 1741 áprilisában teljesedett. Itt néhány idősebb tanár mellett Maróthi György és Szilágyi Sámuel előadásait is hallgatta. 1744-ben a retorikai és logikai osztály köztanítója lett, s más kollégiumi tisztségeket is betöltött. Kollégiumi tevékenységével szerzett s jötevők (pl. Debrecen városa) adományaival kiegészített pénzén 1746 tavaszán Bázalbe utazik, s az ottani egyetem hallgatója lesz. Itt 1747 júniusában lelkészi oklevelet szerez, majd még ugyanebben a hónapban teológiából a doktori fokozatot is elnyeri. Még ezek előtt, 1746 novemberében beiratkozott az egyetem orvosi fakultására is, ahol olyan kiváló tanárai voltak, mint Emanuel König, az orvosi botanika, Daniel Bernoulli, a fiziológia és orvosi mechanika tanára, valamint J. R. Zwinger, a gyakorlati orvoslás tanítója. 15 hónapi tanulás után 1748 márciusában már nyomtatott orvosi értekezését is bemutatta. Ennek címe *De aestimatione morborum cum facie*, vagyis a betegségeknek az arc kifejezéséből való megismerése volt. Mivel még 1747 júliusában a debreceni Kollégium meghívta a matematika, filozófia, a kísérleti fizika tanárának (ez utóbbi tárgyakat eddig Szilágyi Sámuel tanította), ő ekkor a matematikát kezdte tanulmányozni, méghozzá olyan kitűnő mesterek vezetésével, mint Johann II. Bernoulli (1667–1748) s fia, a már említett Daniel (1700–1782). Ezután a zürichi egyetem tanárait látogatta meg, majd a Rajnán Hollandia felé vette útját. Itt Utrechtben, Leidenben folytatta tanulmányait. Utóbbi helyen a híres kísérletező fizikus, Pieter Musschenbroek (1692–1761) előadásait hallgatta, akinek tankönyve (*Elementa physicae conscripta in usum academicorum*) már Debrecenben megfordult a kezén, s megismerkedett Johannes Lulofs matematikai, David Gaub kémiai tanításaival, de nem hanyagolta el az orvosi, sőt teológiai órák hallgatását sem. S bár a látogatott egyetemek mindegyike megpróbálta őt tanítójául megnyerni, ő mint magyar nyelvű életrajztöredékében mondja, jobban szerette gyászos helyzetben lévő egyházát és a csekély jövedelmű tanári hivatalt hazájában, mint Hollandia virágzó szabadságát és dűsgazdag tanári fizetését.¹⁴⁹ Kb. két havi németországi utazás után Bécsbe érkezett, ahol újabb két hónapot kellett

várnia a magával hozott könyvek cenzúrázására. 1748. dec. 24-én visszaérkezett Debrecenbe.¹⁵⁰

Kollégiumi tanszékét 1749. január 17-én foglalta el *De matheseos utilitate in theologia ac in Physica necessitate*, azaz a mathézisnek a teológiában való hasznáról és a fizikában való szükségességéről szóló értekezésével.¹⁵¹ A tanulmányban egész későbbi működésének alapelveit előadja, sőt ezek kerülnek részletesebb kifejtésre „*Introductio in principia philosophiae solidioris*” (Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe) című összefoglaló művében is. Már itt szól a matematikának a gazdasági életben (in oeconomicis) való, tehát gyakorlati hasznáról is.

Előadásait január 20-án kezdte meg. 1752 márciusában kezdett, latin nyelvű ön-életrajzában ezeknek tárgykörét így adja elő az alábbi kilenc pontban, terjedelmüket is jelezve. (Az ív szó természetesen kéziratos ívpapírokat jelez.)

1. Előadások Joh. Gottlieb Heineccius filozófiatörténete szerint, 20 ív.

2. A filozófia alapelveinek fejtegetése, 53 paragrafusban, mintegy 6 ív.

3. Ontológia Joh. H. Winckler szerint, 14 ív.

4. Theológia naturalis, ugyancsak Winckler nyomán, de kibővítve. 16 ív. Itt megjegyzi, hogy ezeket az előadásokat télen tartotta, mert nyáron a jó időben matézist adott elő.

5. Kozmológia-előadások, illetve általános fizika (*Physica Generalis*); 16 ív. Ezt 1752 januárjától 1753 márciusáig tartotta.

6. Kísérleti fizika, amely azonban magába foglalta a kémia, a botanika, orvosi fiziológia, földrajz, hidrosztatika alapelveit, valamint az egész mechanikát s a csillagászat alapjait. Megjegyzi, hogy ezt a részt három év alatt adta elő, s 1752. dec. 2-án fejezte be.

7. Etika. 46 ív. Ezt 1750-ben az egész év folyamán tanította.

8. Természetjog (*Jus naturale*) J. G. Heineccius szerint, 160. §-ban. 40 ív. Ezt 1752 végén kezdte s egy év alatt befejezte.

9. William Derham fiziko-teológiájának magyarázata, 3 és fél ív. Ezt franciából fordította magyarra, s 1752 nyarán adta elő vasárnaponként.¹⁵²

Ezek az adatok az előadások szövegének Hatvani kezében még 1757-ben meglévő kéziratait sorolják fel. (Sajnos a kéziratok ma nem találhatók.) A fentiekén kívül az ifjú professzor még matematikát is tanított, amint az Beckhez 1754 decemberében írott leveléből kitűnik. Itt a fenti előadások felsorolása mellett megemlíti az aritmetikát, geometriát s a matézis különböző részeit. Ezekhez azonban nem voltak jegyzetei, mert ő is Weidlernek (1691–1755) *Institutiones Mathematicae* című kitűnő tankönyvét tanította.

Hogy Hatvani tanársága egész idejében ezeket a tárgyakat adta elő mintegy hároméves „vetésforgó” alakjában s ugyanazoknak a szerzőknek a nyomán, az kiviláglik nagyjából a fenti felsorolásból, önéletrajzából, de az 1770-ben nyomtatásban megjelent *Methodusból*, a professzori testület 1778. július 19-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből,¹⁵³ az 1782-es *Ordo Studiorumból* (Tantervből), illetve a tanári testületnek arra adott válaszából,¹⁵⁴ valamint az ez időben használt „filozófia”-tankönyvek sorából.

A Hatvani által említett könyvekből, mint előadásainak forrásaiból következtethetünk azok tartalmára. Heineccius (J. G. Heinecke, 1681–1741) művében pl.

megtalálható a filozófiatörténet rövid foglalata, valamint az etika és természetjog summája. A könyv 1761-ben Hatvani két oldalnyi bevezetésével Debrecenben is megjelent. A Winckler (Johann Heinrich, 1703–1770) nevével jelzett tárgyak anyaga a lipcsei professzor *Institutiones philosophiae Wolfianae* (Lipcse, 1735) c. kétkötetes munkájára megy vissza. Második kötete ennek is erkölcsstan és természetjog.

Mi a helyzet azoknál az előadásoknál (a filozófia alapelvei, kozmológia, kísérleti fizika), melyeknél nem jelzi az útmutató a forrásait? Ezeket nyilván elsősorban egyetemi tanulmányai, olvasmányai alapján állította össze, hiszen mint az *Introductio* stb. c. művéből is kitűnik, ismerte a kor legkiválóbb természettudósait, Boerhaave, s'Gravesande, Newton munkáit, s mint a saját szavaiból látjuk, érvényesítette e téren orvosi ismereteit is (kémia, botanika, fiziológia). Zemplén Jolán óvatos megállapítása szerint fizikai előadásainak anyagát e tudományág feladata, elvei, a testek külső és belső tulajdonságai alkották, de tegyük hozzá Hatvani tudásának ismeretében, hogy jelentős mértékben szerepelhettek abban a mechanika, az asztrológia (Newton), az elektromosság eddig elért eredményei is, nem mellőzve azok bizonyos gyakorlati alkalmazását. Mindenesetre, a magyar tudománytörténetnek nagy nyeresége lenne, ha Hatvani jegyzetei előkerülhének.¹⁵⁵

Az *Institutiones* a matematika mellett fizikát is tartalmazott, sőt mai értelemben véve más tudományokat is. Utolsónak említi Hatvani előadásai sorában William Derham (1637–1735) *Theologia Physica*-ját. Ez a könyv mely mint teljes címe is mutatja: „Isten létének és tulajdonságainak bizonyítása a teremtés műveiből”, – Isten létét a fizikai világ természettudományos leírásával kívánta bizonyítani – igen nagy népszerűsége tett szert a protestáns teológusok körében.¹⁵⁶ Hogy Hatvani ismételve adta le kurzusait (ami a kollégiumi évfolyamokhoz való alkalmazkodásból következett), nem jelentett megrekedést, egyhelyben topogást. Professzorunk lépést tartott tudománykörének haladásával. Erre a legjobb példát éppen fizikai előadásai szolgáltatják. Elektromos kísérletet 1746-ban Augsburgban látott először, Svájc felé vezető útjában. 1749-ben már egy *electricum machina*-val gazdagította a Kollégium fizikai felszerelését, 1776-ban pedig egy másikat vett elektroforral együtt, melyet Volta csak egy évvel korábban fedezett fel. A könyvek megjelenésének figyelemmel kíséréséről, megrendelésükről pedig a Beckkel folytatott levelezéséből győződhetünk meg.¹⁵⁷

Hogy Hatvani és utódai Weidler könyve alapján milyen eredménnyel tanították az „alkalmazott matematikát”, mutatja, hogy a század hatvanas éveitől egyre gyakrabban kerültek ki „geometra”-k „mathematicus”-ok a kollégiumi növendékek közül [1765: Franc. Szokoli, 1779 (?): Georg. Kováts, aki Debrecen városi mérnöke lett s jó rézmetsző, 1783: Steph. Szakáll, Mich. Rétei geometra, Steph. Horváth mathematicus]. Különösen megugrott a számuk 1786-tól. Ez év január 5-én ugyanis II. József elrendelte az ország területének felmérését, s a debreceni diákok közül még ez év folyamán nyolcan léptek be a geometrák sorába.¹⁵⁸

A legismertebb példa Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820), aki 1775–1780 között tanult a Kollégiumban, s 1780-ban földmérői vizsgát, úgynevezett „geometriai hit”-et tett anélkül, hogy tovább kellett volna tanulnia, ezután pedig évekig sikeresen működött mint „inzsellér”. De a Kollégiumban sajátította el csillagászati

ismereteit is, amelynek irodalmi tanulságát is adta. (*A legrövidebb nyári éjszaka*, 1791.)

A Hatvani előadásainak forrásaiként megjelölt művek írói Heineccius, Weidler, Winckler, egytől egyig a nagy hatású német filozófus, Chr. Wolff követői voltak, a nagy professzor azonban csak bizonyos szűk szakterületeken használta fel Wolff tanítását. Általános nézetei, elvei messze eltértek a német filozófusétól, ami abban az időben, amikor Wolff gondolatai, tekintélye ellen „büntetlenül pisszenni sem lehetett, még a legtávolabbi sarkokban sem” merész dolog volt, amikor a kollégiumi diákok, sőt az iskola vezetői is Wolff-rajongók voltak.¹⁵⁹

Wolff-ellenes gondolkodásának legnagyobb nyomtatott művében az *Introductio in principia philosophiae solidioris* (1757 Debrecen)-ban adott hangot. Ebben egész gondolatrendszere kifejezésre jut.

A könyv szövege a legnagyobb valószínűséggel előadásainak 2. csoportjából (A filozófia alapelveinek fejtegetése) állhatott össze, de legfőbb gondolatai már ott szerepeltek székfoglaló értekezésének mondanivalójában is. Mint a könyv bevezetésében írja, célja „az emberi megismerés alapjainak, illetve alapelveinek feltárása”, vagyis ismeretelméletet akar adni. Mindjárt előjáróban erőteljesen cáfolja Wolff filozófiájának két sarkalatos tételét, az ellentmondás (principium contradictionis) és az elégséges ok (princ. rationis sufficientis) elvét. Már itt elhárítja azok törekvését is, akik mindent a matematikai bizonyítás körébe akarnak vonni. Ennek, mint írja, nincs lehetősége, mert a filozófia tárgya az egész mindenség (pan seu universum) megismerése (55. l.) s ehhez két út vezet, az Evidentia Mathematica (Certitudo) s az Evidentia Moralis útja. Az előbbi, ahogy ma mondanánk, a természet, a fizikai világ megismerésének módszereit szolgáltatja, a másik, s itt közelebb járunk az ő kifejezéséhez, az erkölcsi világot, melyhez elsősorban a vallás tartozik. A megismerés alapja az intellectus (ratio mens, spiritus), melynek révén az érzékelés által eljutunk az ideához (fogalomhoz), s a már ismert ideák összekapcsolásával az igazsághoz (ma formálisan ítéletnek mondanánk). A könyv második, legrészletesebb és legfontosabb fejezetében ezt, az igazság megismerésének kritériumát tárgyalja, mert szerinte ez a filozófia fő feladata. Itt hosszan, részletesen cáfolja a már említett wolffi alapelveket s más idealista filozófusok (Platontól Descartes-ig, Leibnizig) elméleteit, mert az igazság a közvetlen észlelésből, „a testek körében létrehozott kísérletekből vagy közbenső, összekötő fogalmak révén állapítható meg” (202. l.). Így jutunk el az Evidentia Mathematicához, azaz a kényszerítő cáfolhatatlan igazsághoz. Nem így azonban az Evidentia Moralis területén, melyet az érzékelés mellett a tanúbizonyosság s analógia révén szerezhetünk egy olyan világban, mely értelmünk fölött áll, mint pl. a dolgok, azaz a világ keletkezése, a szív működése stb. E jelenségek magyarázatát nem lehet az evidentia simplex visszavezetni.

A munka harmadik része (De probabilitate) az igazság megközelítésének egy az ő korában kidolgozott módszerét, a valószínűség-számítást tárgyalja behatóan (259–296 l.). Itt arról beszél, hogy a valóságban nemcsak teljes igazság, meggyőződés lehetséges, hanem olyan is, amelyet a rendelkezésünkre álló ismeretek alapján csak megközelíteni tudunk. Ez a valószínűség: Hatvani e fejezetben a valóság megközelítésének matematikai módszerével ismertet meg bennünket érdekes táblázatok és számítások segítségével, melyek adatait többek között debreceni anya-

könyvekből veszi, s ezzel a valószínűség-számítást elsőnek vezeti be Magyarországon, sokoldalú szempontjaival pedig hozzájárul a tudomány európai gazdagításához is.¹⁶⁰ Nem mellőzhetjük itt annak említését sem, hogy Hatvani politikai aritmetikai észrevételeit az orvosi meteorológia terén végzett megfigyelésekkel is kiegészítette. Ezt a 199–200. §-ok címei: „A meteorológiai megfigyelések alapján a betegségeket és viharokat előre meg lehet mondani” s „A betegségek csírái gyakran benne vannak a levegőben, amelyet belélegzünk” – is elárulják. Az utolsó § pl. részletesen foglalkozik Debrecen és környéke levegőjével (Milyen nálunk a levegő? – alcímmel) s az abból levonható egészségügyi következtetésekkel. Tehát hazánkban az orvosi meteorológia kezdetei is a Hatvani nevéhez fűződnek. De az egész *Introductio*-ban szétosztán is számos orvosi, fiziológiai, pszichológiai megfigyeléssel, észrevétellel találkozunk (pl. 77–78., 177–178. 1.) Hatvani műve az igazság megközelítése két alapvető módjának (Ev. mathematica, Ev. moralis) hirdetésével a XVIII. századnak azt a sajátos jelenségét testesíti meg, amikor a természettudományok s a rájuk alapozott filozófia megingatják a hit oszlopait, s amikor a vallás képviselői védekezésre szorulnak. Hatvani az ismertetett módon védi meggyőződését a maga számára s tanítványai, olvasói előtt. Vagyis a műben kettős arca alakul ki: a racionalista természettudósé, aki a tudományban a tapasztalatnak, s a józan észnek (*sensus communis*) hisz, s a hívő teológusé, aki Hamlettel vallja: „Több dolgok vannak földön és egen, mintsem bölcselmek gondolni képes.” Ilyen értelemben viszont az *Introductio* nem pusztán tudományos alkotás, hanem hitvédő irat is. Vagyis a műnek is kettős arca van.

Az *Introductio* azonban így is, éppen történeti tünet voltában nagy jelentőségű. Legnagyobb részében egy kitűnő, pozitívista természetfilozófust állít elénk, aki a tudományban elvet minden spekulációt, elméletieskedést, idealizmust, amelyet számára egyes ateista egoista filozófusok mellett Descartes, Leibniz és Wolff képviselnek. Descartes-ra ugyan már csak helytel-közzel céloz, mint egy s más dologban a másik kettő elődjére, de – mindig elutasítólag. Hogy viszont velük szemben kiket tart mestereinek, kikhez húz a szíve, azt munkája több helyén elárulja: Mindjárt műve elején hivatkozik pl. Hermann Boerhaave (1668–1738) *Institutiones medicae* (Leiden, 1708) s *Elementa Chemiae* (Paris, 1724), W. J. s’Gravesande (1688–1724) *Introductio ad Philosophiam* (Leiden, 1736) c. műveire s később is, munkája, több helyén pozitív értelemben említi őket, mint akik állításait alátámasztják. A 207. lapon pedig valósággal felsorakoztatja neveiket felfogása védelmére: „A legnagyobb filozófusok, akik leleményeikről nevezetesek, s a lappangó igazságot nem az ellentmondás vagy az elégséges ok segítségével, hanem a kísérletek vagy közvetítő fogalmak útján találták meg, vagyis Christian Huygens, Newton, Johann Bernoulli, Boerhaave, Musschenbroek, s’Gravesande.” A második *caputot* is Boerhaave nevével zárja le, fájlalva, hogy nincs több olyan filozófus, aki a tudomány minden ágát úgy adhatná át tanítványainak, mint ő tette (258–259. 1.).

Munkája szerkezeti felépítésén főleg s’Gravesande hatása mutatkozik. Az ő *Introductiója* ugyan teljes filozófiai rendszert óhajt adni, első két része pl. a metafizikát tartalmazza *De Ente* (A létezőről) és *De Mente Humana* (Az emberi elméről) címmel, de a második részben már a logika címe alatt *De Ideis et Indiciis* (A fogalmakról és jelekről) címmel az igazság kritériumairól értekezik, ennek

kapcsán pedig a XVII. fejezetben *De Probalitate* címen a valószínűség ismeretelméleti kérdéseit is felveti, ezzel is bizonyítani akarva filozófiai rendszere gyakorlati jelentőségét.

Ha viszont Hatvani ismeretelméletének sarkalatos pontjait tekintjük, azok Newtonnak a *Philosophiae naturalis principia mathematica* (1687) című munkájában kifejtett nézeteivel mutatnak közeli rokonságot. Különösen azokkal, melyeket a mű harmadik könyvében *A világrendszeréről – A természet kutatásának szabályai* cím alatt foglalt össze. De hasonló nézetek olvashatók *Az üstökösökről* szóló fejezetében is.

Hatvani filozófiájának ezt az oldalát, példaképeit a kor s főleg Közép-Európa sajátos viszonyaihoz mérve, művét e tekintetben erőteljesen haladónak kell minősítenünk. Ha ugyanis arra gondolunk, amit Hatvani könyvének a debreceni Kollégium könyvtárában levő példánya előre bekötött lapjain írt egy bizonyos ismeretlen kéz 1773-ban, hogy Hatvani már tanítása kezdetétől (mint arra már utaltunk) azt tanította Wolff filozófiájáról, amit Euler is csak később mert hangoztatni (*Briefe an eine deutsche Princessin*, 1773), akkor be kell látnunk, hogy a nagy professzor messze megelőzte korát Wolff (és Leibniz) filozófiájának bírálatában (amely pedig jóformán Kant fellépéig uralta a német protestáns egyetemeket) s tanításában korán a holland és angol természetfilozófusok munkásságára, gondolkodására irányította a figyelmet, egy, a filozófia nagy központjaitól távol eső országban és a többnyire konzervatívként emlegetett Debrecenben.

A nagy munkához függetlenül szerzője egy *Observatio astronomica*-t csatolt. *Observatio elevationis poli Debrecinensis* címmel, vagyis a Sarkcsillag debreceni magasságának kísérleti úton való meghatározásával. Debrecen földrajzi szélességét határozza meg máig érvényes pontossággal (47°25'). A kis tanulmány kitűnően illusztrálja Hatvaninak mind a matematikai mind a csillagászati irodalomban való jártasságát is. Jegyzeteiben többször hivatkozik Wolff *Elementa Arithmeticae* című művére és Weidler *Institutio*jára.

Említettük már, hogy Hatvani előadásai keretében kémiát is tanított. Kémiai tudásának újabb hathatós jelét adta az 1777-ben Bécsben megjelent *Thermae Vardienses* (Váradai fürdők) című munkájában. A könyvben, mint hosszú, barokkos címe is mondja: „A váradai fürdők fizikai és orvosi vizsgálatáról, illetve azok gyógyászati hasznáról” van szó: „Valamint a bennük lévő gyógsóorról, melyhez egy értekezés csatlakozik a sók természetéről, jelesen azokról a sókról, melyeket Debrecen környékén gyűjtenek. Korunk salétromáról van szó, melyet a régiek a natriummal együtt ásványi alkalinak, vagy debreceni szappansónak (*saponarium Debrecinense*) neveztek.” A sók elméleti ismertetése után e címnek megfelelően tapasztalatai alapján ismerteti a Debrecenben és a tőle délre fekvő falvakban gyűjtött salétrom mennyiségét, lelőhelyeit, gyűjtési módját, s azt, hogy hogyan főznek belőle párlúgot (*lixivium*) s kitűnő, szép fehér szappant (111. l.). A könyv utolsó (X) caputjában pedig a váradai fürdők gyógyászati hasznát világítja meg.

Utolsó nyomtatásban napvilágot látott munkája Hatvaninak a Bécsben 1785-ben megjelent *Modesta disquisitio*. Ebben azt vizsgálja, hogy a különböző felekezeti iskolákban milyen tantárgyakat lehetne egységesen, a vallás sérelme nélkül tanítani. A tudós professzor a felekezeti villongások helyett a megértést, az egymás megbecsülését kereste, az összefogást, a felvilágosodás egyik fő eszmei célja,

a „békés egymás mellett élés” érdekében. Különösen a természettudományok terén látta a megbékélés lehetőségét, annál is inkább, mert itt a nézetkülönbségek csak hasznára vannak a tudományoknak. Állást foglalt „a gondolkodás, az észlelés, az írás, a javasolás szabadsága” mellett, mert „az igaz tudománynak ez a tápláló anyja” (mater verae eruditionis). Csak a szabadság szabadossággá ne fajuljon.

Tanítói, írói munkája mellett professzorunk kiterjedt orvosi tevékenységet is folytatott. Sok beteg kereste fel nemcsak Debrecenből és Bihar megyéből, hanem távolabbi vidékekről, sőt külföldről is, gyakran nemesi és főrangú családok tagjai, ami nagy hírért bizonyítja (pl. az anhalti hercegség fejedelme kétszer járt nála). Kitűnik ez végrendeletéből is, ahol az előkelő páciensektől kapott ajándékokról intézkedik. De gondja volt a Kollégium diákságára is. Részükre már 1752-ben „cassa infirmorum”-ot, betegsegélyző pénztárt alapított az ápolás költségeinek és a gyógyszerek árának fedezésére. Később kórházi alapot is létesített az iskolában betegszobák berendezésére, ápolószemélyzet tartására. Ő volt a debreceni, Bihar megyei (várad)i gyógyszerterek felügyelője is.¹⁶¹

Vallásos meggyőződésének megfelelően kiterjedt egyházi tevékenységet is folytatott. Prédikált a debreceni templomokban és több teológiai értékű munkát is kiadott.¹⁶² Magyar nyelven kettőt: *A fiú és leányi iskolákban tanuló gyermekek számára irattatott könyörgéseket* (Basel, 1752) és *Az úri szent vacsorára megtanító könyvecskét* (Basel, 1760).

Komoly munkát végzett a Kollégium védelmezése terén is. Tanári működése ugyanis az intézet történetének egyik legviharosabb szakaszára esik, amikor a Habsburg-hatalom (Mária Terézia) sanyargatásai szinte végső veszedelembé sodorták az iskolát. Erről a helyzetről így ír egy későbbi levelében: „Csaknem első idejövetelemtől fogva többi tanítótársaimmal együtt éjjel és nappal való szomorúságban és bánatban, félelmek és rettegések között töltöttük el napjainkat.”¹⁶³ Részt vett a Kollégium védelmében, a védekező iratok megszerkesztésében (1763), s több kiküldetésben előbb Pozsonyban, majd Bécsben (1784, 1785) egyháza ügyeit védelmezve (Domokos Lajos debreceni főbíróval együtt).

Tanári munkájáról némileg megkeseredve 1786. február 11-én lemondott. Lemonadásának fő oka az egyház világi vezetőinek a Kollégium ügyeibe történt erőszakos beavatkozása volt, amit személyére nézve is sértőnek érzett, de azért is, mert egyebek mellett Wolff logikájának tanítására kötelezték, amit tanítása kezdetétől ellenezett. Egyébként fáradt, beteges lehetett. S még nyugalomba vonulásának évében, 1786. november 16-án meghalt. Két nappal később történt temetésén Naszályi János kollégiumi diák, a poétai osztály praecceptor, verses búcsúztatójában így foglalta össze érdemeit :

Ez a személy ama Hatvani István volt,
Kiben míg ez árnyékvilágból ki nem holt,
Egy Newtont, egy Hoffmann megéledve néztek,
Ezer áldásokkal szüntelen tetéztek,
Mert mint debreceni Professzor használta,
Gyógyulást találtak mint Doktornál nála.¹⁶⁴

1755-ben készült arcképét és sírkövét a debreceni Kollégiumban őrzik.

Rendkívüli tudása, széles körű tevékenysége különösen fizikai és vegytani kísérletei már életében „varázsló” híret költötték, ami diákjai révén messze terjedt és tovább színesedett az egyszerű emberek körében is. Anekdoták sorának szereplője, népkönyvek hőse lett. Kialakul körülötte a „magyar Faust-monda”, mely eleinte kéziratos, majd nyomtatott formában terjedt. Az ezekre vonatkozó ismereteket máig a legteljesebben Lósy-Schmidt többször említett könyve foglalta össze a mű 166–175. lapjain. Tudósunk mondabeli alakját legszebben Arany János jelenítette meg Hatvani című költeményében.

Hatvani István az utolsó polihisztorot testesítette meg Debrecenben, de egész Magyarországon is, képviselve korának, a XVIII. századnak szinte minden tudását. Egyike volt azoknak a nagy debreceni tanáregyéniségeknek, akik mint Martonfalvi, Szilágyi Tönkő Márton, Maróthi, a korszerű műveltség egészét terjesztették hazájukban. Hatvani tudása is kiterjedt az ókori klasszikus irodalmon túl a teológiára, filozófiára, orvostudományra, fizikára, kémiára, matematikára, s mindezt nemcsak mint tanár tanította, hanem mint alkotó tudós is művelte. Széles körű irodalmi tevékenysége átfogta az említett ismereteknek szinte minden ágát, s azokat nemcsak közvetítette hazája, hallgatói s olvasói felé, de tovább is fejlesztette, újabb felfedezésekkel is gyarapította. Filozófiai gondolkodásának nagy jelentőséget ad, hogy abban a Newton-féle felfogás, a tények megfigyelése s az azokból matematikai módszerrel levonható következtetések alapján áll. E téren messze megelőzte korát hazai viszonylatban. E felfogásból származott, hogy a fizikát kísérleti módszerekkel tanította, s hallgatóit Magyarországon elsőként ismertette meg az elektromosság jelenségeivel. De első volt abban is, hogy – hasonló módszerrel – kémiát oktatott hazánkban.

6. *Sinai Miklós (1730–1808)*

Hajdúbagason született, Debrecenben halt meg. 1760-tól 1791-ig volt a Kollégium tanára. Iskoláit a derecskei partikulában kezdte, 1746 tavaszától pedig az anyaiskolában folytatta kilenc évig 1755-ig. 1755 őszétől a bécsi udvari könyvtárat tanulmányozza (valószínűleg kibocsátását várva), 1756 januárjától 1757 márciusáig Oxfordban tanul (itt is inkább könyvtári tanulmányainak van nyoma), 1757 júniusától a groningeni egyetem hallgatója, majd Franekerben az itteni egyetemen találkozunk vele. 1759 tavaszán hazajöve a nagykunmadarasi egyház választja meg lelkészének. Egy év múlva azonban a debreceni Kollégium hívja meg tanárának Szathmári Paksi István történelmi és klasszika filológiai tanszékére. Katedráját 1760. ápr. 28-án foglalta el. Még 1759-ben feleségül vette a regényes sorsú Baranyi-családból származó Váradai Baranyi Erzsébetet, s ezzel egy több évtizedes pört, a család ez ágának törvényesítéséért folytatott küzdelmét is magára vállalta. Később belebonyolódott a kibontakozó egyházpolitikai harcokba is. Hatalmas küzdelem árán elérte, hogy nemesi hagyományokat (erdélyi? hajdú?) ápoló tehető paraszti családja igazi „armalis” nemességre emelkedjen. Hosszú, költséges utánjárással II. Józseftől 1783-ban elnyerte a nemességet amelyet II. Lipót is megerősített 1791. aug. 11-én.¹⁶⁶

Tanári munkáját a klasszika filológia terén széles körben és magas színvonalon,

Maróthi nyomdokain folytatta, amint azt ókori auktorkiadásai is tanúsítják, amelyek vagy az egykori nagy professzor edicióit újítják, vagy az általa tervezetteket valósítják meg. Kiadta Cicero válogatott leveleit (1767) és válogatott beszédeit (1767), Justinus *Historiáját* (1769), Eutropius *Breviarium*át Paeanius görög nyelvű metaphrasisával (átírásával) együtt (1777). A kiadások szövegét az elérhető legjobb, korszerű külföldi edíciók nyomán rendezte sajtó alá (J. G. Schroeder s mások, Chr. Cellarius, Abr. Gronovius s újból Cellarius kiadványait követve).¹⁶⁷ A szövegeket saját előszavával s gondos jegyzetekkel látta el. Utóbbiaknál vagy az alapul vett kiadás jegyzeteit ültette át (pl. Cicero leveleinek holland nyelvű jegyzeteit magyarra fordítva), vagy saját jegyzeteket készítve, mint a Justinnus kiadásnál, melyhez történetkritikai magyarázatokat csatolt. A Paeanius-szöveget *Index Graecus*-szal egészítette ki, mivel mint írta, görög szótár nem állt az ifjúság rendelkezésére s a Cellarius kiadás *Index*-ét rövidnek, hiányosnak tartotta. Az ő szótára viszont bőséges, alapos. A Kollégium könyvtárában fennmaradt legtöbb klasszika-filológiai előadásának kézírata, melyek egyaránt széles körű tudására utalnak.

Előadásainak hatalmas tömegű kéziratát őrzi az Országos Széchényi Könyvtár is 15 negyedréti alakú kötetben.¹⁶⁸ Valamennyi szöveg nagy erudícióval és olvasottsággal készült. Teljes egészükben igazolva azt, amit Varga László a kollégiumi kéziratokkal kapcsolatban mond, hogy Sinai klasszika-filológiai felkészültsége egészen kora színvonalán áll, sőt *Minucis*ában, mellyel Varga külön tanulmányban is foglalkozott¹⁶⁹ olyan felkészültséget mutat „amilyennel ebben a korban a külföldi tudósoknak is csak a legkiválóbbjai rendelkeztek.”

Mind fennmaradt jegyzeteiből, mind a professzorátusnak Domokos Lajos curatornak a debreceni asztorium elé „a Collegium-beli tanítás eránt beadatott” proiecumára 1778. július 19-én adott „reflexiói”-ból valamint Teleki Sámuel királyi biztos kérésére 1785. aug. 4-én adott válaszából pontos képet alkothatunk történelmi, földrajzi előadásairól is.¹⁷⁰ Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött történelmi előadásait tíz kéziratoss kötet foglalja magába *Egyetemes történelem ad ductum Leonhardi Offerhusii* címmel. Ezekben saját koráig, a XVIII. sz. végéig jut el. Az előadásokat 1761-től 1790-ig tartotta, tehát harminc éven át.¹⁷¹ Ókori földrajzi előadásait két kötet tartalmazza. Ezeket Cellarius földrajzi kompendiuma nyomán készítette s négy éven át adta elő. „*Historia gentis Hungaricae*” című kézírata 594 + 196 lapon a nyolcvanas évektől a magyar nemzet történetét tárgyalja a legrégebb időktől a mohácsi vészig. De maga írja az említett 1785. évi jelentésben, hogy tanította a középkor és újkor földrajzát is a történelemmel kiegészítve (in praecipuis istius disciplinae capitibus).¹⁷²

Hatalmas tudásanyag ez, de éppen méreteiben tévesztett célt! A hároméves felsőfokú kurzusok tanulói a leendő tanítók, lelkészek az előadott ismereteknek csak egy töredékével ismerkedtek meg; s ki volt az, aki önszorgalomból kiegészítette őket? Megismerkedtek talán a történetkutatás módszereivel, mert tanáruk mindent a forrásokig szokott visszavinni („ad fontes recurrere”) s csodálhatták annak valóban rendkívüli tudását.¹⁷³ De a nyolcvanas évek kezdetétől éppen ez a terjengősség adta az egyik fegyvert ellenfelei kezébe.

A latin irodalom, ékesszólás professzorának azonban nemcsak írókat kellett olvasztatnia, magyaráznia, történelmet, földrajzot tanítania, hanem a latin írásbelisé-

get is gyakoroltatnia kellett tanítványaival. Sinai, mint ugyancsak az 1785. évi jelentésből kitűnik, ezt úgy oldotta meg, hogy számukra latin stílusgyakorlatokat tartott levelek, chriák és kiváló férfiakat dicsőítő szónoklatok írásából, amelyeket nyilvánosan (publica) értékel, a javítandókat javítja s a helyes megoldásokat kiemeli és dicséri. – A tanulók előhaladásának kivizsgálása végett pedig külön leckéken előadott latin és görög szerzőkből évente kétszer latin stílusgyakorlatokat tart.¹⁷⁴

A hosszadalmassághoz, túlzó részletezéshez vegyük még hozzá, hogy Sinai magánügyei (pörei stb.) miatt sokat mulasztott, főképp „a reá nézve végzetes 1790–91. tanévben”. Ilyenkor egy-egy tehetségesebb tanítványa olvasta fel jegyzeteit. (1791–1792-ben Budai Ézsaiás) A vele kapcsolatos nem mindig ildomos vizsgálat során tehát valószínűleg a teljes igazságot mondják tanítványai, mikor kijelentik: „nem volt igen láttatja Tanításának”. Tanári munkájának legfőbb hibáját Révész Imre látja, hogy az átlagos oktatás, és a jelesebb tanítványok tudományos igényei között nem tudta biztosítani a helyes összhangot.¹⁷⁵

Az előadások hosszadalmissága, hosszabb-rövidebb időre való megszakítása mellett nagy hibát jelentett az előadott anyag s a benne megnyilvánuló szemlélet elmaradottsága is. Leonard Offerhaus (1699–1779), aki már Maróthinak is tanára volt Groningenben, valójában a XVIII. sz. elmaradt történetiszemléletét folytatta tanításában s 1751-ben két kötetben kiadott Compendiumában. A könyv tartalmát az akkori idők szokása szerint legtömörebben terjedelmes címe foglalja össze, amely magyar nyelven így hangzik: Az egyetemes történelem összefoglalása, melyben a föld kerekésége történt vallási és világi események a világ kezdetétől a Krisztus születése utáni XVIII. századig időrendben a lehető legrövidebben adatnak elő, mindegyik a saját helyéhez és korához kapcsolva, a történettudósok tanúságtételével megerősítve. Sinai ennek második, 1756. évi kiadását kapta frissen Groningenben s hallgatta a szerzőt is.¹⁷⁶ Offerhaus történetiszemlélete már akkor elavult volt, hiszen mint a hozzáértő Révész Imre megállapítja, történetiszemléletét a református hitvallási ortodoxia az egyházi dogmatizmus határozza meg. A történelmet hagyományos bibliai keretben adja elő, a Biblia teljes anyagát történelmi hitelűnek tartja. Ennek megfelelő volt természetesen társadalomszemlélete is. Anyagát 1700-ig dolgozta fel, ezért könyve utolsó 1778. évi kiadását Matthias Schroekh (1733–1808), Bél Mátyás unokája, némileg átdolgozta s kiegészítette a XVIII. sz. történetével (Leipzig 1778.) teret adva a magyar eseményeknek is. Ugyancsak Révész állapítja meg, hogy Schroekh, bár maga is egyházi, vallási szempontból vizsgálja, nézi a történelmet, némi mérsékelt felvilágosodásnak is tanújelét adja. Sinai azonban, mint maga is mondja, bár használta Schroekh átdolgozását, a felvilágosodásnak még ennyit sem enged, „sőt teológiai konzervativizmusa és politikai reakciósága még erős rendi elfogultsággal is egybeszővődik”¹⁷⁷. Révész e felfogására a példák egész sorát hozza fel Sinai más munkáiból is, de kiviláglik ez egész életében megnyilvánuló magatartásából, tetteiből. (Pl. Rákóczi és szabadságharca lebecsülő emlegetéséből.) Ez a felfogása, amelyet valószínűleg társadalmi ambíciói is tápláltak, sodorta őt e szinte szélsőséges Habsburg-lojalitás mezejére, amely nemcsak tanításában, élete mozzanataiban is megnyilvánult.

Tanult azonban hasznos dolgot is Offerhaustól. Ez az író ugyanis bővelkedik irodalmi és történelmi kűtfőutalásokban, hogy azokkal példaként szolgáljon és

segítséget nyújtson fiatal kutatók, érdeklődő diákok számára. Talán itt van Sinai forráskutató hajlamának gyökere, annak a hajlamnak, mely őt a tanító tanárság felől a tudós és tudósnevelő egyoldalúsága felé ragadta, aminek viszont forrásgyűjteményeit, feljegyzéseit köszönhetjük. Sajnos azonban ezek szinte sosem értek el a kiadható szinten való kidolgozásig. Életében a klasszikus auktorok kiadásán kívül csupán egy munkája jelent meg, a *Sylloge actorum publicorum, quae pacificationis Viennensis historiam illustrent* (Pest, 1790), s holta után századunkban is egy, a *Praelectiones publicae in historiam ecclesiasticam seculi XVI.* (Debrecen, 1911). Ő azonban éppen a roppant méretű anyaggyűjtésben látta mind tanári, mind tudósi munkájának legfőbb érdemét. 1785. évi jelentésében pl. kijelenti, hogy ő a történelem tanításában teljesen önálló úton jár, mert Offerhaus vezérfonalát követve, azt saját forrástanulmányjaival egészíti ki, s ezáltal olyan világosságot vetett elsősorban a magyar történelemre, egészen saját koráig, akár a legismertebb korabeli történészek (Pray György, Desericzky Imre, Cetto Benedek nevét említi), emellett nagy munkát fordított a hazai református egyháztörténet homályos pontjainak tisztázására, fehér foltjai kitöltésére. S itt sok tekintetben igaza van. „Történettudósi, filológusi hagyatéka még csupa torzóban is tekintélyes darabja a magyar tudománytörténetnek” – írja róla Révész, megtoldva azzal, hogy „egyházpolitikai harca és abból folyó nagy pöre nemcsak az egyházi, hanem a világi jogtörténet szempontjából is fölöttébb érdekes, nem egy tekintetben egyedül álló a hazai jogfejlődés történetében”.¹⁷⁸

Sajnálatos módon Sinainak nemcsak tanári, tudósi munkája, de egész élete torzóban maradt. Tönkretették pörei, melyeket a Baranyi-örökség ügyében s más kisebb ügyekben folytatott, s egyházpolitikai harcai az ún. „papi párt” élén. Bár hosszadalmas dolog lenne fölfejtetni, a két vonalon folyó küzdelem valahol közös gyökérből eredt, ha külön-külön folyt is, nemcsak párhuzamosságuk kapcsolja össze őket, hanem olykor-olykor érintkező részletek is. A közös gyökér mindenesetre Sinai egyéniségében, nagyravágyásában, hiúságában és sajátos történelmi vakságában rejtett, melynél fogva nem volt képes meglátni a történelmi realitásokat, csak azokat a mozzanatokot, melyek egyéniségéből eredő ambícióit támogatták. Innen eredt feudalisztikus, sőt egyenesen aulikus felfogása, mely nemcsak tanításában jelentkezett, de különösen az „úri párt” elleni harcban is. Szerencsétlenségére ellenfelei, főleg azok vezetője, Domokos Lajos haladóbb, az idők szavát jobban megértő felfogást, a Kollégiumot is okosabban, előrelátóbban féltő, védő elgondolást képviseltek, Domokos erélye pedig semmivel sem volt kisebb az övéénél, sem kitartása, sem harcos szelleme. Sinai hátrafelé, Domokos előre nézett. Természetes, hogy az előbbinek el kellett buknia.

Pedig eleinte a két nagy egyéniség együtt haladt a Kollégium védelmében. 1770 után pl. Domokos mint gondnok Sinait küldte a királynőhöz kihallgatásra a betiltott legációk ügyében. Egyetértének a *Ratio Educationis* elutasításában is, bár elgondolásaik az elutasítást illetően már nem azonosak, ami kitűnik abból az 1783-ban készített felségfolyamodványból, melyet a Ratio ellen állásfoglaló ref. főbizottság, az ún. „Generálkonvent” (melyben a Tiszántúlt Domokos Lajos és Hatvani István képviselte) volt benyújtandó az uralkodóhoz. A folyamodvány végleges formájában erősen átdolgozva került, nem a királyhoz, hanem a Helytartótanácshoz. Az eredeti

fogalmazványban viszont érdekesen jelennek meg Sinai nagyravágásának, s ebből származó elvakultságának jelei. A Kollégium érdekeit védő, bár az adott helyzetben túlzott kívánságai között, mint pl. az, hogy a református főiskolák szabadon tarthassanak fenn nyomdákat, tanulók szabadon látogathassák a külföldi főiskolákat s onnan szabadon hozhassanak be tudományos és pénzbeli segédeszközöket, az uralkodó hagyja érintetlen a tanulóifjúság segélyezésének forrásait, a református iskolák kapják vissza elvett alapítványaikat, – olyanok szerepelnek, hogy az iskolák előljáróit kitüntetésekkel és magasabb címekkel (honoribus ac gradibus altioribus) ékesítse fel a felség, a kollégiumi rektorok és professzorok javadalmát növelje „salariis, pensionibus ac praemiis”, még hozzá bőségesen (munifice) (ezt a szót később törölte).¹⁷⁹ Domokos Lajos a világi urakkal egyetértésben már ekkor, de már előbb is, nem tartották elégnek a pusztá konzervatív tiltakozást a Ratio ellen, hanem az iskolák egyházi vezetés, irányítás alatti megmaradása mellett, azoknak korszerű szintre, a józan, megfontolt haladás szintjére való emelését óhajtották. Olyan iskolákat kívántak kialakítani, melyekben korszerűbb tanítási anyagot frissebb elevebb tanítási módszerekkel adnak elő. Itt, e körülményben rejlik a Sinai–Domokos ellentét történelmi magja.

Domokos már 1778-ban kidolgozott a Kollégium részére egy új tanítási rendet. Ez lett – mint láttuk, az első Ordo, melyet 1782-ben a professzorok megkérdése nélkül léptetett életbe az egyházkerület. A tanárok a személyi sérelmen túl (Hatvani, Sinai tanítási anyaguk, módszerük ellen irányulónak tekintették) gyakorlati tekintetben sem értettek egyet a rendelkezésekkel. Tiltakoztak, s megindult a két fél részéről a küzdelem, melynek vezére, a tanári kar oldaláról tiltakozásainak fogalmazója, Sinai volt,¹⁸⁰ míg az egyházkerület részéről természetesen a kezdeményező Domokos.

A kibontakozó harc aztán lépésről lépésre beletorkollott a már régen lappangó, s hamu alatt parázsló ún. „papi” és „úri” párt egyre élesebbé váló küzdelmébe.¹⁸¹ A világiak, mind az egyházkerületben, mind Debrecen egyházában egyre nagyobb befolyásra tettek szert, már csak azért is, mert az államhatalom részéről történő támadások idején az egyháziak egyre gyakrabban húzódtak az előkelő világiak, főurak, tehetős emberek oltalmazó szárnyai alá, támaszkodtak anyagi segítségükre. Sinai úgy tűnik, átlátta, hogy mind a tanárok, mind a hatalomra törő világiak ellen csak úgy vehetik fel a harcot, ha maguk is növelik hatalmukat. Ez az elgondolás, természetesen egyéni ambícióival is együtt járt. Szathmári Paksi István halála után 1791. május 2-án a papi párt puccszerűen (Domokos Lajos és Rhédey Ferenc távollétében, akik az országgyűlésen időztek) szavazataival, ami a szavazatok egy részének elforgácsolódása mellett is abszolút többséget jelentett az ellenpárt 70 szavazatával szemben Sinait püspökké választotta. Az ellenfél azonban nem adta meg magát. 1791. június 28-ra Hunyadi Ferenc egyházkerületi főjegyző, az „urak” pártjának embere s püspökjelöltje, új közgyűlést hívott össze, amely tekintet nélkül a megjelentek csekély számára s összetételére (128 világi mellett 16 lelkész), Hunyadi választotta meg, Sinait pedig a püspökségről letéve, még tanárságától (1791. aug. 8-án), illetményeitől is megfosztotta. Az ügybe mindkét fél kérései alapján az állami hatóságok is beavatkoztak. A makacs ellenfelek között igen hosszú pereskedés keletkezett, mely hatalmas jogi, sőt jogtörténeti vitává terebélyesedett, annál is

inkább, mert az ügybe súlyos anyagi természetű vádak és ellenvádak is belevegyültek. Az egész „egyházi” ügyből végül, 1793-ban, „fiscalis actio” kerekedett mely a 27 pontot tartalmazó vádlevél szerint jóformán anyagi ügyek körül forgott. Végül Sinai alulmaradt mind az egyházi, mind a világi hatóságok előtt. Az ügyeket lezáró helytartótanácsi végzés (1801. aug. 11.) rámutat az ügyben a felügyeleti szervek (superintendentia, gondnokok stb.) felelősségére, s javasolja, hogy Sinai részére megfelelő kegydíjat juttasson az egyház. Mintegy összefoglalásul pedig bölcsen megállapítja, hogy az egész óriási pör a papi és a világi fél kölcsönös uralmi viselkedéséből (pruritus dominandi) és hatalmi féltékenységből származott. Ezzel mi is megelégedhetünk, levonva a tanulságokat.

Sinai részére a superintendentia 1804. január 1-től évi 200 forint kegydíjat állapított meg, s benne hagyta tanári lakásában. Azok, akik az öreg Sinai nyomoráról beszélnek, csupán ezt a kegydíjat veszik alapul és Sinai sokfelé eljuttatott segélykérő leveleit, elfeledkezve arról, hogy Sinai tanársága idején s ekkor is jelentős birtoktestekkel rendelkezett Derecskén, Biharpüspökin, Váncsodon stb. melyekre saját feljegyzései szerint nagyobb összegeket költött, bizonyára a jövedelmezőség érdekében. Az édesanya halála után pedig három testvér osztozott a „maradott jók”-on.

Míndezek ismeretében be kell látnunk, hogy Sinai győzelme, egyéni ambícióinak maradi, sőt reakciós, aulikus gondolkodásának mind tanítási, mind egyházigazgatási téren való érvényesülése súlyos veszélyt idézett volna a Kollégiumra s a református egyházakra. Bár az ellenfelek „pereskedése” nem nyújt valami felemelő látványt, a történelem a Domokosék győzelmét, ha nem is minden lépésüket, tartja helyénvalónak.

III. A SZORONGATTATÁS ÉVEI. HARC A RATIO EDUCATIONIS KÖRÜL

1. *Küzdelem a fennmaradásért.*

Mária Terézia 1752. évi rendelete anyagi alapjaiban rendítette meg a Kollégiumot. A helyzet főleg a fizetés nélkül maradt tanárokat sújtotta. Tehát elsősorban róluk kellett gondoskodni. A felségfolyamodványon túl a consistorium ez irányba tette meg az első lépéseket. Különböző adományok gyűjtésével létrehozta az ún. tanszéki alapot. Első adományozója Szeremlei Sámuel akkori főbíró s az iskola kurátora volt 200 forinttal. Őt követte Bánffy Farkas báró, Szódi István lelkész, a túrkevei egyház s mások. 1772-ben az alap 2558 forint tőkével rendelkezett, s 1796–1797-ig külön kezeltetett, az alapítók neveivel.¹⁸² A debreceni református egyház már 1756-tól magára vállalta egy tanszék fenntartását s vállalását 1789-ig teljesítette. Ugyancsak az egyház fizette a köztanítókat 1827-ig. Ezenkívül az egyház kisebb adományokkal is támogatta az iskolát, az alumnusok eddigi segítségével kívül más módon is, például nagy ünnepek alkalmával perselypénzeknek a Kollégium részére való juttatásával. 1782 húsvétján pl. a három templomban lelkészi felhívás alapján a hívek 143 magyar forintot adományoztak a Kollégium részére, pünkösdkor pedig 143 forint 36 dénárt. Ez utóbbiból a 155 remanens diák között

(ezek a Kollégiumban kötelezően visszamaradt tanulók) 118 forint 46 dénárt osztottak szét.¹⁸³ Természetesen nem maradt el a vidéki református egyházak segítsége sem. A város sem feledkezett meg szívéhez nőtt iskolájáról. 1755-ben például 55 rajnai forintot adott a szolgadiákok közt való szétosztásra.¹⁸⁴ Az anyagi helyzetének mélypontjára jutott iskola¹⁸⁵ professzorai, a város és az egyház vezetői szorongatott helyzetükben a külföldi protestáns egyházakhoz is fordultak segítségért. 1753. okt. 2-i keltezéssel a Zürichben tanuló volt kollégiumi diák, Weszprémi István révén segélykérő iratot juttattak el Zürich első papjához, Conrad Wurzhhoz, Weszprémi az irat két másik példányát Thomas Herring canterbury-i érsekhez s az utrechti hittudományi karhoz továbbította. A kérelmeknek meglelt az eredménye. A svájci református kantonok 18 egymást követő évben 400 forintot, a hollandi szövetséges rendek (Belgium Foederatum) 24 éven át ugyancsak 400 forintot küldtek a Kollégium segítségére. A canterbury-i érsek pedig az angliai püspökségek s cambridge-i, oxfordi egyetemek gyűjtéséből alapítványt létesített, melynek kezelését a „Societas de propaganda fide apud exteros evangelio” nevű társaságra bízta, s annak kamatait évenként igyekezett eljuttatni a Kollégium részére.¹⁸⁶ Az igyekezet azonban nem mindig járt sikerrel. Az angol alapítvány kamatai például 1786–1803 között egyáltalán nem érkeztek meg (összege 1804-ben 326 fontsterlinget tett ki).¹⁸⁷ A befolyt összegből (s egyéb forrásokból) éppen csak kikerült a professzorok és a praeceptorok fizetése. Ezért 1773-ban ismét kérelem fordulnak a professzorok a Helytartótanácshoz, hogy engedélyezze számukra a város részéről a kezelésében lévő alapítványok fejében élvezett tűzifa-, szén-, só-, kaszáló- és borjavadalmakat. A kérés Dobozy Mihály egyházkerületi főgondnok buzgólkodása következtében eredménnyel járt. A Helytartótanács 1774-ben úgy intézkedett, hogy a visszatartott szepesi dézsma fejében a város juttasson a Kollégiumnak évenként 150 öl tűzifát, hetenként 20 köböl búzát és naponként 8 hordó ivóvizet.¹⁸⁸

1754-ben az egyházkerület is segélyt rendelt a Kollégium számára, s 1757-ben 25 arannyal járult a tanári fizetési alaphoz, s mivel a szorongatások kezdetétől a Kollégium is többször menekült a superintendencia szárnyai alá, 1765. jún. 6-án hivatalosan is magára vette az iskola feletti felügyeletet és irányítás jogát (censura ac animadversio)¹⁸⁹. Természetes módon azonban a városi Tanács ha közvetett módon is, továbbra is részt vett a Kollégium irányításában, anyagi gondjai intézésében, de támogatta oly módon is az iskolát, hogy a világi hatóságokkal kapcsolatos ügyeiben, mint láttuk, mindig mellé állt, s valóságos védőburkot alkotott körülötte, annak ellenére is, hogy Mária Terézia intézkedései következtében a városban lakó csekély számú katolikusság ugyancsak a királynő erőszakos intézkedései folytán, egyre nagyobb teret kapott a város igazgatásában, a Tanácsban. A város vezetőinek ez a magatartása abból is következett, hogy mint láttuk, a legfőbb vezetők s mások is, az egyház és a Kollégium elöljárói is voltak. Mindezek folytán a Kollégium kettős irányítás alá került, a debreceni egyház és az egyházkerületé alá.

Az így kialakult kettős hatalom egyelőre azért nem okozott bonyodalmat, mert mind a debreceni egyháznak, mind a kerületnek legerélyesebb (szükség esetén erőszakos) tagja, Domokos Lajos irányította az ügyeket, mint az előbbinek haláláig főgondnoka, s mint a kerületi consistorium legtekintélyesebb tagja. Fokozta Domokos tekintélyét a későbbi időkben a Sinai felett aratott győzelme is.

A különböző szervek együttműködése többnyire tökéletes volt. Az egyházkerület befolyásának a növekedésével együtt eleinte egészen természetesnek tartották, hogy a kerület gyűlésein a professzorok is jelen legyenek, bár 1767-ben többen felszólaltak jelenlétük és szavazati joguk ellen, a közgyűlés azonban jóváhagyta jelenléti és tanácskozási jogukat. Közben a professzorok gyűléseiben is jelen voltak a prédikátorok, tanácsurak (a consistorium tagjai), s a főbíró, mint gondnok. 1774-ben pedig a kerület részéről utasítást dolgoztak ki a kerületi főgondnok részére az iskolák, főleg a Kollégium fölötti vigyázás tekintetében.¹⁹⁰

Domokos Lajos 1728–1803 mint városi főjegyző, 1774-től 1786-ig mint főbíró, a debreceni egyház és a Kollégium gondnoka volt. Külföldi egyetemeket végzett nagy tudású széles körű jogi ismeretekkel rendelkező ember volt, amellet törhetetlen erélyű és bátorságú, aki szembe szállt nemcsak a Habsburg hatalomnak a város és a Kollégium ellen intézett támadásaival, akár az uralkodóval is, de a törekvéseit belülről, a Kollégium és az egyháziak felől veszélyeztető igyekezettel is. Harcai mellett erejéből, műveltségéből futotta írói alkotásokra is. Benedek Mihály lelkész közreműködésével készítette *Deductio regiminis ecclesiastici in Hungaria a primis inde reformationis temporibus* c. kéziratban maradt munkáját, mely a világiaknak a református egyház kormányzásában kezdettől betöltött szerepét világította meg. Lefordította J. Rautenstrauch *Álom II. Józsefről* című művét és Fr. Fénelon *Télemachos kalandjai*, (Les Aventures de Télémaque) című regényét, melyet kéziratából Köpeczi Béla adott ki 1980-ban. „Oszlop ember”- mondja róla is a debreceni egyház halotti anyakönyvének bejegyzése.¹⁹¹ A Budai Ézsaiás által fogalmazott sírversének utolsó két sora pedig így szól;

Multis ille bonis flebilis occidit
Flebilior nulli ac Debrecinensibus.

(Sok jó ember siralmára halt meg, de leginkább a debrecenieknek.)

2. Támadás, védekezés

Láttuk már, hogy a Rákóczi-szabadságharc bukása után milyen súlyos nyomás nehezedett a protestáns iskolákra s mily erőteljesen indult meg rovásukra a katolikus, főleg szerzetesi iskolák előre törése. A helyzet a század második felében még tovább súlyosbodott. A Helytartótanács rendelete szerint a pápai főiskolát 1752. május 8-án át kellett adni a római katolikusoknak. 1754. január 30-án a szatmári tógás diákokat is világgá kergették. 1755. márc. 13-án a virágzó nagybányai iskolát grammatikai szintre fokozták le, s 1759. okt. 15-én a tatai iskolát is lefoglalták és így tovább.

A XVIII. századi zaklatások következtében a debreceni Kollégium partikuláinak száma is megapadt. A Kollégium középfokú partikuláris iskoláinak száma, mely Nagy Sándor szerint a század első harmadában még 126-ot tett ki, de olykor ennél is több volt, az 1766-i országos összeírás idejére 21-re apadt. Az alsóbb fokú iskolák száma természetesen ennél több volt. Nagyjából egyezett a lelkésztartó községével.¹⁹²

Bár az említett intézkedések, törekvések a város vezetőinek szilárd magatartása, olykor bátor ellenállása következtében egyelőre közvetlenül nem érintették a Kollégiumot, a nyomást azonban mint az előbbi jelekből is láttuk, egyre fokozódóbb mértékben érezték.

Révész Imre *Bécs Debrecen ellen* című tanulmányában pontosan megrajzolja azokat a lépéseket, amelyek révén a Habsburg-uralkodók, főleg Mária Terézia trónra lépésük után mindent elkövetnek a város református jellegének megszüntetésére, a katolikusok létszámának, sőt a város vezetésébe való, számukat messze meghaladó beleszólásuk növelésére; 1731-ben pl. a 12 szenátori hely közül kettőt katolikusokkal akarnak betölteni, holott a városban még 1770-ben is minden állami támogatás ellenére csak 354 katolikus élt 23 144 reformátussal szemben. Ez a törekvésük ekkor még nem sikerült, de 1759-ben már megindul a Tanács és Communitas katolikusokkal való feltöltése. 1777-ben a városban működő 287 hivatalnok közül már 237 katolikus.¹⁹³

A hatalmi törekvések végrehajtói az ún. királyi biztosok, akik Debrecenben, mint 1715-ben végleg szabad királyi várossá lett közigazgatási egységben 1717 óta működtek a királyi akarat képviselőiként, s olykor igen erőszakosan, eszközökben nem válogatva gyakorolták hatalmukat. A város vezetősége azonban bátran küzd jogaiért, történelmileg kialakult önállóságáért, a vallás, sőt a lelkiismeret szabadságáért. Olykor kénytelen ugyan engedni az erőszaknak, de lélekben legalábbis nem török meg. Ezt polgárai összetartásának, lelki egységének, amelyet még mindig a puritanizmus eszméi vezérelnek, s két kiváló vezetőjének, Domokos Mártonnak (1697–1764) és Lajosnak (1728–1803), apának és fiának köszönhet. Mind a kettő nagyműveltségű, külföldi egyetemeket (az apa Halleban és Utrechtben tanult) végzett férfiú volt. Lajosnál a szilárdsághoz némi erőszakosság és nyersség is kapcsolódott, de ez az ő helyzetében munkájának, városának is javára szolgált.

Domokos Márton szellemi arcát legjobban Hatvani István szavaival rajzolhatjuk ide, ott állt, amikor halálos ágyánál a tanári kar testületileg búcsút vett az iskola nagy pártfogójától. Hatvani szavai így hangzanak: „Ezen nagyemlékezetű úr minden valóságos tudományoknak nagy szeretője és betsüllője volt. Ifjatska korában az idevaló Nemes Tanács mint Alumnust tartotta. Oskoláit elvégezvén a Hallei Akadémiákonn ment, ott hallgatta Grundling Ludwig Böhmer és Heineccius Juris Consultusokat (jogtudósokat). Így maga is nagy historicus és Statista (állományügyekhez értő) lett. A német, francia és olasz nyelveket nemcsak értette, hanem ez nyelveken folyvást is beszéllett és írt. A Bibliát mindenek felett szerette. A mellyet 30-szor is általa olvasta”(!). – Szathmári Paksi professzor pedig „Oszlop ember”-nek nevezte halotti beszédében, s ő is kiemeli átfogó műveltségét, széles körű nyelvtudását. A főbírói tisztelet 1735-től haláláig viselte s szilárd jellemének, hitének nagy jogi tudásának erejével bátran és okosan igyekezett elhárítani – s legtöbbször sikerrel – III. Károly és Mária Terézia meg-megújuló támadásait a város és a Kollégium ellen. Mindezen kívül erejéből futotta irodalmi tevékenységre is. Részt vett Fr. Osterwaldnak (1663–1747) *A keresztyének között ez idő szerint...* stb. c. műve fordításában.¹⁹⁴ S neki tulajdonítják a *Keresztyén etikának rövid summája* 1750-ben Debrecenben megjelent művet is, és ő volt Maróthi reformtörekvéseinek legfőbb támogatója.

A Kollégiumot legsúlyosabban érintő intézkedés volt a korábbiakon túl, hogy a Helytartótanács megtiltotta a városnak, hogy a Kollégiumot, mint iskolafenntartó patrónus a régi módon támogassa, illetve ezt csak úgy engedte meg, ha az 1729-ben egy tanárral és 22 tanulóval induló piarista iskolát is hasonló mértékben támogatja.¹⁹⁵ A városi tanács úgy próbálta áthidalni a nehézségeket, hogy még 1743-ban formailag elkülönítette magát az egyházi és iskolai ügyektől s az utóbbiakat az egyház hatáskörébe utalta. Ugyanakkor viszont megalakította a konzisztóriumot, azaz más szóval önálló presbiteriumot létesített, melynek tagjai azonban a városi tanács soraiból kerültek ki, elnöke pedig egyben a Kollégium főgondnoka a mindenkori főbíró, illetve később a polgármester lett.

Közben a katolikus egyház túlsúlya mellett, még a rendiség keretei között a Habsburg-birodalomban is megkezdődött a felvilágosodás beszívargása. Sajátos módon először az udvar és főnemesség körében, majd a társadalom különböző szintjeire. A legjobb példa e folyamatra nálunk Bessenyei György, akinek számára a bécsi testőrség a felvilágosodás iskolája lett,¹⁹⁶ melynek fénye Magyarországra is kiáradt. Szempontunkból legjelentősebb a felvilágosult abszolutizmus kialakulása, mely már a buzgó katolikus Mária Terézia idején mutatkozott, s melynek iskolai vonatkozásokban legnyomósabb lépése volt az egyház hatalmának háttérbe szorítása az iskolázás területén. A tanítás, tanulás politikai üggyé lett. Ismeretes Mária Terézia mondanak: „Die Schule ist und bleibt ein Politikum” – A csúcstól e téren a felvilágosult abszolutizmus elveit szinte dogmatikus merevséggel megvalósítani törekvő II. József uralkodása, a szerzetes rendek felszólása, iskoláik bezárása, az állami iskolázás megszervezése, a *Tűrelmi Rendelet* jelenti.

Ezek a változások a protestáns, közelebbről a református iskolák terén fokozták a háborgatás, beavatkozás lehetőségeit. Az államnak az iskolákkal kapcsolatos sorozatos intézkedései, főleg 1766 óta, oda irányultak, hogy a felekezeti iskolázás jogát mind jobban megszorították, s azokat az új eszmék jegyében a birodalom összes iskoláira vonatkozó egységes elgondolásnak rendeljék alá. Mindez a református iskolák számára a megpróbáltatások újabb forrását jelentette. Most már nemcsak katolikus egyházi érdekből, ami ugyan a század elején egybeesett az államéval, hanem pusztán állami érdekből is súlyos nyomás, zaklatás nehezedett rájuk. E kettős nyomás első képviselője Barkóczy Ferenc esztergomi érsek Mária Terézia bizalmasa volt. A királynő ugyanis 1761-ben őt bízta meg az állami szempontú iskolázás terveinek kidolgozásával s ennek megvalósításával. Barkóczy ennek úgy igyekezett eleget tenni, hogy a katolikus ellenállást legerélyesebben képviselő jezsuiták befolyásának gyengítése mellett a protestáns iskolázás megszüntetését vette célba. Ennek érdekében javasolta, hogy a protestánsoknak sehol se lehessen a grammatikai foknál magasabb iskolájuk.¹⁹⁷ Szándékát ugyan nem válthatta valóra, mert 1765-ben meghalt, de Pálffy Miklós országbíró a vezetésével működő tanulmányi bizottság révén még erélyesebben járt el. A közoktatás ügyét teljes mértékben királyi felségjognak nyilvánította. (Ennek értelmében sajátította ki pl. a jezsuiták iskolafenntartásra rendelt vagyonrészét, amelynek segítségével végrehajtotta a nagyszombati egyetem Budára helyezését s államivá tételét.) A bizottság javaslatára pedig a királynő megbízta Ürményi Józsefet, a királyi kancellária tanügyi előadóját egy minden felekezeten felülálló, ez egész birodalomra kiterjedő tanterv elkészítésé-

vel. Ez lett majd az 1777-ben kiadott *Ratio Educationis*, mely a barokk kor eszméit a felvilágosodás mérsékelt, ennek inkább a gyakorlati életre vonatkozó elveivel egyesítette.

A protestáns (elsősorban a református) iskolák elleni intézkedések kezdetét az iskolai célokra való gyűjtések eltiltása jelentette. III. Károly már 1715-ben (XXXI. tc.) megtiltotta a protestánsoknak az egymás közt való gyűjtést, de azt egyelőre nem tudta megakadályozni. Az 1731. évi Carolina Resolutio újból elrendelte, hogy az ország területén tilos minden gyűjtés. Ennek alapján 1738-ban a Helytartótanács rendeletben tiltotta meg a katolikus iskolák számára is a „koldulgatást” (mendicatio), s a rendeletet a megyei hatóságok a református iskolákra is vonatkoztatták. A diákok megélhetését szolgáló kápsálás, szupplikálás, legáció akadályozása természetesen súlyosan nehezedett a Kollégiumra. Ezekhez járult még a külföldről szerzett könyvek behozatalának megnehezítése, a debreceni nyomda termelésének leszűkítése. 1763. nov. 9-én a professzori kar ismét kérte a királynőt, hogy e nehézségeket szüntesse meg, hiszen a Kollégium jó keresztyéneket, hazafias polgárokat, hasznos alattvalókat nevel.¹⁹⁸

A Helytartótanács 1769. okt. 2-án az 1738. évi rendeletet megújítva azt „expressis verbis” kiterjesztette az „akatholikus” iskolákra is, mondván, hogy egyik fajta iskolába sem vehető fel az, aki koldulás nélkül nem képes magát fenntartani. 1769. okt. 30-án Bihar megye (amelynek főispánja a váradi püspök volt) közgyűlése már átiratban közli a várossal a rendeletet, kísérő iratában jelezve, hogy ismeretes, miszerint Debrecenben sok diák él koldulásból, akik ilyen céllal a falvakat is felkeresik, ezért felhívja a város előljáróit, hogy a rendeletet léptessék életbe, különben a megyei hivatalok avatkoznak be. A város által továbbított iratra a tanári kar ugyan csak a város útján 1769. dec. 16-án *Declaratióban* (Nyilatkozat) felelt. Ebben sajnálkozásukat fejezik ki, hogy a megye téves értesülésekkel rendelkezik a Kollégium tanulói felől. Az iskolában nincs tanuló, aki minden támasz nélkül, csak koldulásból élne. Gyűjtenek ugyan a városban kenyeret, fát stb., de többnyire tanítványaik szüleitől, s az iskola kegyuraitól, mint az intézmény fenntartóitól, egyházuk tagjaitól, a segítség fejében viszont a diákok gyermekeiket csekély díjért, a szegény polgárok gyermekeit s az árvákat pedig ingyen oktatják. A temetések alkalmából nagy számban naponta mennek vallási szolgálatra, egészségüket és ruházatukat nem kímélve. Önfeláldozóan vesznek részt a városban keletkezett tüzek oltásában (volt rá eset, hogy diák életét veszttette e szolgálat közben.) Az irat tömören és pontosan foglalja össze a város és az iskola élő kapcsolatát. Szól azokról a diákokról is, akik főleg a nagy ünnepek alkalmával felkeresik a távolabbi városokat, a falvakat, melyek református egyházai s református nemessége az iskola jötevői. Ezért a segítség viszonzásul a lelkeseknek segédkeznek az ünnepek alatt, személyesen tanúsítva, hogy nem méltatlanok a jótéteményekre, amelyeket szolgálatuk fejében elfogadnak ugyan, de azt nem házról házra járva koldulják össze, mert az tilos a számukra. Egyben kérik a városi hatóságot, hogy nyilatkozatukat azzal az ajánlattal továbbítsa a vármegyéhez, hogy ott se tekintsék a tanulóknak az egyházakba való kiküldését koldulásnak. A városi tanács a felterjesztést jóváhagyja.

Közben tovább folyt a Kollégium közvetlen zaklatása. 1763. aug. 15-i kelettel megérkezett a városi tanácshoz a váradi püspökség kísérő levelével a Helytartóta-

nács rendelete, mely közli, hogy belső állapotának megvizsgálására „homo dioecesiensis”, azaz a váradi egyházmegye küldötte fogja meglátogatni az iskolát egy bizottság élén, s kéri a Magistrátust, hívja fel a Kollégium rectorát, professzorait s másokat, akik a tanítás folyásáról, állapotáról, milyenségéről bármilyen felvilágosítást tudnak adni, hogy a következő napon kilenc órára jelenjenek meg a piaristák Kollégiumában a bizottság előtt. A felhívásra azonban senki sem jelent meg, sem a Tanács, sem a Kollégium részéről, mert az előbbi szept. 17-én kelt levele szerint a püspökség kíséreléssel „hiba” csúszott be, mivel az eredeti rendeletben szó sem volt a főispán s más megyei tisztviselők (Bihar megye alispánja, a bihari nemesek bírása, hivatali ügyintézője) részvételéről, ellenkezőleg: az csak városi tisztviselők közreműködését írta elő. Egyúttal felterjesztette a Kollégium tanárainak egyidejűleg kelt folyamodványát, melyben a tanári kar is sajnálkozását fejezi ki, hogy az elrendelt vizsgálat nem városi küldöttek által történne, hanem püspöki megbízottak útján. Az ügyet megbízott Pier Xavér Ferenc váradi kanonok szept. 19-én kelt válaszában megírja, hogy a Tanács emberei is részt vehetnek a bizottságban. Szept. 3-án a Tanács megismétli az előbbi levelében kifejezett észrevételeit, 20-án pedig felterjeszti közvetlenül a királynőhöz a Kollégium gondnokainak és a superintendensnek az aláírásával. Az eljárás következtében a nyomozó bizottság többé nem jelentkezett, de az iskola állapotáról jelentést kellett tenni, s ezt a tanári kara püspök és a főkúrator aláírásával a Tanács útján 1763. nov. 9-én meg is küldte közvetlenül a királynőnek.¹⁹⁹

Az egy ívrét lapnyi jelentés tömör képet ad a Kollégium akkori állapotáról. Eszerint a tanított tudományok: teológia, katekhetika, filozófia, matézis, história, geografia, latin, görög és zsidó nyelv és régiségtan; tanít négy tanár 354 tanulót, akik közül 347 református, 7 pedig ágostai evangélikus, akik a magyar nyelv tanulása végett látogatják az iskolát. Tanfolyam: 6 év (nyilván az 1743-ban bevezetett három évi előkészítővel). Felhozzák, hogy a tanárok kevés száma miatt a tudományok csak kompendiumokban taníthatók, egyedi tanulás útján pedig a hiányok nem pótolhatók, egyrészt a hazai nyomdák kis száma és szorongattatása miatt, másrészt a külföldi könyvek behozatalának tilalma következtében. Éppen ezért mellőzhetetlen a külföldi akadémiák látogatása. Kéri tehát ennek engedélyezését s a külföldi könyvek szabad behozatalát s a nyomdák szabaddá tételét.

A felterjesztésre közvetlen válasz nem érkezett, de 1766. március 11-én megjött a Helytartótanács rendelete a városhoz, mely az ország iskolaügyeinek szabályozását teljes egészében a Helytartótanácsra bízta, annak kebelében pedig egy külön bizottságra, egyben pedig felvilágosítást kér a debreceni főiskoláról. A választ a Tiszántúli Egyházkerület április 22-én adja meg. Ebben hivatkozva a régi vallásszabadságot biztosító törvényekre, öntudatosan védekeznek. Megemlítik az iskolák törvénytelen megszüntetését, s kijelentik, hogy a régi s ma is érvényes törvények szerint a református iskolák szervezési és felügyeleti joga egyedül saját egyházi felsőségét illeti meg.²⁰⁰ Az ügy folytatásaképpen pedig még ez évben, augusztus 26-án a Tanács újabb részletes tájékoztatót küldött az iskola viszonyairól. Ezt a tanárok nevében Sinai fogalmazta meg. Részletesen bemutatja benne az iskola keletkezését, tanügyi állapotát, tanárait, előadásait, felsorolja az iskola jövevőit, egykori fejedelmi pártfogóit, alapítványait, melyektől igazságtalanul megfosztották.

Kérik tehát, hogy az iskola és tanárai állíttassanak vissza e javadalmakba, hogy révükön a tudományok fejlődhessenek. Ismételten sürgetik a külföldi főiskolák szabad látogatásának lehetőségét, a könyvek behozatalát s a hazai sajtó felszabadítását.²⁰¹

3. *A Ratio Educationis és a Methodus*

Míndeközben nagyobb, átfogóbb lépések is történtek országosan is az iskolaügy terén. A kormányzat részéről megkezdődtek a központosító, egységesítő törekvések. Ezek szele először Ausztriát érte el, mert ott királynői kezdeményezésre már 1774-ben, illetve 1775-ben kidolgozásra került egy *Allgemeine Schulordnung*, melynek a népiskolákra vonatkozó része már 1774-ben életbe lépett. Magyarországon viszont 1776. aug. 5-én jelent meg a királyi rendelet, mely az országot – Erdély nélkül – 8 tankerületre osztotta s népiskoláit kivétel nélkül állami felügyelet alá helyezte.²⁰² Ez természetesen vonatkozott a Kollégium alsó fokozatára is.

A protestánsokat az új intézkedéseknek már a hírei is ellenállásra ingerelték. 1777 márciusában, tehát még a *Ratio Educationis* kibocsátása előtt, mind a négy református egyházkerület megbízottai elfogadták a gr. Teleki József által készített felségfolyamodványt, melyet az evangélikusok is aláírtak, mely az állami felügyeletnek a protestáns iskolákra való kiterjesztése ellen érvelt, egyrészt azzal, hogy a protestáns iskolák a vallás magvető intézetei (seminaria), s önkormányzatuk, tanítási rendjük még a vallásüldözések idejében is megmaradt, a katolikusok ellenük irányuló gyűlölete pedig máig sem szűnt meg, s az új rend ennek nyithat további lehetőséget.²⁰³

Az egyre jobban előtérbe nyomuló új (állami) törekvések elleni védekezés válhatta ki a Kollégium részéről az ún. *Methodus* megjelentetését is: az intézmény tanárai, vezetői jónak látták alapfokú tanításuk rendjét rögzíteni, s ország-világ elé tárni, mintegy a maguk megerősítésére a közvélemény megnyerésére, a hatóságok tájékoztatására.

A mű 32 lapnyi, negyedréti alakú nyomtatványként 1770-ben jelent meg Debrecenben hosszú, a tartalmát is jelző barokkos címmel. Az egész egy általános utasítással (*Instructio generalis*) kezdődik a praeceptorok, illetve a magisterek számára, majd hét ugyancsak *Instructio*-nak nevezett fejezettel folytatódik, melyek felülről lefelé haladva a címben megnevezett osztályok tanítói részére adnak utasításokat a tanítás anyagára, módjára nézve (Az osztályok neve a *Methodus*-ban: rhetoricai, poetai, syntaxista, grammata, coniugista, declinista.) Ezek után egy külön szakasz, *Instructio pro Docente Artem Canendi*, foglalkozik az énektanítás módszerével, mely mint a címből is kitűnik, akár eddig, külön szaktanító dolga volt (az egyes osztályokban tanítandó énekeket az illető osztályok *instructio*-i írják elő). Végül az *Addenda* (Függelék) c. részben olvashatjuk az alsóbb osztályok és a teológiai fokozat közé iktatott „*Classis Metaphysica*” magisterének szóló utasításokat. Ugyancsak e részben található a görög nyelv tanítására vonatkozó utasítások, melyet már az alsó fokozat két felső osztályában megkezdtek, s ez időben már külön szakoktató tanította.

Bár az oktatás jó része most is a kátétanítás örökletes módján folyt tovább, azaz

kérdések feleletek formájában, a Methodus a továbblépést ajánlja e téren, amit egyébként már Maróthi megtett. Ajánlja, hogy a tanítók az anyag elsajátításában pl. ne a pusztán memorizálásra, hanem a megértésre, a tanulók ítéloképességének gyakorlására törekedjenek (XI).

Új ismeretekre csak a régiak elsajátítása után térjenek át (XII). Arra kell törekedni, hogy a tanulók az új ismereteket a tanítási óra alatt sajátítsák el. A számonkérésnél pedig a tanító a ma osztályfoglalkozásnak nevezett eljárásra törekedjék, azaz ne csak egy tanulóval mondassa fel a leckét. A nehéz felfogású, nem figyelő, nem készülő tanulókat ne veréssel büntesse, hanem pl. az ültetési rend változtatásával. A gyengébb képességű, de igyekvő tanulókat pedig buzdítással kell serkenteni (XIV). Ha a tanító az órán észreveszi, hogy tanítványai lankadnak, igyekezzen figyelmüket könnyebb és élvezetesebb anyag előadásával felfrissíteni. Otthoni tanulásra pedig ne adjon túl sok könyv nélküli megtanulandó leckét (XV).

Mivel pedig a tudást a vele párosult erkölcsi műveltség, az illemtudás teszi élővé, igyekezni kell a tanulókból minden durvaságot kiirtani. E téren maga a tanító járjon elől jó példával, legyen mindig nyájas, derűs. Olvasgassa és gyakorolja a régóta használatos *Praecepta morum* c. könyv szabályait, s tanítsa meg azokra tanítványait is (XVI). Igyekezzen a tanító a mindennapi élet dolgaival is megismertetni őket, pl. hány óra van egy napban, hány nap egy hétben? Kit nevezünk királynak? Mi az ország, mi a város? stb. (XVII).

Az írás tanításánál főleg a szép vonások gyakoroltatására kell ügyelni. E célból a tanító lássa el megfelelő mintával és tollal a gyermekeket. Tegyen tanítványai elé olyan mintákat, melyeket chalkográfusok metszettek rézbe. (Íme a debreceni rézmetszés alapjai.)²⁰⁴ Több ilyen írásmintát tartalmazó lemez is maradt ránk(!) (XVIII). A tanítók kísérik figyelemmel a tanulók otthoni munkáját, s a privatus praeceptorok tanítását (XIX, XX).

Szigorúan előírja a *Methodus* az utasításoknak mind általánosságban, mind részleteiben való pontos (ad latum unquam) megtartását. A tanítás nyelve továbbra is a latin, de egyre nagyobb hely jut benne a magyar nyelvnek. A kezdők magyarul tanulják Osterwald *Szent Históriáját*, azaz imádságokat s néhány éneket. De már itt elsajátítják a latin olvasást, s néhány szót is, mint az ábécés könyvek mutatják. A vallási oktatás továbbra is jobbra magyarul folyik, de a coniugistáknál e téren is belép a latin nyelv. Az összes osztályokban megfelelő „adagokban” fokozatosan tanítják Maróthi *Arithmetica*-ját az alpműveletektől a törtekkel való számolásig. Ugyancsak végig magyarul tanítják Szenci zsolttárait, s az alsó négy osztályban magyarul kell olvasni a négy evangéliumot is. A két legelső osztály tanulói a magyar nyelv alapján sajátítják el a declinációkat, coniugatiókat, a grammatisták magyarról latinra fordítanak, a syntaxistáknak pedig ajánlja a *Methodus* a latin szövegek fogalmazását, amelynek el kell jutnia akár csak a régi rendben, a klasszikus prózai és verses kifejezés szintjéig. A latin beszéd is csak ez osztálytól kezdve kötelező, s a szabály ellen vétők „pedagógiai” büntetéseket kapnak (latin szövegek könyv nélkül való megtanulása s elmondása, magyar nyelvű összefoglalást, s ennek latinra fordítását az eredeti kifejezésekkel). Ugyancsak itt kell gyakorolni a levélírást először magyarul, aztán latinul, főleg azok kedvéért, akik „korán búcsút mondanak a Múzsáknak” (III). A poétai osztályban pedig lehetőleg foglalkozni kell a magyar

verseléssel is a nyelv művelése céljából. A retorikai osztályban a körmondatokat s a retorikai alakzatokat magyarul kell gyakorolni. Cicero epistoláival kapcsolatban ugyan-csak magyarul is kell gyakorolni a levélírást (I). Többnyire magyarul kezdik tanulni a földrajzot is a grammatikai osztályban, Európa nagyobb városaival, folyóival ismerkedve, a következő osztályban pedig rátérnek az ókori földrajzra, elsősorban Görögország és a szigetek földrajzára, ahogy azt a klasszikusok (itt C. Nepos) anyaga megköveteli. A római birodalomra a retorikai osztályban kerül sor, ahol régiségtan is csatlakozik hozzá. Szükségesnek tartja a Methodus, hogy ez osztályban az egyetemes és magyar történelem tanulására is sor kerüljön.

Ugyancsak a két utolsó osztályban kezdik meg és mélyítik el a görög nyelv tanulását, mégpedig a latin tanulásánál gyorsabb ütemben, minthogy ezt a latin nyelvtani ismeretek alapján a tanulók már könnyebben elsajátítják.

Az előadottakból kitűnik, hogy a tananyag a klasszikus ismereteken túl vagy azok mellett jelentősen kiszélesedik a reáliák, gyakorlati ismeretek, számtan, földrajz irányába, bár ekkor gyakorlati ismeretnek vehető a levélírás, szónoklás, vitatkozás gyakorlása is. Igen jelentős az anyanyelv használata az oktatásban. S mind a régi, mind az újabb tárgyak keretében döntő szerepet kap a fokozatosság.

Nyilvánvaló azonban, hogy a kollégiumi tanítás, nevelés célja változatlanul a vallásos nevelés. Református egyházak számára való tanítók, lelkészek képzése. Az ide vonatkozó ismereteket valamennyi osztályban tanítják, s a tanítást mindenkor énekléssel, imádkozással kell kezdeni.

Az anyag áttekintési rendje, az utasítások szelleme, sőt az egész fogalmazása, továbbá, hogy név nélkül jelent meg, arra figyelmezteti a Maróthi működésében járatos olvasót, hogy – amint korábban említettük – az egésznek az alapja, sőt részletei is a nagy professzor tevékenységére támaszkodnak. Feltalálhatók benne az *Opiniones* szó szerinti ismétlései. A tárgyak sorát szinte kivétel nélkül a Maróthi által írt, kiadott, bevezetett, (Osterwald) tankönyvek kísérik, mint pl. Cellarius *Liber memorialisa*, nyelvtana, földrajzi kompendiuma térképei (az utóbbiak mellett a Koehler féléket is ajánlja a Methodus, Langius *Colloquiaja*, Freyer *Oratoriaja*, C. Nepos, Eutropius–Phaedrus-kiadásai, valamint az *Opiniones*ben javasolt más auctorok (Cicero levelei, Ovidius *Tristiája*, Vergilius *Aeneise* és *Georgiconja*, Terentius vígjátékai, Plinius levelei, Iustinus históriája). De ő vezette be a tiszta latinság elsajátításához szükséges segédkönyvek sorát is, mint Heineccius *Fundamentáját*, Nolte, Voss, Scioppi, Sanctius itt is ajánlott műveit.

Az *Opiniones*ből pedig szinte egész mondatok kerülnek át a *Methodus* szövegébe, nem szólva az egésznek annak módjára átható humanitárius szellemről.

Az eddigiekből az is látható, hogy a Methodus valóban módszeresen van felépítve, s ez a módszeresség részleteiben is jelentkezik. Minden osztály tanítója gondos utasítást kap az egyes tárgyak tanítására vonatkozóan. A declinisták pl. a számolás kezdeteinél úgy gyakorolják az összeadást, hogy egy számhoz mindig bizonyos mennyiséget pl. kettőt adjanak. A földrajzi ismeretek közlésénél ismerkedjenek meg Európa térképével, országaival. A világtájak ismertetésénél a gyermek mindig észak felé forduljon. A conjugisták pl. a Hübner-féle bibliai históriákból saját szavaikkal mondják el amit megjegyeztek belőle. A latin nevek kiejtését a praeceptor az órán gyakoroltassa be. És így tovább. A syntaxisták gyűjtsenek és

tanuljanak még szép latin kifejezéseket (minden tanulónak legyen jegyzetfüzete, Diariuma). Itt kezdjék meg a latin beszélgetés gyakorlását a „Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando” hexameter alapján. A módszertan körébe tartoznak a magyarról latinra és latinról magyarra való fordításra vonatkozó utasítások is, vagy a dolgozatok javításait illető utasítások az utolsó osztályban.

Hasonló a helyzet az énektanítóknak szóló részben, mely a hangjegyek alapján való éneklésre ad részletes utasításokat.

A görög nyelv tanításához előírják az Erasmus kiejtése szerinti olvasást, Riese-Weller nyelvtanát és Schroeder görög versantológiáját (*Veterum poetarum Graecorum poemata selecta*).

A *Methodus* valóban nagy előrelépés volt a kollégiumi tanítás alsó fokozatú rendjében :

1. Megszilárdította az osztályok rendjét, tananyagát.
2. Utóbbit kibővítette a reális ismeretek felé.
3. Könnyítette az ismeretek elsajátítását a magyar nyelv nagy fokú kiterjesztésével a tanításban, ami a szaktantárgyak műnyelvének magyarrá tételében, annak elterjesztésében is nagy szerepet játszott (pl. az Arithmetica). Ugyancsak ezt a célt, a tanítás könnyítését szolgálta a fokozatosság bevezetése is, a rokon tárgyak kapcsolatának (történelem, földrajz) megvalósításával együtt.
4. Mind e mozzanatok a tanítás humanitárius szellemét is szolgálták, nem szólva az idevonatkozó részletutasítások sokaságáról (pl. a gyerekek verésének mellőzése).

A *Methodus*, majd a *Ratio Educationis* megjelenésének idején a protestáns autonómia védelmét szolgáló egyházi, és az egységesíteni akaró állami iskolapolitika különbözőségéből szinte tragikus küzdelem bontakozott ki. (Végső fokon mind-egyik jót akart.)

Növelte a gyanút, hogy az állami felügyeletre kijelölt direktorok mindegyike katolikus volt, s a Ratióval egy időben megjelent állami tankönyvek eltérő felfogásuk mellett legtöbbször kíméletlen támadásokat is tartalmaztak a protestánsok ellen.²⁰⁵ Mindezek a sérelmek, rendre megjelentek a protestánsok védekező iratában.

Az egyházi és állami célok közti eltérés mellett különbség mutatkozott a nemzeti célok mérlegelésében is. A iskolarendszer egységesítésén, annak világi jellegén túl a német nyelvű oktatás bevezetésétől féltették a protestánsok az éppen kibontakozó anyanyelvi oktatást is.

A reformátusok, protestánsok tehát megkezdték harcukat a Ratio és az azt megelőző rendelkezések ellen. A Sinai által fogalmazott felterjesztés és a gr. Teleki József által készített felségfolyamodvány után a reformátusok és evangélikusok újabb felségfolyamodványban s az eddiginél részletesebb érvek alapján kérték az állami iskolarendszernek, felügyeletnek a protestáns iskolákra való kiterjesztése mellőzését, hiszen, mint írták: „a geometrián kívül minden egyéb tudománynak erős vonatkozása van a teológiára.”²⁰⁶

Az iskolázás tekintetében II. József uralkodása, a *Türelemi Rendelet* kibocsátása sem hozott javulást. Sőt, az uralkodó még következetesebben, még erélyesebben igyekezett az állami törekvéseket megvalósítani, most már szinte teljesen mellőzve

az egyházi szempontokat, érdekeket, teljesen a felvilágosodás racionalista, utilitarista szellemében.²⁰⁷

Az 1781. okt. 25-én kiadott Türelmi Rendelet 12. pontja ugyan tárgyalásokat (2–2 tudósabb ember bevonásával) irányzott elő arra nézve, hogy az új iskolai rendszert hogyan lehetne alkalmazni a protestáns iskolákra, de az 1782-ben Pozsonyban megkezdett, majd 1784-ben Bécsben folytatott tanácskozások, melyen a debreceniek részéről Domokos Lajos főbíró és kurátor, Hatvani István professzor (a város és az iskola) vettek részt, nem vezetett eredményre. A második ülésen a nevezetes Gottfried van Swieten, az udvari tanulmányi bizottság vezetője elnökölt. Ezért 1785 januárjában a debreceniek Domokos Lajos fogalmazásában újabb írásbeli kérelmet terjesztettek eléje, melyben a gondolatszabadság (libertas sentiendi) nevében s az annak régebbi eltiltása következtében beállott „sötétség és barbárság”-ra utalva kérték a protestáns iskolák számára a saját tankönyvek használatát s azt, hogy „minden tárgyat a saját vallásunkhoz tartozó pedagógusok tanítsanak.”²⁰⁸ Megegyezés helyett azonban a helyzet tovább romlott. 1785. aug. 31-én ugyanis, szinte válaszként a protestánsok állásfoglalásaira, újabb rendelet jelent meg a egyes iskolák (schola mixta) felállítására, okt. 4-én pedig a királyi direktorok jogkörének a protestáns iskolára való kiterjesztéséről.²⁰⁹ A rendelkezések ellen a református egyházkerületek már 1787. január 16-án és okt. 31-én is folyamodványt nyújtottak be, de a legerőteljesebb tiltakozást az a felségfolyamodvány jelentette, melyet a négy református superintendencia nevében Domokos Lajos egyedül készített.²¹⁰ Ebben erőlesen tiltakozott a protestáns iskolákra rákényszeríteni kívánt egységes bécsi „norma et directio” ellen: hivatkozik itt is a lelkiismereti szabadságra s a régi, a vallásszabadságot biztosító törvényekre. Dicséretesnek mondja a köznevelés megjavítására irányuló törekvéseket, erre, mint írja 1783 óta maguk is igyekeznek, amennyire a tudomány s a vallás kára nélkül ez lehetséges. De nem lát biztosítékot arra nézve, hogy nem tér-e megint vissza a vallási túlbuzgóság (aestus religionis) amikor újból a protestánsok ellen fogják felhasználni az egyszer már elfogadott egységes iskolarendszert és irányítást. Hiszen a klérus most is saját javára igyekszik azt felhasználni. Ezért tehát a protestánsok e kérdésben nem hajlandók egy körömnnyit sem tágítani. A továbbiakban felhívja az uralkodó figyelmét, hogy a kétoldalú szerződéseket (Pacta bilateralia), szent kötelessége megtartani és megtartatni. Az önérzetes felterjesztést imaszerű emelkedettséggel fejezi be írójá, s kéri az uralkodót, álljon el iskoláinknak uniformizálásától s az egységes irányítás alá vetésétől.²¹¹

Domokos főérvei tehát: a lelkiismereti szabadság védelme, a protestánsok jogait védő régi békekötések (törvények), a *Ratio* némely fogyatkozásai éppen a felvilágosodás szempontjából²¹² s a félelem az alig elcsendesedett katolikus erőszakosságtól.

A folyamodványtól függetlenül vagy éppen ennek következtében 1788. aug. 31-én három tagú deputáció érkezett Váradról a bihari főispán vezetése alatt Debrecenbe, s a superintendenstől, Szathmári Paksi Istvántól azt követelte, jelöljön ki olyan tanítókat, akik Váradon ismerkedjenek meg az új tanrendszerrel s emellett nevezzen ki a debreceni református iskolák számára helyi iskolafelügyelőket, olyanokat ti., akik a királyi inspectornak lennének mintegy alárendeltjei. A superinten-

dens megtagadta a kérés teljesítését, Domokos Lajos pedig, mint az egyház és a Kollégium főkurátora éles hangú levélben meg is okolta a visszautasítást. Ennek veleje az előbbi felterjesztésben foglaltak tömör summázata, lényege pedig, hogy a „deputáció ide többször ne fáradsa” mert a debreceniek álláspontjuktól el nem távolodnak.²¹³ A visszautasításnak nem lett semmi következménye, sőt annak sem, hogy a superintendencia nem teljesítette azt a parancsot sem, hogy iskoláinak állapotáról és munkájáról félévenként küldjön jelentést a váradi „studiorum director”-nak. Ugyanez év szeptember 11-én az egyházkerületi közgyűlés is úgy határozott, hogy a kormányzat által követelt egységes iskolarendszernek és direkciónak magát semmiképp sem veti alá.

A szilárd ellenállás láttára a kancellária is más hurokat pengetett. Az 1788. évi beváltványra pl. 1789. január 19-én azt válaszolja, hogy a kormány által kiadandó tankönyveket a protestánsok megnézhetik, azokra észrevételeket tehetnek, továbbá: készítsenek tantervet mind a városi mind a falusi iskoláik részére, melyben mint maguk írták, a tudomány és vallás sérelme nélkül igyekezzenek alkalmazkodni az érvényben lévő állami tanrendhez. Az 1789. április 20-án tartott egyházkerületi gyűlés, melyen a tiszáninneniek küldöttei is részt vettek, bizottságot nevezett ki az új tantervek elkészítésére.²¹⁴

Joggal írhatta tehát Domokos Lajos 1789. aug. 31-én azt a bizonyos fokig megelégedettséget kifejező levelet a tiszáninneri szuperintendencia főkurátorához, melyben éppen az addigi eredményekre való tekintettel az ellenállás rendületlen folytatására biztatott, mert ha „meghátálunk, már akkor annál inkább szorítanak és azzal bizonyosan mind a Fundatiók dolgát²¹⁵, mind egyebeket de kiváltképpen az oskolákét egyszerűen el rontjuk, holott még eddig Isten segédelmé által mind ebben, mind egyebekben meg tartottuk a platzot...”²¹⁶

A nagy küzdelemnek II. József halála s az az intézkedése, melyben halála előtt összes rendeleteit visszavonta (a Türelmi Rendelet s az úrbéri szolgáltatásokra vonatkozó kivételével), vetett véget. Az utódja II. Lipót által összehívott 1790/91-es országgyűlés a protestáns egyházakat és iskoláikat visszahelyezte a bécsi békekötésben meghatározott jogalapra s a XXVI. tc. 5. pontja felszabadítva iskoláikat minden külső nyomás alól, „azoknak örök időkre széles körű önkormányzati jogot biztosít.”²¹⁷

IV. ÚJ UTAKON A JÖVŐ FELÉ

1. Új iskolai törvények

Az egyházkerület hatalmának további növekedéséhez hozzájárult az 1791-ben tartott budai zsinat 93. kánona, mely az egyházi iskolák feletti rendelkezés (felügyelet) jogát az egyházkerületek kezébe tette le, kiegészítve ezt a 101. kánon ama rendelkezésével, mely azt mondja ki, hogy azok az egyházak, melyek az általuk alapított és fenntartott iskolákat presbitériumaik révén eddig is igazgatták, maradjanak továbbra is e jog birtokában. A két, egymásnak némileg ellentmondó határozat közti feszültséget Debrecenben a már kialakult helyzet is fokozta, amelyet

azonban, mint már utaltunk rá, Domokos Lajos egyénisége és szerepe oldott meg, aki mindkét fenntartó és irányító szervezetben a legdöntőbb szerepet játszotta, s általuk a Kollégiumot teljesen befolyása, sőt hatalma alá vetette. Mutatják ezt a helyzetet az 1792. és 1796. évi törvények szakaszai és aláíróinak sora, akik között az egyházkerület és egyházmegyék lelkeszi vezetői csak a világi vezetők után következnek, a debreceni egyházat pedig egyedül Domokos képviseli, mint az „egyház és a Kollégium gondnoka”.²¹⁸

Ez a helyzet, valamint a *Ratio Educationis*-ban kifejezésre jutott új követelmények, szigorúbb rend megkívánása volt az alapja az egyházkerületi tanács ama, még 1777-ben – feltehetőleg Domokos Lajos kezdeményezésére – kibocsátott határozatának, mely arról kért véleményt a protestánsoktól, hogyan lehetne a felsőoktatás rendjét a Kollégiumban korszerűbbé tenni. Kifogásolta ez az irat, hogy a tanárok kéthetenként párosával felváltva tanítanak s a diktálás módszerét követik, amelyek magukban is a tananyag előadásának elnyújtását eredményezik.

A tanári kar 1777. szept. 20-án kelt válasza szerint, melyet Sinai Miklós szerkesztett, nincs szükség változtatásra, mert az addigi rend jó és hasznos: „Nem szükség azért mi nekünk ily szoros időben kivált a régiek felforgatásával, új methodusokat csinálni”. A kéthetenkénti váltást szerintünk az teszi szükségessé, hogy csak két auditórium van, a közbeeső idő egyébként is szükséges a tanárok készülésére. A diktálást pedig a tankönyvek hiánya teszi elkerülhetlenné.²¹⁹

Az egyházkerület azonban nem enged (Domokos Lajos nem hátrál meg könnyen), 1781. okt. 2-án az ügyben hat tagú bizottságot küld ki, melyben természetesen Domokos is ott van. 1782. január 6-án a kerület jóváhagyja a küldöttség megállapításait és javaslatait, s utasítja a professzorokat, hogy az utóbbihoz alkalmazkodjanak. Ha valami kisebb módosítást akarnának azon tenni, azt csak a debreceni kurátorok (azaz Domokosék) tudtával tehetik, s megismétli 1777. évi észrevételeit, javaslatait, január 12-én pedig elrendeli az új *Ordo Studiorum*-nak (melyhez hasonlólt egyébként már Maróthi is készített) az 1783. tanév kezdetétől való végrehajtását.²²⁰ A rendelkezés kimondja, hogy a professzorok a most előadott tárgyakat fogják rövidre, s az év végéig fejezzék be. A táblázatban előírt tárgyaikat pedig nem váltakozva, hanem folyamatosan adják elő. A tanítást ne szakítsák meg cenzúrák, kérdezgetések. A tanulók az egyes tárgyakból meghatározott időben vizsgákon adjanak számot. A vizsgákat a diligentia (szorgalmi idő) négy utolsó napján az első szemeszterét pl. karácsony előtt kell tartani. A dictatióval szakítani kell. A tankönyvek, auktorok kiválasztása is az egyházkerület feladata. Mellőzni kell Winkler kézikönyvét, a logikából Wolff tankönyvét kell tanítani. (Ez Fr. Christian Baumeister *Logikájának* bevezetésével valósult meg.) Heineccius logikája, etikája, természetjoga maradhat (ez engedmény talán Hatvaninak).

Az *Ordo* elrendelése volt az első eset, mikor a superintendencia határozattal nyúlt az iskola belső ügyeibe. A beavatkozás mint láttuk a tanári kar éles ellenkezését váltotta ki, ami egy tíz évi áldatlan huzavonának lett a szülője. A professzorok 1784. szept. 4-én 12 pontba foglalt válaszban kérték a szuperintendenciát az új tanrend félretételére s a régi megtartására.²²¹ Több érveléssel bizonyítják annak helyes voltát, pl. hogy a reggeli 7–8 óra közé előírt órákat gyertyavilágnál kellene tartani, ami lehetlenné tenné a táblára írt számok, ábrák olvasását a tanulók számára, a

diktálást pedig azért nem lehet mellőzni, mert a tankönyvek továbbra is hiányoznak, s azokat a tanulók szegénységük miatt nem is tudják beszerezni.²²²

A szuperintendencia nem vette figyelembe a tanári kar válaszát s 1782. évi határozatát szept. 25-i gyűlésében megerősítette. A professzorok ezt sem fogadták el, s Hatvani fogalmazásában ismét tiltakozást nyújtottak be. A szuperintendencia azonban hajthatatlan maradt, s lassanként az egész küzdelem beleolvadt az „urak és lelkeszek” egyházalkotmányi harcába, amely végül elvi alapjáról lecsúszva Sinai és Domokos késhegyig menő személyes küzdelmévé fajult s 1791-ben az előbbi bukásához vezetett.

A küzdelem hevében az Ordo szinte lekerült a napirendről. 1788-ban esik újból szó róla, amikor a tanárok új beadványban²²³ bizonyítják, hogy a tananyag évszerinti beosztását nem lehet követni, s ismét hangsúlyozza, hogy az előadásokhoz való felkészülésre szükségük van a kéthetenkénti szünetre. Az egyházkerület azonban nem enged. 1792. január 17-én és 18-án, mitután Varjas és Hatvani 1786-ban meghaltak, Szathmári Paksi István püspök 1790-ben a tanításról lemondott, Sinait pedig 1791-ben felfüggesztették, 1792-ben pedig állásától is megfosztották, Milesz József, Ormós András és Szilágyi Gábor professzorokkal elkészítette az új Ordot, s 1792. febr. 24-iki, majd július 28-iki határozatában kötelezi a professzorokat az engedelmességre, az Ordo követésére. Az elkészült Ordot-t Domokos Lajos és Kabai Tóth József segédgondnok hagyta jóvá. A tanári kar ezzel teljes függésbe jutott az egyházkerülettel, illetve a debreceni egyházakkal szemben, ami az 1792-ben ápr. 28-án elkészült, az új viszonyokat kifejező iskolai törvényekben majd ennek nyilván még 1796. január 18-án elfogadott (szigorított) változatában jutott kifejezésre. Az új törvényekkel, mint ezek bevezető szavai is hangoztatják, az 1704-ik évi törvényekkel, azok minteként kivételével hatályukat veszítik. Megszűnt tehát azoknak mintegy száz évig tartó érvénye.

Az új Ordo hat félévben szabja meg a felsőfokú tanítás anyagát s az egyes tárgyakat félévenként osztja be, mindegyiknek kiszabva az óraszámát s azt, hogy hány félév alatt kell befejezni. Megszűnt tehát a szabad tananyag és időbeosztás a tanárok részére, mint ezt az előbbiektől elkészített *Tabella de instituendo Praelectionum ordine* azaz a tanítás rendjét rögzítő táblázat mutatja.²²⁴

Megismerhetjük ebből az egyházkerület által újonnan bevezetett tankönyvek sorát is. Logikából, metafizikából, etikából a wolffiánus Fr. Chr. Baumeister (1709–1785) műveit (*Institutio philosophiae rationalis methodo Wolffii conscriptae, Institutiones metaphysicae methodo Wolffii adornatae*) ajánlja. A filozófiából (ezen még mindig a fizikát értik) J. G. Krüger hallei professzor *Naturlehre* című művét vezeti be, melyet Kovács József nagyenyedi professzor diákjai számára latin nyelvre (!) dolgozott át. A természetjog tankönyveként Gottfried Achenwallius (1719–1772) göttingai professzor műveit írja elő („ex Achenwallio”), három hasonló tárgyú műve közül nyilván a leginkább idevágó *Prolegomena iuris naturalis* címűre gondolva.

A történettanítás vezérfonalául előírt könyvek közül Matthias Schroek-nak (1733–1808), *Historia religionis et ecclesiae Christianae* című vallás és egyháztörténeti munkáját említjük elsőként, de az ő munkája volt az egyetemes történelem tanításához továbbra is használt Offerhaus *Compendiuma* javított és egy, a XVIII.

századról szóló fejezet hozzáadásával bővített negyedik kiadása is, melyben a magyarországi események is elég tág teret kaptak. – A dogmatika új tankönyvei H. D. Stosch, Odera-frankfurt-i teológiai tanár *Introductio in Theologiam dogmaticam* (1778) és *Institutiones theologiae dogmaticae* (1779) című művei lettek. Ezeket 1792-ben Debrecenben is kinyomtatták, de mivel lutheránus szerzőről volt szó, az utóbbi esetében „szükségesnek ítéltetett, hogy ennek elébe valamely Jelentés nyomassék, mely az abban tett változásokat magában foglalja”.²²⁵ Ezek mellett mint erkölcsstan Szilágyi Gábor professzor ajánlatára rövidesen használatba került Gottfried Less (1736–1797) tübingeni professzor *Christliche Moral* című könyve, mely 1788-ban magyar fordításban is megjelent. Ez a könyv jelentette a kanti filozófia első „hivatalos” megjelenését a Kollégiumban.²²⁶

A felsőfokú latin tanítás célját szolgáló tankönyvek sorában újként jelenik meg az *Ordo*-ban Immanuel Johann Gerhard Scheller kompendiuma : *Praecepta stili bene latini in primis Ciceroniani seu eloquentiae Romanae* (Tehát még mindig Cicero a stílus-eszmény.) Valószínűleg tankönyvként használják J. Ferdinand Müller *Tentamen publicum ex praelectionibus statisticis* és J. G. Hasse *Liber de causis stili Latini* című művét is, melyeket 1797-ben, illetve 1799-ben Debrecenben is kiadtak.

Az új intézkedések egyelőre nem érintették az alsóbb fokú tanítás rendjét, bár a debreceni egyház 1782. okt. 5-iki határozatában szükségesnek mondta az itteni leckeórák elrendezését is, ez csupán a *Methodus* új, 1791. évi kiadásával történt meg,²²⁷ melyen ha enyhén is, már meglátszik a *Ratio* hatása. Ebben először is felcserélik a retorika- és poétika osztályokat. Módosítják a számtan (Arithmetica) tanulásának rendjét. A földrajzban a deklinistáknak meg kell tudni mutatniuk Magyarország és Palesztina főbb helyeit, s tanúságot kell nyújtaniuk a szabadban való tájékozódásukról. A deklinistáknak a latin nyelvtant magyarul kell tanulniuk, s utasítása szerint a grammatisták és syntaxisták a közéleti iratok (levél, nyugta, kötelezvény) készítését magyarul gyakorolják, főképp azok kedvéért, kik az iskolát idő előtt elhagyják. (Ez a *Ratio* szempontja is.) Az új *Methodus* már kötelezően írja elő a hazai történelem tanítását. Új tárgyként pedig bevezeti a természethistóriát Buschigius nyomán s a „mezei élet” (Agricultura) egyik-másik írójának (Cato, Varro, Columella) olvasását, ami az Oratoriában némi túlterheléshez is vezet, de bővíti a latin írók körét is.

Bár, mint láttuk, mind a régi, mind az új *Methodus* részletes útmutatást tartalmazott a praeceptorok eljárására, az 1792. április 23-án tartott egyházkerületi gyűlés új, részletes utasítást fogad el „*A Tanítóknak kötelességei és a Tanításnak rendi*” címmel, jelölve annak, hogy e kor tiszántúli egyházi vezetősége mily nagy jelentőséget tulajdonított a gyermekek megfelelő oktatásának. A nyolc írott levélen fennmaradt elaboratum három részből áll: 1. A tanítók kötelességeiről közönségesen. 2. A tanítás idejéről különösen. 3. A tanításnak tárgyáról és ezeknek rendjéről.²²⁸ Az egész kis munkát „igen humánus és a tanítói hivatás fontosságát mélyen átérző szellem lengi át” – írja róla Sinka Sándor.²²⁹

Eszerint a tanév két félévre oszlik: március 26-tól szept. 17-ig, s nov. 1-től márciusig. Szünetek húsvétkor, pünkösdkor, karácsonykor vannak 2–2 hétig. A három debreceni vásár idején 3–3 nap. Van nyári szünet is, 3 hét és az őszi vásártól (okt. 8, 10.) nov. 1-ig szüreti vakáció. A szüneteket azonban úgy kell érteni,

hogy a vasárnapokat s a három nagy ünnep két napját kivéve, szünet idején is délelőtt, délután 1–1 óra tanítás van. A többi napokon naponta délelőtt, délután 2–2 órában folyik a tanítás, szerdán és szombaton délután 1–1 órán, vasárnap délelőtt, délután ugyancsak. A harmadik rész a tantárgyak anyagát osztja be félévek, napok, sőt órák szerint.²³⁰

Az új helyzetet legátfogóbban az 1792-iki új iskolai törvény s annak 1796-iki kiegészített, új szakasszal ellátott változata juttatja kifejezésre. Az új törvény bevezetésében ismerteti létrejöttének szükségességét s elrendeli az 1704. évi törvények hatályon kívül helyezését.

A törvények két szakaszt képeznek. Az elsőben tizenhét „lex” a professzorokról intézkedik, a másodikban pedig negyvenhat a tógátus diákokról. A törvény a professzorok megválasztásának jogát (ez nevezi őket először hivatalosan professzoroknak) a debreceni egyház kezébe teszi le. Előírja a tőlük megkívánt ismereteket, magatartást (I) s kimondja, hogy „hivatalos ügyekben a szuperintendentia a patronátus a gyülekezetek képviselője, a szuperintendenciális gondnokság, valamint a közvetlen felügyeletet gyakorló debreceni egyház consistoriuma iránt alárendeltetés (subiectionem), figyelmet, engedelmisséget és tiszteletet tanúsítsanak.” A Kollégiumot, annak fundusát magukénak ne követeljék s ne vallják sem szóban, sem írásban. Mindezek megtartására előírt esküvel kötelezzék magukat (II). Az igazgató tiszttét szolgálati idő szerinti sorrendben évenként felváltva viselik. A rector végzi a kollégiumi kormányzat és nevelés egységes irányítását, elnököl a professzori gyűléseken, végzi azokat a teendőket, melyek „a Kollégium nevelési és kormányzati ügyében hivatalára tartoznak”, „absque tamen praedominio” : uralkodástól mentesen. (III) Ő ügyel arra, hogy a tanárok előadásaiknál az egyházkerület és a helyi consistorium által előírt tankönyveket használják, az előírt tanrend szerint tanítsanak, félévenként pedig az elvégzett tananyagról a helyi consistorium útján az egyházkerületnek jelentést tegyenek.

A viszálykodásokat kerüljék. Ha figyelmeztetésre nem térnek észre, előzetes figyelmeztetés nélkül el kell őket bocsátani, akárcsak azt, aki nem követi az előírt tanrendet. A helyi gondnokok tudta nélkül tanulót fel ne vegyenek, se ki ne zárjanak (VI). A kisebb tanulók tanítóit közösen jelöljék ki. Asszonyok a Kollégiumba csak a professzorok engedélyével léphetnek be (VII). A törvényekben változtatni a superintendentia és a helyi gondnokság feladata (VIII). Az iskolaszék ülésein a rector fontosabb ügyekben a curátorral együtt elnököl a professzorok jelenlétében, régi szokás szerint bevonva az esküdt diákokat is. Előírja a törvény az eljárás módját is (IX), továbbá, hogy a Sedesnek külön jegyzőkönyve legyen, melyet a senior nagyon gondosan vezessen. Egy másik jegyzőkönyvbe pedig a gondnokok és professzorok végzéseit, a felsőbbség rendelkezéseit kell beírni s a professzorok osztálytanítók tevékenységével kapcsolatos feljegyzéseket kell megörökíteni. Ez üléseken a tanárok a gondnokkal együtt a törvények szerint szavazattöbbséggel döntenek, semmi olyat nem tárgyalva, ami nem az ő dolguk (X). A vizsga és a kisebb iskolák rectorainak kiküldése lehetőleg szintén valamelyik gondnok jelenlétében történjék (XII). Ugyanez áll a publicus praeceptorok kiválasztására, akiket szigorú vizsga után munkájuk megkezdése előtt három hónappal kell kiválasztani és beállítani (XIII). A professzornak a gondnok és a helyi consistorium tudta és súlyos ok

nélkül a Kollégiumtól távol maradni, előadásukat megszakítani illetményük elvesztésének terhe alatt tilos. Az indokolt esetben távollevők helyére, ha valamelyik professzor nem vállalkozna, a debreceni consistorium állítsa be lektorként az erre legalkalmasabb növendéket (XV). A professzornak megkülönböztetett gondja legyen a tehetséges növendékekre, akiktől a jövőre nézve sokat lehet várni (XV). A lelkeszi jelleggel rendelkező professzorok kötelesek a helyi lelkészeknek a sákramentumok kiszolgáltatásában segédkezni (XVI). Elégedjenek meg a számukra megállapított javadalommal s ne törekedjenek más illetmények, melyek 1792-vel megszűntek, visszaállítására.

A törvények második szakasza a tógás ifjakra vonatkozik. A felvétel ideje továbbra is Szent György napja. A felvételt kérőket a professzorok valamelyik gondnok jelenlétében vizsgáztassák le s helyüket a sorrendben jelöljék ki. Az alkalmatlanokat ne vegyék fel, a hanyagokat pedig, akik az iskolában csak megélhetésüket keresik, távolítsák el. (I–II). A latin nyelvű beszéd továbbra is kötelező. A görög nyelvet is mindenkinek tanulni kell. A keleti nyelveket csak az egyházi tisztségre készülőknek. A tankönyveket mindenkinek meg kell szerezni. A tanulók erkölcsi életére vonatkozó törvények szinte ugyanazokra a mozzanatokra utalnak (óralátogatás, templomba járás, kimaradások, temetésre járás, fajtalan beszéd, stb.), mint az 1704. éviéek, de talán még szigorúbbak. A ruházkodás tekintetében engedélyesebb ugyan a törvény az előbbinél, de a formaruha viselése továbbra is kötelező (VII). Kilenc óra után a tantermekben még a publicus praeceptoroknak sem szabad tartózkodni, a hálószobák ajtaját pedig tilos bezárni.

Legnagyobb újítása a szakasznak, hogy teljes egészében törli a pénzbüntetések s helyette a „carcer”-t a napokra való bezárást teszi. Pl. a lacikonyhába, csapszékbe, kávéházakba, tánchelyiségekbe belépni szigorúan tilos. Akik ilyet tesznek, „belépnek és táncolnak kenyér és víz mellett töltendő egy heti börtönbüntetésben részesüljenek. Másodjára két heti börtönnel bünhődjenek, akik pedig nem táncoltak, szintén két napi de egyszerű börtönbüntetésben részesüljenek. Másodjára két heti börtönnel bünhődjenek és mind az itthoni, mind a vidéki ünnepi jótéteményektől egész évre megfosztassanak, harmadszori kihágás esetén távolíttassanak el” (XI).

Az 1796. évi törvények legfőbb újdonsága, hogy annak harmadik szakaszát a „nontogati”-nak nevezett, a publicusokra vonatkozó rendelkezések teszik. Akik, mint láttuk, a század elején jelentek meg a Kollégiumban, mint nem bentlakó, többnyire világi pályára készülő tanulók, és ezért a tógát sem viselték. Eddig is több rendelkezés foglalkozott velük,²³¹ itt azonban már „törvényileg” elismert csoportját képezik a kollégiumi diákságnak. Általában ugyanaz az iskolai rend vonatkozik rájuk is, mint a tógátusokra, de tanulmányaikban inkább a világi tárgyakkal foglalkoznak, mint a hittudományiakkal pl. a századfordulótól inkább a joggal. (Ilyen kint lakó diák volt pl. Kölcsey Ferenc.) A professzorok között külön felügyelőjük (inspector) volt és soraikból választott „cenzor”-uk. A szórakozások terén nagyobb szabadságuk van, mint a tógásoknak. Bizonyos napokon pl. az inspector engedélyével derék emberek társaságában szabad vadászniok, halászniok (VII). Csapszékbe, kávéházakba járni nekik is tilos, de a bálokat szüleik és a Sedes engedélyével látogathatják (VII). A rájuk vonatkozó törvények sorában találkozunk

azzal a paragrafussal is, amely szerint „A festésnek és zenélésnek üres órákon való tanulása és gyakorlása nemcsak hogy ne tiltassék, de ajánltassék is azoknak, akik a természetből (!) ilyen ajándékot nyertek (XV).” Sajátos helyzetüknél fogva fejelemzésükre, megbüntetésükre már nem áll annyi mód rendelkezésre, mint a tógásoknál. Leggyakrabban a carcer az amit velük szemben alkalmaznak. Ha pedig nem fog rajtuk sem a tanulmányi, sem az erkölcsi szempontból alkalmazott dorgálás, ügyüket jelenteni kell szüleiknek vagy a helyi presbitériumnak, szükség esetén pedig ki kell őket zárni.

A törvényeket, mint az aláírásokból is látjuk az egyházkerület consistoriuma bocsátotta ki, megtanácskoztván azt a debreceni egyház presbitériumával s „meghallgatva” a Kollégium professzorait. Jellemző az is az egészre, hogy az aláírók sorában először a világiak, az egyházkerületi debreceni, egyházmegyei gondnokok neveivel találkozunk s csak azután jönnek a püspök és az esperesek aláírásai. A tanároké sehol.

Ez a körülmény is jelzi azt, ami az egyes törvényekben lépten-nyomon kifejezésre jut, hogy a tanárokat nemcsak hogy minden joguktól megfosztották, de valóságos „gondnokság” alá helyezték: minden dolgukban csak a gondnokok közreműködésével, jelenlétében, tudtával, engedélyével járhatnak el. Ahogy pedig az 1704. évi törvényeken az egykorú s azokat megelőző diákzavargások s a megszüntetésükre irányuló igyekezet látszik, az új törvényekre a Sinai-féle törekvések s a hozzá hasonló elgondolások, megmozdulások megelőzésére, elnyomására való hajlandóság árnyéka vetül.

Másrészt, bár az előbbi törvény is tökéletes jogi alkotásnak volt mondható, ezen még jobban eluralkodik a jogászai, mondhatni „vármegyei” jelleg. A büntetések is mintha a megyei intézkedések köréből kerültek volna ide.²³²

Mivel az 1791-ben megújított tanterv (II. *Methodus*), mint jeleztük is, némi túlterhelést jelentett mind a tanulókra, mind a tanítókra nézve, másrészt a realismeretek szükségessége, a nemzeti tárgyak előtérbe kerülése egyre nagyobb, 1795-ben a superintendencia által kiküldött, ún. „Litteraria deputatio” új tantervet dolgozott ki, mely még ugyanazon évben nyomtatásban is megjelent *A tanítók kötelességei* címmel. Ez a két legelső osztályt teljesen magyar nyelvűvé teszi s „magyar iskolának” is nevezi. A rá következő „deák-iskola” hét osztályú lett azzal, hogy a rétorok osztályát ketté osztotta, első és második éves rétorikára, nyolcadik pedig, megtartotta a Maróthi által kezdeményezett s a *Methodus* által metafizikainak nevezett osztályt. Itt kezdik az osztályok sorrendjét alulról számozni. Tananyagként újból felveszik a két legelső osztályban a magyar grammatikát. A következő fokon már a 2. osztályban valamint a negyedikben latinul tanulják a magyar történelmet. Az utóbbiban Magyarország constitutióját (Alkotmánytan) is. A második éves rétorok tanulják a fizika néhány szükséges részét, a logikát s némi pszichológiát. A tanítás nyelve a legelső osztályban itt is magyar, a 3–4-ikben a lehetőség szerint latin, azontúl pedig teljesen latin. Érdekes újítása a tantervnek, hogy az osztályok tananyagában a nevében szereplő tantárgy (grammatika, syntaxis, retorika, poétika) bővül, a többi viszont kevesebb időre szűkül. Így a hittan a három felső osztályban vasárnapra, a mathézis délutánonként pár napi fél-fél órára, a földrajz szerda és szombat délutánra szorítkozik. Ugyanez a helyzet pl. a

magyar történelemmel, mely öt-hat héten át szintén szerda és szombat délutánokon kerül sorra. Tehát a tanterv a latin nyelv, a humán tanulmányok irányába mozdult, s fő célja a felsőfokú tanulmányokra való előkészítés.

A *Tanítók kötelességei* című elméleti munka akár ma is megszívlelendő, magasrendű elveket tartalmaz a tanításról, a tanítók munkájáról. „A gyermekek tanítása olyan dolog, amelynél alig lehet valakire nagyobbat bízni, mivel gyermekkori oktatásától függ nagyobb részt minden embernek nemcsak világi és ideig való, hanem örökkévaló állapotja is.” Ezután a jó tanító legyen mintakép, legyen benne istenfélelem s kegyesség, ne legyen kevély, kegyetlen, s igyekezzen maga iránt bizalmat, szeretetet kelteni. Tantárgyaiból mindent alaposan tanítson meg, s ne csak látszatra, vizsgai eredményre dolgozzon. Az ismereteket igyekezzen a nehezebb felfogású gyermekekkel is elsajátíttatni a hozzájuk illő módszerekkel. A testi fenyítéket kerülni kell, legfeljebb egészen szelíd formában alkalmazni.

Az elaboratum néha egészen részletes utasításokat tartalmaz a tanítás módjára nézve is. Igaz ugyan, hogy az új tantervbe a gyakorlati ismeretek tanítására is van némi tekintet, de mint utaltunk rá, a humaniorák túlsúlyban voltak. „A közönséges életre megkívántató tudományok ez ideig iskolánkban alig tanítottak” – szögezi le élesen az 1801-ben kiküldött egyházkerületi bizottság. Ez a helyzet, az alsóbb oktatás idejének túlzott kiterjesztése már kezdettől fogva előre vetette egy új tanterv készítésének szükségességét. Az egyházkerület úgy próbált segíteni a helyzeten, hogy a metafizikai preparandiai előkészítő osztályt 1801-ben megszüntette s a görög nyelv tanulását a teológia első évfolyamára tette át heti 2–2 délutáni órára. A helyzet természetesen ez sem oldotta meg. Minden érdekelt látta, hogy egységes, az összes fokozatokat átfogó reformra van szükség, s e célból a fent említett évben az egyházkerület egy széleskörű, világi és egyházi emberekből álló bizottságot küldött ki, a négy professor bevonásával (Szilágyi Gábor, Kocsi István, Lengyel József, Budai Ézsaiás). Az ő munkájuk eredménye lett az 1804. évi ún. „álmosdi tanterv”, mely ugyan csak a második *Ratio educationis* kibocsátása (1807) után, azzal gondosan egyeztetve jelent meg, tekintetbe véve az új jogi tanszék kívánalmait is.²³³

Közben az új tanügyi törekvéseknek, halálózásoknak, Sinai eltávolításának megfelelően a tanszékek körül is történtek mozgások. A filozófia tanszéket 1797-ben a szuperintendencia Domokos Lajos óhajára ketté választotta, a gyakorlati és elméleti filozófia tanszékére. Az előbbin tanították a természettudományokat, matézist, az utóbbin a szó szoros értelmében vett filozófia-elméletet. Az előbbi tanára Sárvári Pál volt 1795-től, az utóbbi Lengyel József lett 1798-ban, 1800-ban pedig létrehozták a jogi tanszéket, melynek első tanára Széplaki Pál, mint a magyar polgári jog, statisztika és büntető jog tanára foglalta el állását.²³⁴

Az új professzorok közül kettő emelkedett ki a későbbiekben, Sárvári Pál (1765–1846) és az 1794-ben Sinai utódként megválasztott Budai Ézsaiás (1766–1841).

Sárvári debreceni tanulás után Göttingában fejezte be tanulmányait (1792–1795), s 1795 novemberében lett a filozófia tanára a Kollégiumban. Tanításában Kant nyomdokain haladt, akinek tanai már 1793-ban megszólaltak a Kollégiumban a filozófia oktatásával megbízott Nagy Sámuel (?–1810) esküdtiák előadásá-

ban.²³⁵ Sárvári mindjárt munkája kezdetén hozzáfogott egy teljes filozófiai kézikönyv megírásához e felfogásban. Ennek első kötete lett a *Moralis filozófia* (Pest, 1802), mely Kant gondolataira épült, s bár a szövegből lépten nyomon kiderül a szerzőnek a nagy filozófus iránti megbecsülése, mestere tanításait kritikával fogadja: az erkölctant elvont spekuláció helyett az emberi magatartás konkrét normarendszerének fogja fel. Ez a felfogás jut kifejezésre a két évvel később megjelent *Filozófusi etikában* (Nagyvárad, 1804), mely már egészen „practicista jellegű”.

Filozófiatanári tevékenységénél jelentősebbnek mondhatók az esztétikai nevelés terén indított kezdeményei. Művészi tanítását s ennek gyakorlati megvalósítását (maga is jól rajzolt) *A rajzolás mesterségének kezdete* (Debrecen, 1804) című munkájában, szövegében és tíz rézmetszetében (Lumnitzer György és Beregszászi Péter diákok munkái) örökítette meg. Az 1807-ben megjelent második rész már kimondottan esztétikai célt tűz ki maga elé, „az emberi szépség grádusainak megjelenítését” klasszikus alakok nyomán. (Ennek rajzait is, metszeteit is Beregszászi Péter készítette.) A képek is, a szöveg is a neoklasszicista ízlést képviselik. Az író szövegében gyakran hivatkozik Winckelmannra. Így lesz Sárvári az új ízlésirány szálláscsinálója Debrecenben.²³⁶

Sárvári mellett Lengyel József (1770–1821) került 1798-ban az elméleti filozófia tanszékére, aki szintén göttingai diák volt. Előadásaiival sem az ifjúság, sem felteteseinek rokonszenvét nem tudta megnyerni. Fejtegetéseit nagyon elvontaknak, homályosaknak tartották. Állását csak négy évig töltötte be, aztán lelkészségre távozott.

Annál jobban megállta helyét Budai Ézsaiás, mint a történelem, latin és görög nyelv (literatura) tanára. Kollégiumi tanulása után a göttingai egyetemen folytatta tanulmányait (1792–1794), miközben Hollandiába és Oxfordba is ellátogatott. Göttingában Ch. G. Heyne (1729–1812), a klasszika filológia megújítója volt rá nagy hatással. Itt írta doktori értekezését is *De caussis culturae* (1799), (A műveltség okairól, ma forrásairól-t mondanánk.) A széles tájékozottságú tanulmány fontos gondolata az anyanyelv szerepének kiemelése a műveltség terjesztésében, továbbá a szólásszabadság fontosságának a lelkiismereti kényszer eltávoztatásának hangoztatása. Debreceni irodalmi tevékenységét széleskörű auktorkiadással kezdte. Legelsőnek Terentius hat *Komédiáját* jelentette meg két kötetben (1795). Még ugyanez évben kiadta Cicero *De oratore* című munkáját, majd 1796-ban válogatott beszédeit (*Orationes selecta*). Ezt követte C. I. Caesar *Commentarii* című művének kiadása (1797) ugyancsak két kötetben, majd 1804-ben Phaedrus meséinek megjelenítése. Valamennyi kiadványát korszerű, friss külföldi editiók alapján rendezte sajtó alá s gondos előszóval látta el. Újból kiadta Cellarius *Liber memorialis*-át (1798, 1817, 1831), mely Debrecenben kivonatos formában Maróthi óta használatos volt, s megjelentette J. G. Hasse königsbergi professzor *Liber de caussis stili Latini* című munkáját (1799), azaz egy latinos stiliztikát. Ennek a német nyelvre vonatkozó megjegyzéseit a magyar nyelvre alkalmazta (magyarul) vagy elhagyta. (A mű 1813-ban újból megjelent.) 1804-ben pedig elkészítette az első magyar nyelven írott latin nyelvtant *Deák nyelv kezdete példákban* címmel, amely az alapfokú latin tanítás alapjául szolgált, ezzel is Maróthi törekvését valósítva meg.

Legnagyobb jelentőségű azonban két történelmi munkája, egyrészt magyar nyelvűségük miatt, mert bennük a magyar tudományosság új igénye jelentkezett, másrészt szemléletük újszerűsége, jó elrendezésük, világos előadásuk révén. A *közönséges historia*, amelyet ma egyetemes történetnek mondanánk, 1800-ban jelent meg Debrecenben. Ebben a történelmet a régi keleti népekével kezdve a görögök után a rómaiakéval folytatja, s a keletrómai császárság bukásával (1453) fejezi be, sajátos módon nagyobb gondot fordítva a császárság, mint a köztársaság történetének előadására. – Már itt is meglátszik, hogy Budai nagy figyelmet szentel az antik irodalomnak, mint forrásnak, a *Régi tudós világ históriája* című művében pedig (Debrecen, 1802), természetesen ez nyomul előtérbe, mert ez nem egyéb, mint a görög, római irodalom részletes története. Az írók életrajza s műveik ismertetése mellett, mint írja, arra törekedett, hogy „az írók karakterét, becsit és érdemét” tisztán előadja. Művét az ótestamentumi írókon kezdve itt is felmegy a XV. századig, ismertetve a bizánci történetírókat s a keresztyén egyházatyákat is.

Mindkét mű valójában tankönyv a poetica és rhetorica classis tanulói számára, de magyarnyelvűségüknél fogva széles körben elterjedtek a művelt olvasók között is. A köteteket kísérő bevezetések hasznos pedagógiai útmutatásokat is adnak, jelezve szerzőjük nevelési gyakorlatát. A pedagógiai célt szolgálják a művéhez illesztett irodalmi utalások is, melyek a további olvasásra, kutatásra ösztönöznek, aminek példáit már Maróthinál, Sinainál is láttuk.

Meg kell még említenünk, hogy a kollégiumi rézmetsző diákok is Budai segítségével és irányításával alakították ki nagy jelentőségű térképmetsző munkájukat.²³⁷

2. Élő nyelvek tanítása

Mária Terézia németesítő törekvéseinek hatására „felsőbb sürgetésre” 1769-ben megkezdődött a Kollégiumban a német nyelv tanítása. Első tanítója Ajler György hatodéves diák lett, aki kiváló tanuló lehetett, mert 1775-ben seniorrá választották, aztán az utrechti egyetemre ment ki. A királyi bizottság 1773-ban kötelezte a várost, hogy a német nyelv tanítójának évi 200 forint fizetést biztosítson, ami még a XIX. században is érvényben volt. A tanítás azonban a németesítési törekvések elleni ellenszenv miatt nem lehetett valami eredményes. 1802-ben Péchy Imre egyházkerületi főgondnok maga vette kezébe az ügyet, s egy porosz születésű Moor Frigyes nevű egyént alkalmazott nyelvmesterként, s mivel az kevesellte a város által nyújtott 200 forintot, fizetését az egyházkerület 450 forintra egészítette ki. Így tanított 1807-ig. Az álmosdi tanterv előírta, hogy minden másodéves diák napi egy órában tanulja a német nyelvet praeses vezetése alatt. Ettől kezdve a német nyelv tanítása szakadatlanul folyt a Kollégiumban.²³⁸

A francia nyelv tanítását már Maróthi javasolta az *Opiniones*-ben (V. 1), de javaslata megvalósítását csak az 1798. évi egyházkerületi gyűlés határozta el.²³⁹ Ezt is a 2. éves diákok tanulták fakultatíve. Első tanára Lengyel József (1770–1822) professzor lett, aki mellett a német nyelv tanítását Sárvári Pál (1765–1846) professzor végezte. Később 1825-től e nyelv tanítása az akkor felállított nevelési tanszék feladatává tétetett, s tanulói önként vállalkozókból kerültek ki.

3. Egészségügy

A beteg tanulók gyógyítására természetesen kezdettől fogva figyelmet fordítottak a Kollégiumban. A szegény tanulók (servientes) orvosi ellátásáról, mint arról a Sedes jegyzőkönyveiben olvashatunk, az iskola gondoskodott.

A század közepén 1752-ben Hatvani István kezdeményezésére külön pénztári alapot létesítettek (cassa infirmorum) a beteg tanulók orvosi ellátására. Ebből utalt ki pl. Hatvani 1760. ápr. 18-án Diószegi Sámuel szolgatartó gyógyszeréért 48 dénárt s ápolójának fáradságáért két hetenként 2 frt. 40 krajcárt.²⁴⁰ Ugyancsak Hatvani látta el az 1769. évi tűzvész diáksérültjeit. A nagy professzornak több receptje maradt fenn, melyet beteg tanulók részére állított ki.²⁴¹ Ugyancsak ő létesített 1775-ben 85 rhénes forinttal külön kórházi alapot, mely az 1778-ig működő előbbi mellett 1792-ig állt fenn; ekkor a Kollégium új szervezete értelmében (egyházkerületi intézmény lett) beolvadt az iskola közös vagyonába, s a senior pénzkezelését átvevő hivatalnok, a pénztáros kezébe ment át.

Ettől kezdve az egységes alap jelentős gyarapodást ért el, mert a legációk bevételeiből való eddigi részesedésen túl, több jövedelmi forrást nyitottak a számára, mint pl. a pünkösdi templomi adakozásokból való részesedés. Az alap tőkéje 1800-ban 697 forintot tett ki. 1804-től a senior kezébe befolyó temetési pénzek is ide kerültek, de ez később megszűnt. A legnagyobb fejlődést ekkor az jelentette, hogy 1807-ben az egyházkerület külön iskolai kórház felállítását rendelte el.²⁴²

A betegek kezelését Hatvani után is orvostanár, Milesz József látta el, akinek esetenként valamelyik chirurgus segített. Az ápolást kezdetben a kórházi épületben lakó asztalos felesége látta el. 1793 januárjában pl. Milesz 50 forintot kap a diákok gyógyításáért „egyszersmindenkorra”.²⁴³

4. Viselet

1774-ben felsőbb kívánságra az addigi viseletet is meg kellett változtatni, mert mint az 1774. évi májusi egyházkerületi határozat mondja, a jelenlegi szokatlan öltözet a tanuló ifjakhoz illetlen, és az időhöz alkalmazkodni kell. Az illetlenség főleg abban állt, hogy a zöld tóga a sárga díszítéssel a Rákócziak színeit képviselte. Helyette tehát fekete köpenyt (pallium) kellett hordani a kunsüveg helyébe pedig háromszögletű feltűrt szélű kalap készült.²⁴⁴ A diákság vonakodott az új viselettől, s az egyházkerület 1774. okt. 6-án hosszas disputa után a közlő téli évszakra odamódosította a dolgot, hogy nov. 1-től hosszú dolmányt viseljenek s arra sem zöld tógát, sem palliumot ne vegyenek.

A diákság tiltakozásának kedves emléke a Keresztesi József poeseos praeceptortól és seniortól írott latin verses dialógus volt,²⁴⁵ melyben a tóga és a pileus panaszkodik egymásnak, hogy idejük mintegy 150 év után lejárt. A vers így kezdődik:

Toaga; O ego, Debrecinae signum memorabile Musae,
Quod dixit viridem turba latina togam,
Cur ego nata fui?

(Ó, én Debrecen Múzsájának emlékezetes jele, melyet latinul zöld tógának hívtak a sokaság, miért születtem?)

Az ellenállás eredményeként a tóga újból visszatért, de most már csak sötétzöld színben, melyet rókatorkos ujjas egészített ki.

5. A diákság létszáma és összetétele

Az eddigiek során – különböző összefüggésekben – többször került már szóba a kollégiumi ifjúság létszáma. Ehhez kiegészítésül és végső összefoglalásul még néhány adat.

Az 1588-ban kezdett Series studiosorum alapján Balogh Ferenc kiszámolta, hogy 1710–1799 között 7843-an írták alá a törvényeket, vagyis tanultak felsőbb fokon a Kollégiumban.²⁴⁶ A tízévenkénti lebontás a diákság számának növekedését az alábbiakban mutatja:

1710–1719 között beiratkozott	552	évi átlag	56
1720–1729 között beiratkozott	576		
1730–1739 között beiratkozott	734	évi átlag	71
1740–1749 között beiratkozott	675		
1750–1759 között beiratkozott	709		
1760–1769 között beiratkozott	1016	évi átlag	106 –107
1770–1779 között beiratkozott	1117		
1780–1789 között beiratkozott	1210	évi átlag	123
1790–1799 között beiratkozott	1254		

Középkolai szinten, valamint az elemi osztályokról folyamatosan 1798-tól maradtak fenn kimutatások. Létszámuk 1798. március 17-én ez volt:²⁴⁷

Numerus Studiosorum Anni 1 ^{mi}	80
Poetarum	51
Rhetorum Veteran[orum]	44
Novitior[um]	98
Syntaxistarum Vet[erorum]	115
Nov[itiorum]	151
Grammatistarum	167
Conjugistarum	213
Declinistarum	185
Elementariorum majorum	208
Elementariorum minorum	302
	<hr/> 1614

Ettől kezdve korszakunk végéig évenként átlagosan 1124 volt a „gimnazisták”, 460 pedig az akkor még csak kétosztályos elemi iskolába járók száma, együttesen 1584. A Kollégium akadémiai tanszakairól pontos kimutatások 1820-tól kezdve maradtak fenn. Ebben az időben a „főiskolások” számát 400–450 körülire becsülhetjük, tehát

azt mondhatjuk, hogy a Kollégiumnak a XVIII. század végén, a XIX. század elején évente kerekén 2000 növendéke volt. (Az 1802. június 13-án tartott tanári gyűlés jegyzőkönyvében azt olvashatjuk, hogy a létszám „a kétezret meghaladja”).²⁴⁸

1743. április 27-től, amikor a rétorok, poéták osztályával s a „metaphysicusokkal” együtt már három osztály írta alá a törvényeket (vagyis ők is „diákoknak” számítottak), a beírásnál azt is jelzik, hogy a tanuló honnan származott és melyik iskolából jött. Ez adatok szinte az ország egész területére kiterjednek.

A Thury Etele által közölt diáknévsorból az 1757-tel kezdődően, 1791-el bezárólag eltelt 35 esztendőből vett 3078 adat²⁴⁹ elemzése azt mutatja, hogy a diákok 47%-a korábban is helyben tanult; közülük évente átlagosan 41-en subscribáltak. Debrecen Kecskemét és Nagykőrös követte 8, illetve 5 diákkal. Szikszó és Mezőtúr 3–3, Hódmezővásárhely, Karcag, Hajdúszoboszló és Hajdúböszörmény 2–3, Losonc, Hajdúnánás, Kiskunhalas, Derecske, Kálló, Kunszentmiklós, Széntes, Kisújszállás és Püspöki pedig évente 1–2 diákkal szerepel az anyakönyvben. A történelmi Magyarország további 66 iskolájából is jöttek időről időre továbbtanulni akaró növendékek a Debreceni Kollégiumba.

Esetenként felbukkantak külföldiek is. Így pl. Polgári Mihály idézett írásában 1733-beli szobatársai között két csehet említ meg: Georgius Jesseniust és Johannes Glossiust. 1772. március 31-én subscribált Michael Blasek, a későbbi csehországi superintendens. A *Türelemi Rendelet* után számos, a Debreceni és a Sárospataki Kollégiumban végzett teológiai hallgató vállalt lelkesítő szolgálatot Cseh- és Morvaországban, másfelől ezekről a területekről is többen érkeztek mindkét iskolába. – Ennél szembeötlőbb, hogy 1755. február 17-én egy „rhaetus”, azaz a mai Svájc Graubünden kantonjából származó diák: Petrus Dominicus Rosius a Porta iratkozott be. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1768. április 22-én 12. sz. határozatával 20 Ft. hazautazási segítyt utalt ki további két svájci diáknak (Dominicus a Porta, Joh. Mart. Vital), akik egy évet és kilenc hónapot töltöttek a Kollégiumban „a Magyar ritusoknak, szokásoknak vizsgálásáért, a Magyar nyelvért is, melyek nem kevés előmenetelt adnak e világi életben.”²⁵⁰ 1780-ban és 1785-ben szintén feltűntek „Rhaetus”-ok: Andreas Killias, Johannes Puchlius, Johannes Zuzius és Bartholomaeus Staub. – 1775-ben egy szebeni származású görög (Graecus), Johannes Manicuatii nevével találkozunk a Seriesben.

A jelzett korszakban a törvényeket aláírtak közül 1424-en alsóbb fokú tanulmányaikat is a Kollégiumban végezték. Közülük 357 volt debreceni (25%), 192 pedig általában Bihar megyei származású (13,5%). A környező vármegyékből Szatmár (108) 7,6%, a Hajdúkerület (83) 5,8%, Szabolcs (57) 4%-át adta ezeknek a növendékeknek. Az iskola földrajzi vonzáskörére további jellemző adatok: dunántúli szülők – főként Komárom (64), Veszprém (53) és Fejér megyéből (41) – 245 gyermeket (17,2%) tanítottak itt középfokon. A Pest megyebeliek (50) és a Kiskunságból valók (64) 5,1%-ot jelentettek. A Tiszáninneni Egyházkerület területére eső Borsod, Abaúj, Zemplén, Gömör és Heves megyékből 67-en, a Jászságból és Nagykunságból 60-an (4,4%) jöttek. Ebből a szempontból számottevő területek még a Szilágyság (42) és a Nagykunság (35), valamint Bereg (30), Csongrád (24) és Békés (22) vármegyék, de az említeteken kívül további 27 vármegyéből is származtak diákok.

Idővel egyre több idegen név szerepel a Seriesben. Ők főként felvidéki származásúak voltak (Késmárk, Felka, Szepes, Trencsény, Carpona, Brezno, Próna stb.) Ennek három oka is lehetett : az evangélikusok ottani iskoláinak szorongattatása a XVIII. században; a Felvidékről Alföld felé irányuló migráció közvetlen, vagy közvetett kihatása; a magyar nyelv elsajátításának szándéka. (Azt is tudjuk viszont, hogy a református kollégiumok diákjai közül szintén sokan keresték fel a felvidéki német városokat a német nyelv megtanulása végett.)

A diákság egészének társadalmi összetételét korszakunkban még megközelítőleg is nehéz megállapítani. Amint említettük a subscribálók névjegyzéke a XVIII. század végéig csak a származás helyét és az előző iskolát tünteti fel, a társadalmi rangot egykét kivételtől eltekintve nem.

Kedvezőbb a helyzet azonban a szolgáladiakok tekintetében. Anyakönyveik 1759-től kezdve feltüntetik a szülők „conditio”ját, azaz a társadalomban elfoglalt helyét is. Akadémiai szinten csak 1820-tól kezdve vannak ilyen folyamatos kimutatások, közép- és alsó fokon pedig 1798-tól.

A szolgáladiakok száma a XVIII. század utolsó két évtizedében lepadt. Közöttük eleinte az elszegényedett egykori armalista és birtokos kismemesek (nobilis) gyermekei voltak a legtöbben, akiket a „nemtelenek” (ignobilis) követtek, de ez az arány a század végén megfordult. Rajtuk kívül a lelkészek és falusi tanítók gyermekei szerepeltek nagyobb számmal ebben az anyakönyvben. II. Józsefnek az örökös jobbágyságot eltörlő rendelete után kezdtek feltüntetni a szülők tényleges foglalkozását; az ignobilis kifejezést pedig az agricola (gazdálkodó) váltotta fel.

Az arányokat az alábbi kimutatás érzékelteti:²⁵¹

	1759/1760,	1769/1770,	1779/1780,	1789/1790,	1799/1800,
Szolgadiák volt:	ebből: 456,	447,	538,	257,	266
Nobilis	212 = 46,5%,	225 = 50,3%,	247 = 45,9%,	108 = 42%,	45 = 16,9%
Ignobilis	175 = 38,4%	167 = 37,4%,	220 = 40,9%,	ii	
Agricola			67 = 26%,	131 = 49,2%	
Lelkész	51 = 11,2%,	28 = 6,3%,	42 = 7,8%,	19 = 7,4%,	17 = 6,4%
Tanító	16 = 3,5%,	9 = 2%,	20 = 3,7%,	6 = 2,3%,	9 = 3,4%
Egyéb	2,	18,	9,	57,	64

Az „egyéb” kategóriába az árvákat, szabadparasztoakat, kunokat, hajdúkat, a különböző iparosokat stb. soroltuk be.

A kézművesek gyermekei a XVIII. század végétől tanultak növekvő számban a Kollégiumban. Ehhez egy keresztmetszetszerű kép 1800-ból²⁵² már jellemző adalékul szolgál. Bölcsészetet hallgatott és középfokon tanult akkor 980 növendék. A névsorok 872-nek örökítették meg társadalmi származását. Az alábbi 9 kategóriából legalább 10-en származtak, és együttesen, 841-en a tanuló ifjúságnak 96,44%-át tették ki. Kétharmad részük kézműves és földműves családban született. Kézműves 295 = 33,83%, gazdálkodó 286 = 32,8%, nemes 105 = 12,04%, lelkész 76 = 8,72%. – A további 5 foglalkozás: tanítók 19, kereskedő 17, ülnök 17, jegyző 16, szenátor 10.

Nyilvánvaló, hogy az iskolán belül élők között egyre nagyobb volt a nem ne-
mes, szegény tanulók aránya. Ezért lehetett a Kollégiumot a szegénytanulók isko-
lájának, a társadalmi felemelkedés lépcsőjének is tekinteni.

V. A KOLLÉGIUM ÉS A FELVILÁGOSODÁS (Összefoglalás)

A Kollégium valójában már a ramusi-descarteszi filozófia befogadásától a fel-
világosodás útján járt, melyen a XVIII. században is olyan nagyságok tanításai
mutatták számára az irányt mint Locke, Wolff, Newton. Vagyis az ún. tudományos
felvilágosodás már korán helyet kapott falai között. A XVIII. sz. második felében
azonban a felvilágosodás gátat szakítva, a tudományok mezejéről áttört a társad-
almi, politikai törekvések, az irodalom, a művészetek világába is. Ez utóbbi téren
pl. az ún. klasszicista stílus lett a megjelenítő formája. Ez a nagy gátszakadás ter-
mészetesen érezte hatását Debrecenben a Kollégiumban is. Ez az idő az iskolá-
ban a nagy feszültségek, ellentétek kora. Ekkor folynak a harcok az állami törek-
vések olykor előremutató, de ilyenkor is a protestáns magatartás, gondolkodás el-
nyomására irányuló mozzanatai ellen (pl. Domokos Lajos levele az uralkodóhoz).
Folynak a harcok a Kollégiumon belül az ott is jelentkező visszahúzó erők ellen
(Sinai és pártja). Közben azonban, ha nehézségek, ellentmondások közepette is,
felvillannak egy frissebb, tisztultabb jövő – a korszerű felvilágosodás sugarai – a
falakon kívül és belül egyaránt. Azok a sugarak, amelyek korábban elérték Bécset,
egy-kettőre átterjedtek Magyarországra is. Nálunk talán Bessenyei volt legna-
gyobb hatású hirdetőjük, sok műfajt képviselő, nagyszámú írásával s magyar nyelv-
vűségével. De rajta keresztül és mellette már közvetlenül hatnak Bayle, Voltaire,
Rousseau eszméi is, akiknek művei ekkor már ott vannak a Kollégium könyvtárá-
ban. Szilágyi Sámuel Voltaire *Henriását* fordítja.

Debrecenben – ami természetes – mintha az ifjúság érzett volna fel először az
új szelek fúvására. Érthetően a legértelmesebb diákok köreiből mutatkozott ennek
hatása, amit az alábbi néhány példa tipikusan szemléltet.

Kezdetben mintha csak „a klastromi servilis törvények”²⁵³ elleni lázadás for-
májában jelentkezne a hatás, mint Pálóczi Horváth Ádámnál, a későbbi kiváló költ-
őnél, aki mint maga írja, 1789. május 13-iki levelében Kazinczyhoz: „Sok tettem
volt, amiért tizenkétszer is kicsaphattak volna”, s végül „a’ miben legártatlanabb
voltam s bízván magamhoz, semmit sem titkoltam, abban csíptek meg, s becsület-
tel kicsaptak; 18 pálcát rendelték”.²⁵⁴ Harmadnapra kegyelemből visszavették, de
következő esetének már eszmei háttere van: disputa közben összekap egy „nyers
nyakas primárius”-sal s a következmény, hogy „in causa atheismi” a Sedes elé ci-
tálják, ő azonban nem hunyászkodik meg, összeszidja őket, mint írja, s ott hagyja.
1780-ban eltávozik a Kollégiumból. Hatvani Testimonialisával a zsebében.²⁵⁵

Mándi Márton István (1760–1831) esete már „súlyosabb”. Ő 1778-ban került a
Kollégiumba, de 1780-ban őt is megvesszőzték és kizárták, mivel a professzorokat

„trágár nyelvével csúfosan megmarcangolta”. (Sinai szavai)²⁵⁶ Visszavétel után négy évig nem volt újabb fegyelmi esete, de aztán éles ellentétbe került Hatvanival, annak Wolff filozófiája iránti ellenszenvé miatt²⁵⁷, mint egy későbbi vallomásából tudjuk, s mert Kant műveit is tanulmányozta²⁵⁸, Sinaival pedig szemléletének elmaradottsága, előadásainak hosszadalmassága hozta összeütközésbe, mint egy későbbi nyilatkozatából tudjuk, melyben azt írja: „Mi szükség az ótestamentumi históriákba vakoskodni, hiszen az egy Fridrik [II. Frigyes porosz király] élete több materiát adhat a gondolkodásra, mint a nem tudom hány Babilonico – Assyriaco – Medico monarchia”.²⁵⁹

1784 végén újból a Sedes elé került, s a contrascribával való elvi háttérű összetűzése miatt újból vesszőzésre és végleges kizárásra ítélték, csak Domokos Lajos városi főkurátor közbelépésére vették vissza, de elvették tanítványait (a publicusok praeceptora volt), azzal a váddal, hogy helytelen tanokra oktatja őket, vagyis mint egy Sárvári Pálhoz írott leveléből tudjuk, arra tanította őket, hogy „az igazságot kutassák s hogy fülüket és lelküket meg ne nyissák senki fia számára, ha csak erős észokkal meg nem gyözik őket.”²⁶⁰ Primáriusnak sem jelölték, ami tanulmányi eredményei alapján megillette volna, viszont Domokos a primáriusi vizsgán, melyen maga elnökölt, a professzorok ellenében 1786. január 17-én bevásztatta az esküdt diákok közé.²⁶¹ Bár diáktársai szerették (többször is kérték, hogy továbbra is taníthassa őket), a professzorok előtt helyzete tarthatatlanná vált, ezért márciusban elfogadta a hajdúnási meghívását, iskolájuk rektorságára, a következő évben pedig Göttingába távozott. 1790-től az újræledő pápai Kollégium professzora lett, s mint ilyen nagy sikereket ért el az iskola felvirágoztatásában.

A harmadik nagy példánk a Kollégiumnak és Debrecennek felvilágosodás felé vezető útján Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805).

Kötetünkben egy későbbi tanulmány részletesen foglalkozik ugyan Csokonai-val, de itt is hangsúlyoznunk kell az alábbiakat. Ő mint költő vonta magára a figyelmet már diákkorában, s költészetét már ekkor a felvilágosodás eszméinek, stílusirányainak a szolgálatába állította. Ő az egyik legkiemelkedőbb példája az egykorú kollégiumi ifjúság iskolán túli tájékozódásának. Kötelező tanulmányain kívül diáktársaival már 1790 körül olvasótársaságot szervezett az élő európai nyelvek tanulására, melyben ő az olasz nyelvet választotta, s ennek oldaláról életre szóló hatások érték.²⁶² Érdeklődése már ekkor kiterjedt a német és francia irodalomra, és érintette az angol és keleti nyelveket is. A franciák közül olvasta Rousseau fő műveit, Voltaire-t, részleteket a Nagy Francia Enciklopédiából, megismerte Helvetiust, Diderot-t, részletet fordított d’Holbach a *Természet rendszere* című munkájából (a természeti morál) és ismerte a korszak politikai-ideológiai röpiratait.²⁶³ Ekkor születtek, a kilencvenes évek elején a felvilágosodás eszméit hordozó nagy versei, mint *Magyar! Hajnal hasad, Konstantinápoly, Az álmom, az Estve*, az általa állatbeszélgetéseknek nevezett éles társadalomkritikát tartalmazó prózai állatmesék (pl. *A bagoly és kócsag*), de a nagy szatirikus társadalmi körkép is, a *Tempfői* (1793), s a kora eseményeit gúnyoló *Békaegérharc* (1791). Nagy radikális verseiben Csokonai főképp „Bessenyéinek és körének a francia felvilágosodott klasszicizmus példáján kifejlesztett elmélkedő költészetét vitte végső diadalra”,²⁶⁴ azaz vitte volna, de a végső diadalt megakadályozta a francia forradalomtól megrettent Habs-

burg és hazai reakció kegyetlen fellépése, Martinovicsék mozgalmanak felszámolása (1795). A végső véres jelenetnek állítólag szemtanúja volt Budán a költő is. S utána következett személyes tragédiája. Alig két hónappal a vérmezei jelenet után s épp hogy hazaért halasi, kecskeméti, pestbudai útjáról, nagy sietve s nagy kegyetlenül eltávolították a Kollégiumból. Szokás ezt a szomorú eseményt a Kollégium szemére vetni, pedig mondhatni, nem tehetett semmiről. Az országos politikai helyzet volt az iskola eljárásának kényszerítő oka, mint ezt újabban egyre többen felismerik, s éppen a költő legkiválóbb kutatói: Juhász Géza, Julow Viktor. Igaz, hogy Csokonai nem volt mintadiák, s szinte mindent elkövetett, hogy kihívja maga ellen a sorsot, de a Kollégiumban szinte mindent elnéztek neki, annál is inkább, mert Domokos már többször megmutatta (s mások is a városban), hogy a hasonló felfogású emberek mellett áll. 1794 decemberében Csokonai már szinte ugyanazokkal a vádakkal állt a Sedes előtt, mint 1795 júliusában (ekkor csak a legáció pénzeivel való el nem számolás tetézte a vádakat), de ennek tisztázására, s nyilván szándékosan, időt sem hagytak neki, és most jött a súlyos ítélet.²⁶⁵

Igen, mert közben megváltozott a történelmi léghő: a reakció kegyetlen támadásai ellen menteni kellett a Kollégiumot, a várost és Csokonait is. Ha a Kollégium túri őt falai között, magának s a városnak árt. A költő is jól járt azzal, hogy csak iskolai, és nem világi bíróság elé állították. Az eljárás és az ítélet indokaiból a költő is sejtethetett valamit, mert harmadnap így kommentálta: „Ha a Collegiumnak java azon áll: ám legyen! De ha csak én vétkemnek büntetése, esküszöm... hogy én olyan szörnyűt nem érdemeltem.”

Szentjóni Szabó Lászlónak (1767–1795), akiről méltatlanul hallgatni szoktunk, nem volt ugyan látványos összeütközése a Kollégiummal, amelyben tanulmányait végezte, de ízig-vérig a felvilágosodás embere volt. Már diákként megismerkedhetett a francia felvilágosodás íróival, mert miután tanulmányai befejeztével Nagyváradon tanár lett, itt írott *A kívánsághoz* című idilljében Rousseau Emiljéből vett részleteket ültetett át. Később a korabeli német költészet hatása alá került. Mint II. József meggyőződéses híve, egy ideig állami (nemzeti) iskolákban tanított. II. József halálakor versben búcsúzott tőle, mint „az emberi nemnek igaz, hív szolgájá”-tól. Később kapcsolatba került Martinovics és társai mozgalmaival, s ezért halálra ítélték, de ezt kegyelemből bizonytalan ideig tartó fogságra változtatták. Súlyos betegen került Kufsteinbe, ahol rövidesen meghalt.

Ugyancsak kollégiumi diák volt (négy évig) Szacsvai Sándor (1752–1815), a későbbi kitűnő újságíró, a *Magyar Hírmondó*, és a *Magyar Kurír* harcos, antiklerikális szellemű, csípős tollú munkatársa is, a francia forradalom híve. Dömény Diáriuma ezt a bejegyzést őrzi róla: „Alex. Szacsvai exuit, 1780. Novellista insignis, vivat.” (467). Vagyis: Alexander Szacsvai 1780-ban tette le a tógát. Jeles újságíró, éljen.

Mint korábbi, főleg Sinaival való harcaiból, az újfajta tanítási rendért való küzdelmeiből valamint a haladó felfogású ifjak (pl. Márton István) melletti kiállásaiból láttuk, a debreceni felvilágosodásnak központi alakja Domokos Lajos lehetett tisztségénél s erős egyéniségénél, bátorságánál, törhetetlenségénél fogva. Mint realista, reálpolitikus, kifelé ugyan a gazdag, nemesi, patrícius-polgár helyzetéből csatázott, ez volt a gyökere, háttere, s innen tudta építeni, ápolni kapcsolatait, az

öt támogató társadalmi rétegekkel. Egyébként már külföldi útjáról magával hozta a protestáns-polgári-kapitalisztikus munkaerőkölcst s a felvilágosodás utilitarista felfogását. Voltaire-t kora legnagyobb írójának tartotta, s antiklerikalizmusát magáévá téve egyformán harcolt mind a protestáns, mind katolikus klerikalizmus ellen. Kiállt az örökös jobbgátság eltörlése érdekében. A Kollégiumban ő vezette be a francia nyelv tanítását 1776-ban, és Sinainak mint könyvtárosnak elrendelte Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot műveinek beszerzését.²⁶⁶ A felvilágosodáshoz kapcsolják magyar nyelvi törekvései is. 1797-ben az ő kezdeményezésére vezetik be a Kollégiumban a magyar nyelvű tanítást, s részt vett a debreceni grammatika készítésében is. Írói tollát is a felvilágosodás érdekében forgatta. Fordítása, az *Álom második Józsefről*, meggyőződéses jozefinistának mutatja, bár a röpirat inkább hívei kívánságát tárja a császár elé, mint a későbbi valóságot (pl. összbirodalmi törekvések). Haladó társadalmi gondolatai, nevelési eszméi kedvéért ültette magyarra Fénelon *Telemaque* ját. Sajnos, hatalmát és erélyét Csokonai mellett már nem volt ideje latba vetni, illetve: talán éppen az ő elméjéből született a kettős megmentést célzó ítélet, amint azt Szabó Magda *Macskák szerdája* című drámája helyes érzéssel sugallja.²⁶⁷

Foglaljuk össze mondanivalónkat Süle Sándornak, a XVIII. század végi kollégiumi diák, Pethe Ferenc életrajzírójának a nagy reformer-író kollégiumi diákoskodására vonatkozó szavaival: „Debrecen a magyar felvilágosodás Európával lépést tartó nagy iskolájának színhelye, és történelemhamisító az, aki csak a református konzervatívizmust látja benne.”²⁶⁸

Tóth Béla

JEGYZETEK

1. Balogh István szerint: „A királyi uralom alá visszakerülés után az addig jóformán független mezővárosi republica vezetőinek egy fél emberöltő alatt kellett beleszokni az új állami és politikai rendbe.” A rendi állam várospolitikája. Debrecen II. 102.
2. Kováts Zoltán: A népesedési viszonyok. U. o. 42–43.
3. Varga Gyula: Ipari termelés – a társadalom iparos rétegei. U. o. 342–344.
4. A város területét a Tanács ez időben hat utcásra osztva tartotta számon s adminisztrálta. Ezek voltak: a Csapó, Péterfia, Hatvan, Piac, Cegléd és Varga utcák.
5. HBmL IV. A. 1011/a. 25. k. 644.
6. Esze Tamás: A református Esze Tamás. Bp. 1941. 11. – Ladányi Sándor: II. Rákóczi Ferenc pedagógiai és művelődéspolitikai törekvései. ThSz 1978. 158–168. – Az ifjúság Rákóczi iránti vonzódásáról, sőt a seregébe állásáról mind Barcsa János (A tiszántúli reformátusok a kuruc korban. DPL 1906. 680–688.), mind Esze Tamás olykor túlzott állításokat is megkockáztatnak.
7. Protocollum 1704. febr. 3. HBmL. IV. A, 1011/a. 721.
8. V. ö. Révész Imre 1959. 89–90.
9. Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. Debrecen I. 589–590.
10. HBmL. IV. A. 1011/a. 25. k. 816–818.
11. HBmL. u. o. 811.
12. U. o. 816–817.
13. TtREL II. 26. b. 1.
14. Békefi Remig 1889. 117.

15. TtREL II. 26. b. 1.
16. Az új törvényeket teljes egészükben közlő Békefi Remig szövegének végén azt írja, hogy azok kéziratban a Kollégiumi Levéltárban találhatóak, nyomtatott példányuk pedig a Könyvtárban. Ma csak az előbbi van meg TtREL II. 26. a. 1. jelzet alatt.
17. A város már az új törvényeket megelőzően is beleszólta az iskola életébe. Például: „1700. márc. 28. in Congr. et Senatu. Komáromi György, Ajtai András, Bika Sámuel adjungáltatnak a Nemes Tanács mellé, hogy a Scholáb(an) mellyik Theologus Author taníttassék Praedicator s Professor Uraimékkal disentiállyák.” HBmL IV. A. 111/a. 26. k. 685.
18. Hivatalos nevük tehát még mindig „rector”, csak udvariasságból szólítják őket professzoroknak.
19. Békefi Remig 1889. 114.
20. Érdekes, hogy a festegetés ez időben erősen lábra kapott a Kollégiumban. Mutatja pl. a neutralisták naplója, melyek mindegyike díszes címlappal kezdődik. TtREL II. 16. b. 1–6.
21. Összehasonlításként: a senior havi készpénzfizetése 25 dénár volt.
22. HBmL IV. A, 111/a. 25. köt. 822.
23. A helyzetet szemléletesen mutatja az a levél, melyet egy Hatházi István nevű diák intézett a városi tanácshoz visszafogadása érdekében. Ismertetem a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár 1986. évi Évkönyvében. Debrecen 1986. 31–32.
24. Ezeket részletesen ismerteti Balogh István. Debrecen II. 118–125.
25. U. o. 133.
26. Esze Tamás: A debreceni Kollégium könyvtárának pusztulása. Egyháztörténet 1945. 54.
27. Géresi Kálmán: A kollégium külső történetének vázlata 1848-ig. Gimn. Ért. 1894/1895. 30–32.
28. Rákóczi intézkedésének kelte 1703. okt. 16. Tokaj. TtREL II. 22. a. 13.
29. TtREL II. 22. a. 13. (Rhédei-féle iratok) A szentimrei dézsmával kapcsolatos iratcsomó végén érdekes jegyzék olvasható a dézsmát szolgáltatókról s az általuk adott bormennyiségről.
30. TtREL II. 22. a. 1.
31. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. 2. köt. Bp. 1909. 412–422.
32. Ladányi Sándor: i.m. 168.
33. 1715. dec. 29-i tanácsülés jegyzőkönyve. HBmL IV. A. 1011/a. 28. k. 753–754.
34. Kosáry Domokos 1980. 101.
35. V. ö.: S. Szabó József 1926. 29–32. – Nagy Sándor nem jelzi a tanároknál a tanszékek közötti, ez időben szokásos mozgást. (1940. 297–314.) P. Szilágyi Márton pl. először a filozófiai tanszéken működött, aztán lépett át a dogmatikaira. Szilágyi Tönkö István pedig a filozófiai tanszék ellátása után a ius naturae (természetjog) s az erkölcs tanára lett, s ilyesmi többször megtörtént a század folyamán. (pl. Szilágyi Sámuel esetében.)
36. RMK II. 1990.
37. Zemplén Jolán 1961. 241.
38. Lásd Esze Tamás: Egy fejezet a Rákóczi szabadságharc történetéből. Könyv és Könyvtár IV. Debrecen 1964. 99–100.
39. Várait az eddigi irodalom 1701-től tekinti a Kollégium tanárának. Egy 1703. évi városi tanácsi jegyzőkönyv újból professzori megválasztását említi. (HBmL IV. A. 1011/a. 25. k. 504.) Valószínűleg azonban csak az e korban szokásos „marasztás”-ról van szó: „Vári Mihály uramnak a Professorságra hivatal adatik.”
40. Dissertatio physiko-astronomica de planetis. Debrecini 1702. RMK II. 2102.
41. Lásd Balogh Ferenc 1904. 399.
42. Weszprémi István: Succinta Medicorum... Biographia. 2. köt. Bp. 1962. 188.
43. TtREL II. 1. e. I. 262–264.
44. HBmL IV. A, 1011/a. 25. k. 627. Tanársága újabb szakaszának emlékéért három kinyomtatott disputa is őrzi 1703-ból. (Balogh Istváné, Kocsi Major Ferencé, Kocsi Major Istváné.) RMK II. 2146–2148.
45. Balogh Ferenc 1904. 16.
46. Nagy Sándor 1940. 51.
47. Békefi Remig 1889. 80.
48. TtREL II. 10. a. 1.
49. Révész Imre 1959. 83. szerint a felsorolt osztályokat egy kezdő évfolyam (initandi) előzte meg, melyben az írást, olvasást tanították. Ezek számára készültek az ábécés könyvek. – Az említett

- névsorokból az tűnik ki, hogy a praeceptorok nem minden évben cserélődtek ki teljesen. Pl. 1724–25-ben és 1726-ban csak 3–4, de 1727-ben már 8 név szerepel a megválasztottak sorában. – Az osztályok elnevezése olykor változott, illetve a kétéves részeket külön-külön nevezték meg.
50. Leges Specialis I/L 5: „...linguae nativae sive vernaculae litentia scholasticis in universum omnibus prorsu interdicatur.”
 51. Ezért van pl. a tankönyvek sorában különbség a fiú- és leánygyermek számára készült ábécés könyvek között. Az utóbbiak magyar nyelvűek voltak. Lásd Benda Kálmán-Irinyi Károly 1961. 340–341.
 52. Lásd Lengyel Imre-Tóth Béla: Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei. Könyv és Könyvtár VIII : 2. Debrecen 1971. 70. (A továbbiakban Lengyel-Tóth II.) – Szilágyi nyilatkozata: Oratio funebris c., Maróthi halálára mondott gyászbeszédében hangzott el. Museum Helveticum. II. Tiguri 1746.
 53. Az 1556-ban Kolozsvárt kiadott könyvek mintegy 36 kiadása jelent meg 1827-ig, az ország egész területén. Debrecenben pl. kilencszer nyomtatták ki.
 54. Az álmosdi tanterv (1804) is megemlíti Molnár Prosodiájának egy ugyanazon évben megjelent kiadását (Posonii et Pestini).
 55. A Colloquiát természetesen más, teljes kiadásban is olvashatták a Kollégium diákjai. A Nagykönyvtár a debreceni kiadás két példányán kívül ma is kilenc példányban őrzi a művet latinul s egy példány angol fordításban. Egyébként a Colloquiának egy válogatott kiadása 1697-ben Kolozsvárt is megjelent Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában. RMK II. 1897.
 56. Siderius János kátéja 1597-ben jelent meg először Catechismus cím alatt (RMK I. 297), s még 1763-ban is kiadták.
 57. A könyv címe: Az arithmetikának, avagy a számlálásnak öt Speciesinek rövid Magyar Regulákba foglaltatott Mestersége. RMK I. 1175.
 58. Lásd Lósy-Schmidt Ede 1931. 192.
 59. A tankönyvekről Tóth Béla 1982.²
 60. RMK II. 591.
 61. Idevonatkozólag Révész Imre 1959. 83.
 62. Polgári kézírata: Delineatio vitae és Itinerarium címmel TtREK R 550 jelzet alatt. Ismertetem a Déri Múzeum 1971. évi Évkönyvében. Debrecen 1973. 75–89.
 63. TtREL II. 26. b. 1.
 64. Polgári az adatokat említett írásának 4–6. lapjain közli.
 65. TtREK R. 287.
 66. A vezérfonal itt a legnagyobb valószínűség szerint Martonfalvi Szent Históriaja lehetett, mely Sulpicius Severus nyomán valójában a Biblia történelmét adta elő „ez világnak Teremtésétül fogván.”
 67. Lengyel Imre–Tóth Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja. Könyv és Könyvtár VIII : 1. Debrecen 1970. 92. (A továbbiakban Lengyel–Tóth I.)
 68. RMK II. 109.
 69. RMK II. 1604.
 70. „Akár a görög, úgy a héber nyelvet is ez időben e célra kiválasztott diákok tanították a Kollégiumban” – írja Hatvani önéletrajzában. Lósy-Schmidt Ede 1931. 201.
 71. Békefi Remig 1889. 27.
 72. Révész Imre: A magyarországi ref. egyház énekeskönyvéről. Debrecen 1866. 9.
 73. A kántordiákok névsora rendre olvasható a Neutralisták naplójában. TtREL II. 16. b. I. Ezek a tanulók „munkájukért” pénzt kaptak a város pénztárából s alkalmankint az elhunytak hozzátartozóitól is.
 74. A collatiókkal részletesen foglalkozott Balogh Ferenc 1904. 192–195., és Nagy Sándor 1933. 62.
 75. Dömény József Diáriumban részletesen leírja a felsorolt helyeken a magyar diákokra váró jótéteményeket. TtREL II. I. e. 2. 53–56. – Fináczy Ernő szintén ismerteti az említett városok nyújtotta ösztöndíjakat: A magyar közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899. 359.
 76. A senior segélye 200–400 forint (50–80 arany) között mozgott, de más diákok is kaptak segélyt érdemük szerint. Pl. Hatvani István részére a Sedes 25, a debreceni egyház 50 rajnai forint segélyt nyújtott, de máshonnan is kapott jelentős adományokat. (Ezeket részletesen felsorolja Lósy-

- Schmidt Ede 1931. 60) A debreceni tanács 30 rajnai forintot adott neki, hátsó részére pedig teljes felszerelést.
77. Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen (Debrecen 1936) c. tanulmányában hasonlóan írja le ezt a szokást. Nála olvassuk, hogy pl. Tótfalusi Kis Miklós a fogarasi rektorián 350 aranyat gyűjtött három év alatt külföldi útjára. (50–51.) Hasonlóan járt el pl. Segesvári István, a debreceni Kollégium diákja 1787-ben hódmezővásárhelyi rector korában. (Tóth Béla: Első magyar nyelvű irodalomtörténetünk szerzője. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve X. Debrecen 1983. 190–191.)
 78. Nagy Sándor 1933. 192–197, szemléletes grafikont közöl a XVIII. században külföldet járt debreceni diákokról. – Az ide vonatkozó irodalmat közli Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Bp. –Szeged 1971. 441–451.
 79. Lásd Tóth Lajos kéziratban lévő dolgozatát a hallei egyetem magyar diákjairól. TiREK Kt. 4041. sz. alatt.
 80. A göttingai egyetemnek jó XVIII. századi leírása olvasható Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga c. önéletírásában. Bukarest 1974. 209–213, 230–236.
 81. Ezekről a látogatásokról nagyon jó képet adnak az ún. peregrinációs albumok. (Németül: Stammbuch) Lásd Keserű Bálint: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. Acta Universitatis Szegediensis 1969. 5. Továbbá Tóth Béla: Maróthi György albuma. Studia Litteraria Debrecen 1973. 107–125. Történelmi könyvtáraink több ilyen értékes albumot őriznek.
 82. Révész Imre 1966. 19.
 83. Tóth Béla: Maróthi György szerepe a kollégiumi könyvtár fejlesztésében. Könyv és Könyvtár X. Debrecen 1975. 215–228.
 84. A hasonló esetek sokaságáról Varga Zsigmond 1945. 66–68.
 85. Valószínűleg Szilágyi István professzor kezétől. TiREL II. 26. b. 1.
 86. A neutralisták törvényének 11. pontja pl. előírta, hogy ha a neutralista felső fokozatba lépett (ad publicas lectiones), s alumniát élvez, félév elteltével tógát kell öltenie. Békefi Remig 1889. 138.
 87. Balogh Ferenc 1904. 153.
 88. TiREL II. 26. b. 1.
 89. Hívták még a Sedest Sedes iudiciaria-nak, Tribunal Scholasticumnak, Sedriának is.
 90. Ezek a feljegyzések TiREL II. 10. a. 1–25 jelzet alatt találhatók.
 91. Az új collegák megválasztása eleinte a város által kiküldött gondnok és két segédgondnok jelenlétében, esetleg külön ülésen történt, amint ezt a Sedes 1. jegyzőkönyvének elejére bekötött, 18 oldalnyi, 1711 decemberével kezdődő feljegyzések mutatják. Az ott szereplő praeceptorok nevei a Nagy Sándor 1933-ban nem szerepelnek.
 92. TiREL II. 10. a. 1. köt. 48.
 93. Békefi Remig 1889. 127, 129.
 94. TiREL II. 10. a. 1. köt. 74–75.
 95. TiREL II. 10. a. 3. köt. 231–234.
 96. Oklevelét a TiREK őrzi R 641/21 jelzet alatt.
 97. Maróthi külföldi utazásainak, tanulásának legjobb forrása levelei, melyeket külföldi tartózkodása alatt intézett bázei barátjához, később az ottani egyetem tanárához, Jakob Christoph Beckhez (1711–1785). A leveleket fordítással, magyarázatokkal lásd Lengyel–Tóth I. i. m.
 98. A Maróthi által hozott könyvek jegyzékét összeállította Ötvös János: Maróthi György könyvtára. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. 3. Debrecen 1955. 331–370.
 99. Lásd Tóth Béla: Maróthi György földrajzi munkái. Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen 1974. 805–825.
 100. TiREK R 264–266/a.
 101. Lásd Tóth Béla: Locke filozófiájának hatása Debrecenben. Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen 1985. 429–435.
 102. Maróthinak Debrecenből Beckhez írott leveleit kiadta Lengyel Imre–Tóth Béla a Könyv és Könyvtár VIII : II. Debrecen 1971. (A továbbiakban Lengyel–Tóth II.)
 103. Nikolaus Engelhardt nál (1696–1765) a groningeni egyetemen. Lengyel–Tóth I. 106.
 104. HBmL IV. A. 1011/a. 147. köt. 43.
 105. Lengyel–Tóth II. 87.

106. Nyomatásban megjelentette a KLTE Földrajzi Intézete 1962. évi Actájában, Mészáros Ede fordításával s Kádár László bevezetésével.
107. Lengyel–Tóth II. 78.
108. Lásd Keresztes Mária: A magyar matematikai műnyelv története. Debrecen 1935. – Tóth Béla: Mit tanított Maróthi matematikából? Múzeumi Kurír. Debrecen 1977. 5. sz. 58–61.
109. Tóth Béla: Ramus hatása Debrecenben. Könyv és Könyvtár XII. Debrecen 1979. 85–107.
110. Lengyel–Tóth II. 70.
111. TtREL II. 26. c. 5.
112. U. o.
113. Teljes címe: Opiniones de promovenda pietate ac re litteria in ecclesia et schola Debrecinensi 1741. Őt kérdésre hét columnában rövid pontokban tartalmazza Maróthi összes egyházi és iskolai reformkívánásait.
114. TtREL II. 26. b.1.
115. U. o.
116. U. o.
117. TtREL II. 26. c. 5.
118. Benda Kálmán–Iryni Károly 1961. 344.
119. Gimn. Ért. 1894/95. 119.
120. Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György zenei ismeretei. Magyar Zenetörténeti tanulmányok. Bp. 1969. 105. – Tóth Béla: Maróthi György Zsoltárfordításai. ThSz 1976. 231–232. – Szabolcsi Bence: A 18. század magyar kollégiumi zenéje. Bp. 1930. 25.
121. TtREK R. 71. 5. c.
122. Ötvös János: i. m. 331–370.
123. Tóth Béla: Maróthi György szerepe a debreceni nyomda fejlesztésében. Múzeumi Kurír 1975. 8. sz. 36–39.
124. Benda Kálmán–Iryni Károly 1961. 321–409.
125. Tóth Béla: Ki fordította Osterwald „Traité des sources de la corruption, qui règne aujourd’hui parmi les chrétiens” című művét magyarra? MK 37 1975. 155–156.
126. Pallas Debrecina. Debrecen 1828. 169. (Latinul)
127. A „Piskárkosi” nemesi előnév egy Szatmár megyei faluról.
128. Pozsonyi tanulásáról lásd naplójegyzeteit TtREK R 607/52/a jelzet alatt.
129. Szabó Botond: Piskárosi Szilágyi Sámuel peregrinációja (1738–1742). Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. XXI. Szeged 1985. 139–156.
130. A TtREK R 71.8 jelzetet viselő könyvtári feljegyzéseket tartalmazó kéziratos albumban a Weidler Institutiones-ére vonatkozó bejegyzések mellett ott található 33 olyan tanuló neve is, akik Musschenbroek könyvét megvásárolták. Köztük a Hatvanié.
131. Az 1743. évi közvizsgára vonatkozó bejegyzésből. TtREL II. 10. a. 3.
132. Révész Imre 1959. 53–54.
133. TtREK R 607. 58. d. jelzetű kéziratban. Címe: Id. Piskárkosi Sámuel életrajza. 1785.
134. 1759. 2. kiad. 1775. A mű rövidített változata 1765-ben is megjelent.
135. Zsigmond Ferenc 1940. 32.
136. U. o.
137. TtREK R 134, R 135, R 187.
138. TtREK R 134. 3. számozatlan lap.
139. TtREK R 187, R 1016.
140. TtREK R 189, R 190, R 3726.
141. Kiadta Révész Imre MPEIF 1875. 188–196.
142. TtREK R 151, R 371.
143. Ránk maradt beköszöntő beszéde is Lugossy József másolatában. TtREK R 571.
144. Ezeket ismerteti Csomasz Tóth Kálmán 1978.
145. TtREL II. 1. d. 1. köt. 35.
146. Varjas, illetve a Kántus hatásának tulajdonítja Csomasz Tóth Kálmán az e korból szép számmal fennmaradt melodiáriumokat is. (1978. 202.)
147. Tóth Ferenc: Túlatizsai ref. püspökök élete. Győr 1812. 180.
148. TtREK R 663.

149. Révész Imre: Hatvani Istvánról. Vasárnapi Újság 1871. 69.
150. Hatvani életrajzát Lósy-Schmidt Ede írta meg 1931-ben. Művének csak 1. kötete jelent meg, s a professzor életének csupán külső eseményeit nyújtja. E sorok írója Budapesten 1977-ben megjelent minikönyv formájában foglalta össze Hatvani István életét és munkásságát. Igen jó forrása Hatvani Debreceni működésének Johann Christoph Beckhez, Maróthi volt barátjához írott 17 levele, melyeket Lengyel Imre tett közzé (Havas László közreműködésével) a Déri Múzeum 1972. évi Évkönyvében. (499–539.)
151. A beszéd megjelent a Museum Helveticum 1751. évfolyamában. Part. XX. 531–556.
152. Lósy-Schmidt Ede 1931. 214.
153. TtREL II. 1. d. 77–83.
154. A tanári kar és az egyházkerület Ordo körül folyt harcát ismerteti Nagy Sándor 1940. 149–150.
155. 1956-ban, mint Jakucs István és Barna Péter írják (Fizikai Szemle 1957. 1. sz. 4.) Sinai Miklós kéziratai közt felbukkant egy Hatvani előadását tartalmazó jegyzet, amely a szerzők szerint nem az ő kézírata, csupán előadása nyomán készült s növényekkel, állatokkal foglalkozik, tehát inkább természetrajz, mint fizika, jelezve Hatvani előadásainak széles körét. A jegyzet paragrafusokra van osztva 1508 §-tól 1582 §-ig, s fejezetcímenként itt is Winckler címei szerepelnek, de nem követi szolgai módon azokat.
156. W. Derham (1637–1735) Physico-Theology c., először 1713-ban megjelent művét Segesvári István (1762–1826) debreceni tisztiorvos, volt kollégiumi diák fordította le nyelvünkre és adta ki bécsi orvostanhallgató korában 1793-ban.
157. Lengyel Imre: i. m. 499–539.
158. Kézírtatos bejegyzés a Introductio kollégiumi példányában. TtREK N 75/a. 7.
159. Trócsányi Dezső: Mándi Márton István tudományos munkássága. Pápa 1931. 11–17.
160. Horváth Róbert terjedelmes tanulmányban méltatta Hatvani ez irányú kezdeményezéseit: Hatvani István és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bp. 1963.
161. Lósy-Schmidt Ede 1931. 100–102., 166–171. és Diósadi Elek: Professzor Hatvani receptjei a debreceni diákok részére. Debrecen 1941.
162. Varga Zsigmond: Hatvani István, a természettudós, mint hívő keresztyén. Vasárnap (Debrecen) 1936. 248, 257, 265. – Zoványi Jenő 1977. 243.
163. Idézi Lósy-Schmidt Ede 1931. 108.
164. Idézi Milesz Béla: Hatvani István emlékjegyzeteiből. Vasárnapi Újság 1872. 246. A búcsúztató kézírata TtREK R 702/aa.
165. Révész Imre 1959. 27–30.
166. U. o. 32, 34–35.
167. Varga László 1930. 20.
168. Felsorolásukat lásd Fekete Csaba–Szabó Botond 1979. 93–94.
169. Varga László: Sinai Miklós Minucius Felix interpretációja. Pap Károly Emlékkönyv. Debrecen 1939. 553–572. – Varga László: Szövegkritikai és vallásrégiségtan fejtegetések Sinai Miklós Minucius interpretációjában. Debrecen 1942. 53.
170. TtREL II. 1. d. 2. 77–91, 97–101. (Sinai írása.)
171. Sajátos módszerének még külföldön is híre kelt. A. L. Schlözer göttingai Staats-Anzeigen c. lapjában egy kecskeméti levelezőre hivatkozva azt írta róla, hogy Sinai az ún. egyetemes történet előadásában 18 év alatt csak a középkorig jutott el. (Staats-Anzeigen IV. 1784. 377.)
172. Tanításai anyagát tömören ismerteti Révész Imre 1957. 72–73.
173. U. o. 78.
174. TtREL II. 1. d. 2.
175. Révész Imre 1957. 76, 78.
176. A cím latinul u. o. 176.
177. U. o. 65, 68, 82.
178. U. o. 78, 14.
179. U. o.: 94–95.
180. Az 1792. febr. 20-i egyházkerületi közgyűlés is Sinai bűnei között elsőként „tantervi változtatásait”, ami ellenszegülését jelenti, emeli ki. TtREL I. 1. b. 31.
181. A folyamatot ismerteti Zoványi Jenő: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület története. Debrecen 1939. 66–68. és Révész Imre 1957. VI–XI. fejezeteiben.

182. Balogh Ferenc 1904. 62–63.
183. A nagy ünnepekre bennmaradt (törvény rendelte a bennmaradást) ún. remanens tanulókról 1767–1805 között külön jegyzőkönyv szól. Balogh Ferenc 1904. 210.
184. Barcsai János 1905. 125.
185. A Kollégium akkori helyzetét a legrészletesebben abból a jelentésből ismerhetjük meg, melyet az iskola vezetősége adott báró Vetsei Miklós királyi biztos kérdéseire 1771. febr. 22-én. TtREL I. 8. c. 2. – DPL 1902. 691–695.
186. Ezek az alapok az 1771. évi jelentés szerint az alábbi összegeket tették ki. 1. Az angol alap 1160 fontot, melynek kamatai illették a Kollégiumot. 2. A belgiumi (ma: Hollandia) alap évi 225 rthforintot küldött. 3. A svájci egyházak kb. 400 forintot adtak.
187. Nagy Sándor 1933. 118.
188. Nagy Sándor 1940. 131.
189. DPL 1902. 692. – Egyházkerületi jegyzőkönyv 1765. június 6. TtREL I. 1. a. 4.
190. Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez. 2. füzet. Debrecen 1894. 162–169.
191. TtREL I. 99. a. 87. köt. 85–87.
192. Nagy Sándor 1940. 125.
193. Zoltai Lajos: Domokos Márton debreceni főbíró és kora. DKK 1909. 54–70. – Révész Imre 1957. 36. 38–40.
194. A fordításról Tóth Béla ld. 125. jegyzet, 165–166.
195. A piarista iskola indulásáról legújabban Bajkó Mátyás 1981. 453–454.
196. Bessenyei és a bécsi felvilágosodás kapcsolatát tömören megrajzolja Kosáry Domokos 1980. 426–428.
197. Nagy Sándor 1940. 127.
198. U. o. 129. – TtREL II. 1. c. 1. (Igazgatási iratok) – A nyomda ekkorbeli nehézségeire nézve Benda Kálmán–Irinyi Károly 1961. 72–80.
199. 199 TtREL II. 1. c. 1.
200. Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. Sárospatak 1869. 21–22.
201. TtREL II. 1. c. 1.
202. A folyamatot leírja Kosáry Domokos 1980. 414.
203. U. o. 425–426.
204. Egy ilyen rézmetszetű dokumentumot találunk Varga János: Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanításra. Buda 1838. könyve végén Karacs Ferenc diák munkájaként.
205. Nagy Sándor 1940. 144. – Ezekre a különbségekre, feszültségekre utal s megszüntetésükre törekszik Hatvani a Modesta Disquisitio c. munkájában (Bécs 1785) a mérsékelt felvilágosodás szellemében.
206. Révész Imre 1957. 95., s. Fináczy Ernő: A magyar köznevelés története Mária Terézia korában. 2. köt. Bp. 1902. 398.
207. Kosáry Domokos 1980. 428.
208. Révész Imre 1966. 92.
209. A lélektani hatás kedvéért, a Helytartótanács elrendelte a Kollégium épületének eladását a városi tanács által. A kurátornak és a professzoroknak 1786. márc. 23-án kellett válasziratukban elhárítani az ügy végrehajtását, bár az általuk készített irat 1. pontjában ott szerepel az iskola helyiségeinek, épületeinek pontos felsorolása. TtREL II. 1. c. 2.
210. Révész Imre 1966. 93.
211. A folyamodványt teljes egészében közli id. Révész Imre: Adalékok... i. m. 80–81. és Révész Imre 1966. 93–94.
212. Domokos igazi kollégiumi felfogásban mutat rá a Ratio intézkedéseinek társadalmi hátrányára, mely a paraszti és polgári származású ifjak számára szinte lehetetlenné teszi a feljebbjutást az iskolarendszerben, pedig, mint írja, ezekből is „gyakran válnak olyan férfiak, akik bármiféle munkakör betöltésére alkalmasak”. Révész Imre 1966. 96.
213. U. o. 94–95.
214. id. Révész Imre: Adalékok... i. m. 35–37.
215. A református iskolai alapítványokról van szó.

216. Révész Imre 1966. 98–99.
217. Sinka Sándor 1895. 103.
218. Az egész helyzetet részletesen ismerteti Nagy Sándor 1940. 157–158.
219. TtREL II. 8. d. 2.
220. TtREL I. 1. a. 7. k.
221. TtREL II. 1. d. 1.
222. Itt felsorolják, milyen tankönyvek hány példányban találhatók a tanulók kezén. Nagy Sándor 1940. 150.
223. Tanárkari jkv. 1788. júl. 19. TtREL II. 1. d. 1.
224. A tabellákat pár kisebb olvasási hibával teljes egészükben közli Nagy Sándor 1933. 172–173.
225. Nagy Sándor 1933. 224.
226. Kant könyvei már korábban, többnyire első kiadásukban megjelentek Weszprémi István könyvtárában. Tóth Béla: Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században. MKSz 1981. 76.
227. Nagy Sándor 1940. 167.
228. TtREL I. I. a. 6.
229. Gimn. Ért. 1894/95. 109.
230. Sinka Sándor szó szerint közli „az ötödik vagy Syntactica s a hatodik vagy Rhetorika Oskola” tanrendjét. Gimn. Ért. 1894/95. 109–113.
231. Békefi Remig 1889. 136.
232. Az új törvényeket latinul és magyarul közli Nagy Sándor 1933. 337–388.
233. Nagy Sándor 1940. 172. és Sinka Sándor 1895. 114–118.
234. Az ügy részleteit lásd Nagy Sándor 1984. 156–157.
235. A Helytartótanács 1795-ben megtiltotta a kanti filozófia tanítását a katolikus iskolákban. A kálvinista körök pedig a Rosta c. vitairatban (Budai Ferenc munkája) tiltakoztak ellene.
236. Sárvári életéről Törös László 1931. Rajzoktatással kapcsolatos tevékenységéről Tóth Béla 1976. 48., 58.
237. Budai irodalmi klasszika-filológiai tevékenységét részletesen ismerteti Varga László 1930. 25–35. Egész életét, tevékenységét pedig Borzsák István 1955. – Amint az előbbiekből láttuk, pl. Maróthi, Sinai esetében, a klasszika filológiánk nem Budaival kezdődött, hanem jóval korábban. – Jó képet rajzol róla Julow Viktor Debrecen II. 432–435.
238. Balogh Ferenc 1904. 98–99.
239. Francia nyelvtanár 1776-tól működött a Kollégiumban, csupán egy évvel később, mint a pesti egyetemen. 1792-ben pedig úgy dönt a Kollégium, hogy ezentúl csak olyat nevez ki tanárnak, aki franciául is tud. Lakatos Géza: A francia nyelvtanítás múltja hazánkban. Bp. 1934. 26.
240. A kórház történetét megírta Balogh Ferenc 1904. 158.
241. Diósadi Elekes György: Professzor Hatvani receptjei a debreceni diákok részére, Debrecen 1941.
242. Balogh Ferenc 1904. 54–56.
243. Az egyházkerületi közgyűlés 1793. jan. 14-én kelt 11. sz. határozata. TtREL I. 1. a. 7.
244. TtREL I. 1. a. 5. A Kollégiumi diákok régi és új viseletét találó rajzokban (akvarell színezéssel) örökítette meg Csokonai József – a költő apja – naplójában, melyet a Déri múzeum őriz.
245. A vers megtalálható Dömény József Diáriumában. TtREL II. 1. e. 2. 18–23.
246. Balogh Ferenc 1904. 617.
247. TtREL II. 7. e. 1. A diáklétszámmal kapcsolatos kimutatásokat Barcza József készítette.
248. TtREL I. 1. a. TtREL II. 1. d. 2. 287.
249. Thury Etele 1908. 245–251.
250. TtREL I. 1. a. 4. 176., Nagybákai Antal: A debreceni nemes Sós Társaság diákkapcsolatai. Debrecen 1944. 14–15. (Klny. a DKK-ból)
251. TtREL II. 16. b. 4–6. köt.
252. TtREL II. 7. e. 2.
253. Pálóczi Horváth Ádám használja a kifejezést Kazinczyhoz írott levelében. Kazinczy Ferenc levelezése. Közzev. Váczi János. 1. köt. Bp. 1890. 268.
254. U. o. 353.
255. U. o. 354.
256. Csűrös Ferenc: Mándi Márton István pöre. ItK 1912. 178.

257. Hatvani az egész Introductio-t Wolff filozófiája elleni védekezésül írja (1757). Bevezetésében panaszkodik a diákok Wolff iránti rajongására, akik „minden tudást abban látnak, ha állításait nagyhangú szavakkal az ellentmondás és elégséges ok elveivel (ezek Wolff filozófiájának alapelvei) támogatja az ember”.
258. Systema Philosophiae Criticae c. kompediumának előbeszédében. (1820)
259. Idézi Trócsányi Dezső: i. m. 20. A diákság és a tanári kar között a XVIII. század második felében fennállott ellentétet Trócsányi is „a felvilágosodás egyháziatlan (sokszor egyházellenes) filozófiájának s az egyház természetes konzervativizmusának következménye”-ként fogja fel. (Im. m. 16.)
260. Csűrös Ferenc: i. m. 31–32.
261. Márton István pöréit és primáriusi vizsgáját a Sedes jegyzőkönyve alapján részletesen leírja Balogh Ferenc 1904. 225–230.
262. Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1975. 58.
263. U. o. 92.
264. U. o. 129.
265. Csokonai második pörét a Sedes jegyzőkönyve alapján magyarul közli Nagy Sándor 1933, 88–112. Az eredeti latin szöveget közreadta Csűrös Ferenc ItK 1905. 445–464.
266. Julow Viktor: i. m. 129.
267. Jó képet fest Domokos gondolkodásáról, tetteiről Révész Imre 1966. 101–103, 116–117., valamint Julow Viktor Debrecen II. 407–408.
268. Süle Sándor : A felvilágosodás és a reformkor határán. Pethe Ferenc élete és munkássága. Nyíregyháza 1983. 10.

A NEMZETI MŰVELTSÉG JELENTKEZÉSÉNEK ÉS KIBONTAKOZÁSÁNAK KORA (1804–1849)

1804-ben új korszak kezdődik a debreceni Kollégium történetében. Mégpedig egy olyan új fejlődési szakasz, amely az oktatás tartalmában, a nevelés szellemében, a tudományos gondolkodásban és a diákifjúság érdeklődésében egyaránt nagy átalakulást eredményez. Ez az időszak az 1804. évi Literaria Deputatio álmosdi gyűlésével kezdődik és a magyar szabadságharc bukásával 1849-ben fejeződik be. Ebben a korszakban az álmosdi *Ratio* ugyanis új tartalmi és strukturális fejlődést nyit a Kollégium életében, a szabadságharc bukása pedig, melyben a kollégiumi ifjúság önkéntes nemzetőrségi zászlóaljjal vett részt, zárja az időszakot. A négyszázötven éves Kollégium történetének mindössze egy tizede ez a 45 év, de annál gazdagabb szakasza, hiszen ekkor jelentkezik a felvilágosodás kései hatása, ebben a korszakban bontakoznak ki a nemzeti szellemű törekvések, és ennek az időszaknak a végén a forradalom szelleme hatja át a kollégiumi életet. Ezt a fejlődéstörténeti folyamatot a következőkben három periódusban mutatjuk be.

I. A KÉSEI FELVILÁGOSODÁS IDEJE (1804–1833)

Míg a XVIII. század utolsó harmadában a kollégiumi oktatás és nevelés szellemében a felvilágosodás gondolatvilága a természettudományos műveltség előretörését eredményezte, addig a XIX. század első évtizedeiben ugyanez az eszmevilág már a nemzeti iskolakultúra szellemiségét sugallja. Tekintettel azonban arra, hogy az európai felvilágosodás természetelvűségének rousseaui koncepciója a századfordulón mind az egyetemes, mind pedig a hazai iskolázás terén elhalványulni látszik, a magyar református kollégiumok neveléseszménye is mintha a természettudományi és a humanisztikus képzés kompromisszumára készülne. Sárospatakon, Nagyenyeden, Pápán és Debrecenben, – hogy csak a legjelentősebb kollégiumokat említsük – az előző korszakhoz viszonyítva az oktatás tartalmában és a nevelés szellemében, ha eltérő tantervi struktúrákban is, de egyaránt hasonló módon törekednek nagyobb teret engedni a humanioráknak; nem egy esetben a reáliák rovására.

1. A tanulmányi rendszer

A debreceni Kollégiumban ennek a törekvésnek a jegyében „... projectálja a Túl a Tiszán lévő Venerabilis Superintendencia által kirendelt Literaria Deputatio a Debreczeni Ref. Collégiumban tanítandó Tudományok Rendét” – írja Budai Ézsaiás a tanárkari jegyzőkönyvben.¹ Budai mint az Álmosdi Literaria Deputatio megbízottja, 1804. december 30-án a Senioralis Házban tartott rendkívüli professzori gyűlésen, ahol Sárvári Pál rector és Szilágyi Gábor lelkész is jelen volt, nagy körültekintéssel arról is beszámolt, hogy a „Fő Tiszteletű Superintendentiától

rendelt Literaria Deputatio Gyűléséből, amely Álmosdon december 27-dik és 28-dik napján tartódott tegnap érkezett meg; és azon Deputatiónak Actáit, melyeket maga jegyzett fel, közölvén, hogy az Álmosdi Literaria Deputatio munkája ezen jegyzőkönyvbe egészen bé tétessék”.²

Tekintettel arra, hogy az idevonatkozó kollégiumtörténeti szakirodalom az eredeti jegyzőkönyvben Budai Ézsaiás által saját kezűleg leírt tantervet kevésbé vette figyelembe, hanem elsősorban az 1807-ben nyomtatásban megjelent *Ratio Institutionis*-ra³ támaszkodott, a monográfia hitelessége érdekében célszerűbb a tanterv kézíratos eredetijét szemügyre vennünk. Annál inkább, mert a tanárkari jegyzőkönyvben a tanterv pedagógiai-didaktikai célzata jobban érvényesül, mint a nyomtatásban három évvel később megjelentetett latin nyelvű szövegben. Ez a célzat a tanterv alapelvében eklatánsan jelentkezik: „Principiumul tévén, hogy a Tudományok Rendinek olyannak kell lenni, mely az egész Ven[erabilis] Superintendentiában lévő oskolákra, a hol és a mennyire lehet, kiterjedhessék, és amely szerint, minden tanuló Szüleinek Tutorának, vagy magának is, célja és szándéka szerint jó móddal készíthetessék: a Tanítani valók, kezdvén a legalsó Oskolán...”⁴

Ez az alapelv már nemcsak a Superintendencia egyházpolitikai érdekeit szolgálja, hanem tekintettel van a tanulók szüleinek, tutorainak az igényeire, hangsúlyozva a tanterv érvényességét az egész Tiszántúli Egyházkerületben, illetőleg annak partikuláris iskoláiban.

Ami a „tanítani valók”-at illeti, az oktatás tartalmát a tanterv az alábbiak szerint taglalja:⁵

I. Az ún. „Magyar oskola” négy classisában az elemi ismeretek általában hasonlók a korabeli más, protestáns kollégiumok, illetőleg lyceumok tanulmányi anyagához. A „septima” és a „sexta” osztályok, melyek korábban a *Methodus* (1770) utáni időben rendszerint összevontan a kisebb kollégiumokban (ábécédáriusok, írók, olvasók, számolók, katekizálók stb. elnevezések szerint) némileg eltérő órarendben, de lényegileg az elemi tárgyköröknek megfelelően kerültek a tantervbe.⁶ A két elemi osztálynak a tanulmányi anyaga arról tanúskodik, hogy a korabeli alapismereteket, elsősorban az írást, az olvasást, a számolást és a vallást minden gyermek elsajátítsa. De amint az kitűnik, bizonyos állattani és földrajzi tudnivalókat is előírt ez a tanterv. Egészében olyan ismeretrendszert, amelynek a birtokában akár tovább tanultak, akár nem, két osztály után is rendelkeztek a legszükségesebb tudnivalókkal a gyerekek. A tanulást a gyerekek nagyobbik hányada ekkor még tovább folytatta. Egy 1804-ik évi adat szerint ugyanis a Septima Classisban 335-en, a Sexta-ban pedig 212-en. Igaz, hogy a két osztály összlétszáma (547) több mint egyharmada az elemi és gimnáziumi tagozat tanulólétszámának, mely ekkor 1572 fő.⁷

II. A Quinta Classisban a továbbtanulók 1. „Magyar Grammatica”-t, 2. „Írást”, 3. „Egyszeres Sokszorozás”-t tanultak, melynek legfontosabb kellékéül a „Sokszorozó Tábla” használatát írja elő a tervezet; módszertani utasítása, hogy „azt sokszori diktálás és együtt való mondatás által kell megtanítani”. 4. „Az állatok országa bővebben” (Szentgyörgyi József tankönyve alapján). 5. „Magyar Ország Geographiája”, Európának országai, ezeknek nevezetesebb városaival, folyóival és hegyei-

vel együtt”; 6. „Vallás az Útmutatás szerint; Erkölcsi Tudomány, Imádságok, Zsoltárok, Ditséretetek, Éneklés mestersége”.

Ezután a tervezet kétirányú, ún. bifurcatiót ír elő, melynek egyik ágán azok a tanulók mennek tovább, akik nem kívánnak a latin osztályokban továbbtanulni, a másik ágán pedig a középiskolába készülők vesznek részt. Ez a bifurcatio az oktatási struktúrában is biztosítani kívánja a nemzeti szellemű nevelés színvonalának emelését.

III. A harmadik „Magyar Oskola” – ahogyan azt a tervezet nevezi – tanít : 1. „A jó Orthographiával való és Szép Magyar írást”; 2. „Az Arithmeticanak négy Simplex Speciesét”; 3. „A Természet Históriajából a Plánéták és az Ásványok országát a Technológiával egybe kötve”; 4. „Magyar Országának és minden Ausztriai Tartományának bővebb Geographiáját oly móddal, hogy ezeknek természeti javai és fogyatékozásai is adódnak”; 5. „Mindenféle mértékeknek nemeit a legközönségesebb és legeggyűgyűbb földméréssel együtt”; 6. „Vallást az Útmutatás szerint; Keresztény Erkölcsi Tudományt, Imádságokat, Énekeket”.

IV. A negyedik „Magyar oskolában” a tanulók gyakorolják magukat: 1. „A Magyar Conceptusban [fogalmazványban] Obligatóriák [kötelezvények] és levelek írásában, Számadás készítésében”, 2. „Az Arithmeticanak Composita Specificumában, a Regula Detrivel együtt”, 3. „Tanulhatnak az egyik Geographiát”, 4. „Magyarország Históriaját, a Hazában lévő rendnek, Szokásoknak, Törvény útjának és Juridictióknak esmérétevel együtt”, 5. „Közönséges életben alkalmaztatott rövid Phisicát, Mechanikát és Architecturát”, 6. „Rajzolás”, 7. „Vallást és Keresztény Erkölcsi Tudományt bővebben”.

Az elemi tagozatnak ez a strukturális továbbfejlesztése a Kollégiumban több tekintetben igen tanulságos. Mindenek előtt abban, hogy Budai Ézsaiások a XIX. század elején a népoktatást szolgáló alsó osztályokban erősíteni kívánják a nemzeti jelleget és a classisok számának növelésével – amint már utaltunk rá – emelni annak színvonalát. Ugyanakkor, mint a kései felvilágosodás képviselői, a természetelvűségnek ugyan szerényebb szerepet szánnak XVIII. századi elődeiknél, de a fent idézett oktatási tartalom a reáliák esetében, főleg a két felső osztályban igen figyelemre méltó. Ez az oktatási tartalom más felekezetek alsó fokú iskoláinak tanulmányi anyagával való összehasonlításban is megállja a helyét; különösen a katolikus egyház hatáskörében működő elemi iskolák tananyagához képest, ahol a népoktatási intézmények fejlesztésére kevesebb gondot fordítottak, mint a közép- és felsőoktatásra. Talán csak a piarista gimnázium hatáskörében működő nemzeti iskola tanulmányi anyaga fogékonyabb a természettudományi ismeretek iránt, nem annyira a népoktatás, hanem inkább a gimnáziumban történő továbbtanulás jobb megalapozása érdekében.⁸

A Kollégium középiskolájának, vagyis ahogyan az Álmosdi Deputatio tervezete nevezi a „Deák Oskola” rendszerének két tagozata van: grammatikai és humanitási. A deák oskola grammatikai tagozata négy, a humanitási három classisból áll, ami azt jelenti, hogy a korszakunkban egyre inkább használatos gimnáziumi elnevezés mint iskolatípust jelölő fogalom itt hétosztályos oktatási intézményt jelöl. Ez a szisztéma pedig abban az időben igen rangos középfokú iskolát képvisel. Az *Institutionis* idevonatkozó tantervi előírásai az oktatás tartalmára vonatkozóan ezt

a színvonalat jól illusztrálják. Ennek igazolására a deák iskola osztályainak tanulmányi anyagából emeljük ki néhány tantárgyat; először a grammatikai tagozaton:

I. Az első Deák Oskolában a latin nyelv alapjaink és az ún. „deák törzsök szavak”-on kívül Magyarország és Ausztria geografiáját, arithmetikát és vallási ismereteket tanulnak.

II. A második Deák Oskolában (Grammatica Classis) az Institutionis a Latin Grammatikát írja elő, „... de úgy, hogy Regulákkal ne terhelődjenek”. Emellett Latin Stiliztikát, valamint Arithmetikát, Geographiát és Keresztyén Vallást oktatnak ebben az osztályban;

III. A harmadik Deák Oskolában (Classis Syntaxistorum Novitionum) többek között az ún. könnyebb syntaxist a regulákkal, Cellarius Nagy *Vocabularium*-át, Schütz hallei professzor *Lateinisch Deutsches Lehrbuch*-ját, magyar nyelvről latin nyelvre való fordítást, az európai országok és tartományok földrajzát, arithmetikát, a latin beszéd gyakorlását és keresztyén erkölcstudományt rendelt el a tanterv.

IV. A negyedik Deák Oskolában (Classis Syntaxistorum) az ún. nehezebb syntaxis reguláin és a keresztyén vallás fő ágazatain kívül Cellarius Nagy *Vocabularium*-át az *Appendix*szel együtt” Cornelius Nepos-t, Phaedrus-t, magyarból latinra való fordítást, arithmetikát, valamint az „Ó Geographiából Graeciá-t, Macedoniá-t, Thraciá-t, Italiá-t, Kis- és Nagy-Ásiá”-t írja elő az álmosdi *Ratio*;

V. Az ötödik Deák Oskolában (Classis Rhetorum Novitorum) a tanterv szerint Terentius-t, Julius Caesar gallíciai háborúját, földrajzból a „Romanum Imperium”-ot, az Arithmeticából a „Tört Számok”-at, „Magyarország Históriajára”-nak deák nyelvre való fordítását, a latin beszédben való gyakorlást és természetesen vallási ismereteket tanulnak ennek az osztálynak tanulói;

VI. A hatodik Deák Oskolában (Classis Poetica) a főbb tantárgyak: vallástanon kívül a „Poetica Regulák”, a „Mithológia”, „Cato Moralis versei”, „Ovidius Metamorphosis”-a, „Vergilius és Horatius, a deák költők élete”, az Ó- és Új Geographia, a tört számok és „Versek írása”;

VII. A hetedik Deák Oskolában (Classis Rhetorum Veteranorum) a vallási ismereteken és a latin beszéd gyakorlásán túl „Cicero-t” Magyarból Deákra való fordítást, „Deák Conceptusok gyakorlását”-t és Maróthi *Arithmetica*-ját írja elő az *Institutionis*.

Szándékosan részleteztük a tanárkari jegyzőkönyvnek Budai Ézsaiás által saját kezűleg bejegyzett, a középfokú oktatás tartalmára vonatkozó fejezetét, mert bizonyítani akartuk azt a fejlődéstörténeti tény, miszerint a Kollégium deák classisaiban a praeceptorok nemcsak latint tanítottak, hanem nemzeti ismereteket, természeti tudományokat is; arithmetikát pl. kivétel nélkül minden osztályban. Az egyes classisok elméleti ismeretei pedig gyakorlatokkal párosultak, mint pl. a grammatikai osztályban stílus-, a syntaxisták és a rhetorok klasszisaiban beszéd-, a poétikai osztályban pedig versírásgyakorlatokkal egészültek ki. Igaz, hogy a kémiai és a fizikai ismeretek a XVIII. századi tantervekhez, különösen Hatvani István korához képest elenyészően csekély szerepet játszanak a kollégiumi képzésben, de a földrajz tanítása annál jelentősebb; Magyarország történetét pedig – önálló tantárgyként – kevés helyen tanítják ebben a korban, még „deákra való fordításban” sem. Ezért a latin iskolakultúra keretében itt a nemzeti művelődés eszménye már nagyon

fontos, ha nem is átfogó, de lényeges vonása a középfokú oktatásnak. És amennyiben a tanulólétszám arányait itt figyelembe vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy a Kollégium középfokú tagozatában a debreceni diákok javarésze, 65–70%-a a klasszikus ismeretek mellett realisztikus és nemzeti jellegű tanulmányokat is elsajátított; a declinisták: 183-an, a conjugisták: 172-en, a grammatisták: 177-en, a nov. syntaxisták: 145-en, a veter. syntaxisták: 117-en, a nov. rhetorok: 84-en, a poéták: 74-en, a vet. rhetorok: 78-an, összesen 1025-en jártak ekkor a középiskolai tagozatra.⁹

A XVIII. század végén még működő, de 1801-ben megszüntetett „Encyclopaedicus Cursus”-t a Ratio Institutionis újra visszaállítja. Most a cursus felállítását az alábbiakkal indokolja a tanárkari jegyzőkönyvben Budai Ézsaiás: „Általmenvén a deákságra a tanulók, hasznosnak, sőt szükségesnek látszik, hogy elsőben valamely Encyclopaedicus Cursusra vivődjenek mind azért, hogy akik közülük sok időt a Collegiumban nem tölthetnek minden felsőbb tudományokban való tinctúra nélkül ne menjenek ki; mindazért, hogy akik tovább akarnak tanulni, magokat előre Conceptust és esméretet szerezvén a tudományokban, azok közül különösen akármelyikhez is jobb kedvvel és készülettel foghassanak”.¹⁰ A kollégiumi oktatásnak és képzésnek ez a tagozata, amint azt a két évfolyam tanulmányi anyaga is igazolja, tulajdonképpen átmeneti szerepet biztosít a középiskolai és a főiskolai stúdium között, illetőleg a világi pályára történő előkészítést végez. Az „Encyclopaedicus Cursus” néhány fontosabb tartalmi eleme:

1. Az első esztendőben: *a)* „theológiai dogmatica”, *b)* „pura mathesis”, *c)* „logica és methaphisica”, *d)* „görög nyelv és grammaticája”.

2. A második esztendőben: *a)* „universalis história”, *b)* „ó- és újjörög geographia”, *c)* „phisica”, *d)* „Aplicata mathesis”, *e)* „philosophia practica”, *f)* „Új testamentum”.¹¹ Ennek a cursusnak az első évfolyama tehát a Kollégium teológiai tagozatára, a második évfolyam pedig a világi életre volt hivatva közvetlenül felkészíteni a tanulókat. Ezzel kapcsolatosan Budai Ézsaiásék gondoltak a partikuláris iskolák, illetőleg más gimnáziumok tanulóira is: „Reményelhetni – olvashatjuk a tanárkari jegyzőkönyvben –, hogy ezen Encyclopaedicus Cursus-hoz örömet alkalmaztatnák magokat azoknak a gimnáziumoknak tanítói is, melyekből a deákok a Debreczeni Collégiumba szoktak jönni, mivel ha az Encyclopaedicus Cursus, melyet nagy részint eddig is követtek, jól elvégeztetik tanítványaikkal, nem az első, hanem a harmadik esztendő Deákok közé vevődhetnek”.¹² Vagyis ezek a tanulók egyenesen a főiskolai tagozatra iratkozhatnak be, annak ellenére, hogy alsó- és középfokú tanulmányaikat nem a Kollégiumban, hanem más oktatási intézményben végezték, amennyiben saját iskolájukban elsajátítják, megtanulják az Encyclopaedicus Cursus tantervi anyagát. Ehhez hasonlóan más kollégiumok is felállítják ezt a cursust. Így pl. a nagyenyedi Kollégiumban, ahol másfél évtizeddel később a „Norma discendi” elnevezésű tanterv keretében az enciklopedisták osztályát, mely „közönséges gyakorlati életre kilépendő ifjak” képzésének korszerű igényeit volt hivatva kielégíteni, bevezetve számukra pl. a háziállatok ismeretét és gyógytanát, továbbá mértant, természettant, géptant, árutant, jogi és egyéb világi tanulmányokat.¹³

A debreceni tanterv ezután a „Speciális Cursus” tanulmányi rendjéről intézkedik. Ennek alapvető elvi álláspontja az egyetemi szisztémát teszi magáévá, mikor a stúdiók hallgatásának megválasztásában széleskörű szabadságot biztosít a főiskolásoknak; „Az Encyclopaedicus Cursus végződésével Speciális Cursus-ra, Professzorok keze alá már így bocsátódhatnak a Deákok, hogy a tudományokat bővebben, ki-ki céljához és hajlandóságához képest minden kényszerítés nélkül, önként hallgathatnak”.¹⁴ A hallgatói önállóság elvének ez a meghatározása a tanterv készítői részéről felvilágosult pedagógiai gondolkodásról tanúskodik. Ugyanakkor preventív intézkedéseket tesznek a szabadosság megakadályozására vonatkozóan: „Hogy mindazon által ebből valami rendetlenség ne következék és az ifjak a szabad választással vissza ne éljenek, a következő rendelkezések szükségesek lennének:

1. Minden Deák napjában Ordinárium Stúdiumul három órán tartozik letzkét hallgatni, meg nem köttetvén mindazon által, hogy Extraordinárium Stúdium név alatt negyediket is ne hallgasson.

2. Az Ordinárium Stúdiumból... minden esztendő végével egyenként Rigorosam Exament adjon”, stb.¹⁵ Ezen túlmenően a tanterv egyéb szigorú követelményeket támaszt a főiskolai hallgatókkal szemben, hogy azok – a szabad választás ellenére – tartoznak „minden stúdiumot elvégezni, egyet is azok közül ki nem vévén”.¹⁶

A továbbiakban a Ratio Institutionis a kollégiumi professzorok „letzkéit” is pontosan előírja, hogy elejét vegye a Sinaihoz hasonló, de más kollégiumok és külországi egyetemek tanáira is jellemző előadói parttalanságnak a veszélyét. Erre vonatkozólag így intézkedik a tanterv:

„A Theológia Professor tanítson:

- 1.Theologia Dogmatico Polemát,
- 2..Historia Ecclesiasticat Schroeck Compendiuma szerint;

A Exegeseas Professor:

- 1.Régi és Új Testamentum Exegesisét,
- 2.Helvetica Confessiót;

A Juris Professor:

- 1.Statisticát,
- 2.Jus Patriumot és Jus Publicum Ecclesiasticum, Protestantum in Hungaria;

A Historiarum Professor:

- 1.Historiam Regnorum, et Imperiam Antiquam et Novam [ó- és újkori országok, birodalmak történetét],
- 2.Téli Semesterben Görög-, Nyári Semesterben Deák Literatúra;

A Matheseos és Phisyceos Professor:

- 1.Analíst és Mathesis Aplicátát,
- 2.Experimentalis Phisicát.

A Philosophia Professor:

- 1.Philosophiae Theoreticát és Practikát,
- 2.Philosophiae Historicát”.¹⁷

A főiskolai tagozatnak ez a tanulmányi rendje szervesen ráépül a középfokú tagozatra, illetőleg annak tantervi elemeire. S ha figyelembe vesszük az Encyclopaedicus Cursusnak az átmenetet biztosító szerepét, mely évente mintegy 250–300 hallgatónak tette lehetővé a főiskolai tanulmányokat, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a kollégiumi iskolakultúrának ez a fokozata sokkal jobban közelít az egyetemi szisztémához, mint egyéb főiskoláké és akadémiáké, természetesen a protestáns universitás rendszeréhez. A professzorok kötelezettségeit illetően még tanulságos a tantervnek az alábbi utasítása is: „Közönségesen pedig minden professzor tanítsa a tudományának Literatúra Históriáját, a Theológia Professorok tartsanak Disputációkat Opponensek és Reopponensek által, Deák nyelven; ugyanezt tselekedhetik a többi Professorok is, kivévn a Juris Professort, aki a helyett a Törvényes dolgokban előforduló Instrumentumoknak készítésében gyakorolja tanítványait.”¹⁸

Ez utóbbi követelmény a professzorokkal szemben igen fontos kívánalom. Különösen ha az egyes diszciplínák irodalmát, illetőleg annak történetét tekintjük, hiszen ezáltal a főiskolai hallgatók filológiai felkészültségének a fokozását, történelmi tájékozottságának elmélyítését szolgálta a tanterv. Ugyancsak jelentős követelmény az, hogy a professzorok tartsanak disputációkat, méghozzá opponensek és reopponensek kijelölésével, hiszen ezáltal a gyakorlati képzés továbbfejlesztésének a távlatai nyíltak meg. Eddig is volt ugyan a Kollégiumban disputáció, de nem ilyen rendszeres és nem is minden professzor stúdiumával kapcsolatosan. A középkorból fennmaradt rendszere a disputációnak „a reformáció polemikus századaiban” emelkedett igen nagy jelentőségre.¹⁹ Nemcsak Debrecenben, hanem minden főiskolai tagozatot működtető hazai református kollégiumban kialakult az egyes elméleti stúdiумok gyakorlati elsajátításának a rendje. Egy-egy kiemelkedő professzor stúdiuma korszakunkban nagy mértékben hozzájárul a diákifjúság nemzeti szellemű eszmélkedéséhez. Különösen tanulságos a jogi oktatás szerepe ebben az időszakban, hiszen a kései felvilágosodás korában a természetjog elmélete kezdi átengedni a helyet a „jus patrium”-nak, mely főleg Sárospatakon és Nagyenyeden gyakorol mélyebb befolyást a főiskolai ifjúságra. Kövy Sándor pataki professzor legendás hírű előadásai és az azokat követő joggyakorlatok a „Páncél vármegye” keretében az önálló, független magyar államiságnak és a megyei ellenzékiességnek az eszméit terjesztették a kollégium diákjai között.²⁰

Debrecenben ugyan a kollégiumi ifjúság körében nem alakult ki hasonló szellemű joggyakorlat, noha a Ratio Institutionis – mint fentebb idéztük – utasítja a Juris professzort, hogy a törvényes dolgokban gyakorolja a hallgatóit. A debreceni Kollégium diákjai a kései felvilágosodás korában inkább a rézmetszésben és az irodalomban tűnnek ki. Nem véletlenül, hiszen – Sárvári Pál és Budai Ézsaiás professzorok ennek a korszaknak legnagyobb tanáregyéniségei ösztönözték alkotó munkára tanítványaikat.

Az álmosdi Deputáció, Budai Ézsaiás beszámolója szerint, az iskolamesterségre és a prédikátorságra menők gyakorlatait így szabályozza: „Utoljára jónak ítélné a Deputatio, hogy a mely iskola Mesterek végezvén a hivatalokat, külső országi Protestáns Akadémiákra ki nem mennek, – azonban Prédicátorságra igyekeztek, azok eránt tenne olyan rendelést a Ven. Superintendentia, hogy Debreczenbe vissza

jövén, magukat a Prédikátorságra megkívántató Tudományokban gyakorolják és azokat, amelyeknek híjjával volnának, hallgatják.”²¹

Ezenkívül a tanterv a vizsgarendszerről és a canicularis vakációról intézkedik. Majd közli a Deputáció összetételét, melynek három világi tagja: Péchy Imre fő-curátor, Domokos Imre és Böszörményi Pál szenátorok, valamint három egyházi képviselője: Benedek Mihály generalis notárius, Fazekas István érmelléki senior, és Budai Ézsaiás professzor volt.²²

A professzori kar részéről elfogadott és az egyházkerület által nyomtatásban közzétett *Institutionis* legvégül – a tanárkari jegyzőkönyvvel ellentétben – az egyes iskolai fokozatok tankönyvirodalmát is megadja. Ez az irodalomjegyzék is bizonyítja, hogy a tanterv az oktatási tartalom egyensúlyának a kialakítására törekedett és ha a reáliák arányát nem is tudta a felvilágosodás korának klasszikus szakaszához hasonló módon érvényesíteni, a tankönyvirodalom legalább egyetemes és hazai képviselőinek műveit írja elő. Így pl. a vernaculában: *Magyar ÁBÉCÉ a Fiú és Leány gyermekek számára* (Debrecen, 1803); Szentgyörgyi József: *A legnevezetesebb természeti dolgoknak, esméretei* (Debrecen, 1803); Sárvári Pál: *A rajzolás mesterségének kezdetei* (Debrecen, 1804) c. tankönyveket.²³ A grammatikai osztályokra vonatkozóan többek között előírja Christophorus Cellarius: *Vocabularium Majus* (Debrecen, 1798.); Phaedrus: *Fabularum Aesopiarum Libri V.* (Debrecen, 1804) c. művét.²⁴ A humanitási osztályokban a tankönyvek között találjuk a *Catechesis Heidelbergensis* (Debrecen, 1800) c., Budai Ézsaiás: *Historia Hungariae* (Debrecen, 1805) c. és Molnár Gergely: *Prosodia* (Pozsony–Pest, 1804.) c. munkákat.²⁵ Az enciklopedisták számára felvették a tankönyvek közé a tanterv készítői Benedict Pictet: *Medulla Theologiae Christianae* (Debrecen, é. n.) c., Budai Ézsaiás: *Historia Universalis vernacula* (Debrecen, 1800) c., és Horváth János: „*Phisica*” c. alkotását.²⁶

Ez a tankönyvlista is amellet szól, hogy a *Ratio Institutionis* a tanulmányi anyag tekintetében a XIX. század elejének tudományos arculatát, tankönyvirodalmának keresztmetszetét tükrözi. Éppen ezért az iskolatörténeti kutatások mai állása alapján nem fogadható el az a korábbi megállapítás, miszerint: „Ami most már a *Ratio Institutionis* tárgyait illeti, a felsőoktatásban mindössze annyit újít, hogy az egyházjogot is bevezeti és annak tanítását a jogi professzorra bízta. A középfokú oktatásban minden reális tárgyat a Maróthi kora előtti idők állapotára szorít vissza.”²⁷ Tekintettel arra, hogy a korábban írott tankönyvek javarésze is új kiadásban kerül a *Ratio Institutionis* listájára, még az a vád sem érheti a tanterv készítőit, hogy elavult tudományos irodalomra támaszkodik. Még Losonczi *Hármas Kis Tükrének* az esetében sem, amely ebben a korszakban válik igazán időszerűvé.

Ebben az időszakban a tanulmányi rendszer már csak némileg módosul. 1812-ben a *Tanítók kötelelességei* elnevezésű tervezet az oktatás tartalmában hoz némi módosulást. Különösen fontos ez a nemzeti történelem tanításának, valamint néhány reálismeretnek, így pl. a gyakorlati számtannak és a szélesebb tudományos alapon álló földrajzi ismeretrendszernek (planimetria, globológia, természetföldrajz, térképtan stb.) az oktatása terén.²⁸ Ugyancsak ebben az évben kerül sor a kollégiumi senior kötelelességeinek, különösen annak a professzorátustól való függetlenségének a szabályozására.²⁹ Egy 1820-as intézkedés pedig némi módosítást hajt végre a „felsőbb tudományokban”: „Hogy ki-ki a T. T. Professzor Urak közül a

N. M. Magyar Királyi Helytartó Tanácshoz bé küldetett Studiorum Ordo szerint, egyet is azok közül el nem hagyván tanítsa, és a Manuális Könyvek szerint elvégezze, úgy hogy azoknak semmi bővebb része el ne maradjon; kivéven az Applicata Mathesisből a Mechanikát és az Architecturát, melyek közül amaz a Phisicában, ez pedig a Rajz Oskolában fog tanítódni. A Jus Patriumból pedig a Magyarország Historiájának különösen a Magyar Törvény világosítására szolgáló tanítása el nem maradhat”.³⁰ Ez azonban alapvetően nem változtatja meg a *Ratio Institutionis*nak a század elején lefektetett tanulmányi rendszerét.

2. A korszak kiemelkedő tanáregyéniségei

A debreceni felvilágosodás kései periódusának néhány professzora a Kollégium egész életének meghatározó egyénisége. Mind az 1704-ben kialakított tanulmányi rend végrehajtásának, mind pedig korszakunk oktató-nevelő-tudományos fejlődésével kapcsolatos intézményi tevékenységnek. Szerepük azonban túlnő a Kollégium belső életén és az egyházkerület, a város, de az egész magyar református iskolakultúra történetében maradandó. Sőt, közülük egyesek nemcsak hazai, hanem egyetemes mércével mérve is a kor tudományos színvonalán képviselik a magyar művelődés ügyét. Európai tájékozottságuk a szellemi életben, részvételük az egyházi és iskolai mozgalmakban részben a külországi egyetemeken folytatott tanulmányaik, részben pedig a külföldi tanártársakkal, intézetekkel, könyvtárakkal fenntartott kapcsolatuk, levelezésük által nagy mértékben hozzájárult a Kollégium nemzetközi hírnevéhez is. Közülük Budai Ézsaiás, Zákány József és Kerekes Ferenc a legkimagaslóbb alakjai ennek az időszaknak.

a.) *Budai Ézsaiás (1766–1841)*. A XIX. század első évtizedeinek Debrecene gazdaságilag, iparilag (céhes ipar) a beszűkülés, egyes területeken az elzárkózás, a visszacsúszás jeleit mutatja. Különösen ami a kereskedelmi tőkét illeti, amely ekkor a mezőgazdaságba menekül. Debrecen kulturális vonatkozásban, főleg irodalmi tekintetben – Csokonai korához képest – kétségtelenül „... egyre inkább állóvízzé posványosodott”.³¹ A város beszűkült szellemi életét, a nyelvújítással kapcsolatos magatartását nem véletlenül bírálja Kazinczy és a kollégiumi diák korában (1796–1809) hatása alá került Kölcsey. Ez utóbbi „... ellenszenvét a város, a Kollégium, a napkeleti fejek iránt a professzorok puritán ridegségétől és a diákság nyers tónusától viszolygó túlérzékenysége s a Kazinczyval 1808-ban felvett kapcsolata is fokozta”.³² – írják a kései felvilágosodás debreceni irodalmával kapcsolatosan Julow Viktor és Tóth Béla. Majd ezzel összefüggésben lentebb így folytatják: „A magyar felvilágosodás egésze is megtorpan azonban a Martinovics-mozgalom első letörését követő politikai-ideológiai vákuumban, dühöngő reakcióban és nemkülönben annak a kiábrándulásnak következtében, amellyel a toleranciára és pacifizmusra hangolt aufklérista humanizmus Európa-szerte válaszolt a jakobinus-türelmetlenségre és terrorra.”³³

A korszak tudományos fejlődése, tankönyvirodalma nem minden tekintetben illeszkedik a beszűkülést. Talán a legjobb példa erre a *Magyar fűvészkönyv* (Debrecen, 1807), melyet Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály írt és amelyet nemcsak a debreceni, hanem az egész magyar tudománytörténet legjellegzetesebb aufklérista

alkotásaként tartunk számon a kései felvilágosodás időszakában. Ugyancsak ezt az irányít képviseli Diószegi Sámuel másik jelentős műve az *Erköltsi tanítások prédikációkban* (Debrecen, 1808) címmel összegyűjtött szentbeszédei, amelyekben a racionalista teológia eklatánsan tükrözi a felvilágosodásnak ezt a mérsékelt, kései szellemiségét. Míg Fazekas és Diószegi a Kollégiumon kívül (de annak neveltjeiként) képviselik a debreceni tudományosságot, addig Budai Ézsaiás a Kollégiumon belül reprezentálja azt.

Ő is a Kollégium neveltje, majd 1792-től 1794-ig a göttingai egyetem diákja, de időközben Hollandiában és Oxfordban is folytatott rövid tanulmányutakat. 1794-ben Göttingában doktorált, melynek kapcsán művelődéstörténeti-történetfilozófiai tárgyú disszertációt írt a kultúra keletkezéséről és előhaladásáról. Különösen fontosnak tartja értekezésében a nemzeti nyelv használatát, annak kulturális fejlődésben betöltött szerepét. Göttingában professzorai közül Heyne volt rá a legnagyobb hatással a modern klasszika-filológia terén és neohumanista szellemiségével. Kapcsolatuk Heyne haláláig tartott. A göttingai egyetem ún. „finom tónusa”, mely a professzorok előadásait éppúgy jellemezte, mint a tudományos életet, más magyar kollégiumok tanáira is erőteljes hatást gyakorolt. Így pl. Bél Mátyásra és Bolyai Farkasra, akik iskolaszervező, tudományos, oktató-nevelő tevékenységükben – Budaihoz hasonlóan – ezt a göttingai tónust képviselték, a magyar kollégiumi iskolakultúra történetében.³⁴

A Domokos Lajos támogatását élvező Budai külföldi tanulmányairól hazatérve a Sinai-féle katedrát nyeri el, ahol történelmi, görög és latin ismereteket tanított, illetőleg adott elő. Ezt a katedrát 1808-ban a teológiai tanszékkel cserélte fel. Tankönyvírói és tudományos tevékenysége azonban az előző katedrán bontakozott ki, vált maradandóvá és később is a történettudományi, klasszika-filológiai munkássága a jelentősebb. Mint teológus, majd mint superintendens (1822-től) „véggképp megcsontosodott, a tudományos munkával felhagyott.”³⁵

Budai Ézsaiás történelemszemlélete, egész tudományos és tanári munkásságának tükrében, ma sokkal ellentmondásosabbnak, de éppen ezért, s ennek alapján talán pozitívabbnak is tűnik, mint ahogyan azt korábban a róla szóló irodalom látta. Antiquitás és nemzeti eszmélés, Bécs iránti lojalitás és a magyar függetlenség gondolatának történelmi tükröztetése műveiben és oktató munkájában egyaránt olyan ellentmondásosak, amelyek professzori működését éppúgy befolyásolták, mint superintendensi szerepét. Különösen a magyar történetírásban játszik ő ilyen szélsőséges és mégis – véleményünk szerint – minden debreceni történelemtanár elődjénél pozitívabb szerepet; még akkor is, ha a Habsburgok iránti lojalitása nemcsak püspökként, hanem tudós tankönyvírói minőségében is jellemezte, áthattotta munkásságát. Igaz, hogy az említett ellentmondások, szélsőségek nála, műveiben és előadásaiban egyaránt diplomatikus kompromisszumokban oldódtak fel. De az ő igazi korszaka a kései felvilágosodás ideje, amikor már Európa-szerte, és így mindkét magyar hazában: Magyarországon és Erdélyben is visszavonulóban vannak a forradalmi eszmék, és még nem törtek utat maguknak a revolútiók. A reformmozgalmak is nem annyira személyének és történelemfelfogásának, hanem – mint látni fogjuk – inkább utóda, Péczely József nemzetszemléletének kedveznek. Budai

Ézsaiás azonban így is egyik legmarkánsabb egyénisége a magyar kollégiumi iskola-kultúra egész történetének.

Budai oktatótevékenysége, tanári gyakorlata alapos, körültekintő nevelői egyéniségről tanúskodik. Fiatal professzortársa, a történeti tankönyvírásban és egyéb tekintetben is követője, ifj. Péczely József ad róla ezzel kapcsolatosan találó jellemzést: „Maga a természet tanítónak szülte. Értelmi felsőbbsege, tiszta, érthető hangja, szép külseje, nemes, mondhatnám: méltóságos tartása, ezzel összehangzó komoly, szerfelett sem komor, sem nyájas természete, mindig mérsékelt gondolkodása..., mindezek őt ritka képességgel ruházták fel tanítani, kormányozni másokat.”³⁶ Tanítványainak nemcsak kollégiumbeli, hanem iskolán kívüli tevékenységével is törődik. A rézmetsző diákoknak hosszú időn keresztül a legfőbb pártfogója volt. Műhelyük fenntartásában éppúgy támogatta őket, mint alkotásaik közzétételében.

Tankönyvei megalkotásában Budait a tudományosság igénye és az oktatás célirányossága egyaránt vezette. Mint a klasszika-filológia tanára, legfőbb kötelességének tartja, hogy tanítványai kezébe tudományos értékű tankönyveket, kézikönyveket adjon. Az előző fejezetben tárgyalt ókortörténeti klasszika-filológiai munkái korszakunkban is fontos tárgyát képezik a kollégiumi tanulmányoknak. Auktorkiadásait, különösen Terentiussal, Ciceróval és Phaedrussal kapcsolatosan más iskolák is használták. Mégis a legjelentősebb tankönyve *Magyarország históriája I–III.* (Debrecen, 1805–1812). Erre a munkájára talán a legjobban jellemző az a törekvése, hogy a tudományos igényű magyar történeti tankönyvet nemzeti nyelven kell írni. A már említett diplomáciai megfontolásokból fakadó „hiperlojális nyilatkozatai”, konzervatívizmusa ellenére a magyar történelem legfontosabb eseményeit, a politika, az állami élet, a forradalmak, a történelmi személyiségek, az egyházak, a kultúra, stb. fejleményeit, illetőleg azok szerepét az ország életében a legrégebbi időktől saját koráig tárgyalja. Igaz, hogy Dózsa György parasztháborúját és II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát nem értette meg igazán, de Zrínyi Miklós, Báthori István, Vitéz János, Janus Pannonius és mások jelentőségét a magyar államiség és a nemzeti művelődés előrehaladásában jól látta.

Filológiai téren nagy erénye Budainak, hogy hiteles, eredeti forrásokra támaszkodik. A XVIII. századi történetírók által feltárt gazdag forrásanyagot tanítványainak anyanyelvén először teszi hozzáférhetővé. Borzsák István írja tankönyvéről ezzel kapcsolatban: „Budai magyar történeti művének jelentőségét abban kell látnunk, hogy ez az első magyar nyelvű rendszerezés tette szélesebb körök számára hozzáférhetővé a XVIII. század történetíróinak, Pray, Katona, Bél Mátyás, nem utolsósorban Sinai Miklós latin fóliánsaiban felhalmozott anyagot.”³⁷ Egy másik helyen pedig megállapítja erről a munkájáról, hogy „... nélküle Budait sem mint filológust, sem mint embert nem érthetjük meg.”³⁸

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy Budai tankönyvei rendkívül nagy és széleskörű tudásról, pontos, rendszeres filológiai következetességről, imponáló értékelő- és szerkesztőerőről tanúskodnak. Felvilágosult egyetemesség és tudományos elhivatottság egyaránt ihlette alkotásait. Korszakunk első felének kollégiumi iskolakultúrája, de az egész magyar iskolai művelődés ügye és tudományossága is sokat nyert általuk. Ezt juttatta kifejezésre az Akadémia tiszteletbeli tagsága, melyet

1831-ben ítélték neki oda; és végül a püspöki szék, amit ő személy szerint ha szimbolikusan is, de a Kollégium egyik katedrójának tekintett. S ha ellentmondásos egyénisége, konzervativizmusa egyházpolitikai, diplomáciai megfontolásokból a bécsi udvarral szemben lojális módon hajlott is a kompromisszumokra, ezt az egyházkerület, a Kollégium érdekében tette. Tantervi, tudományos, tankönyvirodalmi, iskolaszervezői tevékenysége a Kollégium történetében korszakalkotó jelentőségű.³⁹

b.) *Sárvári Pál (1765–1846)*. A kései felvilágosodás időszakában a Kollégiumnak ugyancsak kimagasló tanáregyénisége. Munkássága a kortárs Budaiénál szűkebb térre szorul és pályája kevésbé ível oly magasra, de mint nevelő, példamutatóan ifjúságpártoló professzor, a diákok körében és a városban nagy népszerűsége tett szert. Különösen a rézmetsző diákok munkájának szakszerű irányításával, városi műhelyük működtetésének, fenntartásának a segítségével sokat tett az ifjúság Kollégiumon kívüli életének fellendítése érdekében. Budai mellett az ő érdeme is, hogy ennek a csoportosulásnak az alkotásai művészi rangra emelkedtek s hogy a városi lakosság és annak tanácsa alkotásaikra felfigyelt. Korszakunk elején, 1804-ben jelent meg ugyanis *Oskolai Magyar Új Atlas*⁴⁰ c. munkájuk, melyet a városi tanács nyomban jutalomra érdemesít.⁴¹ „Tudtára esvén a Magistratusnak és Communitasnak, hogy az ide való Reformatum Collegiumbeli Deák ifjak, Eröss Gábor és Pethes Dávid ő Kegyelme, a maguk tulajdon szorgalmatosságok által annyira mennek a mesterségben, hogy 12 Mappából álló Oskolai Atlást nem csak csinosan ki metszettek, hanem több számú Exemplart is nyomtattak és ezen egész munkát maguk költségén, sőt amint mondják költsön pénzzel vitték véghez. Hogy ezen dicséretes igyekezet tovább mehessen és élesztődjön, illendőnek, sőt az ilyen Szép Mesterségek előmozdítására nézve szükségesnek véli a Magistratus és Communitas, a megnevezett Ifjakat valamely jutalommal serkenteni.”⁴² Majd így folytatódik a városi tanács jegyzőkönyve: „És e végre communitáltadik Perceptor Uramnak..., hogy az említett Ifjak közzül mindeniknek adjon az Oeconomica Cassából száz és így a háromnak 300 Rf-tot...”⁴³

A kollégiumi rajzoktatás színvonalának nemcsak hazai, hanem európai összehasonlításban is figyelemre méltó rangját Sárvári Pál alapozta meg, aki *A rajzolás mesterségének kezdete I–II*. (Debrecen, 1804–1807) c. munkájával a korabeli magyar tankönyvirodalom jeles alkotói közé emelkedett. Akárcsak Budai, ő is a göttingai egyetem neveltje. Itt – Bouterweg előadásainak hatására – Kant követőinek sorába lép és doktori disszertációjának ismeretelméleti mondanivalója már kantianus nézeteiről tanúskodik. Majd németországi, angliai és hollandiai tanulmányútja után foglalja el a filozófiai katedrát. Fő művében, a *Moralis Philosophiában* (Pest, 1802) ugyancsak a kanti eszmék híveként lép fel, középpontba állítva az etikát. Bölcséleti ideáját jól össze tudja egyeztetni tételes vallásánál. Művének folytatása a *Filozófiai etika* (Nagyvárad, 1804) egészen gyakorlatias jellegű alkotás, melyben az ember erkölcsi magatartásának praktikus normáit vizsgálja. Tanítványaira, szélesebb olvasó közönségére mégis a legnagyobb hatást a rajzolás mesterségéről frott tankönyvével gyakorolta. Ez az alkotása a rajzoktatásban úttörőnek mondható. Esztétikai felfogásában a neoklasszicista Winckelmanra támaszkodik leginkább, de puritaniz-

musa sajátos debreceniséget tükröz. Erre utalnak az általa „felöltöztetett” meztelen görög és római szobormintái. Stílusirányzatának hatását jól tükrözi a nagy debreceni tűzvész után újjáépített Nagytemplom és Kollégium architektúrája.

Sárvári korának egyik legkitűnőbb előadója. Egyénisége távol áll a nagyhatású szónoki stílustól. Retorikája is inkább a puritán egyszerűsége épül. Mint a *Ratio Institutionis* által előírt filozófiai kurzus professzora, működésének az elején erkölcsfilozófiai előadásaival válik népszerűvé főiskolai hallgatói körében. Bölcséleti előadásainak tartalmi mondanivalójánál is jelentősebb talán az a törekvése, hogy elősegítse a magyar filozófiai szaknyelv kibontakozását. Ebben a vonatkozásban Sárvári Debrecenben hasonló szerepet játszott, mint erdélyi kortársa, Köteles Sámuel Nagyenyeden, aki Földy Ferenc szavaival „a még meg sem tisztult s alkalmatlan műnyelv mellett is... az egyezményes bölcsészet megindítója lett”. A debreceni Sárvárit pedig Kazinczy – aki köztudottan keményen és elmarasztalóan bírálja a korabeli város szellemiségét – egyik levelében „mint nagyon humanus ember”-t emlegeti⁴⁴, pedig a „széphalmi mester” szűkmarkúan osztogatta ezt a jelzőt Csokonainak a Kollégiumból történt kicsapatása után. Egykori tanítványa, Arany János szerint „kibőgte a deák” őt is; amint a *Bolond Istók* második énekében írja:

„Egy ősz tanára egy agg Simeon,
Kinek nem fért a híre Debrecenben,
Sőt már nevének keskeny volt e hon,
Kibőgte a deák ezt is, különben...”⁴⁵

Ehhez azonban maga Sárvári is hozzájárult bizonyos értelemben. Életpályájának utolsó szakaszában ugyanis egyre inkább elkedvetlenedett a tanítástól s az 1830-as években nem értette meg a fiatal tanártársa, Péczely körül fellelkesült ifjúságot és 39-ben lemondott a katedrájáról. A Kollégium professzori gyűlése megilletődéssel vette tudomásul elhatározását, teljes nagyrabecsüléséről biztosítja és „érdemei további és bővebb jutalmául számára a Collégium pénztárából holtáig szedendő évenkénti 400 pengő forintnyi nyugpénzt határoz és rendel”.⁴⁶ A Tudományos Akadémia pedig levelező tagsággal ismeri el munkásságát. Életének hátralévő éveit visszavonultan, megkeseredetten élte le szeretett városában, Debrecenben, ahol nemcsak gáncsolásokban, hanem elismerésekben is sok része volt.⁴⁷

c.) *Kerekes Ferenc (1784–1850)*. zárja a Kollégium kiemelkedő polihisztoanyagéniségeinek sorát a debreceni kései felvilágosodás időszakában. Bár életpályája átível a reformkorba és megéri a szabadságharc bukását is, de tanári tevékenysége, irodalmi-tudományos-pedagógiai munkássága, egész oeuvreje szorosan kapcsolódik az aufklérista irányzat eszmevilágához. Fazekas Mihály Lúdas Matyjának bécsi kiadásával és a nagyserű stílusérzékkel megírt verses előszavával irodalmi körökben is szép sikert aratott.

Élete, szolgáltságától kezdve haláláig, szellemiekben igen gazdag, de anyagiakban annál szegényesebb. Jobbágyszülők gyermeke volt. Ezért mondta magáról, hogy „énrám őseimtől sem jószág, sem rang nem maradt”. Majd a szolgáltságával kapcsolatosan így ír: „A szolgáltiakok sorsa alábbvaló sok tekintetben a barmok

sorsánál. Szerencséseknek mondhatják magukat, ha jó karakterük az iskolában el nem romlik. Szidja, veri őket egyfelől urok, folytatja a nyilvános praeceptor, az inspector, az excitátor, kinek kezében ott van a nagy dorong, mellyel szolgatársait üti.”⁴⁸ Kerekes ennek ellenére tanulmányaiban jól haladt, szép eredményeket ért el a Kollégiumban. Kívívta tanárainak a megbecsülését, diáktársai szeretetét. Ezt bizonyítja, hogy 1809-ben a retorikai osztály praeceptorának tisztét töltötte be. Majd négy éven keresztül a kisújszállási partikuláris iskola rektoraként működött. Itt szerzett tapasztalatai jó alapul szolgáltak külföldi tanulmányainak pedagógiai elmélyítéséhez. Előbb Bécsben tanul, majd 1823-ban Wiesbadenben fejezi be az egyetemet.

Tanári működését a Kollégiumban 1823-ban kezdte meg a természetrajzi katedrán, melyet a Cseh-Szombathi József-féle alapítvány összegéből állítottak fel, nem fogadva el a szentpétervári egyetem meghívását. Később átment a mértani-fizikai tanszékre. Tudományos művei közül a *Mathesis ad Chemiam applicata* egy modern szemléletet tükröző, a matematikai analízis módszerét az anyagi szerkezetben alkalmazó munkája tehetséges alkotóról tanúskodik. Pályamunkát írt a lipcsei Jablonszki Társaság felhívására a „komplex számokról” a hegeli dialektika szellemében, s művével a két Bolyai előtt nyerte meg a pályadíjat. Logaritmustáblázata pedig *Sorszámtan* (Debrecen, 1845) címmel az oktatás segédeszközeként tett jó szolgálatokat a Kollégiumon kívül is a pénzügyi ismeretek terjesztésének. De írt nyelvészeti munkát is: *Értekezés és kitérések* (Debrecen, 1836) c. tanulmánya fonetikai és szószármaztatási mondanivalójával, valamint nyelvfilozófiai elmélkedésével új szempontokkal gazdagította a nyelvtudományt.⁴⁹

A neveléstörténeti kutatás századunkban figyelt fel Kerekes pedagógiai tárgyú, javarészből publikálatlan kézirataira. Ezek közül *Pedagógiai levelek* címmel egybegyűjtött és Szoboszlai Pap Istvánhoz – a későbbi szuperintendenshez – még bécsi tanulmányai idején írt (1817) levelei érdemelnek ma is nagyobb figyelmet. A Kollégium Könyvtárának kéziratárában található vaskos gyűjtemény⁵⁰, mely a felvilágosodás két nagy pedagógus zsenijének – Rousseau-nak és Pestalozzinak – a szelleméből táplálkozik, plebejus ihletésű, demokratikus gondolkodású pedagógiai szerzőnek az írásait tartalmazza.

Kerekes alapvető pedagógiai eszméje, hogy a korabeli iskolai oktatásnak új szisztémára van szüksége. Ezért javasolja már az első levelében, hogy a „nemzeti iskolákat” el kell választani a „deák oskoláktól”. A korabeli tankönyvekkel foglalkozva rámutat arra, hogy azok nem alkalmazkodnak eléggé a gyermeki lélekhez, a pszichikus fejlődés sajátosságaihoz. Ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy „.. soha nem kell elfelejtenünk, hogy a gyermek gyermek.”⁵¹ Majd rátér a tanító személyére és hasznos tanácsokat ad annak pedagógiai képzését illetően. Pestalozzi nyomán felismeri azt az – egész oktatási rendszerünk viszonylagos elmaradottságából fakadó – súlyos hátrányt, hogy nincsen országunkban intézményes rendszere a tanítóképzésnek. A rectorok és a praeceptorok, akik a Kollégiumból kimennek tanítani, magukra hagyva teljesen tájékozatlanok a korszerű oktatási módszerek terén. Nem is beszélve azokról, akik nem tanultak magasabb tudományokat, nem végeztek felsőbb osztályokat, hanem a foglalkozási ágak legkülönbözőbb fajtáiból verődtek össze a „falusi tanodákban”. Ezért javasolja Kerekes: „Adjunk a tanítóknak

kezébe pedagógiai útmutatást mindegyik tudományban. Ekkor csak az lesz rossz tanító, aki rosszlelkű és korhely, most pedig az is rossz, aki jó lélekkel, szorgalmasan igyekszik eljárni kötelességében, mert nem tudja: mit és mimódon kellene cselekednie.”⁵²

Leveleiben a továbbiakban bírálja Kerekes a Kollégium akkori tanulmányi rendjét és egy új „tudományos systemá”-t állít fel. A legtanulságosabb a filozófiai cursusba általa felvenni javasolt új tudományok rendje, amely az alábbi tantárgyakat foglalja magába: 1. „Pedagógia”, 2. „Moral”, 3. „Keresztyén moral”, 4. „Kis Livius”, továbbá „Német nyelv” és „Rajzolás”. Az ő szisztémájában ebben a cursusban összesen 10 tantárgy szerepel; míg a régiben 14. Korszerűsítési javaslatait többek között így indokolja: „Ha ezeket combináljuk és meggondoljuk még azt is, hogy az én planumom szerint az ifjúnak már itt a pura mathesis legnagyobb részét tudni kell, és azt csak repetálni tartozik, de ha mindjárt talán egészen tanulná is, ha továbbá meggondoljuk azt is, hogy a mostani systema szerint az ifjúnak ebben a három esztendőben három új nyelvet kell tanulni rosszul, az enyém szerint pedig csak egyet, de jól: bizonyosan úgy fogjuk találni, hogy én sokkal kevesebbet szabtam az ifjakra három esztendőre, mint a mostani systemának a csinálója”.⁵³

Kerekes tantervi javaslata ugyan nem került bevezetésre, de bizonyos vonatkozásban mégis hozzájárult ahhoz, hogy a Kollégium a következőkben strukturális és tartalmi reformokat egyaránt végrehajtsion. Ezek közül a legfontosabb a pedagógiai katedra 1825-ben történt felállítása, mely a tanítóképzés korszerűsítésében országosan is úttörő jelentőségű volt. Itt kell megemlíteni még a később írt pedagógiai jellegű munkáit, melyek közül az *Oskolai magyar pedagógia* c. máig figyelemre méltó kéziratok műve⁵⁴, valamint *Atyáskodás, erköltsi tekintetben, a tanuló ifjak körül az iskola részéről* (Debrecen, 1845) c. munkája igen jelentős. Ezek a pedagógiai munkák ha nem is jutottak el a nagy nyilvánosságig, azt tanúsítják, hogy az ásványtan első debreceni tanára, a fűvészkert szervezője, a neveléstudomány művelése terén is alkotott maradandó munkákat.⁵⁵

II. A NEMZETI REFORMOK IDŐSZAKA (1833–1848)

A debreceni Kollégium történetében 1833-al új fejlődési szakasz veszi kezdetét. Ebben az időszakban tér át ugyanis a Kollégium a középiskolai és a felső iskolai tagozaton a magyar nyelvű oktatásra. Kivéve a jogi oktatást, mely még sokáig latin maradt. Az Egyházkerület a XVIII. század végén (1797) már tett kísérletet arra, hogy a „... professzor uraimék... általjában mindenféle tudományokat magyar nyelven tanítsanak”, de „A latin nyelvű oktatás alatt azonban a talaj ekkor még annyira szilárd, hogy a tanítás továbbra is latinul folyik.”⁵⁷ 1831-ben pedig a Kollégium IX. katedráján az ún. Récsei-féle tanszéken Kalós Mózes⁵⁸ megkezdte a magyar irodalom tanítását. A korszakalkotó intézkedés megtételére azonban csak két év múlva 1833-ban kerül sor, amikor a Superintendentialis Consistorium a magyar nyelvű tanítás általánossá tételéről határozott. „A tanulóknak nehogy a lehető haladásuk a tudományokban akadályoztassék a tudományoknak deákul taníttatása által, másrésről nemzeti nyelvünk mostan általános és biztató lelkesedéssel munkába vett

emelése tekintetéből, s főképp tudományos kifejlődésének elő segítése végett: amit már ezelőtt több évvel némely tudományokra határozott vala, most általán fogva szükségesnek tartja törvényül tenni, s teljesítés végett kiadni ezen consistoriumi végzés, hogy: Collegiumunkban a hazai törvényeket kivéven, melyeknek nemzeti nyelvünkön taníttatását még mostan többféle akadályok hátráltatják, minden egyéb tudományok magyarul taníttassanak és azokból a közönséges vizsgálatok is hasonlóan tartassanak.”⁵⁹ Ez a debreceni intézkedés közel másfél évtizeddel megelőzi az 1844. II. törvénycikket, mely a magyarországi közép- és felsőfokú intézményekben engedélyezi a magyar nyelvű oktatást.⁶⁰

Debrecen város társadalma a XIX. sz. első felében is magáénak tekinti a Kollégiumot. Annak ellenére, hogy a református iskolakultúra mellett egyre fontosabb szerephez jut a piarista gimnázium és megjelenik az izraelita intézményes nevelés is. A XVIII. században még előforduló felekezeti feszültség azonban ebben az időszakban már nem zavarja a debreceni iskolakultúra jó légkörét. Ebben a tekintetben Debrecen társadalmát az jellemezte, hogy „Az 1790–1848-ig terjedő évtizedek alatt a felekezeti kérdés, a többségben lévő református magyarság és a kisebbségben lévő túlsúlyban német eredetű – közben megmagyarosodott – katolikuság között enyhült, bár végérvényesen még a polgári korszakban sem szűnt meg.”⁶¹ Az igaz, hogy a város – a lakosság túlnyomó többségére való tekintettel⁶² – könnyebben hozott anyagi áldozatot református iskola építése, iskolaépület megvásárlása érdekében, mint külön katolikus leányiskola felállítása végett. S hosszú, másfél évtizedes huzavona után a meglévő katolikus fiúiskola keretében „a lánygyermeknek külön választását emelet ráépítéssel oldották meg.”⁶³ Javára legyen mondva azonban a városnak, hogy anyagi lehetőségeihez mérten mind a piaristákat, mind pedig az izraelitákat segítette tanintézményeik fenntartásában.⁶⁴

Ami ennek a korszaknak kollégiumi ifjúságát illeti, a nemzeti szellemű mozgalmak, elsősorban a diákszervezkedések ha később is mint Sárospatakon, Sopronban, vagy Pozsonyban, de itt is jelentkeznek. Az előző korszakban, az 1704. évi, majd az 1792. évi iskolatörvények által megnyirbált ifjúsági önkormányzat a XIX. század első évtizedeiben nem teszi lehetővé a Kollégium falain belül, illetőleg a coetus keretében a diákság nyilvános szervezkedését. Időnként, az országos reformmozgalmakkal párhuzamosan mégis előfordulnak kisebb csoportok részéről tüntetések, a nemzeti önállóság és függetlenség gondolatát, eszméjét hirdető megmozdulások. Ezek kezdetben inkább csak színházban, kocsmákban és kávéházakban megismétlődő jelenségek. A Helytartótanács 1823-ban tiltakozik is a városi Magistratusnál és elrendeli, hogy az 1800-ik évi és az 1802-ik évi „... közönségesse tett Parancsolatok újra publicáltassanak; külön-külön minden Vendégfogadósoknak, Korcsmárosoknak, Kávés Gazdáknak és azoknak, akik a Theatrumokra és Bál Házakra felvigyáznak... újra szoros köteleességekbe tévén, hogy a Tanuló Ifjakat ezen tilalmazott helyekre ne bocsássák...”⁶⁵ A kollégiumi ifjúság azonban a legszigorúbb intézkedések ellenére mind behatóbban érdeklődik a nemzeti nyelv és irodalom, a nemzeti történelem legújabb termékei iránt, s egyre fokozottabban odafigyel a reformországgyűlések és a megyegyűlések politikai eseményeire, ellenzéki magatartására, valamint más kollégiumok diáktársaságainak tevékenységére. És amint lentebb látni fogjuk, a reformkorban a debreceni kollégisták társasági élete is forradalmi

magatartásba torkollik, annak ellenére, hogy ez a magatartás a civis városnak csak egy szűkebb rétegét jellemezte: „a forradalmi radikalizmust csak a polgári jogokból kirekesztettek és a kollégiumi ifjúság örizte meg.”⁶⁶ Mielőtt azonban a tanárok és a diákok erőfeszítéseit a nemzeti művelődés érdekében bemutatnók ebben a periódusban, vizsgáljuk meg az intézmény strukturális fejlődését.

1. Az oktatási struktúra fejlődése

Mint láttuk, korszakunk első felében három tanszékkel bővült a kollégiumi katedrák száma. Az 1823-ban alakult természetrajzi, az 1825-ben létrehozott pedagógiai, az 1830-ban alapított nyelv- és irodalomtudományi katedrán kívül, ebben a fejlődési periódusban, 1844-ben szervezte az Egyházkerület a Kollégium harmadik teológiai tanszékét, melynek első professzorául Révész Bálintot nevezte ki. Ez a katedra tulajdonképpen az eddigi két teológiai tanár túlzott megterhelését volt hivatva könnyíteni egyfelől, másfelől pedig a dogmatikai tanszékhez kapcsolódó „gyakorlati teológia” oktatásának célkitűzéseit szolgálta. A gyakorlati teológia külön stúdiumként történő tanításának gondolata már a század elején felmerült. Először a homiletika keretében jelentkezik, majd az 1801. évi egyházkerületi jegyzőkönyv szerint, a dogmatika professzora kétévénként adja elő. Az 1807. évi egyházkerületi közgyűlésen pedig önálló katedra felállításának a kérdése is megfogalmazást nyer. A javaslat realizálására a reformkor élénkebb, mozgalmasabb, a kollégiumi iskolakultúrát egész oktatási struktúrájában, nevelési szellemében, a vallástudományokat is érintő korszerűsítés jegyében került sor.

A reformkor időszakában a vallási racionalizmus a protestáns egyházakat mindjobban áthatja, és az ortodoxia egyre inkább háttérbe szorul. A református és az evangélikus egyház közeledése egymáshoz, majd az 1840-es évek uniós tervei, tanácskozásai, ennek a racionalizmusnak a rugalmasságát, a kor közművelődési törekvéseinek az előző időszakhoz képest liberálisabb alkalmazkodóképességét mutatják. Erre vall az 1842-ben indult közös református-evangélikus folyóirat, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* első számában *A Szentírásnak a növekvő ismeret szerinti szabad magyarázata*, majd ennek az elvnek behatóbb értelmezése: „A vallás, ha igazán az, minden időben a kor általános műveltségének fejleménye, úgy, hogy minden korszaknak tulajdonképpen saját eredője van. Az eszme ugyan örökévaló, de az emberi ész, mely azt felveszi, a fokonkénti érvelés és tökéletesedés törvénye alatt áll.”⁶⁷ Az uniós törekvések egyik legjelentősebb oktatásügyi eredménye a Pesten felállítandó közös főiskola terve, melyet a dunamelléki egyházkerület pályázati felhívása 1841-ben tett közzé, a részletes tantervek elkészítése céljából. Ez a felhívás olyan korszerű tanterv elkészítésére hívja fel a pályázók figyelmét, melyben az oktatás tárgyát alsó-, közép- és felsőfokon végig „egyensúlyban” tartják: „Készítessék kimerítő terv, mely a Pesten létesítendő ref. főiskolának alsó vagy elemi, közép és felső osztályaiban megállapítandó tanítási rendszert, mindenütt az élettudományokat az emberiséget képzőkkel – mennyire saját körülményeink engedik – súlyegyenben tartása mellett, részletesen adja elő, a fenyítéktartási rendszerrel együtt.”⁶⁸ A Kollégiumok tanárai közül csak a kecskeméti Tatay Endre és Karika János, valamint a nagyenyedi Péterfi Albert írt pályázati tantervet.

Rajtuk kívül még figyelemre méltó pályamunkát nyújtott be: Hetényi János filozófiai író, ekeli lelkész, Vajda Péter radikális reformpolitikus, szarvasi tanár, Spiller P., németországi (posen) gimnáziumi tanár, Szabó György zilahi gimnáziumi tanár és Szőnyi Pál geszti nevelő.

A pályázók által készített tantervek Széchenyi reformgondolataitól kezdve, Kossuth iparoktatási koncepcióján keresztül, egészen Táncsics kézművesek iskolájáig híven tükrözik a kor haladó törekvéseit; anélkül, hogy a kollégiumok hagyományos tanulmányi rendjét, nevelési ideálját elutasítanák.⁶⁹ A főiskola terve nem valósult meg, mint ahogyan az uniós törekvések sem realizálódtak. Ennek – véleményem szerint – nem annyira a Tiszántúli Egyházkerület 1841. évi elutasító végzése volt az oka (ahol Péczely József kollégiumi professzor az unió mellett foglalt állást), hanem a történelmi körülmények alakulása is.

A debreceni Kollégium strukturális fejlődésében – a harmadik teológiai katedra felállítása mellett – számottevő szerepet játszott a második jogi tanszék megszervezése is, melynek felállítására 1845-ben került sor. Ez a katedra is a reformkor nemzeti szellemű oktatásügyével, közművelődési arculatával összefüggésben jött létre: a nemzetgazdaságtan előadása érdekében. Első tanára Buzás Pál, aki a katedrát csak 1849-ben foglalhatta el, mert a Szombati István volt debreceni főbíró és felesége által 1810-ben, továbbá Sárói Szabó István szenátor által 1814-ben a Kollégiumra hagyományozott alapítványok egyesítése, a tanszék fenntartása céljából, ekkor történt meg. Tanártársa az első jogi katedrán Szűcs István, aki az 1839-ben elhalálozott Dobrossy utódként 1840-ben lett a hazai törvénytudományok professzora. Munkásságuk a XIX. század második felében bontakozott ki, de már a 40-es években sokat tettek a debreceni jogi oktatás alapjainak a lerakása érdekében.⁷⁰

A strukturális fejlődés figyelemre méltó tényezőjévé válik ebben az időszakban a kollégiumi Fűvészkert felállítása. Ennek mind tudománytörténeti, mind pedig oktatástörténeti jelentősége van a reformkort illetően. Megszervezése azt bizonyítja, hogy a Kollégium ebben az időszakban nemcsak a divatba jött nemzeti tudományok érdekében tesz meg minden lehetőt, hanem a természettudományos gondolkodás fejlesztését is szívügyének tekinti. A Fűvészkert szervezésében – mint már említettük – Kerekes Ferenc professzor játszott kimagasló szerepet. S hogy az anyagi alapok biztosításához is hozzájáruljon, az *Értekezés és kitérések c.* művének a bevételeit felajánlotta az indulás költségeinek a fedezésére. De az egyház és a város akkori vezetői közül mások is fontos szerepet játszottak ennek az intézménynek a felállítása terén, „... különösen akkori egyházkerületi főgondnok b. Vay Miklósnak, superintendens Szoboszlai Pap Istvánnak és főbíró Poroszlai Fridriknek szíves közbenjárások folytán sikerült annyi pénzalap összeszerzése, hogy a Fűvészkert hepe-hupás földje elegendő volt, s maga a kert körül kerítés-sel elláttathatott.”⁷¹ Ennek az összefogásnak az eredményeként 1841-ben üvegház, kertészlak épült benne, és a kollégiumi diákok gyakorlati képzésének az előmozdítására, valamint a városlakók nagy gyönyörűségére megnyithatta kapuját a szélesebb közönség számára.

A kollégiumi struktúra fejlődésében a reformkorban is a legfontosabb tényezők közé tartoznak az egyes tantárgyak. Mint láttuk az előző periódusban, a

tantárgyi rendszer fejlesztése terén az intézet vezetői arra törekedtek, hogy azok a szélsőségek, amelyek a humanisztikus és a realisztikus képzés közötti küzdelemben országosan, sőt európai méretekben ugyancsak jelentkeztek, feloldódjanak. Igaz ugyan, hogy az 1820-as tanterv humanisztikus irányban tesz engedményeket a realismeretek kárára és egy időre az algebra is kiszorul a tanulmányi anyagból. Az is történeti tény, hogy a négy nagy református Kollégium (Sárospatak, Nagyenyed, Pápa, Debrecen) közül korszakunkban a debreceni intézetben a legerősebb a humanisztikus irány, de – a piarista iskolákat kivéve – mégsem annyira mint a katolikus tanintézetekben, akadémiákon.⁷²

Ami azonban a legfontosabb fejlődéstörténeti tény a reformkorban: tovább nőtt a Kollégiumban a nemzeti tudományok szerepe. Kölcsey Ferenc még arról panaszkodott Kazinczynak, hogy a könyvtárból magyar nyelvű könyvet a diákok nem kölcsönözhetnek, de Arany János két évtizeddel későbbi diákoskodására (1835–36) – mint ismeretes – a „Bolond Istók”-ban szívesen emlékszik. Ha ellentmondásokkal, nehézségekkel, kemény küzdelmek árán is, de a nemzeti műveltség anyaga az oktatási tartalomban, a tantárgyak egyes elemeiben mind jobban bővül.

Első helyen kell ezzel kapcsolatosan megemlíteni a *Magyar Grammatika* c. tankönyvet, mely a *Debreceni Grammatica* nyomán készült és „gyermekek számára íródott”; 1808 és 1833 között négy kiadást ért meg. Ez a tankönyv évtizedeken keresztül jó szolgálatokat tett a Kollégium tanulói magyar nyelvi műveltségének a megalapozásához. Annál inkább, mert eredeti célját tekintve, az Előszó szerint is, a deák nyelv jobb elsajátítását kívánta elősegíteni: „Annak tanulása közben pedig, amikor a deák nyelvnek akármelyik részéről, vagy akármely szóknak tulajdonságairól tanít; előre mindig eszébe juttassa tanítványainak, miképpen vagynak és mennek azok a magyar nyelvben? mennyiben egyeznek, vagy nem egyeznek a deák nyelvvel?”⁷³ Ismeretes Kazinczy lesújtó bírálata ennek a tankönyvnek az elődjéről, a Debreceni Grammaticáról; csak hogy a Földi János, illetőleg Benedek Mihály-féle nyelvtani anyagnak a leegyszerűsítése, kivonata iskolai használatra, oktatás céljából készült. Nem véletlenül volt népszerű a reformkorban ez a tankönyv, mely ekkor már – a négy kiadás után – régen nem a Debreceni Grammatika szellemét képviselte. Sőt közvetlenül hozzájárult a kollégiumi diákok társasági életének, nyelvi, irodalmi munkásságának nemzeti szellemű fellendüléséhez. A 30-as évek végén és a 40-es évek elején pedig a diákifjúság autonóm élete mindinkább a coetuson kívül keresi „az társaságban született ember” (Kölcsey) nemzeti ideáljait.

A történelem tanításának a Kollégiumban a nemzeti műveltség terjesztésében, a nemzeti tudat formálásában legalább olyan nagy szerepe van mint a magyar nyelvnek és irodalomnak. Mint láttuk a XIX. század elején, ha kompromisszumos módon, adott esetben a bécsi udvar iránt lojális szellemben, de Budai Ézsaiásék figyelemre méltó lépéseket tettek a tanítás nemzeti szellemének az ápolása terén. Igaz, hogy ezek elsősorban taktikai megfontolásokból, egyházpolitikai érdekből és ennek következtében a realisztikus képzés kárára történtek, de mégis nemes célt szolgáltak, amennyiben előkészítették a talajt az utánuk következő nemzedékek részére; elsősorban a reformkor nagy nemzedéke számára. Ebben az időszakban küzdi le a Kollégium azokat a szélsőségeket, amelyek az oktatási tartalomban az

antik műveltség előnyére és a nemzeti kultúra rovására, valamint a humanisztikus képzés és a realisztikus oktatás között az előző korszakokban fennállottak. Debrecen történetíróját idézve „Habár a fent előadottak szerint a debreczeni ref. kollégiumban a fő irány a teológia volt is, soha nem felejtették ki azonban a számításból az, hogy a magyarhoni reformátusok (kikből a collegium anyagi jóltevői s pártfogói keletkezének) egyeteme nem csupán egyházi és iskolai tanítókból, hanem a polgári különböző rangú kisebb-nagyobb képzettségű közösségből áll...; úgy intézte saját jól értett érdekéből tanrendszerét – amennyire ereje engedte – folytonosan az iskolai előljáróság, hogy a világi pályára menendők igényei is a lehetőségig kellő figyelembe véssenek.”⁷⁴ Majd, az ugyancsak itt nevelkedett és hosszú időn át Debrecenben élt történetíró így folytatja: „És pedig a tudományok csoda szépségű láncolatában egészítvén ki kölcsönösen egymást; ez oknál fogva e korszakban a tanulmányokban válogatás soha sem bízaték a még nem eléggé érett ifjú fitymálására; hanem az előadandó tudományok mindig oly összevágólag adának elő, hogy az iskolából világba kilépő tanítványok gyakorlati értelmiség tekintetéből a többi hazai iskolák növendékeinél a versenyt bízvást kiállíthatták.”⁷⁵ A Budai Ézsaiást követő történész nemzedékből, akik a Kollégiumban kibontakozó nemzeti irány szellemében nevelkedtek – többek között – Péczely József debreceni és Szabó Károly kolozsvári professzorok nevét kell itt megemlítenünk.

A nemzeti történelem reformkori oktatása kapcsán nem véletlenül hivatkoztunk Péczelyre. Ő ugyanis annak ellenére, hogy a görög nyelv és az ékesszólás professzora volt, nagy gondot fordított tanítványai magyar történelmi ismereteinek a szélesítésére. Kezdetben ugyan Budai Ézsaiás magyar történelmi tankönyvét használja – mely mint láttuk – egyes korszakokkal kapcsolatban aulikus szellemiséget képviselt. De hiszen a magyar történelem ekkor még csak a világtörténelmi stúdium része volt, noha az 1801. évi litteraria deputatio már „... indítványozza, hogy a középső tagozat rhétorai Magyarország politikai történetét is tanulják”.⁷⁶ Arról is intézkednek, hogy ennek a tankönyvét Széplaki Pál készítse el. Ő nem írta meg, de – mint láttuk – Budai Ézsaiás 1808 és 1815 között három kötetben elkészítette. A Kollégiumban azonban Péczely József tett a legtöbbet ebben az időben Magyarország történelmének haladó szellemű, a nemzeti függetlenség gondolatának jegyében álló műveléséért. – Talán az sem véletlen, hogy Losonczi István *Hármas Kis Tükre*nek egyetlen debreceni kiadása az ő működésének idejére, 1833-ra esik. Ő sem önálló stúdiumként tanítja a magyar történelmet, de fő művét *A magyarok története*i Ásiából kijöve telektől fogva a mai időkig (Debrecen, 1837), címmel írta és jelentette meg az akkor már a kollégiumi diákok által „bálványozásig szeretett” professzor. Progresszív szellemű történelemszemlélete sokkal határozottabban kapcsolódik az aufklérizmus radikális irányvonalához és ezért nem véletlenül került szembe kollégáinak egy részével: „Noha korai művei s történelmi munkáinak nem kevés eleme még az aufklérizmusához kapcsolódnak, ifj. Péczely József kollégiumi professzor hajtja végre az áttörést az új korszak felé. Jellemző, hogy pályája során szinte mindvégig éles konfliktusban állt professzortársaival.”⁷⁷ Ha nem is mindenki került Péczely konfliktushelyzetbe, de az ifjúság nemzeti szellemű nevelése érdekében a tanártársakkal gyakran vitába szállt. Ő volt a reformkor ifjúságpárti professzora, akinek a debreceni diákirodalom magyar nyelvű ébresztésében is vezető

szeretett. Tanári, pedagógiai tevékenységére azonban lentebb még visszatérünk.

Az oktatási struktúra keretében a nemzeti műveltség tárgyai között ebben a korszakban fontos szerep jutott a geográfiának. Az 1770-es *Methodus* által bevezetett geográfiának a helyét 1801-ben a litteraria deputatio a tanulmányi anyagban megerősítette. Sőt fokozni kívánja a jelentőségét azáltal, hogy felkéri Budai Ézsaiást az „ó- és új geografia” magyar nyelvű tankönyvének a megírására. Ezt a tankönyvet ugyan Budai nem írta meg, de a *Ratio Institutionisban* Magyarország földrajza már önálló tantárgyként szerepel, a Quinta classisban – mint láttuk –: „Európa országai” előtt. Igaz viszont, hogy az ún. deák classisokban a geográfia is az antik ismeretek elmélyítését szolgálta. Ha azonban meggondoljuk, hogy mind az elemi ismeretrendszer keretében, mind pedig a középfokú tagozat oktatási struktúrájában a földrajztanulmányok polgárjogot nyertek, akkor a XVIII. századhoz képest ez az állapot nem olyan aggasztó mint ahogyan azt Nagy Sándor látja,⁷⁸ még akkor is, ha az első grammatikai osztályban ez Magyarország és Ausztria geographiáját jelentette. A Kollégium alsó- és középső tagozatának praeceptorai, akik ezekben az osztályokban a földrajzi ismereteket oktatták, korszakunkban már más szellemben tanítanak mint elődeik a századfordulón.

Ugyancsak növekedett a XIX. sz. első felének tanulmányi anyagában a rajzoktatás. Sárvári Pál munkássága európai színvonalra emelte ezt a stúdiumot Debrecenben. Az egyházkerület, mely 1801-ben elrendelte a rajz kötelező tanítását, a második litteraria deputatio javaslata alapján a másodéves deákok számára is bevezeti ezt a stúdiumot az építészettel együtt. Ez az intézkedés egyúttal hozzájárult a rajzoktatás kiszélesítéséhez is. Az időközben létrejött városi rajziskola erőteljes fejlődése ugyanis ekkor indult meg.⁷⁹

A rajz tanításának kiválása, illetőleg a Kollégium tanulmányi rendjéből való kiemelése összefügg a magyar rajziskolák kialakulásával, önálló intézményekké történő szervezésével. Debrecenben a rajzoktatást Sárvári Pál professzor tankönyve alapozta meg és a rézmetsző diákok munkássága a Kollégium falain kívül is jelentős teret nyert. A városi rajziskola, mely az inasok ilyen irányú képzését végezte, kezdetben Kis Sámuel, majd Beregszászi Pál vezetésével működött. Az utóbbit a városi tanács 1819-ben nevezi ki. Mivel Beregszászi nevéhez fűződik a rajz oktatásának a kiszélesítése és az inasok mellett a kollégiumi diákok, valamint a piarista gimnázium tanulóinak a nagyobb arányú bevonása, érdemes a városi tanács idevonatkozó jegyzőkönyvéből idézni: „Hites Geometra Beregszászi Pál Uramnak szorgalmatossága, s a rajz Tudományába való előmenetele, s arra való alkalmas voltára nézve a Magistratus és Communitás meg lévén győződve a néhai Kis Sámuel Úr által üresen maradt Rajz Professzori hivatalra egész örömmel fel veszi, s ezennel a maga részéről Rajz Professzornak kinevezi...”⁸⁰ 1835-től pedig szabadon választható tantárgyként az akadémiai tagozaton bárki tanulhatja ezt a stúdiumot, melyet egészen 1853-ig a város mérnökei oktattak.

A természettudományos képzés ennek a korszaknak oktatási struktúrájában – a többi hazai kollégiumhoz hasonló módon – ugyancsak nem játszik kiemelkedő szerepet. Ez alól talán a marosvásárhelyi kollégium kivétel, ahol Bolyai Farkas (1775–1856) több évtizedes tanári működése, tankönyvírói munkássága előtérbe

állítja a természettudományos, ezen belül is elsősorban a matematikai gondolkodásra nevelést. Realisztikus pedagógiai szemlélete a reformkorban a többi kollégium professzorai számára is példamutató. Didaktikai ars poeticának is beillő az a megállapítása, amelyet 1832-ben mint az erdélyi főconzistorium által kiküldött bizottság tagjaként tett: „A tanításban minden ami taníttatik, valóság (azaz a lélek épületére való) légyen..., a tudományt is le kell a lehetségesig minden szükségtelettől vetkeztetni...”; majd így folytatja; „De a valóság is a korhoz, s a tanuló eszenyüléséhez legyen mérve.”⁸¹ Bolyai kortársa a debreceni Kollégiumban Kerekes Ferenc, akinek a matematikai munkássága ugyan nem mérhető marosvásárhelyi professzortársáéval – Gauss barátjának tevékenységével, de – mint láttuk – ő is jelentősen hozzájárult az oktatási struktúra fejlesztéséhez, átalakításához. Sokoldalú tanáregyénisége a matematikai képzésben, a technológia, a kémia oktatásában, a fűvészkert megszervezésében és a pedagógia oktatásában egyaránt a korabeli reálpedagógia követelményét állítja szembe a kollégiumi valósággal. Kerekes realisztikus, az oktatási tartalom struktúráját érintő elgondolása föltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy a Kollégium mint a Református Egyházkerület iskolája, a teológiai képzés mellett egyre nagyobb teret enged a világi tudományok oktatásának. Így érvel: „A természeti tudományok, amellet, hogy a világi életben a teológiánál sokkal hasznavehetőbbek, az ilyen diskurzusokra is sokkal szebb, ártatlanabb és épületesebb matériát szolgáltatathatnának. Nincs is rá példa, hogy valaha, valamely oskolában azoktól, akik törvénytudók akarnak lenni, megkívánódott volna, hogy magoknak a teológiában is fundamentomos ismerteket szerezzenek. De arra van példa, hogy a Iuridicus Cursusba belé tevődött a földművelés tudománya az arra alkalmaztatott chemiával együtt.”⁸²

A kísérleti természettudomány tanítását Hatvani István alapozta meg a Kollégiumban. Korszakunk második felében sem beszélhetünk azonban olyan nagy hanyatlásról e téren, mint ahogyan ezt a régi kollégiumtörténet-írás vallotta.⁸³ Különösen azután, hogy az Egyházkerület felállította a VII. katedrát, a filozófiai tanszékből kivált természetrajzi, pontosabban a növény-, ásvány- és vegytani tanszéket. Ebben az időszakban Kerekes után, amikor ő 1839-ben a fizikai-mértani katedrára ment át, Csécsi Imre orvosdoktor tanítja a természetrajzot egészen 1847-ig. Mint az akadémia levelező tagja kiterjedt tudományos tevékenységet folytatott nemcsak a természetrajz, hanem a teológia terén is. 1842-ben a debreceni nyomdában előállított tankönyvét a föld és a nevezetesebb ásványok természetrajzáról nemcsak az egyházi iskolák részére, hanem a világi tanintézetek számára is írta.⁸⁴

Meg kell még említenünk ebben az időszakban a pedagógia tanításának növekvő szerepét, melyet – mint lentebb látni fogjuk – Zákány József professzor működése nyomán, a reformkori pedagógusképzés iránti fokozódó társadalmi igény állított a kollégiumi struktúra fejlesztésének előterébe. Ugyancsak növekszik a szerepe a pszichológia oktatásának, mely akkor nem annyira a tanítóképzéssel kapcsolatos, hanem inkább vallásfilozófiai vonatkozásban fontos. Ezt a stúdiomot korszakunkban Ercsei Dániel tanította szép sikerrel. Ő mint a filozófia professzora, aki a bölcseleten kívül a politikát és a statisztikát is előadta, műveit az empirikus lélektan alapján írta meg. Ennek a pszichológiai irányzatnak követése révén az európai tudományosság egyetemes áramához kapcsolódik, s ugyanakkor a hazai empirikus

lélektan irodalmi megalapozását mozdítja elő. Mint a göttingai egyetem filozófia doktora, három évtizeden keresztül (1805–1835) sokat tett a Kollégium rangjának, hazai és külföldi hírnevének öregbítése érdekében. Az első magyar statisztikai munka, valamint filozófiai és pszichológiai tankönyvei révén méltán lett az Akadémiának előbb levelező, majd rendes tagja.⁸⁵ Tankönyvei hozzájárultak a protestáns iskolakultúra filozófiai, etikai, logikai és pszichológiai irodalmának fellendüléséhez. Ez utóbbival kapcsolatosan csak megemlíthetjük, hogy ebben az időben hasonló tárgykörű jegyzet, illetőleg tankönyv készült Sárospatakon, Nagyenyeden és Pozsonyban is. Közülük kiemelkedik a sárospataki Kollégium professzorának, Nyíri Istvánnak *Psychologiae Empiricae* című kéziratban maradt jegyzete⁸⁶, valamint a pozsonyi líceum tanárának, Michnay Endrének *Psychologia* című ugyancsak ma is kéziratban lévő jegyzete.⁸⁷ Ezek a tankönyvek arról tanúskodnak, hogy a XIX. század első felében a hazai iskolakultúrában, az akkori egyetlen magyar bölcsészeti kar mellett a protestáns kollégiumok és líceumok művelték, felső fokon oktatták a pszichológia tudományát, jóllehet a német, főleg a kanti filozófia szellemében, de ezek a stúdiumok járultak hozzá, hogy magyar felsőoktatásban és a tudományos életben meghonosodjon a pszichológia.

2. A reformkor kimagasló professzorai

A XIX. század második negyedében a Kollégium oktatási struktúrájában, főleg annak tartalmi elemeiben – mint láttuk – jelentős átalakulás ment végbe. Mindez azonban a Tiszántúli Egyházkerület vezető személyiségei és főiskolájának kimagasló professzorai irányításával, közvetlen tevékenységével ment végbe. Budai Ézsaiás, aki 1808-ban történettudományi katedráját a teológiaival cserélte fel és akit 1822-ben „meg is választottak superintendensnek, ... a tudományos munkával felhagyott. Minden energiáját az egyház- és iskolapolitika kötötte le.”⁸⁸ A kései felvilágosodásnak ez a markáns, ellentmondásosan progresszív egyénisége a reformkor első felében már nem tudott kellően alkalmazkodni az egymást követő reformtörekvések, a nemzeti haladást most már nemcsak a művelődésben, hanem a társadalomban is hirdető mozgalmak, eszmék iránt. Utóda Szoboszlai Pap István, a magyar függetlenség és nemzeti haladás nemcsak tiszántúli viszonylatban, hanem országosan is kimagasló egyházpolitikusa, mint superintendens az 1840-es években azonban eléggé ellentmondásos szerepet játszott mind az egyház –, mind az iskolapolitika területén; különösen a későbbi korszakban, amikor is igyekezett „... megvalósuláshoz segíteni a tiszántúli egyházkerületben az osztrák önkényuralom iskolaügyi reformját”, – amint azt Zsigmond Ferenc írja.⁸⁹

a) *Péczely József (1789–1849)* korszakunk legnépszerűbb professzora a diákság körében. A komáromi papköltő Péczelynek a fia, aki debreceni diákévei, mezőúri rectoroskodása és göttingai egyetemi tanulmányai után foglalta el katedráját. Mint a görög nyelv és ékesszólás kollégiumi tanára ő is egész életén át elkötelezettje a göttingai „finom tónusnak”, melynek rajta kívül még oly sok európai tudós tanár-egyénség volt a megtettesítője. „Bálványozásig szeretett tanár – írja róla Nagy Sándor –, kinek az előadásait szorongásig megtelt termekben hallgatta az ifjúság.”⁹⁰

A felvilágosodás nyomdokain indult célkitűzései, ideáljai a reformkor nemzeti szellemével telítődnek, s mind vallási kérdésekben, mind pedig az oktatás-nevelés vonatkozásaiban ebben a szellemben foglalt állást. Ezért néha egyedül maradt lényeges kérdések vitájában. Így például az evangélikus és a református unió kérdésében 1841. évi augusztus 13-án tartott egyházkerületi közgyűlésen, ahol Péczely az egysülésben látta a haladás útját, de a többség elutasította pártoló állásfoglalását, mert többek között „... féltették a debreceni kollégium tisztán református alapítványait is”.⁹¹ Más esetben Sárvári Pállal mint rectorral került szembe a Csokonainak állítandó emlékoszlop miatt, melyre 1835-ben az ifjúság között gyűjtést indított, 25 váltó forintos felajánlásával maga adva jó példát, melyet Lugossy Józsefnek, a poeták praeceptorának a vezetésével a kollégiumi diákok lelkesen követnek. A Péczely contra Sárvári konfliktust két pesti lap, a *Jelenkor* és a *Rajzolatok* is megszéllőztette, természetesen a rectorprofesszor és a kollégiumi tanári karnak a rovására, mire a professzorátus testületileg válaszolt kinyomtatott *Felelet*-ében.⁹²

Ekkor azonban az ifjúság már évek óta rajongott Péczelyért. A *Pallas Debreczina* c. (1828), valamint a *Lant* című (1832–35) kiadványok megjelenetése, gondozása, szerkesztése érdekében kifejtett tevékenysége önmagában az irodalmi nevelés kiemelkedő alakjává avatta a fiatal debreceni professzort. Ahogyan Szász Károly Nagyenyeden, Tarczy Lajos Pápán, Greguss Mihály Pozsonyban, Bolyai Farkas Marosvásárhelyen úgy Péczely volt Debrecenben a tehetséges tanulók alkotó gondolkodása kibontakoztatásának, szépirodalmi készségük fejlesztésének az elsőrangú segítője.

Péczely József rector-sága idején, fiatal kora ellenére is kellő szigorral és tekintéllyel intézte a Kollégium ügyeit. Jellemző adat erre egy tudósítás az 1830. évi professzori gyűlések jegyzőkönyvéből, miszerint: „Tapsztaltatván, hogy a Seniorok számadásaik alkalmatosságával sok restantiák maradnak a miatt, hogy némely Deákokért vagy a Testimonium és Subscriptio tanítására nézve némelyek Cautiót vállaljanak és a Seniori számadás idejére, sőt sokszor azután is azon summát, melyről cassáltak, be nem fizetik.”⁹³ A professzorátus Péczely vezetésével határozatba hozza, hogy a Kollégium a senioroktól „... semmi ilyen Cautio mellett lévő restantiákat el nem fogad.”⁹⁴ És utasításokat ad a Coetus vezetőjének, hogy a pénzügyeket is pontosan kezelje. Az 1846. évi július 11-i professzori gyűlések jegyzőkönyvének tanúsága szerint elítéli azokat a praeceptorokat, akik tanítványaikat vesszővel fenyítik: „Péczely József Úr jelenti, hogy a kormányzata alatt lévő tanítók közül többen classisaikban tanítványaikat világos utasítások és többször ismételt tilalom ellenére, részint nyíltan, részint titkon, vesszővel fenyítették. – Az oktatókar jónak látta a latin iskolai köztanítókat a gyűlés színe elébe hívatván, mindnyájoknak komolyan értesükre adni, hogy magukat utasításukhoz alkalmazván, hivatalvesztés terhe alatt vesszőhöz a felügyelő Professzor híre nélkül soha ne nyúljanak.” Ekkor már szöcsincs a kollégiumi diákok „bottal való hóhérolásáról”; mint ahogyan a korábbiakban, Kerekes Ferenc diákoskodása idején láttuk.

Péczely tevékenységének mégis a legfontosabb kollégiumtörténeti tényezője: alkotó munkássága. Ez egyfelől a tanítványai körében folytatott irodalomszervező, másfelől saját tudományos és tankönyvíró tevékenységével függ össze. Az előbbivel

kötetünkben egy későbbi tanulmány részletesen foglalkozik. Itt is megemlíjtük azonban az általa 1828-ban kiadott *Pallas Debreczina*⁹⁵ és az 1832–1836 között négy kötetben megjelentetett *Lant* című diákvers gyűjteményeket. Az első kötet előszavából a szerkesztő professzor nemzeti szellemű nevelésszéménye csendül ki: „Mint az általam ezelőtt három esztendővel kiadott Pallas Debrecinának, úgy ezen Gyűjteménynek is kettős a célja, egyik, hogy bizonyosága, másik, hogy ösztöne és mintegy köszörű-köve lenne Ifjaink igyekezetének és munkásságának... Magyarok ugyan semmi előbbvaló nem lehet: hogy nyelvünk, ezzel együtt nemzeti létünk minden lehető módon, minél előbb teljes kifejlődést, virágzást, önállási pontot, életet és állandóságot. Nemzetünk Európa legmíveltebb, legtiszteletesebb Nemzeti között – mire a természettől magától rendeltnek lenni látszik – fő fő helyet és rangot nyerhessen.”⁹⁶

A kötetekben közölt versekből rá lehet ismerni Péczely előadásainak nemzeti pártoszára is. Szűcs István így emlékszik erre: „Mert ha különben szikár, de jelentős alak tanszékébe fellépett, átszellemült arca, lángoló heve, velőt rázó, lelket indító érczhangja, az összes hallgatóságot egyaránt meglepő ünnepélyes beszéde, esztét figyelni, szívét érezni készítő szónoklata egyaránt hozta ámulatba mindenkinek elméjét...”⁹⁷ Ez a találó jellemzés is mutatja, hogy Péczely lenyűgöző hatást gyakorolt hallgatóira. S annak ellenére, hogy nem a költészettan professzora volt, a debreceni diákköltészet korszakunkban a legtöbbet köszönhet neki.

Végül szólunk kell még tudományos munkásságáról is, mely azonban szoros összefüggésben állt tanári tevékenységével. Ugyanis a már említett fő műve: *A magyarok története Ásiából való kijöveletektől fogva a mai időkig* a korabeli történettudománynak éppúgy kiemelkedő alkotása mint a kor tankönyvirodalmának. Filológiai apparátusa ugyan nem olyan jelentős, mint Budai Ézsaiás hasonló tárgyú munkájáé, de szellemiségében sokkal hatékonyabban szolgálta a kollégiumi iskolakultúra nemzeti irányú fejlődését. Ráadásul megjelenésének éve, 1837 különös jelentőségű, hiszen a reformországgyűlések által ösztönzött nemzeti erők Magyarországon és Erdélyben egyaránt mind határozottabban fordulnak szembe az osztrák elnyomatással és ebben a folyamatban a főiskolai diákság fontos tényező, hiszen az országgyűlési ifjúság számottevő része innen kerül ki. Nemzeti tudatuk formálásában Péczely történeti munkája fontos szerepet játszott. Írt latin nyelvű művet is: *Summarium historiae statuum europaearum* címmel, mely összehasonlító jellegű ábrázolásmódjával úttörő szerepet vállalt a hazai történetírásban. Alkotásai révén nem véletlenül lett tagja a Kisfaludy-társaságnak, a Magyar Tudós Társaságnak, valamint táblabírája több egyházkerületnek és vármegyének. Jövedelmének igen jelentős részét áldozta a protestáns iskolázás céljaira, hiszen a pataki, a kecskeméti, a pápai, a késmárki, a pozsonyi, a soproni kollégiumok, illetőleg líceumok adományozójukként tartják számon, a debreceni Kollégiumnak pedig 20 000 forintot hagyományozott.⁹⁸

b) *Zákány József (1785–1857)* a debreceni iskolakultúra másik nagy egyénisége ebben az időszakban, aki itt egyben a pedagógia első professzora volt. Az 1825-ben szervezett neveléstani katedrán kezdte meg tanári működését. Előzőleg mint a kisújszállási partikuláris iskola segédrectora és a Rhédey család magánnevelője tűnt

ki mint gyakorlati pedagógus. Majd nagyváradai rectoroskodása és bécsi tanulmányútja befejezése után nyerte el a kollégiumi tanszéket. A róla szóló korabeli források megnyerő egyéniségű, a kollégiumi ifjúság nevelésének ügyét szívében viselő, a diákság életét mélyen megismerni akaró pedagógusként mutatják be.

Az Egyházkerület előzetesen, 1823-ban Várad Szabó Jánost, az akkor már ismert nevű pestalozziánust hívta meg erre a katedrára, aki ekkor „... három évi halasztást kért, hogy leteljen az udvari tanítói hivatala”⁹⁹ Várad azonban röviddel ezután – betegségére való hivatkozással – végleg el is hártotta magáról a Kollégium meghívását. Így került sor Zákány felkérésére, vagy amint a korabeli consistoriumi jegyzőkönyv tanúsítja: „A pedagógiában való Professzori Hivatalra Zákány József úr ajánlta a Debreceni Curatoratusnak.”¹⁰⁰

Székfoglaló beszédét Zákány 1825. november 13-án tartotta: *A nevelésről, annak czélfjáról, principiumáról, hasznáról* címmel. Beköszöntő beszédében a filantropizmus pedagógiájának körvonalai bontakoznak ki. Meggyőződéssel vallja ugyanis, hogy a nevelés által boldoggá lehet tenni az embereket. Szerinte az emberek a jóra, a szépre, az igazságra olyan mértékben nevelhetők, hogy ezáltal egész társadalmi helyzetüket megjavíthatják. Meg van győződve arról is, hogy a tanulás elősegíti az emberek felemelkedését, nemcsak szellemi téren, hanem anyagi vonatkozásban is. Különösen morális tekintetben tulajdonít nagy jelentőséget a nevelésnek. Ezek a filantropista gondolatok, ha kisé megkétszerezve is, kapcsolódnak az európai, közelebről a német (Basedow, Campe, Salzmann) filantropizmus eszmevilágához. Zákány székfoglaló előadását különben az auditoriumban mind a professzori kar, mind pedig a diákság nagy tetszéssel fogadta. Budai Ézsaiás nyomban örömet fejezte ki, hogy a kollégiumi ifjúság: „a pedagógiát a maga kiterjedésében tanulhatja”, de megjegyzi a rá oly jellemző malíciával, hogy a pedagógia újdonsült professzora „theoretice és practice egyaránt nehézségekkel fog küzdeni”.¹⁰¹ A kollégium különben még abban az évben nyomtatásban is megjelentette a székfoglaló beszédet.¹⁰² Zákány mint professzor rövid idő alatt a tanulóifjúság kedvencévé vált. Nem annyira tudományos felkészültségével, vagy nagyhatású előadásaival, mert ezen a téren az ő munkássága nem vetekedhetett sem Kerekes Ferenc, sem Budai Ézsaiás, sem Péczely József ilyen irányú tevékenységével. Ezek a kortársak nemcsak Debrecenben, hanem az egész magyar iskolakultúrában nagyhírű tudósok és kitűnő szónokok hírében állottak. Az ő tanári egyéniségéhez, munkastílusához jobban illett a csendes, szelíd, de szívós és kitartó nevelő munka. Különösen a tanítási órákon kívüli tevékenységében. A diákok kezdeményezései iránti bizalmát, azok megbecsülését és támogatását igazolják a korabeli professzori gyűlések jegyzőkönyvei, melyek főképpen az olvasó társaságnak és Kántusnak mint diáktestületnek Zákány professzor által történő rendszeres támogatásáról tanúskodnak. Nem véletlen, hogy mindkét haladó szellemű ifjúsági egyesület, de főleg az olvasó társaság, mely korszakunkban nagyon fontos tényező a nemzeti szellemnek a diákok között való terjesztésében, az ő rectorátusa idején, az 1841/42. tanévben erősödik meg.¹⁰³

A Kollégium professzori kara, valamint a coetus tanulmányi ügyekben rendszeresen kikéri Zákány véleményét. Álláspontja legtöbbször pozitív: bízik a diákok érdeklődésében, szorgalmában. Filantropista felfogására jellemző módon, a fegyelmi ügyekben általában a nevelhetőség, a súlyosabb esetekben is a javíthatóság híve.

Inkább a nevelés belső eszközeivel való ráhatást tartja célravezetőnek. A külső eszközöknek – botbüntetés, carcerbe zárás stb., melyek ekkor a Kollégiumban már csak elvétve, de még előfordultak – ő ellensége volt. Igénybevételüket határozottan elutasította. A Kollégiumból való eltávolítást, az ún. „kicsapatást” is csak nagyon súlyos esetben, a legvégső megoldásként fogadja el; és akkor is csak az ifjúság közösségének, a coetusnak az egyetértésével, mert még az ő idejében is él Csokonai kicsapásának a kellemetlen emléke. Zákány pedagógiai humanizmusára legjellemzőbb az az eset, amikor a Kerekes Ferenc óráin rendetlenkedő „3. éves deákok” fegyelmezésére kiküldött két professzort „atyai szelídségre inti”, hogy értessék meg az ifjúsággal: rendetlen viselkedésével csak magának árt, s ha ezzel mégsem hagy fel, a főiskolai törvények szigorával találja magát szembe.¹⁰⁴

Az 1844/45. tanévben az általa tanított pedagógiai tantárgyak nemcsak az ő széles látóköréről, hanem a reformkori kollégium neveléstudományi stúdiumainak a korszakhoz képest jól felépített struktúrájáról tanúskodnak. Ezek a stúdiumok mind hazai, mind egyetemes összehasonlításban megállják a helyüket, s a pedagógiai cursusoknak viszonylag színvonalas és igényes rendszerét mutatják. Egy alapvető hiányossága van ennek az oktatási struktúrának: nem tartalmaz pszichológiai stúdiumot. Pedig ebben az időszakban a fejlett európai iskolakultúrák rendszerében a főiskolákon és az egyetemeken polgárjogot nyer a pszichológia tanítása. A sárospataki Kollégiumban Nyíri István professzor, a pozsonyi líceumban pedig Michnay Endre professzor az 1820-as években már ún. „empiricus pszichológiae”-t ad elő. Ennek ellenére az alábbi tantárgyfelosztás azt bizonyítja, hogy a debreceni kollégium reformkori tantervében a pedagógia oktatása – a felvilágosodás kori kezdethez képest – a differenciálódás útjára lép, a fejlődés irányát jelzi.

- I. Növeléstani leckék III. éves hallgatóknak,
 hetenként 4 óra
 1. Methodológiai előismeretek,
 2. Bevezetés a növelés tanba,
 3. Közöséges tanítás tudománya,
 4. Az olvasás és írás tanításának módja.

- II. Növeléstani leckék II. éves hallgatók számára,
 hetenként 2 óra
 1. Földrajz-tanítás módja,
 2. Szám tan-tanításának módja.

- III. Növeléstani leckék I. éves hallgatóknak,
 hetenként 1 óra¹⁰⁵

Ezenkívül Zákány – a szükségeshez mérten – más tantárgyak oktatását is vállalta. Így pl. francia nyelvet. Az általa írott tankönyvek arról tanúskodnak, hogy az ábécétől kezdve a grammatikán keresztül, egészen az egyháztörténetig, számos tantárgy oktatásának a körülményein kívánt javítani. Nem volt ugyan polihisztor, de alkotó módon művelt – a pedagógián kívül – több más disciplinát. Főként az

alsóbb iskolák részére írott művei voltak sikeresebbek, így pl. *a Magyar ÁBÉCZE* (Debrecen, 1825), a *Szent Biblia ismertetése*, (Debrecen, 1845) a *Kis gyermekek ész-vallása* (Debrecen, 1847) stb. Nagy gondot fordított az énekzene-oktatásra is. Nagy Károllyal együtt írt *Ének-hangzatos könyv* (Debrecen, 1846) című műve jó szolgálatokat tett a korabeli esztétikai nevelésnek a kollégium falain kívül is. Szűcs István írja róla: „Kétszeresen érdemli ő szeretetünket az ízléses zene és énekművészetnek a főiskolában meghonosítása által. Mindkét művészetnek új korszaka nyílt a collégiumban az ő tanárkodása idejével.”¹⁰⁶

Szerencsés alkatú pedagógus volt, aki a nemzeti haladás szellemét és a protestáns iskolakultúra progresszióját tankönyveiben éppúgy ötvözni tudta, mint pedagógiai előadásaiiban. 1852-ben vonult nyugalomba. 1857-ben halt meg. Tanítványai közül Szűcs István az emberről is szépen emlékezik: „Zákány tisztos óshaja, víg kedélye, ildomos alkalmazkodása, emberséges bánásmódja jótékonyan hatott körzetére. Úgy véljük, miként nem is találtatott ember, aki Zákány Józsefben megbotránkozásra okot találhatott volna.”¹⁰⁷

A pedagógia első debreceni professzora maradandó érdemeket szerzett mind a kollégiumi tanítóképzés megalapozása, mind pedig a pedagógusképzés későbbi, preparandiai és egyetemi alapjainak a kiszélesítése terén. Tankönyveivel, pedagógiai koncepciójával, neveléseszményével pedig a magyar neveléstudomány hazai úttörőjeként tartjuk számon.¹⁰⁸

d.) *A többi professzorról.* A reformkorszak kollégiumi fejlődésében fontos szerepet játszottak még olyan neves professzorok, akik részben az egyházi élet terén, részben pedig a tudományos élet vonalán tevékenykedtek. Így pl. Varga István, Ercsei Dániel, Révész Bálint, Vecsei József, Lugossy József, Búzás Pál, akiknek a munkássága javarészen a következő időszakban bontakozik ki.

Közülük ki kell emelnünk Varga István munkásságát, aki 1805 és 1821 között volt az írásmagyarázat és a keleti nyelvek professzora. Katedróját azonban korán felcserélte Szikszó lelkészi hivatalával. Ennek ellenére az exegezis tanításában és tudományos művelésében maradandó érdemeket szerzett. Különösen tankönyvei, tudományos publikációi érdemelnek figyelmet. Közülük is elsősorban : „*Exegetika Theológia vagy azok a tudományok, melyek a Bibliának helyesebben való megismerésére, megértésére és megvilágosítására tanítanak.* (Debrecen, 1807)” Ez a tankönyv a hazai exegetikai irodalom történetében úttörő jelentőséggel bír a magyar szaknyelv megeremtése terén. De rendszeralkotói szerepe is fontos korszakunkban, amennyiben az exegezisnek a disciplináját négy alapvető pillére építi fel:

1. az Ó-testamentum kritikájára;
2. a bibliai hermeneutikára;
3. az ószövetségi történelemre;
4. a bibliai filológiára.

Ez a felosztás rendszertanilag éppúgy jól megállta a helyét a maga korában, mint szerkezetileg a hasonló tankönyvek tekintetében: megkönnyítve teológustanítványai számára az elsajátítást.

Varga István egy másik műve: „Az Új Testamentumi Szent Írásoknak Critica Historiája és Hermeneutikája”.¹⁰⁹ (Debrecen, 1816) Ez a tankönyv igen széleskörű külföldi és hazai irodalomból táplálkozik. Irodalmi forrásait általában így jelöli: „Összeszedetem jó könyvekből”, melyek „ilyen tudományt tanító Deák, Német, Francia, vagy más nyelven kinyomtatott könyvek”. Vargának ez a munkája „mérsékelten ortodox világnézetű”.¹¹⁰

Végül említsük meg Varga latin nyelvű kompendiumát is: *Initia Hermeneuticae Sacrae* (Debrecen, 1805). Ez a kompendium jó szolgálatokat tett a XIX. század elején a teológusképzés színvonalának emelése terén; amennyiben az írásmagyarázat korszerű tartalmi mondanivalójával széleskörű forrásanyagra támaszkodott, továbbá világos, tiszta okfejtésével esztétikai érdeklődést keltett.

3. A diákifjúság létszáma, részvétele a kollégiumi műveltség nemzeti szellemű megújításában

A coetus mint az ifjúság hagyományos szervezete ebben az időszakban is legfontosabb közösségi fóruma a kollégiumi diákoknak. Nemcsak Debrecenben azonban, hanem a főiskolai tagozattal rendelkező többi nagy kollégiumban jelentős autonómiát vívott ki magának a coetus, mely általában kisebb-nagyobb eltérésekkel még a reformkorban is hasonló önkormányzati státuszokat működtetett. A senior, a contrascriba, az oconomus, a vigil, az apparitor és más diáktestvések mind a magyarországi, mind pedig az erdélyi kollégiumokban lényegében megegyező, a diákéletet irányító funkciók voltak még mindig. S ha az egyes kollégiumok ún. „iskolatörvényei” időnként korlátozták is a coetus működési körét, az ifjúság mozgásszabadságát, ez a testület korszakunkban is legfőbb öre a diákautonómiának.

Debrecenben az 1704. évi és az 1792. évi iskolatörvények erősen megnyirbálják ugyan a coetus ifjúságának a jogait, de a XIX. század első felében még fontos szerepe van:

a) a diákok tanulmányi munkájának a szervezésében, irányításában és ellenőrzésében;

b.) a fegyelem megtartásában, megőrzésében a Kollégium falain belül és kívül egyaránt;

c.) a tanulók ételmezésében, a jövedelmek (temetéseken, legációkon, ünnepségeken befolyt pénzek) szétosztásában stb.¹¹¹

Mielőtt azonban a kollégiumi diákok szervezeti életének pedagógiai vonatkozásait behatóbban vizsgálunk, rá kell mutatnunk arra, hogy az ifjúság érdeklődése a debreceni tanulmányok iránt sokkal szélesebb régióra terjedt ki, mint ahogyan azt az idevonatkozó irodalom korábban vélte. Itt a Tiszántúli Egyházkerület határai regionálisan kitágultak, és főképpen a partikuláris iskolák révén, de azok földrajzi határan is túl eső települések tanulni vágyó fiataljai jutnak el a debreceni Kollégiumba. Ugyanakkor a partikuláris iskolák fejlődése, azok gimnáziumi osztályainak kialakulása nagy mértékben befolyásolja a tanulók létszámát is.¹¹²

Ebben a korszakban, 1820-tól kezdődően az ún. *Series*-ek a Kollégium tanulóira vonatkozólag rendszeres statisztikai adatokat szolgáltatnak. Az említett regionális határok széles körét mutatja, hogy 1820-ban a Kollégium felső tagozatán, az akadé-

miai évfolyamokon (bölcsesek, jogászok, teológusok) a debreceni 38 főhöz viszonyítva Biharból tanultak a legtöbben: 85 fő. Talán még érdekesebb, hogy ezután nagyságrendben Pest megye következik: 58 fővel. Ez azzal magyarázható, hogy Pesten akkor még nem működik főiskolai jellegű kollégium. Ezt követi Szatmár 43 fővel, Szabolcs 16 fővel, Kiskunság 15, Nagy-kunság 14 fővel. Külön kiemeljük, hogy Komáromból ekkor 18 hallgatója van a főiskolának, amikor az egész Hajdúkerületnek csak 13. A távoli megyék közül még érdekességként: Veszprémből 9, Baranyából 8, Tolnából 6 főiskolai diák tanul Debrecenben. Pedig a dunántúli kollégiumi régióknak Pápán ekkor már virágzó főiskolai tagozata van. De hiszen Erdélyből is 5 hallgató jön ebben az időszakban a debreceni Kollégium akadémiái tagozatára, annak ellenére, hogy Nagyenyeden kívül még Kolozsváron és Marosvásárhelyen működik felső tagozattal rendelkező református Kollégium. Feltűnő jelenség, hogy egy évtized alatt 1830-ban Szatmár megye részvételi aránya majdnem megduplázódik: 83 főre emelkedik, és ezt a nagy arányt a reformkorban végig megtartja: 1835-ben 87, 1840-ben és 1845-ben egyaránt 78 fő. Pest megye viszont 1830-ban 59 fővel, 1835-ben 61 fővel tartja előkelő helyét a debreceni akadémiái tagozat hallgatói között, de 1840-re ennek a megyének a részvételi aránya 15 főre, 1845-re pedig 9 főre esik vissza; szemmel láthatóan a kecskeméti jogakadémiának és a teológiai fakultásnak időközben történt megnyitása következtében.

Nem kevésbé tanulságos a Kollégium akadémiái tagozatán tanuló diákok osztályszármazása a vizsgált korszakban. Itt is kiderül, amint az más tekintetben ugyancsak jellemző, hogy a debreceni főiskola az alsóbb néprétegek intézménye, hiszen korszakunkban végig a plebejus származásúak jelenléte dominál: 1820-ban 108 fő, 1830-ban 165 fő, 1835-ben 164 fő, 1840-ben 145, és 1845-ben 140 fő. A másik nagy réteg, melynek fiai a Kollégium akadémiái tagozatán folytatják tanulmányaikat, a lelkészeké. 1820-ban 89 fő, 1830-ban 114 fő, 1835-ben 97 fő, 1840-ben 85 fő, 1845-ben 94 fő. Ugyanakkor szép számmal tanulnak ebben a korszakban a Kollégium felső tagozatán nemesi származásúak. Érdemes ennek a rétegnek is szemügyre venni a részvételi arányát. A források akkori szóhasználata szerint nobilis: 1820-ban 75 fő, 1830-ban 106 fő, 1835-ben 107 fő, 1840-ben 145 fő, 1845-ben 73 fő. Mint debreceni érdekességet említjük meg a cívis származásúak arányát, mely az előbbi rétegekhez képest eltörpül: 1820-ban 11 fő, a továbbiakban pedig csak 1–2 főt tüntetnek fel a források. Az viszont már természetes, hogy ennél egyre nagyobb arányban tanulnak tovább a főiskolán a falusi jegyzők, orvosok, tanítók és más értelmiségi foglalkozásúak leszármazottai. Ezek részvételi arányának a növekedése a korszak folyamán végbemenő polgári átalakulás folyamatának elmélyülését jelzi, mely a Kollégium történetének következő időszakában fokozottabb mértékben megfigyelhető.

Az alábbiakban egy statisztikai táblázattal illusztráljuk a Kollégium tanulólétszámát, melynek alakulása 1820-tól már pontosan mutatja, hogy 1804-hez viszonyítva, miképpen változott Debrecenben mindhárom tagozaton a diákok számáránya.

		1820-ban;	1830-ban;	1835-ben;	1840-ben;	1845-ben;
Teológiai	III. évf.	17 fő	40 fő	56 fő	48 fő	32 fő
Teológiai	II. évf.	38 fő	62 fő	82 fő	50 fő	50 fő
Teológiai	I. évf.	58 fő	70 fő	98 fő	71 fő	32 fő
Jogi	II. évf.	68 fő	92 fő	121 fő	115 fő	69 fő
Bölcészeti	III. évf.	82 fő	88 fő	107 fő	119 fő	91 fő
Bölcészeti	II. évf.	71 fő	115 fő	105 fő	132 fő	113 fő
Bölcészeti	I. évf.	<u>96 fő</u>	<u>139 fő</u>	<u>94 fő</u>	<u>111 fő</u>	<u>84 fő</u>
		430 fő	606 fő	663 fő	646 fő	471 fő

II. Középiskolai tagozat (deák classisok)

		1820-ban;	1830-ban;	1840-ben;	1844-ben;	1847-ben;
VI. o.		74 fő	77 fő	50 fő	60 fő	47 fő
V. o.		59 fő	71 fő	43 fő	44 fő	48 fő
N. o.		64 fő	107 fő	79 fő	50 fő	37 fő
III. o.		82 fő	92 fő	63 fő	42 fő	48 fő
II. o.		95 fő	85 fő	69 fő	45 fő	60 fő
I. o.		<u>102 fő</u>	<u>80 fő</u>	<u>69 fő</u>	<u>55 fő</u>	<u>62 fő</u>
		476 fő	512 fő	373 fő	296 fő	302 fő

III. Anyanyelvi elemi iskola (vernacula)

		1820-ban;	1830-ban;	1840-ben;
Vernacula	IV. oszt.	27 fő	anyanyelvi reáliskola	52 fő
Vernacula	III. oszt.	126 fő	elemi	IV. oszt. 124 fő
Vernacula	II. oszt.	166 fő	elemi	III. oszt. 181 fő
Major	I. oszt.	221 fő	elemi	II. oszt. 188 fő
Minor	I. oszt.	<u>400 fő</u>	elemi	I. oszt. <u>257 fő</u>
		940 fő		802 fő
				anyanyelvi reáliskola 25 fő
				elemi IV. oszt. 129 fő
				elemi III. oszt. 162 fő
				elemi II. oszt. 166 fő
				elemi I. oszt. 146 fő
				628 fő

Tehát 1820-ban 1846, 1830-ban 1910, és 1840-ben 1401 tanulója van összesen a Kollégiumnak. Meg kell jegyezni, hogy az 1840-es években mutatkozó nagyarányú létszámsökkenést a már említett kecskeméti főiskolán kívül az időközben Máramaroszigeten alakult jogakadémia is okozta. A közép- és első fokon mutatózó tanulói létszámsökkenéshez pedig a partikuláris intézményeknek, valamint a debreceni utcai iskoláknak a reformkorban végbement fejlődése nagymértékben hozzájárult.

Az 1704. évi diáklázadás óta a Kollégium professzori kara és a városi consistorium is szigorúan ellenőrzi a kollégiumi ifjúság életét, de korszakunkban nagyobb összetűzésekre, konfliktusokra nem kerül sor a diákok és az elöljáróságok között; legalábbis nyíltan nem. Az ifjúság alkotó tevékenységének kibontakozása, erősödése következtében: „szívesen élt azonban egy egészen sajátos szépirodalmi szubkultúra, a debreceni, sárospataki és pápai Református Kollégium diákságának egymással szoros kölcsönhatásban álló kéziratos kötetekben, mindenes gyűjteményekben ránk maradt belkörü irodalma”.¹¹³ Ennek a magatartásnak egy másik megnyilatkozása a kollégiumi diákok iskolán kívüli tevékenysége, mely a tűzoltástól kezdve a kántálásán át egészen a nagyerdei kirándulásokig, sokféle módon kapcsolódott a város lakosságának életéhez, a település különböző adottságaihoz.

A diákegyesületek és a Kántus történetét kötetünkben két tanulmány tekinti át, a fenti összefüggésben azonban itt is kitérünk rájuk.

A Tűzoltó Deákok Egyesületének tevékenysége az előző korszakban bontakozott ki. A XIX. század elején, az 1802. évi nagy tűzvész után különösen megnőtt ennek a diáktársaságának a jelentősége. Ezt a Kollégium professzori kara éppúgy felismerte, mint a városi tanács. 1806-ig ugyanis az egyesület parancsnoka jurátus

diák, majd ettől kezdve professzor látja el a felügyeletet. (Első tanárfelügyelője Sárvári Pál volt.)

A „bontó-”¹¹⁴ és „védő-osztály”-ban működő Egyesület – 1834-ben „Gépeles társaság”-nak nevezték – mélyítette a város és a Kollégium kapcsolatát. Maga a városi tanács is gyakran foglalkozott vele. Támogatja anyagilag, felújítja eszközeit⁵, gondoskodik karbantartásukról¹¹⁶, elhelyezésükről stb.¹¹⁷

A kollégiumi Kántus is a hagyományos ifjúsági egyesületek közé tartozik. Korszakunkban már rendszeresen éneklő és nemcsak a tanulótársak, hanem a felsőbbség által is elismert szervezete a diákságnak. Amíg az előző században a városi tanács tiltja, hogy „a deák ifjúság a kóták szerint” énekeljen¹¹⁸ a templomban míg a gyülekezet a „régimód” szerint énekel, addig az 1800-as évek első felében már a lakossággal együtt igényli azt. Első rendszeres szabályzatát a reformkorban 1847-ben Zákány József professzor dolgozta ki. Ebben az időszakban Zákány a felügyelő tanár, akinek énekhanga és zenei képzettsége igen alkalmassá tett őt erre a posztra. Nagy Károllyal együtt írt *Énekhangzatos könyve* (Debrecen, 1846) „az ízléses éneklészet érdekében született”.¹¹⁹ A felügyelő tanár népszerűségét fokozta a Kántus tagjai körében, hogy „Zákány maga is kitűnően kezelvén a hegedű zenéjét: az összes tanuló ifjúságnál szerfeletti kedvet ébresztett a zene és ének tanulására.”¹²⁰

A rendszabály szigorú fegyelmet írt elő a kántustagoknak. Az énekleckék mulasztói elvesztették a különböző kedvezményeiket. Ünnepeleken úgy kell viselkedniök, ahogy „... nemes tanulóifjakhoz és a népművészeti társaság tagjaihoz illik, önként értetvén, hogy ily alkalmakkor a törvényben meghatározott ruhán kívül másban megjelenni nem szabad.”¹²¹

Korszakunkban a Kántus népszerűsége a nemzeti szellemű énekek, dalok előadása révén egyre nő. Ekkor már nemcsak a Kollégiumban és a városban szerepeltek, hanem a tiszántúli egyházkerület távolabbi vidékein is. Erről tanúskodnak azok a pénzadományok, amelyek a reformkorban a Kántus kasszájába befolytak.¹²²

A nemzeti műveltség kollégiumi kibontakozása terén fontos szerepet játszottak e fejlődési szakaszban az irodalmi diáktársaságok. Bodolay Géza írja: „Az igazi tartós ébredés csak akkor következett be az iskolai diáktársaságok életében, amikor a „vérengző Mars” a világot már nem „dúlta”: a napóleoni háborúk után lassan meginduló reformkori mozgalom idején.”¹²³ Európa egyes országaiban élénkebb, másokban kevésbé lendületes módon, de megindul a haladó nemzeti erők kibontakozása és ezzel együtt az ifjúság egyes rétegeinek a szervezkedése is.

A reformkor fiatalsága a nemzeti érzést kifejező költészet és irodalom felé fordult. Ekkor már a magyar nyelvi társaságok, képzőművészeti körök, önképző fórumok is nagyobb, átfogóbb, hazafias és társadalmi célok realizálásáért szállnak síkra. Az 1830-as években elsősorban a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban, de bizonyos fokig még a katolikus papi szemináriumokban is szervezkedik a tanulóifjúság. Itt már a megyei és az országgyűlési reformtörekvések, politikai mozgalmak hatása tükröződik. Jól mutatja ezt a sárospataki kollégium ifjúságának „Nándor-megye” elnevezésű diáktársasága, mely összejövetelein a megyegyűlések ellenzékiességét gyakorolja, melyre Szemere Bertalan később így emlékszik vissza: „Itt ismerkedtem meg az ó- és új-kor legnagyobb szellemeivel, itt kezdtem felfogni minden csodálatosságával a világot, itt tanultam meg imádni és

szolgálni az emberiséget, itt gyulladtam szerelmére a szabadságnak, itt szegődtem papjává a hazának, mint oltárnak.”¹²⁴

Debrecenben ugyan a tanári kar kezdetben nem ismerte el az „Olvasótársaság” megalakulását, és az „Egyesület” nevű ifjúsági szervezetnek is három évig engedély nélkül kellett működnie, míg 1842-ben „Olvasó Egyesület” néven elnyerte a nyilvánossági jogot, szabályzat szerint működhetett.¹²⁵ Arany János, aki az 1835/36. tanévben bölcsész hallgató a Kollégiumban, mégis azt írja látomásszerű visszaemlékezésében, hogy „... a verselők lassú sorát halljuk zszibongani”.¹²⁶ S ha a debreceni Kollégium reformkori diákifjúságának társasági élete nehezebben bontakozik is ki mint mondjuk a sárospataki vagy a pozsonyi fiataloké, talán nem véletlen, hogy 1841-ben a *Szatmári 12 pont*-ot Somogyi Antal a debreceni diákoknak küldte meg.¹²⁷ Somogyi pedig „a szabadelvűség vándor apostola volt”.¹²⁸ A szabadelvűség eszméjének korabeli jelentőségét a nemzeti fejlődésben már nemcsak az országgyűlési ifjúság, hanem a főiskolák diáksága is egyre határozottabban kezdi felismerni.

Az 1840-es évek közepétől kezdődően a kollégiumi diákok legjobbjai körében már nem annyira a reformok, hanem bizonyos forradalmi törekvések kerülnek előtérbe. Nem véletlenül, hiszen Kossuth parlamenti radikalizmusa mellett megjelenik Bezerédy István, a jobbágyfelszabadító és népoktatási törvénytervezetet készítő függetlenségi politikus, Táncsics Mihály, a magyar munkások és parasztok népszónoka, az első munkásújság szerkesztője, Eötvös József, a liberális reformpolitika kimagasló alakja, a későbbi független magyar kormány első kultuszminisztere, – hogy csak az 1840-es évek legnagyobb hatású művelődéspolitikusait említsük, – akik a kollégiumi diákságra, de az egész magyar haladó szellemű ifjúság életére is széleskörű hatást gyakoroltak.¹²⁹ Ez a hatás már nem annyira az oktatási tevékenységre, a tanulmányi munkára vonatkozik, hanem a kollégiumi diákok világnézeti, politikai érdeklődésére.

III. A FORRADALOM ÉS A SZABADSÁGHARC IDEJE (1848–1849)

A reformkori ifjúság Debrecenben is egyre radikálisabb eszmények nyomába szegődik. A reformországgyűlések, a megyei ellenzéki mozgalmak a kollégiumok ifjúsága, általában az értelmiségi ifjúság körében a radikalizálódás irányában hatnak. Ezért 1848-ban már sem a coetus, sem a nyelvi-irodalmi társaság vagy az önképző egyesület nem elégíti ki az ifjúság érdeklődési körét, nem tudja lekötni tettekeszségét, tenni akarását. A forradalmat megelőző, radikális követeléseket megfogalmazó országgyűlési tanácskozásokon és megyegyűléseken részt vevő ifjúság körében szép számmal ott vannak a kollégiumi diákok is. Főleg a „Társalkodási Egyesület” pozsonyi találkozóival váltanak ki élénk érdeklődést a diákifjúság körében. Ennek a testületnek a tagjai között olyan személyekkel találkozunk mint pl. Szemere Bertalan, aki a pataki Kollégium diákja volt és ott a „Nándor Megye” nevű ellenzéki szellemű diáktársaság vezéréként tűnt ki,¹³⁰ vagy például Pázmándi Dé-

nes, aki a nagyenyedi Kollégium „Társalkodva Olvasó Egyesületében játszott vezető szerepet”.¹³¹ Itt említjük meg, hogy a „márciusi fiatalok” közül Jókai Mór a pápai Kollégium „Képzőtársaságá”-nak volt a tagja, aki vezető tanárukra így emlékezett: „Tarczy Lajos volt a legkiválóbb tanár a főiskolában. Ő magyarázta a természettant és a felsőbb matezist... De az iskolán kívül is folyton gondja volt a tanítványaira. Nemcsak tanítónk, hanem nevelőnk, vezetőnk volt.”¹³²

A debreceni Kollégiumban is voltak a forradalom és a szabadságharc idején a diákifjúságnak a pápai Tarczy Lajoshoz hasonló tanáregyéniségei, akik nemcsak tanították, hanem nevelték, sőt vezették is tanítványaikat ezekben a viharos hónapokban, években. Közülük megemlíthetjük Révész Bálintot (1844-ben került a gyakorlati lelkészettan tanszékére), Lugossy Józsefet, (1845-ben a Kollégium könyvtárnoki állását cserélte fel Kalós Mózes utódaként a magyar nyelv- és irodalom katedrájával), valamint Török Józsefet, (1848-ban Csécsi Imre helyére lépett), és végül Búzás Pált (az 1848-dik évben újonnan létesített politikai tudományok katedráját foglalta el). Ez utóbbival 11-re emelkedett a kollégiumi katedrák száma; ami azt bizonyítja, hogy a Tiszántúli Superintendencia ebben a viharos időszakban is fejleszteni igyekezett az intézményi struktúrát.

Az 1848-as márciusi események a debreceni Kollégiumban is felgyorsították az ifjúság aktivitását. Március 22-én az Egyházkerület foglalt állást az országos haladás mellett, majd 23-án a Kollégium tanulóifjúsága szerkesztett és juttatott el a rectorhoz egy nyolc pontból álló petíciót. Érdemes idézni ezeket a mondatokat:

„Először: Hogy az eddig szokásban volt cenzúrák és examenek töröltessenek el és helyükben kétszer tartandó rigorosum állíttassék fizetés nélkül.

Másodszor: Felsőbb tisztviselőinket mi választhassuk meg magunknak mint seniort és contrát.

Harmadszor: Az esküdtszék töröltessék el általjában.

Negyedszer: Lehessünk polgári katonák a nemzetőrségben.

Ötödször: Az olvasó egyletben mindenkinek befolyása lehessen fizetés nélkül, azt a Kollégium segítse.

Hatodszor: Minden professzor a maga stúdiumát nyomassa ki.

Hetedszer: Révész beszédje nyomassék ki és osztassék szét.

Nyolcadszor : Mind az al-, mind a főiskolai törvényszékek nyíltak legyenek és a tanuló ifjúság képviseltessék.”¹³³

Jelen keretek között nem vállalkozhatunk az 1848-as forradalom kollégiumi hatásának és a diákifjúság forrongó életének teljes bemutatására, bár igen tanulságos tantervi, strukturális és pedagógiai törekvések színtere volt a főiskola. Annyit azonban mégis meg kell állapítanunk, hogy a fent idézett ifjúsági petíció mind az oktatási tartalom és a nevelési szellem, mind pedig a diákság politikai-világnézeti felfogása terén a kollégiumi élet progresszív átalakulásának a tendenciáiról tanúskodik.

Egyelőre azonban az 1848-as átalakulás Debrecenben főleg a diákság körében vált ki erőteljesebb mozgalmat, „a márciusi első hírekre megmozdult tömeglelkedést elsősorban a kollégium tanulóifjúsága vette át és irányította.”¹³⁴ A városban

magában a kezdeti időkben, hónapokban kevésbé megy végbe más magyarországi városokhoz hasonló átalakulás. Debrecenben „lényeges változást tehát a 48-as átalakulás csak annyiban hozott, hogy a vagyonos polgárságnak szélesebb rétegei kerültek be a város ügyeit intéző közgyűlésbe... Az 1848. június 7-i közgyűlésen Nánássy Benjámint javasolta, hogy más városok, mint Szeged és Szabadka példájára a tisztviselők választásánál figyelembe kellett volna venni az eddig kirekesztett néprétegek kívánságait és kérte, hogy a közgyűlés efelől hozzon határozatot. A javaslatot azonban a közgyűlés elutasította azzal az indoklással, hogy a közgyűlés tagjai maguk is választottak és nem választók.”¹³⁵ Bizonyos polgári és haszonélvezeti jogok gyakorlati megvalósítására a város szélesebb körű cívis rétegeinek 1848 végéig kellett várniuk.

Közben azonban egészen 1848 márciusáig a Kollégium megszokott élete folyt tovább. A reformkorban kibontakozott tanszéki struktúra gyakorlatilag tíz katedrával működött és jól ellátta az oktatási-nevelési tevékenységet. A 11. tanszék 1848-ban Búzás Pál kinevezésével kezdi meg működését. Rajta kívül ekkor Aranyi István a dogmatika és az egyháztörténet, Erdélyi József az exegetika, Tóth Ferenc a klasszika-filológia, Kerekes Ferenc a mértan-fizika, Szűcs István a jog, Vecsei József a filozófia, Csécsi Nagy Imre a természetrajz, Zákány József a pedagógia, Lugossy József a magyar irodalomtörténet és Révész Bálint a gyakorlati teológia professzoraként gondoskodott a főiskolai képzés színvonalas ellátásáról. Többségük a Kollégium neveltje, akik külsőországi egyetemeken öregsítették a debreceni iskolakultúrának már a kezdeti időkben megalapozott jó hírét. S tegyük hozzá, hogy nemcsak a protestáns egyetemeken, hanem a katolikus főiskolákon és egyetemeken tanulmányaikat befejező debreceni diákok is szívesen jönnek vissza professzoruknak Debrecenbe. Így pl. az említettek közül Kerekes Ferenc, aki többek között a bécsi, az osztrák uralkodóház katolicizmusának egyetemi előadásait hallgatta, örömmel tért vissza Debrecenbe a kollégiumi katedrára. Ezeknek a katedráknak a javadalmazásáról, a professzorok egy részének a jövedelméről ebben az időszakban is az Egyházkerület gondoskodott, mert a város ebben az időszakban anyagilag kevésbé támogatta a Kollégiumot, mint a XVIII. században. Megnőtt azonban az egyéni adományozók, végrendelkezők szerepe, akik nemcsak pénzzel, hanem ingatlannal is támogatják az intézmény oktató-nevelő munkájának a zavartalan működését. Debrecenben „a Kollégiumra való vagyontestálás 100 Ft-on aluli összegektől 10 ezer Ft-on felüli összegekig terjedt. ... A végrendeletek között több olyan is volt, amelyik az örökhagyó egész vagyonának kegyes adományként való felhasználásáról szólt, ezen belül is legnagyobb részesedése azonban a Kollégiumnak volt.”¹³⁶ Ezekből az anyagi forrásokból azonban a professzorok és a praeceptorok jövedelmének a biztosításán túlmenően jutott az „alumnus deák ifjak” részére éppúgy mint az itt „tanuló szolgálgyermekek számára.”¹³⁷

A kollégiumi ifjúság március 23-i nyolcpontos követelése, mint láttuk, a politikai szabadelvűségnek és az intézmény polgári szellemében történő demokratikus továbbhaladásának a jegyében született. Ezeknek a progresszív pontoknak a megfogalmazásában kiemelkedő szerepet játszott Révész Imre, az ifjúság vezéralakja. (Akinek később, Debrecennek és a Kollégiumnak az orosz-cári hadsereg által történő megszállásakor – ahogyan Zsigmond Ferenc írja – „...gondviselésszerű

szerep jutott osztályrészül; ...nem hagyta el a Kollégium épületét az ellenséges megszálláskor sem, az éjszakákat is a könyvtárban töltötte, s élete folytonos kockáztatásával őrizte a pótolhatatlan értékű gyűjteményt.”¹³⁸⁾

A szabadelvűség szellemének, a polgári haladás gondolatának nemcsak a diákifjúság, hanem a professzori kar keretében is voltak hívei. Péczely, Kerekes a reformkorban, majd Lugossy József, Szűcs István és Zákány József 1848–49-ben a forradalmi szellemű diákifjúságot együttérzéssel, rokonszenvvel bátorítják; annak ellenére, hogy az Egyházkerület, személy szerint Szoboszlai Pap István püspök – akárcsak nagy elődje Budai Ézsaiás – Bécs irányában rugalmas, diplomatikus iskolapolitikát kénytelen folytatni. Abban a tudatban folytatja ezt az iskolapolitikai koncepciót, hogy „... a tényekkel számolnia kell, s bármily keserves is ránézve a rosszindulatú osztrák hatalom iránti engedelmesség, egyelőre még sincs számára más út, mint ez.”¹³⁹ Bécs méltányolta is és el is ismerte Szoboszlainak ezt az egyház és iskolapolitika koncepcióját, s még 1845-ben „királyi tanácsos” címmel honorálta azt.

A magyar forradalom és szabadságharc nem volt tekintettel a kompromisszumokra. Sem az iskolapolitikai, sem az egyházpolitikai kérdésekben. A haladó szellemű egyházi emberek, közöttük felekezeti és világiak egyaránt Könyves Tóth Mihály irányvonalát követték. Ekkor a Kollégium azonban inkább szellemében követi a kor hívó szavát és nem önnön törvényeinek iskolakultúrát teremtő programjában. Tekintettel arra, hogy a kollégiumi ifjúság önként csatlakozott a nemzetőrséghez, „1848 májusától az év végéig üres és csendes volt a Kollégium.” De „1849 első napjaitól kezdve azonban élet költözött bele, ha nem is az iskola szokásos élete. Az uralkodó önkény ellenében szabadságharcot vívó magyar nemzet kormánya Debrecenbe menekülvén, az országgyűlés képviselőháza a kollégiumi épület akkori legnagyobb termét, az oratóriumot választotta ülései színhelyéül.”¹⁴⁰ Továbbá a Kollégium épületében folyt a bankjegyek nyomtatása is.¹⁴¹ Ez a szerepe azonban a Kollégiumnak közismert a hazai történetírás jóvoltából.¹⁴²

Befejezésül csak arra kell még rámutatnunk, hogy a debreceni Kollégium oktató és nevelő tevékenysége következtében nem véletlen az, hogy a szabadságharc idején a debreceni önkéntesek száma „... a kollégiumi diákság tömeges belépésével nőtt meg.”¹⁴³ Az pedig már a magyar szabadságharc dicsőségtáblájára írandó, hogy a debreceni önkéntes nemzetőrségnek, vagy a kalapról lelógó szalagról „veres pántlikásoknak” elnevezett „325 főnyi zászlóalj fele diákokból állott.”¹⁴⁴ S hogy a debreceni gyalog századok kapitányai között ott találjuk Révész Bálint és Szűcs István kollégiumi professzorok neveit is. Széll János kollégiumi diákból lett honvéd hadnagy naplójából az is ismert tény, hogy a debreceni fiatalok, akik Kossuth felhívására önként jelentkeztek a forradalmi hadseregbe, fegyverrel is helytálltak a szabadságharcban.¹⁴⁵

Debrecen kollégiumi iskolakultúrája tehát nemcsak a reformok terén, hanem a forradalom és szabadságharc síkján úgyszintén korszakunk nemzeti progresszióját szolgálta. Nem rajta múlt, hogy ez a progresszív küzdelem a cári orosz hadseregnek a bevonulása után hosszú időre újra az önkényuralomnak kényszerült átadni a helyét. Ennek a bemutatása azonban a következő fejezetre tartozik.

Bajkó Mátyás

JEGYZETEK

1. Budai Ézsaiás professzor ekkor nemcsak a Deputatio kiemelkedő tagja, hanem egyben a tanárkari ülések jegyzője is volt, aki ilyen minőségében az Álmosdi Literaria Deputatio határozatait saját kezűleg írta be a tanárkari jegyzőkönyvbe. *Curatoratus et Professoratus Illustris Collegii Helv. Confessione Adjectoram Debrecinensis. 1804–1831. TtREL II. 1. d. 3. 40–55.*
2. Uo.
3. *Ratio Institutionis, ex praescripto Conventus Superintendentiae. Helv. Conf. Addictorum trans Tibiscanae Die 6. Octobris Anni. 1804 habiti per Deputationem Literariam Álmosdini Diebus 27, 28, et 29. Decembris Anni eiusdem Elaborata Congregationi Superintendentiali Anno 1806. diebus 18 et 19. Aprilis celebratae exhibita, ab eademque Approbata Debrecini. Impressit Georgius Csáthy. 1807.* Ugyanebben az évben kapja meg a Kollégium és Debrecen városa a II. *Ratio Educationis*-t, melyet minden különösebb kommentár nélkül tudomásul vesznek és iktatnak. Közgyűlési jkv. HBmL. Közgyűlési jkv. mutatója. IV. A. 1011/a. 119., 178., 494.
4. TtREL II. 1. d. 2. 41.
5. Mészáros István erre a korszakra vonatkozóan a következőket írja a partikuláris iskolákkal összefüggésben írott a Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben: „A 19. század első felében a rendszer a szervezet lehetőségét már megadta az egyházkerületi- egyházmegyei keret, így érvényesülhetett egyrészt a központosítás egységesítés szándéka, másrészt a körülhatárolt területi szervezés kívánalma.” Közli: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. III. 1983. 41–53. Bp. 1984. 49.
6. TtREL II. 1. d. 3. 42.
7. Uo. 40.
8. Cserhalmi József: *A kegyes-tanítórendiek debreceni gimnáziumának története.* Debrecen. 1896. 61–65.
9. TtREL II. 1. d. 3. 40.
10. Uo. 41.
11. Uo. 43.
12. Uo. 45–46.
13. Bajkó Mátyás 1976. 119.
14. TtREL II. 1. d. 3. 50–51.
15. Uo. 52.
16. Uo.
17. Uo. 52–53.
18. Uo. 53.
19. Nagy Sándor 1933. 180. A szerző itt alapos és részletes leírását adja a disputációnak, melynek kapcsán a lelkészek vizsgáztatásánál megkülönbözteti a „polemica disputatio”-t.
20. Részletesebben lásd: Benda Kálmán: *A Kollégium története.* SRK 146–148. Továbbá: Bajkó Mátyás: *A sárospataki kollégium a reformkorban.* ACTA Pedagogica Debrecina. Tom. IX/I. Debrecen 1963. 13–15.
21. TtREL II. 1. d. 3. 54.
22. Uo. 55.
23. Ezenkívül Losonczi István Hármaskis Tükre és Maróthi György Arithmeticaja is szerepel a *Ratio Institutionis* 1807-ben kiadott tankönyvlistáján, melyeket a tanterv a Kollégium elemi tagozata részére írt elő. Mindkét mű korszakunkban végig a kötelező tankönyvek közé tartozik továbbra is; népszerűségüket és ennek nyomán többszöri kiadásukat felvilágosult racionalista tartalmuk és nemzeti szellemük magyarázza nemcsak a debreceni, hanem az egész magyar kollégiumi iskolakultúrában. *Ratio Institutionis* I. m. 15.
24. *Ratio Institutionis* 15–16. Továbbá még említésre méltó a grammatikai osztályokban a későbbiekben is használatos „*Rudimenta Linguae Latinae*”. (Deák nyelv kezdete példákban. Debrecen, 1804), valamint a „*Primitiva Linguae Latinae*”. (Deák törzsök szók. Debrecen, 1804.)
25. *Ratio Institutionis* 16. Ezenkívül itt is kiemelten kezeli a tanterv Maróthi Arithmeticaját, melyet az elemi iskolai tagozaton, valamint Tomka Szászky „*Geographiáját*”, amit a grammatikai tanulmányok kapcsán is előírt.

26. Ratio Institutionis. Uo. Továbbá szerepel a tanterv listáján még többek között Johann Friedrich Weidler „Institutiones Matheseos” (Sips, 1784.) c. munkája; de még logikai metafizikai poetikai és etikai kiadványok is a XVIII. század végéről.
27. Nagy Sándor : 1933. 172.
28. Uo. 178.
29. TtREL II. 1. d. 3. 216–219.
30. Uo. 370.
31. Julow Viktor–Tóth Béla 1981. 429.
32. Uo.
33. Uo. 429–430
34. Bajkó Mátyás: 1976. 95.
35. Julow Viktor–Tóth Béla 1981. 435.
36. Kiss András: Budai Ézsaiás a nevelő és az iskolaszervező. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Debrecen. É. n.
37. Borzsák István 1955. 116–117.
38. Uo. 110. Borzsák István a budapesti felvilágosodás történeti konferencián „Lucrèce au siècle des Lumières” címmel tartott előadásában Budai Ézsaiásnak a felvilágosodás-felfogását újabb szempontokkal egészítette ki. Septième Congrès International des Lumières. Budapest, 26 juillet – 2 aout. Bp. 1987. 21.
39. Bajkó Mátyás: Budai Ézsaiás. MP 1966. 3–4. sz. 345.
40. Oskolai Magyar Új Atlasz. Kidolgozta és a’ mennyire lehetett a Nemzet nyelvéhez alkalmazta Prof. r. r. Budai Ézsaiás Úr, Metszették és nyomtatták a Debreczeni Ref. Collégium Nagy Érdemű Előljáróinak és r. r. Predikátorok Endrédi József és Szoboszlai Sámuel Uraknak segítségével Debreczeni Tagátus Deákok: Erős Gábor, Papp József és Pethes Dávid Debreczenben 1804. A kiadvány művészettörténeti bemutatását részletesebben lásd: Tóth Béla 1976. 22–27.
41. A városi tanács elismerő gesztusán túlmenően azonban országos sikert aratott ez az alkotás, mely nemcsak a kollégiumi rajzoktatásnak, hanem az egész magyar művelődésnek egyik kiemelkedő eseménye. Széchenyi Ferenc, Bánffy György, Kazinczy Ferenc és mások nyilatkozatai tanúskodnak erről. Tóth Béla 1976. 25.
42. HBmL. Közgyűlési jkv. 1802–1805. IV. A. 1011/a-79. 90.
43. Uo.
44. Idézi Julow Viktor–Tóth Béla 1981. 435.
45. Arany János költői művei. Bp. 1981. 182.
46. Professori Gyűlések jkv. 1831–39. 179. TtREL II. 1. d. 4.
47. Bajkó Mátyás: A debreceni Felsőoktatás a reformkorban. Közlemények a KLTE Pedagógiai Intézetéből. Szerk. Jausz Béla. Debrecen, 1955. 2. sz. 17–18.
48. Kerekes Ferenc Kéziratai. TtREK R. 608–22.
49. Julow Viktor–Tóth Béla 1981. 436. Szénássy Barna: Kerekes Ferenc matematikai tevékenysége. ACTA Universitatis Debreceniensis. Tom. III/2. Debrecen 1966.4. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Kerekes közéleti tevékenységének említésre méltó eseménye az 1830–31. évi rektoroskodása, amikor is a kolera járvány miatt igen határozott – a kollégiumi oktatást szüneteltető – intézkedéseket kellett tennie, és a város főorvosával, főbírájával (Rakowszky Dániel, aki egyben a Kollégium kurátora is volt), többszöri tárgyalást folytatott. TtREL II. 1. d. 3. 865.
50. Kerekes Pedagógiai leveleit először Törös László ismertette: Kerekes Ferenc pedagógiai levelei, DPL 1926. 44.
51. Kerekes Ferenc: Pedagógiai levelek. Kézirat. TtREK R. 608. 53. 3.
52. 7.
53. I. m. 80–81.
54. Kerekes Ferenc: Oskolai magyar pedagógia. TtREK R. 608–18–72.
55. Bajkó Mátyás: Kerekes Ferenc felsőoktatási systémája – 1817. PSZ 1957. 5. sz. 48–52; Uő: Kerekes Ferenc pedagógiai levele a „tanítók neveléséről”. PSZ 1964. 10. sz. 924–931.
56. Tóth Béla: Kerekes Ferenc. Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 206. 1.
57. Nagy Sándor 1933. 240.
58. Egyházkerületi jkv. 1882. ápr. 8. 65. TtREL I. 1. a. 13.

59. A Kollégium történetében ez a fontos egyházkerületi döntés a megvalósítás részleteit illetően a következőképpen szól: „Professzor Kalós Mózes Úr addig is, míg a tanítás rendje a minél előbb tartandó Literaria Deputatio által teljes rendszerbe vétethetnék, a magyar literatúra tanítását, legalább valamely részbe elkezdhesse. A 3. esztendő deákoknak most hetenként üresen lévén 3 órája, a jövő iskolai félesztendőbe a magyar literatúra hallgatására fordíttatni rendeltetik. Kiadta Szoboszlai Pap István mk. – A professzorátus a rendelést tudomásul veszi s teljesíteni rendeli.” Professzori Gyűlések Jegyzőkönyve. 1831–39. TIREL II. 1. d. 4. 19.
60. Az 1844. évi II. tc. 9. paragrafusának vonatkozó része elrendeli: „hogyan az ország határain belüli iskolákban a közoktatási nyelv, a magyar legyen.” Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. 1777–1848. Bp. é. n. 480.
61. Balogh István: Debrecen az újkori rendi társadalomban. 1693–1848. (Várospolitikai és agrártársadalom). Bp. 1984. 9.
62. Kovács Zoltán népesedési statisztikája szerint a reformkorszak elején, pontosabban 1827-ben a városban 44 100 református, 1510 katolikus lakos élt; 1844-ben pedig 51 462 református, 2024 katolikus és 34 izraelita vallású. Debrecen II. 45.
63. A Helytartó Tanács 1806. évi rendeletét, hogy a „Lányok számára külön iskolát kell állítani”, a katolikus lánygyerekekre vonatkozóan a város korszakunkban nem hajtja végre. Az utcai lányiskolákba ugyanis a református lánygyerekek járnak, míg az ún. „normális iskola” keretében működő tanító, Görbe Péter – a városi tanács egy 1818. évi állásfoglalása szerint – a katolikus lánytanulókat is tanítja. HBmL. IV. A. 1011/a-89. 168–169.; Uo. 206; Részletesebben lásd: Mervó Zoltánné: A leányok iskolai oktatása Debrecenben a polgári forradalom előtt. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. I. Debrecen, 1974. 44.
64. Bajkó Mátyás: Egyházszerkezet és iskolarendszer. Debrecen II. 466.
65. HBmL. IV. A. 1011/a-94. 237–238.
66. Balogh István: I. m. 10. Itt jegyezzük meg, hogy a korszakunkban végbemenő polgári átalakulásnak a hatására változtatja meg a Kollégium az iskolai törvénykezést is. 1836-ban ugyanis „az igazság biztosabb megtalálása és a pártatlanság biztosítása céljából” (Nagy Sándor) a Kollégiumi törvényt két testületre: alsó- és felső tagozatát állítják fel. Az alsó fokú törvényszék a rektoron és a senioron kívül 9 esküdteákból áll; míg a felső fokú törvényszéket a professzorok testülete alkotja, kiegészülve a seniorral és a jegyzőkönyvvezetővel. Nagy Sándor 1933. 75.
67. Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán: A magyar református egyház története. Bp. 1949. 320.
68. A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák. Kecskemét 1843. IV.
69. A tervezett főiskola pályázati tanterveire vonatkozóan részletesebben lásd: Bajkó Mátyás: Az életre és a munkára nevelés igényei a reformkori tantervi tervezetekben. A munkára nevelés hazai történetéből. Bp. 1965. 267–274.
70. Nagy Sándor 1933. 133–134.
71. Szűcs István 1871. 935.
72. Kornis Gyula ugyan az 1820-as tantervet követő két évtizeddel kapcsolatosan azt a megállapítást teszi, hogy „most megint a humanisztikus hullám csap magasra...”; csak hogy Kornis nacionalizmusa nem engedte, nem is engedhette meg semmiféle komparatiztikának, összehasonlító történeti módszernek az alkalmazását a református iskolakultúra javára. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. 1777–1848. Bp. 1927. 325.
73. Idézi Nagy Sándor 1933. 25.
74. Szűcs István 1871. 241.
75. Uo. 241–242.
76. Nagy Sándor 1933. 269.
77. Julow Viktor–Tóth Béla 1981. 436–437.
78. Nagy Sándor 1933. 269.
79. Bajkó Mátyás: Adalékok Beregszászi Pál rajz iskolájának történetéhez. Közlemények a KLTE Pedagógiai Intézetéből. Szerk.: Jausz Béla, Debrecen, 1956. 4. sz. 191.
80. HBmL. Protocolum Politicum. 1819. IV. A. 1011/a-90.
81. Bolyai Farkas: Tan- és nevelésügyről. c. értekezését idézi Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium nyomdájának története. Marosvásárhely. 1887. 299–303.

82. Kerekes Ferenc: Pedagógiai levelek. I. m. 80.
83. Nagy Sándor 1933. 269.
84. Csécsi Imre: Földünk s néhány nevezetesebb ásvány rövid természetrajza, különös tekintettel a felsőbb polgári és közép tudós iskolák szükségére. Debreczenben. Nyomtatta Tóth Lajos. 1842.
85. Ercsei Dániel művei közül meg kell itt említenünk kétkötetes Filozófia c. alkotását, melynek első darabját: Lélek munkái, Tudománya (psychologia empirika) címmel, Debreczenben 1813-ban jelentette meg; második kötetet pedig: Ontológia, Metaphysika és erkölcsi philosophia címen ugyancsak Debreczenben, 1817-ben adta ki; megírta továbbá a Philosophia Historiáját, Debrecen. 1825, valamint Compendium psychologiae empiricae et Logical. In usum auditórium edidit Daniel Ercsei, Philosophiae Doctor et Professor. Debrecini. 1833.
86. Nyíri István 1806 és 1838 között tanított a pataki kollégiumban, többek között filozófiát, pedagógiát és pszichológiát. Sárospatakon a reformkorban vezető szerepet játszott mind a tudományos irodalom, mind pedig az oktatás és nevelés fejlődése terén. „Psychologiae Empiricae” c. ma is kéziratban lévő jegyzetének szisztematikusan felépített anyaga, az alapfogalmaktól kezdve, az érzékszervnek tárgyalásán át, tudományos igénnyel magyarázza a figyelem, az emlékezet, a logikum szerepét. Ercsei tankönyvéhez hasonlóan jellegzetesen – de nem vulgárisan – tapasztalati jellegű, TIREK Kt. 84/7. Továbbá: Bajkó Mátyás: A Sárospataki Kollégium a reformkorban. Acta Pedagogica Debrecina. Tom. IX/1. 1963. 16; valamint Koncz Sándor: A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között. SRK. 148.; továbbá Benda Kálmán: Uo. 110–113.
87. Michnay Endre, a reformkor kimagasló pozsonyi tanára, aki 1831-től 1857-ig működött a lyceumban, a filozófia és a jogi stúdiumok mellett, pszichológiát is tanított. Részt vett a felvidéki evangélikus iskolakultúra fejlesztésében, reformálásában. Kezdetben a Schedius-féle tantervnek a megvalósításán, majd a Zay Károly evangélikus főfelügyelő által vezetett zayugróci tanácskozás pozsonyi előkészítésén fáradozott sokat. Mindkét esetben az oktatási struktúra fejlesztését tartva szem előtt. Pszichológiai jegyzete ugyancsak az empirikus lélektan korabeli rendszertanára támaszkodik. Pszichológia, Kézirat. Csehszlovák Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Pozsony–Bratislava, Ksz. 49.
88. Julow Viktor–Tóth Béla 1981. 435.
89. Zsigmond Ferenc 1937. 175.
90. Nagy Sándor: 1933. 132–133.
91. Bíró Sándor–Bucsay Mihály: i. m. 324.
92. Részletesebben lásd: Nagy Sándor 1933. 247–248.
93. Curatoratus et Professoratus... 1804–1831. TtREL II. 1. d. 3. 776.
94. Uo. 777.
95. Bodolay Géza 1963. 655.
96. Péczely József előszavát idézi Bodolay Géza 1963. 655–656.
97. Szücs István : 1871. 965.
98. Uo. 966.
99. TtREL. Z. 75. j. – I.-a. 11.
100. Uo.
101. Uo.
102. Zákány József: Rövid beszéd, melyet a nevelés tanítószéke legelső megnyitása alkalmatosságával hivatalba való beállításkor tartott. Debreczenben, 1825. 1–23.
103. Professzori Gyűlések jkv. 1841/42. TtREL II. 1. d. 7. 36–37.
104. Uo.
105. A vázolt pedagógiai stúdiumokat Zákány saját kezűleg jegyezte be az 1844/45. évi „Főiskolai Osztályzatok Sorjegyzékének” I. részébe, a 125. lapon, mint ahogyan a többi professzor is maga írta be az általa oktatott cursusokat a kollégiumi sorjegyzékbe. Zákány sokirányú elfoglaltságai között (még a Gazdasági Gyűlés jegyzői tisztét is betöltötte egy ideig) talán a legfontosabb az „alsóbb oskolák felvígázójaként” betöltött funkciója, melynek minta pedagógiai katedra professzora nagy hozzáéréssel tett eleget; s mely tisztében 1833-ban mind a Superintendentia, mind pedig a Professzori Gyűlés megerősítette. A Professzori Gyűlések jkv. 1831–1839. TtREL II. 1.-d. 4. 41.
106. Szücs István 1871. 972.
107. Uo.

108. Bajkó Mátyás–Vaskó László–Petrikás Árpád: Vázlatok és tapasztalatok a pedagógiaoktatás és a neveléstudományi tanszék történetéből (1825–1980). Debrecen, 1981. 3–11.
109. Varga Istvánnak ez a tankönyve, ahogyan arról a mű címlapja is tanúskodik: Az exegetica theologia II. részének első darabja. Debreczenben Nyomt. Csáthy György MDCCC XVI. 278.
110. Nagy Sándor 1933. 226.
111. Bajkó Mátyás: Régi debreceni diák hagyományok (XVIII–XIX. század). Ősi diákvárosok találkozója. Szerk.: Szekeres Melinda. Debrecen 1984. 10.
112. A tanulólétszámok adatait számomra Barcza József szolgáltatta (a TtREL II. 1. e. 3 4, 10, 21, 31 és II. 9. 1–4 alapján), melyért ezúton is köszönetet mondok. (Technikai segítségéért Bankós Juditnak is.)
113. Julow Viktor–Tóth Béla 1981. 431.
114. Ennek az osztálynak volt legfontosabb eszköze a súlyos „nagybot”, amit a diákok gerundiumnak neveztek a latin igék gerundium alakjáról, annak nehéz elsajátítása miatt. Bajkó Mátyás: Régi debreceni diák hagyományok. I. m. 13.
115. HBmL. IV. A. 1011/a-119. 225/639. sz.
116. HBmL. IV. A. 1011/a-119. 294/217. sz.
117. A tűzoltó diákok egyesületi életéről, autonóm szabályairól, a nagyobb debreceni tüzesetekről és az okoltásáról, lásd legújabbban: E. Kiss Sándor: Képek a debreceni kollégiumi diáktűzoltóság életéből. Magyarországi Tanítóképző Főiskola Évkönyve. Debrecen. 1976.
118. HBmL. Városi tanács jkv. 1743. 108.
119. Szűcs István 1871. 972.
120. Uo.
121. Nagy Sándor 1933. 280.
122. Uo. 281.
123. Bodolay Géza 1963. 159.
124. Szemere Bertalan visszaemlékezését idézi Benda Kálmán: A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. SRK 113.
125. Professzori Gyűlések jkv. 1841/42. 165. sz. TtREL II. I. d. 7.
126. Arany János: Irányok. Szépirodalmi Figyelő. 1861. május 1. 26. sz. 402.
127. Rácz István: A szabadelvűség vándor apostola (Somogyi Antal). Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominata. Tom. III/1. Bp. 1956. 186.
128. Uo. 123.
129. Bajkó Mátyás–Vaskó László: Kollégium és intézménytörténeti értekezések. Acta Paedagogica Debrecina. 86. Debrecen 1983. 21.
130. Benda Kálmán: A kollégium története 1703-tól 1849-ig. 113.
131. Bajkó Mátyás–Vaskó László: I. m. 22.
132. Jókai Mór: Az én iskolatársaim. Írások életemből. Bp. 1960. 30–31.
133. A nyolcpontos petíciót közli Bajkó Mátyás: Oktatás és neveléstörténeti szemelvények Debrecen város történetéből. Hatszázéves Debrecen. Szerk.: Dr. Komoroczy György, Debrecen, 1961. 265.
134. Balogh István: A város és népe. A szabadságharc fővárosa Debrecen. Szerk.: Szabó István. Debrecen, 1948. 39.
135. Uo. 44.
136. Rácz István: Debreceni végrendeletek. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Forráskiadványai. Szerk.: Gazdag István. 8. sz. Debrecen. 1983. 14.
137. Uo. 47.
138. Zsigmond Ferenc 1937. 173.
139. Uo. 175.
140. Uo. 173.
141. Szabó István: A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1948.
142. Balogh István: A szabadságharc küzdelmes hónapjaiban. Debrecen II. 485.
143. Uo.
144. Bajkó Mátyás: Egyházszervezet és iskolarendszer. Debrecen II. 472.
145. Széll János honvéd hadnagy naplója a debreceni Déri Múzeumban található. Bajkó Mátyás: Uo.

KORSZAKVÁLTÁSOK ÉVSZÁZADA (1849–1950)

Három markánsan elkülöníthető korszakra oszlik az 1849 és 1950 közti kollégiumi kerettörténet. A három korszak az iskolaegyüttes történetének változása miatt különül el egymástól. 1849-től 1861-ig tart az első időszak. Ezt a Bach-korszak iskolapolitikája és az annak nyomán bekövetkezett kollégiumi átalakulás határozza meg. Egy világ választja el abban az évtizedben a Kollégium történetét az előző évszázadoktól, ugyanakkor a változások forgatagában is ezer szállal igyekszik a Kollégium vezetősége saját iskolája, egyháza múltjához kötni a rábízott intézményt, őrizni annak identitását. Egészében azonban kényszerpályán mozog akkor az iskola. Az iskoláért felelős tényezők tudták, hogy mit szeretnének tenni, s tették, amit lehetett.

1861-től 1914-ig a főiskola autonómiája őrzése jegyében simul bele mindinkább az alkotmányos közoktatásiügy országos rendjébe. 1914-ben búcsút mond három főiskolai tagozatának a Kollégium. Tizennyolc évre ideiglenesen otthont ad az ő szervezeti kereteiből kinőtt állami egyetem három fakultásának. Újabb iskolatípusok keletkeznek a Kollégiumban, míg 1950-ben a Debreceni Tudományegyetem Református Hit-tudományi Kara ki nem válik az egyetem kötelékéből és vissza nem költözik a Kollégiumba. Ettől kezdve napjainkig ismét van ténylegesen működő főiskolai tagozata a Kollégiumnak.

Figyelemre méltó, hogy a politikai korszakhatárok általában nem befolyásolták a Kollégium belső szerkezetét. Kivétel 1849. Azt követően az osztrák önkényuralmi politika átalakította az iskola életét. De 1867, 1918–19, 1944–45 és 1948 a Kollégium történetében nem tekinthető korszakhatárnak.

1849 és 1950 között annyi változáson ment át a Kollégium, mint addigi évszázadai idején soha és összességében sem. Ráadásul differenciálódások és integrálódások cserélgették egymást. Egyetlen előző korszakában sem futott a Kollégium története olyan sok – és sokszor ellentétes szálon, mint 1849 és 1950 között.

I. A KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE 1849–1860 KÖZÖTT

1. A Kollégium jogi helyzete az önkényuralom idején

A Debreceni Református Kollégium tulajdonviszonyai nem változtak a levert szabadságharcot követő időben sem. Változott viszont belső szervezete és a benne folyó oktatás. E belső változás nem magának a kollégiumi vezetésnek és a tulajdonos egyház felettes hatóságának önszántából történt. Az abszolutizmus egyház- és iskolapolitikájának diktátumához volt kénytelen igazodni a Kollégium. A kultuszi kormányzat rendelte el az iskola gyökeres átalakítását a Világost követő évben. Nem kevesebbet kívánt, mint az addig egymásra épülő középiskolai, bölcsészeti, jogi és teológiai oktatás egymástól elkülönítését. A teológiai oktatásba nem szólt bele a

kormány. Természetesen az átszervezés arra is hatott. A bölcsészeknek és jogászoknak korábban oktatott teológiai tárgyak kiszorultak azok oktatásából. A teológiai kurzus pedig rövid volt ahhoz, hogy felvegye azoknak a tárgyaknak oktatását, melyeket azelőtt a bölcsészeknek és jogászoknak tanítottak.

Láttuk, hogy évtizedekkel korábban a két *Ratio Educationis* szintén az iskola-rendszer átalakítását rendelte el. Céljuk ugyanaz volt, mint az önkényuralom kultuszpolitikájának. A *Ratio Educationis*okkal a protestánsok olyan mértékben szembe szegültek, hogy iskolarendszerük megőrizte alapvető karakterét. Az állam iskolai főfelügyeletét viszont elismerték és a XIX. század közepére már egyenesen természetesnek tartották.

A kérdéskör anyagi vonatkozását sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Az önkényuralom kultuszi kormányzata ugyanis az iskolafenntartók költségére hozta létre azt az iskolarendszert, amellyel mindenekelőtt saját politikai és kulturális törekvéseit szolgálta. Érezte ezt a kultuszminisztérium is, azért igyekezett 1851. szeptember 2-án kelt 4818/444. sz. rendeletében megnyugtatni az iskolatulajdonos testületet, hogy „a kormányt kétségbevonhatatlanul illető felügyeleti jog mellett a superintendensnek és egyházkerületi közgyűlésnek felügyeleti joga sem mellőzve, sem megcsönkítva nem leend.”¹ Mindenesetre a levert szabadságharc után a neoabszolutizmus abban a politikai helyzetben volt, hogy keresztül tudta vinni, az oktatás átszervezését.

A magyarországi protestáns egyházak törvényhozási és egyház-igazgatási autonómiáját a református vallású Haynau 1850. február 10-i rendelete „ideiglenesen” felfüggesztette.² Iskoláik ügyeinek intézését is messzemenően megnehezítette, hiszen az iskolák ügyében illetékes testületek működését lehetetlenné tette az általános gyűléstilalom. 1850. szeptember 7-én kiadott rendeletével Leo Thun kultuszminiszter aztán a protestáns egyházak iskolai autonómiáján is nagy részt ütött. Elrendelte, hogy a középiskolákat az 1849-ben Ausztriában bevezetett nyolcosztályú középiskolák mintájára alakítsák át. (A rendeletet német címének első szava után *Entwurf*-nak nevezték és nevezi ma is a szakirodalom.)³ Az addigi hatosztályú gimnáziumhoz csatolta a rendelet a bölcsészet főiskolai fokozatú két évfolyamát. Előírta az érettségi vizsgát. 1850. október 4-én a jogakadémiák önálló főiskolává szervezését parancsolta a miniszter. A Kollégium felsőoktatásának ezzel a második lépcsőfokát is kimozdította addigi helyzetéből.

Mind a középiskolák, mind a jogakadémiák megszervezésétől függött az iskola nyilvánossági joga, azaz, hogy államérvényes bizonyítványt állíthasson ki. Az iskolák működése ezzel átszervezés nélkül illuzórikussá vált, bár lehetséges maradt. Számos protestáns iskola hosszabb-rövidebb időre, esetleg véglegesen megszűnt, mert nem tudta előteremteni az átalakításhoz szükséges anyagi fedezetet. Szoboszlai Pap István tiszántúli püspök arra számított, hogy előbb-utóbb biztosítja a szükséges pénzt, illetve eléri, hogy a kultuszi kormányzat elégedjék meg mérsékeltbb átszervezéssel és nem szüntette meg sem a gimnáziumot, sem a jogi oktatást, holott mindkettő elvesztette nyilvánossági jogát.

Az 1850–51. tanévtől a gimnázium magániskolaként működött. Növendékei 1851 ősztől három éven keresztül Nagyváradra jártak érettségizni a premontreieknek az *Entwurf* szerint szervezett gimnáziumába. 1853. augusztus 10-én kelt

6974/887. sz. leiratában ismerte el újra nyilvános gimnáziumnak a Kollégium tagozatát a minisztérium.⁴ 1859. június 24-én kelt 9872/570. sz. leiratával aztán újra megfosztotta attól a Kollégium gimnáziumát.⁵ 1855-től a német tannyelvet kívánta a gimnáziumi oktatásban részben bevezetni a minisztérium. Némi látszatengedelmességi kísérlet után, ami viszont kudarcba fulladt, az egyházkerület rendeletére az 1856–57. tanévben újra magyarul tanítottak mindent a gimnáziumban⁶ és erre következett 1859-ben a nyilvánosság jogának megszüntetése.

A gimnázium azonban nyilvánossági jogának másodszori elvesztése után is az Entwurf eredeti előírásai szerint működött nyolc osztállyal és 12 rendes tanárral, de már az egyházkerület magániskolájaként. Azok a diákok, akik nem kívántak nyilvános felsőoktatási intézetben tovább tanulni, az egyházkerület előtt, a többiek pedig ismét Nagyváradon érettségiztek. Ez az állapot 1861-ig tartott. A protestáns pátens végrehajtásának 1860. május 15-i kelettel történt felfüggesztése visszaadta a magyarországi protestáns egyházak autonómiáját. Gimnáziumaik azonban csak 1861 tavaszán nyerték el a minisztériumtól a nyilvános iskolákat megillető autonóm érettségiztetés jogát. A Kollégium gimnáziumában 1861. július 1-jén kezdtek el az első autonóm érettségi vizsgát.⁷

A jogi oktatás átszervezését előíró rendeletnek Szoboszlai Pap István vezetésével az egyházkerület csupán 1853 őszére tudott eleget tenni. 1856 őszéig négy professzorral és két évfolyammal nyilvános tanintézetként működött a Kollégium jogakadémiája. Akkor a minisztérium további három professzor alkalmazását és a tanulmányi idő három évesre emelését kívánta. Ezt anyagi erők híján az egyházkerület képtelen volt teljesíteni, inkább megszüntette a Szoboszlai-féle jogakadémiát. Majd 1861 őszén szervezett autonóm jogakadémiát.⁸

Sajátos színfoltot képvisel a Kollégium jogállása szempontjából a tanítóképző. Az akadémián 1825-től létezett neveléstani tanszék Zákány József professzor vezetésével. Ennek azonban korántsem élethivatású tanítók képzése volt a célja. A vidéki rektoriéra kimenő akadémiai ifjakat készítette fel átmeneti pedagógusi feladatokra. Az önkényuralom az elé a választás elé állította a Kollégiumot, hogy ha vidéki elemi iskoláit fenn óhajtja tartani, akkor képzett és állandó tanítókról kell gondoskodnia. Szoboszlai Pap István a tőle megszokott szükség szülte furfanggal akarta megoldani a kérdést. 1852-ben felállította a második neveléstani tanszéket, 1855-ben pedig tanítóképző (praeparandia) létesítéséről határozott az egyházkerület. Az első neveléstani tanszéken Zákány utódát, Veress László tanárt kinevezték a tanítóképző igazgatójává. Az intézet két tanárral működött és egy évfolyamú volt. 1856 októberében azonban azt követelte a Helytartótanács, hogy tegyen jelentést a létesítendő praeparandiáról az egyházkerület, és szervezésében igazodjék az államilag nyilvánosnak elismert római katolikus tanítóképző intézetekhez. Az egyházkerület azonban az akkor már erősödő autonomista öntudat jegyében elutasította a tanítóképző ügyébe történő állami beavatkozást. Hivatkozott autonómiájára és arra, hogy a teológia keretében működő tanfolyamról van szó, amely csupán bővült egy teológiához tartozó tanszékkel. A nyilvánossági jog elismerésére nem tartott igényt. 1856-ban autonómiája hangsúlyozásául tanítóképesítő vizsgai bizottságot hozott létre az egyházkerület, és a vizsgákat felvéve maga adott ki tanítóképesítő bizonyítványokat.⁹

2. Rendőri intézkedések keresztüjében

A szabadságharc idején szünetelt a kollégiumi tanítás. Megkezdése mind az iskola-fenntartó egyházkerületnek, mind az önkényuralomnak érdekében állt. Utóbbinak azért is, hogy azzal is bizonyítsa a konszolidációt. 1849. augusztus 2-ától szeptember végéig Paszkevicz serege megszállta Debrecent. A Kollégiumot katonai kórház céljára vették igénybe, ami meglehetősen sok kárt okozott az iskola felszerelésében. A felhalmozott tüzelő, élelmiszer és egyéb készleteken kívül elveszett a mikroszkóp, a Kollégium pecsétje, hiányt szenvedett az éremgyűjtemény, a levéltár. Mindehhez járult a Kossuth-bankók kártalanítás nélküli megsemmisítése. 18757 osztrák értékű forint 30 krajcár-ra rúgott a Kollégium kára.¹⁰

Uray Bálint debreceni cs. kir. főbiztos 1849. október 13-i iratával kezdte szorgalmazni az egyházkerületnél, hogy annak joghatósága alá tartozó iskolákat november 1-jén nyissák meg. Az egyházkerületi főjegyző ezt el is rendelte az espereseknek.¹¹ A Kollégiumban a püspök és a tanári kar kidolgozta a volt honvédek felvételének módját, a tanítani kívánt tárgyak jegyzékét.¹² A Kollégium ünnepélyes megnyitására 1849. november 5-ét írta elő az egyházkerületi főjegyző. Az ott elmondandó ima és beszéd gondolatmenete sem hiányzott belőle. Az évnnyitót azonban három nap múlva tartották csak meg.¹³ A leszerelt honvédeket ideiglenes hallgatókul vették fel még akkor is, ha pétérváradí vagy komáromi kapitulációs elbocsátó levelük volt, ami büntetlenséget biztosított számukra. A tanárkari jegyzőkönyv szerint 72 volt honvédet vettek fel. A honvédekről jelentést kellett tenni a kapitányi hivatalnak, de volt példa ennek szándékos elmulasztásáról. 1850 áprilisában pedig Domokos Józsefet vették vissza a professzorok joghallgatónak, noha börtönből szabadult. Erről tudott a hatóság, és intette is a tanári kart, hogy őrkdjék, nehogy forradalmi szellem fejlődjék ki Domokos környezetében, sőt az ifjúságot lojálisan nevelje.¹⁴

Komoly erőfeszítésébe került mind a tanári karnak, mind az egyházkerületnek, hogy a kollégiumi diákságot legalább látszat szerinti lojalitásra bírja. Szoboszlai Pap István jó érzékkel dolgoztatta ki az 1845. évi iskolai törvény módosítását, amely megfelelt a kor követelményének, és igyekezett elejét venni a diákok gyanúba keveredésének. E szigorú törvények előírják, hogy a diákok fekete kalapot, sötét mellényt, fekete térdig érő dolmányt, fekete nadrágot, fekete köpenyt és fekete vagy fehér nyakkendőt viseljenek. A csapszékek látogatása, 9 óra utáni kimaradás, a Kollégium előtti csoportosulás, a katonaság, zsandárság csúfolása, szakállviselés, fegyverviselés, a szabadságharc emlékeinek őrzése tilos volt. Mindezt az önkényuralom hatóságai is ismételten tilalmazták a Kollégiumnak. A tanári kar állandóan magyarázta az ifjúságnak a zsandárok különleges előjogait, és óvta a diákokat a fegyveres erők tagjaival történő összeütközésektől. Ennek ellenére napirenden voltak azok és a Kollégiumban a zsandárok házkutatásai is. Provokatív volt a zsandárság és katonaság magatartása. Őrségváltásra a Kollégium elé sorakoztak fel, amit csak a püspök közbenjárására szüntetett meg a parancsnokság. Viszont a parancsnokság elrendelte, hogy a városban lakó diákok (kinnlakók) jó magatartásáért a szállásadók felelnek.¹⁵

Számtalan esetben került a diákság összeütközésbe a cs. kir. fegyveres erők tagjaival. Nem egy diákot vetettek fogságba és több ízben az iskolai vagy egyházke-

rületi hatóság közbenjárása is eredménytelen volt.¹⁶ 1851. március elején az egyházkerület elrendelte a diák-tűzoltóság munkájának beszüntetését. Léderer altábornagy területileg illetékes katonai parancsnok kérésére azonban a püspök elrendeli a Tűzoltó Társaság felállítását Szűcs István professzor felügyeletével. Az altábornagy kiemelte a diáktűzoltók hasznos tevékenységét és ígerte, hogy a katonaság és csendőrség utasítást kap a diákok tűzoltó tevékenysége zavartalan biztosítására. Az engedély birtokában Szűcs István professzor ünnepélyesen megszervezte a diák-tűzoltó Társaságot a régi mód szerint. Más kérdés, hogy ez az ünnepélyes újjászervezés éppen 1851. március 15-én ment végbe.¹⁷

Mindezek a politikai ellenállást jelző mozzanatok végső soron a Kollégium működését is veszélyeztették. A rendőri szervek latolgatták az iskolával és a tanári karral szembeni megtorlás lehetőségét.¹⁸ E megtorlás a Kollégium bezárását vagy legalább a felsőoktatás engedélyének megvonását is maga után vonhatta volna. Érthető, hogy I. Ferenc József 1852. évi magyarországi látogatása emlékét márvány emléktáblával jelölte meg az egyházkerület a II. emeleti könyvtári galériás teremben. A következő évben Szoboszlai Pap István ünnepség keretében leplezte le a latin feliratú emléktáblát, és azért imádkozott, hogy Isten hajlítsa Magyarország felé az uralkodó szívét.¹⁹

Az 1852–53 összeesküvéseinek légkörébe robbant bele 1853. február 18-án Libényi Jánosnak Ferenc József ellen elkövetett merénylete. Az uralkodó súlyos késszúrással a nyakán, túlélte a merényletet. Az egész birodalomban hálaadó istentiszteleteket rendelt el a kormány. A hálaadó istentisztelet napján, 1853. febr. 22-én Kovács Márton I. éves teológus társaitól búcsúzva a Cegléd utcai kávéházban „éljen a’ ki rosszul szűrt!” mondással emelte poharát. Szerencséjére a rendőri szervek később kaptak szimatot, és mire a püspöknél elrendelték a nyomozást, Kovács Márton már régen nem volt a Kollégiumban. Valójában a búcsúpoharat köszöntötte Libényire, Földesre rectornak ment, ahová a Kollégium küldte, és még aznap eltávozott. Így a körülményes vizsgálat azt eredményezte, hogy Kovács Márton felháborító tette elkövetésekor már nem volt kollégiumi diák. Ez nem volt igaz, hiszen a partikulákba küldött rector diákja maradt a Kollégiumnak. A diákok pedig aláírásukkal ellátott iratban ítélték el volt társuk kijelentését, biztosították, hogy a felső oktatás iránti tiszteletben nevelik őket professzoraik.²⁰

Az 50-es évek közepére csendesedett a helyzet és a kollégiumi diákok körül szaglászó spicliket visszább parancsolta a hatalom. Enyhült az önkényuralom szorítása. Megengedhette magának a biztonság demonstrálását. Úrrá lett a belső ellenállás felkelés tervét szövögető csoportjain. Kívül maradt a külpolitikai bonyodalmon.

3. *Az elemi és a polgári iskola*

A Kollégium régi hagyományainak megfelelően 1849-ben az elemi oktatás is megindult falai között. Az elemi iskola négy osztályból állt, annak folytatásaként épült ki a 40-es években a polgári. A két iskolatípus között korszakunkban is ingadozás tapasztalható. A polgári 1851–52-ben négy osztályból áll az elemi képező két osztály fölött, de a következő évben már az elemi négy osztályosnak, a polgárit

két osztályosnak tekintették. Ez a megosztás maradt 1864-ig a Kollégiumban, amíg az az elemivel egy szervezeti egységet képezett.

A kétosztályú polgári iskolába olyan tanulók jártak, akik nem kívántak továbbtanulni, hanem kereskedelmi vagy ipari pályán akartak elhelyezkedni. E követelményeknek jól megfelelt az iskola. Mindazokat az ismereteket tanította, amelyekre a gyakorlati életpályának azon a műveltségi szintjén szükség volt. Vallástan, illetően, rajz, szépírás, német nyelv, természetrajz, technológia, fizika, kémia, mechanika, egészségügy, földrajz, csillagászat, történelem, alkotmánytan, számtan, könyvvitel, magánjog adták a tantárgyakat és torna, hogy a testi fejlettséget kívánó életpályájukon megállják a helyüket a növendékek.

A négyosztályú elemiből sokan nem tanultak tovább, mások a gimnáziumban folytatták tanulmányaikat, hiszen abból magasabb iskolába is léphettek. A polgári két osztálya az 50-es években egyre inkább elnéptelenedett, akkor összesen kb. 60 tanulója volt tanévenként. Az 1863–64. tanévben pedig az I. osztálynak 15, a II.-nek 3 tanulója volt. Már 1857-ben kérte az egyházkerület a várost, hogy vegye le a Kollégiumról a kétosztályos, elemivel közös polgári fenntartásának költségét. A városi tanács mutatott is hajlandóságot arra, de elemitől külön választott alreáliskola szervezését kéri a Kollégiumtól, melyből idővel a mezőgazdasági intézet fog kifejlődni. Ez járhatatlan útnak bizonyult. Megoldást az hozott, hogy az István Hengermalom Rt. alapítványa, a városi tanácsi, az ipartestületek és a kereskedelmi testület valamint az egyházkerület anyagi fedezetével 1864 őszén háromosztályú önálló polgári iskolát szervezett 5 rendes tanárral.²¹

4. *Gimnázium és főiskola a tagozatokra bontás előtt*

1849. november 10-én és a következő napokban keltek a tanszakok létszámjelentései.²² A létszám alacsony volt és hiába hasonlították össze a főiskolai hallgatókét az előző 10 évi átlagléttszámmal, a helyzeten az sem változtatott.²³ A régi rendszerű hatosztályos gimnázium működött 1852 őszéig. Tanulóinak száma megdöbbentően alacsony. 1849–50-ben 136, 1850–51-ben 166, 1851–52-ben 199 főre rúgott.²⁴

A főiskolai osztályzatok sorjegyzékét vallatva azt találjuk benne, hogy a főiskola hat évfolyamból állt. Észtant, más néven bölcséletet három évfolyam tanult. Azt követte a jogtan második évfolyama, ami egyúttal a hittan első évfolyama is volt, majd a hittan második és harmadik évfolyama külön-külön. A bölcsélet III. évfolyama egyúttal a jog I. évfolyama gyanánt is szolgált. Főiskolán összesen 1849–50-ben 34, 1850–51-ben 290, 1851–52-ben 283, 1852–53-ban 252 hallgató kezdte az I. félévet.²⁵

A teológiai oktatást három tanszék, a jogit kettő, a bölcsészetet hat látta el, tehát 11 professzor. E professzorok alkották, mint korábban is az akadémiai tanári kart, a Kollégium vezető tanári testületét. Gimnáziumi tanári kar nem létezett. A Kollégiumot az akadémiai igazgató irányította. Az volt a rend régtől, hogy a professzorok évente választottak maguk közül a szolgálati idő sorrendjében akadémiai igazgatót.

A gimnázium élén addig egy-egy professzor állt classium inspector néven.

1849-ben Szűcs István, az I. jogi tanszék professzora került a classium inspectori hivatalba. Vezetésével a gimnáziumi osztályokat végzett teológusok, köztanítók (publicus praeceptorok) oktatták. E köztanítók az ifjúsági önkormányzat esküdtfelügyelői tisztét viselték. Minden osztályt egy-egy köztanító tanított minden ott előírt tantárgyra. Működtek a diákönkormányzat tisztviselői a régi rend szerint. Ennek a testületnek élén a senior, aztán a contrascriba, a gazda, az esküdtek álltak. Az önkényuralom évtizedében az esküdtek fegyelmi bírósági működése szünetelt.²⁶

A tananyag az egész Kollégiumban nem sokat változott eleinte. 1850. március 7-én utasította báró Geringer Uray Bálint főispánt, hogy hasson oda, miszerint a Kollégiumban tanítsák az új közigazgatást és jogot. Szűcs István válaszul azt jelentette, hogy a kívánság megérkezése előtt tanította azokat. Ez a tanítás azonban mindössze annyiból állt, hogy Szűcs István a *Reichgesetzblatt*ban közzölt rendeletek közül a valóban közérdekűket felolvasta hallgatóinak. Az alkalmazkodásnak ez az önkéntes példája nem tévesztette el hatását a magas kormányzatnál. Szoboszlai Pap István a későbbiekben is értette a módját annak, hogyan tájékoztassa lojális iskolai intézkedéseiről Uray útján Geringert s a felsőbb kormányzerveket. Geringer 1850 májusában már megdicsérte a Kollégium tanári karát és diákságát.²⁷

Fegyelmi rendeletekkel és apró tantervi módosításokkal nem lehetett elhárítani a kultuszi kormány iskolaszervezési szándékát. 1850 őszén gyors egymásutánban jelent meg előbb a gimnáziumok nyolcosztályúvá átszervezésére vonatkozó *Organisations-Entwurf*, majd október 4-én a jogakadémia megszervezését előíró rendelet. Mindkét rendelet már az 1850–51-es tanévben végrehajtandó volt. A kormány 1850-ben kerületi iskolatanácsosokat nevezett ki, akik aztán kötelességüknek eleget téve kísérték figyelemmel az iskolák működését, és örködték a kormány rendelkezéseinek maradéktalan végrehajtásán. Az Entwurf teljesen külön választotta a gimnáziumot a főiskolától. A bölcsészet két évfolyamát a gimnáziumhoz csatolta. Előírta a tananyagot, a tankönyveket, a taneszközöket. A szakoktatás ellátására gimnáziumonként 12 szaktanárt követelt meg. A tanároknak állami vizsgabizottság előtt kellett 5 éven belül szakvizsgát tenniük. Alkalmazásuk állandó jellegű lett. Az 1850–51. tanévet már az Entwurf szerint kellett, hogy éljék a gimnáziumok, ha meg akarták őrizni nyilvánossági jogukat. 1851 nyarán sor került Magyarországon először az érettségi vizsgákra. Mindez a gimnáziumi oktatás színvonalának emelését eredményezte. Előnye volt, hogy a birodalom iskolaügyét egységesen rendezte. A birodalom valamennyi nyilvánossági joggal rendelkező középiskolájában ugyanazt oktatták az iskolafenntartó által meghatározott nyelven, de ugyanazokból a tankönyvekből, azonos feltételek mellett. Az érettségi bizonyítványok így nem csupán formálisan igazolták, hogy birtokosaik felsőbb tanulmányokra érettek. Az egyetemen, állami főiskolán építhettek az érettségi bizonyítvány garantálta anyag ismeretére. Kivételes helyet foglalt el kezdetben is a német nyelv oktatása. Ne feledjük, egy német hivatalos nyelvű birodalom számára képeztek alattvalókat, és a felsőbb tanulmányok nyelve is az volt az állami felsőoktatásban.

A protestáns tanintézetek tiltakoztak az átszervezés ellen. Ebben teljesen egyetértettek az iskolafenntartó egyházi vezetőséggel. Autonómiájuk a nemzeti és felekezeti érzés sérelmét látták mindebben. Joggal. De általában hiányoztak anyagi erőik is. Pénztelenségük valósággal nyomasztó volt. A Kollégium átszervezésének

legfőbb akadálya valóban az volt, hogy 1850 őszén és még évekig nem állt rendelkezésre a szükséges fedezet. Nem beszélve arról, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerületnek nagyon sok középiskolájáról – ha nem is mindegyik volt hatosztályú – kellett gondoskodnia egyidejűleg. A hazafias érzésen túl ez is tüzelte az ellenállást, hátha vissza lehetne utasítani az Entwurfot.

Szoboszlai Pap István püspökre számos református iskola gondja szakadt 1850 őszén. Miközben az egyházkerületekkel az ellenállást szervezte, és maga is az uralkodóhoz folyamodott az Entwurf kivédése végett, és a bécsi és linzi béke, valamint az 1791. évi XXVI. tc. 5. §.-ában biztosított autonómiára hivatkozik, csendben utasítja a Kollégium tanári karát, hogy dolgozzon ki tervet a tanári kar az átszervezésről. 1851. szeptember 8-án már készen volt a professzorok terve a jogi tanszoknak jogakadémiává szervezéséről. 1851. november 7-én pedig a püspök megerősítette a jogakadémia és a nyolcosztályos gimnázium tervezetét.²⁸ Kisebb tantervi módosítások persze már az előző tanévben is voltak, amelyeket a püspök jelentett az állami szerveknek, hogy „dokumentálja”, miszerint az átszervezés folyamatban van. Remélte, hogy a kormányzat megelégszik az Entwurfban előírtaknál szerényebb változtatásokkal. Tévedett. A kormány 1851 őszére a nagyváradi premontrei gimnáziumba utasította a Kollégium érettségizni szándékozó tanulóit, mivel a nyilvánossági jogot nem adta meg a Kollégium gimnáziumának. 1853 őszéig tartott a nagyváradi érettségizés korszaka. Feltűnő volt, hogy 1851-ben a nagyváradi cs. kir. vizsgáló bizottság arról értesítette a Kollégiumot, hogy „a vizsgálatot kiállott tanuló ifjak közül többen jelesen, sőt kitüntetéssel is adták jeleit képzettségüknek; azonban egy-két gyengébb is találkozott, kik noha nem egészen feleltek meg a várakozásnak, mindazáltal a bizottmány, tekintetbe vévén az első s eddig szokatlan eljárást, irányukban némi gyöngédséggel viseltetett.”²⁹ Az országos érettségi átlag feltűnő gyengeségéről panaszkodott a kultuszminisztérium a gimnáziumokhoz intézett körlevelében 1851 őszén. Szembeszökő a Kollégium iránt tanúsított előzékenység. Diákjai minden bizonnal megállták a helyüket Nagyváradon, de hogy ezt elismerje a vizsgabizottság és udvariasan közölje a Kollégiummal, abban lehet bizonyos buzdítást felfedezni. A Tiszántúli Református Egyházkerület legnagyobb tekintélyű iskolájának átszervezéséhez kedvet akart csinálni a kormányzat. Egyúttal példát adni a többi protestáns iskolának.³⁰

Szoboszlai Pap István 1852. január 5-én nagy hatású körlevéllel fordult az egyházkerülethez az iskolák ügyében, mindenekelőtt a „debreczeni anya-iskolánk” ügyében. Megrázó erővel kért adományokat, hogy legalább a debreceni Kollégiumot megmentse. Az eredmény minden reményt túlszárnyalt. 1852. július 1-jén a kormány cs. k. biztos jelenlétében egyházkerületi gyűlést engedélyezett egyházmegyéenként egy egyházi és egy világi küldött részvételével. A gyűlés tárgya a Kollégium gimnáziumának és jogakadémiájának megszervezése volt. A püspök bejelentette, hogy évi 10000 pengő forintot biztosít kerek összegben az addig beérkezett készpénz és megajánlás. Ez az összeg pedig fedezi nemcsak a gimnázium, hanem a jogakadémia felállítását is.

A gyűlés kimondta, hogy jelentse a püspök a kormánynak az átszervezésre a fedezet meglétét.

A gimnázium 12 tanszékére évi 600 forint készpénzfizetés és 100 forint lakpénz

juttatásával választják a tanárokat. Kérje a püspök a tanárok megerősítését és a nyilvánossági jog megadását. Az állandó igazgató kinevezésével a püspököt bízta meg a gyűlés.³¹

a) *Az önálló nyolcosztályos gimnázium.* Merész huszárvágással a püspök a bölcsészet két évfolyamát a gimnáziumhoz csatolja. Kinevez három addigi publicus praeceptort gimnáziumi állandó tanárnak, másik hármat ideiglenes tanárnak. Kijelenti, hogy a bölcsészeti két évfolyam addigi hat akadémiai tanára immár a gimnáziumban tanítja ugyanazokat az évfolyamokat, és ezzel a nyolc osztály és 12 tanár, valamint az Entwurfhoz hasonlóvá alakított tananyag méltóvá tette az iskolát a nyilvánossági jogra. Ezen az alapon kérte azt a kormánytól.

A kormány azonban nem fogadta el nyilvános iskolának a Szoboszlai-féle gimnáziumot. Valóban nem felelt meg annak a tanárok számát illetően sem, az osztályzatnak régi módon hagyása miatt sem. Nem tárgyanként osztályozták ugyanis a tanulókat, amint az Entwurf előírta, hanem tárgycsoportonként. E régi osztályzat szerint négy jegyet kaptak a tanulók. Egyet az erkölcsi viselkedés, egyet a vallásban, egyet a nyelvek és egyet az összes többi tantárgyban tanúsított előmenetelükért. A tantárgyak megfelelték az Entwurfban megkövetelteknek, de osztályonkénti elosztásuk nem. Bár az is megtörtént, hogy a német nyelvet az I. osztálytól tanítva, a magyar nyelv óráiba építve heti 5 órában tanították mind a nyolc osztályban. Ezzel kedveskedni akartak a kultuszi hatóságoknak, mert akkor még az Entwurf nem kívánt a német nyelvnek ily magas és minden osztályban előírt óraszámot.³²

A gimnáziumi tanulók létszáma minden esetre majdnem félszázzal emelkedett, hiszen azt várták a szülők, hogy ezek után végre nyilvános iskolává lesz az. Az 1852–53-as tanévben 241 tanulója volt a Szoboszlai-féle gimnáziumnak.³³ A nyilvánossági jog azonban csak nem lett meg. 1853-ban kénytelen volt a gimnáziumot az Entwurf kívánalmai szerint átalakítani az egyházkerület. A Szoboszlai-féle gimnázium így egyetlen tanév után helyet adott az Entwurf-gimnáziumnak.

A Kollégium gimnáziumának nyilvánossági jogát 1853. augusztus 10-i keletű 6974–1887. sz. rendeletével adta meg gróf Leo Thun kultusz- és oktatási miniszter. 1853–54-ik évi tanévét már nyilvános tanintézetként kezdheti az Entwurf gimnáziumnak nevezett iskola. Az ideiglenesen beállított tanárok végleges megerősítését gróf Zichy nagyváradi helytartósági osztály főnöke „a gymn. tanári vizsgálatnak annak idejében leendő kiállításától, továbbá jövőre nézve kielégítő tanítói működésüktől, valamint erkölcsi és politikai tekintetben bebizonyított szeplőtlen viseletüktől” teszi függővé.³⁴ A Kollégium egy újabb tanszaka szakadt ki ezzel az addigi iskolai közösségből. A gimnázium élére Kovács Pált nevezte ki a püspök. A gimnázium önálló költségvetéssel, önálló szertárakkal és egy idő után önálló könyvtárral működött. Elő volt írva a költségvetés összege is, azon belül a szertárak és könyvtár fejlesztésére fordítandó összeg. Utóbbi évi 400 Ft-ra rúgott, olyan könyveket vettek, amelyek hiányoztak a fő- vagy anyakönyvtárból. A tantönyveket minisztériumi előírás rögzítette, ugyanígy a tantárgyakat és az óraszámot, az iskolai fegyelmi szabályzatot. A tanárkari jegyzőkönyvek, felterjesztések németül vagy latinul vezetendők lévén, a kollégiumi gimnázium tanári kara a latint választotta. Előírta

a kormányzat, hogy minden tanévről értesítőt nyomasson az iskola, amely az iskola statisztikai adatait, tananyagát, tankönyveit, az érkezett rendeleteket, a tanárkari jegyzőkönyv nevezetesebb határozatait és egyáltalán az iskola életének fontosabb eseményeit, az érettségi vizsgát, továbbá tudományos értekezést tartalmazzon. Ez felbecsülhetetlen forrásértékű kiadványtípust teremtett.

Megváltozott az osztályzati rend, az addigi tantárgycsoportok osztályozása helyett a tantárgyankénti osztályozás lépett érvénybe. Az érdemjegyek: kitűnő, első, másod és harmad osztályú, latinul eminentia, prima, secunda, tertia.

Az első tanév megnyitására 1853. október 17-én került sor nagy ünnepség keretében. Szoboszlai Pap István püspök végezte a megnyitó istentiszteletet, ő vette ki a hivatali esküt a tanári kartól.³⁵

Az első érettségi vizsgát 1854. július 26–29 (írásbeli) és augusztus 4–9 (szóbeli) napjain tették a Kollégiumban. Az 51 nyolcadik osztályt végzett növendékből 10 nem jelentkezett érettségire. A 41 érettségizőből 16-ot évisméltésre buktattak. Mikulás János cs. k. kormánybiztos, a budai tankerület protestáns iskoláinak inspectora, aki a Kollégium főgimnáziumának felügyeletét is ellátta, elnökkölt az érettségien. Gyengének találta az érettségizőket a latin nyelvből. Ezt azzal magyarázta a tanári kar, hogy a partikulák hatosztályos magán iskoláiból gyenge készűltésű diákok érkeznek a VII–VIII. osztályba. A miniszteri rendelet erre vonatkozóan 1855-ben úgy rendelkezett, hogy ha egy magán intézet növendéke az V. vagy VI. osztály elvégzése után sem érte el a IV. vagy II. osztály tanulmányi követelményét, akkor vissza kell minősíteni a nyilvános iskolában akár a III. vagy II. osztályba. A debreceni tanári kar erre nem volt hajlandó. Nem akarta saját hitfelekezetének növendékeit a túlságos szigorúság által a tanulástól elriasztani. Sőt kimondatlanul, de inkább túlságosan elnézően osztályozott és 1855–56-ban és az azt követő tanévben sem volt bukás.³⁶

A nyilvánossági jog elnyerése hatással volt a főgimnázium tanulóinak létszámára. 1853–54-ben 431 tanuló kezdte a tanévet, kereken százzal többen, mint az előző tanévet a Szoboszlai-féle gimnáziumban. 1857–58-ban 420-ra nőtt a gimnazisták száma. Az érettségizők ezekben az években a Kollégiumban vizsgázhattak. 1858 július-augusztusában tartották az utolsó államérvényes érettségit a debreceni ref. főgimnáziumban, amikor 29 VIII. osztályt végzett tanuló teljes létszáma érettségit tett. Ezért a minisztérium megdicsérte az igazgatóságot és a tantestületet.³⁷

A miniszteri dicséretben részesített debreceni érettségivel szép finálét csinált az Entwurf-gimnázium a Kollégiumban. Következő érettségit már nem vehetett fel. Új korszak köszöntött be történetébe. Már megint új. Felgyorsult az idő akkortájt Magyarországon.

Az Entwurf-gimnázium megszűnésének több oka volt. Első ugyanaz a kultuszminisztériumi telhetetlenség, ami miatt a Szoboszlai-féle jogakadémia is megszűnt. Ott a tanszékek és az évfolyamok számának emelését, s mindkét intézetben a germanizációt erőltette. 1855. február 18-án kelt 1737. sz. rendeletével azt követelte, hogy a következő tanévtől a német nyelvet minden osztályban tanítani kell, és ha annyira előhaladtak benne a tanítványok, hogy megértik a németül tanítást, felsőbb osztályokban néhány tantárgyat németül kell tanítani. Ez merőben különbözik az Entwurf intézkedésétől. A Kollégium főgimnáziumát is magyar tannyelvű

iskolaként engedélyezték. Sőt a német nyelvet a II. osztályban kezdték tanítani, és a magyar nyelv tanítására éppen az Entwurf biztosított először tisztes óraszámot.³⁸ Szoboszlai Pap István megígérte a kormánzatnak, hogy amikor megvalósulnak a rendelet teljesítésének feltételei, akkor majd eleget fognak tenni annak. E feltételek Szoboszlai szerint a növendékek német tudásának előhaladása, a tudomány és a nemzetiség sérelmének kiküszöbölése. A püspök halála után az iskola nem tett eleget a rendeletnek, mire a nagyváradai helytartósági osztály egyre sürgette azt. Hatósági parancs írta elő, hogy az 1855–56. iskolai év második félévében hajtsák végre a rendeletet. Balogh Péter helyettes püspök utasítására a tanári kar a második félévben megkísérelte követni a miniszteri rendeletet, de az eredménytelen lett. Kérvényezték a rendelet feloldását. 1856 augusztusában úgy döntött az egyházkerületi gyűlés, hogy az 1856–57. tanévben minden tantárgyat magyarul tanítson a gimnázium. Reménykedett az egyházi vezetőség kérvénye teljesítésében, hiszen a kormány meg volt elégedve a debreceni főgimnáziummal.

Válaszul a nagyváradai helytartósági osztály 1857. február 20-i rendeletében még megszigorította az 1855. évit. A német nyelvet az alsó tagozatban is mielőbb németül kell oktatni és III–IV. osztálytól ugyanúgy a történelmet és az ausztriai birodalmi honismeretet. A négy felső osztályban pedig a vallás és a magyar nyelv kivételével mindent németül tanítsanak. Az algimnáziumban 3, a felgimnáziumban 6 évet adták a rendelet keresztülvitelére.

Mindezt tetézte 1857 márciusában az a rendelkezés, hogy 3 éven belül legalább 4 gimnáziumi tanár tegyen szakvizsgát az állami vizsgabizottság előtt. Az 1857 márciusában összeült egyházkerületi gyűlés bizottságot küldött ki a Kollégium gimnáziuma ügyének tanulmányozására. Sajnos tetemes anyagi gondjai is voltak, mert a németesítés miatt némelyek nem fizették az 1852-ben megajánlott adományukat. Az Entwurf miatt 1853-ban bevezetett tandíj sem fedezte a hiányt.³⁹ A bizottság augusztusra benyújtott jelentése elmarasztalta az Entwurf tantervét, mert magyar történelem egyáltalán nem szerepel benne. Idegen és római katolikus szellemű tankönyvekből tanulnak többnyire a növendékek. Azokat konkrétan megnevezték. Elrettentésül Prasch osztrák statisztika könyvét idézték, Prasch könyve szerint Magyarországon két nomád faj létezik, a csikós és a cigány. A közgyűlés megbízta a tanári kart magyar protestáns szellemű gimnázium tervének elkészítésével, másfelől az egyházmegegyék véleményét kérte az iskolai autonómia visszaállításáról. Az autonomista öntudat győzött. 1858 áprilisában az egyházkerület gyűlése elhatározta, hogy az év augusztusi gyűlésére egy bizottsága véleményezze a tanári kar által benyújtott új gimnáziumi tervezetet és az 1858–59. tanévre életbeléptetett új tantervet, amit pusztán tudomásulvétel végett nyújt be a kormánynak. Újonnan szervezendő gimnáziumát pedig az autonómiáját biztosító 1791. XXVI. tc. alapján nyilvánosnak fogja tekinteni.

Az autonómiáért folyó harc sodrásában 1858 júliusában már hiába érkezett a nagyváradai helytartósági osztály fenyegetése, hogy az így átrendezett gimnáziumot nem fogja nyilvánosnak elismerni. Az 1858. augusztusi egyházkerületi közgyűlés megszervezte az autonóm nyolcosztályos gimnáziumot. Az autonóm gimnázium első tanévének a vége felé, 1859. június 24-i kelettel érkezett meg a miniszteri rendelet,

mely kimondta, hogy nem vehet fel államérvényes érettségét a Kollégium gimnáziuma.⁴⁰

Jelentős fegyverténynek ítéelhetjük az autonóm nyolcosztályos gimnázium megszervezését. Az egyházi autonómia iskolai területen nagyot lépett előre, és előnyös állást hódított el a kormánytól. Felesleges hangsúlyoznunk, hogy az önkényuralom ellen ez a lépés nyílt hadüzenet volt és amennyire magyar református egyházi autonómiaért folyt, legalább annyira a magyar nemzeti önállóság, az államiság visszaszerzésének ügyét is szolgálta. Ennek ellenére dicséretes körütekintéssel jártak el őseink. Nem arra törekedtek, hogy mindent leromboljanak, ami az Entwurfra emlékezett. Ez nem is lett volna taktikailag sem helyes. Ők kimutatták, hogy lényegileg nem térnek el a kormány gimnáziumra vonatkozó előírásaitól, a továbbtanulók tehát megkapják nagyjából ugyanazt a tananyagot, amit a kormány előír, de autonóm keretek között és a magyar nemzeti jelleg kidomborításával.

Az Entwurf-főgimnázium eredeti és a következő évek kultuszi tantervmódosítása tapasztalatainak birtokában dolgozták ki az autonóm gimnázium tantervét és szervezeti, fegyelmi szabályzatát. Megtartották mindazt, ami jó volt az előző főgimnáziumban, és továbbfejlesztették magyar nemzeti és protestáns irányban haladottabb pedagógiai elvek alkalmazásával. „Úgyhogy e szervezet nem egyéb, – írja Dóczi Imre – mint az Entwurf gimnáziumának magyar nemzeti és protestáns szükségleteinkhez való alkalmazása.”⁴¹

Az iskola szervezetenként al- és felgimnáziumra tagolódik. Jobban hangsúlyozta az algimnázium önmagában lezárt jellegét, ahol összefoglalóan világtörténelmet és két osztályban 1848-ig magyar történelmet, továbbá magyar irodalmat is tanultak a növendékek. A felső tagozaton ezeket részletesebben magasabb színvonalon tanították. A magyar történelem és irodalom tanítása hiányzott az Entwurf-gimnáziumból.

Az idegen nyelveket is pedagógiai érzékkel osztották be. A latint az I., a németet a III., a görögöt az V., a franciát a VI. osztályban kezdték. A francia kötelező bevezetése új volt, de csupán a VI. osztálynak volt kötelező. A latin óraszámait emelték, de mind a németét, mind a görögét csökkentették. A földrajzot külön választották a történelemtől. A vallásban erősítették a konfesszionális vonást. A VI. osztályban protestáns egyházjogot vezettek be, a VIII. osztályban a II.

Helvét Hitvallást. Az egyházi oktatás az autonóm magyarországi protestáns öntudat erősítését szolgálta, és akkor az napi politikai tevékenységet szolgált. A II. Helvét Hitvallás pedig az életbe kilépő diák ismereteit ennek az ősi hitvallásnak az összefoglalásában igyekezett tudatába vésné. Akkor a reformátusok hivatalos neve helvét hitvallású evangélikus volt. Jogos volt tehát, ha azzal a hitvallással is megismerkedett a diák, amiről felekezetét nevezték. A magyar reformátusok másik hitvallási iratát a *Heidelbergi Kátét* az algimnáziumban tanították.

A rendkívüli tantárgyak közül az ének az I–IV. osztályban heti 1, a szépírás az I–II. osztályban heti 2, a rajz a IV.-ben heti 3, viszont a testgyakorlat csupán a III. osztályban heti 2 órával kapott helyet.

Hibájául róható fel a tantervnek, hogy az alsó tagozatát csak kicsinyített mása a felső tagozatának. A tanításban az osztályrendszer nagyobb hangsúlyt kapott. Az I–II. osztályban kettőnél, a III–IV. osztályban pedig háromnál több tanár ne tanít-

son. Minden osztálynak van osztálytanítója, vagy osztálytanára (váltogatták a neveket). Az osztálytanár tanítsa a legtöbb tantárgyat, főként a humánokat, és kívánatos, hogy végig kísérje az osztályát az érettségiig. Az iskola élén 3 évenként változzék az igazgató az anciennitás rendjében. Kollektív vezetés érvényesül, mert a szűk adminisztráción kívül minden a tanári kar elé tartozik. A jegyzőkönyvek nyelve is magyar. A felügyeletet az egyházkerület, a debreceni református egyházközség gyakorolja.

1859. június 24-én a minisztérium azzal vonta meg a nyilvánossági és az érettségizetési jogot, hogy lehetőséget adott arra, hogy az év augusztusáig visszatérhet az *Entwurf* szervezetéhez nyilvánossági joga elvesztése nélkül. Ez azt mutatta, hogy már gyengült az abszolutizmus szorítása. Igaz, hogy akkor zajlott a francia-olasz-osztrák háború, de június 24-én még győzelemre számított a kormány. A politikai helyzet változását mutatja különben az iskola fegyelmi szabályzatának gyökeres változása. Szigorú maradt továbbra is, de a politikai kihágások drákói büntetése 1858-ban már kimaradt a fegyelmi szabályzatból. Ezzel mintegy szabadabb folyást adott az egyházi és iskolai vezetőség a diákok autonómiáért, nemzeti jogokért történő fellépésének.

1860. május 15-én felfüggesztette az uralkodó a protestáns pátens végrehajtását. Azzal visszahelyezte a magyarországi protestáns egyházakat – azok pátens szerint át nem szervekedett részét – az 1848 előtti autonóm jogállásba. Éltek is a lehetőséggel. A négy egyházkerület 1860. szeptember 25-i debreceni konventje kimondta, hogy vegyék kezükbe a kerületek az iskolák autonóm igazgatását.⁴² Ettől kezdve illuzórikus volt a kormánynak a protestáns iskolák ügyeibe beleszólása. Nyilvános iskolaként éltek életüket. 1861 pünkösd havában aztán megszüntette a kormány az iskolai felügyelői állást, az *Entwurf* eme kulcsposztját.

Létszám és érettségi szempontjából előnyösen alakult a helyzet a debreceni református főgimnáziumban: 1858–59-ben 502, 1860–61-ben 648 volt a tanulók száma. Az utolsó tanév közel 150-re rúgó létszámemelkedése mutatja a „magyar világ” felszabadító hatását. A partikulák is erőre kaptak, a nyilvánossági jogot veszített 6 osztályos gimnáziumok újra megteltek, ha megszűntek az önkényuralom idején, most ismét megnyílhattak.

1859-től az érettségit megtartotta a püspök elnökletével alakult autonóm érettségi bizottság, de az nem volt államérvényes. Aki azt akart szerezni, annak Nagyváradra kellett mennie ismét. 1859 nyarán a püspök előtt érettségizett 16, Nagyváradon 17 maturanus. 1860-ban már fordított az arány: a püspök bizottsága előtt 15-en, Nagyváradon 11-en érettségiztek a debreceni református gimnáziumból.⁴³ Az 1860–61-es tanév végén már a Kollégium gimnáziumában tartották az első autonóm, államérvényes érettségi vizsgát.⁴⁴

b) Az önálló jogakadémia. 1852 nyarán megkísérelte a püspök, hogy a jogakadémiát minél kisebb áldozattal megszervezze. 1852. januári adakozási felhívásának eredményeként összegyűlt az év nyarára a gimnázium és a jogakadémia szervezéséhez szükséges fedezet. Az 1852. július 1-jén összeült egyházkerületi közgyűlésnek a gimnázium átszervezésére vonatkozó határozatait már áttekintettük. A jogi szak fejlesztése érdekében az egyházkerületi közgyűlés elhatározta, hogy a jogi oktatást

a teológiaiától elkülönítve, akadémián végezteti. A jogakadémia az egyházkerület autonóm igazgatása alatt áll és két évfolyamos. Szoboszlai Pap István püspököt kinevezte a gyűlés a jogakadémia igazgatójává. A jogi tanszékek számát kettőről négyre emelte. Az addigi két jogi tanszéken Szűcs István és Búzás Pál professzor tanított. Szűcs 1839 óta az I. tanszéken, Búzást 1845-ben választották meg, ám beiktatása 1849. november 4-én történt a II. jogi tanszékre és azután kezdett tanítani. 1851-ben elvileg megalapította a kerület III. jogi tanszékét. Kellő fedezet híján 1852. január 3-án mégis csupán ideiglenes professzori minőségben kezdhette azon Tóth István pesti ügyvéd az oktatást. Az 1852. július 1-jén összeült egyházkerületi közgyűlés állandósította a tanszékét. Tóth rendes professzorrá lépett elő. A IV. jogi tanszékét megalapította, de még nem töltötte be ugyanaz a közgyűlés.

Tananyag szempontjából az egyházkerületi gyűlés elfogadta azt, amit az állam 1850. október 4-én kiadott 380. sz. rendeletében előírt. A magyar és protestáns jelleg kidomborítása végett azonban a határozat kötelezte az egyházjog, római jog, magyar polgári jogtörténet és az államtudományok nagyobb terjedelemben történő előadását. Egyszersmind kérte az államtól az így felállított jogakadémia nyilvánossági jogának elismerését.

Az elismerés őszig nem érkezett meg a kultuszminisztériumból. Az 1852–53. tanévben ezért nem az 1852. július 1-jei egyházkerületi határozat tantervét léptette életbe a püspök, hanem az 1851–52. évit. Ezzel szemben a jogakadémia igazgatói tiszttét a püspök ellátta. A bölcsészeti tanszak beolvadt a Szoboszlai-féle gimnáziumba, így az 1852–53. tanévben szerepel először a joghallgatók mindkét évfolyama önállóan a főiskolai osztályzatok sorjegyzékében. Az I. évfolyamon 11, a II.-on 21, összesen 32 hallgatóval. A kormánytól azt szorgalmazta a püspök, hogy ha már nem adta meg a jogakadémia nyilvánossági jogát, legalább a diákok tanulmányi idejébe számítsa be államérvényesen a jóváhagyásig lehallgatandó időt.⁴⁶

A kultuszminiszter hónapokig hallgatásba burkolózott. 1853. február 11-én tért vissza a debreceni református jogakadémia ügyére. Felvilágosítást kért és reflektált. Az anyagi fedezet megléte érdekelte és az, hogy a gimnázium, valamint a jogakadémia költségeire elegendő-e. Továbbá a jogakadémia közvetlen vezetése tudja-e biztosítani a fegyelmet, megbízhatók-e a tanárok, megvannak-e a kellő szakismereteik és nyelvtudásuk. Az egyházkerületi közgyűlés által előírt tantervet jóváhagyta. Ezzel megengedte a tananyag magyar szempontból szándékozott bővebb előadását. Tudomásul vette, hogy kétéves a jogakadémia. Hozzáfűzte, hogy egy évet úgyis hallgatniuk kell a végzeteknek az egyetemen államvizsga előtt. A nyilvánossági jogot végül is nem adta meg az 1852–53-as tanévre, de e tanévre meghosszabbította a jogakadémia szervezési határidejét. Ennek következtében a jogakadémia ideiglenesen bár, de államilag érvényes bizonyítványt adhatott a hallgatóknak. A bizonyítványokat a váradi cs. kir. jogakadémia által használt mintájára készítették Debrecenben.⁴⁷

Leo Thun kultusz- és oktatásügyi miniszter a viszonyokhoz képest türelmes volt a Tiszántúli Református Egyházkerülethez a Kollégium jogakadémiájának megszervezése ügyében. Láttá az igyekezetet, az anyagi erőfeszítést és a nyilvánossági jog megtagadása ellenére a joghallgatók érdekeit nem sértette, hiszen államilag érvényes bizonyítványt kaphattak. Az, hogy a diákoknak még egy évet az egyete-

men kellett hallgatniuk a debreceni jogakadémia elvégzése után, az nem akadémikusoktól, hanem a diákoktól úgy tudtak felkészülni az államvizsgára. Az egyetemen olyan tárgyakat tanultak, amelyeket a Kollégium kétéves jogakadémiáján nem tanulhattak idő hiányában.

Az 1854. június 1-jén megnyílt egyházkerületi közgyűlés válaszolt a kultuszminiszter februárban feltett kérdéseire. A püspök lemondott a jogakadémia igazgatói tisztéről. Szűcs István professzort választotta igazgatóvá a közgyűlés. Betöltötte a IV. jogi tanszéket. Megválasztotta arra Kallós Lajos sárospataki jogtanárt. Így az 1853–54-es tanévet négy professzorral, két önálló évfolyamon kezdte a Kollégium főiskolai tagozatából már második éve kivált, önálló igazgatóval rendelkező jogakadémia. Tény, hogy a jogi oktatás soha sem volt addig olyan kedvező helyzetben a Kollégiumban, hogy két évfolyamon négy professzor oktasson kizárólag a jogtudomány körébe tartozó tantárgyakat. A kultuszminiszter válaszul 1853. november 15-én kelt engedélyével az 1853–54. tanévvel kezdődően nyilvános jogakadémiának ismerte el a Kollégium önálló jogakadémiáját.

Az engedély addig nagyrészt nem említett kikötéseket tartalmazott. Minden magyar jogakadémiának szóló miniszteri rendeletet a debreceninek is meg kell tartania. Az állam részéről a kultuszminiszter főfelügyelete és felső vezetése alatt áll a jogakadémia. E jogot a Nagyvárad Helytartósági Osztály útján is gyakorolta. A felterjesztett tantervvel egyetértett nagyjából a miniszteri engedély. Nem kifogásolta a magyar jogi tárgyakat. Helyeselte, hogy a hallgatók napi 4 órán hallgassanak előadást. Előírta viszont konkrétan, hogy az I. évfolyamon Búzás Pál és Tóth István professzor, a II. évfolyamon pedig Szűcs István és Kallós Lajos mely tárgyakat, milyen heti óraszámban adjon elő. Beleszólt az egyes tantárgyak tanításának tartalmi kérdésébe is. Az encyclopaedia és jogbölcselet csak röviden adandó elő, ám hangsúlyozta, hogy a két tantárgy fontos az ifjak politikai nézeteinek kialakulása szempontjából. Éppen ezért a tanár az ifjúságot „a divatos frázisok veszélyes kinövéseitől és politikai előítéletektől” őrizze meg és oltsa „a lojalitás csíráit szívükbe”. Az igazgató és a három professzor megerősítését azonban megtagadta Thun. Attól tette függővé, hogyan viselkednek a továbbiakban.

Szoboszlai Pap István 1854. február 8-án fényes meghívottak, a professzorok és a joghallgatók jelenlétében hirdette ki a jogakadémia nyilvánossági jogát. Egy hónap múlva, 1854. március 9-én a püspök Leo Thunnak is kifejezte köszönetét egy felterjesztésben. Hangsúlyozta, hogy az uralkodóház és a dinasztiahoz „tántoríthatatlanul ragaszkodó alattvalók” képzését tartja feladatának. Pontonként válaszolt a nyilvánossági jogot megadó miniszteri iratra. A kormány felügyeletének „magukat kész szívvel alája adják”. A Nagyvárad Helytartósági Osztály főfelügyeleti jogát is örömmel üdvözölte, mert azáltal „a superintendensnek és az egyházkerületi conventnek felügyeleti joga sem mellőztetni, sem visszaszorítani nem fog.”⁴⁸

A következő három tanévben a jogakadémia zavartalanul működhetett. Szűcs István igazgató bizonyos osztrák jogi diszciplinákat németül tanította. Ezzel megelégedett a kultuszi kormányzat. 1855. szeptember 3-án meghalt Tóth István professzor. A tanári kar létszáma ezzel háromra csökkent. Tóth helyére meghívta az egyházkerület Fényes Eleket. A kultuszminisztérium nem tartotta kellően felkészültnek és elutasította megerősítésének kérését. Az elutasításnak politikai oka volt

valójában. A debreceni jogakadémia így nem iktathatta professzorai sorába a magyar statisztika múlt századi legnagyobb képviselőjét, híres földrajz- és történettudóst, akadémikust. Megválasztása viszont mutatja, hogy a református egyház illetékesei kiváló tanerőkkel igyekeztek ellátni a jogakadémiát. Fényes Elek alkalmazását az az osztrák kultuszi kormányzat akadályozta, amely máskülönben a magyarországi iskolák színvonalának emeléséért sokat tett, hangoztatni pedig még annál is többet hangoztatta. A politikai megbízhatóság szempontja viszont megelőzte a szakmai alkalmasságét. Talán ez az oka, hogy a kormányzat három tanárral is elnézte a jogakadémia nyilvános működését, hiszen ő akadályozta meg a III. tanszék betöltését. Az 1855–56. tanév három tanárral zavartalanul lezajlott.

A jogakadémia nem született volna meg, ha nincs az egyházkerület élén azokban a válságos években Szoboszlai Pap István püspök. Megmozgatta az egyházkerület anyagi tartalékait. Maga is jó példával járt elől az adakozásban. Másfelől a szabadságharc melletti egyértelmű kiállását feledtetni tudta az önkényuralommal. Erre szolgált az ősz püspök saját és a református egyház lojalitásának sűrű bizonygatása és számos esetben tettekkel bizonyítása. Oroszlánrésze volt Szoboszlai Papnak a jogakadémia nyilvános működése engedélyezésében. Az egyházi autonómiához való ragaszkodásának még a jogakadémia felügyelete kérdésében is hangot adott. A jogakadémia lehetőséget adott a magyar ifjakkal arra, hogy a debreceni református Kollégiumban nemzeti és protestáns szellemben tanulhassák csekély kivétellel magyarul a jogot. Ez megérte, hogy alkalmazkodott a miniszter előírásaihoz addig a szintig, ameddig Szoboszlai 1855 őszén bekövetkezett haláláig, sőt 1856 augusztusáig alkalmazkodniuk kellett.

Nem véletlen, hogy a nyilvános debreceni jogakadémiát Szoboszlai-féle jogakadémiának nevezik. A történelem fintora, hogy a nyilvánossági jog elnyerése előtti tanév átmeneti jogakadémiáját, amelynek pedig maga Szoboszlai volt az igazgatója, nem nevezik Szoboszlai-féle jogakadémiának. E téren tehát ellenkező a helyzet, mint a gimnázium elnevezésében. Szoboszlai-féle gimnáziumnak azt nevezik, amelyet Szoboszlai átszerveztetett, de az állam nem ismerte el nyilvánosnak.

Sajnos a Szoboszlai-féle jogakadémia létszámáról nincs adat. Az 1853–54. tanévtől az 1855–56. tanévig nincsen a joghallgatók névsora a *Classificatio Generalis Academiae*-be bejegyezve. Hosszabb időt pedig nem ért meg a Szoboszlai-féle jogakadémia. 1856. október 5-én az egyházkerületi közgyűlés kimondta megszüntetését. Annak az évnek augusztus 8-án tartott egyházkerületi közgyűlése aggodalommal tárgyalta, hogy újabb két jogi tanszék felállítását fogja követelni előbb-utóbb a kormány, mivel más jogakadémiák már megkapták az ilyen irányú felhívást. Akkor a közgyűlés hangsúlyozta, hogy meglévő pénzügyi erejük nem bírná el a megterhelést. Az újabb alapítványtevők sorában Debrecen városnak kellene elől járnia.

1856. augusztus végén megérkezett a miniszteri rendelet, amely előírta, hogy az 1857–58. tanévtől: 1. három évre emeljék a tanulmányi időt, 2. egy professzor napi három óránál többet nem tarthat, a tanszékek számát ennek megfelelően emeljék, 3. a professzorok javadalmát emeljék, hogy gond nélkül élhessenek és magukat képezve taníthassanak, 4. az osztrák törvényekkel kapcsolatos összes tananyagot kizárólag németül adják elő, a német jogi kifejezéseket tanítsák meg

annyira, hogy a hallgatók kifogástalanul tudják használni írásban is a német jogi nyelvet.

Erre adott válasz volt az 1856. október 5-i 10. számú egyházkerületi határozat. Eleget tenni nem szándékozott a felhívásnak. Ellenállt. Tudta, hogy a miniszter meg fogja vonni a nyilvánossági jogot. Ennek az intézkedésnek azonban elébe ment és maga oszlatta fel az akadémiát. Hivatkozott arra a határozat, hogy a megkívánt két új tanszéket anyagi eszközök híján nem tudja felállítani. A III. és IV. tanszék alapítványai sem folynak be rendesen. Deficites a jogakadémia.

A jogakadémia megszüntetését kimondó határozat indokai nem nélkülözték a realitást. A nemzeti ellenállás ébredése volt már 1856-ban megfigyelhető Magyarországon. Aligha kapott volna alapítványokat a Kollégium arra a célra, hogy a jogakadémián egy sereg tantárgy oktatása németül folyjék. Azért akadozott a III. és IV. tanszék alapítványainak befizetése is, mert az alapítványtevők sokallták a Szücs István professzor által tartott nem nagyszámú német előadásokat is. Nem valószínű, hogy Szoboszlai Pap István azért vetette volna latba tekintélyét, hogy egy lépésről lépésre németesedő jogakadémiát fenntartsion. A német oktatási nyelv ellen lépett fel Szoboszlai mindig a legerőteljesebben. Az egyházi autonómia védelmével a református egyház magyar iskoláit is védte. A püspöknek a német tannyelv ellen folytatott küzdelme az önkényuralom erős szakaszára esett. Ha élt volna még egy évet, felismerhette volna, hogy az önkényuralom már nincs ereje teljében, a nemzeti ellenállás tábora viszont szerveződik, és a két protestáns egyházban 1856 őszén határozott fellépésre képes. Akkor történt, hogy a Thun által véleményezésre kiadott magyarországi protestánsoknak szánt egyházalkotmányt mind a református mind az evangélikus egyház kerületei közgyűléseiken sorra elutasították azzal, hogy érdemében sem foglalkoznak vele, mert az uralkodónak nincs joga az autonóm magyarországi protestáns egyházaknak egyházalkotmányt adni. Ilyen egyházpolitikai helyzetben érthető a jogakadémia feloszlata a németesítés vállalása helyett. A jogi oktatás a jogakadémia megszüntetése után sem maradt abba teljesen a Kollégiumban. Szücs István egyházjogot tanított a teológián. Búzás Pál statisztikát, Kallós Lajos történelmet és latin irodalmat az I–II. éves teológusoknak és a VII–VIII. osztályos gimnazistáknak. Szücs István 1857-ben állami szolgálatba lépett. Iskolatanácsosi rangban a Nagyvárad Helytartósági Osztály hatáskörébe tartozó protestáns iskolák – így volt iskolája – felügyelője lett.

A jogakadémiai alapok jövedelmét a teológia és az annak keretében szervezett tanítóképző kapta.⁴⁹

c) Az önálló teológiai tagozat. Nincs még egy olyan tanszaka a Kollégiumnak, mint a teológiai, amelyen jobban tanulmányozni lehetne, hogy mit jelentett egy tanszakknak, ha a Bach-korszak iskolapolitikája kényszerpályára taszította. Kénytelen lett önálló tagozattá válni a teológia, noha Leo Thun kultuszminiszternek nem volt szándéka, hogy beavatkozzék annak szervezeti és jogállási kérdésébe. Jogállása nem is változott. Az egyház tulajdona maradt és az állam nem kísérelte meg, hogy nyilvánossági jogot erőltessen rá. Egyházi magániskolaként, egyházi célra képzett lelkészeket. Szervezetét viszont maga az egyházkerület kellett, hogy megváltoztassa.

1852. július 1-jén kezdődött egyházkerületi közgyűlés intézkedett a gimnázium nyolcosztályosra fejlesztéséről és a jogakadémia felállításáról. Ezzel a bölcsészded és a jogi tanszak kivált az egységes akadémiai tagozatból. A jogi tanszak külön tagozattá válása érintette szervezetiileg legsúlyosabban a teológiát, hiszen a II. éves joghallgatók egyben I. éves teológusok is voltak. A jogakadémia II. évfolyamán megszűnt a teológiai tárgyak előadása. Az árván maradt teológiai tanszaknak nem volt más választása, minthogy önálló tagozattá válják, továbbá évfolyamai számát bővítsse. Mindenek előtt szüksége volt I. évfolyamra, de azon felül szervezett IV. évfolyamot is. A képzés ezzel háromévesről négyévesre emelkedett, az 1853–54-es tanévben. Első igazgatója Török József bölcsészprofesszor, kollégiumi orvos, hallgatóinak száma az 1853–54-es tanévben 117 lett.⁵⁰

A teológiai tanszékek száma viszont az évfolyamok számának szaporodása dacára is három maradt egészen 1864-ig. A megnövekedett oktatási feladatot a teológiai professzorok nem maguk látták el. A korábbi gyakorlatnak megfelelően a bölcsész- és jogprofesszorok tehermentesítették őket. A bölcsésztanároknak gimnáziumba irányítása felmerült 1852 nyarán, amikor a bölcsészeti tanszak I–II. évfolyamából pedig az átmeneti jogakadémia I. évfolyamává vált. A Szoboszlai-féle nyolcosztályos gimnáziumot a kultuszminiszter nem ismerte el nyilvános iskolának. Az 1852–53-as tanév elteltével a Szoboszlai-féle gimnázium befejezte egy tanéves történelmét és 1853 őszén helyet adott az Entwurf-gimnáziumnak. Annak tanári karába viszont tizenkét olyan tanárt volt kénytelen kinevezni a püspök, akik nem voltak bölcsésztanárok.

A filozófiai szak megszűnte nem vonta maga után a filozófiai tanszékek megszüntetését. A kollégiumi hagyomány szerint eljárva, a bölcsészeti professzorok tanították aztán a teológusokat és a jogászokat tovább történelemre, irodalomra, filozófiára, nyelvekre és más tárgyakra. Kiváló példát szolgáltat Lugossy József esete, aki eredetileg magyar irodalmi professzor volt, de az ötvenes években a hittanhallgatóknak ő tanította a héber, arám, arab, szír, perzsa nyelvet. A jogtanároknak is maradt munkamező a hittanhallgatók körében.⁵¹ Utóbbiaknak minden korban szükségük van legalább egyházjogi ismeretekre, s akkor, akárcsak azelőtt és 1950-ig azután is a jogi professzoroktól kapták.

A dogmatikai tanszéken Aranyi István professzor működött egészen 1864-ig. Az írásmagyarázati tanszéken 1850-ben követte Menyhárt János nyugalomba vonult elődjét s volt professzorát, Erdélyi Józsefet. A gyakorlati teológiai katedróját Révész Bálint 1855-ben cserélte fel a jövedelmezőbb és nagyobb tekintélyt adó debreceni lelkészi tisztséggel. Utóda, Tóth Mihály csupán 1857-ben foglalta el a tanszéket. Menyhárt János a tanszék elfoglalása előtt Göttingába ment tanulmányútra, ahol a híres írásmagyarázó és nyelvész, azon belül is főleg keleti nyelvész professzort, Ewaldot hallgatta.⁵² Ez volt Menyhárt János megválasztásának a feltétele.

Az egyház és a Kollégium vezetősége nem mondott le a peregrinációról. A levert szabadságharc anyagi kárai, az abszolutizmus gazdasági és politikai viszonyai ellenére biztosítani tudta a külföldi tanulmányutat. Kiváló diákjait a legnehezebb években is hozzájuttatta a megfelelő pénzüsszeghez, avagy a magyar református diákoknak külföldön meglévő ösztöndíjakhoz és az önkényuralom hatáságinál

a külföldre utazás és tartózkodás engedélyéhez. Érdekes, hogy a Bach-rendszer nem törekedett arra, hogy Magyarországot elzárja a külföldtől. Kiengedte a református ösztöndíjasokat, noha tudta, hogy külföldön azok kapcsolatba léphetnek a magyar emigrációval, amit azok többnyire nem is mulasztottak el.

5. Nevezetesebb tanárok, diákok

Az 1849–1861 közti korszak iskolatörténetének szövevényes volta azt kívánja, hogy egy közös fejezetben foglalkozzunk röviden valamennyi kollégiumi tanszak vagy tagozat tanáraival. Ez időben számos új tanár nyert alkalmazást a Kollégiumban. Nagyobb részük megbecsült nevet szerzett magának az idők folyamán. Sok volt a tankönyvíró, szak- és közíró. Az iskolai, egyházi és politikai élet terén kiemelkedett közülük nem egy. Ám e korszak többségüknek pályakezdési ideje volt.

Külön kategóriát igényel a Kollégium tanárai közül azoké, akik a szabadságharc alatt katonai, politikai vagy politikainak számító tudományos tetteikkel, állásfoglalásukkal vonták magukra a Bach-korszak haragját. A Kollégium nemcsak diáknak fogadta be a volt honvédeket, hanem tanárnak is szívesen alkalmazta azokat, akik szabadságküzdelmünk mellett kötelezték el magukat. A lángelkű Kerekes Ferenc Lunkay Andor álnéven *Kiáltó szó Európa népeihez* (Pest, 1849) címen az örök béke és szabadság alapján felállítandó világállamot álmodta meg. A bukás idegösszeomlásához vezetett és 1850 nyarán gyógykezelése közben érte a halál Balatonfüreden. Kollégiumi professzorként halt meg, de már nem taníthatott az 1849–50-es tanévben.⁵³

Lugossy József professzor a Kollégium saját neveltje, aki még 1845-ben kezdte pályáját a magyar irodalmi tanszéken. Lovas nemzetőrként szolgált az aradi táborban. Könyvtárosi kinevezést fogadott el a magyar kormánytól, a pesti egyetemre. Világos után 1851-ig bujdosott, akkor kapta vissza tanszékét. A főiskolai könyvtár igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémiának 1841-től levelező, 1858-tól rendes tagja. Nagyhatású nevelő és tanító egyéniség. A nemzeti ébredés jegyében 1859-ben Kazinczy-ünnepséget rendezett a kollégiumi könyvtárban. 1861-ben agyvérzés tette 16 évre alkalmatlanná a tanításra. Azalatt egészsége helyreállt és 1877-től 1884-ig újra tanított.

Leghíresebb tanítványai Révész Imre, Szilády Áron, Balogh Ferenc, Géresi Kálmán, Fiók Károly.⁵⁴

Thót Ferenc, a Kollégium korábbi diákja 1849-ben előbb élelmezési albiztos a Dembinszky táborában, majd Debrecenben hadbírószági osztályon gyakorol. A szabadságharc bukását bujdosása követte, majd igazolást kapván 1850 szeptemberében Szoboszlai Pap István a Péczely professzor megüresedett tanszékére előbb ideiglenes, 1851. november 1-től rendes professzornak nevezte ki. Hamarosan meggyült azonban Thót baja az állami hatósággal. Gróf Zichy Herman nagyváradi helytartósági alelnök Szoboszlai Pap lakására idéztette és megintette mert lázító modorban adja elő az újkori történelmet, különösen a francia forradalomét és az alkotmányosságért folytatott szabadságküzdelmekét. Továbbá azért, mert nem a

kultuszminiszter által jóváhagyott kézikönyvből tanít, hanem saját kéziratából. (Egészen jól működött az önkényuralom információs rendszere!) Az Entwurf-gimnázium megszervezésekor a püspök oda akarta Thótot kinevezni, ő azonban nem vállalta, hogy a Thun-féle iskolában tanítson. Azt már ismerjük, hogy a teológián tanított aztán. Két jelentős és terjedelmes tankönyvet adott ki a 70–80-as években. Az egyik *Bölcsészeti történelem* 3 kötetben, a másik *Jogbölcselet* címen hagyta el a sajtót.⁵⁵

Csányi Dániel ugyancsak tanult Debrecenben is, mérnöki diplomát Bécsben szerzett. 1848-ban egy huszárezred szervezője, majd hadmérnök. Komáromban törzstiszti rangban szolgál. 1850-ben a mértan professzora lett a bölcsészeten. A következő tanévben börtönre ítélték szabadságharcban folytatott tevékenységéért. 1857-ben kegyelem révén kiszabadult, de az állam nem engedte vissza katedrájára. 1861-ben tért oda vissza. 1859-ben azonban Debrecenben egy tankönyvet *A számtan elemei közönséges számokban* címen megjelentetett. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.⁵⁶

Gelenczey Pál 1852 májusában jelentkezett Szoboszlai Pap Istvánnál és felmutatta haditörvényszéki ítéletének másolatát. Még abban az évben ideiglenes, 1853-ban pedig rendes tanárnak alkalmazták a gimnáziumban matematika és fizika tanítására. Egyetemi magántanári képesítéssel rendelkezett matematikából és 1846-ban az iparegyesületben matematikát és fizikát tanított, majd a Kossuth pénzügyminisztériumában osztálytitkárrá nevezték ki.⁵⁷ Ide kívánczik Psenyeczky Nagy Sándor honvéd főhadnagy említése. Könyves Tóth Mihály ajánlatára alkalmazták volt rabtársát 1860-ban rendkívüli tanárnak a modern nyelvek tanítására.

Vecsei József 1836–1855 között a filozófia tanára. Debreceni polgár gyermeke, a Kollégium neveltje, seniora. Löcsén német szót tanul, Göttingában filozófiát. Bárándi és debreceni ispotályi lelkészség előzte meg professzorságát. Antihegelianus filozófiai elveit választékos stílusban közölte a *Tudományos Gyűjteményben* (1833, 1834, 1836, 1841), az *Athenaeumban* (1842) és a *Figyelmezőben* (1839) megjelent tanulmányaiban. A Magyar Tudományos Akadémia 1839-ben levelező tagjai sorába emelte. Sajnálatos, hogy szépen kidolgozott előadásai kéziratban maradtak. 55 évesen hunyt el.⁵⁸ Tanszékutóda Thót Ferenc.

Szücs István a Kollégiumban és Bécsben tanult. A királyi kancelláriánál gyakornok volt, mikor kétéves ügyvédi diplomával a zsebében debreceni jogtanár lett 1840-ben. 1846-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választotta. Jogtudományi munkája három jelent meg. 1845-ben Debrecenben kettő. Az egyik *Elemi magyar magánjog*, a másik *Kis törvény vagy népszerű törvénytudomány* címen. A következő évben *Magyar polgári törvénytudományi kalauz* címen jelentetett meg harmadik művet. 1849–1857 közti professzori működését ismerjük.

Az alkotmányos kormányzat helyreálltával megszűnt a Szücs István nagyváradi állami állása. Debrecenbe nevezték ki törvényszéki bírónak. Később a debreceni egyházközség főgondnokává választották s így a Kollégium gondnoka, a gazdasági tanács elnöke lett 1886-ban. Az utókor legmaradandóbb tudományos alkotásának az 1871–72-ben három kötetben megjelentetett *Szabad királyi Debreczen város történelme* című máig nélkülözhetetlen munkáját becsüli. 1891-ben hunyt el.⁵⁹

Török József a vegytan és természettan tanára a bölcsészeti szakon, és kollégiumi orvos 1848-tól 1894-ben bekövetkezett haláláig. Időnként tanított törvényszéki orvostant és közegészségtant. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, királyi tanácsos. Iskoláinak egy részét végezte Debrecenben. Legértékesebb könyve : *A két magyar haza első rangú gyógyvizsei és fürdő intézetei* (Pest, 1848). A kollégiumi kórház korszerű kiépítése az ő nevéhez fűződik, továbbá fejlesztette a természettudományi múzeumot.⁶⁰

Kallós Lajos 1853-tól 1882-ig, haláláig volt jogtanár Debrecenben. A sárospataki Kollégium diákja, majd rövid ideig jogtanára. A Szoboszlai-féle jogakadémia nagy nevelő hatású tanára, annak megszűnése után a teológián tanított történelmet és latin irodalmat, így várta ki – akárcsak Búzás Pál –, míg újra megindult a Kollégiumban a jogi oktatás. 1846-ban és 1852-ben két tankönyvnek is használható jogi szakkönyve jelent meg, 1862-ben újabb kettő. Ezek elismeréseként 1863-ban akadémiai levelező tagsággal tüntették ki. Sokat tett a magyar protestáns egyházi autonómia védelmének erősítéséért, ami az önkényuralom idején hazafias cselekedet is volt. A diákok körében élvezett népszerűségét mutatja, hogy elhunytakor a joghallgatók önképzőköre Kallós-emlékünnepet rendezett.⁶¹

Révész Bálint a gyakorlati teológia tanszékét úgy foglalta el 1844-ben, hogy a város szülötteként a Kollégium nevelte. Volt köztanító és senior. Járt a külföldi egyetemeket, ismerkedett a lelkészi szolgálattal. 1848-ban Szücs Istvánnal a diákok tervezett nemzetőrszázada tisztségévé választották. Kilenc imádságos és prédikációs kötetet írt. Elvi teológiai munkát, tankönyvet nem. 1858–60 között szerkesztette viszont az ismeretterjesztő *Egyházi Könyvtár* sorozatot. 1855-ben debreceni lelkészi állást fogadott el. A következő évben egyházkerületi főjegyző, a pápens elleni küzdelem egyik vezetője, 1861-ben esperes, 1871-ben tiszántúli püspök. A XIX. – században ő a második tiszántúli püspök, aki kollégiumi professzor volt előzőleg.⁶²

A számos később híressé vált kollégiumi gimnáziumi tanárokról később kell említést tennünk, amikor már tevékenységük, irodalmi munkásságuk ismertté tette őket. Ladányi Gedeonnal ez 1861-ig megtörtént. 1859-ben két tankönyvet jelentetett meg. Az *Ókor története* címmel, melyet 1890-ig tanítottak a Kollégium gimnáziumában. Másik tankönyvét *A világtörténelem rövid vázlatát* 1859–61 között használták. A következő időkben még további négy tankönyvvel ajándékozta meg a magyar református köznevelést, melyek 1890-ig, egy pedig 1893-ig tankönyvül szolgált gimnáziumokban. Tanulmányainak csak utolsó éveit végezte Debrecenben, majd 1847-től 1851-ig nagyszalontai rektor, aztán 1872-ig a Kollégiumban tanít. 1861 őszén akadémiai tanári katedrát kapott. A III. éves bölcsészeket és I. éves joghallgatókat oktatta, míg 1872-ben a kolozsvári egyetem professzorává nevezték ki. Abban az évben kapta a Tudományos Akadémia levelező tagságát. Balogh Ferenc azt írja Ladányiról, hogy „az ő finom bánásmódjával, szép előadásával, bámulatos írói buzgalomával messzekörökben nevéssé tette a főiskolát; tankönyveinek írásával, a Maróthi, Budai, Péczeli szép korát varázsolta vissza.”⁶³

Az 1849–61 közé eső időszak néhány nevezetesebb tanára bemutatásakor már megemlégtünk Lugossy professzor tanítványainak színe-virágát. Egyedül Fiók Károly tartozik Lugossy 70–80-as évekbeli tanítványai sorába. E tanítványok koruk magasan kiemelkedő tudósai lettek. A tanárok méltatásakor is az derült ki, hogy

tízből mindössze két tanár nem volt előzőleg debreceni diák. Azok a neves tanárok tehát a Kollégium neves diákjai is voltak egy személyben. Igaz, hogy diákok nem 1849–1861 között. S. Szabó József egy könyvében felsorolja a Kollégium tanárait és híres diákjait. A nevezetes diákokat évszázadonként betűrendben közli. A XIX. és XX. századból 1925-tel bezárólag 903 diákot sorol fel.⁶⁴ A legkülönbözőbb tudomány- és művészeti szakok kimagasló képviselői, tanárok, magas beosztású hivatalnokok, politikusok, szabadfoglalkozású értelmiségiek, gazdasági vezetők, katonák kerültek ki a Kollégium különböző tagozatainak diákjaiból.

A tankönyvekről annyit, hogy Leo Thun 1851. szeptember 18-án kelt rendeletében előírta, hogy csak miniszterileg engedélyezett tankönyveket lehet használni.⁶⁵ Az *Entwurf* és a jogakadémiák 1850-es szabályozása kifejezetten megszabta nemcsak a tananyagot, hanem a tankönyveket is. A nyilvánossági jogra törekvő és azt megtartani akarók kénytelenek voltak alkalmazkodni az állami előírásokhoz. Ezt tette a Kollégium is. Az 1858–1861 között autonóm nyolcosztályos gimnáziumunk is voltaképpen a német tannyelv általánossá tevését tagadta meg. Tananyaga az *Entwurf*hoz képest alig változott. A tankönyvek és tananyag lelőhelyét jegyzetben találja az olvasó.⁶⁶

II. A KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE 1861–1914 KÖZÖTT.

Az egyházi autonómia helyreálltával a magyarországi két protestáns egyház szabad kezet kapott a kormánytól saját iskolái vezetésére. A következő fejezetekben megtárgyaljuk, hogy miként alakult a Kollégium iskolaegyüttese és azon belül az egyes oktatási intézmények élete. A Kollégium élén továbbra is az akadémiai igazgató állt, akit az akadémiai tanárkar választott egy tanévre. A jogtanárok száma 1861 után szaporodott és munkájukat jogakadémia keretében végezték, de tagjai maradtak az akadémiai tanári karnak a teológiai és a bölcsésztanárokkal együtt. 1886 óta e testületet akadémiai tanácsnak nevezték. Csak 1875-ben készült egy tizenegy szakaszból álló *Felügyeleti szabályzat*, amely leírja az egyes kollégiumi tagozatok és azok tanárkarai, igazgatói egymáshoz való viszonyát, jogait és kötelességeit. 1878-ban született meg a *Közös rendszabályzat*, mely a tagozatok tanárkarainak közös gyűlését mint testületet megalkotta. Elnöke az akadémiai igazgató, nemléteben helyettese a gimnázium igazgatója, annak távollétében pedig a tanítóképző igazgatója. A valamennyi tanárkarra tartozó közös ügyeket tárgyalta a közös tanárkar.

1898-ban szervezte meg az egyházkerület a Főiskolai Igazgatótanácsot. A Kollégium anyagi, szellemi és személyi ügyei tartoztak e tanács hatáskörébe. Ezzel a Kollégium teljesen új vezetőtestületet nyert. Az igazgatótanács elnöke a püspök és az egyházkerületi főgondnok, tagjai sorába 12 egyházkerületi kiküldött, fele lelkészi, fele nem lelkészi, a debreceni presbitériumból nyolc küldött élén a debreceni egyházközségi főgondnokkal, továbbá a közös tanárkar nyolc küldötte, az egyházkerületi középiskolai felügyelő és a kollégiumi ügyész. A két utóbbi hivatalból tagja az igazgatótanácsnak, míg a többieket 6 évre választja küldő testülete. A gazdasági

ügyeket a gazdasági tanács intézte, melynek a debreceni egyházközség főgondnoka volt hivatalból az elnöke.⁶⁷

A „magyar világ” beálltával új iskolai törvényt készítettek a főiskolai diákoknak. Az egyházkerület jóváhagyásával az 1862/63-as tanév kezdetén lépett életbe az iskola VII. törvénye. Az 1845-ben bevezetett VI. törvényhez hasonlóan ismét életbe léptette az esküdtekből álló iskolai törvényszék intézményét, melyet az önkényuralom eltörölt. Az esküdtek számát 15-ben állapította meg az új iskolai törvény. A senior, a contrascriba, és az esküdtek alkották a tisztkart. Az esküdteket külön vizsga letétele után nevezi ki a tanári kar. A seniort és contrascribát pedig az esküdtek közül szintén a tanári kar nevezi ki. A senior és a contrascriba hivatalát latin nyelvű értekezés felolvasásával foglalja el. A bentlakás rendjében ekkor jelenik meg a szoba első (később szobafőnök). Az öltözködés a jótéteményesekre volt előírva: „minden jótéteményes tanuló tisztességes magyar öltözetet, fekete kalapot vagy kalpagot viseljen, sarkantyú vagy bokréta keményen tilos”. Az egyletek alakítását az iskolai vezetőség engedélyétől tette függővé. Az akadémián visszaállította a törvényt az évi nyilvános közvizsgát. Ennek feltétele a félévi szigorlat sikere volt.⁶⁸

A sokasodó tanulói fűjással és a senior tehermentesítése miatt 1875–76-ban megkezdte működését a diákság egyetemes névsorának vezetésére beállított háznagy quaeator hivatal.⁶⁹

1. Az elemi és a polgári iskola

Az elemi és a polgári iskola az 1863–64. tanévig meglehetősen összeforrt egymással, legalábbis szümbiozisban éltek. Az elemi iskola négy osztályos lett 1852–53-tól és az is maradt mindaddig, amíg 1903-ban kiköltözött a Kollégiumból. Nem volt értelme fenntartani a Kollégiumban. Régen léteztek Debrecenben az ún. utcai elemi iskolák, és 1872-től az egyházkerület felállított a tanítóképző számára egy gyakorlóiskolát. A gyakorlóiskola egy osztályból állt Kállai István tanító vezetésével és az osztatlan falusi iskolák mintájára szervezték. Négy osztály tananyagát tanulták egyetlen osztályban a tanulók. Ebben az egy osztályból álló gyakorló iskolában tartották hospitálásukat és próbatanításukat a „prepák”, ahogy a tanítóképzősöket nevezték a Kollégiumban.

Kállai István 1897-ben meghalt. Utóda Kiss György lett. 1914-ben aztán második gyakorlóiskolai tanítói állást szerveztek, melyet Orosz Istvánnal töltöttek be. A megnövekedett preparandiai létszám megkövetelt egy másik osztályt, mert nem tudtak megfelelő óraszámot biztosítani az egyes osztályban.⁷⁰

A polgári iskola 1864–65. tanévben történt megnyitásakor már háromosztályos szervezettel bírt és a Csanak–Szabó alapítvány 10000 forintos összegéből évi 600 forint kamatra támaszkodott. A Kollégium ehhez adott évi 240 forintot, a korábbi két polgári iskolai tanító fizetését, a tantermeket, a tanszereket és a fűtést. Az iskola fenntartásához azonban összesen 3000 forint kellett, az egyházkerület gyülekezeteitől és Debrecen város lakosságától gyűjtötték össze a hiányzó összeget. Az iskola élete mégsem volt zökkenőmentes. Nem az anyagiak jelentették a fő problémát. Az elvárások különbözőségével volt baj. A város iparos rétege ipariskolára vágyott, az

egyházkerület pedig nem érezte feladatának a polgári fenntartását. Szívesebben alakított volna belőle négy elemi osztály kiegészítésére V. és VI. elemi osztályt. A város mozgalmat kezdett önálló főreáliskola felállítására. Végül az egyházkerület elvállalta annak terheit és a kezelése alatt lévő 24000 frt polgári iskolai alapot átadta a városnak és az 1872–73. tanév végén bezárta a kollégiumi polgári iskolát.

A Kollégium azonban még számos éven át otthont adott a vele semmilyen szervezeti kapcsolatban nem lévő előbb négyosztályos városi reáliskolának, majd állami nyolcosztályos reáliskolává fejlődése után az alsó öt osztálynak. A város iránti tiszteletből tette ezt a Kollégium vezetősége, noha maga is igen szűkösen volt akkor már hely dolgában.⁷¹

2. A gimnáziumi oktatás alakulása

Az 1858-ban megnyílt autonóm debreceni gimnázium nyolcosztályú szervezéssel megfelelt az akkori magyar protestáns gimnáziumi oktatás igényeinek, noha volt néhány szempontból kívánnivaló vele kapcsolatban. Ezzel szemben a közvélemény görcsösen ragaszkodott a hatosztályú gimnáziumhoz. Az önkényuralom oktatási kényszerének megszűntével az autonómiát arra használták, hogy sorra élesztették újjá a hatosztályos vidéki gimnáziumokat. A protestáns Kollégiumok főiskolai tagozatának is látszólag az volt az érdeke, hogy hatosztályosak legyenek gimnáziumai, mert akkor visszakapják e főiskolák a bölcsészeti tanszakot, emelkedik tekintélyük és felveszik a vonzaskörükbe tartozó hatosztályos gimnáziumok végzett növendékeit.

A Debreceni Református Kollégium jogi helyzete 1861 után már nem változott. Az állam a Schmerling-féle provizórium idején sem vonta kétségbe autonómiáját. A Thun-korszak lejárt. A kiegyezés sem hozott változást alapjában a Kollégium jogi helyzetében. Az országos egyházi szervezet kiépülése is majd csak a 80-as évek közepére érte el, hogy kialakuljon az állami normáknak megfelelő egységes protestáns gimnázium. Ahhoz aztán a debreceni is igazodott.

Az 1860-ban tartott tiszántúli egyházkerületi közgyűlés megbízta a debreceni gimnáziumi tanári kart, hogy az egész ország református gimnáziumai számára készítsen javaslatot. A cél az volt, hogy a kerületek közösen döntsenek az autonóm gimnázium egyöntetű formájáról. A debreceni gimnáziumi tanári kar elkészítette javaslatát saját 1858–61-es tapasztalatai alapján. Lényegileg a Debrecenben kipróbált és bevált tervet követte. 1860. szeptember 20-án Török Pál püspök elnökletével Pesten tartott országos református tanári tanácskozás eredménytelenül oszlott fel. Az egyetemes tanügyi bizottság hasznavethetetlennek ítélte a pesti tanácskozás ellentmondó véleményét. Az mindenestre kiderült, hogy a hatosztályú gimnáziumnak volt a legtöbb híve. Az iskolafenntartó testületek azt olcsóbbnak is tartották, mivel sokan nem átallozták azt latolgatni, hogy a hatosztályú gimnázium aztán egészen olyan legyen, mint az *Entwurf* előtti időkben és publicus praeceptorok tanítsanak állandó alkalmazású szaktanárok helyett. Az 1861. áprilisi tiszántúli egyházkerületi gyűlés is foglalkozott a debreceni egyházmegye azon indítványával, mely egyébként a derecskei egyházközségtől származott, hogy a Kollégium gimnáz-

ziumának tanári kara létszámát csökkentették. Szerencsére a közgyűlés elvetette a javaslatot.⁷²

A pesti értekezlet kudarcra megmutatta, hogy országosan elfogadott egységes református gimnáziumi szervezetet egyelőre nem tudnak alkotni. Ezért 1861. augusztus 3–5. napjain Erdőbényén a debreceni és a sárospataki gimnázium küldöttei ültek össze közös gimnáziumi struktúra megalkotására. E tanácskozáson megszületett az 1858-i debreceni tanterv tapasztalatai alapján egy nyolcosztályos európai színvonalú, s még a század végén is érvényesnek ismert elveken alapuló kitűnő tanterv. Ez a terv küzdött a tanulók túlterhelése ellen, az óraszám csökkentéséért. Programjába vette a párhuzamos osztályok felállítását. Tekintve, hogy azt anyagi erők hiányában egyelőre megvalósíthatatlannak ítélte, helyette, amíg megvalósítható nem lesz, szükséges rosszként a magántanítás rendszerét javasolta feléleszteni. Történelmi érveket is felsorakoztatott a nyolcosztályos gimnázium mellett. A tiszáninneri kerület 1796., 1803., 1810 és 1828-ban nyolcosztályos gimnáziumot szervezett és csak 1837-ben tért vissza a hatosztályoshoz.⁷³

Az erdőbényei gimnáziumi tervezetet a debreceni gimnáziumi tanári kar a tantárgyak beosztásának némi módosításával elfogadta, a debreceni akadémiai tanári kar viszont nem. Hivatkozott a protestáns iskolák hatosztályúra átszervezési folyamatára, a Thun-féle idő emlékének nyomasztása alóli felszabadulás szükségességére, az alapítványoknak a főiskola tanszékeire szólására, amelyekből a visszaállítandó bölcsészeti tanszak tanári állásai finanszírozhatók lennének és más érvekre. Nem vitatható, hogy a főiskolai tanszakokat kívánta a főiskolai tanári kar erősíteni. A teológiai tanszak háborítatlanul létezett, a jogi tanszak visszaállítása 1861-ben megtörtént, harmadiknak a bölcsészeti is biztosítani akarta a főiskolai tanári kar. Rosszértelmű hagyománytiszteletének, maradiságának a korszerű nyolcosztályos gimnázium kipróbált szervezete esett áldozatul.

Az 1861. október 2-i egyházkerületi közgyűlési határozat a főiskolai tanári kar javaslatát fogadta el. A gimnázium VII–VIII. osztályából bölcsészeti tanszakot szervezett, tanárai főiskolai tanári rangra emelkedtek. Még az a szerencse, hogy a publicus praeceptorok rendszerét nem hozta vissza. A gimnázium megmaradt hat osztályában tanítottak az állandó alkalmazású szaktanárok. Már az 1861–62. tanévre érvényesítették ezt a döntést. Attól kezdve 1872/73-ig hatosztályos volt a Kollégium gimnáziuma.⁷⁴

A hatosztályos autonóm gimnázium szervezetileg torzó maradt. A tantárgyakat nem lehetett végigtanítani a német nyelv kivételével, hogy befejezhették volna őket. A korábbi debreceni autonóm nyolcosztályos gimnázium Erdőbényén módosított tanterve volt irányadó hat osztályra csonkítva. A VII–VIII. osztály vitte az érettségi vizsgát a gimnáziumból. Az 1861–62. tanévben egyáltalán nem volt érettségi a Kollégiumban. A következő tanévben aztán kénytelen volt Balogh Péter püspök az érettségi vizsgát a Kollégiumban meghonosítani. Nem a gimnáziumban, hiszen annak szerkezete éppen úgy készült, hogy az átkos Entwurf örökségének az emlékét is eltöröljék a gimnáziumból. Viszont a Helytartótanács 1863 májusában közölte az egyházkerülettel, hogy egyetemre és királyi jogakadémiára csak érettségivel iratkozhatnak be az ifjak. A leirat felhatalmazta a püspököt, hogy egyelőre mint kormányközeg saját elnökletével érvényes érettségit vehessen fel és arról

bizonyítványt írhasson alá. Ezt azonban a bölcsészeten vették fel a volt VIII. osztály, akkor már II. bölcsészeti évfolyam befejezését követően. 1863 őszén a püspök érettségiztetett, amiért sietett az 1863. augusztusi egyházkerületi közgyűlés megróni, mint amivel engedményt tett az egyház iskolai autonómiája rovására.⁷⁵

A Helytartótanács 1863 októberében azt is közölte a püspökkel, hogy a gimnázium hat osztállyal nem felel meg a gimnáziummal szemben támasztott oktatási követelménynek. A hat osztály elvégzése után a tanulók nem bocsáthatók érettségi vizsgára. A legendás híró pedagógus, iskolaszervező és a tanárok által rettegett vizitátor, Dóczi Imre is kiköppen tárgyilagos nyugalmából, amikor a hatosztályosra redukált gimnáziumot értékeli: „E határozattal [az 1861. október 2-i egyházkerületi közgyűléssel] kezdődik a debreceni kollégiumban az újkori gymnasiumnak ama dicstelen 12 éves korszaka, a melyben az igazgatóság a tanárok közt évenként sorban változik, a mely alatt az első évben érettségi vizsgálat sincs a főiskolában [Kollégiumban], később pedig azt a gymnasiumi tanárkar mellőzésével tartják az akadémiai tanárok a melynek első felében értesítőt sem adnak ki s a jegyzőkönyvek is csak fogyatékos adatokat nyújtanak a tanintézetről, a melyben az akadémiai rangra emelt 7. és 8-ik osztály vallásos oktatásáról az iskola felekezeti jellegének daczára teljességgel nincs gondoskodva, s a mely korszakra nézve csak abban kereshetünk némi vígasztalást, hogy ez időben bizonyos mértékig maga az országos közoktatásügy is ‘a tantervi és administrationalis rendtelenségek’ zűrzavarában vergődött. Ez volt úgy a debreczeni, mint általában a protestáns iskoláknak az a hírhedt korszaka, a mely alatt a fogyatkozásoknak, rendtelenségeknek annyi gyanúja és vádja tapadt nevékhöz az állami tanügy vezetői, sőt a közvélemény előtt is, hogy az utána következő évtizedek kitarató munkája sem volt elegendő iskoláink régi reputációjának teljes visszaállítására.”⁷⁶

Az iskola fegyelmi állapota a gimnáziumban megfelelő volt, de a főiskolai statusba került VII–VIII. osztályos korú ifjak éltek az akadémia lazább fegyelmi viszonyaival. Élen jártak a politikai tüntetésekből is. A csapszék látogatása, az éjszakai kimaradások, mulatozások, katonákkal verekezésbe keveredések napirenden voltak. 1864-ben a tanári kar végre rászánta magát a szigorításra, de az egyházkerületi közgyűlés atyái szükségtelennek tartották azt.

A kiegyezés nem hozott lényeges változást. Az osztályzatok nevét azonban megváltoztatták. Az 1867–68-as tanévtől a kitűnő osztályzat elnevezésének megtartásával az addigi dicséretes, első- és másod-osztályzat helyett a jeles, elegendő és nem elegendő jegyek kerültek használatba.⁷⁷

A gimnázium és a két bölcsészeti évfolyam létszáma az 1864–69 évek között rekordnak számít, évi átlagban meghaladta a 850-et. A gimnáziumi osztályok között alig volt százon aluli létszámú. A Helytartótanács hiába sürgette a párhuzamos osztályok felállítását. Nem volt ritkaság a bölcsészeten a 150 körüli első évfolyamlétszám. Az Entwurf bukása után újjáéledt vidéki hatosztályos gimnáziumok ontották a növendékeket a Kollégium bölcsészeti tanszakára. Ez meglátszott az érettségi gyenge eredményén is, hiszen az érettségizők fele részben sem kerültek ki a Kollégium saját gimnáziumából. Az önkényuralom a diákokat mentesítette a sorozás alól. Ezért az iskola a katonai szolgálat elől menekülők azilumává vált. A tanárok hazafias kötelességüknek tekintették, hogy a diákok ne bukjának meg,

mert akkor elviszik őket katonának. Egyes sorozóbizottságok 1865-től azt gyakorolták, hogy csak a kitűnő osztályzatú diákokat mentették fel. Erre megnőtt az érdemtelen kitűnők száma a sorköteles diákok körében. Balogh Péter püspöknek nem egyszer sikerült besorozott diákokat felmentetni. Ezért vált szokásává, hogy hanyag diákat e szavakkal biztassa : „Majd bakkancsba ugratlak !”⁷⁸

A gimnáziumi értesítők 1861/62-ben megszakadt sorát az 1866/67-es tanévtől folytatják főiskolai értesítőként. Dicséretes tankönyvíró tevékenységbe kezdtek a gimnázium tanárai. Az Entwurf gimnázium megszűntével, az autonóm nyolcosztályos gimnázium idejének egy részében még megvolt cenzúra is feloldódott a 60-as évek elejétől, így az sem állt a tanárok illetén működése útjában. 1864-ben pedig az egyházkerület elvállalta, hogy „a jó tankönyvek előállítása céljából” mindent megtesz anyagi támogatásukra.⁷⁹

A kedvező tudományos irodalmi és tankönyvírási lehetőség, a kivívott autonómia, majd politikai kiegyezés szárnyakat adott a kollégiumi gimnázium tanári karának. Életkorban, tudományos ismeretekben, pedagógiai tapasztalatokban kiérve legjobb alkotói periódusába került az a tanári kar, amely 1852–53 táján még ígéretes fiatal tehetségek egész sorával kezdte működését. Személyi változás aránylag nem sok volt a tanári karban. Azok a tanárok, akik az 1861 előtti időben elhunytak vagy máshová távoztak a gimnáziumból kevesen voltak, másfelől értékes, alkotó tanárok léptek helyükbe. 1861/62-től Ladányi Gedeon bölcsésztanár volt. A III. éves bölcsészeknek és velük együtt az akkor induló I. éves joghallgatóknak a magyar állam és magyar alkotmány történetét adta elő. Egymásután jelentette meg középiskolai tankönyveit, szám szerint ötöt. Ezek közül az utolsó, *A magyar királyság alkotmánytörténete a szatmári békekötésig* (1–2. köt. Debrecen, 1872.) főiskolai tankönyvvül szolgált elsősorban. Még 1872-ben Kolozsvári egyetemi tanári katedrára távozott a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjaként.⁸⁰

Lengyel Zsigmond a tanítóképzőből 1862-ben ismét a gimnáziumba került Imre Sándor helyére klasszika-filológiát tanítani. Imre pedig Ladányival a bölcsész tanszakra, az oda utalt VII–VIII. volt gimnáziumi osztállyal. 1872-ben akadémiai rendes tagsággal kitüntetve Imre Sándor is a kolozsvári egyetem professzori állására távozott. Három tankönyvet publikált 1861-ben, 1862-ben és 1865-ben, magyar mondattan, magyar fordítási feladatok és magyar irodalomtörténet könyvet. Emellett nagy tudományos irodalmi munkásságot folytatott Imre, Lugossy után pedig a kollégiumi könyvtár igazgatójaként ő kezdte annak rekatalogizálását, osztályba sorolását.⁸¹

Lengyel Zsigmond és Szegedi Sándor 1870-ben jelentette meg *Latin–magyar szótárát*. A munka oroszlanrészét Szegedi Sándor végezte, de részt vett benne Márk Pál, Szekeres Pál és Tüdős János tanár is. Hézagpótló a latin-magyar szótár, melyet kifejezetten a középiskolai latintanítás céljára kétszer is kiadtak. Szegedi 1871-ben két tankönyvet bocsátott a gimnáziumi latin nyelvoktatás rendelkezésére: *Szemelvények T. Livius műveiből* és *Szemelvények P. Ovidius Naso műveiből*. A kollégiumi könyvtár igazgatói székében Imre utódként ő fejezte be 1873-ban a katalogizálási munkálatokat. A Tiszántúli Református Középiskolai Tanáregyesület egyik szervezője, alapítója és első elnöke. Vagyonából iskolai alapítványokat létesített, többek között a Kollégiumban egy bölcsészeti tanszékre.⁸² Márk Pál 1866-ban *Bibliai*

ismertetés, továbbá *Egyetemes egyháztörténelem*, Tüdös János 1865-ben *Latin mondatlan* tankönyvet jelentetett meg. A felsorolt tankönyveket a Kollégium gimnáziuma többnyire a századfordulóig használta.⁸³

1873-ban minden különösebb ellenvetés nélkül fogadta el a tiszántúli egyházkerület tavaszi közgyűlése a nyolcosztályos főgimnázium felállításának tervét. Határidő a következő tanév volt. A döntés azért született, mert a közvélemény akkorra már belátta, hogy ez a korszerű megoldás. 1868-ban a tiszántúli egyházkerület gimnáziumai Debrecenben tantervi értekezletet tartottak, és megbízták a debreceni gimnáziumi tanári kart, hogy készítse el a főgimnázium tantervét. 1869-ben nyomtatásban megjelent a debreceni főgimnáziumi tanterv. Ezt az egyházmegyéék véleményezésére bocsátották, azonban a kerület 1871-ben levette a napirendjéről.

A nyolcosztályos gimnázium gondolatának útjában állt maga a kultuszminiszter, Eötvös József báró is, mert ő kilencosztályos líceumot akart életbe léptetni. Tehát az állami közoktatási politikánkban is bizonytalanság volt. 1871-ben Eötvös halála után Pauler Tivadar kultuszminiszter a nyolcosztályos főgimnázium mellett tört lándzsát és még abban az évben megjelentette annak a tantervét. Az *Entwurf* korszerűbb és a magyar nemzeti viszonyoknak megfelelő változata volt az. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a református egyház önmaga nem tudott megbirkózni korábban a főgimnázium eszméjének keresztülvitelével.

1873/74-ben úgy nyílt meg a főgimnázium, hogy a hatosztályú gimnáziumhoz egyszerűen csatolták a bölcsészeti tanszakot tantervével együtt. Ez nagyjából az 1869-es debreceni tantervnek felelt meg. Ez a tanterv a nyolcosztályos gimnázium elé azt a célt tűzte, hogy „az egyetemre s az általános emberies és nemzeties műveltségre” készítsen elő. Humán képzést ad, de a VII–VIII. osztályban szabad választást enged arra, hogy a görög helyett a matematikát és természettudományokat tanulják. A gimnázium alsó osztályaiban osztályrendszert, a felsőbbekben mérsékelt szakrendszert alkalmaz az oktatásban. A tantárgyaknál a vallás, latin, görög, német és matematika változatlan az 1861-es erdőbényei tantervhez képest. A történelem, földrajz és természettudományok oktatását azonban bővebben tervezi annál. E téren a 6 osztályú gimnázium és a bölcsészeti évfolyamok tantervét egyesíti. Azt annyit és ugyanazokban az osztályokban tanítja, mint ama két intézetben. A történelem tanítása terén hiánya, hogy a magyar történelmet az utolsó két osztályban csak a világtörténelem eseményeivel kapcsolatban iktatja be. A földrajzot pedig mind a nyolc osztályba előírányozza, ami túlzás. Pozitívuma, hogy a melléktantárgyak közül a testgyakorlatot heti 1 órával az alsó öt osztályra kiterjeszti. A következő években többször módosították a tantervet. Igyekeztek hozzáigazítani az állami főgimnáziumi tantervhez. Az 1873–1884 közötti évek a debreceni református gimnázium tantervi útkeresésének időszaka volt.⁸⁴

1881-ben a debreceni református zsinat a történelemben először megalkotta a magyar reformátusságnak egy országos egyház szervezetébe tömörülését. Mire a király jóváhagyta a zsinat döntéseit akkorra már nem sokat kellett várni arra, hogy 1883-ban megszülessen a magyar országgyűlésben a középiskolai törvény. A magyar református egyház által időközben létrehívott központi ügyintéző szerv, az Egyetemes Konvent 1884-ben az összes magyar református gimnáziumra kötelező

tervet készített az 1883-as állami törvény alapján. Ezzel a magyar közoktatás fontos része, a középiskolai oktatás egységesedése elől református részről elhárult az akadály.

A gimnázium igazgatását az 1884-es konventi rendelkezés három éves ciklusban szabja meg. Az autonómia beköszöntével életbe lépett évenkénti igazgatóválasztás 1873-ig tartott. Akkor az egyházkerület a Tiszántúlon az állandó igazgatói hivatal mellett döntött. A tanári kar azonban a 3 évenkénti választást mondta ki, de 1878-ig mégis évenként választott. 1878-ban választotta Békési Gyulát „egyelőre három évre” igazgatóvá. Megbízatása lejártával már 6 évre választották újra. 1884-ben igazgatósága lejárta előtt tankerületi főigazgatóvá nevezte ki az állam. Ezzel állami szolgálatba lépett és az iskolai oktatás felügyeletét látta el. Az akkor 3 évre választott Tüdös János igazgatót nyugdíjba vonulásáig háromévenként újraválasztotta a tanári kar. Az 1891–93-as zsinat a hatévenkénti igazgatói ciklust léptette életbe. Az igazgató az 1880-as évek közepéig heti 10–12 órát tanított. 1896-ban könnyített rajta az egyházkerületi közgyűlés és csupán napi egy óra tartására kötelezte. Ugyanaz a határozat rendelt scribát a végzett teológus esküdtfelügyelők közül.⁸⁵

Az egyházkerület részéről a felügyelet ellátására egyházkerületi középiskolai felügyelő választásával új mód nyílt 1894-ben. Joó István korábban kollégiumi tanítóképezdei igazgató töltötte be elsőnek e tisztelet.⁸⁶

A gimnázium tanulóinak létszáma e korban is igen magas volt. A párhuzamos osztályokat azért nem tudták megszervezni, mert nem volt új tanári állások szervezésére pénz. Így előfordult, hogy 110–120 tanuló volt egy osztályban a 70-es évek elején. 1873 után sem javult a helyzet, mert még mindig 12 tanára volt az immár nyolcosztályos gimnáziumnak. 1876-tól az első osztályt párhuzamosították. A párhuzamos osztályban a publicus praeceptorok mintájára végzett teológus esküdtfelügyelőket alkalmaztak, akik ugyan a szaktanárok irányítása alatt álltak és segédtanár volt a nevük, de ténykedésük értéke alatta maradt a szaktanároknak. A kultuszminisztérium 1883 után nem győzte sürgetni a párhuzamos osztályok rendes tanárokkal történő ellátását, de hiába. 1887-ben kapott aztán egy, 1892-ben két tanszéket a gimnázium és 1892-ben további két helyettes tanári állást is tanárképzőt végzetek számára. Kimondta az egyházkerület azt is, hogy a négy alsó osztály mellé rendszeresíti a párhuzamos osztályokat. 1893-tól hivatalosan is 12 osztállyal működött a gimnázium.⁸⁷

Emelni kellett a Kollégium gimnáziuma tanárainak fizetését is, mert az elmaradt az állami tanárokétól, sőt államsegélyt elfogadó vidéki református algimnáziumok tanáraiétól. 1893-ban 1200 forint évi törzsfizetést és 400 forint lakbért állapított meg az egyházkerületi közgyűlés. 1897-ben négy fokozatú törzsfizetést rendelt az egyházkerületi közgyűlés a gimnáziumi tanároknak évi 1200, 1400, 1600 és 1800 forintosat, ötévenként 200 forint korpótlékot és egységesen évi 400 forint lakbért. Ez az ország többi református gimnáziumának tanári fizetéséhez képest a legmagasabb. A végső fizetésrendezést aztán 1906-ban a közoktatásügyi minisztérium budgetjébe felvett fizeteskiegészítés oldotta meg, ami az iskolák államosításáig érvényben maradt. Eszerint a felekezeti középiskolai tanárok fizetését az állam kiegészítette az állami középiskolai tanárok fizetésének mértékéig.⁸⁸

A Kollégium gimnáziuma túlnépesedése régi probléma volt. Az alsó négy osztály önmagában befejezett tanfolyam lévén sokan nem tanultak tovább annak elvégzése után. Viszont a vidéki gimnáziumok egy része négyosztályos, más része hatosztályos lévén, tanulóiik közül sokan kényszerültek Debrecenbe tanulmányaik folytatására. Ezek vagy az V. vagy a VII. osztályba kérték tömegesen felvételüket a Kollégium gimnáziumában. E Debrecenbe özőnlő tanulók egészen más oktatási és fegyelmi viszonyokhoz voltak szokva, mint ami itt várt rájuk. A beilleszkedés fegyelmileg még csak könnyebben végbement, de az eltérő, esetleg hiányos előképzettségük akadályozta a tanítást és veszélyeztette a képzési színvonalat. A debreceni tanári kar próbálkozott „értelmi próbavizsga” tartásával, hogy kiszűrje az elégtelen készűltséggel átiratkozni akarókat. Így is előfordult viszont, hogy saját tanítványok maradtak ki, ha nem iratkoztak be idejében. 1894-ben bevezette az iskola azt a gyakorlatot, hogy a tanév bevéégzésekor nyomban beiratkozttatta saját növendékeit és csupán a fennmaradó helyekre vett máshonnan jövőket.

1901-től kezdve a kollégiumi kedvezményeket jó tanulmányi eredményhez és magaviselethez kötötte. De folyamodott a rossz tanulók, fegyelmezetlenek eltanácsolásához. Ez nem fegyelmi ítélet volt többnyire, hanem a szűlők jó móddal történő rávétele arra, hogy tehetségtelen vagy mihaszna gyerekeikkel ne terheljék az iskolát. Mindez a tanári állások már említett három rendes és két szakképesítéshez kötött segédtanári állással történt emelése, az osztálylétszámok csökkentése a párhuzamos osztályok beállításával végűl is meghozta a kívánt eredményt és a század végére a tanulmányi és fegyelmi színvonal sok gimnáziumban tapasztalható fölé emelte a debreceni református gimnáziumot.⁸⁹ Dóczy Imre igazgató néhány éves működése (1894–1898) nem telt el nyomtalanul e szempontból sem. Az iskola tanulói létszáma ugrásszerűen emelkedett. Az 1873 őszi 465-höz képest 1895 már 741 főt regisztrált és 1898-ban 807, a következő évben 810 volt az 1914-ig elért tanulói csűcslétszám.⁹⁰

A tandíj e korszakban is igen alacsony volt. Az I–IV. osztályosoké 10 frt 60 krajcár, a felső tagozatosoké valamivel magasabb, de a jótéteményesek alacsonyabb díjat fizettek. A szegény, ám jó tanuló és jó magaviseletű tanulók tandíjmentesek voltak és számos kedvezmény állt rendelkezésűkre. 32 alapítvány kamatai biztosították az évi 3600 frt ösztöndíjat. A bentlakás ősi intézménye a századfordulón még alul maradt a kor követelményén. Az étkezést biztosító kollégiumi tápintézet Szoboszlai Pap István buzgólkodására 1853–54-ben kezdte meg működését és 60 tanulónak biztosított ellátást. 1888-ban többszöri átszervezés, bővítés eredményeként még mindig csak 300 különbözű tagozaton tanuló kollégiumi diáknak biztosított ebédet és vacsorát.⁹¹

A tanuló ifjűság fegyelmének, tanulmányi előmenetelének javítása érdekében a századfordulón bekapcsolta a tanári kar a belmissziót. Annak ellenére, hogy református felekezeti gimnázium volt, a vallásos nevelésre korábban nem fordítottak kellű gondot. Jó hazafiakat, öntudatos protestánsokat és művelt polgárokat kívántak nevelni korábban a vallásoktatás eszközeivel is. Debrecenben Balogh Ferenc teológiai professzor működése nyomán kezdett az evangéliumi ébredés felerősödni, ami tanítványai, Csiky Lajos teológiai professzor, később Erdős József belmissziós tevékenysége révén gyökeresedett meg. Ez azonban a Balogh Ferenc

által alapított Hittanszaki önképző Társulat keretében a teológusok körében terjedt mára 70-es évek elejétől.⁹² A gimnazisták körébe nehezen jutott át és nagy késéssel az ébredési hullám. A Hittanszaki Önképző Társulat teológus prédikátorai az oratóriumi prédikációkban is evangélizáló módon hirdették az igét az 1880-as évek közepétől. Azt pedig gimnazistáknak is tették. 1887-ben megkezdtek az ifjúsági istentiszteletek tartását, 1892-ben pedig a vasárnapi iskolák tartását.⁹³ A vasárnapi iskolát persze nem a gimnazistáknak tartották, de a korábbi évtizedek rendje szerint is az alsó hat osztály növendékei az Oratóriumba jártak, ahol „a szárnypróbálgató teológus ifjak ige hirdetésének”⁹⁴ hallgatói voltak. 1884-től e szárnypróbálgató teológus-ige hirdetések nagyobb részben ébresztő prédikációk voltak, esetleg neves külföldi evangelizátorok belmissziós prédikációi nyomán készültek.

A közös tanári kar rendelte el a gyermek-istentiszteletek tartását az Oratóriumban, az elsőt Csiky Lajos tartotta 1894-ben.⁹⁵ A gimnázium alsó tagozatos növendékeinek, a kollégiumi elemi iskola tanulóinak tartották ezeket az istentiszteleteket.

Határozott belmissziós vallásos nevelés akkor gyökerezett meg a gimnáziumban, amikor 1901-ben S. Szabó József lelkészi képesítésű tanár, korábban is a gimnázium tanára, a vallástanári tanszéket elfoglalta. S. Szabó József 1898 óta néhány lelkészi képesítésű gimnáziumi tanártársával már rendszeresen tartott gyermek-istentiszteleteket az Oratóriumban. 1901-től azonban bevezette az adventi és böjti időszakban a vallásos gyakorlatok tartását. Az énekeremben osztályonként változtatva tartott ünnepi előkészítő, hitébresztő összejöveteleket, ami akkor abszolút novum volt a debreceni református gimnáziumban. 1903-ban a négy felső osztály növendékei közül önként jelentkezettek ún. ifjúsági gyülekezetet szervezett. Ezt a felnőttékből álló egyházközség mintájára, a majdani felnőtt egyháztagok egyháztagságukat gyakorlásának iskolájává tette. Ez már magában foglalta az ifjúsági mozgalmak komoly célt szolgáló, de az életkor igényeihez alakított funkció gyakorlati jellegét (tisztviselések voltak, önelszámolás stb.). A növendékek 90–92%-ban reformátusok. Az ország református gimnáziumaiban 65–70% volt az arány. A másvallásúak között a Kollégium gimnáziumában legmagasabb a zsidók száma volt akkor. Szívesen tanultak ott, mert antiszemitizmusnak nyoma sem volt.⁹⁶

A Debreceni Református Gimnázium hírnevét és belső értékét nevelő-oktatóan emelték a jól sikerült tanszerkiállítások és a századfordulón meghonosodott kirándulások. A Kollégium anyakönyvtárában felhalmozott muzeális értékű régiség, természetrajzi, ásványtani és szemléltetőeszköz gyűjteményhez csak olyan nagy múltú iskoláké fogható, mint pl. a sárospataki Kollégiumé – hogy a református egyház területén maradjunk. Ezt azonban az állami oktatási felső szervek nem ismerték. Nem ismerték a más felekezeti vagy állami gimnáziumok sem. Nagy jelentőségű volt 1894 augusztusában a Debrecenben tartott országos tanszerkiállítás. A Kollégium termei megteltek a különböző tanintézetek szertárainak büszkeségeivel. A látogatókat lenyűgözte a Kollégium gyűjteményének gazdagsága. Az elsőrendű kitüntetést a Kollégiumunk nyerte.

1896-ban a milleniumi országos tanszerkiállításon Budapesten csodálhatták meg a kollégiumi tanszereket, amelyek mellé már oda lehetett tenni az 1894/95. évi gimnáziumi értesítőben Dóczi Imre és 9 tanártársa által kiváló műgonddal, adatgaz-

dagsággal és mindenre kiterjedő pedantériával megírt 426 lap terjedelmű gimnáziumtörténetünket. E könyv valójában majdnem az egész Kollégiumot, diákjóléti intézményeivel, és a gimnáziumhoz valami módon kapcsolódó intézményeivel, így az „anyakönyvtár”-ral együtt bemutatta. A kiállításon az „anyakönyvtár” könyv- és kéziratritkaságai is helyet kaptak. A gimnáziumi növendékek maguk is megnézhettek az egész millenniumi kiállítást. Ez a budapesti kirándulás maradandó emléket hagyott, és 1901-től rendszeressé váltak az ország különböző tájait felkereső tanulmányi kirándulások.

Pezsgést hozott gimnáziumunk életébe az 1896-tól rendszeressé váló kerületi és országos tornaversenyek megrendezése. 1899-től 1910-ig ifjúsági színi előadásokat is szerveztek irodalmi és erkölcsnevelési céllal a debreceni színházban kollégiumunk növendékeinek. Sajnos a darabok megválogatása később lazaságra vezetett, és botrányok miatt meg kellett szüntetni e nemes kezdeményezést.

1902-től a hetente két alkalommal, szerdán és szombaton adódó szabad délutánokat az ifjúság tanári felügyelettel játékokra használhatta. Az akkor már kötelező tornatanítással mutatja, hogy milyen nagy utat tett meg a testi nevelés a század közepéhez képest, amikor a III. osztályban volt csak kötelező.

A gimnázium modern tanításához elégtelen volt a Kollégium régi épülete. Igaz, hogy 1870-ben kétfelére húzták fel a Kollégium északi, keleti és nyugati szárnyát, ezzel illeszkedett az 1816-ra elkészült déli szárnyhoz. Századunk elejére azonban kinőtték az egykori tanszakokból önálló tagozatokká fejlődött iskolák a harminc évvel azelőtt emelt épületet. Kilenc évi fáradozás, szervezés, tőkegyűjtés eredményeként 1913 novemberében beköltözött a gimnázium Tiszántúl-szerte megcsodált, remekül tervezett, modern, célszerűen berendezett impozáns neoromán épületébe. Péterfia u. 1–7. sz. alatt épült fel az új gimnázium. (Vö. e monográfia épületekről szóló fejezetét.) A Kollégium ettől kezdve csak internátusi férőhelyeket és tápintézeti ellátást adott régi épületében a gimnazistáknak.⁹⁷

A Debreceni Református Főgimnázium 1873–1914 közti történetének nevesebb tanáregyéniségeire, tankönyv-, tanulmány- és szépíró tanárait, kiemelkedő tanítványaira irányítva a figyelem reflektorfényét először is számot kell vetnünk. Ebben az időszakban a gimnázium 33 rendes tanára kezdte működését ebben az iskolában. Az 1853–1872 között eltelt két évtized 17 tanárából még működött hosszabb rövidebb ideig 11 tanár. Természetesen az 1873-ban vagy utána az 1913/14-es tanévig munkát kezdő 33 tanár közül is akadtak olyanok, akik mindössze néhány évig tanítottak e gimnáziumban. Mindezt figyelembe véve 1873–1914 között 44 rendes tanár tanított ebben az iskolában. Számítsuk hozzájuk az 1879-től 1913-ig működött 43 helyettes tanárt, az 1876-tól ugyancsak 1913-ig tanított 44 segéd-tanárt, akkor azt látjuk, hogy meglehetősen nagy pedagógusi mozgás volt ott. A helyettes és a segédtanárok ugyan pályakezdő fiatalok, sőt a segédtanárok csupán végzett teológusok voltak, de mindkét pedagógusi kategóriából számos neves ember került ki az évek során.

Az 1873–1914 közötti időben a Debreceni Református Főgimnáziumban tanított 44 rendes tanár közül 28 folytatott tankönyv-, tanulmány- és szépírói tevékenységet. Ez maga is minősíti az iskolát és annak tanárkarát. Az 1873 előtti

időben kitüntette magát Psenyeczky Nagy Sándor francia, angol és német nyelvtanár, de két tankönyve megjelentetése 1873-ban és 1874-ben fejeződött be. 1860-tól rendkívüli tanárként működött a gimnáziumban a francia, az akadémián az angol, egy időben a tanítóképzőben a német oktatása terén. 1872-ben nevezték ki gimnáziumi rendes tanárrá, de akkorra már mint tankönyvíró is megbecsült nevet vívott ki magának. Ludvigh Jánosnak az önkényuralom ellen írott röplapját fordította publikálásra Psenyeczky Nagy. E röpirat végén francia műfordításban közölte Vörösmarty *Szózat*-át. Ezután azonban már csak tankönyveket jelentetett meg. Francia nyelvtana 1863-ban, francia chresthomatiája 1870-ben, magántanulásra szánt 786 lapos angol nyelvkönyve 1871–73-ban, végül ugyanilyen francia nyelvkönyve 1871–74-ben került ki a sajtó alól. E tankönyvek országos elismerést váltottak ki. A kortársak méltán tartották nagy veszteségnek P. Nagy Sándor 1878-ban 47 éves korában bekövetkezett halálát.⁹⁸

A régebbi tankönyvíró tanárok közül Márk Pál *Cornelius Nepos munkáit* adta ki történelmi bevezetéssel és jegyzetekkel. Tüdös János 1885-ben *Fordítási feladatok* címen a latin oktatásához adott ki tankönyvet, majd *Phaedrus meséit* jegyzetekkel, szótárral, irodalmi bevezetéssel. Török József akadémiai tanár letére 1873–1882 között a felsős gimnazistáknak élettant és geológiát tanított és 1879-ben élettani tankönyvet adott diákjai kezébe.

Gergely Károly a Kollégium neveltje. A lelkészi pályát szakította meg és előbb szatmári, majd 1877–1881 között debreceni gimnáziumi tanár. Egy elemi iskolai és egy gimnáziumi vallástankönyvet írt egyedül, továbbá Kovács Lajos debreceni tanítóképző-intézeti tanárral együtt két gimnáziumit. Teológiai és pedagógiai könyveket jelentetett meg, tanulmányokat közölt folyóiratokban, 3 évben szerkesztette a tiszántúli református tanáregyesületi évkönyvet.

Békési Gyula (1872–1884) tanár és 3 évig igazgató két tankönyvét használta az iskola. 1875-ben nyomatták ki mindkettőt. Az egyik latin nyelvkönyv, a másik magyar olvasókönyv. A *Debreceni Protestáns Lap* szerkesztőtársa és tanügyi mellékletének szerkesztője.⁹⁹

Öreg János (1884–1891) lelkész, tanár és bölcsészdoktor, aki 1891-ben a Kollégium bölcsésztanára lett. Négy gimnáziumi tankönyv került ki tollából. A Kollégiumi gimnáziumban logika és tapasztalati lélektan tankönyveit használták. Számos könyve és cikke jelent meg a filozófia és teológia köréből.¹⁰⁰

Kovács János (1856–1896) negyvenévi működése alatt tanított latint és görögöt, majd természettudományt. Levelező tagja volt a Bécsi Geológiai Társaságnak. A Kollégium neveltje, seniora volt, majd kétévi berlini tanulmányútját követően a Tisza családnál nevelő. Tisza Domokossal 1855 októberétől 1856 májusáig Egyiptomban tartózkodott. Kovács az első szakképzett magyar természetkutató Afrikában. Gazdag gyűjteményt hozott haza. Itthon is gyűjtött és felfejlesztette a Kollégium múzeumát. Szakcikkeket írt, tankönyvet nem. Mégis beírta nevét tanítványai és a kortársak szívébe, de az iskola történetébe is. 90 évesen hunyt el 1906-ban.¹⁰¹

Tóth József (1852–1900) a minimális irodalmi működésű tanárok sorába tartozott, de tévednénk, ha nem sorolnánk a nagy tanárok közé. Oda sorolták azok a VIII. osztályos növendékei, akik 70. születésnapjára (1893. január 25-én) ezüst babérkoszorúval ajándékozták meg kis ünnepség keretében. Egy már érettségizett

volt osztálya pedig a következő évben alapítványt létesített Tóth József nevére. A király rendjellel tüntette ki.

Petőfi Sándorral egy évben és hónapban született Tóth József Kiskunfülöpszálláson. Nagykőrösi líceumi diák volt. Ott végezte az I–II. bölcsészeti évfolyamot is. Köztanító és contrascriba ott. Mivel Nagykőrösön magasabb oktatás nem volt, III. éves bölcsészokráról Debrecenben végezte iskoláit. Jogi és teológiai tanulmányai végeztével 1849 novemberében contrascriba a Kollégiumban, egy hónap múlva senior, helyettesíti a bujdosó Lugossy professzort a bölcsészkaron. Ekkor mentette meg a zsandároktól Szabó Zsigmond honvéd főhadnagyot egy tanóráján. 1851/52-ben Tóth a pesti egyetemen matematikát tanult. A következő tanévben rendkívüli, aztán rendes tanár a gimnáziumban. A 70-es években néhány évig a városi alreáliskola igazgatója másodállásban.

Tóth József szívesen tűzött ki pályatételeket. Ezekből és néhány nyomtatásban közölt matematikai feladatából ismerhetjük meg a tanítványai által említett matematikai nyelvmagyarosítási törekvéseit. Kár, hogy egész életében nem nyomatta ki matematikai tananyagát, melyet pedig ellenállhatatlan személyi varázssal tudott megszerettetni és el-sajátíttatni tanítványaival. 1904-ben *Iffjúkori emlékek Debrecenből* címen Szállási Fülöp álnéven adott közre egy cikket a *Debreceni Képes Kalendáriumban*. Feleségét fiatalon, négy gyermekét felnőtt korukban temette el, de tanítványai iránti szeretete, mely sajátos humorról párosult, átszűrte gyászán. „Olyan ritka tanári típus volt, amilyenről legendák maradnak fel.”¹⁰²

Török Péter (1893–1913) természettanár Kovács János tanszékutódaként jelentőset alkotott szakterületén nyomtatott műveiben is. Első magyar nyelvű bogárhatározóját még szülővárosában, Hajdúböszörményben nyomatta ki, ahol akkor gimnáziumi tanár volt. A béke és barátság ápolása céljából született eszperantó nyelv magyarországi átláptálasására kötelezte el magát. Részt vett nemzetközi eszperantó kongresszuson. Találkozott Zámenhoff doktorral. 1909-ben eszperantó nyelvkönyvet, 1910-ben eszperantó-magyar szótárt, továbbá eszperantó nyelvű öröknaptárt 1912-ben eszperantó syntaxis publikált. Tankönyvet nem írt. A VII–VIII. osztályt végezte a református főgimnáziumban.

Dóczi Imre (1887–1898) Sárospatakon szerezte lelkészi diplomáját. Nagykőrösi tanár volt már, amikor Kolozsvárott klasszika-filológiai szakon tanári vizsgát tett. Számos klasszika-filológiai és pedagógiai munkát írt. Tankönyvül *Görög nyelvtana* 1887-ben, *Vergilius Aeneise* egy részéhez írt preparációja 1894-ben, V. osztályos *Görög olvasókönyve* 1908-ban, VI. osztályos görög olvasókönyve 1911-ben jelent meg. A Kollégium történetét az ő vezetésével dolgozta fel egy tíztagú tanári szerzői gárda az 1894/95. évi millenniumi értesítő számára. Akkor igazgatója volt a gimnáziumnak. 1898-tól egyházkerületi gimnáziumi felügyelő.¹⁰³

S. Szabó József a Sárospataki Kollégiumban tanult, a Debreceni Református Főgimnáziumban (1894–1926) előbb a görög-latin, aztán a vallásan tanszékén tevékenykedett, végül 1922-től igazgató volt. A vallásos nevelés terén tett kezdeményezéseiről már szóltunk. Írt, illetve átdolgozott öt vallástankönyvet, szépirodalmi alkotásai között verseskötet és elbeszélések egyaránt megtalálhatók. Különösen kedvelte az egyháztörténetet. Vállalta a hitépítés céljából ismeretterjesztő egyháztörténeti életrajzokat a Koszorú füzetek sorozatában. De a tudományos egyháztörténet-

írás is mintegy három tucat önállóan vagy valamilyen kiadványban megjelent írást köszönhet S. Szabónak. Tucatnyi az irodalomtörténet és néprajz körébe utalható publikációja. Munkatársa volt a *Pallas Nagy Lexikon*ának, számos lapnak, folyóiratnak, kalendáriumnak, évkönyvnek, néhánynak szerkesztője is. De szerkesztett ismeretterjesztő ifjúsági kiadványsorozatokat is. A korszak legtermékenyebb író tanára a Kollégiumban.

A továbbiakban mindössze arra vállalkozhatunk, hogy korszakunkban még meg nem említett nevezetesebb – főleg az író – gimnáziumi tanárokat felsoroljuk:

Kulcsár Endre (1891–1917) termékeny szépirodalmi, irodalomtörténeti, esztétikai, nyelvtudományi és pedagógiai író.

Csűrös Ferenc (1901–1915) irodalomtörténeti dolgozatokat és a Debreceni nyomda történetét írta. Debrecen város közművelődési tanácsnoki állására távozott.

Varga Bálint (1893–1896) költő és tankönyvíró.

Kecskeméthy M. Lajos (1898–1928) lelkész nyelvészeti cikkek és egyházi beszédek szerzője.

Gulyás István (1893–1921) három középiskolai magyar nyelvtant írt egyedül, Mitrovics Gyulával még három magyar olvasókönyvet, Schusztér Alfréddel gimnáziumi latin nyelvkönyvet. A *Pallas Nagy Lexikon*ába több mint száz cikket, valamint önálló tanulmányokat és számos heti- és napilapban cikkeket jelentetett meg.

Sinka Sándor (1884–1912) neves tanár és 1898–1904 között igazgató, aki szaklapokban és folyóiratokban publikált és a millenniumi értesítőben *A gimnáziumi oktatásügy története 1848-ig* című részt.

Nagy Zsigmond (1890–1914) nagy közéleti munkásságú és irodalmi működésű tanár. A németalföldi nyelv és irodalom volt kedvenc területe.

Révész Lajos (1899–1929) szakközlönyökben publikált az iskola és a pedagógus személyét, működését érintő témakörből.

Keresztesi Kiss József (1889–1903) székfoglaló előadása neki is megjelent mint minden tanárnak, de azon kívül a fizikai szertár történetét írta meg a millenniumi értesítőbe.

Zalányi János (1901–1909) 4 rajzoló geometriai tankönyvet jelentetett meg és még néhány hasonló tárgyú tanulmányt.

Szabó Márton (1903–1936) a történelem és földrajz köréből cikkeket publikált.

Nyáry Béla (1904–1938) matematika és fizika szakos tanárnak egy önálló műve jelent meg 1926-ban, és 6 cikke és tanulmánya évkönyvekben, folyóiratokban.

Jakucs István (1909–1939) matematikát és fizikát tanított és 17 szakértekezést, nekrológot, a Kollégium alapítványainak történetét írta meg. Hobbija a meteorológia volt. A Kollégium régi fizikai eszközeit katalogizálta. Kollégiumi igazgató volt 1939-től.

Ujvárosi Szabó Gyula (1912–1914) magyar-latin tanár bölcsészdoktori értekezésén kívül folyóiratokban írt néhány tanulmányt és könyvismertetést. Galíciában hősi halált halt.

Radó Endre (1913–1924) tanulmányokat írt, majd orvosi pályára távozott.

Bessenyei Lajos (1912–1935) latin-görög szakos tanár, majd 1923–1935 igazgató, az Országos Református Tanáregyesület elnöke, állami szolgálatba lépett és tanterületi főigazgató, 1944 őszén a Sztójay-kormány főispánja Hajdú vármegyé-

ben. A gyakorlati neveléstudomány tárgykörében írt, továbbá publicisztikai cikkeket.¹⁰⁴

Karai Sándor a Kollégium főgimnáziumában érettségizett és egész működése oda kötötte. 1884-től 20 évig tanár, 17 évig gimnáziumi-, 13 évig 1936-ban bekövetkezett haláláig kollégiumi igazgató. Kiváló matematika-fizika tanár volt. A Kollégium gimnáziuma új épületének építtetése körül elévülhetetlen érdemeket szerzett. Válságos időszakban igazgatta a Kollégiumot.¹⁰⁵

Jelentős tanár volt Bosznay István (1891–1909) rajztanár, aki a budapesti képzőművészeti főiskolai tanári katedrájára távozott.

Bár Örvényi Vilmos (1850–1891) tanítja a tornát a gimnáziumban és később a tanítóképzőben előbb rendkívüli, aztán rendes tanárként mégis Tóth Mihály (1892–1917) rendes tornatanárról neveztek el tornászegyesületet a tanítóképzősök.¹⁰⁶

Szotyori Nagy Károly és Mácsai Sándor énektanár a Kántusról szóló fejezetben kap szakszerű méltatást.

3. *A tanítóképző 1914-ig*

1856-ban egyéves időtartammal a praeparandiának nevezett tanítóképző szemináriumot (seminarium paedagogicum) a teológia függelékeként kivette az egyházkerület a Bach-rendszer kultuszminisztériumának fennhatósága alól. Veress László igazgató és Lengyel Zsigmond tanár a teológiáról önként jelentkező végzett hallgatóknak adott tanítói képzést. A káplántanítói kiképzés iránt az igények megcsappantak, hiszen a rektoriák csökkentek a partikulák iskoláinak kevesbedése miatt. Az elemi iskolai tanítók iránti kereslet viszont megnőtt, de arra nem óhajtottak akadémikus rektort. Sokszor a VI. de olykor még a IV. gimnáziumot végzett gyermekemberek is megfeleltek az iskolafenntartók elvárásainak.

1862-ben úgy akarta szaporítani a tanítóképzőt végzetek számát az egyházkerület, hogy tervet készíttetett arról, miszerint az önként jelentkező végzett teológusok mellett legyen kötelező a jótéteményeket élvező teológusoknak a praeparandia elvégzése. Ez az év, melyben Lengyel Zsigmond tanár visszamegy a gimnáziumba, onnan pedig Osterlamm Ernő főiskolai jellegű tanár megy a tanítóképzőbe.

1866-ban okulva az egyéves tanítóképző kudarcán és korszerűtlenségén, kétévesre emelték a tanfolyamot. Önként vállalkozhattak továbbra is akadémikus deákok, de zömében a VI. gimnáziumi osztályt végzetek jelentkezésére számítottak. Az intézet továbbra is a főiskola kötelékébe tartozott. Veress László akadémiai neveléstani tanárként igazgatta. Óraadókkal látták el az állandó tanerővel ellátatlan órákat. Egyéb kedvezmények mellett 10 ingyenes és 10 pótdíjas (kedvezményes) tápintézeti helyet biztosítottak a képzőnek. Ezzel rálépett az egyházkerület arra az útra, amelyen hamarosan a kiegyezés államának tanítóképzést szabályozó törvényéhez már könnyű volt odatalni.¹⁰⁷

Az 1866-os egyházkerületi döntéssel kétévesse szervezett tanítóképzőnek már nem volt nehéz az 1868. évi XXXVIII. tc. VII. fejezetében előírt követelményekhez alkalmazkodva állami tanítóképző intézeti normák szerint átszervezkednie. 1869-ben egyházkerületi határozat írta elő, hogy a tanítóképzősök az akadémiai hallga-

tóktól elkülönülve a gimnazistákkal együtt lakjanak az internátusban, továbbá hároméves legyen a tanítóképző tanfolyam. Felvehető minden olyan 15. évét betöltött ifjú, aki a gimnázium, a reál vagy a polgári iskola négy osztályáról sikeres bizonyítvánnyal rendelkezik, végül a tanítóképző számára sürgősen választandó egy olyan tanár, aki kizárólag ott tanít és majd további tanárokról kell gondoskodni.

Az önálló tanítóképző 1869. október 1-én nyílt meg. Igaz, hogy még akkor csak kétéves tanfolyammal. Veress László igazgató mellett továbbra is Osterlamm Ernő tanítja a főtárgyakat, melléktárgyként pedig Kallós Kálmán rajzot. Szotyori Nagy Károly éneket és zenét, Örvényi Vilmos szépírást és testgyakorlást. A másodéves prepáknak a növénytermesztést, állattenyésztést, kertészetet, méhészetet és selyemhernyótenyésztést a debreceni felsőbb gazdasági iskola tanárai óraadói minőségben tanítottak. A növendékek száma a tanév elején az I. osztályban 40, a II.-ban 17, viszont az elsőt csak 29-en végzik el. A többit fegyelmezetlenség miatt kirostálják.

Mozgalom indult a tanévben egyfelől a hajdúvárosokban a tanítóképezdei tanszékek szaporítására, másfelől az egyházkerület felhívására az esperesek a növendékek ellátására gyűjtöttek. Az 1870-es év során valóban nagy előhaladást mutat a tanítóképző fejlesztésének ügye. Egy tanszéket szerveztek, tanárává Kovács Lajos addigi helyettes tanárt választották és a szüniőre kiküldték külföldi tanítóképzők tanulmányozására. A tanítóképző ideiglenes szervezetét rendtartásával, fegyelmi, igazgatási szabályzatával ugyanebben az évben fogadta el az egyházkerületi közgyűlés. Az 1870/71. tanévben az intézet még mindig csupán két évfolyamú volt, de a felsorolt intézkedések már életbe léptek. Osterlamm Ernő elkezdhette a német nyelv – mint egyetlen idegen nyelv – tanítását. Lépések történnek a prepák hadmentességének kieszközölésére. Az egyházkerületi közgyűlés az országgyűléshez fordul ez ügyben. Sikertelenül. 1871 augusztusában az egyházkerületi közgyűlés elfogadta a hároméves tanítóképezde részletes tanztervét, melyet a tanítóképző tanári kara készített. Ismét létesített egy új tanszéket Somogyi Pál végzett széniorot nevezve ki rá. Az orgona és zongoraoktatást szorgalmazza 1872-ben a közgyűlés. Kiköti, hogy három év elvégzése alatt az orgonázásban kellő jártasságra tegyenek szert. Az egyházközségek kántori szolgálatának színvonalát szolgálta az intézkedés. Jótéteménynek számított, hogy 1872-ben megkapták a tanítóképzősök a legációba járás kedvezményét. A harmadéves képzősök mehettek az érettségizettek után, és a másodéves bölcsészhallgatók előtt választhattak. Ez annál inkább indokolt volt, mert az 1871/72. tanévet már három évfolyammal kezdte meg az intézet. A növendékek száma 91 volt. Sajnos Veress László igazgató még abban a tanévben, 1872. március 12-én elhunyt. Megérte, de nem élvezhette a hároméves önálló tanítóképző tisztességét, amelyért oly eredményesen fáradozott.

A képezde hároméves képzési ideje 1871–1882 között tartott. A Veress László halálával megüresedett igazgatói tisztségbe előbb évenként választott igazgatókat akartak beállítani, végül Joó István szatmárnémeti lelkészt választotta állandó igazgatóvá az 1872. augusztus 8–10. napjain tartott egyházkerületi közgyűlés. Joó Istvánt kötelezte a közgyűlés, hogy hivatala megkezdése előtt köteles 5–6 hónapos külföldi tanulmányutat tenni a tanítóképzés tanulmányozására. Ugyanez a közgyűlés mondta ki hogy a tanítóképzősök tandíjmentesek.

Az 1872/73. tanév nem kis nehézséget hozott az intézménynek. Igazgatója külföldi tanulmányúton volt. Tanóráit kartársai megosztották önmaguk között. 1873. március 5–8. között tartották meg az első tanítóképesítő vizsgát. A hároméves tanfolyam befejeztével 24 végzett hallgató kapott tanítói oklevelet. Megnyílt a tanítóképző előző évben alakult önképző körének könyvtára. 1873 áprilisában az egyházkerületi közgyűlés megszavazta a tanítóképző gyakorlóiskolájának felállítására költségeit és tanító választását rendelte el. Sok kellemetlenséget okozott e tanévben is az egyházközségeknek az a követelése, hogy végzés előtt bocsásson ki a tanári kar némely növendéket segédtanítónak.

Az 1873/74. tanév kezdetén elfoglalta posztját Joó István. Beterjesztette az 1873 októberi egyházkerületi közgyűlés elé a képző részletes tantervét, a gyakorlóiskola szervezetét, felszerelésének költségvetését. Kállay István tanítót is ez az egyházkerületi közgyűlés választotta meg a gyakorlóiskola tanítójává. A tanítóképző tanári karát ugyanazokkal a jogokkal ruházták fel, mint az akadémiai és gimnáziumi tanárokat, vagyis képviseltethette magát szavazati joggal bíró küldöttel az egyházkerületi közgyűlésen. Mindezeket figyelembe véve 1873 októberét tekintjük a debreceni református kollegiumi tanítóképző önálló tagozattá válásának időpontjául.

1871 ősztől hároméves keretben működött a tanítóképző, de amint említettük 1873 ősztől kezdett megszilárdulni. A szervezés éveit a csendes, szívós munka foglalta el, amelyben már adva voltak a tanszékek, a keretek, a tanterv, felszerelés, és 1877-ig a feltűnés nélküli évek következtek. Évente 65–75 prepa tanult az intézetben. Ez a létszám három évfolyamon nem volt magas. 1876/77-ben új létesítménnyel bővül a képző. A tócskertben három hold földet kap kertészeti gyakorlat céljára. 1875-ig az akadémiai értesítőben található a tanítóképző és a gimnázium anyaga is. 1875/76-ban és 1876/77-ben már csupán a gimnázium és a tanítóképző értesítője közös. 1877/78-tól önálló értesítővel jelentkezik a képző. 1878/79-re változik a tanári kar összetétele. A növendékek száma pedig eléri a 116-ot.

1878-ban Joó István javasolta az egyházkerületi közgyűlésnek a tanítóképző négy évfolyamúvá fejlesztését, mert a tantárgyak sokasága miatt a három évfolyam kevés. Országos mozgalom volt már akkor a tanítóképzés színvonalának emelése érdekében, a négyosztályos képzés bevezetéséért. Az egyházkerületi közgyűlés az emelést nem látta időszerűnek, sőt 1880-ban azzal tehermentesítette a képzősöket, hogy a német nyelv tanulása alól felmentette őket, mint ami nem jár kellő eredménnyel, és így haszontalan időtöltés. Viszont a tanári kar által sürgetett negyedik tanszéket nem tudta felállítani, helyette segédtanárt alkalmazott, az 1880–81. tanévre Erdős József segédlelkész, későbbi teológiai professzor személyében.

Az 1881. évi debreceni zsinat döntött végül is úgy, hogy a tanítóképzés négy évfolyamon történjék. Az átállás folyamatosan történt. Az 1882–83. tanévben I. évfolyamra járók már négy évfolyamú tanterv szerint tanultak, az előttük járó II–III. évfolyam még három év után képesítőzött. A zsinati döntést 1883 elején az egyetemes konvent konkrét tantervvel életbe léptetni rendelte a kerületeknek. A tiszántúli egyházkerületi közgyűlés 1884 augusztusában intézkedett arról, hogy a konvent által kiadott tantervet a debreceni református tanítóképzőben is léptessék életbe a már mondott évfolyam tanításával. 1885 őszére végre megszervezte a

kerület a negyedik tanszéket. Akkor kezdte működését a IV. évfolyam kilenc tanulóval. 1886 májusában aztán Orosz István volt senior, tanítóképző intézeti segédtanár, ekkor már mezőtúri tanár személyében betöltötte a kerületi közgyűlés a negyedik tanszéket.

1885-ben azt is kimondta az egyházkerületi közgyűlés, hogy a végzett hittanhallgatók kötelesek tanítóképesítő vizsgát tenni. Eredménye nem volt kielégítő. A teológusok nem szívesen tanulták a szükségtelennek érzett tárgyakat és kellő előmenetelt sem mutattak. Másfelől jogi anomália volt, hogy már egyszer érettségizett emberek tegyenek tanítóképesítő vizsgát, holott a képesítő vizsgát kisebbre értékelték az érettséginél.

1894-ben megvált a tanítóképzőtől Joó István igazgató. Egyházkerületi középiskolai felügyelővé választotta a kerület. Az állandó igazgatói tisztelet megszüntette és 6 éves ciklusra 1895 májusában Kovács Lajos tanárt választotta meg. Az 1894/95. évi tanítóképző intézeti értesítő számára az intézet történetét Joó István és Kovács Lajos írta meg. Az igazgatóságot Kovács Lajos 1903-ban bekövetkezett haláláig töltötte be, amikor Orosz István követte tiszteiben 1910 novemberéig. Utódai Nagy József 1913-ig, attól kezdve pedig dr. Veress István, aki hivatalát csak 1914 január 1-jén vette át.¹⁰⁸

Az iskola tanszékeinek száma közben öröndetesen gyarapodott. 1906-ban már a hetedik tanszéket szervezte meg az egyházkerület.¹⁰⁹ Az ének- és zene, a gyakorlati tárgyak kaptak különös megbecsülést. A század első évtizedétől a slöjd (kézügyesség) oktatása is otthont kapott. A tanítóképzésben nélkülözhetetlen hospitálás 1902–3-ban kezdődött a kollégiumi tanítóképzőben. Ekkor Hajdúböszörményben tett hospitálással összekötött tanulmányi kirándulást a IV. osztály. Az iskola tanulóinak létszáma a múlt század utolsó évtizedében még 100 körül mozgott, e század első évtizedében valamivel meghaladta a 150-et.¹¹⁰

A tanítóképző nevezetesebb tanárait számba véve meglepő eredményre jutunk. 1851-től, – amikor Zákány József nyugalomba vonulásával Veress László rendes tanárává lett a tanítóképzőnek – 15 rendes tanára volt 1913/14-gyel bezáróan a praeparandiának.¹¹¹ E 15 rendes tanár közül 11 irodalmi tevékenységet folytatott, ami azt jelenti, hogy a tanítóképzős tanárok 73%-a volt író ember. Ez az arány 10%-kal jobb, mint az 1873–1914 közötti időből vizsgált kollégiumi gimnázium 44 rendes tanárából kikerült 28 író tanáré, mert a gimnáziumi tanárok teljes létszámának 63%-át teszi ki a 28 író tanár. Még jobb a helyzet a tanítóképző gyakorló elemi iskolájának tanítóinál e téren. A vizsgált korban két tanító tanított a gyakorló elemi iskolában és mindkettő írt.

Veress László igazgató a Kollégiumban tanult. Írt négy elemi népiskolai tankönyvet, egy tanítóképzős tankönyvet, valamint két tanítóképzéssel foglalkozó szakkönyvet.

Kovács Lajos (1870–1903) szintén a Kollégium neves diákja volt, viselte 8 évig az intézet igazgatójának tiszteletét. Írt egyedül hat népiskolai tankönyvet és tanítói segédkönyvet, egy népiskolai – és két gimnáziumi tankönyvet Gergely Károllyal közösen.

Joó István (1872–1894) igazgató debreceni teológiai végzettséggel rendelkezett és lelkészi katedráját cserélte fel a tanítóképzőire. Megírta *A vallástanítás módszer-*

tanát (Debrecen, 1880) *A neveléstan kézikönyvé-t* (Bp. 1894.), szerkesztette egy évig a *Protestáns Hetilapot* (1879–1880), megjelentetett három egyházi beszédet, továbbá nekrológokat és emlékbeszédeket. Egyházkerületi középiskolai felügyelővé történt kinevezése is amellet szól, hogy nevezetes tanár volt.

Somogyi Pál (1872–1902) kollégiumi seniorságból került először helyettes tanárnak a tanítóképzőbe. Szerkesztőségi tagja volt az elemi népiskolai II., III., IV. osztályos olvasókönyvnek, több olvasmányt írt beléjük. Hosszú ideig a debreceni 48-as függetlenségi pártnak volt az elnöke. 1909-ben a debreceni presbitérium küldöttségében részt vett a genfi Kálvin-ünnepségeken. Halála döbbenetes volt a kortársakra, mert kartársa és barátja, Orosz István ravatalánál érte, 1913. augusztus 22-én du. 1/2 4 órakor a Nagytemplomban (akkor onnan temették a nevezetesebb halottakat.)

Orosz István (1886–1911) debreceni iparos gyermeke, aki 19 évet tanult a Kollégiumban és seniori tisztből távozott. 1903-tól 6 évig igazgatója a tanítóképzőnek. Az Országos Református Tanáregyesület választmányi tagja, az Országos Tanítóegyesület alelnöke. Székfoglalóján kívül két nekrológja ismeretes Kovács Lajosról és Barcsa Jánosról.

Bakoss Tibor (1894–1921) rajztanár neves festőművésszé nőtte ki magát. Népiskolai rajztanításhoz hat tankönyvet jelentetett meg.

Psenyeczky Nagy Zoltán (1899–1922) zenetanár, zeneszerző. 1908-ban felsőfokú zenekonzervatóriumot alapított több tanárral Debrecenben, melynek ő lett az igazgatója. Alapítója a Debreceni Zenekedvelők (Filharmoniai) Társaságának, a városi dalegyletnek pedig igazgatója. Ez maga is elég lenne; hogy nevezetes tanárként tartsuk számon, de írt zeneelméletet a tanítóképző I. és II. osztályos tanulóinak, összhangzattant a III–IV. osztályosoknak (1908) és karénekes tankönyvet a III–IV. osztályosoknak. A gyakorló kántoroknak és a „prepáknak” egyaránt segédkönyvül szolgált a *Református egyházi énekek orgona átiratban, templomi használatra* (1913) című könyve.

Barcsa János (1902–1910) a Kollégium főgimnáziumában érettségizett, a hajdúnánási református főgimnáziumban tanított a képzőbe kerülése előtt. Tankönyvet nem írt, de terjedelmes egyháztörténeti monográfiákat igen. Tizenegy munkája közül hatot Hajdúnánáson nyomtatott ki, köztük a hajdúnánási református egyházközség történetét, annak alapítványai történetét, a város történetét, a hajdúkról szóló munkáját. Aztán a Debreceni Kollégium partikuláiról, három kötetben a Tiszántúli Református Egyházkerület történetéről, az egyházkerület levéltáráról, melynek 1909-től levéltárnoka volt, a lelkeszválasztás történetéről, Tiszántúlnak a Konventhez való viszonyáról írt tanulmányokat, továbbá nekrológot, emlékbeszédet.

Ecsedi István (1912–1929) debreceni cívus, a Debreceni Református Főgimnáziumban érettségizett, az I. világháborúban súlyosan megsebesült. 1929-ben a Debreceni Déri Múzeum igazgatói székébe távozott. Számos geográfiai tanulmányt publikált. A Hortobágy pusztája volt kedvenc témája, de Karacs Ferenc kollégiumi rézmetező diák életét és működését is megírta. Ecsedi tette rendszeressé a tanulmányi kirándulásokat. Azok szervezésére utódjául nevelte egyik tanítványát, Somorjai Lászlót, a képző első önálló testnevelő tanárát.

Veress István (1913–1937) előbb tanár, majd megválasztását követő tanévtől igazgató nyugalomba vonulásáig. A Kollégiumban érettségizett és végezte a teológiát. Bazeli ösztöndíjas éve után nevelősködött és két egyházközségben lelkészkedett. Ezekben az években irodalmilag meglehetősen aktív. 1911-ben Kolozsvárott promoveálták a bölcsészkaron. Cikkei mellett számos tanulmányt jelentetett meg önállóan. Az egyháztörténeti munkamezőt művelte főleg. Doktori dolgozata is Bethlen Gábor első hadjárataról szól (Nagyvárad 1912). Később neveléstörténetet írt, külön Pestalozziról és *A debreceni református tanítóképző-intézetének története 1855–1930* (Debrecen 1931) címen iskolája igen adatgazdag, korrekt forrásmegjelöléssel készített történetéről egy könyvet. Igazgatói ténykedése jelentős, ő volt a tanítóképző leghosszabb ideig hivataloskodott igazgatója.

Kállai István (1872–1897) a tanítóképző gyakorlóiskolájának tanítója tíz népiskolai tankönyvet írt, továbbá alapította és szerkesztette a *Népiskolai Lapot* 1884-ben.

Kiss György (1897–1925) gyakorlóiskolai, tanító-népiskolai és iparosoknak szóló tankönyveket és tanítói kézikönyvet írt. Népiskolai földrajzkönyvet a IV. osztálynak, a szőlőtermelésről egy népiskolai füzetet, tanítóknak szolt a népiskolai kézügyesség oktatásáról frott úttörő jelentőségű könyve. Társszerzője volt egy népiskolai olvasókönyvnek. Az iparosok számára két tankönyvet írt a kettős könyvelésről.

A kollégiumi gimnázium és a tanítóképző közös hasznára szolgált a mai Déri tér területén 1840-ben létesített fűvészkert. Szemléltető szerepe az oktatásban fontos szerepet töltött be. Első kertésze Vass Pál (1840–1888) kollégiumi diák volt és Kerekes Ferentől tanulta a botanikát. Kerekes ajánlólevelével ment Pestre kertészetet tanulni, majd külföldön is képezve magát Tiszaroffon dolgozott, míg 1840-ben a kollégiumi fűvészkert vezetésére nem alkalmazták. Az elemi iskolásoknak és polgáristáknak tanrend szerint biztosított gyümölcsstermesztési oktatást tartott 1866-tól 1874-ig. A gimnáziumban ő mutatta be az élő növényeket.

Heykál J. Ede (1892–1912) Prágából származott és főúri családok kertjeinek építésén kívül a bécsi Burggartenben is kertészkedett és 1863-ban ő alakította át azt népkertté. Debrecenben az első kertészeti kiállítás főrendezője volt 1894-ben. Később is tevékenykedett virágkiállítások rendezésével. A fűvészkert 1892 óta közös volt a gazdasági tanintézettel.¹¹²

4. A jogakadémia

Amint a gimnázium és a bölcsészeti tanszak visszaállítása mutatta, az önkényuralom szorítása alól felszabadult reformátusok igyekeztek az önkényuralom kultuszpolitikájának még az emlékét is eltörölni. A mérlegelésben nem az volt a fő szempont, hogy mi volt jó, célszerű, korszerű, germanizáló és más idegen érdekeket szolgáló vonásaitól megtisztítva megörzendő az előző évek iskolapolitikájából, hanem a tagadás uralkodott el. A jogi oktatást visszaállította már az 1860 novemberi kollégiumi felügyelő bizottsági ülés. Az 1860–61. tanév I. félévétől elrendelte az észjog és magyar közjog tanítását, a következő tanévtől pedig a jogakadémia újjászervezését határozta.

A győzelmes közjogi küzdelem érlelte meg a döntést, hogy a magyar közjogot a jogi gondolkodás alapját képező észjoggal együtt tanítani rendelte a jogakadémia formális megszervezése előtt. A jogakadémia tantervét bizottság dolgozta ki, és tervében hangsúlyozta, hogy protestáns értelmiségiek egyházunkat majdan védelmező egyháztagok képzése nem nélkülözheti az egyháztörténeti ismereteket, tehát azt tanítani kell. Viszont a teológusok tanuljanak a jogászokkal olyan jogi ismereteket, amelyek megkívánhatók tőlük. A jogakadémia tantervét ezeknek az elveknek figyelembevételével állapították meg. A jogi tanórák számát csökkentették, hogy a jogászok a teológusokkal egyháztörténetet hallgathassanak. A hittanhallgatók órarendjét pedig úgy alakították, hogy az I. éves jogi tárgyakat a bölcsészek III. évfolyamán, a II. éves jog tárgyakat pedig a teológia I. évfolyamán hallgathassák.

Alig áthidalható nehézséget jelentett, hogy a kétéves jogakadémián mindössze két tanárra hárult az egész jogi oktatás. Búzás Pál és Kallós Lajos vette át e feladatot. A Szoboszlai-féle jogakadémia négy tanszékkal tanított. A Kollégium I. és III. jogi tanszéke azonban megszűnt, és újabbak szervezésére nem volt akkor lehetőség. Az egyetlen lehetséges megoldást választották. Csökkentették a tantárgyakat és a tananyagot. Ezzel sajnos a színvonal csökkenése is együtt járt. A legvérmesebb hazafiak előtt is világos volt, hogy az abszolutizmus által megkövetelt négy tanár hasonlíthatatlanul többet tudott oktatni a rendelkezésre állott két év alatt, mint ugyanazon két év alatt két tanár. A szempont azonban a jogakadémia lehetőleg azonnali visszaállítása volt. Sorrendiséget állapítottak meg a tantárgyak körében és csak azokat oktatták, amelyeket legfontosabbnak ítélték. Az I. évfolyam tárgyai: bölcelet, magyar oknyomozó történelem, alkotmány, közigazgatástan, közjog, nemzetgazdász, pénzügytan, összesen heti 20 órában. A II. évfolyamon a kötelező óraszám 18, tantárgyak: statisztika, egyháztörténet, jogtörténet, bányajog, protestáns egyházjog, magyar polgári jog, büntetőjog, kereskedelmi és váltójog.¹¹³

Kimaradt a római jog és a kánonjog, hogy az elméletileg jól képzett jogászok számára legnélkülözhetetlenebb két diszciplínát említsük. E kettőn alakult ki az európai jog és a jogász azok ismerete nélkül nehezebben sajátíthatja el az európai jogi gondolkodást. Ez azonban a múlt század jogakadémiai oktatásának visszatérő problémája volt. Az egyetemi jogi oktatás elméleti megalapozottságával szemben a jogakadémiáknak praktikus oktatása volt az erőssége. A jogakadémiák nem doktoráltathattak, nem habilitálhattak magántanárrá, a praktikus jogi élet, közhivatalnokok, ügyvédek iránti igény kielégítése volt a céljuk. Bár az ügyvédek képzéséhez a század második felében már egyetemi félévek hallgatása és az ezúton megszerezhető doktori, korabeli magyar szóval tudori cím többnyire előfeltétele volt az ügyvédi vizsgának.¹¹⁴

Az 1861. október 1-i egyházkerületi határozat fogadta el a kollégiumi jogakadémia ismertetett tantervét. Összehasonlításként említhetjük meg, hogy a kir. jogakadémiákon 1861. október 23-i helytartótanácsi rendelet értelmében a képzési idő három évre, a tanszékek száma hatra emelkedett. Látható volt, hogy a kollégiumi jogakadémia újraindulása pillanatában nagyon hátrányos helyzetben van. Három tanév kellett ahhoz, hogy felismerjék és hajlandók legyenek intézkedni az egyházkerület illetékesei a jogakadémia fejlesztéséről.¹¹⁵

A létszám alacsony volt, a hallgatóság nem tülekedett a kétéves, két tanszékes jogakadémiára. Az 1861–62. tanévről nincs létszámadat, az 1862/63 – 1863/64. tanév I. félévére átlagosan 49, a II. félévre átlagosan 45 hallgató iratkozott be.¹¹⁶

A protestáns jogakadémiák sorában a debreceni is visszás helyzetbe került megnyitása után két évvel. Az állam nem engedte az ezekben végzett jogászokat ügyvédi vizsgára csak külön államvizsga letétele után. Így közvetett úton a nyilvánossági jogot vette el a protestáns jogakadémiáktól. A tiszántúli református egyházkerület közgyűlése 1864 áprilisában elhatározta, hogy 1864–65-től háromévesre emeli a képzés idejét, taníttatja mindazokat a tantárgyakat, amelyeket a kir. jogakadémiákon oktatnak, bölcséleti tárgyakat, római jogot, peres eljárást, törvényszéki irályt, osztrák polgári és büntetőjogot, de megtartotta az 1861. október 1-én elfogadott tantervet az egyháztörténelemmel, új kezdeményezése volt a latin irodalom taníttatása.

Így előállt az a helyzet, hogy mindazt tanították az 1864 őszén megnyílt hároméves jogakadémián, mint a kir. jogakadémiákon, sőt ahhoz képest az egyháztörténelem és latin irodalom tárgyával még többet is, de a kir. jogakadémiák tantervétől mégis eltért a debreceni. Különség volt az óraszámban és a tantárgyak évfolyamonkénti elrendezésében. A Helytartótanács tanterve heti 20 órát írt elő, amelyből csupán a II. évf. II. félévében lett 14 óra. A debreceni jogakadémián 16–18 óra volt hetenként és évfolyamonként. A közgyűlés belátta, hogy két tanár három évfolyamon képtelen a követelményeknek megfelelni, ezért újabb egy tanár választását határozták el. Ekkor még csupán elhatározták. Az 1864 októberi közgyűlés megválasztotta a harmadik jogtanárt. Nem fogadta el a megválasztott, így az első félévben még a két addigi professzorra hárult a három évfolyam gondja. Az 1865 januári közgyűlés választotta meg Kovács Ferenc losonci ügyvédet, aki március 6-án a szokásos módon, székfoglaló előadással kezdte meg működését. Tanszéke a római jogot, egyházjogot, osztrák polgári jogot, bevezetést a jog- és államtudományokba című tantárgyakat tanította.

A jogakadémia tizenegy tanévet ért meg hároméves képzési idővel. Ahogy 1861 óta volt, ebben az időben is a Kollégium főiskolájának szervezetileg el nem különült tagozata maradt. Igazgatója, külön tanári testülete nem volt. A tanári kar a főiskolai tanári karba tagolva működött az évente választott akadémiai igazgató vezetésével, aki a teológia és a bölcsészet igazgatója is volt. Nagyon ragaszkodtak a főiskolai tagozat tudományszakainak szervezeti egységéhez, amelyen még annyi részt sem engedtek támadni, mint a külön jogakadémia fennállása idején, amikor saját igazgatója volt. A hároméves jogakadémia három tanára közül kettő, Kallós Lajos és Kovács Ferenc rendszeresen publikált szaktudományából.

Jellemző az önkényuralom korszakához képest bekövetkezett változásokra a debreceni jogakadémia nyilvánossági jogának alakulása. 1864 áprilisában az egyházkerületi közgyűlés a hároméves jogakadémia belső szervezetről hozott határozatát azzal terjesztette fel a Helytartótanácsához, hogy az vegye tudomásul a határozatot, orvosolja a kollégiumban végzett joghallgatóknak az ügyvédi vizsgával kapcsolatos sérelmét, vagyis engedje államvizsga nélküli ügyvédi vizsgára őket. Hozzáfűzte a felterjesztés, hogy az 1791. évi XXVI. tc.-ben biztosított szabad vallásgyakorlat alapján a jogakadémia nyilvánossági jogát nem lehet kétségbe vonni. Biztonság

okából magához I. Ferenc Józsefhez is felterjesztéssel éltek az egyházkerületről, és tőle is ilyen értelemben kérték, hogy hasson oda a kormányzerveknél a jogakadémia új szervezetének tudomásulvételéért.

A Magyar Kancellária engedélye alapján 1864 decemberében a Helytartótanács a kollégiumi jogakadémia hároméves szervezetét nyilvánosnak ismerte el. A Debrecenben végzett joghallgatók az általánosan kötelezővé tett államvizsgát választásuk szerint Pesten, Nagyváradon, Kassán vagy Eperjesen tehessek le az államvizsga-bizottság előtt.

A Helytartótanács nyilvánossági jogot elismerő irata azonban a felterjesztett tantervvel, félévenkénti tárgyelosztással óraszámmal nem értett egyet, mert azok eltérnek a kir. jogakadémiáktól. Felhívta a püspököt, hogy sürgősen változtassa meg azokat és igazítsa a kir. jogakadémiákéhoz. Balogh Péter püspök, a közgyűlés és a tanári kar javaslata alapján öntudatosan utasította vissza a kívánságot. Ettől kezdve a kormányzervek nem szóltak a Kollégium jogakadémiájának tanítási tervébe 1874-ig. Kilenc év telt el Balogh Péter válasza és Szoboszlai Pap István halála között. De Balogh Péter nyugodtan megtehetette, hogy elutasítsa a Helytartótanács kívánalmát, mert mögötte volt már a nemzeti győzelmet hozott pátensharcnak. Csak az a kár, hogy a győzelmet arra használta a protestáns egyházi vezetés, hogy hat tanár helyett hármat tartson a hároméves oktatási idejű jogakadémián. Annak végül is az ott tanuló protestáns ifjúság látta kárát.

A Kollégium jogakadémiáját a kultuszminisztérium jogakadémiákat fejlesztő ténykedése zökkentette ki a hároméves háromtanáros kerékvágásból. Az eszmélkedés Debrecenben akkor indult el, amikor a kultuszminiszter még semmiféle jogakadémiára vonatkozó intézkedéssel sem kereste meg az egyházkerületet. 1872-ben híre járt, hogy az állam a kir. jogakadémiákat egyetemi szintűre akarja fejleszteni. Erre Révész Bálint püspök fel akart készülni, hogy milyen álláspontot foglaljon el, ha a református konventen szóba kerül az ügy. 1872 decemberében felhívta a debreceni jogakadémia tanárait, hogy adjanak véleményt a kollégiumi jogi oktatásra vonatkozó kérdéseire. Az is érdekelte a püspököt, vajon érdemes-e fenntartani a debreceni református jogakadémiát, továbbá, hogy milyen legyen, ha fenntartandónak ítélik.

A tanári kar részletes válaszában feltétlenül fenntartandónak ítélte, mert a protestantizmus a gondolkodás szabadságát, az igazság keresését jelenti, és a szabadság az egyházban és a politikai életben ugyanazt jelenti. A nemzeti szabadságért is hathatósan lépett fel az önkényuralom idején az egyház. A jogakadémiát fejleszteni kell, mert a jogi élet is sokat fejlődött az alkotmányosság helyreállta óta. Egyetemi szintű négyéves jogakadémia legyen tíz professzorral. Részletesen kidolgozták a tantervet. A professzoroknak meglévő szerény fizetését alapul véve, így is 13–14 ezer forintba rúgott volna a 10 professzor évi fizetése. Ettől megrettenve azt javasolták, hogy más kerülettel összefogva állítson fel közös jogakadémiát a református egyház. Lehet olyan megoldás is, hogy a debreceni jogakadémiát kétévesre alakítsák, azonban a tananyagot úgy kell megválasztani, hogy a második év befejezése után zökkenőmentesen tanulhassanak tovább más jogakadémián vagy egyetemi jogi karon a hallgatók.

Az egyházi felügyelő szervek, az egyházkerületi közgyűlés, és a négy kerület küldötteinek tanácskozására összehívott konvent sem foglalkozott a jogakadémia fejlesztésére kidolgozott debreceni professzori tervvel. E tétlenség megbosszulta magát. Ismét lépéshátrányba került a református jogi oktatás, amikor 1874 májusában az állam a saját jogakadémiáit és joglyceumait négyévesre szervezte át, s bevezette az I. és II. év végére az alapvizsga rendszert, új tantervet, tananyagot, óraszámot, óraelosztást határozott meg. A jogi tanfolyam ettől kezdve az ilyen módon oktatott négy év elvégzésével számított befejezettnek. Anyaga megegyezett az egyetemi jogi fakultás anyagával, a jogakadémiák jogi- és államtudományi karnak számítottak, amelyek a doktorálás jogával ugyan nem rendelkeztek, de végzett hallgatóik egyetemi póttanfolyam nélkül jelentkezhettek doktori szigorlatra. 1874 decemberében aztán hatályba lépett az 1874. évi XXXIV. tc. az új ügyvédi rendtartás. Eszerint csak az jelentkezhetett a jövőben ügyvédi vizsgára, aki valamelyik hazai egyetem jogi karán doktori címet szerzett.

1874-ben az ismertetett rendelkezések szellemében a debreceni jogakadémiát is megkereste a kultuszminiszter és közölte, hogy az átszervezés szükséges Debrecenben is, ha végzett hallgatóit államvizsgára kívánja bocsátani. Az 1874/75. tanévben megelégedett a miniszter az I. és II. évfolyam átszervezésével, az alapvizsgák rendszerének kidolgozásával. A III. évfolyam reformját és a IV. évfolyam beállítását későbbre kívánta.

Ekkor megindult egy kötélhúzás a kultuszminisztérium és az egyházkerületi közgyűlés között. Az egyházkerület autonómiáját védte, ugyanakkor igyekezett alkalmazkodni a miniszteri rendelkezésekhez. A most szóban forgó rendelkezést is elutasította az egyházkerületi közgyűlés, de aztán az 1874/75. tanévet mégis annak figyelembevételével kezdte a jogakadémia.

1874 decemberében válaszolt a kultuszminiszter a közgyűlés elutasító határozatára. Leszögezte, hogy a protestánsoknak valóban joguk van jogakadémiáik belső szervezetének megállapítására, ám a kormánynak is az államvizsgák rendjének megállapítására. Közölte, hogy az 1875/76. tanévtől csak a négyéves tanfolyamot végzeteket ismerik el jogvégzeteknek. Debrecenben pedig csak akkor állít fel jog- és államtudományi vizsgabizottságot, ha meggyőződik, hogy a következő tanévre miként szervezték át a jogakadémia III. évfolyamát és állították fel a IV. évfolyamot.

A Kollégium főiskolai tanári kara ezután olyan lépésre szánta el magát, mellyel három célt kívánt elérni: úgy akart eleget tenni a miniszter rendelkezésének, hogy az autonómia látszatát megőrizze, s mindezzel a Debrecenbe tervezett protestáns egyetem jogi karát ténylegesen megszervezze.

A főiskolai tanárok akarták a jogakadémia fejlesztését. 1874 októberében protestáns egyetem szervezését javasolták a kerületi közgyűlésnek a főiskolai tanárok. Kapóra jött nekik a miniszteri rendelkezés. Az egyház autonóm intézkedése megtörtént. Négyéves jogakadémia tervét dolgozták ki nagyjából a miniszteri rendeletnek megfelelően. További három tanszék felállítását javasolták. Taktikájuk ugyanaz volt, mint 1861-ben.

1875. június 15-i válaszában a kultuszminiszter csak ideiglenesen egy évre engedélyezte az államvizsga-bizottság működését. A terv ugyanis fővonalaiban megegyezett a miniszteri rendelet követelményeivel, de a tanszékek és az órák

száma kevesebb volt. Válaszul a tanári kar beadvánnyal fordult a püspökhöz, hogy a miniszter engedélyére nincs szükség, mivel az 1791:XXVI. tc. azt már megadta, „hanem államhatóságilag érvényben lévőknek” nyilvánítsa. A püspök továbbította a beadványt és Trefort Ágoston kultuszminiszter meghátrált. 1875. július 11-én megküldött rendeletében „teljes megnyugvással” állapította meg, hogy a hallgatók a debreceni jogakadémián az államvizsga letételéhez kellő képzésben részesülnek. Az 1875. júliusi közgyűlés a miniszteri rendeletet elfogadva négy új tanárt választott. Hármat az új tanszékekre, egyet pedig az eltávozott Kovács Ferenc tanszékeire. Az 1875–76. tanévtől az új tanterv szerint négy évfolyamon hat jogtanár, egy bölcsész, egy teológiai tanár és a Kollégium orvosa tanított. Jogakadémiai igazgatót az 1875-ös átszervezéskor sem állítottak hivatalba. A jogakadémia így továbbra is a Kollégium főiskolai tagozatának integrált része maradt. Akadémiának nevezték, de valójában jogi tanszék maradt, mint ami volt 1861 óta az akadémiai igazgató vezetésével. Ez hátrányos volt a jogakadémia szakszerű vezetésére, sajátos feladata ellátására nézve. A következő majdnem két évtizedben, az igazgatás nem önállósodott. A tanári létszám emelkedett, noha 1889-ben és 1890-ben kérték a jogtanárok a tanszékek szaporítását, de költség hiányában elutasította az egyházkerület. 1892 májusában határozat született arról, hogy az 1892/93. tanévtől dékáni címen önálló vezetőt állítsanak a jogakadémia és a teológiai szak élére és a két főiskolai tanszakon tanító professzorokból két önálló tanári kart szervezzenek, melyek külön tartják üléseiket. Ezzel a két korábbi tanszak önálló főiskolává, akadémivá szerveződött. Feladatát szakszerűbben látta el ezentúl. 1893. szeptember 12-én választották meg a jogakadémia első dékánját.

A tanszékek számának emelésére csupán 1895-ben került sor. Három évvel korábban Debrecen város 100 ezer forintos alapítványt tett e célra. A miniszter némi módosítással jóváhagyta az új tanszékek beállításával bekövetkezett tantárgyelosztást. 1895 szeptemberétől így 8 professzora volt a jogakadémiának. Az egyháztörténetet továbbra is egy teológiai professzor tanította, aki részt vett a bölcséletet tanító bölcsészprofesszorral a jogi tanári kar ülésein. A kölcsönösség értelmében a teológián pedig jogi professzor tanította az egyházjogot, és részt vett a teológiai professzori kar ülésein.

1909-ben az egyházkerület különválasztotta a bölcsészeti tanszéktől a jogbölcseletet, annak és a nemzetközi jognak, továbbá az etikának előadására külön jogi tanszéket létesített. 1910-ben kezdte meg a kilencedik jogi tanszék működését. Ez a szám nem változott a jogakadémia története során. Ekkorra a Kollégium jogakadémiája a pozsonyi királyi jogakadémia kivételével, amely mellett bölcsészeti kar is volt, valamennyi jogakadémiát túlszárnyalta. A kilenc rendes debreceni jogtanár mellett továbbra is tanított a jogakadémián egy teológiai és egy bölcsész tanár.

Az 1874-ben kezdődött autonómiai vita 1888-ig tartott a debreceni jogakadémia, illetve a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés és a Trefort Ágost vallás- és közoktatásügyi miniszter között. Trefort végső soron meg akarta szüntetni a jogakadémiákat és a jogásképzést egyetemi fakultásokon lebonyolítani. E tervét egész egyszerűen nem tudván keresztül vinni, legalább azt akarta elérni, hogy a megszüntetésig is azonos képzés legyen a jogakadémiákon, mint az egyetemek jogi karán. A jogakadémiák megszüntetésére irányuló törekvése nem volt szerencsés Trefort-

nak, egyetemi színvonalra emelésüké igen. 1888-ban meghalt Trefort és Csáky Albin igen helyesen a jogakadémiák megerősítését vette programjába. Az egyházkerülethez ezentúl barátságosabb hangú miniszteri rendeletek érkeztek és az egyház is felhagyott az 1791:XXVI. tc.-re hivatkozással. Az 1890/91. tanévtől a Kollégium jogakadémiájának tanterve maradéktalanul megegyezett az állami és a római katolikus jogakadémiákéval. Ezzel a minisztérium és az egyházkerület között megszűnt a jogakadémia ügyében vitára okot szolgáltatató ellentét.¹¹⁷

A joghallgatók létszáma az 1867/68-as tanév 133-as csúcsáról 1872/73-ban 78-ra, 1873/74-ben 68-ra esett vissza. Ez is mutatja, hogy a hároméves jogakadémia már tarthatatlan volt. Elmentek a hallgatói négyéves akadémiákra vagy jogi fakultásra. A négyéves kollégiumi jogakadémia első tanévében 91-re, a harmadikban, az 1876/77. tanévben 127-re emelkedett a létszám. Aztán 15 tanévre 120-as átlag létszám rögzült, de 1892/93-ban 164-gyel meredek emelkedésnek indult és 1903/04 addig nem tapasztalt 266-os joghallgatói létszámot produkált. A következő három tanévben vérszesen zuhant a beiratkozók száma. 1907/08-ban már csupán 162 hallgató volt. A tanári kar annak tulajdonította, hogy az egyetemen, a kir. és róm. katolikus jogakadémiákon megszűnt a kollokvium kényszere 1883-ban, ill. 1889-ben, míg a sárospataki, máramarosszigeti és kecskeméti református jogakadémián a debrecenihez hasonlóan megmaradt. Valamennyi református jogakadémián létszámcsökkenés volt. Az egyetemeken létszámemelkedés, a kir. és róm. kat. jogakadémiákon nem – vagy alig csökkent a beiratkozók száma. Ezért az 1907/08-as tanévben Debrecenben eltörölték a kollokviumi kényszert. A hallgatók számának esése nem állt meg. 1913/14-ben, a jogakadémia utolsó tanévében az I. félévben 135, a II.-ban 124 hallgató iratkozott be. A következő tanévben, amikor már egyetemi fakultásként folytatta munkáját ugyancsak a Kollégium épületében és majdnem változatlan tanári karral, már az I. félévre 199-en inmatriculáltak.

A létszámcsökkenés oka tehát nem elsődlegesen a kollokviumi kényszer volt, hanem az, hogy az egyetemen az államvizsgát követően doktori szigorlatot tehettek. A nem ügyvédi, bírói pályára lépő jogászoknak is nagyobb társadalmi és szakmai presztízse volt doktori címmel. A jogakadémiai államvizsga végeztével a jogtudori címre vágyók egy egyetem jogi karának számukra idegen professzorai előtt voltak kénytelenek szigorlatra állni.¹¹⁸

A Debreceni Református Kollégiumban 1800-ban felállított I. jogi tanszék idejétől 114 éven keresztül folyt jogi oktatás. Nem jelentett megszakítást az 1856–61 közötti időszak sem, hiszen akkor előbb három, utóbb két professzor oktatott jogot teológusoknak, csupán jogi tanszak nem volt. Ez alatt a 114 év alatt 25 jogi professzor tanított a Kollégiumban. Kettő közülük a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába emelkedett. Hat professzor kivételével valamennyien végeztek tudományos munkásságot. Az 1895-ben megválasztott két tanártól kezdve a továbbiakban megválasztott összesen 11 professzor rendelkezett egyetemi magántanári képesítéssel. Nem véletlen, hogy hét pályázta meg a debreceni egyetem jogi tanszékeit és mind a hét kinevezést nyert. Egy professzor még 1913-ban meghalt és az egyetem megnyitásának küszöbén állta miatt nem töltötték be tanszékét. Kovács Sándor pedig 1914 nyarán 39 évi szolgálat után nyugalomba vonult.¹¹⁹

Az 1861 előtti időszak tárgyalásakor Kallós Lajost már méltattuk, noha 1863-ban nyert akadémiai levelező tagságot. Az előző korszak igen népszerű professzora volt Búzás Pál, aki a jogakadémia megszűnése után is statisztikát, tehát jogi tantárgyat tanított a Kollégiumban. Az ifjúság szerette Búzást. Az önkényuralom éveiben az ifjúság tűzoltásainál kivonulásain kitüntette magát és más esetekben is mértékadóan viselkedett. A Kollégiumi levéltárnoki tisztet példás szorgalommal töltötte be. Levéltáros koromban lépten-nyomon találkoztam levéltárrendező, feltáró, kutatható állapotban tartó precíz munkája jeleivel. 1896-ban bekövetkezett haláláig tanított, de irodalmi művek nem maradtak utána. Ő egyben a Kollégium neves diákjai közé tartozik, mivel 1823-ban Debrecenben született és ott is tanult. Családi kapcsolatainak érdekessége, hogy anyja testvére volt Nyáry Pál Pest vármegyei alispánnak, aki 1848–49-ben jelentős szerepet vitt az eseményekben.¹²⁰

Kovács Ferenc (1865–1875) losonci születésű, ottani, továbbá nagykőrösi és pesti iskolázottságú, aki losonci ügyvédi praxisát hagyta oda a debreceni professzorságért. A római, az egyház- és az ausztriai jogtant tanította. Elévülhetetlen érdeme, hogy terjedelmes tankönyvben nyomtatva kiadta az első magyar nyelvű protestáns egyházjogtant. (*Egyetemes és részszerű egyházjog alyptanai*. Debrecen, 1866). Ezt követően még két tankönyvet publikált: *Római jog* (Debrecen 1868) és *Magyarország és Ausztria statistikája* (Debrecen 1869) címen. Szülővárosának, Losoncnak lett kir. közjegyzője.

Kőrösi Sándor (1875–1887) Kecskeméten született 1824-ben. 1848-ban honvédtiszt, majd hadbíró, a fegyverletétel a katonai törvényszék elnöki székében találta. A cs. kir. haditörvényszék kötél általi halálra ítélte, majd kegyelemből 6 évi várfogságra változtatták ítéletét, amiből 5 évet ki is töltött. A pápai református jogakadémia tanári katedróját hagyta ott a debreceniért. 1881-től országgyűlési képviselő és előadásait helyettesek látták el. 1887-ben újra országgyűlési képviselővé választották, miért is tanári állásáról lemondott és Pestre költözött, ahol 1895-ben hunyt el. Őt tankönyvet, illetőleg jogi szakkönyvet publikált: *A magyar büntetőjog tankönyve* (Bp. 1881), *A vallás felekezetre és lelkészekre vonatkozó magyar, főleg büntető törvények magyarázata* (Debrecen 1881), *Az amerikai párbajról* (Debrecen 1878), *Az uzsoráról* (Bp. 1883), *Bírálatok a magyar büntető törvénykönyv tervezetéről* (Bp. 1876).

Kovács Sándor (1875–1895) nyíregyházi születésű, a jogot Budapesten végezte. Írt útirajzokat, hírlapi cikkeket. Nyíregyházi ügyvédi irodáját számolta fel és fiatalon (1841-ben született) foglalta el debreceni katedróját. Székfoglaló értekezésén kívül rectori székfoglalója jelent meg. Utóbbi azonban úttörő munka *A jogtanítás története főiskolánkban* (Akadémiai Évkönyv 1893/94.). Ezt kibővítette következő rectori beszédében 1898-ig. Nagyszámú értekezést jelentetett meg a *Debreczeni Protestáns Lapban* részben „Exorcista” és „Aurifaber” álnéven.

Bartha Béla (1895–1905) Bartha Mór szabadságharcos fővadász (vadászörrmester), azelőtt debreceni diák, több helyen lelkész, Debrecenben lapszerkesztő fia. Szatmáron és Iglón járt gimnáziumba, jogot Sárospatakon és Budapesten tanult. Nagy közéleti tevékenységre hivatott ember felelősségével írt különösen az egyházpolitikai küzdelmek publicisztikai harcaiban. Eperjesi evangélikus jogakadémiai tanárként kezdte főiskolai oktatói munkáját, majd a sárospataki református, aztán

a debreceni református jogakadémia következett, ahonnan a selmebányai kir. erdészeti és bányászati főiskola tanári katedrájára távozott. Jogtudományi, egyháztársadalmi és politikai tanulmányokat publikált önálló kiadványokban és folyóiratokban. Az egyházpolitikai küzdelmek idején 1894–96-ban szerkesztette az *Őrálló* című protestáns irányú politikai lapot. 1891-ben a jogi szakoktatás reformjáról jelentetett meg két önálló munkát, majd 1891-ben *A házassági jog reformja* címen egyet. A *Protestáns Szemlében* adta közre a magyar protestantizmusról szóló statisztikai tanulmányait 1891-ben, a következő évben pedig ugyanott *A polgári házasság s a házassági bíráskodás* címűt. 1893-ban szintén e folyóiratban *A placetum* című tanulmányát, melyben védte a magyar állam szuverenitását a Vatikánnal szemben. Két jelentős tankönyvet debreceni tanársága időszakában adott ki. *A magyar közigazgatási jog tankönyve* (Debrecen 1897) és *A magyar államgazdaság tankönyve* (Debrecen 1898–99) címen.¹²¹

Kérészy Zoltán (1895–1905) Sárospatakon született és tanult, mindössze a jogot fejezte be Budapesten. Főispáni titkárból lett debreceni jogprofesszor. Egyházi és világi lapokban közölt cikkeket és szaklapokban tudományos értekezéseket. Három fontos jogtankönyve kollégiumi működésének idején látott nyomdafestéket: *A magyar országgyűlések eredete és szervezetük fejlődése a rendi országgyűlések alakulásának kezdetéig* (Debrecen 1898), *Az egyházjog tankönyve. I. rész* (Bp. 1903), *A jus exclusivae a pápaválasztásnál* (Bp. 1904). A kassai kir. jogakadémia katedrájára távozott, onnan a pozsonyira és Trianon után a pozsonyi Erzsébet-Tudományegyetemmel Pécsre került.¹²²

Helle Károly (1896–1905) kecskeméti református jogakadémiai professzori állását cserélte fel debrecenire, ahonnan Kassára távozott, de az is átmenet volt számára a kolozsvári egyetemi katedrára. Végül a budapesti egyetem jogi karának tanáraként halt meg 1921-ben. 1914-ig négy nagyobb részben önálló kiadványban megjelent jogi tanulmányt írt.¹²³

Haendel Vilmos (1900–1914) Budapesten végezte a jogot és szerzett egyetemi magántanári fokozatot. Több tanulmányt és egy jogi tankönyvet adott ki. A debreceni egyetem tanári katedrájára távozott a Kollégiumból a jogakadémiával.¹²⁴

Nem volt nagy tanulmányok és tankönyvek szerzője Bacsoni Lajos, (1885–1902) csupán számtalan hírlapi cikk maradt utána, mégis a jogakadémia önálló dékáni tisztségének felállítása, a debreceni egyetem létrehozásának előmozdítása, a Kollégiumi Igazgatótanács felállítása, a tanári javadalom korszerű szintre emelése, a kollégiumi ifjúsági betegsegélyező pénztár és kórház modernizálása fűződik nevéhez. Ő volt 1892/93-ban az első jogakadémiai dékán a Kollégiumban. 1895-től küzdött szervezete a tüdő-tbc-vel, míg sírba hullott 1902-ben 51 évesen. Háromszékből származott, Székelyudvarhelyen, Nagyváradon, Sárospatakon tanult, utóbbi helyen jogtanár volt, mielőtt Debrecenbe hívták.¹²⁵

Jászi Viktor (1902–1914) Jászi Oszkár testvére. Festői hajlama és tevékenysége miatt a kollégiumi anyakönyvtárának képgyűjteménye kezelését bízták rá. Egyetemi magántanári fokozattal rendelkezett és nem ismeretlenül jött Debrecenbe, mivel a református gimnáziumban végezte a két legfelső osztályt. A debreceni egyetem professzoraként halt meg 1915-ben. A festészet körébe vágó cikkein kívül jogi tanulmányokat és egy tankönyvet írt.¹²⁶

Tóth Lajos (1904–1914) négy tanulmánya gyűjteményes kötetekben jelent meg, egy tanulmánya, *A növedékjog* (Debrecen 1908) címen önállóan.¹²⁷

Kun Béla (1905–1914) a Kollégium gimnáziumát és jogakadémiáját végezte, máramarosszigeti református jogakadémiai tanári katedrájáról érkezett Debrecenbe az egyházjogi tanszékre. 1919 után nemesi előnevét használta írásain is és a magánéletben egyaránt, ezért Szentpéteri Kun néven szerepelt. 1910-ben Kolozsvárott egyetemi magántanárrá habilitálják. 1914-ig számos önálló dolgozata jelent meg az egyházjog, az egyházjogtörténet és jogelmélet tárgyköréből. Tolla később sem pihent alighanem a kollégiumi jogtanárok közül ő írta a legtöbb munkát. Sokat fáradozott a debreceni egyetem létesítéséért. A debreceni egyetem nyilvános r. tanára 1914-től. Szerkesztette a *Debreceni Protestáns Lapot* 1916–1933-ig előbb főszerkesztő, utóbb felelős szerkesztő minőségben. Egyre magasabb egyházi vezetői tisztségeket viselt, míg 1946-tól a Tiszántúli Egyházkerület főgondnoka volt 1950-ben bekövetkezett haláláig. *A magyarországi református egyház külső rendje* (Bp. 1948) című könyve ma is tankönyv a debreceni teológián.¹²⁸

Kovács Gábor (1905–1914) nemzetgazdaság-tani és pénzügytani professzor nagy tudományos és közéleti tevékenységet folytatott addig is, amíg a debreceni református jogakadémia professzora volt. Több jogi professzor társával a Debreceni Szabad Iskolának tanára, majd ügyvezető igazgatója, a Magyar Közgazdasági Társaságnak, a Társadalomtudományi Társaságnak és a Csokonai körnek tagja volt. Két könyve az orosz mŕ-szervezet szociálgazdaságtani valamint fejlődéstörténeti kérdéseivel foglalkozott. Írt egy könyvet németül a magyar paraszti örökösödési jog reformjáról, a szocializmusról, a népesedésemletről. *Pénzügytana* (Bp. 1906), *Társadalomgazdaságtani előadások vázlata* (Debrecen 1911–1914) továbbá harmadik tankönyve: *Társadalmi gazdaságtan a református teológiai akadémiák hallgatói számára* (Debrecen 1913) címen jelent meg.

Tóth Károly (1906–1913) kiskunhalasi születésű, Tóth Lajos debreceni professzor ikertestvére, akit 1913-ban a kolozsvári egyetem professzorává választottak. Debreceni működése alatt négy jogi szak- ill. tankönyvet írt a perrendtartás, váltó- és kereskedelmi jog tárgyköréből, amelynek katedráját betöltötte.

Teghze Gyula (1910–1914) gimnáziumi osztályait hat iskolában végezte, köztük két évet Prágában, de a VIII. osztályt a Debreceni Református Főgimnáziumban. Kecskeméti református jogtanári állását cserélte debrecenire, ahonnan 1914-ben a debreceni egyetem jogi karának rendes tanárává nevezték ki. Jog- és állambölcseleti, etikai szakmunkákat és tankönyveket jelentetett meg egy kivételével önálló formában. Tagja volt 1901 óta a párizsi Institut International de Sociologie-nak.

Bacsó Jenő (1913–14) mindössze egy tanévet töltött a debreceni református jogakadémián, de debreceni születésű, a Kollégiumban végezte gimnáziumi és jogi tanulmányait, tehát az iskola kiváló növendéke. 1906-tól a máramarosszigeti jogakadémia rendes tanára 1913-ig. Kolozsvári egyetemi magántanár, jogi értekezések szerzője, a debreceni egyetem tanára 1914-től.¹²⁹

5. A bölcsészeti akadémia

A bölcsészeti szak 1873/74-ben elvesztette évfolyamait és tanárai egy részét. A nyolcosztályos gimnázium VII–VIII. osztálya lett ismét a bölcsészeti évfolyamokból. A bölcsészeti tanszékekből tanárok a gimnáziumhoz és a tanítóképzőhöz egyaránt kerültek. De maradt az akadémia tanári karában három bölcsészeti főiskolai tanár. Saját bölcsészeti évfolyamaik hiányában a jogakadémián, teológián, gimnáziumban tanítottak történelmet, irodalmat, magyar nyelvészetet, különböző filozófiai tárgyakat. Ugyanazok a tanárok tartottak órákat a felsorolt tanszakokon és a gimnáziumban. Az egyik bölcsészeti tanszék vegytan-természettudományi munkakörébe tartozott a Kollégiumi orvosi munkakör elvégzése. Az orvos természetesen tanított a felsorolt helyeken és a tanítóképzőben köznevelési tárgyakat.

Egy másik bölcsészeti tanszék munkakörébe a főiskolai könyvtár igazgatása is beletartozott. Ady Endre joghallgató korában Ferenczy Gyula bölcsészprofesszor és könyvtárigazgató széles kultúrtörténeti ismeretanyagot felvonultató színes és lelkes előadásai magával ragadták a hallgatókat.¹³⁰ A költő kedvenc professzora Ferenczy volt, aki a magyaroknak a suméroktól származása elméletét felelevenítette és elindította arra a hódító útra, amelyen a külföldi magyarság körében ma is halad. A hazai történettudomány nem fogadja el a magyar-sumér rokonságot. Móríc Zsigmond gimnazista volt a Kollégiumban, így nem hallgathatta Ferenczy akadémiai előadásait, de felkereshette a könyvtárban, ahol Ferenczy Gyula szívesen elbeszélgetett az érdeklődő, tudásra szomjazó kislánnyal.

Az elmondottakból kiderült, hogy a Kollégium a bölcsészeti szak megszűnése után nem azért tartotta meg főiskolai státusában a három tanszéket, mert nem tudott mit kezdeni tanáraival, sőt sokoldalúan és rugalmasan vette igénybe tudásukat. A legjobb értelemben a Kollégium szellemi mindenesei lettek e tanárok akárcsak 1853 és 1861 között. Nélkülözhetetlen szerepet tölthettek be. Egyszerre gazdagították előadásaikkal a különböző tanszakok hallgatóit, vezették be a tudomány rejtelseibe. E nélkülözhetetlenség volt az oka, hogy 1873–1907 között sietve betöltötték azt a bölcsészeti tanszéket, amely valamilyen okból megüresedett. Volt a Kollégium és egyházkerület vezetőinek egy meszebb tekintő célja is, mint a bölcsészettanárak hézagpótló tevékenységének biztosítása. A debreceni egyetem létrehozása érdekében is rendkívül fontos volt a három tanszék fenntartása. A jövőbeli bölcsészkar tanári karának a magvát képezték.

Mióta a XIX. század közepén a tanárképzés kinőtt a szárnypróbálgató főiskolai diákok, vagy tanításhoz kedvet érő, netán csak iskolában elhelyezkedni tudó lateinerek működési szférájából és egyetemen, tanárnak képzett és tanári vizsgán képesített szakemberek feladatává lett, azóta megoldandó feladata volt a református egyháznak a tanárképzés. Az 1881. évi debreceni református zsinat megállapította már, hogy a legsürgősebb teendő az, hogy önálló bölcsészeti fakultást és ahhoz kapcsolódó tanárképzést szervezzen az egyik református főiskolán. A zsinat bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására.¹³¹

Az 1891–93. évi országos zsinat elé Dégenfeld József tiszántúli főgondnok és Tóth Sámuel debreceni teológiai professzor – mindketten a zsinat tagjai – indítványozták, hogy Debrecenben állítsák fel a bölcsészeti fakultást. Ez a zsinat is

bizottságot küld ki, de több szerencsével, mint az 1881. évi. A bizottság javaslatát 1892. december 2-án tárgyalja a zsinat. Sőt határozatot hoz. Eszerint hamarosan életre kell hívni egy bölcsészeti tanfolyamot tanárképzővel Debrecenben. Kezdetben 12 tanszéket elegendőnek tart, és bizonyos keretösszeget meg is nevez a költségek fedezésére.¹³²

Nem csodálkozhatunk azon, hogy ennyire nekibuzdult az 1892 végén tárgyaló zsinat a debreceni bölcsészakadémia létesítésének. 1892 májusában megszületett a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés határozata a teológia önálló főiskolává, akadémiává szervezéséről és vele együtt az addig jogakadémiának emlegetett jogi tanszak tényleges önálló akadémiává szervezéséről. Önálló főiskolának kell lennie saját vezetővel és tanári karral. Addig az sem a teológiának, sem a jogakadémiának nem volt. Az 1892. májusi határozat intézkedett teológiai és jogi dékáni hivatal felállításáról és dékánválasztásról, tanári karát testületté nyilvánította mindkét főiskolának. Fő ideje volt a Debreceni Református Kollégium harmadik főiskolája létrehozásának. Ahhoz azonban már az országos egyház segítsége kellett. Nem a régimódi felső tanulásra előkészítő, ugyanakkor teológiai és jogi tantárgyakat is oktató két vagy három évfolyamos bölcsésztanfolyamra, hanem modern, önálló képzést adó tanárképző főiskolára. Számos református középiskola várta az állami előírások szerint képzett, saját nevelésű református tanárokat. Másfelől ott volt a debreceni egyetem terve. Ha sikerül megnyitni a bölcsészeti fakultást, ahogy máris nevezték, készen van a háromfakultásos egyetem a Kollégiumban. Akkor már csupán állami elismerés, az egyetemi jog megadása szükséges. Orvosi kar nélkül, sőt jogi kar nélkül is voltak régen csonka egyetemek. A nagyszombati egyetem 1635-ben bölcsészetet és teológiát oktatott. Jogi kara 1667-ben nyílt meg, orvostudományt Budán kapott 1776-ban, mégis egyetem volt 1635 óta.

Az események 1892 után mégis lelassultak. A debreceni egyetem, sőt annak áhított bölcsészakadémiája is nehezen akart megszületni. Végre ismét Debrecen város és a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés tette meg a döntő lépést. Két bölcsészeti tanszéket, egy magyar irodalmi és egy klasszika-filológiai alapít 1904-ben Debrecen 200 ezer koronás alapítvánnyal. Az egyházkerületi közgyűlés megválasztja Fiók Károlyt és Pap Károlyt bölcsészprofesszorrá. Öreg János (1891–1909) és Ferenczy Gyula (1896–1914) professzor így két kizárólag bölcsészeti tanszékre választott tanártársat kap. A hagyományos számozás szerint IV. bölcsészeti tanszéken, a Cseh-Szombaty-alapítványon 1823 óta működő tanszéken követték egymást a század második felében a kollégiumi orvosok. A századfordulón Tüdös Kálmán (1894–1906) és Trocsányi Béla (1907-) váltották egymást. Trocsányi Bélával 1907-ben öt volt a bölcsészeti tanszékeken tanítók száma. 1907-ben felállították a bölcsészkar dékánosság intézményét külön hivatallal. A megalakult bölcsészeti tanári karhoz azonban Trocsányi doktort nem szokták odaszámítani. Ezért számítják úgy az irodalom, hogy 1908 szeptemberében a bölcsészeti akadémia négy professzossal nyílt meg. Az I. bölcsész évfolyam diáklétszáma 6-ra rúgott, mindössze kettővel vezetett a tanároké előtt.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 115. 148–1909. sz. leiratában engedélyezte a bölcsészeti akadémia működését görög-latin és magyar-latin szakcsoporttal. Garantálta, hogy a Debreceni Református Bölcsészeti Akadémián e szakcsoportok-

ban végzett hallgatók tanulmányi idejét teljes egészében beszámítja a tanári vizsga letételénél. 1910-ben a budapesti tanárvizsgáló bizottság előtt államvizsgát tett a debreceni bölcsészeti akadémia kezdő évfolyama. Addigra a tanszékek száma is szaporodott. 1908-ban az egyházkerület alapítványán két professzor, 1910-ben Debrecen város és Soós Gábor hajdúnánási ügyvéd alapítványán egy újabb, 1912-ben az egyházkerület alapítványán egy, a debreceni egyházen egy másik professzor kezdte meg működését. 1914-re a kollégiumi orvossal együtt tíz bölcsészprofesszor kezdte előadásait.¹³³

A bölcsészhallgatók létszámának alakulása a következő: 1908–09-ben (II. félévi adat) 7, 1913–14-ben 32.¹³⁴ A bölcsészakadémia tanári karának szakmai színvonalát mutatja, hogy valamennyi olyan tagja, aki egyetemi tanári katedrára pályázott, elnyerte azt, bár egy professzor csupán négy év múlva. Az egyetemi tanszékek betöltése pályázat útján történt. Megszégyenítőnek találták volna a kollégiumi tanárok is, ha az állam automatikusan átveszi őket. De más tényezők is a pályázatot tartották megfelelőnek.

A bölcsészeti akadémia egy professzora, Ferenczy Gyula az egyetem hittudományi karára nyert kinevezést. Hat további volt debreceni bölcsészprofesszor 1914-ben a bölcsészkaron kapott tanszéket. Mitrovics Gyula azonban csak 1918-ban került a bölcsészkar egyik katedrájára. Igaz, hogy addig a Kollégium főiskolai internátusának igazgatója volt. Fiók Károly professzor már az 1913/14. tanévet betegszabadságon töltötte, és a tanév végén nyugdíjba vonult. A bölcsészeti akadémia tizedik professzorának számított elvileg Trocsányi Béla kollégiumi orvos. Ez azonban a hagyomány miatt volt és akkor már orvosi munkája tette ki elfoglaltsága nagyobb részét. Tanári katedrája bizonyos egészségügyi tárgyak oktatását biztosította, de a régi beosztás szerint a Kollégium különböző tagozatain. Valójában azon a státuson tudták alkalmazni. Ezért jogos az a számítás, hogy a bölcsészeti akadémia 9 professzorral működött.

Trocsányi nem pályázott egyetemi bölcsészkarra állásra.¹³⁵

A bölcsészeti szak nevezetesebb professzorainak sorát Géresi Kálmánnal kezdjük, aki Lugossy József unokaöccse volt. A Kollégiumban végezte a gimnáziumot és kezdte a teológiát, amit Pesten fejezett be. 1874-től 1896-ig volt debreceni bölcsész-tanár. A gimnázium két felső osztályában és az akadémiai tanszakokon adott elő. Nagy hatású tanár és Imre Sándor tanszékével a főiskolai anyakönyvtár igazgatóságát is elnyerte. Őt kötetben kiadta *A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltárát* (1881–1887). Mátyás király és az orosz cárok diplomáciai érintkezéseiről publikált tanulmányához két ízben gyűjtött anyagot Oroszországban. *A debreceni színészet történetét* a Csokonai-kör jelentette meg tőle. A Csokonai-kör elnökévé is megválasztotta, éppen úgy, mint a Tiszántúli Református Tanáregyesület. Tagja volt a Magyar Történelmi Társulatnak, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságnak, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak. Számos évkönyvben, folyóiratban, református hetilapban és debreceni napilapban írt. Megírta *Debrecen irodalomtörténetének rövid átnézetét* (*Debrecen egyetemes leírása*. Szerk. Zelizy Dániel. Debrecen 1882. című kötetben.) A gimnázium történetét tartalmazó 1894/95. évi milleniumi értesítőben három tanulmányt közölt a kollégium 1848 előtti külső történetéről, a kollégiumi könyvtárról és az iskolai életről.¹³⁶

Öreg János (1891–1909) a gimnáziumból került az akadémiára. Több francia és angol nyelvű könyvet fordított magyarra egyedül, vagy munkatárssal. Hármat Amadé Thierrytól egyet Herbert Spencertől, egyet Lubbock-tól. Őt tankönyvet írt. Egyet Kiss Áron későbbi tiszántúli református püspökkel. Ezek nevelés és oktatás, gondolkodástan, logika, tapasztalati lélektan, jogi és állambölcészeti kézikönyv. Két önálló tanulmányának egyike az *Erkölciség szabadakarat nélkül* címet viseli, a másik a francia középoktatás és tanárképzésről szól.

Ferenczy Gyula (1896–1914) az 1907-ben önálló akadémiává alakult bölcsészeti tanszak első dékánja. Az egyetemre váláskor a Református Hittudományi Karra kapta a miniszteri kinevezést. Ferenczyt 1921-ben nyugdíjazták, mert őt tették felelőssé azért az üdvözlő táviratért, amit a Tanácsköztársaság megalakulásakor Garbai Sándornak küldött a teológiai tanári kar. Nyugdíjazásáig igen aktív egyházi közéleti tevékenységet folytatott. Főtítkára volt az Országos Református Lelkészegetársulatnak, felelős szerkesztője a *Debreceni Protestáns Lap*nak. Számtalan cikket írt. Főtítkárként ő kezdeményezte a lelkészárva árvaházainak, a Kálvineumoknak a létesítését és 1914-ben már meg is nyílt az első Kálvineum. Ferenczy tetteiről mutatja, hogy igazságtalan nyugdíjaztatása után vallásoktatóként működött Debrecenben, sőt 1925-ben Kálvinista kis kátét írt. A Kollégium neves diákja is volt.

Fiók Károly személyében (1907–1914) szintén a Kollégium egy híres diákja került vissza egykori iskolájába. Lugossy tanítványaként és diplomás emberként olyan mértékig bizonyította kimagasló tudását, hogy az egyházkerület mellőzte az egyetemi magántanári fokozat megszerzésének követelményét, és anélkül választotta meg. Hindu és perza irodalmi alkotásokat fordított és jelentetett meg, továbbá több önálló kiadványként publikált irodalomtörténeti munkát írt. Folyóiratokban és a *Révai Nagy Lexikon*ban közölték számos cikkét.

Pap Károly (1907–1914) ellentétben Öreggel, Ferenczyvel és Fiókkal nem rendelkezett lelkési oklevéllel. Kolozsvárott szerezte bölcsészkar végzettségét. A magyar nyelvészet és irodalom tanszékének témakörébe tartozó nagy számú munkát adott ki még 1914 előtt.

Pápay József (1909–1914) kiforrott és rangos publikációkkal rendelkező sikeres tudós volt, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, amikor elfoglalta debreceni katedróját. Jó két évet töltött Oroszországban a csuvasok és osztjákok nyelvének tanulmányozásával, néprajzi gyűjtéssel. A magyar finnugorisztika úttörőiről is közölt tanulmányokat. Osztják tudásával vállalkozott arra, hogy kiadja Reguly Antal osztjákoknál lejegyzett anyagát.

Darkó Jenő (1908–1914) 28 évesen lett a klasszika-filológia professzorává. 1902 és 1913 között 15 tanulmányt írt folyóiratokban és számos kisebb tudományos cikket. Az egyházkerület mindenesetre benne is egy ígéretes fiatalot hívott Debrecenbe.

Rugonfalvi Kiss István (1911–1914) a székelyföld szülötte, Budapesten végezte a bölcsészkar. A magyar történeti tanszék elfoglalása előtt komoly diplomatikai és feldolgozó munkákat tudhatott maga mögött. 1906-tól Győr vármegye levéltárnoka Debrecenbe történt távozásáig. Kollégiumi professzor korában kezdődött történelmi vitája Szekfű Gyulával, melyben a szabadságharcos-, azon belül a kuruc hagyományok megbecsüléséért küzdött. Támadta Szekfűt azért is, amiért az a magyarországi

protestantizmus történeti szerepét részben elbogatellizálta, részben egyenesen károsnak ítélte.

Pokoly József (1912–1914) a teológia három utolsó évfolyamát Debrecenben végezte. 1893-tól geszti lelképásztor 1895-ig. Akkor a frissen megnyílt kolozsvári református teológiai fakultás egyetemes egyháztörténeti és egyházjogi tanszékére választották meg. 1910-ig öt önálló kiadvánnyal jelentkezett és számos monográfiában, folyóiratban tanulmányokkal, cikkekkkel. Ezek között *Az erdélyi református egyház története* (Bp. 1904) volt a legterjedelmesebb.¹³⁷

6. A teológiai tanszak és a teológiai akadémia

1861-ben visszaállt a Kollégium akadémiai tagozatának egysége. Az akadémiai tanárok az akadémiai igazgató vezetésével egy tanári karba tartoztak szervezetileg. A teológia, a helyreállított jogi és bölcsészeti szak együtt adta az akadémiát, amit szívesen neveztek főiskolának is. Az akadémiai tanárok a régen bevált módszer szerint megosztották a munkát és nem nézték, hogy egyes tanszakokon csak azok a tanárok oktassanak, akiknek a tanszékeit annak a tanszaknak a profiljára alapították. A bölcsészeti tárgyakat bölcsésztanárok adták elő mindhárom tanszakon. Sőt a keleti nyelvek közül a bibliai hébert is Lugossy József oktatta, amikor meggyógyulva újra munkába állt (1877–1884). Azt természetesen a teológusok tanulták. A jogi tárgyak oktatói a teológián is jogi professzorok voltak és teológiai professzor tanította egyháztörténelemre a jogászokat. Az 1853-ban négyévéssé alakult teológiai oktatási idő nem változott.

1892 májusában határozott úgy az egyházkerületi közgyűlés, hogy felállítja a teológiai és jogi akadémiát külön-külön tanári karral, külön-külön dékán vezetése alatt. A következő tanévben ez az átszervezés megtörtént és maradt az akadémia megszűnéséig, 1914-ig.

A teológiai tanszének száma viszont messze mögötte maradt a jogi és a bölcsészeti tanszékének. De nem jelentett hátrányt a külön tagozatokra válás után sem a teológiának, mivel a három akadémia továbbra is oktatta egymás hallgatóinak a szakjába vágó tárgyakat. Az 1861 előtt megvolt három teológiai tanszék mellé 1866-ban egyháztörténetit, 1884-ben ószövetségit és 1912-ben a belmisszióit. 1861 és 1914 között 13 rendes professzor működött a hat teológiai tanszéken.

Az első tanszék a dogmatikai volt, melyen Aranyi István 1864-ig, majd utána Tóth Sámuel (1864–1899) tanított. A Kollégium teológiai szakán végzett, seniori tisztelet viselt. 1866-ban foglalta el katedráját, mert megválasztásakor kétévi tanulmányi ösztöndíjat kapott, hogy külföldön gyarapíthassa tudását. Az egyházi közszolgálat elhalmozta teendőikkel. Különböző egyházi szervezeti egységek gyűléseinek volt a jegyzője fel egészen a zsinatig. Az egyházkerületnek végül főjegyzője, azaz a püspök adminisztratív helyettese lett. Számos nyomtatott jegyzőkönyv; törvények és rendeletek gyűjteménye, egyházi névtár, adalékok a tiszántúli egyházkerület történetéhez került ki keze alól. Értekezéseket írt évkönyvekben és cikkeket a *Debreceni Protestáns Lap*nak. Ezt néhány évig szerkesztette is. Fájdalom, hogy kidolgozott rendszeres teológiai tankönyvei kéziratban maradtak.¹³⁸

Eröss Lajos (1899–1908) kollégiumi diák volt a gimnáziumtól és a seniorságra emelkedett. Külföldi tanulmányútjáról hazatérve segédlelkész, majd rendes lelkészi szolgálatot végzett. Apologetikai tankönyvet adott ki 1895-ben. Szerkesztette a Debreceni Protestáns Lapot. 1908-ban tiszántúli püspökké választották. 1909-ben Genfben részt vett a Kálvin-ünnepségen és a genfi egyetem ekkor tiszteletbeli doktorává avatta.

A tanszék utolsó tanára Lencz Géza (1909–1914), aki elődjével ellentétben termékeny írónak bizonyult. A Kollégium kiváló diákjából lett professzor.

A második tanszéken Menyhárt János (1850–1888) tanított, aki 1849-ben seniora volt a Kollégiumnak. Az írásmagyarázat csak 1884-ben vált külön ó- és újszövetségi írásmagyarázati tanszékre. Menyhárt az újszövetségi tanszéket tartotta meg. Látása megromlása miatt kényszerült volna nyugalomba 1887-ben, de az ószövetségi professzor halála miatt maradnia kellett. Akkor már vakon tanított kiváló precizitással. Fejből mondta az Újszövetség görög szövegét előadásain.

Simai Erdős József (1888–1914) árva gyermekként végezte el a Kollégium iskoláit. Ott Balogh Ferenc tanítványa. Bécsben Eduard Böhl, a hitvallásos ébresztő elberfeldi református lelkész, Kohlbrügge vejének famulusa. Elberfeldben ismerkedett a gyakorlati lelkészi szolgálattal. Pancsovai majd újsóví lelkész volt ezekben a német nyelvű református gyülekezetekben lelkészkedett debreceni professzorságáig. Kiemelkedő tette volt, hogy 1884-ben megjelentette saját fordításában a teljes Heidelbergi Kátét magyarul, mert addig a XVIII. század második felében a cenzúra által megcsonkítottan adták ki Magyarországon. 1891-ben doktorált Bécsben. 1909-ben a genfi egyetem tiszteletbeli doktori címmel tüntette ki. Számos munkát bocsátott közre önálló kiadványban. Ezek túlnyomó része újszövetségi tárgyú. Termékeny cikkíró, sok szaklapnak dolgozott, a *Pallas Nagy Lexikonának* munkatársa. Az egyetemről 1928-ban vonult nyugalomba.

A III. teológiai tanszék professzoráról, Tóth Mihályról (1857–1879) már szótunk. Utóda Alsócsernátoni Csiky Lajos (1881–1914) csak a teológiát végezte Debrecenben, de Balogh Ferenc hatása meghatározta egész életét. Skóciában tanult és az ottani református egyházi ébresztő irány debreceni munkása. Teológiai tanártársai közül kiemelkedett irodalmi termékenységgel. Elsősorban a gyakorlati teológia tárgykörét gazdagította írásaival, de egyháztársadalmi és belmissziói munkáival úttörő szerepet játszott ezen a téren. Életét és munkásságát megismerve méltatlan a két világháború között támadt lekicsinylő értékelése és lovagi címének gúnyolása. Kiemelkedő munkájáért kapta a királytól, akárcsak Erdős József a limai előnevet.

A IV. teológiai tanszéket 1866-ban alapították és első professzorául Balogh Ferencet (1866–1913) hívták meg. Halála után az egyetemmé válásig már nem töltötték be katedráját. Debrecenben a teológiát végezte az 50-es években. Seniori hivatalt viselt és mint kiszemelt kollégiumi professzor 1863–65 között külföldön tanult. Akkor még magyar irodalmár akart lenni, de az egyháztörténet alapítandó tanszékére hívták meg. Külföldi tanulmányútján magába szívta a francia református, a skóciai és angliai ébresztő teológia különböző irányainak hatását. Élete a teológiatörténet, kegyességtörténet és az ifjúság sokoldalú, öntevékeny munkára nevelésében korszakalkotó. Ezek azonban más fejezetekben kapnak megvilágítást.

1861–1914 között nem volt teológiai tanár Debrecenben, aki annyit publikált volna mint ő. Nyomatott munkáinak száma meghaladja a háromszázat. Mindenekelőtt az egyház-, a magyar történet és az irodalomtörténetet művelte, de más jellegű, köztük ismeretterjesztő írások is találhatóak. Rendkívüli népszerűségét mutatja, hogy az ifjúság 1909-ben Erdős Károly senior kezdeményezésére márványtáblával jelölte meg Balogh Ferenc kedvenc előadótermét. E terem ma is az ő nevét viseli.

Az V. teológiai tanszéket 1884-ben az ószövetségi írásmagyarázat számára alapította az egyházkerület, s ezzel elválasztotta az írásmagyarázati tanszéktől, amelyet újszövetségi írásmagyarázatnak minősített át. Az ószövetségi tanszék első profeszszora Bethlendi Endre (1884–1888) lett.

A Kollégium zseniális növendéke volt, aki végig járta a diáktisztviselők útját a seniorságig. Négy évet töltött külföldi ösztöndíjon. 1887-ben súlyos betegség tette munkaképtelenné. Három nagyobb tanulmányt közölt a *Debreceni Protestáns Lapban*, egyet az akadémiai értesítőben.

Az ószövetségi tanszéken Dicsőfi József (1887–1890) volt a következő profeszszor. Menyhárt János utódául választották ugyan 1887-ben az újszövetségi tanszék-re, de Dicsőfit áttették először Bethlendi helyettesítésére az ószövetségi tanszék-re, majd ott véglegesítették. Kollégiumi diák volt. Seniorságot viselt. Menyhárt János választotta ki utódjául 1883-ban. Dicsőfi itthon és Lipcsében készült az írásmagyarázati katedrára. 1890-ben debreceni lelképásztori állásba távozott. Irodalmi munkássága is inkább a gyakorlati lelkészkedés körébe vág. „Aranyszájú” papnak emlegették a kortársak. Az egyházi közéletben egyházkerületi főjegyzőségig emelkedett. Utca viseli nevét Debrecenben.

Sass Béla (1890–1914), mint annyi más kollégiumi profeszszor, szintén a Kollégium saját diákja, seniora volt. Három félévi berlini tanulással is készült a tudományos munkára. 25 évesen lett profeszszor. Néhány nagyobb, jobbára ószövetségi dolgozata jelent meg részben önállóan, részben évkönyvben. Szerkesztette a *Debreceni Protestáns Lapot*. Az egyházi közélet tevékeny munkása. Tóth Sámuelhez hasonlóan különböző testületek, így a Kollégiumi Igazgatótanácsnak, az Egyetemes Konventnek és az 1904–1907 között ülésezett törvényalkotó zsinatnak jegyzője. A konventi és zsinati jegyzőkönyvek nyomtatásban történő kiadása és az 1907. évi magyar református törvénykönyv nyomdába bocsátása az ő feladata volt. Kitűnő adminisztráló tehetsége és nagy munkabírása volt. Egyetemi tanárrá nevezte ki a miniszter 1914-ben az új debreceni egyetemre, ahonnan 1928-ban ragadta el a halál.

A VI. teológiai tanszéket a belmisszió tanítására 1913-ban létesítette az egyházkerület. Kiss Ferenc püspökladányi esperes lelkészt választotta arra. Méltán, mert a belmisszió, a társadalmi felemelkedés munkaterületén ő már bizonyította ismereteit és rátermettségét. A teológiát végezte Debrecenben. Volt senior és bécsi ösztöndíjas éve után hamarosan földesi majd püspökladányi lelkész. Püspökladányban ifjúsági egyletet, református népkönyvtárat, református dalárdát, télen felolvasóesteket, gazdakört, hitelszövetkezetet, földbérli szövetkezetet, 300 szegény családnak házáépítési akciót szervezett, terjesztette a Bibliát és más egyházi kiadványokat. Bevezette az esti bibliamagyarázatot. Az egyetem első rektorává őt nevezte ki a kultuszminiszter 1914-ben. 1931-ben megszervezte és 1945-ben bekövetkezett ha-

láláig vezette az Országos Református Szeretetszövetséget. Irodalmi művei többnyire beszédek és irodalomtörténeti értekezések, cikkek, de írt bevezetést a lelkigondozás és a belmisszió elméletébe és más elméleti teológiai dolgozatokat is.¹³⁹

7. Az egyetem alakulás története

Mintegy fél évszázadig vajúdott a Debrecenben 1914 őszén megnyílt egyetem létesítésének kérdése. Az egyetem túl azon, hogy létében érintette a Kollégiumot, még ráadásul magától a Kollégium tanári karától és fenntartó testületétől kapta alap gondolatát és e két testület volt legállhatatosabb szorgalmazója megvalósításának.¹⁴⁰

Magyarországon református, vagy akár közös protestáns egyetem sohasem volt. Szükség lett volna rá. Bethlen Gábor orvosi kar nélküli háromfakultásos csonkaegyetem alapítását kísérelte meg. Hiába volt azonban a herborni egyetem tanári karának szerződtetése, a fejedelem nem érte meg műve teljességre jutását. Gyulafehérvárott neves kollégium lett az eredeti tervből, de egyetem nem. 1760 táján maga a királyi udvar kezdeményezte magyarországi protestáns egyetem alapítását. A külföldi tanulmányutakra járó protestáns diákok által kivitt pénzt akarta a határokon belül tartani. A protestánsok ellenállásán bukott meg a terv. Nem akartak szellemileg elszakadni hittestvéreiktől és a nyugati kultúra friss forrásaitól.¹⁴¹ 1796–97-ben egy református egyházkerület kezdeményezett az evangélikusokkal és ortodoxokkal közös egyetem felállítására mozzalmat. Nem valósult meg az sem.¹⁴²

Hazafias és protestáns egyházi és művelődési érdek vezette az egyházkerületi közgyűlést a kollégiumi felsőoktatás erősítésére 1861 október 2-i határozata meghozatalakor: „Mind általában az alapos tudományosság, mind különösen a magyar protestantizmus egyházi és művelődési érdekei múlhatatlanul megkívánják, hogy a jogi és teológiai tanfolyamok főiskolánkban is egy minél erősebb és kimerítőbb bölcséleti tanfolyam által támogattassanak.”¹⁴³

1860/61-ben a jogakadémia visszaállítására készült tervezet bevezetőjében azt hangsúlyozták a terv készítői, hogy a joghallgatók, mint leendő protestáns egyháztagok és az egyház védői ismerjék meg a teológiai alapfogalmakat és az egyháztörténelmet. Ugyanakkor a teológusok sajtátsák el a haza polgáraitól megkívánt jogi ismereteket.¹⁴⁴

Az 1860-as évek második felében a protestáns egyetem terve ismét felvetődött. A gondolatszabadság garanciáját látták biztosítva a protestáns egyetemi oktatás által.

1870. május 5-én dr. Török József kollégiumi orvos és bölcsésztanár a Kollégium új épületének alapkövetételén elmondott ünnepi beszédében fejtette ki, hogy miért kell a Kollégiumnak állami egyetemmé fejlődnie. A legvirágzóbb főiskola. Földrajzi helyzete is predestinálja egyetemmé alakítására. A református egyház és Debrecen város anyagi ereje elégtelen ahhoz, hogy egyetemmé emelje a Kollégiumot, tehát az állam tegye meg azt. Megteheti, mert a magyar reformátusság érdekei soha sem ellentétesek a magyar haza érdekeivel. A beszédnek az adott aktualitást,

hogy az ország második egyetemének megszervezése akkor volt napirenden, s reménykedtek, hogy az Debrecenben létesül. Tévedtek. Kolozsvárott nyílt meg.¹⁴⁵

Negyvennégy év telt el, amíg megnyílt a debreceni egyetem és pedig egészen úgy, ahogy Török József javasolta. A reális helyzetfelmérést a kortársak csak nagy sokára tették magukévá. Először az evangélikusokkal közös protestáns, majd Debrecen várossal közös városi református, végül olyan állami egyetemet terveztek, amelyhez a református egyház és Debrecen város anyagi tehetsége szerint hozzájárul, sőt a Kollégium épületét és könyvtára használata lehetőségét adja.

1874. április 10-én a Kollégium főiskolai tanári kara a kormány felsőoktatási törvényjavaslatáról készített munkálatában kitért arra, hogy a magyar protestantizmusnak Debrecenben közös egyetemet kellene alakítania. Az egyházkerület közgyűlése elfogadta a javaslatot és megkereste a protestáns egyházkerületeket az egyetem létesítése ügyében.¹⁴⁶

1875-ben a jogakadémia negyedik évfolyamának megnyitását azzal határozta el a közgyűlés, hogy az első lépcsőfok lesz a tervezett protestáns egyetemhez. De sem a református, sem az evangélikus egyházkerületek nem mutattak hajlandóságot egyetem alapítására. Majd 1878-ban a dunántúli református egyházkerület tette magáévá a Debrecenben kifejlesztendő protestáns egyetem eszméjét. A következő években a tiszántúli és a dunántúli egyházkerület közgyűlése többször tárgyalta a kérdést. A debreceni professzorok 1878-ban összegyűjtötték saját körükben egy tanár évi fizetésére szolgáló összeget. A gyűjtést a dunántúli egyházkerületben is megkezdték.

Az 1881. évi debreceni zsinaton bölcsészeti kar és vele kapcsolatos tanárképző terve szerepelt egy felállítandó protestáns egyetem részeként. Ott azonban nem nevezték meg Debrecen a bölcsészkar székhelyeként. Egyik református főiskolát említették diplomatikusan. A határozat végrehajtása céljából az egyetemes konvent a tiszántúli egyházkerülethez fordult javaslatért 1886-ban. Akkor a püspök azonban azt jelentette, hogy a Kollégiumtól nem várható anyagi áldozat bölcsészkar létesítésére. 1889-ben az Egyetemes Konvent jobb időkre halasztotta a bölcsészkar ügyét. Közben pedig tehetős református egyháztagok jelentős alapítványokat tettek a debreceni egyetemre. Köztük kimagaslott 1888-ból Soós Gábor hajdúnánási ügyvéd 50 ezer forintos alapítványa. Időközben teológiai fakultás szervezésének a terve is szőnyegen volt. A kolozsvári egyetem mellé óhajtották megszervezni azt és meg is valósult. Természetesen gyengítette a debreceni egyetem lépcsőzetes életre hívását ez a Kolozsvárott megszervezett fakultás. Ott egy meglévő állami egyetem mellé alapítottak 1895-ben egyetemi jogú, de református egyházi teológiai fakultást. Az 1892-es évben a református zsinat kéréssel fordult az evangélikus zsinathoz, hogy az anyagilag támogassa a kolozsvári egyetemhez református vagy bekapcsolódása esetén protestáns teológiai fakultás szervezését. Válaszul az evangélikus egyház egyetemes gyűlése is megkereste a református egyházat, hogy anyagilag járuljon hozzá a budapesti egyetemen közös protestáns teológiai fakultás megszervezéséhez. A két egyház kerületi szinten tanulmányozta a kérést. Ez azonban eredményre nem vezetett, csupán arra, hogy az anyagi erőket megosztotta, és Debrecen esélyeit is csökkentette, hiszen így meglehetősen magára maradt.

1892-ben Debrecen város 200 ezer forintos, azaz 400 ezer koronás alapítványt tett az egyetemalapítást megkönnyítendő két kollégiumi jogi és két bölcsészeti tanszék költségeire. Az az év nagy lendületet adott a magánszemélyek adakozásának is. Kövesdi János és felesége, Bekecs Sára debreceni cívis 50 ezer, özv. Hegyi Mihályné debreceni lakos, a Nagytemplom mögött látható gályarab-emlékoszlop felállíttatója 1893-ban 20 ezer forintot hagyott a Kollégium egyetemmé fejlesztése céljára, hogy csak a nagy összegű magánadományokat említsük. Debrecen református egyházközsége 1892-ben 50 ezer forintos alapítványt tett egy tanszék költségeire. Úgyhogy 1895-ben már 536 618 forint 24 krajcár azaz 1 073 236 korona 24 krajcár szerepelhetett az egyházkerületnek szóló jelentésben, mint a debreceni egyetemre begyűlt alapítvány. A jogi és a bölcsészeti tanszékek számának szaporítása elől részben elhárult az akadály. 1895-ben két jogi tanszéket fel is állított az egyházkerület a városi alapítványra.

A lassan tengeri kígyó hosszúságúra nyúló ügynek lehetetlen és szükségtelen minden részletét nyomon követnünk. Voltak kalandos elképzelések. 1896-ban Szabó József városi főszámvevő 10 ezer hold eladását javasolta a városnak a Hortobágy birtoktestéből, és az azért befolyó kétmillió forint felhasználásával a Kollégiumot egyszerűen egyetemmé fejleszthetőnek képzelte. A Hortobágy tulajdonjoga azonban vitatott volt, eladása így megoldhatatlan. 1906-ban Jászi Viktor jogtanár napilapokban arról cikkezett, hogy évi 200 ezer korona folyósításával a város hozzásegítheti az egyházat, hogy egyetemmé fejlessze a Kollégiumot. Kertész János debreceni módos cívis a Hortobágy jövedelméből látta ugyanígy felállíthatónak az egyházzal közösen a Kollégiumban az egyetemet. Jászi és Kertész javaslatát a város törvényhatósága tárgyalta. A római katolikus plébános és az izraelita hitközség elnöke egyaránt támogatta. Hajdú vármegyében is mozgalom indult az egyetem felállítása érdekében.

A közérdeklődés ébrentartása mindenképpen hasznos volt. 1908-ban megnyílt a bölcsészeti akadémia és fokozatosan szaporodtak tanszékei, ugyanez történt a jogakadémiával, sőt még a teológiával is.

1904-ben megnyílt a második budapesti református zsinat, s a debreceni egyetem ügyében hozott határozata gyakorlatilag elutasító volt.¹⁴⁷ Nem maradt más, a város és az egyház erőforrásainak elégtelen volta tudatában, mint az, hogy az állam segítségét nyerjék el. A város 1908-ban jelenti be a kormánynak négy karú egyetem iránti igényét. Ehhez csatlakozik az egyházkerület is. 1911-ben zajlanak le a döntőnek nevezhető tárgyalások a kormány és Debrecen, valamint az egyházkerület között. Ekkor eldől, hogy az egyetem a Nagyerdőn épül. Eredetileg a hittudományi, jogi és bölcsészeti kart a Kollégiumban, valamint az Egyháztéren (ma Kálvin tér) a Péterfia utca eleje és a Vár utca között volt egyházi tulajdont képező házak helyén, ahol ma sokemeletes mozaikburkolatú építőipari székház áll, akarták elhelyezni. Az orvosi kar klinikáival a Wesselényi utca – vasúti sínek és a Homokkert által határolt részen helyezkedett volna el.

A város 3 millió koronát, az egyetem területének közművesítését, a villamos vonalának az egyetemig kivezetését és 112 hold és 238 négyszögöl földterületet bocsát a megegyezés szerint az egyetem rendelkezésére. Az egyházkerület lemond a Kollégiumban kifejlesztett teológiai, bölcsészeti és jogakadémiájáról. Azok be-

szüntetik működésüket. Professzorai pályázhatnak az új egyetem tanszékeire. Az egyházkerület évi 70 ezer koronát fizet az államnak a teológiai kar teljes fenntartására, viszont tanár csak református lelkészi oklevéllel rendelkező személy lehet. A Kollégium helyet ad az egyetem hittudományi, jogi és bölcsészkarának, valamint az orvosi kar dékáni hivatalának, míg el nem készül az egyetem új épülete és a klinikatelep. A három fakultás és az orvoskar dékáni hivatalának dologi kiadásait fedezi, amíg a Kollégiumban lesznek. Engedélyezi az egyetem számára a főiskolai könyvtár használatát.

1912. évi XXXVI. tc. néven megalkotta az országgyűlés és szentesítette a király a Debreceni m. kir. Tudományegyetem alapításáról szóló törvényt. A kultuszminiszter évenként növekvő rendben óhajtotta az egyetem négy évfolyamát megnyitni. A Kollégium főiskolái ugyanilyen rendben szüntették volna be évfolyamaikat. Az egyházkerület felajánlotta, hogy három éven át évi 60 ezer koronát fizet, ha egyszerre négy évfolyammal kezdi meg működését az egyetem. Úgy lett. 1914. március 14-én pályázatot hirdetett 28 debreceni egyetemi tanszékra a kultuszminiszter. Ezek hittudományi, jogi és bölcsészeti tanszékek voltak. A Kollégium főiskoláinak 24 tanszéke közül 3 üresen állt. Kettőről a főiskolák megszűntével nyugdíjba ment a professzor, a többi 19 tanszék birtokosa pályázott egyetemi tanszékra és 17 kinevezést kapott 1914 augusztusában, 2 pedig a következő években.¹⁴⁸

1914. június 3–5. napjain együtt ült az egyházkerületi közgyűlés. Szentpéteri Kun Béla jogakadémiai professzor, akadémiai igazgató vezetésével az akadémiai tanári kar részt vett a közgyűlésen. Az akadémiai igazgató búcsúzott tanártársai nevében a közgyűléstől, az egyház és a Kollégium vezetőitől. Baltazár Dezső püspök válaszában áttekintette azt az erőfeszítést, melyet az egyházkerület tett az egyetem felállításáért. Igaz, hogy annak a „protestáns egyetem lett volna az igazi koronája. (...) Ha a magyar nemzeti művelődés az ellenkező szelek fúvása mellett csak úgy tudhatott magának újabb szilárd templomot építeni, ha fundamentumába egy református intézmény gránitköveit építi bele: odaadjuk a gránitkövet”. A professzorokhoz fordulva így fejezte be beszédét: „És most elbocsátjuk önöket (...) Amit örökségül vettek világosságban és szabadságban, azokat a kincseket gyarapítva adják tovább az örök jövődönék.”¹⁴⁹

1914. június 9-én megtartották az utolsó évváró ünnepélyt a főiskola teológiai, jogi és bölcsészeti akadémiáján. A teológiának 1950-ben történt visszatéréig a Kollégiumnak nem volt főiskolai tagozata.

III. A KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE 1914–1950 KÖZÖTT

A Kollégium és az egyetem kapcsolata igen szoros maradt. Az egyetem a Kollégium épületében nyílt meg. A rectori hivatal számára három, a hittudományi karnak nyolc, a jogi karnak további tizenegy, a bölcsészeti karnak tizenegy, a kvestornak egy termet kért a kultuszminisztérium. A teológiának használati jogot biztosítottak az Oratóriumra és az énekeremre. A díszterem aula gyanánt szolgál az egyetemnek, míg a kistanácsterem a professzor kari ülések és a jogi vizsgák

lebonyolítására. A tanévnyitó és – záró istentiszteletekre az egyház a Nagytemplomot bocsátja rendelkezésre. Az egyetemi ifjúság használhatja a kollégiumi tornatermet, egyesületei számára pedig két további termet kap. A termek berendezését a Kollégium adja, illetve az állam szerzi be, ahova úgy látja jónak. A Kollégium alkalmazottaira vár az egyetemi helyiségek takarítása, fűtése, mivel az egyetem csak minimális irodai és inkább eljárói feladatot ellátó pedellusokat alkalmaz s csupán két szolgát. A főiskolai könyvtár használata az egyetem tanárai és hallgatói számára rendelkezésre áll. Az olvasótermen óhajtott az állam némi átalakítást.¹⁵⁰

A Kollégium hely szempontjából 1913/14-ben kedvező helyzetbe jutott. 1914 tavaszán a gimnázium átköltözött a Kollégiumból a Péterfia utca elején megépült impozáns épületébe. A Kollégium hátsó udvarán a magasföldszintes tápintézeti épületre két emeletet építettek 1912/13-ban, ahol 180 férőhelyes akadémiai internátust rendeztek be. Mire azonban az egyetem megnyitására került sor, akkorra kitört az I. világháború. A Kollégium főiskolai internátusából hadikórház lett. Az óépület jelentős részét szintén katonai célra foglalták le. Az egyetem a Péterfia utca elején álló gimnázium épületében nyert elhelyezést.¹⁵¹

A katonaság távozása, a szükséges fertőtlenítések és javítások után 1917 elején jutott használatába az egyetem a számára kijelölt kollégiumi helyiségeknek. 1919. április 23-tól 1919. december 10-ig a román, 1920. március 11-től egy időre a nemzeti hadsereg vette igénybe a Kollégium egy részét.¹⁵² Az egyetem központi épülete 1932. május 15-i ünnepélyes átadásáig az egyetem három fakultásának hivatalai és helyiségeinek jó része a Kollégiumban maradt. 1932. május 18-án az egyházkerületi közgyűlésen a rector vezetésével minden fakultásról megjelent egy professzor és megköszönte, hogy a Kollégiumban helyet biztosítottak az egyetemnek. Aztán e fakultások fokozatosan, de még abban az évben kiköltöztek a központi egyetemi épületbe.¹⁵³ Akkor mondott búcsút a Kollégium egykori akadémiai örökében falai között működött egyetemi fakultásoknak. A Teológiai Fakultás is akkor költözött az egyetem központi épületébe.

Az egyetem megalakulásától fogva laktak egyetemi hallgatók a Kollégium főiskolái internátusában, és étkeztek a tápintézetben. Nem csupán az 1941–42-es tanévtől teljes létszámmal a Kollégiumban lakó teológiai hallgatók, hanem bölcsész, jogász és orvostanhallgatók is. A Kollégium kedvezményekben is részesítette az egyetemi hallgatókat.¹⁵⁴

Kellemetlen esemény is adódott, amennyiben a 20-as években az államkincstár beperelte az egyházkerületet, mert nem fizette a háború után a teológiai fakultás fenntartására megígért évi 70 ezer koronás hozzájárulást. 10 millió koronát meghaladó vagyona ment hadikölcsönben tönkre a Kollégiumnak. Az infláció maradék alapítványi tőkéjét is elértektelenítette. Nem volt miből fizetnie. Az állam évi 81 200 pengőt követelt visszamenőleg az elmaradt hozzájárulás fejében. Végül 1931-ben az állam megegyezett az alperessel. Az egyházkerület elismerte fizetési kötelezettségét, de az állam amíg az egyetem a Kollégiumban működik, addig nem követeli a szóban forgó hozzájárulást. Aztán pedig hajlandó lesz az összegről újra tárgyalni és a Kollégium anyagi helyzetéhez mérten állapotodnak meg arról.

Az egyetem számos jelét adta annak, hogy a Kollégium örökösének tekinti magát. A főként hittanhallgatókból álló Kollégiumi Kántus az egyetemi ünnepege-

ken Kollégiumi Kántus – Egyetemi Énekkar néven lépett fel. Egyetemi ünnepségeken a Kollégium egykori Tűzoltó Társaságának gerundiumait, majd azok mintájára iparművésszel tervezetett nagybotokat vittek az egyes fakultások dékánjai, karai előtt a kollégiumi diákegyenruhába öltözött hallgatók. A Hittudományi Kar jelvényévé tett gerundium tetején egy kakas áll. Az egyetemi díszudvar falán kiváló kollégiumi tudósok és egyházkerületi vezetők neve olvasható. Az egyetem előtt, Melius Juhász Péter, Huszár Gál, Szenci Molnár Albert és Komáromi Csipkés György szobra díszíti a parkot.

Változott az egyetem megalakulása után a Kollégium vezetése. Az utolsó akadémiai igazgató előterjesztésére 1914-ben az egyházkerületi közgyűlés hozott határozatot a Kollégium új vezetéséről, és a megszűnt akadémiai tanszakok helyére felsőoktatási intézetet állított be. A felsőoktatási intézet valójában főiskolai intézet jellegű volt hivatva kölcsönözni a Kollégiumnak, de nem tanítással foglalkozó intézet, inkább intézmény volt. Fő célja, hogy a diákjóléti kollégiumi szolgáltatásokat kiterjessze az egyetemi hallgatókra. Említettük már, hogy az egyetemi hallgatók és nemcsak a kötelezően bentlakó teológusok, továbbá tanárképző intézeti tagok, hanem a férőhelyektől, szociális helyzetűtől függően más egyetemi hallgatók is, jogászok és orvostanhallgatókat beleértve, igénybe vehették a Kollégium főiskolai internátusát és tápintézetét, sőt kedvezményeket nyerhettek el egészen a legációba menésig. Azok az egyetemi polgárok, akik a Kollégium internátusába felvételt nyertek, egyszersmind a Kollégium felsőoktatási intézetének tagjai lettek. Mint kollégiumi felsőoktatási intézeti tagok kaptak helyet a Kollégiumban.

A felsőoktatási intézet élén a kollégiumi igazgató állt, akit az egyházkerület választott. Egyben vezetője volt a Kollégiumnak, hasonlóan a korábbi akadémiai igazgatókhoz. A kollégiumi igazgató mellé ugyancsak az egyházkerületi közgyűlés felsőoktatási felügyelő bizottságot kért fel a debreceni egyetemi tanárokból. A hittudományi kar tagjai valamennyien hivatalból tagjai voltak e felügyelő bizottságnak. A többi bizottsági tagot az egyetem más karaiból kérte fel az egyházkerületi közgyűlés. Később a javaslattevő Szentpéteri Kun Béla volt kénytelen megállapítani, hogy a felsőoktatási felügyelő bizottság összetétele nem volt szerencsés.

Az egyetemi tanárok egy része úgy érezte, hogy a Kollégium gyámkodni akar az egyetem felett, és ezért fogja munkába tanárai egy részét. A kollégiumi tanárok pedig elégedetlenek voltak, mivel a megszűnt akadémiai tagozatok tanárainak fellettük terhesnek érzett uralmát rakja rájuk az egyházkerület az egyetemi tanárokból összeállított kollégiumi felsőoktatási felügyelő bizottság által, holott a teológiai tanárok kivételével a többi professzornak nincs kollégiumi és egyházi érdekeltisége.¹⁵⁵

A Kollégium és az egyetem maradandó kapcsolatát képezte két intézet, melyekkel külön fejezetben foglalkozunk. A Református Lelkészképző Intézet és a Református Tanárképző Intézet mindvégig a Kollégium szervezeti keretében működött és léte szorosan össze volt kötve a debreceni állami egyetemével. Az 1914-gyel kezdődött korszak végleges szemléleti változást eredményezett a Kollégium tagozatainak besorolásában. Első helyre a lelkészképző, utolsóra a tanítóképző, majd megalakulása után a polgári került.

1. A Lelkészképzőintézet

1914-ben 189. számú határozatával alkotta meg az egyházkerületi közgyűlés a Lelkészképzőintézetet. A Felsőoktatási Tanács hamarosan megalkotta az intézet szabályzatát, amit az egyházkerületi elnökség 1914. október 31-én ideiglenesen jóváhagyott. A jóváhagyás napján nyílt meg a lelkészképző 108 hittanhallgatóval. Igazgatója Kiss Ferenc ny. r. egyetemi tanár, a belmisszió és cura pastoralis tanszék vezetője lett. Mellé docensül Erdős Károlyt választotta az egyházkerületi közgyűlés. Hamarosan második docensi állást is szervezett a Kerület. Arra Varga Zsigmond, nagykönyvtári ideiglenes könyvtártisztet, a budapesti egyetemnek 1911 óta keleti nyelvészeti doktorát választotta. Mitrovics Gyula volt bölcsészeti akadémiai professzor, főiskolai internátusi igazgató pedagógiai szemináriumot tartott, Mácsai Sándor énektanár, a Kántus karnagya egyházi és műéneket tanított a hittanhallgatóknak az intézetben.

A lelkészképző célja az volt, hogy az egyetem elméleti képzése mellett a gyakorlati lelkipásztori szolgálatra egyházas szellemben készítse fel a hallgatókat. Egyházkerületi lelkészképesítő bizottság vette fel a lelkészi vizsgákat. Viszont csak az a debreceni m. kir. tudományegyetemen végzett hittanhallgató állhatott lelkészi vizsgára, aki elvégezte a Lelkészképzőintézetet és annak szabályosan lezárt lecke-könyvét bemutatta.

Az I. világháború bő alkalmat nyújtott a hittanhallgatóknak a hadikórházakban végzett szolgálatra. Beszélgettek, lelki vigaszt nyújtottak, a sebesültek helyett levelet írtak, sőt ápolási feladatot is láttak el tífuszos és kolerás betegek között. A Kollégiumban lévő hadikórház sebesültjeinek hetente műsort adott a diákság. A teológusok is kivették e hazafias és emberbaráti cselekedetből a részüket. A Kántus hetenkénti hangversenye különösen kedvelt volt a katonák között. Az oratóriumban naponként esti istentisztelet, praeces tartása adott gyakorlási lehetőséget a lelkészképző tagjainak. Vasárnap délelőttönként ifjúsági istentiszteletet tartott a senior és az esküdtfelügyelő az Oratóriumban. A felkészülést segítette a legáció ősi intézménye, ami egyúttal diákjóléti és a Kollégium fenntartását segítő intézmény volt. Minden esetre a három üdvtörténeti ünnepen gyülekezetekbe prédikálni és egyben adományt gyűjteni menő ifjak a gyülekezeti tagok, lelkészek között való forgolódást, emberekkel bánást és prédikálási praxist tanultak. A debreceni egyházközség viszont visszább szorította templomaiban a hittanhallgatók szolgálati terét. 1915. szeptember 12-től megszüntette a teológusok vasárnap délutáni kátémagyarázatát, 1916. január 1-től pedig a vasárnap délelőtti istentiszteletet megelőző bibliaolvasást, valamint a nagy és kistemplomi hétköznapi délutáni prédikálást. Ezek pótlására a lelkészképző belkörüleg igyekezett gondoskodni, de csak annyit tudott biztosítani, hogy vasárnap délután a III–IV. éves hittanhallgatók az Oratóriumban prédikáljanak.

A lelkészképzőintézetben viszont nemcsak gyakorlati képzés folyt, hanem elméleti is. Erdős Károly német és angol, továbbá szír nyelvet tanított, valamint egyháztörténetet. Varga Zsigmond héber nyelvi gyakorlatot, arabot, németet, ókori vallástörténetet adott elő. Nem csoda, hogy ezt sokan gúnyolták, és aggodalmaiknak adtak hangot a lelkészképző túlzottan elméleti képzése miatt. Egyházkerületi köz-

gyűlésen is égiekkel játszó földi tüneménynek, mások fiókegyetemmé fejlődő intézménynek aposztrofálták. Nem egészen jogtalan lehetett ez a bírálólat. Hiszen a szír, az arab, később szumirológia nem éppen a gyakorló lelképásztor mindennapi szolgálatának nélkülözhetetlen ismeretei. Azokat nyugodtan lehetett volna az egyetemre hagyni, ám ott Debrecenben akkor nem oktatták. A valóság az, hogy Erdős Károly és Varga Zsigmond gyülekezeti lelkészi gyakorlattal nem rendelkezett, elméletből ismerték, hogy mire van szüksége egy gyakorló lelkésznek. Mindketten elméleti tudósok voltak és azt tanították, amire készségük és a hajlamuk szerint szívesen vállalkoztak.¹⁵⁶

Ez a kezdeti túlterhelési állapot a későbbi évtizedekben is megmaradt. Különösen 1932 után vált nehezzé a helyzet. Akkor az egyetem jelenlegi központi épületében folyt az oktatás. Gondoljuk el, hogy a hittanhallgatók reggel kimentek a több kilométerre lévő egyetemre előadásokat hallgatni, aztán vissza a Kollégiumba ebédelni. Délután pedig órákat hallgatni, gyakorlatokat végezni a lelkészképzőben. Tanulásra alig maradt idejük és erejük. Elmélyült studiózásra meg egyáltalán nem. Mindehhez járult a lelkészképzőben is fennálló vizsgakötelezettség.

Az igazgatók változtak. Két rendes tanári állás szervezésére 1918 nyarán került sor. Az egyházkerületi közgyűlés Erdős Károly és Varga Zsigmond docenset lelkész-képzőintézeti nyilvános rendes tanárrá nevezte ki. Mellettük továbbra is előadók tevékenykedtek. Varga Zsigmond 1921-ben a Hittudományi Fakultás ny. r. tanára lett. Nemzetközi hírre tett szert vallástörténeti munkásságával. Ezután sűrűn váltogatták egymást a tanárok és az igazgatók a lelkészképzőben. Közülük Csikesz Sándor, Kállay Kálmán és Erdős Károly a debreceni egyetem hittudományi ny. r. tanárai lettek. Az előadók, lectorok soraiban is sűrű változások történtek. A legtöbb teol. professzor adott elő akkor is, ha nem volt előzőleg tanára vagy igazgatója a lelkészképzőnek. A lelkészképzőintézeti tanárság lépcsőfok volt az egyetemi katedrára. Az igazgatók többnyire az egyetem teol. tanárai soraiból kerültek ki. Leghosszabb ideig Kállay Kálmán professzor viselte a lelkészképzőintézet igazgatói tisztét. (1930-tól a 40-es évekig.) Nevezetes tanára volt 1940-től a Lelekészképzőnek Illyés Endre. Az Intézet 1950-ben szűnt meg, mert a Hittudományi Kar akkor kivált az állami egyetemből, és teológiai akadémiaként mint egyházi főiskola a Kollégiumban folytatja működését.

A lelkészképző gyakorlati képzése a 20-as évek közepétől javult. Bekapcsolódott az ifjúság a debreceni református egyházközség megélénkülő belmissziói életébe. Számos ifjúsági egyesület működött a lelkészképzőben, azokról monográfiánk más helyén van szó. Itt is megemlíthjük azonban közülük a nagy múltú Hittanszaki Önképzőtársulatot, mely 1869 óta működött. Lapja a *Közöny* 1870-től 1948-ig rendszeresen megjelent. A Kollégiumi Kántus szintén a lelkészképzőintézet kötelékébe tartozott. 1939-ben a rádió által is közvetített ünnepélyen és hálaadó istentiszteleten emlékezett meg 200 éves fennállásáról. Különleges kezdeményezés volt a Theologus Gyülekezet. 1941-ben hagyta jóvá szabályzatát az egyházkerületi közgyűlés (287. sz. határozattal.) Ebben a jövőben lelkészi szolgálatra készülő ifjak gyülekezeti szervezetbe tagolták bele magukat és saját presbitérium vezetésével éltek kegyességi életüket.

Élénk kapcsolatot tartott fenn a teológus ifjúság más hazai teológusképző protestáns tanintézetekkel 1929 óta. Diákcseré révén találkoztak egymással. Az elberfeldi Predigerseminarral szintén létesült diákcseré. 1934/35-től 1937/38-ig négy német lelkészjelölt, tanévenként egy-egy ismerkedett a debreceni református hittanhallgatók és a magyar reformátusság életével. A MEKDESZ, Soli Deo Gloria, Protestáns Diákok és más protestáns ifjúsági egyesületek munkájában tevékenykedtek a teológusok. A kollégiumi esküdtfelügyelővel az élen kezdeményezői voltak a debreceni hittanhallgatók a Kollégiumban a telepítési mozgalomnak. Széleskörű agitáció, gyűjtés, hetente egy vacsora feltétjéről lemondva és építőakciókat szervezve 1938-tól a felszabadulásig kb. 80 sokgyermekes tiszántúli magyar családot telepítettek a Dunántúlra, hogy emeljék ott a magyarság számarányát.¹⁵⁷

Számos oktatási és nevelési szempont tette indokolttá, hogy a hittanhallgatók valamennyien bent lakjanak a Kollégiumban. Az egyetem kiköltözése előtt azonban nem volt elég hely. Később a teológusok létszámának rohamos emelkedése nehezítette meg a bentlakást. Az 1940/41. tanévtől az I. éves, a következő tanévtől valamennyi hittanhallgatónak kötelező lett a bentlakás. Az 1940/41. tanév megnövelte a lelkészképzőintézet feladatát, mert életbe lépett az ötéves teológusképzés. A lelkészképző tanári karát az egyházkerületi közgyűlés 454–1942. számú határozatával kibővítette az egyetem Hittudományi Karának valamennyi rendes és rendkívüli teológiai tanárával. Igazgatója 1943. július 1. óta Vasady Béla teológiai professzor volt, aki 1945 novemberében ökumenikus küldetésben az Egyesült Államokba ment és a princetoni egyetem vendégprofesszora lett. Ettől az időtől kezdve helyettes igazgatói minőségben Czeglédy Sándor teológiai professzor vezette a lelkészképzőt.¹⁵⁸

Alapvető kézikönyveket letétként a Kollégiumi Könyvtár adott a lelkészképzőnek. A későbbiek során dicséretesen gyarapította az intézet könyvállományát részint új könyvek beszerzésével, részint elhunyt tudósok könyvtárával. A lelkészképző megszűntével a könyvtára beolvadt a Kollégiumi Könyvtárba.¹⁵⁹

Az 1924/25. tanévben iratkozott be az első nőhallgató a debreceni Református Hittudományi Karra és egyben a lelkészképzőintézetbe.¹⁶⁰ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindig minden hittanhallgató automatikusan lelkészképzőintézeti tag is lett. Előfordult, hogy tíz hallgató sem iratkozott be oda. 1914 és 1950 között a Hittudományi Kar egyetemi tagolású oktatási intézmény lévén, a kollégiumtörténetben nem tárgyaljuk. Szükséges azonban, hogy hallgatóinak létszámáról annyit mondjunk, hogy 1933/34-ben 207 fővel érte el a csúcst. 1943/44-ben viszont 51 főre esett vissza. A háború után örövendetesen növekedett a hallgatók száma, úgyhogy 1948/49 I. félévében a lelkészképzőnek 83 férfi és 5 nő volt a tagja.¹⁶¹

A háború megnehezítette a hittanhallgatók kollégiumi bentlakását. Az 1942–43-as tanévben a honvédség lefoglalta az egyetemi internátus épületét. A teológusok a nagyerdői diakonisszaintézetben kaptak helyet. A következő tanévben azonban gimnazistákat telepítettek inkább a diakonisszaintézetbe és a teológusok a Kollégium óépületének II. emeletén laktak. Nehezebb lett a helyzet a háború után. A Kollégium katonai igénybevétele még nagyobb mértékűvé vált, mint korábban így a teológusok a Kálvin tér 8. számú lelkészlakásban és magánházaknál laktak.

A II. félévben költözhetett a Kollégium óépületébe 20 teológus. Az 1946–47.

tanévben kapta vissza a Kollégium az egyetemi internátus épületét és ahogy renoválásával haladt, úgy tudta elhelyezni fokozatosan ott a teológusokat.¹⁶²

A II. világháború elmúltával az 1947/48-as tanévtől számos ökumenikus vendég kereste fel a lelkészképzőintézetet. Külföldi tanulmányútra hosszú idő után szintén az 1947/48. tanévben nyílt először lehetőség.¹⁶³

Az országos méretű hitébresztő missziói munkából a II. világháború után rendkívül lelkesen vette ki részét a teológus ifjúság. A lelkészképzőintézet keretében működött Theologus Gyülekezet komoly önkormányzati jogaival az ifjúság önnevelésének iskolája volt. A lelkészképzőintézet évkönyvet jelentetett meg 1943-ig rangos tanulmányokkal. *Közlöny* című újságját évente általában tíz számmal nyomatta. A Hittanszaki Önképző Társulattól örökölt lapot a Theologus Gyülekezet 1947–48-ban még hat alkalommal megjelentette. Az 1948–49. tanévben is megkezdte működését szerkesztősége, de 76 évi működése után meg kellett szűnnie a *Közlöny*nek.¹⁶⁴

2. *A Református Tanárképzőintézet*

Egy évtizedes előkészítés előzte meg a Debreceni Református Kollégium Tanárképzőintézetének megnyitását. 1925. február 1-én kezdte meg működését a Kollégium egyetemi (eredetileg főiskolai) internátusában. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 84.689–1925. sz. rendeletével felmentette a tanárképző hallgatóit azoknak a tárgyaknak egyetemi hallgatási, gyakorlási és vizsgakötelezettsége alól, amelyeket a tanárképzőben szakvezető tanároktól tanulnak. Az egyházkerületi közgyűlés 1925 májusában fogadta el a tanárképző szabályzatát. Ennek értelmében magyar irodalom és nyelvészet, német irodalom és nyelvészet, klasszika filológia, francia irodalom és nyelvészet szakcsoportban szakvezető tanárok oktatják a hallgatókat. Létesítenek számukra külön könyvtárat. A tanórák a könyvtári helyiségben folynak. Az intézet tagjai a főiskolai internátusban laknak és könyvtáruk is ott nyer elhelyezést. Református tanári pályájukra teológiai ismereteik és kegyességük elmélyítésével készülnek. Ennek érdekében félévenként egy teológiai tantárgyat hallgatnak vizsgakötelezettséggel az egyetem teológiai karán, továbbá bibliaórákról és más hitépítő alkalomokról gondoskodnak számukra.

Az egyházkerületi közgyűlés említett határozata három évre megválasztotta a tanárképző négy már működő szakvezető tanárát, Hankiss János egyetemi tanárt, Zsigmond Ferenc egyetemi magántanárt, debreceni református gimnáziumi tanárt, Benigny Gyula egyetemi magántanárt, debreceni református gimnáziumi tanárt és Bessenyei Lajos ugyancsak debreceni református gimnáziumi tanárt. Az igazgatói tisztségre Karai Sándor kollégiumi és egyetemi internátusi igazgatót már korábban kinevezték.

Az angol tanítását Thomas Welsh angol anyanyelvű egyetemi lector látta el 1930/31-ben. Az élnyelvek tanulása érdekében az 1925-ben jóváhagyott szabályzat egy skót és egy francia református bölcsész- vagy hittanhallgató működését irányozta elő. A francia szakos hallgatók évente három-, a német szakosok kéthónapos tanulmányi ösztöndíjat kaptak az egyházkerulettől, hogy az illető nyelvterületen gyakorolhassák a nyelvet. Az 1928 nyarán hozott egyházkerületi határozat a

latin-görög szakosoknak lehetőséget biztosított, hogy négyévi tanulmányi idejük alatt egyszer 2 hónapra olaszországi, 2 hónapra görögországi tanulmányútra menjenek. A tanulmányutakat általában csoportosan szakvezető tanárral tették meg a hallgatók.

Az egyházkerületi közgyűlés 1928-ban ismét három évre megbízta az addigi tanárokat, de célul tűzte ki a tanárképzőben tanító három gimnáziumi tanár főfoglalkozású tanárképzőintézeti alkalmazását. A tanárképző állandó tanári karának létesítése csak 19 év múlva valósult meg. Lényeges fejlesztés volt azonban, hogy 1930–31-re Kun Sándor református gimnáziumi tanárt, Tankó Béla és Mitrovics Gyula egyetemi bölcsészprofesszort szakvezető tanáru alkalmazzák. A gazdasági válság azonban derékba törte ezt az igyekezetet. 1931 augusztusában az egyházkerületi közgyűlés átmenetileg visszafejlesztette a tanárképzőt. Zsigmond Ferencet tartotta meg egyedül szakvezető tanárnak és a hallgatók segélyezését is csökkentette. 1931/32-ben csak Zsigmond Ferenc tanított a tanárképzőben. A következő évben pedig senki sem, mert Zsigmond Ferenc betegszabadságra ment. 1933/34. I. félévében Zsigmond újra megtartotta óráit, de 1934 februárjában betegsége miatt nyugdíjba ment. Karai Sándor sem tudta már ellátni megfelelően igazgatói feladatát. 1934. augusztus 1-től Péter Zoltán egyetemi magántanár, református gimnáziumi tanárt nevezték ki az egyetemi internátus igazgatójává és a tanárképzőintézet megbízott igazgatójává. Az új igazgató egyúttal szakvezető tanárként dolgozott. Az 1934–35-ös tanévtől új szakvezető Péterffy László református leánygimnáziumi tanár és Kun Sándor. Péter Zoltán csak 1942. szeptember 1-től volt megválasztott igazgató. A szakvezetésbe később bekapcsolódott ismét Tankó Béla és Mitrovics Gyula professzor, továbbá Benigny Gyula. 1940–41-től kezdődött a történelemoktatás a tanárképzőben, melyet Varga Zoltán egyetemi magántanár, a Debreceni Református Gimnázium tanára tartotta.¹⁶⁵

1947. március 18-i hatállyal az egyházkerület öt tanszéket állított fel a tanárképzőben és mindegyiket rendes tanár választásával töltötte be. Péter Zoltán igazgató a filozófia és pedagógia, Benigny Gyula egyetemi címzetes rendkívüli tanár a német nyelv és irodalom, Péterffy László a magyar irodalom, Szeles Miklós a teológiai tárgyak, Varga Zoltán a magyar történelem rendes tanára lett. Péterffy és Varga gimnáziumban is tanított ekkor, de fő alkalmazása ekkor már a tanárképző volt. Helyettes tanárként Lukács László nagykönyvtári igazgató angolt adott elő. Papp István gyakorló gimnáziumi tanár, egyetemi magántanár 1942 óta magyar és finn nyelvészetet, finn irodalmat tanított mint hároméves ciklusra megbízott előadó. Rajtuk kívül mások is tartottak előadásokat.¹⁶⁶

A tanárkar magas tudományos kvalifikációja, egy részüknek egyetemi rendes tanár volta, illetve Varga Zoltánnak később egyetemi katedrára emelkedése mutatja, hogy egészen nevezetes tanárok tanítottak a tanárképzőben. A szakvezető tanárok, illetve később a rendes tanárok is túlnyomóan egyetemi magántanári habilitációval rendelkeztek. Valamennyi rangos szakírói, tankönyvírói tevékenységet folytattak. Kiváló hallgatók is szép számmal kerültek ki a tanárképzőből 27 éves fennállása alatt. Az intézetnek összesen 614 tagja volt. 1936-ban sub auspiciis gubernatoris avatták doktorrá Végh Józsefet és Némedy Lajost.¹⁶⁷ Utóbbi a Kossuth Lajos Tudo-

mányegyetem professzora lett. Még sokan vannak tudományos és kulturális életünk kiválóságai közül, (például Fehér Lajos) akik a tanárképző növendékei voltak.

Az 1925-ben hozott egyházkerületi határozat értelmében a Nagykönyvtár letétként elegendő könyvet adott a tanárképzőnek ahhoz, hogy abból a saját intézeti könyvtárát rendezzen be. Az évek során aztán szépen gyarapította könyvtárát a tanárképző. A háborús károk ellenére 1952-ben megszűnésekor értékes könyvtárát adott vissza a Nagykönyvtárnak.¹⁶⁸

A Tiszántúli Egyházkerület már 1925-ben kérte a többi egyházkerületet, hogy járuljon hozzá a tanárképző költségeihez, hiszen az ország református gimnáziumainak képezik a tanárokat az ország első és egyetlen tanárképzőjében Debrecenben. A Dunántúli Egyházkerület volt az egyetlen, amely 320 aranykoronát ajánlott fel egy dunántúli tanárjelölt számára. Csak 1941-ben határozott úgy az Egyetemes Konvent, hogy a debreceni tanárképzőt az egyetemes magyar református egyház tanárképzőjének tekinti.¹⁶⁹

A tanárképző pezsgő szellemi életét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy sorozatot adott ki tanárai és tagjai tudományos dolgozataiból. A sorozat utolsó, 28. számú kötete *Értekezések az 1943. évről* címen jelent meg. Volt több olyan év, melyben az értekezésekből több szám is megjelent. E sorozat 13. száma a *Pallas Debrecina* címet viseli, melyet Zsigmond Ferenc szerkesztett az intézet tízéves fennállása alkalmából (Debrecen 1936.)¹⁷⁰

A Debreceni Református Kollégium Tanárképzőintézetét az iskolák 1948-ban bekezdett államosítása nem érintette. A Magyarországi Református Egyháznak a Magyar Köztársasággal 1948-ban aláírt Egyezménye hat református gimnázium működését biztosította. E gimnáziumoknak szükségük volt tanárutánpótlásra. Az 1948/49. tanévről megjelent kollégiumi értesítő úgy számol be a tanárképző életéről, mint aminek felozlatásáról szó sincs. Működött tovább öt rendes tanárával. A tagjainak létszáma sem csökkent, 27–25 között mozgott. Igazgatója változatlanul Péter Zoltán volt, aki 1943-tól 1952 januárjáig kollégiumi igazgató is volt. 27 évi fennállása után 1952-ben mégis megszűnt az intézet.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Tanácsának 1952. június 27-i ülésén javasolta Péter János püspök, hogy a négy egyházkerület elképzelése szerint a Debreceni Kollégium gimnáziuma kivételével ajánlják fel az államnak valamennyi református gimnáziumot. A Tiszántúli Egyházkerület ajánlja fel a Dóczy Leánynevelőintézetet. Az előterjesztésben a tanárképzésről nincs szó. A határozat elfogadta a püspök előterjesztését és kimondta egyebek között: „Miatán a református gimnáziumok egy kivételével megszűnnek, a debreceni református tanárképző intézet elveszti létjogosultságát. Ezért az egyházkerületi tanács az Egyetemes Konvent engedélyével a tanárképző intézetet megszünteti.”¹⁷¹

3. A gimnázium

Alig vette birtokba 1913 végétől 1914 tavaszáig húzódó átköltözésével a Péterfia u. 1–7. számú új iskolaépületet a gimnázium, hamarosan szűknek bizonyult az. A 12 osztályra tervezett iskolának 17-re emelkedtek az osztályai és az 1914-től 1950-ig tartó időszak legnagyobb részében általában annyi is maradt a számuk.¹⁷²

Az I. világháború éveiben a katonaság békén hagyta a gimnázium épületét. A román megszállás és azt követően a Nemzeti Hadsereg sem vette igénybe. Osztoznia kellett viszont a gimnáziumnak az egyetemmel, mert a Kollégiumból a katonaság kiszorította azt.

Az I. világháború hadba szólította a Kollégium gimnáziumának több tanárát és nagyon sok diákját. Rendet vágott a halál az ő soraikból is. Kivették részüket a megpróbáltatásokból az arcvonalban, a hadikórházakban és a hadifogságban egyaránt. 1914. október 14-én Galíciában esett el Újvárosi Szabó Gyula tanár. A harctéren és a hadifogságban szerzett betegségébe pusztult el Kiss Ferenc tanár 1922-ben. Súlyosan sebesült Bessenyei Lajos tanár. A gimnazistákat csapatostul hívták be katonának. 1915 tavaszán csak a VIII. osztályból 29-et, 1915 június végén 33-at, 1916 áprilisában és májusában 36 tanulót, akik között már VI. és V. osztályosok is akadtak. 1917/18-ban 92 diák rukkolt be. Az érettségizők gyorsított tanfolyamokon vettek részt és soron kívül tehettek érettségit. A katonaság szabadságolta időnként az érettségi előtt álló diákkatonáit, sőt azokat is, akik az osztályvizsgát sem tették le akár VIII. akár alacsonyabb osztályukban, hogy levizsgázhassanak. Az osztályvizsgákat is rövidített tanfolyam alapján állták ki a hadfiak.

Az I. világháború alatt megnőtt a gimnáziumban a magántanulók száma. Maga az iskola ajánlotta vidéki diákjainak a magántanulást, mert internátusi és tápintézeti helyeket képtelen volt biztosítani nekik. A tanulás színvonala sínylette meg mindezt, de így történt akkor az ország többi gimnáziumában is.

A Tanácsköztársaság ideje Debrecenben nem tartott soká. 1919. április 23-án bevonultak a román csapatok. Május 3-án Karai Sándor igazgató tanárkari értekezleten megejtette a tanárok igazolását. Politikailag nem talált kifogást az igazolás a tanári karnak a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartásában. Ezzel Karai Sándor megmentette a tanári kart attól, hogy majd az ellenforradalmi rendszer hatóságai igazoltassák.

A húszas évek gazdasági konszolidációja, továbbá Baltázár Dezső püspök 1922-ben és 1925-ben az Amerikai Egyesült Államokban tett gyűjtőútjai, továbbá az itthon is megújult adakozási készség segítette a Kollégium anyagi talpra állításában. A gimnáziumot is súlyosan érintették a Kollégium gazdasági veszteségei. Csak a hadikölcsönben 10 millió korona veszett oda. A Kollégium pénzügyeinek rendezése lehetővé tette, hogy a két világháború között a gimnazisták évente 55–60 ezer pengő támogatást kapjanak. Ez az összeg 90–100 tanuló egész évi ingyenes tanulására lett volna elég. Természetesen többen élvezték a jótéteményeket, hiszen nem minden tanuló kapott teljes ingyenességet. Az internátusi elhelyezés rendje is helyreállt a két világháború között és így a magántanulók száma optimálisan alacsony szintre szállt. Ne feledjük el, hogy a tanulók jóval több, mint fele debreceni lakos volt.

Az iskola munkája zavartalanul folyt 1919-től a II. világháború kitöréséig. A háborút közvetlenül megelőzően 29 rendes tanár és 5–6 helyettes tanár tanított 17 osztályban. A tananyag a református iskolák számára országos tanügyi hatóság által jóváhagyott tananyag volt. Mind a tananyag, mind a tankönyvek részletes felsorolása megtalálható az évente megjelent gimnáziumi értesítőben (ebben az időben évkönyv címet viselt) és 1941-ig összefoglalva is.¹⁷³

A II. világháborúban Debrecenben nem volt általános mozgósítás. Ezért a gimnazistákat nem hívták be katonai szolgálatra. A tanári karból viszont 1943/44-ben, az iskolaorvost is beleértve, nyolc tanár teljesített katonai szolgálatot. Az 1945/46-os tanévben még 5 tanár volt szovjet, egy pedig francia hadifogságban.¹⁷⁴

A gimnázium épületét 1942/43-ban hadikórház céljára vették igénybe. A tanítás a Kollégium óépületében folyt. Az 1943/44. tanévben 5 gimnáziumi osztály a Kereskedő Társulat Ferenc József út (ma Vörös Hadsereg útja) 8. szám alatti iskolájában talált helyet. Az iskolaév 1943. november 2-től 1944. április 1-ig tartott.¹⁷⁵ Mindez nem maradt hatás nélkül a tanításra. Sokkal kevesebb tananyagot lehetett elvégezni.

A harci cselekmények elültével az újjáalakult állami közigazgatás Révész Imre püspököt bízta meg a tankerületi főigazgatói teendők ideiglenes ellátásával. 1945. januárjáig töltötte be ezt a hivatalát a püspök és megbirkózott a nehézségekkel. Az iskolákat megnyitotta. Debrecen valamennyi gimnáziumából egy közös gimnáziumot szerveztetett ideiglenesen és 1944 novemberében részint a Kollégium óépületében, részint magánházakban a tanítást megkezdte. Az 1945/46. tanévben a Kollégium gimnáziuma önállósultan működött tavaszig a Kollégium óépületében, akkor költözhetett vissza a saját épületébe. A gimnázium épületének renoválása 1948-ban ért véget.¹⁷⁶ Nagy károkat szenvedett az iskola felszerelése, bútorzata, szertárai, könyvtárai.¹⁷⁷

A tanulmányi létszámmal külön fejezetben foglalkozunk, itt viszont el kell mondanunk, hogy a II. világháború végén és az utána következett nehéz időkben újra megnövekedett a magántanulók száma. Akár az I. világháború idején és közvetlenül azt követően maga az iskola kérte a vidékről jelentkező szülőket, hogy ha lehet magántanulónak írássák be gyermeküket, mert internátusi férőhelyet és tápintézeti ellátást alig tudott biztosítani a gimnázium. Az 1945/46. tanévben 943 tanulója volt a Kollégium gimnáziumának. Közülük 712 nyilvános és 231 magántanuló volt. A magántanulók száma addig soha sem emelkedett ennyire és a 943-as létszám is rekord 1849 és 1950 között.¹⁷⁸

Az iskolák államosítása változást hozott a gimnázium felépítésében. A Kollégium és annak gimnáziuma ugyan nem került államosításra, mivel a református egyháznak az állammal 1948-ban kötött Egyezménye mentesítette az alól. De az iskolaszerkezetben országosan végbement változást a református középiskoláknak is követniük kellett. 1948/49-től a gimnázium alsó négy osztálya állami általános iskolává alakult. Bent maradt a református gimnázium épületében, nagyjából ugyanazok a tanárok tanították ezeket az osztályokat, mint korábban. Részben ebbe a frissen szerveződött általános iskolába kerültek a kollégiumi polgári iskola államosított és általános iskolai felső tagozatba sorolt osztályai tanáraikkal együtt. Kifejlődött aztán a gimnázium épületében az általános iskola alsó négy osztálya is és közösen használta a gimnázium épületét a református gimnáziummal az általános iskola mindaddig, míg a gimnázium épületét el nem adta az egyházi hatóság az államnak. Ez volt az egyik ok, ami miatt az eladást kellett választani.

A gimnázium tanári karában nagy fluktuáció ment végbe 1914–1950 között. Az ekkor tanított rendes tanárok száma 60 körül mozgott. 1943-ig 55 ez a szám, a továbbiakban azonban nehéz megállapítani, hogy ki az egyházkerület által megvá-

lasztott rendes tanár. Van, aki elment véglegesen az iskolától, aztán mégis visszament. 1944-től pedig a kultuszminisztérium állástalan állami rendes tanárokat helyezt el rendes tanári státusukban az iskolánál, mert azokat állami iskolában elhelyezni nem tudta akkor. Ezek a tanárok részint az 1944–45-ben magyar részről kiűrték és az utódállamoknak visszaadott területekről érkeztek. Szükség is volt rájuk, hiszen számos tanár volt katonai szolgálatban és hadifogságban, illetőleg vonult nyugalomba 1945–46-ban. Még az is előfordult ebben az időben, hogy internálás miatt estek ki a munkából hosszabb-rövidebb időre. A publikálás is nehézségekbe ütközött 1944–46 között, 1949-től meg különösen. Részint a személyi körülményeik hiányoztak a nyugodt alkotó irodalmi tevékenységhez, 1949-től pedig inkább a publikáció külső körülményei rostálták meg azokat, akik sajtó alá adható írásokkal rendelkeztek, vagy olyanokat szívesen készítettek volna.

1949 őszén három tagozatban új tantervvel nyitotta meg kapuit a gimnázium. Kilenc osztállyal indult a tanévben, mert az első osztályok közül hármat nyitott meg. „A” jelzéssel a humán tagozatosat, „b” jelzéssel a reál és „c” jelzéssel a zenei tagozatosat. A humán és reál tagozat igazodott az állami tantervhez. Ebben az időben már különben is állami tankönyveket használt az iskola. A „c” osztály zenei tagozatára azért volt szükség az egyházi vezetőségnek, mert a református tanítóképzés megszűnőben volt, különben is a volt kántortanítók kántori szolgálatának nem volt tovább lehetősége. A zenei tagozat elsődleges feladata az lett volna, hogy a tanítóság kiesésével keletkező kántorhiányt enyhítse. E tagozat érettségire jogosító gimnáziumi tananyaga mellett alapos zenei és speciálisan egyházzenei képzést kaptak. A gyakorlatban sajnos nem vált be. Soraikból kiváló zenészek is lettek, de hosszabb ideig kántori szolgálatot végzőkről nem tudunk. Az I. c. osztály 44 tanulója kapott osztályzatot az év végén. Ebből 2 evangélikus 2 görög katolikus, 10 pedig római katolikus vallású volt. A két evangélikus tanulót nem számítva 12 olyan tanuló volt tehát az osztályban, akik közül senki sem lehetett református kántor vallásfelekezetének megváltoztatása nélkül. Ezt a felvételit intéző iskolai és egyházi hatóságnak is kellett tudnia. Később a zenei tagozat reál tagozattá minősült és az érettségi tárgyaiból azokat tanulták, amelyeket a nem zenei tagozatú reál osztály tanulói.

Az 1949/50. tanév a zenei tagozat megindulásával azért is korszakalkotó a kollégiumi gimnázium történetében, mert ezzel szűnt meg fiúgimnázium jellege. A zenei tagozatra szép számmal vettek fel lányokat is.¹⁷⁹

Az 1914–1950 között tanított és egyházkerület által megválasztott tanáraink lényegesen magasabb százaléka publikált mint az előző korszakban. Az előző korszakban letárgyalt 11 tanár működött és írt még 1914 után. Néhány kiemelkedő gimnáziumi tanárt a tanárképző tanárainak tárgyalásakor már ismerttünk. Ha csupán felsoroljuk a címzetes nyilvános rendkívüli egyetemi tanárokat; akkor a következő névsort kapjuk: Zsigmond Ferenc, egyúttal a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, Hoffer András (1921–1946), Benigny Gyula (1915–1947), Vekerdi Béla, (1922–1935). Egyetemi katedrára került Benigny Gyula, Varga Zoltán, Rapcsák András (1942–1949). A két utóbbi akadémiai tagságot kapott később. A Debreceni Teológiai Akadémia rendes tanára lett Varga Zsigmond (1942–1953). Más gimnázium igazgatójává lett a tanári karból; Vekerdi Béla, Molnár Pál

(1931–1941), Tóth Béla (1938–1941) és (1944–1971), László Géza (1939–1943 és 1952–1965), Nábrádi Mihály (1941–1949). Péter Zoltán (1932–1942) nem gimnáziumi, hanem kollégiumi egyetemi internátusi, tanárképző és kollégiumi igazgató volt. A tanárképző megszűntével Budapesten a Ráday-gyűjtemény igazgatója lett. Gazdag szakirodalmi működés van mögötte.

A más gimnáziumok igazgatóivá lett volt kollégiumi gimnáziumi tanárok valamennyien tevékeny szakírók voltak, de Tóth Béla irodalomtörténeti és tankönyvírói munkássága kiemelkedik közülük. Jelenleg is publikál.¹⁸⁰

Otrokócsi Nagy Gábor (1941–1952) irodalomtörténeti és nyelvészeti tanulmányaival, továbbá Tóth Bélával írott tankönyveivel már tanár korában kitűnt. 1952-ben a Magyar Tudományos Akadémia intézeti tudományos munkatársa lett és országosan ismertté tette magát művei révén.¹⁸¹

A gimnázium neves diákjainak felsorolása hosszú névsort igényelne és sok méltatást. A neves tanárok egy része ezúttal is a gimnázium egykori diákjai voltak. Egyetemi és főiskolai tanárok, akadémikusok, természettudományos kutatók, az irodalmi és művészeti élet és a politikai közélet kimagasló személyiségei kezdték pályájukat a Kollégium gimnáziumában 1914 és 1950 között. A magyarországi reformátusság három püspöke érettségizett a 40-es 50-es években a Kollégium gimnáziumában; Kocsis Elemér (1944), Kürti László (1950) és Kovách Attila (1953).

4. A Kollégium Leánynevelőintézete, Leánygimnáziuma, Leánylíceuma és Tanítóképzője

A Református Dóczi-Leánynevelőintézet Leánygimnáziuma, Leánylíceuma és Tanítóképzőintézete kapta a fejezet címéül szolgáló nevet az egyházkerületi közgyűléstől, amikor 1948. augusztus 25-i 122/a határozatával a Kollégium szervezeti keretébe tagolta. Az állammal 1948. október 7-én aláírt Egyezményben ez áll: „a debreceni református kollégium szervezetébe tartozó gimnázium, líceum és tanítóképző intézet, valamint a Dóczi leánynevelőintézet leánygimnáziuma, leánylíceuma és tanítóképző intézete.”¹⁸²

Ez már jogosan a Kollégium szervezetébe tartozónak tekinti a Dóczi intézeteivel együtt. Ez azonban 1948. augusztus 25 előtt nem volt így. A Kollégium tulajdonosa az egyházkerület volt, a Dóczié pedig a debreceni egyházközség. A két iskola egymástól teljes független volt. Mások voltak a hagyományai, a rendeltetése a Dóczinak, mint a Kollégiumnak. A Dóczi 1838-ban alapította a debreceni református egyházközség egyéves képzési idejű leánynevelőintézetül. 1842-ben azonban megszűnt. 1858-ban nyílt meg ismét, de már két évfolyamú intézetként. Az elemi iskola négy osztályának elvégzése után léptek a lányok ebbe a továbbképző intézetbe. Dóczy Gedeon 1874-ben került az intézet élére és keresztülvitte, hogy négyosztályos elemire épüljön a felsőbb leányiskola négy osztálya és így az iskola nyolcosztályos leánynevelőintézeté bővüljön. 1882-ben ezek mellé varróiskolát, a 90-es években női kereskedelmi iskolát alapított az egyházközség. Az 1899–1900-as tanévben megnyílt a tanítóképző a felső leányiskolával közös szervezeti keretben Dóczy Gedeon igazgatósága alatt, közös tanári karral. Dóczy Gedeon nyugalomba vonulásakor különült el és kapott saját tanári kart, igazgatót a tanítónőképző.

1913/14-ben kezdett leánygimnáziummá átfejlődni a felső leányiskola. Gimnáziumi tantervvel tanítottak addigi négy osztályában és kifejlesztették a felső négy gimnáziumi osztályt. 1916/17-ben tartották az első érettségi vizsgát. A Dóczy leánynevelő intézet szervezete 1916-ban azzal lett teljessé, hogy polgári iskolája alakult. Szervezete ezzel felfejlődött a Kollégium középfokú tagozataival azonos iskolákat működtető intézetté. Az igazi különbség nem az volt, hogy a Kollégiumban akkor éppen nem volt polgári, hanem az, hogy a Dóczyban nem volt felsőfokú oktatás, lelkész-képző és tanárképző.¹⁸³ Ennek ellenére a Dóczy a Kollégium méltó de független partnere volt.

1948-tól is megtartotta a Dóczy különállását a Kollégium többi tagozatától. A Kollégium addigi gimnáziuma vagy tanítóképzője semmi szervezeti összetartozásban nem volt közvetlenül a Dóczy Leánynevelőintézet gimnáziumával és tanítóképzőjével. Mindössze az kötötte őket össze jogilag, hogy a Kollégium tagozatai voltak. A Dóczy élte a maga külön életét saját internátusait, diákélelményeit, alapítványait használva. Gimnáziumi alsó tagozatából és a polgáriból állami általános iskola lett ott is, de a leánygimnázium virágzott tovább. A leánylíceum és a tanítóképző 1948 szeptemberében már nem indított I. osztályt. Ez a tagozat így négy év alatt kibocsátja meglévő osztályait és megszűnik. Az Egyezményből nem következett a megmaradt református tanítóképzők, a Kollégium eredeti líceuma és tanítóképzője és a Dóczy leánylíceuma és tanítóképzője fokozatos megszüntetése. Ott egyértelmű engedélyezés van és nincs semmi kikötés a fokozatos visszafejlesztésre. Feleslegesnek ítélte ezeket az iskolákat a fenntartó testület, mert református általános iskolák már különben sem voltak.

1952. június 27-i ülésen a Tiszántúli Református Egyházkerületi Tanács arról határozott, hogy a Dóczy-Leánynevelőintézetet mindenestől felajánlja az államnak. Péter János püspök előterjesztésében azzal érvelt, hogy a négy egyházkerület vezetősége foglalkozik a református középiskolák ügyével. 1948-ban azért maradtak meg ezek az iskolák egyházi tulajdonban, hogy a lelkészutánpótlást biztosítsák, azt azonban egy középiskola is képes biztosítani, továbbá az új iskolai év végére 1 millió forint teher van már az iskolák miatt. A négy kerület az evangélikus egyházzal együtt arra a felismerésre jutott, hogy a debreceni Kollégium Gimnáziuma kivételével felajánlja középiskoláit az államnak. A debreceni gimnáziumot kibővítik. A költségek 25%-át az evangélikusok, 75%-át a reformátusok viselik és ilyen arányban vesznek fel abba diákokat a két felekezetből.¹⁸⁴

Meg kell jegyeznünk az előbbi érveléshez, hogy az Egyezmény, „részben a református egyháznak a magyar közoktatás terén szerzett érdemei megbecsüléseként, részben pedig az újabb lelkésznevelés előképzésének biztosítására” járult hozzá a legnagyobb történelmi hagyományokkal rendelkező református Kollégiumok közül a felsoroltak egyházi tulajdonban maradásához.¹⁸⁵ Tehát nem csupán a lelkészképzés utánpótlása végett, sőt elsősorban megbecsülésként hagyta meg azokat az iskolákat. A következő tanévre már június 27-én megvult 1 milliós teher, mint a püspök második érve nyomósan esett a latba. Az fel sem merült, hogy az iskolákat, ha már a lelkészutánpótlás nevelése miatt feleslegesnek bizonyultak, legalább vételár fejében kellene felajánlani az államnak és a befolyt összegből egy ideig fedezhető a megmaradó Debreceni Kollégium fenntartása. Sőt renoválható is

lett volna, mint 1965–1978 között. Ekkor a renoválás tetemes részét a Péterfia utcai kollégiumi gimnázium épületének vételára fedezte.

A Dóczi-Leánynevelőintézet átadási jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy 1952. június 28-án tárgyalta meg az egyházi és állami vegyes bizottság a református egyház részéről felajánlott Dóczi-Leánynevelőintézet elfogadásának ügyét. Az államiak elfogadták és 1952. július 3-án az átadás megtörtént. Egyházi részről Ferenczy Károly egyházkerületi főjegyző, Békefi Benő esperes, László Géza igazgató és Koppányi Mária internátusi igazgató volt jelen. Az államiak népes bizottságában ott volt Nábrádi Mihály állami gyakorló leánygimnáziumi kinevezett igazgató, aki a Dóczi épületében létesítendő iskolát képviselte. (Végül is nem leánygyakorló létesült ott, hanem koedukált gyakorló, de hosszú ideig Nábrádi Mihály volt az igazgatója.) Az élelem- és a tüzelőkészlet 50%-ért térítést ajánlottak az állami küldöttek. Ezt elfogadták az egyháziak, akik elviendőnek ítélték 15 pokrócot, kottákat egy szekrénnel és egy varrógépet. Felajánlották az államiak az egyházi jellegű könyvek, tárgyak elvitelét. Az iskola nevén lévő telkeket, még nem államosított földdarabokat is átadták, így a tanárok számára fenntartott balatoni telket is.¹⁸⁶

A Dóczi tanárait átvette az állam, ha kérték. Néhányan a megmaradt kollégiumi gimnáziumba mentek tanítani, amelyet fokozatosan megnyitottak a lányok előtt is a következő években már nem csupán a zenei tagozaton.¹⁸⁷

5. A tanítóképző 1914–1948

Az 1914-es esztendő számos kedvező változást ígért a tanítóképzőnek. Előző évben megválasztott igazgatója ez év január 1-én foglalta el állását. Veress István 1937-ig, nyugalomba vonulásáig vezette az intézetet.¹⁸⁸ Az egyházkerület második gyakorlóiskolai tanítói állást létesített, és be is töltötte Orosz István tiszakürti tanítóval. Megszűnt a tanítójelölteknek diplomájuk megszerzése előtt történő szolgálatba bocsátása. Elhatározta a közgyűlés egy magyar-német tanszék, továbbá párhuzamos osztályok felállítását. Az egyetem megnyitása súlyos áldozatot kívánt a tanítóképzőtől. Egy sor helyiséget kellett átengednie az egyetemnek. A tanévnyitás előtt kitört az I. világháború. Kovács István és Ecsedi István tanár, Orosz István gyakorlóiskolai tanító hadbavonult. A katonaság lefoglalta a Kollégium jelentős részét és a képző szinte kiszorult belőle. A prepáknak nem jutott coetus a Kollégiumban. A városban kellett elhelyezni az internátusba felvetteket. 1914 októberében nyolc prepa vonult hadba 1915 tavaszán 42. 1915/16-ban már 83 katona növendéke volt az iskolának. Kovács István tanár 1914. október 3-án harctéren szerzett betegségében meghalt. Ecsedi István súlyosan megsebesült a galíciai fronton. Voltak hősi halottak és hadifogságba esettek a tanulók közül is. A katona diákoknak egymás után rendezték a vizsgákat és a rövidített tanfolyamokat. Azért ez a sorrend, mert esetenként minden előkészület nélkül tették le a rövid szabadságra érkezett katonák vizsgáikat. A tanárok 27–28 órát tanítottak hetente, mert nem sikerült minden tanár helyére helyettest állítani 1916 augusztusában az erdélyi román betörés elől Debrecenbe menekült a csíksomlyói római katolikus tanítóképző, és a Kollégium tanítóképzőjének szűkös iskolájában kapott ideiglenes otthont,

élelmet a tápintézet készletéből. Ugyanakkor a IV. osztályt nem lehetett megnyitni, mert tanulói szinte valamennyien katonák voltak.¹⁸⁹

Közben bővült a tanítóképző tanár és diáklétszáma. 1915/16-ban megnyílt az I. osztály párhuzamos osztálya, 1916/17-ben államsegélyre támaszkodva egyházkerületi határozattal a második párhuzamos osztály. 1917-ben négy új tanszéket létesített az egyházkerület, amelyet 1918 februárjában be is töltött, ugyanakkor három további tanszékre hirdetett pályázatot, de végül csak kettő került közülük betöltésre. Még így is 6 új tanár kezdett tanítani. Nem beszélve arról, hogy betöltötték a Kovács István halálával megüresedett tanszéket is. Az arra megválasztott tanár 1916-ban szerelt le, és foglalhatta el katedráját. 1917–18-as tanévben megnyílt a harmadik párhuzamos osztály és két évi szünet után megnyitható lett a IV. osztály.

Az 1918/19. tanévben alig lehetett tanítani. A tanév elején a spanyolnáthának, spanyoljárványnak nevezett vírusos influenza dühöngött. November 18-án kezdték a tanítást, de a járvány erősödése miatt január 7-ig ismét szüneteltették. A fűtés, az élelmezési nehézségek, internátusi elhelyezés gondja szinte megoldhatatlanná vált. 1919 márciusában Péterffy László tanár és Orosz István gyakorlóiskolai tanító szociális tanfolyamra kapott felvételt a Népköztársaság kultuszi kormányzatától. Ezért az órarendet meg kellett változtatni helyettesítésük miatt. A Tanácsköztársaság kikiáltása után már 1919. március 23-án a debreceni tanító szakszervezet megtiltotta a vallásoktatást és egyházi énektanítást. Ezzel a kántorképzés lehetetlenné vált. Március 29-én a Tanácsköztársaság kormánya államosította az iskolákat. A tanítóképző a debreceni tanítói szakszervezet irányítása alá jutott. Az igazgatónak le kellett mondania és két napon belül új igazgatót kellett választania a tantestületnek. A tanítóképzőben Veress Istvánt választotta meg újra a tanári kar. A lelkészi képesítésű tanárokat aggodalommal töltötte el, hogy átveszi-e őket az állam. A gyakorlóiskolai vallásoktatást egy debreceni lelkész látta el. A tanítóképzősök vallásoktatásáról pedig úgy intézkedett Baltazár Dezső püspök, hogy az Oratóriumban Juhász László győrteleki lelkész oktassa délutánonként őket. Erre azonban már nem került sor, mert a románok bevonulása után 1919. április 25-én a tanítóképző az egyházkerület tulajdonába visszakerült. A román megszállás 1919. december 10-ig tartott a Kollégiumban. A románok Debrecenből 1920. március 11-én történt kivonulása után a Nemzeti Hadsereg szállásolta be magát a Kollégiumba, úgyhogy az 1919–20. tanév is nagy nehézségekkel küzdött.

Az 1919/20. tanévben ünnepelte az iskola fennállásának 50. évfordulóját. A tanítást e tanévben szeptember 10-én teljes tanári karral, de kevés növendékkel és helyiségekben szűkölködve kezdte meg. Az élelmezési nehézségen enyhített, hogy a tócskerti 3 holdas gyakorló kertet 1919. tavaszán Ecsedi István vezetésével saját kezelésbe vette az iskola. Méhészetet berendezve kertészeti gyakorlatot tartottak a tanulók és maguk művelték meg a kertet. Elsajátították a kertészkedés, méhészkedés tudományát és enyhítették ellátási gondjukat. Kiss György tanító vezetésével a régi gyakorlóiskola négyosztályú osztott iskola lett, Orosz István vezetésével pedig hatosztályú osztatlan iskolát szerveztek. A képzősök így mindkét iskolatípusban gyakorolhatták a tanítást. A tanítóképző növendékeinek száma ekkor megemelkedett, mert megszűnt a zilahi tanítóképző és onnan is számos

növendék Debrecenbe menekült, de máshonnan is sereglettek Debrecenbe a diákok. 1920. május 13-án ülte meg az iskola fennállásának 50 éves jubileumát. Ebből az alkalmából két alapítvány is keletkezett. Az egyiket Mocsáry László debreceni igazgató tanító kezdeményezte, a másikat a IV. éves képzősök „1920-ban végzetek alapítványa” címen 1500 koronával.

Az 1920/21. tanév kezdete előtt augusztusban megjelent a kultuszminiszteri rendelet arról, hogy a tanítóképzőket hat évfolyamúvá kell átszervezni. Az egyházkerület decemberben elrendelte a kollégiumi tanítóképző fokozatos átszervezését. Az I. évfolyam már úgy indult, hogy az arra beiratkozó növendékek már hat évet végeznek. Ettől viszont a jelentkezők megriadtak és az I. osztály létszáma 31 maradt. Országszerte foglalkoztatta az illetékeseket a tanítóképzők reformja. A debreceni tanítóképző tanárok a hétosztályos képzőt tartotta volna célszerűnek. A minisztérium végül az 1922/23. tanév végén ötosztályú tanítóképző mellett döntött. Az 1923/24. tanévtől tehát ötosztályú tanítóképző volt a Kollégiumban.

A 20-as évek első felében jelentősen változott a tanári kar összetétele. Többen nyugdíjba vonultak. Bodnár Lajos ének és zene, 1922-től Somorjai László torna és slöjdd, Gáborjáni Szabó Kálmán rajztanításra kapott tanári kinevezést. Egyébként az 1921/22. tanév már békebeli zavartalansággal telt el. Újra megkezdődtek az iskolai kirándulások, melyek 1918 nyara óta szüneteltek. A Baltazár-Amerikai-alapítvány és a Keszi Hajdú Lajos-alapítvány a képezéseknek nyújtott kedvezményeket majdnem a világháború előtti szintre emelték. Az 1923/24. tanévben mégis csökkent a növendékek száma. E tanévben 116 volt. A párhuzamos osztályok megszűntek. A tanári karból is egy tanár meghalt, más iskolába ment tanítani, kettő nyugalomba vonult. Új tanerők kapcsolódtak be az iskola munkájába. 1924-ben az egyházkerület eltörölte a tanítóképzősök kötelező temetési éneklését. Ez ugyan bevételtől fosztotta meg a képzősöket, ám nem veszélyeztette többé egészségüket és nem vonta el őket a tanulásuktól. Presztízsüket is emelte. Addig sok nemtelen gúnyolódásnak voltak kitéve a temetési éneklésük miatt (dögönböggőknek csúfolták őket). 1924/25. tanévtől már ötosztályos képzési formájában élte a tanítóképző. Emelkedett a tanulók száma, az I. osztályban, így a létszám 164-re nőtt.

Méltó volt, hogy 1925 nyarán az egyházkerületi közgyűlés a tanítóképzősök legációválasztási besorolását is kedvezőbbé tette. Ettől kezdve az V. éves képzősök a teológusok és bölcsészek után választottak. 1927 november 19-én avatták fel Baltazár Dezső püspök jelenlétében a tanítóképzős zeneteremben 17500 pengőért építtetett Angster-orgonát.¹⁹⁰

1929-ben dr. Ecsedi István vett búcsút a képzőtől. A Déri Múzeum igazgatójává nevezte ki Debrecen sz. kir. város törvényhatósága. Tanszékét betöltötték. 1937-ben pedig Veress István igazgató vonult nyugalomba, helyére Török Tibor református leánygimnáziumi tanárt választotta az egyházkerületi közgyűlés. Hivatalát 1938. január 1-én foglalta el.

Nagy ünnepségen, külföldi vendégek jelenlétében emlékezett meg 1930-ban a tanítóképzőintézet fennállásának 75. évfordulójáról Veress István, ez alkalomra megírta az intézet történetét, mely 1931-ben jelent meg nyomtatásban.

1938-ban a XIII. tc. megszüntette a középfokú tanítóképzőket. Tanítóképző akadémián kívánta képezeteni a tanítókat. A kétéves tanítóképző akadémiára azon-

ban csak a négyéves líceum elvégzése után lehetett beiratkozni. A törvény 1938 szeptemberétől kötelezővé tette a líceumi tantervet. Az ötéves középfokú tanítóképzőknek fokozatosan líceummá kellett alakulniuk. A Debreceni Református Kollégium Tanítóképző Intézetének újra átszervezése lett a sorsa.

Az ötéves tanítóképző a mögötte lévő nyugalmas szűk másfél évtizedben megszilárdult. A növendékek létszáma nőtt. 1931/32-ben már 186-ra rúgott. A következő években majdnem 200 volt. A líceum első évében, az 1938/39. tanévben aztán 232 fővel felül emelkedett az addigi bővös határon és felül is maradt.¹⁹¹

6. A líceum és tanítóképzőintézet 1938–1948

A líceumot és tanítóképző akadémiát életbe léptető törvény szerint a líceum négyéves iskola, mely érettségi vizsgát ad. Érettségije az egyetemen kívül minden főiskolára és minden olyan állásra jogosít, amely érettségéhez van kötve. A tanítóképző akadémiára viszont csak líceumi érettséggel lehet beiratkozni. A gimnázium és a líceum között az a különbség, hogy a líceum nem tanított klasszikus nyelveket és második modern nyelvet, hanem csak németet. Tanított viszont pedagógiai tárgyakat, kézügyességet, és a gimnáziumnál nagyobb mértékben zenét.

Az 1938/39. tanévben megszervezték a Kollégium líceumát. A tanévenként felállítandó líceumi osztályok 1941/42-ben érték volna el a negyedik osztály érettségire állását. A következő tanévben az ország összes tanítóképzőintézete megszűnt volna. A tanítók akadémiai képzése akkor indult volna. A Kollégium hagyományainak ez megfelelő rendszernek kínálkozott, hiszen visszatért volna oda, ahonnan a kollégiumi tanítóképzés kiindult az akadémiai tagozatra. Három líceumi osztály kiépülésére került sor. Akkor a minisztérium felfüggesztette a líceumi törvény végrehajtását. Úgy intézkedett, hogy az I–III. osztály líceum, a IV–V. osztály tanítóképző maradjon, és az V. év végén képesítő vizsgáznak, s tanítói oklevelet nyernek a jelöltek. Az ország területének gyarapodása miatt ugyanis sürgősen nagyszámú tanítóra lett szükség. Korszakunk egész idejére érvényben maradt ez a módosító rendelkezés.¹⁹²

A líceum és a tanítóképzőintézet (továbbiakban a rövidség okából továbbra is tanítóképző) munkájában az 1942/43. tanévben nehézséget okozott a református gimnázium épületének és a Kollégium egy részének katonai kórház céljára történt lefoglalása. A gimnázium néhány osztályának a tanítóképző volt kénytelen helyet szorítani. Az 1943/44. tanév ugyanúgy november 2-től április 1-ig tartott, mint a gimnáziumé. A katonai szolgálatra behívás a tanévben nem történt. A tanszékek száma az egészségtantanító iskolaorvost is beleértve 21-re emelkedett. A gimnázium e tanévben is osztozott a tanítóképző helyiségein a képzővel.¹⁹³

A következő tanévek krónikájából kiemelkedik az 1944/45. tanév. 1944. november elején Révész Imre püspök Gáborjáni Szabó Kálmán tanárt bízta meg a tanítóképző igazgatásával. November 22-én a Kálvin tér 7. sz. alatti népiskolában nyílt meg a tanév. Az évnnyitó áhítatot maga Révész püspök tartotta a 49 tanulóval és a megcsappant számú tanári karnak. A tanárok közül távollevőket óraadókkal helyettesítették. A tanítás osztályonként napi három órában folyt. Az I–II. osztály, de. 8–11-ig, a III–IV. osztály de. 11–14 óráig tanult ugyanazokban a tantermekben.

A helyzet később javult. A Kollégiumban kaptak vissza termeket, azokat rendbe hozták. 1945. január 2-án már 87 tanulóval a délelőtti órákban tanítottak. Megszüntették a váltakozva tanítást. Délután a termék a gyakorló órák céljára szolgáltak. A honvédelmi ismeretek oktatását elhagyták és az iskola megnyitásától tanították az orosz nyelvet. A tüzelőhiány enyhítésére a diákok tanári vezetéssel fát termeltek ki.

A tanárok is fokozatosan tértek vissza és álltak szolgálatba igazolásuk után. 1945. március 21-én az intézet megvált G. Szabó Kálmán megbízott igazgatótól, mert a vallás- és közoktatási miniszter tanügyi tanácsossá nevezte ki a minisztériumba. Utódává az egyházkerület Osváth István tanárt tette. A Kollégium újjáépítésében, takarításában, a szertárak, felszerelési tárgyak mentésében derekasan részt vettek a tanítóképzősök. Bekapcsolódtak a városi élet demokratikus mozgalmába, ünnepélyeken vettek részt. Magának az iskolának Ifjúsági Gyülekezete, Csokonai-énekkara, önképzőköre és más egyesületei megkezdték működésüket.

1945. július 23-án hathetes tanfolyamot kezdtek 87 olyan tanulóval, aki önhibáján kívül nem tudott a tanévben Debrecenbe jönni. E tanfolyam után felvették az egész tanévről a vizsgát a tanfolyam résztvevőitől. A tanulók létszáma e tanfolyam hallgatóival együtt végül is 209 lett. Temesvárott hadifogságban meghalt Bartók J. Miklós, aki 15 évig volt az intézet tanára. Molnár Gyula II. osztályt végzett növendék szintén a háború halálos áldozata lett.¹⁹⁴

1946 tavaszán visszakapta a tanítóképző a Kollégiumban régi termeit. A Kollégiumot 1944-ben ért bombatalálat a képző két tantermét is megrongálta. Amíg a kollégiumi termeket használatba nem tudták venni, tehát 1946 tavaszáig, e tanévben az I–III.

és IV–V. osztályok másodnaponként felváltva jártak iskolába és rövidített órákat tartottak nekik. A kollégiumi termék használatba vételének eredménye az lett, hogy minden nap járhattak iskolába, de négyhetenként felváltva délelőtt és délután. A tanulók létszáma 335, közülük internátusban lakott 61. 22 líceumot végzett tanuló érettségizett. E tanulók a líceum IV.b) osztályának tagjai voltak és 55 fős osztályukból érettségiztek ennyien. A IV.a) osztályból nem volt érettségiző. A képesítővizsgát és kántori vizsgát ez évben is megtartották az V. osztályt végzetteknek. A képesítés és az érettségi így volt tehát egymás mellett.

A tanári karban nagy változások történtek, részint a hadifogságból, részint a menekülésből sorra érkeztek a tanárok és igazolásuk után az őket helyettesítő óraadóktól átvették a munkát. Török Tibor igazgatót 1945. szept. 20-án igazolták. A püspök 1946. január 11-én visszahelyezte igazgatói tisztébe, Osváth István mb. igazgatót felmentette. Török azonban hamarosan lemondott és Kiss Tihamér László egyetemi magántanárt korábban sepsiszentgyörgyi tanítóképzőintézeti igazgatót, 1945. aug. 29 óta a kollégiumi tanítóképző tanárát választotta igazgatóvá az egyházkerületi közgyűlés 1946. április 25-én. 1948. szeptember 1-ig Kiss Tihamér László állt a tanítóképző és a líceum élén. Varga Jenő vallásnár a tanév végével nyugalomba vonult.¹⁹⁵ A tanítóképzősök is részt vettek a szupplikálásban és részesültek annak eredményeiből egyharmad arányban. Úgyszintén a külföldi és más segélyekből. A hadifogolykórházban ápolt magyar hadifoglyoknak ruhaneműt és más ajándékot vittek a képzősök tanáraik vezetésével és másorral szórakoztatták őket.

A Debreceni Református Kollégium Líceumának és Tanítóképző Intézetének 92. tanéve 1946/47-ben az előre számításba vett szénszünetről eltekintve „zavartalanul folyt le, úgy hogy a 196 tanítási nappal mintegy békebelinek nevezhetjük” – írta az igazgató az iskola évkönyvében.¹⁹⁶ 328 tanulóból 106 lakott a Kollégium ó-épületének nyugati szárnya II. emeletén és középső folyosója két szélén. A bentlakók tápintézeti ellátást is kaptak ez évben is. Az iskolai év elején Csenki Imre ének- és zenetanár, a képző Csokonai-énekkarának karnagya egy teljesen új énekkart alakított. Tagjai a kollégiumi tanítóképzőből, a Dóczi tanítóképzőjéből és leánygimnáziuma növendékeiből, sőt iskolából kinőtt felnőttekből rekrutálódott. A 150 fős vegyes kar Kollégiumi Kórus nevet vett fel. (Nem téveszthető össze a Kollégiumi Kántussal, amely akkor is működött férfikarként a lelkészképző keretében teológus tagokból verbuválva.) A népdal megszerettetését és a klasszikus kórusművek tolmácsolását tűzte zászlajára. Meghódította e tanévben a vidéket, a fővárost és rádiószereplésére is sor került.¹⁹⁷

Az 1947/48. tanév az 1848-as centenárius évébe esett. A líceum IV. osztályát csak úgy tudta megnyitni a képző, hogy a Dóczi református tanítóképzőjéből iratkozott be 11 lány, s így 26 fővel biztosítva volt az osztály megfelelő létszáma. A líceum ekkor végre eredeti rendeltetéséhez jutott, mert az állam megnyitotta a pedagógiai főiskolai képzést. 273 növendékből 98-an laktak a Kollégium coetusaiban és étkeztek konviktusában. Minden téren kiváló munka folyt. Az előző év „békebeli” tanévénel is nagyobb eredmények, szerteágazóbb kezdeményezések valósultak meg.

Az iskolaévben hazai sikorsorozata mellett svájci hangversenykörúton aratott babérokat a Csenki Imre vezette Kollégiumi Kórus. 1948. június 20-án aztán nevét megtartva társadalmi egyesületté alakult Ménes János polgármester elnöklétével. Csenki Imre akkor már állami tanítóképzőintézeti tanár volt. Tanítóképzőseink legjobb énekesei e kórusban énekeltek. Az intézet Csokonai Énekkara 28 taggal tengődött e tanévben.¹⁹⁸

A centenáriushoz méltó cselekedet volt, hogy az ifjúság házat épített Szabó János hat gyermekes földhözjuttatottnak. Szabóék addig veremben laktak. A másik hasonlóan segítőkészségről tanúskodó cselekedet volt, hogy Somorjai László tornatanár vezetésével 50 tagú rohambrigád szorgoskodott a tiszai árvíz mentési munkálataiban, gátépítésében.¹⁹⁹

Az 1947/48. tanév volt a Debreceni Református Kollégium Líceumának és Tanítóképző Intézetének utolsó olyan tanéve, melyben mind az öt évfolyam megvolt. Ez volt az intézet 93. tanéve. Az iskolák államosításáról szóló 1948 nyarán elfogadott törvény nem érintette a Debreceni Református Kollégiumot, mert a református egyház és az állam között az Egyezmény mentesítette az államosítástól. A református általános iskolák államosítása viszont végbement. Illuzórikus lett volna tovább a református tanítóképzés. A kollégiumi tanítóképző úgy szűnt meg, hogy a következő tanévben nem indítottak I. osztályt és a meglévők négy év alatt egymás után végeztek.²⁰⁰

A Kollégium igazgatótanácsa megszervezte 1947-ben miniszteri engedéllyel a Dolgozók Tanítóképzőintézetét. Célja tanítói képzés dolgozóknak, rövidített tanul-

mányi idővel. Igazgatója Osváth István. A tanári kar nagy része a debreceni református tanítóképző- és tanítóképzőintézet tanárai közül került ki.

Felvételi vizsga alapján az érettségizettekből V. osztályt szerveztek, az érettségivel nem rendelkezőkből pedig, sőt olyanokból is, akik a középiskola alsó 4 osztályát sem végezték el két I. osztályt. Két tanfolyamot neveztek el két tanévnek. Az 1947/48. téli tanév 1947. szeptember 4-től folyt a tanítás két I. és egy V. osztályban. Így a felvételi vizsgára készítették az I. osztályokat, az V. osztályt pedig különbözeti vizsgára. 1947. decemberében voltak a felvételi és a különbözeti vizsgák. Ekkor váltak teljes jogú I., illetve V. osztályosokká azok, akik megfelelték. A téli tanévet februárban zárták le vizsgákkal. Utána az I. osztályosokból II. osztályosok lettek, az V. osztályosokból viszont ekkor lettek tanítóképző V. osztályosok, mert már letették a különbözeti vizsgát a tanítóképző és líceum I–IV. osztálya anyagából. Az 1948. nyári tanév így 1948. február 16-tól tartott a július 24-én a Kollégium dísztermében megtartott ünnepélyes tanévzáróig. Az V. évesek addigra letették a képesítő vizsgát, a II. osztályosok az osztályvizsgát.

Az 1947/48. évi téli tanévben I. a) osztályban 25, az I. b) osztályban 20, az V. osztályban 22 tanuló nyert osztályzatot, összesen 67 tanuló. Az 1948. évi nyári tanévben a II. a) osztályban 24, a II. b) osztályban 17 és az V. osztályban 22 tanuló kapott osztályzatot, azaz összesen 63 jelölt. 21 jelölt sikerrel képesítőzött, 1 jelölt két tárgyból bukott.

Életkori megoszlás szerint 1 hallgató 1904-ben született, 6 tanuló 1911-ben, még néhány a következő években, 1919-ben 7, 1921-ben 12, 1925-ben és 1928-ban 13–13, 1929-ben 14 és a fel nem sorolt húszas években néhány. A születési korhatár 1904 és 1929 között volt.

Szép és eredményes kezdeményezés volt a dolgozók iskolái, a szakérettségik világában a debreceni református tanítóképző e vállalkozása. Folytatása nem lett.²⁰¹

Az 1914–1950 közötti években 28 rendes tanár volt. E tanárokat az egyházkerületi főhatóság választotta meg rendes tanárrá. Voltak a második világháború után a tanítóképzőben is, akárcsak a gimnáziumban állami rendes tanárok, akiket az állam több-kevesebb időre a Kollégium tanítóképzőjében helyezett el. Őket nem vesszük számításba, hiszen valójában helyettes tanári funkciót töltöttek be jogilag ebben az iskolában. Sok volt a helyettes tanár, az óraadó, a nyugdíjas tanár, akit tanításra mozgósított a tanárhiány miatt az iskola. Az iskolák államosításának évében is számos rendes tanár ment az államhoz, de még azok is, akik akkor maradtak fokozatosan máshova mentek, mert az évről évre csökkenő osztályok tanítása mind kevesebb tanárt igényelt. Azután is mentek át tanárok állami szolgálatba. A gyakorló iskolai osztályokat államosították tanítóikkal együtt.

A nevezetesebb tanárokat ez alkalommal is az író és alkotó művész rendes tanárok soraiból mutatjuk be. Az 1914-től 1950-ig terjedő években 28 rendes tanár közül 19 tanár publikációs illetve művészeti alkotó tevékenységéről tudunk, vagyis a rendes tanárok 67%-áról. Az előző korszakban a publikáló tanárok aránya 73% volt. Abból az időből 4 olyan rendes tanár működött az 1914 utáni korban, aki írt és ezért már 1914 előtti publikáló tanárként bemutatást nyert. Ezúttal csak nevüket említjük: Bakoss Tibor, Psenyeczky Nagy Zoltán, Ecsedi István tanárról és Veress István igazgatóról van szó. Kiss György gyakorlóiskolai tanítót is méltattuk az 1914

előtti korszakban. 1914 után Kiss Györgyön kívül még két tanító, Szűcs János (1925–1948) és Zsigó Károly (1941–1948) volt tankönyvíró.

Varga Jenő (1917–1946) lelkész, teológiai doktori fokozattal rendelkezett, pedagógiai és teológiai dolgozatokat írt.²⁰²

Novák József (1917–1936) bölcsészdoktor volt, földrajzi műveket publikált magyarul és németül.

Péterffy László (1917–1922) a Dócziba távozott és ottani tanársága mellett tanított a tanárképzőintézetben, ahol már megemlékeztünk róla és irodalmi működéséről.

Bartha Károly (1918–1942) bölcsészdoktor, nyelvészeti és irodalomtörténeti dolgozatokat közölt.

Gáborjáni Szabó Kálmán (1922–1945) festőművész, a Kollégiumban az Oratóriumhoz vezető lépcsőház II. emeleti falfelületének freskóit ő festette az 1938-as kollégiumi jubileumra. Számtalan nagyszerű tárlata, több kiadványa grafikákból. 1945 márciusában tanügyi tanácsosi állásba távozott. Előtte rövid ideig a tanítóképző igazgatója volt az újra megnyitást szervezte 1944 novemberében az intézet talpra állítását.

Somorjai László (1922–1948) a tanítóképző neveltje, az első önálló testnevelő tanára. Évekig tanított a Debreceni Zsidó Gimnáziumban. 1922-ben megszervezte a cserkészcsapatot és előbb egyedül, később Szemes Károllyal vezette azt. Őt tankönyvet írt, melyek úttörő jelentőségűek. Ezek közül egyet 1949-ben, egyet 1957-ben. Évente nyári és sítáborokat szervezett, utóbbiakat 1927-től. Több száz szak- és közérdekű cikket írt folyóiratoknak és újságoknak. 1948 tavaszán a hajdúnánási református általános iskola frissen létesített testnevelő tanári állásába választotta a presbitérium. Állását már az államosítás után foglalta el. Szakfelügyelő és országos sportszervek tagja, sokszorosan kitüntetett pedagógusként 1963 óta nyugdíjas, de e sorok írásakor még pályamunkákat írt. (1900-ban született).²⁰³

Bartók J. Miklós (1929–1945) bölcsészdoktorátusát tanárunként szerezte, tanulmányokat publikált folyóiratokban, a Mitrovics-emlékkönyvben, tanítóképzőintézeti értesítőben és másutt.

Bodnár Lajos (1923–1940) ének- és zenetanár, zenedarabokat írt és jelentetett meg, *Hortobágyi betyárdalok* címen Ecsedi Istvánnal önálló kiadványt adott ki.

Zombor Zoltán (1936–1943) bölcsészdoktori címmel rendelkezett. Jelentős szakíró volt, akit a nagyváradi állami tanítóképző igazgatójává nevezte ki.

Török Tibor (1938–1950) az 1943-ban publikált *A Kollégium tagozatai* című kollégiumtörténeti monográfiában a tanítóképzőintézet történetéről szóló rész társszerzője. Igazgató korában a tanítóképző értesítőit szerkesztette.

Szabó László (1941–1952) tanítóképzőintézeti tanár korában, 1944 májusában szerzett bölcsészdoktorátust néprajzi dolgozatával.

Kiss Tihámér László (1945–1948) teológiai és bölcsészdoktor, kolozsvári egyetemi magántanár, a sepsiszentgyörgyi pedagógia-filozófiai rendes tanári állásáról menekült Debrecenbe. Számos szakmunkát, egyházi beszédet, kátét írt. 1948-ban az állami debreceni tanítóképző igazgatója lett.

Nagy Ferenc (1945–1952) rajztanár, elismert festőművész.

Csenki Imre (1941–1948) a világsikert aratott Kollégiumi Kórus, más néven

Csenki Kórus karnagya, alkotó művész, az Állami Népi Együttes megalapítója, Kosuth-díjas.

Tóth Kálmán (1946–1951) lelkész, okl. vallás tanár, pedagógia, filozófia, orosz és angol szakos tanár, teológiai doktor, 1949-ben, ma is használatos általános iskolai hittankönyvet később nyelvpedagógiai cikkeket írt. A tanítóképzőből a Dóczi Leánygimnáziumba került 1951/52-re, aztán a Kollégium Gimnáziumába, onnan ment nyugdíjba 1966-ban, azóta is nyert pályadíjat. TIT nyelvtanfolyamon tanít.

A tanítóképző tanári karának igazi emberi, nevelői, ugyanakkor letörölhetetlen református karaktere volt. Ezek a vonások csak kisebb részben válnak láthatóvá a tanárok tudományos és művészi munkálkodása szemlélésekor. Beszélgetésben és írásos visszaemlékezésekben azonban lelkes tisztelettel vallanak ezekről az értékekről a volt tanítványok. Nyugdíjasan bármennyire a múlt megszépítő messzeségéből nézik is tanítóképzős éveiket, de saját pedagógusi tapasztalataik és ismereteik jó összehasonlítási lehetőséget adnak nekik. Véleményük szerint a tanítóképzőnek köszönhetik leginkább, hogy pedagógus vált belőlük.

7. A polgári iskola

1872 óta nem volt saját polgári iskolája a Kollégiumnak. 1928. január 1-i újjévi beszédében vetette fel Baltazár Dezső püspök kollégiumi polgári létesítésének a gondolatát. Az egyházkerületi közgyűlés annak az évnek a tavaszán tartott közgyűlésen elhatározta a kollégiumi polgári iskola felállítását. Veress István tanítóképző-intézeti igazgatót nevezték ki a polgári igazgatójává. A tanári kar a tanítóképző tanárai közül rekrutálódott. Az 1929/30. tanévben az I. osztály nyílt meg, és 55 tanulót osztályoztak az év végén. Évenként növekedett az osztályok száma. A harmadik tanévben, 1931/32-ben három osztályból 295 tanuló kapott kalkulust az év végén. A növekedés szembetűnő. Az első évben 55 tanuló volt, de a harmadik évben ennek közel ötszöröse volt az akkori 295. Azt mutatja ez, hogy a polgári iskolát Debrecen lakossága igényelte, és meg volt elégedve a kollégiumi polgárral.

A kollégiumi polgári iskola bizottsága 1932. augusztus 31-ével megszüntette a polgári iskolát. Erre azért került sor, mert a debreceni Kereskedő Társulat a maga polgári iskoláját meg akarván szüntetni, igen kedvezőtlen feltételek mellett akarta átadni azt a kollégiumi polgárinak. A Kereskedő Társulat iskolája felszereléséért nagy összeget kért, iskolája alapítványait és vagyonát meg akarta tartani. Azt viszont elvárta, hogy a református egyház a Kereskedő Társulat megszűnő polgári iskolájának tanulóit vegye át. A kollégiumi polgári fenntartására addig sem volt megfelelő fedezet. Az 1929. szeptember 1-i megnyitásával valójában elébe ment a Kereskedő Társulat polgárijá megszüntetésének, mivel arról már egy idő óta szó volt.²⁰⁴

1933. április 29-én a minisztérium biztosa jelenlétében a Kereskedő Társulat és a tiszántúli egyházkerület megbízottai megegyeztek abban, hogy a Kereskedő Társulat átadja iskoláját tanáraival és felszerelésével s célvagyonával a Kollégiumnak, ahol még az év szeptember 1-én megnyílik a polgári iskola mind a négy osztállyal. A debreceni református egyházközség 4000 pengő évi segélyt és a vallás tanítás ellátását a város a tanulók számának megfelelő mértékű támogatást

ígért. Ezúttal nem a tanítóképző igazgatója és tanárai, hanem a Kereskedő Társulat polgárijának tanárai adták a polgári tanári karát. Igazgatója Csánky Adorján lett. 1944/45-ben Csósz László, 1946. szeptember 1-től az államosításig és egyben az iskola megszűnéséig Lovas László volt a polgári fiúiskola igazgatója.²⁰⁵

Az iskola a Kollégium épületében működött. 1933/34-ben tehát az egyéves kényszerszünet utáni első tanévben a négy osztályban 533 tanuló osztályozására került sor az év végén. Az 1939/40. tanévben már megközelítette a tanulók létszáma a 600-at, míg azelőtt 500 körül mozgott. 1941/42-ben 667, 1942/43-ban 829 tanulója volt. Ez az utóbbi száma csúcspontot jelentette az iskola 18 éves fennállása idején. Még 1944/45-ben is 450 tanulót tudott évvégén felmutatni. Az 1945/46. tanévben két fontos dolog történt. A tanulók száma újra növekedett és 603 tanuló volt, a másik az, hogy az általános, iskola nyolcosztályúvá fejlesztése megindult és a polgári iskola általános iskolai felső tagozattá változtatása megkezdődött. Az I. osztályt már általános iskola V. osztálynak kellett nevezni. A tanítás a gimnáziumhoz hasonlóan még a polgáriban folyt, de az általános iskolainak nevezett osztályok száma egyre nőtt. A tanulói létszám ezzel párhuzamosan csökkent. 1947/48-ban már csak 256 tanulót osztályoztak év végén, és csak a IV. osztály volt polgári iskolai, az alatta lévők általános iskolai V., VI., VII. osztály. Egyébként sem lett volna értelme a későbbiekben a református egyház számára fenntartani a városban számos teljes általános iskola mellett egy felső tagozatot a Kollégiumban volt a polgári iskola keretében, egyet a kollégiumi gimnáziumban, és még két ugyanilyen csonka általános iskolát a Dóczyban, leánygimnáziumi alsó tagozat örököséként és a Dóczy leánypolgári jogutódaként. Ez a dilemma azonban megoldódott, mielőtt dilemma lett volna. Az államosítás az általános iskolákat kivette az egyházak kezéből 1948 nyarán. A kollégiumi polgári fiúiskola ezzel átment az állam tulajdonába. Eredményes nevelő, oktató munkáját bizonyítja népszerűsége. 18 év alatt 8569 tanulót bocsátott ki.²⁰⁶

„A minisztérium kívánságára, a főigazgatósági előadóval folytatott szóbeli tárgyalásaink nyomán többoldalú és megismételt hirdetéseinkre 1946. szeptember 16-án végre megkezdődhetett a tanítás a debreceni dolgozók polgári iskolájában. De csak az I. osztályra volt az előírt legkisebb létszámban jelentkező, a tanév végére itt is leapadt 9-re. A VKM 124.829/1946. IV. sz. rendeletében e létszám mellett is engedélyezte az iskola működését. A tiszántúli református egyházkerület püspöke az iskola igazgatásával Lovas Lászlót bízta meg 2.948/1946. sz. rendelkezésével.”²⁰⁷

Nem nagy lelkesedés sugárzik a polgári iskolai évkönyvből vett eme beszámolóból. A lelkesedés hiánya tárgyi alapon nyugodott. Nem volt meg még akkor az érdeklődés Debrecenben e képzési forma iránt. Csak többoldalú és ismételt hirdetésre jött össze az I. osztályra előírt legkisebb létszámnál is kevesebb jelentkező. A minisztériumnak viszont ez presztízskérdés volt és megnyitotta az iskolát. Az I. félévet november végén zárták, a tanévet pedig az 1947 február 24-25-én megtartott ismétlések után.

1947. március 5-én megnyílt az 1947. évi nyári tanév. A végzett I. osztályosok léptek a II. osztályba, de vettek fel II. osztályba felvételi vizsga letételével másokat is. 20 tanulóval kezdték a tanévet. Augusztus végén megtartott vizsgájukon 19-en nyertek osztályzatot. A tanulók 1906 és 1930 között születtek. A tanári kar a

kollégiumi polgári fiúiskola tanári karával azonos volt. Ebben az iskolában folyt a tanítás is.

A debreceni tankerületi főigazgatóság anyaiskolává nyilvánította 1946. október 1-i rendelkezésével a kollégiumi polgárit, és az újfehértói és a hosszúpályi parasztdolgozók polgári iskoláját rendelte fiókiskolaként alája. Ez azt jelentette, hogy az anyaiskola igazgatója és tantestülete vizsgáztatta a fiókiskolák növendékeit.

Újfehértón Szabó Béla református lelkész vezetésével az I–II. osztályban 10, a III. osztályban 13 tanuló volt.

Hosszúpályiban Bazsa Ernő református tanító vezette az iskolát. Csak I. osztálya volt e tanévben 13 tanulóval.²⁰⁸

A Debreceni Dolgozók Polgári Iskolájának az 1947–48. tanévben a III. és annak folytatásaként a IV. osztály működött.

Az 1947–48. évi téli tanév a III. osztállyal 1948. január 30-án fejeződött be. Februárban 22 tanuló kapott osztályzatot.

Az 1948. évi nyári tanévben az előbbieket tanultak tovább IV. osztályban néhány újabban felvett tanulóval. A tanév 1948. július 17-én végződött és 26 tanuló kapott bizonyítványt.

Megnövekedett a fiókiskolák száma. Az újfehértói és a hosszúpályi mellé a nyírmadai parasztdolgozók polgári iskolája is társult. Az anyaiskola igazgatója 1947/48-ban is Lovas László maradt.²⁰⁹

8. *A Kollégium négy száz éves jubileuma*

Három egymást követő tiszántúli püspök fáradozott azon, hogy a Kollégium 1938-ban saját jubileumát méltóképpen megünnepelhesse. Baltazár Dezső és Maklár Károly elhunyt mielőtt az ünnepélyre sor kerülhetett volna. A harmadik püspök, Révész Imre pedig kénytelen volt a jubileum hajótörésénél a mentési munkálatok hálátlan szerepét vállalni. A világpolitikai események kedvezőtlen alakulása meggátolta a nagyszabású megemlékezést. Be kellett érni egy szerény házi rendezvényvel, amelyet püspöki tisztébe iktatása másnapján Révész Imre vezetett. A jubileum spiritus rectora, Csikesz Sándor teológiai professzor, az egyetem 1937/38. évi rektora még jelen volt a házi ünnepeken, de a nemzetközi méretű jubileum elhalasztott időpontjainak tervezettségét már beteggyáról kísérte figyelemmel. Hagyományt kívánt teremteni a Kollégiumban az iskola történetének sarkalatos évfordulói megünnepelésére és maradandó létesítményeket, melyek a Kollégium munkáját kiegészítik és dokumentálják. Nem rajta múlt, hogy az általa álmodott grandiózus megmozdulásnál szerényebbre sikerült az ünnepség és a létesítmények is részben valósulhattak meg.

Csikesz Sándor beadvánnyal fordult a Tiszántúli Református Egyházkerület 1935. május 22-én összeült közgyűléséhez. Kollégiumi levéltárosi tiszteből következően javasolta, hogy 1938-ban rendezzenek jubileumi ünnepeket, mert a Kollégiumban 1588 óta megszakítás nélkül főiskolai oktatás folyik. Ez idő alatt mintegy 200 professzor és 463 senior keze alól „több mint 40000 főiskolás diák került ki innen – olvassuk a beadványban – s ezzel mérhetetlen szolgálatot tett a magyar kultúrának, különösen, ha meggondoljuk azt, hogy a debreceni Kollégium volt az

a lépcső, amelyiken a törzsökös magyarság legősibb, de legszegényebb rétegének tehetséges fiai is felemelkedhettek, hogy a nemzet vezető-rétegeibe juthassanak.”²¹⁰ A közgyűlés elfogadta a javaslatot és saját kebeléből öttagú bizottságot delegált a jubileum előkészítésére. Felkérte Debrecen sz. kir. várost, hogy három-, a debreceni református egyházközséget, hogy két küldöttet nevezzen ki azon a joggal a jubileumi előkészítő bizottságba, hogy társfenntartója a Kollégiumnak. A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem, mint a Kollégium főiskoláinak jogutódja két küldöttel képviseltesse magát a szóban forgó bizottságban.

Csikesz Sándor beadványában szó sem volt a Kollégium 400 éves jubileumáról, az majd csak a jubileumi előkészítő bizottság ülésén merült fel, hogy a 350 éves folyamatos főiskolai oktatással együtt megünneplendő lenne a Kollégium alapításának 400 éves jubileuma is. A bizottság azonban akkor elvetette a 400 éves alapítás megünneplésének eszméjét. Felszólítandónak tartotta viszont az államot, hogy a római katolikus egyházzal azonos elbánás elve alapján részesítse tekintélyes anyagi segítségben a Kollégiumot. Ezzel a jubileum alkalmából tegye jóvá az állam azt a mulasztást, amit a Kollégium segítségének elmaradása terén elkövetett. A múlt századig nemhogy az államhatalom segélyező gesztusával, hanem kifejezetten elnyomó szándékával találkozott a Kollégium. Az egyházkerületi közgyűlés 1935 novemberében ilyen értelemben határozott.²¹¹

Az 1936. esztendőben mégis győzedelmeskedett az a gondolat, hogy a Kollégium 400 éves alapításáról is emlékezzenek meg 1938-ban. Csikesz Sándor előkészítő bizottsági előadói minőségében 1936-ban többször járt Hóman Bálint kultuszminiszternél és a pénzügyminisztériumban. Baltazár Dezső püspök teljes támogatásával igyekezett elérni, hogy az állam adjon tekintélyes anyagi segítséget jubileumi létesítményekre. 1936. március 23-án az egyházkerület, a város és a debreceni egyházközség küldöttsége megállapodásra jutott a kultusz- és pénzügyminisztérium államtitkáraival a támogatásról. Az állam 1 millió 200 ezer pengőt ad. Ezt az összeget a három fenntartó testület 2 millióra egészíti ki. Ebből az összegből a következő jubileumi alkotásokat létesítik: 1. Diakonisszaképző-intézetet és Anyaházat 400 ezer pengős beruházással; 2. Egyetemi református templomot és parochiát 575 ezer pengőért; 3. A Kollégium Nagykönyvtára rendezését és újrakatalogizálást 300 ezer pengőért; 4. Művészeti emlékek létesítését (szobrokat, plaketteket) 45 ezer pengőért; 5. Internátusok építését 450 ezer pengőért: a) Kollégiumi teológus internátust 200 ezer, és b) Kollégiumi középiskolai internátust 250 ezer pengőért; 6. Országos Református Múzeumot 300 ezer pengőért.

Az egyházkerületi közgyűlés a fenti megállapodást jóváhagyta és Révész Imre javaslatára a Kollégium történetének megírásáról intézkedett. Az ünnepségre megjelentetik 2500 példányban magyarul és 1000 példányban angolul a Kollégium ismeretterjesztő jellegű történetét, amelynek megírására Zsigmond Ferencet kéri fel. Az ünnepséget követően 120 íven öt kötetben tudományos feldolgozást adnak ki a Kollégium történetéről Révész Imre szerkesztésében.²¹² Megvalósult a diakonisszaképző, az egyetemi templom (parochia nélkül), a művészeti emlékek létesítése és a könyvek kinyomatása. Zsigmond Ferenc könyvének angol fordítása viszont nem jelent meg.

A jubileum előkészületei termelték a levéltári anyagot, ám jól nyomon követ-

hetők az előkészület intézkedései, tervei az egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyveiből és a Debrecenben megjelenő két református hetilap közleményeiből is. Az egyházkerület hetilapja, a *Debreceni Protestáns Lap* 1938-ban „Kollégium jubileuma” címen rovatot tartott fenn.²¹³

Az egyházkerületi közgyűlés 1937. október 27–28-i ülésén megállapították, a jubileum programját. Elhatározták, hogy 22 bronz emléklapet helyeznek el a Kollégium falán. Melius Juhász Péter, Huszár Gál, Szenci Molnár Albert és Komáromi Csipkés György szobra kerül az egyetem előtt elterülő parkba. Sub auspiciis gubernatoris doktorokat avatnak és honoris causa doktorokat promoveálnak az egyetemen. Az egyházkerület pedig tiszteletbeli kollégiumi tanári díszoklevelet adományoz 36 külföldi tudósaknak. Az előkészítéssel foglalkozó bizottság új nevet kapott. Kollégiumi Jubileumi Végrehajtó Bizottság lett az elnevezése és széles jogkörrel ruházták fel.²¹⁴

1938. augusztus 23–24-én az Országos Református Lelkészegyesület (ismert rövidítéssel ORLE) a magyar reformátusok világggyűlését rendezte meg Debrecenben. Impozáns volt a résztvevők magas száma és a rendezvény tartalmas, változatos programja. Szó esett ott is a Kollégium 400 éves jubileumáról.²¹⁵ A 350 éves jubileumot sem ott, sem a lapokban nem emlegették már 1938-ban. A világggyűlés és a jubileumi ünnepség tudatosan egészítették volna ki egymást, hiszen Csikesz Sándor rector az ORLE egyik sokat kezdeményező vezetője volt s mindkét összejövetel szervezéséből oroszánrészt vállalt. A világ magyar reformátusságának is seregszemléje lett volna a jubileum, melyre 2500 embert vártak Debrecenbe. De nemcsak a világ magyar reformátusságának, hanem a világ reformátusságának találkozója is lehetett volna.

A müncheni négyhatalmi tárgyalás azonban halomra döntötte a Kollégium jubileumi ünnepségének megrendezése terveit. 1938. október 4–5-én zajlott volna a jubileumi rendezvénysor. Szeptember 29-én viszont a müncheni tárgyalás kezdődött. A müncheni egyezményben Németország nemzetközi jóváhagyással érvényesítette a Csehszlovákiával szemben fennállott területi követelését. Az európai nemzetközi helyzet azonban pattanásig feszült lévén, a külföldi vendégeknek nem volt tanácsos, hogy a kollégiumi jubileum kedvéért kimozduljanak hazájukból. Az illetékes rendezők az utolsó pillanatban elhalasztották a jubileumot. Horthy Miklós kormányzót is lekötötték területi igények érvényesítésére irányuló fáradozásai, és nem mehetett Debrecenbe, volt iskolája jubileumára (a tanítóképző gyakorlóiskolájába járt).

Házi ünnepségen debreceni és más magyarországi résztvevőkkel emlékeztek meg 1938. október 4-én a Kollégium jubileumáról. Révész Imre püspök és Kállay Kálmán professzor, kollégiumi igazgató mondott beszédet a Kollégium udvarán. Az épület belső homlokzatáról frissen felvésett felirat nézett le az ünneplőkre: Orando et laborando (= imádkozva és dolgozva). A felirat alatt nagy tábla a Kollégium múltját örökítette meg márványba vésve. Huszonkét bronzplakettrol patrónusok, híres professzorok, diákok, a Kollégium életét megéneklő költők és írók képei tekintettek ki az árkádok alól az egybegyűltekre. A bronzplakettek neves művészek keze alól kerültek ki.

Berán Lajos szobrász alapítványt tett egy 80 mm átmérőjű emlékérem adomá-

nyozására. Megalkotni is ő alkotta meg. Az alapítvány szabályzatát és törzskönyvét feltekerte és az ünnepeken került adományozásra először az emlékérem. Az adományozott emlékérmeket bevezették a törzskönyvbe. Évente azonban legfeljebb két hazai és két külföldi személy kaphatta meg. Az emlékérem kisebb változata jelentős példányszámban került érdeklődők kezébe.

A házi ünnepeken viselték már diákok és mások gomblyukban, sapkán azt a kör alakú emlékjelvényt, mely a Kollégium épületének dombornyomását ábrázolta „Debreceni Collegium 1538–1938” körirattal. A Kollégium udvaráról az ünneplők az Arany Bika előtt várakozó különjáratú villamoskocsikon a Nagyerdőre utaztak, ahol a püspök felavatta a Diakonisszaintézetet.²¹⁶ Állt már az egyetem előtt Melius, Huszár Gál, Szenci Molnár és Komáromi Csipkés szobra. Indult az egyetemi templom építkezése. A világhelyzet veszélyei ellenére kiadta a m. kir. Posta a tervezett öt értékből álló kollégiumi jubileumi emlékbélyegsort.

A házi ünnepség szerényebb volt, mint amit a jubileum eredeti programja előírt. Nem került megrendezésre a Csokonai Színházban a hangverseny, melyen Kodály vezényelte volna a *Psalmus Hungaricus*-t.²¹⁷ De hiszen a megvalósult ünnepség csupán házi ünnepségnek volt szánva és a nagy jubileumi rendezvényről nem mondtak le. Azt mindössze elhalasztották akkor a nemzetközi politikai feszültség miatt. Nem először és nem is utoljára halasztották el. Először 1938 májusában tartották volna a jubileumot, a Csikesz Sándor rectorátusa idején. Az október 4–5-i dátum már a második volt. A következő terminus 1939. június 1-ére lett kitűzve. Úgy gondolták, hogy addig lecsillapodik a nemzetközi politikai élet. Nem tudhatták, hogy az idő múlása nem a világbékéhez, hanem a II. világháborúhoz viszi közelebb őket. A negyedik határidő 1939. június 30 sem bizonyult tarthatónak. Ezért 1939. április 28-án sine die (= időpont nélkül) halasztották el a jubileumot. A 36 tiszteletbeli kollégiumi tanárnak rövidített latin szövegű diploma megküldése mellett döntöttek. Leopold Cordier qiesseni professzornak már csak hátramaradottai kaphatták a diplomát. A kiszemelt tiszteletbeli tanár időközben elhunyt.²¹⁸

„A Kollégium jubileuma mostani szűkreszabott kereteivel talán kissé fájón, de annál fenségesebben igazolta a csak emberi ünneplésnek kiszámíthatatlanságát. – Írta a Vasárnap. – Így most egy olyan gondolat állott a középpontban, ami az eredeti tervből hiányzott. Ez a Kollégium nekünk olyan érték, amelyért az életünk se drága. De csak addig érték, amíg itt idegen tüzzel nem áldoznak... A Kollégium lángjának és tartójának megőrzéséért dolgozzunk úgy, mintha egyedül tőlünk függene annak megmaradása, és imádkozzunk érte olyan bizalommal, ahogyan csak azok imádkozhatnak, akik tudják: Egyedül Istentől függ megmaradása.”²¹⁹

IV. „SZEGÉNYEK ISKOLÁJA – ORSZÁG ISKOLÁJA”

A „szegények iskolája” nem díszítő jelzője a Kollégiumnak, hanem tárgyilagos meghatározója. „Ország iskolája”-nak nevezték régen az egy-egy egyházkerület által fenntartott Kollégiumot, amelyeknek a vonzásköre akár túl is terjedhetett az egyházkerület határán. A Debreceni Kollégium partikuláinak nagy száma feküdt az egyházkerület határán kívül. Így nemcsak rectorokat küldött azokba, hanem tanít-

ványokat is fogadott azokból és az ország minden részéből, sőt olykor külföldről is. Méltán viselte az „ország iskolája” nevet.

A szabadságharc bukása tetemes anyagi veszteséggel sújtotta a Kollégiumot, de létfenntartását és diákjóléti szolgáltatásait biztosító alapítványait és a város, valamint az egyházkerület rendszeres támogatását nem veszítette el. Ezzel fennmaradásának anyagi alapjai megmaradtak. A Kollégium anyagi helyzetének tárgyalásába nem kívánunk illetéktelenül belebocsátkozni. El kell azonban mondanunk, hogy a Kollégium 1849 után is építhetett azokra a fundamentumokra, melyeket az ősök vetettek.

Az alapítványok valamint a városi és egyházkerületi támogatás egy része a Kollégium fenntartását, a tanárok javadalmazását szolgálta. Jelentős összeg szolgált azonban a diákok segélyezésére, 1910-ben ez az összeg 918948 aranykoronára rúgott.²²⁰ A jó tanuló, jó magaviseletű és szegény diákok pályázhattak az alapítványokra. Az alapítványok egy részének volt egyéb kikötése, hogy pl. az alapítványtevő rokonai, meghatározott helységről, területről származók kapják. 1848 előtt a szegény nemesi ifjak tanulását is számos alapítvány igyekezett előmozdítani. Ezt 1848 után már nem vették figyelembe és odaadták azoknak, akik egyébként megfeleltek az alapítvány előírásainak.

1918-ban az Osztrák Magyar Monarchia összeomlása majdnem a Kollégium anyagi összeomlását is eredményezte. Tízmillió koronát valamivel meghaladó összegű pénze feküdt a Kollégiumnak magas kamatot (6%) fizető hadikölcsönkötvényekben. A jó befektetésnek és hazafias kötelességnek vélt cselekedet megbosszulta magát. A hadikölcsön elveszett. A Kollégium pusztá fenntartását még nagy nehezen megoldották e hatalmas vagyon nélkül, de a diákjóléti intézmények a veszteségnek nagy kárát látták. A megmaradt alapítványi pénztöke az inflációban elérte telenedett. Nem szenvedtek veszteséget azok az alapítványok, melyeknek a tőkéjét földbirtokok képezte. Baltazár Dezső püspök 1922-ben és 1924-25-ben Amerikában segélygyűjtő körutat tett. 43 ezer dollárt gyűjtött főleg az amerikai magyarság körében. Ennek az összegnek kisebb része különböző egyházi, társadalmi és jótékonyági intézmény támogatására ment, a megmaradó pénz pedig a Kollégiumé lett. A hazai gyűjtés hasonlíthatatlanul szerényebb eredménnyel járt, mégis a Baltazár-amerikai alap és a Baltazár-magyar alap 1933-ban együtt 235 ezer pengő tőkét tett ki. Az I. világháború után mérsékelt számmal keletkezett egyéb alapítványokkal a Baltazár-alapokkal, a földbirtokban érintetlenül maradt alapítványok és a diákjóléti célra nem alapítványi keretben, de rendszeresen adakozó testületek, magán személyek, adományai révén a II. világháború körülre a diákok már közel annyi jótéteményben részesültek, mint az I. világháború előtt. Példának a gimnázium tanulóinak az 1943/44. tanévben juttatott jótétemények 64201 pengős összegét említjük.²²¹ A többi tagozatok diákjai arányosan szintén részesültek a jótéteményekben.

A jótétemények kedvezményei a diákjóléti juttatások különböző területeire szolgáltak. Fedezésük 1944–45-ben már alig megoldható feladat elé állította a Kollégiumot. A földreform 1945 tavaszán a Kollégium földjeit is igénybe vette. A pénzalapokat lerombolta az 1945–46-ban már bénító infláció. A magyar infláció olyan mértékűre változott, ami példátlan a világtörténelemben. A Kollégium épületei súlyosan károsodtak és a gimnázium 1942/43-tól 1946 elejéig katonai kórház volt

és szinte csak a falai és födémei maradtak a helyükön. A Kollégium óépülete és főiskolai internátusa 1944 őszén katonai kórház lett. Az óépület 1945-ben fokozatosan felszabadult, a főiskolai internátus kiürítése 1946-ban történt meg. Az épületek renoválása, berendezése tetemes költséggel és munkaráfordítással járt. A szülők, egyházi szervezeti egységek, hazai társadalmi szervek, a kormány, Debrecen város és a megélénkült demokratikus pártok egy része, ökumenikus összefogás, sietett a Kollégium és tagozatai segítségére. A diákok maguk is kivették részüket az anyagi áldozatból és a fizikai munkából.²²²

1945 őszén az egyházkerület felelevenítette az 1891–92-es zsinat által megszüntetett segélygyűjtési formát, a szupplikálást. 1951 őszén volt az utolsó ilyen gyűjtés. A közbeeső hat évben ősszel, rendszerint októberben a Kollégium valamennyi tagozatának diákjaiból vegyesen alakult 10–12 fős szupplikáló csoportok keresték fel a Tiszántúli Egyházkerület gyülekezeteit és pénzbeli illetve természetbeni adományokat gyűjtöttek diákjóléti célra. A szupplikáló csoportok egy részének tanár volt a vezetője, de amelyik élére tanár nem jutott, teológus vagy tanárképzős látta el a feladatokat. A felkeresett gyülekezetekben a szupplikálók templomi műsort adtak. Összekötötték az országos evangélizációs mozgalmat a szupplikálással ilyenkor. A begyűlt természetbeni adományok Debrecenbe szállítása az első években nehezen megoldható feladat volt. Vasady Béla teológiai tanár, lelkészképzőintézeti igazgató ezért Amerikában összegyűjtötte egy teherautónak az árát, amiből a Kollégium itthon beszerzett egy tehergépkocsit és azzal végezte a gyűjtött élelmiszerek Kollégiumba szállítását. Megható szeretetet tapasztaltunk szupplikálás során a gyülekezetekben, és mélységes ragaszkodást a Kollégiumhoz. Az 1948/49. tanévben a szupplikálás tiszta bevétele a költségek leszámítása után 106 318,75 Ft-ot tett ki. Ezt az adományt a szegény diákok tápintézeti pénz- és természetbeni segélyként kapták. Ebben a tanévben a Kollégium tagozatai (a Dóczy nélkül) mintegy 250 ezer forintot kaptak szupplikálási pénzsegély, ellátási segély, természetbeni segély formájában, tandíj-kedvezményben, lakásdíj-kedvezményben, tápintézeti díj-kedvezményben, a lelkész-képzősök és tanárképzősök pénzsegélyben. Az ökumenikus segélyek e tanévben már alig tettek ki számottevő összeget. Szemben az előző évek rendszeres több tízezer forintos pénz- és ruha, ill. eleinte élelemsegélyeivel.²²³

Az 1945-ben felelevenített szupplikálást Debrecen városában is gyakorolta a Kollégium, 1948-tól a Dóczyval közösen, akkor majdnem 8200 Ft-ot sikerült összegyűjteni.²²⁴ Ez a gyűjtési forma korábban is élt egészen 1914-ig. Ősszel került rá sor Debrecen városában és őszi segélygyűjtés, közhasználatúlag kápsálás volt a neve. Természetbelleket és pénzt gyűjtöttek akkor még a Dóczy nélkül a Kollégium diákjai.²²⁵

A legáció intézménye is megvolt az 1849–1950 közötti időkben. A nagy üdv-történeti ünnepeken az akadémiai diákok, később a tanítóképzősök és a gimnázium VI–VIII. osztályos tanulói felkeresték a legátust fogadó gyülekezeteket és ott több ízben prédikáltak. A gyülekezet által adott pénzsegély, a legátum eredetileg a Kollégiumot illette, de 1849-ben már az volt a szabály, hogy a legátumból egy töredék illette a Kollégiumot és a seniort, a többi része a legátusé volt. Igen jelentős segítséget nyújtott a legátum a legátusnak. Ezért a kollégiumi törvények gondosan szabályozták és a kollégiumi tisztségviselő diákoknak a legáció díjazásul is szolgált.

A pontosan szabályozott választási (electio) sorrendben az évfolyama és tanulmányi eredménye szerint besorolt tisztségviselők ún. legényelőnyt élveztek, vagyis előbb választhattak pl. 15–20–25 legénnyel, ami jobb legátumot adó legációk helyek választását tette lehetővé.²²⁶

Tandíj 1853 előtt nem volt a Kollégiumban. Az Entwurf-gimnázium anyagi szükségletei tették indokolttá a mérsékelt tandíj bevezetését. A későbbi évtizedekben a teológusok és a tanítóképzősök nem vagy alig fizettek tandíjat.²²⁷

A jótétemények sorába tartozott az 1849 utáni évtizedekben a magántanítás, a publikus praeceptorok, vagyis köztanítóok és a vidéki rektorság. Nagy diákok kaptak gimnazistákat magántanítványként az Entwurf-gimnázium felállítása előtt és 1862-től 1873-ig. Ezt a tanítási rendszert az előző korokból már ismerjük. A 13–15 magántanítvány úgy oszlott meg, hogy volt közte aki pénzt, mások élelmet (főtt ételt és kenyert, ismét mások mosást teljesítettek a privatus praeceptorok) mondták úgy is, hogy doctorának. Ezek a gimnazisták debreceniek voltak. Az a 2–3 szolgatartó pedig, akit minden magántanító tanított a fizetőkkel együtt, ellátta a személye körüli szolgálatokat. Ez jó volt a gimnazistáknak, hogy a tanórákon kívül mai szóval korrepetálta őket a magántanító, de jó volt kétszeresen a nagydiáknak, mert egyfelől élelme, mosatása, személyes szolgálata és némi pénze lett, másfelől az általa korábban tanult gimnáziumi anyagot állandóan ismételte.²²⁸

A publicus praeceptorok rendszere a Szoboszlai-féle gimnázium idején 1852-ben megszűnt és nem állt vissza 1861-ben sem, mert akkor a rendes tanárok megmaradtak, csupán a gimnázium lett ismét hatosztályos.

A vidéki rektoriákra járás a rangos és jövedelmező beneficiumok (jótétemények) közé tartozott. Természetesen rektoria és rektoria között különbség volt. Volt jövedelmezőbb és kevésbé jövedelmező. 1849 után egy ideig még az elemi iskolák mellett a vidéki gimnáziumokban is praeceptorok tanítottak ugyanúgy, mint a Kollégium helybeli gimnáziumában. Akkor a vidéki gimnázium élén állt a rektor, az osztályokban pedig a praeceptorok oktattak. Az Entwurf-gimnáziumok elszaporodásával a gimnáziumi osztálytanítóok és rektorság lehetősége összeszűkült, bár volt azért nem egy gimnázium, mint a hajdúböszörményi, hajdúnánási és mások, melyek nem szervezkedtek az Entwurf szerint, de működésüket nem szüntették be a nyilvánossági jog elvesztése miatt. Ezekbe a gimnáziumokba szükségesek voltak a tanítani kimenő nagydiákok. A gimnáziumok az önkényuralom elmúltával vidéken is fokozatosan állandó tanári karral működésre álltak át, úgyhogy onnan kiszorultak a kollégiumi nagydiákok. 1895-ig viszont az elemi iskolákban taníthattak és igényelték is munkájukat. A tanítóképző eleinte egyenesen a hittan-hallgatók kurzusa volt, hogy rektoriára menés előtt megtanulják a pedagógiát és tanítóképesítő vizsgát tegyenek. A rektoriáról visszatérő ifjak folytatták tanulmányaikat a rektorián keresett pénzen vagy lelkési vizsgát tettek, ha már elvégezték tanulmányaikat és külföldre mentek általában a rektorián kapott fizetésükből.²²⁹

A teljes ellátást és szállást adó internátus először a Kollégiumon kívül az Andaházy-Szilágyi Intézetben valósult meg 1846-ban, a kollégiumi diákok számára alapította Andaházy-Szilágyi Mihály 1843-ban kelt végrendeletével. Tíz arra érdemes nemes ifjút lehetett felvenni 5–5 évre. Egy végzett vagy még tanuló nagydiák látta el a nevelői tiszteket. Az intézet vezetője a gondnok, később igazgató volt. Eleinte

a Piac utcán a városházával szemben az emeleten volt a nevelőintézet, később a városon kívül a kertségnek számító Poroszlay és Andaházy utca sarkán emelt kertés villában. Az I. világháború idején és azután olykor 40 gimnazista is lakott bent egy egyetemi hallgató, máskor 5 orvostanhallgató társaságában. Az I. világháború alatt elvesztette az intézet vagyont. Az 1947/48. tanévben 19 gimnazista és 1 egyetemi hallgató lakta. Az 1948–49. iskolai évben diákjai már a kollégiumi tápintézetben étkeztek. A gimnazisták létszáma akkor 10 volt. Állami általános iskola céljára vették bérbé egyforintos jelképes bérösszegért az épületet, így szűnt meg az intézet.²³⁰

A kollégiumi bentlakás az 1849 utáni időkben nem kötelesség, már mint volt a XVIII. században még, hanem jótétemény. Az iskolai törvények szabályozták a bentlakást. Az egyes tagozatok tanulói között arányosan osztották el a bentlakási kedvezményt. A cél az volt, hogy a teológiai hallgatók és a tanítóképzősök részesüljenek benne zömmel, mivel ők közvetlenül egyházi szolgálatra készülnek és az alapítványok nagyobb része az ő képzésük előmozdítására született. A gimnazistákból 1880-ig a szolgatanulók, majd attól kezdve szegény tanulók lakhattak a Kollégiumban a századfordulóiig, amikor megszűnt a szegény tanulók kategóriája. Korábban is a nem szolgál- vagy szegény tanulók a bentlakásért díjat fizettek. E téren négy díjfokozat létezett, és az I. díjfokozat a teljes ingyenességet takarta. A díjkedvezményeket alapítványból adta a Kollégium. A létszám a múlt században is erősen ingadozott. A 60-as évek végén 240–270 körül mozgott. A szolgatanulók létszáma a 70-es évek végén 140-re emelkedett. A gimnazisták közül az 1895/96. tanévre 223 tanulót vettek fel bentlakásra és a tápintézetbe. A szolgatanulók, majd szegény tanulók szolgálatának fokozatos megszűnésével külön foglalkozunk, de itt már megemlíthetjük, hogy ekkor már a gimnazisták alig végeztek valami szolgálatot. A gimnazisták bentlakási aránya később is jelentős maradt, a tanítóképzősök és teológusoké után következett. Figyelembe kell vennünk, hogy akkor a gimnazisták többsége debreceni illetőségű volt általában, míg a tanítóképzősök között elenyésző volt a debreceniek száma.

Az 1869-ben lebontott egyemeletes északi épületszárnyal az északi falához ragasztott diákkunyhókat is lebontották. Ez a bentlakási forma megszűnt. Az 1870-ben elkezdett épület nem hozott jelentős változást a bentlakásban. Viszont az 1912/13-ban használatba vett akadémiai, későbbi nevén főiskolai, majd egyeteminek is emlegetett internátus 180 személyesre épült és modern berendezést kapott.

Az Internátusba felvett diákoknak a Kollégium maga gondoskodott szállásról a Kollégiumon kívül, ha ott valamilyen ok miatt nem tudta elhelyezni őket. Ez megtörtént békeidőben is, de az I. és II. világháború idején és utána 1946-ig nem volt más megoldás, mint az externátusi elhelyezés. Az egyetem jogi, bölcsészeti és orvosi karának hallgatói is lakhattak az internátusban, ha volt hely. A bölcsészek közül első helyen a református tanárképzősöket vették fel. A teológus és bölcsészlányok a Dóczi leánynevelő-intézet internátusában laktak. Az 1949/50-ben megnyílt gimnáziumi zenei tagozat leány tanulói közül az internátust igénylők szintén a Dócziiban laktak az 1951/52. tanév végéig. A Dóczi állami tulajdonba adása miatt 1952 őszén nyílt meg a Kollégium főiskolai internátusának I. emeletén a lányinternátus gimnazisták és teológiai hallgatóknak számára.²³¹

Az eddig ismertetett alapítványok és más diákjóléti berendezések – beleértve a legációt és rektoriát – azt mutatják, hogy ráillett a Kollégiumra a „szegények iskolája” jelző. Valóban messzemenően támogatta anyagilag ez az iskola a segítségre szoruló diákokat. E támogatásra sokféle segély és jelentős forrás állt rendelkezésére a Kollégiumnak. Azért tudta felhalmozni és kialakítani a maga szociális támogatási alapjait, módozatait, mert egyfelől ennek az igénye elemi erővel jelentkezett, másfelől a Kollégium vezetői ki akarták elégíteni ezt az igényt. Másként fogalmazva tudták, hogy nagy tömegű szegény, de tehetséges fiatal kívánna továbbtanulni, és ezt a vágyat erősítették bennük és megvalósításához igyekeztek hozzá segíteni őket.

Természetesen nem csupán a szolgtatanulók részesültek segélyben. Azok rétege a gimnazisták körére korlátozódott az általunk tárgyalt időszakban. A szolgadiákok, ha tanulmányaik során kinőttek a szolgadiák kategóriából, akkor is ingyen tanultak, de akkor már nem fizikai munkájuk ellenértékéért kapták a kedvezményeket. Megnyíltak előttük a javadalmazással együtt járó kollégiumi tisztségek, vagy egyszerűen jó tanulásuk és jó magaviseletük révén nyerték el a különböző alapítványok ösztöndíjait és egyéb kollégiumi kedvezményeket. A legáció pedig minden nagydiáknak kijárt.

A szolgadiákok helyzetéről az 1849 utáni időszakban egyre inkább kiderült, hogy az nem tartható fenn sokáig, mert elavult. Békési Gyula gimnáziumi igazgató 1879/80. tanévi igazgatói jelentésében javasolta, hogy könnyítsenek a szolgtatanulók terhein, szobáikat rendezzék be a kor követelményeinek megfelelően, bízzanak meg felügyelő tanárt, aki ügyeikkel foglalkozzék. Békési jelentését azzal támasztotta alá, hogy 1860 és 1870 között 278 szolgtatanuló iratkozott be a gimnáziumba és mégis az V. osztályba csupán 74 jutott el, az érettségi letételéig pedig mindössze 26. 204 szolgtatanuló „elzüllött”, vagy a továbbtanulás szempontjából elkallódott. Békési a szolgadiákok helyzetének könnyítése érdekében sarkítottan fogalmazott. A gimnázium I–IV. osztályát a gimnazisták többsége tanulmányai végcéljának tekintette. Sokszor tehetős szülők is a gimnázium I–IV. osztályát végeztették el csupán gyermekekkel. A 204 szolgtatanuló nem züllött és kallódott el azért, mert nem lépett a gimnázium V. osztályába.

Békési javaslatát elfogadták az illetékesek. Elek Lajos lelkeszi képesítésű gimnáziumi tanárt felügyelő tanáruul kinevezték a szolgtatanulók ügyeinek gyámolítására, ezzel valójában visszaállították a famulusok régi inspectorának tisztségét. Elek Lajos lelkiismeretesen ellátta feladatát. 1880-tól a szolgtatanulók elnevezés helyett a szegény tanulók lépett életbe. Szálláskörülményeiket, munkakörüket és munkakörülményeiket könnyítette a gazdasági tanács és a tanári kar.

Békési terve alapján az 1881/82. tanévben 135 szegény tanuló teljes tandíjmentességet, és ingyen kenyeret (1,25 kg-os cipót naponta), 97 bentlakást, 32 ingyenes tápintézeti ellátást, 40 pedig naponta egyszer 10 krajcáros egytálételes ebédet kapott. A 10 krajcárt a Kollégium fizette. Abban a tanévben segélyezésük 6205 forintba került, ami 40 forint összeget tett ki egy személyre. 155 szegény tanulóra fordították 40 forintjával a 6205 forintot. Az előző idők szolgadiákjai értelmében tehát az a 97 bentlakásos szegény tanuló volt számba vehető. A 32 tápintézeti ingyenes és 40 egytálételes ebédet kapóról nem világos, hogy közülük került-e ki. Minden esetre abban a tanévben 724 gimnazistának 21%-át tette ki az a 155 szegény

tanuló, akire 6205 forintot költöttek. Amennyiben a 135 tandíjmentes és ingyen kenyérral ellátott gimnazistát külön segélyezési egységnek vesszük a 97 ingyenes bentlakótól, a 32 tápintézeti ingyenes étkezőtől és a 40 ebéddel segélyezettől, akkor az együtt 304 segélyezési egységet tesz ki, ami a gimnazisták létszámának 42%-a. Amennyiben azt vesszük figyelembe, hogy az ingyenes tápintézeti helyek, illetve az ingyenes ebédek kedvezményezettjei személyileg egybeeshettek – ha nem is minden esetben – a bentlakási kedvezményben részesültekkel, akkor is magas százalékot tesz ki. Még akkor is a gimnazisták 32%-a részesült e kedvezményekben, ha a tápintézeti ingyenesek és ebédkedvezményesek összesen 72-t kitevő számát leszámítjuk a 304-re, számolt kedvezményezettkekből. Ez az elmefuttatás azonban felesleges szórászhasonlat lenne, hiszen abban a tanévben sokan kaptak az eddig említetteken kívül pénzbeli ösztöndíjat, tankönyvsegélyt, legalább 10-en az Andaházy-Szilágyi Intézetben lakást és teljes ellátást ingyen, úgyhogy a segélyezetttek száma azokkal még jelentősen emelkedett és az iskola tanulóinak magas százalékarányát tette ki. A debreceni tanulók aránya abban az időben 50% felett volt. Szegények viszont azok között is akadtak. Azoknak lakása volt, de pénz-, tankönyv-, tandíjsegélyben részesültek.

A szolgatanulók utódainak számító bentlakó szegény tanulók helyzetének könnyítése a következő évtizedben fokozatosan tovább haladt előre. 1902-ben már a takarítási kötelezettség alól is felmentést nyertek és mindössze a tápintézeti asztalok terítése maradt teendőjük. Így minden idejüket a tanulásnak szentelhették. Ez az eredmény Elek Lajos felügyelő tanárnak volt leginkább köszönhető, aki ezzel a Kollégium nevezetes tanárai sorába emelkedett. Elek Lajos (1877–1901) fő tantárgya 1885 óta a vallás tan. Nevéhez fűződik a modern tápintézet megszervezése. Kiemelkedő adminisztrációs munkát végzett a Kollégium, az egyházkerület, a Tiszántúli Református Tanáregyesület jegyzői tisztségeiben.²³²

A kollégiumi tápintézet képezte a diákjóléti intézmények sorában az egyik leglényegesebbet és annak megszervezése viszonylag későn történt. 1853-ig a kollégiumi diákság élelmezése a régi módon történt. Intézményes élelmezést csak az Andaházy-Szilágyi Intézet növendékei kaptak. Az élelmezési kedvezményt biztosító alapítványok (alumneumok) 1842 óta pénzt adtak alumnusaiknak, akik azért főzőasszonyokkal főzethettek maguknak, vagy úgy ettek, ahogy akartak.

A nagydiákok közül a privatus praeceptorok személyenkénti 13–15 tanítványa között volt 1 panista, aki a tanításért azzal fizetett, hogy kenyeret vitt doktorának. Három cibista a heti főtt ételről gondoskodott a magántanítónak. A panistával nem rendelkező nagydiákok, továbbá a szolgálódiákok a Kollégiumtól kaptak naponta cipót. Voltak olyan nagydiákok, akiket debreceni lakosok megvendégeltek asztaluknál vagy a Kollégiumba beküldött étellel. Az elegendő jövedelemmel rendelkező nagydiákok (tisztségviselők, rektoriát viseltek, jó legátumok, alapítványok élvezői), maguk főztek főzőasszonyokkal. Írásbeli szerződéseiket, nyugtáikat melyekben kikötik, hogy hány forintért havonta heti egy-egy fazék ételt küld a főzőasszony, tucatjával őrzi a levéltár.

Áttörést Szoboszlai Pap István püspök kezdeményezése hozott e téren. 1853–54-ben előteremtette a pénzalapot a tápintézet megnyitására. Elkészíttette annak szabályzatát és 50 diák számára megnyitatta a tápintézetet. Ebédlőről gon-

doskodott a Kollégiumban, ahol egyforma tányérból és evőeszközökkel a társas étkezés kultúráját is gyakorolva fogyasztotta el ebédjét az 50 diák és az a 10 szolgatanuló, aki a terítést, az evőeszközök mosogatását, valamint az ételszállítást végezte. Szerződéses főzőasszony főzött a városban úgy, hogy 50 személy után kapott fizetést, de 60 személynek kellett elégnek lennie az ételnek. E létszámfeletti a szolgatanulók voltak. A tényleges megnyitásra emelkedett a létszám 5 rendes taggal és 1 szolgatanulóval.

A tápintézeti rendes tagok akadémiai hallgatók, a gimnázium VII–VIII. osztályos tanulói, később tanítóképzősök lehettek. Az évek során létszámuk 100–120 között váltakozott. Felük ingyenes volt, a többiek havi 3–4 forint díjat fizettek. A szolgatanulók a maradékot fogyasztották szolgálataik fejében. Az ellátás kenyérből és ebédből állt. Az ebéd húslevesből, főtt húsból és vastagételből állt, csütörtökön és vasárnap ezeken kívül járt még felváltva pecsenye vagy sült tészta.

Javult a csupán kenyérben részesülő tanulók helyzete 1872-től. Elkészült a Kollégium épületének három új szárnya, az északi, keleti és nyugati. Ezeknek pincéjében már konyha épült azoknak a diákoknak, akik maguk főztek maguknak. Főzésre használták még az épület kulináit. Az 1878/79. tanévtől kapott 40 kenyeres szolgatanuló tízkrajcáros ingyen ebédet. 1882/83-tól e szolgáltatás tovább bővült és a 40 ingyen tízkrajcáros ebédet kapó tanulók mellett ilyen ebédet más szegény tanulók is válthattak maguknak 30 vagy 60 forint befizetése ellenében.

Döntő fordulatot azonban az 1888/89. tanév hozott, amikor az egyházkerület határozatára ideiglenesen újjáalakult a tápintézet. Végleges szabályzatát a következő tanévben vezették be, de a próbaévtől gyakorlatilag már kifogástalanul működött az intézet. Az 1888. szeptember 1-én megnyílt tápintézet a Kollégium hátsó udvarán az északkeleti oldalon e célra emelt épületben kapott helyet. A főzés és az ebéd valamint a vacsora tálalása ott történt. Ekkor jelent meg a vacsora a tápintézet történetében. Tagjai lehettek ettől kezdve a tápintézetnek az I–VI. osztályos gimnazisták is. 300 tagra tervezték és nyitották meg a tápintézetet. E tagság arányosan a Kollégium valamennyi tagozatának tanulóit, illetve hallgatóit magába foglalta. (Az akkori diáklétszám 34,5%-át.) Ingyenes tag 24, 20 forint díjat fizető, 52, 40 forintos 109 és 70 forintos díjfokozaton lévő 115 volt. A senior és egy esküdtfelügyelő ingyenes tápintézeti tag lett, de ennek fejében ellátta az étkezéseken a felügyeletet. Minden tag évi 4 forintot fizetett a terítéki eszközök használatáért. Az ismertetett négy díjfokozat közül a IV., vagyis a „teljes” fizetnivalója 115 forint volt évente, ami rendkívül kedvező volt. Az is csak helyeselhető pedagógiai szempontból is, hogy mindenki fizette a 4 forintos terítéki eszközhasználati díjat. Így magáénak érezte a terítéki eszközöket, abroszt, szalvétát, fűszertartót és egyebeket és vigyázott rá.

Az ételmezés a következően alakult. Ebéd: húsleves, főtt hús mártással, hetenként egyszer előbbieket helyett gulyásleves, főzelék, húsrátéttel vagy anélkül, avagy főtt tészta, negyed kg félig fehér kenyér. Vacsora: egy fogásból álló húsféle étel körettel vagy főzelék húsrátéttel: hetenként egyszer pergelt leves és főtt tészta, 1/4 kg félig fehér kenyér. Egy tápintézeti tag napi húsadagja 27,5 dkg. A korábbi hagyomány továbbélésével „brúgó”-nak nevezett kenyéradagból elvihette a diák az egyes étkezésekkor el nem fogyasztott részt. Szüksége is volt rá reggelire.

A későbbi évek során bevezették a reggelit és bővült a tápintézeti tagok létszáma. 1912/13-ban az akadémiai internátus alagsorába költözött a konyha, magasföldszintjére az ebédlők sora.²³³

A gimnázium tanulóinak szociális származása 1853–1943.
Összlétszám 59 945 fő

Kategória	Létszám	Százalék
Lelkész-tanár-tanító	7 517	14%
Orvos-mérnök-ügyvéd stb.	3 405	5,5%
Birtokos 50 hold felett	2 140	3,5%
Tisztviselő	8 673	14%
Kereskedő	5 094	8%
Iparos	10 071	17%
Földműves	13 581	22,5%
Özvegy anya gyermeke v. árva	3 309	5%
Ismeretlen származású	6 155	10%

A földműves kategória takarja az 50 hold földbirtoknál kevesebbel rendelkező gazdák gyermekeit. A földműves kategória számaránya a legnagyobb. A debreceni és a gimnáziumi tanulókat adó vidék agrár jellegéhez mérten ez az arány csekély. Magyarázata az, hogy számos gimnázium volt a Kollégium vonzáskörében, és azok felszívták saját mikrokörnyezetük agrárnépességének tanulni vágyó fiai nagy részét. Másfelől éppen a szegény agrárfoglalkozásúak és az iparosok gyermekei mentek a Kollégiumba a különböző jótétemények miatt. A jótétemények megoszlásának áttekintéséből látni fogjuk, hogy ez a származási kategória magas százalékban részesültek a különféle kollégiumi kedvezményekből. Ez összefügg azzal, hogy e származási kategóriák gyermekei azért keresték Debrecent, mert a kollégiumi hagyományok továbbélésével nagy volt a gimnáziumi kedvezmények mértéke. Csurgó, Pápa, Debrecen, Mezőtúr és Sárospatak azért rendelkezett olyan vonzerővel, mert középiskoláinak is sokféle jótétemény élvezését tette lehetővé. Az internátusi, tápintézeti ellátottság, azok díjkifizetési kedvezményei, a tandíjfizetés kedvezménye, sőt ösztöndíjak olcsóbbá tették a tanulást ezekben az iskolákban, mint az államiakban.

A református gimnáziumok országos átlagában az 1907/8. tanévben az östermelők aránya 23%, a tisztviselők gyermekei 22%, értelmiség 20%, iparos 13%, kereskedő 10%. 1925/26-ban az arányok már az östermelők 25%-os részesedésével ennek a kategóriának az emelkedésére mutat. Az iparosoké országosan ekkor 15,9%, a köz-tisztviselőké 14,8%, a lelkészek, tanárok, tanítóké 13,5%. Mindezekkel összevetve a Kollégium gimnáziumának tanulói előbbi táblázatát, azt látjuk, hogy az östermelők százalékos aránya 1853–1943 között 26, az iparosoké 17, a lelkészek, tanárok, tanítóké 14, a tisztviselőké 14. Tehát a Kollégiumban a gimnazisták között az östermelők, iparosok, lelkészek, tanárok-tanítók gyermekei magasabb százalékban volt képviselve, mint a református gimnáziumokban általában.

Nem véletlen, hogy az árva, félárva tanulók részesültek a legnagyobb százalék-

ban jótéteményekben, utánuk az őstermelők, a lelkész-tanár-tanító és negyediknek a tisztviselők gyerekei következtek, az iparosokénak az ötödik hely maradt.²³⁴

Az akadémiai tagozat szervezeti változataitól ha eltekintünk az 1849–1913 között akadémiai tagozaton tanultak létszámát 16 519-nak találjuk. Ezt a létszámot azonban csupán akkor tudjuk szociális származási összetétele szempontjából vizsgálni, ha két korosztályra bontva tesszük azt, úgy, ahogy az akadémiák szervezete alakult.

1860–1907 között hittanhallgató 5914, joghallgató 8068 tanult a Kollégiumban.

A hittanhallgatók közül a szociális származás megoszlása a következő :

földműves	1735	29,3%
lelkész-pedagógus	1403	23,7%
iparos	967	16,3%

A tisztviselők gyermekei 5. helyre sorolhatók.

A joghallgatók szociális származása a négy legnépesebb társadalmi rétegre nézve a következő :

tisztviselő	1748	21,6%
földműves	1180	14,6%
iparos	1149	14,1%
lelkész-pedagógus	1062	13,2%

A földbirtokos mind a teológián, mind a jogon utolsó helyen szereplő a maga csekély száma miatt. A teológián 95 hallgató 1,6%, a jogon 499 hallgató 6,2%. Tehát még a jogi tanszak sem volt a földbirtokosok iskolatípusa a Kollégiumban. A földműves pedig a teológián az első, a jogon második helyen állt. Nem elhanyagolható, hogy az iparos mindkét tagozaton a harmadik helyet tartotta. A gimnázium adatai után ezek is alátámasztják a „szegények iskolája” jelző jogos használatát.

Az akadémiai tagozatokon 1908 és 1913 között már az önálló bölcsészakadémia hallgatói is ott találhatók. Ezekben az években 869 hittanhallgató, 744 joghallgató és 115 bölcsészhallgató, összesen 1728 főiskolás tanult a Kollégiumban.

A hittanhallgatók származási megoszlása:

lelkész-pedagógus	284	32,7%
földműves	230	26,4%
iparos	100	11,5%
árva, félérv	93	10,7%

27 földbirtokos 3,1%-kal a hetedik, 1 szabadértelmiségi származású az utolsó helyen 0,1%-kal szerepel még. Érdekes, hogy az előző korszakhoz képest a lelkész-pedagógus származásúak helyet cseréltek a földműves származásúakkal, továbbá nőtt a földbirtokos szülők gyermekeinek aránya 1,6%-ról 3,1%-ra. Magas viszont az árva-félérv hallgatók aránya!

A joghallgatók származási megoszlása:

tisztviselő	197	26,5%
lelkész-pedagógus	192	25,8%
földműves	72	9,7%
árva, félárva	69	9,4%
földbirtokos	52	7%
iparos	48	6,5%
szabad értelmiségi	44	5,9%

A lelkész-pedagógus származásúak 12,5%-os emelkedése szembeszökő, valamint a földműves és iparos származásúak csökkenése. Az árvák, félárva az 1860–1907 közti 6,2%-ról 9,4%-ra nőtt. A földbirtokos származásúak 0,8%-os emelkedése elhanyagolható.

A bölcsészhallgatók származási megoszlása :

földműves	35	30,4%
lelkész-pedagógus	20	30,3%
szabad értelmiségi	20	17,4%
földbirtokos	12	10,4%
iparos	11	9,6%

A földműves származású hallgatók 13%-kal vezettek az utánuk következő két kategóriába tartozók előtt. Ilyen többségük 1860 és 1907 között a teológusok körében sem volt, ahol szintén a többséget alkották. Erre az intellektuális, a joginál sokkal szerényebb társadalmi presztízst adó pályára érdekes módon a földbirtokosok gyermekei nagyobb arányban készültek, mint a jogira. Ugyanez a helyzet a szabadfoglalkozású értelmiségiek köréből származókkal is.

A jótéteményben részesült akadémiai hallgatók 1908–1913 közti arányát vizsgáljuk, hiszen akkor már három önálló tagozat létezett az akadémián:

Ösztöndíjas a hittanhallgatók 66,9, a joghallgatók 51,6, a bölcsészek 98,2%-a. Tandíjkezdményes a hittanhallgatók 100, a jogászok 32,6, a bölcsészek 100%-a, tápintézetes a hittanhallgatók 44,2, a jogászok 30,8, a bölcsészek 60,8%-a. Bentlakó a teológusok 34,2, a joghallgatók 19,3, a bölcsészek 60,8%-a. A származási kategóriák és a nyújtott főiskolai kedvezmények azt mutatják, hogy a bölcsészek kaptak nagyobb kedvezményeket. Ez azonban nem aránytalan, mert az ő soraikban a földműves származásúak száma a legnagyobb. A teológusoknak nyújtott kedvezmény messze elmarad a bölcsészeké mögött. A Kollégium igazságosan osztotta el a kedvezményeket tanulói között és nem azt nézte, hogy egyházi pályára készül-e az illető vagy sem. Az ismertetett adatok indokolják a „szegények iskolája” elnevezést.²³⁵

A Kollégium tanítóképzőjének 1869 és 1943 között 11 330 tanulója volt. Származási tagolódásuk a következő:

földműves	3771	33,3%
iparos	2672	23,6%
lelkész-pedagógus	2310	20,3%

tisztviselő	1656	14,6%
kereskedő	332	2,9%
ismeretlen	589	5,3%

A tanítóképzősök jótéteményinek megoszlása:

ösztöndíjas	45,6%
tandíjkedvezményes	79,6%
táppintézetes	62%
bentlakó	62,5%

A tanítóképzősök származási arányai leginkább a teológusokéhoz hasonlít. Földbir- tokos, szabad foglalkozású értelmiségi családból származót egyáltalán nem találunk tan- ulói sorában. Így a teológiánál is inkább elmondható róla, hogy „szegények iskolája”. A kedvezmények még alatta maradnak a bölcsészeknek nyújtottakénál, pedig a tanítóktól elvárhatták inkább, mint a bölcsészektől, hogy a református egyház iskoláiban vállalnak állást. Holott tudott dolog, hogy a református tanítóképzőt végzetek előszeretettel men- tek a jobb javadalmazású állami tanítói állásba.²³⁶

A lelkészképző 1914 és 1943 között 3218 beiratkozott tagot, számlált. Ezek száрма- zási viszonyai a következők :

lelkész-pedagógus	915	28,4%
földműves	737	23%
tisztviselő	630	19,6%
árva, féléárva	373	11,6%
iparos	269	8,3%

Jótéteményesek aránya :

ösztöndíjas	718	22,3%
tandíjkedvezményes	2964	92%
táppintézetes	2625	81,6%
bentlakos	2015	62,6%

A tanárképzőnek fennállása alatt 614 hallgatója volt. Ezek közül mindössze kettő volt evangélikus, a többi református, ami természetesnek tekinthető, hiszen református tanárképzőről van szó. Tanár lehetett bárki az állami egyetemen, de aki református gim- náziumban óhajtott tanítani és azért lett tagja a református tanárképzőnek, annak protes- tánsnak kellett lennie. Evangélikusokat minden további nélkül alkalmaztak a református iskolákban.

A tanárképző létszám, származási és jótétemény-eloszlási adatait az 1925–1943 kö- zötti évek figyelembe vételével vizsgáljuk, amikor 582 tagja volt az intézetnek.

lelkész-pedagógus	162	27,9%
földműves	160	27,4%
iparos	89	15,3%
tisztviselő	86	14,8%
ismeretlen	47	8%
árva, féléárva	20	3,4%

A lelkész-pedagógus és a földműves származásúak száma között gyakorlatilag 0,5% az eltérés, ugyanígy az iparosoké és a náluk alig kevesebb tisztviselőké. Földbirtokos, szabadfoglalkozású értelmiségi és kereskedő körülbelül azonos, 1% körül mozgó értéket mutat. A Kollégiumtól nagy százalékok kapott jótéteményt:

ösztöndíjas	357	61,3%
tandíjkedvezményes	582	100%
tápitézetes	415	71,3%
bentlakos	415	71,3%

A polgári iskola tanulóinak társadalmi rétegződése 1929–1943 között a következő:

kisiparos	1940	28,8%
kiskereskedő	1697	25,2%
kistisztviselő	1558	23,1%
földműves	1161	17,2%
lelkész-pedagógus	70	6,5%
ismeretlen	313	4,6%

A származás szerinti megoszlás nagyjából követte az országos átlagot, de az 1916/17. tanévi országos református polgárik származási arányszámaihoz képest valamivel magasabb volt a földművesek számaránya, viszont az országos 13,7%-os lelkész-pedagógus származáshoz képest kevés volt a kollégiumi polgáriban mutatkozott 6,5%-os arányuk. Míg az országos felmérés a mondott tanévben a polgáristák 55,5%-át találta reformátusnak, addig a Kollégiumban a polgáristák 92,7%-a volt református.²³⁷

Ösztöndíjat a polgáriban 1929–1943 között 1159 tanuló, a létszám 17,2%-a kapott. Tandíjkedvezményes 1413, a tanulók 20%-a volt. A polgári növendékeinek 81,8%-a debreceni lakos volt.

A Kollégiumi diákságnak létszáma 98 333 volt az 1849–1943. évek között. Tagozatoként és százalékos arányban a következő:

gimnáziumi tanuló	59 945	60,9%
akadémiai hallgató	16 519	16,9%
tanítóképzős	11 330	11,5%
lelkészképzős	3218	3,3%
tanárképzős	582	0,6%
polgárista	6739	6,8%

A diákság egészének szociális származását tekintve a következő megoszlást mutatja:

földműves	23 045	23,4%
iparos	17 427	17,7%
tisztviselő	14 955	15,2%
lelkész-pedagógus	14 049	14,3%
ismeretlen foglalkozású	8160	8,3%
kereskedő	7842	8%

árva, félárva	5284	5,4%
szabadfoglalkozású-értelm.	4224	4,3%
földbirtokos	<u>3347</u>	3,4%

98 333

A 98 333 diákból jótéteményes volt 51 724, azaz 53%, szemben a jótéteményt nem élvező 47%-kal, azaz 46 609 diákkal. A többség tehát jótéteményes volt, azoknak társadalmi rétegenkénti tagozódása .²³⁸

Származás	Szám	%-os arány	%-os arány saját rétegen belül
földműves	18 240	35,4	79
lelkész-pedagógus	8230	15,9	58
tisztviselő	8142	15,7	54
iparos	7346	14,2	42
ismeretlen fogl.	2822	5,5	34
szabadfogl. ért.	2016	3,9	48
kereskedő	2050	3,9	26
árva, félárva	1670	3,2	31
földbirtokos	1208	2,3	36

A Kollégium diákságának vallási megoszlását tíz tanéven vizsgáljuk a táblázat segítségével. A tíz tanév 1849/50 és 1948/49 között átlagot ad az összesítésekben, ugyanakkor az az előnye is megvan, hogy a bemutatott tanévekben egyenként is vizsgálható a tanulók vallási tagozódása. Kollégium tanuló serege a vizsgált években 93,1%-ban református. Ezt követi 2,9%-kal a római katolikus, 1,6%-kal (175 fő) a zsidó, 1,6%-kal (173 fő) az evangélikus, de van görög katolikus, görög keleti, baptista, unitárius és mozlím is.²³⁹

A Kollégium földrajzi vonzáskörét 1849/50, 1855/56, 1867/68, 1913/14, 1943/44, 1945/46, 1947/48, 1948/49. tanévek diákságán tanulmányozva az derült ki, hogy a vizsgált tanévek 9693 diákjának 38%-a, (3672) volt debreceni. A többi diák 61 vármegyéből származott. A tanítóképző egy időben nem adta meg tanítványai megyék szerinti származási helyét. Ez a vizsgált tanévekben 1651 tanulót, a számításba vett létszám 17%-át érinti. Tehát 61 vármegyénél több adott otthon valójában diákjainknak a kérdéses időszakban.

Hajdú vármegye Debrecentől külön számolva 1092 diákot, 11,2%-ot küldött a Kollégiumba, Bihar 1036-ot, 10,6%-ot, Szabolcs 454-et, 4,7%-ot, míg Szatmár 594 tanulót, 6,1%-ot.

A lelkészképző és tanárképző csak az egyházkerületeket adta meg. A vizsgált években Tiszántúlra 111, Tiszáninnenre 24, Dunamellékre 13, Dunántúlra 7 hallgató esett.

1867-8-ban Moldvából jött egy gimnazista, 1913/14-ben a jogászok között volt 1 hercegovinai, 2 boszniai és 1 galíciai. Fel nem deríthető más egyéb külföldi ebben a tíz tanévben 26 tanuló volt, a tíz év összlétszámának 0,3%-a.²⁴⁰

Az általunk vizsgált 101 év alatt természetesen nem mindig ugyanazok voltak a tanulók földrajzi származás szerinti adatai, mint a most áttekintett tíz tanévben.

		Református	Evangelikus	Római kat.	Görög kat.	Görög keleti	Baptista	Unitárius	Izraelita	Muzulmán
1849-50	Gimnázium	126	5						4	
	Akadémia Theológiai f.	65	1	2					2	
	Bölcsész f.	161								
1855-56	Gimnázium	382	6	11	1				7	
	Akadémia Theológiai f.	100								
1867-68	Gimnázium	547	24	31		3			23	
	Akadémia Theológiai f.	98								
	Jogász									
	Bölcsész Tanítóképző	409	4	16	5	1			14	
1874-75	Gimnázium	562	13	54		1			49	
	Akadémia Theológiai f.	104								
	Jogász	64	2			3			1	
1896-97	Gimnázium	626	21	32	1	2			39	
	Tanítóképző	97		1					3	
1913-14	Gimnázium	608	13	8				2	25	
	Akadémia Theológiai f.	118								
	Jogász	102	3	18	1	4			4	3
	Bölcsész	30	1	1						
	Tanítóképző	147	1	1	1					
1943-44	Polgári fiúiskola	735	8	24	9		3		1	
	Gimnázium	703	13	10	3					
	Tanítóképző + Líceum	602	10	15	8		2			
	Lelkészképző	50								
1945-46	Tanárképző	31	2							
	Gimnázium	883	11	24	8					
	Tanárképző	10	1							
	Tanítóképző+Líceum	312	4	18	1					
	Lelkészképző	40								
1947-48	Polgári fiúiskola	578	9	10	6					
	Gimnázium	241	4	4	4					
	Tanítóképző+Líceum	879	10	11	2			1	3	
	Lelkészképző	234	3	10	7					
1948-49	Tanárképző	74								
	Gimnázium	29								
	Tanítóképző+Líceum	288	3	1						
	Lelkészképző	146	1	8	2		1			
Összesen		10301	173	321	59	14	6	3	175	3 =11055
	Százalék	93,1%	1,6%	2,9%	0,5%	0,1%	0,05%	0,02%	1,6%	0,03%

A XIX. század második felében a Hajdú Kerület részesezése csekélyebb volt. Akkor Debrecen város után Bihar, Szabolcs és Szatmár vármegye adta a legtöbb diákot.

Annak szemléltetésére, hogy milyen helyet foglalt el a létszámát tekintve a Kollégium gimnáziuma, tanítóképzője és polgárijája Debrecenben 1937-ben, megemlíthetjük, hogy a gimnázium a maga 799 diákjával a legnépesebb volt. A Kollégium polgárijája 460-as létszámánál csak a Dóczi polgárijája volt 6 tanulóval előbb. A Kollégium tanítóképzőjének 192 növendékét is a Dóczi tanítóképzője előzte meg 212 növendékkel.²⁴¹

Csohány János

JEGYZETEK

1. Dóczi Imre: Az újkori gymnasium. *Gimn. Ért.* 1894/95. 227.
2. Haynauról mindeddig úgy tudta a magyar szakirodalom, hogy evangélikus (lutheranus) volt. Új adat Karner, Peter: Mitglieder der reformierten Gemeinde. Die evangelische Gemeinde H. B. in Wien. Hrsg. – Wien 1986. 104, 133.
3. Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien 1849. 257.
4. *Gimn. Ért.* 1853/54. 15.
5. *Gimn. Ért.* 1858/59. 16.
6. A miniszteri rendelet 1855. február 18-án kelt 1737. sz. Koll. tagozatai 1943. 18–19.
7. U. o. 18–23. *Gimn. Ért.* 1894/95. 262.
8. Nagy Sándor 1940. 247–250. Nagy Sándor 1984. 169.
9. Veress István 1931. 5–7. Koll. tagozatai 85–86.
10. Nagy Sándor 1940. 235.
11. *TtREL I.* 1. c. 4. d. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Püspöki Hivatalának igazgatási iratai. 25–27., 30. sz. iratok.
12. U. o. 39., 41., 44. sz. irat.
13. *TtREL I.* 8. c. II. 5. d. 1242. sz. Nagy Sándor 1984. 161.
14. Kiss Sándor: A Debreceni Református Kollégium diákjai és professzorai 1849–1912. A Déri Múzeum 1969–1970. évi évkönyve. Debrecen 1972. 249–250.
15. Kiss Sándor: i. m. 250–251. Nagy Sándor 1940. 235–238. Iskolai törvények 1849-ből. 9 fol. Kollégiumi Igazgatási Iratok. *TtREL I.* 8. c. II. 5. d. 1257. sz.
16. Kiss Sándor: i. m. 250–252.
17. Kiss Sándor: i. m. 251. Akad. tanárkari jkv. 1881. március 8. Szűcs István jelentése. Kollégiumi Igazgatási Iratok. *TtREL I.* 8. c. II. 5. d. 1332. sz. Vö. Akad. tkari jkv. 1851. április 29.
18. Kiss Sándor: i. m. 250.
19. Akad. tkari jkv. 1852. november 6. Szoboszlai Pap István fogalmazványa az emléktáblára vonatkozóan. 1852. július 13. *TtREL I.* 8. c. II. 5. d. 1384. sz.
20. Csohány János: XIX. századi fegyelmi ügyek a debreceni Kollégiumban. A Ferenc József elleni mérenylet kollégiumi visszhangja. *Múzeumi Kurír* 1972. 10. sz. 18–35. Balogh Ferenc 1904. 292.
21. Koll. tagozatai 1943. 110–112.
22. *TtREL I.* 8. c. II. 5. d. 1248–1250. sz.
23. U. o. 1256. sz.
24. *Gimn. Ért.* 1853/54. 14.
25. *TtREL II.* I. e. 42–43. Nagy Sándor 1984. 158., 162. Nagy Sándor 1940. 247–266.
26. *Gimn. Ért.* 1894/95. 226. *Gimn. Ért.* 1853/54. 11–15. Balogh Ferenc 1904. 274–275. 293.
27. *TtREL I.* 8. c. II. 5. d. 1273., 1275., 1189. sz. Nagy Sándor 1940. 242.
28. *Gimn. Ért.* 1894/95. 228–230. *TtREL I.* 8. c. II. 5. d. 1354., 1362. sz. Akad. tkari jkv. 1851. szeptember 21. és november 1–7.

29. Gimn. Ért. 1894/95. 230. Gimn. Ért. 1853/54. 11–15. Nagy Sándor 1940. 242–243.
30. Gimn. Ért. 1894/95. 230–231.
31. U. o. 231–237. Nagy Sándor 1940. 245–247.
32. Nagy Sándor 1940. 243–245. Gimn. Ért. 1894/95. 237. V. ö.: TtREL II. 7.
33. Gimn. Ért. 1853/54. 14.
34. Gimn. Ért. 1894/95. 238.
35. U. o. 242. Az Entwurf-gimnáziumról ld. 237–242.
36. U. o. 242. Koll. tagozatai 11.
37. U. o. Gimn. Ért. 1853/54–1858/59. A miniszteri dicséret Gimn. Ért. 1858/59. 15.
38. A magyar nyelv előző koroknál kedvezőbb helyzetére ld. Koll. tagozatai 15. Az új fordulatra u. o. 18–19. Gimn. Ért. 1894/95. 248–250.
39. Nagy Sándor 1940. 16–17.
40. Gimn. Ért. 1894/95. 250–255. Koll. tagozatai 18–20.
41. Gimn. Ért. 1894/95. 256. Az átmeneti autonóm nyolcosztályos gimnázium ismertetése 255–268. Koll. tagozatai 20–27. Fontos korabeli nyomtatott forrás a Gimn. Ért. 1858/59. és 1859/60. évi kötet, valamint TtREL II. 7.
42. Balogh Ferenc 1904. 406.
43. Gimn. Ért. 1858/59., 1859/60. A tanulói létszám u. o. Az 1860/61-es Nagy Sándor 1940. 266.
44. Koll. tagozatai 23. 1861. július 1. és következő napjain zajlott le az érettségi.
45. Nagy Sándor 1984. 162., 164–165. Nagy Sándor 1940. 243., 255.
46. Nagy Sándor 1984. 164–165. A joghallgatók létszáma TtREL II. 1. e. 43.
47. Nagy Sándor 1984. 165.
48. U. o. 165–166. Nagy Sándor 1940. 247–249.
49. Nagy Sándor 1984. 167–168. Nagy Sándor 1940. 249–250. V. ö. TtREL I. 8. c. II. 5. d. 1505. sz.
50. Balogh Ferenc 1904. 517.
51. A gimnáziumban 1852–1861 között 15 tanár tanította a rendes tantárgyakat. Balogh Ferenc 1904. 457–463., 513–514. V. ö. Gimn. Ért. 1894/95. 265–266. Kardos Albert 1942. 56. Az akadémiai tanárok névsora és életrajza Balogh Ferenc 1904. 456., 517–521. A teológián Lugossyt kivéve a következő nem teológiai főiskolai tanárok tanítottak: Vecsei József a filozófiai tárgyakat, Török József vegytant (!), Thót Ferenc neveléstörténetet, görög és latin irodalmat, Veress László elméleti és gyakorlati pedagógiát, továbbá francia nyelvet, Szűcs István jogtanár egyházjogot, Búzás Pál statisztikát, Kallós Lajos pedig történelmet és latin irodalmat, mivel Vecsei halála után (1855) Thót ment annak tanszékére és így Kallós vette át Thót tárgyait.
52. Nagy Sándor 1940. 252–253. Balogh Ferenc 1904. 456. 517–522. Menyhárt életrajzát ld. u. o. 52–53., Tóth Mihályét 71–72.
53. Balogh Ferenc 1904. 45–46.
54. U. o. 50–52. Szabó József, S. 1926. 36.
55. Balogh Ferenc 1904. 517–521. Szabó József, S. 1926. 36.
56. Balogh Ferenc 1904. 52., Szabó József, S. 1926. 36. Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. Bp. 1983. 123.
57. Balogh Ferenc 1904. 278., 457. Kossuth Lajos 1848–49-ben. 2. köt. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. Sajtó alá rend. Sinkovics István. Bp. 1957. 62. (Kossuth Lajos összes munkái 12.) Szabó József, S. 1926. 37. Balogh Ferenc 1904. 97–98., 103–104.
58. Balogh Ferenc 1904. 47–48. Szabó József, S. 1926. 35.
59. Balogh Ferenc 1904. 49–50. Szabó József, S. 1926. 35–36. Nagy Sándor 1984. 161.
60. Balogh Ferenc 1904. 53–54. A kórházat ld. 54–61., a múzeumot 124–125. Szabó József, S. 1926. 36.
61. Balogh Ferenc 1904. 67., 521. Szabó József, S. 1926. 38. Nagy Sándor 1984. 165., 168–169., 186.
62. Zoványi Jenő: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen 1939. 175–176. Szabó József, S. 1926. 36. Nagy Sándor 1940. 233.
63. Balogh Ferenc 1904. 66–67. Gimn. Ért. 1894/95. 203., 265., 268., 302.
64. Szabó József, S. 1926. 81–107.
65. Balogh Ferenc 1904. 519.
66. A gimnáziumi tananyag és tankönyvek megtalálhatók a gimnáziumi értesítőkből, melyeket évkönyv címen adtak ki. Összefoglaltan Gimn. Ért. 1894/95. 237–239., 243–268. Nagy Sándor

1940. megfelelő részeiben. A levéltári források körében az akadémiai osztályzati jegyzék félévenként közli az osztályzatot nyert hallgatók névsoránál az akkor tanított tárgyak felsorolását, a használt tankönyvekkel. A jogi tananyagot évfolyamos bontásban Nagy Sándor 1984.
67. Balogh Ferenc 1904. 435., 545. Nagy Sándor 1940. 262–263.
68. Balogh Ferenc 1904. 309–313. Az idézet a 313. lapon van.
69. U. o. 621.
70. U. o. Koll. tagozatai 101–102. V. ö. TtREL II. 8. h.
71. U. o. 112–113.
72. Gimn. Ért. 1894/95. 268–271. V. ö. TtREL II. 7.
73. U. o. 274.
74. U. o. 277–280. Koll. tagozatai 24–27.
75. Gimn. Ért. 1894/95. 289–290.
76. U. o. 280–281.
77. U. o. 287., 289.
78. U. o. 292–294.
79. U. o. 302–307. Koll. tagozatai 33–35.
80. Gimn. Ért. 1894/95. 299–302. Balogh Ferenc 1904. 66–67.
81. Gimn. Ért. 1894/95. 297–299., 300–301. Balogh Ferenc 1904. 68–70.
82. Balogh Ferenc 1904. 68–69.
83. Gimn. Ért. 1894/95. 300–302., 321–324.
84. 302–306. Az idézet a 304. lapon.
85. Gimn. Ért. 1894/95. 308–309. Koll. tagozatai 37. Az állami tantervhez való alkalmazkodást ld. Barcza József: Az egyház iskolaügye. Stud AEccI V. 124.
86. Koll. tagozatai 36–37.
87. Gimn. Ért. 1894/95. 312–314.
88. Koll. tagozatai 38.
89. U. o. 39.
90. Nagy Sándor 1940. 267.
91. U. o. 278–281. Barcza József: i. m. 124–125.
92. Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918. Debrecen 1973. Sokszorosított. 82–95. (A továbbiakban Csohány János 1973.) Csohány János: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága. RE 1974. 9. sz. 193–197. Stud AEccI V. 159–160., 179–182.
93. Csohány János 1973. 92. Stud AEccI V. 181.
94. Koll. tagozatai 40–41.
95. U. o. 41. Csohány János 1973. 94.
96. Koll. tagozatai 41. A reformátusok arányszámáról és a zsidó tanulókról u. o. 39. Kardos Albert 1942. 18. Barcza József: i. m. 125.
97. Koll. tagozatai 41–44.
98. Balogh Ferenc 1904. 97–98., 103–104.
99. Gimn. Ért. 1894/95. 317–325. Kardos Albert 1942. Koll. tagozatai 65–70. Balogh Ferenc 1904. 95. Kántor Sándorné: Tudós matematikatanárok Hajdú, Szabolcs és Szolnok megye középiskolaiban. (1850–1948) Debrecen 1986. Sokszorosított. 47–48.
100. Balogh Ferenc 1904. 470–471., 532–534.
101. U. o. 461–463. Koll. tagozatai 60.
102. Az idézet Szabó József, S. 1926. 38. Balogh Ferenc 1904. 275–278. Kardos Albert 1942. 43–48. Kántor Sándorné: i. m. 50–55. Nagy Sándor 1940. 236. Továbbá ugyanő a honvéd-diák című elbeszélésében.
103. Balogh Ferenc 1904. 473–513. Keresztesi Kis Józsefhez, Zalányi Jánoshoz, Nyáry Bélához és Jakucs Istvánhoz ld. még Kántor Sándorné: i. m. 48–69.
104. Balogh Ferenc 1904. 512. Szabó József, S. 1926. 49. Nagy Sándor 1940. 58.
105. Balogh Ferenc 1904. 474–476. Nagy Sándor 1940. 61. Kántor Sándorné: i. m. 55–59.
106. Nagy Sándor 1940. 64.
107. Koll. tagozatai 86–87. Veress István 1931. 6–7. Barcza József: i. m. 123. TtREL II. 8.
108. Veress István 1931. 18., 28–32. Koll. tagozatai 90–93.
109. Koll. tagozatai 90–93. Veress István 1931. 16–32.

110. Veress István 1931. 19–22., 25.
111. Balogh Ferenc 1904. 6–11.
112. U. o. 64–97., 597. 615–616. Barcsa János 1971. 147.
113. Nagy Sándor 1984. 169. A jogakadémia iratait ld. TtREL II. 3. V. ö. Barcsa József: i. m. 125–126.
114. Degré Alajos: Ügyvédképzés Magyarországon a polgári korban. A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Bp. 1984. 57–72. Mezey Barna: A jogakadémiák 1874. évi reformja. U. o. 103–105.
115. Nagy Sándor 1984. 169.
116. U. o. 171. Nagy Sándor 1940. 266. lap szerint 1861–1864 között az évi hallgatói létszám átlagosan 48 volt. Szerinte 1860/61-ben 34, 1861/62-ben 32 hallgató volt.
117. Nagy Sándor 1984. 169–179.
118. U. o. 179–180. Nagy Sándor 1940. 267.
119. Nagy Sándor 1984. 183–184. Nagy Sándor 1940. 254–258.
120. Balogh Ferenc 1904. 450–452. Szabó József, S. 1926. 37.
121. Balogh Ferenc 1904. 79–80., 95–96., 525–526.
122. U. o. 551–552. Szabó József, S. 1926. 45.
123. Balogh Ferenc 1904. 552–553. Szabó József, S. 1926. 45.
124. Balogh Ferenc 1904. 556–557. Szabó József, S. 1926. 46.
125. Balogh Ferenc 1904. 60–61., 534–536.
126. U. o. 557–559. Szabó József, S. 1926. 46.
127. Balogh Ferenc 1904. 559–560.
128. U. o. 560–562. Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára. Írták tanártársai, munkatársai, tanítványai. Debrecen 1946. 639.
129. Balogh Ferenc 1904. 562–564., 578–579. Nevét írják Thegze formában is.
130. Csohány János: Ferenczy Gyula emlékezete. Confessio 1981. 101–104. Nagy Sándor 1940. 258–260. Balogh Ferenc 1904. 553–554.
131. Koll. tagozatai 150–153. A bölcsészakadémiáról ld. Barcsa József: i. m. 126–127. TtREL II. 1., 4.
132. Koll. tagozatai 153–154.
133. Koll. tagozatai 154–155. Nagy Sándor 1940. 258–261.
134. Nagy Sándor 1940. 267.
135. Kun Béla, Szentpéteri 1942. 58–61.
136. Balogh Ferenc 1904. 465–468. Kardos Albert 1942. 33–39.
137. Balogh Ferenc 1904. 532. Ferenczyhez ld. a 130. jegyzetet. Garbai Sándor a Forradalmi Kormányzótanács elnöke volt.
138. Balogh Ferenc 1904. 73–77. Nagy Sándor 1940. 252.
139. Balogh Ferenc 1904. 586–589. Varga Zoltán 1967. 30–32. Bottyán János: Hitünk hősei. Bp. 1971. 199–205, 259–261.
140. Kun Béla, Szentpéteri 1942. 98. Varga Zoltán 1967. Nagy Sándor 1984. 182–184. Ld. e munkák bőséges bibliográfiáját.
141. Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII–XIX. században. Művelődéstörténeti forrástanulmány. Debrecen 1930. 59.
142. Takács Béla: Közös egyetem terve a „nem egyesült görögökkel”. Egyháztörténet 1958. 2–3. sz. 179–186. Csohány János: Protestáns-ortodox egyetem felállítására irányuló törekvések Magyarországon a XVIII. század végén. ThSz 1982. 353–355.
143. Koll. tagozatai 26.
144. Nagy Sándor 1984. 169.
145. Kun Béla, Szentpéteri 1942. 8.
146. U. o. A debreceni főiskolai tanári kar véleménye a felsőoktatásról. Debrecen 1874.
147. Kun Béla, Szentpéteri 1942. 8–19.
148. Varga Zoltán 1967. 3–14., 29–32. Nagy Sándor 1984. 182–183.
149. Nagy Sándor 1984. 183.
150. Kun Béla, Szentpéteri 1942. 56–57. Kun Béla, Szentpéteri: A debreceni egyetemért. A tiszántúli református egyházkerület emlékkönyve a debreceni m. kir. tudományegyetem létesítésének történetéről. Debrecen 1917. Varga Zoltán 1967. 13–14. Tar Károly: Az ellenforradalmi rendszer művelődéspolitikája. Debrecen IV. 306–313.

151. Koll. tagozatai 46. Varga Zoltán 1967. 14.
152. Varga Zoltán 1967. 14. Koll. tagozatai 95.
153. Varga Zoltán 1967. 17. Kun Béla, Szentpéteri 1942. 72.
154. U. o. 86–88.
155. U. o. 77–78.
156. Koll. tagozatai 119–121. Hörcsik Richárd: Református iskola és nevelés. Stud AEcl V. 437. TtREL II. 5. Ld. a kollégiumi értesítőket is.
157. Koll. tagozatai 121–133. A kollégiumi diákság telepítési akciójáról Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. Stud AEcl V. 287–288. TtREL II. 24. r.
158. Koll. tagozatai 133–134. Az igazgatóra és a tanári karra ld. Koll. Ért. 1943/44. 52. 1945/46. 18. 1948/49. 9.
159. Koll. tagozatai 122–124.
160. U. o. 128.
161. Varga Zoltán 1967. 65. Koll. Ért. 1943/44. 53. 1948/49. 9.
162. Koll. Ért. 1943/44. 51. 1945/46. 18. 1946/47. 9.
163. Koll. Ért. 1947/48. 10–11. 1948/49. 8. Horsai Ede senior volt az első külföldi stipendíátus ekkor.
164. Koll. Ért. 1947/48. 14–15. 1948/49. 10. és az előző kötetekben.
165. Koll. tagozatai 158–160. TtREL II. 6.
166. Koll. Ért. 1946/47. 14–18. V. ö. az 1943/44., 1945/46., 1947/48., 1948/49. kötetekkel.
167. Koll. tagozatai 162., 164. és a Koll. Ért. kötetei 1943/44–1948/49-ig. TtREL állományába be van dolgozva a tanárképzés anyag, de katalóguscéduláin és a naplókban fel van tüntetve a könyvek eredete.
168. Koll. tagozatai 164. Koll. Ért. 1948/49. 12–13.
169. Koll. tagozatai 160., 165–166.
170. A tanárképző Értekezések című évkönyvének sorozatcíme: A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének dolgozatai – Acta Instituti Paedagogici Collegii Debreciniensis (sic!).
171. Az Egyházkerületi Tanács jegyzőkönyve TtREL I. I. b. 381.
172. Koll. tagozatai 43–45. Hörcsik Richárd: i. m. 304–307. Tar Károly: i. m. 300–306. TtREL II. 7.
173. Koll. tagozatai 46–47., 49–50., 65–70.
174. Gimn. Ért. 1943/44. 17–18. 1945/46. 44. Czuna Ferenc tornatanár, tartalékos főhadnagy szovjet hadifogságban létét nem említi, pedig ott volt az 1950-es évek közepéig.
175. Gimn. Ért. 1943/44. 5–6.
176. Gimn. Ért. 1943/44. 5. 1945/46. 47–48. 1946/47. 48–49.
177. Koll. Ért. 1945/46. 58–59. 1946/47. 55–58. 1947/48. 52–54.
178. Koll. Ért. 1945/46. 82–85. 1947/48. 94–95.
179. Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 45. Az osztály létszámadata a Református Gimnázium anyakönyve 1949/50. TtREL II. 7. e. 121.
180. Koll. tagozatai 56. Tóth Béla 1979. 58. Az előbbi tanárookra is ld. Tar Károly: i. m. 341–456.
181. Koll. tagozatai 54–64. V. ö. a korszak Gimn. Ért.-jeivel és 1982/83–1983/84. 67–68.
182. Magyar Közlöny 1948. október 9. 227. sz. Az Egyezmény szövegét közli A magyar protestantizmus 1918–1948. Bp. 1987. 127. A Dóczy Leánynevelő Intézetnek a Kollégium tagozatává minősítését a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése 1948. augusztus 25-i 122a jegyzőkönyvi számon rögzített határozata mondta ki indoklás nélkül. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1944/48. Szerk. Ferenczy Károly. Debrecen 1949. 113–114. A Dóczy iratait ld. TtREL I. 120.
183. Tóth Imre: A Dóczy-leánynevelőintézet múltja és tagozatai. Egyháztörténeti szeminárium dolgozat. Debrecen 1987. Kézirat. A Dóczy értesítője 1937/38. kötete alapján készült főleg. V. ö. Révész Imre: Üdvözet a százéves Dóczy-intézetnek. Dóczy értesítő 1938/39.
184. Egyházkerületi tanács jegyzőkönyv. TtREL I. I. b. 381.
185. Ld. a 182. jegyzetet.
186. TtREL I. 120. d. 33., az iktatókönyv u. o. d. 41.
187. Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 45.
188. 1943. augusztus 5-én hunyt el Debrecenben 72 évesen – Nekrológját Somorjai László írta. Tk. Ért. 1943/44. 3–5. Temetési beszédek u. o. 5–6. TtREL II. 8.
189. Koll. tagozatai 94. Veress István 1931. 32–38.
190. U. o. 38–55., 62.

191. Koll. tagozatai 97.
192. U. o. 98–99. Tk. Ért. 1938/39. 62–64. 1943/44. 9.
193. Tk. Ért. 1942/43. és 1943/44.
194. Tk. Ért. 1944/45. 1–6. Gépírással készült példánya TtREK értesítőtárában S 212. V. ö. Tk. Ért. 1945/46. 126–130. Itt az 1945. nyári pótló tanfolyam kezdőpontja 1945. július 20. Tanulóinak száma 87.
195. Tk. Ért. 1945/46. A személyi adatok 102–103. Kiss Tihamér László lemondását ld. Koll. Ért. 1948/49. 55.
196. Tk. Ért. 1945/46. 103.
197. Tk. Ért. 1946/47. 123–124.
198. Tk. Ért. 1946/47. 111–113.
199. U. o. 102–103.
200. Koll. Ért. 1948/49. 55–75. V. ö. a Dócziról írottakkal.
201. Tk. Ért. 1947/48. 142–154.
202. A tanárok adatai részben Szabó József, S. 1926. Továbbá a Tk. Ért. megfelelő kötetekben, valamint Veress István 1931-ben található bővebben.
203. Somorjai Lászlónak tanítóképzőintézeti tanár korában írott tankönyvei: 1. Testnevelési vezérkönyv. Debrecen 1927. 2. Elemi iskolák testgyakorlása ahol sem tornaterem, sem felszerelés nincs. Debrecen 1936. 58 lap; 3. Tornavizsga és ünnepélytervek az elemiben. Debrecen 1937. 32 lap; Legújabbán pályamű született Somorjai Lászlóról: Egy Hajdú-Bihar megyei kiemelkedő pedagógus személyiség portréja [Somorjai László]. Pályamű a Megyei Pedagógiai Intézet 1986–87. tanévi pályázatára. (Debrecen) [1987] 19+ 11 lap. Kézirat. TtREK kéziratárában.
204. Koll. tagozatai 113–114. Polg. Ért. 1943/44. 5. 1947/48. 178. TtREL II. 9. Hörcsik Richárd: i. m. 303–304.
205. Koll. tagozatai 114–115.
206. Polg. Ért. 1945/46. 1946/47. 1947/48. kötetei.
207. Polg. Ért. 1946/47. 171.
208. Polg. Ért. 1946/47. 171–173.
209. Polg. Ért. 1947/48. 179.
210. A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve. Debrecen 1935. 27. sz. határozat.
211. U. o. 1935. november 20. 201. sz. határozat.
212. U. o. 1936. 423. sz. határozat.
213. Vasárnap 1937. 411–412. 1938. 40., 178–179., 194–196., 202–203., 227., 305–306.
214. A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve. Debrecen 1937. Az 1937. október 27–28-i 275. sz. határozat.
215. DPL 1938. 252–255. Vasárnap 1938. 202–203.
216. A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyve. Debrecen 1938. Az 1938. október 3-i 290. sz. határozat DPL 1938. 271–273.
217. DPL 1938. 243–246.
218. Vasárnap 1939. 149–150. V. ö. Vasárnap 1938. 422. 1939. 218. DPL 1939. 177–178.
219. Vasárnap 1938. 329.
220. Nagy Sándor 1948. 16. Balogh Ferenc 1911. Balogh Ferenc 1904. 697–708. Jakucs István: A debreceni református kollégium alapítványai. Debrecen 1930. TtREL II. 15. h., II. 21., 22.
221. Koll. Ért. 1943/1944. 109. Nagy Sándor 1933. 290–306. Koll. tagozatai 49–50. Jakucs István: i. m.
222. Koll. Ért. 1945/46–1948/49. kötetei.
223. Koll. Ért. 1948/49. A segélyek összesítése 26, a szuplikálásé 21–26. A többi tagozatok segélyei a maguk helyén a kötetben. A szuplikálás, alapítványok és egyéb segélyek, azok elosztását ld. Koll. Ért. 1945/46–1948/49. E sorok írója 1950–51-ben vett részt szuplikálásban. Nagy Sándor 1940. 273.
224. Koll. Ért. 1948/49. 25.
225. Balogh Ferenc 1904. 13. Nagy Sándor 1940. 273. TtREL II. 1. i. 11.
226. Balogh Ferenc 1904. 221–222., 386–387. Nagy Sándor 1940. 272–273. Veress István 1931. 55. Ld. a Koll. tagozatai vonatkozó helyeit és az értesítőket. TtREL II. 11. h.
227. Balogh Ferenc 1904. 326–327., 385. Nagy Sándor 1948. 16–17.
228. Gimn. Ért. 1894/95. 380. Nagy Sándor 1940. 271–272.

229. Balogh Ferenc 1904. 386. Nagy Sándor 1940. 272. TtREL II. 1. f.
230. Gimn. Ért. 1894/95. 388–391. 1947/48. 6. 1948/49. 40. Koll. tagozatai 50. Az intézet megszűnésére az adat Herczeg Kálmán ny. egyházkerületi és kollégiumi gazdasági hivatali vezető szíves közlése. TtREL I. 14.
231. Balogh Ferenc 1904. 313., 327–328., 371., 391. Nagy Sándor 1940. 375–378. Gimn. Ért. 1894/95. CXXXVI–CXLIII. és a többi vonatkozó értesítő. TtREL II. 19.
232. Balogh Ferenc 1904. 162–166., 468–49. TtREL II. 16. b.
233. Balogh Ferenc 1904. 32., 146., 446. Nagy Sándor 1940, 278–281. Gimn. Ért. 1894/95. 380–388. „Szegények iskolája” 17–18. TtREL II. 12., 20.
234. Nagy Sándor 1948. 23–24. Barcza József: i. m. 125. Hörcsik Richárd: i. m. 305–306.
235. Nagy Sándor 1948. 27–31. és az összesítő grafikont a 30–31. lap között.
236. U. o. 32–34. és a grafikont a 32–33. lap között. Barcza József: i. m. 123. Hörcsik Richárd: i. m. 307.
237. Nagy Sándor 1948. 35–40. A lelkészképző, tanárképző és polgári iskola grafikonja is. Ld. még Barcza József: i. m. 122–123. Hörcsik Richárd: i. m. 303–308.
238. Nagy Sándor 1948. 40–46. A Kollégium egyetemes népessége grafikonja is.
239. Az 1849/50. tanév adatait Gacsályi László V. é., az 1855/56. tanévét Gerliczki Katalin IV. é., az 1867/68. tanévét Király Mariann II. é., a többi tanévét Bak Zsuzsanna II. é. teol. hallgató gyűjtötte. Az I. táblázatot összeállította Bak Zsuzsanna, a számításokat végezte a szerző.
240. Ld. a 39. jegyzetet.
241. Tar Károly : i. m. 303.

A KOLLÉGIUM AZ 1951–1987 KÖZÖTTI ÉVEKBEN

I. A KOLLÉGIUM SZERVEZETÉNEK ALAKULÁSA 1951 UTÁN

Az iskolák államosítása után történt átrendeződésben a Kollégium egyrészt elvesztette néhány iskoláját,¹ másrészt visszanyerte régi egységét, amely akkor kezdett megbomlani, amikor előbb 1914-ben, a Debreceni Tudományegyetem létrejöttével kivált belőle a teológiai, bölcsészeti és jogi fakultása, majd csaknem ezzel egy időben a gimnázium saját új épületébe költözve élte a maga autonóm életét. Ezeket az intézményeket ezentúl a kollégiumi internátusok, ill. a Lelkészképző Intézet és a Református Tanárképző Intézet laza szálai fűzték az ősi Kollégiumhoz. Jóllehet a Kollégium ösztöndíjrendszerével továbbra is bőkezűen segítette mind a gimnáziumi mind az egyetemi internátusában lakó diákjait, mindez nem akadályozta meg a régi egység megbomlását, a szellemi hagyományok és a diákélet hagyományainak megtörését. Innen magyarázható, hogy a század közepére hiába keressük az egységes és egykor legendás debreceni szellemiséget a Kollégiumban, amíg Sárospatak és Pápa fennállása idején végig töretlenül megőrizte a maga hagyományait.

Amikor a Debreceni Tudományegyetem Teológiai Fakultása 1950-ben végleg visszaköltözött a Kollégium épületébe és átalakult Teológiai Akadémiává és 1972-ben ezt követte a Református Gimnázium is (amely nevébe felvette a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma címet), akkor a Kollégium egyrészt visszanyerte akadémiai rangját, másrészt nagyot lépett előre a régi egység újszerű megteremtésére. E két tanintézethez járult 1977-től a Diakónusképző Intézet, majd a Teológiai Akadémia Levelező Tagozata (1979) és a Kántorképző Intézet. Valójában ez az öt tanintézet alkotja a mai Debreceni Református Kollégiumot, amelyet a Kollégium Külön Igazgatótanácsa fog egybe. Mivel ezek a tanintézetek egyben országos intézmények, zsinati szinten a Közös Igazgatótanács kormányozza őket, a közvetlen irányításuk pedig a Külön Igazgatótanács elnökségének a feladata.²

A Debreceni Református Kollégium valójában azonban több egy öt tagozatból álló tanintézetnél. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, a közszájon még ma is „Kollégiumi Nagykönyvtár”, a „Tiszántúli Egyházkerület Levéltára”, a régi Kollégiumi Levéltár örököse, az „Iskolatörténeti és Egyházművészeti Múzeum”, mint a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei szintén a Kollégium szerves részét alkotják.

A Kollégiumban folyó tanító, nevelő és tudományos kutató munkát szolgálják a teológiai, gimnáziumi fiú- és lányinternátus és a diakónusképző internátusa, valamint a menza, régi debreceni elnevezéssel a „táptintézet”, ahol évenként átlagban 500 diák lakik illetve étkezik. Minden internátus és a táptintézet önálló intézmény, külön igazgatóval. Ugyancsak fontos szerepet tölt be a Kollégium Sokszorosító Irodája, amely első renden a Teológiai Akadémia tanulmányi munkáját szolgálja

stúdiók és tankönyvek sokszorosításával, de elősegíti a gimnázium és a diakónusképzőben folyó oktatást is. A Kollégium mindennapi életét kiszolgáló intézmények még a kollégiumi betegszobák, ahol minden nap orvosi rendelés van és ahol a könnyebben megbetegedett diákok szakemberi ápolói felügyelet mellett gyógyulhatnak. A Kollégiumban lakó diákokat látogató szülők elszállásolását szolgálják a vendégszobák.

A Kollégium pénzügyeit, az ötszáz diák és kb. százötven alkalmazott fenntartását, ill. fizetését, valamint a Kollégium épületének karbantartásával kapcsolatos pénzügyeket szintén a Kollégiumban elhelyezett hivatal, a Tiszántúli Egyházkerület és Református Kollégium Gazdasági Hivatala végzi. A hatalmas épület állagának megóvásával a karbantartó részleg foglalkozik.

Jóllehet nem alkot külön intézményt, mégis külön intézménnyé nőtt a Kollégium énekara, a Kántus, amely a hatvanas évek végétől újabb virágkorát éli. Mint legmagasabban minősített amatőr énekhar nemcsak a Kollégium és Debrecen város zenei életének fontos cselekvő részese, hanem olyan közösség, amely a Kollégium ifjúságának az életére ösztönző és fegyelmező hatással van, hazai és külföldi szereplésével szép hírnevet szerzett a Kollégiumnak.³

A Kollégium intézményeit és egész szervezetét koordinálja a Főigazgatói Iroda, amelynek élén a kollégiumi főigazgató áll.⁴ A Kollégium egyes intézményei önállóak, élükön az igazgatóval saját szabályzatuk szerint működnek. A főigazgató ezért kezdetben, 1958-ig a mindenkor dekán volt, a főigazgatói cím pedig inkább megtiszteltetés mint munka. Az intézmények megelevenedésével, a munka és az ügyek sokasodásával azonban szükségessé vált egy önálló jogkörrel bíró főigazgatói állás megszerzése, hogy az intézmények ne külön-külön forduljanak minden ügyükkel a Külön Igazgatótanács elnökségéhez, hanem a főigazgató referálásával. Bár ez a rendszer a Tudományos Gyűjtemények és a Teológiai Akadémia öröklött jogai miatt még nem működik egységesen, a főigazgató valójában a Kollégium rectora, aki egyházunk legrégebbi intézményét képviseli az egyházi felettes szervek, a világi hatóságok és a Kollégium magas rangú vendégei előtt. Miután a kollégiumi főigazgatót a Külön Igazgatótanács választja és ezt a meghatározatlan időre való választást a Zsinati Tanács is megerősíti, ezért valójában a Kollégium vezetésének folyamatosságát a főigazgató képviseli. Bár a főigazgatói kinevezés nincs kötve a teológiai professzori státushoz, eddig a főigazgatók kizárólag a teológiai tanári karból kerültek ki. Ez a szokás biztosítja a főigazgató tekintélyét azokban az esetekben is, amikor ezt írott törvények nem szabályozzák. A Főigazgatói Iroda munkáját a főigazgatói irodavezető és a főigazgatói titkár látják el. A főigazgató mellé van beosztva a kollégiumi senior, aki főként a legációk ügyekben segít a főigazgatónak és tartja a kapcsolatot a teológiai hallgatók, ill. a kollégiumi ifjúság és a Főigazgatói Iroda között.

A Kollégium főhatóságai:⁵ A Külön Igazgatótanács, amelynek elnöksége a Tiszántúli és Tiszáninneni Egyházkerület elnöksége. A Külön Igazgatótanács lelkes elnöke mindig a Tiszántúli Egyházkerület püspöke, világi elnöke a Tiszántúli Egyházkerület főgondnoka, helyettesek a Tiszáninneni Egyházkerület püspöke és főgondnoka. A Külön Igazgatótanács a Kollégiumi Szabályzat szerint egy évben egyszer ülésezik és áttekinti a Kollégium ügyeinek egészét és irányt szab működésé-

nek, megválasztja a főigazgatót és helyettesét. A Külön Igazgatótanács elnökének joga a tagozatok igazgatóinak kinevezése, a gimnáziumi tanárok alkalmazása, a közvetlen felügyelet az egyes tagozatok felett. A Teológiai Akadémia tanárait és dékánját, illetve prodékánját a professzori kar választja és a Külön Igazgatótanács elnöksége hagyja jóvá és terjeszti fel megerősítésre a Közös Igazgatótanács Elnökségének, amelyik gyakorlatilag a Zsinat Elnöksége. A Teológiai Akadémia professzorai, a főigazgató és a gimnázium igazgatója a Zsinat, ill. a Zsinati Tanács előtt tesz esküt. A Debreceni Református Kollégiumnak, mint országos intézménynek a szabályzatát a Zsinat állapítja meg, illetve hagyja jóvá.

A Kollégiumban elhelyezkedő Nagykönyvtár, Levéltár és Múzeum, azaz a Tudományos Gyűjtemények közvetlen felügyeletét és igazgatását, vezetőinek és alkalmazottainak kinevezését közvetlenül a Tiszántúli Egyházkerület Elnöksége végzi.

Az intézményeket érintő közös ügyeket a Kollégiumi Intézőtanács koordinálja. A Kollégiumi Intézőtanács elnöksége a Tiszántúli Egyházkerület elnöksége, tagjai a Kollégium tagozatainak igazgatói. Az Intézőtanács előadója a kollégiumi főigazgató. A testületnek a szabályzat szerint havonként kell ülésezni.

A Debreceni Református Kollégium igazgatása a Zsinat által, illetve a Tiszántúli Egyházkerület Közgyűlése által jóváhagyott szabályzatok szerint történik. Ezek a szabályzatok, amelyek egyrészt fölveszik magukban az iskola régi törvényeinek és szokásainak maradandó és használható részét, másrészt olyan új elemeket tartalmaznak, amelyek az 1951. évvel kezdődő új korszak követelményeinek megfelelnek. A tanintézeteken belül a Kollégium demokratikus hagyományainak megfelelően a Teológiai Akadémián diáktanács, a gimnáziumban az ún. „sedes” működik, amely a diákság belső ügyeivel foglalkozik, és olykor javaslatot tesz a Kollégium főhatóságának, ill. az iskolák vezetőségének.

II. A KOLLÉGIUM FELADATAI ÉS JELENTŐSÉGE LEGÚJABB KORSZAKÁBAN

A Kollégiumról bátran elmondhatjuk, hogy sokcélú intézmény. A Teológiai Akadémia képi a Tiszántúli és Tiszáninneri Egyházkerület részére a lelkipásztorokat, gondoskodik tudományos utánpótlásról a doktorálásokra való felkészítéssel ösztöndíjas diákok ajánlásával. A díszdoktori címek adományozásával erősíti a külföldi testvérakadémiákkal és fakultásokkal való kapcsolatokat.

A református Gimnázium, mint az ország egyetlen református középiskolája első sorban gondoskodik a teológiai hallgatók utánpótlásáról, de annak a református értelmiségnek a neveléséről is, amely zsinatpresbiteri rendszerünkben az egyház vezetésében a kettős elnökség útján minden szinten jelen van. A gimnáziumi oktatás és nevelés arra törekszik ezen felül, hogy református hitűkhöz és hazájukhoz hű, kiválóan képzett fiatalokat bocsásson ki a Kollégiumból, akik képviselői lesznek annak a református puritán kegyességnek és életeszménynek, valamint azoknak a haladó hagyományoknak, gazdag szellemi tradíciónak, amelyet századokon át a Debreceni Református Kollégium képviselt.

A Diakónusképző Intézet az egyházi szeretetszolgálati intézményeknek nevel munkás utánpótlást, de célja az, hogy a gyülekezetekbe is képzett diakóniai munkások kerüljenek, akik egyházunk társadalmi missziói munkáinak is vezető szakértőivé váljanak.

A Tudományos Gyűjtemények feladata a Kollégium hatalmas kulturális kincseinek a megőrzése, amelyek egyúttal az egyetemes magyar kultúra kincsei is. A monográfia résztanulmányai között ezeknek a gyűjteményeknek és történetüknek, munkájuknak a feldolgozása külön-külön is sorra kerül. Annyit azonban szükséges legújabb korszakunk általános leírásánál is megemlíteni, hogy a Nagykönyvtár ebben az időszakban haladta túl az 500 000 kötetlétszámot, és így ma is a legnagyobb magyar egyházi könyvtár. A Nagykönyvtár kéziratárának feldolgozása megtörtént,⁶ a régi anyagból az orvosi és a földrajzi anyag katalóguskönyvben való kiadása is végbement,⁷ az egyháztörténeti anyag feldolgozása folyamatban van. A Nagykönyvtár 1954 óta szerződésben megállapított együttműködésben van a Debreceni Egyetemi Könyvtárral, ezt a szerződést 1987-ben újabb húsz esztendőre megújították.⁸ Ennek az egyezménynek a keretében a Nagykönyvtár eredményesen együttműködik második nemzeti könyvtárunkkal közös kiállítások rendezésében, tapasztalatcserében, a könyvtárosok továbbképzésében, letéti állományunk növelésében. A könyvtárosképzésben segítséget nyújt az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtárszaki tanszéke. A Nagykönyvtár olvasók ezreit és kutatók százait segíti évenként szaktanácsadással. A múzeummal és a Levéltárral együtt magas szintű kiállításokat rendez jeles évfordulókon a Kollégium és egyházunk nagyjainak emlékére, de saját értékes könyvgyűjteménye reprezentálására is.⁹

A Múzeum két nagy kiállítási termébe mutatja be a Kollégium iskolatörténetét és a Nagyalföld magyar református egyházművészetét amely egyben az alföldi mezővárosok népi iparművészete is. A Múzeum műtárgyairól rendszeresen jelennek meg szakszerű és értékes kiadványok.¹⁰ Értékes gyűjteményében 14 487 muzeális tárgy van.

A Levéltár belső fondja 836 m folyó anyagot tartalmaz, rendkívül értékes egyháztörténeti és iskolatörténeti dokumentumokkal. Az 1984-ben megjelent levéltári ismertetője¹¹ nélkülözhetetlen segítséget nyújt az intézményben folyó széleskörű kutatómunkához. A Levéltár feladata a Tiszántúli Egyházkerület gyülekezetei régi levéltári anyagának összegyűjtése és biztonságba helyezése. Ez intézmény feladata még a Hajdúhadházi és Kenderesi Fióklevéltárak gondozása is.

A Kollégiumban elhelyezett Tudományos Gyűjtemények legfőbb felügyeleti szerve az Országos Gyűjteményi Tanács, amely a Sárospataki, Ráday, Pápai és Kecskeméti Gyűjteményeket foglalja magába és ezeknek a munkáját egységes szabályzat szerint rendezi.¹²

A Kollégiumban igen fontos szerepe van az Oratóriumnak, amely Debrecen legjelesebb nemzeti emlékhelye. Itt tartotta üléseit 1849 telén és tavaszán Kossuth Lajos vezetése alatt a forradalmi országgyűlés és itt hozták meg 1849. április 14-én a Habsburg Ház trónfosztásáról azt a határozatot, amelyet a *Függetlenségi Nyilatkozatban* proklamáltak. Ugyancsak az Oratóriumban ülésezett 1944. december 21–22-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely több fontos határozatával lefektette az új demokratikus Magyarország alapjait.

A Nagykönyvtár kiállító termének, a Múzeumnak és az Oratóriumnak igen jelentős szerepe van a Kollégium történelmi és kulturális jelentősége reprezentálásában. Ezeknek a helyeknek a megtekintése évenként 80–100 000 embert vonz. Ezeknek kb. negyven százaléka diák, akik közül sokan itt szembesülnek a Református Egyház által a múltban képviselt haladó kulturális és szabadságharcos hagyományokkal. Így a Kollégium hatalmas vonzáskörzetével a nemzeti hagyományok ápolását, a hazafias nevelést és nemzeti önbecsülésünk ügyét is szolgálja. A külföldi látogató csoportok számára bemutatja Kelet-Magyarország kulturális centrumának Debrecennek századokon át összegyűjtött értékeit, európai szintű gyűjteményeit, és ezzel nemzetünk hírének az öregbítését is szolgálja.

A Kollégiumot különösen a renoválás befejezése utáni években, 1977 után évenként átlag 100–150 magas rangú hazai és külföldi, egyházi és világi delegáció látogatja meg. Ezekből is kiemelkedik Kádár Jánosnak, az MSZMP első titkáranak látogatása 1978-ban, Kreisky osztrák kancellár, Koivisto finn államelnök és II. Margit dán királynő, Kohl nyugatnémet kancellár látogatása. Államférfiaknak, külföldi testvéregyházak vezetőinek érdeklődése a Kollégium iránt alkalmat ad a béke és a nemzetek közötti barátság erősítésére, illetve ökumenikus kapcsolataink elmélyítésére, a Magyar Népköztársaságban az állam és az egyház viszonyának rendezésében elért eredmények továbbadására, a hazánkban folyó marxista–keresztyén dialógus ismertetésére. Szinte kivétel nélkül minden külföldi protestáns küldöttség és egyházi vezető meglátogatja a Kollégiumot, aki csak eljut Magyarországra. Ez teszi 450 éves intézményünket a magyar békemozgalom és ökumenikus mozgalom egyik kiemelkedő helyévé. A küldöttség fogadása sok munkát ró a Kollégium, főleg a főigazgatói iroda alkalmazottaira, de az eredmények mutatják, hogy ennek a küldetésnek a vállalása megéri a sok lelkiismeretes és odaadó munkát, amit a felkészülések és a látogatások lebonyolítása jelent. A Debreceni Református Kollégiumnak mind az öt kontinensen jó híre van. A Kollégium tartja a kapcsolatait azokkal a diákjaival is, akik idegenbe szakadtak, valamint azokkal a testvéradakémiákkal, ahol a határainkon kívül élő református lelkipásztorok képzése folyik, sőt maga is részt vállal ezek képzésében. Ezzel hozzájárul a külföldi magyarság körében a magyarságtudat fenntartásához, az óhaza iránti szeretet és megbecsülés erősítéséhez, a gyökerek ápolásához.

A Kollégium jelentős konferenciaközpont is, amely nemcsak a Tiszántúli Egyházkerület közgyűléseinek, presbiteri, gondnoki, lelkésznői, ifjúsági konferenciáinak, hanem rangos országos és nemzetközi konferenciáknak ad helyet időről időre.

Ezek közül jelentősebbek a Magyarországi Református Egyház 1567-es debreceni alapító zsinatának az emlékére rendezett emlékűnnep, amelyen a külföldi testvéregyházak és protestáns világszervezetek képviselői is jelen voltak; a Kollégium renoválásának hálaadó ünnepe 1972-ben, nagy nemzetközi részvétellel. 1976-ban a magyar református gályarab lelkészek de Ruyter holland admirális által való megszabadítására való emlékezés, 1984-ben nemzetközi Zwingli-szimpozium, Zwingli születésének 500. évfordulóján, 1984-ben az Európai Szocialista Országok Szisztematikus Teológusai Dialógus Konferenciának alakuló ülése, 1986-ban a Kálvin Kutatók Világkongresszusa. 1972-től 1986-ig minden évben itt ülésezett a Doktorok

Kollégiuma augusztus utolsó hetében. Kiemelkedő esemény volt az Ideiglenes Nemzetgyűlés 40. évfordulóján az Oratóriumban rendezett parlamenti emlékülés, amelyen a kormány és az ország vezetői és kiemelkedő közéleti személyiségei voltak jelen.

Visszatekintve az 1951 és 1987 közötti évekre megállapíthatjuk, hogy bár egyrészt a Debreceni Kollégiumnak az általános iskola, a tanítóképző intézet, a tanárképző intézet elvesztésével jelentősége pedagógiai szempontból csökkent, másrészt a Teológiai Fakultásnak a Kollégiumba való visszaköltözésével és Akadémiává alakulásával, a Református Gimnáziumnak a Kollégiumba való visszaköltözésével és integrálásával, a Diakónusképző Intézet felállításával, egyházunk kántorképzésének Debrecenbe való koncentrálásával egyházi szempontból növekedett. De a Kollégiumban folyó tudományos munka, a Tudományos Gyűjtemények és kiállítások tömeges és magas szintű delegációk által való látogatása világi szempontból, hazai és nemzetközi távlatban is növelte a Debreceni Református Kollégium tekintélyét. A Kollégium egysége pedig azért, hogy egy épületcsoportban, egységes szellemben folyik a tanítás és nevelés az ősi iskola egységét a régi debreceniség időszerű megélését elősegítette.

Mindennek a munkának méltó keretet biztosít a Kollégium épülete, amelyet 1963 és 1978 között, mintegy tizenöt évi munkával felújítottak. Felújítás összege akkori értékben 52 millió forint volt. Ebből 30 millió a Gimnázium épületének eladásából, 10 millió állami segítségből, 12 millió pedig a gyülekezetek és a külföldi testvéregyházak adományából származott. A Gimnázium régi épülete azért vált feleslegessé, mert a Kollégium két épülete, az 1802–16 között épült és a múlt század második részében egységes stílusban befejezett nagy négyszög épület és a XX. század elején épült ún. egyetemi internátus kibővített épülete, elegendőnek bizonyult a Kollégium akkor meglévő iskoláinak elhelyezésére. A Diakónusképző Intézet létrejöttével, a gimnázium tanulóinak és a teológia hallgatóinak az utóbbi évtizedben történt örvendetes megnövekedésével a Kollégium azonban újra bővítésre szorul.

Az 1963–78. években végzett renoválásból kimaradt a Nagykönyvtár, amelynek felújítása új raktárral és a nagy kiállító terem újjáépítésével 1987-ben kezdődött el a Művelődési Minisztérium 2 millió forintos segítségével.

A Kollégium renoválását Bartha Tibor püspök szervezte meg és vezette. Ezzel elévülhetetlen érdemeket szerzett Debrecen és az ország egyik legjelesebb műemlék épületének a teljes romlástól való megóvásához. Így most a Kollégium impozáns, újklasszikus stílusban épült tömbje régi fényében megújulva várja az évről-évre honfoglaló diákok sokaságát, – akiknek korszerű, meleg otthont adnak a régi megszentelt tradíciókat árasztó és nagy szellemek emlékét idéző falak –, a messze földről jövő látogatókat pedig lenyűgözi stílusának nemes egyszerűségével párosult grandiozitásával.

Kocsis Elemér

III. A DEBRECENI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA MEGALAKULÁSA ÉS MŰKÖDÉSE A KOLLÉGIUMBAN

1. A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának megszűnése és a Teológiai Akadémia megalakulása

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi és június 30-án kihirdetett 23. sz. törvényerejű rendelete értelmében „1. §. Az Alkotmány 54. §-ában foglalt, az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezéseknek megfelelően a budapesti, debreceni és pécsi egyetem hittudományi karát az 1949/50. tanév végével le kell választani az egyetem szervezetéből és további rendelkezés céljából az illetékes egyházaknak kell átadni. 2. §. A jelen törvényerejű rendelet végrehajtásáról a vallás- és közoktatásügyi miniszter gondoskodik.”¹³ E törvényerejű rendelet kihirdetése döntően megváltoztatta azoknak a tárgyalásoknak a tartalmát, amelyeket az Egyetemi Tanács a Tiszántúli Egyházkerület Elnökségével és a Hittudományi Karral már 1949-ben kezdeményezett és folytatott.¹⁴ Ezek u. i. arra irányultak, hogy a Tudományegyetem keretében szervezendő Természettudományi Kar nem helyezhető el a korszerű oktatás és kutatómunka igényeit figyelembe véve az áthelyezendő s így megszűnő Jogtudományi Kar helyiségeiben.¹⁵ A Hittudományi Kar minderre tekintettel felajánlotta, hogy – amennyiben a Tiszántúli Református Egyházkerület illetékes területe erre lehetőséget biztosít – kész beköltözni a Kollégiumba s ott tovább működni, mint a Tudományegyetem Hittudományi Fakultása.¹⁶ Az Egyházkerület Elnöksége kedvezően fogadta a Kar javaslatát. A Kollégiumban rendelkezésre bocsátotta e célból a szükséges helyiségeket. A Hittudományi Kar Dékáni Hivatala 1949 decemberében és 1950 januárjában be is költözött. A kormányzat által biztosított mintegy 100 000 Ft-nyi költségből viszonylag rövid idő alatt megtörtént a Hittudományi Kar működtetéséhez szükséges kollégiumi helyiségek kialakítása s ezzel egy időben a beköltözés is.¹⁷ Az idézett törvényerejű rendelet azonban a Hittudományi Karnak a Kollégiumban való berendezkedésén túl azt is feladatául tűzte, hogy önálló intézetté szerveződjék. A Tiszántúli Egyházkerület pedig át kellett, hogy vállalja nemcsak a „szállásadó”, a működéshez helyet biztosító szerepét, hanem az így újjászervezendő intézetnek a fenntartását és működtetését is. Ez természetszerűen többféle újabb (főként anyagi természetű) kérdés megoldása elé állította az Egyházkerületet, illetve annak közgyűlése elnökségét.

Az Egyházkerületi Közgyűlés Elnöksége ezért már a törvényerejű rendelet megjelenése utáni napokban tárgyalásokat kezdeményezett a Vallás- és Közoktatási Minisztériummal. Ezek eredményeként mindkét tárgyaló fél szükségesnek ítélte azt, hogy a Hittudományi Karnak a Tudományegyetem szervezetéből való leválasztását, annak leglényegesebb részletkérdéseivel együtt *Egyezményben* rögzítsék. Az Egyházkerület elnöksége a Hittudományi Kar véleményét is kérte az Egyezménynek a VKM Elnöki 6. Osztálya által előkészített szövegéről.¹⁸ Az Egyezmény végleges szövegét, (amely bekezdése szerint „A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Magyarországi Református Egyház Tiszántúli Református Egyházkerülete a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karának az egyetem szervezeté-

ről való leválasztása folytán a Tiszántúli Egyházkerület által felállítandó Debreceni Református Teológiai Akadémia kérdéseinek rendezése céljából” kötött „megállapodás”), a Magyar Népköztársaság Kormánya nevében Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Tiszántúli Egyházkerület nevében pedig Péter János püspök és Gavallér Lajos egyházkerületi főgondnok h. írta alá 1950. szeptember 4-én. (Lásd Függelékben!)

A megállapodás biztosítja a Debreceni Református Teológiai Akadémia felállításának lehetőségét és fenntartásának anyagi feltételeit. Az Akadémia helyiségeinek kialakításához még további 50 000 Ft államsegélyt biztosít s az egyházunk államsegélyes időszakának első szakaszára (1953. dec. 31.) kb. évi háromszázezer forint személyi és dologi államsegély folyósítását vállalja az Akadémia fenntartására. A szemináriumi könyvtárak könyvvállományát ingyen, a Hittudományi Kar helyiségeinek bútorzatát, berendezési tárgyait pedig – amennyiben az Egyházkerület azok végleges megváltását vállalja – 1968. december 31-ig, évenkénti egyenlő elosztásban kifizetendő 50 000 Ft-ért az Akadémia birtokába adja. A Teológiai Akadémia főhatósága ezt a megoldást választotta. Az Akadémia évi 277 777 Ft átutalásával a megváltási összeget a Tudományegyetemnek időre kifizette, így a berendezési tárgyaknak tulajdonosa lett.

A teológiai oktatás tehát az egyetemről való kiköltözéssel és az egyetem szervezetéről való leválasztással visszatért a Tiszántúlon újra az ősi Kollégiumba. Ennek a visszatérésnek a lebonyolításában sokszor erőn feletti munkát végzett a Hittudományi Kar utolsó két tanévének dékánja, Tóth Endre (1948/49) és Pákozdy László Márton (1949/50). Előbbinek a Hittudományi Kar kiköltözését előkészítő tárgyalások és irányító fázisok jelentették a dékáni munka többletét. Utóbbinak a Kollégiumban tovább folytatott munka feltételeinek biztosítása mellett feladata lett az új, önálló intézetté szervezés az intézet működésszabályzat-tervezetének elkészítése. Meltán rögzítettek ez érdemeik a hálás köszönet hangján az akkori kari ülések jegyzőkönyveiben.¹⁹

Az említett szabályzattervezetet, a Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűlése jóváhagyásától feltételezeten, az Egyházkerületi Tanács 1950. augusztus 19-én tartott ülése ideiglenesen életbe léptette.²⁰ E határozatával tudomásul vette a Hittudományi Karnak az Egyetem szervezetéről való leválasztását, – a Kollégiumba való beköltözést, – a Tiszántúli Református Egyházkerület Teológiai Akadémiájának felállítását, – a Kollégiumban addig működött Lelkészképző Intézet megszűnését, illetve addigi szolgálatának a megalakuló Akadémia funkciójába való szerves beillesztését és elrendelte az új (első) akadémiai tanév megnyitásának előkészítését. Ennek a feladatnak az egész terhét is, szinte egyedül Pákozdy László Márton hordozta, aki az egyházkerület elnökségétől megbízást kapott arra, hogy az akadémiai év első kari üléséig a dékáni teendőket továbbra is ellássa.²¹

A *Szabályzatnak*, noha a címében ez van: „szervezeti, tanulmányi és fegyelmi”, lényegében csak az első, az Akadémia szervezetét és működését tartalmazó része van részletesen kidolgozva. Kétségkívül magán viseli a Hittudományi Karnak a Tudományegyetem keretében megszokott, s az egyetemi szabályzatban előírt gyakorlatának több jellegét. (A későbbiek folyamán azonban javarészt ez szolgált alapul az Akadémiai Kar *Ügyviteli Szabályzatának* belső használatára történt kidol-

gozásához és a Külön Igazgatótanács Elnöksége általi jóváhagyásához.²²⁾ A Szabályzat II. része ezt a címet viseli: A tanulmányi és fegyelmi szabályzat elkészültéig szóló átmeneti intézkedések. Ez a rész nem tartalmaz érdemi megállapításokat a tananyagra, illetve a tananyag beosztására, – tanszékekre, az előadandó tárgyak tartalmi vonatkozásaira figyelemmel. A hallgatók törzskönyvi lapjaiból, majd az 1950. év II. félévének kari jegyzőkönyvéből kiderül azonban, hogy tanulmányi tekintetben az egyetemi fakultásként is nagy általánosságban követett egyetemes konventi tanulmányi szabályzatot²³ alkalmazza az akadémiai oktatás megindításakor, azzal, hogy a lelkészképzős tárgyakat is beilleszti a hallgatók akadémiai órarendjébe.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Teológiai Akadémiájának újonnan való megalakulása az 1950. szeptember 23-án tartott alakuló (I.) akadémiai tanári kari üléssel, valamint az annak folytatásaként megtartott tanévnyitó istentisztelettel történt meg.²⁴

Az alakuló kari ülésen részt vett az Egyházkerület Elnöksége, Péter János püspök és Gavallér Lajos főgondnok h. is. Mindkét alkalom evangélium szerint reformált egyházunkhoz méltó, szerény keretek között s éppen ezért szent ünnepélyességgel folyt le. A megbízott dékán igeolvasás, imádság és rövid megnyitóbeszéd után²⁵ felkérte az egyházkerület püspökét: adjon engedélyt az Új Kar megalakítására, de mindenekelőtt az új dékán megválasztására. A püspök megilletődött szavakkal röviden jellemezve a végbemenő eseményt, s köszönetet mondva a megbízott dékán és prodékán szolgálataiért, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal megkötött Egyezmény s az Egyházkerületi Tanács határozata értelmében a Debreceni Református Teológiai Akadémiát megalakultnak jelentette ki, – amit az Egyházkerületi Közgyűlésnek kell azután majd bejelenteni.²⁶ Engedélyt adott a Kar dékánjának és prodékánjának megválasztására, majd ennek megtörténte után a megalakult Akadémia első dékánját, Tóth Endre akadémiai rendes tanárt, s prodékánját, Pákozdy László Márton akadémiai rendes tanárt ideiglenesen megerősítette tisztükben. A megalakulás eseménye közvetlenül ezután az Oratóriumban tartott úrvacsorás évnyitó istentisztelettel folytatódott, amelyen Péter János püspök hirdette az Igét.

Az évnyitó után folytatódott kari ülés megbízta a dékánt, hogy a püspök javaslatára határozatban is rögzített köszönetét levélben fejezze ki a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter úrnak.²⁷

A Teológiai Akadémia megalakulása valóban gyorsan pergő események folyamata következtében vált lehetségessé. Ezért tartottuk szükségesnek, hogy annak egyes, de kiváltképpen fontos mozzanatait részletesebben is taglaljuk. Azután azért is, hogy érzékeltessük mind az állami hatóságok (kormányzat, VKM, a Tudományegyetem Tanácsa), mind pedig a volt Hittudományi Kar, a Tiszántúli Egyházkerület és az Egyetemes Konvent Elnökségei részéről kölcsönösen megnyilvánult bizalmat és segítőkészséget, a gyakorlati megvalósítás terén egymásnak nyújtott tényleges segítséget, amelyet e folyamat iratanyaga félreérthetetlenül dokumentál. Az egyházunk és az új magyar állam között 1948-ban kötött *Egyezmény* következtében már akkor kialakuló „egyezményes szellem” első gyümölcsei közé kell sorolnunk valóban ezt az eseményfolyamatot. A Tiszántúli Egyházkerület, sőt – amint az a későbbiek során nyilvánvaló lett – az egész egyházunk lelkészképzése szempontjára

ból döntő fontosságú, történelmi jelentőségű esemény volt ez. Az Egyházkerület püspöke így fogalmazta ezt meg az alakuló kari ülésen mondott rövid beszédében:

„...az egyház lelki testének nagy eseménye történik most. Ez eseményben az Egyház Urának új biztatásai és új kérdései merülnek fel, amelyeket meghallani, s amelyekre válaszolni az új Akadémia, illetve annak tanári kara hivatott.”²⁸

Itt helyénvaló rögzítenünk, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület 1950. december 14–15-i Közgyűlése véglegesen tudomásul vette a Debreceni Református Teológiai Akadémia megalakulását. Megválasztotta a volt Hittudományi Kar tanárait az Akadémia tanáraivá. A teológiai akadémiai szervezeti szabályzat tárgyában azonban halasztó határozatot hozott azzal az indoklással, hogy a Kollégium egységes szabályzatát rövidesen elkészítteti s azzal együtt óhajtja véglegesen ezt is megerősíteni. Addig viszont az ideiglenesen jóváhagyott szabályzat szerint folyják az Akadémia működése.²⁹

2. *A Teológiai Akadémia elhelyezkedése*

Az Akadémiai oktatás célját szolgáló helyiségeinek a kialakítása s az 1971. óta kialakultnak mondható elhelyezkedése is folyamatosan ment végbe. Kétségtől nem zökkenőmentesen. A beköltözéskor a Kollégium igazgatósága még nem tudott azonnal elegendő helyiséget rendelkezésre bocsátani a benne lévő és fokozatosan megszűnő tanintézetek működése miatt.

Legelőször a dékáni hivatali részleget alakították ki az első épület első emeletén, a Fűvészkert utca felőli folyosón. Ezt követte a 17-es, valamint az első emeleti keresztfolyosón a 18-as és 19-es tantermeknek a kialakítása. Az első emeleten részben a Darabos utca felőli szárnyon is helyezték el a dogmatikai, az egyháztörténeti, a gyakorlati és a pásztorális teológiai szemináriumokat. A földszinten, a Fűvészkert u. felőli folyosón két tantermet rendeztek volna be a terv szerint (52-es és 53-as). Ezekből azonban csak az egyik lett használatba vehetően elkészítve. A földszint Darabos u. felőli folyosóján kapott helyet az újszövetségi, ószövetségi és az etikai szeminárium egyetemi berendezése és könyvtárája. Kezdetben az Akadémia helyiségül szolgált a volt lelkészképző intézeti tanterem is, majd 1953-tól a Baltazár-terem.

1953 márciusától viszont – a legutóbb említett terem kivételével – a földszinti folyosón igénybe vett valamennyi terem ki kellett üríteni.³⁰ Így az Akadémia valamennyi, a teológiai oktatás célját szolgáló helyisége az első épület első emeletére került. A földszinti helyiségek csak a Kollégium általános renoválásának és a Gimnázium kialakítása munkálatainak folyamatában, az 1970/71-es tanévben kerültek vissza a Teológiai Akadémia használatába. Itt helyezkedhetett el a Teológiai Akadémia Internátusa. Az Akadémiának az elhelyezkedésében azóta stabilnak mondható a helyzet.

3. *A tanszékek ügye*

A Hittudományi Kar a Tudományegyetemen 8 tanszékkel működött. A VKM ezek közül a dogmatikai tanszéket Vasady Béla vezetőtanárnak az észak-amerikai Egyesült Államokba 1946-ban történt távozása majd lemondása következtében

megüresedettnek nyilvánította. A Kar, rendkívül fontosnak ítélvén a tanszék mielőbbi betöltését, javaslatot tett a tanszékre – tanszékcsere útján – Czeglédy Sándornak, az egyházszónoklattan, egyházszertartástan és valláspedagógia nyilvános rendes tanárának a kinevezésére.³¹ A tanszék betöltéséhez a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter nem járult hozzá. Pákozdy prodeán pedig arról is tájékoztatja a Kart, hogy a rendszeres (dogmatikai) tanszéket a Karon megszüntették s a költségvetésben is csak 7 tanszék szerepel.³²

A kari ülések jegyzőkönyveiből arra lehet következtetni, hogy a VKM a dogmatikai tanszéket az etikai tanszékkel „párhuzamos tanszéknek” minősítette. A Karnak arról is voltak értesülései, hogy ugyanez vonatkozik a Gyakorlati teológiai és a Pásztorális teológiai tanszékekre is. Valószínűleg ezzel is magyarázható az, hogy a Pásztorális teológiai tanszék vezető tanára, Makkai Sándor, a Kar megkerülésével, nyugdíjazását kérte.³³

Bárhogy volt is, az tény, hogy az idézett törvényerejű rendelet végrehajtásaként létrejött, s már ismertett Egyszemély 6 tanszékkel számol a hozzácsatolt I. sz. Kimutatásban.

A Tiszántúli Egyházkerület Közgyűlése viszont a 7 teológiai tanszéket betöltötte. Makkai Sándor professzornak az új akadémiára történt átvétele következtében; a VKM pedig hatálytalanította a nyugdíjazási eljárást.³⁴ Így a Közgyűlés a volt Hittudományi Kar addigi 7 tanszékvezető professzorát, valamint Illyés Endrét, a volt Lelkészképző Intézet tanárát az akadémia professzorainak megválasztotta. (A névsort s folytatásaként azoknak a névsorát, akik a Debreceni Teológián tanszékvezető tanárok voltak, vagy most is e minőségben szolgálatot teljesítenek, 1950-től 1988-ig lásd a Függelékben!)

Az Akadémia 7 tanszékkel működött a Zsinat határozatával 1953-ban megállapított új Tanulmányi Szabályzat életbe léptetéséig. Török István professzor látta el továbbra is a rendszeres teológiai tanszéki órákat. Illyés Endre pedig a Lelkészképző Intézetből visszakerült Gyakorlati egyházi munkák c. kollégiumot tartotta a Gyakorlati teológiai tanszék keretében.

Az első akadémiai év befejezte után közvetlenül fájdalmas veszteség érte az Akadémia tantestületét; elhunyt Makkai Sándor.³⁵ A főhatóság úgy rendelkezett, hogy a Pásztorális teológiai tanszéket nem tölti be. Óráinak ellátásáról belkörüleg intézkedett.³⁶ Az Egyetemes Konvent az 1953/54. tanévtől kezdődően a Pásztorális teológiai tanszéket átszervezte és az Ökumené története és teológiai problémái tárgykörrel új tanszéket létesített, amelyre a Kar javaslatára Békefi Benő nyíregyházi lelkész, nyírségi esperesnek, a Magyarországi Ökumenikus Bizottság főtítkárának megválasztásához hozzájárult.³⁷ Ugyanezen tanszéken a tanári Kar javaslatára, az Egyetemes Konvent Bartha Tibor helyettes teológiai tanárként való alkalmazását megerősítette.³⁸

Az Egyetemes Konvent 1959. szeptember 1-i hatállyal mindkét akadémián megszervezte a társadalomtudományi tanszéket. A Kar felterjesztésére megerősítette Jánossy Imre Debrecen-Csapókerti lelképásztornak e tanszékre tanszékvezető tanárnak történt megválasztását.³⁹

A Debreceni Külön Igazgatótanács Elnöksége a Zsinat jóváhagyásától feltételesen a Vallástörténeti és bibliai teológiai tanszéket 1982-ben Vallástudományi és

dialógus tanszékké szervezte át. A tanári kar a tanszékcsera lehetőségével élt és az új tanszéket Makkai Lászlónak, az Egyháztörténeti I. tanszék tanárának átválasztásával töltötte be.⁴⁰ A korábbi tanszéken előadott ó- és újszövetségi bibliai teológia c. tárgyaknak az előadásával a két bibliai tanszék vezetőit bízta meg. A Külön Igazgatótanács Elnöksége a tananyag átcsoportosításához hozzájárult.

E fejezet befejezéséül csak annyit még, hogy a Kollégium közösségében végzett szolgálat egyáltalán nem volt szokatlan és nem jelentett nehézséget a volt Hittudományi Kar tanárainak, hiszen addig is valamennyien a Kollégiumban működő Református Lelkészképző Intézet tanárai is voltak egyidejűleg. A valóságot fejezték ki az Új Akadémia első dékánjának az egyházkerületi közgyűlésen elhangzott szavai: „...Mi úgy érezzük, hogy eddig is az egyház szolgálói voltunk s az egyház szolgálatára neveltük növendékeinket. E munkában csak erősebb elkötelezés számunkra, hogy ezt most formailag is az egyház keretei között tehetjük.”⁴¹

1959-ben tehát, ha időszerűsített tananyaggal, tárgykörrel vagy néven is, de újra nyolcra egészült ki a tanszékek száma. Tényként állapíthatjuk meg, hogy mindegyik tanszék munkálkodása, kisebb nehézségektől eltekintve, zavartalanul folytathatott mind ez ideig.

4. A szervezet és működés, valamint az oktatás és nevelés rendjét megállapító szabályzatok

1. Az egyházunkban folyó lelkészképzés tapasztalataival, a jobban megoldható kérdések sokaságával és főként a lelkésznevelés egységesebbé tételének-lételének szükségességével a három teológiai főiskolánk, valamint a debreceni Hittudományi Kar évenkénti közös tanári konferenciákon folyamatosan foglalkoztak. A foglalkozás tárgyai közül főként a legutoljára említett volt a legnehezebb, de legégetőbb. Az Egyetemes Konvent által hozott határozatok és alkotott szabályzatok végrehajtásában ui. az egyes lelkészképzéssel foglalkozó intézeteink között – hagyományaik, tájegységi elhelyezkedésük és sok minden más dolog folytán egyenlőtlenségek mutatkoztak s olyan sajátosságok jelentkeztek, amelyek már igen-igen szembetűnőek voltak. A lelkészképzés debreceni szolgálói mindig tudatában voltak annak és kifejezésre is juttatták a konzultációkon, hogy a Debreceni Teológiai Főiskolának a Tudományegyetem kötelékében fakultássá szerveződése kezdettől fogva csak bonyolította a helyzetet. Ettől a tehertereltől még koránt sem szabadult meg mindjárt azzal, hogy leválasztatván az egyetemről, teológiai akadémiaként visszatért ősi otthonába a lelkészképzés Debrecenben, hiszen itt is önállóan (egyetemi fakultási mintáira) alkotott s ideiglenesen életbe léptetett *Szervezeti és Működési Szabályzat* segítségével végezte szolgálatát új minőségében. Az Új Akadémia tanári kara ezért a közös tanárkari konferenciákon, vagy kétoldalú konzultációkon még lelkiismeretesebben törekedett arra, hogy a magyarországi református lelkészképzésnek a maximálisan elérhető egységessége érdekében munkálkodjék. Annál is inkább, mert már a kiváláskor és a szerveződéskor egyre nyilvánvalóbbá vált a Kar előtt, hogy az 1951-ben megalakuló VI. Budapesti Zsinat első közé sorolandó feladatának fogja tekinteni a magyarországi református lelkészképzés szervezetének és oktatási-nevelési-, és vizsgarendjének egységes rendezését. Így is lett.

2. A VI. Budapesti Zsinat, amely 1951. október 24-én nyílt meg, II. ülészakán, ugyanez év november 29-én megalkotta az 1951. évi I. *Egyházi Törvénycíkket*. „A Magyarországi Református Egyház Teológiai Akadémiáiról”⁴². Ez a törvénycikk a magyarországi református lelkészképzést a Magyarországi Református Egyház egészének közös ügyévé teszi. A lelkészképzés céljából működtetendő teológiai akadémiáknak, melyeknek számát és helyét a Zsinat állapítja meg, a fenntartását a Magyarországi Református Egyház biztosítja. (1. §.) A lelkészképzés jogát a Zsinatot illeti meg, amely azt a Lelkészképzési Bizottság útján gyakorolja. (3. §.) E Bizottság ad felhatalmazást a segédlelkézszi szolgálatra. (4. §.) A tudományos fokozatok megszerzésének módját a Zsinat hivatott szabályozni. (5. §.) A törvénycikk 1952. január 1-i hatállyal lépett életbe.

Közben az Egyetemes Konvent a tanári karok véleményét többször is kikérve, dolgozott az egységes szabályzatok előkészítésén.

Az 1951. évi I. tc.-kel kapcsolatban hozott 104. számú határozatában úgy intézkedik, hogy egyházunk négy teológiai akadémiáját összevonja és azokból Budapesten és Debrecenben két akadémiát létesít. (A törvényt lásd a Függelékben!)

A Debreceni Akadémia tanári kara 1951. augusztus 25-én tartott ülésén részletes tájékoztatót kap dékánjától arról, hogy az Egyetemes Konvent Elnökségi Tanácsának kérése alapján a pápai és a sárospataki akadémiák szeptember 1-én nem nyitják meg félévüket, nem kezdik el új tanévüket s hallgatóikat a budapesti, illetve debreceni működési hellyel országos református egyházi intézményi jellegűvé szervezendő teológiai akadémiák valamelyikére irányítják, úgy, hogy a pápaiak lehetőleg Budapesten, a sárospatakiak pedig Debrecenben folytassák tanulmányukat. A sárospataki akadémia igazgatója 61 olyan hallgató okmányát küldte meg, akik Debrecenben akarják tovább folytatni tanulmányaikat. – Pápáról pedig 1 hallgató okmányai érkeztek meg. 8 Sárospatakra felvételt kérő okmányai is megérkeztek. A Kar a dékáni bejelentést tudomásul veszi s kinyilvánítja, hogy „az előállott helyzetben a sárospataki atyfiakat nagy szeretettel fogadja s gondjukat felvállalja.”⁴³ Persze a hallgatók létszámának ilyen módon csaknem 70%-al történő megnövekedése, az akadémiai internátusi épületben lakó, főként volt kollégiumi tanárok és alkalmazottak miatt elhelyezési nehézségek elé állította a Kart.

A Konventi Elnökség az Egyházkerület Elnöksége útján értesítette a Kart arról, hogy az 1951. évi I. tc. 1952. január 1-i hatállyal életbe lépett s a következőket közli: „... addig, amíg a Zsinat a Magyarországi Református Egyház teológiai akadémiáinak szervezetét, szervezeti és működési szabályzatát meg nem állapítja, illetőleg ameddig az Egyetemes Konvent, vagy annak nevében a konventi elnökség a törvény végrehajtására nézve nem intézkedik, a Magyarországi Református Egyház Debreceni Teológiai Akadémiája az eddigi szervezetben, illetőleg az eddigi szervezeti és működési szabályok szerint folytatja működését.”⁴⁴

3. Az 1952. október 29–31. napjain Debrecenben tartott zsinati ülészak a magyar református lelkésznevelés szervezetét döntően érintő 104/1951. nov. 29. sz. határozata következtében jelentkezett legsürgősebb feladatának eleget tett s megalkotta *A Magyarországi Református Egyház Teológiai Akadémiáinak és Gimnáziumának szervezeti és működési szabályzatát*.⁴⁵ Az egyházunk középiskolai oktatásában az 1948-as *Egyezmény* óta beállt változásokat figyelembe véve e Szabályzat országos

egyházi intézménynek tekinti a Debreceni Református Gimnáziumot is. Az I. §. 2. bekezdése kimondja: „A Debreceni Református Teológiai Akadémia és a Debreceni Református Gimnázium – a szervezen hozzájuk tartozó diákotthonokkal és konviktusokkal együtt – alkotják a Debreceni Református Kollégiumot.” Ezzel maga a Kollégium is – a benne működő egyházkerületi kezelésben lévő intézmények (egyházkerületi gyűjtemények stb.) kivételével – mint elsősorban oktatási intézmény, országos egyházi intézmény lett, amelyet a Magyarországi Református Egyház egésze tart fenn. Ezt a *Szabályzatban* azzal is kifejezésre juttatja, hogy annak VI. (Vegyes és zárórendelkezők) fejezetében a Kollégiumi Tanács megalkotásáról is intézkedik, és összetételét és hatáskörét megállapítja. A Zsinat, illetve az Egyetemes Konvent az időközi változásokat, amelyek főként a Debreceni Református Kollégiumban működő oktatási intézmények számának növekedése folytán keletkeztek, a Szabályzat módosítgatásával 1958-ig átvezette. A jelenleg is érvényben lévő 1952-es szervezeti és működési szabályzatot legutoljára az időközben megszűnt Egyetemes Konvent 1958. május 14-én hozott 31–32. sz. határozatával módosította.⁴⁷

4. A Zsinat debreceni ülészaka még nem találta kellőképpen előkészítettnek a Tanulmányi és nevelési szabályzattervezetet. Azt további tárgyalások témájául jelölte meg az arra illetékes zsinati bizottságnak, valamint a teológiai tanári karoknak. Ezeknek az eredményeit, az értékelhető javaslatokat figyelembe véve, 1954. október hó 14. napján 248. szám alatt hozott határozatával állapította meg a *Magyarországi Református Egyház teológiai akadémiáinak tanulmányi, nevelési, fegyelmi és vizsgai szabályzatát*.⁴⁸

A Szabályzat az oktatás iránt támasztott új, korszerű igényeknek megfelelően több új tantárgyat vett fel a tantervbe. Különösen a bibliai tudományok előadására biztosított a korábbiaknál nagyobb teret teológiai oktatásunkban. Ezekkel a tanári kar teljes mértékben egyetértett. Úgy ítélte meg, hogy a Szabályzatnak ezek a vonásai figyelembe veszik azt az újulási folyamatot, amely a gyülekezetek szintjén is elkezdődött már s amely elsősorban a Szentírás újrafelfedezésének és egyházunk új körülményei közötti eligazodásának tényeit rögzítette. Örömmel vette azt is tudomásul, hogy a Szabályzat nem alkalmazta az előkészítő tárgyalások anyagát képező tervezetnek azt a javaslatát, mely szerint a 6 éves tartamú lelkészképzés vezettségig be úgy, hogy az ötödik évfolyamot a hallgatók gyülekezeti gyakorlati szolgálatban töltik, majd a 6. évfolyamra visszatérnek az intézetbe, ahol az addig nem hallgatott, elsősorban gyakorlati tárgyak tanulása lenne a feladatuk és ez év után tennék le (a IV. év végén tett I. képesítő vizsga után) a II. lelkészképesítő vizsgát. Ennek bevezetése valóban komoly törést jelentett volna a teológiai oktatás folyamatosságában.

Sajnálta viszont azt, hogy a vizsgarendszer megváltoztatására vonatkozó javaslati (összevont szigorlati vizsgarendszer + lelkészképesítő vizsga, az abszolutórium megszerzése után) nem vették figyelembe.

Az alapvető problémát azonban a Kar (a budapestivel egyetértésben) abban látta, hogy a lelkészképzés reformjának az előkészületeiben most sem volt idő és mód arra, hogy a magyar református lelkészképzés gyökérfelkutatásaiig lehatolhassanak a tervezet elkészítésével megbízottak (még olyan mértékig sem, mint az eddig

érvényben volt 275/1940. sz. alatt az Egyetemes Konvent által bevezetett szabályzat előkészítésének folyamán!). A debreceni Kar legfőképpen az új szabályzatnak azt a hiányosságát ismerte fel, hogy nem előzte meg egy valóban mélyreható elvi-teológiai alapvetést kidolgozni hivatott munka.⁴⁹ A lelkészképzés elvi problémájának a felmérése nem történt meg.

A tanári kar – mint mondtuk – általánosságban egyetértett az 1952-es Tanulmányi, – stb. Szabályzat tantervi részével. Aggályai voltak azonban a tekintetben, hogy a hallgatóórák száma igen magas (az I. évfolyamon 29 óra hetente, a többin 30 óra), annak ellenére, hogy ez addig, amíg az akadémia az egyetem kötelekében működött, a lelkészképző intézeti órákkal is számolva, a korábbi óraszámokkal megegyezett, sőt kevesebb volt. Az a tény azonban, hogy az 1953-ban szervezett Ökumenikai Tanszék tanóráinak száma időközben túlzottan magas lett, tovább növelte a szabályzatban előírt óraszámokat. Az 1954. évi közös tanárkari konferencia ezért már egész sor javítási tervet munkált ki. Lényegében azonban megállott ennél és nem tüzte a következő konferenciák napirendjére a lelkésznevelés alapjainak elvi-teológiai közös kimunkálását.

A debreceni tanári karnak, az egyetemről történt leválasztás óta, szinte évenként előterjesztett kérése volt az akadémia főhatóságaihoz az, hogy biztosítsa újra, állami jóváhagyás útján, a magasabb teológiai tudományos fokozatok adásának a jogát.⁵⁰ Az 1952-es Tanulmányi szabályzat VI. fejezetében szerepel ugyan két fokozat, a teológiai licenciátus és a teológiai magántanári képesítés megszerzésének lehetősége, a Kar azonban, mivel erre teljes érvényű „de iure” engedélyt nem kapott, évenként továbbra is megismételte ez irányú kérelmét. Örömmel élt viszont azzal a lehetőséggel, hogy a tudományos fokozatok adományozására jogosított zsinati bizottság felhatalmazása alapján honoris causa doktori oklevelet állítson ki és nyújtson át a teológiai tudományok művelése terén szerzett érdemek és az egyházi életben végzett kiváló szolgálatok elismeréséül külföldi egyházi személyiségeknek.⁵¹

Az 1959-ben szervezett Társadalomtudományi tanszéknek az oktatás rendjébe történő beiktatása előtt módosította az Egyetemes Konvent 30/1958. május 14. sz. határozatával a Szabályzatot.⁵² Ez a módosítás tantervi szempontból a tanórák számának csökkentését célozta, viszont a Szabályzat Nevelési rend c. III. fejezetébe szervesen igyekezett beépíteni az ún. közöltségen történő lelkésznevelés rendszerének addig kipróbált gyakorlatát. E módosítás szerint a református teológiai akadémiákon a következő tudományos fokozatokat lehet megszerezni: 1. teológiai magisterség, 2. teológiai doktorátus, 3. teológiai magántanári képesítés. A 84. §. e fokozatok megszerzése módjának szabályzszerű kimunkálását és megállapítását az Egyetemes Konvent hatáskörébe utalja. A Társadalomtudományi tanszék tárgyait a Külön Igazgatótanácsok javaslatai alapján illesztették be akadémiáink e szabályzatban foglalt tantervbe.

5. Mielőtt a teológiai oktatást és nevelést szabályozó további intézkedéseket ismertetnénk, feltétlenül meg kell emlékeznünk a debreceni akadémiának éppen csak az első évét befejező tanári karát és ifjúságát érintő két olyan intézkedés következtében előállott új helyzetről, amely működését nem megzavarta, sőt gazda-

gította, így feltétlenül hatással volt elsősorban a Teológiai Akadémia nevelő munkájára.

a) Az egyik, amire már utalás történt az e fejezet 2. pontjában, a Zsinatnak ama határozata következtében állott elő, hogy az egyházunkban addig működő négy teológiai akadémiát, budapesti és debreceni működési hellyel két akadémiává vonta össze. Ennek következményeként a sárospataki hallgatók közül több, mint 70-en (beleértve az első évfolyamra jelentkezetteket is) folytatták tanulmányaikat a Debreceni Teológiai Akadémián. Az új körülményt az egyházkerületi elnökség és a tanári kar is mindenképpől pártori szolgálati feladatnak tekintette. Tudatában volt annak, hogy a Debreceni Református Kollégiumnál valamivel „idősebb” Sárospataki Kollégium és a benne működött Teológiai Főiskola milyen mélyen beépült évszázadok alatt a Tiszáninneni Egyházkerületbe s mennyire meghatározója volt (a Kollégium és a tájegység református gyülekezeteinek kölcsönös egymásra ható, formáló hatása-ként) e tájegységen élő magyar reformátusság sajátos szellemi-lelki-kegyességi örökségének kialakulására és gyarapítására. Ennek a sajátos vonásokat tartalmazó örökségnek és az általa meghatározott sajátos színezetű kollégiumi életnek a környezetéből és otthonából jönnek át a hallgatók az ugyancsak hasonló módon, de éppen úgy a magyar református egyház egységét gazdagító, színezettel szolgáló Debreceni Református Kollégium közösségébe. A sárospataki diákoknak a tanulmányi idejük befejeztéig szükségessé vált „otthoncserejére” való átváltásának a nehézségeivel kellőképpen számolt. Az Egyházkerület és a Kollégium vezetőségének a segítségével mindent elkövetett annak érdekében, hogy internátusi elhelyezésüket biztosítsa. Az 1953/54. tanév végéig működött Teológus Gyülekezet Presbitériuma úgy határozott, a debreceni akadémiai hallgatók teljes egyetértésével, hogy az 1950/51. évi költségvetési maradványból, valamint a hallgatók önkéntes megajánlásaiból fejezi a Sárospatakról és Pápáról jövő hallgatók első havi teljes internátusi és tápintézet-i díját.

Enyedy Andor, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke levelet intézett a dékánhoz a tanévkezdés előtt, amelyhez búcsúlevelet csatolt a Sárospatakról ide irányított hallgatók előtt leendő felolvasás céljából. A búcsúlevelet teljes terjedelmében Péter János tiszántúli püspök olvasta fel az évnnyitó csendesnapokat záró istentisztelet keretében, s meleg szeretettel üdvözölte a sárospataki atyafiakat. Enyedy püspök a Sárospatakról átirányított hallgatók megérkezéséről, elhelyezéséről és a fentebb említett aktusról részletes tájékoztatást kapott a Kar dékánjától.⁵³

Egy hónap eltelté alatt igen komoly jelei mutatkoztak annak, hogy a volt sárospataki hallgatók megmagyarázható beilleszkedési nehézségei az új környezetbe fokozatosan kisebbbednek. Egy kívülről ható esemény (a Tiszáninneni Egyházkerület őszi közgyűlésének a sárospataki lelkészképzés szüneteltetésével kapcsolatos határozatának ismeretessé létele) azonban megakasztotta hirtelen ezt a folyamatot. A későbbben kezdődő tiszáninneni szupplikációra kapott útiköltségen – néhány kivétellel – valamennyi volt sárospataki hallgató, dékáni engedély nélkül elutazott október 22-én reggel Sárospatakra. Tápintézeti terítékeiket étkezési helyükről az ifjúsági vezetők nem engedték levenni. Ott várta őket mindaddig, amíg október 24-én, éppen vacsora alatt valamennyien visszaérkeztek. A fegyelmi vétséget jelentő ügyben, amelynek előkészítése során a tanári kar minden lehető enyhítő körü-

ményt felsorolt, a konventi elnökségi tanács úgy ítélte meg, hogy a fegyelmi döntés ez ügyben meghaladja az akadémiai tanári karok fegyelmi illetékességét és ezért annak meghozatalával a két akadémia elsőfokú hatóságait bízta meg.⁵⁴

Az azóta eltelt időszak tapasztalatai alapján azt mondhatjuk el: kölcsönös gazdagodás és áldás forrása volt az akadémia életében és szolgálatában az, hogy a maguk tájegysége sajátos magyar református örökségében gyökerező környezetükből kikerült tiszáninneri és tiszántúli lelkészjelöltek együtt készültek a lelkészi szolgálatra. Kollégiumunk szelleme egyszerűen nem tűrte volna el az egyoldalúan tiszántúli hatások erőltetett érvényesítését. Az itt tanulók mindegyike megőrizhette tájegysége református kegyességi örökségét, hagyományait s gazdagíthatta a másokra való figyellel. A tanári kar tanító és nevelő munkájában pedig úgy jelentkezhetett és valóságos ez az áldás, hogy ezeknek a reformátori örökségeknek sajátos vonásait együttesen szemlélve nagyobb és teljesebb gazdagságában dolgozhatták fel és értékesíthették munkájukban a közös magyar református reformátori örökséget.

b) A másik esemény, amelyről ebben az összefüggésben szólnunk kell, a magyar református lelkésznevelés egyházi költségen történő gyakorlatának bevezetése. Az egyházi legfelsőbb hatóságok vezetőinek az erre vonatkozó szándékáról a tanári karnek már 1953 óta tudomása volt.⁵⁵ Megvalósítására az Egyetemes Konvent Elnöksége azonban csak akkor tehetett határozott lépést, miután az Egyetemes Konvent 1954. december 30-án hozott 13. sz. határozatával megalkotta a Magyar Országos Református Egyházi Közalap szervezetéről és ügyviteléről szóló *Szabályrendeletet*.⁵⁶ A tanári kar 1955. október 21-én tartott ülésén tárgyalta azt az egyházfőhatósági leiratot, mely ezt a címet viselte: *Tervezet a Magyarországi Református Egyház lelkészképzésének ingyenessé tételével kapcsolatban*. A tervezet a két teológiai akadémiának mintegy 110–120-as létszámú hallgatóságára tartalmazza a VI–VII. fejezetben az előrelátható költségeket és azok fedezeti biztosítását is. Ezek a számítások szerint 649 000 Ft-ot tesznek ki. A Tervezet V. fejezetének 2. pontja világosan megfogalmazza a célt is: e nevelési intézményi forma bevezetésével egyházunknak egy olyan újabb nemes vállalkozásáról van szó, ami annak a bizonyossága, hogy „lelkészképzésünket is gyülekezeteink és lelkipásztoraink szeretete és felelőssége hordozza”. Az „ingyenes” (e helyett a későbbiek folyamán az „egyházi költségen történő” megjelölést használták) képzés azt jelenti, hogy a Közalap fedezi a hallgatók ellátási díját, – ruházkodási ösztöndíjat ad minden hallgatónak, valamint az abszolutórium megszerzése után, – amennyiben az első lelkészképesítő vizsgálatot leteszi –, 2 000 Ft palástsegélyt biztosít. Ezekon felül, legalább havonkénti 100 Ft-ot ad tisztálkodási eszközök beszerzésére. Az arra érdemeseket tanulmányi ösztöndíjban is részesíti. Az intézeteknek pedig megtéríti a hallgatók eddig fizetett tandíját, a taneszközökkel ellátás költségeit s pályadíjakra és jutalmazásokra is biztosít megfelelő összeget.

A fedezet legtetemesebb összegét a legátumoknak teljes összegükben a Közalaphoz történő befizetése jelenti. A Tervezet az országos egyházban 430 000 Ft legátus szolgálatával begyűlő és 90 000 Ft legátus nélküli legátumok beküldésével számol.

A vállalkozás merész és kockázatos volt, de hitből való döntés volt és maradóan áldásos lehetett volna, ha a végrehajtásában érdekelt, elsősorban különböző

sintű egyházi testületek s maguk a teológiai tanári karok is elsősorban a vállalkozás evangéliumi tartalmára irányítják a figyelmüket. A Tervezetnek azonban már a debreceni tanári karban történt tárgyalásakor kiderült, hogy – e tartalmat értve ugyan, de – a figyelem elsősorban a legáció eddigi gyakorlatának megváltoztatására irányult, s a vita a továbbiakban is e kérdés köré csoportosult. A budapesti tanári karnak egyáltalán nem ez jelentette a főkérdést, hanem elsősorban az, hogy ennek a komoly vállalkozásnak a valóra váltását nem előzte meg a lelkipásztorok és (legalább) az egyházközségeket vezető testület, a presbitériumok hitbeli-erkölcsi felkészítése a lehetőséggel való szentül élésre. Így a gyülekezeteknek erre az újmódszerű áldozatvállalásra való nevelése is hiányt szenvedett.

Kétségtelen viszont, hogy a legáció intézményének a tisztáninenni és a tisztántúli egyházkerületben történelmileg olyan szép és töretlenül élő hagyománya volt (és van ma is), hogy ez a hiányosság nem zavarta meg a gyülekezetek legációs áldozatkészességét. Igaza volt a Tervezetet előterjesztő kari dékánnak, amikor úgy fogalmazott, hogy az újszerű lelkészképzés anyagi terheinek újszerű hordozása által gyülekezetünk még inkább „sajátjuknak tekintik a lelkészképzést s a növekedő lelkésznevezéket, – s a teológiai akadémiák fenntartására és a teológusok tanulási költségeire adott áldozatfilléretet úgy tekintik, mint amelyeknek gyümölcsét a saját maguk részére képzett lelkipásztorok szolgálatában kapják vissza.”⁵⁷ Az „ingenyes lelkészképzést” az Egyetemes Konvent az 1955/56. tanév kezdetétől bevezette.⁵⁸

Azok a változások, amelyek ezen a téren azóta bevezettek, a közegyházi helyes vállalkozás eredeti tervének negatív jellegű módosításai. A Kar többször javasolta már a fokozatos hatóságoknak, hogy a közkieltségen történő lelkészképzés rendszerét, a lelkészképzés gyökeres reformjának összefüggéseiben vizsgálja felül.⁵⁹

6. Az egyházunk és az állam közötti viszony fokozatos javulása az ellenforradalom után lehetővé tette a teológiai akadémiákon szerezhető tudományos fokozatok megszerzésének lehetőségéről folyó és eredménnyel zárult tárgyalások folytatását. Így az Egyetemes Konvent javasolhatta azt, hogy erre vonatkozóan részletes szabályzattervezet készíttessék s annak tárgyalását tűzze a megalakulandó VII. Budapesti Zsinat már alakuló ülésének napirendjére. A szabályzattervezet megalkotása Pákozdy László Márton dékán javaslatai alapján a debreceni Karra hárult. Úgyszintén a budapesti Karral való egyeztetés feladata is. Így került az a VII. Budapesti Zsinat 1964. április 1-én kezdődött alakuló ülészaka elé, amely a tervezetet, a módosító javaslatok bedolgozásával elfogadta *Szabályzat a Magyarországi Református Egyház teológiai akadémiáin adható teológiai doktori oklevelek megszerzéséről és a tiszteletbeli teológiai doktori oklevelek adományozásáról* címen.⁶⁰ Ezzel a debreceni Karnak az egyetemről való leválasztás óta állandóan napirenden tartott kérése teljesült. Annak ellenére, hogy ez a szabályzat rendkívül nagy követelményeket támaszt a teológiai tudományok doktora oklevél megszerzését illetően a jelölttel szemben (hiszen a Magyar Tudományos Akadémián szerezhető tudományok doktora fokozat szabályzatát figyelembe véve s annak megelőző két fázisának követelményeit is részben bedolgozva készült el), a Debreceni Teológiai Akadémián, e Szabályzat szerint azóta huszonkilencen szereztek meg a teológiai doktori fokozatot.⁶¹ (ld. Függelék!)

7. A közös tanári konferenciák az 1953-ban alkotott Tanulmányi, – nevelési stb. szabályzat reformját évről-évre javasolták. Időközben kiderült, hogy az Egyetemes Konvent által 1958-ban végrehajtott módosításokat is figyelembe véve túlhaladta az idő ezt a szabályzatot. Ezért a VII. Budapesti Zsinat már említett ülésén hozott határozatával elrendelte, hogy „a Zsinati Tanács az érdekelt szervek meghallgatásával mielőbb készítsen új működési szabályzatot a két teológiai akadémia részére.” Meghatározta azt a három alapvetet is, ami szerint e szabályzatot el kell készíteni. Nevezetesen, hogy „az egyház életében a teológiai akadémia feladata az, hogy 1. lekipásztorokat képezzenek oktató és nevelő munkájukkal, 2. végezzék a lekipásztorok továbbképzését, 3. legyenek a tudományos munka fókuszai.”⁶² Tekintettel azonban arra, hogy ugyanezen zsinati ülészak az Egyházi Törvénykönyv mielőbbi reformját is napirendre tűzte, s annak munkálatai a teológiai akadémia tanáira is igen komoly tanulmányi feladatokat róttak, ez a szabályzattervezet mind ez ideig nem készült el, s csak a VIII. Budapesti Zsinat tűzhetette újra napirendjére a lelkészképzés gyökeres reformját.⁶³ A reform mélyre hatoló, alapos vizsgálat után kialakult alapszemponjtait Bartha Tibor zsinati lelkészi elnök előterjesztésében a Zsinat magáévá tette. Ebben az előkészítő munkában tevékenyen részt vett a debreceni tanári kar is. E széleskörű történeti és teológiai alapvetés most már lehetővé teszi mindkét szabályzat (szervezet, -működési és tanulmányi, -nevelési, -fegyelmi és vizsgai) kialakítását.⁶⁴

8. A két akadémia Külön Igazgatótanácsainak felhatalmazása van arra, hogy a helyi sajátosságoknak és igényeknek megfelelően bizonyos változtatásokat kezdeményezzenek a vezetésük alatt álló akadémia tanulmányi és nevelési rendjére nézve az időközben megszüntetett Egyetemes Konvent helyébe intézkedő jogkörrel is jogutód testület, a Zsinati Tanács, illetve annak elnöksége jóváhagyásától feltételezetten. Akadémiáinkon mindkét Igazgatótanács élt is ezzel a felhatalmazással. Ez viszont azt eredményezte, hogy különösen is az oktató-nevelő munka terén, nemcsak az érvényben lévő szabályzathoz képest, de attól függetlenül is olyan különbségek jelentkeztek a két akadémia között, amelyek az oktató-nevelő munka egységét és egyöntetűségét megbontották. Ezért rendelte el a VII. Budapesti Zsinat 1975-ben a Tanulmányi, – nevelési, fegyelmi, – és vizsgai szabályzat felülvizsgálatát és korszerűsítését. E – megint csak sietséggel végzett munka eredményeként vezette be 1976/1977. tanévben (előbb csak próbaidőre) a most is érvényben lévő szabályzatot. Ennek mindenekelőtt az a jelentősége, hogy rögzíti, közös nevezőre hozza, beiktatja, vagy kihagyja azokat a módosításokat, amelyeket a két teológiai akadémia tanári kara addig külön-külön kezdeményezett és főhatósági engedéllyel bevezetett. Vagyis, hogy egységesíti újra a lelkésznevelésünk oktatási és nevelési rendjét. Kár azonban, hogy a Zsinati Tanács által végrehajtott módosításokkal 1978-ra kialakult végleges szöveget hivatalos lapunk nem publikálta s ilyen példány legfeljebb az akadémiaiknak áll csupán rendelkezésére.

E szabályzat megalkotásánál az alábbi szempontok érvényesültek elsősorban: 1. Az anyag prelegálása helyett át kell térni a szeminárium rendszerű képzésformára. 2. Radikálisan csökkenteni kell a hallgatók heti óraszámát annak érdekében, hogy minél több idejük maradjon az önálló studiózásra. 3. E célból biztosítani kell a szilenciumok komolyan vételét (naponta legalább 4 óra). 4. A közköltséges lelkész-

képzés rendszerét fenn kell tartani, úgy azonban, hogy az a tanulmányi fegyelem megszilárdulását és a szint emelkedését szolgálja.

Az akadémia tanári kara örömmel állapította meg, hogy e szabályzat következetesen érvényesíti elvi jelentőségű fogalmazásában az újulás folyamatában élő egyházunk elvi-teológiai szempontjainak addigi eredményeit s időszerűbben tekinti és szabályozza minden szakaszában a lelkészképzéssel szemben támasztott közegyházi igényt. Azt viszont újra meg újra hangsúlyozza, hogy a hetvenes években általánossá vált, s a lelkészhiány növekedése következtében gyakorolt exmisszió rendszere [a hallgatók az alapvizsga letétele után gyülekezeti (lelkészi) szolgálatra kaptak megbízást] a szabályzat legjobb törekvéseit sem teszi lehetővé megvalósítani. A szabályzat módosíthatásának helyi kezdeményezései már a „próbaévekben” újra különbségekre vezettek a két akadémia oktató-nevelő munkája között. Külön problémát jelentenek a tanterv területén végrehajtott módosítások, amelyekre már a tanszékek ismertetését célzó fejezetben szólunk.

9. A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának 1972-ben történt megalakulása azt jelentette, hogy az akadémikák tantestülete hivatalból tagja és aktív munkása lett ennek a legmagasabb szintű tudományos egyházi testületnek.⁶⁵ Az 1967. évi E. T. III. t. c. 43. §-ának 2. bekezdése már előírta az akadémiai tanároknak az 1964. évi zsinati ülészen megfogalmazott hármasszolgálati kötelességét. A DC megalakulása a tanárok számára „a Magyarországi Református Egyház tanulmányi munkájában való odaadó szolgálat”-uknak a legmegfelelőbb keretet biztosította.

10. A Zsinati Tanács 1979. január 1-től bevezette a teológiai akadémikák levelező tagozatát és megalkotta a Magyarországi Református Egyház Teológiai Akadémiai Levelező Tagozatának Oktatási, Vizsga és Fegyelmi Szabályzatát.⁶⁶ (Lásd Függelékben a tagozat adatait.)

Míg az akadémikákkal szoros kapcsolatban lévő két tiszai egyházkerület vezetőségeinek az okozott gondot egészen a hatvanas évek elejéig, hogy az évenként kikerült lelkészképzést szerzett atyafiakat elhelyezze, – a hatvanas évek közepétől kezdve, először a Tiszáninneneni –, majd mihamar a Tiszántúli Egyházkerületben is a lelkészhiány egyre növekvő arányával kellett szembenézniük. A Debreceni Teológiai Akadémiára jelentkezettek száma évenként meglehetősen nagy ingadozást mutat. Noha a lemorzsolódás aránya 5 és 2% között mozgott, az Akadémiáról kibocsátott 500 segédlelkész (ezek 98%-a a második lelkészképző vizsgát is letette) nem pótolta az évek folyamán egyre növekvő lelkészhiányt. Külön Igazgatótanácsunknak, úgy is mint a Zsinatnak a lelkészi elnöke évről évre, a Kar s az egyházi vezető testületek figyelmébe ajánlotta azokat a feladatokat, amelyek a lelkészutánpótlás biztosítása területén elsősorban őket terhelik. Ezt tette országos egyházi viszonylatban is zsinati elnöki beszédeiben. A már említett exmisszió rendszere mégis, egészen a nyolcvanas évek elejéig nem volt megszüntethető. Ezért az Akadémikák Közös Igazgatótanácsa, a tanulmányi teljesítményeknek legalább is a szinten tartása érdekében, 1975-ben szabályrendeletet kellett, hogy alkosson „az exmittált teológiai akadémiai hallgatók tanulmányaikban és gyülekezeti szolgálatukban való megsegítéséről”. Ennek végrehajtásában a tanári kar derekas részt vállalt.⁶⁷

Az Akadémia *Levelező Tagozatának a Szabályzatát*, melynek tervezetét a közös teológiai tanári konferencia az 1979-ben, Debrecenben tartott ülése keretében megvitatta és módosító javaslatokkal ellátta, a Közös Igazgatótanács Elnöksége az 1978/79. tanév második szemeszterétől ideiglenesen életbeléptette.⁶⁸ A tanfolyam eredetileg három évesnek indult. A harmadik év végén a hallgatók záróvizsgát tettek, s „Bizonyítványt” kaptak arról, hogy a tanfolyamot elvégezték. Ez azonban a tanfolyam elvégzésének, illetve a záróvizsga általános osztályzatának kivételével nem tartalmazott semmilyen felhatalmazást hivatalos egyházi szolgálatok végzésére. Az alapelgondolás azonban az volt, hogy az illetékes egyházkerületi elnökségek, az érdekelt teológiai akadémia tanári karának véleményét kikérve, az arra alkalmas atyafiaknak adhatnak „gyülekezetvezető presbiter”-i szolgálatra megbízást olyan egyházközösségekben, ahol a lelkészi állás nincs betöltve, illetve a vasárnapi (és hétköznapi) gyülekezeti istentiszteleti (bibliaórai) szolgálatok ellátása végzett lelkipásztorokkal nehézségekbe ütközik. A felvételnél különös hangsúly esett a kérelmezőnek a helyi gyülekezettel (és egyházával) való állandó kapcsolatára.

A levelező tagozat hallgatói új színnel gazdagították az akadémia életét és szolgálatát. Erősítették a két egyházkerület gyülekezeteivel az élő kapcsolatot. Az első tanfolyamot elvégeztettek vizsgai eredménye, lelkiisége és a továbbtanulásra vágyódása készítette a Zsinat Elnökségét arra, hogy az arra vállalkozó és méltó atyafiaknak, főntebb már említett módon lehetőséget biztosítson a lelkészi oklevelek megszerzésére is.⁶⁹ Erre 1982. őszétől sor is került. Persze ez szükségessé tette, hogy a kezdetben (a három éves tanfolyamon) eltérő tanterv az I. évfolyamtól az V-ig e tagozaton is teljes mértékben a nappali tagozatosok tantervével azonosra tétessék.⁷⁰ Levelezős akadémiai hallgatók először 1984. őszén tettek I. lelkészi vizsgát.⁷¹ (A tagozat működésére legjellemzőbb adatokat ld. a Függelékben!)

5. *A Teológiai Akadémián folyó nevelői munka szelleme és kerete*

A Kollégiumban folyt lelkésznevelés egyik legmarkánsabb vonása volt az, hogy az oktatói és a nevelői munka mindig szerves egységet alkotott. Ez határozta meg az Akadémiának a Kollégium szerves egészébe való beilleszkedését. Ennek a nevelői munkának egységes jellegét a közösségi nevelődés, a tanárok pásztori szolgálata, a teológus diákok önkormányzata és öntevékenysége egészséges ötvözetben biztosította. Akadémia és internátus, amelyben a teológusok együtt éltek és a Kollégium többi tanintézeteinek tanulóival egy közösséget alkottak, a legszorosabb együttműködésben szolgálta ezt a kettős, de egy célt. Ez pedig így fogalmazható meg: időszerűen gyülekezetszerű lelkészképzés, az Örök Ige református keresztyén megértése fegyelme alatt. Az újonnan alakult akadémia oktató személyzetének a szolgálatában – mind az oktatás, mind a nevelés terén – ez a fegyelem elhatárolást jelentett bármiféle történetfilozófiai spekuláció érvényesülésétől. A nevelői munkában is a legszentebb engedelmességre törekvést jelentette ez a lelkésznevelés szolgálatában.

Az Akadémia és az Internátus (Diákothon) nevelői munkájának évszázados összeforrottságában bizonyos lazulást idézett kétségkívül elő a hittudományi fakultássá alakulás és az oktató munkának az egyetemre való áthelyezése. Ennek ellensú-

lyozását volt hivatva szolgálni a Lelkészképző Intézet, majd az ennek keretében szervezett „Theológus gyülekezet”. Természetes, hogy ez sem volt tökéletes megoldás, de mostanról visszatekintve azt kell mondanunk, a még ma is élő kortanúk színté egyöntetű megítélése nyomán, hogy ez a ‘vállalkozás’ áldásos volt. Az utóbbinak a létrehívása egyháztörténeti jelentőségű volt az egyházkerületben folyó lelkészképzés gyülekezeti kihatásait tekintve.⁷² A tiszántúli egyházközségek népe, amiképpen a Debreceni Református Kollégium küldötteiként fogadta a legátusokat és a szupplikánsokat, köztudatában is az maradt fenn, hogy lelkipásztora is ennek a Kollégiumnak a neveltje. Az egyetemről való leválás ezért nem jelentett semmi törést az egyházkerület gyülekezeteinek a tudatában.⁷³

A „theológus gyülekezeti” keretnek az 1953/54. évi végével történt megszűnése után a nevelőmunka társterét adó internátusi életrendet hosszabb ideig nem határozta meg írásba foglalt szabályzattal. Idegenkedett ui. attól, hogy e célból a korábbi kollégiumi iskolatörvényeknek a mintájára, amelyekben a „tilos”, „nem szabad” stb. fogalmak domináltak, szabályzatot alkosson. Azt a módot választotta, hogy közreműködésével a teológus ifjúság maga alakítsa ki az internátusi élet s a közösségi nevelődés belső rendjét. Így honosodott meg pl. az ún. „otthonóra” (a diákság öntevékeny parlamentje) s érett meg az idő arra, hogy az Ifjúsági Tanács megalakíttassék.⁷⁴

Az 1976/77. tanévben bevezetett új *Tanulmányi, – nevelési, – stb. szabályzat* rendelkezései azonban szükségessé tették, hogy a tanári kar kidolgozza az Internátus házi rendjét. Ennek tapasztalatait tanárok és diákok kölcsönösen figyelembe véve alkotta meg a Kar 264/1984–85. sz. határozataival *A Debreceni Református Teológiai Akadémia Internátusának Házi rendjét*, amely ma is érvényben van.⁷⁵ Tekintettel arra, hogy az Akadémia a Nagytemplomi egyházközség területén működik, a hallgatók gyülekezeti igehirdetési gyakorlatot, amelyet korábban (hetente egy alkalommal) a Kistemplomi egyházközségben végeztek, a Kar külön Igazgatótanács egyetértésével a Nagytemplom hétköznap reggeli, ill. kedd esti istentiszteletén végzik az 1965/66-os tanévtől kezdve.⁷⁶

6. Az oktatás szelleme az újonnan alakult Debreceni Teológiai Akadémián

Az ősi keretek közé újból visszatért és helyét, működése keretét megtalált Teológiai Akadémia életének 38 esztendejét csak a legjellemzőbb eseményeit kiemelő kerettörténet nem lenne teljes, ha e záró fejezetben nem szólnánk röviden arról is, hogy hogyan folyt benne a szent tudomány művelése „műhelynek” szerves, újbóli betagolódása a Kollégium szellemi örökségébe. Igaz ez a megállapítás akkor is, ha figyelembe vesszük azt a való tény, hogy az 50 évvel azelőtti egyetemi fakultássá történt alakulás távolról sem jelentette az ettől a szellemi örökségtől való függetlenedést. A teológiai tudomány művelésének a módszere és tartalma felett elsősorban a Tiszántúli Egyházkerület, de az országos egyház illetékes testületei is folyamatosan gyakorolták a közösségi felvigyázói tisztelet abban az időszakban is. A visszaiktatódásban az volt döntő jelentőségű, hogy fokozottabban került kapcsolatba az újulás útját engedelmesen vállalt és a szocialista társadalmi rendszer

igenlése mellett döntött egyházunk útkeresésével és a Tiszántúl, majd a Tiszáninnen közel 800 gyülekezetének életével, szolgálatával való kérdéseivel.

Mindez azt a lehetőséget kínálta, hogy az Akadémia oktató személyzetének tudományos munkássága, a Kollégium oktatását meghatározó szellemi örökséghez híven az egyházunknak és gyülekezeteinek szolgálatát segítse –, úgy művelje a teológiai tudományt, mint amely „ancilla ecclesiae”. Ezzel a lehetőséggel a Kar lelkiismeretesen élt is.

A Kollégiumban folyt tudományos lelkészképzés szellemének legsajátosabb három vonása: a bibliai hitvallásos jelleg, az ökumenikus nyitottság és az idején és helyén való szolgálatra felkészítés töretlenül határozta meg továbbra is az Új Teológiai Akadémián folyó tudományos munkát. A dékáni székfoglalók, majd az ugyancsak folyamatossá lett professzori szakértekezések, a közös és belkörü tanárkari tudományos ülések s az egyházunk korabeli sajtójában megjelenő tanulmányok ennek a szellemi örökségnek az ápolását és gyarapítását szolgálták. Kivette részét a Kar abból a tudományos segítőszolgálatból is, amelyet a társadalom átalakulásának folyamatában egyházunk közössége igényelt a teológiai tudományt művelni legmagasabb szinten hivatottaktól. Az egyház békeszolgálatának teológiai alapjainak a feltárásában s a béke teológiájának kidolgozásához az első lépés megtételében igen jelentős vállalkozása volt a Karnak a budapesti Karral közösen tartott békekonferenciája 1958-ban, Debrecenben.⁷⁷

A Kollégiumban a tudományos oktatás szellemének meghatározó jellemzője volt az egészséges orthodoxus református irányultságra való törekvés, az újreformátori teológia értelmében. Annak a tájegységnek a magyar református kegyességi öröksége, amelynek pásztorokat és tanítókat képzett, ezt igényelte is. Ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy nem élt benne, elsősorban hitcsaládunk, de a keresztyén egyházak teológiai munkásságának a lüktetésében. Nagyon is éberrel kísérte figyelemmel a külföldi teológiai munkásság eredményeit. Ezeket azonban professzorai az 1. Thess. 5:21-ben található intelem fegyelme alatt kamatoztatták. Az a szakirodalom, amellyel a szemináriumi könyvtárak állaga 1950 óta bővült, szemlélteti azt, hogy tanítók és diákok folyamatosan lépést tarthattak a külföldi keresztyén teológiai munkásság eredményeivel. A külföldi teológusok közül jelentős hatással volt Karl Barth és Oscar Cullmann svájci teológusok munkássága.

1950 óta a Teológiai Akadémián működött, illetve ma is tanító professzoraink általános többsége külföldi teológiai fakultásokon (egyik-másik nem is egyen) is tanult ösztöndíjasként. Kétségtelen, hogy választott szakjuk tanulásában és művelésében különféle külföldi teológiai hatások érték őket. Teológiai irányzatok és iskolák képviselői azonban soha nem lettek a kizárólagosság igényével idehaza. Pedig ezek a hatások, különösen a teológiai tudományos módszer tekintetében érezhetőek voltak (históriai irányzat, közvetítő –, belmissziós, föderális –, dialektikai teológiai, valamint – és ez mondható a leginkább ható irányzatnak – a kijelentéstörténeti teológiai irányzatok), ezek a kisebb-nagyobb árnyalatok azonban a legjobb cél érdekében szerencsésen kiegészítették egymást az egyes szaktudományok művelésében és alkalmassá tették teológiai akadémiánk tudós testületét is arra, hogy a legmagasabb szinten segítsék a szolgáló egyház teológiájának a kimunkálását,⁷⁸ mind a saját szakjuk művelésének eredményeivel, mind a doktorok Kollégiumában

s a lelkésztozábbképzés területén végzett szolgálataikban. A szent tudomány művelésének ezzel a Kollégiumban kialakult szellemével magyarázható az is, hogy pl. a Bultmann-féle teológiai módszer és iskola, noha a bibliai tanszékek professzorai tanító szolgálatukban is ismertették azt, annak alapos kritikai elemzésével, egyáltalán nem jelentkezhettek az Akadémia tudományos munkájában még árnyalati hatást kiváltó formájában sem.

A teológiai tudomány művelésében és a tanítás tartalmában megnyilatkozó egyseget soha nem érintette olyan károsan az a tény, hogy különbségek, sőt olykor nézeteltérések is jelentkezték a tanításban szociáletikai következtetések levonásában a Kar tagjai között. Ezek az ellenforradalom idején sem okoztak olyan zavart, amely a Karnak, mint tanítótestületnek az egységét megbontotta volna.⁷⁹

Teológiai Akadémiánk legutóbbi, egy emberöltőnyi szolgálatáról és annak alapszemponjtjáról az Úrban dicsekedve tömören ezt mondhatjuk el: folyamatosan tisztuló és meghatározó volt az a meggyőződés mind a tudomány művelésében, mind az oktató és nevelő munkájában, hogy a teológia a szolgáló egyház funkciója. Helye és szerepe nem az egyház ‘fölött’, nem is az egyház ‘mellett’, de nem is az egyházon kívül, hanem egyedül az egyházban, annak funkciójaként van. Így művelni a szent tudományt és azt segíteni, az egész egyház közösségi feladata.

A Debreceni Kollégium fennállásának 450. évét ünnepli ebben az évben, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem pedig első tanéve megnyitásának 75. évéről emlékezik meg ünnepélyesen. A Hittudományi Kar leválasztásával egyáltalán nem szűnt meg a kapcsolat az egyetem és az akadémia között, sőt évről évre bővült. Megkapó, de egyben ebben az irányban mutató volt az újonnan alakult Teológiai Akadémia dékánja, illetve tanári kara és az egyetem rektora, illetve Tanácsa közötti búcsúlevélváltás hangneme. A kettős megemlékezés évében érdemes ezekből befejezőként idézni. Tóth Endre dékán egyebek között ezt írja: „... az újonnan alakult teológiai akadémia első rendes ülését az elmúlt napokban megtartván, megemlékezett arról az időről, amikor az egyetem fakultásaként működve végezte munkáját. Most, amikor már külön szervezetben folytatja a lelkészképzést, megnyugodott lélekkel mond búcsút a tudományegyetem Tanácsának s azon keresztül az egész Egyetemenek. – Amint az egyetem alakulása idején az egyetem első fakultásait a debreceni református Kollégium három akadémiájának átvételével alkotta meg a magyar állam s így történeti hivatást teljesített a volt hittudományi kar is az egyetemen –, úgy tudatában van annak, hogy megújult világunkban hivatása az, hogy visszatérjen a Kollégiumba s itt munkálkodjék. Kérjük, fogadja a Tekintetes Egyetemi Tanács szíves búcsúüdvözlésünket.” Juhász Géza rector válaszában így ír: „... a tanács és a magam nevében kívánjuk volt Hittudományi Karunknak, hogy a szárnyrabocsátó ősi Kollégium demokratikus hagyományai szellemében az állammal kötött egyezményhez híven eredményesen töltse be hivatását mint Teológiai Akadémia.”⁸⁰

Szabó László Ambrus

IV. A KOLLÉGIUM GIMNÁZIUMA

1. A szervezeti felépítés és változások⁸¹

A második világháború után első ízben az iskolák államosítása és a négy tanévessé átszervezett gimnázium jelentett változást iskolánk életében. A hagyományos humán gimnázium 1949 júniusáig 8 osztállyal működött. Az 1949/1950-es tanévben már az I. osztály tanulói az általános iskola bevégzése után jöttek a gimnáziumba. Az 1948 és 1952 közötti tanévekben az iskola 12 osztályúvá alakult. Az 1952/1953 tanévtől minden évfolyamon három párhuzamos osztály működött, az „a” jelzésű osztály volt a reális tagozat, a „b” jelzésű helyi tantervvel működő, a „c” jelzésű pedig a humánus tagozat volt. A „b” osztály az érettségi tárgyakat a reális tagozattal egyenlő óraszámban tanulta, emellett zeneelméletet, karéneket, zongorát majd orgonát tanult. Ezen a tagozaton végzők kántori oklevelet is szerezhettek. Ily módon épül bele a kántorképzés a református gimnáziumba, amely azelőtt a kollégiumi tanítóképző intézet feladata volt. A kántorképzés a református gimnáziumban megmaradt, akkor is, ha a zenei tagozat idők folyamán megszűnt.⁸²

A másik jelentős változás 1952/1953-as tanévben következett be, amikor megszűnt a Dóczy Leánygimnázium mint egyházi iskola. Ebben a tanévben kezdődik el a koedukáció a Kollégium református fiúgimnáziumában, az egykori „Református Főgimnáziumban”. A leányok a „b” és a „c” osztályokban kapnak elhelyezést. Ettől a tanévtől kezdve a régi Dóczy intézetből tanárnők is jöttek át a gimnáziumba. Innen datálódik a női tanterők működése is a régi fiúgimnáziumban.⁸³ Valójában ekkor szilárdult meg az iskola új jellege és arculata. Ebben az évben alakult meg a gimnáziumi fiúinternátus mellett a leányinternátus, amely a régi egyetemi internátusban, tehát a Kollégium újabb épületében kapott helyet, az első évben 26 fővel.

A következő jelentős változást az 1972/1973-as tanév hozta az iskola életében. A Gimnázium a Péterfia utcai épületből átköltözött az Új Kollégium, tehát a régi egyetemi internátus három szintjére: magas földszint, első és második emelet. Ezt az épületet, illetve az említett három szintjét szakszerűen megtervezték és átalakították a gimnáziumi oktatás céljaira. A 12 osztályteremmel és három speciális előadóteremmel (biológia, kémia, fizika) és megfelelő szertárakkal, rajzteremmel, könyvtárral, az udvaron új tornateremmel rendelkező gimnáziumi épület minden tekintetben megfelelt a gimnáziumi oktatás követelményeinek. Az átköltözés szervezeten és gyorsan megtörtént. A gimnázium ekkor 12 osztállyal dolgozott.

A *Szervezeti Szabály* szerint a Református Gimnázium élén az igazgató áll, aki nemcsak az iskolára, hanem annak internátusaira is felügyel, a tantestületi ülésen elnököl. A gimnázium tantestülete végzi mindazokat a feladatokat, amelyeket az általános gimnáziumi rendtartás kötelezővé tesz. Javaslatot tesz a Külön Igazgatótanács útján a Közös Igazgatótanácsnak az igazgató megválasztására; a gimnázium és a gimnáziumi diákonthon ügyeiben javaslatot tesz a Külön, illetve a Közös Igazgatótanácsnak. Meghatározott feladatok ellátásával megbíz egyes tanárokat; határoz a tanulók felvételéről a Közös Igazgatótanács jóváhagyásával; határoz a jutalmazások és segélyezések ügyében, megállapítja a konvikтусi kedvezményeket. Az igazgató

által összeállított költségvetést véleményes határozattal látja el. Ezekkel a Szabályzatban meghatározott jogokkal a gimnázium demokratikus autonómiája és tekintélye biztosítva van.

A Református Gimnázium felettes szervei: a Debreceni Református Kollégium Külön Igazgatótanácsa, amelyben a gimnázium igazgatójával és három évre választott három képviselőjével képviselteti magát. A Közös Igazgatótanács és a Zsinati Tanács, illetve ezeknek elnöksége.⁸⁴

2. *Az oktatás és nevelés eszményképei*

Mind az oktatást, mind a nevelést az iskola jellege határozza meg. Ezt a jelleget klasszikusan fogalmazza meg Bartha Tibor püspök, a Külön Igazgatótanács akkori elnöke az 1982/83–1983/84 iskolai évről kiadott évkönyvben.⁸⁵ „Iskolánk a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma nevet viseli. Közel négy és fél évszázados Kollégiumnak ma egyik tagozata, egykori gerince. Diákságának létszámát tekintve a mai kollégiumi tagozatok között a legnagyobb. Református Egyházunk egyetlen középiskolája, ezért megkülönböztetett figyelemben részesült és részesül mind a gyülekezetek, mind a társadalom felől. Egyházi munkások utánpótlását hivatott szolgálni... Gimnáziumunkat, mint a Kollégium minden tagozatát a Magyarországi Református Egyház gyülekezetei tartják fenn.”⁸⁶ Másrészt hangsúlyoznunk kell a magyar oktatásügyhöz fűződő szoros kapcsolatunkat és népünk iránti elkötelezettségünket: „A Református Kollégium Gimnáziuma a magyar oktatásügy szerves része. Az ország minden gimnáziumára érvényes tanterv szerint végzi munkáját, és ugyanazokat a tankönyveket használja, mint bármely más gimnázium. Az iskola munkájához a Hajdú-Bihar Megyei Tanács Művelődési Osztálya a szakmai továbbképzésben és a szakfelügyelet révén segítséget nyújt. Tanáraink és diákjaink egyaránt részt vesznek a városi, megyei és országos kulturális életben: tanulmányi és műveltségi versenyek, diáknapok, találkozók, sportrendezvények.”⁸⁷

Nevelés tekintetében is megvan az iskola sajátos jellege: „A Református Gimnázium azt tekinti feladatának, hogy keresztyén lelkületű ifjakat neveljen az evangéliumi hit és erkölcs szellemében. Olyanokat, akik egyházunk hűséges, áldozatkész tagjai, szolgáló lesznek, és akik jellembeli tulajdonságuknál, tudásbeli felkészültségüknél fogva a szocialista társadalom építésére is készek és képesek. Ennek a nevelési programnak az elsődleges célja hit- és egyházépítő jellegű, azaz azt várjuk tőle, hogy tanítványaink tanulmányaik befejeztére olyan lelkülettel telítődjenek, mely késszé teszi őket arra, hogy egyházunk pásztoraivá, igehirdetőivé, presbitereivé váljanak, és az egyházi életben aktívan és készségesen részt vegyenek, hitbeli meggyőződésük megnyilatkozzék a világban betöltött hivatásuk gyakorlásában, életfelfogásukban, az emberi haladás, jólét, társadalom, béke ügyében tanúsított állásfoglalásukban... Az iskola életében a hitre való nevelést tekintjük központi feladatnak, s általában a keresztyén erkölcsi normák megismertetését és elfogadtatását. Ezt azonban nem választjuk el a nevelői, oktatói munka más területeitől, mint például: a személyiség sokoldalú fejlesztése órán és órán kívül, társadalmi-politikai nevelés, közeletiségre való felkészítés, fizikai munka, sport, egészséges életmód és minden olyan tevékenység, amely segít a teljes emberré való formálásban... A hit-

életre neveléssel olyan többletet szeretnénk adni tanítványainknak, amely egész életükre meghatározza életfelfogásukat, világnézetüket, meggyőződésüket.”⁸⁸

Az iskola akkori igazgatója az említett emlékkönyv utószavában⁸⁹ a Református Gimnáziumban folyó nevelés céljával a „nemes hagyomány” időszakos folytatását jelezte meg. Ennek egyik tényezője Debrecen szellemiségének, szorgalmának, szabadságszeretetének, tudomány szeretének megőrzése: hűnek maradni Szenci Molnár Albert, Maróthy György, Hatvani István, Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Kölcsey Ferenc, Arany János, Ady Endre, Móricz Zsigmond szelleméhez. Ennek a nemes örökségnek, a kollégiumi nevelésnek másik tényezője az a református hit, amelyben együtt van a kiválasztás és a küldetés tudata. Isten dicsőségének a szolgálata, a hit fegyelme erkölcsi erőt és bátorságot ad népünk és a haza szolgálatára is. E nemes hagyomány harmadik tényezője a hit és a tudás egységének az elválaszthatatlansága, nyitottság Isten és a világ felé. Hazánkban az első természettudós nemzedék református volt. Hatvani István a magyar kísérleti fizika atyja. Iskolánkban ez a szellemiség mindmáig hat. Végül e nemes nevelési hagyomány igen fontos tényezője az a felismerés, hogy a keresztyén nevelésnek a hitre való nevelés mellett a társadalmi igazság iránti érzékenységre való nevelést is kell szolgálnia.

3. A tanulók létszámának alakulása és társadalmi hovatartozásuk

A tanulók létszámának alakulásáról 1950 és 1987 között a mellékletben pontos kimutatást közlünk.⁹⁰ Ez a statisztika azonban bizonyos magyarázatra szorul. Az ötvenes években a létszám állandónak mondható, 350 és 400 között mozog. A legmagasabb létszám 1952/53-as iskolai évben volt: 424. Ennek oka, hogy a megszűnt Dóczi leánygimnáziumból többen iskolánkban folytatták tanulmányaikat. Ezekben az években a megszűnt sárospataki református gimnázium felől is többen Debrecenbe irányították útjukat. A hatvanas években is kiegyensúlyozott volt az iskola létszáma, bár ingadozóbb, mint az előző évtizedben. Voltak esztendőik, amikor már 300 alá süllyedt a tanulók létszáma: 1961/62. 284; 1962/63. 281; 1963/64. 282. Ennek a csökkenésnek az oka az iskolai vallásoktatás nagyarányú megszűnésében keresendő. Emiatt nagy mértékben csökkent a gimnázium utánpótlási bázisa is. Ebben az időben az általános iskolákban még akadályokat igyekeztek gördíteni azok elé, akik felekezeti iskolákban kívánták folytatni középiskolai tanulmányaikat. A hetvenes években újra ingadozóvá válik a létszám, kezdetben növekszik, legmagasabb 1972/73-ban, 363; viszont a következő években, minden valószínűség szerint a demográfiai hullámvölgy következtében 1977/78-ra 255 főre csökken. A következő években lassúbb, majd gyorsabb növekedés volt tapasztalható, úgyhogy az 1986/87 tanévben a tanulók létszáma már 415 volt. Ennek a növekedésnek oka nemcsak az új demográfiai hullámhegy, hanem az iskola jó hírneve, az internátusi nevelés vonzó ereje a szülők előtt és a kollégiumi napok sokasága, amelyet a diákok és tanárok főleg a Tiszántúlon, de más egyházkerületekben is tartottak a Debreceni Kollégium és intézményei megismertetésére.

A diákok származását illetően idézzük az igazgató által az 1982/83, 1983/84 esztendőik *Évkönyvének* adatait: „Bár az arányok évről-évre változnak, mégis meg-

figyelhető bizonyos törvényszerűség. Tanulóink 30%-a jön Szabolcs-Szatmárból, 20%-a Debrecenből és Hajdú-Bihar megyéből, 10–10% a fővárosból és Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. A fennmaradó 30% az ország többi megyéiből kerül ki. Természetesen a Debrecentől távol eső helyekről, főként a nyugati megyékből vagy nagyon kevesen, vagy néha egyáltalán nincsenek tanulók. De pl. Somogyból és Baranyából mindig jönnek diákok.”⁹¹

„Tanulóink 40–45%-a fizikai dolgozó gyermeke, ezen belül a munkásosztályhoz tartozó szülők gyermekeinek aránya 60%-ot, a szövetkezeti parasztsághoz tartozóké 40%-ot tesz ki. A szellemi foglalkozású szülők gyermekei tehát az iskola létszámának 55–60%-át alkotják, ennek fele általában lelkész-szülők gyermeke.”⁹²

A tanulók 10%-a nem református vallású. Ezek főleg, evangélikusok, baptisták és katolikusok. A katolikus gyermekek főleg a vegyes házasságokból valók, de vannak olyan katolikus családok Szabolcsban, ahol hagyomány gyermekeiket református gimnáziumban taníttatni. A nem református vallású tanulók saját felekezetük hitoktatására járnak.

Jelenleg az évfolyamonként három, a négy évfolyamon 12 osztály tanul. Az iskola felvevőképessége megtelt. Az utóbbi években már lehetett a felvételnél olyan kiválasztást végezni, hogy a pályázók közül csak a legjobbak kerüljenek be.

A gimnáziumi internátusok túlszűfoltak. Jelenleg kb. 300 tanuló helyezhető el a fiú és leányinternátusban. Mindenképpen időszerű lenne a Kollégiumon belül vagy kívül az internátusok bővítése. Természetes, hogy a debrecenieken kívül minden szülő az internátusban szeretné látni a gyermekét, mert bízik annak fegyelmében és személyiséget formáló erejében. Ez az igény jelenleg nem elégíthető ki teljes mértékben.

4. Tanítás és tanulás lehetőségei a Gimnáziumban

A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma 12 osztályos, az állami gimnáziumokkal egyenrangú iskola, amelyben koedukált oktatás folyik. Az iskola működésében minden tekintetben alkalmazkodik az általános gimnáziumok rendtartásához. Óraszám és tanterv tekintetében nem különbözik az állami iskoláktól. Az állami rendtartásban előírt tantárgyak mellett a tanulók heti két órában vallás-oktatásban részesülnek. Ebből a tantárgyból nincs osztályzás. Nem tanítják a „világnézetünk alapjai” című tantárgyat. Ennek a pótlására szolgál a társadalomtudományi szakkör.

A gimnázium a nyolcvanas évek közepétől fakultációs választási lehetőségeket kínál diákjainak. A tanulók pályaválasztási szándékainak felmérése alapján és az érvényes rendelkezések figyelembe vételével a III. osztálytól kezdve. Tehát valamennyi tanulónak választania kell a kötelező alapóraszámom felül egy tárgyat a következő elméleti vagy gyakorlati tárgyakból: Elméleti tárgyak: I. magyar, matematika, biológia, orosz. II. történelem, fizika, földrajz, angol, német. Második idegen nyelv : III. angol – német, latin. Gyakorlati tantárgy: könyvtárkezelői ismeretek, számítógép-kezelői ismeretek. Szabadon lehet választani a következő tárgyakat: matematika, programozási ismeretek, kémia, ének-zene, pszichológia és ábrázoló geometria.

Az iskolában a következő szakkörök működnek: irodalom, matematika, számítástechnika, fizika, kémia, biológia, orosz, angol, német, ásványtan, sportkör, Ifjú Zenebarátok, Vöröskereszt, Arany János önképzőkör, énekkar (Kántus), Kántorképző tanfolyam, teológiai előkészítő, érettségi és felvételi előkészítők.

A Református Gimnázium gazdag lehetőséget nyújt a továbbtanuláshoz való felkészülésre és minden tanuló személyiségének egyéni adottságainak kibontakoztatásához. A végzett tanulók szép számmal jelentkeznek továbbtanulásra. Régebben a nagy többség főleg egyetemeken akart továbbjutni. A nyolcvanas években már arányosabban oszlanak el a jelentkezők a bölcsészettudományi egyetem, az orvosi, műszaki, mezőgazdasági egyetem és egyéb főiskolák között. A több évtizedes felvételi eredmények tapasztalatai hasznosnak bizonyultak: ma már többen jelentkeznek gyakorlati pályákra is. Az egyetemekre és főiskolákra, beleértve a teológiai akadémiát is végzett, érettségit tett tanulóink kb. 60%-a jut be. A felsőbb oktatási intézetekbe felvett volt növendékeink nagy többségükben megállják helyüket és oklevelet szereznek. Semmi hátrányos megkülönböztetést nem szenvednek.

A gimnázium kiváló tanulói évenként részt vesznek a különböző megyei szintű vagy országos versenyeken. Néhány szép eredmény minden esztendőben megmutatkozik. Az évkönyvek ezekről a győzelmekről részletesen beszámolnak.⁹³

A Református Gimnázium az országos felmérés szerint is jó gimnáziumnak számít. Az ország kb. 400 középfokú iskolája között az élményben foglal helyet. Az utóbbi években az összesített tanulmányi átlag alakulása a következő volt: 3,43; 3,45; 3,46; 3,51; 3,53; 3,52. A tanulmányi eredmény emelkedő tendenciája jelzi a meglévő erőtartálékokat és az újításra való képességet.

A nyolcvanas években merült fel a „nyelvi internátus” kialakításának gondolata, amelyet fokozatosan, felmenő rendszerben kívánnak megvalósítani. Ennek célja, hogy minél több érettségiző diák jusson magas fokú nyelvi ismeretek birtokába és ezáltal jobb lehetőségei legyenek az egyetemi felvételre, másrészt a külföldi ösztöndíjra pályázó teológiai hallgatóknak kíván segítséget nyújtani, hogy külföldi tanulmányaikat minél jobb nyelvtudással kezdhessék el. 1985 októberében kezdődtek el a foglalkozások, amelyeknek segítségére van az iskola nyelvi laboratóriuma is. 1986 januárjában kapcsolódott be a munkába Elystan Miles nyelvi lektor, akit a Walesi Református Egyház bocsátott a Református Gimnázium rendelkezésére. A nyelvi internátus munkáját a gimnázium német anyanyelvű lektor alkalmazásával is kívánja megerősíteni.⁹⁴

5. *Egyház – társadalom – ökumené*

A Református Gimnázium az egyház iskolája. Mit is jelent ez közelebbről? Egyrészt azt, hogy a református gyülekezetekből hívő szülők küldik gyermekeiket ebbe az iskolába, azért, hogy az iskola ősi nemes tradíciói szerint tudományban és hitben előrehaladva, érett és az élet feladataira felkészült ifjakká váljanak. A gyülekezetek a közalap fizetésével és külön adományokkal segítik az iskola működését. Ezért elvárják, hogy az iskola és tanári kara azoknak a váradalmaknak megfelelően, ami a gyülekezetekben él, amikor tevékeny szeretettel és imádsággal az iskolára gondolnak. A gimnázium ennek érdekében eleven kapcsolatot tart fenn a gyüleke-

zetekkel. Pl. az 1983-as esztendőben 35 gyülekezetet kerestek fel a diákok és tanárok, hogy műsoros ünnepély keretében beszámoljanak az iskola életéről és bizonyosságot tegyenek hitükről és reménységeikről, ugyanakkor épüljenek és erősödjenek a gyülekezetek hite által. Ilyen módon néhány év alatt meglátogatják a Tiszántúl minden gyülekezetét, amely erre a látogatásra, ahogyan a diákok nevezik „kiszállásra” igényt tart. De eljutnak a Tiszáninnen és a Dunamellék gyülekezeteibe is, ritkábban a Dunántúlra a nagy távolság miatt. A gimnázium többnyire beváltja a hozzá fűzött reményeket. Ezt az a tény mutatja, hogy az utóbbi évtizedekben mind a Debreceni, mind a Budapesti Teológiai Akadémia évenkénti átlagban 40%-ban a Református Gimnáziumból kapja utánpótlását. A nem közvetlenül lelkesítő pályára menő érettségizett volt diákok legtöbbször előbb-utóbb bekapcsolódik az egyház vérkeringésébe vagy legalább is aktív tagja lesz a Kollégium Baráti Körének.

A gimnázium diáksága maga is mint gyülekezet él, amelynek lelkipásztora és lelkigondozója a vallástanár. A tanítás minden nap igelovással, énekekkel és imádsággal kezdődik és hálaadással végződik. A diákok együtt vesznek részt a szombat esti precéseken az Oratóriumban és a vasárnap délelőtti istentiszteleten a Kollégiumban vagy a Nagytemplomban. Kiemelkedő események a diákgyülekezet életében az évenkénti evangélizációk, amikor a diákok kívánsága szerint egyházunk neves igehirdetőit hívják meg és beható megbeszéléseket folytatnak velük a személyes hitkérdéseiről. Igen jelentős szerepet játszik a keresztyén nevelésben a keresztyén életvitelre való erkölcsi nevelés is, amelynek az alapja az evangéliumi szabadságba ágyazott és időszerűen magyarázott Tízparancsolat és a Szentírás erkölcsi intelmei. A hittanórák témája az első két évben a bibliismeret, a harmadik évben az egyháztörténet, a negyedikben a dogmatika és az etika, református hitünk és életünk szabályai. Az ifjúsági gyülekezetnek szép imaterme van a Gimnázium épületében, ahol a reggeli áhítatokat tartják.

A református keresztyén hit és életszemlélet jellegzetessége a világ, az ember és a társadalom kérdései felé való nyitottság. A gimnázium ebben a szellemben kívánja nevelni tanulóit.

A gimnázium tanulói rendszeresen részt vesznek azokban a megmozdulásokban, amelyeket Debrecen város ifjúsága szervez a békéért folytatott küzdelem jegyében. A Kollégium évenként a „béke és barátság” hónapban, májusban nemzetközi békegyűlést rendez a Kollégiumban és Debrecen egyetemén tanuló ösztöndíjas diákok bevonásával. A Gimnázium ifjúsága minden esztendőben részt vesz a KISZ által rendezett építőtáborokban, ahonnan diákjai sok kitüntetéssel tértek vissza. Az iskolának szoros kapcsolata van a Nyírlugosi Állami Gazdasággal, amelyben az őszi betakarítások idején végeznek hasznos munkát diákjai. A Hazafias Népfront által szervezett városszépítő munkákban is minden évben részt vesz az iskola. Ezért a munkájukért elnyerte a „virágos Debrecenért” alapított díjat. Diákjai többször nyertek első díjat a Rádió zenei műveltségi versenyén, kórusversenyeken, országos tanulmányi döntőkön.

A diákok a nyilvános közéleti szereplésen túl hasznos társadalmi diakóniai munkát is végeznek a városban: öregeket, betegeket, magánosokat segítenek szabad idejükben önzetlenül, ételhordással, takarítással, favágással, fűtéssel, bevásárlással vagy éppen felolvasással, elbeszélgetéssel.

A Református Gimnázium igyekszik diákjait megtanítani ökumenikus távlatokban gondolkodni úgy, hogy ráirányítja tekintetét a világban élő keresztyén testvér-egyházakra és azokkal igyekszik kapcsolatot teremteni. A Gimnáziumnak eleven partneri kapcsolata van az NSZK-beli Rajnai Tartományi Egyház hildeni Bonhoeffer Gimnáziumával. 1977-ben vette fel a kapcsolatot a két gimnázium és azóta évenként megismétlik a tanárok és diákok cseréjét. A Bonhoeffer Gimnázium ösztöndíjat létesített a Református Gimnázium német szakos tanárai részére. Ennek az ösztöndíjnak a segítségével gimnáziumunk német szakos tanárai egy-egy féléven át tartózkodhatnak Hildenben, elmélyíthetik német tudásukat és részt vehetnek az iskola életében. Ezek az évenkénti találkozások nemcsak a két egyház kapcsolatát, hanem a népek közötti barátságot is erősítik. Ennek a kapcsolatnak a létrehozásában nagy érdeme van Beate Himmelbach tanulmányi igazgatónak, aki évekig tartó szívós munkával kezdeményezte ezt a kapcsolatot.⁹⁵

Gimnáziumunk ifjúsága kapcsolatot tart fenn a Német Demokratikus Köztársaságban élő evangéliumi egyházak ifjúsági gyülekezeteivel és diakóniai intézményeivel. Az NDK evangéliumi egyházainak diakóniai intézeteiben sokan vállalnak munkát nyaranként. Ezek az utak nemcsak a nyelvtanulást szolgálják, hanem a szocialista testvérország életének a megismerését is.

A gimnáziumi tanulók tevékenyen veszik ki részüket a Kollégiumba érkezett külföldi vendégek vezetéséből, a nemzetközi konferenciák rendezéséből és külföldi delegációk vendégül látásából. Így válik teljessé a szorgalmasan végzett napi munka és nyer nagyobb távlatokat a hazaszeretetre, a békére és az ökumenikus szellemre való nevelésben.

V. A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ DIAKÓNUSKÉPZŐ INTÉZETE

A Zsinati Tanács 1975-ben határozta el, hogy Diakónusképző Intézetet hoz létre, amely a Debreceni Teológiai Akadémia keretében működik. A tanfolyam három éves.

A Diakónusképző Intézet 1976 januárjában kezdte meg működését, úgy, hogy az első évfolyam 25 hallgatója egy hónapot Berekfürdőn a lelkészotthonban töltött, ahol az intézet igazgatója és munkatársai evangélizációs és lelkigondozói szolgálatot végeztek közöttük. Ezenkívül egy intenzív bibliai ismereti tanfolyamon is részt kellett venniük. A berekfürdői hónap után Debrecenben folytatódott az első szemeszter, amelyen a tanítást a teológiai akadémia professzorai és lelkipásztorok végezték. Ez a munka május végéig tartott. Ezután a hallgatók diakóniai intézetekbe mentek gyakorlatra. A hátralevő öt szemeszter idején egy-egy hónapra tértek vissza a Kollégiumba. A harmadik esztendő letelte után záróvizsgálással fejezték be a tanfolyamot. A diakónusképzéssel, a teológiai oktatással és a gyakorlati képzéssel párhuzamosan, vagy pótlólag kellett megszerezni egy kétéves egészségügyi tanfolyam bizonyítványát. Csak ennek megszerzése után kaphatták meg a hallgatók a Diakónusképző Intézeti oklevelüket.

Az intézet szabályzata szerint diakóniai szakmunkás képzésre olyan 14–30 éves egyének jelentkezhetnek, akik legalább az általános iskolai tanulmányaikat

befejezték. A jelöltek rendszerint már tanulmányaik elkezdése előtt bekapcsolódtak valamelyik szeretetotthon munkájába, hogy tájékozódjanak leendő munkájukról.

Ez a képzési rendszer 1987-ig érvényben volt. 1987-től azonban kísérletek történtek a diakónusképzés reformjára. Ezt a reformot sürgette az elmúlt 10 év tapasztalata és eredménye. A 10 év alatt az Intézetbe 180 jelentkezőt vettek fel. Ebből záróvizsgát tett 87, az egészségügyi tanfolyamot elvégezte 47. Azonban ezek sem maradtak teljes számmal a diakóniai szolgálatban.

A Doktorok Kollégiuma Diakóniai Szakosztálya 1987 nyarán foglalkozott egy új szabályzat elkészítésével és ezt a tervezetet (*A Magyarországi Református Egyház Diakónusképző Intézetének Működési Szabályzata*) a Diakóniai Tanács, illetve a Zsinati Elnökség elé tárta. Ez az új szabályzat lényegesen módosítani kívánja a diakónusképzést az eddigi tapasztalatok alapján, hogy az hatékonyabbá legyen és nagyobb vonzerőt jelentsen a diakónus pályára hivatást érző ifjak körében. Az igazi megoldást valójában az jelentené, ha a Diakónusképző Intézet egyházi egészségügyi szakiskolává fejlődne, ezzel nagyobb távlatot nyitna mind a növendékek, mind az egyház számára.

A Diakónusképző Intézetre és a diakóniai szakmunkásokra az egyháznak elengedhetetlen szüksége van, mert csak így tudja biztosítani a 16 szeretetintézmény munkásutánpótlását. A Diakónusképző Intézet költségeinek anyagi fedezetét kezdetben a gyülekezetek adományai biztosították. Azonban a későbbiekben nyilvánvalóvá vált, hogy a Diakónusképző anyagi létezését nem lehet alkalmi adományokra bízni. Ezért a jövőben a Diakónusképző Intézetnek is, mint minden országos intézetünknek szüksége lesz a Zsinati Tanács által jóváhagyott költségvetésre és közalapi ellátmányra, valamint meghatározott egyházi közösségek nem esetleges, hanem állandó támogatására.

Kocsis Elemér

FÜGGELÉKEK

I. sz. Függelék

1950. évi 23. számú törvényerejű rendelet az egyetemi hittudományi karoknak az egyházak részére való átadása tárgyában. (1)

1. §.

Az Alkotmány 54. §-ában foglalt, az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezéseknek megfelelően a budapesti, debreceni és pécsi egyetem hittudományi karát az 1949–1950. tanév végével le kell választani az egyetem szervezetéből és további rendelkezés céljából az illetékes egyházaknak kell átadni. (2)

2. §.

A jelen törvényerejű rendelet végrehajtásáról a vallás- és közoktatásügyi miniszter gondoskodik.

[(1) Kihirdetés napja: 1950. június 30.

(2) 1101–11–1/1950. (IX. 15.) V. K. M. sz. rendelet a vallásoktatással kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában.]

EGYEZMÉNY

A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Magyarországi Református Egyház Tiszántúli Egyházkerülete a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karának az egyetem szervezetéről való leválasztása folytán a Tiszántúli Egyházkerület által felállítandó Debreceni Református Theológiai Akadémia kérdéseinek rendezése céljából az alábbi megállapodást kötötte:

1. A Magyar Népköztársaság Kormánya Tudomásul veszi, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület a debreceni Tudományegyetem szervezetéről az 1950. évi 23. számú törvényerejű rendelettel leválasztott református hittudományi kar helyett a lelkészképzés biztosítása érdekében Theológiai Akadémiát (a továbbiakban: Akadémia) létesít.

2. A Magyar Népköztársaság Kormánya az Akadémia felállításától, legkorábban 1950. szeptember hó 1-től kezdve 1953. december 31-ig az Akadémia fenntartásával kapcsolatos kiadásokra évi államsegélyként a jelen egyezményhez csatolt I. számú kimutatásban feltüntetett összeget biztosítja. Ez az államsegély 1954. január hó 1-től 25%-kal, majd tizenöt éven át öt évenként újabb 25%-kal csökken, úgyhogy az államsegély 1968. december 31-ével teljesen megszűnik. Megkezdett évre az évi államsegélynek arányos része jár.

A közalkalmazotti illetmények időközi változása az államsegély összegére nincs kihatással. A jelen egyezménnyel biztosított államsegély az Akadémia fenntartásával kapcsolatos bármilyen célra a kimutatástól eltérő felosztásban is felhasználható. Abban az esetben, ha az Akadémia az egyház rendelkezése folytán megszűnnék lelkész-, illetve egyházi munkásokat képző intézet lenni, az államsegély is megszűnik.

3. Az Akadémia felállításától, legkorábban 1950. szeptember hó 1-től kezdve tagja a Nem Állami Tanszemélyzet Országos Nyugdíjintézetének a jelen egyezményhez kapcsolt I. számú kimutatásban felvett oktató és nem oktató jellegű állásszámmal.

4. A debreceni tudományegyetem református hittudományi karának oktató és nem oktató jellegű személyzete 1950. augusztus 31-ével végelbánás alá kerül. Ha az Akadémia a volt hittudományi Kar oktató és nem oktató jellegű személyzetét 1950. szeptember 1-től számított 30 napnál nem hosszabb időn belül alkalmazta, akkor a Nem Állami Tanszemélyzet Országos Nyugdíjintézeté terhére megállapítandó nyugellátásra való jogosultság szempontjából megszakítás nem állott be. Egyébként az Akadémia oktató és nem oktató jellegű személyzetére nézve a Nem Állami Tanszemélyzet Országos Nyugdíjintézetére vonatkozó hatályos jogszabályok irányadók.

5. A Magyar Népköztársaság Kormánya az Akadémiának, illetve az azt fenntartó Tiszántúli Református Egyházkerületnek a tulajdonába átadja a debreceni tudományegyetem könyvtárából és a volt hittudományi kar szemináriumi könyvtáraiból a theológiai és általános vallástudományi, valamint a theológiai tudományok műveléséhez szükséges könyveket, folyóiratokat, kivéve azokat, amelyek különös könyvészeti értékkel bírnak, (pl. régi magyar könyvtári anyag, unikumok stb.) vagy amelyekre általános tudományos érdekből közkönyvtáraink igényt tartanak. Ugyancsak tulajdonjogilag átadja mindazokat a térképeket, festményeket és szobrokat, amelyek vallásos tárgyúak és művészettörténeti, illetőleg muzeális értékük nincsen. Ugyanez vonatkozik a volt hittudományi kar irattárának arra a részére is, amelyre az egyetem, vagy az Országos Levéltár igényt nem tart.

6. a) A Magyar Népköztársaság Kormánya 1950. szeptember hó 1-től 1968. december hó 31-ig szóló időre a Tiszántúli Református Egyházkerületnek bérbeadja, a Tiszántúli Református Egyházkerület pedig bérbeveszi évi, minden naptári év első napján egy összegben fizetendő 1200,- Ft., azaz egyezerkettőszáz forint bérösszegért a volt hittudományi kar dékáni hivatalának a tanácsteremnek, a tantermeknek és a könyvtári szobáknak a Kar birtokában lévő jelenlegi berendezést, továbbá a nélkülözhetetlen irodai felszerelést és oktatási eszközöket. A Tiszántúli Református Egyházkerület kötelezettséget vállal, hogy a bérbevett berendezési és felszerelési tárgyakra esett és a rendszeres használatot meghaladó károkat a visszaadáskori értékben megtéríti. A bérlet ideje alatt a berendezési és felszerelési tárgyak, valamint az oktatási eszközök karbantartásáról az Akadémia, illetve a Tiszántúli Református Egyházkerület gondoskodik.

A bérbevett berendezési és felszerelési tárgyak, valamint oktatási eszközök jegyzékét és azoknak az átadáskori használhatósági állapotát feltüntetendő leírását a jelen egyezményhez csatolt II. számú kimutatás tartalmazza.

Az 1950. szeptember hó 1-től december 31-ig terjedő időtartamra járó bérleti díjat (az évi bérleti díj 4/12. részét) a Tiszántúli Református Egyházkerület 1950. szeptember hó 30. napjáig kifizetni köteles.

b) A Tiszántúli Református Egyházkerületnek jogában áll 1950. december 31. napjáig nyilatkozni afelől, hogy a bérlet helyett a fent említett berendezési és felszerelési tárgyakat valamint oktatási eszközöket megváltással tulajdonjogilag kívánja-e megszerezni.

A megváltási ár 50 000 azaz Ötvenezer forint, mely összeget a Tiszántúli Református Egyházkerület 1968. december hó 31. napjáig tartozik évenként – 1951. január hó 1. napjától kezdve és minden további naptári év első napjára szóló esedékességgel – egyenlő részletekben kifizetni. A megváltási összegbe az 1950. szeptember–decemberi időszakra kifizetett bérleti díj beszámítást nyer.

Megváltás esetén a Tiszántúli Református Egyházkerület a szóbanlévő ingóságok felett a tulajdonjogot a megváltási ár teljes összegének kiegyenlítésével szerzi meg.

7. A Magyar Népköztársaság Kormánya a debreceni tudományegyetem volt református hittudományi karának a református kollégium épületébe – még 1949. évben – történt átköltözésével kapcsolatosan megkezdett és a helyiségek rendeltetészerű használatához nélkülözhetetlenül szükséges helyrehozatali munkákat tovább folytatattja. A Magyar Népköztársaság Kormánya részéről e célra rendelkezésre bocsátandó összeg azonban a már eddig felhasznált kb. 100 000 forintot legfeljebb 50 000 azaz Ötvenezer forinttal haladhatja meg.

A jelen egyezmény végrehajtását közös bizottság végzi, amelyben a vallás- és közoktatásügyi miniszter és a Tiszántúli Református Egyházkerület két-két képviselője vesz részt. Felmerülő vitás esetekben a vallás- és közoktatásügyi miniszter dönt.

Budapest, 1950. szeptember hó 4. napján.

A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG KORMÁNYA NEVÉBEN:

P. H.

Darvas József s. k.
vallás- és közoktatásügyi miniszter.

A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET NEVÉBEN:

Dr. Gavallér Lajos s. k.
egyházkerületi főgondnok h. püspök

P. H. Péter János s. k.

II. sz. Függelék

1951. ÉVI I. EGYHÁZI TÖRVÉNYCIKK A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ TEOLÓGIAI AKADÉMIAIRÓL

1. §.

(1) A magyarországi református egyház a lelkészképzésről teológiai akadémiák fenntartásával gondoskodik.

(2) A magyarországi református egyház teológiai akadémiáinak számát és helyét a zsinat állapítja meg.

(3) A teológiai akadémiák fenntartását a magyarországi református egyház biztosítja.

(4) Az egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek osztozását a fenntartás terheiben az államszegély és egyéb bevételek figyelembevételével az egyházkerületek meghallgatásával az egyetemes konvent költségvetésben állapítja meg.

2. §.

A magyarországi református egyház teológiai akadémiáinak szervezetét, tanulmányi, nevelési és vizsgálati rendjét szervezeti és működési szabályzatát a tanárok választásának módját, valamint a lelkészképesítő vizsgálatokra vonatkozó részletes szabályokat a teológiai akadémiák meghallgatásával a zsinat állapítja meg.

3. §.

- (1) A lelkészképesítés joga a zsinatot illeti.
- (2) A zsinat ezt a jogot lelkészképesítő bizottság útján gyakorolja.

4. §.

- (1) A segédlelkéshi szolgálatra a felhatalmazást a zsinati lelkészképesítő bizottság adja.
- (2) A segédlelkészeket az egyes egyházkerületekhez, ezek meghallgatásával az egyetemes konvent osztja be szolgálatra.

5. §.

- (1) A teológiai tudományos fokozatokat, azok megszerzésének módját s az azokkal járó egyházi jogosítványokat és kötelezettségeket a teológiai akadémiák meghallgatásával a zsinat szabályozza.
- (2) A magasabb teológiai tudományos fokozatokat adó bizottságot a zsinat alakítja meg.

6. §.

A presbitériumok a magyarországi református egyház teológiai akadémiáinak tanárai közül egyházkerületenként a zsinatra egy rendes és egy póttagot választanak, akiket az illető egyházkerület közgyűlése igazol.

7. §.

- (1) E törvény életbelépésével hatályukat veszítik az egyházi törvényeknek és egyéb jogszabályoknak mindazok a rendelkezései, amelyek ezzel a törvénnyel ellentétben állanak.
- (2) Az egyházi törvényeknek és egyéb jogszabályoknak azokat a rendelkezéseit, amelyek az e törvénnyel szabályozott kérdésekre vonatkoznak, e törvény rendelkezéseiből folyó eltérésekkel kell alkalmazni. Különösen ott, ahol valamely jogszabály az akadémia fenntartójaként az egyházkerületet említi, a helyett a magyarországi református egyházat kell érteni.
- (3) Ahol valamely jogszabály e törvénnyel hatályon kívül helyezett rendelkezésre hivatkozik, a helyett ezentúl e törvénynek megfelelő rendelkezéseit kell alkalmazni.

8. §.

Ez a törvény a legfőbb felügyeleti jogot gyakorló állami hatóság jóváhagyása után a zsinati elnökség által megállapítandó napon lép életbe. Végrehajtásáról az egyetemes konvent gondoskodik.

Megállapította a magyarországi református egyháznak Budapesten, 1951. évi október hó 24..napján megnyílt zsinata.

Kelt Budapesten, 1951. évi november hó 29. napján.

Kiss Roland s. k.
főgondnok, világi elnök

Ferenczy Károly dr. s. k.

Harsányi György dr. s. k.
előadók

Bereczky Albert s. k.
püspök, lelkéshi elnök

Novák István dr. s. k.
jegyző

A magyarországi református egyháznak a Népköztársaság Kormány engedélyével összehívott és 1951. évi október 24. napján megnyílt hatodik budapesti zsinatán alkotott, a Konvent Elnöksége által elem terjesztett 1951. évi I. egyházi törvénycikket ezennel tudomásul veszem és jóváhagyom.

Budapest, 1951. december 7-én.

Kossa István s. k.
az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ TEOLÓGIAI AKADÉMIAIRÓL SZÓLÓ 1951. ÉVI I. EGYHÁZI TÖRVÉNYCIKKEL KAPCSOLATBAN 1951. NOVEMBER HÓ 29-ÉN HOZOTT 104. SZÁMÚ ZSINATI HATÁROZAT

A magyarországi református egyház zsinata Isten iránt mélységes hálával emlékezik meg azokról a szolgálatokról, amelyeket az egyes egyházkerületek kereteiben századokon át működött teológiai akadémiák s azok tanárai a magyarországi református lelkészképzés érdekében és javára végeztek, valamint a gyülekezetek áldozatos támogatásáról, amellyel az egyházkerületek teológiai akadémiáinak működését elősegítették.

Felmérve a teológiai oktatás egyházi igényeit, az egyház helyzetét, jelentős elvi és anyagi szempontok miatt a magyarországi református egyház teológiai akadémiáiról szóló egyházi törvény alapján és annak állami jóváhagyásától feltételezeten, a zsinat a következő intézkedéseket teszi:

1. A zsinat az egyházkerületek által fenntartott budapesti, debreceni, pápai és sárospataki teológiai akadémiákat összevonja s azokból két teológiai akadémiát létesít.

A zsinat a két teológiai akadémiának – mint a magyarországi református egyház kötelékébe tartozó valamennyi egyházközség, egyházmegye és egyházkerület közös intézményének – működési helyét Budapesten és Debrecenben jelöli ki.

2. A zsinat a négy egyházkerület egyesített teológiai akadémiáinak rendes tanárait és más olyan alkalmazottait, akiknek ez a főfoglalkozásuk, a magyarországi református egyház alkalmazottainak minősíti s úgy rendelkezik, hogy ezeket a tanárokat és más alkalmazottakat az egyetemes konvent a két teológiai akadémia ossza be, azokat a teológiai tanárokat és más alkalmazottakat pedig, akiknek beosztására a két teológiai akadémián nincs lehetőség, jogaik és illetményeik csorbítatlanul hagyásával más, megfelelő szolgálatra alkalmazza.

3. A zsinat úgy rendelkezik, hogy a dunamelléki és a tiszántúli egyházkerület teológiai akadémiájának vagyona, illetőleg az említett egyházkerületek, valamint a debreceni kollégium vagyonának az a része, amelyik az egyházkerület teológiai akadémiájának fenntartását szolgálta, a teológiai akadémiák fenntartásának céljaira a magyarországi református egyház kezelésében megy át.

4. A zsinat elrendeli lelkészképesítő bizottság alakítását. A bizottság tagjai: az egyházkerületek püspökei és főgondnoki, vagy akadályoztatásuk esetén az elnöki jogkörben törvényes helyetteseik, a teológiai akadémiák rendes tanszéken működő szaktanárai – akik a szolgálati helyükön végzett lelkészjelöltek képesítő vizsgáján vesznek részt – és egyházkerületenként három-három tag (kettő-kettő lelkészi és egy-egy nem lelkészi tag), akiket az egyházkerületi közgyűlés választ.

A lelkészképesítő bizottság elnöke a zsinat lelkészi elnöke, akadályoztatása esetén törvényes helyettese. A bizottság előadói és jegyzői a teológiai akadémiák igazgatói.

Azt az időpontot, amelyben a zsinati lelkészképesítő bizottság működését megkezdi, a konventi elnökség állapítja meg. Addig az időpontig az eddigi egyházkerületi lelkészképesítő bizottságok folytatják működésüket.

5. A zsinat kimondja, hogy mindaddig, amíg a teológiai akadémiák tanulmányi, nevelési és vizsgálati rendjét, szervezeti működési szabályzatát meg nem állapítja, valamint a lelkészképesítő vizsgálatok rendjének újonnan való szabályozását el nem végzi, a magyarországi református egyház teológiai főiskoláinak az egyetemes konvent 275/1940. számú határozatával megállapított tanulmányi, nevelési és vizsgálati szabályzatát kell érvényesnek tekinteni s az abban foglalt rendelkezéseket kell alkalmazni a magyarországi református egyház teológiai akadémiáiról szóló törvényből és a mostani zsinati határozatokból folyó eltérésekkel, ideértve a teológiai magántanári képesítés megszerzésére vonatkozó rendelkezéseket is.

Mindazok, akik valamelyik egyházkerület vizsgálóbizottsága előtt sikeresen letett magántanári vizsgálatokról teológiai magántanári címet, mint tudományos fokozatot, tovább is használhatják.

A zsinat a szervezeti és működési szabályzat megalkotásáig a teológiai akadémiák igazgatási szerveit a következőkben állapítja meg.

A teológiai akadémiák hatóságai:

- a) az akadémia igazgatója (dékánja)
- b) az akadémia tanári kara,
- c) az akadémiák közös igazgatótanácsa és
- d) az egyetemes konvent.

Az akadémia igazgatóját (dékánját) a tanári kar választja az akadémia tanárai közül. A választást a közös igazgatótanács erősíti meg.

Az akadémia tanári karának szavazati joggal bíró tagjai: a szervezett tanszékeken működő tanárok.

Az akadémiai közös igazgatótanácsának tagjai: az egyházkerületek püspökei és főgondnokai, az akadémiai igazgatói (dékánjai) és az akadémiai tanári karának három-három képviselője, akiket a tanári karok saját kebelükből választanak, továbbá az egyházkerületek által három tanévre választott egy-egy lelkészi és egy-egy nem lelkészi rendes tag és ugyanannyi póttag. A lelkészi és nem lelkészi tagokat olyan egyháztagok közül kell választani, akik azonkívül, hogy a presbiterséghez megkívánt törvényes követelményeknek megfelelnek, az igazgatótanácsban az evangéliumi szellemet, a tudományos, igazgatási és gazdasági szakszerűséget kellőképpen tudják érvényesíteni. Az igazgatótanács elnöksége a zsinat elnöksége, előadói és jegyzői a teológiai akadémiai igazgatói.

(RE 1951. 24. sz. 29–31.)

III. SZ. FÜGGELÉK

A DEBRECENI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA „HONORIS CAUSA” DOKTORAI (1953–1986):

- JOSEF L. HROMADKA Prága (Csehszlovákia). 1953.
NYIKOLÁJ metropolita (Szovjetunió). 1954.
KWANG HAUN TING csekiangi püspök (Kína). 1957.
BOHUSLAV POSPISIL Prága (Csehszlovákia). 1959.
EGBERT EMMEN, a holland Hermvormde egyház főtitkára. (Hollandia). 1967.
WILHELM NIESEL, a Ref. Világszövetség elnöke. (Német Szövetségi Köztársaság). 1967.
JAMES ILEY Mc CORD, a princetoni Th. Akadémia elnöke. (Egyesült Államok). 1967.
HEINRICH EMANUEL HELLSTERN, zürichi lelkész. (Svájc). 1967.
JEAN KOTTO, a kameruni evangéliumi egyház főtitkára. (Kamerun). 1967.
ALBRECHT SCHÖNHERR, Berlin-Brandenburgi püspök. (Német Demokratikus Köztársaság). 1967.
NAGY GYULA kolozsvári püspök. (Románia). 1967.
RICHARD MAHITSISON ANDRIAMARYATO, Tananarive polgármestere, lelkész. (Madagaszkár). 1972.
EUGENE CARSON BLAKE, az EVT főtitkára. (Egyesült Államok). 1972.
KARL HALASKI, az NSZK Ref. Szövetség főtitkára. (Német Szövetségi Köztársaság). 1972.
IOAN WILHO RINNE, helsinki metropolita (Finnország). 1972.
JUHÁSZ ISTVÁN theol. professzor. (Románia). 1972.
KÁLDY ZOLTÁN ev. püspök (Magyarország). 1972.
NYIKODIM leningrádi és novgorodi metropolita. (Szovjetunió). 1972.
HEINRICH HERMANN PUFFERT, az EVT európai referense. (Svájc). 1972.
HANS SCHAFFERT a svájci Ev. Egyházak segélyszervezete titkára. (Svájc). 1975.
FRIEDRICH WILHELM VON STAA, a Rajnai Ev. Egyház diakóniai igazgatója. (Német Szövetségi Köztársaság). 1978.
Dr. MARTIN LUTHER KING, baptista lelkész. (Egyesült Államok). 1978.
FRED. H. KAAAN a Ref. világszövetség titkára. (Nagy-Britannia). 1978.
BILLY GRAHAM amerikai baptista lelkész. (Egyesült Államok). 1981.
OSCAR CULLMANN ny. theol. professzor. (Svájc). 1982.
SCHEIBER SÁNDOR főrabbi (Magyarország). 1982.
SZAKÁCS JÓZSEF adventista lelkész, SZET elnöke. (Magyarország). 1985.
ADORJÁN JÓZSEF a Ráday Kollégium főigazgatója. (Magyarország). 1985.
ARCHIBALD RICHARDSON GOLDIE, a Baptista Világszövetség főtitkára. (Kanada). 1986.

IV. SZ. FÜGGELÉK

A DEBRECENI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIAÁN DOKTORI FOKOZATOT SZEREZTEK (1966–1987)

JÁNOSSY IMRE theol. tanár. Rendszeres teológia. 1966.
SZABÓ LÁSZLÓ AMBRUS theol. tanár. Rendszeres teológia. 1966.
TÓTH KÁROLY zsinati osztályvezető, Ökumenika. 1966.
ARANYOS ZOLTÁN Ökumenikus Tanács titkára. Újszövetség. 1970.
BOROSS GÉZA lelkész. Gyakorlati teológia. 1970.
SZABÓ ANDOR lelkész. Ószövetség. 1970.
SZŐNYI GYÖRGY lelkész. Gyakorlati teológia. 1970.
MUNTAG ANDOR lelkész. Ószövetség. 1974.
GYENGE IMRE szuperintendens. Egyháztörténet. 1976.
MOLNÁR MIHÁLY lelkész. Ökumenika. 1976.
NAGY JÓZSEF baptista lelkész. Rendszeres teológia. 1976.
SZATHMÁRY SÁNDOR lelkész. Rendszeres teológia. 1976.
Dr. KENÉZ FERENC lelkész. Egyházjog. 1976.
MÉSZÁROS ISTVÁN lelkész. Rendszeres teológia. 1978.
ÖTVÖS LÁSZLÓ lelkész. Egyháztörténet. 1978.
KARL HEINZ VAN KOOTEN diakóniai igazgató. Rendszeres theol. 1978.
SZIGETI JENŐ, a SZET dékánja. Egyháztörténet. 1978.
NAGY TIBOR lelkész. Ökumenika. 1978.
LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA theol. tanár. Újszövetség. 1980.
NAGY ANTAL lelkész. Ószövetség. 1980.
TAKÁCS BÉLA lelkész. Egyháztörténelem. 1980.
BARCZA JÓZSEF tudományos főmunkatárs. Egyháztörténelem. 1981.
ALMÁSSY MIHÁLY baptista theol. tanár. Rendszeres teológia. 1981.
Dr. CSOHÁNY JÁNOS theol. tanár. Egyháztörténet. 1981.
CZEGLE IMRE könyvtáros, lelkész. Egyháztörténet. 1982.
WILLIBALD JACOB lelkész. Rendszeres teológia. 1984.
GAÁL BOTOND gimnáziumi igazgató. Rendszeres teológia. 1986.
LŐRINCZ ZOLTÁN lelkész. Vallástudomány. 1987.

V. SZ. FÜGGELÉK

A DEBRECENI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA PROFESSZORAI, TANSZÉKVEZETŐ HELYETTES ÉS INTÉZETI TANÁRAI (1950–1988):

Kállay Kálmán	1950–1959	(ószövetségi)
Erdős Károly	1950–1954	(újszövetségi)
Makkai Sándor	1950–1951	(pásztorális)
Tóth Endre	1950–1970	(egyháztörténeti)
Török István	1950–1968	(szisztematikai)
Czeglédy Sándor	1950–1983	(gyakorlati)
Pákozdy László Márton	1950–1966	(vallástörténeti)
Illyés Endre	1950–1953	(gyakorlati II.)
Varga Zsigmond	1953–1978	(újszövetségi)
Békefi Benő	1953–1957	(ökumenikai i.)
Bartha Tibor	1953–1958	(ökumenikai II.)
Módis László	1959–1969	(ószövetségi)
Jánossy Imre	1959–1985	(társadalomtud.)

Szabó László Ambrus ⁽¹⁾	1960–	(ökumenikai)
Kocsis Elemér ⁽²⁾	1967–1987	(rendszeres teol.)
Kürti László	1970–1977	(ószövetségi)
Makkai László	1971–	(egyház történeti és vallástud.)
ifj. Bartha Tibor ⁽³⁾	1972–1974	(vallástörténeti)
Pásztor János	1976–1987	(Vallástört. és gyakorlati)
Karasszon Dezső	1977–	(ószövetségi)
Lenkeyné Semsey Klára dr. ⁽⁴⁾	1978–	(újszövetségi)
Csohány János ⁽⁵⁾	1980–	(egyház történeti)
Fekete Károly	1987–	(gyakorlati)
Gaál Botond	1987–	(rendszeres)
Bölcskei Gusztáv ⁽⁶⁾	1987–	(társadalomtud.)

Megjegyzések:

1. Fizetéstelen tanársegéd 1951/52–1953/54. (szisztematikai); tanársegéd 1955–1957. (ökumenikai)–, és 1958. ápr. 1.–1960. márc. 31-ig tanszékvezető docens (ökumenikai).

2. 1952–1964 adjunktus (vallástörténeti), 1964–1966 intézeti tanár (vallástörténeti), 1966–67 helyettes tanár (vallástörténeti és bibliai segédtudományok).

3. 1967/1968. tanársegéd (ószövetségi) –, 1968–1972 tanársegéd (vallástörténeti és bibliai segédtudományok).

4. 1955–1978 tanársegéd (újszövetségi).

5. 1971–1980 tanársegéd (egyház történeti/egyházjogi).

6. 1979–1987 tanársegéd (rendszeres teológiai).

Tanársegéd volt Kustár Péter 1966–1969 (ószövetségi)

VI. SZ. FÜGGELÉK

A DEBRECENI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA DÉKÁNJAI ÉS PRODÉKÁNJAI (1950–1988)

I. Dékánok

Pákozdy László Márton	mint mb. 1950. VIII. 25.–IX. 23. 1962/63–1963/64.
Tóth Endre	1950/51–1957/58.
Varga Zsigmond	1958/59–1961/62, – 1973/74.
Szabó László Ambrus	1964/65–1965/66. – 1975/76, – 1982/83.
Módis László	1966/67 – 1968/69.
Jánossy Imre	1969/70. –, 1974/75. –, 1980/81.
Kocsis Elemér	1970/71. –, 1976/77. –, 1983/84.
Czeplédy Sándor	1971/72. –, 1979/80.
Kürti László	1972/73.
Pásztor János	1978/79. –, 1984/85. –, 1985./86.
Makkai László	1981/82.
Csohány János	1986/87.
Karasszon Dezső	1987/88.

II. Prodékánok

Pákozdy László Márton	1950/51 – 1956/57 I. f.é., – 1958/59. – 1960/61.
Czeplédy Sándor	1956/57 II. f. é., – 1957/58. –, 1964/65–1965/66. –, 1972/73. –, 1980/81.

Jánossy Imre	1961/62. –, 1970/71. –, 1975/76. –, 1981/82
Szabó László Ambrus	1962/63–1963/64. –, 1976/77. –, 1977/78. –, 1983/84.
Tóth Endre	1966/67 – 1968/69.
Kocsis Elemér	1971/72. –, 1978/79. –, 1984/85. –, 1985/86.
Kürti László	1973/74.
Varga Zsigmond	1974/75.
Pásztor János	1979/80. –, 1986/87.
Makkai László	1982/83.
Csohány János	1987/88.

VII. SZ. FÜGGELÉK

A DEBRECENI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIAÁN ABSZOLVÁLT NAPPALI TAGOZATOS HALLGATÓK LÉTSZÁMA:

1950 – 12	1960 – 15	1970 – 8	1980 – 15
1951 – 11	1961 – 9	1971 – 10	1981 – 14
1952 – 30	1962 – 14	1972 – 7	1982 – 21
1953 – 27	1963 – 12	1973 – 11	1983 – 20
1954 – 26	1964 – 8	1974 – 10	1984 – 10
1955 – 27	1965 – 5	1975 – 7	1985 – 10
1956 – 17	1966 – 10	1976 – 20	1986 – 7
1957 – 12	1967 – 6	1977 – 13	1987 – 8
1958 – 11	1968 – 5	1978 – 19	
1959 – 7	1969 – 6	1979 – 19	

II. lelkészképesítő bizonyítványt szerzett 1950. márc. 1–1952. október 1-ig a Tiszántúli Református Egyházkerület Lelkészképesítő Bizottsága előtt 31 jelölt a *Zsinati Lelkészképesítő Bizottság* előtt pedig 1952. október 1-től 1987. novemberig 469 jelölt.

VIII. SZ. FÜGGELÉK

AZ AKADÉMIA DÉKÁNI HIVATALÁNAK MUNKATÁRSAI:

1. Medgyessy István	1950–58
2. Fábián Éva	1958–1963 okt. 15.
3. Ludász Gyula	1963. okt. 15–1979. ápr. 1. azóta mint nyugdíjas
4. Papp Attiláné Selyben Piroska	1979. augusztus 1. –
Könyvtár Iroda igazgatója:	1955–1966. február 1-ig – Pákozdy L. Márton
Akadémiai könyvtárosok:	
Medgyessy István	1958–1981. ápr. 3.
Lenkey István	1980. május 1–1986. aug. 31.
Közben kiegészítőként:	Karasszon István
G. Szabó Botond	1986. szept. 1-től
Teológiai Internátus vezetői:	
1. Varga Zsigmond	1954.–1978. szept. 20.
2. Jánossy Imre	1978. szept. 20–1984. febr. 1.
3. Derencsényi István	1984. febr. 15–1986. jún. 30.
4. Lenkeyné Dr. Semsey Klára	1985. június 30-tól

IX. SZ. FÜGGELÉK

A DEBRECENI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGOZATÁN:

I. záróvizsgát tett a hároméves tanfolyam elvégzése után :

1981.	31 hallgató
1982.	8 hallgató
1983.	11 hallgató
1984.	7 hallgató
1985.	4 hallgató
1986.	7 hallgató
1987.	7 hallgató
	összesen 75

II. abszolvált; tanulmányait a II–IV. évfolyamon folytatott

1984.	21 hallgató
1985.	7 hallgató
1986.	13 hallgató
1987.	4 hallgató
	45 hallgató

III. lelkészképesítő oklevelet szerzett 1985–87-ig 29 jelölt

X. SZ. FÜGGELÉK

A GIMNÁZIUM TANULÓINAK LÉTSZÁMA 1951/1988 KÖZÖTT

1950/51.	10 osztály	373 fő
1951/52.	11 osztály	407 fő
1952/53.	12 osztály	424 fő
1953/54.	12 osztály	338 fő
1954/55.	12 osztály	361 fő
1955/56.	12 osztály	388 fő
1956/57.	12 osztály	311 fő
1957/58.	12 osztály	326 fő
1958/59.	12 osztály	418 fő
1959/60.	12 osztály	304 fő
1960/61.	12 osztály	302 fő
1961/62.	12 osztály	284 fő
1962/63.	12 osztály	281 fő
1963/64.	12 osztály	282 fő
1964/65.	12 osztály	316 fő
1965/66.	12 osztály	354 fő
1966/67.	12 osztály	379 fő
1967/68.	11 osztály	359 fő
1968/69.	10 osztály	332 fő
1969/70.	10 osztály	325 fő
1970/71.	10 osztály	340 fő
1971/72.	11 osztály	338 fő
1972/73.	12 osztály	363 fő

1973/74.	12 osztály	361 fő
1974/75.	12 osztály	358 fő
1975/76.	12 osztály	331 fő
1976/77.	11 osztály	291 fő
1977/78.	10 osztály	255 fő
1978/79.	9 osztály	239 fő
1979/80.	9 osztály	237 fő
1980/81.	10 osztály	290 fő
1981/82.	11 osztály	316 fő
1982/83.	12 osztály	348 fő
1983/84.	12 osztály	343 fő
1984/85.	12 osztály	352 fő
1985/86.	12 osztály	368 fő
1986/87.	12 osztály	392 fő
1987/88.	12 osztály	415 fő

XI. SZ. FÜGGELÉK

A GIMNÁZIUM TANÁRAI 1951–1987 KÖZÖTT

Igazgatók:

Dr. Mester István (1950/51) Dr. Pösze Lajos (1951/52–1981/82), Dr. Gaál Botond (1982/83–1986/87), Kiss László (1987–).

Igazgatóhelyettesek :

Dr. Varga Zsigmond (1949/50–1952/53), László Géza (1953/54–1964/65), Szabó István (1965/66–1973/74), Gaál Botond (1974/75–1981/82), Kiss László (1979/80–1986/87), Dr. Nagy Mihály (1987–).

Irodavezetők:

Szabó Istvánné, Kovács Dánielné, Dr. Vadnay Györgyné, Debreczeni Márta.

Tanárok:

Árvai Irén, testnevelés (1974/75–)
 Bálint Mihály, testnevelés (1961/62)
 Dr. Balló Károly, magyar-ország-német (1973/74–1980/81)
 Dr. Balogh Józsefné Thorma Margit, történelem-földrajz (1952/53–1976/77)
 Baracsi Károly, matematika-fizika (1971/72–1982/83)
 Barcsay Kálmán, testnevelés (1949/50–1952/53)
 Berkesi Sándor énektanár-karvezető (1967–)
 Bertalan Mária, kémia-fizika (1982–)
 Dr. Bohátka Sándorné Zeöld Zsuzsa, angol-ország (1971–)
 Bölcskei Gusztáv, ref. lelkész, vallástanár (1985/86–)
 Dr. Csorba András, magyar-latin-ország (1930/31–1966/67)
 Dr. Csorbáné Mezei Mária, angol-német (1973–)
 Czuna Ferenc, testnevelés (1934/35–1968/69)
 D. Dr. Farkas Ignác ref. lelkész, vallástanár (1936/37–1964/65)
 Gonda Lászlóné Salánki Márta, biológia-földrajz (1977–)
 Győri János, magyar-német (1983–)
 Győri József, matematika-fizika (1979–)
 Dr. Horkay György, fizikus-szakmérnök, tanár (1982–)

Dr. Horkay László ref. lelkész, magyar-angol (1952/53–1967/68)
 Horváth Károly, ének-zene (1952/53–1963/64)
 Hosszú Gyula, történelem-földrajz (1974/75–1980/81)
 Húri Attiláné Hegedűs Éva, magyar-orosz (1973/74–1974/75)
 Dr. Kálnási Árpád, magyar-történelem (1971/72–1975/76)
 Kálmánchey Endre, természetrajz-földrajz (1952/53–1953/54)
 Karasszon Dezső, ének-zenetanár, orgonaművész (1976–)
 Kettesy Lászlóné Asztalos Erika, magyar-német (1976–)
 Kónya József, magyar-latin (1928/29–1966/67)
 Dr. Kopányi Mária, magyar-latin-matematika (1952/53–1969/70)
 Korsós Bálint, magyar-történelem (1983–)
 Kovács Margit, matematika-fizika (1952/53–1959/60)
 Dr. Kulcsár Gábor, biológia-földrajz (1954/55–1959/60)
 Dr. Kun Ágota, latin-német (1952/53–1958/59)
 Kunszabóné Dancs Edit, matematika-fizika (1973–)
 Kurgyis András, zeneelmélet-szolfézs-karvezető (1984–)
 László Géza, matematika-fizika (1952/53–1964/65)
 Magyar Kálmán, matematika-fizika (1936/37–1951/52)
 Major Zoltán, történelem-magyar (1976/77–1980/81)
 Mátyás Jánosné Vojucki Krisztina, történelem-orosz (1981–)
 Megyeri Pál, magyar-angol (1980–)
 Dr. Mester István, matematika-fizika (1932/33–1952/53)
 Miklós Erika, matematika-fizika-technika (1983–)
 Molnár Dénesné Dobó Margit, agrármérnök (1962/63–1964/65)
 Dr. Nábrádi Mihály, magyar-latin (1941/42–1949/50)
 Dr. O. Nagy Gábor, magyar-német-orosz (1941/42–1951/52)
 Nagy Géza, matematika-fizika (1934/35–1981/82)
 Dr. Nagy János, magyar-latin-orosz (1946/47–1952/53)
 Dr. Nagy Mihály, kémia-fizika (1959–)
 Dr. Nagy Mihályné Nyáry Erika, magyar-latin-orosz (1970–)
 Ötvös Tünde, rajz (1987–)
 Pál Antal, ref. lelkész, természetrajz-földrajz (1953/54–1974/75)
 Papp Csabáné Nagy Éva, történelem-orosz (1963–)
 Peleskey Miklós Pál, matematika-technika (1981–)
 Dr. Pető József, magyar-német (1956/57–1976/77)
 Pongó Zsuzsanna, német-orosz (1980–)
 Dr. Pösze Lajos, magyar-német-orosz (1942/43–1981/82)
 Rábold Gábor, magyar-latin (1935/36–1980/81)
 Rábold Gáborné Harsányi Éva, német-olasz-orosz (1952/53–1979/80)
 Dr. Rózsai Tivadar, ref. lelkész, vallástanár (1967/68–1984/85)
 Dr. Salánki József, görög-latin (1932/33–1955/56)
 Sarkadi Endre, történelem-földrajz (1980–)
 Dr. Szabó Ernő, ének-zene (1952/53–1964/65)
 Szabó István, magyar-latin-orosz (1941/42–1981/82)
 Dr. Szabó László, történelem-földrajz (1952/53–1973/74)
 Szepsy József, történelem-földrajz (1942/43–1952/53)
 Dr. Szeremley József, történelem-földrajz-angol (1947/48–1958/59)
 Szigethy Béla, testnevelő (1969–)
 Szigeti Adrienn, magyar-népművelés (1985–)
 B. Szűcs Ferenc, ének-zene (1950/51–1952/53)
 Dr. Szűcs Lajos, természetrajz-földrajz (1943/44–1952/53)
 Tamás Gyula, matematika-fizika (1964/65–1965/66)
 Dr. Tóth Béla, magyar-latin (1936/37–1970/71)
 Tóth József, biológia-kémia (1969–)
 Dr. Tóth Kálmán, ref. lelkész, orosz-angol (1952/53–1970/71)

Varga László, matematika-fizika (1955/56–1963/64)
Dr. Varga Zsigmond J., ref. lelkész, latin görög-német (1942/43–1952/53)
Virágh László, ref. lelkész, vallásstanár (1965/66–1966/67)
Virágh Lászlóné Pethő Ildikó, matematika-ábrázoló geometria (1965/66–1969/70)
Zsádon Antal, ének-zene (1950/51–1952/53)
Zsupos Lajosné Nagy Ilona, agrármérnök (1965/66–1968/69)

JEGYZETEK

1. Ld. részletesen a „Korszakváltás évszázada” (1849–1950) c. fejezetben.
2. Ld. „A Magyarországi Református Egyház Teológiai Akadémiáinak és Gimnáziumának Szervezeti és Működési Szabályzata” A Zsinat 1958. május 14. 31–32. sz. határozata. „A Magyarországi Református Egyház Debreceni Kollégiuma Szervezeti Szabályzata.” Ez még jelenleg tervezet formájában működik, Zsinati jóváhagyásra vár.
3. A Kántus legújabb kori történetének részletes leírását ld. „A kollégiumi énekkar történetének rövid áttekintése” c. fejezetben.
4. vö. a Kollégium „Szervezeti Szabályzata” 3. §. 10. §.
5. „Szervezeti Szabályzat” 3–9.§.
6. TtREK 1972; TtREK 1986
7. TtREK 1979
8. Ld. Jelentés a Debreceni Egyetemi Könyvtár működéséről. 1988. Debrecen, 32–35. „Amennyiben a 20 év letelte előtt egy évvel valamelyik fél nem mondja fel a szerződést, annak érvénye további 20 évre meghosszabbítottnak tekintendő.”
9. Jelesebb kiállítások voltak az elmúlt két évtizedben: a reformációtörténeti kiállítás, a gályarab lelkészek, ill. megszabadításuk emlékére rendezett kiállítás, a Bethlen Gábor, Luther Márton, Kálvin János, Arany János, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Szabó Dezső emlékkiállítások.
10. Ld. „A Kollégium Múzeumai” c. fejezetben
11. Ld. „A Kollégium Levéltára” c. fejezetben
12. „Az Országos Gyűjteményi Tanács Szervezeti és Működési Szabályzata.” RE 1987. 234–237.
13. Kihirdetés napja: 1950. június 30. A tvr. 49-es sz. utalása az 1101–11–11950. (IX. 15) V. K. M. sz. rendeletre vonatkozik, amely a vallásoktatással kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában jelent meg. A Tudományegyetem Rektori Hivatala a Hittudományi Kar személyzeti állományát 1950. augusztus 31-ével végelbírás alá vonta.
14. Tanárkari Jegyzőkönyv, 179. 230, 494/1949/50. sz. L. még TtREL II. 2. c/d. 55–56.
15. Tanárkari Jegyzőkönyv 230/1949/50. sz. Az iratok megtalálhatók TtREL II. 2. c/d. 53–54. ad 175/1948/49 th. sz. iratcsomóban.
16. I. a 14. és 15. utalási számok alatt. A Jog-, és Közigazgatás-tudományi Kar az 1948/49-es tanév után nem működött a Tudományegyetemen.
17. TtREL II. 1. c/20. és 21. d.
18. Ezt a tervezetet a Tiszántúli Egyházkerület Elnöksége kiadta a Hittudományi Karnak abból a célból, hogy „a Kar tagjai tanácskozzanak az egyetem szervezetről való leválás által felvetett kérdésekről, tekintettel az új Theológiai Akadémiára.” TtREL II. 2. c) –, d. 56.
19. Tanárkari Jegyzőkönyvek 150/51, valamint Egyházkerületi kgy. iratok, – TtREL I. 1. add. 378–379.
20. Tanárkari Jegyzőkönyv 35/1950–51. sz.
21. Az Egyetem Rector Magnificusa u. i. elrendelte, hogy a működő karok a dékánválasztási eljárásokat, a következő tanévre, további intézkedésig, függesszék fel, illetve ne folytassák le. TtREL II. 2.c/d. 55.
22. A Magyarországi Református Egyház Debreceni Teológiai Akadémiájának Ügyviteli Szabályzata. Jóváhagyta a Kar 1961. február 23-i ülésén 31. sz. határozatával. A Külön Igazgatótanács elnöksége megerősítette. Átdolgozása, noha némely szakaszaiban időszerű volna, csak akkor értelmes, ha az

- új szervezeti és működési szabályzatot, mindkét teológiai akadémiára érvényesen megállapítja a Zsinat.
23. Egyetemes Konvent jkv-ei, 275/1940. sz.
 24. Tanárkari jkv. 10/1950/51. TtREL II. 2. c/d. 56 (ad 1/1950–51)
 25. Tanárkari jegyzőkönyv 1/1950–51 sz. (szeptember 23.)
 26. Tanárkari jkv. 2/1950–51 sz.
 27. Tanárkari jkv. 9. és 16/1950–51 sz.
 28. Ld. a 26. sz. utalás alatt!
 29. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1950. december 14. napján tartott Közgyűlésének jegyzőkönyvét (Református Püspöki Hivatal), és a Tanárkari jkv. 163/1950–51 sz. alatti dékáni előterjesztést.
 30. Tanárkari jkv. 321/1951–52. sz. (TtREL II. 2. c/d. 60., – 303/1951–52. th. sz.), – továbbá 239/1952–53. tanárkari jkv-i sz. (TtREL II. 2. c/d. 61., – 195 th. sz.).
 31. Tanárkari jkv. 86/1949–50 sz. A V. K. M. 1420-Va-2/1949. V. 1. sz. leirata (TtREL II. 2. c/d. 55. – 37. htksz.)
 32. Tanárkari jkv. 188/1949–50. és TtREL II. 2. c/d. 55. – ad 37 htksz.
 33. Tanárkari jkv. 495/1949–50. sz. (TtREL II. 2. c/d. 56–383 htksz.)
 34. Tiszántúli Református Egyházkerület Jegyzőkönyvei: 1950. 70. sz. határozat (1950. dec. 12–15.). Az Egyetemes Konvent 1951. május 18-án tartott ülésén hozott 14. számú határozatával vette tudomásul a „debreceni hittudományi karnak teológiai akadémiává történt alakulását”. L. tanárkari jkv. 422/1950–51. sz., valamint TtREL II. 2. c/d. 57. – ad 41. th. sz.
 35. Tanárkari jkv. 417–420 (1950. VIII. 25) számait, valamint TtREL II. 2. c/d 60. – ad 413. th. sz.
 36. Tanárkari jkv. 18/1951–52, – 55/1952/53 sz. A Tiszántúli Egyházkerület püspöke a Kar javaslatát 1631/1951. sz. leiratával jóváhagyta. L. TtREL II. 2. c/d 58. – ad 453/1950–51 th. sz.
 37. Tanárkari jkv. 15. és 114/1953–54 sz., és TtREL II. 2. c/62. d. 63. th. sz.
 38. Tanárkari jkv. 16/1953–54. sz., és TtREL II. 2. c/62. d. ad 1. th. sz.
 39. Tanárkari jkv. 3/1959–60. sz. TtREL II. 2. c/70–71. d.
 40. Tanárkari jkv. 24/1983–84 (X. 11.) sz. A Külön Igazgatótanács elnöksége jóváhagyó iratában különös nyomatókkal igényelte e tanszék működésétől, hogy az akadémiai hallgatókat ismertesse meg a marxista-keresztény dialógus eseményeivel.
 41. RE 1951. évf. 1. sz. 28. o.
 42. A törvénycikket és a vele kapcsolatos 104/1951. sz. zsinati határozatot közölte az egyházunk hivatalos lapja (1. RE 1951. évf. 24. sz. 29–30. o.) Mind a törvénycikket, mind a zsinati határozatot a Függelékben közöljük.
 43. Tanárkari jkv. 485/1950–51. sz., – iratait 1. TtREL II. 2. c) 58. d. – 437 th. sz.
 44. Tanárkari jkv. 139/1951–52 sz. TtREL II. 2. c) 59. d. – 100 th. sz.
 45. Megállapította a VI. Budapesti Zsinat 1952. október 31-én tartott második (debreceni) ülészakata 180. szám alatt hozott határozatával, illetve módosította a Zsinat 1953. október 14-én 249. sz. alatt, az Egyetemes Konvent pedig – a Zsinat határozatától feltételezeten – 1953. október 12-én 18. szám, illetőleg 1958. május 14-én 31–32. szám alatt hozott határozatával.
 46. A szabályzatnak ezek a rendelkezései a Kollégium funkciójának azóta történt örvendetes megnövekedése folytán szükségszerűen átértelmeződtek a gyakorlatban.
 47. A szabályzat reformját a VIII. Budapesti Zsinat egyik feladatának tekinti. Feltétlenül nagyobb összhangban kell azonban az új szabályzatnak lenni az ugyancsak átgondolás alatt lévő Tanulmányi Szabályzattal.
 48. Rendkívül tanulságos áttekinteni azt a táblázatot, amelyet a Stud AEcl V. az 500–502 oldalon Fekete Csaba közöl. A táblázat az 1915-ös, az 1924-es, az 1940-es és az 1953-as tantervreform összehasonlítását tartalmazza, különös figyelemmel a tanórák számára. Betekintést enged azonban abba is, hogy az egyes reformok bevezetésében milyen igényekre volt figyelemmel a lelkészképzésért, illetőleg annak tartalmi irányvonalaért a Zsinat. Az 1954-es, 248. sz. zsinati határozattal megalkotott új tanulmányi szabályzat rendelkezései szerint előadandó tárgyakat és azok óraszámát, ugyanezen kötet 611. oldalán Fekete Károly közli tanulmányában.
 49. A két akadémia tanári karának Budapesten, 1958. március 17–19. napjain tartott közös konferenciáján Tóth Endre dékán hűségesen tolmácsolta előadásában a debreceni tanári karnak ezt a

véleményét. [Sajnos Tóth Endrének ez a rendkívül alapos előadása csak kéziratban (másolati) példányban áll rendelkezésre.]

50. A Tiszántúli Egyházkerület püspöke is ragaszkodott ahhoz, hogy ez a joga az Új Teológiai Akadémiának biztosíttassék. A V. K. M. vallásügyi osztályán, 1950. július 10-én folytatott tárgyalás jegyzőkönyvében azonban a püspök kérésére válaszként ez van feljegyezve: „A Vallás és közoktatásügyi minisztérium képviselői kijelentik, hogy a kérdést meg fogják vizsgálni annak idején, ha a tudományos grádusok kérdése országosan rendezést nyer. A jelenlegi állásfoglalást a minisztérium időelőltinek tartja, minthogy a doktori és egyéb tudományos grádusok ügye átrendezés alatt áll.” TtREL I. 8. h. 8. d.
51. Az újonnan alakult teológiai akadémia díszdoktorainak névsorát a függelékben közöljük. Itt csak arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a díszdoktoraink sorát nyitó négy személyiség neve, szerepe és szolgálata az ökumenikus mozgalomban és a békemozgalomban szemlélteti azt, hogy a Magyarországi Református Egyház ökumenikus szolgálatának egészében milyen kiemelten számított a Debreceni Református Teológiai Akadémiára is.
52. Figyelmen kívül hagyta azt a tiszántúli külön igazgatótanácsi előterjesztést, hogy az Ökumenikai tanszék szüntettessék meg –, illetve a Kar javaslatának némi módosításával lecsökkentett órászámmal az újra felállítandó Missziói tanszék keretébe iktattassék be. (Erről is csak Tóth Endrének a már említett kézirat előadásából volt eddig ismeretünk.) Most már hivatkozási adatunk is van: TtREL II. 2. a) 24., valamint TtREL II. 2.c) 68. d.
53. Tanárkari jkv. 131951–52. (IX. 29.) sz. TtREL II. 2. c) 59. d.
54. Tanárkari jkv. 59., –65., –116. és 120/1951–52. sz., valamint TtREL II. 2.c) 59. d. (73. th. sz.)
55. Tanárkari jkv. 93/1955–56. (X. 21.), – TtREL II. 2. c) 65. d. (36)
56. RE 1955. 36.
57. Tanárkari jkv. 93/1955/56. TtREL II. 2. a. 23. 93.
58. Tanárkari jkv. 129/1955–56 (XI. 2.), – TtREL II. 2. c) 65. d. 44.
59. Különösen is figyelemre méltó az emlegetett és kéziratú másolatban megmaradt Tóth Endre által tartott előadásnak az idevonatkozó szakasza. Viszont 1. a tanári karnak a VII. Budapesti Zsinat alakuló ülésére felterjesztett reformra vonatkozó javaslatának B/11. pontját! (TtREL II. 2. c) 80. d.)
60. RE 1964. 122–126.
61. A doktori fokozatot szerettek névsorát lásd a Függelékben.
62. RE 1964. 126–128.
63. RE 1976. 247. (Bartha Tibor lelkészelnök jelentése).
64. RE 1985. 217–221 (Megjelent a szöveg a lap különlenyomataként is.)
65. RE 1972. 251–252 oldalain található a DC Alapszabályzata.
66. Függelékben közöljük az akadémiánk levelező tagozatának legjellemzőbb statisztikai adatait.
67. A Közös Igazgatótanács – a Zsinat jóváhagyásától feltételezetten életbe léptette 1975. nov. 1-i hatállyal. Kétségtelen, hogy az exmittált hallgatók megsegítésének szervezetsége hozott eredményeket. A gyökeres megoldás azonban csak az exmittálás gyakorlatának a minimumra csökkentése volt.
68. Sajnos a szabályzat jóváhagyott szövegét egyházunk hivatalos lapja nem közölte. Minden bizonnyal azért, mert várható volt, hogy az induláshoz képest változások következnek be, amelyek a szabályzat újraírását tették volna nem egy esetben is szükségessé.
69. L. a Zsinati Tanács 16/1981 (X. 29) sz. határozatát a záróvizsgát III. év végén letett levelezős hallgatók továbbtanulásának módjairól. A IV. évfolyam megkezdésére 1982 őszén került sor. (Dékáni Hivatali Irattár, L. 14/1981–82. sz.)
70. A kar idevonatkozó 40/1984–85. sz. határozatát a Külön Igazgatótanács elnöksége 737/1984. sz. alatt jóváhagyta. (Dékáni Hiv. Irattár, L. 35/1984. sz.)
71. Az oklevelet szerettek többsége vállalta a rendszeres kiegészítő lelkészi szolgálatot gyülekezetekben, mindkét kerületben.
72. Érdemes volna addig, amíg még kortanúk bevonásával a lehető legalaposabban keresztülvihető lenne, feldolgozni a Theológus Gyülekezet, mint a teológiai hallgatók közösségi életforma-kerete történetét feldolgozni.

73. Tiszántúli gyülekezetek a hittudományi karon abszolutoriumot szerzett lelkészeit is úgy tekintették, mint aki a Kollégiumból érkezett hozzájuk. A lelkési oklevelek megszerzésére is csak az Egyházkerületi Lelkészképesítő Bizottság előtt tett vizsgákkal volt lehetséges.
74. Ennek vezetője a szénior s tagjait pedig (évfolyamonként kettőt-kettőt) az ifjúság delegálja.
75. „A házirend célja az, hogy kialakítsa a hallgatók egészséges közösségi életformáját, segítsen a közösségi szellem és a református kegyességi élet elmélyítésében azáltal, hogy a hallgatók számára református keresztyén lelkészönvédekhez illő életfeltételeket teremtsen és követel meg” (Idézet a Házirend Bevezetéséből.)
76. Hálásan kell megemlékezni arról is, hogy a Nagytemplomi egyházközösség nemcsak ezt a lehetőséget biztosítja hallgatóinknak, hanem a segítség sokféle módján is érzékelteti akadémiáinkkal, hogy mennyire komolyan veszi azt, hogy a lelkészképzés „műhelyiskolája” a területén van évszázadok óta.
77. RE 1958. 202–204. és ThSz. 1958. 60–75.
78. Ld. Kocsis Elemér: Teológiai Gondolkodás egyházunkban (1948–1978) c. tanulmányát. Stud Aeccl V. 553–599.
79. Ld. pl. TtREL II. 2. a) 24-ből az 1957. évi február 4-i kari ülés 2. pontját és az ugyanezen év november 22-én tartott V/2 (folytatólagos) rendkívüli ülésén nyilatkozatban hozott határozatát!
80. Tanárkari jkv. 21/1950–51. (X. 5.) sz., és 164/1950–51 (XII. 19.) sz. TtREL II. 2. c) 57. d. 1/1950–51 th. sz.
81. vö. „A Magyarországi Református Egyház Teológiai Akadémiáinak és Gimnáziumának Szervezeti és Működési Szabályzata.” Megállapította a Zsinat 1952. október 31-én 180 sz. alatt hozott határozatával, s kiegészítette, illetve módosította a Zsinat 1953. okt. 14-én 249. szám alatt, az Egyetemes Konvent pedig a Zsinat határozatától feltételezetten – 1953. okt. 12-én 13. szám alatt, illetőleg 1958. május 14-én 31–32. szám alatt hozott határozatával.
82. Szabó István: „Az 1949 és 1982 közötti időszak iskolánkban” Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 45–65.
83. u. o. 46.
84. vö. a Kollégium „Szervezeti Szabályzata” 7. §.
85. Szabó István: i. m. 45–65.
86. Bartha Tibor: „Előszó”. Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 1–2.
87. u. o. 2.
88. u. o. 2.
89. Gaál Botond: „Nemes hagyomány jegyében. A Debreceni Református Gimnázium nevelési szempontjai.” Gimn. Ért. 1982/83–83/84. 77–391.
90. Szabó István, i. m. 65.
91. „Az iskola mai élete” Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 387.
92. u. o.
93. „Iskolánk élete.” Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 341–366.
94. Gaál Botond: „Bepillantás iskolánk 447–448. tanévének munkájába.” Gimn. Ért. 1984/85–1985/86. 9–19.
95. „Kapcsolataink a hildeni Bonhoeffer Gimnáziummal. Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 370–372.

II.

RÉSZTANULMÁNYOK

A KOLLÉGIUM ÉPÜLETEINEK TÖRTÉNETE

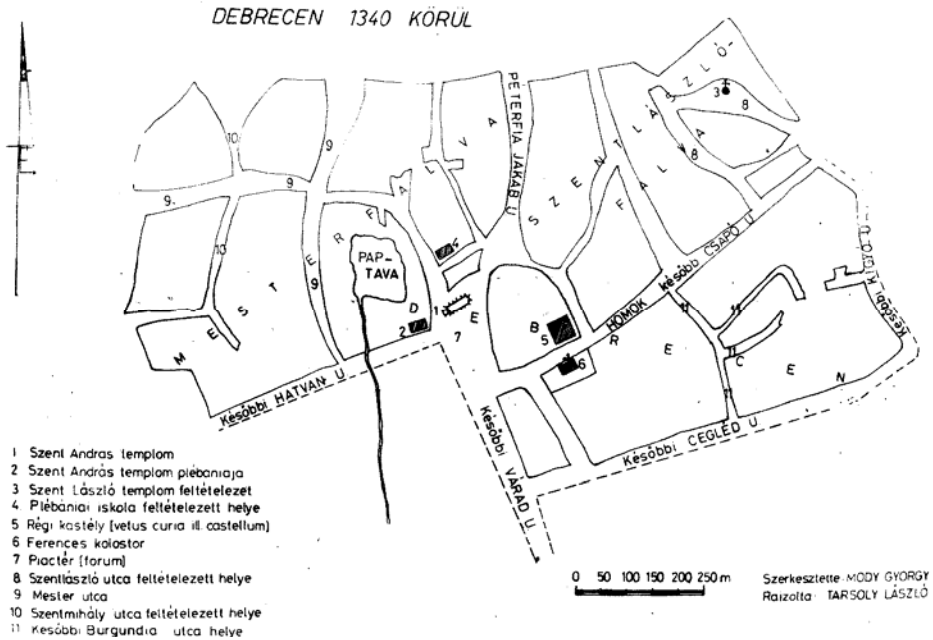
„Tudva vagyon mindenek előtt, hogy a' Debreceni Collegiumot az eleink úgy nézték, úgy nézik ma is mindenek, mint a' mellynek épülésével vallásunk és gyülekezetink... épülnek, romlásával ezek is romlanak.”¹

Ahogy egy régió múltjának mélyebb megismerése a történeti földrajzi tájékozódáson alapul, úgy adhatja egy iskolaépület története a régmúlt iskola életviszonyainak keretét, fogódzót az oktatás valóságos körülményeinek és korlátainak megértéséhez. A történeti áttekintés egyik nehézségét napjainkig a fogalmak tisztázatlansága okozta. A folytonosan változó tartalmú fogalmakban rejlő buktatóra már idős Révész Imre felhívta a figyelmet, amikor utalt arra a tényre, hogy az épít vagy megépít kifejezést a régi korokban épséget helyreállít, azaz renovál értelemben használták.² Ehhez hasonlóan félreérthetőnek bizonyult, hogy a forrásban szereplő „új” jelző (új sor, Novum Palatium, új auditorium) esetenként 60–80 éves építményeket jelöl, egészen addig amíg el nem készült egy még újabb szárny, Palatium, vagy auditorium. Az eddigi feldolgozásokban még több zavar tapasztalható a ház és a palota fogalmának értelmezésében. Bár a szóhasználat a századok során természetesen változott, ezeket az elnevezéseket igen szeszélyesen alkalmazták az egyes korokon belül is.³ A XIX. századig a ház (domus, cubicula, domicilium) kifejezést egyértelműen a helyiség szinonimájaként használták, és csak elvéve a mai értelemben. A kollégiumi forrásokban leggyakrabban lakószobát jelöl, előfordul azonban tanteremként, gyűlésteremként, hivatali és könyvtári helyiségként. (L. Poëticai ház, Domus Coetus, Domus Senioris, könyvtartó ház.) Tisztázatlan volt a palota (Palatium) fogalmának pontos jelentése is, melyen a régi magyar szövegekben várak, kastélyok nagyterme, ebédlője, reprezentatív fogadó helyisége értendő. Bár a diáknyelv logikájától ez korántsem volna idegen, a kollégiumtörténeti forrásokban a palota egyetlen előfordulása sem valószínűsíti azt az elterjedt nézetet, hogy a kifejezést a diákhumor megnyilvánulásának kellene tekintenünk.⁴ A különféle iparosok jegyzékeiből, „munkajelentéseiből” szempontunkból egyetlen következtetés adódik: palota esetén mindig emeleti helyiségről szóltak. Előfordul, hogy a földszinti helyiségeket „palota allya”-ként nevezik meg, és mivel a földszinti 5. ház az 5. „palota allya” volt, nem is gondolhatunk különleges méretű szobákra.⁵

E néhány fogalmi probléma jelzése után az alábbiakban megkísérlem az épületre vonatkozó korai adatok teljessége alapján a régi épületszárnyakról való ismereteink összegzését. A XVIII. század elejétől a jelentősen gyarapodó források feltárásával már határozottan érzékelhető a kollégiumi nevelés és az épület történetének összefüggése, és körvonalazható, milyen „létfeltételeket” adhatott a magyar értelmiség formálásának egyik történelmi műhelye. A XIX. századtól már nemcsak az írott források, tervrajzok, képi ábrázolások vizsgálatára van lehetőség, hanem a jelenlegi épületcsoport építéstörténetének ismertetése során az egyes épületek és díszítésük elemzésére is.

I. KORAI SZÁZADOK

„Mikor épült? Tudni nem lehet, hanem az fel van jegyezve róla, hogy már a XII. században egyszer megégett.”⁶ Az idézet a Kollégium testvér-épületéről, a Szent András templom kódós múltjáról tudósít, jellemzőbbet mégis aligha mondhatnánk a Kollégium első századairól. A várostörténeti irodalom újabban azon korábbi feltevések hipotézisjellegét hangsúlyozza, amelyek szerint a Kollégium helyén domonkos kolostor működött volna, és a szerzetesek távozásakor üresen hagyott épületben létesült a városi latin iskola. A domonkosok rövid debreceni szerepléséről valóban csupán egyetlen adat ismert: 1324–25-ben a Szent András templomot ideiglenesen birtokukba vették,⁷ de a követke-

(1)

ző évben távozniuk kellett. Az mindenestre valószínű, hogy a Kollégium helyén már a reformáció előtt iskolaépület volt. (1. ábra) A XVI. század előtti épülettörténeti korról tehát gyakorlatilag semmit nem tudunk, sőt adatok hiányában a legigényesebb feldolgozások sem szántak néhány bekezdésnél többet a XIX. századot megelőző időkre.⁸

Az András templomhoz hasonlóan a Kollégiumot is tűzvész alkalmával említik először a források 1564-ben: „A plébániai ház és épületek, valamint az egyházi egyéb szolgálak lakai is, az összes Scholával egyetemben... megsemmisültek.”⁹ Ez volt a várostörténet egyik legsúlyosabb katasztrófája. A helyreállításokról azonban csak feltevéseink lehetnek. Az új Debrecen monográfia megállapítása az iskola

újjáépítéséről félreértésen alapul, ugyanis az az auditorium, melynek előző évi munkálatairól 1571-ben emlékezik meg a városi jegyzőkönyv, nem iskolai, hanem minden bizonnyal templomi célokat szolgált az András templom északi oldalán: „aedificatum est Auditorium Verbi Dei in Cimiterio...”¹⁰ Lehetséges, hogy amint a templom újjáépítésére is csak évtizedek múlva került sor, a Kollégiumnak is csak egyes részeit renoválták – esetleg az egyik szárnyépületet – az oktatás folytonossága érdekében. A templom 64 esztendőn át maradt fedetlen és a lakosság végül Bethlen Gábor hathatós támogatásával készíttetett a gótikus oszlopok és boltozás helyébe téglapilléreket és fából síkmennyezetet.¹¹ A XVI. században aligha anyagiak hiányában késlekedett az ekkor még tehetős polgárság.¹² Kassa város jegyzőkönyve szerint 1626. augusztus 3-án Alvinczi Péter „solemniter jelenté, hogy Debrecen városának megengedte az pogány ellenség, az török, hogy az ő régi templomokat megépítsék mely sok számtalan esztendőktől fogva pusztán állott...”¹³ Valószínű azonban, hogy a török az iskolaépületet hadászati vagy egyéb szempontból másként bírálta el, és így az iskolát hamarabb helyreállíthatták.

1. Az épület fenntartója

A Kollégium sorsa több szálon is szorosan összefonódott a városéval, amelynek mostoha századait, a természet és a „nagypolitika” ellenséges erőivel szembeni szívós küzdelmét méltán szimbolizálja a városcímer főnixje. A Konzisztórium kialakulásáig 1739-ig a Városi Tanács az intézmény fenntartója, hatáskörébe tartoznak a legapróbb részletek is, például a könyvtár kötetési ügyei. A város „közönséges épületeire” való kiadások között szerepelnek – esetenként a Fejér Ló fogadó zsindegyezése mellett – a „Scholabéli classisok” ablakinak marhahólyaggal való borítása ugyanúgy, mint professzor uraimék városi tulajdonú házainak „dealbatioja” (meszelése), javítása, sőt könyvtartó állványaik „reparatioja” is.

A város és iskolája (Schola nostra) közötti szoros kapcsolat az épület szempontjából is kimutatható a XX. századig. Az összefonódás 1739 után tartósan érvényesülhetett azáltal, hogy a város református elöljárói voltak a Konzisztórium világi vezetői. A Kollégium fenntartásának anyagi és elvi vonatkozásai pedig ekkortól a Konzisztórium hatáskörébe tartoztak. Természetesen ez a kapcsolat jellegében, intenzitásában folyamatosan változott a századok során, hiszen a XVIII. század derekától a Tiszántúli Egyházkerület befolyása anyagi tehervállalásával arányosan megnövekedett. A város azonban 1853-ban is megújította azt az egységet, amely szerint „a Kollégium épületeinél előforduló építkezésekre a legújabb időkig kegyeskedett... erdejéből épületi fákat, téglát és cserepet ingyen adni”¹⁴ E minden szempontból változó viszony meglepően kései bizonyítéka, hogy a Kollégium 1914-ben felavatott Fögimnáziuma építésére Debrecen városa azzal a feltétellel adományozott hatalmas összeget, hogy a város, az egyház és a Kollégium között „eddig fennállott jogviszony továbbra is biztosítsassék, hogy a városnak a Kollégium ügyeibe befolyás engednessék.”¹⁵

A XVII. századi nagy építkezések. A Kollégiumban a városi számadáskönyvek és az Egyházkerületi Levéltár forrásai szerint is csupán az 1660-as években kezdődött jelentősebb építkezés. Igaz, már az 1656. május 6-i tanácsülés tárgyalt a

Kollégiumi Könyvtár tatarozásáról, mert az alkalmatlan elhelyezés veszélyeztette a könyvvállományt: „Az Bibliotheca építése felől consultandum mert igen nagy periculumba vagon az alkalmatlan hely mia.”¹⁶ Lehetséges, hogy e tervek megvalósítására csak 1661 után keríthettek sort, ugyanis az *1611-től* fennmaradt városi számadáskönyvekben „az építető gondviselők” (akik egyben a boltok jövedelmeinek perceptorai is) *1661-ig jelentéktelen kiadásokat könyveltek el*. Az 1661. esztendő ug-rásszerű változás kezdete volt: „Schola épületeire a Communitás adakozott” 194 forint 82 dénárt. Ugyanebben az évben a gondviselők újabb összegről adnak számot: „Erogatiojuk Schola szükségére” 123 forint, ácsoknak fizettek 93 forintot.¹⁷

1662 és 1670 között „város szükségében való építésre költöttek eő kegyelmek” több mint 5000 Ft-ot.¹⁸ Bár a nagy kollégiumi munkálatok idején a költségek zömét minden bizonnyal a scholára fordították, tartalmazzák ezen összegek egyéb városi „közönséges épületek” javítási költségeit is. Viszonyításként 1660 és 1670 között a városi boltok jövedelme évi 399 és 1060 Ft között mozgott. A XVI–XVII. sz. fordulóján a városháza mellett tekintélyes házat árultak (3 hozzáépített bolttal) 900 forintért, a Mester utcában pedig már 40–50 Ft-ért házhoz lehetett jutni.¹⁹

A hagyomány szerint a négyszög alakúvá formálódott zárt udvarú Kollégiumnak a nyugati szárny volt a legrégebbi része. Az épület bővítése és helyreállítása nyilvánvalóan kapcsolatos Martonfalvi György és a váradi diákság török előli menekülésével (1660.) 1662. szeptember 9-én rendelkezett úgy a tanács, hogy „az Schola építése publicáltassék, kitül mi lehet segítse.” A jegyzőkönyv szeptember 30-án megörökítette azt is, hogy „az Scholabeli Kamarákat napkeleti soron kezdik építeni.”²⁰ 1662-ben Báthori Mihály debreceni lelkész egyik prédikációját akkor mondta el „midőn a’ Templom Sindelyezéséhez és az Oskola építéséhez hozzá akartanak volna kezdeni.”²¹ 1664. január 9-én a derecskei egyházmegyei gyűlésen felszólítottak minden lelkészt, hogy adakozzon az iskola javára.²² 1668-ban iktatták a városi jegyzőkönyvbe a diákság kérvényét: „Hogy tiszteletes Martonfalvai György ur fő mesterségre perpetuáltassék. Auditorium építtessék...”²³ Ez az előadóterem a déli soron épült föl.²⁴ A bővítést azonban megkövetelte az is, hogy a főiskolai tanulók létszáma jelentősen megnövekedett, egyesek szerint 60–70-ről háromszorosára.²⁵ Ugyancsak a városi jegyzőkönyv tájékoztat 1671-ben az alsó classisok bővítéséről: „Melly summa pénzt... Barta Boldizsár ki az fényes vezérhez kétszer volt s. Jusszuf basát megtartóztatta az varoson amit extorquialt abban visszafizetven abbul a summából deponalta és azon házat az debreczeni fiak számára tanuló hajlékoknak deputalt és allotott”²⁶

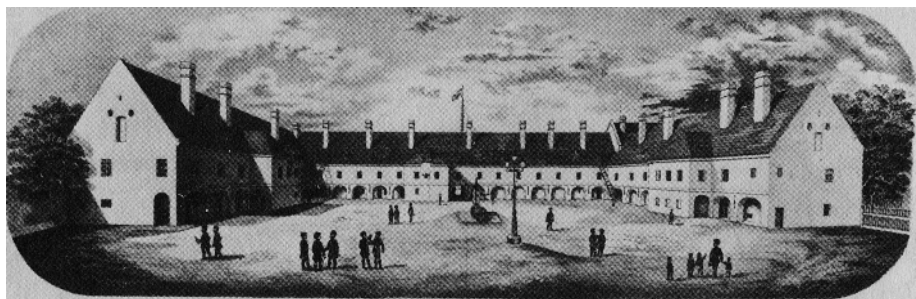
2. A régi épület környezete és külső megjelenése

A legrégebbi ábrázolások a Szent András templommal együtt környezetéből tekintélyesen kiemelkedő építménynek mutatják. (2. ábra.) E közvetlen környezetre jellemző, hogy még a belvárosban is csak elvétve volt emeletes ház, és a főutca épületeinek nagy többsége nem kőből készült. A Kollégium közelében csak az 1810-es években töltötték föl a Pap-tavát, a templom és a Schola közötti téren pedig lakóházak zsúfolódtak. Az utcákon – melyek nyomvonala a belvárosban a legutóbbi városrendezésig alig változott – kövezésnek, csatornázásnak nyoma sem volt.

(2)

A ránk maradt feljegyzések sártengerről – amely ellen hidakkal, pallókkal védekeztek – porról, a belvárosban is élő vízfolyásokról, fedetlen csatornákról, csekély urbanizációról, siralmas higiéniai körülményekről tanúskodnak. A várost igen gyakran pusztította tűzvész.²⁷ Okozója részint a rendezetlenség, részint a gyúlékony építő- és tetőfedő anyagok használata volt. A csapások gyakorisága miatt nevezhette Kismarjai Veszelin Pál Debrecen városát „a Szerencsének játékos laptájának... mivel negyed vagy ötöd igen örökös lakosságát valamely hajléknak alig mutathatnók.”²⁸ Az 1640-es tűz utáni elkeseredésben fogant prédikációk azt is elárulják, hogy a templom és a Schola volt a város szemefénye. Veszelin Pál szerint szándékos gyűjtőkatok „irigylették Scholánkából sok tudós ifjakkal és okos embereknek származását... és a tüzes szerszámok rakását úgy alkalmazták, hogy Scholánk, az Urnak háza és az Istennek Szolgáinak hajlékokkal együtt porrá tétesse- nek.”²⁹ A gyakori tűzkárok, a lakosság anyagi erejét felemészítő sarcolások, hadi események, „mikor a mindenfelé való adom” volt a fennmaradás záloga, kizárják annak lehetőségét, hogy az óépületet fényes késő reneszánsz építménynek képzeljük. Minden bizonnyal puritán hajlék volt, egyes jelek azonban arra vallanak, hogy – mint az András-templom, az Alföld legjelentékenyebb gótikus temploma esetében – a Kollégium fenntartói magasabb célokra is áldoztak: a nagy auditorium falát pl. freskók díszítették. A XVIII. század végére fokozatosan elszegényedő lakosság anyagi helyzetének, adófizető képességének ismeretében valóban az áldozat a helyes kifejezés: a templom és iskola olykor a jogosan elvárható mértéken felül élvezte a közösség gondoskodását, amely csak elvétele kapott főúri támogatást, és így a maga jobbik énjét mutathatta meg a kultúra iránti áldozatkészségben. Jellemző, hogy az északnyugat-magyarországinál provinciálisabb építészetű Erdélyből érkező Fogarasi Sámuel méreteiben és szellemében lenyűgözönek találta az iskolát: „Amig Debrecenben voltunk... csak bámultam az ott való derék embereken és a rengeteg nagy kollégiumon, amilyent képzelni sem tudtam.”³⁰ A XVII–XVIII. századi debreceni Scholát az egykorú sárospatakiival összehasonlítva, valóban elférne az egész pataki épületkomplexum (a Trója-Huta-Fazekas és Berna sorral együtt) két debreceni szárnyépületben.³¹

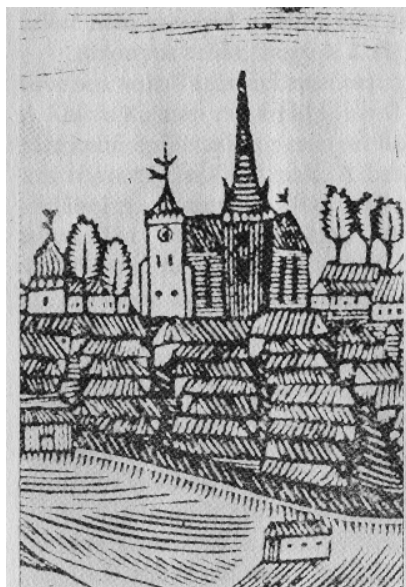
A DEVECSERI REF. FŐISKOLA Ó ÉPÜLETE 1869 ÉVBEN A LEBONTÁS ELŐTT.

(3)

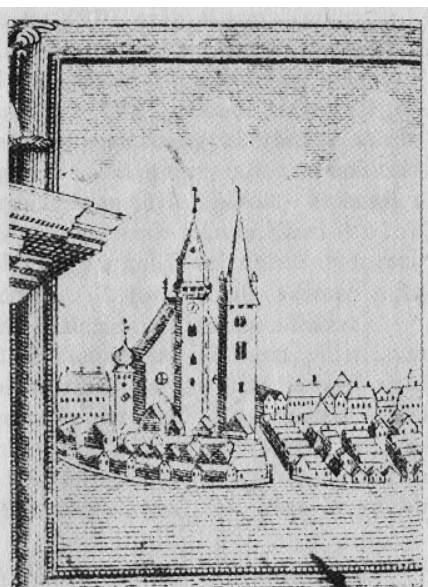
A Kollégium hatalmas udvart körülzáró négyszárnyú, egyemeletes, az udvar feletti földszinten késő reneszánszra jellemző árkádos folyosóval emelt épülete legkésőbb 1660 táján alakult ki. Telke 2898,5 négyszögöl, közel 10 500 m² volt.³² A XVI–XVII. századi eredetű keleti, északi és nyugati szárnyakról feltétlenül hiteles Kallós Kálmán ábrázolása (3. ábra). Rajzát 1869-ben, a három „ócska” épület lebontása előtt készítette. (Ugyanekkor fénykép és ennek alapján metszet is készült melynek egyik példányát üveghengerben a Vasél-féle mai épület alapkövébe he-

(4)

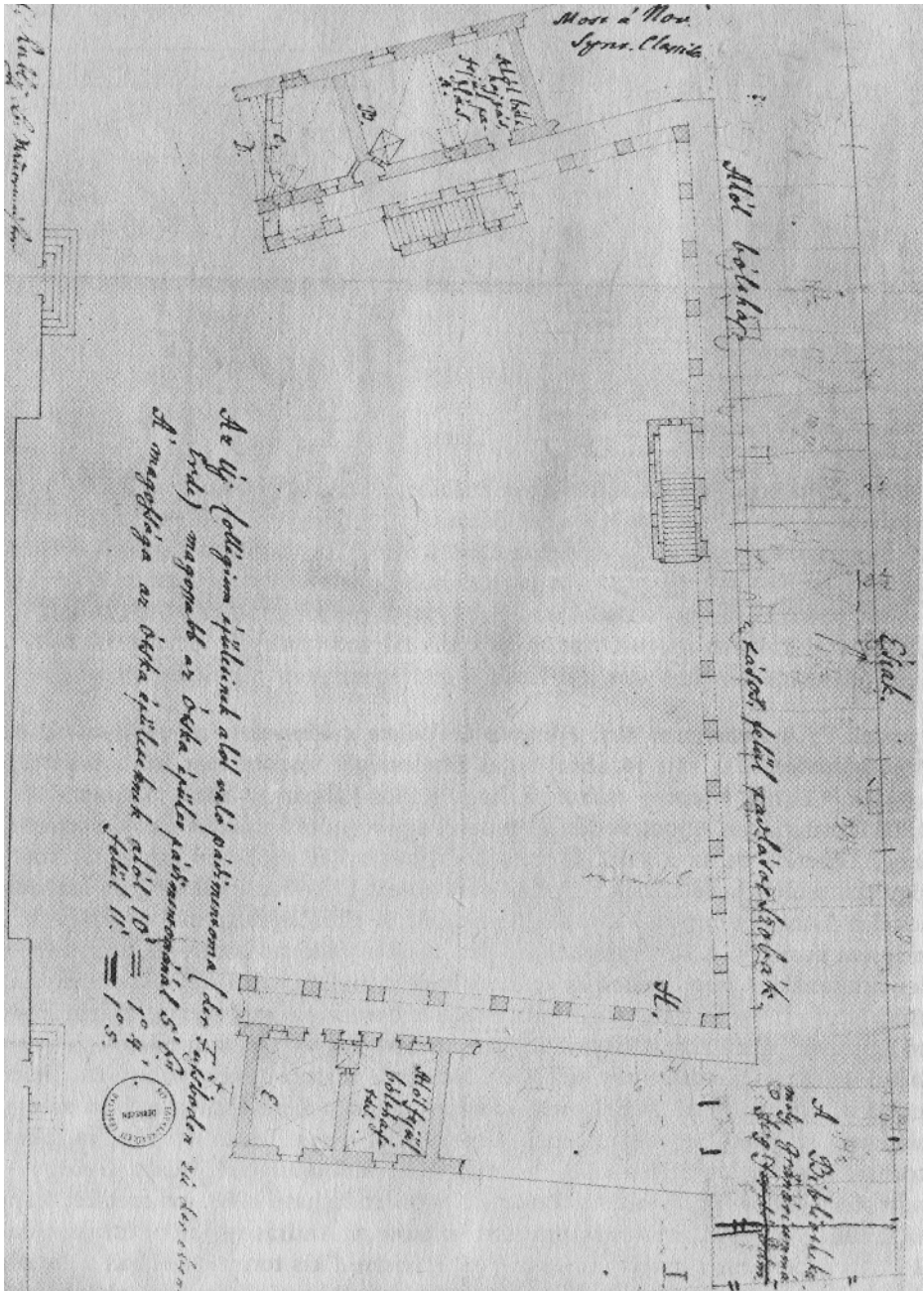

(5)

(6)

lyeztek.³³ A *Debreceni Ref. Főiskola Ó épülete s környezete az 1802-ki tűz előtt Madár távlatból c.* rajz (4. ábra) teljes hitelességét viszont már többen kétségbe vonták.³⁴ Ennek ellenére valószínű, hogy Kallós Kálmán az általa már nem ismert, 1803 februárjában lebontott déli főépületet egy régebbi ábrázolat alapján örökítette meg. Lehetett ez az a rajz is, amit Beregszászi Pál 1862-ben adományozott az Egyházkerületi Levéltárnak.³⁵ A már bemutatott 1783-ban kiállított céh szabaduló levélen látható torony (5. ábra) a Kallós-féletől eltérően hagymakupolás volt. Ez mégsem csorbítja Kallós rajzának hitelét, mert a változás könnyen lehet a torony lebontásának és átépítésének következménye. Mindkét rajz lehet tehát hiteles. Ifjú Bibó István hívja fel a figyelmet protestáns templomépítészet szempontjából alapvető tanulmányában arra a tényre, hogy az európai várostornyok funkcióját a magyar Alföldön a templomtornyok látták el. Nemcsak tűztornyoként szolgáltak, hanem mind a „toronyiránt” közlekedők számára, mind a képi ábrázolásokon az egyes városok ismertető jegyei, jelképei. Éppen ezért a régi festményeken, rajzokon a torony képe a legrészletesebb, leghitelesebb kidolgozású.³⁶ Módy György – a várostörténet egyik legjobb ismerője – a 6. ábrán látható 1788. évi metszet alapján úgy véli, e hagymakupolás torony tartozhatott az András templom északi oldalán 1570-ben befejezett imateremhez is.³⁷ A 6. ábrán a kis torony valóban a templom és a Kollégium között, de a Kollégium nyugati homlokzati síkjának meghosszabbításában látható, véleményem szerint azonban az 5. ábra egyértelműen eldönti, hogy a torony a Kollégium nyugati és déli sorának találkozása közelébe lehetett. Mivel több XVIII. századi feljegyzés szól a Kollégium tornyáról,³⁸ kérdéses, hogy ameny-

nyiben az imaterem mellett is volt egy torony – amire nincs írásos bizonyíték – miért nem szerepel a Kollégium tornya az ismert XVIII. századi metszeteken?

Bizonyos tehát, hogy a Kollégium főbejárata egy kisebb torony („turricula”) tövében volt. Tetőszerkezetének mérete a XVIII. sz. végén meghaladta a 2 x 2 ölet.³⁹ A Kallós Kálmán rajzáról (3. ábra) ismert három XVI–XVIII. századi, szélesen elterpeszkedő épületszárny arányai helyi építőmesterek rusztikus gyakorlatára, nehézkes térformálásra vallanak. A belső udvar felől az egyes szárnyakhoz az épületek síkjából rizalitszerűen kiugró lépcsőházakat emeltek, melyek feljáróit – akárcsak a folyosókat – tölgyfadeszkával borították.⁴⁰ A lépcsőházak mérete közel 4 x 1 öl volt.⁴¹ Rabl Kornél egyik tervrajzából kitűnik, hogy a keleti szárnyhoz illet csak a Péchy-féle új déli sor elkészülte után toldottak. (7. ábra). Kallós Kálmán rajza (4. ábra) szintén nem tünteti föl az 1802 előtti épületen a keleti lépcsőházat.

Ez a tény is valószínűsíti, hogy a két oldalépület az északi keresztépület útján kapcsolatban volt egymással, tehát legalábbis e három szárny körüljárható volt. Közvetlenül a 81,5 m hosszúságú északi keresztépület lépcsőháza mellett átjáró nyílt a hátsó udvarra. Ugyanilyen átjáró volt az északi és nyugati szárny találkozási közelében is. A XVII–XVIII. században – a város előkelő épületeihez hasonlóan – a Kollégiumot is zsindelezték. Cserepet igen ritkán alkalmaztak, a szegényesebb házakat szalmával, náddal fedték.

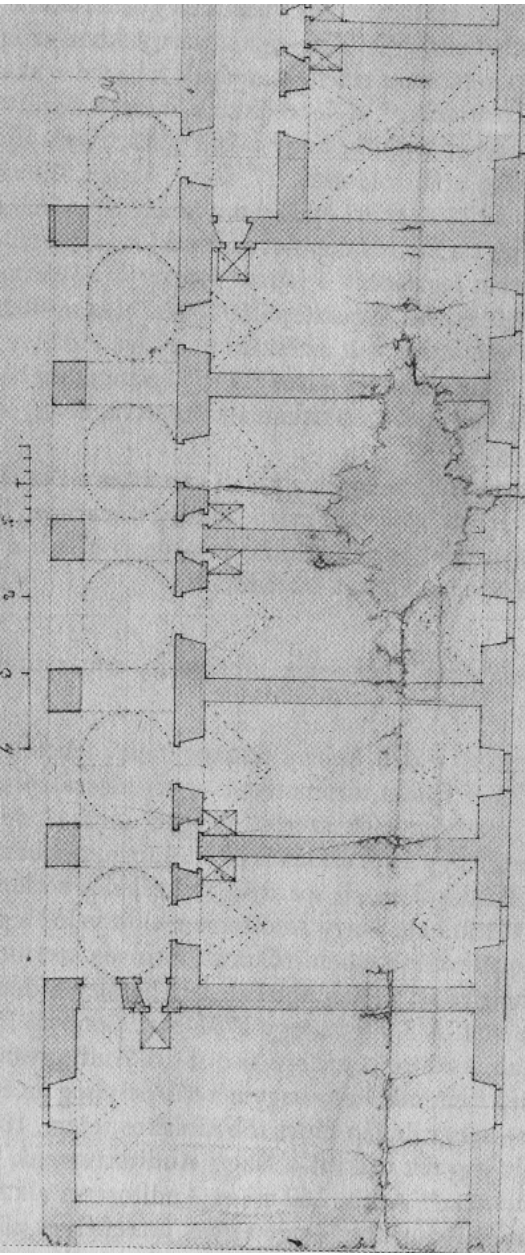
A Darabos utca felől két kapu volt, az egyik a keleti szárny és a Darabos utcai kerítés között lévő keskeny udvarhoz szolgált, a másik a hátsó udvarhoz. Törvénytörvényekből is kitűnik, hogy a hátsó „curia” szintén kerítve volt, sőt a déli sor homlokzata előtt is – a fal közelében – kerítés húzódtott.⁴²

3. *Auditorium, classis, domus, palatium, granarium, scoparium, conservatorium, carcer és curia*

Szücs István feltevése szerint a déli szárny közepe táján lehetett a Nagy Auditorium.⁴³ Ez nem zárható ki az épület történetének egyes időszakaiban, azonban az 1802-es tűzvész utáni rendelkezések szerint az igen „ócska” déli épület bontását közepén kellett kezdeni, hogy a két szélén lévő Auditoriumokban zavartalanul folytathassák a tanítást. Ráadásul a déli sor nyugati szélén lévő lépcsőházat a tűzkárról felvett jegyzőkönyvek mint a „Nagy Auditorium előtt való” lépcsőházat említik. A Kis Auditoriumra vonatkozó újabban előkerült források szerint a teremnek északra és délre (esetleg keletre is) voltak ablakai, feltehetőleg a déli sor első emeletének legszélső helyisége volt. A 8. ábrán, egy 1761-ben, Genovai János által készített vázlaton, – amely „ab Auditorio maiore usque ad Auditorium minus” mutatja ezt a szárnyat – szintén nem található nagyméretű helyiség az épületrész középső szakaszán. Sőt a vázlaton egyáltalán nincs többablakos terem. 1803 júniusában, a lebontás után készült jegyzék szerint a Nagy Auditoriumnak 10 „négy fiókos egész ablakát” értékesítették.⁴⁴ A kb. 160 m²-es Auditorium alkalmas volt több száz személy befogadására.⁴⁵ Előfordult, hogy egyes ünnepélyes alkalmakon a szónok a 3–400 főnyi deákságon kívül köszöntötte a város világi és egyházi előkelőit, a Consistorium és a Senatus tagjait, minden rendű és rangú idegent, vendéget, és peregrinust.⁴⁶ A Classisok városban lakó tanulóit hasonló alkalmakon

1761

Planum aedificii Collegii pro pueris montium spectat ab aedificio maximo regni ad Christianissimum
regis, dedicatione a Collegio Christianissimo. Januarii R. Christophori de hildesheim
1761. R. J. MDCCLXVI a. et N. Christophori

(8)

hely hiányában valószínűleg nem jelenhettek meg. A Nagy Auditoriumot székekkel is ellátták, holott ez protestáns iskolákban egyáltalán nem volt általános: a nagyenyedi classisok helyiségleltárai szinte kivételként említenek néhány szedett-vedett ülőalkalmatosságot.⁴⁷ A szék – lásd a templomi székpereket – e korban igen gyakran többszemélyes bútordarab, Zoltai Lajos megfigyelése szerint debreceni vagyoneleltárakban a pad vagy lóca megnevezéseként is inkább székek vagy „hosszúszékek” szerepelnek.⁴⁸ A kollégiumi előadótermek „székei” tehát minden bizonnyal a mai lócákhoz hasonlóak voltak.

A XVII. században a Nagy Auditorium lehetett Debrecen egyik reprezentatív helyisége. A termet kilenc falfestmény ékesítette, melyek alá 1708-ban Rabutin seregéhez tartozó, vagy őket kísérő iskolázott személyek gúnyos latin epigrammákat firkáltak.⁴⁹ A freskók a Theológia, Justitia, Prudentia, Astronomia, Philosophia, Fortitudo, Patientia, Libertas és Geometria megszemélyesített képét ábrázolták könyvvel, karddal, mérleggel, távcsővel és egyéb szimbólumokkal. Jellemző a filozófia képe alá írott szöveg „conclusio”-ja: „rebellem / Hungariam poenas exitiumque sequi” – azaz bukást és bűnhődést jósol a rebellis országnak.

A gyűlésterem – korabeli néven coetus háza, vagy Domus Coetus – szintén a déli főépületben volt. A főiskolai hallgatók Auditoriumain kívül legalább hat osztályterem (classis) szolgálta az alsó tagozatok növendékeit. Az 1786-os *Relatio de Foundationibus*⁵⁰ 8 classist említ, ezek közül 3, a rétorok, poetak és elementáriusok tanterme a déli soron volt.⁵¹ Egyes korszakokban megosztották az osztályok némelyikét, például a rétorokét veteranus és novitius csoportra, de volt kis és nagy poetica osztály is. Ennek ellenére előfordult, hogy egyes classisokban 200-nál több növendék tanult, képzelhető, milyen körülmények között. Arany János, aki tanárának: „Alig százötvenedrész gondja volt”⁵², szinte szerencsésnek mondhatta magát. Nem lehetett ennél sokkal jobb helyzet az állami-katolikus iskolákban sem, hiszen II. József szabványiskolájában 16 négyzetgölg (54 m²) volt tervezve 100 gyermekre, és ezt az „optimális” állapotot sokáig nem sikerült megközelíteni sem.⁵³ A források szerint Debrecenben volt az osztálytermekben katedra (podium) és fekete tábla, a tanulók pedig lócákon – mint az auditoriumokban – vagy ilyenek hiányában gerendákon ültek.⁵⁴

A XVI. század végén 100–200 togátus deákja és kb. 800 tanulója, a XVII. század derekán 150–200 deákja és kb. 1000 tanulója lehetett a Kollégiumnak. 1658-ban 216 deák írta alá a törvényeket.⁵⁵ A XVIII. század közepétől már egyenletesen 2000 körül volt az akadémiai és alsó tagozat összlétszáma. Ezek közül 1771-ben 424 volt „Studiosus” és 1478 ún. „discentes”. Hatvani egyik leveléből ismert, hogy a studiosusok 1/3-a lelkésznek készült, a többiekből falusi rektor, illetve jogász vált.⁵⁶

Az alsó tagozat számos növendéke, a legnépesebb négy alsó évfolyam tanulóinak zöme debreceni lakos volt, így elhelyezésükről nem kellett gondoskodni. Az 1792. évi törvény pedig az akadémiai tagozat nem togátus hallgatóinak – így a jogászoknak – egyenesen tiltja, hogy a Kollégiumban lakjanak.⁵⁷ A városban lakó hallgatók nagy száma ellenére komoly gondot okozott a hálólhelyek biztosítása. A hálósobák száma a XVIII. században elérte az 54–55-öt. Mint az auditorium minor esetében látni fogjuk ezek némelyikét esetenként tantermekké alakították, így számuk és számozásuk többször megváltozott.⁵⁸ A nyugati lépcsőház a 4.

kamara előtt, az északi a 12. ház előtt volt, a számozás tehát a nyugati soron a torony mellett kezdődött. Egy-egy helyiségben általában 6–8-an éltek, de a déli főépület földszintjéről ismeretes, hogy volt időszak, amikor egyes itteni helyiségekben szoldgadiakkal együtt 16 deák lakott. Ráadásul „gyűlvén pedig kétszer napjában tanítványaik, alig lehet azokban megfordulni, a’ minemű szorongás mennyire akadályoztatja a szorgalmatos tanulást könnyű elgondolni.”⁵⁹ A bentlakók összlétszáma folyamatosan változott, de a XVIII. századtól kezdve mindvégig 3–400 között ingadozott. 1802-ben például 355 diák élt a Kollégiumban. Ekkor kb. 15 szobát bontottak le a déli szárnyon, 3-at a régi épületben, így 114 tanulót kellett áthelyezni. Egy részük a városba költözött, a többiek a régi épület megmaradt 32 szobájába költöztek, közülük 28-an a „sellisták”, azaz széken hálók sanyarú szerepében.⁶⁰

Nagy Sándor adatai szerint a torony közelében a nyugati szárny földszintjén volt a tömlőc (carcer), a keleti és az északi sor találkozásánál a földszinten magtár (granarium), az emeleten pedig a könyvtár.⁶¹ Külön helyiségben tárolták a kenyeret, az élelmiszereket, a takarítófelszerelést és a tüzelőt (Panarium, scoparium, conservatorium). A XVII–XVIII. században a hátsó udvaron („Posterior curian”) gémeskutat használtak. Ugyanitt a XVIII. században diákkunyhók („tuguriolae”) épültek – nyilván a zsúfoltság enyhítésére. Korabeli feljegyzések megemlékeznek a senior parányi kertjéről is („hortus senioris”). A Kollégium kerítésén kívül volt négy, 1778-tól öt professzori lakás, illetve a sütő- és főzőház (coquina és pistrina). 1750 táján a Csapó utcai Baranyi háznál szintén működött sütőháza a Kollégiumnak.⁶² Az iskola helyiségeit javító iparosok az általuk végzett munkát a helyiségek számsorrendjében tüntették föl jegyzékükön.

Például: „A N. Collegiumban levő kamarákra dolgoztam

20. dikra 1 fiókot 21 tzóll hosszúságot31 den.

36. dikra 1 ablak fiókot másfél sing hosszúságút51 den

52. dikre 1 ablak fiókot 32 tzóll hosszúságot42 den.”⁶³

A különféle kimutatásokon, számlákon kamarából 52, domusból 53, házból 54 található. Esetenként több évtizedes időtávolság van egyes források között, így a csekély eltérés ellenére, a számszerűség alapján is bizonyos, hogy a három esetben azonos helyiségtípusról van szó. A ránk maradt alaprajzok és ábrázolatok szintén arra vallanak, hogy ennél több lakószoba nem volt, tehát az 52–54 házba a palotákat is beszámolták. Nyilvánvaló tévedés a domus vagy ház kifejezés kunyhóként való értelmezése. A kunyhót mindig a tugurium vagy a Casa kifejezés jelöli. Arra azonban, hogy 54 kunyhó lett volna, semmiféle bizonyíték nincs. A Nagy Sándor által vizsgált forrásokban – ahol az 54-es szám felbukkan – kivétel nélkül a főépületek domusai szerepelnek.⁶⁴ Palotából összesen 23 lehetett, azaz a különféle számlákon 23-asnál nagyobb sorszámú palota – emeleti lakószoba – nem szerepel. Egyes palotáknak és kamaráknak megkülönböztető nevük volt: ismeretesek például a Prága és a Candia Paloták, illetve a Pokol nevű kamara.⁶⁵ A testvérintézményekben, Patakon és Nagyenyeden szintén hódított ez a szokás: a deákok itt klasszikus, bibliai, illetve protestáns peregrinációból és kereskedelmi kapcsolatokból ismert városneveket adtak szobáiknak.

A lakószobák berendezéséről keveset tudunk, de egységes bútorzatuk bizonyára nem volt. A Kollégium lakói még a XIX. században is szalmazsákokon aludtak. Minden szobában lehetett több vasalt diákláda, melyeket szükségből asztalként is használtak. A ládáknak nem fért el minden ruhanemű: ezeket fogasokon és rudakon tárolták, valószínűleg festői rendetlenségben, és igen nehezen takaríthatóan.⁶⁶

II. MEGÚJULÁS ÉS MEGTORPANÁS A XVIII. SZÁZADBAN

Megmutatkozik-e az intézmény fejlődése, belső virágzása az épület gyarapodásán? Első pillantásra egyértelmű a válasz: A Kollégium történetének két fényes korszaka – az 1660-nal és az 1738-cal kezdődő évtized – az épület jelentős megújulását hozta. Az épület bővítése a kollégiumi reformfolyamat elválaszthatatlan része, sőt annak tárgyi feltétele volt. Építkezés és reform, „ép test és ép lélek” összefüggése azért volt szükségszerű, mert az épület szűkössége, a tantermek csekély száma a fejlődés fő akadályává válhatott. A forrásokból azonban nyilvánvaló, hogy a Kollégium a XVII. századtól kezdve mindvégig ínséges állapotban volt, fenntartói a körülmények szorításában voltak kénytelenek javításáról, bővítéséről dönteni, esetenként természeti csapás után, vagy amikor egyes épületrészek már összedőléssel fenyegettek. Az épület állapotának alakulása tehát korántsem követte olyan rugalmasan az intézmény általános színvonalának emelkedését vagy romlását, mint a Kollégiumi Könyvtár állománygyarapodása. Erre örvendetes és szomorú példa egyaránt adódik. Az 1740-es évek fellendülése után az 1752-ben bekövetkezett hirtelen gazdasági nehézségek hatására a könyvtár évekig alig gyarapodott, míg a roskadozó épületrészeket természetsszerűleg ekkor is biztonságos állapotba kellett hozni.

1. *Auditorium minor*

A XVII. század végén kezdődő és a Rákóczi szabadságharc alatt meneküléssel, háborús károkkal súlyosbított válságos periódus⁶⁷ nehézségeit jól szemlélteti, hogy 1742-ig a Kollégium vezetői nem is gondolhattak arra, hogy felépítsék az intézmény második Auditoriumát. Ez az új auditorium azért volt nélkülözhetetlen, mert amíg csak egyetlen helyiségben tanultak az akadémiai hallgatók, szó sem lehetett a filozófiai és teológiai tagozat elkülönítéséről – azaz a teológiai stúdiumok színvonalas bölcséleti megalapozásáról. Ennek fontosságával az egész debreceni vezető értelmiség tisztában volt. Ezért hangsúlyozták a harmincas évek végén kezdődött reformfolyamat első szakaszában a debreceni lelkészek, hogy „a dél utáni egy akármely órán az egész ifjúság rendes exercitiumba nem lehet, hanem ha az Auditoriumok megszorítottatnak”⁶⁸. Az oktatás logikus rendjének, az ismeretek egymásra építésének igénye szervesen következik Descartes egyik filozófiai alaptörvényéből, ennek kialakítását nem ellenezheték – nem is ellenezték – az ekkor már ellenzékbe kényszerülő kartézianusok sem.

A városi tanács 1742. április 5-én határozott a második Auditorium építéséről, és ezzel a Kollégium történetében példátlan, ez idáig ismeretlen nagyságrendű,

másfél évtizedes folyamat kezdődött. Mint Martonfalvi esetében, ez a döntés is személyhez kapcsolódik: „Determináltatik, hogy Tiszteletes Szilágyi Sámuel uramnak professzorságra hivatal adassék... A Collegiumban még egy auditorium építtessék.”⁶⁹ A deákok „classificatioja” az az a filozófiai és teológiai tagozat elkülönítése – a korabeli oktatási reform legjelentősebb vívmánya – már 1743-ban a professzorok „köz akaratóból” megvalósult, szinte egy időben az új auditorium elkészültével. Ez az új tanterem nem más, mint az „ifjabb” professzorok által privát kollégiumok céljára használt „Auditorium minor” más néven „Theatrum Physicum”. Építése már 1742 augusztusában végéhez közeledett, de ünnepélyes felavatására csak 1743. október 12-én került sor.⁷⁰ Tervezője, Piskárkosi Szilágyi Sámuel Scheuer berni professzorhoz írott levelében arról számolt be, hogy a helyiséget kísérleti fizikai bemutatóteremnek szánták. Tervezésekor, ablakai kialakításakor főként arra törekedett, hogy Newton fénytani kísérleteit napkeltétől napnyugtáig bemutathassa. Az új Auditoriumot padokkal is ellátták. Mennyezetébe a széljárás jelzésére anemoszkópot építettek, aerometriai kísérletekhez.⁷¹ A terem a déli főépület keleti részének emeletén lehetett. 1742-ben a Nyugat-Európába induló Polgári Mihály is megemlékezett arról, hogy a „Novum Palatium, Occidentale, una cum Atrio et Palatio Orientali conversum est in Auditorium, Phycis Experimentis nobilitandum.”⁷² A három régi helyiségből kialakított (kb. 60–80 m²-es) tanteremnek 7 ablaka volt: Szilágyi Sámuel valóban az optikai kísérletek fényigényéhez alkalmazkodott.⁷³ 1744-ben Szalatsi Mihály széniornak még redőnyfélélt is kellett szereltetnie a fizikai Auditorium ablakaira: „28. Aug. Rasam pro umbraculo fenestrae auditori novi emi.”⁷⁴ (Dél előtt „Publica”, azaz mindenkire nézve kötelező órák voltak a „Theologicum Auditoriumban”. Az új „Physicum” auditoriumban 9 óraker kezdődött az előadás.) Hatvani István egyik többféleképpen értelmezhető feljegyzéséből úgy tűnik, hogy az új Auditoriumnak észak felől is volt ablaka. Hatvani sorai nemcsak az épület egyes részeiről, de a kollégium hétköznapijairól is feltárnak néhány jellegzetességet: „D. 29. Junii, 1757. Délután 2 óra tájban felette nagy eső esvén, hirtelen az Isten nyila beesett a Kollégiumban, oda melyet kis palotának hívtak. Ennek a kéményén egyik ága bement. Itt felül vagyon három szobácska. Azon kamarából, melynek vége a kis auditoriumhoz ragadott, a felső soron egy syntaxista, az ajtón midőn kilépett, az Isten nyila megütötte és mindjárt megholt. A ménkö a kémény irányában egy darabon bevetett egynehány zszindelt. A ménkö másik ága, a kis Auditorium észak felől való oldalán amely ablak vagyon, ott amint a grádicson a folyosón mennek, két üveget kiütött, egy darabocska üveget elolvasztott, úgy az ónat is, sőt a falbul is egy tenyérnyit az ablak mellett leszakasztott. Meggyult volna a Kollégium, de egy deák felszaladván, a zszindellyt mely gyulni kezdett, eloltotta. A kamrában sokan voltak, s az ajtó is nyitva volt, de többnek baja nem esett.”⁷⁵ A fiatalember halálát a kéményen behatoló villám azért okozhatta, mert a fűtőkemencék fém ajtaja a kamrákon kívül, a folyosón, az ajtók közelében volt. Sinai 1764-es naplójegyzetéből arra következtethetünk, hogy villámhárító alkalmazása előtt gyakoriak lehettek a hasonló természeti csapások: „Die 29. Junii estveli 6 óraker megütötte az Isten nyila a kis auditoriumot épen azon a napon, melyen ezelőtt hét esztendővel ugyan ott megütötte volt, de nagyobb kárral.”⁷⁶

(9)

Az új Auditorium építése és berendezése után rövidesen tatarozták a régi „Auditorium Maior”-t is. Ezután, a negyvenes években még egy jelentős átalakítás történt, amely szorosan kapcsolódott az oktatás reformjához: új könyvtári helyiség épült az északi és keleti szárny találkozásánál. Ilyen nagyságrendű munkálatok természetszerűleg nyomon követhetők – esetenként a legapróbb javítás is – a kollégiumi perceptor, a sénior és a városi építető felügyelő számadásaiból. 1742 és 1773 között Szeremsei Sámuel (szenátor majd főbíró), a város leggazdagabb kereskedője volt a Kollégium perceptorja.⁷⁷

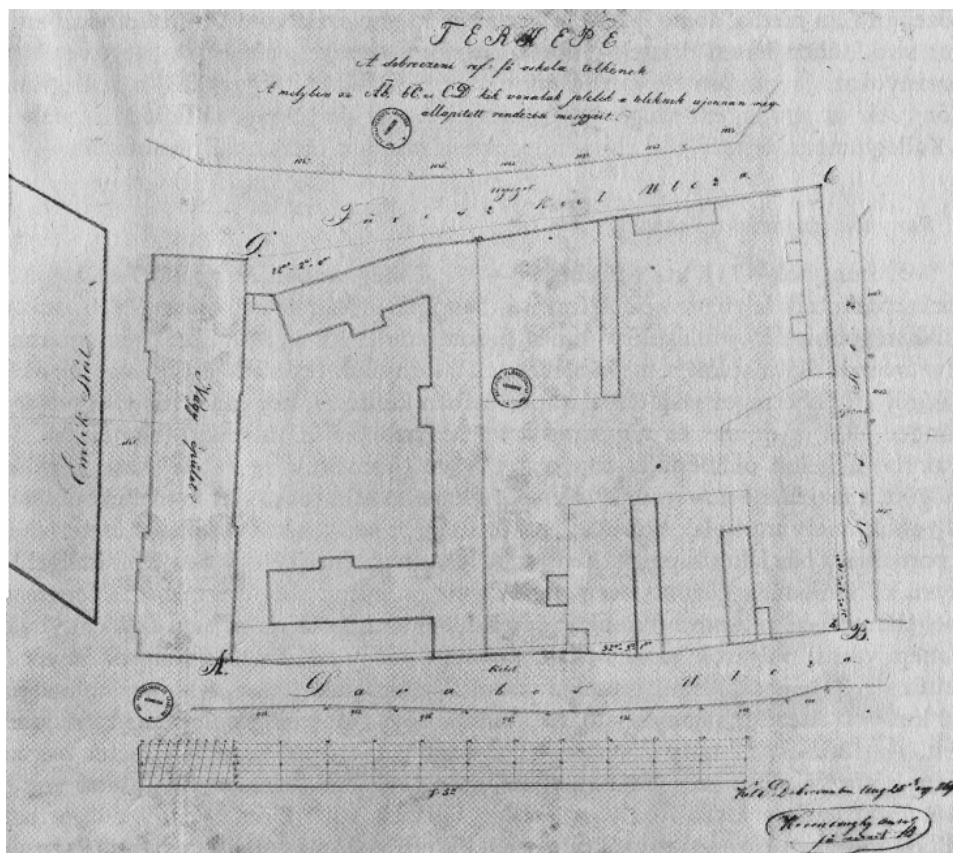
Szeremlei precizitásról tanúskodó számadásaiban mindig a „kimenetelnek rendi” cím alatt szerepelnek az épületre való kiadások. A negyvenes években véghezvitt átalakítások mértékére következtethetünk abból, hogy 1747 és 1749 között csaknem 6000 forintot – 5998 magyar forintot és 9 dénárt – költöttek épületekre.⁷⁸ Sem a korábbi, sem az elkövetkező évtizedekben nem találkozunk rövid időn belül hasonló összegekkel. 1747 júliusa és 1748 márciusa között került sor a régi „Theologicum Auditorium” felújítására. Az átépítés 1907 magyar forint 88 dénárba került. Ez idő tájt még mindig tekintélyes házat lehetett venni ezért az összegért Debrecenben, és a Kollégium összes fizetett alkalmazottjának együttesen, professzorokat és praecceptorokat is beleértve, kétezer forint alatt volt egész évi

készpénzjövedelme.⁷⁹ 1748 májusában 1434 forint 98 dénárt, júniusban 1432 forint 23 dénárt költöttek az új Bibliotheca és a közvetlenül közelében lévő kamrák kialakítására. Ezt 1749 áprilisában újabb 712 forintos kiadás követte.

2. Új könyvtárépület

Már Szűcs István említette várostörténetében, hogy a könyvtár újjáépítése előtt a könyveket helyszűke miatt több helyiségben kellett tárolni.⁸⁰ A negyvenes években az oktatás új igényeit követő felgyorsult könyvszerzeményezés következtében nem lehetett tovább halogatni a bővítést. Az új, két részből álló „Domus Bibliothecae” minden valószínűség szerint a lebontott terem szomszédságában építették föl. Magasabb, és alapterülete is nagyobb lehetett az előzőnél.⁸¹ A thékajelzetekből ismert 20 darab közel két méter széles könyvtartó állvány aligha férhetett volna el 10 x 7 méteresnél kisebb helyiségben. A méretarányos 10. ábrából ítélve, a könyvtár nagyobbik terme legalább ekkora volt. Ráadásul az ablakok⁸² és a falat díszítő festmények miatt⁸³ a thékákat nem állíthatták szorosán egymás mellé, ezért valószínű, hogy néhányat a terem belsejében kellett elhelyezni. A régi keleti szárny emeleti helyiségeinek belmagassága 1 öl 5 láb, azaz közel 3 és fél méteres (7. ábra). Kallós Kálmán rajzán jól látható, hogy az északi keresztépület és a keleti oldalépület találkozásánál lévő könyvtári helyiség ennél magasabb (4. ábra). Mivel az emeleti szobákat nem boltozták, a könyvvállomány elhelyezésére akár 4 méter magas thékákat, esetleg galériát is építhettek.⁸⁴ Valószínű, hogy a Szilágyi Sámuel által 1751-ben asztalos munkáért kiutalt összeg legalább részben a Bibliotheca könyvtartó állványainak munkadíja. Mind a kifizetett pénz, mind a munkavégzés időtartama rendkívüli feladatot sejtet: „Praesentibus recognoscalom, hogy Asztalos Tabajdi István Urammal Számot vetvén minden munkájiról mellyeket a Collegium számára dolgozott ab Anno 1748 mind a mai napig, találattott az ő kegyelme munkája mint a Specificatiobol ki tettett Summa Florenus Ungarus 594.”⁸⁵

Hatvani István 1749 novemberében az alábbiakban foglalta össze a könyvtárépítést indítványozó Szilágyi Sámuel érdemeit: „Ő maga felügyelt az egész épületre, irányította a kőművesek munkáját, az ajtók, ablakok, thékák, polcok arányairól, elhelyezéséről rendelkezett, az épület helyiségeinek előkészítését és pompás díszítésüket meghatározta, mely dolgokat mégsem vagyok képes méltóan összefoglalni, mert lehetetlen, hogy a szemlélő az új könyvtárakat megfigyelve ne találja az említetteknel többet. Nézzon szét tehát az olvasó... mérje fel mindazt ami könyvtárunkban van, hasonlóképpen ennek az egész emeleti építménynek folyosóit és kamráit melyek építéséről ez a jeles férfiú gondoskodott, kétségkívül egyet fog velem érteni.”⁸⁶ A XVIII. században egy-egy épület tervezőjének személye gyakran ismeretlen, és ha ismert, szellemi tulajdonának mértéke igen nehezen állapítható meg. Szilágyi Sámuel egyik tanítványa „szám és tértani” kéziratában a következőképpen definiálta az építészet lényegét: „A civilis architectura ollyan tudománya a mathematicusnak melly által a leendő épület formáját kitsiny Scalarul vett és a leendő épület minden részeihez proportionalis mértékkel, papirosra lineákkal le rajzollya ideáját, festékkal ki hasonlíttya és a meg kívántató mester embereket a Szerént igazgatván az épületet úgy fel állittya, hogy az erős, állandó, hasznos és szép

(10)

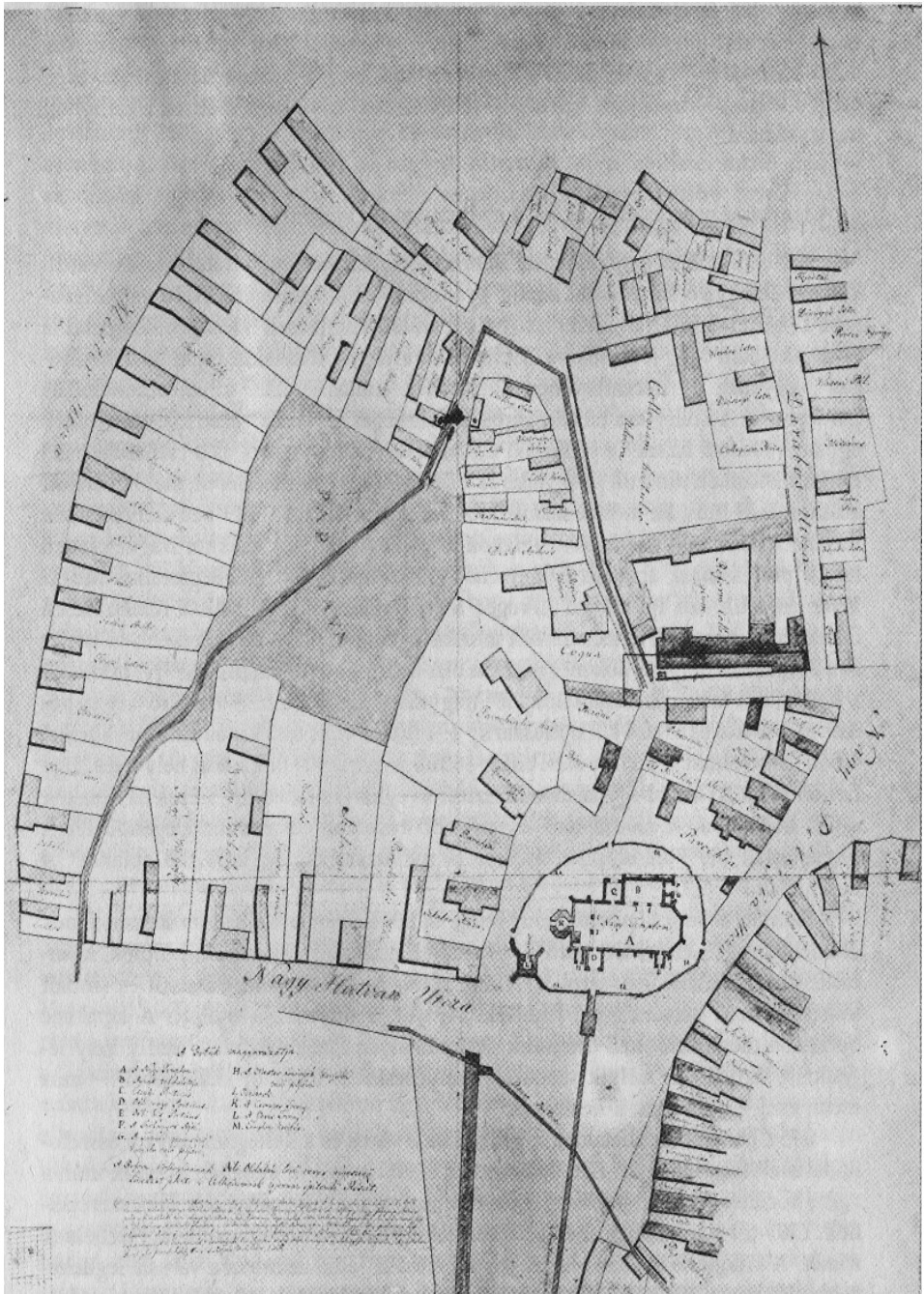
legyen.”⁸⁷ Ebben a korban tanult ember néhány építészeti alapkönyvből ugyanolyan szinten sajátíthatta el a mesterség elméleti fortélyait, mint az általa alkalmazott legjobb építész.⁸⁸ Így a megrendelő gyakran tekinthető az épület „szerzőjének”. Különösen indokolt ez a feltevése Piskárkosi Szilágyi Sámuel, a Debreceni Kollégium kísérleti fizikai professzora esetében, aki Leidenben keleti nyelvek mellett főként a matematika tanulmányozására törekedett és így valószínűleg látogatta s’Gravesande professzor „polgári és katonai” építészeti előadásait.⁸⁹ Tanszéki utóda Hatvani István – aki tanította is az építészet alapismereteit – egyedül az ő szerepéről emlékezett meg, – illetve az általa irányított kőművesekről – építőmesterről, pallérről, építészről nem. Bár tervrajzai nem kerültek elő a családi hagyatékból, bizonyos, hogy az Auditorium Minorhoz hasonlóan a könyvtárat is Szilágyi Sámuel tervezte.

A könyvtár berendezéséről helyiségleltárakból tudunk.⁹⁰ A kisebbik, előcsarnokszerű szobában („in atrio”) négy írópultot (pulpitus) használtak, melyek közül egyet 1753 után a nagyobbik helyiség nyugati oldalára vittek át. A könyvtárterem

közepén („in media domo”) három asztal és kilenc szék volt. A Bibliothecában a kor szokásához híven őriztek globusokat, festményeket, címereket, fegyvereket, ásványokat, és mindenféle kuriózumot. Ilyen „kiállítási tárgyakkal” a Kollégiumi Könyvtár az egyébként szegényes épület egyik látványosságává fejlődött, melyet a Kollégiumban érkező előkelő vendégeknek minden bizonnyal bemutattak.

3. *Kunyhók (tuguriolae, casae)*

A kunyhók 1711 után tűnhettek föl a Kollégiumban és az 1869-es átépítés során bontották le az utolsót. A forrásokban igen ritkán szerepelnek: XVIII. századnál régebbi előfordulásukról nincs tudomásunk. Az 1730-as években azonban elvértve már diáknaplók is megemlékeznek a kunyhók reparatíójáról, „meg deszkázásáról”.⁹¹ Lehetséges számukkal kapcsolatban kérdéses, hogyan férne el egy Nagy Sándor által (a domus és tugurium kifejezés azonosítása alapján) feltételezett 54 kunyhó a keleti oldalépület tövében, illetve többségük az északi keresztépület mögött, a mai hátsó udvaron. Itt cívisporták mellett fontos raktár és melléképületek is voltak, mely utóbbiak kellemetlen közelségére kedvezőtlen széljárás esetén még a parochiális ház lakói is panaszkodtak. Aligha képzelhető, hogy a togatus hallgatók ilyen körülmények között is versengtek volna a kunyhóberletért. A közhiedelemmel ellentétben az András templom és a Kollégium közötti téren nem diákkunyhók, hanem városi polgárok házai voltak. Kováts György rajza a tulajdonosok nevét is feltünteti (11. ábra). A kollégiumi javításokat végző mesteremberek elszámolásából 12 kunyhó létezése bizonyítható, de számuk egyes időszakokban ennél több lehetett. Az 1802-es tűz után egyetlen 18 öl 4 láb 3 hüvelyk, azaz 35,5 méter hosszú kunyhósor készült közös fedél alatt, melyben 1857-ben összesen 12 kunyhó volt⁹² (10. ábra). Ezek a kisebb vályog, esetleg faházak 1802 előtt néhány csoportban álltak, mint egy tüzeset jegyzőkönyvből kiderül, egymástól alig néhány lépésnyire.⁹³ A tűzkárról felvett jegyzőkönyvből látható, hogy minden kunyhó egyetlen diák személyes tulajdona volt – nem lehetett 3–8 lakója – és elsősorban az önálló, elmélyült tanulmányokat szolgálta. A Kollégium történetének egyes szakaszaiban egyenesen tilos volt a diákoknak kunyhóikban éjszakázniuk. Az 1792. majd az 1796. évi törvény szerint a contrascribának este 10 órakor ellenőriznie kellett, hogy a diákok kunyhóikból (tuguriolae) hálósobáikba (cubiculae) tértek-e.⁹⁴ Azonban maga a törvény keletkezése is arra utal, hogy a diákságban megvolt a hajlandóság, hogy kunyhóit lakóépületként használja. A diákoknak, mint privát praeceptoroknak is tilos volt kunyhóikban tanítani. Az 1792. évi XIX. törvény csak a professzorok tudomásával engedélyezi új kunyhók építését, illetve régiek eladását. Keresettségük, az általuk biztosított különleges kényelem, csendes tanulási lehetőség miatt visszaélésekhez vezetett. 1796. február 15-én például a professzorok egy jurátus (esküdt diák) ügyét tárgyalták, aki kunyhójának padlózatát, tetőzetét és falait rendbe hozta, de távozásakor ennek tetemes költségeit követelte a következő lakón. A túlon túl költséges munkálatokat a professzorok igyekeztek eltiltani és a kunyhókkal való üzletelést megfékezni.⁹⁵ Berendezésük az egyéni lehetőségtől függően változott. Szikszai Benjámint egy kanapét, 2 asztalt, 3 bőr széket, 1 vasalt ládát, edényeket, ruhaneműit, sőt 5 forint értékben „festett képeket” és 60-nál több

könyvet tartott kunyhójában.⁹⁶ Szikszai 1798-as kárjelentésében 54 forintra taksálta kunyhóját, de elpusztult ingóságai és készpénze értéke 417 forint volt – a több tucat könyvtári könyvet nem számítva! Abból a tényből tehát, hogy az 1802-es tűz utáni kárbecslés 4196 forint 27 krajcárban adja meg a deákok veszteségét, ezen belül a leégett kunyhók és ingóságok értékét, nem következtethetünk a kunyhók nagy számára.⁹⁷

4. A városi támogatás eltiltása és a nyugati szárny újjáépítése

A XVIII. század derekán mind Debrecen városa gazdasági iratai, mind a városi építető felügyelő számadásai között gyakoriak a Kollégium épületére való kiadások. 1740 júniusában a „defectusokat reparáló” kőművesek 35 napot dolgoztak a Kollégiumban. Még májusban a „Scholában a fogyatkozásokat reparáló Molnárokat”, ugyanez év decemberében a zsindegyházi javítását fizeti ki az oeconomicus perceptor.⁹⁸ A Kollégium tehát a város „közönséges házainak” azaz középületeinek egyike. („Városi házak” a parókiák, a patika, a vendégfogadó és a csapszékek is.) Közös lajstromon tüntetik föl a város és a Kollégium hentes mesterek által beborított ablakait is.⁹⁹ Mint az utóbbi számadásokból tapasztalható, 1749-ben Debrecenben még korántsem volt általános az ablakok üvegezése. Igaz, ugyanakkor Nagyenyeden még a professzorok ablakait is lantornapapírral fedték.¹⁰⁰ A Kollégiumban Müesz Péter és több női iparos (pl. Üveges Éva, Üveges Mária) mellett rendszeresen találkozunk hentesek és mészárosok munkavégzésével.¹⁰¹ (Az üvegesként, és általában az iparban dolgozó nők megjelenése bizonyára a kor új jelensége.¹⁰²) A mesterek a kollégiumi kamarák „ablakfiókjait” tölgyfából készítették.¹⁰³ Az alsó két nyílószárny 2–2 fiókos, a felső két nyílószárny 1–1 fiókos volt, de a kis auditorium ablakai 4 fiókosok voltak. A 6 könyvtári ablak 36 fiókjába pl. 900 ónkarikát helyeztek. Egy fiókon tehát 25 ónnal egymáshoz illesztett üvegkarika lehetett.¹⁰⁴ Ezek az ablakok a téli hónapokat kivéve a nap legnagyobb részében olvasáshoz elegendő fényt bocsátottak be. Volt időszak, amikor fa nyílászáró táblát, ún. „téli ablakot” is használtak.¹⁰⁵

Szintén a város építető felügyelője adott számot a Kollégium kemencéinek „foldozásáról”, „meg borításáról”, új kemencék építéséről, ajtózárok, kulcsok, kilincsek, vasalások csináltatásáról is. A Kollégium auditoriumait, classisait és szobáit külső tüzelésű kemencékkel fűtötték. Ajtajuk a folyosókra nyílt. A kemence borításon csempézést kell értenünk. Maradt olyan fazekas számla, amely helyiségenként sorolja föl, melyik szobában hány ócska és hány új „kályhával” – azaz csempével – burkolták a kemencét.¹⁰⁶

1752-ben az államhatalom megkísérelte a város és a Kollégium anyagi összefonódásának felszámolását. Ennek következtében egy rövid átmeneti korszak után a város közönséges házai között már csak az „uttzai fiu” és „leányi oskolák” szerepelnek. 1765-től már valóban az Egyházkerület hordozza a Kollégium anyagi terheinek zömét. A különféle fizetési tételek „egybemosása” által azonban a város a legnehezebb időkben, 1752 után is megtalálta annak lehetőségét, hogy az iskolát támogathassa, anyaggal, fuvarral és készpénzzel. Jellemző módon, hogy a Kollégium a 4 professzori lakást el ne veszítse, a segélyezés eltiltása után a város az egyház kezére

játszotta a tanári kar szolgálati lakásait, és e házakat a katolikusok feljelentését követő vizsgálat során is egyházi tulajdonnak vallotta.¹⁰⁷ 1786-ban a Helytartótanács utasítására felterjesztett *Relatio de fundationibus* is a Kollégium tartozékaként említi a professzorok lakásait. („Quatuor Separatae Domus quas totidem Professores inhabitant.”¹⁰⁸) Szeremlei Sámuel számadásai szerint 1750 és 1752 között a *kollégiumi kasszákból* 2409 magyar forintot és 88 dénárt költöttek épületekre.¹⁰⁹ A Kollégium azonban a városi támogatásra is nagyon rászorult, mert épületei közül csak az akadémiai tagozat közösségi funkciói szempontjából legfontosabb helyiségeket, illetve a „secessust” (árnyékszék) sikerült 1752-ig felújítani.¹¹⁰ A következő feladat a classisok és a lakószobák rendbehozatala volt. Ezt a munkát is 1751-ben kezdték el: augusztus 29-én épületekre 200 forintot, szeptember 14-én az elkezdett épület „continuatiójára” 300 forintot költöttek.¹¹¹ A hatalom beavatkozása tehát a legrosszabbkor, az átalakítás kellős közepén érte az iskolát, amikor fokozott mértékben szorult legfőbb támogatójára. A Kollégium „kevés vagyontárája” tagadhatatlan, hogy elég lett volna az épület fenntartására ha a várost el nem tiltják a kollégiumi alkalmazottak fizetésétől. Az 1742 utáni költségekben azonban a fundusok erősen megapadtak, másrészt, hogy az elveszett évi 2000 Rhénes forintot biztosíthatják „saláriumokra” ahhoz 33 ezer forint tőkére lett volna szükség. (Az akkor legális 6%-os kamat mellett ekkora összeg kölcsönzése biztosíthatta volna a fizetett alkalmazottak évi bérét.) A források szerint azonban a classisok a legrégebbnek tartott nyugati szárnyon olyan állapotban voltak, hogy átépítésüket az iskola végső veszedelmétől, felszámolásától rettegve sem halogathatták tovább. A Kollégium előtt hosszú távon egyetlen lehetőség mutatkozott: segélyek gyűjtésével és a megszerzett összegek tőkésítésével megteremteni az intézmény létalapjait. Rövid távon pedig a diákok filléreit is felhasználva minden erőt egyesíteni kellett az elodázhatalan feladatokra. A professzori kar ülésén meg is születtek „A Collegiumbeli házakban esni szokott romlásoknak ezután teendő megépítésekrül való projectumok.” A classisokról úgy határoztak, hogy minden tanulótól egy-egy garast fognak kérni, a deákokat pedig felszólították, hogy tőlük telhetően adakozzanak. A jövőben pedig „ha valami romlás lenne a’ ki kárt téssen törvény szerint építse meg.”¹¹²

A Kollégiumban tárolt szerszámok és építőanyagok jegyzékéből ítéltetően 1752 márciusára elég szerény anyagkészlet állhatott az építetők rendelkezésére: mindössze 96 „épületre való fa” és 310 szál deszka.¹¹³ 1752 májusában azonban Hatvani 15 000 téglát vásárolt – ezerenként 4 vonás forintjával.¹¹⁴ 1754 szeptemberére a professzorok végképpen belátták, hogy saját erőből nem tudják bevégezni a classisok újjáépítését. Ez a munka ugyanis jóval többbe került mint az várható volt, ezért a kurátorokkal egyetértésben úgy döntöttek hogy a baljós külső körülmények ellenére a magisztrátushoz fordulnak segítségért.¹¹⁵ A kor viszonyait hűségesen tükröző, bár a helyzetet kissé dramatizáló segélykérő levél Piskárkosi Szilágyi Sámuel fogalmazásában maradt ránk: „Mint hogy az Abeces, Declinista és Conjugista gyermekeknek Classisaik az Oskolánkban annyira el rongyollottak, hogy sem tetejét, sem falait foldozni már nem lehetett, ezenn kívül a tanulógyermekeknek számok is annyira meg szaporodott, hogy az említett Classisbelieknek majd egy negyed résznek a Classisokbann bé nem férvén, azoknak ablakai körül álongottak... azért azonn épületet még minek előtte magábann is öszve omlott volna,

kéntelenítettünk el rontani és azoknak helyére más Classisoknak építéséhez kezdeni. Probáltattuk ugyan kő műves Mesterekkel ha lehetett volna avagy tsak leg alább falait orvosoltatni, de mivel fundamentoma nem volt, úgy hogy néhol tsak egy lábni mélységre volt a fal a földben, és a régiség miatt a téglák is elporlottak: így az említett kő műves Mesterek correctioját semmiképpen magokra nem vállalták. Ilyen erőnk felett levő építés esvén azért a nyakunkban, a' mint Szegénységünktől telhetett azonn Classisok építését el kezdtük, de annak végben vitelére tellyességgel tehetetlenek vagyunk. Minthogy pedig azonn Classisok ezenn Nemes Városnak gyermekeibül állanak, és így azoknak hasznát egészen a Civisek fiai vészik, igen kevés kívül valók lévén még ezen apróbb Classisokbann: alázatossan Instalunk a Tekintetes Nemes Tanáts előtt méltóztassanak ezenn Szándékunkbann bennünket mind téglával, mind homok és téglá hordó szekerekkel, de kivált valamelly költséggel is, hogy a Mester embereknek fizethessünk segíteni".¹¹⁶ Azonnali gyors segítségre utal a levél hátoldalán olvasható feljegyzés: „Adódott a Nes Tanáts által ekkor Száz 100 Rhen forint.”

Szeremlei perceptor számadásaiban 1754 után csökkentek az építési kiadások. 110 és 360 forint közötti összegeket azonban 1754–55-ben is több alkalommal fordítottak az épületekre – két év alatt összesen 1220 forint értékben. A nyugati szárnyon és ezen kívül néhány classisban elvégzett munkálatokról szerencsére nem kell óvatosan találgatnunk az iménti apróbb tételek alapján. A Kollégium tartozásait az 1754-es építkezés után Kováts György geometra összesítette 1755 decemberében. „Kőműves Mester Jenovai (!) János uram által építetett Classisoknak és szobáknak Quadrát öl számra való fel mérése:

„Az épületnek részei nevezetesen	Quadrát ölek	Quadrát lábak
A Tornázt fala	64	16½
A Classisok és Szobákk a tornázt felől való fala	65	31½
A Classisok és Szobákk Hátulsó fala	70	4½
A Gráditsnak az udvar felől való fala	16	10½
A Gráditsnak két végén való falak	7	28½
A Gráditsnak alatta egy darab fal	1	
Három köz falak a bóthajtáson	13	18
Három köz falak mellyek egészen fel mennek	36	30
Felső tornázt végi egy darab fal	1	13½
Classisok bóthajtása	66	26
Alsó tornázt bóthajtása	18	28
Felső tornázt bóthajtása	20	8
Gradits felett való bóthajtás	4	21
Három kémény	20	
	Summa	410 20
Felső szobáknak Pádimentomozása	44	18
Padláson való Pádimentom	48	11
Az Auditorium felett való Pádimentom	43	20
	Summa	136 13,, ¹¹⁷

Az épület 10. ábrán feltüntetett adataiból következően a 410 quadrát ölnyi (1476 m²) falazás azt jelenti, hogy az egész nyugati oldalszárny újjáépítésére sor került. A classisok és szobák 70 quadrát ölnyi hátsó fala – az épület magasságát figyelembe véve – szintén az egész 32 méter hosszúságú épületrész újjáépítésére utal. Ráadásul a 410 quadrát öl falazásáról és 136 öl pádimentomról Kováts György geometra által készített számla nem előzetes kalkuláció volt, hanem a munka elvégzése után készült, és Genovai János „maurer meister” aláírásával hitelesítette, hogy a neki járó 1437 Rhénes forintot át vette.

Ezután 1755. május 24-én 11 szekér meszet, 26-án 13 ezer téglát vásároltak. (A korabeli legelterjedtebb téglaméret 30 x 15 x 6 cm volt). Még ebben az évben újból 13 ezer téglát árát utalták ki, majd augusztusban szerződést kötöttek egy Conservatórium („Fa tartó Magazin”) felállításáról és zsindelezéséről.¹¹⁸ A nyugati oldalépület befejezését jelezheti, hogy 1755 augusztusában Ösz Mihály asztalos hat szobának „a’ mellyek a’ Nap nyugati oldalon vagynak” padlásáért és az emeleti szobák előtti folyosó megdeszkázásért 20 vonás forintot vett föl.¹¹⁹ 1757 novemberében Szeremlei Sámuel „a’ Tertia Classisban” dolgozó kőművesek és napszámosok bérére 50 forintot adott át a szénioroknak.¹²⁰ Ezzel zárult az épület történet második nagy korszaka, amely megújította a Kollégium legrégebb, és az oktatás szempontjából legfontosabb részeit. Mostoha, és egyre reménytelenebb külső körülmények között, amikor az ország „privilegizált” és „restringált” vármegyéiben legfőljebb kevéssé tartós vályog vagy faépületet engedélyezett a Helytartótanács, gondosan ügyelve arra, hogy a protestáns középületek ne tölthessenek be térben messze ható „jelképi funkciót.”¹²¹

Az ötvenes évek végének utolsó vállalkozásáról 1759. március 28-án határozott a professzori kar és Szeremlei Sámuel. Újból Genovai Jánost bízták meg, készítsen tervet a déli főépületnek a többi oldalhoz hasonló átépítéséhez. A tervekészítés előtt meg kellett vizsgálni az épület fundamentumának teherbírását is.¹²² A nevéből ítélve olasz származású Genovai János a negyvenes években tűnt fel Debrecenben. (A város számadásai között előforduló névváltozatai Jenovein, Gyenuvai, Genovai, Genuwai.)¹²³ A század második felében szintén jövevények, Csermák Vencel kivételével főként német építőmesterek vállalkoztak a helyi feladatokra: közöttük Dreszler, Brezlau, Rachbauer nevű mesterek. Száz évvel később azonban már előfordult, hogy egy debreceni kőműveslegénynek „remek” feladatként 1200 személyes színházat kellett terveznie!¹²⁴ Genovai tervrajzának (8. ábra) sajnos csak a nagy és kis Auditorium közötti része maradt ránk. A ténylegesen elvégzett munkáról sem emlékeznek meg a kollégiumtörténeti források: 1759–60-ban „épületre és egyéb költségekre” 474 forintról számolt el Szeremlei Sámuel, akinek feljegyzéseiben 1760 után évekig nem is szerepelnek építési kiadások. A professzorok által kiutalt zsindelekészítő, kőműves, asztalos, üveges, fazekas, ács és kovács számlák csupán apróbb folyamatos javításokról tanúskodnak.¹²⁵ A szénior kezelésében lévő kassza „Expensa circa Aedificia...” című összesítése szintén filléres kiadásokat regisztrál.¹²⁶ Az anyagi nehézségek mellett a Kollégiumi főépület XVIII. századvégi leírásokból ismert állapota is arra utal, hogy ezt az 1759-es nagyszabású tervet nem hajthatták végre. A déli főépület lebontásakor 1803-ban nem sikerült kideríteni az építmény korát, külső állapotát azonban minden forrás katasztrófálisnak ítéli. Egy

századvégi debreceni diákköltő epigrammája a nemzedékeken át halogatott újjáépítésen ironizált,¹²⁷ Robert Townson angol utazó pedig 1793-ban düledező menhelyhez hasonlította: „Szabálytalan, ódon és roskatag, nagyon hasonlít a mi szegényházainkhoz, amikor már olyan állapotban vannak, hogy le kellene bontani őket s eladni a bennük lévő elavult anyagokért.” A jó szemű, de korántsem rokonszenvező idegen azonban megérezte és a tárgyilagosság kedvéért megjegyezte, hogy: „gyakran az ilyen gyászos épületekben nemcsak mély tudást lehet szerezni, hanem a szellem is itt tanult meg ragyogni képzeletdús alkotásokban.”¹²⁸

III. PÉCHY MIHÁLY MŰVE: AZ ÚJ DÉLI FŐÉPÜLET

Az anyagi források megrendülése után sem szellemében, sem külsejében nem sikerült egészen megújítani a Kollégiumot. Bár az a század utolsó éveiben már havonta vizsgálták a helyiségek állapotát,¹²⁹ az épületek minden erőfeszítés és folyamatos karbantartás ellenére lerongyolódva érték meg a Türelmi Rendeletet és az 1791-es országgyűlést követő kedvezőbb időszakot. Az új egyházpolitikai helyzetben már nem kellett az iskolák elvételétől tartani, a gyülekezetek teherbírása pedig az agrárkonjunktúra következtében valamelyest megnövekedett. Ez bátoríthatta föl a debreceni és a pataki Kollégiumok előljáróit, hogy szinte egy időben határoztak az újjáépítésről.¹³⁰ A debreceni déli főépület lebontása tehát nem az 1802. június 11-i tűzvész kényszerű következménye volt. Az Egyházkerület ülésén Péchy Imre főkurátor már 1801. április elsején felvetette, hogy „a collegiumban lévő classisok, kivált a’ mellyekbe a gyengébb gyermekek járnak olyan szorosak, hogy azokban jó móddal el sem térnek, de ha eltérnének is, nem lehet egy Tanítónak két vagy három száz gyermeket úgy tanítani amint kellene.”¹³¹ Augusztus 7-én az épület megvizsgálása után a kurátorok megállapították, hogy a déli sor lebontása elkerülhetetlen. A Városi Tanács ezért még augusztusban 2000 ezer téglát ajánlott föl. Az Egyházkerület 1801. október 6-án határozott a Kollégium ínségének „publicálásáról”. Részint szívhez szóló egészségügyi indokkal – a déli soron a földszinti helyiségek „nedvesek, egészségtelenek... nyavajákat, gyakran halált is okoznak” – részint pedig szűkösségére és helyrehozhatatlan állagára hivatkozva: „el düléshez és magában való öszve omláshoz nagyon közelébb.”¹³² Az események felgyorsulását jelzi, hogy 1801. december 13-án Péchy Imre már a Consistorium elé terjesztette „a’ Collegium ótska és elroskadt déli része helyett tétetendő új épületnek rajzolatját”, Péchy Mihály tervét.¹³³ A főkurátor rendkívül energikusan intézkedett: már az új év első napjaitól kiterjedt levelezést kezdett olcsó építőanyagért.¹³⁴ 1802 februárjában érkezett Debrecenbe Péchy Mihály válasza a tervét ért bírálatokra. Anyagbeszerzési gondok miatt azonban az 1802. esztendőről elhalasztották az építkezést.

1802. június 11-én szokatlanul száraz, szeles időben a fél várost elemésztő katasztrófa tette visszavonhatatlanná a Consistorium kezdeményezését. Debrecen 1564 óta legsúlyosabb megpróbáltatását szenvedte: csak az eklézsia kára 150 000, a Kollégiumé 26 412 forint volt.¹³⁵ A professzorok már az épület füstölgő üszkei között tanácskoztak, és úgy vélték, hogy a 2000 főnyi ifjúság elszéledése volna a legnagyobb kár ami a Kollégiumot érhetné, ezért a tanítást szükség esetén akár

szabad ég alatt is elkezdik. Szerencsére a könyvtár, az auditoriumok és a classisok épésében maradtak, a feljegyzések szerint még székeik sem pusztultak el.¹³⁶ A „megsirathatatlan romlás” országos részvétet keltett: Szabolcs Vármegye olcsó épületfát ajánlott, Darabant Ignác görög katolikus püspök erdeiben kedvezményes favágást engedélyezett.¹³⁷ A Consistorium ülésén november 22-én Péchy Mihály tervei közül kiválasztották a legalkalmasabbnak látszó ún. III. projectumot, majd elrendelték, hogy az ócska épület bontását februárban, az építkezést pedig tavasszal kell elkezdni. „Bau Inspectorként” Szántai Mihály álmosdi geometrát alkalmazták. A tervezés szakaszában felvetődött, hogy a Kollégiumnak a város szélén új, tágasabb telket kellene keresni, jelenlegi szűkös helyét pedig kaszárnya építésére fordítani. A kerület azonban egyházi, pedagógiai és városképi szempontból elvetette a merész ötletet. A Consistorium nevében Péchy főgondnok először Rachbauer József helyi mesterrel tárgyalt, végül a váradi Eder Jakabbal és vejével, Huzl Konráddal állapodott meg, „a’ ki nem tsak a költségeket sokkal kevesebbre tette, hanem próbáltabb mester is amannál.”¹³⁸ A bontást 1803. február 7-én kezdték, az épület középső szakaszán, hogy amíg lehetséges, a két auditoriumot tanításra használhassák.

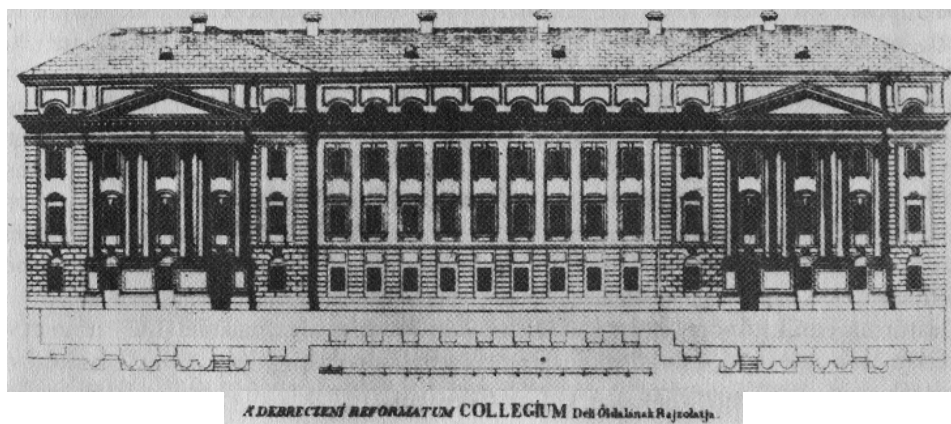
A bécsi katonai-mérnöki akadémián képzett Péchy Mihály már 1809-ben Győr várparancsnoka, majd mérnökari tábornok volt, egy olyan korszakban, amikor a katonai-műszaki oktatás színvonala jóval fölülmúlta az „architectura civilis” szintjét. Ráadásul tanulmányai során megismerkedhetett egy fejlett építészeti kultúrával, többek között Fischer von Erlach művészetével. Összesen hat tervet készített a Kollégium épületéhez. A Consistorium eleinte háromemeletes épületet kívánt – az első két vázlatot ezért utasították el –, Péchy viszont joggal számítva anyagi nehézségekre, eleve két emeletet tervezett. A megalósult épület és az elutasított tervek egyik legszembetűnőbb különbsége az volt, hogy Péchy eredetileg az épület középső tengelyében (az egyik változaton) díszes erkély alatt helyezte el a főbejáratot.¹³⁹ Az elfogadott III. terv elkallódott, szerencsére legfontosabb információit tartalmazza a minden bizonnyal Péchy által fogalmazott „Contractus szerént való conventio a’ Debretzeni Reformatus Fő Curatoratus és N. N. Kőműves mester között, mimódon építődjék a’ Reformatus Collegiumnak Délről való újabb épülete.”¹⁴⁰ A leírás kötelező érvénnyel, precízen és egyértelműen rögzíti a kivitelező kötelességeit, az épület három fő részénél külön-külön felsorolva. A két oldalsó rizalit „kívülről nézvé a’ Szimmetria végett majd éppen egy forma.” Magasságuk 9, hosszúságuk 13, szélességük 10 öl, a középső szakasz hossza 16 öl, szélessége 8 öl 4 láb. (1 öl = 6 láb = 1,896 m; 1 láb = 12 hüvelyk = 0,316 m) Mindhárom épületrész közepe – illetve „prolongatioi a nevezetesebb lineáknak” a contractus szerint „mozdulhatatlan tzövekkel” jelölendők. Előírás volt minden „szegeletet” különös gonddal ellenőrizni, hogy pontosan 90 „gradust” mérjenek, és a falat nem szakaszonként, hanem „horizontaliter” építeni minden két láb után „vízmértéket vévén”. Legalább 5–6 lábnyi fundamentumot kellett készíteni, és ennek kijelölt magasságát cövekeken előzetesen felróni. A tervező azzal a lehetőséggel is számolt, hogy az altalaj nem megfelelő keménységű. Ezesetben kő lábakra kellett alapozni, „a’ mellyeknek lyukaiban tölgy fa pilóták verettetnek.” (A pilóta alul megvasalt hegyes cölöp.) Ezeket a kőlábakat azután egymással is össze kellett kapcsolni.

Szintén Péchy javaslata volt, hogy a fundamentumot kő hiányában tanácsos a leg-erősebben kiégetett téglából rakni. A műleírásban az alapok mindenütt fél lábbal szélesebbek, mint a rajtuk lévő falak, amelyek emeletenként fél-fél lábbal vékonyodnak. (Így a középső tractus a földszinten 3 láb 6 tzoll, az első emeleten 3 láb, a második emeleten 2 láb 6 tzoll.) Péchy megkívánta, hogy az építmény szilárdsága növelésére a szokásoktól eltérően nemcsak a sarkoknál, hanem „körös-környül zár vasok” legyenek a falakban. E vas kapcsok – ismert korabeli nevükön „vonóvasak” – beépítését a boltívek fölött is előírta, sőt a tervezett oszlopokba helyezett vasrudak végeit a boltívek, falak, és „szegeletek” vasaival is egymáshoz kellett rögzíteni. Mint Péchy írja, takarékoságból szokás volt a felső szinten „szorító vas” helyett tölgyfát alkalmazni : „ezt én az olyan épületbe, melynek Seculumokig kellenék tartani jónak nem ítélem; mivel tsak 100 esztendő múlva is enné meg a szű a’ tölgy fát, elég kára lenne...” Az elfogadott terv szerint a baloldali rizaliton három bejárat volt 4 lépcsős kögrádcscsal. A „contractus szerint való conventio” kívánalma az is, hogy a quadrirozás nyílásai két tzoll mélyek és egymástól három tzoll távolságra legyenek „nem tsak mészben, hanem a’... kiszöktetéséből a téglának, vagy kőnek”. A csepegés és nedvesség ártalmait ellen a falat az alapok fölött kemény faragott kővel kell borítani és hasonló szükséges az oszlopokon is. Az osztálytermekben a szellőzés biztosítására „ventillátorokat”, az egész fal hosszán átérő, télen eltömíthető üregeket kellett hagyni. A bal szárnyépület lépcsőházába dór kő oszlopokat tervezett „a Vignola proportiója szerint.” A Nagy Auditoriumnak eredetileg csak a déli részére szándékozott karzatot állítani. A jobboldali rizalitban a contractus alapján a keresztboltozások osztálytermek el is készültek, a „fedél alá feljáró grádcscot” pedig nem fából, hanem jól kiégetett téglából rakták. Péchy a keleti lépcsőházat eleve egyszerűbbnek képzelte, mint a Nagy Auditoriumhoz vezető nyugatit. A középső rész földszintjén 4 hatalmas osztálytermet alakított ki a belső udvar felől bejáratral és „pitvarral”, az első emeleten pedig a két lépcsőház felől 1–1 „pitvarral”. A második emelet középső részének egészét a könyvtár foglalta el, amelynek termeit Péchy thékákkal tanulófülkékre akarta tagolni. Tartalmazza a leírás az esőlevezető csatorna, a latrina, a pléh párkányok, a kemencék és kémények követelményeit is, sőt arról is rendelkezett, hogy a vakolás után az egész épületet „veres fa héj színre” kell festeni. A tervező annak is tudatában volt, hogy a gyakorlatban kellemetlenségek adódhatnak, ha az épület két szárnya – a Nagy Auditorium és a Kis Auditorium között nincs „belső communicatio.” Ezért vetette föl néhány ajtó vágatásának lehetőségét. A terv revíziójának autográf fogalmazványában¹⁴¹ azt javasolta, hogy a Nyugati oldalon a lépcsőket kőből készítsék, és a nyugati lépcsőház csak a Nagy Auditoriumig vezessen, mert a „ház hijjára” (padlására) járashoz elég a keleti lépcsőház is. (Az utóbbi módosítás megvalósult.) Péchy Mihály akusztikai, esztétikai és fűtési szempontokból javasolta a Nagy Auditorium karzatjának elhagyását mivel szerinte itt anélkül is könnyen elférne 900 ember. Ugyancsak e revízióban vetődött föl, hogy a Bibliothéka belmagasságát legalább 25 lábnyira szükséges emelni, ugyanis galéria nélkül idővel lehetetlen volna megoldani a raktározást. Az egész épület összhatását előnyösen változtatta meg az a szintén megvalósult utólagos módosítás, amely „a fedelet az egész épületben egy forma magasságra és szélességre vette.”¹⁴²

A Kollégium újjáépítésére hatalmas összeg, 1802-től 1807-ig 62,476 rhénes forint, összesen pedig 81,631 forint gyűlt össze.¹⁴³ Az építkezést mégis már 1803-tól anyagi gondok hátráltatták. A szintén építkező, segélykérő patakiaknak is csupán a gyülekezetenkénti és házankénti gyűjtés lehetőségét ajánlhatták a Tiszántúliak. A Kollégium professzorai és rektora 1806-ban már nyomtatott körlevélben serkentették az adakozók buzgalmát, mert az addig gyűlt szép summa elfogyott „minekutánna a materialéknak arra három, sőt négy annyiba ment, mint elsőbe vevődtek.”¹⁴⁴ Tárgyaltak a pénzhíányról az 1806. január 11-i Egyházkerületi Gyűlésen is.¹⁴⁵ (1806 januárjában 100 ezüst forint értéke 147, júliusban már 184 papírforint volt.¹⁴⁶) A Kollégium építésének kezdetétől fogva gyorsuló infláció odavezetett, hogy 1811-ben a papírpénzt névértékének ötödére értékelték, és ez Fazekas Mihály perceptor számadása szerint igen súlyosan érintette a Kollégium kasszáit.¹⁴⁷ Huzl Conrad, Sárvári Pál és Kováts György 1805-ös „Interimális Computusából” ítéelve 1805 nyarán még lendületesen és viszonylag zavartalanul haladt a munka: június 18-ig „kubik ölenként” 9 forintjával számítva Huzl több mint 7000 Rhénes forint értékű munkát végzett.¹⁴⁸ Augusztus 11-én azonban Huzl kőműves mester a kamara intézkedésére hivatkozva a fizetségek megjavítását kérte. A megváltozott körülmények hatására mondhattak le 1806 nyarán a Péchy-féle 3 ajtós, dór oszlopos, díszes lépcsőházzal. 1807-ben tovább romlott a Kollégium helyzete: az építető kassza ekkor már 14,000 ezer forinttal volt adósa a tőkepénztárnak.¹⁴⁹ Minden nehézség ellenére 1807. augusztus 22-én a professzori kar ülésén örvendetes eseményt jelentettek: „A kőművesek... a magosságot elérvén discretiót kívánnak.”¹⁵⁰ Tunkel Ferenc szolnoki ácsmesterrel már az előző hónapban megállapodtak a tetőszerkezet elkészítéséről 6720 forint értékben.¹⁵¹ Tunkel vállalta, hogy a szükséges anyagot úgy fogja elkészíteni, hogy azt a Kollégiumnak tetsző minőségben 1808 Húsvétja és Pünkösdje között szállíthassák. Ez időtájt kerültek sorra az épület külső díszítésének munkálatai. Az épületszobrászati feladatokra először egy Meyer nevű kőfaragóval szerződtek, de mint Sárvári Pálnak a kökurátorhoz küldött leveléből kiderül, elégedetlenek voltak tudásával: az oszlopok lábazatát „Corinthiai” helyett toscanai rend szerint készítette. Ekkor a legfontosabb esztétikai kérdésnek az oszloprendek szépségét tekintették, ezért Sárvári közbelépésére a faragványokat ki kellett cserélni, mert „az ahoz értők a hibát észre fogják venni.”¹⁵² Ezután alkalmazták Meyer helyett Frank Lőrincet és Kristóf Mártont. (Frank Lőrinc a Nagytemplomi munkálatoknál is oroszlánrészt vállalt.) A cserepezéssel Fleischmann pesti mestert bízták meg. 1808-ban azonban a falazás késedelme miatt még Tunkel ácsmester sem kezdhetett a fedélszék elkészítéséhez.¹⁵³ Mint a professzorok újabb segélykérő leveléből tudjuk, 1809 tavaszán a tetőhöz szükséges anyagok készen és helyben voltak. Ebből a tényből, illetve Péchy Mihály augusztus 9-én kelt és a villámhárító elkészítésének módját taglaló leveléből B. Révész Ágnes arra következtet, hogy a tető e két időpont között 1809 nyarán készült el.¹⁵⁴

1808 februárjában Huzl Konrád már sokadjára ostromolta az egyházkerületet a „contractusban tett alkú szerént való fizetése jobbításáért”, illetve állítólagos kárai megtérítéséért.¹⁵⁵ Bár az építető kassza időről időre teljesen kiürült, sőt eladósdott,¹⁵⁶ a Kollégium vezetői kénytelenek voltak engedni. Így történt 1811 augusztusában is, amikor jegyzőkönyvbe vették, hogy a „N. Váradí Architectus

Huzli a' véle tett alkú szerént nem akarja tovább a Collegiumot építeni¹⁵⁷. Ezúttal a Dunántúli Kerület 16,660 forintos hatalmas adománya segítette ki a tiszántúliakat szorult helyzetükből. Huzl 1812. május 18-i kimutatását azonban a „hátralévő Kőműves és Napszamosokra teendő Költségekről” már nem fogadták el, mert Simonffy Sámuel a Kollégium kurátora 1812. jún. 2-án Rabl Kornél gyöngyösi mesterrel állapodott meg a munkálatok befejezéséről és a „szoros felvigyázásról.”¹⁵⁸ Rabl (Rábel, Rabli) mestert csaknem az egész építészettörténeti irodalom Károly néven említi, holott minden aláírásánál a Cornely, vagy Cornelius névváltozatot használja. A véle kötött alku záradéka előírja, hogy ha a „napszamosok drágasága szembetűnképpen szünni fog” köteles lesz áraiból engedni. Az épülettörténészek egybehangzó állítása, hogy a nyugati főlépcsőház Rabl önálló terve alapján valósult meg.¹⁵⁹ Ez az épület egyik joggal bíralt részlete. Annak ellenére azonban, hogy a földszinti folyosó és az első emeleti lépcsőfeljáró belső térhatása kissé nyomott, túlzás Rabl mestert azzal vádolni, hogy sikerületlen beavatkozásával elszegényítette az épület legfrekvenciáltabb pontját.¹⁶⁰ Kétségtelen, hogy a Péchy tervezte oszlopok helyett a téglából rakott drabális pillérek más ízlésvilágot képviselnek. Az is tény, hogy Rabl elgondolása az épület egészének szellemétől idegen, főként ha Péchy művészetének finomságához, a külső homlokzat nemes arányaihoz hasonlítjuk. E lépcsőház egy összegző és egyben kibontakozó korszak provinciális építőgyakorlatának, az alföldi késő barokknak és korai klasszicizmusnak állított emlékművet. Erénye, hogy helyi gyökerekből sarjadt – mint Medgyessy tenyeres-talpas alföldi Vénusza – és vaskos „debreceniségével” a maradandóság érzetét kelti a szemlélőben. Ifjú Bibó István szerint a morva származású Rabl a többi külföldön tanult mesterhez hasonlóan képes volt bonyolult feladatok megoldására, de stílusának alakulását a megrendelő protestáns építető közösségek hagyománytisztelete határozta meg, és ez az igény a kezdetlegesebb anyagok és technika diktálta formák továbbélését eredményezte.¹⁶¹ Néhány kompromisszumos megoldás ellenére az épület külső szépsége, egyedisége Péchy Mihálynak köszönhető. Összhatása nyugodt, harmóniát sugárzó. Az érett klasszicizmus legmonumentálisabb hazai épületei nélkülözik a Kollégium derűjét. Csöndes elmélyülés hangulatát kelti a hátsó, kissé szegényesebb kialakítású északi homlokzat is, a város minden zaját kiszűrő belső udvar felől. Az épület a klasszicizmus szabályai szerint áttekinthető, mégis részletgazdag. Tökéletes egyensúlya a két mozgalmasabb oldalrizalit és az egyszerű ritmusú középső rész pompásan összehangolt arányain alapul. A két szélső szimmetrikus épületrészen 5–5, a közepén 9 nyílástengely látható. Az oldalrizalitok közepén lévő 3 ablaknyílást 6–6 korinthoszi féloszlop veszi közre, úgy, hogy a három ablak közül a középsőt jobbról-balról 2–2 páros oszlop keretezi (12. ábra). A 6–6 oszlopot a második emelet fölött timpanon koronázza. A déli homlokzat északihoz viszonyított mozgalmasságát jó részt ezek a függőleges vonalak adják, ugyanis a belső udvar felől függőleges tagolás alig érvényesül. E déli főépület nyugati és keleti homlozatára szintén 5–5 tengely került, azaz emeletenként itt is 5–5 ablak nyílik. Az épület első és második emeleti ablakai tengelyenként egy-egy közös, mélyített tükörben helyezkednek el.¹⁶² E tükrökhöz hasonlóan a quaderezés következtében érvényesülő fény-árnyék hatások is élénkítik a felületet. Az első emeleti ablakokat az épület ritmikáját gazdagító szemöldökpárkány díszíti. A rizalitok földszintjén 5–5, a második emele-

(12)

ten 3–3 emberfejemű zárókő látható. Ezek eredetije helyett a legutóbbi felújítások során újak készültek, így a nyugati rizalit egykor egyéni arcvonású zárókövei csak B. Révész Ágnes leírásából ismertek.¹⁶³ Nem lehettek értéktelen alkotások, hiszen valósággal megtermékenyítették Medgyessy Ferenc képzeletét: „gyermekkorom óta áhítattal néztem ezekre a szép, komor, lapidáris, széles vonású fejekre. Később pedig, hogy szobrász lettem, sejtelmességük vonzott...” Éppen ezért keserítette el a művészt, hogy a 400. évfordulón végzett felújításkor nem sikerült a zárókövek épségét megőrizni. A „gondos kézzel faragott, klasszikus ízű, görög bölcsféléket ábrázoló monumentális nagy köfejek” megsemmisültek.¹⁶⁴ Ugyanitt, az első emeleten a 2–2 széles szemöldökpárkányra szimbolikus faragványt helyeztek.

A már említett négy hatalmas méretű teremmel együtt összesen 19 tanterem, két auditorium, a könyvtár, a széniori hivatal és lakás, az egyházkerületi közgyűlés terme, vegytani laboratórium és levéltár, összesen 33 helyiség kapott helyet az új épületben.¹⁶⁵ Jóllehet a főépület már 1809-ben tető alatt volt és a homlokzat felírta szerint: „Helv. Hitvallást tartó magyarországi eklézsiák és jöltevők adakozásából épült 1803-tól 1816-ig”, 1816-ban még számos költséges belső munkát hátra volt. Így váratott még a Nagy Auditorium és a Bibliotheca berendezése is. A Nagy Auditorium – a mai Oratorium – volt az új déli szárny egyetlen boltozatlan helyisége. Stukatúrájának fa anyagát a szolnoki Tunkel Ferenc 1814-ben a helyszínrre szállította, majd a mennyezetet Rabl Kornél fejezte be, feltehetőleg 1817 tavaszáig.¹⁶⁶ Az Egyházkerület elképzelései a Nagy Auditorium funkciójáról a munkálatok közben változtak meg, mert házon belül is egyre inkább szükségesnek látszott egy „minden egyéb haszonvételtől elválasztott szent hely”, ha a templomokban nem férne a diákság.

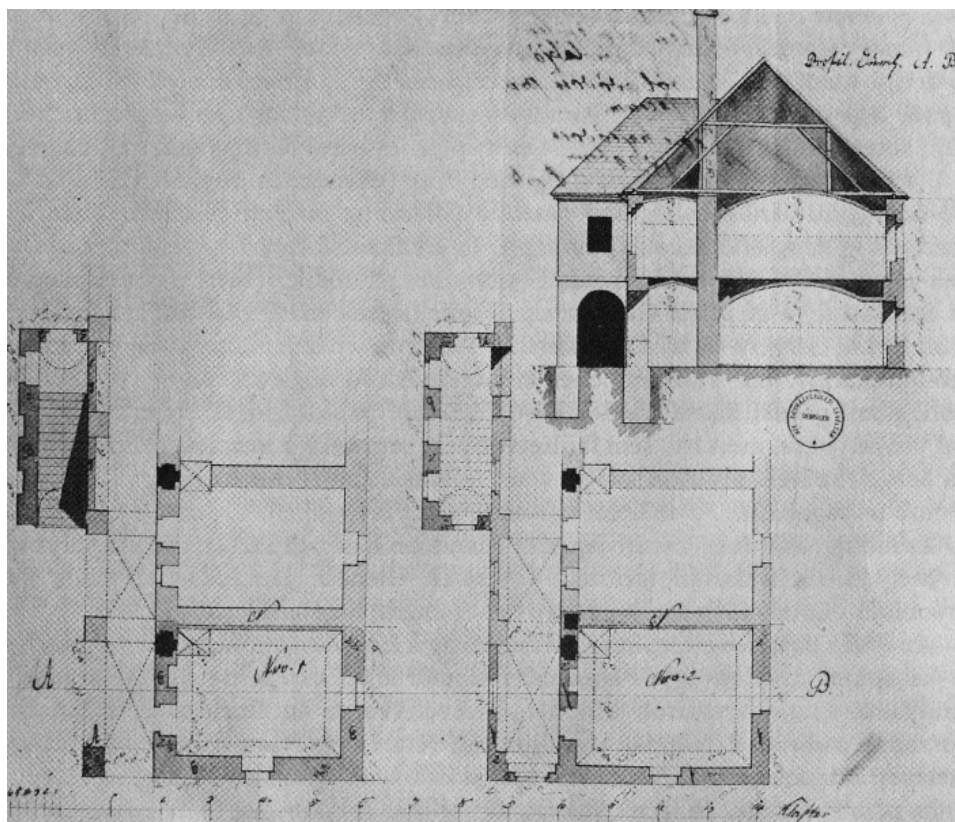
A Kollégium kurátora Rakovszky Dániel 1823. május 28-án kötött szerződést Dohányosi József debreceni asztalosmesterrel az Oratorium asztalos- és ács munkáira. A contractus pontosan körülírja a megrendelő és a vállalkozó kötelezettségeit. Dohányosi a kettős szószéket 110, a karzat két csigalépcsőjét 100, „tizen négy egész

oszlopnak... a' Jóniai Rend szerint massiv tölgyfából leendő készítését" 82 forintért, az egész megbízást 2000 forintért vállalta. A terem tehát Péchy tervétől eltérően nemcsak a keleti (bejárat felőli) hanem az északi és déli oldalon is karzatot kapott. A kettős szószerék egyikét tölgyfából, a jón oszlopfőket hársfából készítették – az utóbbiaknál azonban Dohányosi csak a „kép faragó” keze alá dolgozott. A millenniumi időkben az Oratórium „fehérré festett karzatát magyar stílusú tulipántos virágdísz” ékesítette.¹⁶⁷ A berendezés egyébként 1825-ben, az orgona 1830-ban készült el.¹⁶⁸ 1825 után a legsürgetőbb teendővé a könyvtár berendezése vált, melynek régi bútorzata alkalmatlan volt arra, hogy ilyen hatalmas helyiségben állítsák föl. Kornis Gábor asztalosmester 1825-ben elutasított árajánlata után¹⁶⁹ az Oratóriumban kitűnően helytálló Dohányosi Józsefet alkalmazták. 1827 novemberében csak az északi, udvar felőli teremrész thékának és galériának elkészítésével bízták meg. 1950 forintért 20 dór oszlopot, két feljárt,¹⁷⁰ és körül a falak mellett „egymással öszve illő” thékákat kellett készítenie.

A thékákat a szerződés alapján hamuszínűre festették, de a Milleneumi értesítő arról tudósít, hogy a Bibliotheca oszlopai fehérek voltak.¹⁷¹ A Könyvtár e kitűnő debreceni mester révén meglehetősen puritán berendezést kapott, mennyezetfreskó és előkelő padlóberakások nélkül. Mindez nem az építetők bárdolatlanágából következett. Nem felejtkezhetünk meg az infláció szorongató tényéről, illetve arról sem, hogy Debrecennek a fillérenként összegyűjtött adományokból két pusztító tűzvész után (1802, 1811) a korai klasszicizmus mai napig országosan is jelentős két hatalmas köépületét szinte egyszerre kellett létrehozni.

A Péchy-féle építkezés előtt 1803-ban a déli épülettel érintkező keleti szárnyon két, a nyugati oldalon egy helyiséget kellett lebontani. A keleti rész helyreállítása 1823-ig váratott magára. A tervrajzot a pallérral való előzetes alkudozás és megállapodás után 1823 szeptemberében juttatta Sárvári Pál az illetékesek kezébe.¹⁷² Az új épületrész (13. ábra) tervrajzának hátoldalán saját kezűleg róttá föl: „A' collegium napkeleti régi épületeinek pótlékjáról adódott projectum. Végre hajtottott 1824-ben.”

1829-től egyre több nyugtalanságot keltett az új épület mögött „zsugorodó ó tanoda”. A Consistorium már ekkor küldöttséget rendelt az omladozó épület vizsgálatára.¹⁷³ Az Egyházkerület augusztus 10-én tárgyalta e küldöttség jelentését, amely képtelen volt dönteni renoválás, vagy új épület emelése között.¹⁷⁴ 1830-ban Köhler György kőműves készített tervet a három szárnyépület megújításáról,¹⁷⁵ majd 1832-ben Ercsey Dániel kezdeményezte, hogy amennyiben renoválásra nem volna pénz, legalább a keleti oldalszárny fedelét kell megjavítani.¹⁷⁶ Ekkor már olyan súlyos volt a helyzet, hogy a diákok egy részét kénytelenek voltak a városban elszállásolni,¹⁷⁷ 1841-ben pedig fel kellett tölteni a nedvességtől használhatatlan alsó szobákat. Az ó épület összesen 48 helyiségének némelyikét – különösen a földszinten – egyébként is csak raktározásra használhatták¹⁷⁸, 1841-ben az Egyházkerület végre elhatározta, hogy az egész ócska épület és az oratorium padlásának sorsát a nagy hírű pesti építész, Hild József szakvéleményétől teszi függővé.¹⁷⁹ Mivel Hild ígért látogatása elmaradt, Pollack Ákost hívták meg, aki kijelentette, hogy az ó épületre költeni vesztegetés volna¹⁸⁰. 1845-ben anyagiak hiányában mégis további toldozásra kérték Köhler Györgyöt,¹⁸¹ majd az Oratorium mennyezetének javításával

(13)

Povolny Ferencet, a híres hortobágyi köhíd tervezőjét bízták meg.¹⁸² Az ó és új épület megrongálódott fedelének ügye szintén a hatvanas évekig húzódott. Csak 1861 tavaszán közölték a sajtóban az ajánlati felhívást, de igen rövid időn belül, 1861 októberében el is vették a munkát.¹⁸³ A ó épületet 1862-ben 26,336 forintért fedelezték.

1. A diákság szállás- és higiénés körülményei

Annak ellenére, hogy az új főépület a bentlakók jó harmadának elfogadható szállást adott, a XIX. század végéig a legfontosabb egészségügyi feltételeket vizsgálva nem változott lényegesen a diákság helyzete. Hiába tárgyaltak például újból és újból arról, hogy a Kollégium udvarán jó vizű kutat kell ásatni, az 1801-es és 1802-es döntések ellenére még 1847-ben is a városból kellett hordani a ivóvizet.¹⁸⁴ Szentgyörgyi József 1817-ben tudósította az egyházkerületet, hogy „a betegszobákban a gyermekek szánakozásra méltó elhagyatásban szoktak lenni mind a helyre, mind a szolgálatra nézve” és főként az alsó classisokból sokan betegszenek meg

ivóvíz nem léte miatt.¹⁸⁵ Ebből a szempontból egyébként az egész debreceni polgárság – a magyarországi városiakok többségéhez hasonlóan – veszélyeztetett volt. Az első artézi kutat 1837-ben fúrták Debrecenben.¹⁸⁶ Az árnyékszékek és csatornák állapota is sok gondot okozott. Az Egyházkerület 1816-ban úgy határozott, hogy az új „Secessus” (árnyékszék) építése előtt pesti és bécsi laktanyákat kell megvizsgálni, milyen gödrökkel oldják meg, hogy „az elemésztés véghez vivődjön.”¹⁸⁷ 1815-ben Földi János kollégiumi gazda a főbíróhoz intézett beadványában írja: „mind addig nem lehet a collegiumhoz jó és alkalmas canalist csinálni, míg az az egész városon lévő víz vevő árkokkal össze nem kötődik... mert p.o. a’ Collegium régi Secessusából ki menő Canalisnak a’ feneké csak másfél lábball magosabb az Eskütt Kontz Gergely Úr házáinál kimenő Tsatorna fenekénél, mely nagyon kitsiny ilyen munkára... és a’ Város népének kell szenvedni a dögletes szagot.”¹⁸⁸ 1888-ban a kollégiumi gazda, Rózsa Sándor hasonló okból panaszkodott, főként a Darabos utcai viszonyokra, mert itt „sem faültvények, sem kertek nincsenek... hanem van ezek helyett az átelleni soron sok öszvezsufolt lakás, az ilyenkor össze gyűlni szokott légrontó anyagokkal... s az utcai csatorna rossz levegője.”

Ez idő tájt az udvari csatornákat az állandóan használt szivattyús kút folyóvíze már meglehetősen tisztán tartotta, de ennek ellenére „az épületnégszög közé felnyomuló csatorna-lég semmi esetre sem mozdítja elő a lég jóságát.”¹⁸⁹

Az érvényben lévő törvények mindvégig a hagyományokhoz híven intézkednek az épület minden egyes részének, sikátorának, csarnokának, udvarának és kamrájának tisztántartásáról, külön megkövetelve az auditoriumok, a classisok, hálószobák padlóinak, falainak tisztogatását, rendszeres felmosását és gyakori szellőztetését. Mindezekért első sorban a szolgadiákok inspectora volt felelős.¹⁹⁰ A falakat, ha nem is évente, de igen gyakran meszelték. A takarítást és az udvar seprését kb. 100–120 szegénytanuló végezte.

A dolgozó, lakó és alvóhelyiségül egyaránt szolgáló kollégiumi szobák berendezése a XIX. század második felében sem sokat módosult a XVIII. századi állapothoz viszonyítva. Igaz, ekkor már minden szalmazsákot ágyon helyeztek el, de a kollégiumi gazda még 1888-ban is nehezményezte, hogy a ruhásszekrények hiánya miatt a ruhák fali fogasokon porosodnak.¹⁹¹

IV. AZ ÉPÜLET JELENLEGI FORMÁJÁNAK KIALAKULÁSA

1. A Vasél Alajos tervezte három épületszárny

1865 után Balogh Péter püspök végre felismerve, hogy a Kollégium ezt a megoldhatatlannak látszó feladatot sem odázhatja tovább, döntésre szánta magát.¹⁹² A Kollégium tanárai részletes programot készítettek, amely minden elvárást tartalmazott a leendő új épületek helyiségeire és tantermeire vonatkozóan,¹⁹³ a városi tanáccsal pedig újból kijelöltették a Kollégium telkét. Az első sikertelen építészeti tervpályázat után már magasabb (500 és 300 forintos) díjakat tűztek ki, aminek eredményeként a bírálóbizottság – megkövetelve néhány fontos módosítást – elfogadta Vasél Alajos tervét. Végrehajtására Gál Józseffel és Szombati Istvánnal kötöt-

tek szerződést 1870 áprilisában. A vállalkozók eredetileg 159,075 forintos ajánlatát palafedelezés, a kőfaragás és a vaskályhák beszerzésének átvállalásával sikerült 13,017 forintra mérsékelni.¹⁹⁴ Az építkezést 1870 február végén kezdték, így május 5-én kerülhetett sor az alapkőletételre. Az építető bizottság ekkor úgy döntött, hogy az emeleti helyiségeknél tervezett fa stukatúr helyett vas síneket alkalmaz. Ez a változtatás 16,000 forint többletkiadással járt. A költségek fedezetét gyűjtéssel kívánták előteremteni, olyan módon, hogy a tiszántúli egyházközségek akkora összeget ajánlottak meg, amely megfelelt egyháztagjaik tíz éven keresztül fizetett évi 2–2 krajcárnyi önkéntes adományának. Ennek reményében vettek föl a Bécsi Osztrák Földhitelintézettől záloglevelekben 125 ezer forintot. A zálogleveleket 106 ezer forintért sikerült értékesíteni, majd a kölcsönt 1900-ig félévenként törlesztették.¹⁹⁵ Debrecen városa 1,5 millió téglát és 10 ezer forintot ajánlott föl, de az építető bizottság így is sorsjegyek kibocsátására kényszerült, amely végül 34,584 forint hasznot hozott.¹⁹⁶

Az anyagi gondok elhárultával alig öt év alatt, 1875 januárjára teljesen el is készült a három új épületrész, ezzel a Kollégium elnyerte ma ismert formáját. Vasél Alajos hűségesen követte az építetők kívánságait: munkájának legnagyobb erénye, hogy az általa tervezett szárnyak harmonikusan illeszkednek Péchy Mihály épületéhez, sőt egyes részletei javítanak a déli főépületnek az udvar felől kissé sivár hatásán. Míg Péchy főleg a főhomlokzat díszítésére fordított figyelmet, Vasél éppen ellenkezőleg, az épület belső udvar felőli karéjának törekedett – az anyagi lehetőségekhez mérten – elegáns formát adni. A nyugati oldalszárny 23 nyílástengelyű, a hosszabb, keleti oldal 28 tengelyű. Hosszúságuk 25, illetve 29 öl. E két szárnyépület erőteljes horizontális hangsúlyaival optikailag megtéveszti a szemlélőt és az udvart a valóságosnál jóval mélyebbnek mutatja. A keleti és a nyugati oldal udvari homlokzatának mindhárom szintjén kellemes hatású tágas oszlopcsarnok húzódik (14. ábra), amelyet csak 1938-ban üvegeztek be érthető okokból, de az esztétikum rovására. (A diákoknak télen a havas jeges folyosókon 50–60 métert kellett megtenniük a mellékhelyiségekig.) A keresztépület udvari homlokzatának tekintélyes méretű öt nyílástengelyes középrizalitja két szélső tengelyében bejárati kapu van. A quaderezett földszinti rizalitrész fölött 6 dórjellegű pilléren timpanon nyugszik. Ennek belső részében olvasható az épület „Orando et laborando” (imádkozzál és dolgozzál) jelmondata. A keresztépületnek három lépcsőháza van: két szélén, illetve a középrizalitban. A középső, díszteremhez vezető reprezentatív lépcsőházat a kor divatja szerint öntöttvas oszlopok tartják, az itt lévő kolosszális méretű Petőfi-szobor méltó elhelyezésére azonban a Kollégium előtti tér sem volna túlzottan tágas. Huszár Adolf Petőfi szobrának bronz színűre festett gipsz mintáját az intézmény 1883-ban kapta ajándékkul. Látványa csak a földszinti alulnézetből hat nyomasztóan, a díszterem magasságából a lépcsőház szűkösségéhez szelődül. A kétszintes belmagasságú díszterem mindkét végében vas oszlopokon álló karzat volt. A nyugati oldalon lévőt az 1938-as ünnepségek előtt lebontották.

2. Új épületek

A hagyományos református kollégiumok nemcsak tanuló és lakóhelyet biztosítottak elemi szinttől az akadémiai tagozatokig, hanem fokozatosan intézményesülő formában táplálták is növendékeiket. Az egymás mellett élő korosztályok közösségi életének kereteit a XX. századra már olyan számú intézet és intézmény adta, hogy ezek az új kor színvonalán csak jelentősen kibővített épületekben felelhetek meg feladataiknak. A legsürgetőbb egy korszerű tápintézet emelése volt, a Kollégium hátsó udvarán. A fenntartó hatóság Csűrös Ferencet kérte föl, hogy tanulmányozza az ország legmodernebb intézményeit. Tapasztalatait felhasználva tervezték és 1910 szeptemberében át is adták a vízvezetékkel, villannyal, étellifttel felszerelt új konviktus magasföldszintes épületét.¹⁹⁷

A következő feladat egy új Főgimnázium építése volt, melynek munkálatait 12 tagú bizottság irányította, élén gr. Dégenfeld Józseffel. A kor neves építészei közül a bizottság Pecz Samu műegyetemi tanárt, az Építőművészek Szövetségének elnökét kérte föl a tervezésre. Az építés vezetésével Nagy Károly műegyetemi adjunktust, a helyszíni ellenőrzéssel Borsos József városi főépítésszt bízták meg. A kormányzat két alkalommal 300 ezer koronás segélyt, Debrecen városa pedig 400 ezer korona hozzájárulást adott, azzal a kikötéssel, hogy az építkezés és a Kollégium ügyeibe továbbra is lehessen beleszólása. Az Egyházkerület és a Város törvényhatósági bizottsága közötti egyezmény alapján Debrecen a kollégiumi gazdasági tanácsban 2, az igazgatótanácsban 4 tagsági helyet kapott, illetve további 4 tagot küldött az építettő bizottságba. Az egyezmény kimondta, hogy az Egyházkerület a Főgimnáziumot állami kezelésbe soha nem fogja adni. Az építettő bizottság 29, jórészt debreceni vállalkozóval szerződött. Az iskola helyén 1911 szeptemberében kezdték el a bontást és 1913 novemberében már használatba is vehették az épületet. Az új Főgimnázium 8050 m² telken létesült. Karai Sándor igazgató avatási beszédében joggal mondhatta, hogy az új épület mindennel rendelkezik, amit a tudomány és technika a pedagógia szolgálatába tudott állítani¹⁹⁸ (1. ábra). A napfényes tantermekben automatikus fűtésszabályozó működött, a szellőztetésre pulziós elektromotor szolgált. A padlózat hézagtalan azbesztből, a táblák üvegből készültek, a tágas folyosókra ivóvízszökőkutakat helyeztek. A földrajzi, természettani és természetrajzi előadótermek vetítőkkel, villanymotorral járó sötétítőfüggönnyel, a tanári asztalok a különféle kísérletekhez szükséges gáz- és vízcsapokkal lettek felszerelve. Minden szertár mellett kényelmes tanári szoba volt. Két, óriási műteremablakos rajzterem és hatalmas tornaterem létesült. A felső és alsó tagozat külön könyvtárat kapott, a tanári szoba mellett dolgozószobának berendezett szabadpolcos könyvtári helyisége volt.

3. A négyszáz éves jubileumtól napjainkig

Az egyházkerület vezetői a négyszáz éves jubileum alkalmával, méltó megemlékezésül maradandó művészi értékkel gazdagították a Kollégium épületét. A kor kitűnő és elismert képzőművészeit, Beck Ödön Fülöpöt, Borberek Kovács Zoltánt, Debreceni Tivadart, Medgyessy Ferencet, Nagy Sándor Jánost, Pásztor Jánost és

Pátzay Pált kérték föl 22 darab 50 x 75 cm-es bronz dombormű elkészítésére.¹⁹⁹ A földszinti árkádok alatt elhelyezett alkotásokat a Kollégium történetéhez szorosan kötődő személyekről, nagy patrónusokról, tudós professzorokról, híressé vált debreceni diákokról mintázták. Megörökítették Szegedi Kiss István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Apafi Mihály, Maróthi György, Hatvani István, Sinai Miklós, Szikszai György, Domokos Lajos, Mándi Márton István, Budai Ézsaiás, Péczely József, Kazinczy Ferenc, Kerekes Ferenc, Lugossy József, Török Pál, id. Révész Imre, Jókai Mór, Baksay Sándor, Balogh Ferenc, Dégenfeld József és Ady Endre nevét. A megbízott művészek jól ismerték a Kollégium múltját, így jellegzetes egyéni stílusuk érvényesülése révén változatos, mégis egységes szellemű és hangulatú művek születtek. E huszonkét kiemelkedő értékű műalkotás mellett található az udvaron Milotai Nyilas István, Török Pál és B. Zsigray Mihály domborműve. Mélius Péter, Huszár Gál, Szenci Molnár Albert és Komáromi Csipkés György ugyanekkor a debreceni egyetem előtti téren kapott szobrot. A Kollégium falait az utcai fronton és a lépcsőházban Kálvin, Zwingli, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Kölcsey Ferenc, Arany János, az első világháborúban elesett honvéd teológusok, Baltazar Dzsó, Móríc Zsigmond és Szabó Lőrinc emléktáblája ékesíti.

A déli épületrész Oratóriumhoz vezető lépcsőházának hatalmas 110 négyzetméteres felületén Gáborjáni Szabó Kálmán szokatlanul élénk tónusú kollégiumtörténeti freskói láthatók. A művész – a felszabadulás után a Képzőművészeti Főiskola tanára – itáliai tanulmányútján kedvelte meg a XIV. századi freskófestészet tüzes színeit. Sajátkezű feljegyzései szerint 1938 nyarán hihetetlen intenzitással dolgozott, mészből és folyami homokból kevert nedves vakolatra. Eljárásának sajátja, hogy a mészkristályok száradásuk előtt magukba zárták a festékrögöket, amelyek a kvarcsemekkel együtt szinte világító hatásúak.²⁰⁰ Bár a falfestmények nem illeszkednek egészen zavartalanul az épület klasszicista stílusához, a Rabl tervezte sötét lépcsőháznak díszére válnak, egyes részletei pedig – mint a „rézmetsző diákok” az üveg anyagszerűségének ábrázolásával – a freskóműfaj legnehezebb technikai problémáinak megoldásával tűnnek ki. Ugyanennek a lépcsőháznak egyik zugában látható Torockai Oswald Hatvani professzorról készült hangulatos üvegablaka. Szintén a 400 éves jubileum alkalmával, 1938-ban létesült a Nagykönyvtár melletti parányi könyvtári helyiségben a Csokonai-szoba, a költő emlékmúzeuma.²⁰¹ A berendezés és a színes üvegablak – Csokonai mellképével és a régi kollégium képével – szintén Torockai Oswald iparművész munkája. A kissé zsúfolt kiállítás rangos műkincsek, Rippl Rónai, Izsó Miklós, Ferenczy István Csokonairól készült alkotásai mellett tárlókban a költő néhány eredeti kéziratát is bemutatta. Az emlékszoba üvegablaka feltehetőleg még a háború alatt megsemmisült, ezután a kiállított tárgyak az egyes kollégiumi gyűjteményekbe kerültek. Az Egyházkerület tehát az 1938-as tatarozáskor, azon túl, hogy a műemlékjelleget tiszteletben tartva egy nagyszabású nemzetközi ünnepség megrendezéséhez méltóvá tette a Kollégiumot, az épületet annak történetében páratlan mértékben gazdagította műkincsekkel.

Az 1938-as jubileum alkalmával kezdett nagyszabású munkálatok során azonban nem végezték el a négyszög alakú főépület teljes felújítását. Ráadásul a Kollégium az 1944-es bombázások során károsodott is: a Péchy-féle épületrész felső

emeletén repedések keletkeztek. Ezért 1967-ben a VII. Budapesti Zsinat a Kollégium felújításáról határozott. Előzetes becslések szerint a munkálatok az egyház anyagi erejét messze meghaladó összeget, kb. 30 millió forintot igényeltek, így a Zsinat térítés ellenében felajánlotta az államnak az 1913-ban felépült Péterfia utcai Főgimnáziumot, illetve a tatarozás céljaira létrehozta az ún. Jubileumi Alapot. A teljes felújítás során el kellett végezni az eső és szennyvízlevezető rendszer, illetve a központi fűtés cseréjét is. A munkát Rados Jenő műegyetemi tanár és a VÁTI²⁰² tervei alapján 1967 és 1974 között végezték. Ekkor bontották le a hátsó udvaron a földszintes betegszobákat, helyükre szűkös tornaterem került. Ugyanekkor a hátsó udvaron – ahol már 1940-ben kettő, sőt középen három emeletet húztak a Konviktus magasföldszintjére – 1971-ben a fűdémrendszer megerősítése után elkészült az egész harmadik emelet. A Református Gimnázium 1972-ben ide költözött át a Főgimnázium épületéből.²⁰³

*

„Ha valamit mégis hoztam a magyar Mindenségből, azért hozhattam, mert életem legelsőkorában millió benyomásban öröködött meg az a múlt, amely ezekhez a falakhoz fűződik, az a múlt amelynek örök szimbóluma számomra ez az épület” – vallotta Móricz Zsigmond.²⁰⁴ A történelmi falak, melyek között népi sarjadékok tízezrei növekedtek föl, valóban szimbolikus erejűek: fogadtak erdélyi fejedelmeket és Habsburgokat, az Országgyűlés közöttük taszította le trónjáról a méltatlan uralkodóházat és itt született törvény a földosztásról.

De a Kollégium épülete azért is figyelmet érdemel, mert a Nagytemplommal együtt egy régió legjelentősebb középülete lévén a századok során a környék építészeti ízlését is meghatározta. Az építésében, javításában részt vevő helyi mesterek között valóságos iskolát teremtett. A hazai protestantizmus hasonlóval alig dicsekedhet. A magyar romlás századaiban a nemzetfenntartó templomok és iskolák kevés kivétellel a népi építészet alkotásaiként létesültek. Nem az örökkévalóság igényével, hanem a legnagyobb realitássá vált létbizonytalanság kényszerében. A pusztító török időköt követő restauráció a Debreceni Kollégiumnak alig emberöltőnyi gyarapodást engedett. Az ország többi protestáns közösségének ennyit sem. A barokk reprezentáció és propaganda „palota templomai” között az el nem kobzott tapasztott falú iskolák és templomok fenntartói a bürokrácia végeláthatatlan útjain folyamodgattak az építkezés kiváltságáért. Az utolsó mentsvár, Debrecen sorsa ebből a szempontból minden nehézsége ellenére kivételes volt. Az országos helyzetet az jellemzi, hogy még a sorsfordító Türelmi Rendelet is kimondta, hogy protestáns gyülekezet tornyot nem építhet. Ebből a megalázó szorításból támadt országszerte az igény annyi nádfedeles sáralkotmány után maradandó nemes anyagból építkezni, és lett az új, nemzetivé vált klasszicista stílus egyik legkoraibb és legszebb megvalósulása a Debreceni Kollégium – Péchy Mihály alkotása.

G. Szabó Botond

JEGYZETEK

1. TtREL I. 35. d. 1.
2. Révész Imre: A Debreceni főiskoláról. MPEIF 1870. 289.
3. A „szobákban lévő károknak megbecsülése” c. jegyzék például így sorolja föl a károkat: „Ház 1ső. Egész ajtó felestitül. Ház 3. Egy padlásdeszka.” L. TtREK R 3922/II. 4. Egyes vidékek tájnyelvében egyébként a legutóbbi időkig használatos volt a régi értelemben vett nagy- és kisház a nagy- és kisszoba jelölésére.
4. Többek között Nagy Sándor is (Nagy Sándor 1940. 106.) diáktréfából eredezteti e szóhasználatot. Ez esetben az üveges és kályhás mesterek hivatalos számlái szintén a diáknyomorúságon ironizálnának. L. pl. TtREL II. 26. a. b.
5. HBmL IV. A. 1013 g. No. 200. Jellemző módon még Jókai is „iszonyú palotának” nevezi első révkomáromi osztálytermét. (Idézi Szilágyi Ferenc: Deákok tüköre. Bp. 1986. 30.) Zoltai Lajos adatgyűjtése szerint (Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. 1. rész. A Debreceni Déri Múzeum Közleményei 11. Debrecen 1938. 32.) Debrecenben még a görög kereskedők *emeletes* áruszínjét is palotának nevezték.
6. Sági Lajos: Debrecen település és építés története. Debrecen 1972. 99.
7. A domonkos zárdára vonatkozó feltételezést l. Zoltai Lajos: Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén. Debrecen 1925. 30. A fáfolatot l. Debrecen I. 122.
8. B. Révész Ágnes : A Debreceni Református Kollégium. Bp. 1945. Bölcsészdoktori értekezés, kézirat. TtREK R 3510. Barcsa János: A debreceni kollégium épületének története. DPL 1905. 798–819. Varga Bálint: A kollégium épülete. Gimn. Ért. 1894/95. Balogh István: Debrecen. Bp. 1958.
9. Szücs István 1871. 195.
10. HBmL IV. A. 1011/a. 3. k. 109. és Debrecen I. 535. és a 114. jegyzetpont.
11. Balogh István: i. m. 18.
12. Barcza József: Bethlen Gábor a református fejedelem. Bp. 1980. 126.
13. Kemény Lajos: Alvinczy Péter életéhez. ITK 1904. 366.
14. Balogh Ferenc 1911. 69.
15. Karai Sándor: A főgimnázium építésének története... Gimn. Ért. 1913/14. 12–13.
16. HBmL IV. A. 1011/a. 14. k. 64. és Szücs István 1871. 623.
17. HBmL IV. A. 1013a. 1.
 1662-ben "Város szükségében való építésre költöttek eö kglmek f. 94. / 28" (Azaz 94 forint 2 dénárt.)
 1663-ban "Város szükségében való éppítésen költöttek eö kegyelmek f. 407 / 9."
 1665-ben "Varos szükségére, Éppítésre, vasarlasra minden egyéb költségek ... f. 245/81."
 1666-ban "Varos szükségére, Éppítésre, Téglá, Mészre, deszkara, vasalásra, s magok salariumja s mind expensaja ö kk ... f. 571. / 86."
 1667-ben "Varos szükségére, építésre, vasalásra fl. 1457/60."
 1668-ban "Varos szükségére, építésre, Kantor hazara, vasarlasra fl. 1042 /43."
 1669-ben "Varos szükségére építésre egyeb Expensakra fl. 320 / 39."
 1670-ben "Varos szamara épített kő boltokra s egyéb épületekre ... fl. 929/31."
18. Uo. évenként kimutatva.
19. Debrecen I. 245.
20. HBmL IV. A. 1011/a. 15. köt. 72. és 81.
21. Báthori Mihály: Hangos trombita... Debreczenben, Karancsi György által, 1664. 149.
22. Barcsa János 1905. 93. Ezt a gyűjtést azonban téves volna kizárólag az építkezés támogatására érteni, úgy, amint az a kollégiumtörténeti irodalomban a legutóbbi időkig szokásban volt. L. Nagy Sándor: 1933. 329.
23. HBmL IV. A. 1011/a. 15. köt. 388.
24. Varga Bálint: i. m. 369.
25. Uo.
26. HBmL IV. A. 1011/a. 15. köt. 109.
27. A legpusztítóbb tüzek évszámai: 1531, 1548, 1561, 1564, 1580, 1640, 1656, 1681, 1719, 1723, 1727,

- 1746, 1755, 1759, 1764, 1776, 1791, 1802. L. Sápi Lajos: i. m. 17–28. és Roncsik Jenő: A tűz pusztításai Debrecenben. Bp. 1939.
28. „Oktató és vigasztaló praedicationok mellyek Debreczen varassanak 1640dik esztendőben, tűz miatt lett siralmas pusztulásában ki bocsáttattak Kis Mariai Veszelin Pál ... által.” Debrecen, 1641. TtREK R 543 Elemzését I. Fekete Csaba: Magyar Ierusalem ... Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1980. évi évkönyvéből. Debrecen 1983.
29. TtREK R 543 3.
30. Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Bukarest 1974. 165.
31. SRK II. tábla a Kollégium legrégebb helyszínrajza 1759-ből.
32. TtREL I. 1. p. 7. doboz XVIII. Balogh Ferenc (i. m. 66) szerint egy hold és 1405 négyszögöl, azaz 10813 m².
33. TtREL Egyházkerületi jegyzőkönyv 1870. máj. 5. 17–19.
34. Pl. Balogh István: i. m. 18.
35. B. Révész Ágnes: i. m. 80. és a 21. jegyzetpont. A Beregszászi Pál által adományozott rajz elkallódott.
36. Bibó István, ifj.: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978. 562.
37. Módy György: A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. Debrecen 1984. 43.
38. „In turricula vero super porta meridionali sunt tres campanae” Az 1784. évi „Relatio de foundationibus” szövegéből idézi Tenke Sándor: A debreceni kollégium gazdálkodása Szeremley Sámuel perceptor idejében. Debrecen 1978. Bölcsészdoktori disszertáció. A Szerző tulajdonában. 93. és 52. jegyzetpont.
39. „Az 1802dik esztendei tűz által esett kára a’ Debr. Ref. Collegiumnak.” TtREK R 3922/II. 1.
40. TtREK R 898 ty
41. A keleti szárnyhoz toldott lépcsőház pontos mérete 3 öl 5 láb x 1 öl 2 láb.
42. Nagy Sándor, 1940. 106.
43. Szűcs István 1871. 622.
44. TtREK R 3922/II. 2. „A N. Collegium eladandó jószágainak inventáriuma.”
45. TtREK R 719/I. 17. „Az Auditórium felett való padimentom 43 quadrát öl 20 quadrát láb.”
46. Szilágyi Sámuel: Oratio funebris ... Museum Helveticum, Tiguri, 1746. 249.
47. Vita Zsigmond: Az enyedi kohó. Bp. 1986. 204-205.
48. Zoltai Lajos: Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A Debreceni Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Közleményei. 8. füzet. Debrecen 1937. 10.
49. Az epigrammák szövegét többen lemásolták. Legismertebb közülük Weszprémi István publikációja: Ma-gyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. IV. köt. Bp. 1970. 1029–1033. A Weszprémi által kihagyott két verset is megőrökíti Tabajdi (Sáska) János kézírata: TtREK R 1558.
50. TtREL II. I. e. 1.
51. TtREK R 3922/III. 1.
52. Arany János: Bolond Istók. Második ének 24. vers.
53. Szilágyi Ferenc: Deákok tüköre. Bp. 1986. 33.
54. TtREL II. 1. d. 2. 38.
55. Debrecen I. 245.
56. Lengyel Imre: Hatvani István levelesládájából. Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1972. évi évkönyvéből. 526. Az egyes évfolyamok létszámát lásd pl.: TtREL Miscellanea Historico Hungarica Z 28 a. 286. Új száma Z 234.
57. Békefi Remig 1899. 47. Nagy Sándor 1933. Függelék 348.
58. TtREK R 3922/IV. Expensa circa aedificia. „Mensarius Tabajdi ...sequentes fenestras fecit: Nro. olim XII. nunc XIX. Nro. olim XLVII. nunc XXXII. Nro. olim XXXII. nunc XLVII.
59. TtREL 35. d. 1. 5. 1801. okt. 6.
60. Barcsa János: i. m. 814.
61. Nagy Sándor 1940. 108.
62. TtREK R 900
63. TtREL II. 15. k.
64. A TtREL Kollégiumi Igazgatási Iratok c. állagában mára levéltári mutató is kunyhókat említ, holott a szövegben domusokról van szó. L. TtREL II. 1. c. 1. 166.

65. HBmL IV. A. 1013 g. No. 196. és 200.
66. Rózsa Sándor: Az iskolai bentlakás, különös tekintettel a debreceni ref. főiskolára. DPL 1888. 245.
67. Szücs István 1871. 715–716. A zsoldosok 1705-ös pusztításairól ismert, hogy a deákok ládáit felhasogatták, ezért a lakószobákban „térdig ért ... a sok öszveavart papiros” és „Sok kemencék mind a classisokban, mind a kamarákban összetörtetek.”
68. TtREL II. 26. b. 1. Responsio Verbi Divini Ministrorum.
69. HBmL IV. A. 1011/a. 147. köt. 22–23.
70. L. Bövebben Szabó Botond: Debrecen és a kísérleti fizika oktatásának magyarországi kezdetei. Klny a Fizikai Szemle 1982. 5. sz.
71. Uo. (A levél latin eredetijét és fordítását egyaránt közöltem.)
72. TtREK R 550 9. (Itinerarium Michaelis Polgári) L. még. Tóth Béla: Polgári Mihály önéletrajza és itinerariuma. Klny. a Debreceni Déri Múzeum 1971. évi évkönyvéből. 77.
73. A déli főépület lebontása után 1803-ban a Kis Auditórium 7 ablakát értékesítették. TtREK R 3922/II. 2.
74. TtREL II. 11. e. 9. Széniori számadások.
75. Debreceni nagy égések, villámcsapás a Kollégiumra ... Hatvani István feljegyzése szerint. MPEIF 1875. 52.
76. Sinai Miklós sajátkezü naptárjegyzetei. 1759–1803. MPEIF 1873. 224.
77. Nagybákai Antal: Egy barokk-kori debreceni főbíró élete. Debrecen, 1939. Tenke Sándor: i. m.
78. TtREL II. 16. a. I. füzet.
79. TtREL I. p. Püspöki Hivatali Iratok. 1753. aug. 12.
80. Szücs István 1871. 930.
81. Sem a 7. sem a 10. ábrán nincs föltüntetve, mennyit foglal el a könyvtár alapterületéből a folyosó, illetve az atrium.
82. TtREL II. 26. a. b.
83. 1770-es látogatása során II. József meglepődött, hogy Szent Jeromos képét találta a könyvtár falán. L. R. Kiss István: II. József császár és Szilágyi Sámuel szuperintendens. Protestáns Szemle 1915. 36. (A kép valójában Prágai Jeromost ábrázolja. Jelenleg az Egyházművészeti Múzeum tulajdona.)
84. Nem zárható ki azonban, hogy a könyvtárépületnek a 4. ábrán látható formája csak a Budai Ézsaiás korabeli átalakítások alakult ki. L. a könyvtártörténetről szóló fejezetben és a TtREL I. 99. c. 14. 124. A Hatvani István által fogalmazott latin szövegben (L. 86. jegyzetpont) szereplő ambulacrum kifejezés a hivatali ügyintézésre szolgáló atrium előtti folyosót jelöli, de mind a magyarországi, mind az európai latinságban ismert a galéria szinonimájaként is. Párizs Pápai szótárában: az ambulacrum „sétáló tornác”. Du Cange glossariumában: „ambulacrum, quod nos galeriam vocamus.”
85. TtREL II. 16. a.
86. TtREK R 71/8 209–210. Latin szövegét későbbi forrás alapján közölte Dézsi Lajos: Adalékok a Debreceni Református Collegiumi könyvtár történetéhez. MKsz 1902. 117.
87. TtREK R 3830 354.
88. Bibó István, ifj.: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978. 97. SK.
89. Szabó Botond: Piskárkosi Szilágyi Sámuel peregrinációja. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXI. 139–157. Tanulmányútjának első évében még nem volt albuma, ezért csak matematikai tanulmányai igazolhatóak egyéb forrásokból, s'Gravesande-val való kapcsolatáról nincs közvetlen bizonyíték.
90. TtREL II. 12. i. Rationes Bibliothecariorum ab anno 1749.
91. TtREK R 607/52 a.
92. TtREL II. 15. k. Építettő pénztár iratai.
93. Csohány János: Szikszai Benjámin debreceni togátus diák kunyhójának leltára. Múzeumi Kurír 1975. szept. 24–27.
94. Nagy Sándor 1933. Függelék 364–365.
95. TtREL II. 1. d. 2. 66.
96. Csohány János: i. m. 25–26.
97. TtREL II. 1. c. I. A 313. számú jegyzék domusonként és személyenként, a 314. számú tabella

- egyénenként mutatja összesen 134 deák kárát, 4190 forint 27 krajcárt. Kunyhók említése egyszer fordul elő: „a Cantus praeses kunyhójában meg égett 12 Rf. ára kóta.”
98. HBmL I. 1013. a. 26.
 99. HBmL 1013/I. g. 223. 229. 250.
 100. Vita Zsigmond: i. m. 205.
 101. HBmL IV. A. 1013 a. 26. 15. 68.
 102. A nők ekkor tűnnek föl az értelmiségi pályák peremén is. L. Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom... Magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. Szeged 1984. 64.
 103. Az ablaktokok hosszúsága 21–30 „tzoll” szélességük 13–19 „tzoll” volt. A méreteket olykor singben, vagy Schuh-ban adták meg. („Hossza világa 4 Suk, széle világa 3 Suk.”)
 104. TtREL 26. ab.
 105. TtREL II. 15. k.
 106. TtREK R 910 A városi számadásokat 1. pl. HBmL IV. A. 1013. a. 24. 45.
 107. Barcsa János: A Debreceni Kollégium épületeinek története. DPL 1905. 799.
 108. TtREL II. 1. e. I.
 109. TtREL II. 16. a. Szeremlei Sámuel számadásai 2. füzet.
 110. TtREL II. 16. a. 10. 1751 májusában a professzorok megbízásából Hatvani István építtetett új árnyékszékét a hátsó udvaron. A szerződés szerint a kőműves 4,5 lábnyi kő alapot rakott, de az építmény további három lábnyi magasságban kőből készült. A „secessus” vagy „locus secretus” akárcsak a XIX. században 18 ölnél is hosszabb épület lehetett. Építésére Szeremlei 1751. június 23-án fizetett 300 forintot.
 111. TtREL II. 16. a.
 112. TtREL II. d. 1. 37.
 113. TtREL II. 10. a. 6. 336.
 114. TtREK R 903
 115. TtREL II. d. I. 42.
 116. TtREK R 718/7
 117. TtREK R 719/I. 17.
 118. TtREK R 898
 119. TtREK R 898 ty
 120. TtREL II. 16. a.
 121. Bibó István, ifj.: Az Alföld késő barokk és korai klasszicista építészetének néhány kérdése. Építés és Közlekedéstudományi Közlemények. Bp. 1967. XI. k. 545–546.
 122. TtREL II. I. d. 1. 49.
 123. HBmL I. 1013. a. 26.
 124. Debrecen II. 339.
 125. TtREK R 910 és TtREK R 719/I. 17.
 126. TtREK R 3922/IV.
 127. Révész Imre: i. m. 289.
 128. Idézi Szilágyi Ferenc : Deákok tüköre. Bp. 1986. 63.
 129. TtREL II. 1. d. 2. 155.
 130. SRK 269.
 131. TtREL I. 1. a. 9. 146–147.
 132. TtREL 35. d. 1. 5.
 133. TtREL II. 1. d. 2.
 134. TtREL II. 1. d. 2. 272.
 135. Balogh Ferenc: i. m. 118.
 136. TtREL I. d. 2. 287.
 137. TtREL I. 1. a. 9. 206–207.
 138. TtREL I. 1. a. 9. 1803. jan. 16-án.
 139. Az elutasított tervek elemzi Balogh István: i. m. 54–56. és B. Révész Ágnes: i. m. 14–16.
 140. TtREK R 3922/I Péchy fogalmazványára utal több részlet: Pl.: „Mimódon jöjjön fundametoma ezen grádits előtt való kő falnak? azt lehet a facadájából ezen szárnynak, melyet tavaj küldöttem különösönn látni.”
 141. TtREK R 3922/I b.

142. Uo.
143. Balogh Ferenc: i. m. 472. 477.
144. TtREL II. 1. c. 357.
145. TtREL I. 1. a. 9. 427.
146. Magyarország történeti kronológiája. Bp. 1982. 2. köt. 623.
147. TtREL II. 1. c. 418.
148. TtREL A 58 f 96.
149. Barcsa János: A Debreceni kollégium épületeinek története. DPL 1905. 815.
150. TtREL II. 1. d. 125.
151. TtREK R 3922/4.
152. B. Révész Ágnes: i. m. 31.
153. Uo. 32.
154. Uo. 53.
155. TtREL I. 1. a. 10. 72.
156. TtREL I. 1. a. 10. 179.
157. TtREL I. 1. a. 1811. júl. 20.
158. TtREK R 3922/5.
159. Balogh István: i. m. 56. Sápi Lajos: i. m. 32. B. Révész Ágnes: i. m. 35.
160. Uo.
161. Bibó István, ifj.: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. Építés és Közlekedéstudományi Közlemények. Bp. 1967. 548
162. Az ablaknyílások díszítésének részletes leírását I. B. Révész Ágnes: i. m. 60.
163. Uo. 63–64.
164. Idézi Sz. Kürti Katalin: Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban. Debrecen 1977. 45–46.
165. TtREL I. 1. p. 7. sz. doboz XVII.
166. TtREK R 3922/4
167. Varga Bálint: i. m. 377.
168. Balogh Ferenc: i. m. 119–120.
169. B. Révész Ágnes: i. m. 42.
170. TtREK R 3922/7. Az északi terembe csak egy feljáró került, a másik a déli terem berendezésekor készült el.
171. Varga Bálint: i. m. 377.
172. TtREK R 3922/9.
173. TtREL I. 11. a. 124.
174. TtREL I. 1. a. 13. 192.
175. TtREL I. 1. a. 13. 320.
176. TtREL I. 1. a. 13. 450.
177. Barcsa János: A Debreceni Kollégium épületének története. DPL 1905. 817.
178. TtREL I. 1. p. 7. sz. doboz XVII.
179. TtREL I. I. a. 15. 16.
180. TtREL I. 1. a. 17. 93.
181. TtREK R 717/16.
182. B. Révész Ágnes: i. m. 47.
183. Uo. 50.
184. TtREL II. 1. d. 2. 261. (1801. dec.) és uo. 289. számon (1802. jún. 23.) „Mivel a Götziána királyi Commissio által meghatározódott, hogy minden közönséges épületeknél kút építődjön a' Nemes Város költségén, tehát a' Collegiumban is hasonló móddal egy kút építődjön.” Ennek ellenére a TtREL I. 1. a. 9. 1847. évi 363. sz. szerint még a városból hordták a vizet.
185. TtREK R 3922/2.
186. Sápi Lajos: Debrecen első csatornázása. Klny a Debreceni Déri Múzeum 1967. évi Évkönyvéből. Debrecen, 1968. 298.
187. TtREL I. 1. a. 10. 243.
188. TtREL I. 1. a. 10. 243.

189. Rózsa Sándor: Az iskolai bentlakás különös tekintettel a debreceni ev. ref. főiskolára. DPL 1888. 245.
190. Nagy Sándor 1933. Függelék 366.
191. Rózsa Sándor: i. m. 245.
192. TtREK R 3922/10. 3.
193. TtREL I. 1. b. 151.
194. TtREK R 3922/10. 12
195. TtREK R 3922/10. 16.
196. TtREL I. 29. c. 11. A Kollégium részére rendezett nagy ezüst sorsjátékon összesen 480 tárgyat soroltak, 16 ezer forint értékben. A főnyeremény egy 258 darabból álló 4000 forint értékű készlet volt.
197. DKK 1912. 135–137.
198. Karai Sándor: i. m. 9–18.
199. TtREK R 2811/27.
200. TtREK R 2222 G. Szabó Kálmán leírása a Koll. freskóinak festéséről.
201. Varga Zsigmond: A Csokonai szoba a Kollégiumban. DKK 1942. 73.
202. Városépítési Tudományos és Tervező Intézet.
203. A Zsinati Tanács a Debreceni Kollégium felújításáról. Református Egyház 1972/11. 241–243.
204. Fekete Csaba: Két író a Debreceni Kollégiumról. Confessio 1980. 93.

A KOLLÉGIUM NAGYKÖNYVTÁRA

I. KÖZÉPKORI KEZDETEK ÉS A REFORMÁCIÓ KORA

Mintegy előlegezte a későbbi Debrecen jelentőségét az András templom,¹ amely méreteivel kiemelkedett a környékéből, jócskán meghaladta a mai Debrecen belterületén korai időtől használt templomokat, kápolnákat, s a környéken sűrűn található templomos helyeket.² Amint rangosabb lehetett az átlagosnál a Zsigmond korabeli gót katedrális, elmondható-e, hogy szomszédságában a civitas iskolája, a későbbi Kollégium is átlagosnál jobban felszerelt könyvtárra támaszkodva végezte nevelő munkáját? Hiányoznak adataink, hogy a kápolnák s a kolostor milyen liturgikus és más könyveket használt; s hogy könyvkedvelő volt-e Péterfia Jakab, miként Péterfia György,³ nem tudunk a kastély, netalán a város tulajdonában őrzött fóliánsokról. Várad közelsége, a ferencesek közismert műveltsége, a helyi szerzetescellákban olvasott könyvek följegyzése,⁴ a Krakkó és Wittenberg felé irányuló korai peregrináció,⁵ mind, mind azt sugallja, hogy gondolhatunk a hazai oktatás középkori szintjének megfelelő könyvek meglétére.⁶ A nevezetes debreceni lelkész-tanárok egyikétől sem maradt viszont könyvtárjegyzék. Az is nagyon valószínű, hogy minden a lángok martaléka lett 1564-ben, ami maradt a középkorból, illetve az 1500-as években összegyűlt iskolai, kolostori magángyűjteményekből; s ha mégsem, akkor a török időkben semmisült meg. Ezért tehát lehetetlen vállalkozás volna például Dézsi András⁷ rektori működésének könyvészeti hátterét megrajzolnunk. Így általánosságban le kell mondanunk arról is, hogy a könyvtár szerepét taglaljuk a reformáció szellemi-erkölcsi folyamata szempontjából, s nem állapíthatjuk meg, mit alakítottak át gyökeresen, s miben voltak őrizői a hagyománynak, mi változott a középkori tudáshoz, gondolkodáshoz képest a könyvek ismeretében és használatában. Ha azonban nem tekintjük merő óhajnak, hogy ismételten könyvek, nyomtatás, iskolázás érdekében hangzottak Melius intelmei,⁸ s hogy Erasmus magyar barátainak hatása Debrecen oskolájára is érvényes volt, akkor éppúgy valós lehetett a hitvallási igény, a *collegium trilingue*, miként Oláh Miklós törekvése szerint Nagyszombatban.⁹ Egyúttal csak azért kerülhettek a természettudomány humanista igényű művelésének kezdetei is a hitvallásba, mert az élet minden területére érvényes volt a hit és tudás követelménye, a Teremtő és Megváltó imádása, s ennek eszközei sem hiányoztak. Az akkori idők vezető prédikátoraitól elvárt tájékozottságot nem lehetett nyelvkönyvek, szótárak, tudós kommentárok nélkül senkinek megszereznie. S ha mindennél előbbvaló volt is a polemikus kiadványok és segédkönyvek szüksége a mindennapos helytállás és pásztorlás miatt, jól felszerelt könyvtárból nem hiányozhattak a filológiai-filozófiai szakkönyvek, s bibliai nyelvekben sokkalta járatosabbnak kellett a tiszteletes és tudós prédikátoroknak lenniük, mint a rajongóknak.¹⁰ A tudásbeli fölényt nem is tudta a Tridentinum utáni római egyház csak félszázad multával kiegyenlíteni, mikor az elkényelmesedett nemzedékeket kiszorították pozíciójukból a képzetebbek, főként a Jézus-társaság harcos rendjének kiválóan művelt képviselői.¹¹ A fontosabb

református iskolákban, néha kis helységeken is, csak akadémikus rektorok tanítottak, akiknek a külföldi tanultsága könyvgyűjteményükön is meglátszott, s ennek szükségszerűen volt hatása a Coetus könyvtárára is.

Debrecen ráadásul a három ország metszéspontjában mindenirányú kereskedővárosként kapcsolódott nyugathoz. A jóléti cikkek útján a kulturális javak is eljutottak, új eszmék és könyvek a pusztá melléke. S néhány évvel megjelenése után ezért vásárolhatott valaki görög nyelvű könyvet a debreceni kereskedőknél.¹²

A művelődési közlekedés tehát a könyvtárak állományát, talán szokásait is átalakította. S az alkalmas környezet jele a helyi kiadáspolitika is, még inkább akkor, ha a könyvek rendkívüli mértékben történt pusztulását nem feledjük. Az 1500-as évek Debrecene két Újszövetség-fordítást is termelt. (Melius műve ráadásul a teljes Biblia fordításának része volt.) Hazánkban más város ilyen nem mondhat el. Aztán Janus Pannonius két századig egyetlen hazai kiadása, Balassi, minden bizonnyal Melius fűvészkönyve, valamint a Gemma Frisius nevével jelzett önálló aritmetika – mind azt igazolja, hogy nem volt túlzás annak az iskolázási színvonalnak a megkövetelése, amit Melius nemzedéke elvárt, s a közvetlen környezet lehetővé tette a műveltségi feltételek megteremtését. Mindez előlegezi a következő évszázadban kivirágzó barokk pánszófia¹³ céljait. Egyúttal arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Melanchthon–Sturm humanista iskolázási módszerében a szóbeliség és a kézírás sokkalta fontosabb volt, mint a későbbi századokban, tehát a tanár könyvtára sokban pótolta a másolás és diktálás által a diákság közkönyvtárának korszerűtlenségét vagy hiányait is. A mindenkori tanár személye miatt a korábbiakat kevésbé értékelték, az oktatási segédletek megőrzése, a könyvtári dokumentumgyűjtés majd csak a XVIII. században kezdődött. Így a korai dictatumok közül egyetlen kötet sem maradt ránk. A későbbi időből valahogyan megmaradtak már hosszú időn át jártak kézről kézre, nemzedékről nemzedékre, a nyomtatottak s a kézzel másoltak egyformán. Mindez hangsúlyozza, hogy a könyv mellett a külföldön tanult lelkész-tanárok milyen fontosak, ha a könyvtár jelentőségét vázolni próbáljuk. A tanárok s az iskolázás szokásainak, milyenségének függvénye volt a könyvtár anyaga és elrendezése.

II. A XVII. SZÁZADI FEJLŐDÉS EMLÉKEI

1. *Külföldi könyvtárak használata*

A szakkönyvek használatát csak gyakorlatban lehet megtanulni, akár az érvelés fogásait és az irodalmi hivatkozások logikáját. Aki itthoni körülmények között diákjainak a tudós munkálkodás elemeit tanította, annak előbb külföldön kellett tudományos fokozattal jutalmazott értekezést készítenie, ez pedig a külföldi egyetemek könyvtárának használata s a szakirodalomban való tájékozódás nélkül nem volt lehetséges. A Debrecenből külföldre indult, majd visszatért tanárnemzedékeknek, pl. a Melius utáni korosztály egyik legképzettebb hazai teológusának, Félégyházi Tamásnak¹⁴ is hasznosítania kellett wittenbergi és krakkói könyvtárakban szerzett jártasságát, valamint a külföldi értekezésekben természetes követelmé-

nyekhez hasonlólt illet itthon is továbbadnia. Ennek értelmében legalább a korabeli teológiai szakkönyvek szerény válogatását meg kellett találniuk tanítványainak a kollégiumi és a professzori magánkönyvtárban. A külföldön nyomtatott, s a későbbi hazaiak, általában jelölik azt a kört, amelyben a szerényebb hazai gyűjtemények állományát vázolhatjuk.

Általánosító értelemben mondták Wittenberga-járásnak régen a külföldön tanulást, academia peregrinatiót. Kétségtelen ugyan, hogy sokban meghatározó volt Wittenberg hatása, ez a közfelfogásban és a szabályzatokban egyaránt föltűnő. A XVI–XVII. századi hazai művelődésben mégis számolnunk kell a többi egyetem könyvtárának hatásával, különösen a németalföldiekével és a puritán könyvtári kultúra fontosságával. Újfalvi Imrének keményen fölrótták Angliában járását; viszont tájékozottsága mutatkozik azon, meg igényessége, hogy énekeskönyve előszavát a tudománytörténet az első irodalomjegyzéknek minősíti.¹⁵ A helyi egyetem vagy college könyvtárának gyakran dedikálták diákjaink az ott megvédett értekezésüket. Szenci Molnár ilyen kötete került az elpusztított heidelbergi könyvtárból a Vatikánba.¹⁶ Halle és Jéna gyűjteményéhez hasonló lehetett a Wittenbergben összegyűlt könyvtár is, bár mikor kiűzték a kálvinista diákokat, még párszáz kötetnyi sem lehetett. Csak néhány kötetről tudunk, pl. hogy Csaholyi János 1588-ban milyen könyveket vett kezébe, illetve hogy a tizenegy munkához hozzáadták az 1590-ben elhunyt Várad Mihály hét könyvét, s hogy Szenci Molnár Albert megküldötte barátainak, többek között a Debrecenből és Váradról ismerteknek, Újfalvinak is, a magyar zsoldárkönyv egy példányát.¹⁷ A Wittenbergben tanulók is küldtek haza ajándékul könyveket, bizonyosra a Coetusnak is. Ilyen azonban nem maradt meg. A XVII–XVIII. században általános volt, hogy külföldről rendszeresen hozták a kint tanulók útján a könyveket, de az állomány cserélődése, és az elhasználódás nagy aránya miatt nem állapítható meg, hogy ez a folyamat mikor kezdődött és hogyan történt a korai időkben.¹⁸

A rámista és kartéziánus viták élénken foglalkoztatták a diákságot, de arról nem ismerünk részletes adatokat, hogy a módszeres bibliográfiai tájékozódás hogyan terjedt, s pl. Bacon rendszerének ismerete elméletileg vagy gyakorlatilag érvényesült-e a szakirodalom elméleti tagolásában, illetve a könyvtárak rendezésében.

Később találunk a szakirodalom némi szemléjére utalásokat, pl. Komáromi Csipkés György munkáiban, aki a Biblia magyarázata érdekében az angol kommentárok olvasásának segítésére írta meg az első hazai angol nyelvtant, és egész sor szerzőt említ a szaktekintélyek között, akiket használt és másoknak ajánl.¹⁹ De nála olyan hivatkozást is találunk, hogy csak címe szerint ismert egy munkát, de sajnálatára nem juthatott hozzá.²⁰ Ismeretes, hogy 1570–1640 körül Anglia emberét főként a protestánsok látták el olvasnivalóval. Népkönyvek, vitairatok mellett arra is kiterjedt a figyelmük, hogy milyennek kell lennie egy puritán lelkész könyvtárának, amint ezt John Wilkins (Cromwell sógora) *Ecclesiastes, or a Discourse concerning the Gift of Preaching* (1646) című könyve mutatja, amelyben szakcsoportokban ad áttekintést.²¹ Hasonló módon, a munkaerkölcs hitvallásos megfogalmazása szempontjából oly fontos Richard Baxter *A Christian Directory* (1673) című munkája 922–928. lapján azt körvonalazta, hogy a szegényes, de még tűrhető nagyságú

könyvtár mekkora legyen.²² Szakirodalmi tájékoztatásra természetesen a legtöbb jelentős pedagógus személyiség törekedett. Így a Németalföldön tanultak körében igen tekintélyes Voetius meglehetősen bő, ám ugyanannyira rendezetlen irodalmi jegyzéket is csatolt sokat használt kézikönyvéhez.²³ A század második felében pedig a gályarabokat igen buzgón segítő Heidegger tankönyvében is természetes tartozék a bibliográfiai igényű áttekintés.²⁴ A külföldi gyűjtemények használatának nyomát többek között a gályarab lelkész Kocsi Csörgő fiának Jánosnak a kéziratos gyűjteményében is föllelhetjük, aki éppen a gályarabokkal kapcsolatos emlékekből is másolt teológiai, orvosi és filozófiai tanulmányai közben.²⁵ Nem tudjuk, milyen gazdag lehetett a debreceni levéltár hajdan, de ma már nem létező források használatát is mutatja a helybeli szücsmesterből lett főbíró várostörténete, s ezt a vonást is a protestáns iskolázás hatásának tekinthetjük.²⁶

A külföldi könyvtárak használatának és ismeretének egyik jele, hogy már a XVII. században is megvolt a lejdai könyvtár katalógusa, említi az 1706-ban készült könyvtári jegyzék (ebben csak XVII. századi kiadást említhet Naszályi B. István). Ma már csak egy későbbi kiadása van meg: *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae universitatis Lugduno-Batavae* 1716. Mílesz József ezt a kiadást 1769-ben szerezte a könyvtárnak, s a korábbi kiadásokat nem őrizték meg. Mílesz ugyancsak a franekeri katalógust is megvásárolta. Ehhez kötve a *Statuta & leges bibliothecae Academiae Franekeranae* (1650) is megtalálható, valamint az akadémia latin és holland nyelvű szabályzata 1647-ből.²⁷ Diákjaink (különböző mértékben) a tájékozódás, szakirodalmi eligazodás eszközeivel is megismerkedtek tanulmányútjukon, s itthon is volt az ifjabbaknak módjuk rá, hogy figyeljenek a jó külföldi példákra. Többek között arra, hogy a lejdai katalógus 283–285. lapján csaknem félszáz könyvtár nyomtatott katalógussá sorolják, s olyan tudományos folyóiratokat, amelyeket később a debreceniek is megszereztek, pl. ilyen az *Acta Eruditorum*, Lipsiae és a *Journal des Savants*.²⁸

2. Tanácsi gondoskodás és elszámoltatás

Sem a fenntartási költségek előteremtésében, sem szellemi irányzatában nem volt független a diákság a környező társadalomtól. A kötöttségek egyaránt érvényesültek a diákság egészére (communitas, Coetus), de a tisztségek viselőire még személyesen is. Ez a meghatározottság egyaránt elkerülhetetlen volt a könyvtár fenntartásában és fejlesztésében. A város a pártfogó jogán (*ius patronatus*) legalább annyira beleszólt a közérdekű kérdésekbe, némelykor a diákság belső ügyeibe is, mint a természetes felettesnek elfogadott egyházkerület, a Synodus Generalis. Nem szabad azonban ellentétet látnunk a teljesen református és magyar város, valamint az egyházkerület felfogása között. A Senatus öntudatos és hitvalló polgárokból állott, akik számára az *orando et laborando* éppoly természetes norma volt, mint a diákság ősi pecsétjén ez a középkori jelmondat. Az úgy vélt világi és egyházi elkülönítése, még inkább szembeállítása teljes képtelenség, amint éppen az alábbi intézkedések is mutatják. A könyvtár és a könyvek kérdéseiben egyaránt dönthetett a városi tanács ülése, vagy a kerületi gyűlés; a határozatok egyetértőleg

megtalálhatók az egyházkerületi és városi jegyzőkönyvekben. A válság természetesen némelykor azt jelenti, hogy ez a magától értetődő egyensúly megbomlott, felekezés, pártoskodás, személyi ellentétek és viszályok miatt. A céhek és a tanács címzése éppúgy tiszteletes, mint a prédikátoroké; de a tudós jelző ezzel együtt (*clarissimus ac doctissimus*) csupán a külföldön tudományos fokozatot szerzett lelképászoroknak járt. A kollégiumi ügyekről azonban a határozatok többnyire közérdeknek tekintett eljárás során születtek, ám ha kellett, a városi tanács még a liturgiai kérdésekben is megintette a prédikátorokat.

1630-ban a superintendens Keresszegi Hermán István elnökletével a ruhaviseletről határoz a kerületi gyűlés, és a rektori tisztséget vállaló diákok engedélye ügyével foglalkozva, hivatkozik az 1624. évben Váradon elfogadott végzésekre, majd a határozat végén elrendelte, hogy a zsinati végzéseket írják be a diákközösség könyvébe, és állandóan ahhoz tartásuk magukat.²⁹ A diáktestületnek e szerint hivatalosan számon tartott, mintegy hitelesített szabályzata volt, amely könyv alakjában tartalmazta a korai törvények (*lex antiqua et additamenta*), valamint a későbbi módosítások írásba foglalását. Ez a kötet azonban a későbbi időkben eltűnt, vagy megsemmisült, s így a korai könyvtári szabályzatot sem ismerhetjük. A következő évben kétszer is foglalkoznak a lázongó diákság ügyével, előbb a kerület a piskolti zsinaton, majd a városi tanács (1631. július 16-án és november 8-án). Ez a két határozat egybehangzóan fegyelemsértésekről beszél, amelyeket egyház-kormányzati változásokkal és politikai mozgalmakkal nem tudunk összekapcsolni, s az sem világos, hogy miként kerülnek ez ügyben szóba az angliai könyvek és a könyvtár is. Sem Újfalvi Imre ügyéhez, sem a Tolnai Dali körül dúló szenvedélyekhez nem olvashatunk megfelelő adalékot, de a patronatus jogkörének gyakorlására, valamint a város és a diákság kapcsolatának a könyvtári hatására megfontolhatunk némi tanulságot, mert ez a mellőzött dokumentum az első ismert rendelkezés a könyvtár igazgatása ügyében.

Azért, hogy az iskolákban összeesküvés, önbíráskodás és rendkívüli gyülekezés ne lehessen, a piskolti zsinat minden ilyesmit tilalmaz, a rendelkezést az igazgatóra ruházza, a törvények ellen vétő diákságot bünteti, eltávolításukat elrendeli, s az erre vonatkozó rendelkezést a diáktestület könyvébe beírja. Ugyanerről a városi tanács megerősítő határozatot fogadott el, és úgyszintén elrendeli az iskolai törvények közé beiktatást, a vétkesek ügyének békés elintézését, akik a kézfogással és aláírással vállalt újabb rendelkezéseket mégsem hajlandók elfogadni, a superintendensre és lelkésztársaira, valamint az iskola igazgatójára bízta.³⁰

Néhány évvel később a Tolnai Dáli János ügyében is említik azt a határozatot, amely közzsinati felhatalmazás és jóváhagyás nélkül tanbeli változtatásra, hitcikkelyek megújítására vetemedők ellen született. A Szilágyi Benjámin István révén ismert változat így tartalmazza a tilalmat: „Senki az egyházban... hitágazatok, szertartások, gyakorlat és a sákramentomokra nézve magán úton és éhatalmúlag mások botránnyára változtatást vagy újítást tenni ne merészeljen... Az ez ellen vétők [értsd : az *Articuli Minores* 5. cikkelye ellen, mert a kimondatlan utalás erre vonatkozik] könyvei egyszeri vagy kétszeri megintés után égettessenek meg... és ha véleményökben tovább is megmaradnak, politikai hatóság útján az ország határából

hajtassanak ki”; – itt azonban az eredeti jegyzőkönyv csupán a könyvek lefoglalásáról szól.³¹

A XVII. század közepén újabb lázongás miatt kell rendelkeznie a kerület vezetésének, s akkor a közigazgatási hatóság is beleszól a tanárok és a diákság között kirobbant botrány megoldásába. A tekintetes fejedelem hívatta össze Debrecenbe azt a félközsinatot, amelyen Hodász Lukács tiszántúli egyházfelügyelővel (superattendens) együtt jelen voltak a tiszteletes testvérek, esperesek a Tiszáninnenről és a Tiszántúlról, s a fejedelem személyes képviselőjeként elnöklő Ibrányi Mihály váradi alkapitány, küldött-társaival együtt. Az intelmek és pontokba foglalt rendelkezések az iskola és a város polgárai, valamint a tanuló ifjúság és a városi lelkészek és előljárók közötti békés egyezsége irányultak, hogy a jövőben összecsapások ne történjenek, s hasonló elmérgesedett állapot ne jöjjön létre. Kilenc pontba foglalták a döntést.

A tanulóknak semmi joga, hogy igazgatói ellen eljárást kezdeményezzen. A lelkipásztoroknak kell jelenteniük bármilyen vitatott ügyet, amelyről a dolog természete szerint a rész-zsinat vagy a köz-zsinat határoz, s ennek mindenki köteles magát alávetnie.

Elrendelik az Iskolai Tanács (Senatus Scholasticus) törlését a hatodik törvénycikkből, mert ezelőtt gyakran bajt okozott, az igazgatók megítélésére használták.

Ha a diákság nincs megelégedve, kereshet magának tudósabb mestert.

A hetedik pont a könyvtárról intézkedik:

A diákság tartozik az összes könyvet két példányban jegyzékelni, hogy a pártfogók pénzből és igyekezetéből a diákközösség számára szerzett könyvtárból el ne idegenítsenek, a gyakran változó tisztségviselők és a gondatlanság miatt, s ezt mutassák be a tanácsosoknak, illetve a pártfogóknak, a senior és contrascriba (korelnök és ellenjegyző) pontosan adjon számot tisztségváltáskor a főbíró által rendelt kiküldöttnek, s a jövőben a senior mindig köteles elődétül hitelesen átvennie a reá bízott könyveket. – Ezután kimondják s ígérik, hogy:

Debrecen város tekintélyes polgárai nem támadják meg az iskolát, a hozzájárulást és ajándékozást nem csökkentik, hanem inkább növelik.

A törvénycikkeket mind az egyháziak, mind a fejedelem személyes képviselője megerősítette pecsétjével.³²

A könyvtárral kapcsolatos rendelkezések között a legkorábbi az itt említett hetedik cikkely. Ennek értelmében azt vélhetjük, hogy a város már egy százada hasonló felügyelettel és gondoskodással intézte az ifjúság könyvekkel, könyvtárral ellátását, s tisztségviselői útján ezt a felügyeletet és gondoskodást mindaddig érvényben tartotta, míg professzori vezetés alá nem utalta a könyvtár irányítását a XVIII. század közepén.

A mindennapos ügyintézés felelőse természetesen a senior volt, de az itt is hangsúlyosan említett contrascriba volt a tényleges ügyvezető (általában a következő senior ő lett egy év múlva). Ezért nem teljesen helytálló senior könyvtárost emlegetnünk a XVII. század első felében. Később bibliothecarius et contrascriba a tisztség elnevezése.

Az itt megkövetelt katalóguspárok nem maradtak meg. Köttetésről és tanácsi gondoskodásról csak gyér, elszórt adattöredékeink maradtak. Javításról, a kötések

karbantartásáról csak későbbi följegyzéseket ismerünk, a rendszeres nyilvántartás a többi irattal együtt eltűnt.³³

A városnak juttatott fejedelmi ajándékok közül Alsted *Prodromus* című munkáját, és Geleji Katona István mérvadónak szánt kötetait a városi jegyzőkönyv elismerése szerint megkapta Debrecen, és a bibliothécába helyezte el.³⁴

A város gondoskodásával együtt a fennhatóság is érvényesült, egyetértésben és együttműködésben az egyházi felettesekkel. Az imént említett dokumentum azért is fontos, mert utal az előző évtizedekből eredő kérdésekre, s lényegi változásokra. Nem az 1657. évi törvényekkel, hanem már (előzmények után) 1650-ben elkezdődött a Coetus teljes önállóságának korlátozása, illetve a mintegy közgyűlés jellegű Senatus Scholastica működésének megszüntetése (nem ismerjük, milyen törvények szabályozták, és mivel tekintették ellentétesnek).

Míndezeknek a megszorításoknak az összefüggésében tekintve a könyvtár működését, sokkal inkább számba kell vennünk a város törvényes képviselőjének vélekedését és irányzatát, mert akár maradi, akár haladó a könyvtár irányítása és szervezete, ebben a patronáló közösségnek jókora része van. Ez még inkább kétségtelen, ha nem hallgatjuk el a néhány évvel későbbi határozatot, mikor Martonfalvi Tóth György működése következtében a Kollégium jelentősen előbbre haladt, de a diákság és a város között megmaradtak az elintézetlen kérdések, a már elfogadott 1657. évi törvényekkel kapcsolatosan is.

A diákközösség kérelmezte 1664. szeptember 13-án, hogy térjenek el a régi szokástól s ne felváltva a tisztségeket, hanem mintegy állandósítsák a megválasztott tisztségében.

A válaszul született határozat: „Mivel az Scholai Törvényeknek erejek, függések az Tiszteletes Tanácstul vagion, az Scholabeli Iffjúság között penig nagy goiatkozások vannak, mert mikor Tisztek változási esnek közöttök, seniorok, contrascribák, Collégák és egyeb féle Tisztek változási vannak es voltanak, (az reghi rosz usus szerént) nem nézték az Istenes életűeket, az Tudósokat, érdemeseket, alkalmasokat, hanem akarminémű erkölcstelen tudatlan egyéb excessusokban forgó voltis az vetus legény, mindazáltal per veterismum ugian csak immediate succedalt a Tisztben, mellyet az Tisztelletes Tanács consensusából tollaltani akarnánka ez után az már megesett és ezután megeshető abusosoknak és excessusoknak el távoztatásáért. Mala namque consuetudo quae vetus est – vetus error est. Ergo tollenda. Placet optamen Senatui, interna differtut pro nunc.”³⁵ A tanács könyvtárról való gondoskodása természetesen attól is függött, hogy mennyire volt a vezetőség barátja a könyvnek és könyvtárnak, általában a művelődésnek. A rendkívül tehetséges, s a szatmári béke létrehozásában olyan lényeges közvetítőként működött ifjabb Komáromi Csipkés György 1689-ben atyja könyvtárának bizonyára a legjavát a Coetusnak juttatta, ennek ma csupán néhány kötetét azonosíthatjuk a bejegyzések alapján.³⁶ Ugyancsak az ő közbenjárására áldozott 30 000 forintot a város a neves professzor kéziratban maradt bibliafordításának kinyomtatására.³⁷ Az az intézkedés is Komáromi Csipkés György városbíró nevéhez kapcsolódik, amit a szakirodalom mindmáig tévesen az első könyvtári törvény gyanánt szokott emlegetni.³⁸ Ez pedig nem más, mint az akkor legkorszerűbbnek számító németalföldi héber bibliai szövegkiadásból negyven példány a szent nyelv tanulmányozásának elengedhetet-

len kellékeként. Debrecen városa negyven darabot vásárolt a tanuló ifjúság számára, s a következő nemzedék lelkészeinek képzésére. Az ajándékozással egyidejűleg a tanács újabb óvintézkedésekkel védelmezte ezeknek a köteteknek a használatát és kölcsönzését.³⁹ Az valószínű, hogy a többi tankönyvre is körülbelül ez a gondoskodás érvényesült, de átfogó szabályzatot természetesen az ilyen intézkedések mégsem pótolhattak. Az 1657. évi törvényekben a könyvtárra semmiféle rendelkezés nem vonatkozik. Akkor nem volt része a lázadásnak a könyvekhez és könyvtárhoz kapcsolódó ügy, bizonyosan a megszokott módon, a ma már ismeretlen, korábbi szabályozás ügymenetében és szellemében kezelték-használták a diákok a könyvtárat. A könyvtáros diák tisztségét, tennivalóit és hatáskörét csak az előbbieken megemlített, majd az egy évszázaddal későbbi átalakulás tiltásai alapján vázolhatjuk. A török időkben gyakran megsarcolt, állandóan rettegő város nem ok nélkül követelte meg a költséges és használatban hamar elnyűtt könyveknek a gondos őrzését. Amint a későbbiekben látszik, ez nem volt kárára a könyvtár használatának, mert nem a könyvritkaságok hozzáférhetetlenségét írták elő a megszorítások, hanem a széles körben használt, és nehezen hozzáférhető munkáknak a biztosítását a szegény származású diákság érdekében.

A tanács és a könyvtáros diák kapcsolatában a fennmaradt legkésőbbi dokumentum a professzori felügyelet (*bibliothecae praefectus*) tisztségének megalkotása előtt az a néhány sor, amit a város hites jegyzője Pándi János a Kocsi Csergő István könyveinek jegyzéke végére írt (a szépreményű ifjú, korábban jeles könyvtáros peregrinációs útja végén járvány áldozata lett, könyveit a tanács megszerezte, a városbíró épületében voltak lerakva, majd a könyvtárnak juttatta, közülük egy kötet Sárospatakra került):⁴⁰ „Az Ifjúság nem kíván Sidó Új Bibliákat, hanem csak a régi avultaknak, és azon kívül más könyveknek bé köttetését. Ma vala nálam Bibliothecarius Úr, maga mondá ő kegyelme, adott is ímé egj Specificatiot, micsoda könyveket volna szükségesebb most hamarjában meg-újjíttatni.” Ez 1738. január 22-én történt, amikor Jánki Péter volt a könyvtáros diák, akinek új katalógusában valóban meg is találjuk az újrakötött héber Bibliákról a följegyzést.⁴¹

Míndezen alapján azt kell látnunk, hogy a város tanácsa a lehetőségekhez mérten rendszeresen vásároltatott és köttetett a bibliotheca számára. Ennek a gondoskodásnak a mennyisége és milyensége a diákság és a tanács kapcsolatától is függött. A tanácsi emberek felügyeltek a könyvtárra, vitás ügyekben bizottsági tagként. A könyvtáros számadással tartozott, s könyvjegyzéket, leltárt ennek jegyében volt köteles készíteni, hivatalosan felelt a rábízottakról.

3. *Usuavit...*

Újra és újra kérdezi a hitvallás: mi hasznod belőle? – Általános jellemzője a protestáns törekvéseknek, hogy a befelé forduló, viszonylag terméketlen spekulálás ellenében igényli az egész életet átfogó, gyakorlati vallásosságot, erkölcsös munkálkodást. A lelki-szellemi magatartás, az élet teljességének kibontakoztatása szolgálatában áll a haszon minden tekintetben. A prédikálás hosszú időn át hangsúlyozta a gondosan kidolgozott haszon fejtegetését.⁴² Haszonra, használatra volt a könyv és a könyvtár is, a diákok, prédikátorok magánkönyvtára éppen úgy, mint a

Coetusé. A szokványos érdeklődés még mindig a gazdagon megmunkált kötésű ritkaságokat, magángyűjtők kincseit keresi a régi könyvtárakban. A debreceni diákság ilyet nem gyűjtött, a tanácsi ajándékok is az oktatás segédletei voltak, bár szépen formált lappár, gondos mestermunkával és elmélyült szimbolikával alkotott kötés-tábla sem volt ritkaság a fóliánsok között. A hajdani kézikönyvek pedig nem máról holnapra avultak el. Az újabb felfogás szerint korszerűtleneket is akár egy századnál hosszabb ideig adták tovább nemzedékről nemzedékre. A klasszikus művek szövegkiadásainak jegyzeteit is hosszú időn át idézték a hajdani szaktekintélyektől. A gyakori használat, a kézzől kézre járt kötetek első íve gyakran csonka, az épebb példányok bejegyzései többnyire későbbiek.

A XVIII. században általánossá vált, hogy az usuavit + személynév és keltezés mutatja évről évre, milyen huzamos használatban volt némelyik mindmáig őrzött kötet. Az állandó igénybevétel miatt, noha a múlt századi átrendezéskor, s századunk 30-as éveiben szintén sok rongyolt kötetet éppel cseréltek ki, a könyvtár XVI–XVII. századi állományának jó része nem való kiállításra. Nagyon jól szemléltetik viszont ezek a firkált-gyűrött lapok, hogy míg a közelmúlt szellemi fordulatai el nem következtek, az életre és vizsgára készülő diákok tanulmányozták a köteteket, s nem valamely disciplina történeti múltjában elmélyedő szakkutató.

Ezek a töredékes bejegyzések, mint tiszteletes és tudós elődök könyvtárának és könyvhasználatának emlékei, számos apró adalékkal egészíthetik ki ismereteinket, amint Herepei János *Adattárának* tanulmányai ezt szemléltetik. A XVII. századból azonban nem ismerjük a példányszámokat, csak egy évszázaddal későbből következtethetünk arra, hogy tucatjával vásárolták a közhasználatú munkákat és a magánkönyvtárakból is állandóan áramlottak vissza vagy találtak gazdára az előző nemzedék leginkább használatos kézikönyvei. Annyira nem volt célja az archiválás a könyvtárnak, és a városnak, hogy a debreceni nyomtatványok sokszor kiadott szerzőiből esetleg egyáltalán nincs példány, a helyi kötelespéldány-rendelet dacára –, így éppen Komáromi Csipkés angol nyelvtanából, vagy Maróthi *Szent históriájából*.⁴³

Statisztikus pontossággal nem végezhetünk utólagos vizsgálatot a könyvtárhasználatról, olvasási és tanulási szokásokról, de az bizonyos, hogy nem elzárt kincstár, múzeum, hanem eszköztár volt a könyvgyűjtemény, s közhaszonra szolgált. Inkább kedvezett ez a lelkesítő pálya mindennapos megpróbáltatásaira való felkészülésnek, mintsem az elvont tudományos munkálkodásnak. – Más volt az egykori tanulásmód is, mint a mai. Némelykor följegyzette valaki egy kötet végigtanulmányozását,⁴⁴ de általánosabb volt terjedelmes részek memorizálása, ezt segítette az aláhúzgálások, lapszélre kifrott, eligazító jegyzetek és címpótlékok ritkább-sűrűbb fölbukkanása.⁴⁵ Az is a könyvtárhasználat jellemzője volt, hogy már a nyelvkönyvek szintjén többféle felfogású szerző munkáját használták egyszerre, ha volt is divatos vagy elismert szakkönyv. Maradt pl. olyan kötet, amelybe három héber nyelvtan van egybekötve, s a bejegyzésekből láthatóan együtt tanulmányozták a nyelvtanulók.⁴⁶ Egy-egy műre néhány hetet szánva fejükbe vésték, mint Apáczai az enciklopédikus tankönyvet.⁴⁷ A többféle irányzatú munkák használata velejárója volt a hitviták korának, amikor az ellenfél nézeteiről is tájékozódnia kellett annak, aki eredményesen akart vitatkozni. De az iskolai disputálás rendje

is ezt kívánta. Ebből viszont következett, hogy az eltérő nézetűek írásműveiből is mindenkor juthatott példányhoz a szokványos mértéken felül érdeklődő diák.⁴⁸

Sub cura... bevezető formula után a név és kekezés máig mutatja némelyik könyvön, hogy az osztálytermekben (classisokban), illetve előadóknál (*auditorium minore et majore*) évenként váltakozó diákgondnokok felelősségére volt bízva néhány kötet, amit állandóan ott tartottak és használtak. Latin, aztán magyar Biblia, énekeskönyv, valamint térképgyűjtemény. Ezeket a használat és elhasználódás miatt később kicserélték, vagy újrakötötték.⁴⁹ Nemcsak havi/félévi díjért kölcsönözött példányok, szakkönyvek, szótárak forogtak közkezen, amelyet tankönyvül használtak, hanem az egyes akkori évfolyamok közös vezérfonalául, segédletül is segítette őket egy-egy példány, erre pedig főleg a szegény sorsúaknak volt szükségük. Ezek sorában egyáltalán nem magától értetődő a magyar nyelvű Biblia sem, mert a XVIII. század elejéig a külföldi tanulmányútra nem indult lelkészek is csak a latin, héber, görög Bibliát tudták gyakran megszerezni, az anyanyelvűt nem.⁵⁰

A városi pártfogók részéről természetes volt, hogy némelykor engedélyért folyamodott valamelyik polgár, és a könyvtárból használhatott másként hozzáférhetetlen műveket. Az ilyen alkalmi engedélyhez kötött lehetőség nem azt jelenti, hogy a lakosság szélesebb körei számára megnyílt a könyvtár.⁵¹ Nevezetes férfiaknak arra is volt lehetőségük, hogy ide látogatva megtekintsék a könyvgyűjteményt. A tilalmakból az következik, hogy némelykor olyanok is megfordultak a könyvtárban, akiktől nem sok jót lehetett várni, mindenesetre a sok félelmet látott tanács még a XVIII. század elején is úgy vélte, a könyvtár látogatását különleges engedélyhez kell kötnie.⁵² Más tekintetben a könyvtár nyitva tartása, használata valószínűleg olyan volt, mint a többi református iskolákban. A diákkönyvtárosok működéséből az világosan következik, hogy szervezetében és funkciójában (az enyedi, pataki, pápai könyvtárhoz hasonlóan) gyökeresen különbözött a debreceni bibliotheca a nagyszombatitól, amelyet már a kezdetektől professzorok irányítottak, nem a diákságé volt, hanem a tanári kar tulajdona, s egyáltalán nem állt a tanuló ifjúság rendelkezésére, s rendezettségének jeleként katalógusa is korán megjelent nyomtatásban.⁵³ A szüntelenül változó, nem is mindenkor kiválóan alkalmas kezelő diákok, s a részletesebb és igényesebb működtetési előírások hiánya következtében nem várhatjuk, hogy könyvtártudományilag értékes megoldások legyenek általánosak a korábbi századokban; más részről a könyv és könyvtár használata olyan művelődési sajátosságokat mutat, amely a fenntartó közösségnek valóban hasznos volt.

4. Adományok, hétköznapiak

Katalógusok és egykorú iratok hiányában nem igazolhatjuk, csupán bizonyosra vehetjük, hogy a XVI. század 70-es és 80-as éveitől itt használt ívrét kötetek lehetnek mindmáig a régi állományban. Arra viszont kétségtelen adataink vannak, hogy a XVII. század harmadik évtizedétől maradtak olyan állományrészek, amelyek minden változás és pusztulás dacára folyamatos használatban voltak és elkerülték a kicserélést később. Liber Scholae Debrecinae beírás található ezek címlevelén,

leginkább a felső lapszélén, némelykor az elülső kötéstáblán (különösen a csonka példányokban). Néhány bejegyzése keltezett, a többséggel ellentétben. Így Pagninus híres héber szótárának címlévelén azt olvassuk, hogy az 1575-ben nyomtatott könyvet a bölcs és tekintetes férfiú, Ötvös Pál adta 1627-ben a debreceni iskolának.⁵⁴ Valószínűleg helybéli polgár lehetett az ajándékozó. Korai elhunytá után egykori iskolájának hagyatékot 1628-ban Tornai S. Mihály a neves brémai Crociusnak a sarkalatos protestáns hittételekről írott munkáját (1616). A Brémában tanult lelkész életéről nincsenek további adataink.⁵⁵ Ekkor, s már korábbi időben is egész sor lelkészi magánkönyvtárból került a könyvek legjava az iskola állományába. Az első ezek közül, amelyről tudunk, Kecskeméti (Mezőkecskeméti) Máté könyvtára, akinek könyveit családja előbb a Kollégiumnak adta, majd a töröknek eladósodott, és a városi tanács többszöri bírói intézkedése, valamint a kerület lelkészei zsinati végzéssel lefoglalták, s végül mégis a Coetus tulajdona maradt. Egy tucatnyi máig megtalálható belőle. Sajnálatos módon, az Angliát járt fiatal tanártól egyetlen angol könyv sem maradt.⁵⁶ Debrecenben s másutt tanult neves prédikátorok egész sorától őriz egy-egy kötetet a könyvtár, némelykor tucatnyit is. Az ajándékozás részletei ismeretlenek, s nem állapítható meg, csak válogatott darabok kerültek e Debrecenbe, vagy a több száz kötetes gyűjteményeket a későbbi (s még a múlt században is dívó szokás szerint) kótyavetyére bocsátották, a javát a diákság közkönyvtára tartotta meg, a többit a tanárok és a szegénydiákok vásárolták meg, a hasznot pedig vagy szétosztották a szegénydiákok segélyezésére, vagy valamelyik alaphoz (*fundatio*) csatolva szolgálta a jól tanuló, de igen szegény diákság javát. Mindmáig egyetlen lelkész, illetve professzor viszonylag teljes gyűjteményével sem büszkélkedhet a Kollégium. Nem találunk nagy adományokból együtt tartott tékákat, s még ami a múlt század végén véletlenül együtt volt, azt is beolvastották (válogatva) az állományba, illetve az úgynevezett depositoryum tartalékanyagába.

Az elszört nyomok egységesen arra utalnak, hogy rendre megküldötték munkáikat a korábbi diákok, mint Otrókócsi Fóris Ferenc vagy Komáromi Csipkés. Ennek dacára a XVII–XVIII. századi debreceni munkák sora is igen erősen hiányos, ami az egykori tanítás részletes értelmezését is homályba burkolja. Feltehetőleg a teljes könyvtárát a Coetus gyűjteményére hagyta Krizbai Farkas György (debreceni, majd udvari lelkész Bánffy Dénes mellett), legtöbb könyvén csupán a hagyatékozás van említve. A Petrus Martyr *Loci Communes*-ének 1587. évi kiadásán azonban keltezzé találjuk meg, hogy 1675-ben a csak kezdőbetűkkel jelölt, ismeretlen könyvtáros beiktatta az állományba.⁵⁸

A különféle könyvtárak töredékei között egyedül a Szepsi Andrásé tekinthető olyanoknak, amely egy ároni család örökségeként legalább a java részét tartalmazza egy korabeli lelkészi kézikönyvtárnak. Egy korábbi Szepsi András a XVII. század elején gyűjtögette a könyvek jórészét.⁵⁹ A többit a század derekán egy másik, azonos nevű lelkész, valószínűleg az, aki 1660-ban lett Debrecenben tógátus (az 1674-ben beiratkozott korán elhunyt).⁶⁰ A század végén, mindenestre a Rákóczi szabadságharc előtt már ide került, mert a menekülő könyvtár aligha szerzett ilyen nagyobb gyűjteményt, s a korábbi gyakorlat az volt, hogy egy ideig együtt maradt az egyszerű szerzett könyvanyag, majd kiválogatva őrizték meg a szükségesebb köteteket az átrendezések során. A XVIII. században a hagyatékából vásárolt gyűjte-

ményből is megváltottak a professzorok és diákvezetők, csupán a kiválogatott példányokat olvastották be.⁶¹

A könyvtáros mindennapjaira jellemző képet rajzol az a véletlen intézkedés folytán megmaradt elszámolás, amely a ma már sehová nem tartozó iratok között lappang a levéltárban. Utazási és szállítási költségekről szól a számla a Dukla-Zsóryom-Debrecen stb. úton, s közben olyan megjegyzés is szerepel, hogy a küldött 2 forint értékben egy Coccejus kötetet kapott, s ugyanazon a lapon a kegyes emlékeztető férfiú, Bereczki Pál 43 talléros adóssága fejében elsorolt könyveket is följegyezték. Kárpótlásul fogadták el a Coccejus munkáinak 8 kötetes, Adrianus Metius munkájának 2 kötetes kiadását, valamint egy-egy kötetet Lansberg, Scriverius és Euclides munkáiból, 28 tallér (azaz 53 forint és 40 dénár) értékben.⁶² Lehetséges, hogy a könyvtárnak szánta könyvtárát Musai András (nyír)bogdányi prédikátor, de örökösei vitatták, mert 1679-ben a törvényes eljárás befejezéséig lefoglaltatta és zárta a könyves ládáját Nógrádi Mátyás bajomi prédikátor és akkori püspök.⁶³ Véletlenül megmaradt följegyzés szintén, az eredeti iratok nélkül a Veregyházi Tamás (1643–1716) püspök hagyatékának egyik részéről készített másolat. Könyveiből szép számmal került a könyvtárba is, de éppen ez a végrendeletrésztlet figyelmeztet, hogy ne a teljes gyűjteményének tekintsük azt, ami a XVIII. század eleji könyvjegyzékben ránk maradt, hiszen gyakorta a legértékesebb munkákat a rokonok, barátok kapták. Tíz munkát kapott örökül Gyöngyösi Jó Mihály mint oldalági rokon.⁶⁴ Az egyik árva (lelkésztelen) eklézsia gondnoka pedig ilyen megokolással bízta a könyvtár gondjaira az Öreg *Graduált*: „Anno 1768 Die 13ta Julij Nálam Lévén Furo Mihály Tormássy Jánossal az Nemes Debreczeni Collegiumnak néhai Lakosai öö kegyelmek meg látván ezen régi graduált házamnál, kérték, hogy Pro memoria ajándékozuk az felebb emlitet N. Collegiumnak az mint hogy jövendőben emlékezetben is lenne az N. Colegiumnál. és az Somorjai árva Ecclesianak is ha szabadság engedtetnék az fölsösigtül Documentumául lenne. Vagy lehetne. Azért tellyes szívbül ajánlom azon Árva Ecclesiának 25 esztendőktül fogva méltatlan curatora Kotaj Ferentz. Poson Var(egye)i Somorjaban. Küldöm pedig nálam meg fordult Vitze Bibliothecarius Váradí Mihály Uramtul”.⁶⁵ A kollégiumi és fenntartási költségekre, de ugyanakkor az értékek megőrzésére való adakozás mindennapi dolog volt, de az írásba foglalást nem mindenkor tartották fontosnak, illetve a tanulás mellett sok más intéznivalóval terhelt diákok nem mindenkor szakították meg tennivalóikat pontosabb adminisztrálás érdekében, s ami a következő tisztségviselőnek átszámolás, vagy személyes intézés során fölsőleges volt, nem őrizték az utókor számára. Kassa, Szatmár, Sárospatak könyvtárából ide került könyvek, avagy Győrben vagy Bártfán adott-vett kötetek útja felderíthetetlen.⁶⁶ Viszont a nem könyvtári dokumentumok gyűjtése és megőrzése, valamint az egyéb, irattári, letéti, zálogban hagyott tárgyak megőrzésével is a könyvtáros foglalkozott. A mai szemmel egyáltalán nem könyvtárosi tendők áttekintése ezért hozzátartozik a könyvtár egykori feladatköréhez.

5. Szertár és kincstár

A könyvtárnak és a diáktestület vezetőségének lehetett volna irattára, de a régi időkben nem kezeltek külön hivatalos iratokat, hanem minden okmány a könyvtáros gondviselésére volt bízva, nem különgyűjteményként, hanem a Coetus ládájában, amelyet ő őrzött, akár a pénzesládát.⁶⁷ A XVIII. századtól ezeket nagyjából számon tartották, a könyvjegyzékeket is együtt leltározták a könyvekkel, az elszámolási iratokat, az úgynevezett bizonylatokat (documenta) Sinai igazgatása idejétől többkevesebb rendszerességgel megőrizték, s ami kevés belőle századunkat is megérte, többnyire a „kezelési lomok” közé keveredve, az ma a kéziratár része. A II. világháború után, az ötvenes évek elején közülük több elkallódott, illetve a hiányzók közül ma a Levéltárban található meg. A sehová sem tartozott iratokból mesterséges fondok létesültek, ezek némely darabja egyéb helyről ismeretlen adatokat tartalmaz. Megmaradt többek között egy jegyzék, amelyet a korábbi okmányok jegyzékéről másoltak, mikor 1716-ban újra ellenőrizték ezeket. Felsorolja a Veresegyházi könyveinek jegyzékét, amelyet láttunk, s az alább következő iratot a Kakas család letétéről, de több irat ma már teljesen ismeretlen.⁶⁸ De nem csupán a levéltári anyag provenienciája kapcsolódik a könyvtárhoz, mert különválasztott irattár századunkig nem volt, hanem a régi könyvtárértelmezés szerint a könyvtár természetes tartozéka volt az éremtár, régiségtár, képtár is. A zálogul hagyott értéktárgyakat a könyvtáros a pénzérméssel együtt őrizte, s az ideiglenesen letétbe helyezett gyűlekezeti tulajdonjogú úrasztali felszereléssel. A földrajz és fizika tanításának szemléltető tárgyait, kísérleti eszközeit is a könyvtári helyiségben tartották, sőt egy időben még a hangszer is. Mindezek ma a kollégiumtörténet különböző, önálló fejezeteihez tartoznak, a történeti hűség érdekében mégsem mellőzhetjük, hogy itt az eredeti összefüggést megemlítsük.

1673. február 8-án keletkezett a könyvtárban a következő irat: „Én Kakas János, az öcsémmel Kakas Istvánnal edgyütt, adgyuk tudtára mindeneknek, ez levelünknek rendiben, hogy volt egy Ládánk, mellyet a Debreceni jó hírűn Scholában, eligazításig le tartatunk volt, de hogy külömben nem lehetett, reá vettük magunkat, hogy azokkal, a kik hozzá jussokat mondották (úgy mint: Mészáros István Sógorunkal, és Szöts István Bátyánk meg maradtott özvegyével, Szöcs Kata Ángyunkal) meg edgyezzünk ilyen conditiok alatt: Hogy valamit magunk jószágában, a mi részünkre valót meg esmérünk, mi nekünk kezünkhöz engedniis azt ígervén, hogy ha a magok részére valót meg ismérnek, magukhoz vehessék: Mi azért, az öcsémmel edgyütt vettünk kezünkhöz osztozásnélkül, egy ezüst pohárt, egy ötös aranyat, hét fél Tallérokot, egy bokor inget, szemfedél lepedőt, két párna hajtat egy lepedőt. Szöcs István Bátyám özvegye, Szöcs Kata, vett kezhez edgy arannyal varrott inget, egy aranyas keszkenőt, egy ezüst pohárocskát, egy abroszt. A többi négyünk között el oszlott, sors szerént, igazán. Melly dolgon egy szível meg edgyeztünk, ilyen bocsülletes személyek előtt, úgy mint Debrecenben lakó B. Monai Mihály Szabó Mester ember előtt, Bernátj János Csizmadia Mester ember előtt, Scholabeliek pedig voltanak, Hosszúfalusi Márton, akkori Senior előtt, Bölcskei András Contrascriba, és Szombathi István Thecarius előtt: úgy hogyha ki közülünk ez után ez dolgot bontogatná, meg nem nyugodván, tartozzék le tenni flor. 300 ~

háromszáz forintokat. Bizonyosságul adtuk pecsétünkkel, s kezünk írásával meg erősített levelünket.”⁶⁹ A könyvtárnak ez a mintegy hiteleshelyi, megőrző funkciója egészen természetessé teszi, hogy a gyülekezetek is az ország iskolájára bízták pl. úrasztali edényeiket, vagy akármilyen egyéb dokumentumot, mint a már idézett ládát az elhunyt prédikátor után. Ma is a Kollégium múzeumi gyűjteményébe tartozik a tedeji, megszűnt gyülekezet kelyhe; és bár csak az 1660-as évektől maradtak gyéren feljegyzések a könyvtár ilyen jellegű anyagáról, feltételezhetjük, hogy korábban még sűrűbben történt ilyesmi, illetve, hogy nem minden alkalommal készítettek följegyzéseket a jövőre számára. Ilyen gyülekezeti letét példája az Öreg Graduál idézett bejegyzése a máig megőrzött példányban. A zálogba adott tárgyak megőrzése a könyvtári költségvetés hiányos ismeretét nem pótolja, de jellemzi, hogy a családi értéktárgyak (kelyhek, boglárók, kardszj stb.) milyen összegű tartozást jelentettek a könyvtáros által kezelt pénzes ládában. Ha a rövid lejáratú kölcsönzésekről csaknem bizonyosan nem maradt elismervény, a soká őrzött tárgyakról legalább fogalmat alkothatunk arról, hogy mi mindennel kellett számolnia a könyvtárosi hivatalt viselő diáknak.⁷⁰

Az értéktárgyak, okmányok, elszámolások vagy egyéb könyvtári és irattári dokumentumok őrzése mellett a régiségeket is a könyvtárban helyezték el. Így tapasztalták ezt a külföldi tanulmányútjukon a peregrinusok, és általános szokás volt már az ókori könyvtárakról maradt ismeretek révén is. Ismereteink szerint őskori leleteket, ritkaságokat, érdekességeket is megmentettek, pl. Jánki Péter a természettudományi gyűjtemény egyik korai darabját, tengeri rákmaradványt hozott haza 1738-ban.⁷¹ Főként a gemmákat, régi érméket tartották különös becsben. Ezekről már a XVII. században is őriztek néhányat. Közöttük alighanem a legnevezetesebb két egyetemi emlékérem lehetett, Descartes és Coccejus arcmásával, amelyek aztán később eltűntek. A közvéleményben (Géresi ma már félreérthető megjegyzéséből kombinálva) úgy terjedt el, hogy ezek festmények lettek volna, amelyek a diáklázadás emblémái voltak. Ezt nem igazolhatjuk, viszont hosszú időn át változatlan alakban ismétlődik meglétük az elszámolásban, majd látszólag nyomuk veszett, de amint nyilvánvaló, még a múlt században is megvoltak.⁷² Az első igazgató éppúgy, mint félszázaddal később Sinai is dokumentálta meglétüket.⁷³ A régi pénzek fokozatos gyűjtéséről a későbbi adatok is tanúskodnak, míg a múlt században Balogh Ferenc már több ezres kollekciót említ.⁷⁴

A könyvtár díszeit, különleges értékeit gyarapította a XVII. század végétől folyamatos oktatási sajátosság, hogy szemléltető eszközöket is igénybe vettek, és a tapasztalati ismeretek sem hiányoztak a fizika és földrajz, általában a filozófiába ágyazott természettudományi oktatás menetéből. Ilyenek az atlaszok a bibliai és az ókori régiségtan oktatásában, de földgömb és éggömb is volt. A Hevelius tervezte, 1700-ban készült éggömbről régóta van ismeretünk, az érmekkel és zálogba adott tárgyakkal együtt sorolták őket az egymást követő könyvtárosok.⁷⁵ De ezekből a leltári följegyzésekből bizonyos az is, hogy valóban használhattak vasmágnest a XVII. században.⁷⁶ Homályos meghatározása miatt nem dönthető el, hogy ugyanekkor milyen glóbusról emlékeznek meg; de mindebből annyi kétségtelen, hogy nem a legendák világába tartoznak az experimentalis oktatás kezdetéről megőrzött emlékek, hanem még a tárgyi emlékeket is őrizték a nagy múltú falak között,

mindaddig, míg a váltakozó diáktársadalom és a viszontagságok ellenére volt becse a múltnak, s el nem feledtette a korszerűsödés.⁷⁷ A könyvtár megőrző funkciója tehát a materiális és szellemi örökséghez kapcsolódott, elsősorban a tanulási segédeszközök tára volt, s a könyvészeti, történeti ritkaságok gyűjtése csak esetleges és kései, a korábbi funkcióhoz képest mindenképpen járulékos. Még amit némelykor joggal hiányolhatnánk, a református (általában a protestantica) sajtótermékek muzeális megőrzésének igénye is csak későn fejlődött ki, s a diákkönyvtárosok és a kollégiumi oktatás szokásai között nem is alakulhatott ki a korai időkben. Hisz valóban nem múzeum, főként nem könyvmúzeum volt a Coetus Bibliothecája. Ennek dacára, amit ma muzeális fizikai szertárba, ereklye és kincsestárba sorolnánk, az is mind a könyvtár ládáiban mentődött meg, vagy legalább a hevenyészett könyvtári följegyzésekben van némi nyoma.

6. *A XVII–XVIII. század fordulóján és a Rákóczi-féle szabadságharc válságos éveiben*

Mekkora lehetett a könyvállomány, mikor 1681. szeptember 10-én (a levéltári följegyzés szerint) „... A. [= Apafi Mihály] Fejedelem délben bé jő az Erdélyi Urakkal Teleki Úron kívül ebédre, és szép(en) ebéd(lését) el végezvén Templomunkat, és Scholánkat, annak Class(isait) Thekát, a Patakival edgyütt, és az új épületet meg nézván szemlélvén, szép Fejedelmi pompáival ki mégyen a Táborban?”⁷⁸ – Természetes volna azt vélnünk, hogy az úgynevezett első katalógus tartalma a válasz erre. A korábbi gyér szakirodalomból ismeretes adatokkal együtt ez ma már szinte kétségtelen ténynek számít, noha minden részletében megérett a helyesbítésre.⁷⁹ A korábban idézettek értelmében tudniillik a legkorábbi időktől katalógusokban tartották számon a könyveket, legalább a XVII. század közepén történt átalakulásoktól kezdve, amikor a városi tanács, illetve az egyházkerület vezetőségének rendelkezései értelmében könyvjegyzék alapján kellett elszámolnia a könyvtárra gondviselő diákoknak. Az építkezésnek is meg kellett történnie, ha a pataki könyvtárral együtt el lehetett helyezni a könyvgyűjteményt és méltóképpen meg lehetett mutogatni a fejedelemnek. A könyvtár tehát új épületben lehetett, s a XVII. század korai jegyzékei helyett sorban kellett készülniük a későbbieknek. A reánk maradt legkorábbi, 1706-ban készült jegyzék is csak egyik része lehetett a nyilvántartásnak, mert, amint a későbbiekből világos, betűrendes mutató is járult a tékajegyzékhez (raktári rend szerint leírt könyvlistának). Kérdéses azonban, hogy az úgy vélt elsőnek mennyire lehet közvetlen folytatása az úgy vélt második, azaz az 1714. évről maradt könyvjegyzék? Némi bizonyossággal a XVII. századtól mindmáig megőrzött kötetek jelzetei szolgálnak. Egészen a XVIII. század derekáig, tehát amíg szokásban volt a könyvtár kezelésének régi módja, a könyvtári tulajdonjogot és a raktári jelzetet a kötet elejére írták, a címlevélre, majd a kötéstáblára. Pontos időbeli elhelyezés a hiányokon túlmenően a sorozatos átjelzések miatt lehetetlen, de ebből egyúttal arra kell következtetnünk, hogy a könyvek nem egyetlen helyen voltak, és a gyűjtemény két felét megkülönböztették az eltérő jelzetteléssel. Az egyik csoportban arab számokkal, a másokban az ábécé nagybetűivel jelölték a könyvállványokat. A kétféle jelzettelésű állomány csak kisebb részben tartalmaz

kölcsönös átfedéseket. Ez a magyarázata annak, hogy egyik nem tartalmaz olyan könyveket, amelyek a másikban megvannak, illetve a későbbiből hiányzók közül fölbukkan a XVIII. század folyamán több, s megvan máig. Aprólékos vizsgálódás nélkül születtek a korábbi vélekedések, s noha a dokumentumokat nem mindenben pótolhatja a következtetés, nem összegezhethetjük egyszerűen az 1706-ban és 1714-ben jegyzékelt könyveket, s azt sem állíthatjuk gépiesen, hogy a kettő között egyáltalán nincsenek átfedések. Annyi viszont bizonyos az állomány nagyságáról, hogy többet kell számolnunk, mint ahány kötetet megállapíthatunk az 1706-os tékajegyzék alapján. De még ez a szám is csak kiigazítva fogadható el, mert az eddigi szakirodalomban mind Géresi Kálmán, mind Varga Zsigmond adata igazolhatatlan. Számítási hiba és következtetési vétség egyaránt oka lehet ennek. Egyszerűbb, ha előbb az eredetiben található összegezzük.⁸⁰

	1	2	3	4	5	6	7	Összesen
1	24	26	30	37	39			156
2	23	22	35	37	34			151
3	16	16	25	24	25			106
4	20	23	28	23	26			120
5	16	25	32	33	30			136
6	12	23	21	30	34			120
7	16	21	46	29	28	59		199
8	16	18	23	25	19	55		156
9	22	26	26	24	28	20	33	179
10	13	12	11	18	19			73
11	11	18	19	30	32			110
14	11	13	15	18	19			76
15	33	41	52	56				182
	233	284	363	384	333	134	33	1764

A hetedik állvány harmadik polcán a könyvek száma kiegészítés, mert ott még a Magyar Vendelinus is megtalálható 15 példányban, amit Naszályi leírt, de a számot hozzáírni elfeledte.⁸¹

A teljes állomány nem lehet azonos a fentebbi összegzett kötetsszámmal (1764), mert a jegyzékben mindenestől hiányzik a 12–13. téka könyveinek sorozata. Ha csak igen testes kötet nem volt valamennyi az összes polcon, akkor az előbbi kötetsszámot még 250 vagy 300 kötettel meg kell toldanunk. A művek száma körülbelül ugyanennyi lehet, a több példányos munkák dacára, mert a gyűjtőkötetek állományát általában nem számították művenként, holott a régiek szokásai szerint egész nemzedékek, a külföldön tanult egyívásúak szélesebb körének érteke-

zéseit tartalmazta a legtöbb, vagy a biztosabb megőrzés kedvéért együtt bekötött munkát (*Sammelband, colligatum*), némelykor száznál is több egy-két íves értekezést foglalva egyetlen szám alá.⁸² A XVIII. századi adatok szerint állandóan hullámozott az állomány, az elhasználódott könyvek helyett lassan csordogáló adományok, vásárlások nem múlták fölül jelentősen az apadást. A protestánsok gyász-évtizede⁸³ alig múltván el, a Thököly majd Rákóczi szabadságharcában egymást érő megpróbáltatások könyvszerző akciókban nem bővíthettek, s nem nőhettek a költött összegek sem. A Coetus ekkoriban is jutott könyvekhez, de aligha a békeidők mértéke szerint. A város pedig jórészt a hadi kötelezettségekre fordította a költségvetést.⁸⁴ Mindezeket egybevéve azt vélhetjük, hogy a könyvek őrzésével, olvasással és könyvtárhasználattal egyetemben az állományt is az előző századtól örökölte a XVIII. század. Apafi látogatása idején tehát mintegy másfél-kétezer kötet lehetett az állomány. Ebben azonban nincsen benne az, amit a könyvtárra bíztak, hogy aukció útján értékesítse, s az a depositarium, amely hozzávetőleges becslés szerint párszáz kötet volt ekkortájt, majd a XVIII. században több ezerre gyarapodott. Duplumokról helytelen szólnunk, mert az iskolai könyvtár, a diákság tanulmányainak ellátása a többpéldányos, némely könyvnél egyenesen a sokpéldányos megtartást követelte. Különösképpen a hazánkban alig megszerezhető klasszikusok, héber és görög Bibliák, szótárak, kommentárok voltak szükségszerűen többpéldányosak. A hazai iskolázás és a diákság ellátása szempontjából a kétezres könyvtári állomány valóban méltó része volt a Kollégium egykori jó hírének.

A könyvtár további sorsát, és a gyarapodási a szakirodalomban szintén tévesen értékelt, és hibás adatokkal jellemzett 1714. évi könyvjegyzékkel szemléltethetjük.⁸⁵ A Szilágyi Pap István jegyzékének adatai:

	1	2	3	4	5	6	7	8	Összesen
A	11	16	21	29	23	19	21		140
B	22	26	34	43	47				172
C	19	26	33	27	37	20	17		179
D	23	21	37	38	38	26	20	18	221
E	17	27	29	34	49	12			168
F	14	12	19	19	21	21	18		124
G	25	24							49
H	16	18	22	27	23	18	17		141
J	22	24	31	36	72				185
K	18	23	28	27	35				131
L	16	16	19	15	20	60	18		164
M	23	25							48
	226	258	273	295	365	176	111	18	1722

A két tékarendszer egymás utáni áttekintése figyelmeztet, hogy a könyvtár helyiségei és bútorzata között sem lehetséges azonosítás. Kétpolcos állványok is vannak (ablak alatt/fölött?); ötpolcos három, hétpolcos is öt, míg hat- és nyolcpolcos is akad mutatóba. A másik beosztás szerint nyolc ötpolcos, csak egy négyolcos, s még kettőn van egy, illetve két többletpolc. Ha csak teljesen új bútorzat nem készült egy egészen más terembe, akkor érthetetlen ekkora eltérés. Ha még hozzávesszük a könyvek számában mutatkozó különbséget, akkor egyértelmű, hogy a két jegyzékbe foglalt könyvanyag nem lehet mindenestül ugyanabban a rendszerben folytatás. Próbálkozzunk a szabadságharc idején történt pusztulással, esetleg rekvirálással, vagy következetes átszervezéssel magyarázatul. Bizonyos, hogy három ízben is futott Debrecen városa 1705–1707 között. Régóta ismeretes a pusztulás, és az előadó fal-festményei alá firkált csúfolódó versikék, a több mint háromszáz kötetes veszteség, s az utólag fölbecsült egyéb károk emlegetése. Legújában egyenesen a könyvtár teljes pusztulását közli az összefoglaló hazai könyvtártörténet.⁸⁶ Ha azonban teljesen elpusztult a könyvtár, hogyan lehetett mégis ennyi kötet 1714-ben? A C téka 6–7, a D 6–8 és az E 6. polcán a hozzátét (additamenta) van elsorolva – ám még ennek a pusztulással magyarázása is nehéz.⁸⁷ Azt még kevésbé tudjuk a teljes pusztulással megokolni, hogyan írhatta a könyvjegyzék hátsó kötéstáblájára egy ismeretlen diák-kéz az 1710-es évek második felében, hogy a nagyhírű debreceni diákközösségnek már 2007 könyve van; s az 1729-ben könyvtároskodó Kocsi Szőke János egyértelműen meghatározható keze vonásával ugyanott a hozzájegyzés ezt állítja: már 3366!⁸⁸ A több száz kötetes veszteséget nem számítva sincs akkora a gyarapodás mértéke, a följegyzett ajándékozások bizonyossága szerint, hogy mintegy kétszeresére növelhette volna az állományt egy negyedszázadon belül, mikor semmiféle nagy tömegű adományról, vagy busás alapítványról nem tud a történelem, amely fedezett volna ekkora fejlődést. Csupán ez okból is értelmetlen pusztulásról elmélkednünk. A könyveket valamikor elszállították Ecsed várába, és csak 1709-ben született határozat az ott lepakolt könyvek visszaszállításáról.⁸⁹

Eléggő valószínű, hogy az állomány nagyobb részét, ha nem is a teljes könyvjegyzékanyagot, már a veszedelem idején jókor elmenekítették, két-háromezer kötet néhány hatökrös szekéren elfért. Így még inkább lehetséges, hogy az 1714. évi jegyzék sem a teljes állományt tartalmazza. A később gyakran említett I–III. számozású, és Exterior-Interior Pars megosztású téka állományát nem említik, holott ez a terem közepén végig húzódó kettős polc lehetett. Már a XVII. században találkozunk Theca 2. mellett Theca II. jelöléssel (akár azonos a kettő, akár nem); így a korábbi állapot valamilyen átrendezése is megtörtént 1720–1730 táján, s akkortól többé arab számozású tékákkal nem találkozunk. Nem elképzelhetetlen ugyan, de kevésbé valószínű, hogy az 1706-ban készült jegyzék az elmenekített könyveket tartalmazta volna csupán. Ha ez a helyzet, akkor is igaz, hogy a kétféle jelzetelésű állományrész valahogyan kiegészíti egymást. Így aztán végül arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az állomány nagysága a XVII. század végéig a kétezres kötettszámmal már elérte, s a következő három évtized folyamán meghaladta a háromezretet. A korábbi vélekedések bizonytalan megalapozására elég említenünk, hogy a kollégiumi tanár és jeles történetíró Szűcs István még az 1714. évi (Szilágyi-féle) könyvjegyzéket tartotta a legrégebbnek, akkor még nem bukkant föl az 1706-ban készült,

Naszályi-féle s szinte mondanunk sem kell, hogy a Szűcs István által közölt kötetszám is hibázik.⁹⁰ Hozzá kell még tennünk, hogy ez a két legkorábbinak vélt jegyzék volta-képpen nem is katalógus. Majd csak az utolsó jelentős diákkönyvtáron, a könyvtárren-dező és már valóban katalogizáló Jánki Péter munkáját tekinthetjük olyan-nak, amelyre valóságosan illik a könyvtári szempontból katalógusnak mondott minősítés. Az ő méltatása előtt a korai jegyzékek néhány ismervét érdemes taglalnunk.

7. *Katalogizáló diákkönyvtárosok*

Részletezett katalógusbeli feltárást néhány száz, de néhány ezer kötet sem felté-nlenül igényel. Aki eléggé járatos, és az adott gyűjteményt ismeri, mindenféle mutató vagy index nélkül is képes tájékozódni, s ellátni az érdeklődőket, valamint a könyv-tartó házat rendben tartani. A hajdani könyvtáros diák pedig írno-kként, helyettes könyvtárosként vagy könyvtárőri feladatkörben éve-kkel korábban dolgozott már a gyűjteményben, s az egykorú szolgáltatásokban is részesült. Azaz, térítési díjért használta a tankönyveket, jegyzetelt a ritka, féltett kézikönyvekből, tudós magyará-zatokból, míg őt magát is, a legfelsőbb diaktisztség elnyerése előtt egy-két évvel so-ron következő bibliothecarius ordinarius tisztségre választotta a diákság vezető tes-tülete. Akkorra már tudta, hogyan adják át és veszik át egymástól a közbvagyon-nak számító könyveket, tehát nem hanyagság, ha nem éppen bibliográfusként törekszik a szabatos leírásra, hanem mintegy a középkori vagyoneleltárakban elsorolt kötetek mintájára, rendben lévőnek tartotta, ha néhány szóval (ha nem egyetlen szóval) megnevezi a könyveket, úgy, ahogyan a polcon sorakoztak, vagy ahogyan a gerin-cükre van írva. A polcra pedig nem tudományos rendszertani szempontból válogat-ták össze a köteteket, hanem legalulra a fóliánsokat, főntebb a negyed-, majd nyol-cadrét nagyságúakat, legfelülre a kisebb méretű (tizenhatod, huszonegyed stb.) kö-teteket rakták. A könnyebb használhatóság, a hely jobb kihasználása miatt így volt jobb. De még az emlékezetet is segítette, mert a használó annyira legalább emléke-zett, hogy kicsi, vagy egészen nagy könyvet forgatott. Több meggondolás miatt, módosításokkal, ez az elrendezés szinte napjainkig használatos, raktári elrendezés-ként nem veszítette érvényét.⁹¹ Az egymással és a könyvekkel ismerős diákoknak ennyi elég is volt.

Az 1714-ből maradt betűrendes mutató még inkább mutatja ennek a kezdetleges módszernek a készítését. Nem előzetesen megállapított rendszavak ábécé rendbe so-rolása ez, hanem végighaladva tékáként és polconként, a diákok egyike mondotta, a másik írta, ha az illető betűvel kezdődő könyv akadt a szemé elé. Nem mindig törő-dött azzal, hogy ez szerzői név, könyvcím vagy elnevezés. A könyv gerincére tudni-illik gyakorta nem a szabatos címet vagy szerzőt, hanem a közkeletű elnevezést (ilyen s ilyen nevű könyv) írták föl, s a mutatóba is ez került. A szerzők pontos névalakja, a cím pontos rövidítése, impresszum stb. mind mellőzhetőnek tűnt szá-mukra az így is használható hevenyészett jegyzékekben. A kiadás, közreműködők, tehát sok ma nélkülözhetetlen adat csak teljesen találomra került bele néha a le-írásba. Még leggyakrabban a magyarázó vagy a nyomdász kiadó nevét közlik, mint a fogalom-má vált Stephanus-, Athias- vagy Leusden-féle Bibliáknál.⁹² A diktá-

lásra készült jegyzéket nemegyszer több írnok készítette, hogy később ne kelljen másolni. Ezért bukkanunk gyakorta az elhallás jellegzetes torzításaira. Az átmásolt jegyzékek hibás olvasatai sem hiányoznak. Pl. *Toletus* munkáját félreértve így születhetett a szakirodalomban ismeretlen magyar munka, *Toldi logikája*.⁹³ A gépiesen, elfásultan másológató kisdíák számára a Bocsardus alak nem volt feltűnő, ha még nem ismerte Bochart *Hierozoiconj*át. Oliver Bowles nevét is ezért írta Borles alakban. A későbbi, jóval képzetesebb és gondosabb könyvtárosok, mint Kocsi Csergő János, nem győzték javíthatni az ilyen torzításokat, s pótolgatni az egybekötött könyvek adatait. Ha egyébként a dolgok rendben folytak, az átadás-átvétel idején csak az újabb szaporulattal, meg a késedelmes kölcsönzéssel törődtek, magát a jegyzéket egyszerűen megújították, azaz újramásolták. S ha elrongyolódott, a feleslegessé vált régít nem őrizgették. A megemlített néhány jellemző eléggé mutatja, hogy az általában egy esztendeig működő könyvtáros életében az egyéb teendők mellett a könyvtárosi elfoglaltságba nem tartozott a könyvek bibliográfiailag is elfogadható leírása.

A megemlített tulajdonságokban hasonló volt ugyan elődeihez, mégis gyökeresen különbözik Jánki Péter. Abban az értelemben is jellemző alakja a diáktársadalomnak, hogy valóban öregdiák volt, meglelt emberként, harmincévesen iratkozott a togátusok sorába. Bibliothecarius és senior pedig azelőtt volt, hogy negyvenesztendősen külföldi tanulmányútra elindult. 1737 őszén azzal kezdte könyvtárosi működését, hogy Guthi András elhunyt prédikátor könyveit állományba vette, a könyvek egyik részére a tulajdonjogot, de a tékajelzetet is ráírta. A többit, útmutatása szerint, a könyvtáros mellé rendelt írnok kisdíák végezte. Jánki többször tárgyalt a városi tanáccsal kötetési ügyekben. A Komáromi Csipkés városbíró által ajándékozott héber Bibliák használatban elnyűtt példányainak javíttatását is ő intézte.⁹⁴ Gondos könyvtárosként következetesen följegyzette a könyvek állapotát. Ezt nem ő kezdte el, hanem már 1716-tól szórványosan, később gyakrabban megtaláljuk az ajándékozott könyvek jegyzékében. Ez érthető a használat és a kötetési költségek miatt. S megszokott könyvtárosi tennivalók mellett Jánki Péter teljesen át is rendezte a könyvtárat, s ezzel körülbelül 1737 végére lett készen, vagy legalább a karácsonyi legáció után. Ekkor aztán az átrendezett könyvtár számára egészen új katalógust íratott le írnokával, aki ezt be is fejezte a következő hónapok során. Jánki Péter működése mutatja, hogy saját erejéből, egy rátermett, gondos domidoctus meddig juthatott el, könyvtárosként. Az ő idején készült katalógus már a könyvek nyomtatási helyét és idejét is gyakran tartalmazza. Természetesen bőven akadnak hiányosságai, például nem tudott angolul, ezért Libri Anglici megjelölés helyettesíti az érthetetlen nyelvű kötetek pontosabb leírását. A katalógus keresztutalásai is erősen hiányosak, így nagyon szóródnak a műfajilag összetartozó, vagy különféle címeken leírott, másként viszont azonos munkák. Ez elég súlyos hátrány. A rendszavazás, valamint a járulékos, vagy szakirodalomból kideríthető adatok szinte teljes hiánya ellenére mégis messze fölé emelkedik az olyan alkalmi vagy átvételi jegyzékeknek ez a katalógus, amelyekkel beérték a korábbiak, s nemegyszer még egy évszázaddal később is elboldogultak. Jánki Péterénél sokkalta igénytelenebb, minden impresszum adat híjával készült listák még Péczely könyvtároskodása (igazgatása) idején is találkozunk. A professzorok által vezetett könyvtárban

mindjárt, Maróthi úgynevezett aukciós katalógusától kezdve, az említett hiányosságok és hibák fokozatosan megszűntek, és számos apró részletben, még az ábécé rendjében is megmutatkoznak a kisebb-nagyobb eltérések. Ezért rendkívül tiszteletre méltó és mintegy vízvázalstó a könyvtár történetének első reánk maradt katalógusa, az utolsó, még nem professzori felügyelettel működő, közvetlenül a városi tanács gyámkodásával felhatalmazott és a tanácsnak felelős bibliothecarius ordinarius alkotása. Jánki Péter után, nem egészen világos folyamat eredményeként, Piskárkosi Szilágyi Sámuel emelkedett elsőül a könyvtárvezető tisztségébe. Egy korábban ismeretlen törvényfoglalványban 1738-as kelet is fölbukkant, igaz, példaként. A javításokkal teli foglalvány részletei az iskolatörténetben ismeretes törvényektől eltérnek, végül a Bibliothecae Praefectus kifejezés is fölbukkan.⁹⁵ Nem ismerjük a törvény részletes megvalósulását vagy végleges alakját, valószínűleg egyik változat azon az úton, amely ajánlás és kipróbálás után állandósult, s ettől kezdve a *Bibliothecarius Ordinarius* szinte mindenben alárendeltjévé vált a Praefectusnak. Amikor még nem így volt, a könyvtáros diák mindazt maga végezte, szabadon, illetve városi hatóságnak felelősen, amit később tilalmaztak a rendelkezések, illetve a rector professor, a tanári kar stb. engedélyéhez kötöttek. Ezért a törvények nyomán áttekinthetjük, miből állott a feladatkör. A pontosabb és részletezett, bibliográfiai igényes katalogizálást senki nem tanította és senki nem kérte számon a könyvtárrostól. Vagyontárgyként kellett elszámolnia a könyvekkel, valamint a szintén reá bízott vagyontárgyakkal, amelyek hagyományos őrzési helye a könyvtár volt. Beszerzést, kölcsönzést, köttetést, átrendezést belátása szerint és ügyessége szerint végezhette. Az anyagi ügyeket, átvételt stb. gyakran a senior jelenlétében, vagy vele együtt intézett, aki azonban nem volt idegen a könyvtárosi ügyintézésről sem, mert előzőleg maga volt a könyvtáros. Valószínűleg a reá bízott pénzzel is szabadabban bánt, kapcsolatai szerint kölcsönzött is. A nehezebben megszerezhető, hozzáférhető könyvek kölcsönzésében is alkalmilag nagyobb szabadságot engedett meg magának. Helyben olvasást, nyitva tartást, kölcsönzést a délutáni órákban végzett; délelőtt a fontos előadások voltak. Szobája a könyvtárterem mellett volt, a könyvtárhoz tartozott, tehát alkalmilag a hivatalos időn túl is elérhető volt az érdeklődők számára. Mindenben megfelelt a diákélet lehetőségeinek és követelményeinek.

8. Az állomány összetételének néhány jellemzője

Legtermészetesebb úgy képzelnünk, hogy egy átlagos nyugat-európai protestáns főiskola könyvtárának szerény hasonmását találta Debrecenben az ide sereglett diákhad. Bibliák, eredeti nyelven, Calvin, Luther, Melanchthon és a németalföldi meg a svájci ortodoxia legfontosabb szerzői, valamint ellenfeleik fontos kézikönyvei, a cáfolatokkal együtt, egyetemi értekezések, a humanista iskolázásban használatos klasszikusok sora, filozófiai és vegyes természettudományi munkák kisebb száma, térképek, földgömbök, néhány érdekesség, ritkaság, hártakódex, oklevél... Az állomány elég sűrű cserélődéséről elmondottak miatt nem célravezető elemeznünk, hogy mi minden nincs meg, pl. hazai, vagy egyenesen debreceni

szerzők munkáiból.⁹⁶ A magyar nyelvű munkák hiányát jórészt megokolja, hogy csekély kivétellel nem voltak részei a felsőbb szintű oktatásnak. Az ismert vagy ki-következtethető állomány egyik fontos jellemzője az angol könyvek aránya. Az 1706-ból maradt jegyzékben az angol munkákat a következő arányban találjuk:

téka	polc és sorszám
4.	1,19 3,21
6.	4,14
7.	2,9 – 21 3,3 – 30
8.	1,1 – 3 3,1 – 2
9.	1,3 3,5 – 8 3,18 3,21 3,25 7,1 – 15
14.	2,8 3,1 – 6 3,11
15.	5,1 – 9 7,3

Nem ismerjük a 12–13. téka állományát, és nincsen angol kötet az 1 – 3,5 és 10. tékában. A kolligátumokat sem becsülhetjük föl, így is egészen hasonlóan találjuk az irányt, mint a nagybányai könyvtár 1696 előtti állományában, azaz kb. egytizede a könyveknek angol nyelvű (158 kötet, amennyire megállapítható). Ennek az aráynak a súlyát akkor érzékelhetjük igazán, ha meggondoljuk, hogy Németalföldön, valamint német környezetben tanultak a diákok, s holland, német, francia munkákból mindössze egy-egy Biblia, szótár és német káté van! Ezekhez mérten az angol nyelvű könyvek aránya nagyon meggondolkodtató, s figyelmeztet a puritán teológiai hatás rendkívüli mértékére, ami természetesen nem jelenti, hogy csak puritán munkák voltak meg angolul, sőt, egész sor szerzőt nem találunk más hazai könyvtárakban sem, akiket pedig használtak, s akiktől magyarra fordítottak a XVII. században.⁹⁷

A könyvtárat természetesen nem ábrázolja teljességében egyetlen vonás. De ha a későbbi könyvjegyzékekben is alig csökken ez az arány, a német-francia művelődés hatásának erősödése dacára, akkor ezt a puritán hatást tartósnak kell vélnünk. 1761-ben Szikszai György könyvtáros 106 kötetet szerzett, ezek tizede is angol; exseniorként a következő évben maga küldi Biefield angol munkáját 1640-ből. A közvélemény feledi, hogy Perkins hatása Amesiust is megelőzte, azaz a XVII. század legelejétől számolhatunk a puritánság fokozódó érvényesülésével. Ennek kései hatása látszik a XVIII. századi könyvtáron.⁹⁸ Az itthon tanult képzésére szolgált a könyvtár, s csupán a külföldről frissen hazatért academici könyvtárával és eszméivel együtt hatott a diákság ama részére, amely sem képes, sem alkalmas nem volt külföldi tanulmányokra. A mindenkori tananyag az oktatóktól függött. Ők elsősorban a külföldön megszokottat folytatták itthon, s csak e mellett jutott szóhoz egyéni vélekedés és honi követelmény. A könyvtár állományából tehát a kollégiumi oktatásra csak kisebb részben következtethetünk. Aukciók révén új és régi kézikönyvanyaghoz sokan juthattak. A hatások elhúzódásának az iskolarendszer sajátosságai kedveztek. A friss hatásokkal együtt elfogadott könyvtípusokat akár századokig használtak.

Mindezek a vonások megmutatkoznak azon, hogy az 1706-tól és 1714-től használt könyvtárjegyzék illik a XVII. század németalföldi és svájci ortodoxia

vonalaiba, s az angol könyveken kívül nincs olyan határozott jellemző, amely a hasonló igényű és lehetőségek között működő könyvtáraktól élesen megkülönböztetné. Ez a diákság szellemét is tükrözi. Ők maguk gyűjtöttek adományokból és vásárlásból, s nem könyvkedvelő főúr ajándékozta magánkönyvtár alkotta magját s irányzatát a gyűjteménynek. A *Helveticae Confessionis Addictorum* megjelölés, mint a könyvtár neve, teljességgel érvényesült az állományon és egyetemesen jellemezte a könyvtárat.⁹⁹

Fekete Csaba

III. A XVIII. SZÁZADI VÁLTOZÁSOK

1. A könyvkultúra feltételeinek alakulása Magyarországon és az oktatási reform hatása a Kollégium Könyvtárára

A szatmári béke utáni nyugodt építőmunka megváltoztatta az egész ország kulturális képét. A XVII. század és a Rákóczi-szabadságharc viharai elmúltával főként a harci események sújtotta török hódoltsági területeken mutatkozott látványos előrelépés, annak ellenére, hogy a könyvkultúra felvirágzásának Magyarországon számos akadálya volt. A legnagyobb nehézséget a megkésített fejlődés következtében a szűk hazai könyvpiac és olvasóközönség, a tudományok latin nyelvűsége jelentette. A hazai könyvforgalmat a protestáns egyházak szempontjából a szerény társadalmi igényeken és szűkös anyagi-technikai lehetőségeken kívül egyházpolitikai érdekek is korlátozták. A művelődési restauráció hatalmas feladatához a katolikus egyház szinte „kizárólagos szabadalmat” kapott.

A debreceni Coetus Bibliothékájának fejlődése az országos fellendüléssel egyidejűleg, az 1730-as évek második felében gyorsult föl. A helyi események mozgatója az a folyamat volt, amelynek eredményeként a református egyház vezetése – így Debrecenbe a Kollégium ügye is – világi ellenőrzés, majd irányítás alá került. Ez a vezetés az adott anyagi és egyházpolitikai lehetőségek között következetesen érvényesítette igényeit az oktatásban. Céljaiban természetesen egészen más ez a világi befolyás az 1730–40-es években, mint a század utolsó évtizedében, amikor Domokos Lajos, mint a Kollégium kurátora, olykor teológiai szakkérdésekben is erőszakosan élt hatalmával.¹⁰⁰ Az 1739-től rendszeresen ülésező Konzisztóriumban a Kollégium professzorai és a debreceni lelkészek eleinte jelentős súllyal képviselheték elveiket, mivel műveltségük alig különbözött a Konzisztórium világi tagjaitól. Illusztrálja ezt a szemléleti egységet a Konzisztórium 3 világi és 2 egyházi tagjának Osterwald fordítása, amely a racionalizmus hatásáról árulkodik, és elhatárolja magát a „Fanatica” kegyességtől és a deizmustól egyaránt.¹⁰¹ Míg a század közepétől fogatkoznak a református világiak műveltségében a késő barokk elemek, az 1730-as években még előfordul, hogy előkelő debreceni polgárok Kollégiumra hagyományozott könyvtárában kisebb a világi művek aránya, mint egyes lelkészi hagyatékokban.¹⁰² Amint a Habsburg-dinasztia is megfosztotta kulturális szuverenitásától az általa mindvégig minden eszközzel támogatott Római Katolikus Egyházat – hogy az államérdeknek megfelelő irányba fordítsa az állami (azaz katolikus)

iskolarendszert – a református világi vezetők is hasonlóan jártak el.¹⁰³ A Debreceni Kollégium korszerűsítésében alsó és középszinten főként a magyarnyelvűség és az aritmetika oktatása terén mutatkoztak sürgető tennivalók. (L. Maróthi György javaslatait.) Akadémiai szinten a könyvtár állományépítése szempontjából a legújyszerűbb a nemes ifjak speciális képzésének és ezzel kapcsolatban a jogászképzés szükségességének felvetése, illetve a modern európai nyelvek és a kísérleti fizika oktatásának sürgetése volt. („Fundetur Convictus pro nobilibus intra muros Collegii”, „Tradatur Jus”, „Lingvae Europae”, „Procurantur Instrumenta Philosophica et Matematica”).¹⁰⁴ Mindaz ami az 1740-es évek tervezeteiből megvalósult – a főiskolai tagozat két „generális classisokra”, teológiai és filozófiai tagozatra bontása, Piskárkosi Szilágyi Sámuel, majd Hatvani István kísérleti fizika tanítása, a jogászképzés¹⁰⁵ – megvalósíthatatlan lett volna színvonalas hazai és nyugat-európai tankönyvek,¹⁰⁶ illetve a Kollégium Könyvtárának jelentős fejlesztése nélkül.

A könyvtár története, akárcsak a Kollégiumé, számtalan homályos, ma már tisztázhatatlan körülményt rejteget. A Jánki Péter-féle katalógusból ítélve a bibliothéka 2700 kötetes állománya – amely osztozott a „Tatar égette, Török hammazta Haza” sorsában¹⁰⁷ – az 1730-as években a teológia, a szent nyelvek tanulmányozását és a hagyományos kartézianus műveltséganyag elsajátítását tette lehetővé. Kollégiumi könyvtár volt, amely nem tűzhetett maga elé bibliofil célokat és nem gyűjtött „szépirodalmat” sem. A filozófiát, orvostudományt, jogtudományt, egyetemes történelmet, csillagászatot, botanikát azonban már ekkor néhány jeles alkotás képviselte. A számos XVII. századi angol és németalföldi szerző mellett Descartes, Cocceius, Keckermann és Erasmus művei jellemzőek leginkább az állomány összetételét, amelyben a harmincas években feltűnnek az első francia grammatikák és wolffiánus szerzők.¹⁰⁸ Hiányok mutatkoznak azonban még az ókori filozófusok műveiből is,¹⁰⁹ nemhogy a legfrissebb nyugat-európai irányzatok képviselőiből és a természettudományok újabb eredményeit alkalmazó tankönyvekből. Kéves klasszika-filológiai kézikönyv, lexikon, modern jogi, földrajzi és történelmi munka volt.

A reformtörekvéseket energikusan támogató Maróthi György életműve a kollégiumtörténet egyik legismertebb fejezete. A könyvtárban kétségkívül ő teremtette meg a továbblépés feltételeit, így alapozta meg a Sinai korában kezdődő virágzást. Már peregrinusként a könyvtár érdekében tevékenykedett, amikor Domokos Márton utasítására a magisztrátus pénzén globusokat és 127 művet vásárolt.¹¹⁰ Debreceni működése során a „Coetus Bibliothecáját... rendre és jó lajstromba” szedette.¹¹¹ Ez alatt alaposan megismerkedett a gyűjteménnyel, kiismerte hiányosságait, „confusus” voltát. Természetesen egy elsősorban lelkészképzést szolgáló intézményben az állomány felfrissítése céljából sem akarhatta a teológiai irodalmat kiselejteni. Ellenkezőleg: szükségesnek tartotta Luther és az egyházatyák műveinek beszerzését is. A már meghaladott teológiai irodalmat viszont értékesíteni kívánta, főként azokat a köteteket, amelyeket a XIX. századig érvényes helyi szokás szerint azért vásároltak meg számos példányban, hogy néhány krajcárért hosszabb időre kölcsönözzék a rászoruló ifjaknak. Szorongató lehetett a helyhiány is, amely szintén arra készítette, hogy aukció útján szabaduljon az esetenként 6–8 duplumtól. Az árverés 1743 augusztusában 1160 forint hasznot hozott a könyvtárnak.¹¹² Maróthi magánkönyvtárának jegyzéke¹¹³ tulajdonosának széles érdeklődéséről, biztos ízléséről

tanúskodik. Mint az eloquentia, a történelem és a matematika professzora a Könyvtár részére főként klasszika-filológiai és ókortudományi irodalmat szerzeményezett. Levelezése szenvedélyes könyvszeretetről árulkodik. Egyik levelezőtársa az a Jacob Christoph Beck volt, aki gróf Teleki Sámuelre is életre szólóan hatott.¹¹⁴ Maróthi a leglényegesebbnek a gyűjtemény rendszerességét tartotta, illetve azt, hogy tartalmazza teológiából, filozófiából (a kor tudományfelosztása értelmében minden természettudományt ideértve), történettudományból a legjobb szerzők alapműveit, a jog- és orvostudomány kézikönyveit. A könyvtártörténeti irodalom az ő érdemének tekinti, hogy felhívta a figyelmet a későbbiekben oly hasznosnak bizonyult *Acta Eruditorum Lipsiensia* értékeire. Ez a folyóirat tudósított a „Litteraria Respublica” újdonságairól, így megkönnyítette a könyvtár vezetőinek tájékozódását. Mint 1742-ben Domokos Mártonhoz írta, az újság mustráját azért hozta magával, mert a tudományok új eredményeinek nem ismerése „igen sok praejudiciumnak oka: mivel sokan azt gondolják az emberek közül, hogy ma is úgy van a dolog, mint azelőtt 60, 70 s’ száz esztendővel”.¹¹⁵ E megjegyzés éle azonban a közhiedelemmel ellentétben aligha irányul Maróthi azon tanárkollégái ellen, akik Wetsei Gergely szénior 1737. november 5-e után kelt számadásai szerint 1–1 Rhénes forintot adományoztak a folyóirat előfizetésére.¹¹⁶ A rendkívüli munkabírású Maróthi, amíg a tanítás szünetelt, a debreceni pestisjárvány idején sem tétlenkedett. Tóth Béla kutatásai szerint ekkor hozta létre a könyvtár IV. katalógusát, amely a Jánki Péter-féle jegyzéken nem szereplő új szerzeményeket is tartalmazza. Ezen új szerzemények megérkezését és Maróthi utódainak, a század könyvtárszervező igazgatóinak tevékenységét azonban a helyi szándékoktól függetlenül, politikai erők is befolyásolták.

2. Könyvforgalom, cenzúra, revízió – egy protestáns könyvgyűjtemény létfeltételei

A tudományos élet elmaradottságából és a protestánsok közjogi helyzetéből egyaránt következik, hogy a hazai protestáns könyvgyűjtemények tartalmilag értékes gyarapodását jórészt a külföldi könyvtermés szolgáltatta.¹¹⁷ A magyarországi kiadványoknak mintegy felét előállító nagyszombati műhely például felekezeti jellege folytán alig játszott szerepet a Debreceni Kollégium Könyvtárának gyarapodásában, míg a protestáns fél könyvkiadását az előzetes és utólagos cenzúra szempontjai határozták meg.¹¹⁸ A XVIII. század új jelenségét, a magyar állami könyvcenzúrát a „vértelen ellenreformáció” hívta életre, következésképpen II. József egyik legfőbb célja volt a protestánsok korlátozása.¹¹⁹

Mária Terézia 1747-ben szüntette meg a törvényhatóságok könyvvizsgálati jogát és két jezsuitát bízott meg ezzel a feladattal. A két cenzor a Helytartótanács irányítása alatt különösen szigorúan kezelte a katolicizmust, az államot, a „jó erkölcsöt” veszélyeztető, és a vallási közömbösséget vagy új eretnekséget terjesztő műveket. Ugyanezek a szempontok érvényesültek a külföldről érkező könyvszállítmányok vizsgálatában, a könyvrevízióban is. 1749-ben alakult meg a könyvvizsgáló bizottság, amelynek az ötvenes évek végén a felvilágosodást támogató¹²⁰ van Swieten lett a vezetője. Az ő hatásának köszönhetően Bécsben liberálisabb volt a revízió, így ellentét keletkezett Bécs és Pozsony között. 1763-ban Barkóczy Ferenc

esztergomi érsek hatáskörébe utalták a magyarországi cenzúrát, aki cenzori hatalmát a protestantizmus felszámolása egyik eszközének tekintette. Bár az ő halála után az állam egyre inkább ellenőrzése alá vonta ezt a területet, a Helytartótanács Tanügyi Bizottságának elnökeként az esztergomi érsek még 1776 után is érvényesíthette akaratát.¹²¹ Egy 1772-es rendelet szerint azonban csak a bécsi jegyzékeken szereplő könyveket kellett és volt szabad Pozsonyban elkobozni. Korábban a cenzorok megvizsgálták az Apostoli Szentszék indexét is, és „szekvesztrálták” a rajta szereplő műveket. A bécsi¹²² és a római¹²³ indexek szelleme feltűnően különbözött. Annak ellenére, hogy 1764-ben van Swieten kiszorította az utolsó jezsuitát is az Udvari Cenzúra Bizottságból¹²⁴ a bécsi jegyzék is tartalmazott minden jezsuita és pápaellenes munkát, szabadkőműves iratot, gáláns történetet, protestáns apológiát, sőt magyar nyelvű Biblia és Zsoltárkiadásokat is. Jellegzetes különbség azonban, hogy bizonyos témákat, a „rossz művek egész nemeit” a római index mechanikusan tiltotta. (Például a természetjogi műveket.) Általában a római indexre protestáns szerzők ritkábban kerültek, mint katolikusok, „mert a nem katolikusok művei rendszerint már az általános szempontok szerint tilosak, és mint ilyenek könnyen felismerhetők”.¹²⁵ Bár mindkét listán szerepelnek friss francia nyelvű könyvek, a római jegyzék igen gyakran avult dolgok ellen hadakozik. Az egyházi és állami szempontok különbözőségét mutatja, hogy Róma kivétel nélkül eltiltja Puffendorf és Heineccius minden fontos írását, Bécs ugyanezen protestáns szerzőknek csak egyháztörténeti műveit. Állam és egyház összefonódásának lazulásakor tehát a cenzúra, melyet az állam kezdetben teljességgel a római katolikus egyház kezében hagyott, az elkövetés első szakaszában nem felekezeti feletti értelemben vált államivá, hanem ítéletei II. József koráig az uralkodó vallás állam-egyházi szempontjai határozták meg.

Nyugat-Európából minden nehézség ellenére jelentős könyvtömeg áramlott az országba. A könyvvizsgálók állandóan panaszkodtak a szállítmányok sokaságára, a peregrinusok pedig arra, hogy nemritkán évekig kell várakozniuk könyveikre. Az ügymenet valóban elképesztően lassú volt: a harmincadhivatalokból a Kamarán át jutottak a könyvek a Helytartótanácsához, és innen a cenzorokhoz.¹²⁶ Ezt a hosszan tartó és kockázatos vizsgálatot diákok és kereskedők egyaránt megpróbálták elkerülni. Erről árulkodik egy Szilágyi Sámuelhez, a Kollégiumi Könyvtár első igazgatójához Bécsből keltezett névtelen levél „igaz szívű” írója: „A könyvek bé vitele dolgát nem hallgathatom el... ismét nem vittek majd mit is a Posoni revisiora, hanem erdélyi költött neveken lopják bé a könyveket. Ez hiszem meg is lehetne, ha az ellenség szemes nem volna, de... talám azért várakoznak, hogy többeknek kárt tehessenek. Ha annyi politica prudentiájok volna, hogy a nem féltő könyveket külön tevén Poson felé vinnék és azoknak is a szemeket ki szúrnák, s magoknak is használnának, jó volna; ezt magam is commendáltam némelyiknek...”¹²⁷ Hasonló ügyeskedést leplezhet Szilágyi Sámuel kérvénye is, melyből kiderül, hogy az ifjúság használatára Lipszéből rendelt könyveket a szállítással megbízott kereskedő „elfeledte” bejelenteni. A könyvesládát a tokaji harmincadosok vették észre és el is kobozták.¹²⁸

Mint alább látni fogjuk, a mennyiségi vonatkozásokon túl figyelmet érdemelnek a peregrinusok és kereskedők által közvetített könyvszállítmányok tartalmi

szempontból. Berlász Jenő egyenesen a protestáns peregrináció következményének tekinti a „tudományos jellegű polgári magánkönyvtárak” megjelenését.¹²⁹ A könyvforgalom ügyében illetékes tisztviselők elutasító állásfoglalásaiból szintén értékes szállítmányokra következtethetünk.¹³⁰

Mária Terézia uralkodásának második felétől kezdtek az állami és egyházi érdekek elkülönülni, és fokozatosan érvényesült az a tendencia, amelynek értelmében a túrt vallásra vonatkozó, eretnokséget védelmező könyvekkel kíméletesebben jártak el, mint a „gáláns”, „indifferens”, vallásgúnyoló és szabadkőműves kiadványokkal. Míg az utóbbiakat a Helytartótanács két püspök-tanácsosa jelenlétében elégették, a vallási tévelygők ekkor már kevésbé veszélyesnek minősített írásait legfeljebb biztonságos helyre zárták.¹³¹ Igazán új helyzetet azonban csak II. József uralkodása teremtett, akinek toleranciája 1782. évi cenzúrendeletében is kifejeződött: csupán az ateista és vallásgúnyoló műveket tiltja. Ez idő tájt a bécsi hivatalos lap, a *Wienerisches Diarium* Voltaire műveinek utánnyomásait hirdeti, a Debreceni Kollégium pedig Wiegand pesti könyvkereskedőnél is beszerezhetette a francia felvilágosodás számos alapművét.¹³² A II. Józsefet követő időszakot az olvasókabinétek és kölcsönkönyvtárak felszámolása, a Rezensurierungs Kommission újabb 2500 művet tilalmazó indexe jellemzi, ez azonban már nem elsősorban a protestánsok, hanem a feudális rendszer gyökereit támadó politikai írók ellen irányult. 1797-ben forradalmi szellemű művek olvasása miatt feljelentették a Debreceni Kollégium diákjait.¹³³ A professzori kar röviddel ezután, 1802-ben – a „világosság századának” jelképes záróakkordjaként – az egyik katalógus első lapján kényszerült tudatni a Helytartótanács utasítását: „Veszélyes” művek, nevezetesen Voltaire, Rousseau, Helvetius írásai és Pierre Bayle dictionariuma nem kerülhetnek a diákság kezébe.¹³⁴

3. *Az első Bibliothecae Praefectus, Piskárosi Szilágyi Sámuel*

Szilágyi Sámuel legkorábbi saját kezű könyvtári bejegyzése 1743 májusából való a Jáнки Péter-féle katalógusban.¹³⁵ Lehetséges, hogy ekkor csak mint fizikaprofesszor regisztrálta a működési körébe tartozó könyveket, elképzelhető azonban, hogy már ekkor együtt tevékenykedett Maróthival, és csak akkor maradt magára a könyvtárban, amikor Maróthi a klasszisok inspectorságát kapta megbízatásul. A források mindenesetre 1744-től emlegetik Szilágyit Bibliothecae praefectusként. Bár ez a tisztség korábban jogilag nem volt szabályozva, tevékenysége alapján Maróthit tekinthetjük „igazgató” elődjének. Miért vált szükségessé, hogy 1744-ben a Kollégium felettes hatósága igazgatót, (helyesebben inkább felügyelő professzort) állítson a könyvtár élére? Egyrészt a városi tanács reformszándéka, másrészt a könyvforgalom fellendülése megváltoztatta a könyvtár beszerzési lehetőségeit. Ha az intézmény élni akart e lehetőségekkel, lépést kívánt tartani a tudományok fejlődésével, változtatnia kellett a korábbi esetleges, véletlenszerű szerzeményezési gyakorlaton. Az új feladat határozott elképzeléseket, tapasztalatot, bibliográfiai tájékozottságot igényelt, és ezt a korábbi rendszertelen professzori felügyelet már nem biztosíthatta. Mindezekon kívül felmerült a felelősség kérdése is. A felvilágo-

sult abszolútizmus irányába fejlődő központi hatalom ekkortájt kezdte fokozatosan ellenőrzése alá vonni a városgazdálkodást és az oktatás szervezetét. Debrecen város vezetői ezekben az években kényszerültek elválasztani a politikai és egyházközséget, így több okból kénytelenek voltak szigorítani minden anyagi vonatkozású ügyet, így a könyvtári ügyvitelt is. A diák autonómia sorvadása, a diák tisztségviselők szerepének névlegessé válása ráadásul általános tendenciája volt ennek az időszaknak. A szerény ütemben fejlődő könyvtár szakmai problémái az 1740-es évekig egyébként sem követeltek elméletileg különösebben átgondolt elintézését. A hagyományos praktikus ügyvitel a diák tisztségviselők (korántsem lebecsülendő) szintjén is megoldható volt.

Szilágyi Sámuel irodalmi tájékozottságával, műveltségével, nyelvújításhoz való viszonyával idős korában is kivívta a debrecenieikkel szemben igencsak mértéktartó Kazinczy elragadtatását.¹³⁶ Csupán válogatott irodalmi munkáinak, matematikai-fizikai feljegyzéseinek pusztulása, illetve „adultériuma” magyarázzák, hogy szerepét a kollégiumtörténetek eddig alig érintették. Bár az égbolt tanulmányozása közben „exztatikus” lelkesedést volt képes kiváltani tanítványaiból, Szilágyi Sámuel, aki Maróthi és Hatvani szerint is a kísérleti fizika oktatásának meghonosítója volt Debrecenben¹³⁷ a „reáliák tanítása a 400 éves Debreceni Kollégiumban” című összefoglaló tanulmány csak mint Maróthi gyászbeszédének íróját említi.¹³⁸ Hasonló a helyzet Szilágyi könyvtári működésének megítélésében is. Nemrég akadt könyvtártörténész, aki közvetlen bizonyítékok (feltételezett) hiányában azt is kétségbe vonta, hogy a kollégiumi könyvtár igazgatója lett volna.¹³⁹ Bár néhány éven belül helyesbítették,¹⁴⁰ ez a tévedés jellegzetes és a kortörténet több szempontú tanulmányozására ösztönző. Már a Millenniumi Értesítőben¹⁴¹ szerepel az az állítás, hogy a tanárok jegyzőkönyvek tanúsága szerint „nagy érdemeket szerzett magának mind a könyvtár gyarapítása körül, mind különösen azáltal, hogy az 1747–48-ban felállított bibliothéka épülete egészen az ő tervei és személyes felügyelete alatt készült”. Időközben azonban a kutatás szem elől tévesztette a legfontosabb forrásokat, köztük az imént idézett jegyzőkönyvi részletet, amely a könyvtár egyik katalógusában is megtalálható.¹⁴²

Természetesen Szilágyi Sámuel idején sem szűntek meg a könyvtári gyarapodás hagyományos formái: 1744 után is gyakran találkozunk a katalógusokban ajándékozást megörökítő sorokkal („Libri dono dati” vagy „Series librorum dono oblatorum”). A gyarapodási naplók még a század végén is megemlékeznek az „Ex oris Belgicis” visszatért peregrinusok adományairól¹⁴³ és elhunyt papok, tanárok, szenátorok hagyatékairól. Az 1730-as évek végétől jelentkező nagy változás a vásárlások útján történő beszerzések gyakoribbá, majd rendszeressé válása. A könyvtár szempontjából azonban a hagyatékok továbbra is felbecsülhetetlen értékűek. A század derekán, a könyvgyűjtés aranykorában a magángyűjtők akár példányszámban is lépést tarthattak egyes közgyűjteményekkel. (Ez nemcsak a Telekiekre és Széchényiekre igaz, hanem Kölesérihez vagy Kazzay Sámuelhez hasonló vagyonos polgárokra is. A Kollégium egykori deák könyvtárosának Wespriemi Istvánnak csaknem 700 kötetes szakkönyvtára pedig minden bizonnyal vetekedett egyes intézmények orvostudományi részlegével.¹⁴⁴)

A könyvtári kiadások és bevételek a gyarapodási naplókából és Szeremley Sámuel perceptor főkönyveiből¹⁴⁵ követhetők nyomon. A pénzügyi helyzet áttekintését nehezíti, hogy a könyvtárnak volt saját kasszája is, így a kiadások bizonyos részét sem a perceptor számadások, sem a gyarapodási naplók nem jelzik. 1744. július 8-án jegyezte fel Szilágyi Sámuel – nyilván Maróthi korábbi, azóta elkallódott számlái alapján – az alábbi 600 Rhénes forint kifizetését:

„1. Cotta Uramnak transponált juxta Quiet. D. Cottae	157,30
2. Etei Péter Uramnak Leydába könyvek vásárlására	300,-
3. Ágens Dömjény Gergely Uramnak könyvek árrát	<u>142,30</u>
Bécsbe	
Summa Fl. Rh.	600,- ¹⁴⁶

A Cotta lipcsei mechanikusnak küldött pénz bizonyára kísérleti eszközök ára volt. Időnként ugyanis a könyvtár „költéséget terhére” vásároltak fizikai eszközöket.¹⁴⁷ Szeremley főkönyve szerint 1745-ben 143 forint 35 dénár „erogáltatott” könyvekre.¹⁴⁸ 1746 és 1749 között a „Bibliothékára való Collatumokból” 552 magyar forint bevétel volt.¹⁴⁹ Ugyanezen három év alatt csak könyvekre 868 forint 59 dénárt költöttek, de ezeken a kiadásokon túl az új könyvtárépület körülbelül 3000 forintba került.¹⁵⁰ A mindennapos költségeket a Bibliothéka pénzes ládjából fedezték. Ilyen összeg volt 1–2 könyv vagy kisebb könyvszállítmány vételára, a kötetési díjak, a könyvesház reparációja, vagy az ajtózár javítása.¹⁵¹

A könyvtár szisztematikus gyarapodását a cenzúra és könyvrevízió kiszámítható akadályai mellett váratlan fordulatok is hátráltatták. Szilágyinak minden követ megmozgatva éveken keresztül kellett leveleznie, tekintélyes kereskedőket, városi vezetőket segítségül hívnia, hogy a van der Aa leideni kereskedőtől rendelt és kifizetett könyvek végre Debrecenbe jussanak, mert van der Aa a nyugták ellenére is egyszerűen letagadta, hogy 252 Belga forintot átvett volna.¹⁵²

Minden nehézsége ellenére a könyvtár szépen fejlődött. A Bibliothécára hagyományozott Kenessey alapítvány terhére 1744-ben 180 forint 8 dénár értékben vásárolhatták meg az *Acta Eruditorum Lipsiensium* 1682 és 1742 közötti évfolyamait.¹⁵³ Az 1743. augusztus 15–17-i aukción befolyt pénz szintén lehetővé tette a harmincas években megszokottnál nagyvonalúbb szerzeményezést. Ebből az összegből vették meg például Bayer és Weidler több csillagászati művét, Stephanus lexikonát és Puffendorf Európa történetét is.¹⁵⁴ (Bár az aukción kapott összeg jelentékeny részét nyugat-európai tankönyvekbe fektették, a könyvek ára eladásuk után visszakerült a könyvtári kasszába.)

A Kollégium nagy vesztesége, hogy professzorainak gyakran bámulatos könyvgyűjteményén az örökösök osztoztak, így a legtöbb professzori magánkönyvtárnak törvényszerűen éppen színe-java nem került a Kollégium tulajdonába. Az örökösök nélkül elhunyt Maróthi könyvei szerencsére az 1740-es évektől a bibliothéka állományát gazdagítják. Szám szerint sem jelentéktelen, de különösen tartalmilag és bibliofil szempontból rendkívül igényes ez a gyűjtemény, amely tartalmazta például Newton, Wolff, Weidler, s’Gravesande, Musschenbroek, Pardies, de l’Hospital, Hobbes, Machiavelli, Grotius és Puffendorf műveit.¹⁵⁵

Az európai híru orvosprofesszor, Boerhave könyve megszerzésén túl az 1747. év értékes gyarapodása volt az a néhány newtoniánus fizikakönyv és jogi munka, melyeket Szilágyi Sámuel személyesen vásárolt Bécsben.¹⁵⁶ Hosszas bonyodalmak után¹⁵⁷ került a Kollégiumba 1749-ben egy 18 tételből álló szállítmány Newton, Huygens, Gronovius műveiből, illetve klasszika-filológiai kiadványokból.

Szilágyi, akire peregrinációja előtt a Bél Mátyás pozsonyi lyceumában töltött két esztendő – főként Tomka-Szászky János conrector szemlélete – nagy hatással volt, amellet, hogy a gyűjtőkört a természettudományokra is kiterjesztette, abból a szempontból is Sinai méltó elődjének bizonyult, hogy ő kezdte el tudatosan gyűjteni a magyar történelem forrásait. Lemásoltatta például Szalárdi János Magyar História-ját.¹⁵⁶

Míg a Kollégiumi pénzkezelést lazaság jellemezte, a könyvtári elszámolások Szilágyi idejében igen precízek. Talán ennek a példás rendnek is volt szerepe abban, hogy 1749-ben a gazdasági ügyek felügyeletével bízták meg. Mai szemmel is túl hivataloskodónak tűnik, ahogy az igazgató a megérkezett könyveket átadta a könyvtárosdiákoknak: „E specifikált könyveket ugyan azon napon resignáltam Bibliothecarius Kenessey Péter uramnak, Szilágyi Sámuel m. k.” „Recognoscáalom Kenessey Péter Biblioth. Coll. Debr. mpr.”¹⁵⁹ A hivatalából leköszönő könyvtárost olyan szigorral számoltatták el utódja jelenlétében, hogy a hosszú számoszlopok után következő „felmentetik” kifejezés szó szerint értendő.¹⁶⁰

A könyvek katalogizálása szintén igényes, gondos munkáról árulkodik. A leírások bibliográfiai színvonala megfelel a kor követelményeinek. A negyvenes években elvárták a praefectusok, hogy a növedéknaplóban szerepeljen a beérkezett művek kiadási helye és ideje, kötése, rétalakja és vásárlási ára.¹⁶¹ A katalógusok a következő ismérveket örökítik meg: Szerző–Cím–Kötetszám–Kiadási hely–Kiadási év–Rétalak–Kötés–Théka–Ordo–Liber. (Az utóbbi három adat a könyvek pontos besorolási helyét jelöli.) Például: s'Gravesand (Guil. Jac.) Physices elementa Mathematica experimentis confirmata, sive introductio ad Physicam newtonianam. Vol. 2. Leiden, 1742. 4° perg. E. V. 15.¹⁶² (Tehát az E jelű tékán alulról az V. polcon, balról a 15. könyv.)

Szilágyi könyvtári tevékenységére talán az új könyvtárepület létrehozása tette föl a koronát. A régi könyvesházban az állományba sorolt könyvek is alig fértek, nemhogy a több száz eladandó tankönyv. (L. alább.) Szücs István várostörténetében említi, hogy az újjáépítés előtt a könyveket helyszűke miatt több helyiségben kellett tartani.¹⁶³ Egy részüket tárolhatták a senior és a többi tisztségviselő szobájában, sőt zárt ládáknak az auditoriumokban is. Ezért volt szükségszerű egy új, tágasabb bibliothéka építése.

Egy évszázadokon át fejlődő könyvgyűjtemény olyan érzékeny a hirtelenkedve előidézett változásokra – amivel egy költöztetés vagy átrendezés járhat – mint egy növény az átültetésre. Szilágyi Sámuel és segítőtársa, Makai Ferenc bibliothékárius körültekintően, átgondoltan, és olyan lelkiismeretesen oldották meg a feladatukat, hogy csak egyetlen könyv veszett el. Az új, két részből álló „Domus Bibliothecae” szomszédos volt a lebontott régi teremmel. Méreteiről nincsenek pontos adataink, de a katalógusok alapján is reálisan következtethetünk. A könyvtárakban ésszerű kényelmi és biztonsági okokból alakult ki az az ősi szabály, hogy a nagymé-

retű folio köteteket az alsó két polcon tárolták. Egy „ordó”-ban (polcon) átlag 15 folio kötetet helyeztek el, így egy thékának közel két méter szélesnek kellett lennie. A thékajelzések szerint a század közepén több mint 20 théka volt. Az ablakokra, ajtókra és festményekre tekintettel tehát a könyvtár legalább 10 x 7 méteres lehetett, még abban az esetben is, ha nemcsak a fal mellett tartottak thékákat. Az átépítés körülményeit Hatvani István örökítette meg „a professzorok nevében és óhajására”: „...Tisztelendő és Érdemes Szilágyi Sámuel professzor öt éven és néhány hónapon át a könyvtárigazgatói tisztelet gondosan ellátta, a könyvtárat a legjobb szerzők holland, német és svájci kiadásaival gazdagította, a könyvtár csekély éremgyűjteményét is ritka ezüst- és bronzérmekkel növelte, feladatától a legnagyobb tisztességgel vált meg. Az utóbbiban mindenképp előtűnt pontosságával, erényeivel, nemcsak mint annak indítványozója, hogy az új könyvtárpépület fölemelkedjék, mivel a régi már nem volt alkalmas a diákság stúdiumainak támogatására és a csekély könyvállományt sem volt képes befogadni, ő maga felügyelt az egész épületre, irányította a kőművesek munkáját, az ajtók, ablakok, thékák, polcok arányairól és elhelyezéséről rendelkezett, az épület helyiségeinek előkészítését és pompás díszítését meghatározta... Hogy ezen dolgokról nehogy tájékozatlan legyen az utókor, hálánkat feljegyzésre méltónak ítéljük...”¹⁶⁴ Az új könyvesház a Kollégium egyik ékessége lett, amelyet megmutattak az előkelő vendégeknek, így a városba látogató II. Józsefnek is.

Szeremley perceptor számadásai szerint 1747 és 1749 között „épületekre” – azaz építkezésre és tatarozásra – összesen 6000 magyar forintot költöttek.¹⁶⁴ Mivel nem minden összeg rendeltetését tüntették föl, a könyvtárpépítés költségeiről csupán annyit tudunk, hogy az legalább 2800, legfeljebb 4000 forint lehetett.

A könyvtár berendezésének gazdagodását helyiségleltárakból ismerjük. Az első összeírás még nem sorolja fel részletesen a Bibliothéka ingóságait; a természet-tudományos különlegességeket, ásványokat például egy pontban ismerteti, míg a későbbi leltárak darabonként említenek minden tárgyat, és a lista végén külön az évi gyarapodást.¹⁶⁶ A leltárak esetenként a berendezési tárgyak helyére is utalnak, így elég pontos fogalmunk lehet a terem kinézetéről. Egy kisebb előcsarnokszerű helyiségben négy pulpitus volt, egy pénzes láda, a falon barométer és a könyvtárlátogatókra vonatkozó előírások függtek. A bibliothéka közepén három asztal volt és kilenc szék, sőt a hatvanas években egy orgona is.¹⁶⁷ A kuriózumok gyűjtése ekkoriban – magánkönyvtárakban is – nagy divat volt. A könyvtári leltárakban külön csoportot képeznek a fegyverek, paizsok, sisakok, raritások, „megdöbbenő nagyságú csontok”, mamutfogak, tengeri kagylók. A látványos darabokat ezek közül is szem előtt tartották. E tárgyak jó része megtalálható a könyvtárból kifejlődő múzeumok vagy természetrajzi szertár gyűjteményeiben. Díszére válhattak az egykori könyvtártermeknek a globusok, címerek és festmények is. Mária Terézia képmása bizonyára jól látható helyen függött, II. Rákóczi Ferenc képéről ezt nem tételezhetjük fel.¹⁶⁸ Az éremgyűjtemény ajándékozás révén állandóan gyarapodott. Balogh Ádám bibliothekarius idejében (1751–1753) 81 numizmat számláltak. Leltárba vették a könyvkatalógusokat gyarapodási és kölcsönzési naplókat is. (Csupán a leltárakból tudjuk, hogy volt külön thékák szerinti, helyrajzi napló.)¹⁶⁹ Érdeklődésre számíthat Vetsei Sámuel számadásában a 20. tétel: „Exuviae bibliorum sacro-

rum binae, ex flammis sacro huic libro Agriae admotis ereptae.” Anélkül, hogy a Komáromi Csipkés-bibliák sorsáról folytatott vitát¹⁷⁰ eldönthetnék – hiszen e két megpörkölt bibliafedél mementóul szolgáló hamis „protestáns ereklye” is lehet – figyelemre méltó, hogy több, közel egykorú debreceni forrás beszámol az Egerben végrehajtott könyvégetésről.¹⁷¹

1749. november 12-én úgy határozott a tanári kar, hogy a Kollégium gazdasági ügyeinek rendbetételére Szilágyi Sámuelt kéri föl, aki engedett a kérésnek. Ugyanezen a kari ülésen döntöttek arról is, hogy a két legifjabb professzor felváltva fogja a könyvtár és a klasszisok felügyeletét ellátni.¹⁷² (Tulajdonképpen ekkor vált törvényessé a korábbi gyakorlat.) A tisztségek gyakori váltogatása azonban nem vált be: az érintett munkaterületekhez egyre inkább speciális adottságok voltak szükségesek, eredményes művelésük szakmai tapasztalatot kívánt, így ez a határozat terv maradt.¹⁷³

Szilágyi Sámuel olyan időszakban állott a könyvtár élén, amikor a protestantizmus helyzetéhez és a mostoha debreceni körülményekhez képest minden lehetőség megvolt a könyvtárjellegű intézményekben oly szokatlan látványos előrelépéshez. Hivatali elődje, és a városvezetés megteremtették a harmincas évek végétől a korábbinál nagyobb mértékben vásárlásokra alapozott „európai távlatú” könyvbeszerzés anyagi feltételeit. Ő maga nem csupán gondoskodott a színvonalas ügyvitelről, szigorú elszámoltatásról, tartalmas gyarapodásról, hanem még az erőgyűjtés szakaszában számolt az új helyzet következményeivel. Ezért épült fel az új bibliothéka, amely a század 90-es éveig meg tudott felelni az előre nem látható mértékű gyarapodásnak, miközben igazi barokk teremkönyvtárrá fejlődött.

4. A könyvtárhasználat rendje és a használók köre

A század közepén érvényes szabályok szerint a könyvtárból a szigorú állományvédelmi előírások betartása esetén kölcsönözni is lehetett. Ez annál inkább indokolt volt, mert az előírt nyitvatartási idő nem volt elégséges helybeni olvasáshoz-tanuláshoz. Nem engedélyezik viszont a városokon kívülre való kölcsönzést. Az 1744 utáni változást tükrözik azok a (végső formájukban 1751-ben megfogalmazott) új rendelkezések, amelyek tiltották, hogy a bibliothékárius a könyvek átrendezése, a kopott példányok megújítása körül a könyvtárigazgató tudta nélkül bármit is tegyen. Ugyancsak tilos volt az igazgató tudta nélkül a kasszához nyúlnia. Előírta a rendelkezés, hogy a „könyvtárat meghatározott napokon és órákon, azaz szerdán és szombaton egy órától három óráig nyitva tartsa, és a könyveket kérő iskolai polgároknak életkoruk és tudományokban való előmenetelük szerint azokat olvasás végett átadja. A becsebb és ritkább könyveket a könyvtárigazgató tudta nélkül senkinek ki ne adja...”¹⁷⁴ Elgondolkodtató része a törvénynek, hogy „mindenféle idegennek és vendégeknek, különösen nem felekezetünkbelieknek, a könyvtárba való menetelt meg ne engedje; akik be akarnak jutni, azokat engedélyért a könyvtárigazgatóhoz küldje”. A feudalizmus korában mind a magángyűjtemények, mind a különféle egyházak főiskolai könyvtárai zárt intézmények voltak, melyek használata a fenntartó engedélyétől függött.¹⁷⁵ Angliában 1759-ben nyílt meg az első nyilvános könyvtár, Magyarországon hasonló lépésre csak az 1770-es

években került sor.¹⁷⁶ Debrecenben azonban a félelem és a bizalmatlanság képében sajátos helyi indítéka is volt ennek a szigorú elzárkózásnak.

A tiltott könyvek jegyzékein jó néhány szerepelt a bibliotheka új szerzeményei közül. Ráadásul a könyvtárban mindig is voltak állományba nem sorolt könyvek, hagyatékok.¹⁷⁷ A Kollégium tanárai és felettes hatóságai, bár felkészültek a legrosszabbakra, ez idő tájt valószínűleg nem rendelkeztek bizonyítékokkal a diákság soraiban tevékenykedő spionokról,¹⁷⁸ bizakodhattak abban, hogy az ellenséges érületű idegenektől való elzárkózás megvédi őket. Az 1770-es években már pontosan tudták, hogy még a konzisztórium ülésein elhangzott dolgokról is értesülnek Egerben és a „religiosumokban dolgozó” igen nagy urak.¹⁷⁹ A rejtegetni való könyveken kívül a könyvtár tulajdonában lévő II. Rákóczi Ferencet ábrázoló festmény sem „mindenféle idegeneknek” való látványosság lehetett.

A könyvtár a városban lakó polgárokat nem akadályozta a gyűjtemény használatában. Olvasói tömegekről természetesen a XVIII. század végéig nem beszélhetünk, legfeljebb szűk csoportokról: az olvasás csak a reformkorban vált társadalmi méretű szokássá.¹⁸⁰ A helyi értelmiségi csoportok nem állottak idegenként a Kollégium kapujában: a hitbéli egység kötelékén túl, jórészt a Kollégium nevelte őket. A város nem csupán magáénak érezte a tőle egzisztenciálisan is függő „Schola nostra” könyvtárát, hanem a szenátus olykor könyvkötési ügyekben is utasította annak tisztviselőit.¹⁸¹ A tekintélyes polgárok, a konzisztórium tagjai tehát nyilvánvalóan szabadon kölcsönözhettek. Figyelembe véve a könyvet használó rétegek – egyházi és világi értelmiség, városi tisztviselők, művelt kereskedők – szoros összefonódását, az a tény, hogy a kölcsönzést csak a város határain kívülre tilalmazták, azt jelenti, hogy a könyvtár a tanulóifjúságnál jóval szélesebb körben működött nyilvános intézményként.¹⁸²

A ránk maradt századvégi kölcsönzési naplók¹⁸³ arról is árulkodnak, hogy a Konzisztórium tagjai, a professzorok és a deák tisztségviselők nemcsak tekintélyük alapján, hanem az általuk olvasott művek számát tekintve is méltán szerepelnek a naplók első lapjain. A deákok között egyetlen kiváltság érvényesült, az egyéni tehetség, amelynek elismertetése praeceptorii állást vagy egyéb pozíciót – következésképpen az átlagnál több lehetőséget eredményezett. Lengyel József (senior, majd göttingeni tanulmányok után professzor) például egyszerre kölcsönözte ki az „Œuvres Complètes d’Helvetius” 10, az „Œuvres Complètes de Voltaire” 4, és a „Les Œuvres de Saftsbury” 3 kötetét.¹⁸⁴ A század utolsó évében Szikszai György debreceni lelkész más könyvekkel együtt szintén magához vehette Voltaire 6 művét.¹⁸⁵ Ez is arra vall, hogy a kölcsönzés egyes időszakokban túlzottan liberális volt. Így fordulhatott elő az a kirívó eset, hogy Szikszai Benjámín kollégiumi esküdtiák kunyhójának leégésekor 40-nél több saját könyve mellett a bibliotheka 34 kötete is elpusztult.¹⁸⁶ A város határain kívülre azonban valóban csak külön igazgatói engedélyre adhattak könyveket, de ez sem lehetett ritka esemény, mert Hatvani István egy leltár alkalmával a könyvtár tartozékai között sorolta fel a „városon belül és kívül” kölcsönzött művek katalógusát.¹⁸⁷ Sinai Miklós idejében (1760–1791 között) bizonyára megritkultak a városon kívüli kölcsönzések, mert ő a gyűjtemény őrzését tartotta elsőrendű feladatának. Saját könyvtárára és a Kollégiuméra egyaránt sárkányként vigyázott.¹⁸⁸ Egyes források szerint a látogatókkal

nem volt szívélyes és „bizonyos materiarius... megkérdetve” inkább megkereste és kiírta a szükséges adatokat, mintsem hogy a könyvet kiadja kezéből.¹⁸⁹ A század hetvenes éveit, az első nyilvános könyvtárak és a polgári jellegű olvasóközönség megjelenése után megvolt tehát annak a veszélye, hogy a Kollégium Könyvtára egy tetszőlegesen szűkíthető körre korlátozza nyilvánosságát.

5. *Külföldi könyvek árusítása a Kollégium könyvtárában*

Valószínű, hogy korábban is szervezeten jutott az ifjúság bizonyos kiadványokhoz, főként a helyi nyomda termékeihez vagy kátekhoz. Az oktatás reformjának mégis fontos új eleme volt, a Kollégium életében komoly változás, hogy 1743-ban nagy tételben nyugat-európai könyveket, tankönyveket kezdtek árusítani. Más erre alkalmasabb intézmény nem lévén, a könyvtár kurzustárként, könyvesboltként és „tankönyvellátóként” működött. Ebben a korban, amelyben vallás, tudomány és művészet önállósodása sem valósult meg – amikor fiziko-teológiai és csillagászati tankelemlények születtek – a hasonló funkcióbeli differenciátlanság egészen természetes volt.¹⁹⁰ Az árusítás során figyelemre méltó modern munkák jutottak a debreceni tanuló ifjúság kezébe. Előfordult, hogy Weidler matematikai művéből 36, Musschenbroek fizikájából 22, Cellarius egyetemes történelméből 99 példány volt raktáron.¹⁹¹ (A felsorolt könyvek közül a csillaggal jelölt – mai szemmel többségükben vallási és politikai szempontból egyaránt veszélytelennek tűnő művek – szerző és cím szerint szerepelnek indexen.) 1744-ben árulták Cocceius (55 pld.) és Fenner (85 pld.) teológiáját, Calepinus szótárát (26 pld.) 1745-ben héber és görög régiségeket,¹⁹² Baumeister logikáját és metafizikáját (10–10 pld.) Heineccius filozófiáját* (30 pld.) Tursellinus egyetemes történelmét (12 pld.) és néhány klasszika-filológiai művet. Az utóbbiakat és az 1744–1749 között eladott könyvek jegyzékeit Szilágyi Sámuel kivétel nélkül saját kezűleg jegyezte fel a katalógusban: „Anno 1745 d.5. junii érkeztenek Bétsből Ágens Dömjén Gergely Uram által szerzettetett könyvek é következő lista szerént.”¹⁹³ 1745 augusztusában újabb szállítmány érkezett többek között Cellarius Ortographiája (3 pld.) Nieuport de ritibus Romanorum (21 pld.), Heineccius elementa iuris naturae et gentium* (13 pld.) c. műveivel. Ugyanazon év november 20-án Tursellinus egyetemes történelméből újabb 30 példány, november 24-én pedig egyetemes történelmi, filozófiai, földrajzi, csillagászati és klasszika-filológiai munkák érkeztek. Köztük: Pardiesii descriptio globi coelestis (1 pld.), Heineccii jus naturae et gentium* (15 pld.), Locke de intellectu Humano* (2 pld.), Köhleri Geographia Veteris et media Germaniae (1 pld.), Puffendorffii Historia Europae,* (10 pld.), illetve Németország és Magyarország térképe (7, ill. 14 pld.) Ismerjük néhány 1743-ban eladott könyv vásárlói névjegyzékét is. A vásárlók nagy többsége diák volt. Sőt, a hasonló szállítmányoknak gyakran tetemes részét végleg a könyvtárban tartották, hogy néhány krajcárért azok a diákok is kölcsönözhessek, akik saját példányt nem vásárolhattak.

Az értékesítés a XVIII. század folyamán mindvégig a bibliothékárius deák kötelessége volt. 1759-ben a tanári kar ülése határozott Pictet Debrecenben nyomtatott teológiájának árusításáról,¹⁹⁴ de forgalmaztak több száz példányban Bibliát¹⁹⁵, 1772-ben 3600 példányban katekézist,¹⁹⁶ 1770-ben héber grammatikát és Gelei

Katona kánonjait, római klasszikusokat,¹⁹⁷ 1787-ben Schrader kronológiáját, Gotsched német grammatikáját, Brucker filozófiatörténetét, 1794-ben Bod Péter egyháztörténetének 201 példányát, Schrök egyháztörténetét, „Magyar Hunyadit” 74 példányban, Kézai Simon krónikáját, és a „Robinson der Jüngere” 67 példányát. Az 1800. évtől értékesítették Karacs Ferenc Itália, Pannónia és Gallia térképeit 300–1100 példányban.¹⁹⁸ A töredékesen és véletlenszerűen ránk maradt dokumentumok is meggyőzően érzékeltetik ennek a tevékenységnek a jelentőségét. Hogy mennyire korszerűek voltak ezek a művek, arra az a legjellemzőbb, hogy például Nieuport római régiségtanát az 1777. évi után még az 1806-os Ratio Educationis is ajánlja.¹⁹⁹ A debreceni oktatási reformnak pedig világnézeti szempontból az volt a döntő mozzanata, hogy 1743-tól a korabeli Európa legmodernebb és legszemléletesebb newtoniánus fizikakönyvét használhatták.²⁰⁰

6. Szathmári Paksi István és Hatvani István működése. A könyvtár anyagi helyzete a század végéig

1749 októbere és 1753 májusa között az elődeihez hasonlóan nyugat-európai egyetemeken képzett Szathmári Paksi István igazgatta a könyvtárat.²⁰¹ A források meglehetősen szűkszavúan tárgyalják ezt a korszakot. Szathmári István rövid működése a tanárkari jegyzőkönyvek szerint sem hozott fordulatot a könyvtár életében, de minden jel arra vall, hogy Maróthi és Szilágyi Sámuel szellemében folytatta tevékenységét. A gyarapodási naplókban Szathmári István kézírásával is találhatók Newton-, Huygens- és Wolff-művek.²⁰² Az ő idejében érkezett a könyvtárba a korai felvilágosodás talán legnagyobb hatású alkotása, Bayle történeti-kritikai szótára, melyet peregrinációja során Hatvani István vásárolt Bázelen. Az 1751–1752. évi gyarapodásban – akár az iménti tételek – a pénzért vásárolt művek között szerepel a Tempe Helvetica c. svájci folyóirat 6 kötete, az Acta Eruditorum Lipsiensium 8 évfolyama, Leibniz, Wolff, Newton és Winkler filozófiája, illetve Weidler matematikája.²⁰³

Hatvani István igazgatása idején (1753. május 23. és 1760. szeptember 24. között) Mária Terézia gazdasági intézkedése ideiglenesen megbénította a könyvtár fejlődését. Az uralkodónő arra hivatkozva, hogy a vegyes lakosságú város²⁰⁴ nem támogatja egyenlő mértékben a katolikusok iskoláit, eltiltotta a kollégiumi alkalmazottak városi kasszából történő fizetését. Amíg korábban a könyvtár épületére és gyarapodására a város segítségével tekintélyes pénzeket áldozhattak, 1752 után az egész intézmény kilátástalan helyzetbe került. Egyetlen megoldás kínálkozott: alapítványok gyűjtése és ezek tőkésítése. Olyan összegek felhalmozásához azonban, melyek kamatai a Kollégium minden személyi és tárgyi szükségletét és a könyvtár kiadásait is fedezhették, évek küzdelmére, sőt az európai protestánsok áldozatkészségére is szükség volt. A könyvtár gyarapodási naplóiban ezekben az években külön iktatták a pénzért vásárolt, külön az ajándékozott könyveket. 1753-ban 5, 1754 és 1757 között összesen 17 pénzért vásárolt művet regisztráltak.²⁰⁵ 1757-től újból az élénkülés jelei mutatkoznak: Héczei Dániel szolgálati évében már 56 művet vásároltak.²⁰⁶ A filozófia katedrájára lépő, így kísérleti fizikát is tanító Hatvani

egyéni érdeklődését és hajlamait követve tartalmi szempontból nem változtatott a korábbi évek szerzeményezési gyakorlatán, azaz a továbbra is főként teológiai jellegű gyarapodás mellett igyekezett saját tanszéke szükségleteinek is megfelelni. Ezekről az évektől sokasodnak a francia hatás erősödésének jelei.²⁰⁷ Bár a könyvtár új szerzeményeiben a XVIII. században mindvégig a latin nyelv dominált – 1790 táján is megközelítette a 80%-ot –, a második helyen a XVII. századi angol orientációt²⁰⁸ egy 1750-től határozottan érzékelhető francia hatás váltja fel, majd a század utolsó éveit a német kultúra befolyása jellemzi. Hatvani a könyvbeszerzés negyvenes évektől kialakult új forrásait is megtartotta. Maróthi és Szilágyi Sámuel után ő is kapcsolatban volt Jacob Christoph Beck bázeli professzorral, akinél a Debreceni Kollégium – éppen Hatvani egyik elismervényéből tudjuk – komolyabb összeget tartott könyvek vásárlására.²⁰⁹ A fejlődésre a beérkező könyvek (1. gyarapodási naplók) és a készpénzkiadások alapján következtethetünk. Mint korábban láttuk, a könyvtár kiadásai a perceptori iratokból és a bibliothékáriusok elszámolásaiból követhetők nyomon. *Szeremley perceptor főkönyvei* szerint 1753 és 1756 között csupán 100 forintért vásároltak könyvet, illetve 42 forintért egy Mercurius Historicus c. francia nyelvű újságot.²¹⁰ A másik pénztárból, a könyvtárigazgató rendelkezése alá tartozó *Bibliothékárius kasszájából* fizették a könyvtár minden kiadását a külföldi vásárlások kivételével, bár időnként sor került külföldi szállítmányok kifizetésére is. E kassa bevételei a kollégiumi kasszából, azaz a könyvtárnak adományozott fundációk kamataiból, illetve a patrónusok készpénzadományaiból származtak.²¹¹ A pénztár mindennapos kisebb kiadásairól jelentősebb összeget emésztett föl a kötetések díja, illetve a szállítások tetemes költsége. 1749 és 1751 között 308 forint 51 dénárt, 1751 és 1753 között 223 forint 90 dénárt, 1753 és 1755 között 130 forintot adott ki a „Bibliotheca Cassája”. A mélypont 1755 és 1757 között lehetett, mert a pénztárnak ekkor egyáltalán nem volt készpénzkiadása.²¹²

Amint a könyvtár válsága kifejeződik a kiadások elapadásán, a Sinai korabeli fellendülés is pontosan nyomon követhető. 1763 és 1790 között a bibliothékáriusok egyetlen esztendő kivételével mindig 200 forintnál nagyobb költségeket igazolnak, de több 300 forint fölötti „erogatio” mellett előfordul 436, 509, 570, 583, 646, 680, 716, 740, sőt egy ízben egy 1338 forintos összeg is.²¹³ Tetemesen növelik az iméntieket a kollégiumi kasszából kiutalt pénzek, amelyek a tanárkari ülések jegyzőkönyvei szerint a század végén is meghaladták a „Bibliotheca Cassája” kiadásait. „A mi azon részét illeti a költségeknek, mellyekbe a professzoroknak legtöbb influxusa van, úgy mint a Bibliothéca nevelésére tett költségeket: az igaz, hogy az 1798dik esztendőbeli számadás szerént 3467 Rforinttal 56,1/5 krajcárral költődött hat esztendő alatt a Bibliothéca Capitalissának Interestén t.i. 250 Rhforinton 27,3/5 krajcáron felül. De azonn 3467 ft 56 krajcárban azonn 2000 Rhforint is benne lévén melly a Debreceni Vener. Consistorium determinatioja szerént a Kazaiana Bibliothécaért és még a’ mi az azzal által vett feles számú kötetlen könyveknek ligatúrjáért fizetődött (:a’ mint ez, az 1796dik esztendőbeli perceptoralis számadásból pag. 58 meg tetszik :) a Bibliothéca fundatioinak interessein felül, hat esztendő alatt ezen költség nem lesz több 1467 Rhft 56,1/5 krajcárnál, amelly hogy nem példa nélkül való költség és a Cassának decadentiát nem okozhat, megtetszik avagy csak abból is, hogy még a régi administratio alatt is költődött annyi a Bibliothékára

annyi idő alatt; sőt a Seniorialis Ratiokból, de annis 1783–84–87 megtetszik, hogy felényi idő úgymint három esztendő alatt 1944 Rftal 16 krajcárral supererogált a közönséges Cassa a Bibliothécára, még is ez a supererogatio a Cassának decadentiát nem okozott.”²¹⁴ A fundációk kamataiból származó, és a Kollégium gazdasági helyzetének normalizálódása után évről évre rendszeresen túlköltött 250 Rhénes forint 1741-től kerekedett viszonylag tekintélyes summává.²¹⁵ A Nagyszombati Egyetemnek 140 ezres, az egri jogi iskolának jó 50 ezer forintos állandó alapítványa volt,²¹⁶ míg a Kollégium a városi támogatás eltiltása után létbizonytalanságba került. A Kollégium alapítványai ugyanis vagy a „közönséges szükségletek” fedezésére voltak elegendőek, vagy a tisztviselők „salariumára”. A Kollégium vezetői tehát a segélygyűjtés néhány kritikus esztendejét leszámítva anyagi erejükhez képest igen jelentékeny összegeket áldoztak a könyvtár fejlesztésére. A Kollégiumnál tehetősebb intézmények közül például a Budára helyezett egyetem könyvtári gyarapodására Berlász Jenő szerint „komolytalanul csekély, évi 500 forint ellátmányt engedélyeztek”.²¹⁷

7. A könyvtár virágzása Sinai Miklós és Budai Ézsaiás idején

Országszerte az 1760-as évektől kezdtek beérni a nyugodt építőmunka eredményei. 1760 és 1790 között megháromszorozódott a magyarországi nyomdák száma.²¹⁸ Sinai Miklós könyvtárosdiákként (1753–1755) került először szoros kapcsolatba a Bibliothékával. Amikor hivatalától megvált, a szükségű gyarapodási napló is megemlékezett lelkiismeretes munkájáról. Akár elődeihez, akár utódaihoz hasonlítjuk, számadásai rendszeresebbek, könnyen áttekinthetőek és ellenőrizhetőek. A kutatók angliai peregrinációjának nyomait keresve csupán annyit állapíthattak meg, hogy világhírű oxfordi Bodleyana könyvtár rendkívül szorgos látogatója volt. Élete legválságosabb periódusában is (amikor elmérgesedett peres ügyei miatt tartózkodott Bécsben) talált alkalmat, hogy a császári könyvtárban dolgozzon.²¹⁹ Hatalmas, 1700 kötetes magánkönyvtárának 95%-a modern XVIII. századi alkotás, többségében teológiai és történeti művekből, de nem hiányoznak a felvilágosult filozófusok és természettudósok legjelentősebb képviselői sem.²²⁰ (Bessenyei György testvérének Rousseau *Confessions*-át saját könyvtárából kölcsönzi – bár az utóbbi tényből az anglikán epizkopalizmustól elbűvölt, teológiai nézeteiben dogmatikus Sinai esetében nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.²²¹

Hivatalba lépésétől megkövetelte bibliothékáriusaitól az általa könyvtárosdiákként kialakított következetes könyvelési módszert. Beosztottjaitól teljes odaadást kívánt: 1770-től a gyűjteménnyel szomszédos helyiségben kellett lakniuk, hogy szükség esetén azonnal rendelkezésre állhassanak.²²² Bár a könyvtárosokat mindig is a legtehetségesebb deákok közül választották,²²³ a könyvtár személyi feltételeit tekintve nem versenyezhetett a nagyobb európai gyűjteményekkel. A bécsi Hofbibliothek-nek például 12 főnyi igen képzett személyzete volt. Az „örök” fejenként 1200 forintos fizetést kaptak, amely megfelelt 4 debreceni professzor egész évi készpénzjövödelmének.²²⁴ A debreceni könyvtár igazgatója professzori teendői mellett látta el hivatalát, külön díjazás nélkül. A bibliothécárius

ordinarius évi „salariuma” 14 forint 40 dénár volt.²²⁵ Munkáját egy subbibliothecarius és Sinai idejétől egy custos segítette.

A Sinai korabeli állománygyarapodás egyik szembevetendő újdonsága, hogy első ízben az ő időszakában kerekedett felül jelentős mértékben a vásárlás az ajándékozással szemben.²²⁶ 1762–63-ban fordult elő utoljára a század folyamán, hogy az ajándék könyvek száma meghaladta a vásároltakét. Tény azonban, hogy a főként végrendeletileg hagyományozott ajándékok aránya az 1780-as években is elérte az évi gyarapodás 30%-át. Európai tájékozódását jelzi, hogy tudatosan gyűjtötte a tudományos haladásról informáló periodikákat, akadémiák sorozatait, bibliográfiákat, könyvkiadók és híres könyvtárak katalógusait. (Így került Debrecenbe a „*Bibliotheca Britannica continens opera eruditorum in Magna Britannica ab a. 1733 ad 1743; Nova Bibliotheca Gallice continens historia litterarum; Bibliothéque Raisonnée, des Oeuvres des Savans de l’Europe depuis An. 1728 jusque a 1753. en Tom. 24; Bibliotheca Italica, gallice; Bibliotheca Germanica, gallice, continens operum eruditorum in Germania ab Ao. 1720 ad A. 1741; Miscellanea Groningana; Miscellanea Berolinensia; Philosophical Transactions Vol. 47; Du Clerc: Bibliothéque universell Vol. 26; Novi Commentarii Soc. Reg. Scient. Götting. Vol. 8; Histoire de l’Academie Royale des Sciences et des Belles lettres de Berlin. Vol. 12; Catalogus librorum Bibl. publi. Franekeranae; Catalogi Trattnerorum, Graesseri et aliorumque Bibliopolarum Wiennensium*”²²⁷. Conrad Gesner *Bibliotheca Universalis* (Tiguri, 1545) c. bibliográfiájának megvásárlása – bár Debrecenben a modern tudományos művek egészen a század végéig drágábban keltek el az ösnyomtatványoknál – jelzi a régi könyvek iránti helyi érdeklődés ébredését. A könyvtár ezekben az években szerezte meg a legfontosabb történeti és életműsorozatokat, köztük a *Magna Bibliotheca Veterum Patrum* 17 kötetét, vagy Leibniz *Opera omnia*-ját. Ezt a törekvést Budai Ézsaiás is folytatta a francia felvilágosodás nagyjainak olykor 70 kötetes *Œuvres Complètes*seivel. Bár a teológia a korszak új szerzeményeiben (akár a nyelvek között a latin) jelentős fölényben volt, a filozófia és a természettudományok alapművei olykor meglepő mértékben voltak jelen az igen jó érzékkel válogatott nem teológiai jellegű gyarapodásban. Sinai idejében is megszerezte a könyvtár Newton, Musschenbroek, s’Gravesande, Gassendi, Wolff, Leibniz, Linné, Thomas Hobbes, John Locke, Pascal, Raynal, Montesquieu, Voltaire és Rousseau műveit. A debreceni felvilágosodással foglalkozó több írásban felbukkan²²⁸, hogy Rousseau írásai nem szerepelnek egyetlen debreceni katalógusban sem, mások d’Holbach és Voltaire könyveit hiányolják.²²⁹ Ez a tévhiedelem magától Sinaitól is eredhet, aki perében a bíróság előtt jelentette ki, hogy még Domokos Lajos utasítására sem volt hajlandó a „naturalisták, Rousseau, d’Argens és Voltaire” könyveit beszerezni.²³⁰ Ez a kijelentés azonban csupán egyetlen megalapozott következtetést indokol: azt, hogy állítása érdemnek számított a bíróság előtt. Sinai ugyanis nemcsak magánkönyvtárába, hanem a Kollégiumnak is megszerezte a Nagy Francia Enciklopédián kívül Voltaire és Rousseau számos művét,²³¹ és éppen ezek a könyvek lettek Budai Ézsaiás gyűjtésével kiegészülve a századvégi kölcsönzési naplókban a legkeresettebbek. Annak ellenére tehát, hogy püspöke, a Voltaire-fordító Piskárkosi Szilágyi Sámuel jóval világiasabb mentalitású volt Sinainál, irreális volna azt képzelnünk, hogy Sinai gondolkodását nem termékenyítette meg a felvilágosultak kritikai módszere, és nem sajátította el

a nagy kortársak korszerű műveltséganyagát. Szerzeményezésének fontos törekvése volt az is, hogy vérbeli történészként gondot fordított a magyar történelmi források másoltatására és a Bél Mátyás nyomdokait követő „országismereti irodalom” művelőinek, piarista paptanároknak, jeles jezsuita történetírók, sőt osztrák kameralisták és jogtudósok alkotásainak gyűjtésére. Így kerültek a könyvtárba II. Rákóczi Ferenc levelei, Bél Mátyás, Tomka-Szászky János, Kollár Ádám Ferenc, Schmeizel Márton, Ribinyi János, Benyák Bernát, Seivert György, Katona István, valamint Sonnenfels, Martini és Bartolotti művei. Sinai korszakában a modern európai nyelvek között a francia hegemoniája érzékelhető, bár a valóságos nyelvi megoszlás feltárását megnehezíti, hogy a könyvtárosok igen gyakran a francia és német művek címléírását is latinul végezték el. Például „Commentationes anglorum theologorum gallice”, „Swift gallice”.²³² Jó néhány-szor előfordul azonban – főként 1780 után, amikor Sinai pereibe bonyolódva kevesebbet követelt beosztottjaitól –, hogy a latin leírás után elmarad a germanice vagy gallice megjegyzés. Az 1780-as évek elején a gyarapodási naplók legfeljebb a szerzőt, címet és az árat tüntetik föl. A hiányos adatközlés miatt az alábbi táblázatban az új állomány jellegét feltáró statisztikai összegzés csupán az 1760-as és 1770-es évekre készülhetett, a fejlődés azonban így jóval kevésbé érzékelhető, mintha a cenzúra kötelékeiből felszabadult, a magyar és francia szerzők terén számszerűleg is valamivel intenzívebb növekedést hozó 1780-as éveket is tartalmazná. A leírások a kötetszámot igen gyakran fel sem tüntetik, ezért a táblázat csupán a katalógustételeket összegzi, így sem a nyelvi, sem a tematikai megoszlás tükrözése nem egészen reális, mert pl. az angol nyelvű *Philosophical Transactions* 47 kötete éppúgy 1 műként szerepel, mint bármely szerző akár több tucat kötetből álló „Œuvres Complètes”-e.

Az 1760–70-es évtized második felének gyarapodása sem ütemében sem jellegében nem különbözik lényegesen a táblázatban látható értékektől. A kiválasztott két 4 éves periódus elégséges időszaknak bizonyult ahhoz is, hogy az ajándékozások és aukciók esetlegességeiből következő kirívóan véletlenszerű eltéréseket az egyes évek állománygyarapodásának jellege között kiegyenlítse.

A vizsgált két évtizedben az évenkénti gyarapodás és a XVIII. századi munkák száma szembetűnően növekedett. A magyar protestantizmus európai orientációját is tükrözi, hogy a könyvtár új állományában igen jelentős a német, németalföldi és svájci művek aránya. Ez az arány 50% fölött maradt Sinai igazgatóságának harmadik évtizedében is. *A táblázatban természetesen nem szerepelnek a könyvtárban nagy példányszámban árusított, illetve térbeadott természettudományi és filozófiai tankönyvek.* Az új szerzeményekből ítélve a XVIII. században a teológián belül az egyes diszciplínák között jellegzetes eltolódás érzékelhető a morálteológia irányába. A teológiai művek összeírásakor problematikus volt az ide sorolt, és címük szerint egyháztörténeti munkáknak a „világi” történeti művektől való elkülönítése. Sinai időszakában a morálteológiai és egyháztörténeti kiadványok adják a teológiai könyvek jó 25%-át. Az egyes korszakaiban főként lelkészképzést szolgáló Kollégium könyvtárában nem tekinthetjük lényegi változásnak vagy a „haladás” jelének a teológiai művek arányának minimális csökkenését. Ebből a szempontból sokkal fontosabb az a változás, amely a kor teológiai gondolkodásának tartalmában végbement. A döntő kérdés tehát az lehet, mennyiben tükröződnek ezek az új fejlemé-

		1760–1764		1770–1774	
		MŰ	%	MŰ	%
új szerzemény		489		613	
vásárolt		277	57%	429	70%
adomány		212	43%	184	30%
XVIII. századi		208	42%	286	47%
NY	Németország	116	24%	146	24%
O	Svájc	36	7%	77	12,5%
M D	Németalföld	113	23%	181	29%
A H	Magyarország és Debrecen	81	17%	77	12,5%
E	Debrecen	18	3,6%	17	2,7%
L	egyéb	46	9%	43	7%
Y	ismeretlen	97	20%	94	15%
NY	latin nyelvű	378	77%	497	81%
E	francia	36	7%	31	5%
L	magyar nyelvű	47	10%	36	6%
V	egyéb	28	6%	49	8%
magyar szerző műve		82	17%	73	12%
teológia		365	75%	443	72%
filozófia		21	4%	22	3%
történelem		39	8%	64	11%
egyéb		64	13%	85	14%

nyek a könyvtár szerzeményeiben. Bár a század derekán Debrecenben kezdett oktatási reform a látszat szerint a lelkészképzésen változtatott a legkevésbé, a könyvtár új állománya arra vall, hogy a változatlan keretek között a teológiai racionalizmus irányába ható fordulat ment végbe.²³³ A statisztika azonban ezen a téren is csak a számszerűséget adhatja vissza, a szemléletváltást nem.

1780 után természetesen tovább növekedett a XVIII. századi művek aránya. Sinai ekkor is törekedett a rangos európai sajtóorgánumok, filozófiai művek, életműsorozatok beszerzésére.²³⁴

Mint a nyomdahelyek kimutatásából látható volt, a Kollégium őrizte a protestáns Európával való hagyományos kapcsolatot. A szerzeményezést azonban rendkívül megdrágították a szállítás költségei. 1776-ban például Utrechttől Debrecenig 20

magyar forintért szállítottak egyetlen könyvesládát.²³⁵ Ez a drágaság is arra készítette a könyvtár vezetőit, hogy a megszokott utak mellett új beszerzési forrásokat keressenek. Bár a hazai szállítás sem volt olcsó,²³⁶ az előnyösebb árak miatt az 1780-as években a külföldi könyveknek már csaknem 1/3-át Weigand pesti könyvárustól vásárolták. Természetesen a peregrinusok és a debreceni kereskedők mellett továbbra is igénybe vették a reformátusok bécsi ágensének segítségét. Nagy Sámuel ágens – a Rádayak egyik könyvbeszerzője – kezéhez például 459 Rhénes forintot küldtek, aki ebből a pénzből vásárolta meg „Heineccius és Leibnitz minden munkáit” és „Pray annaleseit”.²³⁷ Sinai rendszeresen figyelemmel kísérte a felosztott szerzetesrendek könyvtárainak aukcióit, majd így sikerült megvásárolnia Bod Péter²³⁸ és a losonci iskola tudós rektora, Kármán András 73, illetve 69 kötetét is. (A Rádayakkal szoros kapcsolatban lévő, gróf Teleki Józsefet és Hatvani Istvánt fölnevelő Kármán 69 könyvéből 33 volt francia nyelvű, található közöttük politikai, filozófiai és szabadkőműves irodalom egyaránt.²³⁹) Weigand kínálata nemcsak előnyös árai miatt volt kedvező, hanem II. József cenzúrendelete után tartalmilag²⁴⁰ is kielégítette az igényeket. Sinai tehát nagyszerűen élt a rendelkezésére álló anyagi eszközökkel. Bár 1780 után a precíz könyvtári adminisztrációt nem követelte meg a tőle megszokott szigorral, a könyvtár gyarapítására mindvégig minden lehetséges forrást igénybe vett. Munkáját hivatásnak tekintette, melynek gyakorlása közben kamatoztatta könyvgyűjtő szenvedélyének minden tapasztalatát. Más irányú szenvedélyei, a társadalmi és hivatali ranglétrán való féktelen törekvése azonban az 1780-as évektől egyre több energiáját vonták el feladataitól. Perei miatt igen gyakran hetekig volt távol Debrecen városától.²⁴¹ Balul sikerült püspökké („ellenpüspökké”) választása után a helyi kurátorátus 1791. június 28-án, az Egyházkerület augusztus 9-én felfüggesztette, majd 1793. május 1-én el is bocsájtotta tanári állásából.²⁴² Bár ekkortól a kurátorátus, személy szerint Domokos Lajos is gyakran foglalkozott a könyvtár ügyeivel, az interregnum nem használt a gyűjteménynek. A tanári kar ülésének jegyzőkönyve hivatalosan is rögzítette, hogy a „Bibliothecának nintsen jó indexe mert nehezen akadnak reá a könyvekre ... ezért a Curator a Professzorokkal edgyütt teygen rendelést a Bibliothecának inventatiójáról és rendbe tételéről”.²⁴³ Egyúttal utasították a könyvtáros diákokat, hogy a vásárolt könyveket azonnal katalogizálja és helyükre sorolja, hivatalából leköszönve pedig ne a Bibliothecae praefectus, hanem egy külön megbízott professzor előtt adjon számot, aki erről írásban teygen jelentést. Sinai utolsó éveiben feltehetőleg a könyvtárhasználat is anarchisztikussá válhatott, mert ugyanekkor elrendelték, hogy csak a „Számadó Bibliothecáriusnak” lehet kulcsa a gyűjteményhez. Szabályozták a kölcsönzési szokásokat is: az épületen kívül csak a professzorok, prédikátorok és a „patronus urak” kaphattak könyvet. (Ennek ellenére indokolt esetben az 1800-as években is kölcsönöztek városon kívülre.²⁴⁴) Bizonyára Sinai diktatórikus vezetési stílusának ellenhatásaként döntöttek arról is, hogy a könyvek „mindenkor a’ Curator és Professzorok hírével vásároltassanak, a’ Bibliothecae Praefectus ezeknek híre... nélkül semmit ne vásároljon”. Ez a kezdeményezés a későbbiekben úgy módosult, hogy a tanári kar ülésein minden professzor „propónálta a Fachjára nézve... legszükségesebb és Capitalis” könyveket.²⁴⁵ A Konzisztórium ülésén 1794-ben bizottságot kértek föl, tervezze meg a Bibliothéka kibővítését.

A megoldás késlekedett, mert Domokos Lajos előterjesztése szerint még 1796-ban „confusio” volt. A nehézségek leküzdésére nevezte ki a Konzisztórium Budai Ézsaiást praefectusi tisztségre. Az egykori lelkiismeretes deák bibliothékáriusnál, Göttinga neveltjénél alkalmasabbat aligha találhattak. Budai 1792-től 1794 őszéig tanult az első korszerű európai „Universitáson”, ahol a könyvtár rendszeres látogatását Heyne professzor a könyvtárban tartott szemináriumokon kívül is lehetővé tette számára. Egyik leveléből ismert, hogy éppen a könyvtárhasználat érdekében kellett német, angol, francia, olasz és spanyol nyelvtudását tökéletesítenie.²⁴⁶

Sinai időszakának tekintélyes állománygyarapodása, majd Kazzay Sámuel könyvtárának 1796 nyarán történt megvásárlása után halaszthatatlanná vált a könyvtári helyiség bővítése. A régi „Domus Bibliothecae” közelében, annak Darabos utca felőli oldalán készült el az új, tágasabb és magasabb könyvtári helyiség, amely nem sokáig szolgált rendeltetése szerint.²⁴⁷ (A Bibliothéka a Péchy Mihály tervezte új déli főépület 2. emeletén kapott az eddigiekhez képest hatalmas méretű termet.) A költözködés és átrendezés részleteiről Tóth Ferenc bibliothékárius – később dunántúli püspök, göttingeni díszdoktor – szűkszavú jelentéséből tudunk.²⁴⁸ Eszerint Budai Ézsaiás könyvtárigazgató 1798. június 17-e után a könyveket a Kazzay-gyűjteménnyel együtt tartalmuk szerint osztályokba sorolta és új, a korábbinál jobb rendszert alakított ki. Tóth Ferenc ezt megelőzően összegyűjtötte a kikölcsonzött könyveket és mind a könyvtárban, mind a Kazzay-gyűjteményben helyreállította a katalógusok szerinti régi rendet. A fiatal Budai Ézsaiás tehát energikus lépéseivel, a könyvtár új helyiségbe költöztetésével, teljes átrendezésével, majd betűrendes katalógus készítésével szolgált rá a Konzisztórium bizalmára.

Sinai felfüggesztése után sem torpant meg az állomány növekedése. Még Budai kinevezése előtt, feltehetőleg Domokos Lajos felhatalmazására rendelték meg az „Œuvres Complètes de Voltaire” 71 kötetét, a göttingeni Schlözer, illetve Condillac néhány művét.²⁴⁹ Az 1790-es évek legértékesebb szerzeménye Kazzay Sámuel patikusnak a szakirodalomban többször elemzett gyűjteménye, amely egyedülálló volt a magyarországi polgári magánkönyvtárak között.²⁵⁰ Varga Zsigmond szerint felbecsülhetetlen értékével valóságos hidat teremtett a középkor kulturális öröksége, a reformáció és Debrecen puritán műveltsége között.²⁵¹ Szelestei Nagy László a Kazzay könyvtár 36 gazdagon illusztrált kódexét, 75 ösnyomtatványát, 38 régi magyar könyvét, kéziratot térképeit, híres anatómiáit a könyvtár mai állományával egybevetve megállapította, hogy a Debreceni Kollégium tulajdonában összegyűlt bibliofil értékű anyag tekintélyes hányada és legértékesebb része Kazzay könyvtárából származik. Sejtteni enged, hogy a „Collectio Kazzayana” szinte ingyenes megszerzése valamilyen módon összefügg az egyházipolitikai szituációval.²⁵² Erre valóban határozott jelek utalnak.²⁵³ A Kollégium és Kazzay hosszan tartó perlekedés után végül megállapodást írtak alá, mely szerint a patikárius nemcsak adóssága fejében és tanítására emlékére adta át kincseit, hanem mert így „collectionom és annak emlékezése is állandóbban megmarad, mint valamely privatusnál, sőt a publicumnak is szolgál, sőt az én maradékimnak is használhat.”²⁵⁴

Budai Ézsaiás Sinai törekvését folytatva tudatosan gyűjtötte a hazai tudósok munkáit (Windisch Károly, Cornides Dániel, Koppi Károly, Schwartner Márton,

Hajnóczy József) a természettudományi gyarodásnak viszont új vonása, hogy megvásárolta a katolikus iskolákban népszerű szerzők műveit.²⁵⁵ Mint kitűnő filológus, gondoskodott a klasszikus auktorok modern kiadásban és nagy példányszámban való beszerzéséről. (A tervszerű állományfejlesztést elősegítette a Kazzay-gyűjteményben lévő 66 nyomtatott katalógus és írói lexikon is!) 1790 után az új anyagban már jóval több a német szerző a franciánál – némelyik katalóguslap 2/3-át gót betűvel íródott – megjelentek Euler művei, sőt Hume életművét már németül is olvashatták a Kollégium diákjai. Budai már Göttingából sajnálkozva írta, hogy Kant „igen lábra kapott” filozófiájával nem ismerkedhet meg, mert a göttingeniek között – szerinte – nem volt jó kantiánus.²⁵⁶ Debreceni professzorként azonban mindent elkövetett érdeklődése kielégítésére: működésének talán legmeglepőbb ténye, hogy Kant művei közül 27 került a Kollégiumba, némelyik igen gyorsan, 1–2 évvel megjelenése után.²⁵⁷

A Budai Ézsaiás irányítása alatt készített 6 kötetes betűrendes katalógus a szerző nevét, a feldolgozott könyv címét, impresszumadatait és a könyv helyrajzi számát tünteti föl. A címléírások – talán a munka siettetése miatt – nem a legpontosabbak. Gyakoriak a hibás névváltozatok, nyilvánvaló esetekben is előfordul a szerző nevének elhagyása (Pl. „Esprit des Lois”), de a betűrendbe sorolásnál is sok a tévesztés. A könyvtár használatát azonban kétségkívül megkönnyítette, és mint történeti forrás meggyőzően tanúsítja az eredményes gyűjtőmunkát. Már az első kötetben felbukkan Bessenyei György, Berzeviczy Gergely, és a felvilágosodás nagyjai közül az eddig hiába kerestett Condorcet neve.²⁵⁸ Johann Gottlieb Fichte 5, Fontenelle 11, Gassendi 5, Grotius 19, Helvetius életműkiadásával, Leibniz 9, Locke 6 kötetével szerepel. A „histoire” címszó alatt 68 művet találunk.²⁵⁹

Figyelemre méltó a Kollégiumi Könyvtár folyóirat-gyűjteményének gazdagsága. A kezdetektől a XVIII. század végéig hiánytalanul az állományba került a három legrégebb és legrangosabb európai tudományos folyóirat: a *Journal des Savants* (Párizs, 1665-) a *Philosophical Transactions* (London, 1666-) és az *Acta Eruditorum Lipsiensium* (Lipscse, 1682-).²⁶⁰ A svájci ésszerű ortodoxia hatása alatt álló tudományos folyóiratok közül megszerezték a *Museum Helveticumot* és a *Tempe Helveticát*, Németországból az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, a *Nova Litteraria Jenensia*, az *Acta Göttingensia*, és az *Allgemeine Literatur Zeitung* évfolyamait. Évtizedeken át előfizették a *Nova Hagiensia ou Mercure Historique et Politique* kötetét, de hosszabb-rövidebb ideig az említetteken kívül még számos újságot.²⁶¹

Az 1790-es évek végétől megőrzött kölcsönzési naplók arról tanúskodnak, hogy az állománynak az a része, amely a kor nagy kérdéseire válaszolt, eljutott az olvasók kezébe. (A deákok több mint fele azonban egyáltalán nem kölcsönzött, a helybeni használatról pedig sajnos nem vezettek nyilvántartást.) A könyvtár kielégítette az iránta támasztott igényeket, késedelem nélkül közvetítette a polgári fejlődésben élenjáró Európai országok tudományát, sőt – mint Kant esetében – olykor elébe is ment az igényeknek. A már említett 1797. évi feljelentésnek, amely szerint a Kollégium diákjai forradalmi szellemű munkákat olvasnak – reális alapja volt. Szikszai György debreceni lelkész például Voltaire 6 kötetét, Lengyel József Newton, Bernoulli és Walsch's *Philosophisches Lexicona* mellett Rousseau *Contrat Social*-ját és Helvetius műveit kölcsönözte. Budai Ézsaiás modern francia és német

történeti munkák mellett Kantot, Karika Pál Kantot és Rousseau-t, Szathmári József Voltaire-t és Rousseau-t olvasta.²⁶² A Weidler-féle matézisen és a héber bibliákon kívül azonban a legtöbben Rousseau *Emiljét* és a *Voyageur dictionnaire*-t tanulmányozták.

A könyvtár a század harmincas éveitől, az első wolfianus tankönyvek megjelenésétől a francia és német tudomány élvonalának közvetítéséig hatalmas utat tett meg, melynek mennyiségi vonatkozásai is tiszteletre méltóak.

A törzsállomány – a feltehetőleg több ezer diplomot nem számítva – Budai Ézsaiás korszakában megközelítette a 17 ezres példányszámot és gyűjtőköre egyetemessé tágult. Az új században a „ritkasági kabinet” is elindult a múzeummá fejlődés irányába. A bibliothéka azonban semmiben nem hasonlított a megközelíthetetlen főúri könyvmúzeumokhoz. Egyetlen komoly hiányossága volt, hogy viszonylag későn kapcsolódott a hungarica és a szépirodalom gyűjtésébe, bár a század végén már tartalmazta Moliére, Young, Corneille, Fénelon, Mikes Kelemen, Bessenyei, Gvadányi, Dugonics és mások szépirodalmi alkotásait is. A könyvtár hivatása azonban mindenekelőtt egy olyan intézmény szolgálata volt, amelyben színvonalas teológiai-filozófiai képzés folyt, ahol a filozófiai kurzus keretében a „kultúrmérnöki” tudományok elemeit is oktatták²⁶³ olyan professzorok, mint Hatvani István, aki vegyészként²⁶⁴ és a politikai aritmetika úttörőjeként vett részt „Magyarország felfedezésében”.²⁶⁵ A könyvtár tehát európai háttérével a nemzeti kultúra fontos műhelyévé válhatott, egy olyan korban, amelyben Julow Viktor lényeglátó összegzése szerint „felvilágosodás és demokratikus töltésű népiesség találkozása egyedül a parasztpolgári metropolisban”²⁶⁶ Csokonai és Fazekas városában volt lehetséges.

G. Szabó Botond

IV. A XIX. SZÁZADI ÁLLAPOTOK

1. Múlt századi állapotok és változások

A reformkor, a szabadságharc válságos és dicsőséges napjai, a kiegyezés és a millennium kora nem változtatta meg oly mértékben a könyvtárat, mint a hazai iskolarendszert. Tehát a többi kollégiumi intézmény előbbre jutott, ha levetkőzte is egyszersmind ősi református vonásainak egész sorát. A nemzeti könyvtárak kialakulásának korában, amikor a gyarapítási politika és a belső szervezés egyre növekvő mértékben szolgálta a közművelődést és a tudományos kutatás újkori igényeit, a Coetus Bibliothecája nem fejlődhetett tehetős és korszerű intézménnyé, hátrányos helyzete egyre érezhetőbbé vált. Nem hiányoztak a tudós könyvtárosok, az önfeláldozás és nemzeti lelkesedés, de az újabb európai és egyházpolitikai körülmények árnyékában a korábbi századoktól örökölt módszerek lehetetlenné tették, hogy az egyetemvárosok protestáns fellegvárjaihoz hasonló úton fejlődjék a tisztességtelű gyűjtemény. Most már társult az ébredő hazai tudományosság könyvészeti szolgálata és a könyvészeti értékek tudatos gyűjtése, leginkább a régi magyar nyomtatványok megbecsülése a régi törekvések mellé, de sem a Magyar

Tudós Társaság könyvtárával, sem a fejlettebb hazai iskolák könyvtárával nem állhatta többé a versenyt a Főiskolai Anyakönyvtárnak elnevezett könyvesház. A XIX. század egyik formai változása, hogy a Récsei János könyvadományával egyidejűleg létrehozott önálló irodalmi tanszék a könyvtárigazgatói tisztséggel volt egybekapcsolva, és ez a későbbi évtizedek folyamán a literátor hagyományok ápolásának kedvezhetett volna.²⁶⁷ A történeti-filológiai munkálkodás a passiv resistentia idején menedék volt és a kor legjellegzetesebb könyvtárosa, Lugossy József ebbe kiválóan illeszkedett. A század folyamán sokat változott a könyvtár környezete is, egyre több jelentős magánkönyvtár volt Debrecenben, majd Casino és Lesekabinet is működött; s az ifjúság egy nagyobb, valamint több apró olvasóegyletet is alakított az önképző-köri munka megélénkülésével párhuzamosan.

Budai Ézsaiás teológiai tanárként és igazgatóként, valamint a diákszervezetek patrónusaként lépett át a XIX. századba, majd püspökként még két évtizeden át (1821-ig) volt rá módja, hogy segítse a könyvtár fejlesztését. Ám az 1802. évi tűzvész, utána az új épület költségei minden nagyobb szabású vásárlást és fejlesztést lehetetlenné tettek. Még a könyvek elhelyezése sem volt megoldott. Az új épületrészben eleinte nem volt mód polcozás készítésére, a klasszicista ikerterembe előbb az ócska tékákat állították fel, s majd egy évtized múltával sikerült a máig használt bútorzatot elkészíttetni, mikor már elkészült az oratóriumban a karzat és a szószék, ugyanannak a debreceni mesternek, Dohányosi Józsefnek a munkájaként.²⁶⁸ Az új épületben is tovább élt a régi rend, amely részletes leírásban nem maradt korunkra, csak azt tudjuk, hogy Sinai átalakításában örökölte a korábbi századokból a XIX. század. Akkor még együtt tartott ajándékok, magángyűjtemények követték a szakrendben sorakozó tékákat, Récsei János, Vitéz József, Cseh-Szombathi József, Kazzay Sámuel és mások könyveivel. De az itt már polcra rakott, s a korábbi épületben csak máglázott könyvek is külön tékában álltak. Mindehhez a vegyes, történeti és szakkönyvtári gyakorlatot keresztező gyűjteményhez betűrendes tájékoztató, mutató készült. A Budai igazgatása idején készült, hatkötetes, betűrendbe sorolt kötetkatalógus ugyanis már nem tartalmazhatta az érvényes jelzeteket.²⁶⁹ Ilyen, vagy ideiglenes indexköteteket már 1498-tól használtak. A felemás, kusza állapotok sok bajjal jártak, nehézkes volt a könyvek kikeresése, elrakása, használata – mégis ez az állapot maradt egészen Lugossy igazgatása idejéig. Semmit nem változtatott ezen a sajnálatos helyzeten Péczely. A hazai irodalmi mozgalmakhoz, vagy újabb törekvésekhez kapcsolódás nem fedezhető fel irányítása idején. A diákkönyvtárosok között ezután is akadt, aki egyszavas leírásokkal sorolja az ajándékba kapott könyveket, semmi nyomtatási és kiadási adatot nem közöl. Ezen a szinten Jáнки Péter és társai már egy évszázaddal előbb túlhaladtak.²⁷⁰ A könyvtár használatában sem valósultak meg, nem csupán a feldolgozás menetében és szintjén, azok a javaslatok, amelyeket Maróthi tervezett. A diákság még ekkortájt is fizetség fejében használta a tankönyveket, amelyeket több példányban vásároltak. Többek között Szoboszlai Pap István, a későbbi püspök is elismervényt írt a kötetbe, hogy használatra kapott Márton József német nyelvkönyvből egy példányt.²⁷¹ A tovább fejlesztett depositórium (lerakat, „rakhely”), ahol az árusításra nyomtatott, vagy bizományba átvett könyvek száza, majd ezrei; a válogatott hagyatékokkal együtt később tízezrei hevertek. Ezek az adatok segítenek, hogy a

XVIII. századi depositoriumról fogalmat alkothassunk. Az állapot huzamosabb ideig azonos lehetett, az 1801-ből maradt kimutatás pedig értelemszerűen a korábbi évszázadtól örökölt mennyiség és összetétel lehet csupán. Még ez sem mindenben teljes, mert a könyvtárosok személyesen is vállaltak bizományba adott hagyatékokat, árusítást. 1801-ben a mennyiség és a depositoriumról maradt kimutatás szerint²⁷²

Schütz az Átriumban lévő Thecaban van	1200 exemplar
az Exemplaria theca felett van	116 exemplar
az E Theca előtt	350 exemplar
a Thecában lévő pakétban	1566 exemplar
a' Depositoriumban lévő 2 pakétban	600 exemplar
az Armárium felett	494 exemplar
	2589+ 11 lacera

A vonal alatti összeg valamilyen eladás utáni maradvány lehet. Egyetlen munkából tehát ennyit tároltak, különféle helyeken. A *Füvészkönyvből* pl. 660 példány, Kerekes Ferenc : *Értekezés és kitérések* című munkájából 900 példány volt, (még 1845-ben is).²⁷³ Felsorolnak ekkor is olyan kiadványokat, amelyeknek bizonytalan a tulajdonjoga, azaz a korábbi könyvtárosoktól maradt bizományba. Ezek nélkül körülbelül 4500 kötetet tartottak tehát a század elején a depositorium helyiségében, amelyet nem tudunk pontosan meghatározni a régi épületben. Az 1860–1870 közötti átrendezéskor, s majd az 1930-as években is állandóan belső gyarapodás forrása maradt a depositorium, mert Varga Zsigmond idején átkeresztelték duplumtárnak, és az ismételt eladások ellenére több tízezerre szaporodott a vegyes értékű hagyatékok és egyházi kiadványok megmaradt példányaival. A depositorium volt a forrása a megnyílt debreceni egyetem teológiai és bölcsészeti tanszékei mellett kialakított fiókkönyvtárak régi anyagának, valamint Debrecen város első közkönyvtárába is sok értékes kötet innen került át.²⁷⁴

2. A könyvtárhasználat jellemzői

Néhány krajcár volt a havi vagy negyedévi bér, avagy taksa, amit fizettek a diákok a bérelt tankönyvekért, s ezt külön is nyilvántartották a múlt század első felében. A nem egészen korszerű módszerre a század második feléig szükség volt, s csak majd az Entwurf-Gymnasium létrejöttével szűnt meg teljesen. A korábbi századokról nem maradt ilyen nyilvántartás, pedig nyilvánvalóan a tananyaghoz illeszkedett azoknak a könyveknek a köre, amelyeket igényeltek és megkaptak a diákok. Elek Sándor kézírásával 1822-ben héber Bibliák, Schröck egyháztörténeti kompendiuma, Reineccius segédlete a Genesishez, Achenwall, Weidler, Homeros és egy lélektani kötet szerepelt a kikölcsönzött tankönyvjegyzéken.²⁷⁵ Az ilyen sokat használt munkákból igen gyakran nincsen más, csupán egy-egy összefirkált példány maradt, amelyet (már nem használatos) muzeális megőrzésre kiválasztottak, illetve végleg visszajuttattak a könyvtárnak. Ugyanígy voltak munkák, amelyeket állandóan az osztálytermekben tartottak. 1801-ben Karika Pál följegyzése szerint a diarium elején ilyenek: „Köleri Atlas antiquus in publicum Praelectio-

num usum asservatur in Domo Seniorali. D' Anvillianus Atlas antiquus servatur in Domo seniorali.”²⁷⁶ Ekkortájt kezdődik a kölcsönzések rendszeres elkönyvelése (korábban csak a jelentősebb tartozásokat adták tovább a következő könyvtárosnak.) Általában csak lehúzással jelölték, ha a kötet visszakerült. A régi tartozásoknál ez nemritkán elmaradhatott. Csak olyankor vették elő a naplót, ha az utódok kárpótlással kiegyenlítették a hiányt. Az igen gondos Lugossy, még inkább a nagyvonalú Géresi működésének végén több száz kötetes jegyzékbe foglalt nehézség (elintézetlen hiány) terhelte az igazgató felelősségét.²⁷⁷ A kölcsönzés általában hónapokra, nem nagyon ritkán több évre szólt, főként a folyamatosan dolgozó professzorok használtak soká kézikönyveket. A hozzáértőknek a nem teljes címleírás nem volt akadály, gond nélkül tudták a kötetet azonosítani. Benedek Mihály 1806-ban tanulmányozta az Öreg Graduált, amelyet egyszerűen így írtak be: Rákóczi György *Graduálja*.²⁷⁸ Meglehető rugalmassággal kölcsönözték a szakmailag nélkülözhetetlen új munkákat. Diószegi Sámuel neve mellett 1806-ban ezt találjuk: „Wildeno Species Plantarum. Még nincs beírva”.²⁷⁹ Kazinczy Ferenc a Lampe „*Historiae Ecclesiae Reformatae in Hungaria* és Cornelli Taciti *Opera ex recensione Ernesti*” két kötetét 1805. május 1-től november 20-ig kölcsönözte.²⁸⁰ Aki szűken körülhatárolt témán dolgozott, általában kézikönyveket, fontos kiadásokat kért kölcsön, a többiek széles körből, jobbára egészen eltérő területekről is választottak tanulmányozásra könyveket. Széplaki Pál természetesen jogi, jogtörténeti munkákat kért leginkább, de klasszika-filológiát, Bibliákat, és történeti munkákat is.²⁸¹ Biró Mihály tartozása (szintén 1806-ban): „Newtoni *Principia Philosophiae Naturalis Mathematicae*, Homeri *Ilias*, *Biblia Hebraica* ex editione Hooghti” – s visszaadta mindezeket 1807-ben.²⁸²

A XIX. század eleji állapotot a kölcsönzők nyilvántartására rendszeresített kötetből érdemes egészében is áttekintenünk. Előbb a professzorok, azután a diákság névsora következik. Budai Ézsaiás a kötet elején és végén található feljegyzések szerint ekkor 86 művet kölcsönzött. A 316 diákból 174 neve mellett egyetlen kölcsönzés sincs följegyezve.²⁸³ Rumi Károly is ilyen. Dombi Márton csupán Pölitz *Theologie der Spciteren Inden* kötetét vitte el. A többség három-hat kötetet kölcsönzött, némelyik diák egy tucatnyit.²⁸⁴ Természetesen mindez még hiányos képet sem adhat arról, hogy mi mindent olvastak, saját könyvüket, a szobatársakét és barátokét, s mi mindent használtak csak a könyvtárban, s mit forgattak más könyvtárakban – pl. legációk alkalmával némelyik művelt lelkésznél vagy az egyházmegyék sokszor XVII. századból gyűlt könyvtárában. A XVIII–XIX. századi könyvtárhasználat jórészt egyállapotú volt. A diákság kisebb része használta állandóan és rendszeresen a könyveket és a könyvtárat, a többség megelégedett a kötelező anyaggal, vagy annak egyik részével.

3. A változtatásokra érett könyvtár a század derekán

Kalós Mózes igazgatása (1831–1844) a könyvtár hagyományos rendjén, több tekintetben rendezetlenségén, illetve szükségállapot jellegű megoldásain keveset változtatott. A Gazdasági Választmány előtt elhangzott igazgatói javaslatok igyekeztek orvoslásra, ezeket keletesen véleményezték és hivatalos útra terelték, de a

megvalósulás elodázódott, vagy a megoldás addig módosult, míg a korszerűsége meg nem szűnt. A beszerzéssel kapcsolatos intézkedések azt is jelentik, hogy egyre inkább professzorok kezébe került minden, s inkább tanári könyvtárrá vált a gyűjtemény korszerűsödő része. Ez érvényesült az éppen beajándékozott könyvekre is. Mutatják az ilyen bejegyzések: „NB die 19 Maij 1810 Géresi Predikátor Tiszteletes Óder László Uram ajándékozott a Bibliothecának ilyen titulusú Könyvet: *Horus oder Astrognostisches Vorurtheil*. Kijött 1782 ben in 8. Bibliothecae Praefectus Tiszteletes Tudós Budai Ézsaiás Uram az Armariumba bétette. Az ugyanakkor kapott ajándékok között van Zrínyi: Ne bántsod a magyart című munkája is, majd egy újabb jegyzet következik: Az újjonnan jöttek Tiszteletes Budai Úrnál.²⁸⁵

A diák ekkor is diák maradt, s a könyvtári szolgálatot vállalók között akadt, aki a hivatalos ügyintézés (hivatalos kezelő könyvbe írva) tréfás koholmánnyal enyhítette az oklevéltári stílust.²⁸⁶

A szabadságharc hanyatlása idején, 1849. június 10–18-án bizottsági jelentés készült a könyvtár átadásáról (Szücs István, Vecsei József, Révész Bálint és Sági Sámuel voltak az alkotó tagok). A korabeli állapotokat helytálló észrevételekkel és jellemző leírással vázolják. Ennek értelmében a könyvtárat Kalós Mózesről Csécsi Imre az elintézetlen ügyekkel (azaz hiányokkal) kapta meg, mikor Kalós a gazdasági ügyek felügyeletét vállalta; Lugossy József pedig egyszerűen megkapta a kulcsot, „csak jóhiszemre vette által, minden átszámolás nélkül”. Az akkori III. latin osztály köztanítóját, Révész Imrét alkalmasnak találták a régi pénzek és a könyvtár kezelésére, kikötik, hogy készüljön jelentés az átvételről. Megnevezik az úgynevezett reversalisokat (kölcsonzési bizonylatokat), s egybe is vetik a hiányjegyzékekkel s a katalógusokkal. A megnevezett katalógusok: „Az 1831 előtt még meg volt, és így a Sáróy- és Vitéz-féle thecákat is magában foglaló, ‘s 1832-ben egy Superintendentialis deputatio által a’ régi lelettárral egybe vettetett és authenticisatott új lelettár, mely szerint a könyvtár Kalós Móses Úrnak átadatott; – Az 1831-óta szerzett s részint ajándékozott könyvek czimjeit magában foglaló szaporodási laistrom (:Accessus Catalogus:) melybe már a Héczei théca is bé van iktatva 1846-dik évről. – A Récei thecának külön álló, s magától a böldegult ajándékozótól aláírt hiteles Catalogusa. – A catalogus nélkül ide küldött Cseh-Szombathi thecának itt készült, és még most is 20 ~ húsz öszvesen varrt íveken különböző írásokkal, igen hibásan írt minutában lévő laistroma.” A Csécsi tanítványainak patriarkálisan kölcsönző szokásaitól a könyvtári rendig sok részletet elég körülményesen előadnak, majd hozzáfűzik: „Mert mikor valaki valamely könyvet kér ki a Bibliothécából, a Könyvtárnak ezt először is ezen Abece rendű laistromban keresi, ‘s ez utasítja ötet, melyik thecában, annak hanyadik pólczán, ‘s micsodaszám alatt találja azt meg, ‘s ha annak címje ezen laistromba a’ maga illő helyére béiktatva nincsen, azt mondja, hogy az a’ könyv nincs meg a’ thecában, ha szinte meg van is, ‘s így hijjában szerzetett az meg, hasznát nem veheti senki, ‘s csak olyan, mintha nem is volna.” A korabeli nehézkes módon a címleírás szakkérdéseire is többször utalnak, helyesen megállapítva pl. hogy „...igen sok, kivált az újabb időkben szerzett könyveknek címjeik nagyon hanyagul vagynak feljegyezve catalogusainkban, úgy hogy sokról nem csak az, hanyadik kiadás, hol és mikor jött ki, hanyadrét és milyen fedelbe van kötve, meg nem említettik, hanem még tulajdonképpen való neve is a’ könyv-

nek hibásan van kitéve, például e helyett: Grundriss der Chemie, csak ez áll: Chemie... az efféle hibák és hiányok által nem csak a könyvnek, melyet valaki igaz nevével fogva keres a könyvtárban feltalálása nagyon nehezítették, hanem sok könyveknek más csekélyebb becsléssel felcserélgetése is lehetségessé tétetik. Az ilyen hibák kiigazítása, s hiányok kipótlása második lesz az új, könyvtárnak teendői közt... régen beírták... maga pénzén vetteé, vagy ha ajándékozták, ki ajándékozta; mint szintén azt is, melyik thecának hanyadik pólczán 's melyik szám alatt a' helye... Az ilyen úgy nevezett duplicatumok, triplicatumok stb. máig is csak közte vagynak a' többi könyveknek, de sokaknak azok közül neveiket már öszve írogatta vólt K. M. (Kalós Mózes) 1831-ben egy külön laistromba, mely szinte 7 ívre terjed, 's körülbelöl 800 darab munkát foglal magába..." Az alkalmi bizottság javaslatai majd csak a század második felében valósultak meg – részben. Ma már nem létező dokumentumok alapján, több hónapos tapasztalatszerzés, és a tényleges átvétel folyamatában keletkezett jelentésük azért is értékes, mert személyileg és helyileg ismerősök voltak a helyzettel, maguk is használták a gyűjteményt, s így áttekintésük jól pótolhatja a ma sokkal nehezebben rekonstruálható állapotok kutatását. Ezért érdemes áttekintenünk a történeti helyzettel és az általuk kívánatosnak tartott renddel kapcsolatban még néhány részletet idéznünk. „A régi Professorok közül valamelyik, – talán Sinai Miklós, – még a múlt [XVIII.] században valamikor oly móddal rendezte vólt Főiskolánknak még akkor szinte csak felényi könyvtárát, hogy a' tudományokat tette a rendezés alapjául. De ezen tudományok szerinti elrendezés később történetesen egészen megzavartatott. Először az által, hogy az Ócska épületben vólt könyvtárban utóljára már nem térvén a' könyvek a' Thecákba, sok könyvek szorultságból csak a' padimentomra rakattak le, melyeket aztán így neveztek el: libri humi jacentes, 's mikor által hordták is a könyveket az új épületbe, eleinte csak az ócska thecákba rakatván azok, itt is csak a földre kellett rakni mind azokat, melyeknek az előtt ott vólt a helyük, 's libri humi jacentes nevek itt is megmaradt továbbra is; nemcsak hanem az újonnan szerzett mindenféle szakra tartozó könyveket is oda azok mellé kellett rakni sok esztendőig, míg az új Thecák elkészültek... [mikor már berakták őket, akkor is megmaradt a régi elnevezés, valamint] Ilyen az Ócska bibliothecából kikerült, de máig is megtartott nevek ezek is: Libri in Cista magna asservati, libri in armario primo, in armario altero. Már ma ezek a könyvek is mind a többiekkel egyenlő thecákban vagynak berakva, és a' Cista magna már meg sincs, a' két nagy almarium pedig ott áll ugyan a könyvtárban, de nagy részben üresen, 's benne már ma csak némely ritkább többnyire pergamenre írt kéziratok [vagnak]. – De még jobban meg zavartatott könyvtárunknak hajdani tudományok szerinti rendezése az által, hogy több jóltevőktől az óta, nevezetesen már e' jelen században ajándékozott Sároij-Vitéz-, Cseh-Szombathy-, Récsy- és Hécszei-féle könyvgyűjtemények közül, melyeknek mindegyike bizonyos rend nélkül iratott öszve az inventálók által, csak azon módon hagyatott 's van máig is..."

Az lett volna a megoldás, hogy újrendezik a könyvtárat, eltávolítják a duplumokat, a régi gyűjtemények katalógusai pedig „hibátlanul leiratván egy külön fiókban tartatnának a könyvtárban” – a teljes gyűjteményről is új katalógusnak kell készülnie, ennek célja, hogy könnyen megtalálható legyen minden könyv,

a hellyel takarékoskodva nagyság szerint, de szakokba rendezve, hogy a szaktárgyak irodalma együtt legyen. Ennek érdekében „...egy tudományok szerint rendezett catalogusa készítettik [t.i. az állománynak], mely munkában a’ nem polyhistor könyvtárnok is segíthet magán... Más könyvtárak hasonló catalogusaik szemlélése által.” Végül azt is megkívánták, hogy „...a’ könyvtárnak minél jobb móddal lehetó használatára nyitassék olvasóterem”.²⁸⁷

Amilyen mértékben mindez megvalósulhatott, több fokozatban, a könyvtár régi jellegzetességei odavesztek. A későbbi vezetők egyik oldalról a történelmi gyűjteményhez nem könnyen kapcsolódó közművelődési funkció felé közelítettek, másrészt a régiséggyűjtemények, múzeumi értékek őrzése új szerepet kapott, ezek sorában a régi magyar könyv is. A diákság soraiból kikerült könyvtárnokok és írások egyre inkább alkalmi munkaerővé váltak. Az igazgató nem csupán a tanári kar döntése és egyetértése szerint, mint a XVIII. században, hanem a Gazdasági Bizottmány határozatától függően vásárolt, kötetelt és számolt el a könyvtár vezetésével kapcsolatos gondokról, eredményekről, tervekről. Ez a hivataloskodás azonban sem a könyvtár kezelésében, sem a laza kölcsönzés miatt újra keletkező hiányok mérséklésében nem tudott számottevő eredményt felmutatni. Az újabb könyvtári szakrend, az átrendezés csupán elégtelen keretek között, és lassacskán kapta meg a minimális fedezetet, és vontatottan haladt. Ennek oka volt az Entwurf Gymnasium létrehozásával kapcsolatos rendkívüli anyagi teher, a protestánsok ismételt háttérbe szorítása egyformán.²⁸⁸ Az átrendezés vázolására előtte figyelniünk kell az utolsó polyhistor könyvtárosra, a régi rend viszonylagos őrzőjére, Lugossy József-re. Ő méltán mérhető a nagy könyvtárosok sorában Sinaihoz.

4. *Hogyan katalogizált Lugossy?*

Bibliográfiai igénnyel, amiről aligha beszélhetünk ő előtte a szó valódi értelmében. Amellett mintegy rétori hangon sok apró megjegyzést függeszt a leírásokhoz, ezek különösnek hatnak ma már, de igen jól hasznosítható tudománytörténeti becsük van. Ő pótolta igen apró, nagyító nélkül alig elolvasható írással a betűrendes katalógus hiányait. A kéziratosság még akkoriban élő gyakorlata szerint sok szokásos rövidítést használ. Göböl Gásp. Szabadulást ohajtó rab (türelmi 5 predik.) Pest 1784. 8^d Vagy: Gönci Georg. de discipl. Ecclia ‘stb in Ungař. 1577. Varad 1646. 8^d Ugyan e’ kötetben Articuli ex v̄bo Dei et lege Nat. ad politiam Eccl. Varad. 1646.²⁸⁹ – Repiczky Ján, Versek (magyar és arab nyelven) József... ő fenségének, – – az a nap, midőn a’ Nemz. Muzeum Pyrker-képtára gnyittatott. Buda 1846. 4^{dr} Schedel Ferentz küldeménye.²⁹⁰

A gyűjtőkötetek tartalmát elsorolja, és még rövidített leírásban sem hagyja el a legfontosabb címelemeket, és az impressumot, s bár a keresztnévet a kor (német) szokása szerint rövidíti, gyakran hozzáfűz ilyen-olyan részletezést vagy magyarázatot és kiegészítést, például: Geibel Károly pesti könyvtáros úr ajándékából: Erény képző olvasó könyv. Még a bemutatáskori gyűlésből magához kérte néh. Csécsi Imre T(aná)r úr, honnan többé vissza nem került.²⁹¹ Poggerdorff. J. C. Annalen d. Physik u. Chemie. Leipz. 8^{dr} – havonként egy füzet, s 4 füzet tesz egy kötetet, tehát m(inde)n évre három kötet esik. Mivel ezen folyóiratot jelen 1847-re megszüntet-

tük, és így befejezettek tekintendő: e szám alatt from meg, mint állunk benne, s mennyivel bírunk belőle öszvesen? – 1840-ből (XLIX–LI) m(in)d a 12 füzet megvan... (elsorolja az összes gyarapítási számot és részkötetet, külön a kiegészítéseket t.i. Ergänzung- u Registerstücke fajúakat).²⁹² Miscellanea Hungarica... következő tartalommal: 1. Róka Ján, bossnay kánonok: A jobb keze rothadatlanságának ajándékával megjutalmazott Szent Istvánnak az Anya sz. egyh. öregbítésén stb. buzgón Iparkodása. Pozsony 1785. 4° (predikão). 2. Hülsius Conr. (respondente Christiano Ludwig) Henricus Anceps, Hungarorum prope Martisburgum Victor. Lips 1686. 4° (Dissertação)... (Mind a 19 művet így, részletezve elsorolja.) Ezen egyvelegkötetet t. Szilágyi György ügyvéd úr által ajándékozták néh. Sinai Ferencz ügyvéd úr örökösei s ezek gyámnoka Sinai Kár. úr.²⁹³ Catalog, Viertel jahrs. Ide rovatot nyitok a' Telegdi által ingyen megjöni szokott – csak némely elkésési vagy tévedési esetekben árjegyzékezett évenkénti Németirodalmi Könyvlaistromoknak, melyek nekünk megvannak...²⁹⁴ – E szám alá jegyeztetik azon 14 ~ tizennégy darab apró török okmány a XVII^k század utolsó feléből, melyet Székelyhídon lakó hites ügyvéd t. Ármos Bálint úr ajándékából bírunk.

Keleti nyelvekben jártas lévén, természetesen a Possart perzsa nyelvtanának címét perzsául, illetve az egyik török nyelvű *Bibliát* török címevel is beírta.²⁹⁵ Az egész század folyamán aligha érte el az átlagos gyarapodás a háromszáz kötetet (ajándékokkal együtt) – így jelentős növekedésről nem lehet szó. Pontos számokat azért nem mondhatunk, mert még a későbbi időkben is előfordul, ami ez alkalommal, hogy ilyenféle tételeket is beírnak: *A Könyvtárnak az 1849^{dik} év elején történt átszámításakor besorozatlanokul találtattak, s azért most ide sorban beigattattak a következő könyvek.*²⁹⁶ Azonkívül a kiegyenlített, vagy tisztázhatatlan és ezért végül törölt tartozásokat is sorra kellene vennünk – ezt azonban a bizottság hosszadalmas munkával sem végezhetette el minden tekintetben, utólag viszont számos ponton helyesbítette a jegyzőkönyvi számadásokat a későbbi könyvtáros, Révész Imre, s utódai is némelykor.

A könyvek természetes elhasználódása, és a régiek iránti érdeklődés természetes ebben a sötét korban, amikor a hazájukhoz hű értelmiségiek csak befelé forduló életet élhettek. Az irodalom, történelem, a könyvek világának szeretete itt oltódott bele Szilády Áronba, ő már teológus diákként megtanult törökül és fordítgatta a Debrecenben megmaradt törökkori okleveleket.²⁹⁷ Szintén Debrecenben volt diák Szabó Károly, Dézsi Lajos pedig könyvtáros is, aki néhány könyvtártörténeti témájú írását akkoriban készítette.²⁹⁸ Révész Kálmán Debreceni Ember Pál munkájának kéziratossá válásáról tartott seniori értekezést, s azzal jellemezi Lugossyt, hogy egy csonka RMK kötet meghatározását kapta feladatul tőle, s a sikeres próbatétel után a példánnyal, mintegy lovaggá ütötte őt Lugossy, a példányt pedig neki ajándékozta.²⁹⁹ Jóllehet a tudományok szerteágazása és a specializálódás ebben a korban már érzékelhető jelenség, Lugossy még vallotta és követte is a korábbi századok encyclopaedikus felfogását, s ez megmutatkozott azon is, hogy keze alatt a könyvtár a szűk lehetőségek között is egyetemes gyűjtőkörű maradt. Keleti nyelvészet, filozófia, természettudományi és jogtörténeti munkák, összehasonlító nyelvészeti tanulmányok kerültek a hagyományos teológiai és klasszikus irodalmi alkotások mellé a polcra. A nemzeti tudat ébrentartása, a sokrétű tudományosságra

való igyekevs, könyvészetileg is megalapozva, a hanyatlás ellen hatott, amelynek folyamatában a reformátusok elfelejtettek latinul, de nem tanultak meg modern nyelveket, teológiában, retorikában és művelődési igényekben lassan elmaradoztak elődeiktől.³⁰⁰

5. Az új szakrendszer

A könyvtárnak a kiegészés koráig kellett várnia, míg elkezdődhetett egy új katalógusrendszer és könyvtári rend kiépítése, s ez nem is fejeződött be csak majd az 1870-es évek végére. Használatban maradt egészen 1951-ig, de a régi állományrészek miatt a cédulakatalógus mellett némelykor ma is hasznos. A depositarium sem szűnt meg. A főiskolai nyomtatványok, ajándékba kapott, a szerzőktől nagy tételben megvásárolt munkák, valamint azoknak a műveknek a tömegei, amelyek iránt kevés érdeklődés nyilvánult meg, s „eladás végett küldözgették a Főiskola könyvtárnokainak”.³⁰¹ A bizonytalan eredetű kötetek között „vagnak a főiskolai könyvtárnok kezelése alatt [az egyházkerület által nyomtatott] Anyakönyveknek példányai egyházi névtárai, s talán más könyvei is”. A ritkaságok, érdekességek, voltaképpen szertári tárgyak egyik része lassan másutt talált helyet. Pl. „a könyvtárban van még most azon rovar gyűjtemény is, melyet éppen könyvtárnok L. J. úr gyűjtött és engedett által igen olcsó áron iskolánknak, s mely 16 részint fa-, részint vastagpapiros katulyában sok ezer rovarokat, úgy a mint szokás tűkre fűzve, és nagyobb részint tudományosan elrendelve foglal magában, és 16^{dik} katulyában pedig vagnak a rovarok fogásihoz megkívántató eszközök. Ezeket által kell tenni a természetrajzi Múzeumba.”³⁰² Nincs adatunk az átadásról. Arról sem, hogy mikor került ki a könyvtárból a följegyzetlen, de ott tartott értékek közül Szőnyi Pál geometriai alakzat-gyűjteménye (fából készült kristályformák, több száz). A Pethe Ferenc természetrajzhoz való réztáblák az 1960-as években a könyvtárból kerültek át a lassan elkülönülő múzeumba.

Imre Sándor³⁰³ ilyen állapotok között foghatott hozzá, külföldi tanulmányokat követően, hogy húsz szakcsoportra tagolja a könyveket, és házilagosan végigcéduláztassa. Avultsága ellenére ez a megoldás nyomaiban megőrizte annak a könyvtári rendnek a fő vonalait, amely a XVII–XVIII. századi könyvtárra volt jellemző. Alfajnumerikusak maradtak a jelzetek, de folyamatosan végigszámozták az egyes szakcsoportokat, tehát nem tékánként és polconként tagolták a jelzeteket. A régebbi tékajegyzékek utódát szaknaplónak nevezték el. Ennek alapján készült a negyedíves lapkatalógus, ezeket fadobozban őrizték, a 40-es évektől gépirásos lapokkal pótolták, egészen 1950-ig. A szakokba sorolásra nem volt igazán hatással a heidelbergi és más könyvtárak tanulmányozása, sőt az sem, hogy már Lugossy tájékozódott a nemzeti könyvtár szakrendjéről, több változat szóba került, még a tizedes rendszer (*Dewey*) is. A végső döntés valódi indítékai és a megvitatás elvi-gyakorlati érvei nem maradtak meg rendszeres följegyzésben. A bizottság előbb idézett vélekedése jó érzéssel rátapintott, hogy a tájékozott tudós könyvtárosok, Lugossy és Géresi nem is igen igényelték a kimunkált szakrendet. Ez az egészen szűk területről érdeklődők és szakirodalmi olvasottságot, tudománytörténeti műveltséget nélkülözők számára lett volna hasznos. A kiépítés feltételei nem minden-

ben voltak adottak, vontatottan haladt a megvalósítás. Nehézkes, de hiánypótló eszközök teremtettek így a jövő számára. A leírogatás hosszadalmas munkáját két művelt nyugdíjas lelkész végezte, Bujdosó Lajos³⁰⁴ és Dicsőfi József³⁰⁵ – egy évtizeden át. Bár 1867-től már volt jóváhagyott könyvtár-igazgatási szabályzat,³⁰⁶ ebből nem következett, hogy a címleírás, a leltárnapló vezetésének részletei egységesítve lettek volna. Ki-ki egyénileg alakította saját szokásait, ezért még a cédulák beosztása sem azonos. Jellemző az esküszöveg, amelyet saját kezűleg följegyzett Dicsőfi József 1873 májusában: „Én N. N. a debreczeni Főtanoda könyvtárnokává megválasztatván, esküszöm az élő Istenre, hogy a gondjaim alá bízott Könyvtárra hűségesen és lelkiösméretesen felügyelek; annak rendezését a megállapított szabályzat és utasítás szerint tovább folytatom és folytattatom, magamat minden tekintetben a Főtiszteletű Egyházkerületi Közgyűlés és a főiskolai Gazdasági Választmányok e tekintetben időről időre kiadandó rendszabályaihoz és rendelkezéseihez alkalmazom, az átszámolás alkalmával magamat lelkiösméretesnek tanúsítom. Isten engem úgy segéljen.”³⁰⁷

Az egyházkerület megbízottai időnként a leltárnaplókba be is írták az ellenőrzés tényét, de a hagyományos vagy következetlen besorolások, megoldatlanságok ettől nem csökkentek. Az átrendezés utáni időben, az első világháborúig Géresi Kálmán és Ferenczy Gyula végezte mellesleg a könyvtár igazgatását. Mindketten kiváló szakemberek voltak, több területen dolgoztak, a református könyvtárügy szempontjából kedvezőtlen korban, s a Gazdasági Választmány által biztosított keretek között a gyarapításra gondot fordítottak. Géresi patriarchális irányítása azonban a lazaságokat és leltárhiányokat, a bizottság által hiányolt rendezetlenségeket tovább éllette, de az országos könyvtárügy szempontjából is értékes módon gyarapította az állományt.³⁰⁸ Ferenczy Gyula³⁰⁹ még inkább a közéleti teendőket részesítette előnyben tanári és lapszerkesztői elfoglaltságai mellett, érdekes, kezdeményező és haladó vonásai közé a könyvtáros szakmai gondjai nem illettek. Működésére árnyat vet az Oláh Gáborral való méltatlan torszalkodása.³¹⁰ A kiegyezés korától kezdve a könyvtár mindenkori jelene fokozatosan elszürkült múltjához képest. A modern teológia és irodalom művelői, szakértői egyre inkább új típusú intézményekben találtak alkotóműhelyt; az átlagos olvasóközönség számára pedig csak teljes átalakítás tehetné volna alkalmassá a nagy múltú intézményt arra, hogy népművelői feladatokat sikeresen elláthasson. A halogató hivataloskodás helyett, és a patriarchális hagyományörzés mellett sajátosan képzett könyvtári személyzet, tudós és szakszemléletű igazgatás, valamint többszörösére emelkedett beszerzési keretek teremthették volna meg azt az állapotot, amelyben a könyvtár előbbre tudott volna lépni. Mikor ismét lelkészképző intézeti tanár és a teológiai fakultás egyidejű professzora került a könyvtár élére, ez a továbblépés elképzelhetővé vált.

V. A KÖNYVTÁR A XX. SZÁZADBAN

1. Az anyakönyvtár századunk első felében

Varga Zsigmond tudós alakja, lírai önéletrajzzal vegyített könyvtártörténete köré fonódik mindaz, ami ma a közvélekedésben, a könyvtárral kapcsolatos állásfoglalásokban, és az idegenforgalmi hírverés révén is terjed. A hazai sumirológia

első igazi művelőjének tekinthetjük, a szintén sumirológus Ferenczy Gyula hozzá képest csak műkedvelő volt.³¹¹ Varga Zsigmond viszont a magyar vallástörténeti iskola első, mintegy alapító és iskolateremtő tudósa, érdemeit méltán ismerték el azal, hogy először kapott önálló vallástörténeti tantárgy katedrát a hazai egyetemek történetében.³¹² A könyv szeretete motiválta történészként és könyvtárigazgatóként is Varga Zsigmondot. Ez a vonzódás a hátrányos helyzetű intézménynek sokban hasznára vált, de nem szüntethette meg a személyi és anyagi feltételek hiányát. Személyes utánjárással, vásárlási költségek alkalmi engedélyeztetésével, mennyiségileg és minőségileg gyarapította az állományt. A költségek előteremtésére a rég itt őrzött kötetekből a művek kivágását, minden nélkülözhető példány eladását is természetesnek tekintette. Az üzleti szempont érvényesülése miatt a két példányban őrzött kötetek közül az értékesebb kötésű, jobb állapotú került ki százados helyéről, s a kisebb becsű, sokszor csonka maradt meg.³¹³ A hajdani depositarium duplumtárként kezelésével egyidejűleg nem sikerült módot találnia arra, hogy az oktatástörténet és könyvtártörténet szempontjából lényeges bejegyzésekből valamennyit rögzítsen a jövő számára. Szerencsére a könyvtári munkában két fiatal klasszika-filológus tanárt sikerült alkalmaznia néhány évig, s különösen Bertók Lajos kiváló ismeretei és munkabírása vált áldásává a szűkölködő könyvtárnak. A két világháború közötti években a debreceni egyetem nem találhatta a századunk normái szerint működő tudományos műhelyhez hasonlóan a szerény vidéki megoldásokat, ezt azonban a lassan gyarapodó egyetemi könyvtár pótolhatta. Továbbra is szükség lett volna a jól karbantartott régi könyvtárra, de ennek igénye még jobban háttérbe szorult a mindennapokban. A távlati tervekben sem sok mutatkozott abból, hogy Kolozsvárt és helyben, az egyetemen is, bontogatta szárnyait a hazai könyvtártudomány. A szélesebb közönség számára Varga Zsigmond látványosságot is próbált teremteni, és a nemzeti dicsőség színtere, az Oratorium szomszédságában kialakította az úgynevezett (s azóta megszűnt) Csokonai szobát, a teremkönyvtár körbefutó erkélyét úgynevezett ereklyetárgyakkal teleaggatta (szó szerint), s látogatók számára megnyitotta. A kezdetleges, otromba tárlókkal telezsúfolt, rosszul elképzelt kiállítás a szűkös viszonyok és pallérozatlan igények velejárója volt, de a jó szándék vitathatatlan, és az ismeretterjesztés szempontjából nem is volt eredménytelen vállalkozás.³¹⁴

Varga Zsigmond máig egyedülálló könyvtártörténete úttörő kísérlet, amely megmaradt az anyaggyűjtés szintjén. A szerző egyéb elfoglaltságai közepette, mikor könyvszeretetére időt szakíthatott, megírt annyit, ami a továbbkutatáshoz, figyelem felkeltésére alkalmas, célkitűzésül helyes. A tárgyi részletezés, ellenőrzés, hiánypótlás és a végső egybedolgozás azonban már nem fért munkamenetébe. Az egykorú értelmiségi rétegekből úgy is kiemelkedett, s a fogyatékoságokat jogosan hiányolták összeállításában, mégis alig ellenőrzött állításaira és adataira hivatkozik a későbbi szakirodalom. A hősies erőfeszítés könyvére is, a könyvtárra is illik ebben a korszakban. A szűkebb-tágabb társadalom kultúrán takarékoskodott, és az egyházkerület egyházi-világi egyik pártja még a könyvtár szegényes ellátását is fényűzésnek tartotta, és a könyvgyűjteményt, mint mellőzhető vagyont, pénzzé tette volna.³¹⁵ Az átmentés a humán eszményektől távolodott korban, mikor az európai-ság igen nagy veszélybe került, megóvta a patinás iskola emléktárát, de első

vonalbeli könyvtárossággal nem párosulhatott, s így sok múltbeli vonást akaratlanul tovább gyakorolt. Az Oratorium, a kollégiumi imaterem és nemzeti szentély szomszédságában akkor is képviselte az orando et laborando egységét, amikor régi anyagának egésze által tükrözött hitvallása túlhaladottnak, vagy egyenesen károsnak számított, s csupán történeti értékei miatt tűrték meg óvatos agyonhallgatással. Másrészt hamar döngették a vasajtókat az új követelések, amelyek a történetiségre minden tekintet nélkül a korszerűséget erőltették, s a folyamatosság megszakadásával, s a szellemi értékek elvesztegetésével nem gondoltak.

2. A II. világháborútól napjainkig

A Nagykönyvtárnak fennállása óta nem volt, ma sincs olyan igazgatója, akinek főállása, élethivatása és szakirányú végzettsége lett volna a könyvtárosság. A munkatársak között is csak az utóbbi évtizedben vannak valóban könyvtárosok (végzettség és foglalkozás szerint). Különösen átmeneti korszakokban kellett annak érződnie, hogy csak kívülről és más teendők árnyékában szemlélve érzékelheti a reá bízott intézmény szakmai gondjait a vezető, mert főhivatása és érdeklődése másként súlypontosodik. Ezt a helyzetet nem az igazgatók³¹⁶ alakították ki, hanem így hagyományozódott, s az újabb idők nehézségei között nem volt mód változtatásra. Az egykori város és az egyház alig találhatott jobb megoldást, mikor az ifjúság könyvtárát professzori irányítás alá helyezte. Akkoriban az írásművészettel szorosan kapcsolódott a szakirodalom művelése, ezért az ékesszóló, irodalmár professzor kiválasztását vélték legjobbnak.³¹⁷ Az irodalmi tanszék alapítója, Récsei János, egykor maga is ilyen tapasztalatokban nevelkedett, a feltételt magától értetődőnek tartotta a közvélemény is.³¹⁸ A XX. században ezt nem követte tovább a gyakorlat, de csupán a II. Világháború után van arra példa, hogy a könyvtár igazgatói tisztségét nem teológiai tanár viselte.³¹⁹

A hagyományok továbbélésének sokban kedvezőtlen volt a II. világháború utáni helyzet. A költségvetésben a könyvtárnak csak sokadrangú hely jutott. A létminimumnál is kedvezőtlenebb feltételek igényes fejlesztést nem engedtek. De a környező társadalom is lényeges akadálya volt szemléletileg az egyházi könyvtárak gyarapodásának, t. i. „az egyházi” és „a világi” fogalmát mesterkéltén elkülönítette. A Nagykönyvtár olyan értékeléssel találta szemben magát, amely szerint támogatás jár a természettudományi, kisebb mértékben az irodalmi és történeti kutatáshoz, de mintha ezen túl a könyvtár múltjában, még hangsúlyozottabban a jelenében mindentől mellőzhető volna az egyházi beágyazódás és a református megjelölés.

A könyvtár és a könyvtárat fenntartó egyházkerület mindezekkel súlyosbítva kísérelte meg, hogy valamelyest tisztázza a könyvtár funkcióját, s megfelelően szolgálja a tudományosságot, de a közegyházi elvárásoknak is eleget tehessen, a kerület lelkészeinek és az épületben működő oktatási intézményeknek a lehető ellátásával. A háború után újra működő könyvtár, egy időben a Tiszavidéki Egyházkerület gyűjteménye,³²¹ végül ma már, múltjának megbecsüléseként, elnyerte a tudományos könyvtárrá minősítést.

a.) *Az ötvenes évek szorításában.* A könyvek jóformán károsodás nélkül vészelték át a háborús időket. Sem az óvóhelyen, sem a Kollégium tanyájára kiszekereztetett ládáknak nem sérültek meg az értékek. A Nagytemplomot sújtó gyújtóbomba, a keleti sarok mellett romba dőlt házak között a kollégiumi épület csak jelentéktelen károkat szenvedett. Lukács László³²² akkori megbízott igazgató oroszul is tudott, de mikor Révész Imre püspökkel megkísérelték, hogy a front elérkezése után az előretörő csapatok parancsnokságától védelmet kérjenek, franciául beszélhettek, mert Svájcban tanult tisztre bukkantak, akinek nem kellett bizonygatniuk a protestáns könyvtár művelődéstörténeti értékeit. Attól fogva járőr akadályozta az illetéktelenek behatolását. Később kiderült, hogy előzőleg ritka hazai nyomtatványokkal együtt két kódex is eltűnt.³²³ A zűrzavaros időkből a kölcsönzőknél maradt párszáz kötet, sajnos még XVIII. századi nyomtatványok is, csak részben kerültek vissza a későbbi évek során. Néhány éve még Sinai patriarchálisan kölcsönzött kézírataiból is több visszakerült.³²⁴

A valahogyan talpra állott könyvtár életében a fordulat évéig nem sokat változott. Az egykori állandó kutató, Révész Imre püspök távozása után³²⁵ az Egyezményhez képest az egyházi intézmények sorra megszűntek, s szükségállásokat szerveztek a megmaradóknak. A Nagykönyvtár igazgatása e folyamat következtében szállott Papp Ferencre.³²⁶ Nyugdíjasok, tanárságból áthelyezett munkatársak között Ötvös János lelkész lett később igazgató. Tervei nyomán, a Gyűjteményi Főigazgatóság jóváhagyásával több-kevesebb átszervezés történt.³²⁷ 1950-ben megszűnt az egyetem hittudományi fakultása, visszakerült az ősi épületbe, és Theológiai Akadémia néven működik, szemináriumi könyvtáraival együtt. Ismét fölvetődött az Anyakönyvtár és a többi könyvtárak kapcsolata, valamint mód nyílt arra, hogy az igazgatói tiszt teológiai tanárra szálljon. Ugyanebben az évben a két világháború közötti hírlapanyag jó része, a helyi és országos napilapok 1919–1944 közötti évfolyamait tisztoगतó rendelkezés áldozatai lettek. A Gyűjteményi Főigazgatóság pártolta a duplumok további eladását, illetve a (nem körültekintően intézett) cserét. Szerencsére a bejegyzések miatt érdekes kötetek jó része a KLTE és a Megyei Könyvtár állományába került. A gazdasági okkal fölöslegesnek állított könyvanyag a fönntartási költségeket így sem fedezhette, az állomány kiegészítésére még kevesebb juthatott belőle. Csikesz Sándor könyvtára, ifj. Révész Imre gyűjteményének legértékesebb része, vidékről beszállított hagyatékok és az államosításkor megmentett könyvtárak töredékei mind ömlesztve az értékesítendő duplumok közé kerültek.³²⁸ A korábbi depositariumból még megmaradt XVI. századi könyvekkel, cserébe kapott töredék folyóiratokkal, felesleges szórványszámokkal, erősen elhasznált tucatkönyvekkel mindez valóban értéktelen halmazzá vált, amelynek darabjait méltatlanul alacsony áron is hajlandó volt elidegeníteni a könyvtár (csonka *Vizsolyi Bibliát* 300 forintért).³²⁹ Szintén 1951-ben történt meg az évszázados lapkatalógusról a cédulakatalógusra való folyamatos áttérés, egyúttal a katalogizálási szabályok némileg módosultak. De a *MSz 3424* csak helyi módosításokkal lépett érvénybe. Ugyanakkor elkezdődött egy Tobolka típusú tárgyszókatalógus szerkesztése, ebbe a kis létszámú munkatársi közösség által rekatalogizált anyag is belekerült. Az egyénieskedő szakrend szeszélyes válogatással a gyűjteményes munkára és időszaki kiadványok bizonyos tanulmányaira is kiterjedt. A fel-

szerelési hiányosságok is fokozták az esetlegességet, mert évtizedek óta használt írógépéből sem volt elég, s lehetőleg takarékos egyszerűsítéssel készültek a cédulák másolatai. Továbbra is hagyományosan soroltak be könyveket, a régi ún. osztályokba, illetve írták a leltárnaplókba, mert a cédulakatalógus ezt a rendet sem szüntette meg. Így sok könyv több helyen fölbukkan, másokat több helyen kellett megnézni, mert külön rekatalogizált csoportkatalógusokban volt található. Tehát sokban az egy évszázada hibásnak ítélt megoldást folytatták.³³⁰ A duplumcserék révén tarka, s nem mindenben hasznos anyaggal gyarapodott az állomány. Köttetésre nem telt, voltaképpen olyan anyagot használtak a kutatók gyakran, amelyet állapota miatt óvni kellett volna, használatba adni rongáltan nem lett volna tanácsos. A szolgáltatásokon és a terveken a felemás megoldások eluralkodtak. A hajdani Odeumot, (századunk húszas éveitől Kántusterem néven ismert termet) háromszintes raktárrá akarták alakítani. A statikailag megoldatlan elgondolás szerencsére nem tette tönkre a sajátos szépségű termet, fedezet hiányában. A központosító elgondolásokhoz kapcsolódtak az átrendezési kísérletek. Folyt a kéziratár átalakítása, bizonyos anyagrészek Budapestre, mások a Levéltárba kerültek volna, a maradványt nyelvek és nagyság szerint kezdte szétválogatni a későbbi levéltáros. Ezzel természetesen a történetileg kialakult rend teljesen megsemmisült, és nem juthatott szóhoz a provenientia elve. (Később a félbemaradt átrendezést sikerült legnagyobb részt megszüntetni, s a levéltárba átkerült dokumentumok kivételével az eredeti rendet visszaállítani.)³³¹ A korabeli átlagkönyvtárakhoz hasonló könyvtári rend szegényes és helyi változata a történelmi falak között nem lehetett sikeres.

b.) A könyvtár mai arculatának formálódása az 1960-as években. Meglehetősen lehangyalt intézmény élére került 1959-ben az ószövetségi tanszék akkori professzora, korábban Kovács Máté munkatársa s a KLTE központi könyvtárának igazgatóhelyettese, Módis László.³³² A régóta elhanyagolt állomány-ellenőrzéssel kezdve másfél év alatt (részben alkalmi munkaerővel) tisztázta a hiányokat. Aztán a raktárak, munkarend, nyilvántartás, feldolgozás átalakítása következett, távlati tervek érlelése, amelyekből a könyvtárközi kapcsolatok, költségvetési keretek bővítése és az igényes személyzeti politika sem hiányzott. Jelentős a hazai könyvtárügy történetében is, hogy 1955. november 3-án a KLTE Központi Könyvtára és a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár között minisztériumi szinten jóváhagyott működési és szervezeti együttműködés jött létre, ezzel a legújabb könyvtári törvényünk által biztosított lehetőségeket a két intézmény egy negyedszázaddal megelőzte.³³³ Az együttműködést 1987. október 9-én húsz évre szerződésileg meghosszabbították.

Könyvtár aligha létezik raktári gondok nélkül. A más célra épült kollégiumi termek könyvhalmozainak megszüntetése előtt az éghető anyagból tákolt polcok cseréje lett volna az elemi követelmény. A kezdeti lendülettel két teremig sikerült megvalósítania a vaspolcok beépítését az új szellemi vezetésnek. A többi helyen a házilagosan készült faállványok máig megmaradtak, csupán a szellőztetés lett gyakoribb. A méltatlan sorsú kéziratár új otthont kapott. Új nyilvántartás készült a múlt században már külön sorolt ősnymtatványokról és a régi magyar könyvtár védett anyagáról.³³⁴ Raktárrevízióval együtt megtörtént a folyóiratok különválasz-

tása. A hazai egyházi folyóiratok a kutatószoba polcaira kerültek. Nemzeti könyvtárunk szakcsoportjai jelentést kaptak a kimutatások révén, sok részben a legelső közt, pl. a folyóiratokról. Amint az RMNy és CIH kötetei mutatják, a szakmai együttműködés azóta is töretlen.³³⁵

Az idős munkatársak ekkor sem tudtak megszabadulni a *Porosz instructio* megszokásaitól, irányadóvá vált a *MSz 3424*. A kölcsönzés köre szűkült, a praesens könyvtár történelmi jellege hangsúlyosabbá vált. A könyvtárközi kölcsönzésben állandóan részt vett a könyvtár. A körülmények következtében a mennyiségi mutatók a hazai forgalomhoz képest számszerűleg nem jelentősek, önálló rendezvényre, kiadásra a könyvtárnak semmiféle lehetősége nem volt. A kutatóterem állandó műhelye volt a folyóirat-szerkesztésnek (Baranyi Imre haláláig itt végezte az Alföld szerkesztői munkáinak főrészét), tudományos munkák alkotásának (Bán Imre *Apáczaijának*, számos más tanulmányának, valamint a másik irodalmár, Barta János sok munkájának megfogalmazása a korábbi tanári olvasóterem asztalai mellett született). A reményteljes kezdet megoldhatatlan anyagi gondokkal társult, 4–4000 forint jutott vásárlásra és köttetésre. S ha a később főigazgatói tisztet betöltő igazgató más forrásból néha tudott sürgős segítséget szerezni, a gyarapítás kerete a 70-es évek elején még mindig nem érte el a 20000 forintos összértéket. Ennek megfelelően alakult a státusok száma és ellátottsága is.

Az égető gondokat enyhítette, hogy a KLTE Központi Könyvtára előbb 6–8000, végül körülbelül ennek kétszereséért vásárolt letétként mai kézikönyvekből. Ajánlékként néha külföldi kézikönyvekhez is jutott a könyvtár. Az OSzK országos program keretében restauráltatta a kódexeket.³³⁶ Erre mulhatatlanul szükség volt az ötvenes években készült, szakmailag hibás restaurálás kárainak megszüntetése érdekében. A tudományos kutatások és kiadványok, részkatálogusok, a bejegyzések, XVI–XVIII. századi kapcsolattörténet anyagának gyűjtése és publikálása, külföldi ösztöndíjjakkal is kombinálva, mind megvalósíthatatlan terv maradt, mert a lehetőségek nem bővültek a kezdeti remények mértékében.

A Kollégium általános tatarozása és modernizálása megcsillantotta a reményt, hogy majd a hetvenes évektől folytatódhat a hamar abbamaradt folyamat, és végtére megvalósulhatnak a tervezettek. Az általános felújításból azonban a könyvtár sok tekintetben kimaradt. Még az életveszélyes elektromos vezetékek cseréje is csupán a nyolcvanas években kerülhetett sorra. Ma is még csak kisebb része teljesülhet annak, amit a hatvanas években a tervek megvalósulásának kezdetei ígértek.

c.) *Átmeneti évek*. A hetvenes években sem bővültek a Református Egyház gyűjteményi ügyben meglévő lehetőségei. Az egyházi törvénykönyv és a végrehajtási utasítás sem tartalmaz megoldást az egységes keretben működő gyűjtemények szabályozására.³³⁷ Az intézmények tehát úgy működnek, ahogy éppen tudnak, s ennek a hazai szellemi élethez való kapcsolódásban is mutatkoznak a következményei. Fél évtized kellett ahhoz is, hogy a vezetés valahogyan megoldódjék. Egyidejűleg lelkesként is működő igazgató, sok megbízatással terhelt szaktanácsadó professzor mellett, valamint a kollégiumi, s egy személyben gyűjteményi igazgató látta el. Betegségek és változtatási kísérletek közepette később ügyvezető igazgató műkö-

dött az intézményben, de továbbra is a Kollégium egyszemélyű vezetője volt egyúttal a könyvtár voltaképpeni igazgatója is, ez csupán 1987-ben szűnt meg.

Mindenkor ütköztek a könyvtár múltja, teherbíró képessége, valamint a valós lehetőségek és az ideiglenes vezetési megoldások. Mindez a konfliktushelyzetnek kedvezett. Ehhez mérten nem csekély eredmény, hogy a korábban elért szintet nem kellett jelentősen alászállítani, hanem inkább némi előrelépésnek örülhetünk. A gyarapodás nem számottevő, így a szükségraktárak valahogyan elegendők voltak. Az újabb anyag ETO katalógusba is belekerül, a rekatalogizálás sem állt meg. A múlt századi lapkatalógus teljesen nem archiválható még, de ma már a cédulakatalógus a teljes állomány egyre nagyobb hányadát tartalmazza. A különgyűjtemények rész-katalógusai megjelentek, illetve készülnek.³³⁸ Az új könyvek leírása szabályszerű, a KLTE könyvtárának az új szabvány szerinti átállítása is a könyvtárunk erre illetékes munkatársának segítségével történt. A könyvtár igazgatójának és 9 munkatársának felsőfokú végzettsége van, ebből 7 szakirányú. Költségvetésre a Magyarországi Református Egyház 1987-ben 896930 Ft-ot fordított.

A könyvtárnak elsőrendű tennivalója, hogy bővítse lehetőségeit, mert több különböző funkciót kell összehangolnia. Minél inkább tudományos módon kell ellátnia az épületen belül tanuló diákságot és a tanszemélyzetet szakirodalommal és szépirodalommal. Másrészt, biztosítania kell a kerület lelkészeinek mindennapos tennivalókhöz, igényesebb teológiai kutatásokhoz, nemkülönben honismereti és közéleti tevékenységükhöz nélkülözhetetlen kiadványokat, beleértve a külföldi folyóiratokat és kézikönyveket. Az egyház tanítói és tanulmányi tevékenységének fejlesztéséhez is hathatós munkatársi közreműködésre van szükség. E mellett a humán érdeklődő szaktudósokat, a hazai művelődéstörténet kutatóit s az átlagos érdeklődésű olvasókat is segítenie kell, főleg egyháztörténeti és vallástörténeti anyaggal. Úgyszintén, patronálnia kell az egyházkerület területén megmaradt egyházi (egyházközségi, egyházmegyei) gyűjtemények őrzésének, fejlesztésének és korszerű használatának minden kérdését, elsősorban a nemzeti művelődés és, a dokumentumok megőrzésének szempontjait. Mindezek érdekében a könyvtár sajátos állományának állandó kiegészítésével az említett munkafolyamatokhoz némelyik kiadvány többpéldányos megszerzésével, a munkatársak többoldalú tudományos továbbképzésével, és az egész könyvtár szervezeti-ügyrendi újrászervezésével tehetné meg az első lépést.

A könyvtár igyekezete és eredményei azonban a tudományos könyvtár minősítés elnyerésében is megmutatkoznak. Természetesen nem a kimagasló statisztikák, nem az előrehaladott gépesítés, hanem az intézmény páratlanul értékes múltja miatt minősíti napjaink könyvtárának jelenbeli történetét a Művelődésügyi Minisztérium megtisztelő besorolása.³³⁹ Ahogyan a múlt, úgy a jövő sem képzelhető el könyv és könyvtár nélkül. Kétszeresen áll ez a hazai reformáció egyházára: A könyv népe, s annak szellemi leszármazottja, azaz a seminarium acclesiae megfelelőjeként.³⁴⁰

Fekete Csaba

JEGYZETEK

1. Vö. Módy György: A Nagytemplom körüli ásátások eredményei. Debrecen 1982. UÓ: A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. Debrecen 1290–1390 között. Debrecen 1984.
2. Némelykor egészen kicsiny helységeknek is értékes liturgikus könyvei voltak. A mai város területén és közvetlen környékén, a klastromokat nem számítva Boldogasszonyfalva (Torna), Mesterfalva, Szentlászló, Szentpál stb. templomára, a Mindszentek, Szent Erzsébet, Szent Mihály, Szent Miklós kápolnára gondolhatunk. Boldogasszonyfalva kéziratosa graduálját a község megszűnése után a városi tanácshoz adták be, eltűnt. A Miklós kápolna felszerelését is a tanács vette át, könyveket nem említettek. Olaszliszka gyülekezete még a XVIII. században is őrzött ősnymtatványt, Sinai kérésére jutott a Nicolaus de Lyra kötet a Nagykönyvtárba, CIH 2403.
3. Bővebben ld. Mezey László: Deákság és Európa. Bp. 1979. Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon. Bp. 1981.
4. A szerzeteknek nem csak a közös kegyességi olvasmányokat (collationes), hanem a magános elmélkedésre és kegyességgyakorlásra szánt olvasmányokat is előírták, a könyvtárba tartoztak a liturgikus könyvekkel együtt, vö. Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák... Facs. kiad. Szeged 1983, 146 lap (a levéltári jelzettel nem említi).
5. Makkai László 1984. 588. Legfontosabb a korábbi irodalomból: TT VI (1859) 205–230; Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. Szabó Géza: Geschichte des ungarischen coetus und der Universität zu Wittenberg. 1555–1613. Halle 1941.
6. Legújabbban ld. Mészáros István, MKSz 1986. 113–134.
7. Ld. Makkai László 1984. 503–504. RMKT (XVI. sz.) V 7–72.
8. Ld. pl. az 1Kir 9,9 és 2Kir 12,12 magyarázatában, RMNy 279 és 205 Kálozi-Nagy Balázs StudAecll III. 355–404: Századok 1983. 1006–1028. ThSz. 1985. 335–347.
9. Századok 1897. 881–902. Religio 1908. 568–569.
10. Melius többek között ezért mérközhetett Dávid Ferencsel. – Medgyesi Pál kötete (RMK I 832) később a laikusok képzésére volt használatos, Hegyaljai Órás Andrást ebből tanították lelkészek, a debreceni pld. bejegyzését közölte Esze Tamás Az Út 1956. 26. sz.
11. Hermnann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon. 1914-ig, München 1974. S. Szabó József, 1924.
12. Ezt az adatot Vekerdí László és Bán Imre szóbeli közléséből ismerem; a gyöngyösi könyvtárban a kötet ma is megvan.
13. Legjellegzetesebb példája Comenius: Pansophia prodromus, Praga 1639, vö. RGG³ I 1853–54; Pauli-Wyssowa XVIII/3; a gondolat Paracelsus óta hódít, a neoplatonikus és misztikus irányzatokkal együtt, Bach, Newton, Leibnitz munkásságára is hatott.
14. A Debrecenben előadott, s Váradon kinyomtatott értekezések anyagát ilyen szempontból eddig senki nem vizsgálta, vö. RMK II 817, 818, 870, 871, 893, 1991, 2102, 1535, 1824 stb.
15. RMNy 886; ItK 1957. 372–375. 1958. 152–169.
16. MKSz 1970. 249–252.
17. Thury Etele 1908. 37, 47, 58, 66–67; legfontosabb, hogy korabeli árakról is kapunk néhány adatot: „...talleris illos 15, quos reverendus ac clarissimus dominus Georgius Goncius coetui donarat, hos libros comparavi...” – A Csanádi után maradt könyvek között az első Vesalius in folio; a bibliás és humán műveltségéből a természettudományos tájékozottság sem hiányzott, így a Physicae doctrinae initia Philippi Melanthonis in octavo mellett a Sphaera Johannis de Sacro Busto in octavo is megtalálható (a közismert név Thurnál eltorzult). Ld. még Bucsay Mihály: Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban, Bp. 1941. – Pálffy Miklós: Bibliographische Seltenheiten der Hallenser Ungarischen Bibliothek. Halle 1967; Karl-Heinz Jügel: Hungarica Auswahl-Katalog der Univ Bibliothek Jena, Weimer 1961.
18. Sárközi János könyvében (Th. Gervasius: Panoplia Christiana... Genevae 1588, supralibros: IS 1589) a következő ajándékozás van följegyezve: Reverendo ac doctissimo viro D(omi)no Joanni Sarkeozio Pastorij Ecclesiae Dej qua est Thalliae dignissimo, D(omi)no suo multis modis observando, memoriae recoleri gratis 10 Februarij 1589 Uitebergae mittebat Martinus T. Thallien(sis). Illo ad Deum migrante, pretio Matthaeus Uijfalvj, eiusdem gratiae recordationis ergo, obtinetur (An(no) 1597 24 Januar(ii). Aegroto animo medicus est oratio. Est Steph(ani) Szepsi Deo et Domino. Em(erici) K(atona) Uyfal(vi) A(nno) 1599. – A kötet mai jelzete: C 322, a Tályai Márton által

- Wittenbergből hazaküldött kötet tehát nem a Szepesi András, hanem valószínűleg Szentmiklósi János vagy Soós István (akik 1703-ban és 1711-ben birtokolták) adományaként jutott a könyvtárba. – Ilyen külföldről hazaküldött könyvet Komáromi Csipkés György is átadott itthon, s Köleséri Sámuel is így küldött haza Cromwell dicséretére írott ódát (Rápóti Pap Mihálynak); s a XVIII. században is szokás volt, pl. Kecskeméti Selymes János is így kapott könyvet.
19. RMK II 1030, újra kiadta Korponay Béla (Angol filologiai tanulmányok 6) Debrecen 1972, 65–95. ld. még ThSz 1978. 357–363.
 20. RMK I 1042
 21. Ld. még Henry Martyn Dexter: Elder Brewster's Library. In Proceedings of the Massachusetts Historical Society 1889–1890. 2nd series, V 37–85; A. C. Potter: Catalogue of John Harvard's Library, In Publications of the Colonial Society of Massachusetts. XX (1920) 120–230; L. B. Wright: The Purposeful Reading of our Colonial Ancestors. In EKH, A Journal of Literary History IV (1937) 85–111. The Gentleman's Library in Early Virginia. In Huntington Library Quarterly 1/1 (1937) 3–61.
 22. William Haller: The Rise of Puritanism. New York 1957. 24kk.
 23. Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae. Utrecht 1644. vö. Bán Imre; Apáczai Csere János, Bp. 1958. 173–174.
 24. J. H. Heideggeri Enchiridion Biblicum ieromnemonikon... Tiguri 1681.
 25. TtREK Kézirattár, R 274 193–255
 26. RMK I 1032; új kiadása: Debrecen 1984; vö. Bartoniek Emma: Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből, Bp. 1975.
 27. Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae universitatis Lugduni Batavae, Lejden 1716. Naszályi jegyzékében Th.2. O.2. L.32. a jelzete, a ma meglévő példányt 1769-ben vette Miliesz József, jelzete A 26; – Statuta et leges bibliothecae academiae Franequeranae, 1650, Pauli Öri comp(aravit) Fran(equerae) Fris(iorum) 20 Junii 1721, den. 60, a könyvtárba szintén Miliesz 1768-ban iktatta be, jelzete ma A 46
 28. Ld. az előző jegyzetben említett katalógus 284–285. lapján; ma is megvan mindkettő, az Acta Eruditorum (1682–1782) jelzete A 101, a Journal des Scavans (1665–1781) jelzete A 163
 29. Imo ut libro Coetus hac constitutio Eccl(esi)ae inscribit(ur) et a modo in perpetuu(m) obseruit(ur) Sancta Synodus decreuit. TtREL I. 31.a. 1. k. pp. 59–60. illetve 61.
 30. Protocollum oppidi Debrecen, HBmL IV.A. 1011/a. 9. k. (1627–1637), 548
 31. SpF 1857 171; TtREL I. 31.a. 77, Articuli minores RMNy 657 f. B1J (vö. Kiss Áron: A 16. századi... 691).
 32. HBmL IV. A. 1011/a. 13. k. (1650–1652), Kiadatlan. A könyvtárra vonatkozó Articulus septimus szövege: Quis vero periculum est ne ex Communj Coetus Biblitecha [!] libri, Patronoru(m) industria & sumptibus comparati, per incuria & frequentu(m) officialium mutatione abalienent(ur), Teneant(ur) Studiosi omniu(m) libroru(m) Catalogum in paribus descriptus Consulibus tanquam Patronis ad conferendam exhibere & seniores ad aliquam functionem evocati, antequam discedant, de omnib(us) libris stirctam rationu(m) viris ad hanc re a D(omi)no Judice Delegatis, & contrascribare reddere. Futurus ede Senior juxta rationem ab Antecessore redditam. eosde(m) libros sub fidelem suam curam recipere obstrictus.
 33. A nyomdással kötött szerződést közli Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda... Debrecen 1911. okmánytár X. szám, 1633. ápr. 13.
 34. RMK II 494, kötéstábláján aranyozott supralibros módjára: RAKOCZI / GYORGY / KEGYELMES FEIDELEM / VRVNK / AZ / DEBR. / ECCL: SZAM: / CONF: PROD: / AN: D: 1641. – Előzékén (a városi protocollum bejegyzését kibővítve:) Illustrissimus ac Celsissimus Princeps Transylvaniae, partiu(m)que Regni Hung(ariae) Dominus et Siculoru(m) Comes & D(omi)nus n(oste)r Clementissim(i), ex pio animi zelo et affectus hunc librum ad usum Scholae Debrecien(sis) perpetuu(m), gratiose contulit et donavit, in judicatu Nobilis ac Circumspecti Joannis Bornemissza etc. Debrecin(i) die 28. Mensis Decembr(is) Anno D(omi)ni supra Millesimu(m) sexcentesimo Quadragesimo primo. Ladislaus B. Thuri Jur(is) Notar(ius) m(anu) propria. A kötetben található egyik tékajelzet tehát ebből az időből való. Az RMK II 521 és 552 (amelyről szintén szól a jegyzőkönyv), szintén szó szerint ugyenez a beírást, illetve a kötésen ugyanazt a megörökítést tartalmazza. Az öreg Rákóczi György halálát (1648) is egykorú bejegyzésben olvashatjuk ugyanitt. Mai jelzetek: RMK 229, illetve az egybekötött 231–232

35. Coetus Scholasticus, consensu Rectoru(m) adhibito, supplicat pro tollendis et explodendis e Schola erroribus et abusibus antiquitas usitatis, et quasi pro conditis legibus usurpatis perqu(e) Ore Legatam in Senatus consistorio referunt intentionem taliter: stb. A szakirodalomban téves állítás, hogy 1663-ban kezdeményezte az ifjúság Maronfalvi marasztását. HBmL IV. A. 1011/a. 15. k. (1658–1664), 233 – id. Révész Imre hibázta el a dátumot.
36. Nánási N. István (Bibliothecarius et Eloquentiae praeceptor), akinek nevét a szakirodalom nem ismeri, az E 108 jelzetű kötetbe írta keltezetten a bejegyzést, a nevet keverik Nánási Lovász Istvánnal, a praeceptorok között sincs számontartva.
37. ThSz 1977. 346–47. Márkus Mihály: Komáromi Csipkés György. Doktori értekezés, kézirat, Pápa 1978 Uő: Confessio 1979.
38. Csapodi Csaba–Tóth András–Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet, Bp. 1987. 129. az első könyvtári törvény elnevezés Varga Zsigmond nyomán terjedt el, Tóth András pedig az 1704. évi jegyzéket is ennek következményeként magyarázza.
39. Biblia Hebraica, cum notis Hebraicis et lemmatibus Latinis ex recensione Danielis Ernesti Jablonski... Berolini 1699. J. H. Knebel. Vö. Jánki Péter katalógusával, TtREK Kézirattár, R 71/8; a negyvenből mára egyetlen darab maradt, jelzete Sz 1328; Esze Tamás téves megállapítása nyomán vélik az 1685. évi kiadásnak.
40. TtREK R 273, 274, 275, 290, 324; az ő leírásában maradt az R 144, 224, 261 jelzetű kézirat is; Sárospatakra került kötetét ismertette Harsányi István, Sárospataki Református Lapok 1911; vö. még Zoványi Jenő 1977. 324, Szinyei József: Magyar írók élete és munkássága. 6. köt. 654–655; TtREL II. 26. b. az idézett irat, amelynek a városi jegyzőkönyvben is van több bejegyzésben nyoma.
41. TtREK Kézirattár R 71/8
42. RMK I 779, 799, 826 és II 521, 522 előszavai, Geleji Katona és Medgyesi vélekedése miatt; Perkins az usus fontosságát külön hangsúlyozza, ld. a 98. jegyzetet is. Tiszavarsányi Dániel (sok hasonló bejegyzéssel egyezően) pro usu Coetus szerzett könyvet 1661-ben; ld. még: Whitaker: Praelectiones...controversiae de ecclesia... Cantabrigiae 1599 (jelzet C 564), e kötetet Michael K. Szekeljhidí dono dabat amico suo Stephano Lasztochy Munkaczynj Anno R(edemptoris) 1617, majd Est Andreae P, Szepsj 1637, – tőle került a könyvtárba, itt Usuavit Johannes Z. Polgari 1717 dje 30 Xbris, Usuavit Pauli Pápai A(nn)o 1730 p(ro) t(empore) B(iblio)th(ecarius). A hasonló bejegyzésekhez ld. MKSz 1982. 154–157. – A Szepsi András másik kötete, Bellarmin : De controversiis... Ingolstadtii 1592. vol. 2. jelzete C 546, Usuavit Geor(gius) H. Szoboszlai A(nn)o 1722. Thecario Stepha(no) Dioszegi. – Wittenbergből kerültek a következők: Danaeus: Christianus isagoges ad christianorum theologorum locos communes... Genevae 1583–1584, jelzete C 309; Georgij Sixaj (1589) Matth(aei) Sixaj, Paulus S. Szepsinus, Michael S. Szepsinus, Tandem Ladislai Szigethii Anno 1626. Scholae Debrecinae legatus a Cl(arissimi) Kriz(bai) [1675]. Gerincén: Th 606 1(iber) 2 jelzet, a XVII. századi arab számos jelzetek ritka példája.
43. A XVIII. századi, elhasznált példányokat később kiselejtezték, csak egyetlen kiadása maradt, holott kb. 25 megjelent; az elhasználódás mértékére vö. Ráday Pál emlékkönyv, Bp. 1980, 434.
44. Gyakran kelteztettek, de helyet nem jelölnek az inchoavi(finivi) perlegere...etc. megjegyzések, azaz nem tudhatjuk, hogy a kollégiumi tanulmányok során, vagy vidéki tanulólházában foglalkozott a témával a könyv használója.
45. A bejegyzések értékére, gyűjtésére ld. Könyv és Könyvtár 1985.
46. Gyakori volt, hogy Jakob Alting, Kismarjai Veszelin Pál és Buxtorf nyelvtanát egyszerre tanulták, más munkákat is használtak és másoltak; Alting nyelvtanát Tótfalusi Kis Miklós kétszer kiadta (RMK II 1917).
47. Alsted Encyclopaediáját Bisterfeld megtanulta, s Apáczai is hasonló úton járt, s erre buzdított, vö. Bán Imre: Apáczai... Bp. 1958. 50–51., 166–169.
48. Bellarmin, Pázmány és hasonló művek ismerete természetes volt; a hitvitázók tájékozódtak az ellenfelek irodalmában, ezt pl. a gyász évtizedben elmenekült (exul) lelkeszek munkái jól mutatják, többek között Czeglédi István debreceni segítséggel mejelentetett műve (RMK I 1187).
49. A XVIII. században átkötött atlaszok jórésze több korábbi (nyilván elhasznált) atlasz és kiadás részleteiből van összerakva, amelyek az oktatás során elhasználódtak. Az átkötésnek a korai táblák, keltezett tulajdonjelölések és használati adatok is áldozatul estek.

50. Tótfalusi Kis Miklós Maga mentségének (legutóbb kiadta Haiman György Bp. 1987.) számos helye mutatja ezt, valamint Örvéni Molnár Ferenc előszava és megállapításai, kiadva RMKT (17. sz.) 10. k. 66 sz.
51. A legkorábbi följegyzések kölcsönzéséről a TtREK Kézirattár R 71/6 hátsó kötéstábláján és az utózákon található; a könyvtárosok a személyre szóló átvételi elismervényeket nem őrizték meg.
52. Adiectiones ad leges bibliothecarii ordinarii, Békefi Remig 1899. 142. (IV. pont).
53. A nagyszombati egyetemre vonatkozó összegzett irodalom: Tóth András–Vétesy Miklós: A budapesti Egyetemi Könyvtár története 1561–1944, Bp. 1982.
54. Liber Scholae Debrecinae a Prudent(issimo) ac Circumsp(ecti) V(iro) Paulo Eötvös donat(us) A(nno) C(hristi) 1627, a beírás. A G 974 jelzetű munka, J. U. Scaliber De subtilitate... Francofurti 1582, címlevelén pedig: Emptus a Matthia Bathorino in rationem Communitatis A(nn)o 1626, IAV 1593 subralibrossal, később Josephus Literati Debr(ecini) A(nn)o 1774 in Act(ione) Publ(ica) D(ebrecini) jutott hozzá, s az állományba csak a múlt században jutott vissza. Az ún. duplumok eladása sok hasonló adattól fosztotta meg a történetkutatókat.
55. Liber Scholae Debr(ecinae) Legat(us) a R(everando) V(iro) Michaele Tornaj A. 1628; az itt megnevezett senior a korábbi irodalomban nincs megemlítve; a mű első kötetét más kiadásból pótolták (jelzete F 85, Franciscus Junius: Opera theologica...Genevae 1613)
56. Azonosított kötetek a mai állományban: C 311 (Mornaues: De sacra eucharistia...Hanoviae 1605); F 105 (Athanasius: Opera omnia Lugduni 1532 + Epiphanius: Contra...haereses...Basileae 1545); F 121 (Hilarius : Opera complura...1510 + Bivillus : Questionum theologiarum...1513 + Cartesius: In quator libros sententiarum... 1517); F 78 (Ambrosius: Omnia...opera...Basileae 1555); F 91 (Basilius Magnus: Opera...Basileae 1540); F 110 (Berkhovius: Opera omnia Antwerpiae 1564); G 2637 (Adagiorum...Erasmi...Antwerpiae 1564); D 449 (Didoclavius: Altere Damascenum...1623; vö. Herepei János: Adattár...III 420); E 212 (Sasbout: In Esaiam prophetam commentarii...Lovani 1558); Ref. Theol. Akadémia, Egyháztörténeti szeminárium 367 (Acta Synodi Nationalis...Dordrecht 1620; vö. MKSz 1980. 52–56).
57. 1623-ban a lipcsei Rheda Péter házát vásárolta meg, a Protocollum Oppidi Debrecen nyomán közli Csűrös Ferenc op. cit. Okmánytár 5. sz. – A Kecskeméti M. Máté könyvtárára vonatkozó adatok összegzése: MKSz 1980. 52–56
58. Jelzete F 542 (Patrus Martyr: Loci communes, Tiguri 1587); a kezdetükkel jelölt könyvtáros a szakirodalomban ismeretlen. A Krizbai hagyatékából való könyvek azonosított kötetei: (735 (Brentz: Euangelion...secundum ioannem... Francofurti 1549; korábban Károlyi György, Liszkai Demeter, végül Kecskeméti Elekes (Alexis) János birtokolta); E 1305 (Grynaeus: Hypomnemata in Habacuci... Basileae 1582 + Grynaeus: Jonae prophetae liber cum enarratione...Basileae 1582 + Gualterus: In Hesterae historiam homiliarum... Tiguri 1587); M 206 (Ioannes Caus: Sphaerae civitatis...Francofurti ad Moenum 1593); G 2678 (Laurentius Valla: Elegentiarum...Coloniae 1526); F 104 (Luther: In Primum librum Mose enarrationes...Norimbergae 1552); N 40 (Petrus Hispanus: Sumullae logicales...Venetiis 1568)
59. Valószínűleg apa és fiú, az idősebb 1575–1650 táján élt, 1593 márciusában iratkozott be Wittenbergben, 1619-ben Szatmáron, egy év múlva Tasnádon. 1622-ben Misztótfalun. 1633-ban Szilágycseihen lelkészkedett (Thury Etele 1908. 27. Református Szemle 1939. 187. Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme. 1. köt. Debrecen 1906. 114). Az ő könyvtárának kötetei közül azonosítottak: E 721 (Calvin: Commentarius in Esaiam...Genevae 1551 + Calvin: Praelectiones in librum prophetae Danielis...Genevae 1591; PSK 1632 supralibros, azaz később szerezte a könyvet); B 7 (Azor: Institutionum moralium...Lugduni 1625; Clariss. Viro D. Andreae Szepesi verbi divini Ministro in Hanyva, Dno et Frater sui in Do dilectiss. mittit Franek. Fris. stud. F. Porcsalmi – a kötéstáblán olvasható bejegyzés); D 356 (Maffei: De vita et moribus Ignatii Idilae...Coloniae 1583); B 61 (Scultetus: Concionum...Hanoviae 1609); E 85 (Thomas. Aquin. Enarrationes...Parisiis 1611)
60. Az ifjabb Szepesi András könyve volt A D 130/a (Acta Synodi Nationalis...Dordrecht 1621; vö. MKSz 1980. 52–56); F 748 (Alsted: Triumphus Bibliorum Sacrorum, Francofurti 1625; SBT 1627 [= Toronyi B. István brémai diák, aki még élt 1664-ben, ItK 1974. 941] supralibros, a kötetet Szepesi 1670-ben szerezte, a megelőző kötetet 1664-ben, így ő lehetett az a secunda vice beiratkozott diák 1657-ben, aki a könyveket gyűjtötte, s nem az 1674-ben beiratkozott, aki mezőtúri rektor volt

- később; tehát valószínűleg ő az a Szepsi is, aki Ecseden volt rektor 1702-ben (DPL 1896. 463, 472); s majd (Bihar) Újfaluban is; tehát valamikor 1640–1705 között élehetett.
61. Egy tucatot vásárolt Bod Péter könyvhagyatékból, amelynek 90 kötetét a kiküldött professzor és diák a Kollégium számára választotta ki. Korábban MKSz 1895 191–192 (Dézsi Lajos), majd Alföld 1962. 4. sz. 155–157 (Vág Sándor) tévesen azonosított könyvekből nem létező unikumokat sorolt el, vö. Fekete Csaba: Bod Péter könyvtárának töredékei Debrecenben. Debrecen 1982, Kézirat.
 62. Debitum Cl(ariissimi) p(iae) m(emoriae) Pauli Bereczki primo fuit ij summa Tall(eros) 43, Cujus refusio ex libris partim facta est hoc modo: Opera Cocceji in 8. Voluminibus accepit Coetus florensis 44. Lansbergii opera omnia accepit florensis 4. Adriani Metij opera in duobus voluminibus accepit Flor. 2. Scriverium accepit flor. 3. Elementa Euclidis accepit denarii 40. Summa ex libris compensata flor. 53 d. 40, quae si subtrahat(ur) ex Tall. 43, manebunt Tall. lz. d. 60 ex pretio relinquo(ur) recolar(i)or(um) refundendi. Debitu secundi ordinis pro vectura Coetu Spectans... 2. Pro. fatigio legati dedimus summa Coccej Flor. 2 valent... Vectori a Ducla Fragopolin usque forl. 8. – ... TtREL II. 26. b.
 63. Memoriale. Fejér-Tón lakó Musai Ferenc, non ita pridem unus mendicantium Ill. Coll. Debr. praesente obeunte Georg(io) Ovári: Tiszteletes Püspök Uram peccsétivel, néhai Musai András, Bogdányi Predikátor Uram Thecánkban lévő, széle sülés ládáját, melynek a' két végén vas pereci, benne pedig könyvek vannak: le tartatta, quatenus sine favore praefati, ante decisionem legaliter instituendam, senkiis hozzája ne nyúlhasson. Factum Anno Dni 1679. die [jelöletlen] Decembr. Vegyes, korábbi helyükről kiemelt iratok között, TtREL II. 26. b.
 64. Bóldog emlékeztető Atya[.] Istenben el-nyugodott Tiszteletes Férfiú Veregyházi Thamás Uram Testamentaria Dispositioja szerént, ennekem Gyöngyösi Jó Mihálynak hagyatott könyvek(nek) Laistroma: 1: Biblia Hebraica a Joh: Leusdeni edita: 2. Liber Psalmorum ab eodem John: Leusden. 3: Biblia hungarica. 4. Joh. Joh: Henrici Heideggeri exercita(tio)nes Biblicae, 5. & 6: Joh: Lightfoot Opera in duobus Thomis. 7: Lexicon Graeco-Latinum Joh: Scapulae. 8. Com(m)entarius in Psalmos Davidis Musculi. 9: Joh. Claubergii Exercita(tio)nes Philosophicae. 10. Dictionarium. Ez Specificalt Könyveket pedig illyen Conditioval hatta felyeb említett bóldog emlékeztető Atya hogy ha Istennek úgy tettendik, hogy ez árnyék világból engem szállítánd ki tehát ezen könyvek azon bóldog emlékeztető T(udós) Férfiúnak megmaradott Eözvegyére nemzetes Kun Sára Néném Aszszonyra viszsa maradjanak, hogy ha pedig eő K(egyel)mét tettendik Istennek eléb magához venni, tehát én nállam maradjanak. Ezeket így Recognoscallya, már fellyebb említett Gyöngyösi Jó Mihály: m(anu)pr(opri)a Anno 1716 dje 22 Aprili. TtREL II. 26. b. vö. TtREK Kézirattár R 71/6
 65. Mai jelzete RMK 237 (korábban H 763)
 66. G 1239 (Lucretius: De rerum natura... Basileae 1531) címlevélen Christ(iani) Drescherj Colleg(ium) Bartph(ensis) Anno D(omi)nij 1617. – Az E 106 (Corderius: Catena sexaquinta...Antwerpiae 1628) címlevelén: Liber Georgij Vasuario Liber Seminarij Jaurinensis. 1655.
 67. A Bursa Nigra tartalmát még a XVIII. században is emlegetik, a könyvtárban sub mensa tartották ezt az iratos ládát, mint az ekléziák anyakönyveit és klenodiumait szokták.
 68. Registrum Literarum Illustri Collegii Reformatorum Debreczienensi inde ab Anno 1609 usque ad Annum ejusdem seculi 85. in Cista Literaria p(rae)fati Collegii contentarum in fasciculo quidem sub Litera A. – illetve...ab Anno 1687 usque ad Annum 1716...sub Litera B. – Közöttük: Stephani Kakas De bonis in Arca quadom in Bibliotheca detensa dividendis, Legatum Thomae Veregyházi de certis Authoribus, 1697 10 Julii Viennae Deliberatum Caesaris Leopoldi De compendendis rebellionis Authoribus, Quietantia Sam(uelis) Lakói De refusione p(rae)cij Libror(um) 1712. 6. Decembris, stb. TtREL II. 26. b.
 69. TtREL II. 26. b.
 70. Az egyik legteljesebb szövegű följegyzés, amelynek adatai korábban és később (sokszor hiányosan) megtalálhatók: Poculum argenteum unum, flor. 30 [scil. valentem]...Ducatum unum, valentem 10. ducatos...Bursam nigfam continentem Thell. unum. Duos Siclos cum effigie(us) Cocceji et Cartesij. Magnetum armatum ferro. Globos duos Coelestes et unum Terrestrium. Instrumenta sacramentaria Ecc(lesi)ae Bodrog Kisfaludiensis: Poculum argenteum deauratum. Discum argenteum deauratum, mantilia duo auro mixtim picta, mapps duos... (1700. július 23; TtREK Kézirattár R 492 f. 131^b). Ezekből az adalékokból egyrészt kétségtelen, hogy már a Hevilius-féle éggömb előtt is használtak az oktatásban földgömböt és éggömböt, azonkívül a többi tárgy sem ekkor fordul elő legkorábban, illetve már korábban bukkantunk efféle adatokra. Pl. 1673-ban ezt említik:

Litterae donationales proventuum nostrorum in arca Coetus cotenentur, una cum supplicationibus. (Erre vonatkozik tehát Martonfalvi Tóth György korábbi feljegyzése 1666-ból, horum litterae donationales in Archivo Coetus habentur.) Ugyaninnen tudhatjuk, hogy Szilágyi Tönkö Márton fizikájának, illetve Amesius munkáinak eladásából visszatérülő pénz is a költségvetés javára szolgált. TtREK Kézirattár R 492, f. 131^b és R 490, pp. 26, 80, 82. – 1698-ból megtudhatjuk, hogy Generoso D(omin)o Dobozi debit(um) den. 58.50 quorum 48.18 edempti sunt ex Nigra den. vero 10.32 ex victuali quos Nigra bursa volvere tene(n)tur. TtREK Kézirattár R 492, p. 229 = f.112^a. Ugyanott az 1705–1.708. években (általában az impignorata címszó alatt) zálog és adósság ügyek: Ducati 5 pro fl. 20 G. D. Joh. Pósalaki, Poculum argenteum Cl. [Michaelis Karmacs] Vári flor. 30, Cl. D. Valent. Kocsi ducator(um) 4 et balteum argent(um) pro flo & renos hungarical(es) 51, stb. Vö. Fekete Csaba: Adalékok a kollégiumi muzeális gyűjtemények kezdeteihez, Debrecen 1986, megjelenés alatt a Déri Múzeum évkönyvében.

71. A külföldi egyetekem hatására alakult ki fokozatosan a ritkaság megőrzése és gyűjtése, s csak a XIX. században, Kovács János működése idején válik tudományossá. Jánki Péter ajándékaról ld. Fekete Csaba: Hogyan katalogizált Jánki Péter? Kézirat.
72. Géresi még ismerte az effigies jelentését, tanulmányából erednek a túlzó félreértések, vö. Gimn. Ért. 1894/95., 334–344. A későbbi elszámolásokban gyakran csak duos siclos argenteos található. A XVII. században a Coetus könyvében tartották számon mindezeket, s más értékeket, a könyv azonban elveszett. 1730 táján is föltűnik az említésük, másutt; tehát a 71. jegyzetben említett források csak alkalmilag őrizték meg az adatokat. Az évente elismételt nyilvántartásban is többször elhagyják az úrasztali edények között az ónkannákat, vagy nem említik a terítőket. Az érmeikkel az első igazgató is foglalkozik, amint a vegyes levéltári iratok bizonyítják: Numi sequentes utpote Orientales max. arg. tres. minime duo; Romani aenei nro septem, praeterea duo aenea numismata ma: mod: alt. Cocceii, alt. Renati Des Cartes, cum argenteo Vesselenyiano, maximi part. moduli, per me a Dnon Seniore Stephano Szombati expetiti sunt, vt in posterum ornandae Bibliothecae in seruiant, vna cum iis quos ergo meo aere pratim, partim sumtibus scholae earundem in finem comparau. In cuius rel memoriam et confirmationem literas has exarau. Samuel Szilagyi. – Ez Anno 1743. d. 18. Aug. kelt, majd a század vége felé a következőket jegyezték hozzá alul: Ex Numis praecedente Recognitione contentis plurimum Reuerendus ac Clarissimus Dominus Samuel Szilagyi Superintendens Ecclesiar. Reformatarum transtibiscanus in manus Bibliothecarii Ordinarii Andreae Ormos Anno 1776. restituit sequentes: Imo Clementis XI. Pontificis Romani Maximi moduli de Anno 1705. aenum inauratum. 2do Baronis Stephani Veselényi memoriae casum maximi periter moduli 3tio et 4to Duos Siclos Hebraicos 5to Canum numum Turcicum vnum. Post fata vero memorati Dni Superintendentis quum ego de caeteris reedendis compellassem Prill. ac Gener. D. Samuelem Szilagyi filium maiorem natu dieti Dni Superintendentis, respondit nihil se Numismatum vilius generis inter supellectilia Dni Parentis denati reperisse atque adeo nihil etiam se restituere posse. Haec memoriae ergo connotare volui ad diem 18. Ianuarii A. 1786. Nicolaus Sinai Professor et Praef(ectus). TtREL II. 26. b.
73. TtREL II. 26. b.
74. Balogh Ferenc 1904. TtREK Kézirattár R 982.
75. Vö. a 70–72. jegyzettel nem ismeretes, hogy az 1703-ban már megemlített földgömbért és éggömbért miért kellett 1708-ban még 25 forintot fizetni.
76. TtREK Kézirattár R 492.
77. A fejedelmi látogatás tényét nem tagadták, de a fizikatörténet kritikusan ítéli meg a fizikai szertárral kezdeteire és a kísérletekre vonatkozó hagyományt, ld. Zemplén Jolán 1961. 299.
78. Diarium seu Cosignatio Rerum memorabiliu(m) intra et circa Civitatem Debreczen, dietim occurrentium, incipiens ab Anno Domini Millesimo sexcentesimo, octuagesimo. usque 1685. Mart(ii). Az ún. Debreceni Diarium. HBmL IV. A. 1011/a melléklete f. 95.
79. A legújabb összefoglalásra is ez érvényes, Csapodi–Tóth–Vértesy: Magyar könyvtártörténet. Bp. 1987. 96., 128–129.
80. TtREK Kézirattár R 71/5a.
81. Thecae septimae ordo tertius; RMK I 1161.
82. A kolligátumok vizsgálata, mint az együtt tanuló, egyívásúak baráti körének dokumentuma, sokszor dedikált munkákkal, szinte teljesen hiányzik a teológiatörténeti irodalomban; a könyvészeti leírások is igen gyakran mellőzik, hogy milyen munkák alkottak egy kötetet, amelyet a tulajdonos és használató köttetett együvé.

83. Vö. *Galeria omnium sanctorum...*Bp. 1976.
84. *Liber Scholae Debr(ecinae)* 1709 Buda elibertus – írta az egykori könyvtáros Keckermann logikájára (a kötet korábban Mich. B. Szenczj Ao 1623 12 7bris Stylo V. tulajdonában volt). A városi jegyzőkönyv ezekben az években állandóan hadi kiadásokat sorol, több ízben küldenek Ecsed várába is puskaport és élelmet.
85. *TtREK Kézírtár R 71/6*
86. Bán Imre vetette föl ismét, MKsz 1955, 305, Esze Tamás közleménye nyomán Egyháztörténet 1945, s Csapodi–Tóth–Vértesy ugyanerre alapoz.
87. Kocsi Csergő István kézírásával 1717-ből, *TtREK Kézírtár R 71 R 71/6: Series librorum ex rudo recollectorum & reliquis thecis A Praefato Bibliothecario adjectorum.*
88. *Summa Libror(um) Ampl(issimi) C(oetus) Debr(ecinensi)* 2007: Iam 3366! *TtREK Kézírtár R 71/6* hátsó kötéstábláján. A könyvtárosok névsorát Lugossy összeállítása szerint még Géresi közölte, Varga Zsigmond átvette, az itt említett jegyzékek és könyvcímek számos kiegészítést tartalmaznak, amelyek közléséről hely hiányában le kell mondanunk.
89. *Libri in Etsed depositj adveahnt(ur) – Acta sedis scholastica, 1709. Sessio III. die 10 Novemb. celebrata, 1. k. p. 28, TtREL II. 10. a. Könyvtárost 1710-ben is választottak, azaz nem volt működésképtelen a gyűjtemény Bibliothecarius in III. Societate Debrecina Scholastica creatus et secundum suffragia Amplissimae sedis Scholasticae...* (a szokványos formula szerint), s elszámoltatás is történt: Praest. Dnus Joannes M. Debreczeni, Bibliothecarius in Schola, rationem dedit de libris suae curae commissis, praesente Senatore N. Do Steph. Domokos et Jurato Notario N. Dno Andr. B(uzás) Ketskeméti, item Scholae Seniore Andr. Szoboszlai et Samule Némethi Contrascriba. (ugyanott, 1. k. p. 1744. die mense Apr.) Az 1712. szept. 23-án tartott 2. ülésen ez a 2. pont: *Theca Amplissimi Coetus post tristim ac fere totalem eversionem, ex parte restituta, P(raestantissimus) D(ominus) Sam(uel) Németi ab ampliss(imae) sede scholastica per suffragia in thecarium(m) eligit(ur).* Ugyanott, p. 24.
90. Szűcs István 1871. 928. A kézírattári jelzet azért alszámos (R 71/5a), mert csupán a múlt század második felében került elő valahonnan az 1706. évi könyvjegyzék.
91. A régiek papírmérete, tehát a rétalak nagysága sem volt szabványosítva, így a polctávolság nagyobb értékek között mozgott. A legkülönbözőbb könyvjegyzékek és könyvtárak a múlt században is természetesen vették ezt a nagyság szerinti tagolást.
92. A XVI–XVII. századi könyvek bejegyzéseinek gyűjtése közben előkerült adatok elsorolása itt lehetetlen, vö. *Könyv és Könyvtár 1985.*, és Fekete Csaba: *Hogyan katalogizált Jáнки Péter?*
93. Varga Zsigmond 1945. 26. (több más téves olvasattal és azonosítással).
94. *TtREK Kézírtár R 71/8*, – vö. korábban idézett szövegét, s a 39. és 41. jegyzetet.
95. 12 pontban foglalja össze a teendőket, a Békefi Remig által közreadott törvényekhez nem hasonlít. A keltezés a 4. pontban található: *Finem officio impositurus juxta inventarium subscriptionibus... libros omnes numeratos et inspectos, successori in officio tradet... et Bibliothecarius noviter electus inventarium subscribet his verbis: Ao 1738. dje Julij Bibliothecam hanc administrandam suscepit Johannes N. (Csak korábban, 1733-ban volt János keresztnévű könyvtáros, és majd Varjas János volt 1746-tól). A vége: Quod inspectio Bibliothecae accuratim esset, ...habent curam...Praefectus Bibliothecae. TtREL II. 26. b. Kiadatlan. Szűcs István 1871. 627. még nem tekinti első könyvtári törvénynek a héber Bibliák használatára vonatkozó 1702. évi megszorításokat!*
96. A Miskolczi Csulyak István által nyomtatott munkák sora meglehetősen hiányos, ugyanígy a Vincze György vagy Visky Pál idején készülték. Az évente 5–8000 példányban újranyomott énekeskönyvek, és a két formátumban is készült külön zsoltárkiadások sokezer példányából több évtizeden át egyetlen ép példány sem maradt! Vö. a 43. jegyzetben mondottakat is.
97. Nincs hazánkban példánya a *Praxis pietatis* angol kiadásainak, úgyszintén a Matthew Meade (1630–1699), Thomas Hooker (1586–1647) Köleséri által kivonatolt munkáiból!
98. A legtöbb angol szerzőt Komáromi a centuria tertia előszavában említi (RMK II 1064²¹⁴⁴⁰). Perkins hatása megelőzte Amesiusét, akinek mestere volt, s akit már Pázmány cáfolt (összkiad. I. 375–538 RMK I 1330). Pareus körében és Szenci Molnár körül szélében használták, mert Perkins műveit ismételtén kiadták latinul Hanauban, ld. RMK I 800; Herepei János: Adattár... I 439–440 II 266–267; StudAecl III. 290. hibás állítást tartalmaz! – A korai időtől használt Perkins művek közül megvan máig a C 573 (*Problemata de Romanae fide* 1604) (egy évvel később Újfalvi Katona Imre példánya volt); F 513 (*Catholicus reformatus, Hanoviae*³¹⁶⁰⁸; 1618-ban Lévai Suba Tamásé);

- több kiadást jó sokáig használtak a XVIII. században is, amint a sűrű marginalia és usuavit bejegyzések tanúsítják.
99. Benda Kálmán – Irinyi Károly 1961. 52. SKK és 153. ezt a tényt csak peiorative regisztrálja
 100. Csűrös Ferenc: Mándi Márton István pöre. ITK 1912. 27.
 101. Osterwald, Jean Friedrich: A keresztények között ez idő szerint uralkodó sok romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés. Debrecen 1745.
 102. TtREK R 71/8 184. Kecskeméti Bíró András notárius és szenátor 32 könyve között csak 5 matematikai, orvosi, „meteorológiai” és történelmi mű található, a többi teológiai szakkönyv.
 103. A protestáns kollégiumoknak az állami-katolikus szféra sajtóságaihoz és terveihez igazodó reformokkal szembeni világiak vezette ellenállását tehát megtévesztő leegyszerűsítés a világi hatások elleni védekezéséként tárgyalni, ugyanis a kollégiumok tanrendszerét a református világiak törekvései alaposan átalakították.
 104. Az idézetek a Debreceni Konzisztorium „Opiniones de promovenda Pietate ac Re Litteraria” c. Maróthi György kézírásában ránkmaradt tervezetéből származnak. TtREL R. 26. c. 5.
 105. A filozófiai és teológiai tagozat 1743 márciusában különült el. L. TtREK R 718/3. A fizikatanításról és jogászképzésről L.: Lengyel Imre: Hatvani István levelesládájából. A Debreceni Déri Múzeum 1972. évi évkönyve. Debrecen 1974. 523–527.
 106. Pl. Maróthi György Aritmetikája, Hatvani Introductio ad principia philosophiae solidioris (Debreceni, 1757.) és Musschenbroek Elementa physicae conscripta in usus academicos. (Lugduni Batavorum. 1741.) c. művei, melyek közül az utóbbit már 1743-tól árulták a Debreceni Kollégium Könyvtárában.
 107. Kiss Áron: Bod Péter levele gr. Ráday Gedeonhoz. Figyelő 1876. 174.
 108. Pl. TtREK R 71/8 51. 62.
 109. Maróthi valószínűleg csak a nagyobb hatás kedvéért írhatta Domokos Mártonnak, hogy Arisztotelész művei is hiányoznak az állományból (L. Tóth Béla: Maróthi György szerepe a Debreceni Kollégium Könyvtárának fejlesztésében. A Debreceni KLTE Könyvtárának Közleményei 96. 219.) hiszen a Jánki Péter-féle katalógusban 8 Arisztotelész mű található. (L. TtREK R 71/8 11.
 110. Varga Zsigmond Maróthi „rendelkezéseit” látja megvalósulni a könyvtár minden ügyében, így a globusok és könyvek vásárlásában is. (L. Varga Zsigmond 1945. 21–22.) Lásd ezzel szemben Domokos Márton Maróthinak szóló írásos utasítását. Szövegét közöltem „Szükséges-e Maróthi értékelésnek revíziója” c. vitairatomban (Könyv és Könyvtár XIV. k. Debrecen 1985. 151–165.) melynek lényege, hogy a középpontban álló személyiségek mellett a kutatásnak több figyelmet kell szentelnie azon társadalmi közeg megismerésére, amelyben éltek.
 111. Tóth Béla: Maróthi György szerepe a Debreceni Kollégium Könyvtárának fejlesztésében. Könyv és Könyvtár X. Debrecen 1975. 218.
 112. TtREK R 71/8 152.
 113. Ötvös János: Maróthi György könyvtára. Könyv és Könyvtár 1955/II. Debrecen 1956. 331–370.
 114. Lengyel Imre–Tóth Béla: Maróthi György tanulmányútja. Könyv és Könyvtár VIII/1. Debrecen 1970.
 115. TtREL Z 13a
 116. TtREL 11.e.9. Széniori számadások. Ratinarium Gregorii Wetsei.
 117. A Sinai Miklós időszakáról alább közölt statisztika szerint a könyvtárba kerülő könyveknek még a század végén is jóval több mint 50%-a három országból, Németországból, Németalföldről és Svájc-ból származik.
 118. A magyarországi protestánsok könyvtermelését a cenzúra olyan mértékben bénította meg, hogy gyakran kényszerültek a katolicizmus és a Habsburg-hatalom szempontjából veszélytelen kiadványokat is hamis impresszummal megjelentetni. (L. pl. Szelestei Nagy László: Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. MKsz 1983. 292–304.) Az előzetes cenzúrát III. Károly 1730-ban rendelte el: minden kiadvány kéziratát be kellett mutatni tartalmától függően egyházi vagy politikai hatóságoknak. Emellett minden nyomtatvány három példányát a Helytartótanácsnak kellett küldeni, tehát utólagos cenzúra is volt.
 119. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra. Bp. 1938. 7. és Sashegyi Oszkár: A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe. MKsz 1974. 40–53.
 120. Az udvari könyvtár praefectusaként Newton, Leibniz, Voltaire, és Rousseau műveit is megvásárolta. L. Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. 26.

121. Donáth Regina: Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. századvégi történetéhez. MKsz 1955. 307–312. Kosáry Domokos 1980. 130.
122. *Catalogus librorum a Commissione Aulica prohibitorum. Viennae, 1762.*
123. *Index librorum prohibitorum. Romae, 1761.*
124. Kosáry Domokos 1980. 524.
125. Schermann Egyed: Az egyházi könyvtalalom és könyvbírálat magyarázata. Bp. 1908. 40.
126. Előfordulhatott még 12 éves várakoztatás is. L. Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Bp. 1928. 27. A könyvvizsgálók munkáját „methodus revisionis librorum” kidolgozásával próbálták könnyíteni, amely szerint elég ellenőrizni a fejezetcímeket, név és tárgymutatókat. L. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899. I. k. 73–74.
127. *TtREL I. 1. b. 297.*
128. *TtREK R 607/64*
129. Berlász Jenő: Könyvtári kultúránk a XVIII. században. Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974. 283–332.
130.a nemkatolikus írótól írt politikai és egyéb közömbös dolgokról szóló könyvek gyakran mérgezett tartalmúak, hamis dogmákat, sőt hitetlenséget terjesztenek közömbösség látszata mellett, ami az államra a legveszedelmesebb” írta a cenzúraüggyek egyik felelőse. L. Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Bp. 1928. 27. Barkóczy érseket a természetjogi-államelméleti irodalom hatása aggasztotta, az államtanács egyes tagjait a republikánus eszmék terjedése. L. Fináczy Ernő: i. m. 52. 55. és Klein Gáspár: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. *Egyháztörténet 1943.* 215. és 221.
131. Donáth Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. MKsz 1970. 178.
132. 1774-ben 4476 könyv volt tilalmi listán, 1784-ben csupán 900. Kosáry Domokos 1980. 526.
133. Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. 70.
134. *TtREK R 71/8*
135. „Anno 1743 Kal. Maii ... 1. Tentamina experim. Natural ... cum additamentis Petri Musschenbrockii Lugd. Bat. 1731. in 4-to maiori. 2. Element. Mathes. Universae Christiani Wolfii. Genevae, 1732. tom. duo. priores in quarto maiori...Sam. Szilágyi mpr.” *TtREK R 71/8* 191 verzo.
136. Kazinczy Ferenc: Debreceni szuperintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel élete. Tudományos Gyűjtemény 1820. VIII. 92–104. és Pályám emlékezete. Bp. 1899. 15–22. Életművének rövid összefoglalását L. Szabó Botond: Piskárkosi Szilágyi Sámuel. *Confessio 1985/3.* 58–65.
137. Lengyel Imre–Tóth Béla: Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei. *Könyv és Könyvtár VIII/2.* Debrecen 1971. 87. és Hatvani István: *Oratio inauguralis de matheseos utilitate...* *Museum Helveticum XX.* Turici 1751. 534.
138. Csendes József 1938.
139. Kiss Sándor: Szilágyi Sámuel a Debreceni Református Kollégium Könyvtárának első igazgatója. *Könyv és Könyvtár II.* 63–66.
140. Pl. Módis László: Helyreigazítások a Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtárról megjelent dolgozatokhoz. *Könyv és Könyvtár III.* 157–161.
141. Géresi Kálmán: A főkönyvtár története. *Gimn. Ért.* 1894/1895. 338.
142. *TtREK R 71/8* 209–210. E Szilágyi Sámuel szerepét megőrkítő jegyzőkönyvi részletet már közölte latin eredetijében Dézsi Lajos: Adalékok a Debreceni Református Kollégium Könyvtárának történetéhez. MKsz 1902. 117. Kiss Sándort az vezethette félre, hogy Varga Zsigmond könyvtártörténete az 1740-es évek egyik nélkülözhetetlen forrását, az *R 71/8*-as katalógust „Sinai-féle szaporulati naplóként” emlegeti, holott Sinai 1760 és 1791 között működött.
143. A hódmezővásárhelyi zavargásokkal kapcsolatos felségsértő prédikációja miatt letartóztatott Polgári Mihály adományát például a következőképpen örökíti meg a katalógus (*TtREK R 71/8* 189. verzo) „Cl. ac Doctissimus Dominus Michael Polgári redux ex oris Hollandicis singularem suum erga Scholam hanc, affectum demonstrare volans, libros sequentes donavit.”
144. D. Elekes György: Weszprémi István könyvtára. MKsz 1942. 305.
145. *TtREL II.* 16. 2.
146. *TtREK R 71/7.* 1. A Szövegben említett Etei Péter 1732-ben subscribált debreceni diák. L. Thury Etele 1908. 209.

147. Pl. 1752-ben Szeremley Sámuel a Bibliothéka kiadásai között tünteti föl az általa Bécsben vett elektromos gépet. (TtREL II. 16. 2.) Még a század végén is előfordult, hogy a bibliothékárius „ex Cassa publicae bibliothecae” fizetett kísérleti eszközökért. TtREK R 905/7.
148. TtREL II. 16. 2. Első füzet.
149. Uo.
150. „Ao. 1746. Die 2. Martii Néhai Tiszt. Maróthi György professzor úr könyvei közül a Bibliotheca számára vett könyveknek árába adtam
ducente sub N.O. Fl. 400,-
Die 14. Julii ugyan oda sub P. 272,31
Ao. 1748 Die 17. Január Azon 160 Rh.Fl mellyt Károlyi Mihály Posonban a Német Ország- 192,-
ból hozott s comprehendált könyvei redemptiojáért me tetetett meg fizettem, teszen sub Q.
Azon könyveknek Posonbul eddig való le szállításáért hajó és szekér bé 4,28
868,59
- Az épületre való kiadásokat 1. uo. 2. füzet
151. TtREK R 71/8 154.
152. TtREK R 607/48 d/22. és R 71/7 1.
153. TtREK R 71/8 191. verzo. Ugyanekkor vásárolták meg Leupold: Theatrum machinarum (Lipsiae, 1724.) c. művét.
154. TtREK R 71/8 192.
155. Ötvös János: i. m.
156. TtREK R 71/7 15. verzo.
157. „Series librorum qui in Belgio emti sumtu publico et in Hungaria delati, Posonii aderati, postliminio tamen per novam emtionem velut e naufragio emerserunt et novae Bibliothecae inserti fuerunt.” TtREK R 71/7 16
158. TtREK R 946/1
159. TtREK R 71/7 11.
160. „Atque adeo ab officio suo laude bene administratae Bibliothecae rerumque ad eam pertinentium absolvitur Per Sam. Szilágyi Praef. Bibl. mpr. d. 7. Maii. 1746...Coram me joanne V. Csákvári ord. mpr.” TtREK R 71/7 12.
161. „Domini Bibliothecarii vero locum editionis, tempus, ligaturam, formam, denique pretium emtorum diligenter adnotabunt.” TtREK R 71/7 Cl.
162. A Könyv 1747-ben érkezett a könyvtárba. Leírását L. az R 71/5b katalógusban.
163. Szűcs István 1871. 930.
164. TtREK R 71/8 209–210.
165. Pontosán 5998 forintot és néhány dénárt költöttek. TtREL II. 16.2. 2. füzet.
166. TtREL II. 12. i. Rationes Bibliothecariorum ab anno 1749. Az első összeírást Balogh Ádám készítette.
167. „Orgenum musicum” TtREL II.12.g.l.
168. A könyvtárosdiákok a pusztá leltári tény megörökítésekor is óvatoskodtak. Egyikük már az ajándékozaskor lehúzta a „Serenissimus” jelzót a fejedelem neve mellől. (TtREK R 71/8 186. verzo.) Jellegzetes az a „fejlődés” ahogy a kölönféle jegyzékeken változik a festmény megnevezése: 2. 1751. „Imago turbulenti principis Franc. Rakotzi II. di.” 3. 1763. „Effigies Fr. Rakotzi 2.di. Principis. 4. 1764. „Effigies Rakotzi II. Principis.” 5. 1766. „Effigies Geor. Rakotzi.”
169. „Series librorum S. Thecis appensae.”
170. Szimonidesz Lajos: A „Debreceni Biblia” viszontagságai... Egyháztörténet 1945. 65–91. Márkus Mihály: Komáromi Csipkés György Magyar Bibliája. ThSz 1978. 84–93.
171. Egy Szilágyi Sámuel közreműködésével készített gravamenjegyzék 5. pontja így szól : „...imo ipsa Sacra Biblia, cum manifesto ipsius Verbi Divini contemptu, in struem congesta, in publico foro Agriae paucis abhinc Annis Combusta sint...” TtREK R 607/74. 13.
172. TtREL II. 1. d. Tanárkari jegyzőkönyvek 1749. nov.
173. Az évenkénti változtatás helyett Szilágyi utódai közül Szathmári István 4 évig, Hatvani 7 évig igazgatta a könyvtárat, de ez az időszak sem bizonyult elegendőnek.
174. TtREK R 1203 ill. R 71/8 Címlap. és Varga Zsigmond 194a 41.
175. Fülöp Géza: i. m. 21.

176. Kosáry Domokos 1980. 553.
177. Ilyen volt 1759 után Szilágyi Sámuel 2 ládányi könyve, melyeket a könyvtárban hagyott. L. TtREK R 946/1.
178. 1777-ben már akadt olyan teológus hallgató, aki „a Kálvinistáknak mint ...ártalmas füveknek...” kiirtásának módzatairól levelezett az egri püspökkel. L. Tenke Sándor: A Debreceni Kollégium gazdálkodása ... Kézirat, Debrecen 1978. Melléklet I.
179. Révész Imre 1966. 60.
180. Fülöp Géza: i. m. 6. és 19.
181. TtREK R 71/8 178. verzo: „Libri quos Amplissimus Senatus... ex suo affectu per compactores renovari jussit, hoc ordine sequuntur...”
182. Az országos viszonylatban jelentős számú debreceni értelmiség könyvtárainak, olvasási szokásainak és mobilitásának vizsgálata váratlan eredménnyel járhat. Míg a XVIII. századi pest-budai hagyatéki leltárakban csupán 27 „könyvtárnak” van nyoma összesen 730 kötettel, addig Debrecenben jó tucatnyi többszáz kötetes, sőt néhány 1000 kötetnél is nagyobb magángyűjteményről tudunk. Természetesen az egyetem Budára helyezése alapvetően megváltoztatta a könyvkultúra helyi viszonyait. A Debrecennel való összehasonlítást l. Tóth Béla: Debrecen könyvtári kultúrája a XVIII. században. MKsz 1981. 66–80. A debreceni helyzetre l. még pl. Szeremley Sámuel perceptor könyvtáráról Nagybákai Antal: Egy barokk kori debreceni főbíró élete. Debrecen 1936. 28–29. A debreceni elit ráadásul nem volt gyökértelen és hatás nélküli. Tóth Béla a lakosság rendkívül széleskörű – a XVII. századtól a nőkre is kiterjedő – iskolázottságának tulajdonítja, hogy még a XIX. században is itt volt a legalacsonyabb az analfabéták aránya: 20%, amikor Kolozsváron 43, Aradon 50 és Szegeden 62% volt ugyanez az arány. A kultúra presztízsére utal a professzorok és a vagyonos kereskedők gyermekeinek gyakori összeházasodása. A XVIII. században arra is volt példa, hogy a tiszántúli szuperintendens leányát nyomdászlegény vegye feleségül. Szintén megbecsülésről árulkodik, hogy a Kollégium diák bibliothékárusai rendszeresen megkapták a hierarchiában a legmagasabb széniori vagy contrascribai tisztséget, amit törvénytörően követett nyugat-európai tanulmányút. A Kollégiumi Könyvtár öt XVIII. századi igazgatója közül négyet – Piskárkosi Szilágyi Sámuel, Szathmári Paksi Istvánt, Sinai Miklóst és Budai Ézsaiást – tiszántúli püspökké választották.
183. TtREK R 73.
184. TtREK R 73/2. 5. verzo.
185. TtREK R 73/1. 2.
186. Csohány János: Szikszai Benjámín debreceni tógátus deák kunyhójának leltára. Múzeumi Kurir 1975. 25–26.
187. TtREK R 71/8. 209.
188. Jellemző buzgalmára az a két sürgető levél, amelyeket elődjéhez, Szilágyi Sámuelhez írt, holott Szilágyi, akinek „adulteriuma” miatt azonnal el kellett hagynia a várost, a nála lévő könyvtári könyvek óvadékként saját könyvei jelentékeny hányadát helyezte a könyvtárban letétbe. TtREK R 946/a, R 946/1, és R 946/6.
189. Révész Imre 1959. 63. L. még Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Bp. 1956. 239–240.
190. Ekkor még el sem kezdte működését Mauss Gellért, az első olyan magyarországi kereskedő, aki (legalábbis életének egyik szakaszában) kizárólag könyvárus volt, sem könyvkötéssel, sem nyomdászattal nem foglalkozott. (L. Kovács Máté: Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Bp. 1963. 294.) sőt, még az 1780-as években nyílt olvasókabinétkban is lehetett vásárolni, helyben olvasni, vagy kölcsönözni. L. Kókay György: Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. 1984./1–2.
191. R 71/8 153 verzo.
192. „Ikenii Antiquitates hebr.” és „Brunnings Antiquitates gr.” TtREK R 71/7 11.
193. Uo.
194. TtREL II.l.d.l. Acta curatoratus et prof. 49.
195. TtREK R 917/3
196. TtREK R 929/9a
197. TtREL II.12.g.1.
198. TtREK R 9511.
199. Ratio Educationis. Bp. 1981. 116. 264.

200. Musschenbroek, Pieter: *Elementa Physicae conscripta in usus academicos*. Lugduni Batavorum, 1741. A kötetet XXVI. kihajtható rézmetszetes tábla illusztrálta.
201. TtREK R 1092 8.
202. TtREK R 71/7 16–16 verzo
203. TtREK R 71/5c 102
204. A XVIII. század elején a város egyetlen katolikus lakosa a királyi harmincados volt. Letelepedésük hatósági ösztönzése dacára 1780-ban 27001 református mellett 681 római katolikus élt Debrecenben. (Debrecen II. 146.) Számuk 1827-ben 44100 református mellett 1510.
205. TtREK R 71/5c 103–103v.
206. TtREK R 71/7 19.
207. Balogh Ádám örököseinek 18 kötetes ajándékából pl. 16 kötet volt francia nyelvű, igaz ez az adomány a századvégi vásárlásokkal ellentétben elsősorban hugenotta teológiai irodalom volt. TtREK R 71/7 21.
208. Bán Imre: Debreceni könyvjegyzék a Rákóczi-korból. MKsz 1955. 299–305
209. TtREK R 946/10.
210. TtREL II.16.a.
211. Tenke Sándor: i. m. 150.
212. TtREL II.12.i.
213. A *Rationes bibliothecariorum* részletes elszámolásait L. TtRL II. 12.i.
214. TtREL II.I.d.2. *Acta Curatoratus et Professoratus* 198–199. 1799.
215. TtREL II.22.a. 19. 26.
216. Fináczy: i. m. 95. 144. 145.
217. Berlász Jenő: i. m. 311.
218. A nyomdák száma 17-ről 51-re nőtt. L. Kosáry Domokos 1980. 529.
219. Révész Imre 1959. 55. 63. 81.
220. Könyvtárának jegyzékét L. TtRK R 509/3. Elemzését L. Tóth Béla: Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században. MKsz 1981. 73.
221. Révész Imre 1959. 80.
222. TtREK R 71/8 218 „...Bibliothecarii omnes in vicin Bibliothecae resident et habitent ...ut Bibliothecae continuo adesse et necessitatibus eius inservire tanto promptius valeant.”
223. Közülük sokan a Kollégium professzorai, vagy tudós papok, tanárok lettek: Varjas János, Sinai, Budai Ézsaiás, Weszprémi István, Csernák László, Péczy József.
224. Kókay György: i. m. 23. A Hofbibliothek-ben a direktoron és praefectuson kívül 2 őr, 5 írnok, és 3 könyvtári szolga tevékenykedett.
225. Tenke Sándor: i. m. 109. ill. Szűcs István 1871. 924.
226. 1761-ben amikor a Könyvtár kezdett felülkerekedni a gazdasági nehézségeken 106 vásárolt és 11 ajándékozott könyv került a gyarapodási naplóba. TtREK R 71/7 23verzo-26.verzo.
227. TtREK R 71/7 és R 71/8
228. Molnár Ágnes: Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Debrecen, 1939. 135.
229. A cáfolatot I. Tóth Béla: Debrecen könyvtári kultúrája... MKsz 1981. 78.
230. Révész Imre 1959, 60.
231. Pl. TtREK R 71/7 105. 111.
232. TtREK R 71/7 21–23.
233. A professzori kar legjobbjai ártalmas beszűkülésnek tekintették az öncélú teologizálást (Maróthi, Szilágyi Sámuel, Hatvani István) és akadt tanítványuk, aki szerint „a Szent Írás textusához is mosdatlan kézzel nyúl...” aki a természettudományokban magát „meg nem világosította”, TtREK R 2830 298.
234. 1784 és 1789 között vásárolta meg a „*Journal des Savans depuis 1665 jusque 1747 in Tom. 143*”; a „*Bibliothèque Britannique Tom. 25.*”; a „*Journal Britannique Tom. 22.*”; a „*Mercure Historique et Politique depuis 1740 jusque à 1749*” évfolyamait, Raynal, Hobbes, Shaftesbury, és Young műveit, ill. a Nagy Francia Enciklopédia 56 kötetét. TtREK R 711. 3–16.
235. TtREK R 936/1. 1. még R 937/2.
236. 1781-ben Pesttől Debrecenig két ládában 5,5 q könyvet 5 Rhénes forintért szállítottak. TtREK R 909/12; R 946/1.
237. TtREK R 913/12

238. TtREK R 913/15.
239. TtREK R 71/7 114–115. „Traite de la Politique de France”, „L’ Historie des Frances Maéons”, „Reflexions Historiques et Politiques” etc.
240. Weigandtól szerezte be Sinai többek között Raynal „Esprit et Genie”, D’Argens „Philosophie de bon sens”, Rousseau „de Aemile seu de educatione” és Voltaire „Dialogues D’Ephemer” ill. „Historie Litteraire” c. műveit, illetve a „Historie des Revolutions des Pais Bas” c. kötetet.
241. A Baranyi pör 1785-ben fejeződött be. L. Révész Imre 1959. 28.
242. Uo. 232.
243. TtREL II.1.d.2. 35.
244. TtREK R 71/3 54. 1805 májusában például Kazinczy Ferencnek kölcsönöztek két könyvet.
245. TtREL II.1.d.2. 1799.
246. „mert a’ professorokat itt, ha valamibe consultaltam, többnyire ezeken a nyelveken íródott könyveket kommandáltak, fel se tették, hogy már mindegyiket ne érteném.” L. Borzsák István 1955. 180–181.
247. TtREL I.99.c.14. 124.
248. TtREL II. 12.g.1.
249. TtREK R 72/1 28–34.
250. Berlász Jenő: i. m. 322.
251. Varga Zsigmond 1945. 53. és 77–79.
252. Sz. Nagy László: A Collectio Kazzaiana. Klny az Országos Széchenyi Könyvtár 1976–1977. évi évkönyvéből. 420. 14. jegyzetpont.
253. Azokban az években, amikor Mária Terézia a vallásügyi rendeletek kijátszása és a katolikus vallás előmozdításában való buzgótalanság miatt hol fizetésmegvonással, hol a választási autonómiát felszámolva katolikus szenátorok kinevezésével büntette a debreceni városvezetőket. Amikor a Helytartótanács tisztújítások alkalmával csak a katolikus templomban tett esküt fogadta el és kötelezően előírta a „Veni Sancte” meghallgatását, a városi hajdúk pedig körmenetek idején bottal verték le a kalapot a debreceni polgárok fejéről, amikor a vegyes lakosságú (L. a 204. jegyzetpontot) város színreformátus céhei is kötelesek voltak a katolikus szertartásokon résztvenni, a rendeletekkel szembeesegülő magisztrátus aligha bocsátotta meg a városnak igencsak eladósodott patikusnak – Sinai professzor egykori kamarástársának – hogy a kálvinisták közül 1776-ban egyedül ment el a katolikus templomba eskütételre. (L. Debrecen II. 173. ill. 158–184.) Sőt Kazzay gr. Balassa Józsefhez, a Helytartótanács Commissio Studiorumának elnökéhez írott levelében szinte felségárulással, az uralkodó parancsainak megcsúfolásával, kritizálásával és „repositiojával” vádolta meg a kollégiumi professzorokat, főként szakmai vetélytársát Hatvani Istvánt. (L. Sz. Nagy László: i. m. 434.) Tény, hogy a gyűjtőszennvedélyéről híres patikus csupán 1000 forinttal tartozott a Kollégiumnak, viszont 1754-től bérelte a város gyógyszerárát, melyet később 15590 forintért meg is vásárolt, de a vételárból egyetlen fillért sem térített meg, miközben a patika jövedelme is segítette hatalmas gyűjteménye kialakítását. Az 1000 forintos adósságnál tehát nagyobb súllyal eshetett latba, hogy a város református vezetői még ekkor is a burkoltan és törvénytelenül „Schola nostra”-ként kezelt intézményt akarták gazdagítani – kárpótlásul a város anyagi sérelmeiért. (L. még Balogh István 1978. 594.) A Kollégium és Kazzay viszonya az 1770-es években enyhült valamelyest.
254. Balogh István 1978. 598–599.
255. Pl. Boschovich: De lentibus...; Horváth: Physica...; Makó: Compendiaria Matheseos. TtREK R 72/1 37–44.
256. Borzsák István 1955. 172.
257. TtREK R 72/9 III. k.
258. TtREK R 71/9 68. 160.
259. Ezek egyharmada egyháztörténelmi jellegű. Közöttük található a „Histoire des Revolutions de Hongrie (Hagae, 1739)” a „Histoire Universell Traduite de l’ Anglois...(Amsterdam, 1770. Vol. 36.)” a „Histoire naturell generale et particulaire avec la description du Cabinet du Roy” 32 kötete.
260. Az utóbbit 1754-től 1782-ig Bél Mátyás fia, az a Bél Károly András szerkesztette, akit peregrinációja során Szilágyi Sámuel személyesen is felkeresett.
261. 1770 és 1800 között gyakran előfordulnak könyvtári számadásokban „pro Novis” iktatott költségek, esetenként a sajtótermék nevének említésével. 1776. dec. 13-án pl. Ormos András „Taxam

- Novor. Vindob. solvit 7 Rhfl.” 1777-ben az „Actorum Historico Ecclesiasticorum Weimariensium continuatióóját” 1792-ben az „Intelligenzblatt der Lit. Zeitung”, 1800-ban a „Neues Magazin” és a „Jénai Litteratur Zeitung” árát fizették meg. L. TtREK R 913/17, R 934/10, R 914/1, R 927/3.
262. TtREK R 73/1 2–5. R 73/2 2. 5.
263. Horváth Róbert 1963. 211–219.
264. Hatvani István: *Thermae Varadienses*. Viennae, 1777. Szabó Botond: Hatvani István európaisága. *Confessio* 1987/1. 35–41.
265. Hatvani István: *Introductio ad principia philosophiae solidioris*. Debrecini 1757. L. főként a „De criterio veri” c. fejezet halandósági számításait.
266. Debrecen II. 420.
267. Vö. e kötetben Györy János tanulmányával; Könyvtárának jegyzéke TtREK Kézirattár R 71/10
268. Vö. e kötetben Szabó Botond tanulmányával.
269. A korábbi jegyzéket ideiglenesen átszámolták, már az ordo elhagyásával (pedig ezt a korabeli könyvtárak általában megtartották), tehát a nagybetűvel jelölt szakcsoporton belül numerus currens szerint következtek a könyvek. Ez a későbbi időben is így volt, egészen az 1970-es évekig, amikor a régi rend végleg megszűnt.
270. Pl. Naszályi János leírásában (1787): Tulpius, Nortwiek; vagy Fodor Gerzson jegyzékén (1789): Arany csésze közismert néven, az ismert szerző feltüntetése nélkül. vö. TtREK Kézirattár R 72/1 ff. 18–21. – Egészen 1831 tájáig ez az általános, holott 1784–1864 között ezek voltak a kitöltendő rovatok: Loc(us) edit(ionis) / Annus / Lig(atura) / Forma [= formatum, rétalak]. A már eleve értékesítésre szánt kötetek a gyarapodási jegyzékekben különösen hanyagok. A meglehetősen hiányos katalógusokat Lugossy javítgatta, ahol egyáltalán lehetett.
271. Német grammatika, Bécs³ 1810. A jelzet nélküli duplumpéldány bejegyzése: Cum Magnifico Dominus Ferdinandus Pálffy, 20 Exemplaria Grammaticae huius Germanicae Linguae, I(llu)strissimo Collegio nostro dono mitteret: inter aliquos Studiosos et ego hoc exemplar tanquam B(ibli)othecae custos accepi. 1811. Mense Junio Steph(ane) Pap Szoboszlai m(anu)p(ropria). Később ez a példány Lugossyé volt
272. TtREK Kézirattár R 73
273. TtREK Kézirattár R 1414 és R 1463
274. Az RMNy 1166 Sinai Miklós (kézírással kiegészített) példánya volt 1796-ban, a közművelődési könyvtár állományából a Megyei Könyvtárba került, amely 1967-ben visszajuttatta régi helyére.
275. TtREK Kézirattár R 73/7 és R 73/8
276. TtREK Kézirattár R 73
277. Molnár Pál: A nagykönyvtár Géresi Kálmán igazgatása idején. *Könyv és Könyvtár* 1962. Módis László helyreigazításai ugyanott, 1963.
278. RMK I 658 TtREK Kézirattár R 73/5 f. 1.
279. TtREK Kézirattár R 73/5 f. 3^a
280. TtREK Kézirattár R 73/5 f. 15^b
281. TtREK Kézirattár R 73/5 ff. 3skk
282. TtREK Kézirattár R 73/5 f. 50^a
283. TtREK Kézirattár R 73 f. 5
284. Az arányok általában jellemzőek és állandóak, ugyanezen kötetben találjuk, hogy Budai az előző évben csak 36 kötetet vitt el
285. TtREK Kézirattár R 73/7 f. 78^b
286. TtREK Kézirattár R 73/5 f. 51^b
287. TtREK Kézirattár R 1352 (a legfontosabb részek idézete alább következik. A kötet Molnár Pál op. cit. szerint elveszett, holott a nem megfelelően átgondolt újrendezés miatt volt korábban megtalálhatatlan; az általa megsemmisültnek állított valamennyi dokumentum megvan, azok is, amelyeket hibás hivatkozásból ismert, s így tartalmukról nem lehettek pontos ítéletei).
288. Nagy Sándor 1940. 239–248.
289. TtREK Kézirattár R 71/11a f. 143^b
290. TtREK Kézirattár R 71/11a f. 146^a=p. 289
291. TtREK Kézirattár R 71/1 la f. 146^a=p. 289 közli a vonatkozó tanárkari jegyzőkönyv számát is)

292. TtREK Kézirattár R 71/11a f. 149⁶=p. 296
293. TtREK Kézirattár R 71/11a f. 188¹
294. TtREK Kézirattár R 71/11a f. 202^b
295. TtREK Kézirattár R 71/11a f. 217⁶
296. TtREK Kézirattár R 72/1 f. 184^bskk; több hasonló példa, mint: A Sárváry tömegből rongyosan kerültek vissza, mint különben is a könyvtárhoz tartozók...(ugyanott, f. 165^a=p. 327); ugyane kötet 113–138. levelén található legtöbb javítás és pótlás id. Révész Imre kezével
297. TtREK Kézirattár R 1111 (1–100. szám): Lugossy másolatai, főként török és törökkori oklevelek Debrecen város levéltárából, helyenként más helyekről, Szilády interlineáris fordításával.
298. MKsz 1896 207–208 1902 116–124
299. Révész Kálmán: Lugossy József PEIL 1884 348–356.
300. Vö. Csikesz Sándor: Baltazar Dezső. Emlékezés, Debrecen 1936., egyedülálló áttekintését a kor református lelkésztípusairól.
301. TtREK Kézirattár R 1352 – Molnár Pál szerint elveszett, ld. a 287. jegyzetet
302. TtREK Kézirattár R 1352
303. Imre Sándor (1820–1900) későbbi kolozsvári egyetemi tanár, Szinnyi V 92–97; VU 1874 6. sz. és 1900 874; DPL 1901 (nekrológ)
304. Bujdosó Lajos nyugdíjas lelkész, a szintén jó képzésű Szegedi Sándor (1825–1882) tanár segítségével készítette el az átrendezés javarészét.
305. Dicsőfi (korábban Rosztomili) József (1821–1888) a balmazújvárosi németajkú gyülekezet lelkészeként ment nyugdíjba, nekrológja DPL 1888.
306. A korábbi könyvtári rendelkezésekhez ld. TtREK Kézirattár R 721
307. TtREK Kézirattár 1451, Dicsőfi József másolata.
308. Vö. a 277. jegyzetet; továbbá A. Angyal: Anton Schiefner und Koloman Géresi, in Ural-Altäische Jb. XXVII, Wiesbaden 1955. [Szabó István] Sz. I. Sz 1921. 135–136.
309. Ferenczy Gyula (1861–1931) méltatásában eddig nem sok teret kapott könyvtárigazgatói működése, a teológust, szerkesztőt, közéleti embert vizsgálták; viszont sumirológusként is inkább elmélyedt, mintsem könyvtártörténetben és szakismeretekben. Ekkoriban pedig a nyilvános olvasóban is rendelkezésre állt pl. Ferenczi Zoltán: A könyvtár alapvonalai. Bp. 1903. Kudora Károly: Könyvtár. Bp. 1893.
310. Oláh Gábor működését legjobban dicséri A nyilvános olvasó szakszerű könyvjegyzéke, Debrecen 1905 című téjékoztató katalógus. Ferenczyvel való huzakodását, kéziratok hagyatéka és a TtREK kézirattár R 1509 alapján Tóth Endre tanulmányai összegzik.
311. Vö.: Komoróczy Géza: „Fénylő ölednek édes örömeiben”. A sumir irodalom kistükré. Bp. 1970.
312. Korábban a hazai egyetemeken és a külföldi protestáns fakultásokon sem volt s nincs is önálló vallástörténeti tanszék; ezt a tanszéket az egyetemről kiválás után (1950 23. tvr.) a Theológiai Akadémián Pákozdy László Márton töltötte be. Varga Zsigmond könyvtártörténete A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képben, Debrecen 1934; majd átdolgozva A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége, Debrecen 1945 címmel jelent meg.
313. Többek között Heltai zsoltárfordítása 1560 (RMNy 162), Meliusz prédikációk 1563 (RMNy 194), Szenci Molnár nyelvtana (RMNy 995), állítólagos frankfurti imakönyve (RMNy 1206), Prágai Guevara fordításából az Apáti Miklós példánya (RMNy 1400) is áldozatul esett, Komáromi centuriáiból, a Praxis pietatisből több csonka, meghatározatlan példány, nem tudni, milyen kötésben s milyen jegyzetekkel.
314. A Csikesz által szervezett országos református kiállítás törekvéseihez kapcsolódott, de sokkal kevésbé átgondoltan.
315. Könyv és Könyvtár 1953. 257–373., 1954. 239–300.
316. Az igazgatók névsorát közli Varga Zsigmond 1945. a könyvtáros diákokét is a 40, 69, 71 lapon, ahogyan még Lugossy összeállította; a pótlások itt, hely hiányában, elmaradnak.
317. Jóllehet a legfiatalabb professzor 1739-ben Maróthi volt, az ő praefectusai megbízatásáról semmiféle bizonyíték nincsen.
318. A Récsi alapítványával kapcsolatban ld. e kötetben Győri János tanulmányát.
319. 1973–1978 között a Debrecen, Kossuth utcai Egyházközség lelkésze, Király László.

320. Vö. a Kortárs Szenci Molnár számát, továbbá Lenin: Könyvekről könyvtárakról. Bp. 1981.
321. A kollégiumok összevonása nyomán a kerületek összevonása is végbement az ötvenes években, így a tiszáninneni és tiszántúli kerület tiszavidékivé vált, de a megoldhatatlan szervezeti kérdések miatt a korábbi rend ismét érvényesült az ötvenes évek második felében; a Könyvtári Minerva már a Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtáráról tud. Bp. 1965. 680.
322. Lukács László a teológiai fakultást (korábbi bölcsész, jogi és közgazdasági tanulmányok után) Csikesz famulusaként végezte, élményeit, 1944–45-ös tapasztalatait nem volt hajlandó az utókor számára leírni.
323. TtREK Kézirattár R 454 és 600: vö. TtREK 1979.
324. TtREK Kézirattár R 509 több kötetéről van szó, ezeket Varga László még itt használta.
325. A korszakra általában vö. StudAEcll V.
326. Egyidejűleg német nyelvtanár volt a teológiai akadémián.
327. Új katalógizálási rendszerre tértek át 1951-ben, a leltárnaplók bejegyzése szerint; a cédulakatalógus kialakítása is ekkor kezdődött, valamint a Tobolka rendszerű tárgyszókatalógus, az ún. osztályok cédulaanyagát kiemelték, s az éppen nem talált munkák mellé bejegyezték, hogy a „Debreceni csata idején megsemmisült”)
328. Polchiány, raktárhiány és általános rendezetlenség miatt nem is lehetett megállapítani akkoriban, hogy valóban duplum-e egyik másik munka. A kiadványtár, aprónyomtatványok, duplumtár stb. elhelyezése azóta is megoldhatatlan, s a szükségállapotok miatt a már részben rendezett anyagot is újabb átpakolások szórták szét.
329. A katalógusból kiemelt 4° lapokra írták a becsértéket; csonka Vizsolyi Bibliát már Varga Zsigmond is minősített duplumnak, vö. a 313. jegyzetet.
330. Vö. Molnár Pál többször említett tanulmányát, valamint a TtREK Kézirattár R 1352 főntebb idézett részleteit.
331. Vö. TtREK 1979. bevezetőjét.
332. Nekrológja RE 1972. 200–204.
333. Még nem jelent meg összegző tanulmány az együttműködésről, a Gyűjteményi Tanács, valamint a DEK évi jelentései tartalmaznak részleteket, ld. még Régi könyvek és kéziratok, NPI Bp. 1974.
334. Ld. a TtREK Kézirattár R 681 felsorolását az R 72b leltárnapló kötetében, illetve TtREK 1979.
335. A magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak első kötete is ennek jegyében készült, s készül a bejegyzések, antikvák kötete; vö. a példánykimutatást az RMNy és CIH köteteiben, továbbá Kókay György tanulmányait.
336. MKsz 1975. 154–163., 1982. 135–140.
337. A Magyarországi Református Egyház Törvénykönyve, [Bp, 1971]. Csupán az 1967. évi III. tc. 6. részében egyetlen pont (45) foglalkozik a gyűjtemények munkatársaival, másutt ezzel kapcsolatban nem érint teológiai, művelődéstörténeti és tudományos szempontokat, az ott ígért szabályrendelet, amely rendezte volna a gyűjtemények ügyét, azóta sem jelent meg, s erre a későbbi végrehajtási utasítás is csupán mint jövőbeli intézkedésre utal.
338. Megjelent az orvostörténeti és földrajzi katalógus, készül az egyháztörténeti és pedagógiai.
339. MüM Közlöny 1983. vö. Könyvtáros 1981. 320–322.
340. A Könyv Népe elnevezést Izráel nevéként, ti. a Könyvek Könyve értelmében, s a magát Lelki Izráelnek tekintő hazai reformátusság művelődésében nélkülözhetetlen a könyv. A judaizmus korai idejétől természetes, hogy ha akkor még saját könyve s könyvtára nem is lehetett mindenkinek a Törvénytekercsből másoltania kellett (vö. Sulhan^c aruk, yoreh de^c ah 270), s amint R. Escarpit is megfigyelte (Irodalomszociológiai, Bp. 1973.), a sémi nyelvek egyik jellemzője, hogy nem az írás anyagából ered a könyv megnevezése, hanem elvont fogalom, a kialakult használat miatt; olvasásnak, könyvnek, könyvtárnak így valóban bibliai távlataihoz kellett ragaszkodnia a kollégiumi diákságnak és az intézmény fenntartóinak.

A KOLLÉGIUM LEVÉLTÁRA

A református egyházi iratok összefüggő gyűjtése, rendezése és levéltárrá formálódása – sajátos egyházi jelleget hordozva – egybeesett a magyarországi állami levéltárak létrejöttével. A levéltárügyet irányító törvényes rendelkezések befolyásolták ugyan az egyházi levéltárak alakulását, de függetlenségüket nem érintették. Magyarországon az 1723. évi (XIV. tc.) országos törvény alapján az egyházi levéltárak önálló szerveződése – közjogi fontosságukra tekintettel – a megyei és a családi levéltárak létesítésével hozzávetőleg egyidejű.¹

A kollégiumi levéltár működéséről már 1750-ból van adatunk.² A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár adminisztrációja pedig 1769-ben készült.³ Viszont egy évszázad kellett még ahhoz, hogy a református egyházi levéltárak munkája tudományos szinten megkezdődjék. E jelentős fordulatnak úttörője id. Révész Imre levéltárnok, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, aki *A levéltárnak megóvásáról és rendezéséről, főtekintettel a magyar protestáns egyházi levéltárakra*⁴ címen kiadta az első magyarországi levéltártani kézikönyvet,⁵ amely tudós meggyőzéssel felhívta a figyelmet a magyar levéltárügy fontosságára.⁶ E tanulmány képezte az alapját az egyházkerületi és kollégiumi levéltár fejlődésének. Kezdeményezését hetven év múlva Szabó István folytatta – a Református Egyetemes Konvent által kibocsátott *Levéltári Szabályzathoz* készített – tudományos szempontokra ügyelő *Levéltári Útmutató*-val.⁷ Sajnos, gyakorlati hatása elhúzódott, de a II. világháború után az egyházi levéltárak újraszerveződése idején a szakmai irányítás központosításáig hasznos kézikönyvvé vált.

Az egységes magyar levéltárhálózat 1947. és 1950. évi országos törvényes rendelkezések alapján szerveződött. Az egyházi levéltárak, mint nemzeti értékű magánlevéltárak az 1969. évi 27. sz. törvényerejű rendelettel váltak szaklevéltárrakká. A kollégiumi levéltár az egyházkerületi levéltárral 1951-ben egyesült, s mint a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár II. szekciója működik.

A kollégiumi levéltár felépítése, rendszere szorosan összefügg a Kollégium vezető, irányító, igazgatási, oktatási és gazdasági szerveinek, testületeinek, hivatalainak, intézményeinek, tisztviselőinek, különböző egyesületeinek, köreinek irattermelésével. A Kollégium különböző szintű iratképző személyeinek és szerveinek tevékenysége során keletkezett, gyűjtött, őrzött, rendezett iratok együttese képezik a levéltárat.

A reformáció utáni században diákönkormányzat működött. A szellemi irányítást a senatus scholasticus, a fegyelmi intézkedést – fel- és altörvényszék – a sedes iudiciaria, a gazdasági irányítást a curatoratus vezette. A debreceni és váradi iskola egyesülése után – 1657–1792 között – a kollégiummá nőtt iskola szervezete kibővült, irattermelése megszorodott. 1745 után a főfelügyeleti szerv a „curatoratus et professoratus” lett s az ügyintézés a rectori illetve igazgatói, seniori, contrascribai és gazdai hivatal jogkörébe tartozott.

A Kollégium 1792. évi szervezeti átalakítása után a gazdasági irányítást központosították. A diáktisztviselők kezelésében lévő, különböző célokat szolgáló pénztárak (kasszák) egyesített kezelésére létesült a kollégiumi pénztár, felügyeletére a „localis curatoratus”. Ezt követően megalakult a gazdasági ügyek vezető testülete, az „oeconomia sessio”, mely 1831-től gazdasági gyűlés, 1841-től gazdasági választmány, 1878-tól gazdasági tanács, majd 1935-től – a jogfolytonosságot megtartva – intéző tanács néven tevékenykedik. Megszűnt a diákgazda tisztség, helyette a gazdasági ügyvitelt választott tisztviselő: a kollégiumi kurator végezte. A gazdai hivatalból gondnoki hivatal lett. A contrascribai hivatalt pedig 1875-ben felváltotta a háznagyhi hivatal. A peres ügyek intézése az ügyészi hivatalban folyt.

A gazdasági ügyek elválasztása után a „professoratus” jogkörében az oktatásügy maradt, a rector professzor elnöklete alatt mint „közös tanárkar” ülésezett. A Kollégium egységes oktatási szervezetéből az 1792. évi iskolai törvény alapján a gimnázium és elemi oktatás fokozatosan kivált, külön igazgatói hivatallal és ügykezeléssel. A teológiai, jogi és bölcséleti oktatás a XVIII. században közös akadémiai keretben folyt. Elsőként 1800-ban jogi tanszéket alapítottak, külön dékáni hivatal 1893-ban alakult, s önálló ügykezelése ezután kezdődött. A másik két kar szétválasztása elhúzódott; a bölcséleti kar dékáni hivatala csak 1908-ban kezdte meg munkáját. Az egyetemmé alakulás után a teológiai oktatás 1914–1950 között egyetemi keretben folyt. Ezalatt a református lelkész- és tanárképzés előmozdítására a Kollégiumban Lelkészképző Intézet és Tanárképző Intézet működött, külön hivatallal és ügykezeléssel. A teológiai oktatás – egyetemi fakultás jellegét megtartva – a Kollégiumban folytatódik.

A gazdasági, oktatási és fegyelmi felügyelet gyakorlására alakult 1858-ban a Főiskolai Felügyelő Bizottmány, mely 1876-tól Igazgató Tanács, 1950-től Külön Igazgató Tanács néven intézkedik.

A Kollégium diákjainak a reformáció óta a bentlakás és étkezési lehetőség biztosított volt, de internátus és tápintézet külön ügykezeléssel és irattermeléssel csak a XIX. században jött létre. 1912-ben épült az akadémiai internátus, s megalakult az „internátusi és tápintézeti bizottság” a Gazdasági Tanács felügyelete alatt.

A Kollégium gazdasági, oktatási és fegyelmi szervezetén belül a tanárok, diákok, tisztviselők hivatali teendői folytán sok irategyüttes képződött, mely vagy az egyes hivatal irataiba, vagy külön gyűjteménybe került. Önálló irattermelése volt a tanárok és diákok egyesületeinek. A Kollégium épületében elhelyezett tudományos gyűjtemények: a Nagykönyvtár, Levéltár és Múzeum az egyházkerület elnökségének felügyelete és irányítása alatt szintén önálló iratképző szervek. A Levéltár rendszeréről és anyagáról fondjegyzék⁸ és ismertető⁹ készült.

A következő rövid áttekintés bemutatja a Levéltár fejlődését, vázlatos összefoglalót ad a rendezési módszerekről, felhívja a figyelmet a levéltári anyag forrásértékére, a tudományos kutató és feldolgozó munka lehetőségeire.

I. A LEVÉLTÁR TÖRTÉNETE

1. A levéltár kialakulása

A Debreceni Református Kollégium levéltári anyagát a reformáció utáni időben az államjogi, felekezeti, valamint Debrecen városhoz fűződő kapcsolatokról szóló okmányok és a Kollégium anyagi javainak igazolására szolgáló birtokjogi és adományozási oklevelek alkották. A városi iskolától a XVI. század első felében történt elszakadás után a Kollégium külső-belső rendjét, a tanulók fegyelmezését és tanulmányi előmenetelét előíró iskolai törvényeket, utasításokat, szabályzatokat, a korabeli diáknévsorokkal együtt szintén összegyűjtötték. Sajnos, a reformáció idején kialakult iskolai élet első forrásai az 1564. évi tűzvészben, majd az 1704–1706 között zajló háborús időszakban nagyrészt megsemmisültek. Balogh Ferenc szerint a XVII. századból csupán 43 okirat maradt fenn. Ez a szám a rendezetlen iratsomókból előkerült okmányokkal szaporodott.

A viszontagságos, háborús időket követően a Kollégium iratainak számbavétele Rákóczi Ferenc szabadságharcának bukása után, a szatmárnémeti békekötést követően a könyvtár rendezésével egyidejűleg történhetett meg. Az 1712. évi Acta sedis scholasticae iudicaria-ban lévő bejegyzés a kollégiumi javak számbavételekor említi a Kollégiumra vonatkozó 1609. évvel kezdődő donációs levelek, alapítványi levelek és a sedes jegyzőkönyvei voltak.¹⁰ Az 1726. évi átadási jegyzéken a „leveles láda” tartalmának felsorolásából kiderül, hogy az iratokkal együtt tartották a pénzügyjteményt is.¹¹ 1727. április 28-án a leveles láda átadásakor 14 antik pénzt tartottak nyilván. 1730 áprilisában Szeremlei József által készített katalógus és 1733-ban Szőnyi Mihály átvételi igazolása részletes tájékoztatást ad az okmányokról. A pénzügyjtemény mellett a leveles ládában vannak a szabadságlevelek, a különböző iskolai, törvényszéki, iskolatanácsai jegyzőkönyvek, donációs és alapítványi okmányok, valamint egyéb régiségek.¹²

A XVII. századi és a XVIII. század eleji romlások után 1747-ben a főiskola okmányairól készült jegyzék alapján állította össze 1750. június 8-án Hatvani István professzor a főiskolai iratok katalógusát, mellyel („in tabulario Collegii”) a „Kollégium levéltárában” elkezdődött a tulajdonképpeni levéltári munka.¹³ A jegyzék legértékesebb darabja az említett XVII. század előtti 43 oklevélen kívül a főiskola 1657. évi törvénykönyve Komáromi Csipkés György saját kezű írásával.¹⁴

1752. szeptember 10-én tartott gyűlésükön a Kollégium tanárai célul tűzték ki, hogy a háborús időkben elveszett iratokat felkutassák. Megkeresték ebben az ügyben a városi tanácsot és az esetlegesen odakerült iratok visszaadását kérték. 1759-ben az egyházkerületi közgyűlés felismerve az iratok megőrzésének jelentőségét, a levéltár felügyeletét a könyvtárral együtt professzori ellenőrzés alá helyezte.¹⁵ A tanárkar 1760. szeptember 17-i döntése előírta a tanárok felügyeleti kötelességét.¹⁶

A könyvtár és levéltár felügyeletével Sinai Miklós professzort bízták meg, aki fontos kötelezettségének ismerte fel a levéltári anyagnak a könyvtári anyagtól való elválasztását és addig diáktsztviselek által őrzött iratok számbavételét. A levéltártörténetírók ezért számítják Sinai Miklóst, mint a tanárkar megbízottját a Kollégium

első levéltárnokának. Munkáját a tanári állásától való megfosztásáig végezte, s tisztségéről nem is mondott le. Hatvani István és Sinai Miklós úttörő levéltári munkája nyomán a XVIII. század második felében már következetesen folyik a rendszeres levéltárgondozás. Az egyházkerületi közgyűlés 1759. január 17-én a szatmári iskola-könyvtár katalógusának levéltárba helyezését elrendelő határozata a „levéltár” létére utal,¹⁷ s 1764-ben „levéltári láda” készíttetéséről gondoskodik. Ezzel egyidejűleg a „leveles láda” elnevezést végleg felváltja a levéltár: „tabularium” meghatározás.

Sinai Miklós munkássága 1760 után az egyházkerületi levéltár rendszerezésére is hatással volt. Gondos levéltári felügyeletével és iratgyűjtő szenvedélyével vett részt az egyházkerületi levéltári anyag számbevételében. A megkezdett levéltárfejlesztő munka kiterjedt az oklevélmásolásra, iratgyűjtésre s regisztrálásra egyaránt. 1760. június 5-én az egyházkerületi közgyűlés úgy határozott, hogy a pesti Commissio aktáit a Kollégium professzorainak irányításával a diákokkal lemásoltatja. 1764-re elkészült a munka, két kötetben, 4400 oldalnyi terjedelemben, Hatvani István keze írásával hitelesítve. A rendszeres oklevélgyűjtés kiterjedt az egyházközsegeknél levő iratanyagra is. 1769 augusztusában felszólította az egyházkerületi közgyűlés¹⁸ az espereseket, hogy hivatalos ügykezelésük során keletkezett iratokról hiteles másolatot készíttessenek, és helyezték levéltárba.

Sinai Miklós gyűjtő, másolató, történetírói munkásságán túl folyamatossá tette az iratok rendszerezését és levéltári kimutatások készítését. 1774 januárjában az egyházkerület a notárius mellé regisztratort állított, aki a jegyzőkönyveket, okmányokat, leveleket kötele volt leltározni és rendben tartani.¹⁹ A Kollégium alapítványainak első jegyzéke szintén e rendszerező munka eredménye, amely 1784-re készült el 85 lapnyi terjedelemben: *Relatio de fundationibus Collegii Debreceniensis et Documenta* címen, számba véve 135 oklevelet. Ezt követte 1772–1797 közötti időről a kollégiumi iratok és kollégiumi könyvtár közös jegyzékének elkészítése.²⁰

2. A szervezett levéltári munka kiszélesedése (1792–1914)

A Kollégium 1792. évi szervezeti átalakítása után – a felügyeletileg egyházkerületi joghatóság alá került – kollégiumi levéltárat a superintendens által kiküldött politikai és ökonomiai adminisztrációt vizsgáló bizottság ellenőrizte. 1792. április 23-án a bizottság az egyházkerületi elnökség utasításait követve a fundacionális okmányokat konskribálta, regisztrálta, de más, Kollégiumot érintő levelek és egyéb rendbeli írárok leltárának elkészítésére nem került sor. Az egységes levéltárszervező munkát két tényező hátráltatta. Egyrészt, hogy a rendszerező munkában Sinai Miklós professzor már nem vett részt az őt ért támadások miatt, másrészt a Kollégium diákkormányzatának tisztségviselői a hatáskörükben képzett iratokat 1792-ben még hivatalukban tartották. A senior gondozta mint levéltári anyagot a Kollégium legfontosabb dokumentumait: a sedes scholastica jegyzőkönyveit, az alapítványi és egyéb fundacionális leveleket és a hozzátartozó okmányokat, seniori naplókat, számadási iratokat, könyveket. A többi diáktisztségviselő által őrzött iratok még évtizedekig nem voltak besorolva a központi anyagba, mert nem képviseltek jogi

értéket. Ilyenek voltak pl. a familiárisok inspektoránál levő szolgálóiokról vezetett katalógusok és diáriumok.²¹

Néhány példa a századforduló után a levéltári anyag gyarapodására :

1794-ben a szolgálói inspektoránál még csak a Catalogus Maior és a Catalogus Minor volt, de a megőrzésre kerülő naplók száma 1813-ra 11 kötetre növekedett; 1816-ban már 11 temetési könyvet is az inspektoroknak kellett őriznie 9 régi és 4 új diárium mellett. 1822–23-ban Szikszai Benjámint szolgálói-felügyelő 13 diáriumot, 12 régi és 9 új temetési könyvet őrzött hivatalában. Más jellegű iratokkal is bővült a levéltári anyag. 1808-ban hozott egyházkerületi határozat értelmében a tanári beköszöntő beszédeket is megőrizték. Az akadémiai promóciók, rektoriák ügyében hozott egyházmegyei vélemények 1810-től szintén levéltárba kerültek. 1811-ben a sárospataki főiskola tanítási rendjéről készült okirat, egyházkerületi döntés alapján a különböző deputációk munkájáról való feljegyzések, a lelkészek igehirdetési és imádságai, tudományos kéziratok, külföldön tanulók engedélyei, róluk szóló jelentések, diákok feljegyzései gazdagították a megőrzésre kerülő iratanyagot.²²

A XVIII. században a kollégiumi iratok egységes és szervezett gondozására a „tabulárium” kicsinek bizonyult. Ennek a munkának 1794-től Budai Ézsaiás professzor lett az irányítója. Vezetése mellett nemcsak folytatódott a levéltári anyag gyűjtése, de 1813-tól mint egyházkerületi főjegyző szorgalmazta az újjáépült Kollégiumban külön-külön szoba kialakítását az egyházkerületi és kollégiumi levéltári anyag részére. 1822–23-ban az „archívum szobák” használatba vételével a „levéltár” nemcsak az iratok összességét, de a levéltári szobát, illetve raktárt is jelentette.²³

Budai Ézsaiás mint püspök biztosította a levéltár fejlődését a négy különálló – kerületi, konventi, nagykönyvtári és kollégiumi – levéltár anyagának véglegesen a Kollégiumban történő elhelyezésével. 1822 augusztusában elrendelte a közgyűlés a főiskolai levéltár számbavételét, és a munka elvégzésével egy küldöttséget bízott meg. A „Debreceni Ref. Kollégiumnak egy bepecsételt ládában lévő litterale instrumentumának rendbe szedésére kiküldött deputáció által készített elenchus” feliratú jegyzéket – az egyházkerületi elnökség javaslatára – 1823. áprilisában a közgyűlés mint a *Főiskolai levéltárról szóló jelentés*-t jóváhagyta.²⁴ Egyidejűleg – a tanárkar javaslata alapján – állandósította a főiskolai levéltárnokságot.

A kollégiumi levéltár önálló, egyházkerületi főhatóság által törvényesített levéltárnok vezetése alatti működését 1823-tól számítjuk. Így lett az egyházkerület által megbízott első – a történeti folyamatban azonban Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás után – a kollégiumi levéltár negyedik levéltárnoka 1823 áprilisától Kerekes Ferenc, aki tisztségét 1850. július 29-én történt haláláig hűséggel és hozzáértéssel viselte.

Kerekes Ferenc levéltárnok – iratjegyzék alapján – 33 fasciculusra bontva vette át a kollégiumi levéltári anyagot. E jegyzékben még nem szerepelnek a kollégiumi tisztviselők által vezetett könyvek, feljegyzések, de azok levéltári elhelyezése megkezdődött. Levéltárnoksága alatt rendszerezte az okleveleket, iratokat, nyomtatott könyveket.²⁵ Az iratok közé besorolta az egyházkerület által 1828-ban megvásárolt Sinai Miklós-féle kéziratanyagot; 1835-ben gyarapítani szerette volna a

levéltári anyagot a Kazinczy Ferenc iratainak megvásárlásával, de ebben a tanárkar nem támogatta. Így azoknak csak egy része, Sárvári Jakab ajándékozása révén 1847. február 10-i közgyűlési határozattal került a Kollégium tulajdonába. Tervei közt szerepelt a Nagykönyvtárban levő levéltári anyag könyvektől való elválasztása és a levéltár gyűjtőkörének meghatározása. Célkitűzését az egyházkerület támogatta. Az 1840. március 4-i jegyzőkönyv őrzi a közgyűlés határozatát, melyben a kollégium könyvtárában levő, egyházkerületet érintő fejedelmi okleveleket a levéltárnak átadni rendeli.

Kerekes Ferenc gondosan kezelte a Kollégium alapítványi okleveleit és iratait. Szolgálatára kerültek levéltárba a Récsei János-féle végrendelet, az Andaházy-Szilágyi-, Szarka-Sulyok-alapítvány és a Teleki-féle hagyatékek, Keresztesi-Deák János és Buttler János végrendeletei stb. iratok. Az egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvben nyilvántartott alapítványi jegyzéket összehasonlította a levéltárban levő kimutatásokkal. 1841-ig rendezte, gondozta és gyarapította a pénzgyűjteményt, gyakorlattá tette a használaton kívüli pecsétnyomók levéltári elhelyezését. Szorgalmazta a levéltári raktárak bővítését és korszerűsítését is. 1842 augusztusában erre megbízást és anyagi fedezetet eszközölt ki az egyházkerületi közgyűléstől.²⁶

Értékes és sokrétű munkássága idején került sor 1835-ben a kollégiumi skribaintézmény jóváhagyására. Az 1836. évi iskolai törvény rendelkezik jutalmazásukról: legációba menetkor 5-tel előbb választhatnak. Így jutott megfelelő számú írnok az egyházkerületi és kollégiumi levéltárnok mellé. Levéltári kutatása alapján írta meg – kéziratban meglévő – művét: *Jegyzések a Kollégium adminisztrációjáról* címen.²⁷

Halála után a tanárkar javaslatára 1850. szeptember 1-i hatállyal – gyűléstilalom miatt – Szoboszlai Pap István püspök Buzás Pál jogi professzort nevezte ki levéltárnoknak. A főiskolai levéltár első rendszeres katalógusa 44 éves levéltárnoksága alatt készült. Mint jogi professzor, a levéltár rendjére ügyelt, felügyeletet gyakorolt, de a munka rendszeres és folyamatos vitele érdekében Menyhárt János személyében helyettesről gondoskodott. A levéltár kutatásra alkalmas állapotát igyekezett biztosítani, a levéltári források kevésbé érdekelték. Lelkiismeretes és gondos szervezője volt a feldolgozó, katalogizáló munkának. Ő is, mint elődje, sokat fáradt az iratok levéltárba kerüléséért. Professzoroknál, diáktisztviselőknél levő iratok levéltári elhelyezését szorgalmazta. Ha szükség volt rá, mint Zákány József esetében, egyházkerületi felszólítást is kieszközölt. Javasolta, hogy a seniorok által kezelt anyakönyvek az egyházközség kezelésébe kerüljenek, melyről 1875. december 30-án a püspök intézkedett. Levéltárnoki működéséhez fűződik a debreceni bírói államvizsgái bizottság iratainak 1867. november 16-án törtető átvétele. A gondosan kezelt alapítványi iratokról – elődei gyakorlatát folytatva – ő készítette a jelentéseket a közgyűlésnek. A pénztárnok és a gazdasági tanács jegyzőjének segítségével 1882-ben új alapítványi leltárt állított össze. Felügyelete kiterjedt a levéltár biztonságára, tűzvédelmére. A tanárkarhoz felterjesztett beadványában kifogásolta Simonffy Imre kollégiumi gondnok gázbevezetési munkáját a levéltárral szomszédos szobába, s annak veszélyére felhívta a tanári kar és a kerület figyelmét. Kritikus korban vigyázott a történeti kútfők fennmaradására. Amikor az 1848–49.

évi szabadságharc után felsőbb hatósági felszólítást kapott a szabadságharc ügyére vonatkozó iratok megsemmisítésére, 1851. január 4-én jelentette az Akadémia tanárcarának és az egyházkerületnek, hogy a kormányrendelet szerint megsemmisítendő iratok a levéltárban nincsenek. Így maradt meg 1848–49-ből több adat.

- Szolgálata alatt a levéltári munka ügyvitelében két jelentős gyakorlat született. 1870-ig a levéltárügyeket bizottság készítette elő egyházkerületi közgyűlési tárgyalásra, 1870-ben közgyűlési határozat született, mely szerint levéltárügyben történő minden előterjesztés a levéltárnok kötelessége.²⁸ – A másik rendelkezés 1880-ban a levéltári skribák szolgálatát tette folyamatossá az egyházkerületi és kollégiumi levéltárban, bár maga Búzás Pál sem tartotta véglegesen jó megoldásnak. Id. Révész Imre sem volt elégedett a hozzá beosztott 3 levéltári skriba munkájával, s 1882-ben helyettük az egyházkerületi levéltárban napidíjas segéderőt alkalmazott. A levéltári „scriba-intézmény” azonban ennek ellenére – napidíjasok foglalkoztatása mellett – a XX. században is tovább élt.²⁹

Búzás Pál levéltárnoki tisztéről 1894. október 1-én lemondott, és az egyházkerületi közgyűlés közfelkiáltással Balogh Ferenc egyháztörténész professzort választotta meg utódjául. Balogh Ferencnek nemcsak a pontos őrzésre és a levéltári anyag gyűjtésére volt gondja, hanem hozzáértéssel kezdett hozzá az iratanyag feldolgozásához is. A Református Egyetemes Konvent Tanügyi Bizottságának 1898. márciusi gyűlésén elkészített terve szerint a Tiszántúli Református Egyházkerületi Közgyűlés 1899 novemberében hozott határozatával megbízást kapott *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben* című munka megírására. A feladat meghaladta erejét. Levéltári diákírnokokat sem foglalkoztathatott, mert az egyházkerület a kollégiumi skribák létszámát lecsökkentette, s 1901-ben a levéltárban csak egy skriba dolgozhatott. Sok más teendője mellett a konventi kérdéscsoportok közül az első tízet tudta kidolgozni. Hiányosan összeállította a XI. pontot is; a XII–XV. fejezetek megírása betegsége, majd 1913. október 13-án bekövetkezett halála miatt elmaradt. Tanulmánya így is gazdag és sokrétű a Kollégium történetét kutatók számára. Nagy Sándor ezt írta: „E munka számos vonatkozásban kimerítő útmutatóul hasznosan alkalmazható, azonban létrejövetelének körülményességénél fogva sem rendszeresnek, sem tudományosan módszeresnek nem tekinthető.” – S. Szabó József 1915-ben újra sajtó alá rendezte; a függelékben értékeli Balogh Ferenc életművét s munkáiról részletes tájékoztatót ad. Sokoldalú irodalmi munkásságából levéltári vonatkozású a *Debreceni Református Főiskola alapítványi törzskönyve 1559–1911-ig*, melyben a Sinai Miklós által kezdett számbavételt új adatokkal pótolva rendszerezte, az elévült és az új alapítványokkal kiegészítette. Az ő révén került levéltári elhelyezésre Bakóczi János által készített főiskolai tanárok adatait, főiskolai növendékek névsorát és kollégiumi seniorok névjegyzékét tartalmazó adatgyűjtemény. Megírta levéltárnok-elődje, Búzás Pál életrajza mellett Bakóczi János életrajzát is.³⁰ S. Szabó József így ír róla: „Mint levéltárnok is egész haláláig az őt jellemző nemes lelkességgel és kötelességérzettel működött s gyűjtötte egyebek között a Kollégium történetéhez az adatokat.”³¹

Az egyházkerület 1909-ben Balogh Ferenc levéltárnok mellett Barcsa Jánost bízta meg a kollégiumi levéltár rendezésével. Az egyházkerület elé terjesztett javaslatában szerepel a Kollégiumban levő levéltárnak egységes levéltárrá fejleszté-

se. Első lépésként 1910-ben úgy rendelkezett az egyházkerület, hogy a kerületi, főiskolai és nagykönyvtári levéltár és kéziratgyűjtemény köz- és művelődéstörténelmet érdeklő anyagáról részletes jegyzék készíttessék. A feldolgozás irányelveihez felhasználták Balogh Ferenc 1888. évi véleményes javaslatát és Sz. Kun Bélának a levéltár állapotáról és rendezési feladatairól készített előterjesztését.

A Kollégiumban elhelyezett levéltárak egységesítésének képviselője volt Ferenci Gyula könyvtárigazgató is, aki 1911. március 5-én a Főiskolai Igazgató Tanácshoz nyújtotta be javaslatát. Az egyházkerület ezt még abban az évben megtárgyalta, de megvalósítását az egyetem megszervezése utáni időre halasztotta.³²

3. Az egyházkerületi és kollégiumi levéltár egyesítésére törő kezdeményezések (1914–1951)

A kollégiumi levéltár sorsa 1914 után összefonódott az egyetemmel alakulás folyamatával. A Kollégium legfelsőbb vezető testülete átalakult; az Igazgató Tanács mellett 1914–1932 között Felsőoktatási Tanács működött³³ az egyetemi oktatás református szellemének biztosítására. Majd létrejött a kollégiumi intézmények képviselői szerve, az Intézőtanács. A levéltár ügyeivel is e szervezet keretében foglalkoztak. Lencz Géza professzor rövid levéltárnoksága alatt képviseli a történeti anyag egyesítésének gondolatát, szorgalmazza a közgyűlés által kijelölt bizottság összehívását. 1915 novemberében kedvező határozat született ez ügyben, azonban az I. világháborús események, gazdasági nehézségek és Lencz Géza kollégiumi igazgatóvá választása – ennek következtében a levéltárnoki tiszterrel való lemondása – miatt a megvalósítás elodázódott, s végül elmaradt.³⁴

Lencz Géza után Rugonfalvi Kiss István 1916. október 1-től kezeli a levéltárat 1921-ben történő lemondásáig. Utódja, ifj. Kiss Ferenc egy évig viseli a tiszteket. Működésük alatt jelentős változás nem történt a levéltár ügyében.³⁵

Csikesz Sándor professzort – aki ideiglenes megbízással 1923. szeptember 22-től irányította a levéltári munkát –, 1925. november 14-én az egyházkerületi közgyűlés véglegesítette levéltárnoki tiszteben. A levéltár rendezésére vonatkozó javaslatát 1927 októberében a közgyűlés megtárgyalta, rendezési tervét jóváhagyta, mely szerint a levéltári anyag „az egyes kategóriák szerint elkülönítendő, azután a könyvek bekötendő, ezek után jöhet a katalóguskészítés. A költségek részben a folyó 1926–27., részben a következő évi költségvetésben találnak fedezetet.” Csikesz Sándor levéltárnoki munkájának sikerét előmozdította, hogy Baltazár Dezső püspök indítványára az egyházkerületi közgyűlés az egyházkerületi és kollégiumi levéltárnokot a lelkészképző intézet és a könyvtárigazgatóval együtt tagjai sorába iktatta. E törvényes rendelkezés az 1967. évi egyházi törvényig volt érvényben, amikor a gyűjteményi főigazgató lett az egyházkerületi közgyűlés tagja, mint a kerületi gyűjtemények közös képviselője. Az egyházkerületi közgyűlés elé terjesztett 1928. évi levéltári jelentés tükrözi a lendületes előrehaladást.³⁶ A kapott összegből átrendezték a levéltári raktárakat s 3 év alatt elkészült a kollégiumi levéltár első nyomtatott katalógusa. – 1931-ben a Kollégium súlyos anyagi helyzetbe került, s az egyházkerület a levéltárrendezésre biztosított anyagi fedezetet kénytelen volt megvonni. Csikesz Sándor azonban kitartóan folytatta a levéltári

munkát. A skribai tisztelet az ősi díjazás visszaállításával átszervezte. 1932. április 30-án a püspökhöz fordult segítségért, s kérte, hogy az I. világháború előtti jutalmazási rendet felújítva, minden tanévben két írnokot alkalmazhasson, „kiknek díjazása hús legénnyel előbb választásból álljon” legáció alkalmával, s ehhez jöjjön a kollégiumi internátusi és konviktsi kedvezmény. A püspök és az egyházkerületi közgyűlés a kollégiumi igazgatótanács támogatásával 1932-től a skribák e jutalmazási rendszerét állandósította.

A skribai tisztelet pályázat útján töltötték be. A levéltári skribák kötelessége szorgalmi időben heti 12 óra, szünetben heti 3 óra másolási, katalogizálási stb. munka végzése. Pályázhattak azok a hittanhallgatók, akiknek „serény, mégis szép kézírásuk van s a latin nyelvben jártasok, gépírás és gyorsírás tudása előnyös.” A kinevezésre kiszemelték kötelesek voltak felvételi próbán megjelenni, s latinról magyarra, illetve magyarról latinra fordítani, és alkalmaztatásuk esetén fogadalmat tenni: „Hütlenné kezelés, vagy súlyosabb fokú hanyagság esetén a megbízás azonnal megszűnik, egyébként a következő iskolai évre megújítható.”

A levéltári skribák előnyös helyzete a hittanhallgatókat, sőt más fakultás hallgatóit is jelentkezésre buzdította (1931–32. tanévben 16, 1932–33-ban 6). Munkájuk eredménye 1931–32-ben 375 munkaórán az 1824–1914 közötti időről a seriesekből, diáknévkönyvekből diákokról készített cédulák.³⁷

Csikesz Sándort 1940. február 18-án bekövetkezett korai halála megakadályozta a kollégiumi levéltár teljes rendjének kialakításában, de levéltárszeretetét, felelősségét mutatja az általa készített kollégiumi levéltár katalógusa³⁸ még akkor is, ha „a levéltári rendszer nyomtatásban fennmaradt mutatója nem nevezhető a legjobbnak, követendő példának”.

Utódjának, Nagy Sándor vallásának levéltári szolgálatában három periódust különböztethetünk meg. Az első időszak 1940-ben kezdődött, amikor célul tűzte ki a kollégiumi levéltár történetének megírását, mely 1944-ben meg is jelent az Egyháztörténet hasábjain. Az Egyetemes Konvent által 1942-ben kiadott *Levéltári Útmutató* alapján végezte a levéltár rendezését, alkalmazkodva a közgyűlés által megalkotott helyi ügyrendi és levéltári kezelési szabályzathoz. Rendezői terve volt: 1. levéltári anyagban – még átcsoportosítás árán is – a tárgyi és időrendi összetartozást biztosítani; 2. az egyházkerületi és nagykönyvtári levéltárban levő kollégiumi iratokat eredeti helyükre a kollégiumi levéltárba visszahelyezni; 3. a rendezett anyagról kötetek és csomók szerint bő kivonatú jegyzéket készíteni; 4. az általános és művelődéstörténeti, vagy azon belül legalább az iskolatörténeti anyagot forrásként publikálni. – Elgondolásában a tárgyi és időrendi csoportosítást illetően Csikesz Sándor elvét kívánta érvényesíteni, mellyel az eredeti rendet megbontva, az iratokat az iratképző intézménytől vagy személytől elválasztotta. A Kollégiumot illető levéltári anyag kollégiumi levéltárban való elhelyezését nem sikerült végrehajtania. A raktári ún. csomó-jegyzékei nem váltak biztonságos eligazítónak a levéltári rendezésben. A tanárkari és törvényszéki jegyzőkönyvekhez elkészítette az időrendi és tartalmi eligazítókat, szómagyarázata a Kollégium történetének kutatásához haszonnal forgatható. Sajnos, forráspublikációra nem került sor.³⁹

Nagy Sándor levéltárosi munkájának második periódusa 1946–1950-ig tartott. A II. világháború alatt kórháznak kisajátított levéltári helyiségekből kihordott és

széthullott anyag rendezésére 1946. május 1-től kapott megbízást. A munka menetéről még ez évben jelentést tesz Révész Imre püspöknek, aki külön segílyt utal ki segéderő alkalmazására. Nagy Sándor a rendező munkáról így emlékezik: „A régi rendszernek nyoma sem volt, csak halomba rakott könyvek, szétszakadt s egymástól elkeveredett füzetek, összezilált levelek mutattak vigasztalan képet a levéltárról. A felszabadulás után visszaállított rend itt is csak időleges és felületes volt. Nagy vonalaiban a régi rendszert követte, amely nem volt fenntartható.”⁴⁰

A munka meggyorsítására 1950-ben még újabb segéderő alkalmazása vált szükségessé, hogy az állami törvényes rendelkezéseknek a levéltár eleget tudjon tenni.

A levéltár anyagának háború utáni számbavétele nyilvánvalóvá tette, hogy a romlás és pusztulás mértéke nem nagyfokú, de a rendezés türelmes munkát igényel. Az 1950. október 4-én készült levéltári jelentés tartalmazza a levéltári anyag helyreállításának menetét és a levéltári csoportokban észlelt hiányok felmérését. A tanügyi iratok néhány kötete hiányzott, a pénztári számadási iratok és a gazdasági, háznagyi iratok csekély romlása mellett jelentős pusztulás az alapítványi iratokban mutatkozott.

Levéltári munkájának harmadik periódusában került sor az egyházkerületi és kollégiumi levéltár egyesítésére. Az 1950. évi törvényes rendelkezés elősegítette, hogy az 1888. óta húzódó, 1911-től éveken keresztül ismételten tárgyalt, 1936-ban egyházkerületi közgyűlés határozatával támogatott törekvés megvalósuljon. Az 1951. október 19-én tartott egyházkerületi tanácsi, majd 1951. december 13-i egyházkerületi közgyűlési határozat 1952. január 1-el kimondta a két levéltár egyesítését – Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár néven.

4. *Az egyesített levéltár, mint „gyűjtő levéltár” (1952–1969)*

Az egyesítés után évenként készített levéltári jelentésekből kiderül, hogy a szétomlott levéltári rend teljes helyreállítása hosszadalmas. A munka irányítója 1957-ig Nagy Sándor volt. Ő készítette el az egyesített „gyűjtő levéltár” szabályzatát. A két levéltár ügyvitele kerületi és kollégiumi szekcióban, de egy levéltárvezető igazgatása alatt folyt. Az 1951-ben készült szervezeti szabályzat szerint a levéltár felettes hatósága az egyházkerületi közgyűlés, az egyházkerületi tanács, az egyházkerületi elnökség, közvetve a kollégiumi igazgatótanács, melynek a levéltár vezetője tanácskozó tagja, és az intéző tanács, melynek rendes tagja volt. A levéltári szabályzat első része a levéltár rendeltetésére, felügyeleti hatóságára, anyagára és felszerelésére vonatkozik, második része felettes hatóságának, tisztviselőinek jogkörét és kötelességét taglalja. Nagy Sándor 1953-ban készített jelentése szerint a levéltár hét helyiségből – öt levéltári raktárból, egy iroda és egy kutatószobából – állt. Jelentésében beszámolt a helyreállítás folyamatáról, a védett iratok tűzmentes szekrénybe való helyezéséről és a levéltári dolgozók megnövekedett számáról.

A levéltár dolgozói évente több alkalommal szakértekezletet tartottak, melyekről jegyzőkönyvet vezettek. Megbeszélték a munka menetét, a rendezési gondokat, az anyagi nehézségeket, a dolgozók munkaköri beosztását és egyéb levéltárra vonatkozó ügyeket.

A levéltár felügyeletére az egyházkerületi közgyűlés külön bizottságot jelölt ki : az egyházkerület, a levéltár és a Magyarországi Református Egyház közötti összekötő és tanácsadó szerepre. Az így létrehozott Levéltári Felügyelő Bizottság 1954. január 18-án tartott ülésén jelen volt Esze Tamás konventi levéltári előadó, aki „nemzeti történelmünk szempontjából” értékelte a levéltári munka jelentőségét, tájékoztatta az ülést a Magyarországi Református Egyház és a Levéltárak Országos Központja között létrejött megállapodásról, a levéltári dolgozók rendezési feladatairól, a kutatási és tudományos munka fontosságáról. A bizottság javaslatot terjesztett az egyházkerületi közgyűlés elé, melyben felhívta a figyelmet a nemzeti, egyháztörténelmi, irodalomtörténeti források felkutatásának, számbavételének, rendezésének és az ezzel járó feladatok végzésének biztosítására. A javaslat szellemében a Tiszavidéki Református Egyházkerület Elnöksége (a Tiszántúli és Tiszáninneni Egyházkerület 1953–1957 között egyesült egyházkerület volt) 1954. május 16-i hatállyal Esze Tamás konventi levéltári előadót kinevezte a kerület tudományos gyűjteményeinek főigazgatójává. Kötelessége volt „... valamennyi tudományos gyűjtemény központi felügyelete, irányítása, képviselete, a gyűjteményekkel kapcsolatos tudományos kutató munka megszervezése.” Ennek érdekében a dolgozók számát 1955-től 10-re emelték.⁴¹

1957-ben változás állt be a gyűjtemények szakirányításában. Augusztus 30-án a négy egyházkerület elnöksége megállapodott a könyvtári, levéltári és múzeumi munka ellenőrzésének és felügyeletének kérdésében. Közös főigazgatói tiszteet szerveztek; irányítása alá helyezték az összes magyar református egyházi gyűjteményt. A közös főigazgató Esze Tamás lett, aki egyben tiszántúli gyűjteményi főigazgató is volt. Ő ellenőrizte a levéltári rendezői munkát. Megállapítása szerint az egyházkerületi és kollégiumi levéltári anyag egyharmad része rendezetlen. A munkát hátráltatta a levéltári raktárak zsúfoltsága, ezért 10300 darabból álló könyvanyagot kénytelenek voltak átadni a könyvtárnak.⁴²

Nagy Sándor nyugalomba vonulása után 1958. január 16-tól Kiss Sándor mint mb. levéltárkezelő irányította a levéltári munkát 1964. április 7-én bekövetkezett haláláig. 1959 márciusában készült el Péter Zoltán gyűjteményi igazgató összeállításában a Kollégiumban levő gyűjtemények szabályrendelete, mely külön fejezetben határozta meg a levéltárra vonatkozó feladatokat. Ebben az időben nagy gondot okozott az 1959. december 9-i Theológiai Akadémia tanárkari gyűlésének határozata, mellyel két raktárhelyiséget elvettek a levéltártól szemináriumi és professzori szobának. Az országos gyűjteményi főigazgató 1960. február 13-án az Akadémia dékánjához címzett levelében a helyiségek elvételét ellenezte, de tiltakozása eredménytelen maradt. A raktárak elvételével az iratanyagot ismét szétesés fenyegette. Előbb a Kollégium Kistanácstermében, majd a megmaradt helyiségekben padlón tárolták s onnan ideiglenesen a megengedettnél magasabbra emelt polcokra helyezték.⁴³

5. Az egyházi szaklevéltári munka (1970–napjainkig)

Kiss Sándor halála után Farkas Ignác mint mb. igazgató 1969 májusától 1970 októberéig vezette a levéltárat, majd a munka irányítását Módis László gyűjteményi igazgató vette át.⁴⁴ Csohány János 1964. november 16-tól levéltárosként, 1970. február 1-től levéltári csoportvezetőként, Szabó Sándor 1970. január 1-től mint levéltáros, 1971. március 19-től mint csoportvezető dolgozott a levéltárban.

Az 1969. évi 27. sz. törvényerejű rendelet értelmében az egyházi levéltárak szaklevéltárnak minősültek. A Végrehajtási Utasítás megkívánta a levéltári fondjegyzék elkészítését, mely – a Kollégium felújításával járó, a levéltár helyiségeire is kiterjedő központifutás-szerelés és festés éveken át tartó munkálatai közben – Újszászy Kálmán (Esze Tamás utódja) országos gyűjteményi főigazgató felügyelete, Módis László kerületi gyűjteményi igazgató irányítása alatt Csohány János és Szabó Sándor közreműködésével készült el. Módis László 1972. április 14-én bekövetkezett halála után a levéltár mb. vezetője Szabó Sándor volt 1973. július 1-ig.

Időközben Bartha Tibor püspök elnöklete alatt az egyházkerületi tanács – a Művelődési Minisztérium Levéltári Osztályának hozzájárulásával – a levéltár vezetésére igazgatói tisztelet szervezett, és 1973. július 1-i hatállyal Kormos László lelkész, a Nagykunsági Református Egyházmegye levéltárosát bízta meg az igazgatói teendők ellátásával.⁴⁵ A Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya vezetőjének, Varga Jánosnak felkérésére, a levéltári osztály tudományos munkatársának, Veress Miklósnak az egyházi levéltárak országos felügyelőjének és Újszászy Kálmán utódjának, Makkai Lászlónak, az Országos Református Gyűjteményi Tanács elnökének tanácsadása szerint folytatódott a levéltár rendezése. A fondok és állagok kialakításánál, az előző rendezési elv megváltoztatásával négy főszempont érvényesült. Egyrészt a történelem folyamán együtt tartott irategyüttesek önálló fondba sorolása, pl. alapítványi iratok, Kollégium birtokaira vonatkozó iratok. Másrészt az ifjúsági egyesületek iratainak gyűjteményes fondban tartása, mivel néhány ifjúsági egyesület külön fondként szerepelt, mások intézményeik állagaként. Harmadszor a seniori, contrascribai, illetve ennek jogutódja, a Háznagyi Hivatal fondjaiba a diáktisztviselők iratainak besorolása. Tekintettel kellett lenni ui. arra, hogy a diáktisztviselők egy-egy diákhivatalnak voltak alárendelve – pl. az ökonomus, a senior, a dispensator és a praebitor a contrascriba beosztottja volt, tehát nem voltak önálló iratképzők, ezért irataik a beosztásuk szerinti fondba kerültek. Végül az egyes intézményeknek és a Kollégium vezető testületeinek irategyütteseikhez csatlakoztatni kellett jogutódai iratait. A fondjegyzéket 1976-ban adták ki.

Az egyházkerületi és kollégiumi levéltári szekcióban a rendező, feldolgozó és tudományos munka célkitűzése⁴⁶ a következő volt: 1. a levéltári anyag pontos raktári egységeinek kialakítása és számbavétele. Ennek érdekében a fracturban levő iratok kihajtogatása és iratdobozokba helyezése. Ekkor valósult meg id. Révész Imre rendezési javaslata, mely szerint az iratok „mozgatható tartályokba” helyezésével biztosítható rendezésük, nyilvántartásuk és gondozásuk. – 2. Az iratképzők szerint csoportosított fondok, állagok, iratsorozatok raktári egységeinek jelzetekkel ellátása. – 3. A levéltárról olyan ismertető készítés, mely bemutatja az iratképző szervek rövid történetét, az iratok tartalmát, az anyagról raktári egységek szerint tájékoztat, a kutatáshoz szükséges segédleteket felsorolja. A Tiszántúli Református

Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium Levéltárának Ismertetője 1984-ben megjelent. – 4. A tudományos kutatást elősegítő segédletek folyamatos készítése. – 5. A levéltár anyagáról forráspublikációk készítése, amely eddig anyagi fedezet hiányában nem valósulhatott meg. – 6. Levéltári kiállítás szervezése, melyre több alkalommal volt lehetőség. 1974-ben az első önálló kamarakiállítás a levéltár hivatalos alapításának 200. évfordulóján nyílt meg, 1978-ban az egyház és állam közti egyezmény 30. évfordulóján, 1980-ban Bethlen Gábor és a Kollégium címmel készült kiállítás. 1981-ben a levéltárosok kaposvári országos vándorgyűlése keretében – általunk rendezett egyházi levéltári kiállításon – a Kollégium levéltárából is bemutatunk jelentős forrásainkat. 1985-ben Budapesten az első levéltárak által rendezett országos kiállításon szintén szerepelt kollégiumi levéltári anyag. 1986-ban a debreceni postatörténeti kiállításon levéltári anyagról készített fénymásolatok kerültek bemutatásra.⁴⁷

A kollégiumi levéltár iratanyaga folyamatosan növekedett. Pontos mennyiségi felmérése 1970-ben kezdődött. 1973-ban számba vett 13357 iratfolyóméter anyag az intézményektől begyűjtött iratokkal együtt 1986. december 31-én 21660 iratfolyóméter volt.

A levéltári iratok szaporodásával és rendezettségének előrehaladásával nőtt a két szekcióban a kutatók száma és a kutatásra kikért iratok mennyisége. A kollégiumi levéltár iratainak kutatását a XIX. század második felében – felettes egyházi hatóság utasítására – a levéltárnokok végezték. A XX. században vált nyitottabbá a levéltár a kutatás előtt, amikor elkészült az országos *Levéltári Útmutató*, s annak alapján a *Levéltár Ügyrendi és Kezelési Szabályzata*. Eszerint 1942-ben „magánfelek részére szünnapok kivételével minden héten egy délután” állt a kutatók rendelkezésére. 1951-ben az egyházkerületi és kollégiumi levéltár egyesítése után az országos levéltári törvényekhez igazodva készített ügyrendi és szervezeti szabályzatnak megfelelően megkezdődött a rendszeres kutató szolgálat. 1951-től kutató naplók tájékoztatnak a kutatók létszámáról és a kutatási alkalmakról. Eleinte a kutató nevét és a kutatás tárgyát, 1956-tól a kutatott anyag évkörét, 1958-tól terjedelmét is közlik. 1951–1969 között általában 25–40 kutató, 40–157 alkalommal kutatott. 1974-től a kutató naplók évenként összegezve mutatják a kutatók számának és a kutatott anyag mennyiségének emelkedését. 1974–1980 között 60–130 a kutatók száma. 1980-ban pl. 130 kutató 1003 raktári egységet kutatott. A kutatási igényalkalmak száma szintén növekedett: 1951-ben 40, 1970-ben 98, 1975-ben 174, 1980-ban 333, 1986-ban 390 volt.⁴⁸

A kollégiumi levéltár a levéltárosok hűséges, áldozatos tudományos munkájával fejlődött szaklevéltárrá és szerzett érdemeket a magyarországi egyházi levéltári munkában.

Varga János, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója így vall a levéltárak helyzetéről és szerepéről:

„A levéltár és a levéltári munka messze nem oly látványos, mint a múzeumok tevékenysége. Közvetlenül nem olyan nagy a tömeghatása, mint a könyvtáraké, de nem is mérhető azonnal le. Alighanem ez a magyarázata annak, hogy testvérterületeire mindig nagyobb figyelem irányult és erősebb fény vetődött, mint reá. Pedig sokkal többet érdemel, hogysen a magyar tudomány és közművelődés pusztán

tudomásul vett perifériája legyen. Olyan bányá ez, amely hihetetlen kincseket tartalmaz, de azok napfényre hozásához és értékesítéséhez a bányá karbantartása is elengedhetetlen. Önzetlen munkásai pedig még nem veszítették el a reményt, hogy egyszer ezt a bányát is modernizálják.”⁴⁹

6. A levéltár rendezési módszerei és rendszere

A hazai református írásbeliség kialakulása után, az iratok gyűjtésének kezdetén rendezési módszer nem volt. A kollégiumi levéltári anyagban levéltárosi munkát a könyv és iratanyag szétválasztása és iratkatalógus készítése jelentette. A XVIII. századból fennmaradt feljegyzés felsorolja a levéltár legrégebb katalógusait és az iratok számbavételének időpontját: 1730. április 8-ára Szeremlei József készített a seriesek két fasciculusáról (csomó) katalógust. 1730. április 14-ére készült két leltár az iratokról: az 1609–1685-ig terjedő iratok regisztrációja és 1687–1716 között keletkezett iratok kivonatos katalógusa. Hatvani István professzor 1750. június 8-ára állított össze jegyzéket a Kollégium levéltárában levő iratokról, és először ő használja a „levéltár” meghatározást – „In tabulario Collegii Debr.” – A század második felében, 1760-ban Sinai Miklós az iratokat lepecsételt ládában őrizte.

A levéltári anyag szaporodásával a XIX. században fasciculusok (csomók) szerint rendezték az iratokat. 1823-ban készült elenchus Hatvani és Sinai professzorok által készített leltárakat vette alapul. A rendezést a Kollégium új épületében elhelyezéskor Budai Ézsaiás elgondolása szerint, az általa vezetett bizottság végezte. A levéltári anyagot 33 fasciculusba kötegeltek, és a fasciculusokat I–XXXIII-ig – római számmal – jelölték. A csomókon belül az összetartozó iratokat, másolatokat időrendi sorrendben külön számozták. Az I–VIII. fasciculust „A”-val jelölték, s ide sorozták a Kollégium alapítványi iratait a következő rendben:⁵⁰

I. fasc. 1664–1810. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek a Debreceni Kollégium részére szolgáló sóadomány-levelével kapcsolatos okiratok (28 oklevél);

II. fasc. 1609–1707. Báthori Gábor által adományozott szepesi dézsma ügyének okiratai (23 oklevél);

III. fasc. 1753–1760. Kenessey István és Szondi Zsuzsánna alapítványi iratai (3 oklevél);

IV. fasc. 1629–1786. A szikszói birtokról szóló adománylevelek és a vele kapcsolatos iratok (46 oklevél);

V. fasc. 1775–1786. A „Szikszai Jószágot illető dokumentumlevelek” (22 csomó);

VI. fasc. 1777–1786. „Szikszai Jószágról” (12 csomó);

VII. fasc. 1608–1773. Bethlen Gábor kollációja a szepesi dézsmáról és a vele kapcsolatos iratok (9 csomó);

VIII. fasc. 1760–1773. Kocsis András és felesége kontraktusa (13 csomó).

„B” betűvel jelölték: „melyek magukban semmi juszt nem involváltnak s többnyire párokból és Signatúrákból vagy privát személyeket illető levelekből és írásokból állnak”:

IX. fasc. Debreceni Prédikátorok és Professzorok fizetési ügyeit tartalmazó iratok (4 darab);

X. fasc. Szikszói iskolamester dolga (24 darab);

XI. fasc. 1746–1755. „hasznavehetetlen contractusok” (17 darab);

XII. fasc. 1723–1775. „Missilisek” (36 darab);

XIII. fasc. „A Debreceni Magistratus előtt folyt pere némelyik diáknak” (5 darab);

XIV. fasc. „Holmi Copiák” (11 darab);

XV. fasc. „Missilisek” (21 darab);

XVI. fasc. „Különféle signatúrák” (16 darab);

XVII. fasc. 1760 előtt való számadások (7 darab);

XVIII. fasc. Szepesi dézsma-ügy (5 darab);

XIX. fasc. 1709–1711. Iskolaszék aktái (25 darab);

XX. fasc. Tokaji és pataki szőlőkről való levelek (11 darab);

XXI. fasc. „Különféle perceptiók és erogatiókat illető jegyzések” (12 darab);

XXII. fasc. „Régi testamentumok, aprólékos mindenfélék” (57 darab);

XXIII. fasc. „Privátusokat illető, hasznavehetetlen levelek” (11 darab);

XXIV. fasc. „Instructio Parata, és a Debreceni Ekklezsiának a Traktussal való perére tartozó akták” (19 darab);

XXV. fasc. „Fényes Mária Asszony Szentimre szőlőre vonatkozó aquisitionalisai” (35 darab);

XXVI. fasc. „Különböző missilisek” (27 darab);

XXVII. fasc. „II. Rákóczi Ferenc Immunitatiója a Predikátorok özvegyire nézve és némely haszontalan levél” (11 darab);

XXVIII. fasc. „Levelek és Instantiak a Pataki és Debreceni Deákoknak szuplikáció és legatio ügyben” (9 darab);

XXIX. fasc. „Régi missilisek” (7 darab);

XXX. fasc. Számadások jegyzéke (26 darab);

XXXI. fasc. „A Sárospataki Házzal való dokumentumok” (9 darab);

XXXII. fasc. Régi számadások (4 nagy csomó);

XXXIII. fasc. „Dietára menő Prédikátorok salvus conductusai 1772. júl. 16. Pálffy Miklós által és 1728. július 16. szintén Pálffy Miklós által”.

A Kollégiumban a helyhez kötött levéltári rendező elv ekkor honosodott meg, „A” és „B” betűvel jelölt szekrényben tárolva az iratokat. Ezt követően az ABC nagybetűivel jelölték az összefüggő irategyütteseket. Az ABC az egyes szekrényre utalt, a szekrényeken belül az ABC kisbetűivel a tékákat, arab számmal a fasciculusokat látták el. A XIX. század második felében Búzás Pál levéltárnok id. Révész Imre levéltári tanulmányának hatására a kollégiumi levéltári anyagot az új célkitűzésnek megfelelően rendezte. Az alapelv szerint az iratokat szekrények, fiókok, csomók szerint regisztrálták időrendi, valamint tárgymutatókat készítve hozzá. Id. Révész Imre javaslatát, hogy az iratoknak hordozható „tartályok” készüljenek, egyházközségi rendelkezésre sem tudták végrehajtani, csupán céltudatos iratkatalogizálás folyt. Búzás Pál utóda, Balogh Ferenc az iratokat adattári rendszerben feldolgozta, és azokról részletes tájékoztatást adott. A helyhez kötött rendezési elvtől azonban ő sem tudott megszabadulni.

A kollégiumi levéltár rendszerező feldolgozását Csikesz Sándor folytatta. 1931-ben készült munkájában a helyhez kötöttséget tárgyi csoportosítással kapcsolta egybe. A levéltári szekrényeket, valamint az általa tárgyak szerint rendezett összefüggő iratcsoportokat ő is az ABC nagybetűivel jelölte.

Első vagy „A” szekrény a levéltári szoba főfala mellett öt sorral, mindenik sorban tizenkét fiókkal, összesen hatvan fiókkal tartalmazta a Kollégium összes tagozatainak (Theológiai Akadémia, Jogakadémia, Bölcsészeti Akadémia, Főgimnázium, Reáliskola, Tanítóképző, Elemi Iskola, Lelkészképző Intézet, Polgári Iskola stb.) tanügyi életére vonatkozó anyagát a XVI. század derekától. Ezenkívül a Kollégium történetére, levéltárára, convictusára, internátusára, építkezéseire vonatkozó anyag is itt volt elhelyezve.

Második vagy „B” szekrény a belső oldalfal mellett az ablak és az „A” szekrény között, öt sorral, mindenik sorban hat fiókkal – összesen harminc fiókkal – tartalmazta a Kollégiumi Pénztári számadásokat 1742–1921-ig. Folytatása – helyszűke miatt – az „F” 28, 29, 30 fiókban volt.

Harmadik vagy „C” szekrény az első oldalfal mellett az ajtó és az „A” szekrény között öt sorral, mindenik sorban három fiókkal, összesen tizenöt fiókkal tartalmazta az ifjúság életére, tisztségekre, egyesületekre, keresetforrásokra (legáció, rektorfa, temető diákság, szupplikáció stb.) tartozó iratokat a XVII. század végétől, illetve a XVIII. század elejétől. Itt volt ideiglenesen elhelyezve a levéltár cédulakatalógusa is, melyet a levéltár bővülése esetén külön szekrénybe szánt.

Negyedik vagy „D” szekrény az első oldalfal mellett az ajtó és az ablak között volt négy ajtóval. A felső nagyobb fele a két nagy ajtó által borított két részre oszlott, mindegyik részben öt sor két-két fiókkal. Így a „D” szekrény húsz fiókja és négy rekesze tartalmazta az első részben a Kollégium alapítványaira vonatkozó iratokat, a letéteket, régi pecséteket, a levéltár kezelő könyveit és iratait, az alsó részben az Andaházy-Szilágyi Intézet iratait, a kollégiumi ingatlanokra vonatkozó iratokat és letéteket folytatólagosan.

Az ötödik vagy „E” szekrény az ajtóval szemben a levéltári szoba közepén az ablak és az „A” szekrény között öt sorral, mindenik sorban hat fiókkal, összesen harminc fiókkal tartalmazta a Kollégium gazdasági életére, vagyoni pereire, egyetemi alapítványokra stb. vonatkozó anyagot a XVII. század elejétől.

A hatodik vagy „F” szekrény öt sorral, mindenik sorban hat fiókkal – összesen harminc fiókkal – tartalmazta a háznagy számadásokra, tandíjakra, internátusi díjakra, Gazdasági Tanács végzéseire vonatkozó iratokat.

Ez a rendszer a II. világháború alatt felbomlott. A helyreállítás során a rendezők a Csikesz-féle katalógust vették alapul, a helyhez kötött rendet azonban nem sikerült visszaállítani. Új rendszer kialakításához a *Levéltári Útmutató*, az 1950. évi törvény és a Levéltárak Országos Központja adott irányelvet. A szétesett anyagban az eligazodás nehéz volt. Nagy Sándor a Csikesz által kialakított rendszerben nagymértékű átalakításra kényszerült. Meghagyta ugyan A–F-ig az egyes levéltári csoportokat, de azokon belül a fiókok iratait arab számokkal jelölve kénytelen volt megbontani, s így jött létre a Nagy Sándor-féle rend:⁵¹

A) Diákokra vonatkozó iratok, 1–11 fiók;

B) Kollégiumi Pénztár iratai, 1–5 fiók;

- C) Ifjúsági tisztségekre, egyesületekre vonatkozó források, 1–15 fiók;
- D) Kollégiumi alapítványi iratok, 1–4 fiók;
- E) Kollégium gazdasági életére vonatkozó iratok, 1–31 fiók;
- F) Háznagyi számadás iratai, 1–30 fiók.

1969 után az állami Levéltári Ügyviteli Szabályzat értelmében az egyházi levéltárakban is átalakult a rendszer. Iratképzők szerint fondok, állagok, iratsorozatok kialakítása vált szükségessé, s ennek alapján készült a fondjegyzék.

A fondok, állagok, iratsorozatok rendszerezése, a raktári egységek kialakítása lehetővé tette az új raktári jegyzék elkészítését, melynek rendjébe a később keletkezett iratok a raktári számozás megbontása nélkül besorozhatók, így a raktári egységek esetleges felbomlás vagy szétesés után a jelzetek alapján könnyen helyreállíthatók.

Az 1984-ben kiadott Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium Levéltárának Ismertetője részletesen bemutatja az egyházkerületi és kollégiumi anyagot. I. szekcióba tartozik az Egyházkerületi Levéltár, II. szekcióba a Kollégiumi Levéltár iratanyaga.⁵² A raktári egységek jelölésénél a római szám után következő arab szám az iratképző szervek, személyek vagy gyűjtemények irategyüttesére utal. Az arab számmal jelölt fondon belül az a, b, c alatt az állagok, az állagokon belül 1, 2, 3 stb. arab szám alatt a raktári egységek, azaz kötetek, füzetek, dobozok, dossziék találhatóak. 1986. december 31-én a Kollégiumi Levéltár rendje a következő:

II. A KOLLÉGIUM IRATAI

- 1) Főiskolai iratok 1588–1977
 - a) Igazgatótanács jegyzőkönyvei 1876–1920
 - b) Felsőoktatási Tanács jegyzőkönyvei 1914–1932
 - c) Kollégiumi igazgatói iratok 1750–1969
 - d) Tanárkari jegyzőkönyvek 1749–1947
 - e) Főiskolai tanulók anyakönyvi és osztályzati sorjegyzéke, származási ívek, bizonyítványok, névsorok 1588–1914
 - f) Rectoratusok és praeceptoratusok iratai 1767–1898
 - g) Magánvizsgák jegyzőkönyvei 1845–1898
 - h) Nyug- és Gyámintézet jegyzőkönyvei 1859–1896
 - i) Szupplikációra vonatkozó iratok 1852–1952
 - j) Ifjúsági pályamunkák 1779–1914
 - k) Kollégiumi felsegítési akció és Kollégiumi Jubileumi Alap iratai 1938–1977
 - l) Segédletek 1846–1960
- 2) Teológiai Akadémia iratai 1824–1978
 - a) Tanárkari jegyzőkönyvek 1893–1966
 - b) Dékáni könyvek 1895–1961
 - c) Dékáni Hivatal iratai 1893–1978
 - d) Alapvizsga és lelkészképesítés jegyzőkönyvei 1889–1958
 - e) Származási ívek 1914–1975

- f) Lelkészképesítő dolgozatok 1824–1962
- g) Vegyes iratok 1899–1966
- h) Segédletek 1893–1960
- 3) Jogakadémia iratai 1853–1914
 - a) Tanárkari jegyzőkönyvek 1893–1914
 - b) Dékáni könyv 1893–1898
 - c) Alap- és államvizsgai iratok 1869–1914
 - d) Magánvizsgai jegyzőkönyv 1870–1877
 - e) Igazgatási iratok 1853–1914
- 4) Bölcsészeti Akadémia iratai 1908–1915
 - a) Tanárkari jegyzőkönyvek 1908–1914
 - b) Dékáni Hivatal iratai 1908–1915
- 5) Lelkészképző intézet iratai 1914–1953
 - a) Igazgatói iratok 1914–1950
 - b) Törzskönyvi nyilvántartások 1915–1953
- 6) Tanárképző Intézet iratai 1924–1953
 - a) Igazgatói iratok 1924–1953
 - b) Nyilvántartások 1924–1952
- 7) Gimnázium iratai 1797–1979
 - a) Tanárkari jegyzőkönyvek 1853–1951
 - b) Igazgatói naplók, nyilvántartások 1853–1974
 - c) Felsőbb rendeletek jegyzőkönyve 1853–1858
 - d) Igazgatói iratok 1856–1971
 - e) Osztálynévsorok, osztályzatok sorjegyzéke 1797–1951
 - f) Beíratási naplók 1853–1970
 - g) Jelentkezési lapok 1965–1970
 - h) Osztályozónaplók, osztálynaplók 1950–1971
 - i) Osztályfőnöki feljegyzések tanulókról 1951–1970
 - j) Haladási és mulasztási naplók, tanmenetek 1797–1968
 - k) Érettségi vizsgai jegyzőkönyv és anyakönyv 1853–1951
 - l) Érettségi iratok 1955–1979
 - m) Felmérő dolgozatok és tanulmányi versenyek iratai 1967–1970
 - n) Magántanítók és magánvizsgák iratai 1800–1951
 - o) Pénztári iratok 1869–1949
 - p) Leltárak 1835–1970
 - r) Segédletek 1945–1969
- 8) Tanítóképző és Líceum iratai 1866–1951
 - a) Tanárkari jegyzőkönyvek 1871–1951
 - b) Igazgatói iratok 1866–1951
 - c) Képesítő vizsgálati iratok 1873–1951
 - d) Líceumi érettségi iratok 1945–1951
 - e) Osztályanyakönyvek 1869–1951
 - f) Felvételi anyakönyvek 1869–1951
 - g) Vegyes naplók 1871–1950
 - h) Gyakorló elemi iskola iratai 1872–1948

- i)* Könyvtár és szertárak leltára 1912–1951
- j)* Magánvizsgai jegyzőkönyv 1874–1912
- 9) Elemi és polgári iskola iratai 1819–1948
- 10) Kollégiumi törvényszék iratai 1709–1911
 - a)* Törvényszéki jegyzőkönyvek 1709–1897
 - b)* Vétségkönyvek 1800–1874
 - c)* Iskolaszék iratai 1801–1911
- 11) Seniori hivatal iratai 1724–1982
 - a)* Seniori naplók 1727–1915
 - b)* Pénztárnaplók, számadási iratok 1845–1921
 - c)* Coetus számadási könyve 1724–1789
 - d)* Adományok, jótétemények, szupplikációk iratai 1744–1912
 - e)* Kasszák számadásai és iratai 1731–1793
 - f)* Tandíjnaplók 1800–1888
 - g)* Iskolai bizonyítványok iratai 1800–1897
 - h)* Legációra vonatkozó iratok 1793–1982
 - i)* Ügyviteli iratok 1855–1970
- 12) Contrascribai hivatal iratai 1747–1903
 - a)* Diákokról vezetett naplók 1797–1875
 - b)* Adósságok jegyzőkönyvei és iratai 1828–1875
 - c)* Kórházi könyvek 1831–1903
 - d)* Orvosi receptek 1772–1839
 - e)* Praebitori számadási iratok 1747–1842
 - f)* Dispensatori számadási iratok 1750–1842
 - g)* Könyvtárosi számadási iratok 1749–1843
- 13) Kollégiumi háznagyi hivatal iratai 1831–1945
 - a)* Számadási iratok 1831–1945
 - b)* Segédletek 1893–1919
 - c)* Orvosi receptek 1901–1919
- 14) Kollégiumi Gazdasági Tanács iratai 1831–1970
 - a)* Jegyzőkönyvek 1831–1970
 - b)* Fűvészkerti Bizottság iratai 1891–1901
 - c)* Jegyzőkönyvi mellékletek 1831–1954
 - d)* Segédletek 1831–1955
- 15) Kollégiumi pénztár iratai 1736–1977
 - a)* Költségvetések 1887–1945
 - b)* Pénztárkönyvek 1793–1967
 - c)* Pénztári naplók 1832–1968
 - d)* Személyi járandóságok iratai 1866–1972
 - e)* Dologi bevételekkel és kiadásokkal kapcsolatos számlakönyvek, naplók 1891–1970
 - f)* Zárszámadások 1881–1943
 - g)* Kollégium birtokaira vonatkozó iratok 1897–1961
 - h)* Alapítványok, ösztöndíjak, megajánlások iratai 1859–1945
 - i)* Kölcsönügylek iratai 1736–1949

- j) Tandíjak és tápintézeti díjak iratai 1925–1977
 - k) Építetű pénztár iratai 1801–1951
 - l) Énekeskönyvi pénztár iratai 1815–1897
 - m) Temetési pénztár iratai 1908–1913
 - n) Munkásbiztosító, OTL, SZTK iratai 1909–1968
 - o) Számadási okmányok 1793–1971
 - p) Ügyviteli iratok 1740–1971
 - r) Segédletek 1897–1925
- 16) Főiskolai kurátorok iratai 1693–1901
 - a) Kurátorok iratai 1734–1831
 - b) Szolgadiákok kurátorainak iratai 1693–1901
 - 17) Kollégiumi gazda iratai 1792–1955
 - a) Gazdanaplók 1847–1955
 - b) Számadási naplók 1797–1898
 - c) Számadási iratok 1792–1955
 - d) Élet, javak, természetbeniekről feljegyzések 1793–1842
 - e) Segédlet 1904–1919
 - 18) Kollégiumi ügyészek iratai 1785–1944
 - 19) Kollégiumi internátus iratai 1909–1974
 - a) Internátusi albizottság jegyzőkönyvei 1912–1979
 - b) Ügyviteli iratok 1909–1974
 - c) Építési iratok 1909–1924
 - d) Leányinternátus iratai 1964–1979
 - e) Segédletek 1934–1973
 - 20) Kollégiumi tápintézet iratai 1859–1969
 - a) Igazgatási iratok 1859–1969
 - b) Számadási iratok 1865–1969
 - 21) Kollégium birtokainak iratai 1615–1944
 - a) Sajókazinci birtok iratai 1832–1854
 - b) Szikszói birtok iratai 1629–1866
 - c) Tiszadadai birtok iratai 1862–1944
 - d) Tokaj-sárospataki ingatlan iratai 1615–1753
 - 22) Kollégiumi alapítványok iratai 1606–1944
 - a) Alapítványi iratok 1606–1944
 - b) Elenyészett alapok 1679–1892
 - c) Legújabb kori alapítványok 1900–1944
 - 23) Főiskolai Tanárok Olvasó Körének iratai 1879–1919
 - 24) Kollégiumi Ifjúsági egyesületek iratainak gyűjteménye 1834–1962
 - a) Magyar Irodalmi Önképzőkör iratai 1839–1915
 - b) Főiskolai Tanulók Olvasó Társaságának iratai 1834–1916
 - c) Főiskolai Kántus iratai 1861–1962
 - d) Főiskolai Gyorsíróegylet iratai 1875–1909
 - e) Kuglizó Társulat iratai 1863–1868
 - f) Főiskolai Tűzoltó Társulat iratai 1871–1879
 - g) Ifjúsági egyesületekre vonatkozó iratok 1873–1933

- h) Hittanszaki Önképző Társulat iratai 1869–1937
 - i) Hittanszaki Segélyegylet iratai 1877–1935
 - j) Hittanhallgatók ifjúsági egyesületeinek iratai 1916–1952
 - k) Jogakadémiai hallgatók egyesületeinek iratai 1884–1914
 - l) Tanítóképző és Lyceum Csokonai Önképzőkörének iratai 1882–1948
 - m) Csokonai cserkészcsapat iratai 1929–1943
 - n) Tanítóképző Ifjúsági Segítőegyesület iratai 1919–1930
 - o) Gimnázium önképzőkörének iratai 1863–1942
 - p) Gimnázium Ifjúsági Segítőegyesület iratai 1920–1943
 - r) Telepítési akció iratai 1939–1943
- 25) Kollégiumi levéltár iratai 1860–1948
- 26) Kollégium történetére vonatkozó gyűjtemény 1704–1930
- a) Törvények, szabályzatok, tantervek 1704–1914
 - b) Iskolatörténeti iratok 1579–1750
 - c) Kéziratok 1741–1930
- 27) Balogh Ferenc-féle gyűjtemény 1853–1913
- 28) Bakóczi János adattári gyűjteménye 1536–1980
- a) Főiskolai növendékek névsora 1588–1791
 - b) Főiskolai seniorok névsora 1589–1913
 - c) Főiskolai tanárok adatai 1549–1980
 - d) Debreceni lelkészek adatai 1536–1930
 - e) Kollégium diákjai és professzorai 1552–1944
- 29) Térképek, tervrajzok gyűjteménye 1761–1967

[A régi levéltári jelzetek az új levéltári rendszerben a fondok, állagok, iratsorozatok témaszerinti eligazítása alapján azonosíthatók, melyhez *A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium Levéltárának Ismertetőjéhez* (Debrecen 1984) kapcsolódó mutatók felhasználhatók.]

III. A KOLLÉGIUMI LEVÉLTÁRI ANYAG FORRÁSÉRTÉKE,⁵³ A LEVÉLTÁR, MINT TUDOMÁNYOS KUTATÓHELY

A szerteágazó levéltári forrásokat egy rövid összefoglalóban nem lehet részleteiben értékelni, ezért csak néhány fontos témakörhöz csoportosítva kívánom bemutatni.

1. *Történeti összefüggések*

A tudományos kutató és feldolgozó munka célkitűzése a politikai, társadalom- és történettudományban, valamint ezek részterületein az összefüggések vizsgálata. A kollégiumi levéltár anyagában nyomon követhetők a Kollégiumnak a királyi udvarral, a Helytartótanáccsal bonyolódó vallási, iskolai ügyei, egyezményei és vitái, azok következményei, valamint a Hajdúsággal, Bihar vármegyével és Debrecennel összefüggő politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális érintkezéseinek vetületei. A Tiszántúli Református Egyházkerület, a debreceni református egyházmegye és egyházközség viszonya a Kollégiumhoz éppen úgy tükröződik a levéltári forrásokban, mint más magyarországi református és protestáns egyházkerületekkel, egyházmegyékkel, egyházközségekkel meglévő kapcsolatok és a Tiszántúli Református Egyházkerület kebelén belüli, sőt azon kívül levő gyülekezetek, iskolák, partikulák életével az összeköttetések hatásai. A belföldi református főiskolákkal kialakított élénk kapcsolaton túl a külföldi protestáns egyetemekkel, egyházakkal kiépített testvéri együttműködés szálai szintén elemezhetők az iratokból, de feltárulnak a Kollégiumban tanuló, vagy a Kollégiummal kapcsolatban levő jelentős személyiségek felkészülésének, politikai, társadalmi és kulturális befolyásának alakulásai és hatásai is.

2. *Iskolaszervezet*

A Kollégium vezető, oktató és gazdaságirányító szerveinek, intézményeinek, tisztségviselőinek és tisztviselőinek beosztására vonatkozó levéltári források a reformáció századától vannak. Diáknévsorok 1588-tól, iskolai törvények 1567-től találhatóak. A törvényeket és szabályzatokat külön-külön gyűjteményben őrzi a Levéltár. A diák-kurátorok naplói 1693-ban kezdődnek, a Kollégium belső rendjének és szervezetének adatai, egyházi főhatósággal, gyülekezetekkel, partikuláris iskolákkal, társadalmi szervekkel való kapcsolatai 1727-től a seniori hivatal irataiból, 1747-től a kontraskribai hivatal irategyütteseiből, 1749-től a tanárkari jegyzőkönyvekből kutathatók. A diáktisztségviselők szolgálatáról, a diákok fegyelmi szervezetéről az iskolai törvények és szabályzatok mellett számos adatot közölnek 1709-től a törvényszéki jegyzőkönyvek, 1801-től az iskolaszéki iratok, szervezeti kérdésekben részadatokat 1831-től a háznagy hivatal, a gazdasági tanács és 1792-től a kollégiumi gazda iratai. A kollégiumi ifjúsági egyesületek iratainak gyűjteménye szervezeti kérdésekben is tudósít 1834-től. Hasznos segítség Bakóczi János adattári gyűjteménye 1536-tól.

3. Iskolapolitika

E tárgykörben kutatók bőséges anyagot találnak a református, vagy általában a magyarországi iskolák ügyében hozott állami és egyházhatósági körlevelekben, rendelkezésekben. A református iskolák autonómiája, a felügyelet, az egyes iskolatípusok felállításának egyházzjogi kérdései, a királyi, helytartótanácsi utasítások lecsapódásai az 1567-től folyamatosan meglévő egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek határozataiban követhetők, melyekhez a Kollégiumra vonatkozóan időrendi-, tárgy- és névmutató segíti a kutatást. Az egyházkerületi közgyűlés joghatósága alá rendelt egyházmegyei és egyházközségi vezető testületek iskolafelügyeleti bizottságainak jegyzőkönyvei, azok iratai, a jóváhagyott iskolatörvények és kiadott körlevelek tükrözik a református iskolapolitika részleteit és alakulását. Az egyházhatósági intézkedésekkel egyidejűleg körlevelezett államhatósági rendelkezések a *Felsőbb hatósági körlevelek* az egyházi hatóságoknál 1606-tól, a gimnázium levéltári anyagában 1853–1858 között nyújtanak tájékoztatást. Különösen értékesek a *Ratio Educationis*⁵⁴ és az *Entwurf* kibocsátásának történeti ellentmondásai közben keletkezett akták. A kollégiumi „curatoratus et professoratus” jegyzőkönyvei 1749-től, a főiskolai tanács 1753-ban kezdődő iratai és az igazgatótanács jegyzőkönyvei 1876-tól nyújtanak folyamatosan adatokat az iskolapolitika feltárásához.

4. Iskolatörténet

A kollégiumi levéltár legbőségesebb kútfői iskolatörténeti vonatkozásúak. A reformáció utáni 1530-as években, a mezővárosi iskolatípus kialakulása idején induló iskolai élet 1530–1567 közti időszakról kevés adat maradt, de 1567-től jelentős a történeti forrásanyag. Az egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek mellett e tárgy körben is legfontosabb kútfő a „Catalogus omnium Scholae Debrecinae Civium, legibus eiusdem ab Anno Domini 1588 subscriptorum”, továbbá a Kollégium történetére vonatkozó, 1579–1750 közt keletkezett iratsorozat, az 1704-ben kezdődő törvénye, a szabályrendelet és tantervgyűjtemény. Részleges eligazítást adnak 1615 utánról a Kollégium birtokaira és az alapítványokra vonatkozó iratok. A XVIII–XIX. században az iskolatörténeti kutatás lehetősége szerteágazó. Az egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi iratokban is található adat. Az egyházkerületi levéltári szekcióban a főiskolai tanács 1753-ban kezdődő, a középiskolai felügyelő 1836-tól, a népiskolai tanügyi bizottság 1821-től fennmaradt iratai, a debreceni egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei 1615-től, az egyházlátogatási iratok 1763-tól, az oktatásügyi akták 1861-től tájékoztatnak iskolaügyben. A debreceni egyházközség 1729-től kezdődő igazgatási irataiban a Kollégiummal kapcsolatos sorozatok nélkülözhetetlenek a kutatásban; 1850-től az iskolai iratok külön állagban vannak. Sinai Miklós 1209–1792 közötti időből összeállított *Miscellanae Historico Hungarica* c. oklevélgyűjteménye szintén szolgáltat tanügytörténeti forrásokat.

A reformkortól a kútfők főiskolai, közép- és népiskolai szinten megsokszorozódnak. A főiskolai tanács, igazgatótanács, kollégiumigazgatói, közös tanárkari és a különböző oktatási intézmények külön tanárkari jegyzőkönyvei, az intézmények

iratai összefüggően nyújtanak betekintést az oktatásügy fejlődésébe. Önálló teológiai oktatásról 1824-től, jogakadémiáiról 1853-tól, bölcséletiről 1908-tól vannak adatok. A közös oktatástól különvált gimnázium tanárkari jegyzőkönyvei és igazgatási iratai 1853-ban kezdődnek. Az egyetemmel alakulás után – 1914-től – a felsőoktatási intézmények közül csak a Teológiai Akadémia iratai kerültek a Levéltárba, a közép- és alsó szintű iskolák iratai folyamatosak.

A református oktatásügy fontos része a Kollégium partikuláinak története. A XVII. század második felétől vannak feljegyzések a partikulákról és a kibocsátott tanítókról. 1767 után külön jegyzőkönyvet vezettek róluk, és 1792-től díjazásukkal együtt jegyezték be adataikat a *Series Rectoratum et praeceptoratum cum sallario c.* kötetbe. A partikuláris iskolák élete, anyagi fenntartásuk részletei nyomon követhetők 1738-tól az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben, a gyülekezetek vagyonszeírásaiban.

Iskolatörténeti kutatásban felbecsülhetetlen értéket képviselnek a II. József rendelkezése nyomán készült iskolai összeírások, vizitációs tabellák.

5. Gazdaságtörténet

A Kollégium gazdasági ügyeinek kutatásához, a reformáció utáni század gazdaságtörténeti forrásai között fontos hely illeti meg a református iskolai oktatás fenntartására szolgáló alapítványi iratokat és a Kollégium birtokainak iratait. A XVIII. századból már részletekre kiterjedő anyag szolgálja a kutatást. Az iskolai oktatás lehetőségének biztosítására szolgáló különböző bevételi forrásokat jeleznek a coetus javainak 1727–1789-ből való jegyzőkönyvei, az adományozók 1744–1790 évek közötti nyilvántartásai, a főiskolai kurátorok 1734–1831 között készített számadási könyvei, füzetei, okmányai, melyek az 1792. évi pénztári reform előkészítéséről és véghezviteléről is áttekintést adnak. 1736-tól bőséges adattal rendelkeznek a pénztári iratok, benne az 1792. évi pénztárkezelési szabályzat az egyesített kollégiumi kasszák ügyviteléről. Említésre méltók e tárgykörben a főiskolai gazda 1792-ben kezdődő iratai, valamint 1785-től az ügyészi iratok. A gazda irataihoz tartoznak az ingóságok leltárai, a kenyérsütési tabellák, a természetbeni juttatások és a természetbeni javak nyilvántartásai. Az ügyészi feladat szerteágazó ügyletei közt pedig a telek- és kölcsönügyek alapján értékelhetők a korabeli pénz- és vagyongazdálkodás kérdései, melyekről az ügyészi könyvek, lajstromok és iratok vallanak. A kollégiumi gazdálkodás 1831. évi szervezeti változása utánról legfontosabbak a gazdasági ügyekre felügyelő Gazdasági Választmány, illetve annak jogutódja, a Gazdasági Tanács és Intéző Tanács 1831-től folyamatos jegyzőkönyvei és mutatókkal ellátott iratai. A Gazdasági Tanács döntött a kollégiumi ingó és ingatlan javak, pénztárak, alapítványok, adományok, szupplikációk, javadalmi tételek, építkezések és renoválások ügyében. Joghatósága kiterjedt a könyvtár, levéltár és múzeum fenntartásának biztosítására. Hatáskörébe tartozott az ingatlanok bérbeadása, kölcsönök elbírálása, tartozások behajtása, az ár kalkulációk felülvizsgálata stb. Jelentős dokumentumok vannak a Gazdasági Tanácson belül működő időszakos bizottságok munkájáról, különböző takaré- és bankügyletekről, korabeli pénzgazdálkodási mérlegekről. Az okmányok nemcsak a Kollégium gazdasági életéről nyúj-

tanak reális képet, hanem a várossal, társadalmi szervekkel, egyéni gazdaságokkal kapcsolatos hitel- és kölcsönügyek feltáratlan részleteit is bemutatják.

6. *Tanárok*

A kollégiumi tanárok életrajzi adatainak kutatásához a Bakóczy János által készített főiskolai tanárok adatait tartalmazó kötet 1549–1892-ig vázlatos életrajzokat és bibliográfiai utalásokat közöl; életkörülményeikről főként a tanárkari jegyzőkönyvek és az igazgatói iratok vallanak. Anyagi helyzetük felmérését szolgálják a tanszékalapok elosztásáról szóló, 1831-ben kezdődő, mutatóval rendelkező gazdasági tanácsi jegyzőkönyvek és mellékleteik, 1866-tól a kollégiumi pénztár személyi járandóságra vonatkozó iratsorozatai, 1891-től a személyi járandóságok számlakönyvei, 1900-tól fizetési jegyzékek, melyekben lakbér, korpótlék és egyéb járandóság is fel van fektetve.

A Kollégium előregedett tanárainak, a tanárok özvegyeinek és árváinak segítéséről az 1859-ben alakult Nyug- és Gyámintézet jegyzőkönyvei adnak képet 1883-ig. Munkásbiztosító, OTI, SZTK-val kapcsolatos iratok 1909-től vannak.

A kollégiumi tanárok műveltségi színvonaláról a minősítési, illetve 1866-tól a törzskönyvi lapok közölnek adatokat, tudományos munkásságukról a tanárkari jegyzőkönyvek, valamint a XIX. század második felétől a nyomtatott értesítők tájékoztatnak; egyesületi életüket a Főiskolai Tanárok Olvasóköreinek iratai 1879-től, az Országos Református Tanáregyesület iratai 1890-től tükrözik.

7. *Diákok*

A kollégiumi diákok névsorát – Demjén János 1552–1844 közötti gyűjtését folytatva – Bakóczy János egészítette ki, majd 1588–1791 közötti időről betűsoros mutatóval ellátva elkészítette a diákok nevét, subscribálásuk időpontját, esetenként későbbi szolgálati helyüket és a róluk megjelent irodalmat felsorolva önálló munkáját.

A Kollégium diákjairól vezetett névjegyzékek 1588-tól vannak, a tanulók születési helye 1657 után, osztálybeosztása 1749-től, tanulmányi eredménye 1792-től, előmeneteli besorolása 1804-től rögzített. Az akadémiai sorjegyzékek 1820-tól folyamatosak, ezekhez 1898-tól fakultásonként származási ívek tartoznak a szülők neve, foglalkozása, lakhelye, vallása, a diákok végzettségi foka, választott tantárgyai, szorgalmi és kollokviumi jegyei, tandíjfokozata felsorolásával.

Közép- és alsó fokon tanulók előmeneteléről, tanulmányi eredményéről, vizsgáiról az egyes intézmények osztálykönyvein túl a vizsgai iratok bőséges adalékot nyújtanak. A tanulók mentalitását, érdeklődési körét, egészségi állapotát az osztálynaplók, haladási és mulasztási naplók, osztályfőnöki feljegyzések örökítették meg. A diákok felkészültségéről képet adnak a különböző intézményeknél beadott pályaművek, szakdolgozatok, önképzőkori irodalmi művek,

A kollégiumi tanulók fegyelmezési ügyeiben 1709-től a törvényszéki iratok, magaviseletükről az esküdt felügyelők által 1801-től vezetett naplók a legfontosabb források.

A szeniori hivatal által vezetett, 1727-től meglevő naplókban tartották számon a tanulók szobai beosztását, a diákszobák felszerelését, lakbérét, ebéd- és kenyérujalványait, tápintézeti díjait, különféle bevételeiket, temetésből, legációból és egyéb szolgálatból, segélyből stb. származó jövedelmüket. A diákélet sokrétűségébe engednek betekintést 1797–1875-ig a tanulók szolgálati beosztásáról vezetett contrascribai naplók számon tartva adósságaikat, kórházi beutalásukat, ápolásuk költségét, gyógyszerellátásukat. A XVIII. század második felétől a contrascribai hivatal iratai közt fennmaradt orvosi receptek – 1772–1785 években Hatvani István professzor receptjei – a korabeli gyógyomódról adnak képet. A Kollégium kórházának élelmezéséről 1793-tól a kollégiumi gazda iratai, 1865-től a tápintézeti nyilvántartások számolnak be. A kórházi könyveket 1831-től vezették bejegyezve az ápolás kezdetekor bevitt ruhaneműt, ágyneműt és egyéb személyes tárgyat.

A kurátorok irataiban az 1693-tól a szolgatanulókról vezetett naplók tudósítanak szolgálati beosztásukról, élelmezésükről való gondoskodásról, a betegek számbavételéről, az iskolai törvények megsértőinek adatairól, a legációs elszámolásokról. Az internátusi és tápintézeti iratok is nélkülözhetetlenek a diákok életkörülményeinek feltárásában. Külön tápintézeti pénztár 1749-től működött; iratai között található az 1842-ig fennálló „alumnus konyha” ellátását szolgáló kiadások nyilvántartása. Az 1853-ban létesült „köztápintézet” iratai 1859-től, számadási okmányai 1865-től maradtak meg. A tanulók neveltetési költségeinek biztosítását szolgálták az e célra tett alapítványok és az iratok közt található a jótéteményezést kérelmezők pályázati folyamodványai, melyek anyagi és családi helyzetükről is képet adnak.

A kollégiumi ifjúság életéről, változatos célú egyesületeiről, köreiről, akció – 1831-től tanári felügyelet alatt működő – társulásairól – külön gyűjteménnyel rendelkezik a Levéltár. A nyomtatott értesítők szintén adnak tájékoztatást e tárgyú kimutatáshoz.

A kollégiumi diákok külföldi tanulmányújáról – a Kollégium és az európai protestáns főiskolák kapcsolatáról – az egyházkerületi jegyzőkönyvekben, a kollégiumi igazgatói iratokban, a közös tanárkari jegyzőkönyvekben, a főiskolai igazgatótanácsi jegyzőkönyvekben, a különböző fakultások irataiban található forrásanyag. Az egyházkerületi Levéltár külön irategyüttesben őrzi a külföldön tanuló ifjakra vonatkozó iratokat, zsinati végzéseket, helytartótanácsi rendelkezéseket, külföldi akadémiákra menők bizonyítványait és az utólag készített névjegyzékeket.

A Tiszántúli Református Egyházkerület, a Debreceni Református Egyház és a Kollégium élete a századok folyamán összefonódott, így Kollégium történetére vonatkozó források az egyházkerületi levéltár anyagában is találhatóak. Mivel a forrásértékelés nem készülhetett a teljesség igényével, ajánlatos a kutatáshoz a kollégiumi hivatalok, iratképző szervek történetéről, a levéltári anyag tartalmáról összeállított ismertető és a folyamatosan készülő levéltári segédletek használata.⁵⁵

Kormos László

I. SZ. FÜGGELÉK

A kollégiumi levéltár vezetői a XVIII. század közepétől (időrendben):

Hatvani István	1750–1760
Sinai Miklós	1760–1790
Budai Ézsaiás	1794–1820
Kerekes Ferenc	1823–1850
Buzás Pál	1850–1894
Balogh Ferenc	1894–1913
Lencz Géza	1913–1915
Rugonfalvi Kiss István	1916–1921
ifj. Kiss Ferenc	1921–1922
Csikesz Sándor	1923–1940
Nagy Sándor	1940–1951
Az egyesítés után:	
Nagy Sándor	1951–1957
Kiss Sándor mb.	1958. I. 16–1969. IV. 7.
Farkas Ignác mb.	1969. V. 1–1970. X. 1.
Módis László	1970–1972. IV. 14.
Szabó Sándor mb.	1972. IV. 15–1973. VI. 30.
Kormos László	1973. VII. 1-től

II. SZ. FÜGGELÉK

1. A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium Levéltárának Ismertetője. Debrecen, 1984. (Kormos László; munkatársak: Kormos Lászlóné, Nagy József, Csiszár Erzsébet, Lengyel Imréné)
2. Debreceni Református Kollégium és intézményeinek raktári jegyzéke. Kézirat. (Kormos László, Kormos Lászlóné, Nagy József, Tenke Sándor)
3. Debreceni Református Kollégium Levéltári Katalógusa. Debrecen. 1931. (Csikesz Sándor)
4. Kollégiumi Levéltár Katalógusa. Kézirat. (Nagy Sándor)
5. A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium Levéltárának fondjaihoz és állagaihoz készült ajánló bibliográfia. Kézirat. (Kormos László)
6. 1750–1918 közti kollégiumi igazgatási iratok mutatója. 1–3. k. Kézirat. (Csohány János)
7. Acta Curatoratus et Professoratus 1749–1853. évi kötetéhez kivonatos tárgymutató. Kézirat. (Nagy Sándor)
8. Lelkészkesztő dolgozatok betűrendes mutatója. Kézirat. (Tariska Sándor)
9. Judiciaria időrendi kivonatos mutatója 1709–1807. Kézirat. (Nagy Sándor)
10. Kollégiumi Pénztár 1740–1859. évi ügyviteli irataihoz időrendi mutató. Kézirat. (Kovách Péter)
11. Kollégiumi alapítványi iratok kimutatása 1606–1944. Kézirat. (Kormos Lászlóné)
12. Térképek, tervrajzok gyűjteményének leltára 1761–1967. Kézirat. (Kormos Lászlóné, Tenke Sándor)
13. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek debreceni főiskolára vonatkozó határozatairól időrendi mutató 1595–1847. Kézirat.
14. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek debreceni főiskolára vonatkozó határozatainak időrendi mutatójához tárgy-, név- és helynévmutató 1595–1847. Kézirat. (Csiszár Erzsébet)
15. Debreceni főiskolára vonatkozó iratok mutatója 1741–1920. Kézirat. (Kovách Péter)
16. Kimutatás egyházkerületi és kollégiumi törvények, szabályzatok és szabályrendeletek gyűjteményéről. Kézirat. (Csiszár Erzsébet)

JEGYZETEK

1. Felhasznált irodalom: Balogh Ferenc 1911., 1904. – Barcsa János: A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltáráról. DPL 1909. 22–44, 36–38, 51–52. – Csikesz Sándor: A Debreceni Református Kollégium Levéltárának katalógusa. Debrecen. 1931. – Kormos László: A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár története. Levéltári Szemle. 1975. 133–148. – A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár Fondjegyzékei. I. köt. = A Magyarországi Református Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke. Szerk.: Ladányi Sándor. 1976. 209–334. – Archives of the Transilvanian Reformed Church District-Guide to the Archives of Hungary. Ed. by Péter Balázs. Budapest. 1976. 220–222. – A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár és a Debreceni Református Kollégium Levéltárának Ismertetője. Debrecen. 1984. I–XV. 1–423. – A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár = Balázs Péter: Magyarország levéltárai. 1983. Miklós Ödön–Szabó István: A magyarországi református egyház levéltári Levéltári Közlemények. 1937. 177–184. – Nagy Sándor: A Debreceni Kollégiumi Levéltár = Egyháztörténet. 1944. 163–186. – A Tiszavidéki Egyházkerület Debreceni Levéltára. RE 1956. 371–375. – Debreceni levéltárunk rajzos iratsorozata. RE 1957. 388. – Levéltári ismeretek kézikönyve. Szerk.: Endrényi Ferenc. 1980. 1–324.
2. TtREL I. 1. e. Balogh Ferenc feljegyzése 1886. április 27-én: 1760. szeptember 17-ről „Nicolaus Sinai litterari a Collegii documenta conservavit...”
3. TtREL I. 1. a. 2. köt.
4. Révész Imre: A levéltárak megóvásáról és rendezéséről, fő tekintettel a magyar protestáns egyházi levéltárakra. Debrecen 1868.
5. Jakab Elek : A levéltárakról, tekintettel a magyar államlevéltár-ügyre. 1877. 11 évvel később jelent meg Révész Imre úttörő munkája után.
6. Révész Imre: i. m.-ből érdemes idézi a következőket: „...a levéltárak nálunk és reánk magyar protestánsokra s különösen pedig reformátusokra nézve, kiváló mértékben forrásai a történelemnek” – írja bevezetőjében. Majd így folytatja: „Ezen levéltárak önkormányzati viszonyaiknál fogva, nem pusztán valamilyen idegen hatalom, idegen kezek által beléjük dobott iratok, hanem legnagyobb részben őseink és magunk saját tényeinek emlékeit tartalmazzák és őrzik. Mintegy a mi testünkből való testek és csontunkból való csontok ezek, saját múltunk arcát mutatják különböző időkből.” Id. Révész Imre komoly gondolatokkal ébreszti a felelősséget egyháztörténet-írásunk forrásainak ápolására: „Annyi bizonyos, hogy ha van a magyar reformált egyházi történetírásnak jobb jövője: ezt a levéltárak rendezésének, ép és használható állapotba helyezésének meg kell előznie... A múltnak legnagyobb fontosságú emlékei ... kétségen kívül a levéltárak, vagyis azokban őrzött iratok, oklevelek...” „... amely történetírás vagy történeti irodalom levéltárakra nem támaszkodik, az még igen félszeg és csak a kezdetleges ponton van, mert éppen a legtisztább, legbiztosabb, legközvetlenebb és legtekintélyesebb forrásokat nem használja fel s a múltnak több igen érdekes és tanulságos pontjait nem mutatja fel kellő világosságban.” „Ne feledjük végre és pedig egy percre sem, hogy az, amit a levéltárakban bírunk, nagyrésztben unicum, egyetlenegy, tehát kipótolhatatlan a maga nemében. Ha egyik templomunk, főiskolánk, könyvtárunk, gyűjteményünk leég vagy elpusztul: az áldozatkészség, a közlekedés és erőfeszítés újakat és dicsőbbeket állíthat a rombadőlték helyébe, de hogyha elpusztul, semmivé lesz pl. egy kerület levéltára: nincs többé az a szerencse vagy erő, amely azt valaha helyreállítaná.”
7. Szabó István: Levéltári útmutató. 1941.
8. Kormos László: Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár fondjegyzéke. 1976.
9. Kormos László 1984. (Hivataltörténettel)
10. Ez időre vonatkozó források: TtREK R. 71/5,6,7. – TtREL II. 10. a. 1. 44.; I. 8. f. 1.
11. TtREL II. 10. a. 1. „Item libri sedis scholasticae cum litteraris contractualibus et monetis varioribus...”
12. TtREL II. 10. a. 44., I. 8. f. 1. 1846-ig a Kollégium levéltárában volt a pénzgyűjtemény.
13. TtREL I. 8. f. 1. „In tabulario Collegii...”, Hatvani István levéltár katalógust készítő munkája nyomán joggal nevezhetjük a kollégiumi levéltár első levéltárnokának, ugyanis az első rendszerező katalógust ő készítette 1750-ben. A kollégiumi Levéltár történetírói Sinai Miklóst tekintik az első levéltárnoknak. A XIX. század első feléből való feljegyzés felsorolja a Kollégium „régii katalógusait”: 1. Mely 1609–1685 évig terjed; 2. mely 1687–1716-ig terjed; 3. melyet Szeremlei József készített 1730. április 8-án; 4. melyet Dr. Hatvani István főiskolai tanár 1750. június 8-án; 5.

- melyet a tiszántúli egyházközség által 1822-i augusztusi közgyűlés által kiküldött bizottság készített 1823. március 21-ről; 6. „Fundatiók Archivumába által vettem”-mel kezdődő sorjegyzék több rendbeli végrendeletek vagy alapító levelekről – Kerekes Ferenc úr keze írása kelet nélkül.
14. Balogh Ferenc 1914. S. Szabó József kiegészítésével, függelékkel. 240; Komáromi Csipkés György saját keze írásával ellátott 1657. évi törvénykönyv érthetetlen módon került a nagykönyvtári anyagba. Csikesz Sándor restauráltatta, Nagy Sándor levéltárnok, valamint Kiss Sándor levéltárnok ideje alatt a kollégiumi Levéltárban szerepel. Lásd: Csikesz Sándor: A kollégiumi levéltár katalógusa. Jelenleg TtREL R. 2508. van. szap. 74932.
 15. TtREL I. 1. a. 3. 339–340. 1759. I. 17.
 16. TtREL II. 1. d. 1. 50.
 17. TtREL I. 1. a. 3. 339–340.
 18. TtREL I. 1. a. 5. 18–19. 1769. aug. 15.
 19. TtREL I. 1. a. 5. 1774. 5. sz.
 20. TtREL II. 1. c. 3. 97. sz.
 21. TtREL II. 16. b. 6, 15, 33, 82, 129, 178, 239, 259, 320, 348, 356, 369, stb. bejegyzések.
 22. TtREL I. 1. a. 10. köt. 1808. 88. sz., 1810. 83. sz., 1811. 8. sz. I. 1. a. 11. köt. 1817. 20. sz.
 23. TtREL I. 1. d. 3. 405–407
 24. TtREL I. 1. a. 11. 1822. 98. sz., I. 1. a. 12. 1823. 59. sz.
 25. TtREL II. 1. c. 3. 97. sz.
 26. Kerekes Ferenc levéltárnoki működéséről a következő források szólnak. Sinai Miklós kéziratának vásárlása: TtREL I. 1. a. 13. 1828. 141. sz., I. 1. a. 13. 1829. 18. sz. – Pénzgyűjtemény: TtREL I. 1. a. 13. 1829. 146 sz., 1830. 95., 901–802. sz., 1832. 101 sz. – Scribák ügye: TtREL I. 1. a. 14. 1835. 194. sz. – Egyéb levéltár-ügyek: TtREL I. 1. a. 14. 1833. 3. sz., 1834. 229. sz., 1835. 40, 130, 198 sz. – TtREL I. 1. a. 15. 1836. 78. sz., 1838. 226. sz. – TtREL I. 1. a. 16. 1840. 34, 211. sz. – TtREL I. 1. a. 17. 1841. 63. sz., 1843. 49. sz. – Kazinczy Ferenc iratai: TtREL I. 1. a. 14. 1835. 65. sz., TtREL I. 1. a. 19. 1847. 250. sz. – Pecsenyomók: TtREL I. 1. a. 15. 1838. október 6. 190. sz. 1858-ban a főiskola új pecsenyomója elkészülvén, a régii levéltárba helyezték. – Könyvtári, levéltári anyag szétválasztása: TtREL I. 8. c, TtREL II. 1. c. 4.1020. sz., II. 1. d. 5. 1840. Március, 13–14. – Alapítványok: TtREL I. 1. a. 13. 1829. 146. sz., 1830. 62. sz., 1832. 101. sz., I. 1. a. 14. 1834. 44, 265. sz., I. 1. a. 15. 1837. 75. sz., I. 1. a. 18. 1845. 218. sz., 1846. 159. 285. sz., I. 1. a. 19. 1847. 10. sz.
 27. Kormos László: Kerekes Ferenc tanulmánya a debreceni református Kollégium gazdasági ügyvitelének 1742–1841. éveiről. Forráskiadás = Debreceni Déri Múzeum 1985. évi évkönyve Debrecen, 1985. 135–163. Különnyomat a Debreceni Múzeum 1985. évi évkönyvéből. Debrecen, 1987.
 28. Buzás Pál levéltárnoki munkásságához kapcsolódó levéltári adatok: Választása: TtREL I. 1. a. 20. 1850. 128, 153, 157. sz. TtREL II. 1. c. 5. 1300. sz. – Zákány József felszólítása: TtREL II. 1. c. 7. 1351. sz. – Püspöki intézkedés: TtREL II. 1. c. 2156, 2157. sz. – Bírói államvizsga-iratok: TtREL II. 1. c. 7. 2193. sz. – Az iratok jegyzéke TtREL II. 1. c. 7. 2194, 2195. sz. alatt. TtREL II. 1. d. 26. 1867. 123. sz. – Alapítványok: TtREL II. 1. c. 5. 1445. sz. – Leltárkészítés: TtREL I. 1. a. 29. 1882. 238, 257. sz. – Fizikai biztonság: TtREL I. 8. f. 3., II. 1. c. 7. 2118, 2119. sz. – 1848–1949 események: TtREL I. 1. a. 20. 1850. 192. sz., TtREL II. 1. c. 5. 1313, 1314. sz. – Levéltárnoki előterjesztés: TtREL I. 1. a. 27, 1870. 122. sz. 1871. 128. sz., I. 1. a. 28. 1872. 32, 200. sz., 1873. 265. sz., 1874. 185. sz., 1875. 21. sz., 1876. 44. sz., 1877. 119. sz., 1879. 205, 206. sz. stb. – Levéltári scriba-ügy: TtREL I. 1. a. 28. 1879. 80, 235. sz., 1880. április 26. II. 1. c. 8. 3232. sz.
 29. TtREL I. 1. a. 38. 1905. 87. sz., I. 1. a. 44. 1914. 923. sz. – TtREL II. 1. c. 15. 8307. sz.
 30. Balogh Ferenc levéltárnoki munkájára vonatkozó levéltári anyag: Megválasztása: TtREL I. 1. a. 33. 1894. 441. sz., I. 1. a. 33. 1895. 395. 418. sz., II. 1. a. 2. 1895. 57. sz. – Levéltárnoki jelentése: TtREL I. 1. a. 33. 1895. 189. sz. – Kollégiumi adattár: TtREL I. 1. a. 35. 1899. 279. sz. – Levéltári scriba-ügy: TtREL I. 1. a. 35. 1901. 286. S. sz. u. o. I. 1. a. 36. (90). 61. T. sz. – Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégiumi Levéltár = Egyháztörténet 1944. 163–186. 1896. október 18-i temetésén a Péterfia utcai temetőben Sass Béla professzor mondott emlékbeszédet. – Bakóczi János életrajza. PEIL 1912., DPL 1910. – Alapítványi törzskönyv. Debrecen. 1912. 1–482. – Bakóczi János adatgyűjtemény: TtREL I. 1. a. 34. 1896. 292. sz., TtREL II. 25. a. 1. 80. sz. – Barcsa levéltári rendezési terve: TtREL I. 1. a. 40. 1909. 283., 309. 366. sz. – Nagykönyvtári és levéltári anyag egyesítése, regesztaszerű feldolgozása: TtREL I. 1. a. 41. 1910. 98. sz. – Balogh Ferenc javaslata: TtREL I. 1. a. 41. 1911. 84. sz. TtREL I. 1. e. 4.

31. TtREL I. 1. a. 41. 1911. 84. sz. S. Szabó József adta ki, kiegészítve Balogh Ferenc: Adatok a kollégiumi levéltár történetéhez című munkáját, melyben Balogh Ferenc levéltári munkáját értékeli. Debrecen. 1905., 1915.
32. TtREL II. 1. a. 41. 1911. 31. sz., I. 1. a. 41. 1911. 84. sz. – TtREL I. 1. a. 43. 1913. 618. sz., II. 1. c. 14. 6970. sz. – TtREL II. 1. c. 14. 7036. sz. – TtREL I. 1. a. 44. 1914. sz.
33. TtREL II. 1. b.
34. TtREL II. 1. c. 407. 7886–78–89. sz., I. 8. c., I. 1. a. 45. 1915. 711. sz.
35. R. Kiss Istvánra vonatkozó: TtREL I. 1. a. 45. 1916. 434. sz., TtREL I. 1. a. 47. 1921. 513. sz. – ifj. Kiss Ferencre vonatkozó: TtREL I. 1. a. 48. 1922. 396. sz.
36. TtREL I. 1. a. 49. 1925. 251, 252. sz., I. 1. a. 51. 1927. 43, 298. sz., TtREL I. 1. a. 52. 1928. 103, 405. sz.
37. Scriba-ügy :TtREL II. 25. 1.

A kollégiumi scriba-intézmény keretében levéltári munkára a XVIII. század közepétől kezdve levéltári scribákat, illetve írnokokat választottak. A levéltári scribák beosztásáról, – általában a többi scribakhoz hasonlóan – javadalmazásáról a tanárkar javaslatára a kerületi közgyűlés döntött. 1834–35. tanévben a kollégiumi scribakról a kerületi közgyűlés 1835. évi 194. számú határozatban foglalkozott. A XVIII. század második felében a kollégiumi levéltárban és az egyházkerületi levéltárban 3–3 írnokot foglalkoztattak. A kollégiumi írkokok száma 1892–1900 között 20–25 között mozgott. Lásd még: Balogh F. i. m. 262, 283. TtREL I. 1. a. 34. 1896. 441. sz. Az egyházkerületi közgyűlés a scribák ügyével 1900/1901-ben behatóan foglalkozott, és új szabályzatot készített a scribai szolgálat betöltéséhez.

(TtREL I. 1. a. 35. 1900/286. S.) 1900/1901-ben a kollégiumi levéltárba egy scriba kapott beosztást. a szolgálat javadalmazása álljon: a) az eddigi előválasztási jogból; b) abból, hogy mind tandíj- és tápintézeti kedvezmények, mind egyéb jótétemények tekintetében, egyenlő körülmények között, a főiskolai írkok előnyben részesítendő; fél-, illetőleg a hittanhallgatók – 1/4 tandíjfizetésre pedig már scribai minőségüknél fogva igénnyel bírjanak. Az állások, előzetes pályázat útján, mely június elején közzéteendő, az illető hivatalfőnök által töltetnek be.” 1901-ben (61 T. sz. 1900. 286. S. sz.) 1904 májusában 76 c. határozat alapján, újabb rendelkezés történt TtREL I. 1. a. 36. 1901. 61. T. sz. határozat szerint, melyet 1905-ben 87 számú határozattal újra tárgyaltak (TtREL I. 1. a. 38.). Erős Lajos levéltáros mellé az egyházkerületi levéltárban 2 scribát rendszeresítettek 1/4 tandíjkedvezménnyel, és hússzal feljebb való legációk választási joggal.

Balogh Ferenc megjegyzését ma is jó lenne megszívlelni: „A diákok írnoki szolgálata nem kis jelentőségű az iskola, a Kollégium belügyeinek megismerésére, igazgatása szemlélésére és a történeti érzék fejlesztésére”. (Balogh F. i. m. 284.)

Külön kutatást igényelne a levéltári scribák neveinek, személyi adatainak és későbbi szolgálatainak feltárása, pályafutásukkal összehasonlítás.

A scribák fogadalma a következő volt: – „Én a mindenható és mindentudó Isten színe előtt, becsülettel és tiszta lelkiismerettel fogadom, hogy a collégiumi levéltári tisztemmel járó mindennemű kötelességet hűséggel, legjobb erőm és tehetségem szerint kitartóan és engedelmesen végeznem fogom, a hivatalos titkot megőrzöm, mindennemű kárért többi tisztársammal együtt és külön-külön is személyesen felelősséget vállalok, a levéltárnok utasításait követni, neki szolgálatban és szolgálaton kívül engedelmességgel ismernem, tisztársaim irányában szelíd és szolgálatkész leszek, de a legesekélyebb mulasztásról is, vagy hanyagságról azonnal jelentést teszek; munkanaplómba mindig csak a legteljesebb igazságnak megfelelő adatokat vezetem be. Amint e kötelességeimet megtartom, Isten engem úgy segítjen.”

38. Csikesz Sándor: A kollégiumi levéltár katalógusa. 1931. Csikesz Sándor szervezésével történt 1934-ben az első református országos kiállítás, melynek leltára TtREL II. 25. 1. – Debrecenből felküldött leltár 1934. 275, 276. sz.
39. Nagy Sándor levéltárnoksága első szakaszának forrásai. Levéltártörténet. Nagy Sándor i. m. Egyháztörténet, 1944. 163–186. – Tüzbiztos szekrény: TtREL I. 1. c. 1940. 148. sz. – Levéltári útmutató: TtREL I. 1. c. 1940. 1878. sz. – Levéltári ügyrend: TtREL I. 1. a. 61. 1942. 306, 554–555. sz.
40. Nagy Sándor levéltárnoksága második szakaszára vonatkozó levéltári források: A levéltár állapotáról TtREL I. 8. f. 1. – Jelentés levéltári munkáról: TtREL I. 1. a. 62. 1946. 83. sz. TtREL I. 1. c. 1946. 3728. sz. – Levéltári segéderő: TtREL I. 1. a. 62. 1948. 232. sz. – Levéltári helyiségek: TtREL I.

1. c. 1948. 2814. sz. – Munkaerő-alkalmazás: TtREL I. 1. b. 379. 1950. 148. sz. – Állami rendelkezés: 1950. évi 29. sz. sz. törvényerejű rendelet és VKM 1610–26/1950. sz. rendelkezés és 1951. évi minisztertanácsi rendelet. – Háború alatti pusztulás felmérése: TtREL I. 8. a. 1. levéltári jelentések közt.
41. Nagy Sándor levéltárnoksága harmadik szakasza: Egyesítés, gyűjtőlevéltár: TtREL I. 1. b. 381. 58. 278. sz., 1953–1957. között Tiszavidéki Református Egyházkerületi Levéltárként működött. Esze Tamás gyűjteményi főigazgatói kinevezése: Püspöki Hivatal 1100/1954. TtREL I. 8. a. 1. – Levéltár-egyesítés után: TtREL I. 1. b. 381. 1951. 122. sz. – Kollégiumi szervezeti szabályzat: uo. – Szakértekezletek, rendezés, költségvetés, levéltári kutatómunka: TtREL I. 8. a. 1. 1955. április (költségvetés). – Országos Egyházi Gyűjtemények irányítása alatt: Konventi elnökségi döntés 1957. 8928/1957. sz. – Halála: TtREL I. 8. a. 4. 35/1965.
42. TtREL I. 8. a. 1. jelentések közt
43. Kiss Sándorra vonatkozó: TtREL I. 8. a. 2. 1/1958. – Kistanácssterem igénylés: TtREL I. 8. a. 2. 28/1959. – Jelentések: TtREL I. 8. a. 2. 92/1959. – Teológiai raktárhelyiség: TtREL I. 8. a. 2. 321/1959. – Raktárhelyiség-ügy: TtREL I. 8. a. 2. 405/1958. – Állagok: TtREL I. 8. a. 3. 2/1960, 130, 132, 141/1960. – Leltár: TtREL I. 8. a. 3. 115/1960. – Dolgozó-, kutatószoba átadás: TtREL I. 8. a. 3. 149, 151/1960. – Jelentések: TtREL I. 8. a. 2. 92/1959. , I. 8. a. 3. 56/1960., TtREL I. 8. a. 3. 36, 37, 161/1961. – Régi pecsétek átadása: TtREL I. 8. a. 4. 36/1966. – Halála után TtREL I. 8. a. 5. 19/1969. máj. 5. Farkas Ignác.
44. Csohány János: TtREL I. 8. a. 5. 16/1971. 1964. november 16-tól 1971. márc. 15-ig a levéltárban dolgozik. Megbízott levéltárvezető Módis László.
45. Kormos László: TtREL I. 8. a. 5. 496/1973. Püspöki Hivataltól 1973. július 1-i hatállyal.
46. TtREL I. 8. a. 5. Levéltári munkatervek, jelentések. – Kormos L.: Levél- és irattári teendőink. RE 1970. XXII. évf. 127–129. – TtREL I. 8. a. 7. 1981. november 16. – Országos Levéltári Tanács az egyházi levéltárak helyzetéről szóló tájékoztatás a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárra vonatkozó értékelése: „...példás rend és tisztaság uralkodik... sőt Debrecenben már oly áttekintő raktári jegyzék is nyomdakész, amely részletes hivattörténetet, kutatási utasítást és bibliográfiát tartalmaz...”
47. TtREL I. 8. a. 5, 6, 7. évi jelentések, munkatervek.
48. TtREL I. 8. a. 5, 6, 7. kutatási naplók.
49. Varga János: A jó ügy csendes szolgálatában. Magyar Országos Levéltár-Társadalmi Szemle, 1986. október; 93–96.
50. TtREL I. 1. a. 12. 1822. évi 98. sz. egyházkerületi határozat alapján kiküldött „Deputatio” által készített elenchus 1–41. 1823. III. 21-én lezárja; aláírások: Budai Ézsaiás superintendens, Nagy István tract. assesor és Notarius, Rakovitzky Dániel, Nadányi Lajos deputatusok, Ercsey Dániel professor, Erdélyi József professor, Madarász Dobrossy János professor, Péczely József professor, Arany István professor.
51. Nagy Sándor: i. m. Egyháztörténet, 1944. 163–186. Megtartotta Csikesz S. rendszerét, de azon belül tárgyi csoportokat hozott létre, s azt főkonként rendezte és iratcsomókat alakított ki.
52. Kormos László 1984. XI–XV.
53. Bővebben: Nagy Sándor: i. m. Egyháztörténet, 1944. 163–186. – Kormos L.: A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár = Magyarország levéltárai. Szerk.: Balázs Péter Bp. 1983. 365–367. és Kormos L. Iskola-történeti források a TtREL-ban = Ráday Gyűjtemény évkönyve IV–V. 1984–1985. Bp. 1986. 100–104. – Az egyes kútfők feldolgozott témaköreikhez eligazítást nyújt Kormos L. Bibliográfia a kollégiumi levéltári anyaghoz. Kézirat TtREL-ben. Forrásértéke pedig: Kormos László 1984. , a fondok és állagok bevezetőjében.
54. Kormos László: A Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár Ratio Educationis-ra vonatkozó forrásai = Magyar történeti tanulmányok. XII. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1979. 117–212.
55. A segédletekről kimutatás = Kormos László 1984. 77–78., a fondok és állagok leírásában is tájékoztatás.

A KOLLÉGIUM MÚZEUMAI

I. RÉGISÉGEK GYŰJTÉSE A XVIII–XIX. SZÁZADBAN

Úgy véljük, ha valaki egyszer részletesen feldolgozza majd a magyar múzeumok történetét, vagy keresi a muzeológiai gondolat gyökereit a hazai művelődésben és kultúrában, munkáját a XVI–XVII. század folyamán alapított református Kollégiumok ilyen jellegű tevékenységének kutatásával kell kezdenie. Ez nem vitás, hiszen Sárospatakon, Debrecenben, Pápán, Máramarosszigeten és Nagyenyeden már akkor gondosan kezelték a könyvtárak anyagával együtt az érmészeti, régészeti, történeti emlékeket, amikor nálunk az ún. „raritás”-ok, a ritkaságok gyűjtése még különcségnak, sőt bogarasságnak számított. A XVIII. században akadtak gazdag főurak, főpapok, néhány, az archeológia, könyvészet és numizmatika iránt érdeklődő városi polgár, aki fáradtságot és pénzt nem sajnálva, áldozott a mügyűjtés szenvedélyének.

Ilyen volt például Kazzay Sámuel debreceni patikus, aki 1745-től szorgalmasan gyűjtötte a kódexeket, ősnymtatványokat, pénzeket és érmekeket, a görög és római régiségeket. Kazzay gyűjteménye 1796-ban a Kollégium birtokába került.¹

A Kollégium muzeális anyaga természetesen sohasem gyarapodott olyan mértékben, mint a könyvtáré, mindenesetre a múzeumi gondolatnak már a XVII. század második feléből vannak emlékei. Sajnos szomorúak. A „gyászévűtized” eseményeit idézi fel az az eset, amikor a sárospataki Rákóczi uradalom területén levő református eklézsiákat a jezsuiták katonai segédlettel megszüntették, a templomokat elfoglalták, a pataki iskolának 1671-ben menekülnie kellett. A megszünt gyülekezetek közé tartozott Bodrogkisfalud is. Az egyházközség ingóságait 1672-ben – talán a prédikátor – a Kollégiumba hozta, illetve letétbe helyezte. Az akkori senior beírta a számadáskönyvbe, hogy átvett egy aranyozott ezüst poharat, egy aranyozott ezüst tányért, egy selyemmel és arannyal hímzett terítőt, két abroszt és két ón kannát. Bodrogkisfalud később sem lett önálló egyházközség, az úrasztali felszerelések tehát a Kollégiumban maradtak.²

Nem számítva ezt a rendkívüli esetet, a XVIII. század közepére a debreceni, sárospataki és a pápai Kollégiumokban „létrejöttek olyan kisebb-nagyobb gyűjtemények, amelyekben már a múzeumi gondolat alapjai sejthetők” – írja Balassa Iván. A római katolikus érseki, püspöki székhelyeken, az egyházi iskolákban a múzeumok létesítésének csak a XIX. század második feléből vannak nyomai.³

A debreceni Kollégium mint oktatási intézmény, gyűjtőköre kiterjesztése révén a közművelődési célok megvalósítását szintén magára vállalta. Kétségtelen, hogy az iskola elsődleges feladatának mindig a kultúra terjesztését tekintette, de az ilyen irányú tevékenysége mellett mindig hajlandó volt arra, hogy muzeális tárgyakat is elfogadjon az adományozóktól. Ezek az ajándékok a XVIII. század elején még túlnyomórészt régi pénzekből és érmekekből álltak, amelyeknek az első leltárát Szilágyi Sámuel könyvtáros készítette 1745-ben, mert a numizmatikai gyűj-

teményt a könyvtárban helyezték el. A Szilágyi-féle összeírás nem maradt fenn, így az ajándékozók nevét – kettő kivételével – nem tudjuk. 1761-ben Fűrő Sámuel volt debreceni diák Komáromból küldött iskolájának egy antik pénzekből, újabb kori érmékből készített, szalagra fűzött láncot.⁴ 1771-ben pedig Pataki István és felesége végrendeleti hagyatékából került a Kollégiumba egy ezüst foglalatú strucctójas serleg.⁵

A XVIII. század folyamán a ritkaság- és régiséggyűjtemény kis mértékben ugyan, de állandóan szaporodott. Erről az 1811-ben készült leltár számol be, amelyből kitűnik, hogy a tárgyak szintén a könyvtárban voltak. Fűrő Sámuel és Pataki István ajándékán kívül itt őrizték a görög feliratú reliefeket, „perbetei – Komárom m. – prédikátor T. Nyikos uram”, és Rikl József debreceni kereskedő 328 darab római éremből, és a kertjében talált vassarkantyúból álló adományát, valamint a debreceni Nagytemplom tornyának aranyozott csillagát.⁶

1800-ban került a Kollégiumba az a római kőkoporsó, amelyet a Cegléd utcai temetőben találtak. Az Aelius Domitius számára készült szarkofágot valószínűleg az 1317-ben épült Szt. András templom részére ereklyetartónak hozatta Aquincumból a város akkori földesura. A koporsó csak két évig állt a coetus házának tornácán, mert az 1802-es nagy tűzvészben elpusztult.⁷

Ugyancsak a könyvtárban helyezték el Thököly Imre pecsétnyomójának másolatát, ezt 1812-ben Kazinczy Ferenc küldte Budai Ézsaiás közvetítésével Széphalomról. Kazinczy leírja a professzornak a pecsétnyomó származását, továbbá azt, hogy az eredeti példányt nem küldheti el, majd arra kéri Budai Ézsaiást: „Ezen levelemet a typarionnal együtt a Collegium bibliotecájának levelei közé letenni méltóztassék, nem hiúságból, hanem, hogy ezen pecsétnek magyarázója lehessen.”⁸ A fizikai szertár régi darabjai szintén a könyvtárba kerültek a XVIII. század végén, de ezeket Sárvári Pál 1812-ben „a physicum museum részére” átvette.⁹

Jelentős múzeumi anyaggal gyarapodott a Kollégium 1796-ban, amikor birtokába került a már említett Kazzay-féle gyűjtemény, amelynek éremanyagát a következő fejezetben ismertetjük. Kazzaytól a régiséggyűjtésbe került egy diptichon – kétrészes római táblácska –, egy kövekkel kirakott lánc, és 42 darab gemma – vésett féldrágakő –, 180 darab keleti topázgyöngyökből álló rózsafüzér, öt feliratos római réztábla, pontosabban katonai elbocsátó lap, egy kálvinista prédikátor rézre metszett képe, egy korallból faragott Laokon szobor, egy ónixből vagy kalcedonból faragott Krisztus-fej, egy jáspis, és egy kristály pecsétnyomó, és egy keleti cirkonból készült Apolló szobor.¹⁰

Sárvári Pál 1812-ben a „physicai museumban” helyezte el a könyvtárból átszállított különböző eszközöket, ami azt jelenti, hogy ettől kezdve a könyvtárral párhuzamosan a fizikai szertár is folytatott gyűjtőtevékenységet, illetve a tárgyak elhelyezése teljesen ötletszerűen történt. Ezt bizonyítja a „Collegium mathesisi s physicai eszközeinek és egyéb ritkaságainak” 1840-ből származó összeírása. A leltár akkor készült, amikor Sárvári átadta utódjának, Kerekes Ferencnek a szertárt, benne a ritkaságokat. Ezek között volt: „egy fa kalán, összeláncolva, mind egy darabból, két makkos végű fa, egy kis lyukon által bújtatva, (tulajdonképpen ez is lánc alakú, egy darabból faragott türelemmunka. T. B.) összefűzött több rendbéli régi sarkantyúk; Debreczen környékén találtattak: két régi kengyelvas, két régi

lámpatartó, egyik rézből, másik vasból, a debreczeni téglavetőből hozták 1810-ben, kézi malom mintája, néhai híres ácsmester, Faggyas Gáspár gyermeki munkája, igen csinos mécses veres agyagból, Jupiter csinos kis oltára I. O. M. betűkkel, Jov. Apts. Max felirattal, római sír irat balra metzve, több rendbeli nagyobb és kisebb hamvvedrek, némelyek fedőikkel, a debreczeni volt Nagy templom emléktáblája I. Rákóczi Györgytől, régi vas sisak, egy régi pais, a debreczeni metző deákok 1810 körül hogy próbálgatták a stereotypot.”¹¹

Külön kell beszélnünk Devecsery István napórájáról, amelyet 1830-ban kifejezetten „A Debreczeni Reformatum Collegium Bibliothekájának” saját kezűleg készített. A mészkből faragott négyszögletes napórán az időegységeket mérő beosztáson kívül három vésett szöveg olvasható: „A leghosszabb s boldogabb élet is, mint itt edgy óra úgy elmúlik : Virtusaink halhatatlanok maradnak.” – „Ha a Nap, én is szolgállok; De különben nem használok;” – „Könyvtárunk! ékesülj Világ Végig s VeLeD éljenek akiktől kIntselD neVeLeD. Hajdani Édes Anyám! Végyed szeretettel e pontnyi jót, mit néked ajánl Dátzia szülte fidad: dengelegi Devetsery István, Töki os. rector élete 64-dim évében.” A kronosztikonból megállapíthatjuk, hogy a napóra 1830-ban készült és megható jele a Kollégium iránti hálának és ragaszkodásnak.¹²

1840-ben tehát a Kollégium muzeális gyűjteményében volt egy méltán gazdagnak mondható éremtár, több régészeti, római kori, középkori, újabb kori tárgy, iskolatörténeti anyag. Ez alatt az 1810-ből való „stereotyp”-ot, vagyis Eröss Gábor rézmetszetét, illetve betűmintáit értjük.¹³

Hiányzott még a gyűjteményből a magyar néprajzi anyag. 1841-ben került a Kollégium birtokába egy ötven darabból álló néprajzi kollekció, amelyet Sárvári Jakab táblabíró, Sárvári Pál professzor fia adott ajándékképpen volt iskolájának. A gyűjtemény „a Bihar megyei derecskei uradalom helységeinek lakosi által készített kézművek”-ből állt.

Ha tudjuk, hogy a Magyar Néprajzi Múzeum alapját 1847-ben a Reguly Antal által gyűjtött 92 darab, főleg obi-ugor tárgyakkal vetették meg, akkor rendkívüli jelentősége van annak, hogy a Kollégiumban már 1841-ben kifejezetten magyar néprajzi anyag volt. Miből tevődött össze ez a gyűjtemény? Pontos jegyzékét megtaláljuk a Levéltárban: vesszőfonatok, gyékény- és szalmafonatok, kender- és gyapjúanyagok, hímzések, köztük „Fekete-Bátorban szőtt, varrott és csipkézett lábravaló”, ugyanott készült hímzett ing, „Zsadányban szőtt és varrott darázsujjas, szücs- és szíjgyártó munkák, fakészítmények, köztük „ónos és rézzel czifrázott bot”, bogrács alá használható fakoszorú, szaknyelven „kutyagerinc,” „czinnel czifrázott borotvartartó titkos zárral,” a tetélni eke „czélszerű módosítással.” Kerekes Ferenc a néprajzi anyagot helyszüke miatt az „Odeum”-ba, vagyis az énekterembe helyezte.

Nagy jelentősége volt a Kollégium különböző múzeumainak fejlesztésében Kovács János munkásságának, aki 1856-ban lett a természetrajz tanára, illetve a természetrajzi múzeum őre. Kovács János esküdt, senior, majd köztanító volt a Kollégiumban, 1844-től 1846-ig pedig a berlini egyetemen tanult. Innen hazatérve gr. Tisza Lajos fia mellett nevelősködött Geszten. Itt nyílt alkalma arra, hogy madár- és állatgyűjteményt hozzon létre, amit később Tisza Lajos a Kollégiumnak ajándéko-

zott, és Gesztről indult el Kovács János a magyar tudományos madártan megalapítójával, a volt evangélikus lelkésszel, Petényi János Salamonnal 1854-ben Bihar megyébe, természetrajzi kutató útra. 1855-ben Tisza Domokossal Afrikába is eljut, itt is gyűjt különböző tárgyakat, amelyek szintén a kollégiumi múzeumba kerültek. Kovács János találta meg Hatvani István sírkövét és helyezte el az Oratorium előtti fülkébe.¹⁴

Az iskola diákjai és a város lakossága előtt egyre jobban közismertté vált a Kollégiumnak a muzeológia terén kifejtett tevékenysége, és az 1850-es évektől kezdve folyamatosan gyarapodott az állomány, természetesen ajándékozás révén. Kialakult az a gyakorlat, hogy most már nemcsak holmi nyolclábú birkákat küldenek vagy hoznak a múzeumba, hanem értékes régészeti tárgyakat, iskolatörténeti emlékeket. 1858-ban a Kollégiumba kerül a híres hajdúböszörményi bronzkardokból álló kincslelet egy része, 1865-ben pedig Dömsödy Károly az iskolának ajándékozta Csokonai fuvoláját. A Kollégium a reklám lehetőségével is élt, az adományokat a *Debreczen-Nagyvárad*i *Értesítő* című napilapban nyilvánosan köszönte meg, majd 1865-től az évenként megjelenő kollégiumi *Értesítők* számolnak be a különböző múzeumok, köztük a régiségtár új szerzeményeiről. Az 1895/96-os *Értesítő*jében Kovács János a „Régészeti és népismei [néprajzi] múzeumról” ezeket írja: „A protestánsok valamint egy régi könyvet – ha olyanra akadnak – mindjárt beküldenek a főiskola könyvtárába: úgy a régiségeket, kő- és bronzkorszakbeli tárgyakat is jelentékenyebb iskoláinkba szokták beküldeni. Ily adományozás útján fejlődött tanintézetünk régiség gyűjteménye. Eleintén ez is, mint a numismatikai gyűjtemény a könyvtárban volt elhelyezve; de midőn az újabb időben sikerült a társadalomban gyűjtött pénzzel 214 Ft-on megvenni dr. Kempf József debreceni orvostól az általa Ausztráliából hozott szép néprajzi gyűjteményt, akkor már alkalmas helyről kellett gondoskodni. Három év óta van a gyűjtemény külön szobában elhelyezve. Névsorának 688 folyó száma van. Ami a múzeumunk helyiségeit illeti, 1858. november 9-ig minden gyűjtemény az énekeremben volt ideiglenesen elhelyezve, ekkor költöztették átval valamennyit egy e célra berendezett jó nagy terembe.”

1868-ban a Kollégium elérkezettnek látta, hogy a természetrajzi, az állat- és ásványmúzeum, a régiségtár, a néprajzi gyűjtemény anyagát, amelyben már külföldi tárgyak is voltak, a nagyközönségnek bemutassa, szolgálva ezzel a közművelődés ügyét. Az *Értesítő* hírül adja: „A múzeum a szünnapok kivételével minden vasárnap d. e. 10–12-ig nyitva van a látogatóknak, d. u. pedig nyáron 4-től 6-ig, télen 2-től 4-ig. A múzeumra felügyelő tanár az e célokból előre jelentkezett társaságnak szabad előadást szokott tartani.”¹⁵

A Kollégium tehát az adott lehetőségek között végezte a közművelődés feladatát, de a városi értelmiségben is felmerült a múzeumalapítás gondolata. 1864-ben Telegdi Kovács László ügyvéd a *Debreczeni Ellenőr* című napilapban sürgeti a városi múzeum létrehozását. 1873-ban Múzeumi Egylet jött létre Debrecenben. Az Egylet a városi múzeum alapítását oly módon próbálta megvalósítani, hogy a Kollégium muzeális anyagát leltár szerint átveszi a főiskolától a tulajdonjog fenntartása mellett, a további kezelésről, gyarapításról az Egylet gondoskodik. Az egyházkerületi közgyűlés nem fogadta el a tervezetet, így a városi múzeum létesítését egyelőre elhalasztották.¹⁶

Amint látjuk, a múzeum anyaga a Kollégium különböző termeiben, szertáiraiban, a könyvtárban volt. 1877-ben Révész Bálint püspök az alábbi levelet intézte a tanári karhoz: „Főiskolai múzeumunk ügyében múlt évi dec. 22-re egybehívott Bizottságunk előtt egyebek közt felmerültek azon nehézségek is, mik a múzeumra felügyelő tanárra nézve azon körülményekből származnak, hogy a múzeum egyes része egymástól távol eső, különböző emeleten lévő termekben vannak elhelyezve. Ebből folyólag, említett Bizottság, azon nézetben volt, hogy az egész Múzeum, egymással összeköttetésben álló termekbe – talán a nagy könyvtár alattiakba – volna legcélszerűbben elhelyezhető, hol sem a gyűjteménynek nagy kárt okozó nedvességtől, sem a falak s bolthajtások gyengeségétől félni nem lehet, hol egyszersmind a tanulói ifjúság, úgy szinte a város közönsége is inkább hozzáférhetne, a felügyelet pedig biztonságosabban gyakoroltatnék. Mely ezen nézet, mint javaslat, a Címzett Tanárkarokhoz azzal adatik ki, hogy ebbeli viszont nézetét és javaslatát a Tanügyi Bizottság elé terjeszteni szíveskedjék.” A tanári kar szerint a múzeumok megfelelő helyen, a Kollégium épületének északi részén, hűvös termekben vannak, márpedig egyes múzeumi tárgyakra a napfény káros hatással lehet, továbbá az átköltöztetés tetemes kiadással járna, ezért a javaslatot elutasították.¹⁷

1878-tól a gyűjtemények ügyét az Állandó Múzeumi Bizottság intézte, melynek elnöke Török József kollégiumi igazgató, tagjai: Osterlamm Ernő bölcsész tanár, Kovács János gimnáziumi tanár múzeumőr, és Somogyi Pál tanítóképezdei tanár voltak. Ugyanebben az évben külön Természetráji Múzeumi Bizottság alakult.¹⁸ A bizottságok kezdeti munkájáról nem sokat tudunk, mert csak az utóbbi jegyzőkönyve maradt fenn 1885-től és ebből kiderül, hogy a bizottságok csak nevében éltek, időközben feloszlottak, majd újraszervezték őket. Az 1885-ben alakult természetráji múzeumi bizottság viszont komolyan vette a feladatát. Évenként többször gyűlést tartottak, és felvett jegyzőkönyvek fontos dokumentumoknak tekinthetők a múzeumok fejlődése, ezek története megismeréséhez.

1873-ban létrejött a városi Múzeum Egylet, azonban a kollégiumi múzeummal nem sikerült az együttműködés. 1890-ben újabb terv vetődött fel, de most olyan formában, hogy „egyházkerületi múzeumi egyletet” kívánt létrehozni a Kollégium tanári kara azzal a céllal, hogy az egylet a múzeum fenntartásában és gyarapításában az iskolát segítse. Az Állandó Múzeumi Bizottság a véleményezésre hozzá beadott tervezetről megállapította, hogy ez nem új próbálkozás, hiszen 1873-ban az egyházkerületi közgyűlés azért nem engedélyezte a városi múzeum egylethez való csatlakozást, mert maga akart külön múzeumi egyletet alapítani. A Bizottság az egylet létrehozásához nem fűz nagy reményeket, inkább arra kéri az egyházkerületi közgyűlést, „hogy az egyházmegyéket, a tehetősebb gyülekezeteket, protestáns főurainkat, vagyonosabb hitfeleinket, Debreczen városát, ennek különböző testületeit, sőt a magas kormányt is kérje fel: járuljanak azok évenkénti adományaikkal egy oly alaptőke létesítéséhez, melynek kamataiból a múzeumot fenntartani és gyarapítani lehessen.”¹⁹

A nagy tervekből nem lett semmi, a múzeum állapota változatlan maradt, sőt teremőr hiányában a látogatási időt csökkenteni kellett, továbbá egyik vasárnap az ásványmúzeum, a másikon az állatmúzeum és a régiségtár volt nyitva a közönség számára.

A régiségtár állandóan gyarapodott, ezért merült fel a Múzeumi Bizottságban az a gondolat, hogy ennek kezelésétől mentseék fel a természetrajzi szertár örét, és bízzák rá valamelyik történelem, vagy nyelvszakos tanárra. Ez a terv sem valósult meg, tehát Kovács János – nyugalomba vonulása után – 1896. szept. 20-án Török Péter természetrajz tanárnak adta át a múzeumot a régiségtárral együtt.²⁰

Török Péter nagy lelkesedéssel kezdett hozzá, illetve folytatta Kovács János munkáját a múzeumban, és ennek állapotáról, feladatáról 1897. ápr. 6-án terjedelmes memorandumot nyújtott be a Múzeumi Bizottságnak, amely a Bizottság jegyzőkönyvében olvasható. Török Péter véleménye szerint a Kollégium múzeumi elsősorban a tanítást segítsék elő, a szemléltetést szolgálják, emellett azonban „népies tudományos gyűjtemény” kell legyen, „tekintve azt a körülményt, miszerint úgy városunk, mint általában véve egész környékének a lakossága, – ha Debreczenbe jön bevásárlásait megteendő – gyakran felkeresik főiskolánk természetrajzi múzeumát, mely gyakorlat már, – hogy úgy mondjam – mintegy megszokássá lett s mely jó szokást okvetlenül respektálni kell és pedig nemcsak azért, mert szokás, hanem főképpen azért, mert ez által főiskolánk természetrajzi gyűjteménye úgy e város, mint az egész környék lakosságának a közművelődésére a maga módja szerint határozottan jótékony befolyást gyakorolt a múltban és gyakorol a jelenben annyira, hogy ha eddig nem lett volna is hozzá férhető főiskolánk természetrajzi gyűjteménye a nagy közönségnek, hozzá férhetővé kellene tenni a jövőre nézve, annyival is inkább, mert ez egész környék különösen a szegényebb lakosságának egyáltalán nincs nagy darab földön alkalma arra, hogy ismereteit e téren gyarapíthassa, miután a fővárosi ilyenmű gyűjtemények messzire vannak s különösen a szegényebb néposztály, mely pedig leginkább rá van a művelődésre szorulva, egyáltalán nincs abban a helyzetben, hogy anyagi áldozatokat hozzon különben sem valami nagyon érzett közművelődési szükségleteinek a kielégítésére.” A továbbiakban Török Péter beszámol a különböző gyűjteményekről. A régiségtárról, és a népismeji múzeumról semmit sem tudunk meg, mert ezekkel Török Péter a memorandumban nem foglalkozik.

Ismerjük azonban a régészeti és népismeji múzeum gyarapodását, mert a gimnázium Értesítői erről részletesen beszámolnak. Például Löfkovits Arthur debreceni ékszerész 1898-ban ezeket a tárgyakat adományozta a múzeumnak: „egy régi vasaló; két sétatálca; három régi gomb; egy bronz gyűrű; egy ezüst kígyó; száz darab régi pénz; egy bronz karperec; egy bronz nyakperec; egy bronz öv boglár; egy halántékgyűrű bronzból; a szoboszlói leletből egy bronz kar ék, egy bronz gyűrű; a mészáros céh pohara 1696-ból; a hentes céh pohara 1745-ből; egy réz csákány az Ottomány-i leletből és egy bronz fibula, egy pisztoly agy dísze; egy debreceni lakat.” Az Értesítő szerint a régészeti és népismeji múzeum leltára ebben az évben 890 tételt, illetve tárgyat tartott nyilván.²¹

A Múzeumi Bizottság jegyzőkönyvében csupán két adatot találunk arra vonatkozólag, hogy pénzbeli adományokkal támogatták a múzeum fejlesztését, jóllehet ezt a Bizottság sok felől és sok részről várta. Az 1890. márc. 11-én tartott gyűlésen jelentette Kovács János, hogy az Alföldi Takarékpénztár 5 forintot küldött a múzeum számára. 1902-ben a Vallás- és Közoktatási Minisztérium évi 500 Koronát utalt ki a természetrajzi múzeum fejlesztésére, tehát a „magas kormány” a Múzeumi

Bizottság 1890-ben előterjesztett kérelmét az anyagi támogatásra tizenkét év múlva teljesítette, de az 500 Koronát csak 1904-ig kapta meg a Kollégium, mert a minisztérium „a debreceni városi múzeum feladataira való tekintettel lemondott arról, hogy a református Kollégium gyűjteményeit rendszeres évi segélyben részesítse.”²²

A múzeumi gondolat egyre jobban terebélyesedett a Kollégiumban, amelynek szép példája, hogy 1899-ben a Kollégium új gyűjtemény létrehozását határozta el, illetve „ereklyemúzeum, és az 1848–49-i szabadságharc emlékeinek gyűjtését” szorgalmazta. Az 1899/1900-as *Értesítőben* az új létesítményről ezt olvassuk: „célja egyfelől megőrizni azok emlékét, a kik hazánknak és szent vallásunknak szolgálatot tettek és akiknek neve Debreczennel és az ősi Kollégiummal összeforrott, rendeltetése másfelől összegyűjteni azokat a könyveket, nyomtatványokat, melyek Debreczenben jelentek meg, vagy a reformációra, a Tiszántúlra vonatkoznak s melyek a kollégiumi nagykönyvtárban vannak a leghivatalosabb helyen.”

Ami az 1848/49-es szabadságharc emlékgyűjteményt illeti, elmondhatjuk, hogy az ezzel kapcsolatos első ajándékot már 1871-ben átadták a Kollégiumnak. Veszprémy János debreceni lakos, volt 48-as főhadnagy „a debreceni vöröspántlikás önkéntes Nemzetőr osztályból alakult 68-ik Honvéd zászlóaljnak az Arad vári fegyverletételkor” az általa megmentett két zászlóját küldi levél kíséretében Kovács Ferenc kollégiumi igazgatónak azzal a kéréssel, hogy „az 1848/9. évi küzdésteljes nagy idők jelvényét a jövő kornak megtartani s megőrizni szíveskedjék.” Az Akadémiai Tanári Kar 1871. szept. 24-én tartott gyűlésében mond köszönetet Veszprémy Jánosnak, és úgy intézkedik, hogy a zászlókat a Nagykönyvtárban helyezték el.²³ Ugyanide került később egy zászlószalag darabja gyöngyhímzéses keretbe foglalva „Visza emlékezés az 1848-dik fogadalmi időkre. Honvéd 9-ik zászló alj ditső teteire. N. S.” – felirattal.²⁴ Tovább szaporodott a 48-as emléktárgyak száma fegyverekkel, csákokkal, jelvényekkel, és több százra nőtt azoknak a plakátoknak, újságoknak száma, amelyek a szabadságharc idején jelentek meg.

Az ereklyemúzeum is gyarapodott a már meglévő Csokonai fuvoláján kívül, mert a Nagykönyvtárba került Hatvani István ezüst pohara, Kazinczy vadászpuskája, Kossuth gyöngyhímzéses levéltárcája, Arany János pipája, Petőfi üvegpohara. Ezek a tárgyak ma is a kiállításon láthatók.

A városi múzeum létesítése az 1900-as évek elején egyre komolyabb formát öltött, lassanként ez az intézmény vette át a közművelődés feladatát, azonban a Kollégium régészeti és „népismeji” múzeuma annak ellenére gyarapodott, hogy 1905-ben a városi múzeum megkezdte működését.

Éppen a folytonos gyarapodás és az ebből következő helyhiány indította a Múzeumi Bizottságot arra, hogy 1904-ben az egyházkerületi közgyűlésnek azt a javaslatot tegye, mely szerint a régiséggyűjteményt a természetrajzi múzeumból – miután e gyűjtemény a természetrajzi szertárral „semmiféle szakbeli rokonságban nincs” – más helyre szállíthassa.²⁵

Az 1905/06-os *Értesítőben* már ezt olvassuk: „a régiségtár és a néprajzi múzeum is az ősszel a könyvtárba lett áthozva.” A gyűjtemény további sorsát dolgozatunk II. 2. fejezetében ismertetjük.

II. MÚZEUMOK A NAGYKÖNYVTÁBAN

1. Éremtár

A Kollégium éremtáráról Szilágyi Sámuel készítette 1745-ben az első összeírást, tehát a nyomtatványok mellett az éremgyűjtemény is kezdett kialakulni a Nagykönyvtárban, sőt az idők folyamán az éremtár – darabszámát tekintve – sokszorosan felülmúlta a régiségtár gyarapodását.²⁶ Szilágyi Sámuel összeírása nem maradt fenn. Az éremgyűjteményről az 1811. jan. 15-én készült második vázlatos leltár pedig csak annyit közöl, hogy ez több százra tehető római, zsidó és magyar éremből, kb. 12 darab magyar és külföldi aranypénzből és emlékéremből áll.²⁷

Balogh István, a Kollégium gyűjteményeinek keletkezéséről szóló tanulmányában a Szilágyi-féle összeírással kapcsolatban megjegyzi, hogy az éremtárról később sem készült részletes leltár.²⁸ Ez a vélemény szerintünk téves, mert az 1811-es vázlatos összeíráson kívül a múzeumban van egybekötve Kalós Mózes 1831-ben kezdett, Lugossy József által 1845-ben folytatott, 6240 sorszámmal záródó leltára. Külön jegyzék sorolja fel a Kazzay-féle gyűjteményt, és külön jegyzék tartalmazza 1641-től 1782-ig terjedően „A debreczeni ref. főiskola régipénz-gyűjteményének gyarapodása 1862 szeptembertől fogva” címmel azokat az érméket, pénzeket, amelyeket 1940-ig ajándékoztak a Kollégiumnak. Szintén külön leltár sorolja fel a Nagy Sámuel debreceni lakos és felesége, Ványai Sára által 1841-ben adományozott száz darabból álló gyűjtemény állagát. Külön jegyzék készült 1848-ban ilyen címmel: *A Debreczeni anyaiskola éremgyűjteményének rövid átnézete, a szerint, a mint az 1848-k évi September hóban – sietve történt rendezése bevégeztetvén – egy 64 fiókos állványba elhelyeztetett.*

Kitűnik a felsorolásból, hogy a Kollégium mindig féltett kincsenek tartotta az éremgyűjteményt, és a mindenkori könyvtárosok igyekeztek erről részletes leltárt készíteni.

Kalós Mózes 1831-ben kezdett hozzá az éremtár rendezéséhez, és ezzel kapcsolatban idézzük Kerekes Ferenc iskolaigazgatónak, a katalógushoz csatolt, 1849. jún. 18-án kelt *Tudósítása régi pénzek és más ritkaságok gyűjteményének átadásáról* című szövegéből az alábbiakat: „Ez a gyűjtemény eleitől fogva mindig a könyvtárban tartott, még pedig a legújabb időkig mindig zár alatt. Legrégibb laistroma ezen régiségeknek az, amely szerint 1811-ben az akkori könyvtárfelügyelő tanár néhai Magyar Mihály ezeket elődétől által vette. Még akkor minden ezen gyűjteményben találtatott ritkaságok csak 30 szám alatt voltak feljegyezve. 1811-től fogva 1831-ig 20 év alatt több féle ajándékok járulván ezen gyűjteményhez, s azok mind folytatólag ugyanezen laistromba jegyeztetvén fel 1831-ben már könyvtárnok Kalós Mózes 46 szám alatt vette által e gyűjteményt.”

Külön jegyzékbe vette „R” jelzéssel Kalós azt a 328 darab római pénzt, amit Rikl József debreceni kereskedő 1814-ben ajándékozott a Kollégiumnak. Kalós a gyűjteményt a 35. sorszám alatt leltározta. Az alacsony sorszámok ne tévesszenek meg bennünket, mert ezek nem azt jelentik, hogy csak 46 darab érem, pénz volt 1831-ben a Kollégium gyűjteményében. Kerekes Ferenc az idézett Tudósításban erről így ír: „egy szám alatt sokszor nem csak húsz-harminc, hanem két-háromszáz,

sőt néha ezek is állanak, pl. az egész Kazzay gyűjtemény, mely több mint 2500 darabból áll, csak egy számot tesz, ti. a 25-iket, midőn ellenben a 24-ik szám alatt csak egy füles réz pénz áll.”

Már beszéltünk a Kazzay-féle gyűjtemény 1796-ban történt megszerzéséről és említettük, hogy ennek jelentős része pénzekből és érmekből tevődött össze. A gyűjteményt hosszú ideig egy ládában, lepecsételve őrizték a Nagykönyvtárban, és csak 1813-ban került sor az anyag leltározására. Ezt Sárvári Pál végezte el. A gyűjtemény teljes állaga 2446 darab érme és érem volt, ebből arany 74 db; ezüst 1631 db; bronz 483 db; réz 62 db; ólom és ón 4 db.²⁹ Kerekes Ferenc Tudósítása szerint Kalós Mózes 1832-ben ellenőrizte a Kazzay-féle anyagot, illetve egy bizottság jelenlétében megállapították, hogy ebből egyetlen darab sem hiányzik. 1838-ban az újabb revíziót egy szakértő „generalis Edelspacher” segítségével végezték el.

1845-ben Lugossy József lett a könyvtár igazgatója és Kalós Mózesről, Szoboszlai Pap István püspök, Telegdi László debreceni ügyvéd jelenlétében átvette a lepecsételt Kazzay gyűjteményt, a Kalós által meghatározott régi gyűjteményeket. Lugossy József „mindjárt úgy szeretettel fogott az abban található, még nagy részben meghatározatlan, s némely részben hibásan határozott régiségek meghatározásához és rendezéséhez, és ezt csak nem egészen bevégezte, készítvén először is nagy egész konczra terjedő laistromot, melyen a gyűjtemény régi pénzeit egyenként leírja, sok helyt híres numismaticus írók, pl. Banderi, Rose, Rupp, Weszprémi, Schönwisner és mások munkáira, utasítván, hogy melynél hol van a kérdéses pénz leírva és lerajzolva” – olvassuk Kerekes Ferenc Tudósításában.

Kétségtelen, hogy Lugossy nagyobb szakértője volt a numizmatikának, mint elődje, ezért a Kalós által készült katalógust több helyen átjavította. Lugossy a Kazzay gyűjteményt 2356. sorszámmal kezdi és fiókok szerint írja le a pénzeket, a bevezetőben utal az Edelspacher-féle katalógusra, amelyből kitűnik, hogy a tábornok, Telegdi László ügyvéddel együtt leltározta 1838-ban a Kazzay gyűjteményt, és mind a ketten éremgyűjtők voltak Debrecenben.

1866-tól az évenként megjelenő iskolai *Értesítők* számolnak be a pénzgyűjtemény gyarapodásáról. 1872-ben például gr. Degenfeld Imre egyházkerületi főgondnok küld a Kollégiumnak 30 darab ezüst tallért és tíz kisebb ezüst pénzt, „találták Besenyődön (Szabolcs m.) szántás közben.”³⁰ 1876-ban Borbély Sámuel Tiszaroffról ajándékoz a Kollégiumnak öt arany és öt ezüst tallért.³¹

Az éremtár, Kalós Mózes által kezdett katalógusa 7852 sorszámmal végződik. 1941–42 között került sor a gyűjtemény revíziójára, illetve új katalógus készítésére. Ennek bevezetőjében Lukács László könyvtárigazgató ezeket írja: „Az éremtárat Huszár Lajos Magyar Nemzeti Múzeum őr és Kerényi András múzeumi gyakornok rendezte. Kerényi András az ókori anyagot: a görög-barbár-római és koloniális pénzeket foglalta rendszerbe, Huszár Lajos pedig a középkori és újkori pénzeket, valamint az emlékérmeket. A rendezésnél minden korábbi katalógizálás és cédulázás figyelmen kívül maradt.

Az egyes darabokról a modern numizmatika követelményeinek megfelelő új feliratok készültek, irodalmi utalásokkal.”

A Kollégium múzeuma jelenleg 167 darab barbár, görög, római érmét, 211 darab újabb kori érmet és 2620 darab egyéb pénzt őriz. A gyűjtemény fejlesztésében

csak arra törekszik a múzeum, hogy a magyar református egyház, és a Kollégium történetével kapcsolatos érméket beszerezze.

2. Régészeti és néprajzi múzeum

Amint említettük, a régészeti és „népismeii” múzeum anyagát a természetrajzi szertárból 1905-ben a Nagykönyvtárba szállították át. Ettől kezdve a látogatók itt tekinthették meg az évről évre szaporodó gyűjteményt, a legszebb darabokat két szekrényben állították ki. 1905-től tehát már a könyvtáros vezette a gyarapodási naplót, de csak felületesen, mert az 1905 utáni Értesítőkből több olyan tárgyat találunk, amelyeket a múzeumnak ajándékoztak, azonban a leltárba ezeket nem jegyezték be. A régiségtár legújabb, 1901-gyel kezdődő leltára 1937-ig csak 24 tételben sorolja fel az adományokat, de ezek között találunk papírpénzeket, érméket, Petőfi Sándor költeményeinek olyan „mini” példányát, melynek a mérete 25 x 22 mm, és az I. világháborúban a katonák számára nyomtatták. A Nagykönyvtárba került Sárvári Pál 1807-ből való „színreflektora”, ezt a fizikai eszközt a református tanítóképző szertárból küldték át a könyvtárba. Az Értesítőből tudjuk, hogy az 1905/06. iskolai évben Téglásról Veres Vilmos református tanító bronzkori cserépedényt, gyűrűt, Kolonnai Zoltán gimnáziumi tanuló Jánkról régi kengyelt hozott be a múzeumba, Balogh Péter debreceni munkás egy dárdahegyét ajándékozott a múzeumnak, amit az Ispotály laponon talált, Berki Sándor hajdúbagosi lelkész egy középkori kályhacsempét, Veszprémből pedig Kaszás Ferenc tanár Deák Ferenc börtárcáját küldi a régiségtárnak. Az 1906/07. iskolai évben Lőrinczy Zoltán teológus a múzeumnak ajándékozza a nagykállói lakatos céh 1626-ból való pecsétnyomóját, dr. Némethy Gyula Bihar megyei múzeumőr beküldi „a váradi káptalan templomáról levett kétfejű sasos” toronydíszt.

1905. május 22-én ünnepélyes keretek között megnyílt a városi múzeum a Fűvészkeret u. 2. sz. alatti volt református elemi iskola épületében, tehát Debrecen egy újabb kulturális intézménnyel gazdagodott. A Kollégium ilyen irányú tevékenysége ebből következően egyre inkább háttérbe szorult, a Nagykönyvtárba levő múzeumi anyagot már nem volt célszerű kiállítani, mondhatnák : a városi múzeummal vetélkedni. A vitrineket eltávolították a Nagykönyvtár díszterméből, csak a diáktűzoltók emlékeiből és a rézmetsző diákok műveiből, a gipsz szobrokból maradt néhány darab a könyvtárban, minden más régészeti, történeti, néprajzi tárgy az ún. „Csillagdába”, egy kis raktárba került. A Nagykönyvtár annyira elzárkózott a múzeumi tárgyak gyűjtésétől, hogy a debreceni gyülekezetek a használaton kívüli úrasztali edényeiket a kollégiumi Levéltárnak (!) adták át megőrzés végett. Amikor Zoltai Lajos 1937-ben feldolgozta a debreceni ötvösség történetét, ezeket itt találta meg.³²

A városi, illetve a Déri Múzeum működésétől függetlenül a Kollégium régészeti és néprajzi gyűjteménye kis mértékben ugyan, de gyarapodott. 1913-ban egy 1801-es évszámmal ellátott „magyar virág-motívumos boros korsót”, 1914-ben egy cserépkorsót adományoztak a Kollégiumnak. 1937-ben Baltazár Dezső virággűjteménye került a múzeumba. Ez az utolsó tétel a régiségtár gyarapodási naplójában.

A Déri Múzeum vezetősége előtt nem volt ismeretlen az a tény, hogy a

Kollégium milyen jelentős muzeális anyag birtokában van, ezért 1927-ben a városi tanácson keresztül az egyházkerület elnökségéhez fordult azzal a kéréssel, hogy néhány tárgyat kiállítás céljára, letétként adjanak át a számukra. Az 1930. jan. 11-én felvett jegyzőkönyv szerint a Kollégium az alábbi tárgyakat adta át a Déri Múzeumnak: a hajdúböszörményi kincsleletből két bronz kardot, egy Hosszúpályiból származó, mészbetétes bronzkori agyagedényt, az András templomból való címeres zárókövet, a céhemlékek közül három darab ezüst poharat, egy cserépkorsót, a Debreceni Egyesült Építési Társulat pecsétnyomóját, valamint a város két darab hóhérpallosát.³³

A két intézmény között továbbra is fennmaradt a jó kapcsolat, amelynek jele, hogy a Déri Múzeum más alkalommal is kért és kapott különböző tárgyakat a Kollégiumtól és ezeket mindig azzal a felirattal állították ki, hogy az illető tárgy, edény, eszköz a Kollégium tulajdonát képezi.³⁴

A régészeti és néprajzi múzeum tehát a Nagykönyvtár gondozásában volt, jelentősége azonban eltörpült a könyvtár óriási anyaga mellett. Jól érzékelhető ez abból a kiadványból, amelyet Varga Zsigmond 1934-ben állított össze *A debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képben* címmel. A két kötetes műben a múzeumról szó sincs, csak a „fontosabb reliquiák” fejezetben sorolja fel Varga Zsigmond az alábbi tárgyakat: „Bíró Lajos újguineai utazó ethnographikus gyűjteménye; céhemlékek; Csokonai fuvolája; Lilla gyűrűje; Debrecen város ősi kő címere a keresztes háborúk idejéből; Debrecen város két pallosa 1671-ből; Hatvani István sír-emléke; Kazinczy Ferenc vadászfegyvere; Pápay József osztjáföldi kutató használati tárgyai; Petőfi Sándor pohara; a Rákóczi harang címeres része; II. Rákóczi Ferenc kőcímere; (valójában ez az I. Rákóczi György-féle címer a volt András templom falából, de ezt Varga Zsigmond figyelmen kívül hagyta.) Révész Imre palástja, a rézmetsző diákok földgömbje és rézmetszetei; Sinai Miklós szemüvege; tűzoltó eszközök.” A könyv II. kötetében az ereklyék fényképe is látható, de a 375 illusztráció közül csak tizenkettő ábrázol múzeumi tárgyat.

Abból a tényből, hogy az 1930-as években a Nagykönyvtár a múzeum gyarapítását nem tartotta elsőrendű feladatának, téves volna arra a következtetésre jutni, hogy a múzeumi gondolat elsorvadt a Kollégiumban. Ellenkezőleg ! Éppen az 1930-as évek közepén próbáltak lépéseket tenni annak érdekében, hogy Debrecenben létrehozzák az Országos Református Múzeumot. Az ügy lelkes harcosa Csikesz Sándor professzor volt, aki 1934-ben Budapesten megrendezte az első Országos Református Kiállítást, amelynek nemcsak óriási sikere lett, hanem a gyülekezetek a létesítendő Országos Református Múzeum részére több tárgyat önként felajánlottak. Ezeket a tárgyakat: templomi berendezéseket, fejfákat, pecsétnyomókat, háromezer fényképet Csikesz Sándor a Kollégiumba szállította azzal a céllal, hogy ezekkel veti meg az Országos Református Múzeum alapját. Csikesz Sándor váratlan halála, és a II. világháború egyaránt közrejátszott abban, hogy a nagyszerű terv nem valósulhatott meg, de az Országos Református Kiállítás anyagából visszamaradt tárgyakat ma is őriz a kollégiumi és egyházművészeti múzeum.

1938-ban a Kollégium méltó módon szerette volna megünnepelni alapításának 400. évfordulóját, erre azonban a feszült nemzetközi helyzet miatt nem kerülhetett sor. Varga Zsigmond érdeme, hogy a Nagykönyvtár, az Oratórium, és az ide vezető

lépcsőház és előtér helyiségeiben kiállítást rendezett. Varga Zsigmond a kor kiállítási stílusának megfelelően úgy mutatta be a Kollégium történetét, hogy nyomtatványokkal, kéziratokkal telezsúfolta a Nagykönyvtár újonnan készült, mind a két hajót betöltő tárlók sorát, a falakat sűrűn teleaggatta képekkel, metszetekkel, néhány tárlóban kiállította az 1848-as szabadságharc emlékeit, a Csokonai szobát a költő műveivel, relikviáival rendezte be. A Déri Múzeum vállalta, hogy a jubileumi ünnepségre külön, a Kollégium történetével kapcsolatos képzőművészeti kiállítást hoz létre. Felszólította tehát a művészeket ilyen témájú művek készítésére, illetve kérte Debrecen lakosságát, hogy akiknek birtokában ilyen jellegű alkotások vannak, adják kölcsön a kiállításra. Tekintettel arra, hogy az ünnepség elmaradt, a kiállítást sem rendezték meg.³⁵

3. *Történelmi arcképcsarnok*

Hazánk legnagyobb és legrégebbi közgyűjteménye, a Magyar Nemzeti Múzeum alapját 1802-ben gr. Széchenyi Ferenc országbíró, gr. Széchenyi István apja, könyvekből, kéziratokból, metszetekből, térképekből és érmekből álló ajándéka vetette meg, létesítését pedig az 1808. évi XVIII. tc. mondta ki. A Nemzeti Múzeum anyaga nagy mennyiségű arcképpel, festménnyel gyarapodott az évtizedek alatt, amelyből előbb 1884-ben a Történelmi Arcképcsarnok, mint az Újkori Osztály része, majd 1886-ban a Szépművészeti Múzeum vált külön gyűjteménnyé.

E rövid bevezetőt azért írtuk, hogy megfelelő hangsúlyt kapjon az a jelentős tény, hogy a Kollégiumban egy történelmi arcképcsarnok létrehozása a Magyar Nemzeti Múzeumot megelőzve már 1740-ben kezdett kialakulni.

Semmiféle nyomát nem találjuk annak, hogy az arcképgyűjtemény felsőbb intézkedésre jött volna létre, mert az egész igyekezett a kollégiumi Nagykönyvtár ilyen jellegű gyakorlatával magyarázható, illetve mintegy a könyvgyűjtésből eredő, vele szoros kapcsolatban álló tevékenység volt. A történelmünk nagyjait ábrázoló festmények sorát II. Rákóczi Ferenc portréja nyitja meg, ugyanis Kraudy György debreceni gyógyszerész 1740-ben a Kollégiumnak ajándékozta a fejedelem olajfestésű arcképét. Az adományozás tényét a későbbi híres debreceni orvos – akkor még mint kollégiumi senior és alkönyvtáros – Weszprémi István jegyezte be a Nagykönyvtár katalógusába.

Nem felejtkezett el azonban a Kollégium az immáron híressé vált saját professzorai emlékének megörökítéséről sem, mert 1744-ben már a Kollégium birtokában van Maróthi György arcképe, majd követi a sort Hatvani István arcképe. A XVIII. században jelentős festő nem élt Debrecenben, tehát Maróthi arcképét egy Zeüger nevű vándorfestő, Hatvani portréját pedig Weisz János nagyszabedényi művész 1768-ban festette meg. 1788-ban azonban egy ismeretlen debreceni diák, a latin nyelvű felirat szerint kifejezetten a Nagykönyvtár számára festi meg és ajándékozta Husz János arcképét. Az olajfestményen G. S. K. monogram olvasható, de ebből a kissé naiv művész nevét nem tudjuk megállapítani. A XVIII. század végén kerül a Nagykönyvtár birtokába Immanuel Kant olajfestésű arcképe.

Különös módon jutott a Kollégiumba Luther és Calvin olajképe. 1846. okt. 10-én kapta meg a két festményt a Kollégium ajándékképpen a Sárközön – Szatmár

m. – lakó br. Vécsey Miklóstól. Az adományozó a kép hátlapjára a következő szövegű papírlapot ragasztotta: „Luther Márton képe, mellyet édes nagy atyám generalis b. Vécsey István 1742 Vittenbergha városából a város házáról elhozott, midőn a várost Hadik vezérlete alatt elfoglalta. Így tudom ezt a nagy atyámtól, kit jól ismertem, 16 éves lévén mikor ő meg holt.” Ugyanez a szöveg olvasható a Calvin kép hátlapján. Nem vitás tehát, hogy a két reformátor képe hadizsákmányként került Magyarországra, majd több mint száz év múlva a Kollégiumba. Időközben a Calvin képről egy ismeretlen festő másolatot készített, mert a festmény megtalálható a sárospataki Református Gyűjteményekben.

Nagy lendületet vesz az arcképcsarnok fejlesztése a XIX. század elején, és ez kétségtelen, hogy Kiss Bálint, volt kollégiumi diák, az első jelentős debreceni portréfestő tevékenységének köszönhető. Kiss Bálint 1834–37 között dolgozott városunkban, de már korábban, 1831-ben a bécsi tanulmányútja alatt megfesti V. Ferdinánd király arcképét, és elküldi a Kollégiumnak, mintegy a volt iskolája iránti hála jeléül. Szentesen készíti Péczely József kollégiumi professzor és Récesei János református esperes, a magyar irodalmi tanszék alapítójának arcképét, de már a Kollégium megrendelésére. Kiss Bálint 1834-ben érkezik Debrecenbe, és sorra festi a jó módú cívisek és családtagjaik arcképét, majd 1835-ben Péchy Imre alnádor, a Kollégium főgondnokának, és Sárvári Pál kollégiumi rektornak az ösztönzésére hozzákezd I. Rákóczi György fejedelem portréjának az elkészítéséhez. Ezt a képet II. József császár, Bocskai István, Apafi Mihály erdélyi fejedelmek arcképe követte. Hiányzott azonban még a sorból a nagy fejedelem, Bethlen Gábor arcképe. Kiss Bálint nem tartotta alkalmasnak a Nagykönyvtárban levő rézmetszetet a kép elkészítéséhez, ezért Sárvári Pál közvetítésével a Kolozsvárott lakó Bethlen Domokoshoz fordult a festmény ügyében. Sárvári ugyanis úgy tudta, hogy a fejedelem hiteles, olajfestésű arcképe Bethlen Domokosnál van. Sárvári arra kéri levélben Bethlent, hogy ha nem lenne alkalmas művész a kép lemásolására Kolozsvárott, „valamely verschlagban”, vagyis ládában küldesse a festményt Debrecenbe, amelyet Kiss Bálint „jeles képírónk lemásolván, biztos alkalommal és alázatos köszöntéssel visszaküldenénk”.

Bethlen nem válaszolt a levélre, azonban Péchy Imre tudomására jutott, hogy szintén Kolozsvárott, Kemény Sámuel birtokában is van egy Bethlen kép, amit viszont nem küldtek el Debrecenbe, hanem helyben másoltattak le 1838-ban Simó Ferenc festőművésszel. Magát a festményt egy Kolozsvárról Debrecenbe jövő vásáros szekér szállította a Kollégiumba.³⁶

Kiss Bálint 1837-ben eltávozott Debrecenből, azonban a Kollégium történeti arcképcsarnokának fejlesztésében ez semmiféle zökkenőt nem jelentett, mert előbb Orlay Petrich Soma, majd Barabás Miklós, a két kiváló magyar festő művei kerültek a Kollégium birtokába. Orlay egy alapítványtevő házaspár, Egri Dobrai István és felesége arcképét 1852-ben, Barabás pedig két debreceni püspök: Révész Imre és Révész Bálint, valamint Kalocsa Róza, a református felső-leányiskola igazgatójának arcképét festi meg. Követi a sort Rippl-Rónai József, aki nem is itthon, hanem Münchenben készítette 1885-ben Csokonai Vitéz Mihály arcképét, amelyet a Kollégium azonnal megvásárol a művésztől. Rippl-Rónai csak névleges árat kért a kitűnő festményért.

A jelentős mesterek képei mellett helyet kapnak az arcképcsarnokban a kevésbé ismert piktorok alkotásai is, akik sorra festik a püspökök, professzorok, jóltevők és a híres diákjaink portréit. Diószegi Sámuel, a debreceni származású tekintélyes bécsi kereskedő még külföldön sem felejtkezett el az arcképcsarnokról, mert az akadémiai tanárkari jegyzőkönyv 1874. jan. 7-én kelt, 94. pontjában ezt olvassuk: „Kovács Ferenc kartársunk jelenti, hogy Diószegi Sámuel úr Bécsből hozzá küldött levelében tudatja, miszerint egy műértő festővel megfestette néhai Fazekas Mihály olaj festésű arcképét, s azt a Kollégium anyakönyvtárának ajándékuul megküldendi.” A képet, jelzése szerint K. Dinzer festette, aki lehetett „műértő” piktor, de híres aligha, mert a nevét a művészeti lexikonok nem említik. Két kollégiumi tanár arcképének elkészítéséről a *Debreczeni Hírlap* 1886. 17. száma ad hírt: „Kovács János debreczeni fiatal festőművész – jelenleg Münchenben tanul – megbízott Lugossy és Szegedi Sándor tanárok arcképének megfestésére.”

Az arcképcsarnok mellett lassanként létrejött egy szépművészeti gyűjtemény is a Kollégiumban. A donátorok sorát nem kisebb mester, mint Ferenczi István nyitja meg, aki 1823-ban iskolánknak ajándékozza a magyar klasszicista szobrászat egyik remekművét: Csokonai Vitéz Mihály márvány mellszobrát. 1871-ben Orlay Petrich Soma „II. Lajos holttestének megtalálása” című, hatalmas méretű olajfestményét adja a Kollégiumnak, majd 1883-ban Zichy Mihály a „Messiás” című szénrajzát ajándékozza a Kollégiumnak. A kép a későbbi leltárakban „Krisztus és a pápa” címmel szerepel.

A képek gyarapodása szükségessé tette, hogy a Nagykönyvtár külön nyilvántartást készítsen az összegyűlt anyagról. Így jött létre 1798-ban a Nagykönyvtár ABC – stb. szakosított leltári osztályában a X/I. osztály, amely a képtár katalógusát, a X/II. osztály, amely a metszetgyűjteményt tartalmazta. A festmények közé később könyvnyomatok, fényképek is kerültek, tehát a képtár katalógusa 256 tétellel zárul. Az 1938-ban nyomtatásban is megjelent jegyzék 125 festményt sorol fel.³⁷

Végül arra a kérdésre szeretnék felelni: hol helyezték el ezt az évszázadok alatt összegyűlt képanyagot? A fennmaradt leltárak szerint a képek gyűjtőhelye kezdettől fogva a Nagykönyvtár volt, és a könyvtárszobák díszítésére használták a festményeket. 1827–33 között Dohányosi József debreceni asztalos elkészítette a Nagykönyvtár két dísztermének berendezését, és ettől kezdve a nagy méretű képek a terem emeletén körbefutó, vasrácsos galérián kaptak helyet. A könyvespolcok előtt, külön, üvegezett vitrinben állt Csokonai szobra, amellyel kapcsolatban Kazinczy Ferenc az 1824-es, a Kollégiumban történt látogatása alkalmával némi íróniával megjegyzi: „A bibliotheca palotája egy közfal által két hasonló részre van hosszában osztva, és a közfalakban három ív nyílik ajtó gyanánt. A középső ívvel egy lineában áll az ablak, mind az új templom, mind a Collegium felé és így Csokonai feje jobbról és balról is kapja a világosságot és az árnyékot, vagy inkább minden árnyék és fény nélkül áll... Még irtózatossabb gondolat vala, hogy szegény barátomat ott egy kalitkába zárták. Egy lámpásalakú forma tok alá van dugva... hogy ne lepje a por. Ha majd a bibliotheca úgy rendben lesz, amelyben lennie kell (most még nem úgy van) marad hely az ablakkal szemben álló fal előtt, ahová egy oszlopocska állíttassék a büsztnek.” Kazinczy említi, hogy Csokonai szobra felett

már akkor ott függött Cseh-Szombathi József orvosdoktor, alapítványtevő „szépen festett portréja”.

Jellemző azonban, hogy Mária Terézia arcképe a fizikai múzeumban volt! Amikor Kerekes Ferenc 1840-ben összeállította a múzeum leltárát, felsorolta a bútorokat, ennek végén ezt írja: „Mária Theresia régi képe, de a mely sem hozzá, sem a museumhoz többé nem méltó.” A királynő rézmetszetű képe később a Nagykönyvtárba került.³⁸

1882-ben Balogh Ferenc kollégiumi igazgató próbált lépéseket tenni a képanyag elhelyezése ügyében: „Mily szép és hatásos lenne, ha a könyvtárban található 75 keletes kép külön teremben egyesítenék!... Túlnyomólag történeti képtár lenne az egyelőre, de idővel ajándékozások, hagyományok és más úton való szaporulatok által bővülést nyerne. Így is hála-emlékcsarnokot képezne az, az alapítók, jóltevők és jelesb embereink képeinek szemlélése vonzó és nemes tettekre gyúlasztó hatást fejtené ki, tanuló nemzedékre, városra, vidékre... Adjunk méltó helyet a képeknek, kihozván a nagykönyvtár homályos termeiből. Egy állandó képmúzeum alapulna Debrecenben, s egyik tényezőjévé válna városunkat az Alföld fővárosává emelni! Még mindig ott szorongnak a képek s várják a külön képtárba helyezést.” Ez a terv sohasem valósult meg, illetve 1968-ban annyi történt, hogy a képeket eltávolították a Nagykönyvtár galériájáról, és a múzeum állományába sorolták be a metszetgyűjteménnyel együtt.³⁹

1909-ben az anyag gyarapodása miatt szükségessé vált, hogy a kisebb méretű képeket – miután a Nagykönyvtárban már nem fértek el – szétosszák a Kollégium különböző hivatali helyiségeibe, a díszterembe és a kistanácsterembe.⁴⁰

Az 1938-as leltárban szereplő képek szinte kivétel nélkül mind megvannak a Kollégiumban, és a számuk időközben, sőt napjainkban is szaporodik, mert a Kollégium az évszázados hagyományokhoz híven gyarapítja a képcsarnokot elsősorban a neves püspökökről, professzorokról készült festményekkel, amelyeket természetesen debreceni művészek: Dienes János, Menyhárt József, Félegyházi László, Bíró Lajos alkotásaiból tevődnek össze.

4. *Metszet- és rajzgyűjtemény*

Az arcképcsarnok kialakulását követően, a XVIII. század második felében tűnik fel az első nyomok arra vonatkozóan, hogy a Kollégium, illetve a Nagykönyvtár tevékenysége kiterjed a fa- és rézmetszetek gyűjtésére is. Ez a jelenség azal magyarázható, hogy a korábbi merev, orthodox, a képtilalmat szigorúan tartó teológiai irányzatot a felvilágosult, a barokk művészet iránt érdeklődő életforma váltotta fel az egyház életében. Ha tudjuk, hogy a metszetgyűjtemény jelentős része római katolikus ihletettségű, akkor ebben szintén az oldás jelét kell látnunk, annak bizonyosságát, hogy a református Kollégium nem zárkózott el a „szentképeknek” nevezhető művészi alkotások gyűjtésétől sem. Arra azonban már nem volt anyagi fedezete, hogy nagyobb kollekciót vásárolhasson, mert amikor 1806-ban Kazinczy Ferenc a könyv- és metszetgyűjteményét megvételre ajánlotta a Kollégiumnak, próbálkozása sikertelennek bizonyult. Korántsem azért, mintha az iskolát nem

érdekelte volna az értékes gyűjtemény, de minden krajcárt az 1802-ben leégett Kollégium építésére kellett fordítani. Kazinczy ajánlata tehát rosszkor érkezett Debrecenbe, a gyűjteményét a sárospataki főiskola vásárolta meg.⁴¹

A metszeteket előbb a Nagykönyvtár anyagába a könyvek közé, a D – egyháztörténet – osztályba sorolták be, mégpedig bekötött formába, vagyis a nagyjából azonos méretű, egy témakörhöz tartozó képek album alakban maradtak fenn. Az első album a bejegyzés szerint Tóth Ferenc könyvtáros idejében, 1798. júl. 15-én került a Nagykönyvtárba D. 427. katalógus számmal, de egy másik, ugyancsak 1798-ból való album már X. 74. számot kapott, mert amint említettük, ekkor jött létre az X osztály, vagyis a képek és metszetek csoportja. Összesen hét, félbőr kötéses album volt a Nagykönyvtárban 355 metszettel, és ennek több mint a fele Szűz Máriát ábrázolja! A képek túlnyomórésze rézmetszet, kevés a fametszés technikájával készült lenyomat. A feliratok általában latin nyelvűek, de akad köztük német, ósláv, sőt spanyol és olasz nyelvű szöveg is. A művész neve nincs minden képen feltüntetve, annyi azonban megállapítható, hogy ebben az anyagban főleg XVII–XVIII. századi olasz és német rézmetszők művei találhatók, pl. Piazzetta, Bartolozzi, Rugendas, Eichler, Probst alkotásai. Több kép színes kivitelben, mégpedig olykor nagyon is rikító formában található az albumokban, mert a réz- és fametszeteket élénk színekkel, néha sok arannyal igyekeztek a korabeli pictorok tetszetősebbé tenni azzal a céllal, hogy ezek a vásárokon könnyebben elkeljenek. A képek beszerzésének alkalmai a vásárok voltak, és a képeket, de inkább így mondhatnánk: a szentképeket a könyvkötők árusították, mert a XVII–XVIII. században mai értelemben vett könyv, vagy képereskedő boltot hazánkban még nem nyitottak.

1705-ben létrejött Debrecenben a könyvkötők céhe. A mesterek a kassai kompaktorok szabályzatát kérték kölcsön, és a kassai céh filiájaként dolgoztak a városban. A szabályzat 16. pontja kimondja, hogy a kontároknek nem szabad „sohult az országban se könyvet, papyrost, kalendáriumot, képecskéket... hordozni, annál inkább eladni”.⁴² A kassai céhbéli könyvkötők árulhatták ugyan a szentképeket, illetve a rézmetszeteket, de a debreceni református mesterek aligha foglalkoztak ilyen tevékenységgel. Mindenesetre az országos vásárokon, ahol több idegen kompaktor is árulta a portékáját, be lehetett szerezni a kiszínezett rézmetszeteket, tehát Debrecen római katolikus lakossága 1714 után vásárolhatott ilyen képeket, és nagy a valószínűsége, hogy a Kollégium ezeket az alkalmakat felhasználta a metszetgyűjtemény gyarapítására. Az anyag jelentős részét azonban a külföldi egyetemeket látogató diákok hozták a Kollégiumba a könyvekkel együtt.

A metszetgyűjtemény katalógusát vizsgálva kitűnik, hogy a már említett albumokon kívül, milyen gazdag és sokrétű anyaggal szaporodott az állomány. A rézmetszetek sorában találjuk a világ hét csodáját ábrázoló sorozatot, Konstantinápoly, Párizs, Genf látképét Meriantól, történelmi tárgyú, elsősorban a Habsburg királyokkal kapcsolatos ábrázolásokat, térképeket, és természetesen a debreceni rézmetsző diákok alkotásait. A XIX. század második felében a litográfia fejlődése nyomán több száz könyvomatú kép került a Nagykönyvtárba. Beszerzik az 1848/49-es szabadságharc eseményeit ábrázoló színes könyvomatokat, jóllehet ezek csak az osztrák győzelmeket örökítették meg és kivétel nélkül német nyelvű felirattal

vannak ellátva. A gyűjteményben találjuk a Rohn és Grund pesti cég által 1863-ban kibocsátott sorozatot a magyar költők arcképeiről.

Semmi nyomát nem látjuk annak, hogy a Nagykönyvtárban levő metszetgyűjtemény tartalmi vonatkozásban a legcsekélyebb hatással lett volna a XVIII. század második felétől dolgozni kezdő debreceni rézmetsző diákokra, akiknek tevékenysége főleg térképek, természetrajzi ábrák készítésében merült ki. A XIX. század elején némi jelek arra mutatnak, hogy klasszicizáló stílusban könyv címlapot terveznek, Pl. Eröss Gábor, Csokonai Anakreoni dalaihoz, vagy Kiss Sámuel 1815-ben rézbe metszi Debrecen látképét, Beregszászi Péter illusztrációt készít Sárvári Pál „A rajzolás mesterségének kezdete”, 1807. című művéhez Venusról, Apollóról, Marsról stb. de egyetlen diáknak sem jutott eszébe, hogy a kollégiumi élet valamilyen jelenetét megörökítse, túl azon, hogy Beregszászi Pál 1802-ben rézbe metszi a leégett Nagytemplom képét, és ugyancsak tőle fennmaradt a Kollégium és a Nagytemplom új épületét ábrázoló rézmetszet. A diákviseletet Csokonai apjának színes rajzaiból ismerjük.

Külön csoportot képeznek a gyűjteményben az ún. temetési címerek. A XVII–XVIII. századi rangos temetések elmaradhatatlan kelléke volt a temetési címer, amelyet a koporsó fölé függesztettek, vagy a szőnyeggel, posztóval letakart koporsó elé helyeztek. A selyemre festett színes címer alatt hosszabb-rövidebb szövegben feltüntették a halott nevét, születési és halálozási évszámát, hónapját, napját, az elhunyt rangját, kitüntetéseit stb. Ha az elhunyttal a nemesi család kihalt, a címert fordított állásban helyezték a koporsó elé. A temetési címerek használata még a XIX. sőt a XX. század elején is divatban volt. A Nagykönyvtárban huszonegy temetési címer gyűlt össze az idők folyamán, és ezek közül hét darabra kézzel írták a szöveget, tizennégyre pedig nyomtatták. A címerek olyan családoktól kerültek a Kollégium birtokába, akiknek valamilyen kapcsolata volt iskolánkkal.⁴³

1821-ben, Kiss Sámuel kollégiumi rajztanár halála után az özvegyétől a Kollégium megvásárolta a művész rajzait, festményeit, és ezek a rajzok vetették meg az alapját az 1872-ben létrejött rajzgyűjteménynek, vagyis a X/III. osztály létesítésének. A leltárkönyv szerint Kiss Sámueltól összesen 129 rajz került a Nagykönyvtárba.

Sárvári Páltól ugyancsak a Nagykönyvtár kapta meg azt a negyven darab „építészeti s polgári gazdálkodáshoz tartozó kisebb-nagyobb, többnyire színezett mintapéldány”-t, melyeket Sárvári Pál Göttingenben 1793–94 között készített.

1872-ben özvegy Beregszászi Pálné átadja férje hagyatékát a Kollégiumnak. Az adomány 456 darab rajzból állt. A Beregszászi Pál által szervezett és 1819–1856 között Debrecenben működő „Rajzskola” növendékeinek művei szintén a Nagykönyvtár birtokába jutottak. Ilyenek voltak az iparrajzok, tájrajzok, épületdíszítmény rajzok, különböző mesterségekhez tartozó rajzok, szabadkézi rajzok, összesen 419 rajz.⁴⁴

A történeti arcképcsarnok és a metszetgyűjtemény anyaga, vagyis az X/I. és az X/II. osztályba sorolt tárgyak időközben összekeveredtek. A mindenkori könyvtárosok ötletszerűen írták be a szakleltárakba az időközben begyűlt anyagot, az arcképek közé kerültek a könyvnyomatok, a metszetgyűjteménybe a fényképek. Sőt a képtár katalógusában találjuk az Oratóriumban levő alvó oroszlán szobrát, I. Rá-

kóczi György 1628-as emléktábláját, amelyet az 1802-ben elpusztult András templom falából emeltek ki, de ide sorolták Vay Miklós, Melius Juhász Péterről készített gipsz szobortervét, Ferenczi István Csokonai szobrán kívül Izsó Miklós három gipsz munkáját: Zrínyi Miklós és Pákh Albert mellszobrát, a „Búsuló juhász” szobortervét, Csokonai emlékszobrának kicsinyített modelljét, továbbá az M. Somogyi Sándor által Sárvári Pál professzorról 1899-ben készített gipsz mellszobrot. Viszonylag egységes gyűjtemény maradt az X/III. osztály.

1968-ban, a Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeum létrejöttével a Nagykönyvtár átadta az összes képanyagot, metszet- és rajzgyűjteményt, a fényképeket a múzeumnak.

III. A FŐGIMNÁZIUM GYŰJTEMÉNYEI

1. *Physicum museum*

Közismert, hogy a debreceni Református Kollégium alapításától kezdve a humán műveltség terjesztésének szolgálatában állt, de az ún. „reáliák”, vagyis a természettudományok tanítását sem hanyagolták el, aminek bizonyítéka az első magyar nyelvű számtankönyv, melyet Hoffhalter Rudolf nyomdász adott ki *Arithmetica, az az a számvetésnek tudománya*, (Debrecen, 1577). címmel. A mű szerzője ismeretlen, azonban közkedveltségére jellemző, hogy 1582-ben a debreceni nyomda újra kiadta, egy javított és bővített kiadása pedig 1591-ben jelent meg Kolozsvárott.

Az aritmetika tanítása mellé – mintegy száz év múlva – felzárkózik a fizika. Szilágyi Tönkö Márton 1678-ban Galilei és Descartes szellemében adja elő a fizikát és filozófiát, de szemléltető oktatásról ekkor még nem beszélhetünk. Szilágyi Tönkö Márton írja: „ezen időben sem nálunk, sem másutt az országban nem voltak fizikai eszközök.” Valószínűleg az ő sürgetésére szerezte be a Kollégium a legelső fizikai eszközöket, amelyek a coetus jegyzőkönyvének adatai szerint a következőkből állottak: két éggömb, egy földgömb, mágnesvas, és dukátok mérésére szolgáló mérleg.⁴⁵

Gyökeres változás állott be a fizika tanításában az 1730-as évek végén, amikor kezdetét veszi a kísérleti fizika oktatása, és ez Maróthi György tevékenységének köszönhető. Az ő nevéhez fűződik a fizikai szertár legrégebbi, ma is meglévő légszivattyúja, amit 1741-ben rendeltek meg I. G. Cotta lipcsei mechanikusnál. A légszivattyú és tartozékainak árát Hodossy János fedezte, illetve 100 Rhénes forintot ajándékozott a Kollégiumnak erre a célra.⁴⁶ A fizikai szertár gyarapításában a főbíró és több debreceni polgár is részt vett. A városi tanács jegyzőkönyveiből kitűnik, hogy az 1740-es évek elején Domokos Márton főbíró, valamint három polgár 100–100 Rhénes forintot adományozott a szemléltető eszközök vásárlására.

Maróthi mellett sokat tett a fizikai szertár anyagának szaporításában Szilágyi Sámuel, aki 1742-ben lett a Kollégium professzora. A fiatal tanár külföldi összeköttetéseit is felhasználta a fizikai eszközök beszerzésére. 1742-ben levelet ír S. Scheerer berni professzornak, és egykori tanárát arra kéri, hogy legyen segítségére a

szertár fejlesztésében. Scheerer válaszeleveléből kitűnik, hogy d'Eirinius berni mechanikus elvállalta egy távcső és több más eszköz készítését a Kollégium számára.⁴⁸

Maróthi György 1744-ben meghalt, könyvei és fizikai eszközei vásárlás útján a Kollégium birtokába kerültek. Szilágyi Sámuel 1747-ben átvette atyja tanszékét a teológiai akadémián, a Kollégiumnak tehát új fizikai professzort kellett választania. 1749-ben foglalta el katedráját Hatvani István, aki a fizika mellett matematikát, geometriát, filozófiát, csillagászatot, stb. tanított, sőt hosszú ideig a Kollégium orvosa is volt. Hatvani, a kor szellemének megfelelően különös érdeklődéssel fordult az elektromosság felé, ez a magyarázata, hogy tanársága első évében „*electrica machinát*” vásárolt Bécsben. Ez a kezdetleges és tartozékok nélküli eszköz nem elégítette ki Hatvani igényeit, ezért 1776-ban Gafur Péter budai mechanikussal egy nagyobb villanygépet csináltatott különböző felszerelésekkel, ezen kívül még húszféle eszközt vásárolt a budai mestertől. A későbbi években Hatvani folyamatosan gyarapítja a szertár anyagát: hőtágulásmérőt, bűvös lámpát, barométert, távcsövet, nagyítót, a fénytán és mértan tanításához szükséges eszközöket csináltat, melyek árát adományokból fedezi. A fizikai eszközök az állandó használat miatt meghibásodtak, ezért Hatvani, a Kollégium főgondnokához, Rhédey Ferenchez fordult segítségért. 1782. dec. 12-én kelt levelében ezeket írja: „Ámbár a múlt esztendőben már jelentettem, hogy a fizikához tartozó felszerelések majd mind elromlottak, és a hiányosságok miatt ezt a tudományt, sőt másokat is tanítani nem lehet, mégsem vétetődött a legkisebb eszköz is. Jóllehet Bécsben kétszer is megfordultam, sőt majd két hétig laktam, s jó módomban lett vala benne, hogy mind a fizikához, matematikához s csillagászathoz megkívántató eszközöket a mesteremberekkel készíttessenek, maga P. Hell is ajánlva nekem ott abbéli szolgálatját, mégis senki énnékem e dolog felől semmit sem írt, sem nem szólított.”

Hatvani igyekezete a szertár fejlesztésére csak 1798-ban valósulhatott meg, amikor külön szertárórtr neveztek ki évi 50–60 forint fizetéssel az eszközök gondozására, 1799-ben pedig a tanári kar kimondta, hogy a „*physicum museumba*” beszerzendő eszközök jegyzékét az illetékes professzor állítsa össze, és ezek a Nagykönyvtár számára hozandó művekkel együtt vásároltassanak meg.⁴⁹

Eltérő vélemények alakultak ki azzal kapcsolatban, hogy az 1802-es tűzvész milyen károkat okozott a fizikai múzeum állományában. Szűcs István szerint a szertár sértetlen maradt, de a kollégiumi számadáskönyvek 1803-as tételei között ilyen kiadások szerepelnek: „1803. jún. 23. A *physicai instrumentumok* körül tett munkákért fizetődött 6 Rh forint 50 krajcár. Aug. 19. Ugyanazon célra 8 Rh Ft, úm. *electrica lámpás*, mely a tűzben megromlott, reparálásáért 3 Ft 30 kr; a legnagyobb *electrica machinához*, mely a tűzben megromlott, tartozó cylinderes üveg reparálásáért 3 Ft 20 kr; egy *Gregorianum telescopium*, tűzben megromolván, reparálása 5 Ft; más *telescopium* reparálása 3 Ft. Igazította Kabai Mihály *mechanicus*.” K. Kiss József szerint ezek az eszközök Sárvári Pál professzor tulajdonai voltak, és a lakásán tartotta őket, itt sérültek meg, ugyanis Sárvári lakása kétszer leégett.⁵⁰ Ha viszont a javítási díjakat a Kollégium fizette, az eszközök aligha lehettek a professzor tulajdonában, vagyis a fizikai múzeum egy része mégis elpusztult a Kollégium leégésekor, ugyanekkor lett a tűz martaléka a fizikai múzeum régi leltára.

Új leltár összeállítására 1840-ben került sor az egyházkerület által kinevezett bizottság ellenőrzése mellett. A múzeum anyagát tíz csoportra osztva Sárvári Pál és utódja így sorolták fel: „I. Geometriára tartozók – 23 db; II. Staticára és mechanicára tartozók – 31 db; III. A levegő nyugvására és mozgására – 29 db; IV. Különfélék, leginkább chemicumok – 8 db; V. Electricitásra és mágnesre tartozók – 29 db; VI. Astronómiára tartozók – 18 db; VII. Elegyek, hydrostaticára és csillagok tudományára tartozók – 75 db, többnyire optikai eszközök; VIII. Némely ásványdarabok; IX. Különfélék, optikai és electromos eszköz – 6 db; X. Különféle természeti vagy mesterségbeli ritkaságok – koponyák, kitömött állatok, régiség tárgyak. Végül bútorok – 3 asztal, 2 üveges théca, négy lótzsa, két lajtorja és egy redves szék. Mária Theresia régi képe és a Hodosy címér.” A leltár szerint tehát a fizikai múzeum állománya 1840-ben 219 darab eszköz volt.

Kerekes Ferentől 1839-ben Csécsi Nagy Imre előbb az állat, növény- és ásványtan, a kémia tanítását vette át, majd 1841-től kezdve a fizikai szertárőri tisztséget is. Csécsi azonnal hozzálátott a múzeum fejlesztéséhez: 1841-ben 300 forint kiutalását kérte az egyházkerulettől a beszerzendő eszközök vásárlására. Az egyházkerület az összeget kiutalta, amiből Csécsi több eszközt vásárolt Bécsben, amelyeknek megvizsgálására az iskola vezetősége bizottságot nevezett ki. A bizottság a feladatát elvégezte, ugyanakkor jelentette, hogy a még hiányzó eszközök pótlásához 2000 Ft szükséges. Csécsi számára a kért összeget ismét kiutalta az egyházkerület. Csécsi 1842-ben Eckling bécsi kereskedőtől összesen 2105 Ft értékű fizikai eszközt vásárolt. A túlköltést a professzornak kifizették. Csécsi halála után Csányi Dániel tanította a fizikát.

Az eszközök Csányi tanársága alatt nem gyarapodtak, de utódjának, Gelenczei Pálnak már lehetősége nyílt a fejlesztésre, ugyanis az általa, 1857-ben felvett leltár 305 darab használható eszközt említ, „egy rakás lommel” megjegyzéssel. Gelenczei Pál 1857–1874 között 135 darab eszközt vásárolt 2251 Ft értékben, ezen kívül 31 darab eszközt ajándékba kapott a Kollégium, tehát Nagy Pál, aki 1874-ben lett fizika tanár, összesen 472 darab eszközt, és 41 darab szerszámot, egyéb berendezési bútort vett át Gelenczei Páltól.

1882-től kezdve K. Kiss József tanította a fizikát, és 1895-ig a szertár állományában folyamatos növekedést látunk, ahogy ezt az évenként kiadott *Értesítő* jelentései bizonyítják. Az 1895-ös állapotról K. Kiss József így ír: „az eszközök könnyebben elhelyezhető része 16 üvegezett kettős ajtóval ellátott szekrényben van elhelyezve a nagyobb szertárban; a magasabb, a szekrényben el nem helyezhető darabok a nagyobb szertárból nyíló kisebb szertárban vannak. Mindkét szertári terem a kollégium épületének második emeletén, az északi szárny délnek fordított oldalán van, nyolc ablakkal; a padlók lakkozva és szőnyegekkel ellátva, lehetőleg pormentesek. A nagyobb szertár a dolgozó szobából nyílik, de főajtaja a folyosóra van. A dolgozó szobában van az eszterga- és gyalupad, továbbá a szükségesebb asztalos, lakatos, bádogos és üvegező szerszámok, mázólo festékek és eszközök. A dolgozó szobából a physikai tanterembe jutunk; ebben van elhelyezve: egy négy ember által hajtható 70 voltos dynamógép üvegezett szekrényvel borítva, egy 13 Daniell erejű magnetógép, Volt- és Ampéreméterek, elektromos ívlámpa és a városi vezetékekkel összekötött telephon, üvegezett szekrényben. A tanterem másik oldalán

nyílik egy kisebb terem, ebben vannak: üvegfüvő lámpák asztallal, gáztartó zsákok, higany-destilláló, és három üvegezett ajtajú szekrény kémiai szerek és eszközök. A fizikai eszközök között: mechanikai 186 db; hangtani 63 db; optikai 299 db; hőtani 52 db; mágneses 24 db; elektromos 191 db; kosmographiai 12 db, együtt 827 darab; fali kép 15 db; régi eszköz 110 db.” Kitűnik a leltárból, hogy a fizikai szertár régi eszközeit 1895-ben külön kezelték, mint muzeális tárgyakat, amelyek közül több darabot előbb a millenneumi kiállításon Pesten, majd az 1900-ban rendezett párizsi világkiállításon mutattak be.⁵¹

1904-ben új leltárt készítettek a fizikai szertár anyagáról, de ebbe besorolták az összes tárgyat, szakkönyvet, több esetben megjegyezve, hogy az illető eszköz „régiség”, vagyis a XVIII–XIX. századból való. A leltárt folyamatosan vezették egészen 1943-ig. A napló 2276 folyószámmal végződik, ez azonban nem jelenti azt, hogy 1943-ban ennyi eszköz lett volna a szertárban, mert időközben a tárgyakat selejtezték. 1954-ben került sor a szertár revíziójára. Ekkor az állomány 1368 darab volt.

2. Ásványmúzeum

Kovács János az 1894/95. évi Értesítőben részletes leírást ad a Kollégiumban létrejött ásványgyűjteményről, de ennek keletkezési idejét nem tudta pontosan meghatározni. Véleménye szerint a gyűjteményt Kerekes Ferenc hozta létre 1823-ban abból az anyagból, amit külföldi útjáról hozott haza, de ezt a kis gyűjteményt Kerekes a lakásán tartotta, és csak annyi ásványt hozott a dolgozószobájába, illetve a Kollégiumba, amennyire előadásaihoz szüksége volt.

Jóval korábbi adatok is vannak azonban az ásványgyűjtemény létrehozásáról. 1793-ban a tanári kar kimondja, hogy a „physicae professzornak szüksége lesz lassan-lassan collectiot tenni a naturalis historiára”, vagyis a fizikai szertár mellett szükség van egy természetrajzi gyűjtemény kialakítására.⁵² A határozat nem ment feledésbe, mert 1798-ban a Kollégium Sárvári Pál és Lengyel József tanárt Bihar megye déli részébe küldte, hogy a nyári vakáció alatt ásványokat gyűjtsön, melynek költségeit a debreceni egyházközségek vállalták magukra.⁵³

Amikor tehát Kerekes Ferenc a természetrajz tanítását megkezdte, a szertárban már volt néhány ásvány, sőt szaporodott azzal az anyaggal, amit Kerekes a Kollégiumnak ajándékozott, mert amikor Csécsi Imre az ásvány-, növény- és vegytan tanítását Kerekestől átvette, az ásványmúzeumról leltár készült 502 tétellel. Csécsi a jegyzékhez ezeket írta: „ami ezen előszámlált darabokon kívül kezem alá jött, az igen kevés becsü duplikátumokból áll, nagyobb részint csak Geognosiára nézve lehetne használható, ha fel volna jegyezve, melyik darab honnét került, mi nélkül a geognosiai darabok igen keveset érnek. Legtöbbet érnek duplikátumaink közt a magyarországiak, így például 18–20 igen jeles sulypát Felsőbányáról – mint értsemre esett, Késcsináló úr küldeménye – néhány darab részint kék khalcedon, nt. Lugossy úr küldeménye, legalább 30 darab Radelerz ugyancsak Nagy- és Felsőbányáról. A geognosiai darabok közt van kb. 100–150 timsókö, mind Munkács tájkáról, 20–30 porphyir Selmece vidékéről, több darab tökéletesen egyenlő bazalt, láva, porcellán-jáspis, Weiss-stein és néhány katulya homokpor. Igen szűkében van a

gyűjteményünk a tisztán kristályozódott ásványoknak, melyeknek vásárlása azonban már a főtiszt. Superintendentia által elhatározott. Szinte mulhatatlanul szükségünk van egy systematice elrendezett kövületgyűjteményre, mely nélkül a korunkban annyira kedvelt és nagy lépésekkel előrehaladott Geológiának avagy csak elemeit is tanítani nem lehet.”⁵⁴

Csécsi Imre rövid tanársága alatt igyekezett a hiányosságokat pótolni. 1840-ben Bader Jakab bécsi ásványkereskedőtől 100 Ft értékű, később Krantz heidelbergi kereskedőtől 400 Ft értékű ásványt vásárolt. Csécsi közbenjárására gazdagodott az állomány azzal az ajándékkal, amelyet Kubinyi Ferenc Losoncra küldött a Kollégiumnak 1840-ben, majd 1859-ben. Az ásványgyűjtemény összesítő „leltára” szerint 1853-ban 202 db „fából készült jegecz minta”, a „heidelbergi gyűjteményből” 400 db, „a földisme gyűjteményből” 1240 db, az „ásvány ismei gyűjteményből” 2152 db volt a múzeumban. Külön sorolja fel a leltár „a Péterfiai kútból 55 darab földréteget és a Szentannai kútból” származó 74 darab földmintát.⁵⁵

Az ásványmúzeum kisebb-nagyobb tételekkel, de szinte évenként gyarapodott. 1856-ban a Tisza család 158 darab válogatott geológiai gyűjteményt ajándékozott a Kollégiumnak, a sort a bécsi Geológiai Társulat folytatja, amikor száz darabból álló kövületgyűjteményt adományoz a szertárnak.

1857-ben került a Kollégium tulajdonába az immáron világhírűvé vált „kabai meteorit”. Kovács János az 1894/95-ös Értesítőben részletesen ír a meteorit kalandos történetéről, de érdekes az is, amit a Múzeumi Bizottság jegyzőkönyvében olvashatunk róla. 1904-ben a Magyar Nemzeti Múzeum részéről dr. Schaffarzik Ferenc főgeológus azzal a javaslattal fordult a Kollégiumhoz, hogy miután a meteorit lefényképezte és megállapította, hogy ez Debrecenben „izoláltságban mennyire nem jut érvényre s mily szükséges volna e követ mielőbb kellő múzeumi kezelés alá vétetni, hogy utóbb a triolitszemek már is megindult rozsdásodása folytán szét ne hulljon”, hajlandó lenne a meteoritot a Magyar Nemzeti Múzeum Ásványtára részére 20 000 Koronáért megvásárolni. A Múzeumi Bizottság nagyon kecsegtetőnek érezte ezt a magas összeget, tehát az iskola főhatóságához olyan véleményt nyújtott be, mely szerint a meteoritot adják el, a vételárat pedig a természetrajzi szertár fejlesztésére fordítsák. A Kollégium vezetősége nem járult hozzá az eladáshoz, tehát a meteorit Debrecenben maradt, melynek modern módszerekkel való megvizsgálására 1960-ban került sor a helybeli Atommagkutató Intézet közreműködésével. A vizsgálat eredményét a *Földtani Közönyben* tették közzé, és ebből kiderül, hogy a meteorit nem rozsdásodik, szétesésétől nem kell tartani.⁵⁶

„Korszakot alkot ásványmúzeumunk történetében az 1878. év” – írja Kovács János az 1894/95-ös Értesítőben, ugyanis ebben az esztendőben jutott a Kollégium birtokába ajándékképpen Szőnyi Pál ásványgyűjteménye és állatpreparátuma. (Az ásványgyűjteményről, a Gimnázium 1983/84. évkönyve közölt tanulmányt.⁵⁷) A Múzeumi Bizottság jegyzőkönyvéből követjük nyomon a Szőnyi-féle anyag és az ásványmúzeum további sorsát.

Kovács János rendezte a Szőnyi-féle „nagy és kisgyűjteményt”, és ez utóbbiba 27 000 ásványt sorolt be mint duplumot. Ezekből 1895-ig 29 középiskola, az ásványtan iránt érdeklődő tanulók között „felekezeti különbség nélkül” összesen 9716 közetet és ásványt osztott szét a Kollégium, ezen kívül „mintegy 17 000 darab

fajonként csoportosítva 40 ládába leszegelve, további rendelkezésre áll” – olvassuk Kovács János jelentésében. A Szőnyi gyűjtemény rendezésével egy időben szekrényeket is csináltatott a Kollégium az anyag elhelyezésére. Hét darab 20–20 fiókos szekrénybe rakta Kovács János az ásványokat, „hogy a tanulók az egész rendszert áttekinthessék, üveg tető alatt 550 darab jellemző ásvány látható” – írja Kovács János.

A Szőnyi-féle gyűjteményt mindig „zárolt” anyagként kezelték az ásványmúzeumban, és ez sem Kovács Jánosnak, sem utódjának Török Péternek többé nem okozott gondot, annál inkább a negyven, majd negyvenöt ládára gyarapodott egyéb ásványanyag. Éppen az évenkénti szaporodás tette szükségessé, hogy 1875-ben a természettajzi múzeumot két részre osszák. Az Értesítő szerint „a természettajzi múzeum eddig egy teremben volt elhelyezve, de ezen iskolai évben két külön terembe tétett, az alsó terembe az ásvány, a felsőbe az állat- és növénygyűjtemény”, vagyis a Kollégium északnyugati szárnyának I. emeletére került az állat- és növényműzeum, a földszintre pedig az ásványmúzeum, de a zsúfoltság ezzel sem szűnt meg, az ásványokat ide-oda hurcolták, ahogyan a későbbi adatokból kitűnik.

Kovács János 1888 szeptemberében azt jelenti a Múzeumi Bizottságnak, hogy negyvenöt láda ásványt, amely előbb a padláson, majd a „csillagvizsgálóban” volt elhelyezve, lehordatta a levéltár melletti múzeumi segédszobába. Egy év múlva ezt a szobát, ami egyébként az állatgyűjtemény preparátori helyisége volt, a gimnázium igazgatósága lakószobává alakíttatta át, a negyvenöt ládát pedig áthordatta a néprajzi múzeumba.

Török Péter, a már idézett „memorandumában” az ásvány- és kőzettani gyűjteménnyel kapcsolatban megállapítja, hogy ennek rendezetlen anyagát csak laboratóriumi berendezéssel lehet azonosítani, és ehhez szükséges a gáz, Bunsen égő, spektroszkóp, petrográfiai mikroszkóp, a fajsúly mérésére alkalmas eszköz, különböző felszerelések, pl. metszetek előállítására szolgáló csiszológép, laboratóriumi felszerelés. Török Péter méltatlankodva jegyzi meg, hogy a Kollégiumba mindenüvé bevezették a gázt, csak a természettajzi múzeumot hagyták ki a hálózatból. A nagy mennyiségű kőzet, ásvány, kővület célszerű elhelyezését Török Péter úgy látja megvalósíthatónak, ha ezeket három teremben, üvegezett tárlókban és szekrényekben állítják ki. Ezek a tervek a gimnáziumnak a Péterfia utcára való átköltözéséig nem valósultak meg. Török Péter 1903. márc. 29-én azt jelenti a Múzeumi Bizottságnak, hogy az ásványmúzeum rendezésében semmire sem haladt, „közel hét évvel ezelőtt beadott véleményem alapján állok ma is mint akkor”, csak akkor hajlandó az anyag rendezésének munkájához hozzákezdeni, ha a laboratóriumi felszereléseket megkapja, a helyiségeket kibővíti, ami mindenképpen szükséges, mert az ásványmúzeum anyaga évről évre gyarapodik különböző ajándékokkal.⁵⁸

Ezek közé tartoztak azok a debreceni vonatkozásban értékes, mélyfúrásból származó földminták, amelyek szintén az ásványmúzeumba kerültek. Az 1866/67-es *Értesítő* közli, hogy Wiegand Antal kútúrómester, a Széchenyi utca végén fúrt kútból, 6–47 ölig [egy öl = 189 cm], minden ölből egy-egy mintapéldányt küldött be a Kollégiumnak. Az 1890-es években újabb próbálkozások indultak az artézi kutak fúrására. Ezzel kapcsolatban ismét Kovács Jánost idézzük : „értékes kincse a főiskolai ásványmúzeumnak az a 778 darab földkéreg minta, melyeket a helybeli

nagy templom előtti téren, a megkísérlett, de nem sikerült artézi kút fúrása alkalmával, 832 méter mélységig gyűjtöttek, s melyeket a városi tanács a főiskolának ajándékozott. A fúró ugyan 837 méterig ment le, de az utolsó öt méter mintái elkallódtak. E szép gyűjtemény még csak vegytanilag van némileg feldolgozva Védródi Viktor gazdasági tanártól, akinek sikerült ezen vizsgálat által azon új tantételt felállítani, és bebizonyítani, hogy az ammóniak és a salétrom oly mélyen fekvő rétegekben is előfordul, hova a talajvíz le nem juthat.”

Az ásványtár jelenleg a gimnázium épületében van elhelyezve. A Szőnyi-féle gyűjtemény néhány darabja az iskolatörténeti kiállításon látható.

3. Növényműzeum

Debrecenben a botanika iránti érdeklődésnek évszázados hagyományai vannak. Melius Juhász Péter írta az első magyar orvosi fűvészkönyvet, amely halála után, 1578-ban jelent meg Kolozsvárott *Herbarium. Az faknac fveknec nevekreól, természetekreól és hasznairól* címmel. Melius ilyen jellegű munkájának csak kétszáz év múlva akadt folytatója. 1775-ben Csapó József városi főorvos könyve lát napvilágot Pozsonyban *Új füves és virágos magyar kert* címmel. A XIX. század elején Szentgyörgyi József ugyancsak városi főorvos hozzákezd a *Plánták országa* című tankönyvének írásához, Eröss Gábor elkészíti hozzá a rézmetszeteket, a könyv azonban Szentgyörgyi halála miatt nem jelent meg, de vele egy időben munkálkodik a botanika terén Földi János. Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály pedig 1807-ben kiadja a *Debreceni magyar fűvészkönyv*-et, a „Paptava” mellett fűvészkertet létesítenek, növénygyűjteményült azonban nem maradt fenn.

Kovács János szerint a Kollégiumban az első gyűjteményt Csécsi Imre hozta létre 1840 után a tanítványai segítségével. Ez a megállapítás téves, mert az 1853-as leltár a növényműzeumról csupán ennyit közöl: „Sadler növénygyűjteménye. 14 füzet. 2 darab kokosdió.”⁵⁹ Ezt a kollekción tehát Sadler József neves botanikus, pesti egyetemi tanár állította össze és nyilván a Kollégium tőle vásárolta. Csécsi utódja, Török József gyarapíthatta a gyűjteményt 1853 után, mert amikor Kovács János 1856-ban a növényműzeumot átvette, a saját, illetve a Kollégiumnak ajándékozott, 1654 fajból álló gyűjteményén kívül talált a szertárban:

„1. Egy nagy fóliás, melyben 966 folyószám alatt minden rendszer s minden név nélkül vannak a növények leragasztva, még pedig soknak; különösen a fáknak, csupán a levelei. A gyűjtő nevének és az évszámnak semmi nyoma.

2. Madzaggal kemény papír közé szorítva, egy 19 csomagból álló, Linne szerint rendezett és helyes nevekkal ellátott, valaha értékes gyűjtemény 950 drb növényvel, de a melyeknek legnagyobb részét a moly már a könyvtárban megemésztette. Azóta a további pusztulás ellen biztosítva van.

3. Egy Sadler-féle gyűjtemény 350 növényfajjal, nyomtatott szöveggel.

4. Németország mérges növényei 40 fajban. E mellett is van nyomtatott szöveg, de a szerző nincs megnevezve.

5. Három csomag ösmeretlen eredetű növénygyűjtemény 92, 40 és 50 fajjal. Jól vannak elnevezve és jól conserválva.

6. Egy 200 fajból álló, helyesen elnevezett, de nem rendszerezett, sőt fel sem raggatott gyűjtemény; ezt nem is lehetett volna felragasztani, mert papírajai nem arra valók, nagyobb részük újságlapok. A virágos növények névjegyein mint gyűjtő Schneller van aláírva, a ki azokat leginkább Pozsony vidékén gyűjtötte; a virágtalajok névjegye alatt Hazslinszky és Holzinger nevei állanak; ez most is felhasználható gyűjtemény. Újabb időben kerültek ide: egy tengeri és édes vízi moszatokból – 100 db – álló gyűjtemény, a mely P. Titius ajándéka, továbbá Wisinger Károly joghallgató ajándékozásából egy 1808–1816-ig Schweizban és Németországban gyűjtött, 473 fajból álló gyűjtemény *Herbarium helveticum* címmel; hogy ezt ki gyűjtötte, sem az ajándékozó nem tudta megmondani, sem a gyűjteményből nem lehet kideríteni. A legközelebbi évtizedek alatt a szertárnak ez ága is jelentékeny gyarapodást nyert egy szekrény növény-praeeparatummal, mely a tanításnak kiváló szolgálatot tesz.”⁶⁰

Ez így szépen hangzik, a valóságban azonban más volt a helyzet. Török Péter a már többször idézett memorandumában így ír a növényműzeumról: „a növénytani szakosztály annyiból áll, hogy egynehány csomagban nagyszámú szárított növényünk van, de az úgy el van rejtve a VI. számú üvegszekrény alatt levő szekrénybe, hogy azt a laikus szem meg nem láthatja. Ha azonban ezeket pontosabban szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy nincs közte egyetlen gyűjtemény sem, mely teljes hibátlan s így a tanítás céljaira alkalmas volna. Még legjobb állapotban látszik lenni a Sadler-féle gyűjtemény, azonban ez is hiányos. A többi nagyobbrészt régebbi gyűjtemény pedig vagy minden rendszer nélküli gyűjtemények, vagy ha bizonyos rendszer szerint vannak is összeállítva benne a növények, az olyan állapotban van, hogy azt sem a tanítás céljaira nem használhatjuk, sem pedig a nagyközönség elé ki nem állíthatjuk, részint azért mert hibásak, töredezettek a példányok, részint pedig – a mi igen nagy baj – beléjük vette magát a múzeumok réme, a moly s papirosait is igen sok helyen össze-vissza lyukgatta, furkálta. Minek következtében szerény véleményem, miszerint e gyűjtemény tovább egyáltalán nem tűrhető az állatgyűjteménnyel egy szobában, mert ki állhat jót arról, hogy nem fognának-e a molyok innen kívándorolni a szertár többi részeibe és nem fogják-e tönkre tenni az egész gyűjteményt.” Török Péter javasolja, hogy a növénytárat helyezték át a múzeumőr szobájába. Tegyenek lépéseket arra nézve, hogy külföldi növény nagyobb számmal legyen képviselve a gyűjteményben, szerezzenek be a növénytan előadásához megfelelő mikroszkópot és végül ki kellene alakítani egy, a Debrecen környékén található növényekből álló „helyi gyűjteményt”, egyáltalán a szertár évenkénti szaporítása legalább egy-két darabbal szintén szükséges.⁶¹

Az Értesítő adatai szerint a növénygyűjtemény úgy-ahogy gyarapodott, de a többi múzeumokhoz képest ez a növekedés mindig csekély volt. Jelenleg a régi anyagot a gimnázium konzervált állapotban őrzi.

4. Állatműzeum

Kovács János szerint a Kollégiumnak 1848 előtt még nem volt külön állatgyűjteménye, sőt az állattan sem szerepelt „a felsőbb tudományos cursuson.”⁶² Ez igaz, de Kovács János azt nem említi, hogy az 1801-ben alakított Tanügyi Bizottság

képekkel ellátott természettudományi könyv megírását javasolta.⁶³ Miskolczi Gáspár 1702 óta közkézen forgó *Egy jeles vadkert* című műve száz év alatt elavult, illusztrációk nincsenek benne. Ezért kérték fel Szentgyörgyi Józsefet, Debrecen főorvosát egy, az alsóbb osztályú növendékek számára kiadandó tankönyv megírására. Szentgyörgyi József *A leg-nevezetesebb természeti dolgok esmérleti. Apróbb iskolák számára* című művét 1803-ban adták ki Debrecenben. A tankönyv ismerteti az emlős állatokat, madarakat, szárazon és vízben élőket, halakat, bogarakat, férgeket. A könyvhöz 19 rézmetszet tartozik. A természettudományt és benne az állattant tehát 1803-tól tanították a Kollégiumban az I–II. osztályos növendékeknek, mégpedig „szemléleti” alapon.⁶⁴ A már többször idézett 1840-es leltár adatai szerint a fizikai múzeumban volt: „egy esmeretlen állat feje két nagy szarvval; szarvas orrú – rhinoceros – feje; havasi sas, tetétleni ifj. Komáromy György úr ajándéka 1835-ben; gödény orra és torka; kánya csontváza; kettős fejű, 4 szemű, két fülű borjú fő; más fél fejű borjú, 3 szemmel, 2 füllel; szőrtelen malacz, melynek homlokán az elefánt orrához hasonló kinövés van; öszve nőtt két malacz, feje egy, első lába kettő, hátulján a derék közepén ketté vált malacznak 6 lába, és így nyolcz lábú malacz.”⁶⁵

Abban is igaza van Kovács Jánosnak, hogy ezeket a kuriózumokat aligha lehetett állatgyűjteménynek nevezni. 1850-től kezdve indult gyarapodásnak az állattudomány-múzeum, mégpedig éppen Kovács János közreműködésével, mert ő küldi Gesztről a különféle preparált állatokat: törpesólymot, fojtogató sólymot, erdei bagolyt, nagy fülesbagolyt, „füstfarkú dalárt”, zöld harkályt, nagyobb harkályt, pitypalattys fürjet, Pestről lilik ludat, veres éjji gémet. Kovács János 1851–56 között is küldi a kitömött madarakat, a Kollégium pedig 1851-ben megvette Gerenday József pesti egyetemi tanár 37 üvegben eltett hullógyűjteményét, majd 1852-ben a pesti Grineus és Roth cégtől egy 156 db kitömött emlősből, és 118 madártojásból álló gyűjteményt vásárolt.⁶⁶

Az 1853. nov. 27-én felvett leltár szerint volt az állattudomány-múzeumban: 164 db emlős és madár, 130 db tojás, 55 üveg hulló, 18 hullót Török József ajándékozott, 157 db csiga, néhány kőület. Volt továbbá: „egy egész embercsontváz, 4 koponya, szétszedett fejcsontok egy skatulyába, egy madár-csontváz, 3 kettős birkafej, 2 gödény orr, egy emberbőr, két szív, 3 aegragopila – bezoárszór labda T. B. – egy óriás kígyó bőrdrabja, 30 db őscsont, 14 skatulya rovargyűjtemény 2000 példány.”⁶⁷ Az 1840-es leltárban még szereplő néhány ritkaságot időközben tehát kiselejtezték.

Az állattudomány-múzeum gyarapodását Kovács János a továbbiakban így írja le: „1856-ban a Tisza család mintegy 200 darabból álló állatgyűjteménnyel és 160 zoológiai praeparatummal gazdagította az intézetet. E gyűjtemények leginkább e sorok írójának fáradozása folytán keletkeztek, ki a család körében nevelői tisztet teljesített. Az 1860-ik évben báró Stackelberg Minona 399 fajból álló csiga- és kagylógyűjteménnyel ajándékozta meg a főiskolát. 1862-ben Platow königsbergi természettudományi kereskedőtől csere útján szerzett a főiskola az állatország különböző köreiből 40 külföldi fajt. 1863-ban Pater Titius küldött halakból, héjanczokból és úrbélüekből 40 fajt, csigákból és kagylókból 79 fajt. 1878-ban a Szőnyi hagyatékából kapott az állattudomány-múzeum 62 kitömött állatot s 3 különböző csontvázat. 1880-ban Kovács János teológus tanuló a debreczeni pókfaunának saját maga által gyűjtött 84 fajtát ajándé-

kozta. 1884-ben a magyar nemzeti múzeum ajándékozott 36 faj külföldi madárbőrt. 1887-ben Stockinger Ferencz bombay cs. és kir. főkonzul, sógora Szántay Adolf által 13 indiai fajból 20 darab madárbőrt. Ugyanezen évben vett Török József a magyar nemzeti múzeumtól a főiskola számára tíz külföldi kitömött madárfajt. 1890-ben Erdős Lajos teológus tanuló az Orthopterák [egyenesszárnyú rovarok] debreczeni faunájának 76 fajból álló gyűjteményét ajándékozta a múzeumnak, mint saját szorgalmának eredményét. Végre a múlt évben [ti. 1894-ben] Török József hagyatékából jutott az intézetre a mostan élő csigák 61 faja, melyeket nagyobb-részt Mocsáry Sándor gyűjtött N-Várad és Belényes vidékén. Legtöbbet köszönhet múzeumunk újabb időben az iskola növendékeinek, a kik nemcsak addig, míg itt tanulnak, hanem azután is akármily messzire vetette őket a sors, minden alkalmat felhasználnak a múzeum gyarapítására, még pedig gyakran meglepő eredménnyel. 1893-ban egy kis tanuló itt helyben egy egészen új faj Ephialtest [fürkésző darázs] fogott és hozott be a múzeumnak, melyet Mocsáry ír le, s ő ad neki nevet.”⁶⁸

A múzeum leltárkönyvében többször előfordul Pater Titius neve, aki tengeri állatokat küldött a Kollégiumnak. Titius Pius Vendel a minorita rend tagja volt, aki behatóan foglalkozott az Adriai tenger élővilágával. Különböző jellegű iskoláknak gyakran ajándékozott alga-, moszat- és tengeri csigagyűjteményt.⁶⁹

Az állatmúzeum első részletes leltározására 1888-ban került sor. Kovács János 1889-ben már azt jelenthette a Múzeumi Bizottságnak, hogy az állatgyűjteményt egy ideiglenesen alkalmazott múzeumi szolgáló segítségével átrendezte, Kovács Sándor s. lelkész közreműködésével a katalógust elkészítette, egyúttal felhívta a Bizottság figyelmét, hogy ezt a munkát tanári elfoglaltsága – heti 18–21 óra – mellett végezte, ismételten sürgeti tehát egy preparátor és egy írnok állandó alkalmazását. Kovács János jelentését a Bizottság köszönettel elfogadta és közölte, hogy a múzeumi szolgát a Gazdasági Tanács pénzügyi okok miatt elbocsátja. Kovács János tehát nem-hogy állandó segéderőt kapott volna, de még a néhány hónapra alkalmazott szolgától is meg kellett válnia. Arra vonatkozólag, hogy Kovács János milyen körülmények között végezte önfeláldozó munkáját a természetrajzi múzeumban, csak egy adatot idézünk a Bizottság jegyzőkönyvéből: „Kovács János felhatalmazást kér $\frac{1}{2}$ kg fekete üvegszem és $\frac{1}{2}$ kg naphtalin hozatására. – Megbízatik, hogy az említett szereket hozassa meg s a számlát utalványozás végett a Gazdasági Tanácshoz terjessze be.” A fekete üvegszem a madarak, állatpreparátumok hiányzó szemeinek pótlására, a naphtalin a molyirtáshoz volt szükséges, de ezeket a krajcáros kiadásokat is előbb a Bizottság hagyta jóvá, a Gazdasági Tanács utalványozta.

A Kovács János által készített leltár nem, faj, példány, latin név, magyar név, lelhely, beszerzési adatok, jegyzés, szekrény szerinti beosztásban sorolja fel az egyes darabokat. Külön tanulmány tárgyát képezhetné, hogy honnan, kitől kapott a Kollégium ajándékba különböző természetrajzi preparátumokat? Mi most csak annyit említünk, hogy az állatmúzeum külföldi anyaga túlnyomórészt a Szönyi-féle hagyatékából tevődött össze. Ebben találunk afrikai, brazíliai, szumátra, amerikai, kanadai, mexikói, kolumbiai állatokat és bogarakat. 1895. dec. 2-án bejegyzí a leltárba Kovács János: „ösmeretlen hal, talán czápa faj? fogsora, alsó és felső. Egy házaló zsidótól vettem.” Azt, hogy az állatmúzeumban hány emlős, madár, bogár volt, a leltárkönyv alapján nehezen lehet megállapítani, mert ezek fajok, nemek

szerint vannak felsorolva, némelyikből több példány is volt, mint például a porondi liléből hét darab. Az első lilét 1842-ben kapta a múzeum.

Kovács János 1891-ben újra lépéseket tett a múzeumi segéderő alkalmazására, bár a korábban mellette dolgozó múzeumi szolgát, Varga Józsefet – a foglalkozása rostakészítő volt – évenként egy-egy hónapra visszafogadhatta, illetve egy-egy pedellus végezte a takarítás munkáját a szertárban. Kovács János beadványának a lényege az volt, hogy a gimnázium növendékeiből kellene két tanulót kiválasztani, „a kik közül az idősebbet a múzeumőr betanítaná, ez ismét a fiatalabbat vezetné be a szolgálatba. Ezen minőségben bár nem állandóan, de több, esetleg 6–7 évig is megmaradnának s az idősebb eltávoztával a már szintén begyakorlott fiatalabb mellé ismét vétetnék egy új tanuló, a ki a megmaradt tanuló vezetése mellett hasonló módon bele tanulna a szolgálatba. Ezen szolgálatért ingyen lakást és konviklust nyernének s ezen felül az idősebbnek évenként 60, a fiatalabbnak 40 frt biztosítatnék. A nyári szünidőben az egyik itt maradna, a remanensek convictusában helyet nyerne.” Kovács János javaslatát a Múzeumi Bizottság támogatta, így a Gazdasági Tanács hozzájárult a tanulók alkalmazásához, de később kiderült, hogy a diákok munkája nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.

Kovács János 1896. szept. 20-án adta át a kezelése alatt álló gyűjteményeket utódjának, Török Péter tanárnak. A gyűjtemény anyagát az állatmúzeum, az ásványtár, a növénytár és a régiséggyűjtemény képezték. Amint említettük, Török Péter 1897. márc. 1-jén memorandumot terjesztett be a Múzeumi Bizottsághoz a különböző múzeumok rendezéséről. Az állatgyűjtemény vonatkozásában Török Péter megállapítja, hogy ez meglehetősen gazdagnak mondható, „de jelenlegi állapotában még a laikus közönségnek sem igen szolgál okulására, annál kevésbé az ifjúságnak. Nem egyéb az most, mint egy nagy raktár, melyben oly tömötten vannak az egyes exemplárok beraktározva, a mint a hely megengedte. Hogy csak néhányat említsek: ott vannak a spiritusz praeparatumok vagy a tojások, a korallok stb. melyek, hogy ott vannak azt láthatja minden látogató, de hogy mik azok, vagy mire valók? azt, részint a tárgyak nagy összehalmozottsága, részint a világosság hiányos volta, részint a tárgyak túl magasan vagy nagyon mélyen történt elhelyezése miatt, kivenni egyáltalán nem lehet... Állatmúzeumunk gazdagsága csak látszólagos, mert hisz főiskolánk természetrajzi gyűjteménye legelső sorban a természetrajzi tanítás kiegészítésére, a természetrajzi tananyag szemléltetésére kell hogy szolgáljon eszközül. Úgy de a természetrajz mai tanítása nem abban áll, hogy megtanítsuk, miszerint ez és ez az állat ilyen szőrű vagy olyan tollú, ennyi vagy annyi centiméter hosszú. Ma az állattan tanításánál mindez – hogy úgy mondjam – csak másodrendű. Az állatok összehasonlító bonczana, élettana, fejlődéstana és biológiája a mai állattan tanításának az elsőrendű tárgya, mindezeknek a megtanítására azonban csak eszköz a főcél elérésére: rá vezetni a növendékeket azon természeti törvényekre, melyek az állatokban az állatoknak egymásra és más természeti testekre való hatásában és visszahatásában nyilvánulnak. Már pedig ha az állattan ilyen módszeresen taníthatása szempontjából vizsgáljuk az állattani gyűjteménytárunkat, azt kielégítőnek, megfelelőnek egyáltalán nem mondhatjuk. Mert, hogy csak egy pár példát említsek fel: egész éven keresztül magyarázunk a növendékeinknek úgy az állattani, mint a növényteni órákon a sejtekről, de azokat megmutatni egyáltalán

nem tudjuk, magyarázunk a sejtek bizonyos módosulatairól, a sejtek egymással való egyesüléseinek különböző formáiról, a különböző bőr- izom- ideg stb. szövetekről, de bármint igyekszünk is megértetni a dolgot, teljes eredményt nem érhetünk el magyarázatainkkal, mert nem demonstrálhatjuk azokat tanítványainknak. Miért? Mert természetrajzi gyűjteményünk felszerelése hiányos: nincsen számbavehető csontgyűjteményünk; az állatok belső szerveinek a praeparatumai hiányoznak gyűjteményünkéből, nincsenek meg benne a tanítás említett szakaszaihoz oly annyira szükséges górcsói praeparatumok, készítmények, nem áll a tanár rendelkezésére egyetlen mikroszkóp és nincsen a növendékek kezébe adható egyetlenegy demonstráló mikroszkópunk sem.”

Török Péter legalább három mikroszkóp beszerzését kéri, majd így folytatja memorandumát: „nagyon csekély mérvben van képviselve továbbá gyűjteményünkben az óceán állatvilága, pedig az a mi vidékünkön élő tanuló ifjúságra éppúgy, mint az e környéken lakó nagy közönségre nézve annyival inkább nagyobb érdekű volna, mert nagy részük tengert talán soha nem fog látni életében, tengerben élő állatokat pedig annál kevésbé. Ilyennemű állatok czélszerű beszerezése czéljából érintkezésbe kellene lépni a nápolyi zoológiai állomással, hol a tengerek faunájának a tanulmányozásával tudományosan foglalkoznak s annak útján legalább egynehány példányt szintén szükséges volna főiskolánknak megszerezni.”

A természetrajzi múzeumban alkalmazott diákokkal kapcsolatban Török Péter megállapítja, hogy ezek hetenként csak két délutánt töltenek a szertárban, vasárnap délelőtt az idegenvezetéssel, vagy teremórséggel vannak elfoglalva, a nyári szünidőben, a legációk alatt nem tartózkodnak a Kollégiumban, egyáltalán az általuk végzett munka nincs arányban azzal az idővesztéssel, amit a múzeumban töltenek tanulás helyett. Javasolja tehát Török Péter egy állandó hivatalsegéd és egy állandó preparátor alkalmazását, a konzerválási szerek és eszközök, laboratóriumi helyiség biztosítását, szakkönyvek beszerzését. A Múzeumi Bizottság pártoló javaslatlall terjesztette a memorandumot a közös tanári kar elé, felsorolva azokat a műszereket, amelyeket az állatmúzeum számára mindenképpen beszerezni kíván.⁷⁰

Érdeklődéssel lapoztunk tovább a Múzeumi Bizottság jegyzőkönyvében azt kiderítendő, hogy Török Péter nagyszabású terveiből az állatgyűjtemény vonatkozásában mi valósult meg? 1897. dec. 7-én összeállították a természetrajzi szertár részére vásárolni javasolt eszközök jegyzékét és árát, amely 1013 Ft 40 krajcár volt. A Gazdasági Tanács alaposan megnyirbálta ezt az összeget, mert 1898-ban csak 408 Ft 86 krajcár értékű eszközt vásároltak a pesti Calderoni cégtől, és néhány szakkönyvet is beszerettek. Teljesült viszont a régi óhaj : 1897-től preparátor került a természetrajzi gyűjteménybe. A helyiség azonban egyre több gondot okozott a múzeumörnek : még 1903-ban is preparátorral egy szobában, nem éppen kellemes körülmények között dolgozhatott.⁷¹ Az állomány gyarapodása szükségessé tette új leltárkönyv megnyitását. A 271 sorszámig terjedő új szerzeményeket Török Péter jegyezte be a leltárba és ebből kitűnik, hogy tanársága alatt a legtöbb állat vétel útján került a gyűjteménybe. Például 50 Koronáért vették meg 1902-ben Törő Imre debreceni lakostól azt a három darab tojást, amit egy daru tojt „fogságbán”, a megjegyzés rovatban feltüntették: „unicum”. Az ajándékozók között Török Péter

csak két nevet említ: „1903. Bölömbika, ajándékozta Bíró János fodrász, helyben; kezesztes vipera, aj. Kovássy Lajos VIII. osztályú tanuló.”

1914-ben az állatgyűjtemény is átkerült a gimnázium új épületébe és folyamatosan tovább gyarapodott. Az 1944. jan. 6-tal záródó leltár 1703 sorszámmal végződik. A gyűjteményt jelenleg a tanulók bevonásával a gimnázium kezeli.

5. *Klasszika-filológiai múzeum*

Bár a klasszika-filológiának a Kollégiumban olyan neves művelője volt, mint Budai Ézsaiás, azonban a tudományággal kapcsolatos kis múzeum csak 1894-ben kezdte meg működését. A gyűjteményt Sinka Sándor latin-görög szakos gimnáziumi tanár hozta létre. A főgimnázium 1894/95-ös *Értesítője* ad hírt először az új múzeum születéséről, egyúttal közli ennek leltárát is : 6 db illusztrált mű, 31 db kép, 28 db gipszöntvény. A múzeum – „helyiség hiányában az ásvány- és régiségtárban és az igazgatói szobában van elhelyezve” – olvassuk az *Értesítőben*, de Sinka Sándornak, aki 1898-tól a gimnázium igazgatója lett, 1905-ben sikerült elérnie, hogy az időközben „szépművészeti és classicaphilológiai múzeum” néven szereplő gyűjtemény külön termet kapjon az iskola épülete nyugati szárnyának első emeletén.⁷² Sinka Sándor fáradhatatlanul buzgólkodott a múzeum gyarapításán, és ebben a munkájában igénybe vette az érettségi találkozókra összegyűlt öreg diákok segítségét, illetve ezek adományából alapítványt létesített. 1904-ben szteroszópot vásárolt. Ez olyan készülék, amely ugyanazon tárgynak két sík képét úgy kombinálja, hogy az észlelő térbeli tárgy benyomását látja. A készülékhez száz kép tartozott, a tanulók tehát ilyen módon ismerkedhettek meg Róma műemlékeivel, a pompeji ásatások eredményeivel. 1905-ben már 470 darabból állt a gyűjtemény: klasszikus épületek és épületelemek mintáiból, antik szobrok másolataiból. Sinka Sándor tehát a latin és görög nyelv szépségeinek megismertetésén túl művészettörténetet is tanított, noha ezek csak a görög-római korról voltak kapcsolatban. A gyűjtemény sorsa az I. világháború után egyre bizonytalanabbá vált. A múzeumról és ennek anyagáról a később kiadott *Értesítők* semmit sem közölnek.

IV. A KOLLÉGIUMI ÉS EGYHÁZMŰVÉSZETI MÚZEUM MŰKÖDÉSE 1967-TŐL

Amint láttuk, 1877-ben Révész Bálint püspök azt a javaslatot terjesztette a Múzeumi Bizottság elé, hogy a különböző helyiségekben levő múzeumi anyagot a Nagykönyvtár alatti termekbe, a földszinten állítsák ki. Ez az elgondolás ekkor nem valósult meg, és közel száz évnek kellett eltelnie, hogy végre külön gyűjteményként, külön kiállítási termekkel, raktárakkal létrejöjjön a Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeum. Az intézmény lelkes munkása volt Módis László főigazgató, aki 1961. szept. 15-én kelt levelében azzal a kéréssel fordult a Déri Múzeum igazgatójához, hogy a Kollégium tulajdonát képező, letétbe helyezett tárgyakról jegyzéket készíthessenek. Módis László levelében utalt arra, hogy a Kollégium iskolatörténeti kiállítás létesítését tervezi, továbbá megindult az egyházművészeti múzeum szervezése is.

1961. okt. 3–4. között a Déri Múzeum és a Kollégium képviselői jegyzőkönyvet készítettek a letétbe helyezett anyagról, vagyis a Déri Múzeumban volt : Izsó Miklós Csokonai szoborterve, egy gerundium a tűzoltó diákok felszereléséből, egy toronykakas bádogból, egy toronycsillag aranyozott rézből, két szenátori szék hímzett díszítménnyel, a tedeji eklézsia aranyozott ezüst pohara, egy ezüst kehely, egy ezüst kanna, egy zománctálcás kehely, a debreceni kőműves céh pecsétnyomója 1852-ből, és még néhány könyv, újság, folyóirat.

A jegyzőkönyv felvételével egy időben a Kollégium lépéseket tett annak érdekében, hogy a letétbe helyezett, illetve kölcsönadott anyagot a Déri Múzeumtól visszaszerezzék, annál is inkább, mert az 1930. jan. 11-i jegyzőkönyv szerint a tárgyakat „bármikor visszavehető letétként” adták át a Déri Múzeumnak. Ez elől az akkori igazgató mereven elzárkózott, adott viszont nyolc darab kiselejtezett vitrint és tárlót a készülő egyházművészeti kiállítás céljára.

1964-ben a Művelődésügyi Minisztérium „nyilvános jelleggel felruházott, védett magángyűjteményként” engedélyezte a múzeum működését, és 1966-ban megvalósult a régi terv, hogy a Nagykönyvtár alatti helyiségeket ki lehetett üríteni, és hozzákezdhetek az egyházművészeti kiállítás rendezéséhez. A Déri Múzeumtól kapott vitrineken kívül a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára tárlókat ajándékozott, ezekkel, valamint a Nagykönyvtárból kapott tárlókkal berendezhették a négy teremből álló múzeumot.⁷³

Helyiség, vitrin, tárló tehát már volt a készülő egyházművészeti kiállításához, de szinte alig akadt tárgy, amit kiállíthassanak. 1966. máj. 31-én a Déri Múzeum visszaadta a tedeji eklézsia poharát, és a Serédi Benedek–Ujlaki Borbála-féle kánát. Tekintettel arra, hogy a kiállítást az 1967. máj. 19-én, a debreceni alkotmányozó zsinat 400 éves jubileumára rendezendő ünnepség alkalmával szándékoztak megnyitni, hozzá kellett látni a tárgyak gyűjtéséhez. A debreceni gyülekezetektől és még három egyházközségtől kértek úrasztali edényeket, terítöket, és így 1967. május 20-án Bartha Tibor megnyithatta a kiállítást és a múzeumot átadta rendeltetésének. A kiállításról a *Reformátusok Lapja* ezeket írja: „A bejárat előtt Melius Péter sírköve látható, melyet letétként a Déri Múzeum engedett át. Az első teremben egyházi vonatkozású érmek, bélyegek egész sora került kiállításra. Ugyanitt láthatjuk dr. Marton József törökszentmiklósi lelkipásztor jubileumi domborművét, valamint a régi debreceni könyvkötészet néhány remekét, a speciális színes pergamen kötésekét. A második teremben volt a könyvészeti kiállítás. Itt szerepeltek az 1567. évi debreceni zsinat latin és magyar nyelvű végzései nyomtatásban, Melius Péter művei, főként pedig a *Második Helvét Hitvallás* magyarországi kiadásai, valamint a Hitvallással foglalkozó magyar irodalom, továbbá Bullinger Henrik arcképe és a Hitvallás svájci kiadása is. A harmadik teremben, hatalmas tárlókban, úrasztali terítők, úrasztali kelyhek, kannák, korsók, tányérok, keresztelő edények lenyűgöző és változatos gazdagsága gyönyörködtetett, pedig lényegileg csak a debreceni, a hajdúböszörményi, a hajdúszováti és a nagyhalászi eklézsiaak jellegzetes darabjai voltak együtt. Itt volt a benki egyház 1651-ből származó harangja, régi templomvitorlák, csillagok és az ország különböző helyeiről származó temetői fejfák művészileg is értékes darabjai. A negyedik teremben a kollégiumi muzeális értékek sorakoznak egymás mellé. A 3100 darabból álló, Szőnyi-féle ásványgyűjtemény, a

híres kabai meteorit képe és irodalma, a XVII. [helyesen XVIII.] századi fizikai eszközök, a kollégiumi rézmetsző diákok emlékei, köztük az első magyar nyelvű helymegjelöléssel ellátott földgömb. A kiállítás ezúttal csak alkalmi volt, az ünnepi vendégseregnek szólt és egyelőre be is zárult. De jó reménységet nyújt, hogy értékes intézménye lesz nemcsak a Kollégiumnak, hanem egész egyházunknak.”⁷⁴

Az 1967-es, időszakinak sem nevezhető kiállítás afféle bemutatkozás volt annak érzékeltetésére, hogy a Kollégium képes létrehozni egy olyan múzeumot, amely az iskola történetét, a magyar református egyházművészet szépségét és ritkaságait gyűjti, a nagyközönség elé tárja.

Igaz ugyan, hogy az 1967-es kiállítást a megnyitáskor bezárták, azonban 1968-ban fokozott erővel indult meg az úrasztali felszerelések gyarapítása azzal a céllal, hogy a múzeum egyházművészeti jellege erőteljesebben érvényre jusson, hiszen iskolatörténeti emlék bőven állt rendelkezésre a kiállításához. A másik cél az volt, hogy az eddigi heterogén anyagot szétválasszák, vagyis külön termekben mutassák be a történeti, és külön az egyházművészeti tárgyakat.

1968-ban a gyűjtés eredményeképpen több egyházközségtől kapott a múzeum úrasztali felszereléseket, amelynek következtében 1968. okt. 31-én Bartha Tibor püspök megnyithatta az állandó jellegű kiállítást olyan formában, hogy az egyházművészeti anyagot új elrendezésben, de csak három teremben mutatták be, az iskolatörténeti anyag pedig két teremben kapott helyet ugyancsak a földszinten, a kapus-szoba mellett. A kiállítás ilyen formában való elrendezése okos megoldásnak bizonyult, mert a 100–150 főnyi látogató csoportokat két irányba terelheték: egyik részét az iskolatörténeti, a másikat az egyházművészeti kiállítás termeibe.

1969–1972 között a múzeum gyűjtőtevékenysége szakember hiánya miatt leállt, viszont a Kollégium falai között valóságos „kiállítási láz” indult meg. A főigazgató 1972. évi jelentésében ezeket olvassuk: „A Balogh Ferenc teremben irodalomtörténeti kiállítást válogatott össze Tóth Béla nyugalmazott református gimnáziumi tanár. Ez Debrecen és a magyar irodalom kapcsolatát kívánta bemutatni. Az Erdős József teremben Makkai László professzor teológiatörténeti kiállítást rendezett be, amely széleskörűen tárja a látogató elé a magyar reformátusság sokirányú kapcsolatait Közép- és Nyugat-Európa szellemi áramlataival, teológiai és filozófiai irányzataival. Teljesen új létesítmény a második emeleten, az Oratórium melletti folyosó kiszögellésében elhelyezett ún. politikai kiállítás is. Konceptiója annak szemléltetése, hogy Debrecen milyen szerepet játszott a nép felemelkedéséért és a nemzeti függetlenségért folytatott évszázados küzdelmekben, a reformáció idejétől egészen 1945-ig. Helyet kaptak itt Melius Juhász Péter, Martonfalvi Tóth György szociális megnyilatkozásai mellett a Bocskai, Bethlen, Rákóczi-féle, és az 1848-as szabadságharcok dokumentumai. A második emeleti kiállítási terem mellett elhelyezkedő ún. Csokonai szobában kabinet kiállítás látható a Kollégium tulajdonában levő gazdag metszet gyűjteményről, Dürer, Cranach metszetekből. A Nagykönyvtár két termében a debreceni nyomda termékeit, a könyv történetét bemutató kiállítás látható, kódexek, ösnyomtatványok, a híres külföldi nyomdák kiadványai. A iskolatörténeti kiállítás terméből nyílik egy külön szoba, amelyben Segner János András működésének Magyarországon fellelhető emlékeit gyűjtötte össze és állította ki az

Energiagazdálkodási Társaság Segner János András Szakbizottsága.”⁷⁵ Ez utóbbi gyűjteményt Lengyel Zoltán budapesti kohómérnök ajándékozta a Kollégiumnak.

1972-ben tehát összesen tizenhárom helyiségben volt állandó, vagy időszakos kiállítás és az a látogató, aki mindent alaposan meg akart nézni, legalább két órát töltött a Kollégiumban.

1973-ban a sárospataki Református Múzeum vezetőjét az Egyházkerület Elnöksége kinevezte a kollégiumi múzeum igazgatójává.

Szükségessé vált a raktári anyag rendezése, osztályokba való sorolása. A csoportosítás az alábbiak szerint történt: A. osztály: érem anyag; B. osztály: régészeti anyag; C. osztály: történeti anyag; D. osztály: iskolatörténeti anyag; E. osztály: szépművészeti anyag; F. osztály: iparművészeti, egyházművészeti anyag; G. osztály: magyar néprajzi anyag; H. osztály: külföldi néprajzi anyag. A felméréssel együtt megindult a tárgyak leltári számmal való ellátása, a szakkatalógus készítése.

A következő évek az egyházművészeti anyag gyűjtésének jegyében teltek el, így 1974-ben 13; 1975-ben 83; 1976-ban 88 darab használaton kívüli úrasztali edény, terítő került tartós letétként a múzeumba. Visszakapta a Déri Múzeumban levő kölcsönadott tárgyakat is.

1976 fontos dátum a múzeum történetében, mert megrendezhette az első nagyszabású egyházművészeti és iskolatörténeti kiállítását, a Művelődésügyi Minisztérium közel félmillió forintos anyagi támogatásával. Négy terembe került az egyházművészeti és két terembe az iskolatörténeti anyag modern tárlókba és vitrinekbe. Az ünnepélyes megnyitóra 1976. febr. 11-én került sor.⁷⁶

Az új kiállítás létrejöttével a Balogh Ferenc és az Erdős József teremben levő, a politikai kiállítást, a Csokonai szobát, a Segner emlékszoba kivételével megszüntették. A múzeum a jelenben is folytatja a gyűjtést, restaurálás munkáját. A kiállításait pedig a Kollégium alapításának 450. évfordulójára felújította.

Takács Béla

JEGYZETEK

1. Takács Béla: Kazai Sámuel. Egy debreceni műgyűjtő a 18. században. Műgyűjtő. 1975. 1. sz.
2. Catalogus bonorum et debitorum. 1672–1708. TtREK R. 492. sz. Fekete Csaba szíves közlése.
3. Béni György–Balassa István: Magyar Múzeumok. Bp. 1960. 10. Hampel József: A vidéki régiségi múzeumok. Századok. 1876. 311–315.
4. Takács Béla: A debreceni kollégiumi múzeum kincseiből. Reformátusok Lapja. 1974. 7. sz.
5. Zoltai Lajos: Ötvösök és ötvösművek Debrecenben. Debrecen. 1937. 63.
6. TtREL. I. 1. b. 1846. 117; 1811-es leltár.
7. Keresztesi József: Magyarország polgári és egyházi közéletéből. Napló. Bp. 1882. 391. Marjai Márton: Egy rejtély megoldása. Debrecen. 1986. 9. sz.
8. Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII. köt. Bp. 1960. 698.
9. TtREL. I. 1. b. 117. sz.
10. TtREL. I. 1. b. 1846. 117. sz.
11. TtREL. II. d. 4.

12. Takács Béla: Devecsery István napórája. Reformátusok Lapja. 1979. 22. sz.
13. Tóth Béla: 1976. 40; 39–40. kép.
14. Zoltai Lajos: Magyar néprajzgyűjtés 75 év előtt. Néprajzi Értesítő. 1914. 185–189. TtREL. II. 1. d. 4. Kovács János: Földtani kirándulások Biharmegyében. Magyarhoni Földtani Társulat Munkálata. II. köt. Pest 1863. Kovács János: Jelentés az afrikai utamról. Főisk. Ért. 1856/57. 1–16. Balogh Ferenc: 1904. 461–63. Szablyár Péter: A hazai tudományos barlangkutatás úttörője: Petényi Salamon János és Kovács János. Karszt és Barlang. 1984. 1. sz.
15. A Kempf József-féle ausztráliai néprajzi anyagra vonatkozólag lásd: Takács Béla: Dr. Kempf József a világjáró debreceni orvos. Megjelenés alatt Déri Múzeum Évkönyvében.
16. Sőregi János: Löfkovits Arthur. Debrecen. 1910. 10.
17. Révész Bálint levele. 1877. jan. 3. Másolata a múzeum irattárában. A Közös Tanári Kar válasz: TtREL. II. 1. d. 77. 1877. febr. 20. gyűlés jkv. 34.
18. Akad. Ért. 1878/79. 32.
19. Múzeumi Bizottság. 1890. jan. 4. gyűlés. A jegyzőkönyv a múzeum irattárában.
20. Múzeumi Biz. jkv. 1896. szept. 24. gyűlés.
21. Gimn. Ért. 1897/98. 78.
22. Múzeumi Biz. jkv. 1902. szept. 20; 1904. okt. 22. gyűlés. A minisztérium az 500 Koronát államsegélyként a városi múzeum fejlesztésére utalta ki. Sőregi János: Zoltai Lajos élete és működése. Debrecen. 1942. 87.
23. Veszprémi János levelének, a Tanárkari jkv. határozatának másolata a múzeum irattárában.
24. Takács Béla: A debreceni gyöngyhímzéses díszkötések. Debrecen. 1984. 24.
25. Múzeumi Biz. jkv. 1904. márc. 31. gyűlés
26. Szűcs István 1871. 929.
27. Balogh István 1978. 608.
28. Balogh I.: i. m. 605. Hampel József: A vidéki régiségi múzeumokról írva szintén tévesen állapítja meg, hogy a Kollégium éremgyűjteménye „tudunkkal rendezetlen” állapotban van. i. m. 313.
29. Balogh I.: i. m. 607.
30. Főisk. Ért. 1871/72. 29.
31. Akad. Ért. 1875/76. 143.
32. Zoltai L.: Ötvösök és ötvösművek. i. m. 50–53.
33. A jegyzőkönyv eredetije a múzeum irattárában.
34. A DKK 1933. évfolyama külön ismerteti „A Déri Múzeum kollégiumi emlékei”-t. 82.
35. DKK 1939. 70. – Takács Béla: Országos Református Kiállítás 1934-ben. ThSz 1984. 5. sz.
36. Balogh István: i. m. 610.
37. A debreceni Református Kollégium birtokában levő képek lajstroma. Debrecen. 1938.
38. TtREL. II. 1. d. 4. 1840-es leltár. Balogh István: i. m. 609.
39. Gimn. Ért. 1882/83. 76.
40. Gimn. Ért. 1908/9. 57.
41. Ötvös János: A debreceni Református Kollégium muzeális gyűjteménye. Déri Múzeum évkönyve. 1957. Debrecen. 1958. Balogh I.: i. m. 609.
42. Takács Béla: A debreceni könyvkötőművészet. Debrecen. 1980. 28; 30.
43. Takács Béla: Nyomatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában. MKsz 1982. 1. sz.
44. Balogh István: Beregszászi Pál és debreceni „Rajzskola”. 1819–1856. Művészettörténeti Értesítő. 1960. 1. sz.
45. Csendes József 1938. 191.
46. K. Kiss József: A fizikai szertár története. Gimn. Ért. 1894/95. 347. Jakucs István: A debreceni Református Kollégium fizikaszertárának története. Kézirat. 1953. TtREK R. 3087. sz.
47. Tóth Béla: Maróthi György és fizikaoktatásunk. Fizikai szemle. 1972. 11. sz.
48. Szabó Botond: Debrecen és a kísérleti fizika oktatásának magyarországi kezdetei. Fizikai szemle. 1982. 5. sz.
49. K. Kiss József: i. m. 348.
50. u. o. 349.
51. K. Kiss József szerint 221 darabból állt a szertár. Téves a szerzőnek a megállapítása, hogy Csécsi megsértődött és a kiutalt 2000 Ft-ért egyetlen tárgyat sem vásárolt. A levéltári adatok azt bizonyít-

- ják, hogy Csécsi 2105 Ft-ot költött az eszközökre. *TiREL*. II. 1. d. 4. 1840-es leltár. Balogh Ferenc: 1904. 124.
52. Balogh István: i. m. 587.
 53. *TiREL*. II. I. d. 1. Tanárkari jkv.
 54. *Gimm. Ért.* 1894/95. 356.
 55. Múzeumi Biz. jkv. 1904. okt. gyűlés.
 56. A kabai meteorit. *Földtani Közlöny*. 1962. évf. 2. sz.
 57. Nagy Mihály: Szőnyi Pál és a Református Kollégiumban levő ásványgyűjteménye. *Gimm. Ért.* 1982/83–1983/4. 123–132.
 58. Múzeumi Biz. jkv. 23; 37; 105–109; 116; 177.
 59. A természetrajzi gyűjtemény leltára. 1853. nov. 27. A leltár a múzeum irattárában.
 60. *Gimm. Ért.* 1894/95. 362–366.
 61. Múzeumi Biz. jkv. 1897. 102–105.
 62. *Gimm. Ért.* 1894/95. 364. Balogh Ferenc szerint sem tanították az állattant a Kollégiumban 1848 előtt. i. m. 125.
 63. Tóth Béla 1976. 27.
 64. Nagy Sándor 1933. 176.
 65. *TiREL*. II. 1. d. 4. 1840-es leltár.
 66. *Gimm. Ért.* 1894/95. 364.
 67. 1853-as leltár.
 68. *Gimm. Ért.* 1894/95. 365.
 69. Köszönöm dr. Korzenszky Richárdnak, a pannonhalmi Bencés Gimnázium igazgatójának, hogy tájékozódó kérdésemre postafordultával megküldte a *Botanikai Közlemények* 1972. szeptemberi (59. köt., 3. füzet) számát. Benne Vörös László Zsigmond: Titius Pius Vendel (1801–1884) élete és munkássága c. tanulmánya.
 70. Múzeumi Biz. jkv. 1896. 92–125.
 71. Múzeumi Biz. jkv. 1897. 137; 144; 1898. 143; 1903. 174.
 72. Balogh F.: i. m. 472.
 73. Módis László levele és a jegyzőkönyv a múzeum irattárában.
 74. *Reformátusok Lapja*. 1967. 25. sz.
 75. Kürti László jelentése a Kollégium gyűjteményeiről 1972. Múzeum irattára.
 76. Takács Béla: A debreceni Kollégium új kiállítása. *Reformátusok Lapja*. 1967. 12. sz.

A TEOLÓGIA TANÍTÁSA A KOLLÉGIUMBAN

I. A KEZDETEKTŐL A VÁRADI ISKOLA BEOLVADÁSÁIG

A Kollégium történetének az első korszakát bemutató fejezetéből kitűnt, hogyha nem is fennmaradt okmányok, de meggyőző következtetések alapján bátran mondhatjuk, hogy Debrecen középkori eredetű városi iskolája, a mai Kollégium őse, már a XVI. század harmincas éveinek vége felé kezdett megnyílni a reformáció hatásai előtt, és ezzel benne valamilyen formában a reformáció jegyében álló teológia tanítás is elkezdődött. Habár az akkori Debrecen, az országnak ez a „legnagyobb és leggazdagabb”¹ települése még csak mezőváros volt és az is maradt 1693-ig, a közművelődés előmozdítása tekintetében – különösen a reformáció megindulásától kezdve – odaállhatott nem egy szabad királyi város mellé, sőt elé. Itt a reformáció kultúrateremtő törekvéseinek vallási akadályai egyáltalán nem voltak.² Éppen ellenkezőleg! Melius például olyan szenvedélyes szavakkal agitált az iskolák felállítása mellett, hogy még a templomrombolás vádjának is kitette magát, miután egyik könyvében ez a mondat is benne volt: „Csináljatok iskolákat az templomokból!”³ A reformáció hívei fontosnak tartották az iskolát a műveltség elemeinek elsajátításán túl a lelkészképzés érdekében is. Debrecenben gondolni sem lehetett ugyan azonnal valamilyen „akadémiai” szintű intézetre, vagyis olyanra, amilyeneken a magyar reformátorok külföldön legmagasabb kiképzésüket nyerték, arról minél előbb gondoskodni kellett, hogy a hazai szükségletek kielégítésén túl a legjobb diákok már itthon olyan teológiai előképzést kapjanak, amelynek birtokában a külföldi főiskolákon is folytathatták tanulmányaikat.

Hogy ez a törekvés nem volt eredménytelen, arra nézve már 1551-ből rendelkezünk egy – a kötetben már említett – fontos adattal. Gyalui Torda Zsigmond, a jeles humanista, Melanchthonnak ekkor küldött levelében arról írt, hogy dunamelléki lelkészek egy Debrecenben akkor ülésező zsinattól kértek lelkészeket. Többek között azzal az érveléssel, hogy – mint írták, – „hallottuk, tudományokkal felülmutok minket és a Szent Lélek kegyelmi ajándékaival fényeskedtek”. Ugyancsak Gyalui Torda Zsigmond ír arról is, hogy a budai pasa titokban küldött üzenetében oltalmat és jutalmat ígért a török hódoltság területére költöző protestáns lelkészeknek.⁴ Mindebből az látszik, hogy Debrecenre már ekkor mint a megújuló vallásos élet egyik gócpontjára tekintettek, és hogy a tiszántúli országésznek ez a természetes középpontja ilyen hírnevét nem utolsó sorban annak köszönhette, hogy benne a teológiát is magas szinten tanították. Még határozottabban következtethetünk erre az 1567-ben tartott debreceni zsinat, a magyar református egyház alkotmányozó zsinata határozataiból, amelyek mint a gyülekezeteket kötelező törvények már a következő magas igényeknek adnak kifejezést: „Mivel az iskolák az egyház veteményes kertjei⁵, ... bennük a nyelvek ismerete, latin, görög nyelvtan, (ahol lehet, a héber is), dialektika, retorika és más, a teológia megismeréséhez

szükséges szabad tudományok is taníttassanak. Azután a teológia, a Szentírás görögül és latinul adassék elő az ifjúságnak”.⁶ Ugyancsak elrendeli a zsinati határozaton alapuló kánon a diákok vizsgáit és a gyakori disputációkat is.⁷

Nyilvánvaló, hogy az alkotmányozó zsinat vonatkozó követelményei nem maradtak csupán kegyes kívánságok. A debreceniek, első renden a városi tanács, vigyáztak arra, hogy az elérhető legkiválóbb és külföldön is tanult lelkészeket nyerjék meg a rectori tisztségre, mert hiszen elsősorban az ő személyes tulajdonságaiktól és képességeiktől függött az iskola színvonalának alakulása. Amit Gönczi F. György püspök Félegyházi Tamás 1586-ban megjelent Újszövetség-fordításának előszavában a városról mondott, azt áttételesen az iskola működésére is vonatkoztathatjuk. Érdemes itt is idézni a városi tanácshoz intézett szavakat: „Ilyen volt az kegyelmetek városa mi időtől fogva az Istennek Igéjének fejet hajtott, főképpen az harmincöt esztendő alatt, [azaz 1551, Kálmáncsehi Debrecenbe jövele óta] buzgó volt az evangéliumnak hallgatásában és tanulásában, szorgalmatosan gondot viselt az Istennek anyaszentegyházára, az tanítókra és tanulókra, egyeztenek mindnyájan az igaz tudománnak vételében és oltalmazásában. Mindezért a ti kegyelmetek városa ez mi országunkban s mind szomszéd országokban nagy becsületben volt mind az külső rendtartásra nézve jó példát vettenek, ennekokáért mindmáiglan főnek tartatik az mi országunkban”. De már előbb is, Meliusnak Arany Tamás tévelygéseire ellen írt könyvének ajánlásában Huszár Gál, a könyv kinyomtatója, éppen „az mennyei tudományokra” nézve mondja Debrecenre, ezt az „Istentől biztonnal megáldott várost” ... „mind az egész Magyarországnak és Erdélységnek és több sok helyeknek is világosejtő lámpásának lenni.”⁸

A teológia tanítása szempontjából különösen fontosnak kell tartanunk Félegyházi Tamás működését. Ő is, mint elődei és utódai közül nagyon sokan más külföldi iskolák látogatása után Wittenbergben fejezte be tanulmányait. Hogy milyen színvonalon végezte munkáját, arról nemcsak kortársainak lelkes szavai, hanem elsősorban saját nyomtatott művei tesznek bizonyosságot. Teológiája általában nem tér el a debreceni ortodoxiától. Mivel az egyszerű olvasókat tartja szem előtt, hittanából, ebből a népszerű dogmatikából⁹ hiányzik az iskolás vitatkozás, a tekintélyek szakadatlan idézgetése. Lehet, hogy külföldi hatásoknak is része volt abban, hogy a protestáns skolasztika formalizmusától távol tartja magát. Főleg Róma ellen polemizál, de a szentháromságtan kifejtésében az is benne van, amit a Biblia alapján az antitrinitarizmus ellen el kell mondani. Hogy ebben nem annyira explicit és nem is annyira szenvedélyes, mint elődei, azt bizonyára az is magyarázza, hogy műve írásakor az antitrinitarizmus Debrecenben már nem jelentett olyan komoly fenyegetést, mint azelőtt. Azt a feltételezést, hogy Kolozsvárra távozása az antitrinitarizmusából következett volna, megcáfoltnak tekinthetjük.

Ellenben figyelemreméltó, hogy biblicizmusából kifolyólag Meliustól nemcsak a skolasztikus módszer mellőzésében tér el, hanem például az „uzsoráról” szóló tanításában is. Debrecenben, ahol némelyek szerint a reformációt az „áros nép” csinálta, igen fontos volt, hogy egy teológus ebben a kérdésben hogyan foglalt állást. Félegyházi tanítása mindenesetre azt mutatja, hogy a debreceni ortodoxia a XVI. században nem volt olyan monolitikus, mint ahogy gyakran feltételezik, másfelől pedig az is látszik, hogy mind Melius, mind Félegyházi számára az evangé-

liumi indicativus állt az első helyen, amelynek esetenként eltérő következményei voltak a szociáletikai imperativusok. Félegyházi, bizonyára úgy, ahogy valahol külföldön tanulhatta, ragaszkodott a kamatszedés középkori tilalmához.

De nemcsak ez az egy dolog volt az, amely miatt őt éppen olyan kevéssé lehet „kálvinistának” nevezni, mint más vonatkozásokban Meliust. A reformáció döntő felismeréseinek megfogalmazását mindketten Wittenbergben kapták. Jóllehet a debreceni iskola első félszázadának rectorai közül Félegyházi közvetlen utóda, a jeles Thúri Mátyás (1572–75) már nemcsak Wittenbergben tanult, hanem a híres svájci reformátorok, Bullinger és Béza köreibe is bejutott, mégis azt kell mondanunk, hogy a debreceni iskola számára az első időszakban uralkodó modellként a wittenbergi egyetem és benne a magyar diákok egyesülete, bursa-ja, coetusa szerepelt.

Wittenbergbe a magyar diákokat először természetesen Luther személye vonzotta. Így került ide annak idején a később „magyar Luthernek” nevezett Dévai Bíró Mátyás is, akit maga Luther szerepeltet egyik asztali beszélgetésében és említ egyik levelében. Luther azonban, úgy látszik, túlságosan is német volt a tősgyökeres magyar diákok számára. Német prédikációit nem értették, és előadásait sem tudták jól követni, mert Luther szokása az volt, hogy latin beszédébe német kifejezéseket kevert, sőt néha egész szakaszokat illesztett. Amikor pedig egyszer a magyarok arra kérték, hogy legalább az úrvacsorát latin nyelven szolgáltassa ki nekik, akkor erre a reformátor a fennálló egyházi rendre hivatkozva nem volt hajlandó.¹⁰

Annál nagyobb megértésre találtak Melanchthonnál, aki különben is Luther 1546-ban bekövetkezett halála után mint „praeceptor Germaniae” az egyetem uralkodó személyisége és fő vonzó ereje volt. Ő külön prédikációkat is mondott a magyaroknak latin nyelven,¹¹ és nemcsak előadásaival, de pásztori tanácsaival és egyesületük pártolásával is segítette őket. Ezernél is többre tehető azoknak a magyar diákoknak a száma, akik a XVI. század folyamán Wittenbergben tanultak.¹² Itt a teológián kívül az iskolaszervezés és igazgatás, valamint a diákönkormányzat problémáival is találkozottak, és mindenek fölött megtapasztalták azt a szintézist, amelynek – éppen az iskolázás érdekében – az evangéliumi teológia és a humanizmus között létre kellett jönnie.

Az 1657-es törvény világosan mutatja az iskola szervezeti felépítését. A felső tagozatra a diákokat egy hat osztályból álló alacsonyabb tagozat készítette fel, amelyhez később még egy hetedik osztályt is csatoltak. Ez a hat osztályból álló tagozat felelt meg körülbelül a mai középiskolának és működött így egészen 1848-ig. A hat vagy hét osztályból álló alacsonyabb tagozat sikeres elvégzése után kérhette a diák felvételét a tulajdonképpeni iskolába, hogy most már mint beiratkozott és egyenruhás diák készüljön a lelkipásztori pályára vagy később mint nontogatus világi pályákra. A felvétel úgy történt, hogy a jelölt elolvasta a törvényeket, az ezek iránti engedelmesség jeléül kezét fogott a rectorral és beírta nevét az iskola anyakönyvébe, a Series Studiosorumba.

A még nem-immatrikulált és be nem öltözött diákok tanításának és nevelésének tervéről, ajánlott mintáiról, ha nem is a tényleges gyakorlatáról, a felső tagozattal összehasonlítva többet tudunk. Bizonyára hatott Szenci Molnár Albert *Institutio juventutis* c. írása, amely nemcsak a heidelbergi tantervet írja le, de Molnár Albert

három évig tartó strasbourgi tapasztalatai alapján Sturm híres ottani iskolájának elveit és gyakorlatait is tükrözi.¹³ Másik forrásunk Ujfalvi Anderkó Imre volt debreceni segédtanító (collaborator), majd rector 1597-ben közzétett *Admonitiones de ratione discendi, atque docendi* című írása.¹⁴ Habár a nevezett két műben sok minden van, ami a szerzők saját nyilatkozata szerint is inkább deziderátumnak látszik, mint megvalósult gyakorlatnak, tartalmukban mégis vannak elemek, amelyeket a mai szaknyelven a gyakorlati teológia egyik diszciplinája, a katechetika kezdeteinek tekinthetünk.¹⁵

Magának a teológiának szakokra tagolódása, akárcsak külföldön, csak később következett; egyelőre a teológiában minden szakcsoport benne volt, illetve a teológia tanításának szükségletei az úgynevezett „instrumentális” tudományok, elsősorban a régi nyelvek, azután a dialektika és a retorika tanítását is meghatározták. Sajnos, az első időszak történetében éppen annak nem maradtak emlékei, hogy mi is volt a rector, majd a rectorok tanításának anyaga. Erre nézve sem az 1561 óta működő debreceni nyomda, sem az egyházkerületi Nagykönyvtár régi részlege sem adnak felvilágosítást. A tárgyalt időszak sárospataki tankönyveit illetően Makkai László Szombathy János alapvető iskolatörténeti munkásságára hivatkozva egy későbbi jegyzékből következtet arra, hogy Melanchthon nyelvtani, retorikai és dialektikai tankönyvei voltak a legnépszerűbbek, de a teológiát is az ő *Loci communes*-e alapján tanították.¹⁶ A XVII. századi puritánizmus körüli viták történetéből pedig Keckermann tankönyveinek fontos szerepét láthatjuk az „instrumentális” tudományok körében. Tankönyv azonban mégsem juthatott minden diák kezébe, sőt a tankönyvek hiányának panasza még a XVIII. század végén is hangzik. Ezért vált általánossá – Debrecenben is – a diktálás módszere.

A teológia tanulásának a leírt szövegek memorizálásán és magyarázataik hallgatásán kívül más módjai is voltak. Az egyik volt a disputácó intézménye. A vitapartner, a respondens elé bocsátott tételek megfogalmazásában szerepe, gyakran döntő szerepe volt a tanárnak, ez viszont azt jelentette, hogy a nyilvános vita nem annyira tudományos, mint inkább a nyilvános előadás és szónoki ügyesség formális képzését szolgálta. Amint fentebb már láttuk, a *Nagyobb Cikkek* egyik kánona a gyakori disputációkat szorgalmazta, és nem is lehet kétség arra nézve, hogy a retorikai hagyománynak ez a darabja, éppen úgy mint Pápán vagy Sárospatakon, Debrecenben is erősen tartotta magát egészen a reál-tantárgyak előretörésének koráig.¹⁷

A teológia tanulásának másik módja az volt – amint a történeti áttekintés során kifejtésre került –, hogy maguk a diákok is tanítottak. A rector csak a felső tagozat diákjaival foglalkozott; a kisebbeket a már végzett vagy a tanpályájuk vége felé járó diákok tanították. Ezek voltak a collaboratorok, majd a későbbi szóhasználat szerint a publicus praeceptorok, „köztanítók”. Kisebb számban voltak magántanítók is, akik rendszerint tanítványaik módosabb szüleitől kaptak díjazást. Munkájukban szépen érvényesülhetett a docendo discimus elve, aminthogy tényleg azt tanuljuk meg igazán, amit közölni is tudunk másokkal. A mai lélektan a szociológia vagy a kybernetika szempontjából aláhúzza a kommunikáció fontosságát. A Kollégium köztanítói mint leendő lelkipásztorok, tanárok és társadalmi vezetők gyakorolhatták magukat a kapcsolatteremtésben és a kapcsolatok fenntartásában.

Újfalvi Imre például bizonyára igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy *Intéseit* a köztanítók munkájára vagy valamelyik partikula rectori állásának betöltésére készülő diákok megismerjék. Szegedi Kis István Loci-jának vonatkozó részében pedig megtalálhatjuk „...pedagógiai irodalmunk első fecskéjét, amely tartalmában világosan előadja a reformáció humanista igényű nevelésének alapvető elvi és módszertani szempontjait”.¹⁸ Ám akármilyen hasznosak és ihletőek lehettek is Szenci Molnár Albert, Újfalvi Imre vagy Szegedi István pedagógiai fejtegetései, azokból a Kollégiumban folytatott teológia tanításának tartalmára és mikéntjére alig lehetett következtetni.

Ugyanígy az úgynevezett partikulák hamarosan kialakuló és gyorsan elterjedő intézménye is csak közvetett adatokkal szolgál a teológia oktatását illetően. A tógás diákok vagy itthoni tanuláskor befejeztével, vagy közben is kimentek tanítani egy-két évre valamelyik vidéki gyülekezetbe. Ez egyben a diákok létfenntartását és külföldi tanulmányújtát is segítette. Voltak, akik mint „domidoctusok” nem is kívántak külföldi akadémiára kimenni, mások viszont az így kapott szerény díjazásból takarították meg külföldi peregrinációjuk induló költségeit. Az úgynevezett rektóriák intézménye a teológiai studium gyakorlatiasságát is elősegítette: a vidéki iskolában tanító diák megtanulhatta, mi az a Debrecenben tanult teológiából, ami tényleg a gyülekezet épülésére szolgál.

Itt kell szólnunk röviden a kátétanításról is. Habár a templomi katechizáció a lekipászorok munkája volt – magyar nyelven és a leányok részvételével! –, a rectorok munkájában is szerepe lehetett a káténak. A XVI. század jeles kátéi, Meliusé, Sideriusé, Szikszai Hellopoeus Bálinté, Szárászi Ferencé, Margitai Péteré egyfajta hídverések voltak az iskola latinsága és a gyülekezetek anyanyelvű hitélete között. De bátran feltételezhetjük, hogy a kátékat, valamint az olyan igényesebb, népszerű hittani műveket, mint amilyen például Félegyházi Tamás már említett dogmatikája volt, a felső tagozat teológiai oktatásához is használták.

Hozzá tartozott a teológia tanításához a hagyományos *collatio* intézménye is, amelyet a többi magyar református iskola gyakorlatában is megtalálhatunk. Rendszerint egy nyolc diákból álló csoport együttes tanulása volt, vagyis nagyjából megfelelt a mai tanulókörök, szemináriumi gyakorlatok vagy képzőtársulatok munkájának. Éppen úgy, mint a disputáció, a *collatio* hagyományos gyakorlata is lassanként megüresedett és formálissá vált, ahogy erre később Maróthy György rámutatott. A XVI. és XVII. században viszont már csak azért is szükség volt a *collatio*-ra, mert a tanárok előadásai közötti nagy szüneteket valamilyen meghatározott tanulmányi programmal kellett kitölteni, és pedig lehetőleg a társas tanulás valamilyen formájával, ami a diákok öntevékenységét is előmozdította.

Most érkeztünk el a debreceni iskola első korszaka két legfontosabb kérdéséhez. Az első az, hogy milyen volt az az „igaz tudomán”, amelynek vételét és továbbadását Gönczi F. György püspök szerint a debreceni atyák fontosnak tartották, a másik pedig az, hogy milyen visszajelzéseket kapunk a diákság részéről az „igaz tudomán” befogadását illetően.

Ami az első kérdést illeti, világosan kell látnunk, hogy a debreceni iskolában képviselt ortodoxia, amelyre századokon át számtalanszor hivatkozás történt, nem volt egyszerűen azonos a reformátorok tanításával. A reformáció első generációja

már az itteni iskola legelső időszakában sem volt képviselve. A reformáció eredeti élménye már nem vált a debreceni tanítók közvetlen tapasztalatává. Nem fölösleges hangsúlyozni, hogy a reformáció legbelső lényegét illetően „vallási” mozgalom volt, még pedig a keresztyén vallás sui generis természetének értelmében. A keresztyén-ség történetében ekkor végbement valami, amit semmi másból levezetni nem lehet. Luther híres „Turmerlebnis”-e vagy Calvin „subita conversio”-ja valami egészen sajátos, új, összehasonlíthatatlan ténynek az átélése volt, amelyről nem is beszélhetek másképpen, csak úgy, hogy ennek a „mysterium tremendum”-nak transzcendens, minden emberi megtapasztalást és gondolatot felülmúló forrására utaltak. Luther is, Calvin is koruk gyermekei és mélyen művelt emberek voltak, de számukra a reformáció alapélménye egészen más volt, mint amit a régi kereteket már feszegető új kultúra nyújthatott volna nekik. Luther esetében ez igen hamar nyilvánvaló lett, amikor szellemi csatáját Erasmussal a szabad akarat kérdésében megvívta. Calvin pedig, aki irodalmi működését Seneca *De clementia* című könyvéhez írt tudós kommentárjával kezdte (1532), soha egyetlen írásában sem adta jelét annak, hogy a renaissance humanizmusának emberképe, vagy az antik stoa felújított anthropológiája alapvető, mértékadó módon hatott volna teológiájára. Ám ők nemcsak a renaissance emberközpontú humanizmusától maradtak függetlenek, hanem tudatosan félretették azt is, amit a középkori teológia tanainak megalapozásához, rendezéséhez, előterjesztéséhez, fogalmi kategóriákba öntéséhez a régi filozófiából, különösen Aristoteles gondolatrendszeréből felhasznált. Számukra csak az volt a fontos, amit protestáns szempontból az „újra felfedezett evangéliumnak” szoktunk nevezni : a keresztyén üdvüzenet páli-ágostoni megfogalmazása a sola Scriptura, sola gratia, sola fide értelmében.

A Biblia igazságainak ez az új meglátása olyan dinamikát vitt teológiai mondánivalójuk előadásába, hogy az – nem retorikai szempontból – egészen közel került az igehirdetéshez. Friedrich Karl Schumann figyelemreméltó tanulmányában vizsgálja a „doctrina” szó jelentésváltozásait a reformáció egymást követő nemzedékeinek gondolkozásában. A reformátorok számára a „doctrina” szó gyakran az evangélium, a viva vox Dei szinonimája. Mint nomen actionis a prédikálást is jelentheti, mint annakidején Augustinus homiletikájának címében : *De doctrina Christiana* (A keresztyén igehirdetésről). De már a következő generációk szóhasználatában a doctrina egyszerűen a tant, a megfogalmazott dogmát, az „igaz tudománt” jelenti. Ez a jelentésváltozás annak egyik érdekes tünete, hogy a kijelentésigazság eredeti dinamikája mindinkább helyet ad egy statikus és egyoldalúan intellektualisztikus igefogalomnak.¹⁹

Ezt a változást teljesen érthetőnek kell mondanunk, ha arra gondolunk, hogy a meginduló ellenreformáció és a reformáció balszárnyán jelentkező, különösen a késő renaissance olasz eretnekeinek tanításait propagáló teológusok fellépése parancsolólag szükségessé tette az evangéliumi tan pontos meghatározását, nem is szólva arról a politikai szükségességről, amely a kor véres harcaiban politikummá tett teológia tételeinek félreérthetetlen rögzítését követelte. Ugyanekkor az igazság közlésének kényszere hatalmas intellektualisztikus erőfeszítést igényelt ahhoz, hogy az embereknek az akkori műveltség által meghatározott gondolkozásába behatolhasson. Talán a könyvnyomtatás feltalálása is ilyen irányba hatott, miután

a tömegkommunikációnak ez az alakja nagyobb igényt támasztott az intellektussal szemben, mint az élő beszéd. Mindehhez – röviden szólva – a humanizmus mozgalmanak és tartalmának segítségére volt szükség. Luther ugyan mérgesen támadt a ráció kísértései ellen („die Hure Vernunft”), és ismételten szidta a skolasztikusok legfőbb filozófiai tekintélyét Aristotelest, akinek nevét „Narristoteles”-re fordította. Amikor azonban látta, hogy az általa is olyan fontosnak és sürgősnek tartott iskolaszervezést a reformációnak olyan hűséges képviselői mint Melanchthon, Sturm vagy Trotzendorf is a humanizmus segítségével végezték, belenyugodott abba, hogy wittenbergi professzortársa és jó barátja Melanchthon az aristotelesi filozófia fogalmi apparátusát is felhasználja az evangéliumi tan kifejtéséhez. Melanchthon meggyőződése ugyanis az volt, hogy „a módszer kiépítése tekintetében senki sem jobb Aristotelesnél”.²⁰

Különösen a harmincas évek közepétől kezdve vette igénybe mind nagyobb mértékben az aristotelesi filozófia dialektikus módszerét, amely szerinte „annak a művészete vagy útja, hogy helyesen, jó rendben és világosan tanítsunk, ami a helyesen történő meghatározással, elágaztatással és érveléssel történik”.²¹ A Wittenbergben tanuló magyarok is azt látták, hogy a teológiai locusok tárgyalásában a Melanchthon Aristotelestől tanult dialektikájában felállított kérdések szerint kell haladni: quid vocabulum significet? an sit res? quae sint rei partes? quae sint species? quae causae? qui effectus? quae adianatia? quae cognata? quae pugnancia? Érthető, ha Révész Imrének ezt kell megállapítania Meliusról: „...teológiai tanításában sokszor kínos és unalmas pontosságú következetességgel ragaszkodik a skolasztikus teológia és filozófia kategóriáihoz, felosztásaihoz, műszavaihoz, egész módszeréhez”.²²

A Debrecenben is érvényesülő ortodox skolasztika legjobb példájaként Keresszegi H. István püspök nagyszabású kátémagyarázatára hivatkozhatunk.²³ Őt nemcsak azért célszerű mintának venni, mert mint a coetus egykori seniorának, majd debreceni lelkipásztornak, esperesnek, végül püspöknek igen nagy szerepe volt azokban a törekvésekben, amelyek a teológiai oktatás régi rendjének fenntartását és az új irányzatok visszaszorítását célozták, hanem azért is, mert a *Heidelbergi kátéhez* írt prédikációi különösen világosan mutatják a református ortodoxia intellektualizmusát, formalizmusát és kezdődő racionalizmusát. Beszédeiben szóhoz jutnak a református ortodoxia nagyjai : Ursinus, Pareus, Zanchius, Polanus és – nem utolsósorban – Keckermann is, akinek Magyarországon is használt tankönyvei körül Sárospatakon olyan heves harcok dúltak. Keresszegi már nem Wittenbergben, hanem Marburgban, majd a heidelbergi egyetemen fejezte be diákéveit. Az utóbbi helyen már nem találta az 1583-ban elhunyt Ursinust, aki más professzorokkal együtt ellenzte, hogy az 1569-ben Heidelbergbe került Ramus itt egyetemi tanszéket kapjon. Hogy Ramus új gondolatai milyen heves ellenállást váltottak ki a régi tudományosság híveiből, azt megérthetjük az akkori rector, Thomas Erastus nyilatkozatából, aki Ramust „minden tudomány dögvészének” minősítette.²⁴ Viszont Keresszegi az Ursinus teológiáját jellemző módszert hozzátapadt racionalizmusával együtt ott találta és el is sajátította. Ernst Bizer mutat rá Ursinus kátémagyarázatának racionalista elemeire, és ezek a kátémagyarázatok a mi teológiaoktatásunkban is fontos szerepet játszottak. Ursinus elhatárolásai a ratio szerepét illetően még

gondosak és óvatosak. A Heidelbergi Káté 78. kérdésének magyarázatában például leszögezi, hogy „az emberi ész, ha Isten Igéje ellen van, nem szabad meghallgatni, hanem először Isten szavának kell alávetni”.²⁵ Keresszegi azonban, bár jól látja a „testi okosság” kísértéseit, elsősorban a ratio pozitív jelentőségére figyel. Így jár el az I Kor 15:14 magyarázatában is. Először a feltámadás általános lehetőségét kívánja bizonyítani, majd pedig kifejti, hogy a feltámadás különleges esetét „a józan okoskodások is bizonyítják”. Az ugyanerről a textusról mondott második prédikációjában egyenesen Aristotelesből indul ki, aki azt mondta: „In omnibus naturalibus numen inest et quiddam praeclarum et pulchrum”.²⁶ A természeti dolgoknak ebből a numinózus minőségéből következik szerinte először a feltámadás általános lehetősége, majd a továbbiakban úgy tűnik föl, hogy mintegy ennek alapján, ezt betetőzve következik Jézus Krisztus feltámadásának ténye és igazsága. Azt, hogy van Isten, Keresszegi szerint a keresztyén ember két könyvből tanulja: a „természetnek könyvéből” és a Szentírásból. A kettő kiegészíti egymást. Szükséges – úgymond –, hogy „a’ természet szerint való Isteni esmérethez járuljon a’ természet felett való esméret”, és így jöjjön létre az Isten üdvötadó ismerete.²⁷ Ez voltaképpen visszatérés a skolasztikának Aquinói Tamás által megfogalmazott alaptételéhez: *gratia non tollit naturam sed perficit*. Vagyis Keresszegi szerint a kijelentésigazság mintegy betetőzi a természetes dolgoknak azt a bennük rejlő és alapvető logikáját, amely a ráció számára is – mégpedig a hiten kívül is – nyilvánvaló.

Keresszegi kezdődő, és csak részben tudatos racionalizmusától azonban még nem lehet egyenes összekötő vonalat húzni a későbbi, a Kollégiumban is érvényesülő racionalizmusig, mert hiszen éppen maga Keresszegi is, főleg mint tiszántúli püspök 1629-től 1641-ig, nem éppen eredménytelenül küzdött az ellen, hogy a teológia új tendenciái a debreceni iskolába behatoljanak. A magyar református ortodoxiában „az első hang, mely a cartesianizmust támadja, Keresszegi H. István ajkán csendül fel”.²⁸ Az ő elnöklete alatt 1631-ben tartott szűkebb körű piskolti zsinat megtiltotta a debreceni diákoknak, hogy bármiféle szövetkezésben és rendkívüli, valószínűleg titkos gyűléseken részt vegyenek. Az ugyanezen év szeptemberében tartott közzsínaton elhangzott a panasz, hogy az „akadémikusok”, vagyis a külföldi főiskolákon jártak közül sokan „...arminianizmusba esnek”. Erre a zsinat határozata az lett, hogy csak olyanokat ajánljanak a patrónusoknak, akik aláírással, kézadással esküvéssel egyéb feltételek mellett arra is kötelezik magukat, hogy „a Helvét Hitvallással ellenkező mindenféle szektáktól, véleményektől, például az arminianizmustól óvakodnak”.²⁹

Még fontosabb volt Keresszegi püspök szerepe az 1638. szeptember 22-ére Nagyállóba hívott, de aztán tényleg Debrecenben tartott közzsínaton. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy ekkorra a tiszáninneri egyházmegyékben, és elsősorban Sárospatakon teljes erővel dúlt a harc a Tolnai Dali János vezette puritán reformtörekvések körül, és a régi teologizálás és egyházkormányzás képviselői máris intézkedéseket tettek és még erélyesebbeket sürgettek az új rector és követői ellen. Keresszegi püspök az év augusztusában arra kérte a tiszáninneri espereseket, hogy a tiszántúliakkal együtt tartsanak gyűlést az arminianizmus és az „anarchiaerigálás” elleni óvintézkedések tárgyában. E kezdeményezésnek lett aztán az eredménye a szeptemberi közzsínat Debrecenben, ahol a tiszántúliakon kívül kettő

kivételével a tiszáninneri esperesek is jelen voltak. A debreceni iskolát is érintő határozat az lett, hogy a tiszántúli és tiszáninneri akadémikusok mindaddig nem bocsáthatók egyházi hivatalba, amíg előbb bizonyosságát nem adják hitüknek, tudományuknak, keresztyéni magokviseletének, azután pedig esküvessel és aláírással nem kötelezik magukat a *Nagyobb Cikkek* és a *Kisebb Cikkek* közül különösen az V. megtartására. Az utóbbi azok ellen irányul, akik „avagy publice avagy privatim az mostani újforma, írásban kibocsátott presbyterium szerint tanítanak”.³⁰

Ebből következtetni lehet arra, hogy ekkorra már Debrecenben a tanári katedrán és a szószékeken működtek olyan akadémikusok, és munkásságuk nyomán voltak olyan diákok is, akik nem mindenben értettek egyet a régi rendet védelmező egyházi vezetőséggel.

Az ellentét tudvalevőleg először Sárospatakon vált erős összeütközéssé. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a sárospataki iskola jobban kivette a részét a külföldi peregrináció lehetőségeiből, különösen azután, hogy a magyar reformátusok a lutheránus ortodoxia megmerevedése és türelmetlensége, majd a Harmincéves Háború viszontagságai miatt és viszont a másutt adódó új lehetőségek láttán mind nagyobb számban az akkor „Belgium”-nak nevezett Hollandia és – kisebb számban – Anglia felé kezdtek venni útjukat. 1623-tól kezdve (1622-ben dűlta fel Tilly Heidelberget, és ugyanebben az évben foglalta el tanszékét a franekeri egyetemen a kiemelkedő angol puritánus teológus, Amesius) 1671-ig csak 140 debreceni, ellenben 243 sárospataki diák tanult hollandiai egyetemeken. Ez az arány azért is érdekes, mert Sárospatakon a tógás diákok kevesebben voltak, és számuk a debreceniekét csak a XVII. század közepére érte el.³¹

Ugyancsak korábban hatottak Ramus gondolatai is, mint ahogyan sokáig gondolták, de nem volt talán annyira korai a befolyása, mint ahogyan a korszak egyik kutatója írja : „az 1570-es évektől kezdve szinte az egész magyar református teológiai és iskolai irodalomra rányomja bélyegét Ramus hatása”.³² Mindenesetre érdekes, hogy az az obszcén, heves vitákra is valló és indulattal telített disztichon, ami egy Ramus-művet tartalmazó sárospataki kötet előzéklevelén található, a már 1617-ben hivataloskodó senior, név szerint Szatmárnémeti István tollából: „Qui non vult pulchras Rami concedere leges / Lambet Aristotelis posteriora sui. Amen”.³³ Különben ebből a szempontból Debrecenben is visszamehetünk már a század első évtizedére is, hiszen Újfalvi Anderkó Imre, akinek *Intéseit* a tanítói szolgálatra készülő diákok számára már említettük, mint bihari esperes 1608-ban indította meg mozgalmát a püspöki hivatal eltörlésére. Ez az igen tevékeny és fogékony lelkű egyházi ember két évig volt seniora a wittenbergi coetusnak, majd tanult Heidelbergben, megjárta Németországon kívül Svájcot, Hollandiát, Franciaországot és Angliát is, úgyhogy közben lehetetlen lett volna fel nem figyelnie Ramus pedagógiai és egyházkormányzati nézeteire, és ezek után lett a debreceni iskola rectora 1596-tól 1599-ig.

Korábban úgy vélték, hogy Lippai Sámuel lett volna az első, aki mint kollégiumi tanár Debrecenben a puritanizmust 1669-ben képviselte.³⁴ Az újabb kutatások eredményeképpen sokkal korábbra kell tennünk a puritanizmus debreceni kezdetét. Az Angliából távozásra kényszerült Amesiusnak franekeri működése alatt nem kevesebb, mint 94 magyar tanítványa volt,³⁵ akik közül többen követői lettek, és

voltak olyanok is, akik mint a debreceni iskola rectorai meggyőződésüket valamilyen formában diákjaiknak is átadták. 1626 és 1640 közötti 15 év alatt 5 puritánus tanár együttesen 20 szolgálati évet töltött az iskola falai között. Ezek voltak Jenei Mihály, Szentpéteri Antal, a később országos hírnévre emelkedett Medgyesi Pál, Nádudvari K. András, majd az 1639-ben és 1640-ben puritánus elvei miatt sok hányattatást szenvedett Kisfalvi Tamás.³⁶ Debrecenben töltötte be 1643-tól vagy 1644-től kezdve 1647-ig a harmadik lelkészi állást Szikszai Benedek, a londoni Formula Sinceritatis egyik aláírója, tehát Tolnai Dali János puritán szövetségestársa.³⁷ Itt működött mint rector 1643-tól Nagyar Benedek, aki puritán elvei miatt később Szatmáron háromheti fogságot is szenvedett. Itt tanított a már coccejanus tanításokkal is rokonszenvező Szoboszlai Miklós is 1645–47-ben, aki aztán rectori szolgálata letelével 1655-ig a város elsőpapi állását is betöltötte. Itt, az első időszak végén kell megemlítenünk a puritanizmus által meghatározott ortodoxiát képviselő tudós bibliafordítót, jelentős művek szerzőjét, Komáromi Csipkés Györgyöt is, aki a város költségén három évet töltött külföldön, ahonnan teológiai doktori fokozattal tért vissza és állt három évre az iskola élére 1653-ban.

A debreceni diákoknak tehát volt lehetőségük arra, hogy a régimódi skolasztikus ortodoxia új alternatívájával valamilyen mértékben megismerkedjenek. Azért csak valamilyen mértékben, mert az egyházi felsőség ellenállása miatt még a puritán érzelmű rectorok és lelkészek sem álltak ki először nyíltan a puritanizmus elvei mellett. Ezt nem kell feltétlenül megalkuvásnak minősítenünk, mert hiszen tudhatták azt, hogy nem verbális magatartásuk révén is átadhatnak valamit a diákoknak abból, amit különben ők maguk az igazi ortodoxis kiteljesedésének tartottak. Így például a kétségtelenül puritánus gondolkozású Komáromi Csipkés György *Keresztyén isteni tudománynak rövid summája* című, Wollebius után készített fordításával egy kifejezetten ortodox tankönyvet adott a diákok kezébe. Tolnai Dali János Sárospatakon történt nyílt puritán zászlóbontása után „Debrecenben a puritanizmus egy évtizedre elhallgatott, vagy legalábbis föld alá szorult az ortodox egyházi felsőség nyomása alatt”.³⁸

De hogyan reagált erre az ifjúság? Vannak-e erre visszajelzések? Szerintem az utóbbiak között fontos az a tény, hogy a tárgyalt periódus utolsó évtizedeit Debrecenben a megisméltlódó és néha véres összetűzésekkel fajúló diákzsendülések jellemzik. Felületes az a magyarázat, hogy ezeknek csak anyagi okai lettek volna. Az sem elég, ha bizonyos középkori eredetű korporációs kiváltságok szenvedélyes túlértékelésére gondolunk, mint ami a külföldi főiskolák diáklázadásaiban is szerepet játszott. Makkai László bizonyos „frusztrációkra” mutat rá, közöttük a tanulmányi idő hosszúságára, mert hiszen 24-25 éves is lehetett valaki, mire diákéveit befejezhette.³⁹ Már közelebb jutunk a forrongságok etiológiájához, ha a megunt régi és kívánt új ellentétének egy párhuzamos sárospataki jelenségére mutatunk: arra, amit Erdőbényei Deák Jánosnak, a nemes ifjak külön tanítására 1637-ben beállított puritán meggyőződésű rectornak kellett tapasztalnia. Bényeit ugyanis kötelezték arra, hogy az általa bírált Keckermann-nak mind a logikáját, mind a dialektikáját tanítsa. Hamarosán panaszkodott, hogy a nemes ifjaknak az „elméjek holmi hitvány praeceptumokkal és regulákkal imígy-amúgy elfoglaltatván”, nem taníthatta őket

célravezetően, hanem „az ő bevett szokásokat” kellett követnie, s ráadásul „néme-lyek elkedvetlenülvén csak a lovaglászrul, vadászatrul stb. gondolkodnak”.⁴⁰

De ez még csak elkedvetlenülülés. Amikor arról volt szó, hogy Tolnai Dali Jánosnak Sárospatakról el kell távoznia, 1642 októberében diáklázadás tört ki, és a felhevült diákok felverték a ténylegesen püspöki hatáskört betöltő esperest Miskolczi Csulyak Istvánt éjjeli álmából, azt követelve, hogy marassa ott igazgatójukat Tolnai Dali Jánost, mert különben a fejedelemhez fordulnak segítségért.⁴¹ Debrecenben viszont több mint tíz évvel azelőtt volt egy olyan diáklázadás, amely szintén a régi rendet képviselő egyházi vezetőség ellen összpontosította erejét. A debreceni diáklázadásokról írt tanulmányában írja Balogh István: „1631-ben, mikor a már ismeretlen, az 1629-i szatmári semigeneralis zsinaton betoldott iskolai törvénycikk ellen indult meg a mozgalom, a lázadó diákság haragja elsősorban a püspök, Keresszegi István és a rector ellen irányult...”⁴² A rector ekkor a konzervatív beállítottságú Tornai Pap Gáspár volt, akinek fennmaradt írásai között Keresszegi püspökhöz írt költeményét (1632) is ott találjuk.⁴³

Aztán felettébb figyelemreméltó, hogy az 1648-ban kirobbant lázadás ügyét rendező zsinat 1650-ben II. Rákóczi György közbejöttével sem a coetus vezetőinek, sem a debreceni lelkészeknek, sem az esperesnek, sem a rectornek nem adott igazat, sőt a következő zsinatig az esperest, a debreceni egyházmegye három lelkészét és Mányoki István rectorát is hivatalukból felfüggesztette.⁴⁴ Hogy mennyire nemcsak a fiatalos izgágaság, anyagi érdek vagy a diákautonómia védelme okozta a diákság forrongását, az világosan látszik ugyanennek a zsinatnak 6. cikkéből: „Ha a város által bevezetett rector tanításával és képzettségével a diákok elégedetlenek volnának, tiszteletsértés nélkül eltávozhatnak az iskolából, s másutt keressenek magoknak tudósabb mestert.”⁴⁵

1657-ben, Budai István rectorát idején újabb zavargás tört ki, amelyet követőleg még ugyanebben az évben elkészült az új törvény a vétségekre kiszabandó büntetések felsorolásával.⁴⁶ Zsigmond Ferenc meglepőnek tartja, hogy ez a törvény ugyanazokkal a szavakkal kötelezi a rectorokat az elöljárók iránti engedelmességre mint a diákokat, s éppen úgy megnyitja a rector számára is a büntetésrovatot (Poena rectorum), hangoztatván, hogy többszöri hanyagság esetén „mint botrányos naplopó” elmozdítottatik hivatalából.⁴⁷ Csakhogy ezeket az indulattól átfűtött szavakat az 1621-es sárospataki törvényből vették át, ami azt jelenti, hogy benne az ottani régi és a már jelentkező új harcának kezdődő zaja visszhangzik. Átvételét valószínűleg nem a volt pataki diák Komáromi Csipkés György, a törvény fő szövegezője kezdeményezte, viszont az is feltételezhető, hogy a törvény készítésével megbízottak között voltak olyanok is, akik el tudták képzelni a rector részéről az ilyen megbélyegző kifejezéseket kiérdemlő viselkedést.⁴⁸

De az új törvény sem elégítette ki az ifjúságot. Mint már előbb is, új szeceszzió következett; a diákság hatalmas többsége a közeli hajdú városokba széledt el. Végül azonban nagyobb részben visszajöttek, az új törvényt többségükben aláírták, de mind jobban nyilvánvaló lett, hogy a debreceni iskola belső problémáit törvényhozásilag megoldani nem lehet. Az állandó feszültség egyik nem jelentéktelen oka bizonyára az volt, amire fentebb úgy hivatkoztunk, mint „az ortodox felsőség nyomása alatt föld alá szorult puritanizmus”-ra.⁴⁹ Ennek kitérésési kísérletei ellen a

status quo védelmezői a tekintélyelvi indoktrináció és a megszigorított törvény eszközeit tartották célravezetőnek. Az iskola nyugodt munkájához azonban és az igazi megbékéléshez valami másra és újra volt szükség.

II. AZ „ILLUSTRE COLLEGIUM” A PURITANIZMUS JEGYÉBEN (1660–1703)

A fordulat 1660-ban következett be a váradai iskola Debrecenbe menekülésével és itteni befogadásával. Habár erre az évszámra Várad elestének tragikus ténye veti árnyékát, azt mégis úgy kell tekintenünk, mint a debreceni iskola egyik virágkorának, talán a legszebb időszakának kezdő dátumát. Kitágultak a külső keretek. Megnövekedett a diákok száma: 1660 után az első évtizedben 1016, a következőben 1117 új diák iratkozott be a felső tagozatra, vagyis a korábbi évtizedek háromszorosa, és így a kisebb diákokkal együtt az ifjúság összlétszáma a kétezret is meghaladta.⁵⁰

A Kollégium megerősödése akkor történt, amikor az Erdélyen kívüli két nagy református iskola fölött már sűrűsödtek az eljövendő válságok viharfelhői. Pápa rövidesen katolikus főúr kezébe került, és ezzel megkezdődött az ottani protestánsok és az iskola zaklatása, a sárospataki főiskola pedig Comenius ottani működésének öt évig tartó fénykora után II. Rákóczi György özvegyének katolizálását követően 1671-ben a jezsuita rend tulajdonába ment át. De elsősorban nem ezek a veszteségek emelték a debreceni iskola relatív jelentőségét, hanem a benne kibontakozó új szellemiség széles körű érvényesülése. A puritánus mozgalom hatására már néhány évtized óta egy országos arányú lelki megújulási folyamat indult meg a magyar reformátusság életében és ennek egyik, sőt a legfontosabb kisugárzási pontja éppen a debreceni iskola lett.

Ha ennek jelentőségét meg akarjuk érteni, akkor egy pillanatra vissza kell tekintenünk a megelőző egyházi állapotokra. A reformáció tényének idealizálását jelentené, ha azt képzelnők, hogy ennek magyarországi jelentkezésével az akkori egyházaközségek azonnal érett, nagykorú, öntudatos, kegyességükben megújult és magukat kormányozni képes közösségekké váltak volna. Ez sem Magyarországon, sem mástutt nem történt így.

A változást a puritán mozgalom hozta, amelynek hatásaképpen létrejött „az első magyar református ébredés”.⁵¹

Ennek első magyar képviselői főleg Hollandiában találkoztak a puritánus teológiával és kegyességgel. A *Formula Concordiae* elfogadásától kezdve, majd a harmincéves háború nyomorúságainak közepette mind több akadálya támadt diákjaink németországi tanulásának. Miután a háború dülása következtében a heidelbergi egyetem működése is lehetetlenült, másfelől a gazdaságilag hatalmasan fellendülő németalföldi főiskolák még jelentős kedvezményeket is tudtak adni külföldi diákoknak, a debreceniek is mind nagyobb számban keresték föl az ottani egyetemet,⁵² ahol a legnagyobb hatást az odamenekült angol puritánus professzor, a Franekerben működő William Ames gyakorolta rájuk. De voltak akik Angliában kerültek közvetlen kapcsolatba a puritanizmussal. Zoványi Jenő megállapítja az

utóbbiakról – főleg Tolnai Dali Jánosról és társairól beszél –, hogy „csodálatra ragadta őket ...az a mély vallásos érzés, amelyet ott napról-napra tapasztalhattak, ...elálmélkodhattak a belső áhítatosság ama napirenden levő külső megnyilvánulásain, melyek oly virágzásra emelték az egyházi életet mindenfelé...”⁵³ Alapjában véve azonban Zoványi nem ebben a pozitív élményben látja a puritanizmus lényegét, hanem azokban az egyházalkotmányi, tanügyi, liturgiai, szervezeti törekvésekben, amelyekhez képest az ún. „londoni liga” híres nyilatkozatának, az itt idézendő Formula Sinceritatis-nak a tartalmát úgy jellemzi, hogy az „egy kis pietista ömlendezésén kívül nem foglal magában semmi határozott célt, semmi tényleges tervet”.⁵⁴ Rövidség okából csak az első mondatát idézzük, mert ebben van a magyar puritánus lelkiség alapélménye, amely nélkül sem egyház kormányzati, sem liturgiai, sem teológiai, sem politikai törekvéseit egyáltalán nem érthetjük. „Az mi Urunk Jézus Krisztusnak szentséges nevében mi ide alá megnevezett méltatlan szolgák az ő munkájában közönséges vallást teszünk az Jehovának szent színe előtt teljes szívből, elkötelezvé magunkat azzal a hűséges szövetséggel, kivel megesküdtünk az ő szentségének életünkbeli követésére, hogy holtunkig őtet szolgáljuk az ő erejéből, sokkal inkább, mert Angliában nagyságos dolgokat cselekedett az mi undok és bűnös lelkünkkel, el annyira, hogy esmerni és az ő dicsőségére kívánjuk és egymás előtt vallástétellel megerősítjük.” Az első tehát az „Isten nagyságos dolgainak” megtapasztalása. Ebből következik az Isten szentségének az életben való követése, amellyel együtt jár a tiltakozás az ellen, ami ellenkezik Isten törvényével akár az egyes ember, akár az egyház, akár a társadalom életében.⁵⁵

Angliában a világi motívumok nagyobb szerepet játszottak az egyház reformálásában, mint a kontinens országaiiban. Ezért voltak, akik egy teljesebb reformációt kívántak. Még a XIV. századbeli Wiclif-féle mozgalom hatásai is éltek egyesekben, míg mások, főleg a külföldre menekültek között, az ott végbement reformáció autentikus indításait kívánták közvetíteni a papság és a gyülekezetek felé. Ekkor tűnt föl, mennyi minden megmaradt a régi egyház visszas intézményeiből és szokásaiból, ekkor támadt föl a régi rendhez ragaszkodók ellenállása, és ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy az életszentség követelménye az élet minden vonatkozására, a politikai életre is kiterjed.

Visszatérve a debreceni iskola életéhez, vizsgáljuk abban, főleg a teológia tanításában a puritanizmusnak ezt a belülről kifelé ható erejét. Három fő szempont szerint haladva figyeljünk a hangsúlyozottabb biblicitásra, az életszentség követelményére és az egyház közéleti felelősségére.

Ami az elsőt illeti, 1660 előtt az volt a baj, hogy sem az élettelenül intellektualisztikus ígehirdetés,⁵⁶ sem az ortodox skolasztika béklyóit viselő tanítás nem tudta közölni az ifjúsággal a reformáció eredeti impulzusait. Sárospatakon nagy küzdelembe került az ortodoxia nyüggé vált dialektikai és logikai apparátusának, közelebbről Keckermann tankönyvekként használt műveinek kiküszöbölése. Debrecenben azonban 1660 után ez nem jelentett problémát: Martonfalviék hozták magukkal és azonnal használni kezdték Ramus műveit, amelyeknek magyar nyelvű feldolgozását Martonfalvi már 1658-ban Utrechtben megjelent *Petri Rami Dialacticae libri duo ... ungarico idiomate ... resoluti et illustrati* c. művével elkezdte. Ramus tanítása felszabadítást jelentett, amikor segítette az aristotelesi skolasztikának eltávolításá-

ban.⁵⁷ Martonfalvi *Szent históriája* nemcsak biblicitásával tűnt ki, hanem azzal is, hogy a diákok kívánságára magyar nyelven íródott (csak Martonfalvi halála után adta ki Szilágyi Tönkö Márton). A nagy puritánus tudós, számos bibliai tárgyú mű szerzője, a bibliafordító Komáromi Csipkés György egész debreceni működésével a Biblia behatóbb tanulmányozását segítette elő, noha csak rövid ideig működött a Kollégium tanáráként. A debreceni nyomdában már 1636-ban megjelenhetett Bayly anglikán püspöknek mélyen biblikus és puritán szellemű kegyességi műve, a *Praxis pietatis* fordítása, amely a magyar református egyház történetében az egyik legelterjedtebb népkönyvvé vált.⁵⁸ De igen messze vezetne, ha az intenzívebb biblikus oktatás hatásait a debreceni kollégiumi tanárok és lelkészek igen nagy számban megjelent és a hívők széles rétegeit is elérő műveiből vett adatokkal próbálnók szemléltetni.⁵⁹

Maga Martonfalvi ugyan a coccejanizmus ellenfele volt, míg mások a Kollégiumban azért követték ezt az irányzatot, mert felszabadulást jelentett számukra a Biblia tanulmányozását akadályozó tanhagyomány alól. Coccejus ugyanis a Biblia magyarázatát nemcsak a filozófiától, hanem a skolasztikus jellegű dogmatizálástól is megszabadította.

Nem csekély jelentőségű újítás volt ez, mert amint G. Schrenck megjegyzi: „A tisztán bibliai teológia egyfajta eretnekségnek tűnt fel a skolasztika szemében.”⁶⁰

Ugyanilyen felszabadító hatásokat véltek találni a debreceniek Descartes filozófiájában is. Már Szilágyi Tönkö Márton is, Martonfalvi tanítványa, majd kedves munkatársa, a későbbi superintendens, aki mint tanár a természettudományi oktatás terén elvülhetetlen érdemeket szerzett, Zoványi szerint „coccejanizmusát ... cartesianizmusával egybeforrasztva táplálta”.⁶¹ Ez azért is érdekes, mert amint külföldi példák is mutatják, Descartes filozófiája tényleg az erősebb biblicitás irányába hatott. Ezt a különös jelenséget Ernst Bizer így magyarázza: amikor „Cartesius a világ megismerését a filozófia számára vette igénybe, ezzel a kinyilatkoztatást kivonta a ráció hatásköréből és annál szorosabban a Szentíráshoz kötötte. Ezért természetes, hogy most azután a cartesianusok Coccejus új „írászerűbb” teológiáját tették magukévá és arra törekedtek, hogy a teológián belül, amennyire csak lehet, a Biblia terminológiájához tartás magukat. Az a folyamat ismétlődik meg itt, amelyet a későközépkori nominalistáknál láthatunk: minél profánabb lesz a filozófia, annál biblicisztikusabb lesz a teológia”.⁶²

Ami a megszentelődés erősebb hangsúlyozását illeti, kezdjük azzal, hogy ebben a tekintetben, amint más téren is, a magyar puritánusok legfőbb lelki vezetője nemzetközi híré nagy puritánus teológus, Amesius volt, akinek Debrecenben is kinyomtatott művei majd egy évszázadon át a teológia tanítását nagy mértékben meghatározták. Kiinduló meghatározása, hogy a teológia: *doctrina Deo vivendi*.⁶³ Vagyis a *praxis pietatis* egyik alakja. A megigazolással szükségképpen együtt járó megszentelődést – mondhatjuk, hogy magával Calvinnal ellentétben – a protestáns skolasztika elhanyagolta. Volt olyan ortodox teológus is, aki úgy vélte, hogy a jó cselekedetek az üdvösségre nézve egyenesen károsak.⁶⁴ Az ilyen gondolkozásnak és a gyakran ebből következő fegyelmetlen életfolytatásnak szükségszerű ellenhatása volt Hollandiában a praecizismus irányzata a magyar diákokkal jó kapcsolatot tartó Gisbert Voetius professzor vezetésével.⁶⁵ Ennek a praecizismusnak

az egyesülése az angliai eredetű puritanizmussal hozta létre Hollandiában azt az irányzatot, amelyet Karl Reuter „református pietizmusnak” nevez, és amelynek következő századbeli legjelesebb magyar képviselőjeként Ráday Pált nevezhetjük meg.⁶⁶ A puritán neveltetésű debreceni diákokat megbotránkoztatta a nem puritán hollandiai diákok szabadossága.⁶⁷ A megszentelődést hangsúlyozó puritán kegyességnek voltak negatív vonásai is, de ha például elolvassuk a híres Debreczeni Ember Pálnak debreceni diáksága alatt latin nyelven írt *Wade mecum* című naplóját,⁶⁸ akkor egy olyan spiritualitás vonásai állnak előttünk, amelynek megvalósítása a debreceni Kollégiumban sem azelőtt, sem azután nem sikerült olyan mértékben, mint a puritanizmus idején. Kétségtelen, hogy Ember Pál rendkívüli személyiség volt, akit már egy évi tógás diákság után nem ok nélkül tettek meg a rudimentisták, etymologisták, poéták és oratorok praceptorává. Így naplója nem tekinthető egy debreceni átlagdiák tipikus megnyilatkozásának. De az is bizonyos, hogy töméredek zaklattatása között létrehozott életművére való eredményes felkészülése az akkori debreceni Kollégium erős hatásai alatt ment végbe, és így bizonyos mértékben mégis az akkori közszellem kifejezője. Naplója elejére ezt írja: „Többre jutottam imádkozással, mint dolgozással”,⁶⁹ a végére pedig ezt a meghallgatott imádságot: „Jehova, segíts engem és irányítsd törekvéseimet szent neved dicséretére”.

Amit a Lampe által kiadott egyháztörténetében a puritanizmusról olvashatunk, az nem Ember Pál saját értékelése, hanem egyszerűen adatközlés, meglevő kéziratosságon alapuló kivonatolása.⁷⁰

Végül ami az egyház közéleti felelősségének hangsúlyozását illeti: a debreceni diákok 1660 után a katedrálról hallgathatták és tankönyvekből olvashatták azokat a nagyon radikális szociáletikai tanításokat, amelyeket a puritán mozgalom jeles bel- és külföldi személyiségei szóban és írásban előadtak. El kell ismernünk, hogy a puritanizmust az eredeti reformációhoz képest egy bizonyos szubjektivizmus és individualizmus jellemzi. Így például Debreczeni Ember Pál naplójában is láthatjuk, hogy Bains angol szerző nyomán olyan aggályos gonddal tanulmányozza a „kegyes és kiválasztott ember” jellemző vonásait, mintha állandóan a saját lelki pulzusán tartaná az ujját. De bármilyen sokat foglalkoztak magán áhítataikban is, beszédeikben is a „lelkiismeret kázusainak felcirkálásával”, az erre való hajlandóságuk végül is nem vezette őket valamilyen beteges introverzióhoz, hanem arra tanított, hogy az élet minden területén engedelmessé váljanak Isten törvényének, ut in omnibus glorificetur Dominus.⁷¹ Itt ismét csak utalásokkal szólhatunk arról, hogyan követelték a Kollégium puritán tanárai és neveltjei az egyházi és társadalmi élet reformjait, az emberi hagyományokon alapuló ünnepek eltörlését, a liturgia és az egyházi énekítés revízióját,⁷² a presbiteri egyházkormányzat bevezetését és nem utolsósorban a jobbagység intézményének megszüntetését.⁷³

A Kollégiumban uralkodó puritán szellemiség jellemzésére még három tény kell megemlítenünk.

Először azt, hogy a puritanizmus itteni érvényesülésének ideje alatt nem találtak jelentős képviselőre a remonstránsok, a külföldi protestánsok között annyira elterjedt arminianizmus képviselői. A debreceni Kollégiumban „Nem jártak máll subában a remonstránsok”, mint ahogy annak idején a tiszáninneri állapotok jellemzésére mondta az egyik ottani egyházi vezető.⁷⁴ Itt természetesen Amesius

hatására kell gondolnunk, aki határozottan az arminianizmus ellen foglalt állást. Ám a puritánus atyák nélküle is óvatosak lehettek, mert érezték, sőt tudták, hogy az arminianizmus körüli vitában nem a módszerről, nem is az „instrumentális” tudományokról van szó, hanem a reformáció üzenetének központi mondanivalójáról, a kegyelem szuverenitásának hirdetéséről.

A másik az, hogy a puritánus tanárok lelkivilága összhangban volt a diákság életérzésével. Erre találunk adatokat Ember Pál már említett naplójában, bár ő maga, mint Martonfalvi későbbi veje, természetesen nem lehet elfogulatlan tanú ebben a dologban. Martonfalvinak Debrecenbe érkezésekor egy lázongó, elégedetlen, elszéledező diáksággal volt dolga, és hamarosan – főleg az ő fáradozása nyomán – sikerült létrehozni egy olyan összhangot, amely évtizedeken át megmaradt.⁷⁵ Zsigmond Ferenc mondja róla, hogy olyan ember volt, aki ellenfeleit harc nélkül is le tudta fegyverezni.⁷⁶ Követeléseinek egészen radikális jellege sem tette őt fanatikussá. Hatását nem megalkuvásokkal, diplomáciai ügyeskedéssel érte el, mert nyilvános tanításában is fenntartások nélkül kimondta meggyőződését. Egyik tankönyvét az ifjúság coetusa a saját költségén nyomatta ki, és ugyanakkor az ifjúság kezdeményezte, hogy a városi tanács, mintegy lemondva a „marasztás” jogáról, őt élethossziglan „professzorrá” válassza.⁷⁷ Bibliai históriájának postumus kiadásában őt a kiadó Szilágyi Tönkö Márton már a címlapon „nagy”-nak nevezi. Ha őt a Kollégium „második megalapítójának” szokták mondani, akkor ez a teológia tanításának megújulására is vonatkozik, amelynek ő volt a legfontosabb tényezője.

A harmadik: az iskola és a város összhangja. A puritánus korszak belső elevenése és a közállapotokra is kisugárzó szellemiségének nagy energiája annál figyelemreméltóbb, mert ennek a korszaknak már az elejét is, majd a folytatását is olyan próbák sújtották, amelyek az iskola fennmaradását is kétségessé tették. 1660-ban sajtolt ki Szejdi pasa 300 000 tallért a városból, majd következtek Strassoldo, Caraffa dúlásai, erre a periódusra esett a gyászévtized, az ellenreformáció Debrecenbe menekült üldözöttjeinek felkarolása, ám a meggyötört város mindig ott állt az iskola mellett még akkor is, amikor a *Diploma Leopoldinum*mal egy koronataromány rangjára süllyedt Erdély már nem tudott védelmet nyújtani. Ha Debrecen nem lett volna több mint másfél évszázadon át egy autonómiára és autarkiára berendezkedett „keresztyén respublica”,⁷⁸ akkor a Kollégium Erdély aranykorának letűnével talán elpusztult, vagy teljes jelentéktelenségbe süllyedt volna.

III. SUB PONDERE...

(1704–1803)

Debrecen szabad királyi várossá válásával egy időben jelenik meg Debrecen régi címerében a Zászlós Bárány mögötti kék mezőben a pálmafa, úgy is mint a szépség, a diadalmas élet, a győzelem jelképe (Zsolt. 92: 12–14; I. Makk. 13: 51; II. Makk. 10: 7; Ján. ev. 12: 13; Ján. jel. 7: 9), és úgy is mint a régi mondás igazsága: sub pondere crescit palma. A teher alatt növekvő pálmafa jelképét kiterjeszthetjük a Kollégiumra is, különösen történetének most következő időszakában, amelynek kezdetéül – más közeli eseményekre, például Rákóczi felkelésére is

(1703) gondolva – az iskola negyedik törvényének, a „Dobozi-törvény” néven emlegetett iskolai szabályzat közzétételének évét, 1704-et tekinthetjük.

Témánk szempontjából különösen kell figyelni arra, hogy a kívülről jövő bajokkal egy időben belső problémák tünetei is kezdtek jelentkezni. S. Szabó József a szatmári békét követő időszakról írja: „A sok háborgatásnak kitett kollégium arról a szellemi nivóról is lecsúszott, amelyet az előző korszakban elért, s élete mindinkább halványodni, erőtlenedni kezdett.”⁷⁹ Ha ezt a jelenséget teológiailag vizsgáljuk, ha mint az egyháztörténet tényét tekintjük, akkor a körülmények történelmi, szociológiai, lélektani stb. megvizsgálása után is számolnunk kell valamivel, amit – nagyon durva analógiaképpen – az atomfizikában szereplő határozatlansági elvhez lehetne hasonlítani.

Ha a puritanizmus Magyarországon tényleg ébredési mozgalom volt, amely a Kollégium életében is ébredési jelenségeket hozott létre, akkor azok érvényesülésének, majd elmúlásának vizsgálatában nem kapcsolhatjuk ki Jézus szavának igazságát: „A szél fú, ahova akar, és annak zúgását hallod, de nem tudod, honnan jó és hová megy: így van mindenki, aki a Lélektől született” (Ján. ev. 3: 8). Luther, most már az egyháztörténet jelenségeire utalva ugyanerről azt mondta, hogy az evangélium olyan mint a zápor: pásztaokban veri a határt, hol itt, hol ott – kiszámíthatatlanul. De eltértene témánktól, ha itt most elkezdenék az ébredési jelenségek morfológiájának, lélektanának, szociológiájának és pneumatológiájának vizsgálatát.⁸⁰ Most figyelmünket témákra összpontosítva állapítsuk meg azt a tény, hogy a Kollégiumban végzett teológiai tanítást is ihlető puritán mozgalom, ahogy ez történni szokott, mind jobban vesztett lendületéből, és ennek következtében a Kollégiumnak mind kevesebb ereje volt ahhoz, hogy a különböző, és addig előrehajtó külföldi hatásokat integrálja, asszimilálja, felfokozza vagy fékezze, és bizonyos értelemben felhasználja arra, hogy általuk a maga sajátos üzenetét belevigye az egyház és a társadalom életébe. Az igazán termékeny contextualisatio ideje elmúlt. Ramus tanítása jó segítség volt a protestáns skolasztika béklyóinak eltávolításában, de a teológia tartalmi mondanivalójának megerősítésével maga is kezdett megmerevedni és formálissá válni. Medgyesi Pál nem azért volt meggyőzőbb igehirdető Keresszegi Istvánnál, mert az utóbbi elavult homiletikai módszerét a korszerűbb, bár még mindig elég sablonszerű táblázatokkal cserélte föl, hanem egyszerűen azért, mert erőteljesebb, aktuálisabb volt az üzenete, és abban benne volt a saját személyisége is, körülbelül úgy, ahogy Debreczeni Ember Pál diákkori naplójában feljegyezte Martonfalvi egyik előadásából: „Concionatoris vita concionis anima.”⁸¹ Ugyanígy segítséget nyújtott Ramus a hamis tekintélyek eltávolításához is, de most már ennek az igazi renaissance-személyiségnek az a meggyőződése is hatni kezdett, hogy „semmiféle tekintély nincs a ráció fölött. Ellenkezőleg: csak a ráció az, ami a tekintélyt megalapozza és szabályozza.”⁸² Nem is kellett sok idő ahhoz, hogy ezt az elvet a Szentírás tekintélyével szemben is alkalmazzák. Ugyanígy volt a kartézianizmussal is. Nem férhet kétség ahhoz, hogy például Szilágyi Tönköly Márton mélyen keresztény személyiség volt, aki örömmel élt a természeti jelenségek tárgyilagos és szabad vizsgálatának Descartes által feltárt lehetőségével. Ám a természettudományi oktatás elkezdődése és fellendülése a Kollégiumban nem adhatott kárpótlást a teológia tanításának hanyatlásáért, amikor abban a racionalizmus kezdte átvenni a

vezetést. Coccejus erősebb publicitásra törekedett, és debreceni követői is ezt tanulták tőle, de anthropocentrikus teológiája akadályozta őt e célja elérésében, és ezért a Szentírás történéseit komolyan venni próbáló teológiája közelebb vitte a protestáns teológiát a historizmus végállomásához, ami azt jelentette, hogy már nem a történelem volt a revelatio állítmánya, hanem megfordítva : magában a történelemben keresték a végső valóság kijelentését.⁸³

Ami magát a puritanizmus összjelenségét illeti, amelynek égisze alatt nálunk a különböző külföldi irányzatok jelentkeztek, azt látjuk, hogy bármennyire szükséges volt is a praxis pietatis hangsúlyozása a kiszikkadt tankeresztyéniséggel szemben, annyira problematikussá válhatott idővel a puritanizmus ennek megfelelő szubjektívizmusa. Reuter mint jellemző tényre mutat rá arra, hogy Amesius *Medullájának* csak a 34. fejezetében kezd foglalkozni a Szentírással, tehát egy olyan helyen, ahol az Írás mint a tan igazi forrása, alapelve és végső tekintélye már alig jöhet számításba.⁸⁴ Az első ugyanis a keresztyén élet, a tapasztalat. Az a „teológiai aposteriorizmus” vagy „Erfahrungstheologie” amely azután a református Schleiermacher műveiben tetőzött és a mai nyugatnémet teológiában bekövetkezett „empirische Wende” után mintha újjáéledne, már a puritanizmussal, mint a református pietizmus egyik alakjával elkezdődött.⁸⁵

Mindezek a centrifugális tendenciák elősegítették azt a folyamatot, amelynek során a debreceni Kollégium ortodoxiája „ésszerű ortodoxiává” („vernünftige Orthodoxie”) változott.

A tanítás módjáról most sem tudunk sokkal többet, mint a Kollégium első időszakában. Az 1704-ben alkotott törvény az akkori zűrzavaros időkre tekintettel inkább a fegyelem megszigorításával foglalkozik. Hogy milyen volt egy diák kollégiumi tanpályája a XVIII. század elején, azt legalkalmasabban Polgári Mihály önéletrajzával és útinaplójával lehet szemléltetni, ahogy ezt a kéziratot forrást Maróthi György életrajzában először Tóth Béla értékesítette.⁸⁶ Polgári körülbelül Maróthival együtt volt a Kollégium diákja (1725–27; 1731–39). Maróthi 14 éves korára fejezte be középfokú tanulmányait és 1729. április 19-én lett az iskola tógás diákja. Ekkor a három működő professzor közül Piskárkosi Szilágyi Márton a dogmatikát, az újszövetségi írásmagyarázatot, a görög nyelvet és a homiletikát tanította. Tabajdi Sáska János az ószövetségi írásmagyarázatot, héber nyelvet és héber régiségtant adta elő, míg Szilágyi Tönkö István a filozófiát, vagyis most már a teológiától elválasztott természettudományi ismereteket. Dogmatikából még mindig Amesius teológiája volt a fő tananyag, éppen úgy, mint ez idő tájt Amerikában, ahol Increase Mather, a Harvard College (a mai Harvard University elődje) elnöke 1717-ben tartott lelkesítő beszédében kijelentette, hogy egyetlen alkalmas könyvnek a dogmatika tanítására Ames *Marrow of Sacred Divinity* című könyvét tartja.⁸⁷ A bibliai stúdiumokban a coccejanizmus dominált. Szilágyi István pedig édesapja filozófiáját adta elő, ezt a lényegében cartesianus bölcseletet. Az egyháztörténetet valószínűleg szintén az egyik tanszékelőd: Lisznyai Kovács Pál műve után tanították, ehhez felhasználva talán Martonfalvi *Szent históriáját*, Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum*-át és az Ember–Lampe-féle egyháztörténetet. Görögöt és hébert is tanítottak, de valószínűleg nem túlságosan magas fokon.⁸⁸ Mindezeket a tanulmányokat Maróthi György mindössze két év alatt elvégezte. A rögzített tanterv hiánya ezt a

kiváló képességű ifjú számára lehetővé tette. De volt még ennél is rendkívülbb tanpálya: Piskárkosi Szilágyi Sámuel, a későbbi püspök 12 éves korában már tógátus diák volt, 15 éves korában külföldre ment, előbb a svájci egyetemeket, majd Hollandiában a leidenit, franekerit, utrechtit látogatta, ezután Bernben tanult és 28 éves korában már professzor volt Debrecenben a teológia tanszékén.⁸⁹ De nemcsak a tanpálya egyes szakaszai közötti határok hiánya, hanem a tanítás módja is a régi, elmaradt állapotokat tükrözte. Tovább ment a diktálás, tantermek pedig nem voltak kellő számban. Ezen úgy segítettek, hogy egy-egy professzor csak egy hétig tanított, utána egyhetes szünetet tartott, miközben a diákok a praeceptorok segítségével vagy magukban tanultak, a tantermet pedig egy másik professzor használta. Az egy óráig tartó előadás után egy óra szünet volt: ezt ismét a diákok öntevékenységre kellett felhasználni. Délelőtt is két előadás volt, délután is kettő.⁹⁰

Szilágyi Sámuel sógora volt Szódi Csir (Pastoris) István, aki 1711-től a dogmatika és az újszövetségi tudomány professzora volt, de a matematikát és csillagászatot is ő tanította.

A Nagykönyvtárban az R 224 jelzetű nagy kéziratköteg Szódi kátémagyarázatait tartalmazza.⁹¹ A terjedelmes kézirat nyilván diktálás után készült. Több kéz is dolgozott leírásán, majd az egészket Kocsi Csörgő István állította össze és valószínűleg ő gondoskodott a mű bekötéséről is. 627 számozott negyedréti lapon van itt előttünk Szódi teológiája.

Nyilvánvaló, hogy a teológiát elsősorban írásmagyarázatnak tartja, még pedig Coccejus értelmében.⁹² Mindig igen fontos számára a textusok történelmi értelmének megállapítása. A filozófiai kategóriákat viszont Descartes műveiből veszi.⁹³ Hivatkozik is Descartes-ra, amikor meglehetősen elvontan bizonyítja Isten létét és egységét. Exegézisében viszont Coccejus tipologizáló módszerét látjuk. De nem mindenben követi Coccejust, mert például a paresis-aphesis Magyarországon is sokat vitatott kérdésében Coccejus véleményével szemben fejtegeti, hogy már az ószövetségi hívők is elnyerték az aphetistát, a plena remissio peccati-t.⁹⁴ Nagy súlyt helyez a polémiára: a református ellenfelek között főleg a remonstránsok ellen harcol. Amikor Kolozsvár első prédikátora, Szathmári Pap Zsigmond Zoványi György tiszántúli püspökhöz intézett levelében tiltakozott az ellen, hogy Debrecenben Osterwald remonstráns teológiáját tanítsák, akkor a püspök és a debreceni városi magisztrátus megbízásából Szódi cáfolta, hogy Osterwald remonstráns volna.⁹⁵ Az igazság az, hogy Osterwald nem vonta ugyan kétségbe a református ortodoxia egyetlen tanítását sem, de a hangsúlyt egészen máshová tette mint a reformáció, és nála a középpontban a vallásos ember és az ember normális teljesítménye állt.⁹⁶ Osterwald Debrecenben is igen sokat használt művei, csak úgy mint az egy ideig szintén fontos tankönyvként szereplő Pictet-féle dogmatika legalább két vonatkozásban már messze eltávolodnak Amesius dinamikus puritanizmusától: nem értenek egyet Amesiusszal a természeti teológia elutasításában, sem pedig azzal az elvvel, hogy a keresztyén etikát csak mint a dogmatika szerves részét lehet és szabad kultiválni.⁹⁷ Ugyanezt elmondhatjuk a később bevezetett etikákról is. Egy másik kátémagyarázó kéziratköteg⁹⁸ – 700 negyedíves lap – Dévai Sámuel diák kézírásában az egyes kátétételek kifejtése után tételeket is ad, amelyeket követőleg a disputálók neve fel van jegyezve. Ez a kézirat a XVIII. század második évtizedének

végéről némi képet ad az oktatás akkori módszeréről, amelyhez még hozzátartozott a disputáció. De aztán a teológia tanításának ezt a régies és nyilván eredménytelenné vált módját az 1792. évi iskolatörvény megszüntette. A *collatio* intézményét ugyanez a sors érte: a század közepétől kezdve mind kevesebbet hallunk róla.⁹⁹

Ha a Kollégium 1660 utáni teológiai oktatásában először a puritanizmus uralmáról kellett szólnunk, akkor a XVIII. században annak az irányzatnak fokozódó érvényesülését láthatjuk, amely irányzat a protestáns teológiatörténet irodalmában mint „racionális ortodoxia” („vernünftige Orthodoxie”) néven ismeretes.

Ennek debreceni megjelenését először egyáltalán nem az ortodoxia bírálata, hanem a régebben olyan lelkesen fogadott filozófiai áramlatok most már bántóan fölényeskedő kritikája jelzi. Bizonyára Debrecenben is úgy volt, mint más református főiskolákon, hogy Ramust először szinte lelkesítő örömmel fogadták.¹⁰⁰ Annak idején a debreceni diákok megszerezték Cartesius és Coccejus képmásait.¹⁰¹ De ez a lelkesedés nem volt tartós. Maróthi György már azt írta, hogy Ramus *Logikájában* „annyi a rejtély, ahány a szó”, és sajnos „zavaros talányai nincsenek pártfogók híján”.¹⁰² Piskárkosi Szilágyi Sámuel professzor a klasszikus latinság tanítása érdekében száll síkra, mert úgy véli, hogy az előző század pedagógiájának „legnagyobb szerencsétlensége volt, hogy mellőzve a tiszta latinság igazi forrásait, Comeniusnak, s más eféle sötét alakoknak tisztátalan pocsolóival kínozták a gyermekeket, s ezek fárasztó fecsegéseivel vezették őket körbe-körbe”.¹⁰³ De Maróthi is arra törekszik, hogy az ifjúságot „Comenius tisztátalan, sáros pocsolóiból kiszabadítsa”.¹⁰⁴ Ám nem jár jobban Descartes sem. Míg Maróthi apósa, amint láttuk Cartesius híve volt, maga Maróthi már külföldi úttjáról visszatérve „descartes-i álmodásokról” beszél és Descartes filozófiájára azt mondja, hogy az „non est philosophari sed hariolari”,¹⁰⁵ vagyis nem filozófushoz illő beszéd, hanem fecsegés és „az emberi nem kigúnyolása”. Ez a fölényesség onnan van, hogy a Voltaire-fordító Szilágyi Sámuel és a külföldi protestáns teológiai irányzatok terén elődeinél és utódainál is alaposabban tájékozott Maróthi György filozófiai sarkcsillaga már az egyetemes hatású Christian Wolff, a „saeculum philosophicum” vezető német személyisége, a „filozófusok fejedelme”, aki tudományelméletét éppen úgy szánta a teológusoknak, mint a természettudományok művelőinek.

Poroszországban I. Frigyes Vilmos alatt kormányrendelet szorította a teológusokat és lelkészeket arra, hogy Wolff professzor „értelmes logikáját” és Reinbeck azon alapuló homiletikáját tanulmányozzák. Debrecenben Maróthi először csak a matematika tanításába igyekezett Wolff filozófiáját mintegy becsempészni,¹⁰⁶ de ahhoz, hogy ez a filozófia az iskola egész munkáját áthassa a két Domokos, az apa és a fia és a velük egyetértő városi vezetők igen hathatós támogatására volt szükség. Mindketten külföldi tanulmányaik során jutottak közvetlen kapcsolatba az új filozófiai és teológiai irányzatokkal, amelyeknek elterjedését Domokos Márton nemcsak főbírói és egyházi kurátori tisztségének betöltésével, hanem irodalmi téren is előmozdította, majd fia nemcsak a Kollégium ügyeiben, hanem az egész magyar református egyház kormányzásának legmagasabb szintjén is nagyon fontos szerepet játszott.

A Kollégium történetírói általában mérföldkönek szokták tartani a *Methodus* című, módszeres utasításokkal is ellátott tantervi szabályzat megjelenését. Ennek

évszáma 1770, valóban egy tanterv nélküli, a felügyelet szabályozását még nem ismerő és főleg a tanárok személyiségére alapozó korszak lezárását jelzi, és valóban új szakaszra utal a Kollégium életében. Azáltal is, hogy Comenius sárospataki működése óta most jelentkeznek benne nálunk a pedagógia új eredményei. Mivel azonban tulajdonképpen csak az alsó tagozat működését helyezi új alapokra, a teológia tanítása szempontjából jelentősebb az a tény, hogy a budai zsinatot követően az egész iskola az egyházkerület gondozása és irányítása alá került és 1792-ben új törvénykönyvet kapott.

A debreceni Methodus után hét évvel jelent meg az a dokumentum, amelyről Fináczy Ernő ezt mondja: „A Ratio Educationis tanterve olyan hatalmas fordulatot jelent hazánk művelődésében, aminőre sem azután, sem azelőtt nincsen több példa.”¹⁰⁷ Debrecennek azonban nem kellett a Ratio Educationis. Annak világnézeti háttere nagyszerűen megfelelt volna a felvilágosodás híveinek, például a szabadkőműves, sőt szabadgondolkodó Domokos Lajosnak, mint ahogy a később Pápán professzorral lett debreceni diák, akkor hajdúnánási rector, Mándi Márton István ujjongva ajánlotta Sárvári Pál debreceni professzornak.¹⁰⁸ Ugyanakkor azonban Domokos Lajos, a kuruc érzelmű köznemes, akit aztán a Helytartótanács mozdított el ezért városi főbírói tisztségéből, erélyesen harcolt a törekvés ellen, hogy a bécsi udvar Mária Teréziának azt az elvét, hogy a köznevelés politikum, a Ratio-val úgy terjessze ki Debrecenre, hogy a tervezet a bécsi központosító politikát szolgálja. De az ellenállás vonalai tovább bonyolódnak azzal, hogy a tanügyi problémák vitatásába a tisztántúli „hierarchia-kyriarchia”-küzdelem fordulatai is belezácsolódnak. A konzervatív egyháziak a világi elem növekvő befolyásától féltek, a klasszikus képzés hívei féltek a reáltárgyak hangsúlyozásától. Hatvani István pedig, bizonyára másokkal együtt felismerte, hogy a Ratio az ész erejében bizakodó, felületesen optimista életérzést sugároz, amely merőben különbözik a reformáció eredeti igazságából fakadó lelki élettől.¹⁰⁹ A Kollégium időközben létrejött „konzisztóriumának”¹¹⁰ elnöke, Domokos Lajos maga dolgozott ki egy tanulmányi rendtartást, amely az egyházkerületi közgyűlés határozataiként Ordo Studiorum néven került a nyilvánosság elé. De a tanári kar ellenállását ez sem tudta megtörni. A következő fontos állomás lett, amint mondtuk, az 1792-ben kinyomtatott új, immár negyedik iskolai törvény.

A Methodus keletkezése idején a négy meglevő tanszéken – keletkezésük sorrendjében – Szathmári Paksi István dogmatikát és homiletikát tanít, Varjas János exegézist és hébert, Sinai Miklós a filozófia köréhez tartozó egyháztörténelmet, Hatvani István a mértant és a filozófiát. A nagyobb előadóteremben két professzor tanítja felváltva a dogmatikát, etikát, homiletikát, cura pastoralist, az írásmagyarázatot, a héber nyelvtant és régiségtant. Ezeket az „univerzális” diszciplínákat minden tógás diák köteles hallgatni. A kisebb előadóteremben az egyik professzor a latin és a görög nyelvvvel együtt régiségtant, ó- és újkori földrajzot, és a szó szoros értelmében vett filozófiát tanít, a másik héten pedig a másik pura mathesist, aritmetikát, algebrát, geometriát, trigonometriát, metafizikát, kozmológiát, bölcséleti elemeket és theologia naturalis-t ad elő.¹¹¹

Itt még világosan látható, hogy az iskola munkája elsősorban a lelkészképzést tartja szem előtt. Csak majd a IV. törvény mondja ki 1792-ben az elvet: „Az iskolák

– ti. az egyház iskolái – mind az egyházi, mind a polgári társadalom veteményes kerteszei.” Az egyes szakok elkülönülésének fontos és szükségszerű ténye volt az, hogy elsősorban Domokos Lajos buzgólkodása folytán létrejött 1789-ben a filozófia külön tanszéke, amelynek első tanára Lengyel József lett. Zoványi szerint innen „kantianizmusa miatt üldözöttetett el”.¹¹² Am eltávozásának körülményeit és előbb a Csokonai-pörben játszott, a különbözőképpen megítélt szerepét külön tanulmányban kellene megvizsgálni. 1801-ben benyújtott professzori jelentésében például mindjárt az első mondatban azt írja, hogy a logika tanításához használt Kiesewetter-féle könyv „...mindenütt a Kant Systemájához felette ragaszkodik”, és ezért „nem láttam jónak mindenben ötöt követni”.¹¹³

Különben már az eddigiekből is látszik, hogy a teológia tanítása mind jobban a felső tagozat első két évére összpontosul. Még inkább megfigyelhető ez a tendencia a IV. törvénynek megfelelő tervezetben, amelyet a tanári kar 1800. évi jegyzőkönyvében találhatunk.¹¹⁴

„1. Theologiae Professor T. Szilágyi Gábor Uram a reá bizódott Tudományokat végezni fogja két Esztendő alatt ilyen renddel: a) Az első esztendéjének első hat hónapjaiban a Dél előtti órákon fogja tanítani a Theologia Dogmatica-t Stosch szerént. A Délutáni órákon a Moralis Theologiat eleitől fogva. b) Az esztendőnek hátulsó felibenn a Reggeli órákon a Theologiai Dogmaticat elvégzi és még az esztendő végéig tanítja a Homileticat Deák nyelven. A Délutáni órákon az Ecclesiastica Historiat fogja examinálva tanítani Jablonszki szerént a Reformatioig, úgy hogy examinálás közben a nagyobb momentumú dolgokat bővebben is megvilágosítja. Ezt is Deák nyelvenn.

a) A 2ik Esztendőnek első felibenn a Reggeli órákon ismét kezdi a Theologia Dogmaticat: a Délutáni órákon a Moralis Theologiat elvégzi.

b) A 2ik Esztendőnek második felibenn a Reggeli órákon az elkezdett Theologia Dogmaticat folytatván és elvégezvén hozzá adja a Cura Pastoralist. A Délutáni órákon az első Esztendőben a Reformatioig vitt Ecclesiastica Historiat folytatja és elvégzi. Hallgatói lesznek a Négy és Öt esztendőbeli Togatus Deákok és akik ezen felyül vagynak és még a Juristák: ezen utolsók a Dogmatica és Moralis Theologiat hallgatni kötelesek lesznek, a többi Theologica Scientiákból dispensáltatnak.

2. Philosophiae Professor T. Kotsi István Uram, kinek a cursusa szinte úgy két esztendeig fog tartani, tanítani fog ily renddel:

a) Az első esztendőnek első felében a reggeli órákon magyarázni fogja az Új Testamentumot. Délutáni órákon a Sidó Grammaticat elvégezvén fordítja és magyarázza az Ó Testamentumot.

b) Az első Esztendőnek második felében a Reggeli Órákon a Sidó Archaeológiát vagy Antiquitást tanít Deák nyelvenn. A délutáni órákon az Újj Testamentum magyarázatát folytatja.

a) második esztendőnek első felében a Reggeli órákon ismét az Újj testamentumot magyarázza. Délutáni órákon a Sidó Grammaticat elvégezvén fordítja és magyarázza az Ó Testamentumot.

b) a második Esztendőnek hátulsó részében mind a Reggeli mind az Estveli órákon tanítja az Ó Testamentumra való Bé vezetést, melyben egyszersmind mindenik könyvben található nevezetesebb Szentírásbéli helyeket megmagyaráz.

Hallgatói lesznek a Negyedik és ötödik Esztendős Deákok. Ezen kívül a maga rendszer óráinn az edj, két és három esztendős Deákoknak minden héten két órán át fog tanítani rövid Theológiát a Stosch Theológiájának e végre kiválogatandó szükségesebb caputjai szerint.”

A jogtanár – ekkor Széplaki Pál – statisztikát, Jus civile Hungaricum-ot, Jus criminalet, s ezeknek históriáját adja elő deák nyelven. A tógátusok közül csak azok hallgatják, akik már a theológiai tudományokon is túl vannak, de még az iskolában tartózkodnak. – A históriaprofesszor – Budai Ézsaiás – világhistóriát tanít. Hallgatói a theológiai tudományokig még el nem érkezett harmadéves deákok. – A mathesis professzorát – Sárvári Pált – másodéves, a filozófia professzorát, Lengyel Józsefet elsőéves tógátus diákok hallgatják.¹¹⁵

Ez a terv nem mutatja azt a feszültséget, amely a korszellem és az ortodoxia között az egész XVIII. század folyamán fennállott, sem azt a folyamatot, amelynek során az előző század végének puritanizmusa fokozatosan átadta a helyét az ún. „racionális ortodoxiának”. Ha azonban a használt tankönyveket vizsgáljuk, érezhetjük a sűrűsödő problémákat. Ha például a fentebb említett Szilágyi Gábor professzor által ajánlott Less-féle etikát vesszük, amely Tóth Mihály fordításában *Keresztyén Erkölcsei Tudomány* címen jelent meg Debrecenben az eredeti után nyolc évvel 1788-ban, akkor látjuk, hogy az egyházkerület csak azzal a feltétellel engedélyezi, hogy a professzor a művet heterodoxiájától tisztítsa meg.¹¹⁶ A heterodoxia részben a könyv kantiánus színezetében van, részben abban a tanításban, hogy a jó cselekedeteknek üdvösségszerző ereje van. Nem csekély hiba, ha a sola gratia tényleg az articulus stantis et cadentis ecclesiae!

Zsigmond Ferenc a XVIII. század három nagy professzorát, Szilágyi Tönkö Márton, Hatvani Istvánt és Maróthi Györgyöt a „cartesianus kétlakiság kedves megtestesítőinek”¹¹⁷ nevezi. De egy kicsit idillikus ez a jellemzés. Szilágyi Tönkö Márton ellen eljárás is folyt, ha nem is cartesianizmusa, de coccejanizmusa miatt – igaz, hogy fényes elégtételt kapott. Maróthiról már hallottuk, hogyan ábrándult ki a „cartesiusi álmokból”, Hatvani István életének utolsó szakaszát pedig egy nagy csalódás árnyékolja be, mert a korszellemmel való tusakodása miatt sem diákjaival, sem az egyházi, sem a világi vezetőkkel nem tudta tartani a zavartalan kapcsolatot. Széles látóköréhez és ugyanakkor nyitottságához nem férhet kétség. Őszinte kegyességéhez sem. Több teológiai témájú dolgozatot is írt, amelyek részben külföldön jelentek meg. „Az úri szent vacsorára megtanító könyvecske” (Basel 1760) című könyvében jobban megközelítette az úrvacsora bibliai mélységeit, mint bárki magyar kortársai közül. A teológia és a természettudományok között nem látott ellentétet, sőt úgy gondolta, hogy kölcsönösen segíthetik egymást. Székfoglaló beszédében azt fejtegette, milyen haszna lehet a teológiában és a fizikában a matematikának. Szerinte a matematika taníthatja meg a teológusokat arra, hogyan különböztessék meg a kényszerítő erejű érveket a valószínűektől, a helyes okoskodást az álokoskodástól. Az atheistákat, naturalistákat és deistákat is a mathezis segítségével lehet legjobban meggyőzni tévedéseikről, amikor bebizonyíthatjuk nekik azt, hogy olyan dolgok is vannak a természetben, amelyeket véges eszünkkel felfogni nem tudunk. A természettudományok mutatják föl a világ alkotmányában látható törvényszerűségeket, amelyeknek végső forrása Isten. Régi filozófusokra

hivatkozva mondja: mit tenne más Isten, mint hogy szakadatlanul érvényesíti a geometria tételeit.¹¹⁸ Debreceni működése során azonban hamarosan látnia kellett, hogy ezt a meggyőződést a tudomány és a teológia praestabilita harmóniájáról nem mindenki osztja, sőt vannak, akik a teológiát, a rációt a végső normaként elismerő filozófia uralma alá akarják helyezni. Amikor az egyházkerületi közgyűlés a Domokos Lajos által készített *Ordo studiorum*-ot a tanári kar ellenállását figyelembe nem véve elfogadta, majd amikor a hatalomra törő világiak részéről mellőzéseket kellett szenvednie, professzorságáról lemondott és a következő évben, 1786-ban meghalt.

Hatvani nyilatkozataiban a teológia tanítása szempontjából különösen két pontra kell felfigyelnünk.

Az egyik nyomtatásban is megjelent felelete a *Ratio Educationis*-szal kapcsolatban feltett kérdésre, vajon nem lehetne-e ugyanazt a filozófiát a vallás sérelme nélkül tanítani a különböző vallású főiskolákon.¹¹⁹ Hogy Hatvani erre a kérdésre lényegében nemmel felelt, azt nemcsak az utókor, hanem saját kora normáival mérve is lehet kifogásolni. Az igazi probléma azonban az volt: van-e egy olyan egyetemes kultúrkoncepció, amelynek égisze alatt az egész birodalom köznevelése el kell hogy helyezkedjék? Röviden szólva: a XVIII. század végén még korántsem voltak adottak úgy, mint a következő században, egy kultúrszintézis feltételei.

A másik figyelemreméltó pont: Hatvaninak volt elég szellemi függetlensége ahhoz, hogy a sokfelé divatosná vált Wolff-féle filozófia bizonyos tételeit Newton ekkor már modernebb tanításait figyelembe véve ellenezni merje. Ahogy egy külföldön megjelent recenzióval foglalkozó debreceni lektor megállapítja, Hatvani még a nagyhírű Euler előtt, egy olyan korban, amikor a filozófiai pápa, Wolff anathémájának villámcsapásától félve ellene pisszenni sem mert senki, Hatvani már kétségbe vonta Wolff két tételének igazságát.¹²⁰

Viszont ebben Newtonra támaszkodott, és ebben természettudományi és egyben teológiai látásának nemcsak tág perspektíváit, hanem korlátait is láthatjuk. Kortársai között voltak akik a racionalizmus bővületében Hatvani Newtontól tanult empiricizmusát támadták, mert azt eklekticizmusnak tartották. Pedig éppen a tapasztalati szempont érvényesítése biztosította Hatvani jelentőségét a fizika tanításában. Őt megnyugtatta Newtonnak ez az álláspontja: „Hypotheses non fingo”. De hát lehet-e valaki szemrehányást Hatvaninak azért, hogy akkor még nem láthatta, ami a fizika mai állása szerint hipotézis: azt, hogy a testek mozgásáról szóló Newton-féle tételek olyan végső elveken nyugszanak (az abszolút euklidesi tér, az abszolút idő, a tehetetlenség, a hatás és ellenhatás principiumai), amelyek bizonyíthatatlan feltételezések? Lehet-e Hatvanit, a teológust hibáztatni azért, hogy akkor még nem láthatta: az abszolút tér és az abszolút idő kategóriájának alkalmazása Istenre és az isteni kijelentésre, ami ellen a görög egyházi atyák még teljes erővel tiltakoztak, legfeljebb a deizmus álláspontját engedi meg?¹²¹ Hatvaninak nem is annyira tudományos, mint inkább teológiai és kegyességi írásaiban vannak szakaszok, amelyekben tülemelkedik az általa is elfogadott „racionális ortodoxia” korlátain.

Ez a gondolkozás persze sem Domokos Lajosnak, sem a *Ratio Educationis* egyik „ideológusának”, Van Swieten-nek nem kellett, még kevésbé a diákság Wolff-ért rajongó vagy voltaireiánus rétegének. Maga Hatvani panaszkodik így: „Ha pedig

a tanárok nem azt mondanák és írják, amit a diákok helyeselnek, s a halászok módjára nem azt a csalétket tennék a horogra, amelyről tudják, hogy rámennek a halcskákat: magukban maradnának az iskolában... Szokás kezd lenni a diákok között, hogy azokról, akik ezt könyveik és értekezéseik írásában (hogy az egyházi beszédekről ne is szóljak) nem gyakorolják, s nem is akarják, mint holmi olcsójánosokról vagy csak úgy foghegyről beszélnek, s végül kifütyülik őket; ez az ami méltán töltötte el fájdalommal a szívemet.”¹²² Bizonyára személyes ellenfelei fogták rá Hatvanira a később legendává lett ördögösségét, pedig meglepő fizikai kísérleteivel és teológiájával is összhangban volt az a törekvése, amelyről Arany János ezt írta: „...mi a természet zárja nyitja, Isten dicsőségére tanítja”.¹²³

Hogy most megint, mint az előző időszakban a diákság részéről jelentkező visszajelzésekre figyeljünk, több, meglehetősen negatív jelenséggel találkozunk. A poprádi születésű Glatz Jakab evangélikus lelkész, a kor egyik híres pedagógiai írója nyomasztóan sötét képet fest 1799-ben megjelent könyvében a Kollégium századvégi életéről. Kornis Gyula, aki bőven idézi Glatz leírását, úgy véli, hogy a kor egyik jeles történetírója, Géresi Kálmán csak néhány árnyalattal tudja enyhíteni a híres filantropista pedagógus sötét képét. Géresi végeredményben a puritánus életfelfogás járulékos vagy inkább illegitim kinövéseit teszi felelőssé a kollégiumi élet kifogásolt visszasságaiért.¹²⁴ Csakhogy éppen az volt a baj, hogy az igazi puritán spiritualitás életereje ekkorra elapadt, a praxis pietatist felváltotta a közöny, világiasság, viszont a hitvallási és magatartásbeli normák szigorú fenntartása kedvetlenséget, mogorvaságot, dacot és ellenállást váltott ki. Ha Debreczeni Ember Pál fentebb említett naplóját olvassuk, benne a diákok buzgóságáról értesülünk, vagy arról olvasunk egy későbbi beszámolót, hogyan prédikált maga Ember Pál Sárospatakon „inter fletus et lamenta auditorum”,¹²⁵ és hogyan indította könnyekre prédikációjával magát II. Rákóczi Ferencet is,¹²⁶ akkor úgy érezzük, hogy egy merőben más világban vagyunk.

A professzorok igyekeztek fenntartani az iskola ortodoxiáját és puritánus életstílusát, de törekvésük a diákok részéről mind erősebb ellenállásba ütközött. Akárcsak a XVIII. századi svájci protestantizmus életében, itt is jelentkezett az, amit nagy monográfiájában Paul Wernle így nevez: „Der Verfall der alten Gottesdienstlichkeit”.¹²⁷ Mind nehezebb volt az ifjúságot az istentiszteletek látogatására rávenni, pontosabban: rákényszeríteni. Szeremlei Sámuel, Debrecen későbbi főbírája, aki a város támogatásától elvágott Kollégium ügyét olyan buzgón felkarolta és igen jelentős adományával az adakozók sorát megnyitotta, már 1744-ben tekintélyes összegű díjat tűzött ki a diákok számára erre a pályátételre: mi okozza azt az álmoságot, amely a hívőket a templomban elfogja? A díjat tudományos igényű és színvonalú dolgozatával a későbbi professzor, Hatvani István nyerte el, aki komolyan vette a pályázatot és a templomi álmoság okainak kutatásában a prédikátorok felelősségét is elemezte.¹²⁸

De szólnunk kell a kétségtelen pozitívumokról is. A pálya tényleg nőtt a teher alatt. A diákok létszámának a század elején mutatkozó visszaesése hamarosan növekedéssé változott. A városi patronátus megtiltása nem csökkentette, hanem ha lehet növelte a város illetékeseinek a Kollégium iránt mindig érzett és tettekben megnyilatkozó felelősségérzését. Növekedésnek mondhatjuk az ökumenikus kap-

csolatok erősödését is. A peregrináció akkor sem szűnt meg, amikor ezt a bécsi udvar akadályozni akarta, sőt a látogatott külföldi akadémiák köre még ki is bővült. Amikor aztán az iskola anyagi problémái annyira kiéleződtek, hogy a város sem tudott már segíteni, sőt a többi egyházkerületek támogatása is elégtelennek bizonyult, kibontakozott a külföldi hittestvérek segítsége, köztük a canterbury-i érsek kezdeményezésére és buzgólkodásával létesült alapítvánnyal, amelynek kamatai mind a mai napig mutatják az ökumenikus koinónia valóságát.

Révész Imre „*Magyar református egyháztörténet*”-ében megállapítja, hogy „a magyar református lelkipásztor a XVI. század második felének színmagyarságú, zömében a legkülönb szellemi életet élő ember, aki ébresztőleg és emelőleg hat az övénél alsóbb és magasabb társadalmi rétegekre egyformán”.¹²⁹ Ezt nemcsak a puritán éra lelkipásztorairól, de a XVIII. század egyházi vezetőiről, professzorairól és jelesebb lelkészeiről is elmondhatjuk. Igaz, hogy a század első évtizedeinek professzorai nem érik el Martonfalvi György, Szilágyi Tönkö Márton és Lisznyai Kovács Pál színvonalát, de a negyvenes évektől kezdve megint országos hírű és jelentőségű professzorok állnak az iskola élén. Közöttük először Maróthi Györgyöt kell megemlítenünk, aki rövid tanári működése alatt nemcsak a legújabb európai szellemi áramlatok hatásainak közvetítésével, hanem gyakorlati szervező munkájával és személyes példamutatásával is hatalmasan gyarapította a Kollégium szellemi tőkét. A teológia tanításával, közelebbről a himnológia művelésével függ össze az is, hogy nem csekély érdemeket szerzett az istentiszteleti éneklés színvonalának emelésével. Itt is meg kell említenünk, hogy a nagy pestisjárvány idején meghaltak hozzátartozóinak vigasztalására ő szervezte meg a kollégiumi kántust, amely aztán feladatkörét kitágítva jelenleg az egész ország legrégebb alapítású és egyik legkiválóbb énekkara. Bár Maróthi 1738 áprilisától kezdődőleg az ékesszólástan és történelem tanszékén végezte munkáját, eszméi a teológia tanításában is erjesztő hatást gyakoroltak. Reformgondolatait már a pestisjárvány idején „*Idea*” címen leírta, de azok nem kerültek megvalósításra, ám részei voltak annak az egyetemes és Európa nagy részére kiterjedő pedagógiai eszmélődésnek, amelyek azután a század utolsó negyedétől kezdve világi és egyházi kezdeményezésre egyaránt konkrét tantervekhez vezettek. Mielőtt a nagyszabású állami tanterv, a *Ratio Educationis* 1777-ben megjelent volna, a Kollégium 1770-ben már kinyomtatta a *Methodus* című tantervi utasítását. Megindul egy folyamat, amelynek szakaszait megjelölendő éppen csak megemlíjtük a Domoikos Lajos kezdeményezte *Ordo Studiorum*-ot (1782), a Budai Zsinat döntéseit is kifejező, 1792-ben kinyomatott iskolai törvényt, a Kollégiumnak immár negyedik törvénykönyvét, a további tantervi kísérletezéseket, amelyek közül a legjelentősebb periódusunk végén 1804-ben kezdődött és az ún. „Álmosdi Ratio”-hoz, a *Ratio Institutis* cím alatt 1807-ben kinyomatott tantervhez vezetett.

Az előző időszak puritanizmusa is – jóllehet inkább búvópatakként – tovább is jelen volt és éreztette éltető hatásait. Szikszai György 1753-ban lett tógás diák, majd utána köztanító, aztán debreceni lelkész és esperes, és ő lett a szerzője az eddig legkedveltebb, legelterjedtebb magyar református kegyességi könyvnek, a *Keresztyén tanítások és imádságok* című műnek. Szikszai éppen egy ébredési mozgalom tetőzése idején tanult Bázelen, és művében talán ennek a hatása is érezhető.

Szőnyi Benjamin csak diákja volt a Kollégiumnak, de az itt nyert indítások úgy jutottak kifejezésre szintén nagyon elterjedt kegyességi művében, a *Szentelek hegedűje* című énekes- és áhítatos könyvében, hogy a benne itt-ott található racionalista szellemű természeti teológia és költészeti eszmény rovására írandó furcsaságok ellenére még a XX. század elején is voltak kegyes lelkek, „Stillen im Lande”, akik lelki táplálékukat ebben a könyvben keresték.¹³⁰

Csokonai ellen híres pörében az egyik vád a templomkerülés volt. Ám a lélek halhatatlanságáról mintegy hattyúdalként elszavalt nagy költeményében mégis van valami, ami a miltoni puritanizmus biblicitásából helyenként átsütni látszik aufklérista teológiáján. A korszak később nagy irodalmi érdemeket szerzett debreceni diákjainak érülete az alma mater iránt ambivalens egészen a németek által „Hassliebe”-nek nevezett érzésig fokozódóan, ám ennek igazán mélyreható elemzése kimutatná, hogy sem Csokonai, sem Kölcsey, sem Arany János nem lett volna azzá, akivé lett – a Kollégium nélkül.

Akár volt, akár nem volt megalapozott kifogás Lengyel Józsefnek, az első önálló filozófiai tanszék betöltőjének kantianizmusa ellen, tény az, hogy ma is használt énekeskönyvünkben számos értékes darabja éppen az ő tollából való, és egymilliónál is több magyar református ember koporsója mellett felhangzott már és ma is hangzik az ő húsvéti bizonyásgtétéle: „Nincs már szívem félelmére Nézni sírom fenekére”.

Mindent egybevéve a tárgyalt időszak tényei és megnyilatkozásai sem akadályozhatták meg azt, hogy a debreceni Kollégium – a teológia tanításának vonatkozásában is – Huszár Gál szép hasonlata szerint az egész ország „világító lámpása” lehessen.

IV. AZ ÁLMOSDI ÉRTEKEZLETTŐL A SZABADSÁGHARCIG (1804–1848)

A tiszántúli egyházkerület külön bizottságának Álmosdon 1804 decemberének végén tartott háromnapos munkaülése ha nem is fordulópontját, de egyik fontos eseményét jelentette a Kollégium történetének és benne a teológia tanításának is. Akik Debrecenben csak kívülről nézték a Kollégium életét, inkább figyelhetek sok egyéb másra abban az időben. Így visszagondolhattak a város addigi történetében legnagyobb tűzvészre, amely két évvel azelőtt a Nagytemplommal együtt a kollégiumi épület nagy részét is megsemmisítette, a következő évben kezdődő romeltakarításra, majd az építkezés megkezdésére, azután ugyancsak 1803-ban Domokos Lajosnak, a Kollégium nagyhatalmú curator primariusának halálára, vagy a részben hajléktalanná lett iskola megsegítésének erőfeszítéseire.

A Literaria Deputatio Álmosdon megszületett új tantervének, az 1806-ban egyházkerületi közgyűlésileg elfogadott, majd 1807-ben nyomtatásban is megjelent *Ratio Institutionis*-nak fő szerzője és megfogalmazója a nagytekintélyű Budai Ézsaiás, a történelem és a nyelvészet professzora volt, aki aztán 1808-tól 1821-ig, amikor lelkésszé választották, majd 1822-ben amikor püspökké, a teológia professzoraként

működött. Bár a racionális ortodoxia álláspontján mindvégig megmaradt, ő volt az a debreceni professzorok közül, aki az új szellemiségét a legmagasabb fokon és legnagyobb meggyőző erővel képviselte. A német egyetemeken ekkor már a nyelvtudományok terén a neohumanizmus szelleme uralkodott, és általában a racionalizmus emberközpontú gondolkozása a romanticizmus életérzésével vegyült. A híres Gesner és a „summus Heynius” voltak Budai Ézsaiás németországi mesterei, akik Viszont már Herdertől és Rousseautól is tanultak. Budai Göttingenben szerzett filozófiai doktori fokozatot, és attól kezdve végzett tudományos munkásságának megkoronázása volt, hogy őt az ottani egyetem 1817-ben díszdoktorává avatta. Itthoni tekintélyét mutatja, hogy az 1830-ban felállított Magyar Tudományos Akadémiának a következő évben már tiszteletbeli tagja lett.

Göttingenrel kapcsolatban három dolgot kell megjegyeznünk. Először azt, hogy a debreceni diákoktól látogatott külföldi egyetemek közül a bécsi udvar korlátozó intézkedéseinek megszűnése után első helyre Göttingen került. Itt szerzett doktori oklevelet már Sárvári Pál is 1795-ben. Itt tanult a következő évben Lengyel József. A XIX. század debreceni professzorai közül volt aki csak Bécsig jutott el (Aranyi István), de a többiek leginkább Németországban bővítették tudásukat, mint Varga (Vidi) István, Péczely József, Eresei Dániel, Vecsei József. Mint ahogy a XVI. században Wittenberg volt a modell, úgy a XIX. században magyar református diákjaink tudományos eszményképeiket Németországban igyekeztek megtalálni. Már a következő időszakban, 1879-ben jelent meg a Hittanszaki Önképzőkör folyóiratában, a *Közönyben* olvasható Bakó István hittanhallgatónak a *Debreceni szellem* című vezércikke, amely naivan hangzó megállapításával a század első felének peregrinációira is fényt vet: „Fölösleges ismételní azon különben is nyilvános igazságot, hogy a protestantizmus szívét a nagy Németország képezi”.¹³¹

Ám mindjárt meg kell jegyezni, hogy ott járt alumnusaink az ottani neohumanizmust és neoklasszicizmust sajátos áttételezéssel adták át itthoni honfitársaiknak, mint professzorok diákjaiknak. Amint már Maróthi működésével kapcsolatban utaltunk rá, a merőben szerszámként használt és sokszor csak a konyhalatinságig eljutó nyelvtudással szemben voltak, akik külföldi példák nyomán most már az ókori nyelvek igazi génuszát próbálták megismerni. Ez a törekvés ugyan hozzájárult a latin uralmának meghosszabbításához, de a Kollégium vezetői, köztük Budai Ézsaiás is, világosan látták, hogy a klasszikus latinság tömegoktatási úton elérhetetlen ideálja érdekében nem szabad és nem is lehet a magyar nyelv előrenyomulását fékezniük. Sőt, amennyiben Németországban a neohumanizmussal most már összefonódó nemzeti gondolattal is találkoztak, ugyanazok, akik a humanisztikus képzés színvonalát akarták emelni, a magyar nyelv és irodalom érdekében is buzgólkodni kezdtek. Kornis Gyula *A magyar művelődés eszményei* című, többször idézett művében mondja: „Nálunk a neohumanista áramlat velejében nacionalista szellemű” és „az antik művelődési eszmény helyében fokozatosan a nemzeti-történeti művelődési ideálja lép”.¹³²

Míndez a reformkori Kollégium munkájára is vonatkozik, mégpedig a teológia vonatkozásában is. Itt kell megemlítenünk Péczely Józsefet, aki az egyetemes és magyar történelem, valamint a latin és a magyar nyelv tanításában és az ifjúság

irodalmi törekvéseinek szervezésében szerzett magának kiemelkedő érdemeket és a lelkeszi pályára készülő ifjak szellemi fejlődésére is jelentős hatást gyakorolt.

Ismeretes az a nézet, hogy a reformkor debreceni diákjainak életében mintha gyengébben érvényesülne a nemzeti érzés. Ez a megállapítás érthető, de nem tartható. Az kétségtelen, hogy azzal a szinte rajongássá váló nacionalizmussal, amellyel országunk más részeiben, nem utolsó sorban nemzetiségeink körében találkozhatunk, a reformkori debreceni Kollégium életében alig talált követőkre. A debreceniek nemzeti érzését nem annyira Rousseau gondolatai és a francia forradalom ideológiája, hanem a református ortodoxia és a puritanizmus ihlette és egy bizonyos mértékben ihleti még a reformkorszakban is.¹³³ A debreceni Kollégiumban a hazaszereget olyan természetes életmegnyilvánulás volt, mint a lélegzetvétel. Voltak a reformkori Magyarországnak nem magyar eredetű kiválóságai, akik – legtöbbször ok nélkül – úgy érezték, hogy magyarságukat „bizonyítaniuk” kell; ilyen a nagy többségükben színmagyar debreceni diákoknak eszébe sem jutott. Viszont hiába kaptak büntetést, ha a „hungarizmus” vétkét elkövették, a magyar nyelvet a gyülekezetekkel való kapcsolatukban, állandóan végzett egyházi munkájukban használniuk és kultiválniuk kellett. A reformkorszakban aztán fellobogott a lelkesedés is a magyar nyelv és irodalom iránt, de Király József pécsi püspöknek 1811-ben visszafelé tekintő megállapítása is igaz volt: „Ha nem lettek volna protestánsok, nyelvünk teljesen feladásba ment volna; egyedül nekik köszönhetjük tehát nyelvünk újra való feltámadását”,¹³⁴ Tessedik Sámuel ezt írja magáról: „Hogy a magyar nyelvben kiképezhessem magamat, a debreceni főiskolába mentem. És e kiképeztetés két évi ott-tartózkodás alatt tökéletesen sikerült is”, mert midőn Szarvasra jött, a már elfelejtett tót nyelven elmondandó prédikációit előbb vagy magyarul, vagy németül dolgozta ki, s úgy fordította le tóra.¹³⁵

A debreceni lelkiség magyarázza azt is, hogy a német egyetemeket, így a göttingeni is megjáró debreceni diákok az ott talált neohumanizmusnak sem a kozmopolitizmusát, sem a keresztyénség-ellenességét nem hozták vissza magukkal. Kölcsey volt debreceni diák, nem tartozott ugyan a jellegzetes külföldjárók közé, de az onnét sugárzó neohumanista szellemiséget még talán Kazinczyénál is erősebben átélte. Megvallja, hogy „volt idő (iskolai pályám vége 1809 és jurátusságom), midőn cosmopolitismus fogott körül, s ez időben a magyar hazán nem függék melegen. Okának gondolom a francia lágymeleg poézist, s azon lélekölő hidegséget, melyet a francia újabb filozófusok mindenre, ami szent, fuvalottanak. De nekem mindig Bedürfnis volt szeretni, s forrón szeretni, így a cosmopolitai hidegség nálam csak futó paroxismus lehetett”.¹³⁶

Míg a neohumanista és neoklasszicista professzor, Friedrich August Wolff a görög szépségideál nevében támadja a keresztyénséget, mondván, hogy az Újszövetség voltaképpen „görög erkölcs összekeverve zsidó képzetekkel”, a keresztyénség nem egyéb, mint „zsidó gondolatokkal megrontott görögség”,¹³⁷ addig a mi irodalmi vezéreink, mint Kölcsey is, végeredményben mégis ragaszkodnak a vallásnak egy általuk elgondolt, inkább esztétikai varázsával ható alakjához.¹³⁸ Ugyancsak Kornis írja, hogy a német neohumanisták „akik közül többen a panteizmus felé hajlanak (Goethe) úgy érzik, hogy az istenség csrában mindnyájunkban bennlakozik, csak ki kell magunkból bontakoztatnunk. A keresztyénség transzcendens meg-

váltásgondolata helyébe az immanens prometheusi erőérzelem, hatalomtudat és magabizás lép: csak az ember önmaga válthatja meg magát ... Az egyén erőinek ez az optimista túlbecsülése... egy század múlva a klasszikus-filológus Nietzsche Übermenschében (ez a szó már Herdernél és Goethenél is előfordul) jut tetőpontra”.¹³⁹

Mindennek már a kezdetei is inkább taszíthatták, mint vonzották a debrecenieket, akik viszont annál fogékonyabbak voltak a kantianizmusba áthajló Wolff-féle filozófia racionalizmusa iránt. Trócsányi Dezső, a volt debreceni diák, Mándi Márton István életművével kapcsolatban próbálja megállapítani, kik voltak azok a göttingeni professzorok, akik a fogékony magyarra hatást gyakorolhattak. Vizsgálataiból az tűnik ki, hogy ottani tartózkodása alatt, vagyis 1789-től kezdve annyira radikális szellemenben, mint egy Reimarus, Bahrtdt vagy F. D. Strauss egy ottani professzor sem működött, hanem legtöbbszörre közvetíteni próbáltak a Biblia és a Wolff-féle racionalizmus között, míg közöttük a biblikusok már a Biblia egyelőre tapintatosnak mondható történetkritikai vizsgálatával is foglalkoztak.¹⁴⁰ A századforduló után a debreceniek is ezekkel a hatásokkal jöttek vissza. Balogh Ferenc, a későbbi jeles professzor, aki külföldi útja, professzorsága előtt majd egy évtizedet töltött az 1854 utáni Kollégiumban, a saját tapasztalatai alapján is beszél, amikor így jellemzi Arany István dogmatikaprofesszor működésének idejét (1822–1864): „A Kollégium tantermeiben Arany István hittanár korában is végig csengtek a német rationalista tanárok, Wegscheider, Röhr, Paulus, Ammon tételei ... legtöbbször megcáfolás nélkül; míg Domokos korában a heterodoxiákat éreztetni kellett. A német fuvallat a csontokig és velőig átjárta a magyar református teológiát; a hitélet belső mozzanatai elsorvadtak”.¹⁴¹

Egy másik fontos tanúja a teológia időszakunk alatti tanításának az idősebb Révész Imre, aki 1835-től kezdve volt a Kollégium diákja, majd a teológia elvégzése után köztanítója és segédtanára. Kiváló tanárok keze alatt tanult, köztük a már említett Péczely Józseffel, továbbá a lelkes racionalista Arany István, a kiváló természettudós Kerekes Ferenc, a Schelling hatása alatt álló és a német filozófiában jól tájékozott Vecsei József, akinek egyik árváját Révész később feleségül vette, és mindenek fölött későbbi sógora, Lugossy József, aki magyar irodalmi, de különösen történelmi téren a döntő impulzusokat adta Révész Imre fejlődésének. De saját vallomása alapján unokája, ifj. Révész Imre írja róla: „...mint ama korban, s még sokkal később is számtalan társa, nem vitt ki a főiskola falai közül, mert ott nem is kapott igazi evangéliumi lelkületet, apostoli buzgalmat és prófétai hevületet a papi pályára”.¹⁴² Maga az idősebb Révész 1854-ben, miután a lelkészi szolgálatot több gyülekezetben is megpróbálta, és folytonos tanulmányai, s önmarcangoló lelki vívódásai között kezdte látni a racionalista, majd liberális teológia csödjét, és ugyanakkor a keresztyén hitigazság realitása is mind világosabban állt előtte, így írt Török Pálnak: „Nem tartózkodom bevallani, hogy a’ reformált keresztyén egyházi élet feletti tisztább és nemesebb öntudatra csak mostanában kezdek jutni, miután főiskolai pályám alatt, miként sok egyebek, úgy én is tanáraimtól – fájdalom – semmi lelkesítő szikrát és útmutatást nem vettem”.¹⁴³

A Kollégium teológiatanításának gyülekezeti kihatását most már jobban fel lehet mérni, mint az előző időszakban, amikor a cenzúra hosszú ideig megakadályozta

lyozta a prédikációk kinyomtatását, és inkább csak következtetni tudtunk arra, milyen igehirdetés hangzott el a szószékeken. A racionalizmus az egyházi munkában először csak mint hangsúlyeltolódás jelentkezett. Érezzük az igehirdetők megnyilatkozásain, mikor dobog hevesebben a szívük, és mikor adnak elő valamit unott kötelességként. Nem beszélnek az ortodox tan ellen, mindenképpen használni akarnak, a közjő lebeg előttük, az erkölcsiséget akarják emelni, az embereket javítani, csak sokszor éppen a lényeg szorul egészen háttérbe prédikációikban. Nálunk nem mentek el olyan messze, mint az a német lelkész, aki a karácsonyi jászolbölcsőről szólva a helyes almozás fontosságát kötötte falusi hallgatói szívére,¹⁴⁴ vagy T. G. Röller schönfeldi lelkész, aki húsvét első napján ésszerű tanácsokat adott az ellen a veszély ellen, hogy véletlenül tetszhalottat temessenek el, és mondanivalóját még egy versikében is összefoglalta: „Den Leichnam senkt so bald nicht ein, Er könnte noch lebendig sein”.¹⁴⁵ Ennél, az egyébként jellegzetesen racionalista prédikátor, az országos hírű Diószegi Sámuel esperes, volt debreceni köztanító, a természettudományokat felkaroló Debreceni Kör egyik tagja, a magyar botanika egyik megalapítója moralizáló igehirdetése magasabb szinten mozgott ugyan, de a fenti külföldi példákhoz hasonlókat a magyar református prédikációirodalomból is lehetne idézni annak megmutatására, hogyha az utilitarizmus és eudaimonizmus veszi át a vezetést az igehirdetésben, akkor az nem lehet „léleknek és erőnek megmutatása”. Amit Ravasz László *Homiletikájában* a racionalista igehirdetésről mond, talán nem is annyira a debreceni iskola munkájára és az innen kikerült neves emberek, mint Diószegi prédikálására, hanem az egész akkori közszellemre vonatkozik: „Nálunk a racionalizmus csak félig volt öntudatos világnézet, amely bölcelete elveknek a vallásra való alkalmazásából állott volna elő, főleg egyszerűen dekadencia volt: a vallásos mélység elsekélyesedése, a teológiai ismeretek felületessége és az egész keresztyénségnek üres ritualizmussá való válása eredményezte nálunk azt a rettenetes sivárságot, amelyben a racionalizmus külföldi képviselőinek műveiből való átültetések valóságos oázisként hatnak.”¹⁴⁶

Míndeztért természetesen nem lehet felelőssé tenni a Kollégiumot, amelynek munkája nemcsak kihatott a gyülekezetekre, hanem – a kölcsönösség törvénye szerint – az ott található lelki hanyatlást és elesettséget is tükrözte. Ezért akármilyen szoros volt is a kapcsolat – nem utolsó sorban a partikulák útján – a gyülekezetekkel, az iskola spiritualitása sem emelkedett túlságosan magasra a gyülekezetek lelki élete fölé.

Így még az előző korszakkal összehasonlítva is az ifjúságot egyfajta passzivitás jellemzi; a reformkori lelkesedésnek nem sok jelét láthatjuk.

Lehet vitatkozni azon, hogy pozitív vagy negatív előjellel lássuk-e el a társadalmi radikalizmusnak azt a relatív hiányát, amely általában jellemző a Kollégium reformkori életére. Ha vannak is a forradalmi indulatoknak elszórtan jelentkező tünetei,¹⁴⁷ ezek nem a Kollégium akkori lelkiségéből eredtek. A racionalisták gondolkozását a moralizálás jellemezte, de a hangsúly a megbízható munkás állampolgárok nevelésén volt, és nem célozták a status quo, a rendi társadalom struktúrájának megdöntését. Érdekes, hogy Less tübingeni professzor magyarrá fordított és 1788-ban kinyomtatott *Keresztyén Erkölcsi Tudomány* című könyve még a századforduló körül is ott volt a diákok kezében azzal a tanítással, hogy „a Keresztyéneknek nem

tiltatott meg, hogy rab-szolgákat, 's örökös jobbágyokat ne tartsanak I Kor 7: 20, 21, de úgy kell azokkal bánni, mint atyjokfiaival Efés. 6: 9". Amikor aztán félretették a könyvet, a fő kifogás ellene nem az örökös jobbágyság helyeslése volt, hanem az a heterodoxia, amely Kant hatását mutatta.¹⁴⁸ Ha arra gondolunk, hogyan ostorozta Melius a hatalmasok, a jobbágynyúzó urak bűneit, hogyan érveltek a puritánusok a presbitériumok felállítása mellett, hogyan kárhoztatták bibliai érveléssel a jobbágyság intézményét, és ebben hogyan adták példáját annak, amit fentebb „kontextualizációnak” neveztünk, akkor ebből a szempontból a XIX. század első felének Kollégiumában az igazi kollégiumi szellemiség meggyengülését, sőt deficitjét kell megállapítanunk. Igen messze vezetne és nem is tartoznék témánkhoz annak felmutatása, hogyan motiválta a magyar puritánusok törekvéseit az a sajátos szoteriológiai individualizmus, amelynek végső ihletője a „nevén szólított” egyes emberi lélek végtelen értékének bizonyossága, és hogy ez az individualizmus miben különbözött a renaissance emberközéppontú individualizmusától és racionalista egalitárianizmusától.¹⁴⁹ Nálunk akik a XVIII. század végén és a XIX. század kezdetén a rendiség ellen küzdöttek, ihletésüket inkább Rousseautól és a francia forradalom vezető személyiségeitől vették. Az utóbbit tette Kazinczy is, akinek a debreceniséggel szembeni magatartása bizonyára ezzel is magyarázható. A *vallástalan* című költeménye például Szauder József szerint „...a tételes vallással, szuperszticióval éppúgy, mint a vallástalansággal, ateizmussal szembenálló Kazinczy külön útját hirdeti”, ám a két álláspont ellentéte feloldódik a költőnek az utolsó sorban kicsendülő individualizmusában: „Hazám, barátom, istenem magam vagyok”.¹⁵⁰ Idáig a debreceniek nem mentek el. Radikalizmust is többet láthatunk a sárospataki főiskolában, különösen Csengery József és Pálkövy Antal tanárok forradalmiságában.

Ahogy a magyar nyelv térhódítását, úgy a reális tárgyak fontosságának elismerését sem lehetett feltartóztatni. Különben a Göttingenbe eljutott debreceni diákok ott nemcsak a humán tárgyak magasabb szintű műveléséhez kaptak erős indításokat, hanem a természettudományi tárgyak és a matematika nagyszerű eredményeket felmutató művelését is láthatták. A nagy Karl Friedrich Gauss csak 1807-ben lett az ottani új csillagda igazgatója és a matematika professzora, de a természettudományok itteni föllendülése már előbb elkezdődött. Az ott tanult debreceni nagyok közül újra megemlítjük Diószegi Sámuel a botanikust, Sárvári Pált aki itthon a mértan és a fizika professzoraként működött és a statisztika tudományának is úttörője volt.

Még csak annyit, hogy a göttingeni egyetem nemcsak a tudományok tartalmát illetően, hanem azok tanításának módszereiben és az oktató munka megszervezésében is más német egyetemekkel együtt példát mutatott a debrecenieknek. Amint majd a következő időszak tárgyalásában láthatjuk, a múlt század közepére nagyjából kialakult a debreceni Kollégium főiskolai tagozatainak az a struktúrája, amelyet egészen a mai napig az európai kontinens német nyelvű egyetemein láthatunk, különösen ha az utóbbiakat az angolul beszélő országok főiskoláival is összehasonlítjuk. Ám a tudománykarok szaktárgyak szerinti kialakulása a Kollégium részekre osztódásának fel nem tartóztatható folyamatával járt együtt.

V. VILÁGOSTÓL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

A Kollégium életéről és benne a teológia tanításáról a szabadságharc hónapjai alatt nem sokat tudhatunk, mert az egyházkerületi közgyűlés rendeletére még 1848-ban megszűnt a tanítás, a Kollégium épülete 1849 elejétől az országgyűlésnek és más állami szerveknek adott otthont, és csak 1850-ben nyitotta meg kapuit újra a diákság előtt. A másik ok az, hogy felsőbb intézkedésre a szabadságharcra vonatkozó dokumentumokat meg kellett semmisíteni. Tudjuk, hogy nemcsak diákok vettek részt a szabadságért vívott küzdelemben, de a tanárok közül Lugossy József is ott volt mint lovas nemzetőr az aradi táborozásban. A Kollégium vezetői később megértéssel és nagy segítőkészséggel vették körül azokat, akiket az abszolutizmus megtorló intézkedései ellen védeni kellett.

A bécsi udvarnak a Kollégium elleni intézkedései közül a legfontosabbak a középiskola és a jogi tanfolyam életét érintették; mivel azonban ezek, különösen az *Organisations-Entwurf* rendelkezései a teológia oktatására nem terjedtek ki, a mostani időszak tárgyalásában a kerettörténet területére utalhatjuk azoknak az állami és egyházhatósági döntéseknek a vizsgálatát, amelyek végül is a Kollégium életét és munkáját egészen az első világháború kitöréséig meghatározták.

A teológia részekre osztódásának folyamata is folytatódott. Már említettük, hogy 1798-ban felállították a különálló, de még mindig a teológia tanításával koordinált filozófia tanszékét. Ez egyben azt is jelentette, hogy most már a fontosságukban növekvő és egymástól is mind inkább elkülönülő természettudományi tantárgyak nem tartoznak tovább a filozófia körébe. A jogi tanfolyam már előbb elvált a teológiai tagozattól. Habár a gyakorlati teológia diszciplínáit már a puritánus korszakban is tanították, az egyházkerületi közgyűlés 1844-ben felállította és a későbbi püspökkel, Révész Bálinttal töltötte be a gyakorlati teológia külön tanszékét.

Ami a tanított teológia tartalmát illeti, a Kollégium programszerűen továbbra is az ortodoxia fellegvára maradt. Debrecenben kezdettől fogva a jelenig állt az a szabály, hogy a hitvallásokban előadott egyházi tanok tekintélyét mindenki elismerte. Ez különben az önvédelem kérdése is volt; a nyílt heterodoxia az egyházat és a Kollégiumot is politikailag is sebezhetővé tette volna.

De leplezte a hitvallásos tanítás és a korszellem közötti különbséget és ellentétet, hogy sokan kíméletlenségnek és ildomtalanásnak tartották volna, ha a gyülekezetek egyszerű híveit vagy magukat a diákokat is a felvilágosodás merész gondolataival megzavarták, sőt megbotránkoztatták volna.¹⁵¹ Az ilyen óvatos taktikára mondta valaki Németországban, hogy a gyülekezetek hite abból él, amit előlük a szószéken elhallgatnak. Talán hasonló megfontolás van Csokonai itt következő megjegyzésének háttérében is: „A mostani Superintend, Benedek Mihály Úr egy theologicus munkát írt az iskolának, mely a szokásban volt Catechismusokat eltolja. – Melly balgatagság, úgymond Csokonai, pozitíva religiot az ész világossága mellett akarni tanítani! Azt pápista módon kell!”¹⁵²

De voltak olyanok is a debreceni professzorok és diákok között, akiknek lelkében az „újprotestantizmus”¹⁵³ tételei és a hagyományos hit közötti ellentét gyötrelmes tusakodásokat okozott, és amíg problémáik megnyugtató megoldását

el nem érték, úgy érezték, nem tehetnek mást, minthogy ragaszkodnak a régihez, a hitvallásokhoz, a hivatalosan képviselt vagy szidott ortodoxiához. Az idősebb Révész Imre például, aki tanulmányai és különböző helyeken végzett szolgálatai alatt a racionalizmus és kezdődő liberalizmus hatása alatt működött, később, amikor a liberális teológia vezetőivel, egykori harcostársaival szembekerült, de egy igazán életképes alternatívának még csak a körvonalait látta, ezt írta Balogh Ferencnek 1874. szept. 14-én kelt levelében: „A theológiai irányzatok mezején ... a legszigorúbb, a leghatározottabb álláspontot kell elfoglalni. Úgy kell tennünk, mint Ulysses tett, aki az árboczhoz köttette magát, hogy meg ne mozdulhasson – még ha szeretne is – a szirének énekére. Ez az árbocz a nyilvánosan kifejezett, határozott szigorú álláspont...”¹⁵⁴

Az egyházi főhatóságnak a most tárgyalt időszakban is gondja volt arra, hogy a „szigorú álláspont” érvénye fenn is maradjon, noha ez a gyakorlatban nem mindig sikerült. A legfontosabb tankönyvek még a századforduló körül jöttek létre, és a Wolff filozófiája által képviselt racionalizmus szellemiségét képviselték. A tankönyvek engedélyezése ismételen úgy történt, hogy azokat heterodoxiaiktól meg kell tisztítani. Még annak idején maga a szabadgondolkodó Domokos Lajos is ezt a kifejezést használta, amikor Pictet könyvének a Stoschéval való kicserélését szorgalmazta.¹⁵⁵ Érdekes, hogy a Biblia történetkritikai vizsgálatának recepciója aránylag lassan haladt. Ebből a szempontból jelentősek Varga (Vidi) István művei. Ő is Göttingenben, majd Marburgban tanult, és az utóbbi helyen 1804-ben doktori fokozatot szerzett. Első műve ott is jelent meg *Interpretatio historica vaticiniorum selectorum veteris testamenti* címen (1804). Ez már a híres J. S. Semler hatását mutatja, éppen úgy, mint későbbi, Debrecenben magyar nyelven megjelent és tankönyvül használt munkái. Könyvei nem eredetiek – ezt mindegyik előszavában meg is mondja –, de az ekkori teológiai professzorok kifejezetten teológiai művei közül a legjelentősebbek. Annak ellenére, hogy most már szabadabban lehet nyomtatni, nagyon kevés teológiai mű jelenik meg, a diákok pedig 1848. március idusa után tartott gyűlésükön a külön nemzetőri diákcsapat felállításának követelése mellett egyik pontként azt is követelték, hogy minden főiskolai tanár nyomassa ki szaktárgyára vonatkozó mondanivalóit.¹⁵⁶ Az idősebb Révész Imre 1857-ben helyesen állapította meg: „Theologiai irodalmunk már évtizedek óta tulajdonképpen semmi sincs; s míg a legnagyobb részben minden alaposabb tudomány és tiszta öntudat nélküli imák és egyházi beszédek egész özöne áradozik és lesz heverés párnájává a magyar református Sion örállóinál, addig a nagyon ritkán megjelenő, s a külföldi theológiai műveltség jelen színvonalától messze elmaradó, komolyabb tartalmú és irányú művek, rari nantes in gurgite vasto. Sőt, ami még nagyobb fájdalom, nem egy gyászos jele mutatkozik már annak is, hogy a legtekintélyesebb gyülekezetek lelkészválasztói az alapos tudományos készültséget nagyon csekély becsű ajánlásnak tartják és veszik...”¹⁵⁷ Hol voltak már azok az idők, amikor egy Szegedi Kis István vagy Fegyverneki Izsák könyveit – nem is egy kiadásban – Európa-szerte olvasták, vagy amikor Komáromi Csipkés György *De bis mortuis* című dolgozata két külföldi kiadásában is figyelmet keltett! Kazinczy *Pályám emlékezete* című önéletrajzában még ezt írja: „Az én koromban (kb. 1769–79) Patakon és Debrecenben még nem tanítottak hazai törvényt, még nem magyar történetet; az

ifjú nem tudta egyebet midőn iskoláit elhagyta, mint teológiát...¹⁵⁸ Ez az idő is elmúlt. Most már a teológia lényegileg egy diákcsoport stúdiója volt. De ez az önállóulás nem emelte, hanem inkább csökkentette presztízsét. Csokonai kérte, hogy mentse fel őt a teológia tanulása alól, és halálos ágyán a matematikát tanulmányozta.¹⁵⁹ Időszakunk professzorai nem tették ölbe a kezüket, de a korszak leghíresebbjei, akik közül nem kevesen az új Magyar Tudományos Akadémia tagságát is elnyerték, nem teológiai téren szereztek meg babérjaikat.

A Kollégiumban tanított teológia belső szekularizációjának következő szakasza a racionalizmus áthajlása – körülbelül a kiegyezés idejétől kezdve – a teológiai liberalizmusba. Kezdetei nálunk is összefüggnek Kant filozófiájának megjelenésével, akinek kritikája kihúzta a talajt az észvallás alól. Ettől kezdve a teológusok úgy próbáltak alkalmazkodni a megváltozott filozófiai éghajlathoz, hogy Kant filozófiája mellett a romantikus mozgalom indításait és a mindinkább érvényesülő historizmus következményeit is próbálták figyelembe venni.¹⁶⁰ Míg a racionalista próbálta egyeztetni a rációt és a kinyilatkoztatást, esetleg érvelni az ész nevében a pozitív vallás ellen, addig a liberális teológus átértelmezi a hagyományos formákat, mint amelyekben a vallás, az emberi szellemnek ez a lényeges eleme („Ein wesentliches Element des menschlichen Geistes” – Schleiermacher) kifejezésre jut. Így keresi az időtlen élményeket a történelem változó kategóriáiban.¹⁶¹ Ez azonban a teológiai cartesianismus végállomásához vezet, mert most már nem lehet naiv módon feltételezni, hogy a bibliai kijelentésgazságnak az objectum-subjectum skémában elhelyezett és vizsgált tényei tényleg a res cogitans-tól független valóságot jelentenek. A végső probléma természetesen az, hogy az antropocentrikus, az emberre alapozott teológia nem tud védekezni Feuerbach vádjá ellen, hogy a teológia burkolt antropológia, és a vallás az ember projekciója.¹⁶²

A debreceniek ezeket a végső következményeket természetesen még nem láthatták világosan, de érezték, hogy a liberális teológusokkal folytatott vitában azon az oldalon van a helyük, ahol a hitvallásoknak még megvan a tekintélye. A liberális teológia vezéregyénisége, Ballagi Mór 1848-ban ezt írta: „A vallás, ha igazán az, minden időben a kor általános műveltségének fejleménye, úgyhogy minden korszaknak tulajdonképpen saját credoja van. Az eszme ugyan örökkévaló, de az emberi ész, mely azt fölveszi, a fokenkénti érvelés és tökéletesedés törvénye alatt áll...”¹⁶³ Amikor a németországi Protestánsok egyesületét hozták létre, megnyitó előadásában Ballagi Mór kijelentette: „Az egész supranaturalis gondolkodás a múlté... Társadalmi bajaink legnagyobb részt azon hazugságból folynak, mellyel előrehaladt műveltségünk közepett a vallásnak oly formáit ápolgatjuk, melyek tényleges műveltségünknek nem felelnek meg.”¹⁶⁴ A teendő tehát az alakuló közgyűlés határozata szerint ez: „A vallás erkölcsi életnek Jézus szellemében és az összes művelődéssel összhangban való megújítása”.¹⁶⁵ A következő gyűlés egyik szónoka, az egyébként igen erős szociális érzékű Litkei Péter, az utópista szocializmus híve, még a reformáció alapjátétét, az articulus stantis et cadentis ecclesiae-t is elavultnak nyilvánította.¹⁶⁶ „A hitből és hit általi megigazulást – mondta – a történet múzsája veszi át és jegyzi föl márványtáblájára, mint a kereszténység életének egy igen nevezetes, de már meghaladott álláspontját.

Az új reformáció uralkodó kormányelve a szeretetből és szeretet által való megigazulás.¹⁶⁷

Jellemző tény, hogy a Magyarországi Protestáns Egylet alakuló közgyűlésén egyetlen egy debreceni professzor sem jelent meg. Ellenkezőleg. Révész Imre, az ekkor már igen nagytekintélyű debreceni lelkipásztor még 1871-ben megjelent sajtótámadásában jelezte az itteni ellenállást. Maga Révész teológiai tanár volt, a neki felajánlott dogmatikai tanszéket nem fogadta el, és az üresedésben levő egyháztörténeti tanszéken önként vállalta az 1864–65. tanévben az egyháztörténet heti 4 órában való tanítását. Kezdeti racionalista szellemű működése után saját mélyreható tanulmányai, Calvin életrajzának megírása, a nagy anglikán igehirdető F. W. Robertson egy prédikációs kötetének lefordítása (Németországban maga Schleiermacher volt a fordító!), és nem utolsósorban az egyháztörténet tanulságainak mérlegelése után eljutott a korabeli teológia szükségszerű következményeinek felismeréséig, és ezért annyira veszélyesnek tartotta a Magyarországi Protestáns Egyesület tevékenységét, hogy *Figyelmező* című folyóiratában egyenesen azt ajánlotta az egylet alapítóinak, hogy „ne gyengítsék az egyház életét bennmaradásukkal”, hanem „váljanak kívül az egyháztól” és „ne experimentáljanak anyjuk hulláján”.¹⁶⁸ Szelídebben, de hasonló határozottsággal fordult az egylet ellen Balogh Ferenc professzor is az *Evangeliumi Protestáns Lap* 1877. évi számaiban. Ő volt a folyóirat alapítója és felelős szerkesztője. Balogh Ferenc már nem Németországban töltötte peregrinációs éveit, hanem Párizsban, Londonban és Edinburghban. Az utóbbi helyen már egy ébredési hullámverés is elérte őt. A hitvallásos álláspont védelmében debreceni professzortársai is támogatták, főleg Menyhárt János, aki Göttingenben tanult, 1851-ben lett az írásmagyarázat professzora, 1888-ban ment nyugalmába, és Tóth Sámuel, aki Zürichben, Heidelbergben, Göttingenben és Jénában tanult és 1867-ben lett a rendszeres teológia professzora. Zoványi Jenő a felvilágosodásról írt könyvében a következő protestáns teológusokat sorolja föl, mint akik „buzgóbb munkásságot fejtettek ki a szabadelvű theologia szellemében”: Ballagi Mór, Kovács Albert és Ödön, Szeremlei Sámuel, id. Mitrovics Gyula, P. Nagy Gusztáv, Weber Sámuel, Warga Lajos, Simén Domokos, Szilágyi Ferenc, Brassai Sámuel, Sztéhlo Kornél, id. Bartók György, Schneller István, Keresztes József, Józsa Zsigmond, Pukánszky Béla, Stromp László, Rohoska József, Szabó Ambró és ő maga.¹⁶⁹ Persze, ezt a Trianon előtti Magyarországra kiterjedő névsort lehetne bővíteni, és ma már nem lehet tudni, hogy azok örültek-e jobban Zoványi könyvének megjelenésekor a még élők közül, akiket fölvetett a névsorba, vagy azok, akiket kihagyott. Az azonban figyelemreméltó, hogy a felsoroltak között egyetlenegy gyökeres debreceni sincsen, mert Mitrovics Gyula, aki Sárospatakról jött, mindössze hét évig szolgált mint lelkipásztor Debrecenben, Zoványit pedig, aki szintén Sárospatakról jött 1914-ben az egyetemre, már nyolc év múlva, miután őt a konvent lelkészi képesítésétől megfosztotta, az egyetemről nyugdíjazták.

A protestáns egylet reformtörekvései azonban a közöny mocsarába fúltak. Kovács Albert már 1872-ben ezt írta: „Azt tapasztaltam, hogy van a hazában négyötyszáz ember, aki mindenféle egyházi munkát szívesen megvesz. Ezekből telik ki minden lapunk, mindenféle kisebb vagy nagyobb könyvünk vásárlója, azt hiszem, még a debreceni kiadványok is túlnyomóan ezek kezébe jutnak... A belső

szerves fejlődést még eddig sem a mi szabadabb beszédünk, sem a debreceniek eretneküldözési törekvése meg nem indíthatta. Nekik és nekünk egyaránt nincs okunk a tömeg érdeklődésével sokat dicsekedni. A mi szabadabb beszédünkötől egy csöppet sem rémült meg a tömeg, s a debreceni atyafiak borzasztó vészharang-kongatására egy lélek sem sietett elő a nem égő házat oltani... Nekem úgy tetszik, hogy a borzasztó közöny az egyetlen tény, mely összeköttetésben áll a szabad vizsgálódás magyarországi történetével.”¹⁷⁰

Időszakunkban jelentős változás történt a kollégiumi diákok külföldjárásában is. A XVIII. századi sok akadályoztatás után, majd később is – írja az ifjabb Révész Imre – „...csaknem végzetszerűen elkerülték éppen azokat a nyugati protestáns gócpontokat, ahol a teológiai tudomány forrásai mellett az ébredés újonnan felfakadt kútfejből meríthettek volna...”¹⁷¹ De a XIX. század vége felé, majd a XX. század elején az angol nyelvterület, különösen Skócia főiskoláira is eljutottak diákjaink, habár aránylag kisebb számban, mint a cseh-morva alumnusok, akiknek egyházát a tiszáninneri kerületből, sőt szörványosan a tiszántúliból is a XIX. század közepéig támogatták. Mint oda, úgy hozzánk is kezdtek megérkezni a külföldi protestáns egyházakban végbemenő ébredési mozgalmak hatásai, Debrecenbe különösen Balogh Ferenc professzor és a pesti, majd budapesti Skót Misszió közvetítésével.

Voltak törekvések Debrecenben is a hitvallások erősebb gyümölcsöztetésére, miután azok gyakori emlegetésük mellett ritkán kerültek a lelkészek és a gyülekezeti tagok kezébe. Debrecenben még jobb volt a helyzet, mint másutt. Kolozsvárott Ravasz László már a teológia professzora volt, amikor a *Heidelbergi Káté* és a *II. Helvét Hitvallás* először a vezébe került.¹⁷² Görömbei Péter nagykállói lelkész, volt patoki diák, szintén azt vallja, hogy a hitvallásokat papnövendék korában nem is látta.¹⁷³ Debrecenben Erdős József, aki 1888-ban lett újszövetségi professzor, előzőleg Bécsben Eduard Böhl Calvin-kutatásainak eredményével ismerkedett meg, majd mint elberfeldi segédlelkész a neves H. F. Kohlbrügge mellett egy olyan teológiai koncepcióval találkozott, amely bár nem volt azonos a reformátorokéval, mégis a Szentírás autentikus tolmácsolásaként hatott rá. Erdős József nemcsak újrafordította és bevezetésekkel látta el a hitvallások csorbítatlan szövegeit, hanem azok tartalmát is próbálta belevinni hallgatói gondolkozásába. Bizonyára része volt abban, hogy a hitvallások nemcsak jelszóként vagy megüresedő hagyományként éltek tovább Debrecenben.

Az oktatás régi módszerei a XIX. század közepére teljesen eltűntek. Pedig azokban voltak elemek, amelyeket a szükségessé vált új kifejlesztéséhez fel lehetett volna használni. Nem voltak már disputák. A kollációk a diákok aktivizálását, közösségi munkáját és tanulmányi ellenőrzését jelentették; a nyilvános exameneken kívül a collatio-praeseses jelentése jó tájékoztatást adhatott az egyes hallgatók haladásáról. Jöttek a kollokviumok, sokkal sűrűbben, mint a külföldi főiskolák szigorlatai, a diáksegélyezés érdemi sorrendjének megállapításához is, ám a kollokviumok gyakran a memória néhány napig tartó megterhelésével akarják pótolni az egész félév rendszeres munkáját.

Nem tekinthetjük egyértelműen fejlődésnek a diákautonómia fokozatos megszüntetését sem. A lex antiqua-t még főleg a diákok csinálták maguknak; 1657-től

kezdve ellenben szakadatlanul jönnek a megszorítások. Pedig Debrecen városa elég tág teret adott a coetus autonómiájának, már csak azért is, mert így a diákok levették az igazgatás és gazdálkodás gondjának egy részét a világi és egyházi hatóságok vállairól. Kétségtelen, hogy maguk a diákok is okai voltak az autonómia állandó visszaszorításának; nem tudtak szabadságukkal úgy bánni, ahogy kellett volna. Ha viszont a diákoknak egy idősebb csoportját, a mi esetünkben a teológusokat csak felülről és csak kívülről akarják kormányozni, ez kedvetlenséget, felelőtlenséget, passzivitást, esetleg egyenesen lázadást eredményez. Természetesen az alapprobléma mindig az, hogy az iskolára bízott üzenetnek megvan-e az az autenticitása és ereje, amely a professzort is, a diákot is egyaránt kötelezi és a közös munkában összeköti. Más szavakkal: megvan-e a kellő kapcsolat az „orando” és a „laborando” között.

A teológiától és a lelkészi pályától való idegenkedés már előbb elkezdődött, de most vizsgált időszakunkban némelykor feltűnővé vált. Az 1873/74. tanévben mindössze 66 volt a beiratkozott teológusok száma, a század utolsó tanévében pedig csak 49! Ne felejtjük el, hogy ebben az időben a debreceni lelkészképzés területe Nagybecskerekétől Munkácsig és Nagybányáig terjedt. Megszűnt a zöldből már korábban fekete színűre cserélt és a szerzetesi viseletre emlékeztető toga viselésének kötelezettsége is, csakhogy ez sajnos a Kollégium kegyességi életének hanyatlását is eszünkbe juttatja. A kiegyezés utáni években egyenesen botránnyos méreteket öltött az istentiszteletek látogatásának visszaesése. Volt olyan fegyelmi széki ülés, amikor 121 diákot kellett felelősségre vonni templomkerülés miatt.¹⁷⁴ Az egyházkerületi közgyűlés 1873-ban felmentette a felső tagozatok diákjait az istentiszteletek látogatásának kötelezettsége alól.¹⁷⁵ Ettől kezdve nem volt ritka az olyan végzett kollégiumi diák, aki egész tanpályája alatt soha templomban nem volt.

Ennek ellenére nem szabad a tárgyalt periódust hanyatlási időszaknak mondani. A Kollégium régebbi krónikásai közül S. Szabó József, a teológia díszdoktora, a tantervi lazaság végét jelentő *Ordo Studiorum* idejétől, 1782-től a szabadságharc évéig terjedő időt „dicsőséges félszázadnak” nevezi, majd az abszolutizmus megtorló és elnyomó intézkedéseinek végétől az első világháború kitörésének idejéig terjedő szakaszt a „nagyarányú fellendülés” korának mondja.¹⁷⁶ Ha a Kollégium egészének történetét nézzük, benne az egyes tagozatok kialakulását és fejlődését, a tantervek és módszerek modernizálását, az énektanítás fellendülését, a Nagykönyvtár jelentős fejlődését, az impozáns építkezéseket, akkor S. Szabó József lelkes periodizálásaival nem szállhatunk szembe. Témánk szempontjából azonban szerényebbeknek kell lennünk. Már csak azért is, mert az expanzió egyben a fragmentációt is jelentette. Még a teológia diszciplínáin belül is, de még inkább az egyes tagozatok egymáshoz való viszonyában. A teológiai főiskola most már csupán az egyik, a legnagyobb hagyományokat őrző része lett az ősi anyaiskolának. Szellemi kisugárzása most sem volt csekély, de nem volt elég erős ahhoz, hogy a diákokat megfelelő számban toborozza és úgy felkészítse, hogy ezzel egyházunk akkor lelki elesettségén lényegesen változtatni tudott volna.

VI. AZ EGYETEMI KORSZAK (1914–1950)

A periodizálás történetírói kérdése természetesen újra felvetődött, amikor sok tervezetés, álmódoszás, józan mérlegelés után a Kollégium teológiai tagozata az 1912. évi XXXVI. tc. képviselőházi elfogadásával elvben, majd 1914. szeptemberétől kezdve ténylegesen is a meglévő két további kollégiumi fakultással együtt az újonnan felállított debreceni egyetem része lett. Amikor az erre irányuló tervezetések komolyra kezdtek fordulni, az egyházkerület vezetői kénytelenek voltak eljutni annak felismeréséig, hogy egy több fakultásból álló református egyetem felállítása – az universitas scientiarum régi gondolatának megfelelően – messze meghaladná az egész magyar reformátusság anyagi erejét. Viszont a felekezeti közígyensúly követelményét is figyelembe véve ragaszkodtak az eszme valamilyen formában való megvalósításához. Az eredmény, amelyet a református egyház akkori világi vezetői, közöttük első helyen az egész akkori politikai közzület legsúlyosabb személyiségének gróf Tisza Istvánnak igen hathatós támogatásával sikerült elérni, az volt, hogy a már tervbe vett két új állami egyetem egyikének székhelye Debrecen legyen, és ez az egyetem református hittudományi kart kapjon, és mellette magába fogadja a Kollégium két másik főiskolai tagozatát is.

Ezzel együtt az a kérdés is felvetődött, milyen szellemben fogja a teológiai főiskola, most már mint egyetemi fakultás, munkáját végezni. Folytatódik-e benne a Kollégium hagyománya? Szerves folytatása lesz-e az állami egyetem a Kollégiumnak? Ezekre a kérdésekre a hittudományi kar tagjai igennel feleltek, viszont a más karbeliek között voltak, akik inkább csak udvariasságból hallgatták el, vagy csak ritkán mondták ki azt a véleményüket, hogy az állami egyetem felállításával valami egészen új és más kezdődött a régi Kollégiumhoz képest. Noha az egyházkerület vezetői igen nagy súlyt helyeztek a kapcsolattartásra, a kar tagjai elsősorban új függetlenségükre gondoltak, amikor az egyházkerület a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez azzal a kéréssel fordult, hogy a teológiai fakultás évenkénti jelentést küldjön. 1917-ben történt, hogy az egyetemi tanács ezt a kérést az egyetemi autonómiára hivatkozva, de a hittudományi kar javaslata alapján visszautasította. Ez azonban a további kapcsolatok szempontjából elszigetelt tény maradt, mert az egyházkerület általában respektálta a kar önállóságát, másfelől pedig a felállított Lelkészképző Intézet szabályzata meghatározta a két testület kapcsolatát és együttműködését. A hittudományi kar hallgatói egyben a Lelkészképző Intézetnek is tagjai voltak, egyházi jótéteményekben is ilyen alapon részesültek, és bizonyos tantárgyak hallgatására és gyakorlatok végzésére a Lelkészképző Intézet biztosított számukra lehetőséget. Ugyanígy feladata volt az intézetnek a tagoknak a lelkipásztori szolgálatra való felkészítése, sőt tervbe volt véve egy külön teológusinternátus felépítése is.

De vajon nem lesz-e az állami egyetem hittudományi kara valamiféle „kincstári” teológia melegágyává, a mindenkori állami ideológia kiszolgálójává? Ezt a kérdést az induláskor alig vetették föl. Ellenben az egyetem krónikása Varga Zoltán, azelőtt maga is kollégiumi tanár, a közelmúltban megjelent könyvében,¹⁷⁷ természetesen nem egyházi, hanem politikai szempontból szemügyre veszi és szigorúan

megbírálja a kari tagok közéleti megnyilatkozásait. Ami például az első világháború kitörése után elhangzott nyilatkozatokat illeti, ezek bizony nem dokumentálják elég világosan, hogy egy teológus megnyilatkozásában kell lennie valaminek, valami másnak, mint amit a közélet egyéb fórumain elhangzó beszédekben hallunk. Nem mentség, de némileg magyarázat, hogy annak idején Németország szellemi kiválóságai, szinte kivétel nélkül a teológusok is, az óriási tekintélyű Adolf von Harnack valóságos belső titkos tanácsossal az élükön, nyilatkozatban sorakoztak föl Vilmos császár háborús külpolitikájának védelmére, hogy Thomas Mann, aki ugyancsak ott volt az említett csoportban, kemény szavakkal utasította vissza Romain Rolland felhívását a szellem embereinek közös békeakciójára, hogy Gerhard Hauptmann háborús verseket írt, és hogy az azelőtt még „vaterlandslose Gesellen”-nek nevezett szociáldemokraták is odaálltak a császár mögé. A jelen írás szerzőjének gyermekkori emléke az utca emberének lelkesedése az első világháború kitörésekor.¹⁷⁸

A hittudományi karnak 1914-től 1950-ig tartó működése alatt mindössze húsz professzora volt – nyilvános tanárrá történt kinevezésük sorrendjében: Erdős József, Sass Béla, Ferenczy Gyula, Zoványi Jenő, Lencz Géza, Kiss Ferenc, Csánki Benjamin, Varga Zsigmond, Pokoly József, Csikesz Sándor, Kállay Kálmán, Erdős Károly, Révész Imre, Makkai Sándor, Vasady Béla, Czeplédy Sándor, Török István, Soós Béla, Pákozdy László Márton és Tóth Endre. Zoványi Jenő állapítja meg róluk, hogy mindnyájan, „egy kivétellel” ... „hitvallásos szellemben működtek”. Ez az egy kivétel ő maga volt, viszont ezt a nagyon is summás megállapítást, hogy „mindnyájan hitvallásos szellemben működtek”, ő maga nem szánta dicséretnek.¹⁷⁹

Egyébként maga a megállapítás sem helytálló. Így például teológiai szempontból nézve a dolgot, a Varga Zoltán által szintén példaképpen kiemelt Ferenczy Gyula egyáltalán nem a hitvallások értelmében járt el, amikor 1919. március 26-án a kar egyhangú egyetértésétől kísértén javasolta, hogy a hittudományi kar a proletárdiktatúra vezetői közül Garbai Sándor elnököt és Kunfi Zsigmond közoktatási népbiztost köszöntse, „a dolgok új rendjét” mint „a Názáreti által hirdetett, az emberiség által várt istenországát” üdvözlje és a karnak a Tanácsköztársaság vezetői iránt megnyilatkozó támogatási készség kinyilvánítását javasolja.¹⁸⁰ Varga Zoltánnak igaza van abban, hogy ma már lehetetlen Ferenczy indítványa megtételének okait pontosan meghatározni.¹⁸¹ Ferenczy maga az ellene indult felelősségre vonó eljárás során azt mondta, hogy főleg a kar sorsáért való aggodalomtól indítva „mentési akcióként” tette javaslatát. Vargának abban is igaza van, hogy „ezt az érvelést aligha fogadhatjuk el. Valószínű, hogy nem az üdvözlést, hanem az igazolási eljárás során alkalmazott érvelést sugalmazta a mentési akció kísérlete.” Vagyis egyszerűbb szavakkal: a „mentési akció”-ra való hivatkozás csak ügyvédi érvelés lett volna, mert – ahogy Varga Zoltán folytatja – Ferenczyvel együtt „a társadalmi kérdések megoldását ígérő új fejleményeket bizonyára többen is szívesen látták, bár reményeiket elsősorban kispolgári illúziók táplálták”. Mielőtt továbbmennénk, megjegyzem, hogy innentől kezdve célszerű vizsgálódásunkat Ferenczy személyére korlátoznunk. Róla a Függetlenségi Párt, majd a Magyarországi Szocialista Párt tagjáról¹⁸² igenis feltételezhetjük, hogy javaslatát őszinte meggyőződésből tette. A kar sorsáért való aggodalom ekkor még (március 26-án!) aligha ösztönözhetette volna őt valamiféle „mentő akcióra”. Hiszen csak a március 21-ére virradó éjjel történt, hogy a kommu-

nista és a szociáldemokrata párt egyesülésével létrejött Egyesült Magyarországi Szocialista Párt megalakította a Forradalmi Kormányzó Tanácsot, és egyelőre még szó sem igen lehetett egy olyan részletkérdésről, hogy majd az Országos Vallásügyi Likvidációs Bizottság létrejöttével mi is történjék egy vidéki állami egyetemen működő felekezeti fakultással. Ahogy az akkori időkre vissza tudok gondolni, úgy gondolom, hogy a kar tagjai többségükben nem lehettek valamilyen eufóriás hangulatban. Ferenczy Gyula ellenben lelkes és másokat is lelkesíteni tudó ember volt. Ő tényleg úgy érezhette, hogy „a dolgok új rendjét” üdvözölni kell. Ezt pedig úgy vélte megtenni, hogy a bibliai üdvüzenet súlyos eszkatológiai numinózummal telített kifejezését, az „Isten országát” vegye elő, és ezt úgy „deszifrirozza” vagy „dekódolja”, mint ahogy a liberális teológusok szokták. Egy évvel kényszernyugdíjaztatása után megjelent kis könyvében ugyanezt a szabad interpretációt használja. Papp-Váry Elemérné *Magyar Hiszekegy-ére* vonatkozó kérdésért így teszi fel és így válaszolja meg: „Mit tesz Magyarország feltámadásában hinni? Azt igaznak tartani, hozzá ragaszkodni és aszerint élni.”¹⁸³ Mert „az ország újraépítése, visszaszerzése mint mindig, úgy most is csak a Krisztus evangéliumából indulhat ki”.¹⁸⁴ Szerinte ugyanígy lehet a Tízparancsolatot is, ezt a zsidó nemzeti törvényt magyar törvénné átformálni. Íme az első parancsolat: „Én vagyok az Úr, a te Istened, aki kihoztalak téged Ázsiából, a pusztulásnak földjéről. Új hazát adtam néked a Duna-Tisza táján és ott ezer esztendeig takargattalak, ellenségeid ellen megoltalmaztalak és a mai nyomorúságból is kimentelek és újra nagy népé teszlek, ha nem lesznek idegen isteneid én előttem.” A híres német liberális teológus, Friedrich Niebergall nagyon is helyesli, ha valaki ilyen szubjektív és „selbstherrlich” módon kezeli a Bibliát.¹⁸⁵ Mitrovics Gyula, a homiletika professzora a Zsidókhöz írt Levél 7. részének 26. versét választja alapul Kun Bertalan püspök szolgálati jubileumán elmondandó prédikációja számára. „Ilyen főpap illet vala minket, szent, ártatlan, szeplőtelen, a bűnösöktől elválasztott, és aki az egekénél magasságosabb lőn.” Ez persze így nem jó. Elég az első néhány szó, de azt is egy kicsit át kell alakítani így: „Ilyen főpap illik mihozzánk”. Igaz, hogy ez pontosan ellenkezője annak, amit az eredeti mond, de legalább alkalmazni lehet a jubilánsra: „Ilyen főpap illik hozzánk, aki tetteivel, példaadásával a magyar reformált egyház két nagy céljának megvalósítására tanít minket. Ezek közül az egyik az értelmes vallásosságon nyugvó igaz emberi műveltség, a másik pedig a tántoríthatatlan hazafiság.”¹⁸⁶ Ferenczy is valami igen szépet akart mondani, és ezért azt a szót táviratoztatta, amely az Úri Imában is benne van: „Jöjjön el a te országod”. Lehetőséges, hogy Ferenczy Gyula reménységét – ahogy Varga Zoltán írja – „kispolgári illúziók táplálták”.¹⁸⁷ Barth nem is jár rossz nyomon, amikor a felvilágosodási teológia történetének vizsgálatában ismételten a „Verbürgerlichung” kategóriáját alkalmazza.¹⁸⁸ Csakhogy ez más, mint amit a hitvallás a lelkünkre köt. Ferenczy Gyula jóhiszeműségét nem lehet kétségbe vonni, sem azt, hogy „hitvallásos szellemben” akart eljárni, de a teológia szempontjából nézve a dolgot az történt, hogy a keresztyén üdvüzenet egyik központi engrammájának tartalmát a liberális teológia szellemében és nagyon jellegzetes módján egy olyan iránytűvé változtatta, amellyel az akkori nehéz és bonyolult helyzetben nem lehetett tájékozódni.

Ami aztán a további egyetemi éveket illeti, a hittudományi kar tagjai a még fennálló „Nagy Konstantin”-féle korszak szellemében általában véve egyetértettek az állam kultúrpolitikájával, de sem külső, sem belső ösztönzést nem éreztek arra, hogy valamilyen különleges teológiával támasszák alá az állam elgondolásait. Azt a különbséget, távolságot, diastasiset azonban, amely a rájuk bízott üzenet és az állam elgondolásai között fennállott, sem az első világháború előtt, sem utána nem látták elég világosan. A római katolikus egyház hazai túlsúlya és a református egyház küzdelmes múltja és a Kollégium egész hagyománya eleve visszatartotta őket attól, hogy egy aulikus, klerikális, ultrakonzervatív politika híveiül szegődjenek, és a két világháború közötti idő „keresztény kurzusa” és neobarokk szellemisége idegen volt számukra. De nem voltak elég gondosak, hogy a Kollégiumban tanult, hitbéli gyökérből eredő hazafiasság és a két világháború közötti fanatikussá váló nacionalizmus közötti különbséget mindig szem előtt tartásuk, jöllehet az utóbbi kirívó gesztusait elutasították. Nem voltak közönyösek az égető szociális problémák iránt sem, bár ebben inkább passzív magatartást tanúsítottak. A régi puritanizmusnak az a reformszellem, amely annak idején Révész Imre szavaival élve „szinte ujjunkkal kitapinthatólag sugárzott át a világi jogelvek területére”¹⁸⁹ anélkül, hogy természetjogi érvekké vagy vallásos mezbe öltözött vallásossággá és nacionalizmussá vált volna, már sem Debrecenben, sem a többi teológiai főiskoláinkon nem tudott megfelelő erővel fellépni. Kétségtelen, hogy a kari tagok őszintén liberális és egyben hitvallási meggyőződésükből is kifolyólag a többi karoknál jobban érezték és világosabban látták, hogy egy olyan irányzat közeledik hozzánk, amely nemcsak keresztényiségünket, de nemzeti létünket is fenyegeti. De a diastasis igazi méretei csak a harmincas évektől kezdve váltak fokozatosan tudatossá. Meg kell említeni a püspök-ké lett Révész Imre korai figyelmeztetéseit, Vasady Béla professzor több írását, és az akkor még diák Pákozdy László dolgozatát, aki a *Közöny* 1932. és 1933. évi folyamaiban több folytatást közölt *A német ébredés vallási vonatkozásai az Ige mérlegén* címmel, és nemcsak a status praesens-ről adott beszámolót, de a Blut und Boden mítosz gyökereit és várható fejleményeit is tárgyalta, sőt még arra is utalt, hogy az újprotestáns teológiának is része volt létrejöttében. A teológus ifjúság az előadó termekben és a szemináriumi gyakorlatok során megkapta a szükséges eligazítást, és ez is magyarázza azt, hogy általában véve immúnisakká váltak a szélsőjobboldali fanatizmus kísértéseivel szemben, hogy nyitottak voltak a magyar nép sorsproblémái iránt, sőt azok megoldására, ha talán csak jelképesen is – gondolok a baranyai telepítési akcióra – lépéseket tettek. Olyanok is voltak, akik a Márciusi Front vonalán indultak el a megoldás keresésére.¹⁹⁰ A kar tagjait nemzet-közi és ökumenikus tájékozottságuk segítette abban, hogy a Harmadik Birodalom és szövetségesei vereségét határozottabban anticipálták, mint a többi karok tagjai, bár az utóbbiak között is csak kevesen akadtak olyanok, akik a náciizmus győzelmében reménykedtek. 1943 késő nyarán felkereste a kart a Németországi Evangélikus Egyház külügyi hivatalának egyik tisztségviselője, és egy egész délután tartó beszélgetés után, amikor már pontosan tudta kikkel van dolga, óvatosan tájékoztatott arról, hogy komoly készülődések vannak folyamatban Hitler eltávolítására. Csak a háború után tudtuk meg, hogy vendégünk, éppen úgy mint Bonhoeffer, a RSHA-főnök Canaris admirális támogatásával utazott még semleges országokba is.

Canarist azután egy napon végezték ki Bonhoefferrel, nem sokkal a német kapituláció előtt a flossenbürgi koncentrációs táborban. Egy olyan beszélgetés, mint amilyen a miénk volt 1943-ban, más egyetemi karon nem történhetett volna meg.

Az első világháború kitörésekor a teológusok egy része önként jelentkezett katonai szolgálatra, és nevüket az elesettekével együtt ma is emléktábla őrzi a Kollégiumban. A különbséget talán érzékeltetheti, hogy a második világháború kitörésekor Budapesten Budai Gergely professzor, az akkori igazgató ezt az eligazítást adta a diákoknak: kitört a háború, és lehet hogy mi is bele fogunk sodródni, de jegyezzétek meg, hogy csak akkor menjetek katonának, ha két szuronyos csendőr jön értetek, hogy bekísérjen a kaszárnyába. Az viszont, hogy az első világháború idején a teológusok egy része a Szalvátor-barakkokban súlyos fertőző betegségben szenvedő katonák között folytatott lelkészi szolgálatot, és végezte a meghalt katonák és hadifoglyok temetését, annak is jele volt, hogy a belmissziói és ifjúsági mozgalmak magvetése sem maradt bennük gyümölcstelen. A belmissziót illetően éppen Ferenczy Gyulától vettek erős indításokat, akire mint igen lelkes emberre emlékeztek.¹⁹¹

A háborús években már lehetett érezni a hallgatók között annak a „renouveau biblique”-nek a szellemiségét is, amelynek előjelei Európa más országaiban is mutatkoztak. A két háború között a peregrináció lehetőségei meglehetősen kitértek. Ennek érdekében a kar tagjai sokat fáradoztak. Akik itthon tanultak, azoknak nagy lehetőségeket nyújtottak az egyetemi és kollégiumi könyvtáron kívül a korszerűen berendezett és aránylag nagy ellátmánnyal dolgozó szemináriumok, főleg természetesen az egyetem központi épületének felépítése után. A kar tudományszervező munkája is nagy lendületet vett. Itt elsősorban Csikesz Sándor és Vasady Béla tevékenységét kell emlitenünk. Az utóbbi több folyóiratot is szerkesztett mint a Coetus Theologorum alapítója és elnöke, az ország egyetlen protestáns szaktudományi folyóirata, a *Theologiai Szemle*, Csikesz Sándor alapítása, először az Országos Református Lelkészegyesület, majd a Coetus Theologorum égisze alatt Debrecenben jelent meg 1925-től a háborút követő megszakítással 1948-ig. Meg kell mondani, hogy az egyetem szervezetébe való beépülés a karközi tudományos együttműködés szempontjából nem hozott feltűnően nagy előnyöket a hallgatók számára. Ennek oka egyfelől az egyes tudományágak specializálódása és ezzel az egymástól való eltávolodása volt, a másik pedig az, hogy a teológia fogalmának megváltoztatásával fellépett igényeket a többi fakultások nem tudták korszerűen kielégíteni. Több „civil” tárgy tanulása kötelező volt; ezek rengeteg időt és energiát követeltek, különösen a jog és az egyházjog, másfelől inkább egy régimódi teológia igényeinek feleltek volna meg. Egy időben a teológusok egyenesen a teológia alapvetéséül olyan filozófiát hallgattak, amelynek épülete Németországban már az első világháború tüzeiben és földindulásában összeomlott. Aztán, szinte átmenet nélkül, a pedagógia professzora azt a célkitűzést ajánlotta, hogy „a református egyház a felépülő új világ felépítményévé váljék”.¹⁹²

Probléma maradt a diákság elhelyezése. A tervezett internátus már nem tudott felépülni. A bennlakás – a Kollégiumban levő főiskolai internátusban 1940-től kötelező lett, de ez csak úgy történhetett, hogy megkezdődött a diákok létszámának rohamos csökkenése. A visszaesés a négy főiskola közül itt volt a legerősebb, és

ennek egyik oka az volt, hogy azelőtt viszont a legnagyobb túltermelés itt volt az elhelyezkedni nem tudó segédlelkészek nagy csapatával. Az egyetem nagyszerű nagyterdei épülete és a Kollégium között nagy a távolság; sok idő ment el a villamosozással, sőt a szegényebb hallgatók néha gyalog jártak ki az egyetemre. Az 1941-re elkészült egyetemi templomba pedig kevesebben jártak ki a diákok közül a városból, mint azelőtt az oratóriumi istentiszteletekre. A hittudományi kar tudományos lehetőségei sokszor kihasználatlanok maradtak, és ezzel kapcsolatban a budapestiek statisztikai adatokkal próbálták bizonyítani, hogy a bel- vagy külföldön doktori fokozatot szerzett diákok és kiemelkedő egyházi pozíciókba emelkedett lelkészek között a budapesti akadémia diákjai magasabb számaránnyal vannak képviselve, mint a debreceniek. Ezt az érvet különösen gyakran használták akkor, amikor – a lehető legalkalmatlanabb időben – szőnyegre került az az utópisztikus terv, hogy a lelkészképzés terjedjen hét évre: ebből egy év legyen az előkészítés, főleg az ókori nyelvek tanításával Pápán, a tulajdonképpeni tudományos képzés négy évig természetesen Debrecenben, egy évi gyakorlat a falusi és kisvárosi gyülekezetek pásztorálására Sárospatakon, és egy évi a nagyvárosi gyülekezetek gondozására Budapesten. Persze mindegyik már csak azért sem kerülhetett sor, mert hamarosan a kolozsvári főiskola is közöttünk volt a maga sajátos helyzetével és az ottani egyetemmel való kapcsolatával. 1943-ban tarthattuk azt a felejtethetetlen országos református teológiai tanári konferenciát éppen Debrecenben, ahol most már mind az öt teológiai főiskola professzorai a komoly helyzetet nem szépitve, de mégis bizakodással együtt lehettek.

Doktori fokozatok adására és magántanári képesítésre 1914-től 1950-ig csak a debreceni hittudományi karnak volt joga, a dolog természetéből kifolyólag a kar autonómiáján belül.

Az Egyetemes Konventnek mind a négy teológiai főiskolára kötelező 1940. évi tanulmányi, nevelési és vizsgálati szabályzata a teológiai tanfolyamot öt évre emelte föl és kimondta, hogy „a bennlakás ... a teológiai internátusokban valamennyi hallgatóra nézve kötelező”.¹⁹³ Ugyanez a szabályzat azt is kimondta, hogy „a teológiai főiskolák közösségi élete legyen hasonló egy gyülekezet életéhez”.¹⁹⁴ Ezeket a rendelkezéseket, bár az internátus problémája nem volt még kielégítően megoldva, Debrecen példamutatóan hajtotta végre. Az egyházkerületi közgyűlés készséggel hozzájárult ahhoz, hogy a teológus ifjúság jelentős autonómiával mint gyülekezet szerveződjék. Az illetékesek a közösségi életnek arra a kifényesedésére is gondoltak, amely például Bonhoeffer *Gemeinsames Leben* című könyvében, a hitvalló egyház finkenwaldei szemináriumának gyakorlatában és az Iona Community életében jutott kifejezésre. A teológusgyülekezet alapszabályainak kidolgozásában vezető szerepe volt ifj. Varga Zsigmondnak, az akkori seniornak, aki később egy bécsi prédikációját követő feljelentésre a Gestapo kezébe került és 1945. március 5-én bizonyságtévesztését a mauthauseni koncentrációs táborban életével pecsételte meg.¹⁹⁵

Sajnos az ország német megszállása nemcsak az egyetem munkáját, hanem a teológusgyülekezet tevékenységét is félbeszakította. A központi épületben levő helyiségeinkre kitétték a táblát „Eintritt auch den Angehörigen der Wehrmacht und der Waffen SS ist strengstens verboten”. A diákok eltávoztak és csak a

felszabadulás után kezdtek visszajönni. Az 1944/45. akadémiai év ünnepélyes megnyitása még megvolt – emlékezetem szerint az Egyetemi Templom alagsorában, mert máshol a bombázások miatt nem voltak beüvegezett ablakok –, és furcsán hatott, hogy a bölcsészeti kar dékánja szokásos exhortációjában Széchenyi idézve utazásra biztatta a diákokat, akik közül csak egy-kettő volt jelen, míg a többiek a szélrózsa minden irányában már elutaztak. Az István-malomban a németek által felgyújtott rengeteg gabona parazsa még füstölgött, amikor katonai rendelkezésre az egyetemi oktatást el kellett kezdeni. A karon csak két professzor volt; Révész Imre püspök vállalkozott arra, hogy hetenként kétszer-háromszor kijön az egyháztörténet tanítására. Diák is csak kettő-három volt, akik közül az egyik úgy kapott helyet a hűgával az egyetemi Gyermekklinikán, hogy tanyájukról oda teheneiket a fölöadó-terembe behajtották és ellátásuk fejében a klinika tejlátásáról gondoskodtak. De aztán jöttek vissza hallgatóink, és először a Budára menekült és ott meghalt Mester utcai lelkész üresen maradt parókháján rendezkedtek be. De aztán gyorsan jött az újjáépítés ígéretes ideje. Megindult a tanítás, és annak észrevehetően aktualitást adott a közelmúlt sok nehéz tapasztalata és a kibontakozó evangelizáló mozgalom. Diákjaink jelentős része a felszabadulás utáni években az ébredési mozgalmakból jött. Ezek viselkedése és szorgalma általában véve nem volt sok kifogás, a rajongás jelenségei is ritkán fordultak elő köztük, de az egyházi élet erősen centralizálódó és érzékeny rendjébe gyakran nehezen tudtak beleilleszkedni.

A háború utáni élet hétköznapi bajai nem nyomták le annyira a tanulmányi színvonalat, mint ahogy várni lehetett volna, pedig rengeteg munka volt az újjáépítéssel, például a szétszórt, összedobált szemináriumi könyvanyag rendezésével. Jelentős ökumenikus segítséggel sikerült megoldani az ellátás problémáit. Ám mire kezdtük magunkat újra otthon érezni az Egyetem falai között, máris nekikezdhetünk a visszaköltözés előkészületeinek. Nehéz, de ígéretes évek voltak ezek, de nem volt okunk, hogy csüggedten nézzünk a jövő elé.

VII. A JELENRŐL 1950–

Az állam és az egyház között létrejött újabb egyezmény feltételei szerint munkánkat 1950. szeptember elsejétől kezdve újra mint a Kollégium része, a Kollégium falai között kezdtük. Az Egyetem kötelékéből való kiválás ténye újra tudatosította bennünk a diastasis tényét: azt a „végtelen kvalitatív különbséget”, amely az egyházra bízott üzenet és a történelemben egymás után következő kultúrák között fennáll. Nem érdemli meg nevét az a teológia, amely elfelejti, vagy nem tudja, vagy nem akarja tudni, hogy „idegenek és vándorok vagyunk a földön”.¹⁹⁶ Bűnbánattal kellett újra meglátunk, hogy az általunk tanított teológiából a mindenkori gondolatrendszerekkel való önkényes összefonódottság miatt hiányzott az a hitelesség, amely mint az igazi keresztyénség ereje, az egyházakat segítette volna annak megakadályozásában, hogy a világnak éppen a keresztyénnek mondott része

két világháború tűzfészke legyen, és helye az embertelenség olyan irtózatos kirobanásainak, amilyenek – méreteiket tekintve – még nem fordultak elő az emberiség történetében.

De ezzel a negatív tanulsággal együtt járt a bibliai üdvüzenet autencititásának új átélése. Külföldjáró diákjainknak már a két világháború között nagy nyereségük volt, hogy egy erősen fellendülő, meggyőző, mert alapjában véve biblikus teológiával találkozhattak. De nemcsak a német „hitvalló egyház” harcai idején, hanem nálunk már a háború előtt is, alatt és után hangzott egy olyan igehirdetés, amely az üdvüzenet végső realitásával szembesítette a hallgatókat. A háború után nálunk járt prominens külföldi vendégeink megdicsérték bennünket, hogy nem liturgiai és szervezeti problémákkal foglalkoztunk, hanem az evangelizáció ügyét próbáltuk az első helyre tenni. De a változás a külföldi protestáns egyházakban is hamarosan bekövetkezett. Németország hatalmas gazdasági fellendülése, a „Wirtschaftswunder” nagy klímaváltozást idézett elő a teológiában is, úgyhogy sokszor megint a saját erejében bizakodó ember, aki számára minden „machbar”, került a középpontba. Hozzáértő külföldi látogatóink annak idején meglepődtek azon, hogy nálunk a Bultmann-féle iskola nem mozgatta meg a teológia vizeit. Ennek egyik oka természetesen az is lehetett, hogy a külföldjárásban évekig erősen akadályozott és ezért a modern nyelvekben meglehetősen járatlan lelkészeink nem is tudták, hogy miről van szó. De a fő ok az volt, hogy a Szentírás erejének döntő benyomása következtében, másfelől a feltornyosuló problémák, különösen a „személyi kultusz” éveitől, az „Entmythologisierung” körüli viták tőlünk távolinak és csekély jelentőségűeknek tűntek fel. Diákjaink között igazi fundamentalisták – a szó precíz és amerikai értelmében – nem voltak és nincsenek. Inkább azt lehetne mondani, hogy lelkészeink és hallgatóink legkomolyabb része a mai ökumenikus terminológia szerint a protestáns teológia „evangelikális” szárnyán helyezkedik el.

A Szentírás üzenete iránti spontán érdeklődés mellett természetesen nagy pozitív jelentősége volt azoknak a felülről jövő intézkedéseknek is, amelyek az Írás üzenetének hangsúlyozását jelentették. Ilyenek voltak az új bibliafordítás, a református egyház alkotmányos zsinata négyszázadik évfordulójára készített *Jubileumi Kommentár*, a lelkészek számára rendezett tanfolyamok, a Doktorok Kollégiumának megszervezése, a Debrecenben tartott Református-Ortodox dialógus megrendezése, amely vállalkozások megtervezésében és kivitelezésében döntő szerepe volt Bartha Tibor tiszántúli püspöknek, aki ugyanakkor óriási munkát végzett a Kollégiumnak, egyházunk és nemzetünk elsőrendű műemlékének és kegyhelyének újjáépítésében. Az utóbbinak köszönhető, hogy diákjaink olyan fizikai környezetben dolgozhatnak, amilyenre ők nem is gondolhattak. A tudományos felszerelés dolgában is igen előnyös helyzetben vagyunk, mert főleg az Egyházak Világtanácsa tanulmányi osztályának és a Hilfswerk der Evangelischen Kirchen in der Schweiz és a külföldi testvéregyházak segítségével sikerült a háború utáni szakirodalom jelentős részét megszerezniük.

Ám ennél a pontnál el kell kezdenünk gondjaink taglalását is. Mindjárt az, hogy kiválóan felszerelt kézikönyvtárainkat aránylag kevesen használják. A kivezett akadémiai latinságot nem tudtuk pótolni. Bár a külföldjárás volumene nőtt, de diákjaink külföldi útja legtöbbször rövid ideig tart, a nyelveket nem tudják

igazán megtanulni, és így – az ökumenizmus korában – nyelvi izoláltságunk mind több gondot fog okozni. Az olvasni tudás fokára viszont a domidoctusok is eljuthatnának, ha megvolna bennük erre az akarat.

A tanulás nagy részben a memória egyoldalú megterhelésével jár, pedig igazán azt ismerjük meg, amit magunk csinálunk. A passzivitás egyik oka az előadások és gyakorlatok óraszámának ijesztő felduzzadása. Ez már az 1940-es tantervvel elkezdődött, amikor a debrecenieikkel való együtt-tartás érdekében Pápán úgy döntöttünk, hogy a gyakorlati teológiai előadások és gyakorlatok óraszámát fölemeljük. Csakhogy ehhez Debrecenben két-két tanszék volt az egyetemen, és az igazgató mellett az intézeti tanár a Lelkészképző Intézetben. Aztán jött két teljesen új tanszék: az ökumenikai, a mai magyar egyházi életre vonatkozó tárgyakkal, és a társadalomtudományi tanszék, az utóbbi ma már főleg a dialógusok tanulmányozására.

A diákok aktivitását és spontaneitását autonómiájuknak szinte teljes hiánya is fékezi. Nagyobb különbséget kellene tenni az igazi előadások és a gyakorlatok között, és az utóbbiak végzésében a diákok aktivitásának sokkal tágabb teret kellene adni.

Jó, hogy az „exmisszió” intézménye megszűnt. Sőt a hallgatóknak a lelkeszhiányt előidéző alacsony létszáma is emelkedett, ha nem is a kellő mértékben, mert hiszen a sárospataki teológiai akadémia megszűnése óta a tiszáninnyi kerület lelkészeit is Debrecenben képzik. Miután zsinatunk a teológiát végzett nők előtt megnyitotta a teljes lelkipásztori szolgálatot, ez jelenleg azzal jár, hogy a hallgatóságnak majdnem a fele nőkből áll. Bár ők a lelkipásztori szolgálatukban jól megállják a helyüket, de két új problémát is jelentenek. Az egyik az, hogy a nők a családi élet terheinek nagyobb részét hordozva és a lelkipásztori szolgálat közéleti jellege miatt kevésbé használhatók, a másik pedig az, hogy a nők esetében a házastárs megtalálásának ideje összeesik a főiskolai stúdium idejével. Jó, ha hallgatóink a Kollégium falai között találják meg „igatársukat”, csak hogy ez a párkeresés és párválasztás sok izgalommal, örömmel és bánattal is jár, és számos esetben erősen elvonja a fiatalokat a tanulástól.

Továbbra is az a helyzet, hogy a professzorok – részben a munkaerő hiánya, részben a megélhetés gondja miatt – legtöbbször több állást töltenek be egyszerre. Ez munkájuk rovására megy.

Végül még annyit, hogy a már többször érintett diastasis nem az utolsó szó. Üzenetünk átadása kapcsolatot, azonosulást, szolidaritást jelent, ahogy ez hitünk szerint az incarnatio tényéből következik. A teológiát nem lehet gettóban művelni; annak az egyháztörténet tanulsága szerint vállalkoznia kell arra, hogy beleilleszkedjék a kor kulturális kontextusába, megalkuvások nélkül, identitását megőrizve, de nem félelemmel és aggályoskodva, hanem a segíteni kész szeretet indulatával. Itt tette magát Pál apostol, ez a csodálatosan szabad ember, magát mindenkinek szolgájává, „zsidóknak zsidóvá, törvény nélkülieknek törvény nélkülivé”.¹⁹⁷ Ez történt mindig a Kollégiumban is, beleértve a teológia tanítását is. Azt is láttuk, hogy ez nem csekély kockázattal járt, de ugyanakkor a kontextualizációval együtt járó krízisekből jó is jött ki, és a teológia akkor is szolgált az igazi haladás ügyét, amikor üzenetének címzettjei emancipálták magukat az egyház bizonyágtévésétől.

Valószínű, hogy erősen elvilágiasodott kultúránk alakulásában ma is nagyobb szerepe van egy bizonyos öntudatlan felszívódott keresztyénségnek, mintsem gondolnók.

A kontextualizáció manapság különösen nehéz feladat, mert a tudományos „információrobbanás” a valóságnak olyan szédítő perspektíváit tárta fel, hogy azoknak felmérésére gondolkozásunk jelen kategóriái elégtelennek bizonyulnak. Az az idő, hogy a Kollégium diákjai egy-egy tudósnak a képmását, mint valamikor Cartesiusét vagy Coccejusét buzgón beszerezzék, vagy egy Ramusért, Wolffért vagy Kantért rajongjanak, elmúlt. Viszont a Kollégium tanárai és diákjai érzik és tudják, hogy kortársainkkal dialógust kell folytatnunk, ha együtt akarunk munkálkodni az emberiség javára.

A szolgálat készsége ma is meghatározza a teológia tanítását, amikor az emberiség új, különösen nehéz és globális méretű problémáival találkozunk. Hogy is vonatkozhatnánk, amikor a nagy kihívások mögött magának az embernek, mint személynek a problémája áll, amikor a tudomány nagyszerű eszközöket adott a kezünkbe, de bizonytalanra váltak azok a végső értékek és normák, amelyeknek érvényesülése nélkül a legragyogóbb eszközök birtokában is csak zűrzavar és pusztulás várhat ránk. Kollégiumunk nagy fia, Debreczeni Ember Pál mintegy a mi nevünkben mondta 1706-ban: „Ha valaki igaz haza fia, akkor abban az ő nemzetéhez és hazájához való szeretetnek nagynak és buzgónak kell lenni ... Mi, akiket éget nemzetünkhöz és ebben Isten Házához való szerelemnek tüze, légyünk buzgó szeretői a magunk vérének és csontjának ... Kiki az ő tisztí és hivatala szerint, a’ mint segítheti nemzete dolgát, segítse.”¹⁹⁸

Czeglédy Sándor

JEGYZETEK

1. Verancsics Antal összes munkái. I. köt. Pest 1857. 45. – Kováts Zoltán: A népesedési viszonyok. Debrecen II. 15–16.
2. Ez lehetett volna másképpen is. Wittenbergben, míg Luther kénytelen volt Wartburg várában rejtőzni, professortársra, Karlstadt iskola- és tudományellenes agitációba kezdett, egyik híve pedig, Mohr iskolaigazgató a városi iskola ablakából szólította fel a szülőket, hogy – miután az evangélium feltárása folytán most már fölöslegessé vált a tudomány –, gyermekeiket tanulás helyett fogják valamilyen hasznos munkára. (Leopold von Ranke: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. Az „Unruhen in Wittenberg” c. fejezetben.) Egy időre fel is oszlott a városi iskola. L.: J. Köstlin: Martin Luther. I. Band. Berlin 1889. 519.
3. Sámuel és a Királyok két-két könyvének fordítása magyarázó jegyzetekkel. RMK I. 55. 149. recto. L. még StudAECc StudAEcc. II. 377.
4. Földváry Antal: A magyar református egyház a török uralom alatt. 1940. 160. skk.
5. Seminarii ecclesiae. A szép metafora Révész Imre szerint valószínűleg melanchthoni eredetű. (Magyar ref. egyháztörténet. Debrecen 1938. 263. Mi „veteményes kert”-tel szoktuk fordítani, bár a pontosabb jelentése a magtermelő kert, esetleg faiskola volna.)
6. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 602. Articuli Maiores RMK 105. A 40. és 65. kánonok.
7. „...disputationes frequenter in scholis exerceant.”

8. RMK I. 48.
9. Nem-ímadását képviselt nézeteiről annak idején már debreceni egyetemi előadásában is említést tett. (A tisztántúli ref. egyházkerület története. Debrecen 1939. 21.) Vagyis Félégyházi ebben a dologban még Blandrata álláspontján is túlment volna? Ennek azonban semmi nyomát nem találok sem népszerű dogmatikájában (Az keresztényi igaz hitnek részeiről való tanítás... Debrecen 1583. 3. bővített kiadás), sem ehhez csatolt kátéjában.
10. Vö.: Wiczian Dezső: Luther mint professzor. Bp. 1930. 21.
11. Postilla Melanchtoniana.
12. Zsigmond Ferenc: 1937. 17.
13. L.: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 168. sk.
14. Ennek tartalmához legkönnyebben hozzáférhetünk Nagy Kálozi Balázs fordításában és ismertetésében: Pedagógusképzésünk a debreceni főiskolában a XVI. században. II. rész: „Szilvásujfalvi Imre pedagógiája”. RPE 1968. 12–20. – „Szilvásujfalvi Imre pedagógiai Intelmei.” StudAEcll III. 82. skk.
15. Újfalvi írásában ugyanaz a renaissance szellemiség érződik, amelyet Moltmann Ramus-szal és Castellio-val kapcsolatban kritikailag „pedagógiai utópizmusnak” nevez. (Zur Bedeutung des Petrus Ramus. Zeitschrift für Kirchengeschichte 1957. 316.) (Ugyanezt különben Apáczai Csere János gondolkozásában is megtalálhatjuk. Vö.:)
16. Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 409. – Czegle Imre: Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról. ThSz 1972. 337. 16 SRK 30.
17. Az ókori világnak az a keresztyén személyisége, akinek döntő szerepe volt az erősen retorikai jellegű görög-római műveltségnek a keresztyén hitigazsággal való integrálásában, Augustinus volt. A „sapiens atque eloquens pietas” XVI. századi protestáns eszménye visszavezethető Augustinus homiletikájában a „sapientia” és az „eloquentia” viszonyának meghatározásáig. A mai tantervalkotás egyik problémája, hogy a természettudományok terén bekövetkezett „információ-robbanás” tényét figyelembe véve mi az, amit a humán tudományok régi, retorikai hagyományából meg lehet és meg kell tartanunk.
18. Tóth Béla: Első pedagógiai frónk, Szegedi Kis István. Tanulmányok Ráckeve múltjából. Szentendre 1986. 85–100.
19. „Kirche und Lehre.” Zwischen den Zeiten 1929. 45. skk. Így szükségképpen bekövetkezik a tan megmerevése. Vö.: H. E. Weber: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus. Gütersloh 1940. 28. 1. „So kann das Wort wieder einfach zur geoffenbarten Lehre werden.”
20. Idézi Révész Imre: Melius és Kálvin c. tanulmányában. Kálvin és a kálvinizmus. Debrecen. 1936. 295–340. 297–1. „...artificem methodi neminem esse meliorem Aristotele.”
21. „...est ars seu via recte ordine et perspicue docendi, quod fit recte definiendo, dividendo et ratiocinando.” Uo. 298.
22. Uo. 297–298. – A szerző tulajdonában van a puritanizmus körüli vitákban fontos szerepet játszó, az ortodoxiában apját követő Miskolci Csulyak Gáspárnak 1654-ben vásárolt könyve, Johannes Binchius herfordi (Vesztfália) teológus Mellificii theologici ad disputandum et coocionandum ... subsidium c. könyve, amely a skolasztikus előterjesztési módszer jó példája. Így pl. az igazi történelemhez vezető hit tárgyalásában a következő logikai kategóriákat használja: quidditas, constitutio, substantia, essentia, existentia, quantitas, qualitas, relatio, subjectum etc. Ugyanabban az évben, amikor Miskolci Csulyak „Angliai puritanizmus” c. könyvét Arnoldus franekeri professzor előszavával kibocsátotta, így írta be nevét ugyanakkor, 1654-ben vásárolt könyvébe: „Miskolci (sic) Csulyak Casparé”.
23. „Az keresztyeni hitnek agazatirol való Praedicationknak TAR-HAZA...” Az ezernél több lapból álló könyvet Szenci K. Ábrahám nyomtatta Váradon 1640-ben. A dedikációból kitűnik, hogy a mű közzétételéhez, „kinek mássa még Magyar nyelven így nyomtatásban ki nem jött vala”, Fekete István főbíró, Keresszegi „bötsületes komája” adta az ösztönzést, aki egyben a kiadás költségeit is magára vállalta. Fekete István, aki különben a Kollégiumnak is jeles pártfogója volt. (Balogh Ferenc 1904. 24.) Három ízben is viselte a főbírói tisztséget, azt a „súlyos” tisztelet, amelynél „a’ Magyar Nemzetben levő Republicák között nehezebb nem lehet”. – Idézhetünk más jeles ortodox vezetőt is, pl. Kismarjai Veszelin Pált, akinek itt következő nyilatkozata nemcsak teológiai exkluzivitását mutatja, hanem a „kálvinista” jelző önértetes használatával a Calvin szellemiségétől való távolságot is érzékelteti: „Az igaz Tudomány az Szent Írásnak igaz értelmében áll ... az igaz

- Egyház csak egy és az a református ... az igaz Egyház a Calvinisták gyülekezete ..., azért aki idvözülni akar, ezzel a gyülekezettel kell egyet érteni..." A „Kegyes és isteni beszélgetések” c. könyvéből idézi Szabó Géza: A magyar ref. orthodoxia Bp. 1943. 29.
24. J. Moltmann i. m. 302. „Pest alle Wissenschaft”.
 25. I. m. 410. és 413. Vö. Ernst Bizer: „Frühorthodoxie und Rationalismus.” Theologische Studien, Heft 71. Zürich, 1963. 32.
 26. I. m. 410. és 413.
 27. „Unde resurrectionis possibilitatem in genere ostendi; superest ut veritatem resurrectionem Christi ostendam.” I. m. 412.
 28. Szabó Géza: i. m. 103.
 29. Zoványi: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen 1939. 29.
 30. Uo.
 31. Kathona Géza: A debreceni és sárospataki tanulók részvétele a hollandiai és angliai peregrinációban 1623-tól 1711-ig. ThSz 1979. 89–94.
 32. Czeglé Imre: i. m. 335.
 33. I. m. 337.
 34. Zoványi: „Puritánul mozgalmak a magyar ref. egyházban”. Bp. 1911. 303. „Egyháztörténeti lexicon.” Bp. 1977.; Bodonhelyi J.: „Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai”. Debrecen 1942. 53.
 35. Makkai László 1984. 547.
 36. Barcza József: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. ThSz 1976. 334.
 37. Zoványi Jenő: A tiszántúli ref. egyházkerület története. Debrecen 1939. 189.
 38. Makkai László: L. m. 548., 602–603.
 39. I. m. 669. sk.
 40. Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Bp. 1911. 65. – SRK 48.
 41. Uo. 53.
 42. Balogh István: Diáklázongások a kollégiumban a XVII. században. DKK 1939. 60.
 43. Zoványi Jenő 1977.
 44. Makkai László 1984. 594.
 45. Balogh István: i. m. 60.
 46. „...adiunctis etiam poenis legum transgressoribus” az 1657-es törvény bevezetésében.
 47. Zsigmond Ferenc: i. m. 44.
 48. Elég ha arra gondolunk, hogy az új törvényt készítő bizottságban a püspök, Tornai Pap István is benne volt. Az ezután hamarosan következő klímaváltozást jelzi, hogy két év múlva püspökséget is viselő másodlelkészét a debreceni tanács egyszerűen nem marasztotta és helyére a Franekerben végzett Báthori G. Mihály személyében a puritanizmussal rokonszenvező lelkészt hívott meg, mire Tornai Pap István püspök végül is kénytelen volt tisztességéről lemondva a tiszáninneri kerület egyik egyszerű lelkészi állását elfogadni. Miután Tornai Pap István az esperesi tisztelet is viselte, erről is le kellett mondania, hogy helyére a kiemelkedő és Angliát is járt puritánus, Nógrádi Mátyás kerülhessen. L.: Makkai László 1984. 558.
 49. Lásd a 38. jegyzetet.
 50. Makkai: i. m. 595; Zsigmond: i. m. 70.
 51. Révész Imre: A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés. Bp. 1947. 9.
 52. Ennek a témának igen beható tárgyalását találhatjuk Bán Imre: i. m. nagyszabású monográfiájában. Apáczai Csere János. Budapest 1958. 92. skk.
 53. Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 25.
 54. I. m. 30.
 55. A puritánus lelkülettől elválaszthatatlan a praxis pietatis: a kegyesség gyakorlása az élet minden vonatkozásában, beleértve a közösségi életet, a politikát is. Egy új dolgozat a puritanizmusról helyesen mondja: „Few things were more outward than Puritan spirituality”. De rögtön így folytatja: „But that external activity and influence which has left its mark not only on the history of England and America but, in the better aspects of Western power and influence, on the world at large, was fuelled and sustained from within. For the heart of Puritanism was a power in the hearts of its exponents, both clerical and lay.” Peter Lewis: Puritan Spirituality. Theological Forum, published by the Reformed Ecumenical Synod. 1987. 35.1. Ha nem belülről jött volna a

puritanizmus közéleti szerepvállalása, vagyis például a „zarándok atyák és más puritánus kivándorlók” tulajdonképpen az angol polgári forradalom ideológiáját exportálták volna Amerikába vallásosságuk jelmezében, akkor ottani közéleti szereplésüket, amely korántsem volt homogén, egyáltalán nem lehetne megérteni. A Virginiában letelepedettek konzervatívok voltak, a New England-iak elutasították a szeparatizmust és a demokráciát. A Massachusetts Bay Colony kiemelkedő vezetője, John Cotton például 1636-ban ezt írta: „Democracy, I do not conceyve that ever God did ordeyne as a fitt government eyther for church or commonwealth. If the people be governors, who shall be governed?” Id.: Ralph Barton Perry: *Puritanism and Democracy*. New York 1944. 195. l. L. még: L. W. Bacon: *A History of American Christianity*. New York 1928. Különösen az V., VI. és VIII. fejezeteket. Vö.: S. Czeglédy: *The Hungarian Puritans (The Evangelical Quarterly)*. Edinburgh London. 1935. I.)

56. Ha az Isten Igéje kinyilatkoztatott dogma, akkor az ígihirdetés egyszerűen tanítás. Az egyházi tevékenységnek ezt a feltűnően intellektualisztikus felfogását már Méliusz műveiben is megtalálhatjuk. A haldokló vizsgálását például ún. Ágendájában úgy ajánlja, hogy a súlyos beteghez nehéz teológiai tartalmú beszédet intéz, majd öt nyolc nehéz kérdéssel megexaminálja. (Czeglédy S.: „Méliusz Ágendája és himnológiai tevékenysége”. *StAE* II, 376. l. Szerinte az egyházi ének „pars doctrinae”, mert „szép, tanító éneklésre van szükség”. (I. m.) Íme egy példa arra, hogyan gondolta el a „szép, tanító éneklést”. „A Christus Jézusnak panaszolkodása ... Az Hunyadi János éneke nótájára”: két strofa a szentháromságtannal foglalkozó részből:

„O mel nagy káromlás és háládatlanság ez most az Blandratáktul,
Mint az zsidók, látván az én embörségömet, futának istenségtől,
Megtágadának, hogy én sem Isten nem vagyok, nem születtem atyámtul,
Sőt hitető szívvel azon illetének, hogy nem jöttem Istentül.

Szinte így káromlá Ebion, Cherintus, Fotinus Arriusul Mastan az Servetus, Blandrata, Davidis az Basilius Istvánnal, Hogy idővel kezdődött az én fiúságom, és nem örök velággal, Ezzel istenségem, Isten fiúságom csinálják csak kezdéssel.” (Debrecen, 1570. *RMK* I. 78.)

Geleji Katona István püspök az egész lelkipásztori munkáról azt mondja, hogy az „nihil aliud est quam docere”. (A „Praeconium evangelicum” előszavában. Gyulafehérvár 1638–40.) Amikor a puritánok az akaratra, az érzelemre, a lelkiismeretre is próbáltak hatni, a barokk stílus teljes vehemenciájával úgy jellemezte prédikálásukat, hogy „a lelkiismeretnek titkos szugolyainak és szurdokjainak mélyebben való circáltatásokkal és annak bibéjinek sanyarú mérges szókkal való érdekeltetésekvel” foglalkoznak, és így „mások emésztékjeit és büdös hányadékjokat abárolják és fogyatkozások moslékjában buborekolnak”. (Váltság titka. II. Gyulafehérvár 1645–49. Előszó „A barátságos olvasóhoz”).

57. Révész Imre szerint puritánjaink Ramus „jelentőségét meglehetősen túlozták”. („A szatmárnémeti nemzeti zsinat. I. m. 24.) Ebben nemegyszer az utókor történetírása is követte őket. Így például Tóth Béla Debrecen és a puritanizmus című kiváló dolgozatában (*RE* 1974. 273.) azt írja, hogy „Amesius teológiája a neves protestáns teológus (ti. Ramus) logikái elvein alapult”. Amesius Ramustól inkább azt tanulta, hogy a teológiát nem szabad filozófiára alapozni. Jürgen Moltmann fentebb már idézett tanulmányában mondja Ramus: „...befreite die Theologie aus ihrer philosophischen Umklammerung und gab ein bibliztisches oder humanistisches Denken frei.” (317.) Wilhelm Goeters állapítja meg, hogy a filozófiai megalapozás elutasításában Amesius törekvése az volt, „...eine einheitliche Weltanschauung und Lebensgestaltung zu gewinnen und sie entschlossen auf die Selbstoffenbarung Gottes in seinem Wort zu begründen.” („Die Vorbereitung des Pietismus... Leipzig 1911. 64.) Karl Reuter mondja róla: „...gegen Keckermanns philosophische Ethik wandte Amesius ein, dass die Schrift für das ganze christliche Lehrsystem auch nach seiner ethischen Seite völlig ausreiche. Auch seinen Studenten schärfte er ein, dass die sicheren Grundlagen der Theologie vor allem aus der Schrift zu schöpfen seien...” (Wilhelm Amesius. Neukirchen 1940. 71.)

Perry már idézett művében (Révész Imre igen kiválóan nevezi: *ThSz* 1948. 14. Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban) 688 lapon úgy tárgyalja a puritanizmus történetét, hogy Ramus nevét egyetlen egyszer sem említi. Viszont már idéztük Czegle Imre megállapítását, miszerint Ramus hatása „az 1570-es évektől kezdve szinte az egész magyar református teológiai irodalomra és iskolai életre rányomja bélyegét”. (I. m. 335.) Az igazság – legalábbis magyar vonatkozásban – valahol középen lehet.

58. Mint puritán könyvnek ennek volt a legszélesebb körű a hatása. Kiadásait felsorolja Bodonhelyi: i. m. 61. Jelentős tény, hogy Debrecenben már 1636-ban megjelent.
59. Makkai L. ismételtlen idézett dolgozatának zárófejezetében különös részletességgel foglalkozik a debreceni nyomda történetével. A váradiak befogadásával 1660-nal „megkezdődött a nyomda puritán korszaka”. Martonfalvi tankönyvei mellett a nyomda legfontosabb termékei az igen nagy számmal megjelent vallásos népkönyvek voltak. (603.)
60. Gottlob Schrenck: Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus. Tübingen 1923. 21.
61. Zoványi Jenő 1977.
62. Die reformierte Orthodoxie und Cartesianismus. Zeitschrift für Theologie und Kirche. 1958. 306.
63. Medulla theologica. Editio novissima. 1656. I/I 1.
64. H. E. Weber idézi Amsdorf tételét, „...dass die guten Werke zur Seligkeit gerade schädlich seien”. I. m. 32.
65. Vö.: Bán Imre: i. m. 103. sk.
66. W. Goeters: i. m. Különösen a „Sinn der voetianischen Präcisität c. részt. 56. skk. – Vö.: Kari Reuter: Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus. Neukirchen 1940. Vö. Czeglédy Sándor: Ráday Pál lelki arca. Ráday Pál. 1677–1733. Szerk. Esze Tamás. Bp. 1980.
67. Bán Imre: i. m. 103. skk. – A Hollandiába érkezett magyar diákok természetesen választhattak az ottani teológiai és kegyességi irányzatok között. Barcza József hívja fel a figyelmünket arra, hogy a híres ortodox Maccoviusnak Amesius életében alumnusaink közül csupán elvétve akadt hallgatója. (I. m. 333.) Ez először amellet szól, hogy a puritanizmus Debrecenben már a váradiak megérkezése, 1660 előtt is hatott, másodsor arra mutat, hogy a Franekerbe készülő magyar diákok már itthon tájékoztak és eligazítást nyertek az ottani teológiai viszonyokat illetően. Mindez azért is érdekes, mert a nagy tudású, ragyogó képességű, híres vitaköz készségű Maccovius, aki különben Rembrandt sógora volt, a franekeri egyetem egyik vonzóereje volt. Sajnos a precizizmust és a puritánok által ajánlott aszkézist nemcsak elméletileg ellenezte. Egyik kortársa írja róla, hogy „homo moribus plane barbarus” volt, „cuius denique universa vita nihil aliud, est, quam continua impietas”. (Realencyclopädie für prot. Theologie und Kirche. Leipzig 1905. A „Maccovius” címszónál.) „Diákjai között, akiknek dorbézolásaiban túlságosan is szívesen részt vett, nagy kedveltségnek örvendett.” (Uo.) Állítólag megtörtént, hogy egyszer diákjai az ittas professzort áttámogatták egy szomszédos községbe, és ott ülve hagyták, és amikor az kialudta mámorát, azt se tudta hol van, és azt se, hogyan jutott oda. Goeters mondja róla, hogy bár előadásai sok diákot vonzottak, „személyiségéből hiányzott az erkölcsi méltóság kellő mértéke”. (Uo.)
68. Ez a tizenhatodréti alakú, bőrbé kötött latin nyelvű kézirat a Dunántúli Református Egyházkerület pápai könyvtárában van.
69. „Plus profeci orando quam laborando.”
70. Ex Historica Actorum Synodali Steph. Benjamin Szilagyi Descriptione Msta quam ex archivo Vener. Dioec. Zempleniensis accomodatem habeo, haec excerpti. TtREK Kt. 424. I. Ember Pál legkésőbbi írásában is ugyanaz a puritánus szellem szólal meg, mint ifjúkori naplójában. – Hogy milyen értelemben hozta el a puritánus mozgalom a gyülekezeti élet megújulását, erre nézve Révész Imre már idézett művének kívül hivatkozhatunk Nagy Géza, volt kolozsvári professzornak a TtREK-ben levő kéziratok egyháztörténetére, „A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház történetében” c. tanulmányára. Kálvin és a kálvinizmus. Debrecen. 1936. 363–380. Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. Debrecen I. 493–604.
71. Makkai László írja, hogy a magyar református diákok Hollandiában a puritanizmusnak egy „depolitizált” alakjával találkoztak. (I. m. 546.) Viszont – főleg Révész Imrével szemben – ellenzi azt a hagyományos nézetet, miszerint a magyarországi puritanizmus belső egyházi, egyházszerkezeti kérdésekkel foglalkozó ügy volt csupán, amelynek „politikai, társadalmi, s ezekkel kapcsolatos gazdasági befolyását általában nem lehet megfigyelni”. („A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen” Bp. 1952., és más tanulmányai-ban.) Véleményem szerint itt a „contextualisation” manapság ökumenikus körökben sokat vitatott teológiai problémával van dolgunk, amely végső elemzésben az incarnatio tanával függ össze. Az igazi puritánusok közéleti magatartását még nem természetjogi megalapozású tételek, nem is az így felfogott kálvini „ellenállási jog”, nem ideológiák, nem a hittételektől függetlenül vagy a legalizmus szellemében kidolgozott etikai szabályok határozták meg, hanem a megélt evangélium, amelynek követelményei – mindig a

- helyzet dinamikusan és spirituálisan felfogott értelme szerint – az egyéni és társas élet egészére kiterjedtek. Ezt például nagyon jól meg lehet figyelni Ráday Pál életében. (L. a szerző fentebb említett dolgozatát a Ráday-emlékkönyvben.) – Akik a debreceni Kollégiumban tanítottak és tanultak, nemcsak az egyéni praxis pietatist, hanem az egész életet Isten uralma alatt akarták látni. Mert „Istennek élni” – tanulták Amesiustól, annyit jelent, mint „vivere secundum voluntatem Dei, in gloriam Dei, Deo intus agente”. (I. m. I/I 1/6.) Így értett debreceni követeléseikre nézve I. Makkai L. már idézett dolgozatának „A puritán Debrecen” c. részét, országos viszonylatban pedig ugyancsak az ő már idézett dolgozatain kívül Révész Imre műveit: „A szatmárnémeti nemzeti zsinat...” 1947., Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. ThSz 1948.
72. L.: Debreczeni Ember Pál „Innepsi Ajándékul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus” Kolozsvár 1700. c. könyvének végén Martonfalvi írását a keresztyén ünneplésről, éneklésről, egyházi szokásokról. L. ehhez még Kabai Bodor Gellért traktátusát: *Flagellatio traditionum humanarum*. Debrecen. Ennek ismertetése a szerzőtől. RE 1954. 59. skk. Vö.: A. Czeplédy: *Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. Kassel 1964. 159. skk.
73. Egyházalkotmányi téren a fő mű természetesen Medgyesi Pál *Dialogus politico-ecclesiasticus*-a. (Bártfa 1650. RMK I. 831.) – Martonfalvi a „Tanító és Tzáfólo theologiában” (1679), tehát egy tankönyvben és másutt is olyan határozottan foglal állást a jobbgátság rendszere ellen, hogy Révész Imre mint egyedülálló esetet értékeli. „amikor kifejezetten puritánus szellemű református lelkész és teológiai tanító nemcsak egyházi téren hirdet Magyarországon akkor valóságos forradalmi jelentőségű gondolatokat (amelyeknek egy részét persze a haladottabb külföldi református egyházfejlődés akkor már régen magáévá tette), hanem teológiai alapelveiből és egyházi gondolkozásából következően politikai és szociális irányban is meghúz néhány vonalat, amelyek százötven esztendő fejlődését anticipálják Magyarországon... (Társadalmi és politikai eszmék a puritanizmusban. ThSz 1948. L. még: Barcza József: „A társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. századi magyar ref. teológiai irodalomban”. ThSz 1978. 345–350.
74. Zoványi: „Puritánul mozgalmak...” 31.
75. Géresi Kálmán írja, hogy „tanártársa, a szintén derék Szilágyi Márton hagyja róla emlékezetében, és méltán nagy dicséretként említi fel, hogy az ő idejében semmiféle ilyen deáki zavargások a Coetusban nem történtek”. Utal Szilágyi Tönkö Mártonnak az általa kiadott Martonfalvi-féle Bibliai Históriahoz írt előszavára („Nagy Martonfalvi Györgynek ...Szent Históriaja. Világra bocsátotta Szilágyi Márton. Debrecen 1681.), ahol ezt olvashatjuk: „A debreceni Collegiumot ... a magistratus, ministerium, tanítók s egymás ellen való conspiratioktól és sarkemelésektől ... üresen és szűzen tartotta”. Ez különben azt is mutatja, hogy az előző diákvavargásoknak a teológiai oktatással összefüggő okai is voltak.
76. Zsigmond Ferenc: i. m. 74.
77. Uo.
78. Keresszegi püspök nevezi így Debrecen kátémagyarázati könyve címlapján.
79. A Debreceni Református Kollégium. Debrecen 1928. 17.
80. Otto Riecker: *Das evangelistische Wort. Pneumatologie und Psychologie der evangelistischen Bewegung, Träger, Rede und Versammlung*. Gütersloh 1935. Különösen a II. rész 8. pontja: „Die Kurve der Erweckung”. A puritánus mozgalom szempontjából igen tanulságos Frank Grenville Beardsley könyve: *A History of Americal Revivals*. New York 1904. – Arthur S. Hoyt: *The Pulpit and American Life*. New York 1921.
81. TIREK Kt. 162. sz. kéziratában a 2. recto lapon.
82. „Nulle autorité n'est au-dessus de la raison; c'est elle, au contraire, qui fonde l'autorité et qui doit la régler.” Czele: i. m. 338.
83. K. Barth ezt írja Cocejus akadémizálásáról az igazi biblicitás felé vezető úton: „Er hatte gegenüber dem sich offenbar auch ihm immer mächtiger aufdrängenden Ansatz zu einem entschlossenenen Denken vom Menschen her (das dann seine Nachfolger zum Bund mit den Cartesianern geführt hat) schon nicht mehr die Freiheit genug, den Spring zu wagen, den er nach dem biblisch-christlichen Duktus seines Denkens eigentlich hätte wagen müssen.”
84. K. Reuter: i. m. „Dem systematischen Brauch der zeitgenössischen Theologie zuwider, die die Dogmatik oder ihre Prolegomena mit der Lehre von der Schrift beginnt, handelt im ersten Buch

- der Medulla erst das 34. Kapitel von der Schrift. Die Lehre von ihr steht an einem Ort, nach dem die Schrift kaum mehr als Quelle der Lehre gelten kann.”
85. Vö.: Reuter: i. m. 153.
 86. Tóth Béla 1978. 14–16.
 87. Douglas Horton: Let Us not Forget the Mighty William Ames – An Artificer of American Puritanism. *Theology Today*. 1948. április. 22. skk. Vö.: *Religion and Life* 1960. 434.
 88. Tóth B.: i. m. 16–18.
 89. Zoványi Jenő 1977.
 90. Tanárkari jegyzőkönyv. 1800. április 27. Vö.: A szuperintendensi küldöttség által az 1781–82. tanévre készített tanrenddel.
 91. Felirata: Catecheseos Hejdelbergensis Sensus veri Expositio Quam, a Clarissimo nec non bictissimo Dno S. S. P & C. P. ad vivum audivit nec non his pagellis annotatam et curavit S. Cs. K. p. t. C. S. D. Anno Aerae Christianae 1715 die 3. Martii. A rövidítés második felének megfejtése könnyű, mert az elől levő kemény kötéstartó belső borítékjára a címevel azonos kézírással be van írva: Stephani Cs. Kocsi. Tehát: Stephanus Csergő Kocsi pro tempore Christianus Studiosus Debreceniensis. A kéziratköteg végén feljegyzett egyik prédikáció felirata ez: *Locus Phil.* 3. v. 8. *explicat. Text. Conc. a C. S. S. I. T. M.* – vagyis a prédikációt erről a textusról Clarissimus Stephanus Szódi tartotta a Nagytemplomban. Így a fenti rövidítésben ez a név van: Stephanus Szódi Praedicator et Collegii Professor. Vö.: *StudAecl* I. 159.
 92. Coccejus hatását számára főleg Vitringa közvetítette.
 93. I. m. 225.
 94. A IV. katekézésnél. 510. sk.
 95. Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. *Studia et Acta* I. 181.
 96. K. Barth írja Osterwaldról: „Auch bei ihm stehen wir vor dem eigentümlichen Phänomen, dass die Hände zwar Esaus Hände sind, die Stimme aber ist Jakobs Stimme; will sagen: das Dogma steht und gilt wesentlich in seinem alten Umfang, nur dass es auf einmal in einem Zusammenhang und in einer Betonung vorgetragen wird, die seinen Sinn fragwürdig und darum seine Geltung unkräftig zu machen geeignet sind.” *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert*. Zürich 1947. 126.
 97. Goeters: i. m. 62. skk.; Reuter: i. m. 73. skk.
 98. *TIREK R* 222.
 99. Maróthi 1740. dec. 19-én kelt „Idea” c. reformtervében „sikertelennek” mondja a collatiók gyakorlatát. Ezeket átalakítaná és csak a bibliai nyelvek tanításában hagyná meg. (*TIREL Z* 139.)
 100. Bán Imre: i. m. 409. Vö.: Czegle: i. m. 337.
 101. Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán: A magyar református egyház története. Bp. 1949. 155. Varga Zsigmond (1945. 31.) írja: „Descartes népszerűségét mutatja az is, hogy az 1703. évről szóló coetus-leltárban ott figurál az arcképe Coccejusé mellett, sajnos azonban ez a kép nem maradt fenn”.
 102. Tóth Béla: Ramus hatása Debrecenben. A debreceni KLTE könyvtárának közleményei. Debrecen 1979. 100.
 103. Tóth Béla idézi (uo. 99.) Szilágyi Sámuelnek ezt a nyilatkozatát.
 104. Tóth Béla 1978. 68–69.
 105. Uo. 85–86.
 106. Uo. 87.
 107. Idézi Zsigmond Ferenc: i. m. 117.
 108. Trócsányi Dezső: „Mándi Márton István tudományos munkássága” c. kötetben. Pápa 1931. 447.
 109. Vö. Zsigmond: i. m. 87. 1. – Kornis Gyula írja „A magyar művelődés eszményei” c. művében. I. kötet. B. é. n. 313. „A magyar protestantizmus az egyházat és az iskolát mindig egy dobogó szív két kamrájának tudta és érezte. Azonban 1777 óta az állam az egyik kamrába idegen vért akart hajtani, amitől megbetegedett volna amásik is.”
 110. Zsigmond: i. m. 83.
 111. Nagy Sándor 1933. 168.
 112. L.: A Zoványi-féle Egyháztörténeti Lexikonban. Zoványi ezt az adatot Lengyelről bizonyára Kazinczytól vette.

113. TtREL I. 1. p. 5.
114. TtREL II. 1. d. 2.
115. Uo. Széplaki Pál tanszékét – immár a 6. professzori tanszékét szintén Domokos Lajos kezdeményezésére abban az évben állították fel.
116. Egyházker. közgy. jegyzőkönyve, 1801. TtREL I. I. a. 9.
117. Zsigmond F: i. m. 90.
118. Hatvani székfoglaló előadásának részletes ismertetését 1. Lósy-Schmidt Ede 1931. 83. skk. – Amit ebben az előadásban Hatvani a geometriával kapcsolatban mond Istenről (Et tandem quid alius ipse Deus facit: quam perpetuo geometrei), azt Apáti Miklós Amsterdamban megjelent „Vita triumphans civilis...” c. könyvében Descartesre hivatkozva Istenről, mint a legfőbb matematikusról mondja, „qui pondere, mensura, numero Omnia fecit”. Kant előtt a teológusok szinte axiómaként használták az istenbizonyítékok között az argumentum teologicum-ot, a teremtett mindenség szerkezetében megnyilatkozó célszerűséget, amelynek törvényei a hívőt áhitattal töltik el. Ez magyarázza William Derham anglikán kanonok Psychotheology és Astrotheology c. Londonban 1714-ben megjelent műveinek hallatlan népszerűségét. Nagy terjedelmük ellenére a két művet igen gyorsan németre, hollandra, franciára és olaszra lefordították. Hatvani egy francia mű alapján magyarázta Debrecenben Derham teológiáját 1752-ben (Lósy-Schmidt: i. m. 214.) Emanuel Hirsch „Geschichte der neuern evangelischen Theologie” c. művében óv Derham lebecsülésétől; szerinte ennek a teológusnak tulajdonítható, hogy sem Angliában, sem Németországban még a 19. században sem került törésre a természettudomány és a kegyesség között. (I. köt. Gütersloh 1968. 172.) Azóta a gondolkozási klíma ebben a tekintetben teljesen megváltozott. Például a Nobel-díjas Feynman szerkesztésében megjelent „Mai fizika” c. könyvben a Heisenberg-féle „határozatlansági relációval” kapcsolatban ezt olvassuk: „A határozatlansági reláció kifejezi azt a természetes bizonytalanságot, amelyet minden, a természet leírására irányuló próbálkozásnak tartalmaznia kell. A természet legpontosabb leírása a valószínűségi fogalmak alapján lehetséges... Vannak, akik nem szeretik a természet leírásának ezt a módját. A kvantummechanika fejlődésének kezdeti szakaszában Einstein komolyan nyugtalanodott emiatt. Gyakran mondogatta fejcsóválva: „De hiszen Isten sem dob kockát, hogy eldöntse, hová tartsanak az elektronok!” ...Halála napjáig nem nyugodott bele abba a ténybe, hogy a természetnek ez a lehető legjobb leírása... Ma is akadnak olyan fizikusok, akik ezen a problémán dolgoznak... de még egyiküknek sem sikerült ezt a más módot megtalálni.” (1. köt. Bp. 1970. 83.) Egy másik Nobel-díjas, Niels Bohr 1935-ben Einstein bonmot-jára a keresztyén ember fülében blaszfémiaeként hangzó feleletet adta: „Wichtig ist, dass niemand wissen kann, was ein Wort wie »würfeln« in Zusammenhang mit Gott überhaupt heissen soll. Nicht einmal Gott selbst kann das wissen.” (Die Weltwoche. Zürich 1985. október 10.) Hatvani idejében azonban sem a filozófia, sem a teológia oldaláról nem lehetett látni azt, ami Pascal előtt már 1654. november 23-án szinte vízióként jelent meg, mint élete döntő élménye: Ábrahám, Izsák és Jákob Istene nem a filozófusok és a tudósok Istene. („Fue – Dieu d’Abraham, dieu d’Isaac, dieu de Jacob non des Philosophes Et scavants.” A Bibliothèque Nationale-ban levő kézirat alapján idézi Harding Meyer: Pascals „Mémorial”, ein ekstatisches Dokument? Zeitschrift für Kirchengeschichte 1957. 337.)
119. Hatvani felelete nyomtatásban is megjelent Bécsben: Modesta disquisitio: num in philosophia, eadem doctrinae capita tractari et si eadem philosophia, quoad omnes ejus partes in scholis, gymnasiis et academiis romani-catholicis, augustinis ac reformatis salva religione doceri possit? (1785.)
120. Amit Tóth Béla „Christian Wolff hatása Debrecenben” c. művében (Debrecen 1984) Hatvani Introductio fának elején bekötött külön lapról, mint egy ismeretlen kéztől származó megjegyzést idéz, az teljes szövegében megvan a levéltárban található „Epicrisis” című jelentésben. (TtREL I. 1. p. 5.) „Dum vero Cl. Noster Hatvani anno 1749 in Hungaria Philosophiam docere coepit: eo tempore Ill. Volfius in omnibus fere Scholis Protestantium Principatem tenuit. Certe ea aetate, quin et postea annis decem, et amplius, in tota Germania, vix vel in Aulis Principum, ne militibus quidem primi ordinis exceptis adversus istas Theses Volfii aliquis impune, vel in angulis mussitare potuit. Contra Noster Cl. Hatvani statim ab exordio Muneris sui, ea, quae postea decem, et amplius annis, Summus Mathematicus et insignis Philosophus LEONARDUS EULERUS non sine meto Berolini attingere tantaverat: statim palam et public impugnavit...” Pedig ekkor még a nagy Euler is félt az egész Németország filozófiai pápájának mondott Wolff anatómájának villámcsapásától.

121. Vö.: Thomas F. Torrance: Space, Time and Incarnation. London. Oxford University Press. 1969. 2. 3. I. 56. skk. – Maga Hatvani mindvégig küzdött a deizmus felé való sodródás ellen. De Apáti Miklós, a Kollégiumnak két évig köztanítója, már említett munkájában ezt vallotta, hogy Isten csak a „primus impetus”, „aki megadta nekünk a szabad akaratot és a józan ész”, a többi pedig a mi dolgunk, lévén Isten, Apátival szólva „indifferens”. (Tóth Béla: „Descartes és Debrecen” 1981. 427.) Vö.: Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. Minerva. 1933. 41. Ez ugyanaz a gondolat, mint hogy Isten az a „fricska” volt, „amelyet Pascal gúnyos szavai szerint a descartesi világegyetemnek kapnia kellett, hogy megindulhasson”. (Bán Imre: i. m. 186.)
122. Introductio-jának elejéről közöljük Trócsányi Dezső fordításában (i. m. 465.).
123. „Hatvani” c. költeménye utolsó versszakában.
124. Kornis Gyula: i. m. 330–335.
125. TiREK Kt 234. 363.
126. Veje, Szathmári Paksi Mihály jegyezte fel. Catalogus bibliothecae etc. Sectio VI. c. V. 334.
127. Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert. Bd. 2. Tübingen 1924. 529–558.
128. Lósy-Schmidt Ede 1931. 56–57. Ezt a dolgozatát Hatvani önéletrajzában is fontosnak tartja megemlíteni. Közli Lósy-Schmidt Ede: i. m. 203–204.
129. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Debrecen 1938. 273.
130. Luther kifejezése a 35. zsoltár 20. versében. Károli fordításában: „békességesek e földön”. Az új fordításban: „akik szelíden élnek a földön”. Szőnyi Benjámín könyvét egy magánvállalkozó még 1904-ben is érdemesnek tartotta kiadni. Ma már a hódmezővásárhelyi református lelkészek nem ismernek egyetlenegy ottani embert sem, aki ezt az egykor annyira kedvelt kegyességi olvasmányt használná.
131. 38. I.
132. 2. kötet. 1927. VI., VII.
133. L. erre nézve a XVII. századi magyar ref. irodalom tárgyalását Barcza Józsefnek a Theologiai Szemle 1978. évi folyamában. 45. skk.
134. A magyar ref. egyház története. Bp. 1949. 430.
135. Nádor Jenő–Kemény Gábor: Tessedik Sámuel élete és munkája. Bp. 1936. 32.
136. Kölcsey Ferenc Minden Munkái. 3. bőv. kiad. IX. Bp. 1887. 411. Idézi Kornis Gyula: i. m. 2. köt. 288.
137. Uo. 293.
138. L. ennek részletes és alapjában véve tárgyilagos kifejtését Kornis idézett művében. II. kötet. 293.
139. Uo. 292. Ez a jellemzés Kornis 1927-ben írt könyvében található. Akkor még természetesen nem is gondolhattott arra, hogy a renaissance óta leplezeten és elszórtan jelentkező, majd a francia gondolkozók műveiben és később a németországi neohumanizmusban nyíltan megjelenő önmegváltási gondolat és keresztyénségellenesség nem Nietzsche filozófiájában, hanem a Harmadik Birodalom ideológiájában tetőzött, amikor sokfelé lehetett látni a plakátot: „Erlösung vom Jesu Christo” – „Megváltás a Jézus Krisztustól”, és például a Völkischer Beobachter című pártlapnak a téli napéjgyenlőséget (tehát nem a karácsonyt!) ünneplő, fenyőgallyal díszített 1936. évi számában a vezércikkíró ezt a versikét közölte az önmegváltás eszméjének kifejezésére: „Nichts gilt uns Bethlehem und Rom, Der deutsche Wald ist unser Dom. Und frei führt uns durch Tag und Nacht Der Gott, der tief in uns erwacht.”
140. I. m. 499. skk.
141. Balogh Ferenc 1904. 410.
142. Révész Imre élete. Debrecen 1926. 25.
143. Uo. 42.
144. Idézi Karl Barth: i. m. 75–76.
145. 145 Idézi Paul Graff: Geschichte der Auflösung der alten gottesdienstlichen Formen. 2. Bd. Göttingen 1939. 125.
146. Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa 1915. 172.
147. Balogh Ferenc 1904. 263, 432, 535.
148. Maga Domokos írta Pictet dogmatikai tankönyvének a Stoschéval való felcserélésekor: „A Dogmatica Theológiában minnyájunk opinója szerint káros volna Pictetet tovább tanítani, mint amelly egyéb hibáin kívül a Tudományoknak s magának a Theológiának is mostani állapottyával éppen nem egyező. Stoschnak Compendiumában ugyan vagynak olyanok, a mellyekben a bévett

- értelemmel nem láttatnak egyezni: de mivel ez különben igen jó Compendium, és a többi korántsem ilyen alkalmas, ezt az Expedienst találtuk, ha ennek tanítása a V. Superintendentia által ezzel a világos Cautioval engedtessek meg, hogy olyan helyeken és mindenütt is Professzor Uram a Hely. Confessio Tudományát tanítsa, és attól el ne mennyen..." TtREL I. 1. p. 5.
149. Perry már idézett művében nagyon jól elemzi a puritán gyökérzetű és a szekuláris individualizmus viszonyát, politikai összefonódását, de nem szól arról, hogy az utóbbi milyen könnyen válik az egyén személy voltát elnyelő, vagy eszközé degradáló kollektívizmussá. Pedig ő maga is idézi a nációk jól ismert jelszavát: „Du bist nichts, dein Volk ist Alles”. Puritanism and Democracy. New York 1944. 445.
150. Idézi Z. Szabó László: Kazinczy Ferenc. Bp. 1984. 59.
151. Vö. Troeltsch megjegyzésével: „Im dogmatischen Unterricht von Theologien, die unter bestimmten historischen Autoritäten stehenden Kirchen dienen wollen, geht es um eine vorichtig schonende und leise umbildende Accommodation”. (Die Absolutheit des Christentums und die Religionsgeschichte. 1922. IX. 1.)
152. K. Csanak Dórára hivatkozva idézi Szilágyi Ferenc: „Csokonai művei nyomában” c. könyvében. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 23.
153. A kifejezést Troeltsch értelmében használom. L.: „Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt.” München et Berlin 1906. 15. skk.
154. Révész Imre: Révész Imre élete. Debrecen 1926. 153.
155. TtREL I. p. 5. Vö.: Az egyh. ker. közgy. jkv. 1801. 25. p. 131.
156. Zsigmond Ferenc 1937.
157. Révész Imre: i. m. 118.
158. Z. Szabó László: i. m. 36.
159. L.: Szilágyi Ferenc: i. m.
160. L. a szerző dolgozatát. „Hit és történet” Budapest 1936.
161. „Changing Categories – Abiding Experiences” – A liberális teológia álláspontjának ragyogóan világos kifejtése megtalálható pl. Harry Emerson Fosdick: „The Modern Use of the Bible” c. könyvében. New York 1926.
162. Az ilyen megalapozású teológia végső következményeit illetően a szerző néhány megjegyzését: „The Modern Paradox of Christ’s Lorship”. Megjelent 1959-ben a The Scottish Journal of Theology c. folyóiratban. „Creative Negation in Theology?” The Christian Century. Chicago, Ill. 1965. nov. 3.
163. PEIL 1. számában.
164. A Magyarországi Prot. Egyet Évkönyve. I. 10.
165. Uo. 20.
166. Uo. 23, 24.
167. A Magyarországi Prot. Egyet Évkönyve. II. 309.
168. MPEIF 1871. 380, 381.
169. „A felvilágosodás története.” Génius kiadás. Bp. é.n. 137.
170. Egyházi reform. 1873. 99.
171. „Égy fejezet a magyar református ébredés történetéből.” Debrecen 1943. 6.
172. „Magamról.” Debrecen 1944. 13.
173. Sárospataki Lapok, 1894., különlenyomat 39. 1.
174. Zsigmond Ferenc 1937. 121.
175. Uo.
176. Szabó József, S. 1928. 21. 27.
177. Varga Zoltán 1967.
178. L. Karl Zuckmayer: „Als wär’s ein Stück von mir. Erinnerungen.” Frankfurt am Main. 1969. 171. skk.; Stefan Zweig: „A tegnap világa”. Bp. 1981. 220. skk.
179. Zoványi Jenő 1977. 140.
180. L. a kar jegyzőkönyvét 1919. március 26-án tartott üléséről.
181. Varga Zoltán 1967. 91.
182. Uo. 91, 92.
183. „Kálvinista kis káté.” Debrecen 1925. 27.
184. Uo. 66.

185. „Praktische Auslegung des Neuen Testaments.” Einleitung. „Immer hat die Ethik Hand der Auswahl geleitet... Nun sind wir weit davon entfernt, dieses Verfahren ganz und gar verwerfen zu wollen. Im Gegenteil, wir halten es für durchaus richtig, dass man so selbstherrlich und subjektiv mit der Schrift umgeht... Der Mensch ist nicht um der Schrift willen da, sondern die Schrift ist um des Menschen willen da; der Mensch ist Herr auch der Schrift.”
186. „Mitrovics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai.” I. kötet 68. skk.
187. I. m. 92.
188. I. m. 79. skk. A „Verbürgerlichung egyben a kijelentésigazság moralizálása”. „Christentum heisst moralisches, heisst bürgerliches Christentum, oder est ist kein Christentum.” Rokon gondolat Németh László hátrahagyott naplófeljegyzései között: „Isten és a vallás csak járószerék az erkölcs talpraállításában”. „Homályból homályba” Bp. 1977. II. kötet 560.
189. „A szatmárnémeti nemzeti zsinat.” Bp. 1947. 21.
190. Fehér Lajos: Így történt. Bp. 1979. 71. skk.
191. Egykori diákja, néhai Porzsolt Ferenc ny. ref. lelkész közlése. Vezér Erzsébet könyve szerint Ferenczy Ady Endrének is „kedves professzora” volt, amikor még a Kollégium filozófiai karán tanított. Ady, mint bibliaolvasó, a Góg–Magóg motívumot természetesen közvetlenül Ezékiel vagy a Jelenések könyvéből is vehette, de nem lehetetlen, hogy erre Ferenczy Gyula előadásai hívták fel a figyelmét, akinek gondolkozásában ez a motívum fontos szerepet játszott.
192. Karácsony Sándor: „A teljes Írás Istentől ihletett”. Exodus Kiadás. Bp. 1949. Előszó.
193. L. A konventi Szabályzat vonatkozó §-ait. Bp. 1940.
194. Uo.
195. Peter Karner: (Hrsg.): „Die evangelische Gemeinde H. B. in Wien”. 1986. 206.
196. A Zsidókhöz írt Levél 11: 13.
197. I. Kor. 9: 19–23.
198. Köszönetet mondok az egyházkerületi Nagykönyvtár és Levéltár munkatársainak segítségnyújtásukért.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK OKTATÁSA ÉS MŰVELÉSE A KOLLÉGIUMBAN

I. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK TANTÁRGYI FEJLŐDÉSE

Hogy milyen volt a XVI. és XVII. században a debreceni iskola oktatási rendszere, és hogyan történt a tanulók osztályba sorolása vagy előmenetelének elbírálása, erről szinte semmit nem tudunk. Lényegében Maróthiig, illetve az 1770-ben megjelent *Methodus*ig csak következtetéseinkre hagyatkozhatunk. Keressük a humán iskolában a reáliákat.

Az 1657-es iskolai törvényekből tudjuk, hogy az alsó fokú oktatás hatosztályos volt, de a tantárgyakra nézve csak a képzelet útján nyerhetünk némi eligazítást. Körülbelül 18–20 órája lehetett egy héten a gyerekeknek, s ezen felül még jó néhány órájuk, amelyeket gyakorlással, kötelező tanulással és ismétléssel tölthettek. Az első igazi magyar kartézianus tudósunkig, Szilágyi Tönkö Mártonig csak a matézisben, a földrajzban, itt-ott a történelemben, és ezeken belül némi gyakorlati ismeret átadásában kereshetjük a reáliák nyomait. Ha az 1577-es *Debreceni Aritmetikára* gondolunk, és figyelembe vesszük, hogy lényegében ez volt a matézis tananyaga az alsó foktól kezdve a felsőfokú tanulmányok befejezéséig, tehát legalább tíz esztendőn át, akkor szakmai becslés alapján megállapíthatjuk, hogy – még a földrajzot is hozzá véve – a reáliákra fordított óraszám nem haladhatta meg az összes óraszám 10%-át. Hasonló lehetett a helyzet a nyugat-európai iskolákban is, hiszen az akkor tanítható ismeretanyag mennyiségén belül a reáliák aránya nem volt nagyobb. Természetesen ez az arány folyvást növekedett, de rendkívül lassan, úgyhogy a nálunk bekövetkezett kartézianus korszakban emelkedhetett 10% fölé. Ennek oka abban van, hogy bár a barokk korszakban, tehát nagyjából 1600–1750 évekre terjedő időszakban a filozófiával belülről összefonódó matematika és fizika igen termékeny fejlődési szakaszba került, az iskolai oktatásba azonban az eredmények nagyon lassan szívódtak fel. Ennek történelmi és társadalmi okai voltak, különösen nálunk¹.

A debreceni matematikaoktatás történetében Maróthi munkássága fordulópontot jelentett, s ez hatással volt általában a természettudományok itteni fejlődésére. Sajnos, számszerű adatok az ő idejéből sem maradtak fenn a tantárgyakra és a tanítási órákra vonatkozóan. Az 1770-ben kiadott *Methodus* sem tartalmaz ilyet. Azt viszont egyértelműen meg lehet állapítani, hogy Maróthival kezdődően a természettudományok szerepe és jelentősége megnő. Nem szabad azonban ugrásszerű növekedésre gondolnunk, hanem a kor követelményeihez való pontosabb igazodásra. Az alsó- és középfokú tanítás debreceni állapotáról csak a Hatvani Istvánt követő korszakból vannak megbízható adataink a tantervek alapján. Néhány fontos időpontban érdemes megvizsgálni a reál- és humántárgyak óraszámának arányát, hogy fogalmat alkothassunk magunknak a fejlődés tendenciájáról. Előre kell bocsátanunk, hogy a gondos összeszámlálás ellenére a közölt adatok csak hozzávetőlege-

sen, inkább „rámutató” jelleggel tükrözik a valóságot. Feltételezzük, hogy az egyes tantárgyakra fordított idő nagyjából minősíti is a szóban forgó tantárgy fontosságát a többihez viszonyítva. Az arányt százalékban adjuk meg. Bemutatjuk a reáltárgyak (R) és humántárgyak (H) összesített óraszámának arányát, tehát az R/H hányadost.

Az 1795-ben kiadott *Tanítók kötelességei* című „tantervben” azt találjuk a kétosztályos elemi iskolával kapcsolatban, hogy az R/H hányados 42%. Ebből azonban nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, mert csak a gyerekek számolásra történő megtanításáról, a kisebb számok körében végzett négy alapműveletről, és egyszerűbb földrajzi topográfiai ismeret tanításáról van szó a reáliák tárgyköréből. Valószínűleg ezt a korábbi századokban is így csinálták, egyszerűen azért, mert az elemi oktatásban ezek az ismeretek nélkülözhetetlenek voltak; így a korábbi és későbbi időben is az R/H hányadost viszonylag magasnak találnánk.

Sokkal fontosabb adat azonban számunkra a középfokú oktatás R/H hányadosa, amely 1795-ben a debreceni iskolában 18% körül van.² Ez már meglepő a kicsinysége miatt, de reális. Ezután az 1804-es Álmosdi tanterv visszaesést mutatna – ismerve a humanisták győzelmét –, de a tanterv általánossága miatt az arányt nem tudjuk kiszámolni. Viszont az 1812-es kiadású, újabb *Tanítók kötelességei* című könyvecske, amelyet az egyházkerület által kiküldött felülvizsgáló tanügyi bizottság készített, ismét előrelépést hozott a reáltárgyakban, s itt az R/H hányados már 23%-ra nő,³ és ez már „az 1810-ben életbe lépő híres sárospataki tantervet is szem előtt tartotta”.⁴ Az 1795-ös tanterv a matézisben teljesen Maróthi *Arithmetikájára* épít; megemlíti a fizikát mint új tantárgyat, de csak a tanítás lehetőségét biztosítja kijelölt tanóra nélkül, a földrajz viszont bővül az újkori pontosabb ismeretekkel,⁵ és a térképrajzolásal. Az 1812-es tantervben viszont a már valóban korszerűtlenül kevésnek bizonyuló Maróthi-féle aritmetika kiegészül a geometriával és az algebrával. Hogy ezeken a tárgyakon belül pontosan mit tanítottak, azt nem tudjuk megállapítani, csak sejtjük, hogy a longimetria, planimetria és sztereometria megjelölések a távolság-összefüggések, a sík- és térmértan alapvető ismereteinek tárgyalását jelenthették. Meg kell azonban jegyezni, hogy a humanisták és a realisták közötti említett viszálykodás erősen láttatja itt a kedvezőtlen hatását, mert bizony hiányoznak például a természetrajzi ismeretek, és sem a matézis, sem pedig a geometria nem tartalmazza a kor színvonalán középfokú iskolában tanítható és Nyugaton már tanított ismereteket. Legalábbis a rendkívül kis óraszámából szakmai szempontok alapján erre lehet következtetni, de ezt a visszafogottságot igazolja a soha meg nem valósított, 1801-ben készített, sokkal korszerűbb tanterv is, amely egyben a kor igényeit és követelményeit mutatja be. Ez egyértelműen fogalmazza meg azt a kívánalmat, hogy „a természeti dolgok is tanítódjanak, és erre végre könyv készítődjék” a felső négy középfokú osztály számára. Ez a tervezet növénytani, állattani, ásványtani ismeretek és „az Emberről szóló tudomány” bevezetését, valamint fizika, geometria, polgári építészettan, gyakorlati mechanika (statika) és egészségtan tanítását tartja fontosnak, nem is beszélve arról, hogy a két felső osztály számára matematikából és geometriából bizonyos ismereteket az akadémiai szintről akartak „lehozni”. Mindez azt mutatja, hogy a korszerű európai színvonalra való törekvés, készség és felkészültség megvolt a debreceni tanároknak, de szándékuk hajtörést szenvedett részben a humanisták, részben pedig a határozatlan egyház-

kerületi vezetés miatt. Bár az 1812-es tanterv előrelépést jelentett a természettudományos tárgyak tekintetében az 1795-ös tantervhez képest, mégis az adott kor lehetőségeihez viszonyítva korszerűtlennek kell minősítenünk. Ráadásul az 1820-as tanterv még csak fokozta a visszaesést. Ebben az a fájdalmas tény, hogy a debreceni középfokú oktatást már nem lehetett megreformálni a szabadságharcig. Így nem kell csodálkoznunk azon, hogy az *Entwurf* erőteljesen avatkozott bele a magyar közoktatás ügyébe, és bizonyos szempontból ébresztőleg hatott a debreceni Kollégiumra is.

Csupán néhány adatot közlünk még, hogy érzékeltessük a reáliák szerepét, fejlődésük tendenciáját. 1890-ben a kollégium gimnáziumában – az állami tanterv időszaka – az R/H hányados már 45%. Az 1926-ban kiadott középiskolai tanterv szerint az általános gimnáziumokban az R/H hányados 43%, a reálgimnáziumokban 48% és a reáliskolákban 82%. Érdeemes felfigyelni arra is, hogy ugyanez az R/H hányados 1979-es, mostanáig legújabb gimnáziumi tanterv szerint 80–85%-ot mutat. Ez utóbbinak a fakultatív tantárgyi választás miatt vannak mozgó határai. Mindenesetre az R/H számok bemutatnak egy időben történő változást – előbb lassú emelkedést, majd gyors növekedést.

A felső fokú tanulmányokról részben nehezebben, részben pedig könnyebben alkothatunk képet magunknak. A nehézséget az okozza, hogy sem a tanulmányi évek számát, sem az előadott anyag tartalmát, még kevésbé az erre fordított órák számát nem ismerjük a kollégium kezdeti két évszázadában. Martonfalvi György és tanártársai végezheték az első komolyabb reformálást 1660-tól kezdődő időben, de az igazán jól körvonalazott reformot Maróthinál találjuk. Bár a felsőoktatásra vonatkozó, 1740-ben írt *Ideájában* még ő is úgy tervezi, hogy „Nemis szaggattatnék egészen classisokra az ifjúság”, azonban már nála világosan kiderül, hogy a felső fokú tanulmányok betetőzését a teológia és filozófia jelentette, ami természetesen addig is úgy volt, de ekkor már hangoztatottá vált, hogy ezt megelőzően, tehát a felsőfokú tanulmányok alacsonyabb éveiben mintegy előkészítőként, más tantárgyakat is kell tanulni. Ezek között kereshetjük a természettudományokat.⁶

A Maróthit megelőző korban minden bizonnyal egy főiskolás „deák” addig tanult, amíg a professzora be nem fejezte a stúdiumot, természetesen azért valamilyen határnak kellett lenni. A tananyagot tekintve a professzorok a külföldi egyetemekhez igazodtak, vagy koruknak legtekintélyesebb tudósa által írt szakkönyvet használták, mint később Maróthi, aki már a matematikát Johann Friedrich Weidler wittenbergi professzor *Institutiones Matheseos selectis observationibus illustratae* című könyve alapján tanította.⁷ Valahol itt kezdődik a debreceni kollégiumban a természettudományoknak a filozófiától elkülönítetten történő szakoktatása a felsőfokon. Weidlernek ez a könyve felöleli az akkor tanítható matematikai és fizikai ismereteket, amelyeknek egyszerűbb és érthető részeit Maróthi elképzelhetően tanította is; valószínűnek látszik azonban, hogy a nehezebb részeket, mint például a trigonometria, a logaritmus, a gravitáció stb. csak szűkebb tanítványi körben adhatta elő. Ezért is javasolhatta ő az *Ideában*, hogy „Engedtessek idő a privatum collégiumoknak tartására a Mathésisben s egyébben”. Szakszempontból megítélve ez annál is inkább így lehetett, mert sem a tanulók középfokú képzettsége, sem pedig az erre szánt alacsony óraszám nem tette volna lehetővé Weidler egész

könyvének tanítását. Mindenesetre Maróthi kezdeményezése annyiban modern, hogy megindította a meglévő keretek tágítását. Ez a folyamat Hatvani István széles körű tudása és tanári tekintélye révén tovább erősödött, míg végül is a XVIII. század végén már szétfeszültek ezek a keretek, és sorra alakultak az újabb tanszékek. Mármost a meglévő „tantárgyfelosztásokból” csak annyit lehet megállapítani hozzávetőleges becsléssel, hogy a főiskolai tanulmányok alatt közölt természettudományos ismeretanyag az egésznek körülbelül 10–20%-át tette ki Maróthi idejében. A professzorok ugyanis egyenlő óraszámban tanítottak, és a négy tanszék közül ugyan kettő volt filozófiai tanszék, de a klasszikus műveltségen alapuló, széles körben mindenütt művelt, tanított filozófiának, illetve a filozófiai tanszékek anyagának a természettudományok csak a töredék részét alkották. A mi professzoraink is saját koruknak az emberei voltak! A legjobban tükröződik ez Hatvaninál, az 1757-ben kiadott híres *Introductio* fában, amelyből kitűnik az ő komoly természettudományos felkészültsége, de alapjában véve könyve filozófiai mű, a kornak megfelelő magas színvonalon.

1777-ben, a *Ratio Educationis* évében szeptember 20-án, a debreceni kollégium tanárai is megfogalmazták véleményüket *A Professzorok opinioja felőli, mitsoda rendel kell tanítani a Disciplinákat a Collegiumban* címmel,⁸ s ebből már világosan kiderül, hogy azt megelőzően is a legfelső teológiai és filozófiai tanulmányokat egy hároméves felsőfokú képzés előzi meg, amelynek szerves része a földrajz, az aritmetika, a geometria, a trigonometria, az algebra, a kozmológia és a „merő fizikának nevezetesebb részei” és még jó néhány humán jellegű tantárggyal együtt ezek „kultsok minden mélyebb és szélesebb Disciplináknak a meg tanulására”. Az 1781-es órafelosztásból itt már számszerűen is kitűnik, hogy a természettudományok, vagy talán helyesebben a reáltárgyak ennek a kurzusnak körülbelül az 50%-át teszik ki, és az ezt követő újabb három évi legfelső tanulmányok során már többé nem találkozunk velük. Tehát, ha együtt tekintjük a hatéves felsőfokú tanulmányokat, akkor egy végzett lelkész összes ismeretanyagának a 25%-át a természettudományos ismeretek tették ki.⁹ Az 1792-ben készített, Domokos Lajos és Kabai József által aláírt tervezet a természettudományok szempontjából ugyanazt a képet mutatja,¹⁰ elsősorban a teológiai oktatást reformálta. Változást hozott azonban az 1798-as esztendő, amikor is megszületett az ötödik tanszék, most már szinte élesen különválasztva a természettudományokat a filozófiától. A tanszékeket így nevezik: filozófiai, továbbá matematikai és fizikai, történelmi és irodalmi, és két tanszék a teológiai tudományok számára. A filozófia keretein belül hagyták a korábban Hatvani által is tanított logikát, politikát, metafizikát, természetjogot és filozófia moralist, s ettől élesen különválasztva találjuk a matematika és fizika professzoránál a tipikusan – mai értelemben is – természettudományi tárgyakat, mégpedig a következőket: erőtan, optika, perspektíva, katoptrika (tükrözés), dioptrika (fénytörés), polgári építészet, fizika, historia naturalis, asztronómia, általános földrajz, kronológia, hidrosztatika, aerometria, hidraulika és gnomonika (napórákészítés).¹¹

Itt már látszik, hogy nincs értelme százalékos becsléssel próbálkozni, mint korábban tettük, csupán azt kell megállapítanunk, hogy a tanított tantárgyakból ítélve, a természettudományos oktatás és képzés szempontjából is a debreceni

Kollégium megőrizte rangos főiskolai színvonalát, amelyre Hatvaniék is büszkéek voltak: „A Collegiumban a mostani tanításnak modja hogy is legyen meg tetszik az gyümölsébből: mert solidus és valóságos tudományú Ifjakat nevelt ez fel minden disciplinában. Meg esmérik ezt a Lutheranus Atyafiak ez Hazában, oda ki pedig a Helvetiai és Belgiumi Academiákban tanító Professorok tudva tartják, akik előtt a Debreceni Collegiumban tanult Ifjak minden Magyar Országból ki mentek között legkészültbeknek tartattatnak. Csak mostanság is jöttek erről hiteles attestatiok hozzánk.”¹²

Az 1798-as említett tervezet nem sokáig volt hivatalosan érvényben, mert a humanisták álmosdi munkálatai zavarólag hatottak a főhatóságra. Az egyházkerület végül pontot akart tenni a tanügyi vitára, és a Missa Deputatio nevű bizottságot kérte fel a rendezésre, amely 1816. november 8-án összeült szintén Álmosdon. Az általuk készített tanterv elolvasásakor a reáliákban járatos szakember arra a következtetésre juthat, hogy hozzá nem értő, vagy korának természettudományos színvonalán nem álló tanerő vehetett részt a munkálatokban, hiszen általánosságban van benne a matematika és földrajz, s az alkalmazott matematika utalhat a fizikára, de bizony talánunk benne ósdi, főiskolai tanulmányokhoz nem méltó, színvonalatlan dolgot is, mint például Cebes Tábláját (szorzótábla) és Pithagoras aranyverseit, ezeket görög-ből való fordítással és elemzéssel. Hogy a Missa Deputatio javaslatát mennyire tette magáévá a Kollégium, azt megállapítani nem lehet, csupán azt látjuk, hogy a főiskolai oktatásban a fejlődés feltartóztathatatlanul megy előre, s 1823-ban Kerekes elfogalja az újabb természettudományi tanszéket. A professzorokat valószínűleg nem lehetett az alsó iskolák mintájára rendszabályozni, így a természettudományok ügye nem sok csorbát szenvedett a felsőfokon. Ez olyannyira így van, hogy az 1842-es tantárgyfelosztás és óraterv szerint – nem számítva a pedagógiai és nyelvi stúdiókat – az első három főiskolai előkészítő évben a fő tantárgyak között valóságosan is túlsúlyba kerültek a természettudományok. Az 1825-ben létrehozott pedagógiai tanszék, s ezzel együtt a pedagógiának mint tudománynak a megjelenése már előre vetíti a tanárképzés szükségességét. A természettudományok Debrecenben történő további térhódításának később határt szabtak a nemzeti-politikai események, és azoknak az egész kollégiumra kirótt következményei.

II. A TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRGYAK ÁTTEKINTÉSE

Ezeket a tantárgyakat gyakran reáliáknak neveztük. Amint láttuk, eredetüket a filozófiában kellett keresnünk, tárgyuknál, természetüknél fogva annak a területén éltek, és fokozatosan váltak el tőle. Az önállósodás útjára először a matematika lépett, majd pedig a matematika segítségével egyre gyorsuló ütemben a többi természettudományi tantárgy is önállóvá vált az universitas scientiarum-ban. Sokáig úgy gondolták, hogy a matematika nem önálló tudomány, hanem csak minden más tudománynak a segédtudománya. Ezért is emlegettük mindig a reáliák között. Természetesen ma már tudjuk, hogy a matematika önálló tudomány, amely éppen sajátos tárgya és módszere miatt különbözik minden más tudománytól, ezért nem

szokták sem a reál, sem a humán tudományokhoz sorolni. Mivel azonban kialakulását tekintve fejlődése során szorosan összefonódott a természettudományokkal, ismertetését a reáliák között elengedhetetlenül fontosnak tartjuk. Az alábbiakban a debreceni kollégiumban művelt matematika és természettudományi tárgyak időrendi áttekintését fogjuk elvégezni.

1. Matematika

Az úgynevezett Debreceni Aritmetikát 1577-ben adták ki; eddigi ismereteink szerint ez a legrégebb magyar nyelvű matematikai munka. Hoffhalter Rudolf nyomtatta ki Debrecenben; nevét Dávid Lajos debreceni egyetemi tanártól kapta. Eredeti címének kezdőszavai: *Aritmetica, az az, a számvetésnek tudománya...* A borítólapon olvashatjuk, hogy Gemma Frisius flamand tudós könyvének fordításáról van szó, azonban Hárs János, aki erről a legrészletesebb leírást adta 1938-ban, kimutatta, hogy teljesen önálló munkáról van szó.¹³ Szerzőjéül legtöbbször Laskói Jánost emlegetik, aki 1577–1584 között volt a debreceni iskola rectora.¹⁴ Majdnem száz évig ez volt a „matematikai” ismeretek tára. Hat alapszereplővel beszél: számlálás, összeadás, kivonás, szorzás, osztás, haladvány. Az osztásnak és a törteknek csak az egyszerűbb eseteit tárgyalja, valamint a számolás és a műveletek „technikai” módszerét mutatja be, mint például a hármasszabályt, amelyet ma aránypár néven ismerünk. A Debreceni Aritmetika tartalmi szempontból a kor legjobb színvonalán álló tankönyv volt. Külön érdeme, hogy a száraz matematikai ismereteket igen érdekes magyar vonatkozású gyakorlati példákkal fűszerezte, és szerzője igen komoly nyelvművelő munkát végzett a magyar matematikai műszavak megalkotásával.¹⁵

A Debreceni Aritmetikát az 1674-ben szintén Debrecenben megjelentetett Menyői Tolvaj Ferenc-féle aritmetika könyv váltotta fel. Teljes címe: *Az aritmetikának, vagy az számlálásnak öt speciestek rövid magyar regulákban foglaltatott mestersége*. Tartalmi szempontból lényegében ugyanazt hozza, feladatai hasonlóan gyakorlatiasak, de talán még nehezebben birkózik a kialakulóban lévő magyar matematikai műnyelvvvel. Amint a címéből is látszik, öt speciést említ, a hatványozást már nem sorolja az alapszereplők közé. A debreceni első megjelenésétől számítva körülbelül hetven évig ezt a könyvet használták sokfelé, kiadták Kolozsváron, Lőcsén és Pozsonyban. Menyői Tolvaj Ferencről nem sokat tudunk, születési évét sem ismerjük, 1710 körül halt meg. Debrecenbe jövetele előtt Gyöngyösön és Losoncon volt tanító.¹⁶

Együtt kell említenünk ennek a kornak két kiváló tanárát, Martonfalvi Tóth Györgyöt (1635–1681) és Szilágyi Tönkő Mártont (1642–1700). Őket nem a matematika tudománya ragadta meg, hanem – azt közvetítő segédeszköznek tekintve – tanításaikban a kartézianus logikára építettek, ehhez pedig nyilvánvalóan szükségük volt az alapvető matematikai ismeretekre. Ezért feltételezik, hogy ők is tanítottak némi matematikát,¹⁷ azonban figyelmüket a természet megismerésének gondolkodási módszertana kötötte le. E két nagy tudós érdemeit máshol találhatjuk meg. Lisznai Kovács Pál (1630–1695) az eddig ismert első tanár, aki – Zemplén Jolán szerint¹⁸ – komolyabb méretekben tanított Debrecenben számtant, magyar

történelmet és földrajzot. 1679-től haláláig volt a kollégium tanára. Hogy mit taníthatott számtanból, azt bizonyossággal nem tudjuk megállapítani. Valószínűleg alapos matematikai ismeretek birtokában lehetett, és az e tárgybeli tudását a történelmi kronológiai adatok feldolgozásánál hasznosította. Erre a korszakra általánosságban is az volt a jellemző, hogy a koruk matematikájában tájékozott tudósok szinte erővel keresték a matematika felhasználásának lehetőségét minden más tudományban.

Mind a magyarországi, mind a nyugat-európai helyzetről hiteles képet kapunk Debreczeni Király István (?-1716) kollégiumi diák és tanár 1695-ben, Franekerben készített disszertációjából. „Kiinduló pont a descartesi filozófia ‘cogito ergo sum’ ja, majd az igazságról, bölcsességről, logikáról, evidenciáról szóló eszmefuttatások után a racionalizmusnak mint a természeti tudományokban egyetlen elfogadható világnézetnek a fejtegetése. A második része a dolgozatnak..., amelyben a matematikának a gyakorlati életben játszott szerepéről van szó, már valóban az új korszakot hirdeti, a városi polgárság törekvését, hogy a technika tudományos módszerekkel tökéletesedjék... Mert, mondja Király, hajózás, haditechnika, geodézia hogyan is lenne elképzelhető matematika, a geometria három ága, a longimetria, planimetria és sztereometria nélkül?”¹⁹ Ebből nemcsak az derül ki, hogy a debreceni tanárok igen szorosán és jó színvonalon követték a nyugat-európai felsőfokú oktatást, hanem azt is határozottan meg kell állapítanunk, hogy az itteni matematikai oktatás színvonalát nem szabad lemérni pusztán az említett, használatban lévő aritmetika könyvek alapján. Ha csak ennyit tanultak volna, akkor nem született volna számos, a Királyéhoz hasonló disszertáció. Következésképpen a tanárok a hivatalos aritmetikai tananyagon túl – esetleg szűkebb kör számára – annál jóval magasabb szintű ismereteket is taníthattak, hiszen ez akkor belefért a nagyfokú tanári szabadságba. Mai szóhasználattal élve, differenciált oktatást végeztek, illetve a tehetség gondozás valamilyen formáját valósították meg. A debreceni Kollégiumban tanult Köleséri Sámuel (1663–1732) is így érthetett el figyelemre méltó tudományos szintet. Disszertációja elsősorban a fizika szempontjából érdekes, de matematikai vonatkozásban is értékes gondolatokat tartalmaz. Ő csak rövid időre jött vissza Debrecenbe, végül is Nagyszébenben telepedett le. 1729-ben az angol Royal Society tagjai közé választotta.

Maróthi György (1715–1744) rövid tanári működése és munkássága már minőségi ugrást hozott nemcsak Debrecenben, hanem az egész országban. A már említett wittenbergi kortárs egyetemi tanár, Johann Friedrich Weidler (1692–1755) akadémiái tankönyve alapján tanította a matematikát. Maga Weidler nem volt alkotó matematikus, de felkészültsége alapján igen jó, korszerű és tanítható tankönyveket írt korának felsőfokú oktatási kívánalmai szerint. Ezért érthető, hogy Maróthi is az ő könyvét vette alapul, amikor a debreceni Kollégiumban a matézis tanításának reformálásához hozzáfogott. 1743-ban Debrecenben adta ki *az Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége* című könyvét, amely Szénássy Barna szerint „tárgyi és módszertani szempontból eléri az elemi számtant tárgyaló tankönyvek legmagasabb európai színvonalát”.²⁰ Szakmódszertani szempontból is jelentős alkotás. Nála már csak a ma is használatos négy alpművelet szerepel: összeadás, kivonás, szorzás és osztás.²¹ Rendkívül jól taníthatósága miatt háromszor adták ki könyvét, összesen

9200 példányban, és még az 1812-es *Tanítók kötelességei* „tanterv”-ben is előírták, hogy a számvetést „Maróthi szerint” kell tanítani. Bizonyosra vehetjük, hogy *Arithmetikáját* az elemi és középfokú oktatás számára készítette, tudniillik a felsőbb matézis tanulásához meghozta Weidler könyvét több példányban, és ezeket egy korabeli feljegyzés szerint 1743-ban 36 diák meg is vásárolta.²² Így a könyv tartalmából ítélve, a debreceni diákok professzoruk vezetésével megismerkedhettek a matematikának néhány olyan fejezetével, amelyet addig itt nem tanítottak, mint például a számtani és mértani sorozat, a logaritmus, a trigonometria és végül az alkalmazott matematika, amely már a fizika területére visz át bennünket. Maróthihoz hasonló szinten művelhette a matematikát az 1742-ben megválasztott fiatal kortárs tanár, Piskárkosi Szilágyi Sámuel (1719–1785), hiszen az akkori matematikai és fizikai ismeretek annyira összefonódtak, hogy egyiket a másik nélkül nem is lehetett tanítani. Ezért kell itt megemlíteni a „fizikus” Szilágyi Sámuel nevét.

A következő nagy tanáregyéniség Hatvani István (1718–1786) már egy olyan folyamat kezdetén áll, amikor végre Magyarországon is megindulnak az alkotó matematikai törekvések. Bár még ő is a természettudományokat már-már csak lazán összefogó filozófia keretein belül tanította a matézist, gyakorlatilag azonban külön tudománynak tekintette, sőt az egyetlen olyan tudománynak, amelynek az eredményeiben megbízhatunk. Hatvani is használta Weidler művét az oktatásban, de ő már ennél jóval többet tudott. Ismerte a végtelen sorokat, valamint a differenciál- és integrálszámítást.²³ Ez utóbbit csak értékelte a tudományos gondolkodás fejlődése szempontjából, de tanításáról még szó sem lehetett, nemhogy nálunk, még Európában máshol sem, mivel erre még nem ért meg az idő. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy még közelítőleg sem tudjuk megítélni, mit és milyen mélységig tudott Hatvani a matematika tudományából, csupán azt látjuk, hogy korának minden fontos és új felfedezését ismerte és jelentőségüket felismerte. Ő az első magyar matematikus, aki a valószínűség-számítást a hazai gyakorlatban alkalmazta is, és az alkalmazás területén újat is alkotott. Például a halálozási statisztikában alkalmazta a nagy számok törvényét.²⁴ A tudománytörténészek őt tartják az első politikai aritmetikával és közgazdaságtannal foglalkozó magyar tudósnak.²⁵

Hatvani István az 1749. január 17-én megtartott tanári székfoglalójában felsorolja a debreceni Kollégium híresebb matematikatanárait. Ezek a következők: Újfalvi Anderkó Imre (?-?) 1596–1599 volt tanár, Szilágyi Tönkö Márton (már említettük), Vári Mihály (?-1723), Huszti Szabó István (1671–1704?), Szödi István (1682–1754), Szilágyi Tönkö István (?-1751) és Piskárkosi Szilágyi Sámuel (már említettük). Ezek legtöbbikének matematikai munkásságát nem ismerjük; idevágó adatok nem állnak rendelkezésünkre.

Hatvani István leghíresebb matematikus tanítványa Sárvári Pál (1765–1846) volt, aki 1792-ben lett a Kollégium tanára és 1798-tól külön matematikai és fizikai tanszéket kapott. Hogy mit tanított matematikából, azt maga sorolja fel az 1819. október 3-án kelt jelentésében: „A’ mi a Mathematikumokat illeti, az első fél esztendőben megfutván rövidedenn a Tiszta Mathesisnek azon fundamentomos részeit, mellyeknek helyes tudása nélkül nem bődölgulhatni, kezdem a Plana Trigonometriát, és végzem a tulajdonképpenn való Optikát, Catoptrikát és Dioptrikát. A második fél esztendőben tanítom a Sphaerica Trigonometriát, a Sphaerica és Theorica

Astronomiával együtt. Jelesebb előmenetelű hallgatóimnak a Conica Sectiókat is kész vagyok tanítani.”²⁶

Ezeknek a tantárgyaknak mint oktatótananyagként a tartalmát, tehát tanításának mélységét és szélességét elég jó közelítéssel meg tudjuk állapítani Sárvári tanítványainak kézírataiból. A Plana Trigonometrián, tehát a síkbeli háromszögekkel kapcsolatos részen belül tárgyaltak minden olyan problémát, amelyeket a szögfüggvényekkel meg tudtak oldani. Használták a sinus, cosinus, tangens, cotangens, secans és cosecans szögfüggvényeket, sőt a sinus logaritmusával is számoltak a sinus-tétel alkalmazásakor. Sok szép goniometriai feladatot oldottak meg, s egyértelműen kiderül az is, hogy alapvető ismeretnek tekintették a háromszögek egybevágóságának és hasonlóságának feltételeit, s látszik az is, hogy gyakorlottak voltak a számok négyzetgyökének elemi úton történő kiszámításában.²⁷ A Sphaerica Trigonometriát, a gömbháromszögtant pedig meglepően sok feladat segítségével tanulták.²⁸ Az ide sorolt többi „Matematicum” lényegében a geometriai optika és a csillagászat körébe tartozik. A geometriai optikában tanulták a sík- és gömbtükrök képalkotási jelenségeit, s ezeket kitűnő ábrákon szemléltették. Figyelemre méltó, hogy az emberi szem optikáját igen részletesen tárgyalták.²⁹ A csillagászatban meglepően sok ismeretet tanultak a Napról, a Holdról és a bolygókról, ezek méreteit, távolságviszonyait és az égbolton való tájékozódás szerteágazó tudnivalóit.³⁰ Szakszempontról is igen sokra kell értékelnünk, hogy Kepler törvényét alaposan ismerték.³¹ Mindezekből következik, hogy méltán lett hangsúlyos a sík- és gömbi geometria tanítása a matematikában, hiszen még a mainál is komolyabb gyakorlati alkalmazás volt a céljuk.

Igen jó fényt vetnek Sárvári *tanári* működésére a tanítványi kéziratok. Nemcsak a pusztán ismeretközlésre törekedett, hanem a tananyagot alapos rendszerességgel építette fel, s ezzel a logikus gondolkodásra nevelte diákjait. Különösen kiderül ez a geometrián belül, amikor is gondosan, didaktikai sorrendben következnek egymás után például a goniometriai, epipedometriai és stereometriai ismeretek,³² majd pedig az alakzatok mennyiségi összefüggései.³³ Ez utóbbit nevezték akkor analitikus geometriának, s ennek az anyagrésznek pedagógiai szempontból erős oldala volt, hogy Sárvári az állítás és bizonyítás módszerével tárgyalta. Szép példa erre Pithagorasz tételének bizonyítása, vagy a hasonlóságra épülő középarányos tételek beláttatása.³⁴

Rendkívül figyelemre méltó még szakszempontról a Conica Sectiók, a kúpszeletek említése, hiszen a projektív geometria kibontakozása Európában éppen Sárvári tanársága idejére esik, virágkora pedig még jóval később következik be.³⁵ Az ő korában már az asztronómia komoly tanítása elképzelhetetlen volt a kúpszeletek (kör, ellipszis, hiperbola, parabola) ismerete nélkül, s azt is feltételezhetjük, hogy Sárvári nemcsak az elemi szintetikus tárgyalásmódot ismerte, hanem a kúpszeletek leírásánál az analitikus geometria módszerének egyszerűbb részeivel is dolgozott. Világos utalásokat találunk erre nézve az 1793-ban készített göttingeni jegyzeteiben. A parabola tengelyponti egyenletének magyarázatát koordináta geometriai úton vezeti végig.³⁶ Mivel ez a magasabb matematikai (Höher Mathesis) tanulmányok körébe tartozott, ezért igen nagyra kell értékelnünk Sárvári törekvését a Conica Sectiók tanítása kapcsán, még ha szűkebb tanítványi körben történt is.

Minden bizonnyal az ő széles körű geometriai tudásának köszönhető, hogy tanársága idején, 1801-ben az egyházkerületi szuperintendencia kötelező tantárggyá tette a rajzot.³⁷ Ehhez tankönyvet is készített, melynek címe sok mindent elárul: „A rajzolás mesterségének kezdete. A rajzolásban gyönyörködő tanuló ifjak és gyermekek kedvéért írta Sárvári Pál, a debreczeni reformatum kollegiumban rendesen mathezist és fizikát tanító professor. Rajzolta Lumniczer György János, metszette Beregszászi Péter, a nevezett kollegiumban tanuló ifjak. I. Darab. X. Rézre metszett táblákkal. Debreczenbenn, 1804.”³⁸ 1816-tól a rajzhoz csatoltan bevezették az építészettel való foglalkozást is.

Bizonyos mértékig Sárvári is polihisztor volt, de már nem olyan értelemben, mint Hatvani. Az 1790-es években már Kant filozófiáját is tanította, a délutáni órákon A gyakorlati ész kritikáját adta elő hallgatónak³⁹, de mint tudós, a természettudományokban rendelkezett gazdagabb és mélyebb ismeretekkel. 1832-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. További elismerésre méltó érdeme még, hogy „sokat harcolt a magyar oktatási nyelv bevezetéséért, és amikor ez – az ország többi iskoláját megelőzve – 1797-ben a Kollégiumban megtörtént, minden erejét a magyar matematikai és filozófiai szaknyelv megteremtésére fordította” – írja róla Szénássy Barna.⁴⁰ Az ő tanítványa volt a Kollégiumban a később országos hírnévű matematikus Györy Sándor (1795–1870), akit tanárával egy időben akadémiai taggá választottak.

Kerekes Ferenc (1784–1850) és a két Bolyai munkássága nagyjából egybeesik. A marosvásárhelyi református Kollégium két nagy alakjának, a különös matematikai tehetséggel megáldott Bolyaiaknak méltó kortársa. Széles körű tudása azokéval vetekszik, a tudományos alkotás területén azonban alattuk maradt. Zseniális képességét elaprózta. Foglalkozott botanikával, ásványtannal, kémiával, nyelvészettel, míg végérvényesen a matematikánál kötött ki, és 1839-ben Sárvári tanszékére kerülve, élete végéig a matematika lett a kedvelt szakterülete. Sajnálatos, hogy nem írt összefüggő, rendszerezett és átfogó matematikai művet, így tudását és képességét csak az alkalmoszerű értekezéseiben látjuk felcsillanni. Amikor a lipcsei Jablonowski Társulat 1834-ben pályázatot hirdetett a komplex számok és a geometriai szerkesztések közötti kapcsolat tisztázására, a két Bolyai előtt Kerekes dolgozatát értékelték többre. A helyzetképhez hozzátartozik, hogy a meghirdetett pályázatra csak az említett három kiváló akkori magyar matematikusunk küldött be értekezést, más európai tudós nem szólt hozzá a témához.

Kerekest élénken foglalkoztatta a differenciál- és integrálszámítás problémaköre, s ezen belül is a fogalmi értelmezés és magyarázhatóság kérdése. Az Európaszerte folyó vitába a magyarok közül csak ő kapcsolódott be. Érdemi eredményt nem ért el, mégis azt lehet mondani, hogy az *Elmélkedés a fellengzős mathesis igaz sarkalatairól* című, magyar nyelvű írásával elsőként vetette meg 1837-ben a differenciál- és integrálszámítás oktatásának hazai alapjait.⁴¹ Ennek a kéziratban fennmaradt műnek két pozitív vonását emelhetjük ki.

Egy olyan különös matematikai részterület megfogalmazását kísérelti meg magyar nyelven, amelyhez még nem volt meg a szaknyelv. Más európai országok is ezzel a nehézséggel küszködtek. A nyelvi nehézségek abból is adódtak, hogy magán a matematikán belüli szaktudományi értelmezések sem voltak egységesek és kielégí-

tőek. Ezért Kerekes próbálkozását csak dicsérettel lehet illetni. A másik elismerésre méltó tény, hogy az értelmezésben és magyarázásban módszertani alapul a newtoni kinematikát hívja segítségül. A változó sebességű mozgás út–idő összefüggésének kapcsán igyekszik az infinitézimális mennyiségekkel való „számolást” megértetni. A mai olvasóra a „fellengzős mathesis” erőfeszítései olyan benyomást tesznek, mintha szerzője a lényeg birtokosa lenne, csak nem tudja kifejezésre juttatni, hogyan került ez a tulajdonába.⁴²

A két Bolyaival együtt Kerekes Ferenc is a matematika művelőinek európai élvonalába tartozott. 1837-ben az akadémia levelező tagjává választották, majd 1844-ben rendes tag lett. A szentpétervári egyetem tanári katedrájára történő meghívást nem fogadta el, a Kollégiumban maradt, ahol szegény sorsú diákból vált országos tekintélyű tudóssá. A felsőbb mértan valódi alapelvei és egy toldalék töredékkel címen, az analízis tárgykörébe tartozó hátrahagyott munkáit egyik tanítványa és tanszéki utóda, Csányi Dániel adta ki 1862-ben, ezen kívül iskolája még nagy mennyiségű kéziratát őrzi.

A tehetséges Csányi Dániel (1820–1867) matematikai munkásságát derékba törte a szabadságharcban való részvétele miatt reá mért hatévi börtönbüntetés. 1857-ben szabadult, de csak 1861-ben foglalhatta el tanári hivatalát. A fogság alatt és után is állandóan írt, főként matematikai analízissel foglalkozott. 1863-ban az akadémia rendes tagja lett.

Csányi Dánielt, a kiváló tudóst még 1850-ben választották meg tanárrá. Tanszéke hosszú kihagyás után 1861-ben kezdett ismét működni, amikor a Kollégiumban ismét hatosztályos lett a gimnázium, s ennek folytatásaként megszervezték a főiskolai tanulmányokra előkészítő kétéves „bölcséleti tanfolyamot”. Mivel ennek a második évében „a felsőbb mathesis alapvonalai” szerepeltek előírásaként⁴³, itt kereshetjük a helyét Csányi rövid tanári működésének. Elvileg az ő tanszéke képviselte volna a főiskolai szintű természettudományi tárgyak továbbélését, gyakorlatilag azonban ezek felsőszintű oktatását megszüntnek tekinthetjük. A nagy múltú, de névlegessé vált tanszéket 1867-ben hivatalosan is áttették a gimnáziumba.

1850-től kezdődően a matematika középiskolai tárgyként élt tovább a Kollégiumban. Tanárai igen jó szakmai színvonalat képviseltek; többen közülük tudományos fokozatot szereztek, tankönyveket írtak, és nagyobb részük tudományos irodalmi tevékenységet folytatott.⁴⁴ Közük alól, jó tanári munkájuk eredményeképpen, igen sok tudományos kiválóság került ki. Nincs lehetőségünk arra, hogy egyenként értékeljük őket, csupán két nevet említünk meg. A korszak kezdetén áll Tóth József (1823–1908), aki 1852-től 48 évig tanított az iskolában. Mint a „mathesis professzora”, tudásából adódó tekintélyével rendkívüli szerepet játszott abban, hogy iskolája túlélte a szabadságharc utáni vizsontagságos évtizedeket. Ellentétben vele, Rapcsák András (1914-) csak rövid öt esztendeig volt az iskola matematikatanára – 1942-től. Magas szintű tudományos képzettségének csak a felsőoktatás tudott további teret biztosítani. Előbb egyetemi tanár, majd 1968-ban az Akadémia levelező tagja, 1982-ben pedig rendes tagja lett.

2. Fizika

Eredetét az egész XVI. és XVII. században általánosan uralkodó „filozófia naturalis”-ban, annak általános vagy speciális részében lehet keresni, de amíg a természetszemléletben Galilei, a gondolkodásban Descartes, végül pedig az egész világról mint egységes egészről szóló newtoni általános elmélet hatása meg nem jelenik, addig nem beszélhetünk igazi értelemben vett fizikáról. Ezért a debreceni fizikaoktatás bemutatását is csak a XVII. század második felétől kezdhetjük.

A szerzőnek sem volt szándékában és szakszempontból sem ítélni a természettudományos munkának Komáromi Csipkés György (1628–1678) debreceni kollégiumi tanárnak az üstökösokról készített írását, mégis értékelhető abból a szempontból, hogy magyar nyelven írta a nép számára segítő felvilágosításul. Egyik fiatalabb tanártársa, a jobbágy származású Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) azonban már korának legjobb színvonalán álló tudós egyéniség. Ő még nem kutató, hanem felsőfokú szinten oktató filozófustanárra. Magyarországon ő írta az első teljes kartézianus fizika könyvet *Philosophia ad usum Scholarum praesertim Debrecinae applicata* címmel 1678-ban.⁴⁵ E latinul írt könyv még Maróthi idejében is használatos volt. A természet legátfogóbb, szerte Európában elterjedt, tanítható ismereteinek összefoglalására törekedett, miközben Descartes szemüvegén keresztül nézte a világot. Galilei mechanikájának jelentőségét nem ismerte fel, hanem helyette elfogadta és tanította az akkor divatos Descartes-féle örvényelméletet, amely az égi és földi világ törvényszerűségeinek általános magyarázatát nyújtotta. Egészen konkrét példán szemléltetve a dolgot, ez az elmélet a naprendszer mozgását úgy magyarázza, hogy a Nap körül örvénylő anyag magával viszi a Földet, a Föld körül örvénylő anyag pedig magával viszi a Holdat.⁴⁶ Ez a spekulatív szemlélet igen tetszetős volt, matematika még nem kellett hozzá. Érdeme, hogy a gravitációt elfogadta és meg akarta magyarázni.

Szilágyi Tönkö Márton művéből kiderül az is, hogy mi minden foglalkoztatta még. Írt a folyadékok és a levegő szerkezetéről, a légnyomásról, a hőről, az ásványokról, a meteorokról, a mágnesességről úgy is, mint a Föld tulajdonságáról és a dörzsöléskor fellépő „elektromos vonzóerőről”. Ezeknek a korhű elméleti leírását adta, és hangoztatta, hogy igazán csak kísérletekkel lehetne őket szemléltetni, azaz hogy bővebb ismereteket ezáltal lehetne róluk szerezni. Rendkívül figyelemre méltó, hogy aránylag korán szóba hozta a fizika legújabb eredményeit, még akkor is, ha erős kartézianus kritikával – sokszor elutasítólag – közeledett hozzájuk. Ugyanitt arról panaszkodik, hogy eszközök hiányában nincs mód a kísérletezésre, s valószínűleg ez lehet az alapja annak, hogy a hagyomány szerint ő lenne a fizikaszerár létesítője.

Debreczeni Király Istvánnál (?-1716) tapasztaljuk először, hogy a kartézianus filozófiát ugyan teljesen átvette, de erőteljesen hangsúlyozta a felmerülő gondolati problémák megoldásában a matematika jelentőségét, sőt még azt is kifejezésre juttatta, hogy a gyakorlati élet számos területén sem nélkülözhető a matematika. Király 1695-ben lett a Kollégium filozófia tanára, tehát még Szilágyi Tönkö Márton idejében, így a matematika hangsúlyozásával a debreceni kartézianizmus egyoldalú spekulatív szellemét a fejlődés jó irányába felé billentette, amikor kitekintő perspektívát mutatott a gyakorlati problémák vonalán.

További előrelépést jelent Huszti Szabó István (1671–1704) tanársága, akiben – Zemplén Jolán helyes megállapítása szerint – elődeinek nem „szolgai kartézianizmusa él, hanem olyan valakié, aki már ismer valamit a Galilei–Newton-féle fizikából, hiszen Angliában is járt, így lehetetlen, hogy Newtonról ne hallott volna, bár mégsem említi. ...a tapasztalat, a kísérlet fontosságát felveti, az összes arisztoteleszi és alkimista fikciókat félreteszi”.⁴⁷ A Halléban 1695-ben készített diszsertációjában találjuk először magyar tudós megfogalmazásában a fizika ma is elfogadható definícióját: „A fizika a természeti dolgoknak és jelenségeknek a tudománya, a priori matematikai módszerrel bizonyítva, a posteriori azonban számtalan kísérlettel megerősítve”.⁴⁸ A „philosophia experimentalis” kifejezést ő használja először a magyarországi irodalomban.⁴⁹ Huszti Szabó István 1700–1704 években volt a kollégium tanára. Az ő idejéből valók a legkorábbi, Magyarországon ismert fizikai eszközökről szóló feljegyzések, illetve ezek közül meglehetősen néhány tárgy.⁵⁰

Nem sokat tudunk Csapó István debreceni diákról, de igen érdekes színfoltja a kollégiumi tudományos tevékenységnek, hogy 1702-ben egy csillagászati értekezést nyújtott be és védett meg Karmaczi Vári Mihály (?-1723) professzornál, aki ugyan teológus volt, de filozófiai és ásványtani művet is írt. Huszti, Csapó és Vári munkásságából következtethetünk arra, hogy Debrecenben is a „philosophia experimentalis” irányvonal kezdett erősödni. – Habár itt gyérek a dokumentálható adatok, valószínűleg megközelítették a sárospataki Simándi István egyértelműen körvonalazható első hazai kísérleti fizika oktatását, amelynek időpontja az 1708/09-es tanévvel kezdődik.

Nem előrelépést, hanem folyamatosságot jelent a fizika oktatásában Piskárkosi Szilágyi Márton (?-1747), aki 1716-tól volt a kollégium tanára haláláig. Munkásságáról aránylag jó képet kaphatunk az 1731-ben készített kéziratos fizikajegyzetéből és tanársága idejéből fennmaradt három további diktátumból.⁵¹ Ezekből kitűnik, hogy érdeklődését három fő téma köré lehet csoportosítani, mégpedig az erős kartézianus hatást magán viselő filozófia, a Copernicus és Tycho Brahe nevével fémjelzett csillagászat és az egyre fejlődő geometriai optika köré. Az optikai részben a fény visszaverődésével és törésével kapcsolatos ábrák, különösen pedig a camera obscura magyarázata⁵² azt sejteti, hogy a demonstrálás igénye és szerepe fokozódott. Így nem csoda, ha Maróthi „fizikusi” tevékenysége is az optikában csúcsosodik ki.

Maróthi György (1715–1744) munkássága nemcsak a matematika területén, hanem a fizikában is új korszakot nyitott. Descartes-nak minden alapvető filozófiai tételével szembeszegült, és egyértelműen a Galilei–Newton vonalon haladva a kísérleti fizika mellett tört lándzsát. Észrevette, hogy a kartézianus fizika lényegében két részre bontható. Az egyik része a tényleges és maradandó értéket képviselő természettudományos eredmény, a másik része az ezekből spekulatív úton levont következtetés, amely már átesik a filozófia területére. Nagyon éles határvonalat húzni – különösen Maróthi korában – nehéz volt, mert úgy tűnt, hogy az egzakt tudományos felfedezések alátámasztani látszanak a logikusan felépített kartézianus filozófiát. Ezért a mai tudománytörténészek is szívesen használják a „kartézianus fizika” kifejezést. Maróthi ennek a kartézianus fizikának a spekulatív, filozófiai részével szállt szembe, és szinte minden alapvető állítását cáfolta.⁵³ Tehát egyik fő

érdeme a szemléletváltztatásban van még akkor is, ha kényszerűségből a fizika oktatásához Szilágyi Tönkö Márton említett könyvét ajánlotta. – A másik fő érdeme az a nagyon határozott lépése, melynek eredményeképpen bevezette a kísérleti fizikát, és ettől kezdve a fizika oktatásának ez a formája a debreceni kollégiumban végleg polgárjogot nyert. Nem szabad azonban úgy képzelnünk, hogy Maróthi és utódai a fizikában mindent kísérleti alapon tanítottak, hiszen ehhez az oktatásban csak a XIX. század második felében születtek meg az általános feltételek. Mindenesetre Maróthi tanársága idején már annyi eszköz gyűlt össze, hogy 1742-ben a kísérletes oktatás számára egy külön Auditoriumot alakítottak ki.

Ugyanebben az évben választották meg professzorrá Piskárkosi Szilágyi Sámuel (1718–1785), aki Maróthi elgondolásait ténylegesen is valóra váltotta a kísérleti fizika tanításában. Ennek a vonzó tantárgynak a bevezetésénél kettejükét mindig együtt kell említeni. Mindketten jeleskedtek az eszközök külföldről történő beszerzésében, sőt Maróthi maga is készített eszközöket. Hogy mit tanítottak kísérleti fizika címén, azt csak valószínűsíteni lehet, mert erről nem maradtak komolyan eligazító feljegyzések. Olyan kísérleteket végeztek, amelyeket ők maguk is láttak külföldi tanulmányaik során. Természetesen a beszerzett eszközök is a nyugati országokban egyedi példányként készített darabok lehettek. A feljegyzések és a még meglévő eszközök alapján lehet következtetni arra, hogy kvalitatív-demonstrációs kísérleteket végeztek a légritkított térrel; bemutattak néhány hőtani jelenséget; megfigyelést és adatgyűjtést végeztek a csillagászat tárgykörében; szemléltető eszközöket használhattak a matematikában, főként a tér-mértanban és a trigonometriában a szögmérés területén, s feltétlenül komoly kísérleteket mutathattak be a geometriai optikában lencsékkel és tükrökkel. Ezekon kívül a folyadékok és gázok mechanikájának néhány egyszerűbb jelenségeit is ismertethették, valamint a sztatika területéről választhattak néhány jellemző és érthető kísérletet a mérleg használatával és a súlypont problematikájával összefüggésben. Bizonyára a mágnességtan néhány jelensége sem kerülhette el figyelmüket az iránytű használata kapcsán. Ez az európai színvonal nagyjából pontos követését jelentette. Bizonyosan az „elektromos vonzóerő” is foglalkoztathatta őket, de erről nincsen semmiféle adatunk. Kezdetleges jelenségeire felfigyelhetek, de ezt nemigen tudták még elhelyezni az akkori „tudományok” között. Maróthiék csillagászati tevékenységüket már – az ő elnevezésük szerint – obszervatóriumban végezték. Úttörő jelentőségűeknek kell ezeket a dolgokat tekintenünk, hiszen még a jobb anyagi helyzetben lévő nagyszombati egyetemen sem voltak 1750 előtt kísérleti eszközök.⁵⁴

Ami a Maróthi, és még inkább Szilágyi által tanított teljes fizika tárgyú anyagot illeti, következtetés útján is kevesebbet tudunk mondani róla. Eligazító tájékoztatást adhat számunkra – pusztán csak a tematikára nézve – az általuk ismert és tanított Weidler-féle könyv, annak is az alkalmazott matematikára vonatkozó második része.⁵⁵ Ezek szerint tanítottak optikát, katoprikát, dioptrikát kísérletekkel együtt, valamint asztronómiát, általános földrajzot, kronológiát, gnomonikát (nap-órákészítés), mechanikából a mozgástant és gravitációt, aztán hidrosztatikát, aerometriát, hidraulikát és végül polgári és katonai építészetet is. Bizonyosra vehető, hogy még más könyvet is használhattak forrásul, de ezeknek a tananyagoknak a nehezebb részeit csak képzetesebb diákokból álló, külön csoport számára oktathat-

ták. Ezek közé tartozhatott Újfalusi Ferenc (?-1773) is, aki sáránci lelkészsége idején 1767-ben leírta egy nagyszabású jegyzetben természettudományos ismereteit.⁵⁶ Anyaga tartalmilag korszerűnek mondható.⁵⁷ Ez azért is érdekes számunkra, mert nemcsak a külföldön tanultakat foglalta össze munkájában, hanem hivatkozik Maróthira és Szilágyira is.⁵⁸ Újfalusi jegyzete lényegében megerősíti e két nagy tanárra vonatkozó megállapításainkat, de arra is felhívja a figyelmünket, hogy egy nem tanári katedrán dolgozó református lelkész is milyen műveltség birtokosa lehetett.

Jelenlegi ismereteink szerint Maróthi hozta létre 1742-ben az első magyarországi csillagászati obszervatóriumot. A debreceni kísérleti fizikai oktatásban az általa megkezdett úton, de vele együtt Piskárkosi Szilágyi Sámuelnek is e tárgy meghonosítása terén az elsőnek kijáró érdemei vannak.

E két különleges tehetséggel megáldott fiatal tanár után egy náluknál is szélesebb műveltségű és gazdagabb természettudományos ismeretekkel rendelkező, eredeti gondolkodó és igazi tudós egyéniség kezdte meg tanári működését 1749-ben: Hatvani István (1718–1786). A két neves elődjéről elmondottak részben megkönnyítik értékelését, így elsősorban arra kell figyelniünk, miben jelent újat és többet tudományos munkássága.

A fizika szemszögéből nézve ott kell kezdenünk a dolgot, hogy Hatvani komolyabb szintű matematikai tudás birtokában volt, és felismerte, hogy e nélkül nem lehet a természet törvényeit megérteni, tehát a szemléltetés vagy kísérletezés sem nyújthat mérvadó támpontot, ha nem kapcsoljuk össze azokat a mennyiségekre vonatkozó törvényszerűségekkel. Nála már előtűnik a jelenségek kvalitatív vizsgálatához képest az újabb ismeretekre vezető kvantitatív összefüggésekkel dolgozó szemlélet, amely a továbblépés, a tudományos fejlődés egyetlen és érvényes módja mindmáig. Lényegében Hatvani – néhány újabb eredménytől eltekintve – ugyanazokat a fizika tárgykörébe tartozó részeket tanította, mint Maróthi és Szilágyi, csak kibővítetten és úgyszólván egy fokkal magasabb szinten. Tudjuk, hogy a természettudományok művelése szempontjából ő még egyformán matematikus, fizikus, orvos, kémikus és botanikus, de ha ezek közül kiragadjuk a fizikát, akkor nála már azt találjuk, hogy szemléletében és ismeretközlésében ennek a tárgynak az önálló létezési formája rajzolódik ki. Ezért mondhatjuk el róla bátran, hogy ő az első igazi kísérleti fizikusunk. Az általa tanított kísérleti fizikán belül már megjelenik az elektrosztatika, amely viszont még nem volt olyan stádiumban, hogy kvantitatív összefüggések segítették volna megértését, ezért nála mint új tantárgy megmarad demonstrációs-kvalitatív jellegűnek. A Hatvani által használt eszközök egy része, köztük a két „*electrica machina*” (dörzselektromozó gép) és az elektrofor, ma is megtalálható a fizikatörténeti gyűjteményben. Bár a legendás híru professzor előadásainak tartalmáról nem sokat tudunk, de a rendelkezésünkre álló nem sok adatból is kiderül, hogy tanári működésével a klasszikus fizika minden részterülete helyet kapott a debreceni Kollégium oktatásában. A matematika jelentőségének felismerése a természet jelenségeinek feltárásában készítette őt arra, hogy figyelmet kiterjessze a technikai, mezőgazdasági, műszaki, haditechnikai és közgazdaságtani problémák vizsgálata felé is. Jóllehet nem ad teljes képet a fizika tárgykörén belül tanított részterületekről, mégis egy tőle vett jellemző idézettel érdemes lezárni

ennek a zseniális tudósnek a méltatását: „Mivel valóban most azok nagyságát, felületét, tömegét, távolságát, majd az erőket, mozgásokat, sebességeket, időnek a növekedését kell megmérni: ebből következik, hogy a fizika, mechanika, hidrosztatika, hidraulika, geográfia, kronológia, asztronómia nem nélkülözheti a matematikai megismerést.”⁵⁹

Közvetlenül Hatvanihoz kapcsolódóan érdemes egy igen különleges dologra is felfigyelni, hogy tudniillik a Kollégiumnak szándékában volt a fizikaszertárról való gondoskodás mind a javítás, mind pedig a pótlás terén. Ezért egy Kabai Mihály nevű fiatalembert külföldre küldött, hogy mechanikussá képeztesse ki, majd hazajövele után tényleg szorgalmas és hasznos munkát végzett a tanárok segítségével. Készített egy „hodometer”-t, a kocsikerékre erősíthető útmérőt vagy – mai szóhasználattal – kilométermérőt. Ez a ma is meglévő eszköz az egyik legrégebbi magyar műszaki találmány. Célját tekintve, Kabai Mihály mechanikussá való illetén történt kiképzése talán első a fizikaoktatásunk történetében.

Sárvári Pál (1765–1846) professzorsága a Kollégium történetének egy rendkívül bonyolult és zaklatott korszakára esik. A Domokos–Sinai-viszály kellős közepén, 1792-ben választották tanárrá, de a külföldi tanulmányok miatt csak három évvel később foglalta el katedróját. 1802-ben leégett a Kollégium frontépülete és Sárvári háza is könyvtárával, írásaival együtt. Valószínűnek látszik, hogy ezért soha többé nem tudjuk érdemei szerint értékelni ezt a kimagasló képességű és a természettudományok szempontjából rendkívül haladó gondolkodású tudós tanáregyéniséget. Sokkal többet tehetett volna 44 éves tanári pályafutása alatt a felsőfokú fizikaoktatás terén, ha elfogadták volna a középfokú iskola számára 1801-ben készített tervét, amely a maga korában rendkívül modernnek számított a természettudományos ismeretek arányos és abban a korszakban már szükségszerűen célszerűnek látszó előrelépése miatt. Így Sárvárinak meg kellett elégednie azzal, hogy a felsőfokú ismereteket egy nem megfelelő előképzettséggel rendelkező diákság számára tanítsa. Mégis az ő kiváló képességének és nagy tudásának köszönhető, hogy a természettudományok felsőfokú oktatásának színvonalát emelni tudta.

Hogy képet kapjunk Sárvári Pálról, illetve arról a helyzetről, amelyben ő kezdte a tanári működését, először vessünk néhány pillantást az 1798-ban létrehozott matematika és fizika tanszék előírt oktatási anyagára.⁶⁰ A természettudományokat a második évfolyamon tanította Sárvári. Anyaga semmivel sem mutat többet, mint Maróthi korában, szinte egyezik a Weidler-féle könyv anyagával, s ezzel megegyezően Pura Mathesis-re és Applicata Mathesis-re osztja fel az egészet. Ha ez utóbbi keretén belül tanított rész tudományokat tekintjük, amelyeket már korábban is felsoroltunk, úgy tűnik, hogy a Hatvani által képviselt színvonalat sem éri el. Így nem is csodálkozhatunk azon, hogy Sárvári az 1801-ben javasolt tervében a középfokú iskola két legfelső osztálya számára a felsőfokon előírt néhány rész tudomány tanítását gondolja jónak. Ezért bizonyos mértékig nem különös, hogy később az *Entwurf* is ezt tette. Másrésztől azonban az *Entwurf*nak sem volt igaza, mert Sárvári nem ragadt le a Kollégium hivatalos tervénél, hanem a reá bízott természettudományok oktatását az előírtnál jóval magasabb szintre emelte, mondhatni, korának főiskolai rangjára. Kitűnik ez az általa 1819-ben készített jelentéséből, mely szerint „A Physikából az első fél esztendőben tanítom a

Testek közönséges Tulajdonságait, továbbá a Nyugvás és Tsendesség Tudományait (Scientiae Staticae, és Mechanicae) széles értelembenn vévén. A második fél esztendőben tanítok az Elektricitásról, Magnesről, Galvanismusról, a Chemiai Elementumokról, s azokonn épülő Meteorológiáról, a Physika Geographiát illetvén rövidedenn.”⁶¹

Amint Sárvári matematikai munkásságánál láttuk, ekkor már a weidleri „fizikát” szinte teljesen elintézte a „Mathematikumok” körén belül, itt pedig már tisztán a fizika résztudományait, azok közül is a legmodernebbeket tanította. Természetesen a kémia és a meteorológia is a fizikához tartoztak⁶², de a földrajz már kevésbé az egyre erősödő differenciálódása miatt. A fizika-, illetve most már az egész természettani szertár is sokat gyarapodott Sárvári idejében, s a még Hatvani idejéből „örökölt” Kabai Mihály mechanikus is hasznos segítséget jelentett neki tanársága első szakaszában. Az eszközökről ő még nem készített leltárt, ezért bajos dolog lenne a kísérletezéseiről becsléssel megállapítást tenni. Amikor 1839-ben nyugdíjba vonult, Kerekes Ferenc (1784–1850) jött át a tanszékre a természettudományi tanszékről. A Sárvári által átadott szertár állománya ekkor 221 darab volt, és többnyire ásványokat és geometriai testeket tartalmazott.⁶³ A fizikai szertár állományát Kerekes is jócskán gyarapította, hiszen az 1908-ban készített igen gondos leltár szerint sok eszköz beszerzési idejének rovatában olvasható az 1842-es évszám, de azt is meg kell jegyeznünk, hogy ebben a rovatban gyakran szerepel az „1840 előtt” bejegyzés is.

Mármost Kerekesről tudnunk kell, hogy elsősorban matematikus volt és figyelmét nem túlságosan kötötte le a fizika a kötelező stúdiumon felül. Ezért személyével itt nem szükséges részletesebben foglalkozni, úgymint visszatérünk még hozzá más természettudományos tantárgyaknál. Ez viszont azt is jelenti, hogy Sárvári Pál munkásságáról még mondanunk kell valamit, hiszen ő volt a debreceni Kollégium utolsó számottevő fizikus tanára.

Amint a tőle vett, fentebbi idézetből láthatjuk, a fizika oktatását valóban főiskolához méltó szinten művelte, ugyanakkor azonban azt is megállapíthatjuk, hogy mindezt környezetével ellentétben vagy azon felülemelkedve mint egy „magányos” tudós-tanár végezte. A fizika valamennyi felsorolt részterületének, így az elektromosságtannak, mágnességtannak, ásványtannak, de még a csillagászatban hasznos kúpszeleteknek a tanítását is tervbe vette már 1802-ben a főiskolai fokon.⁶⁴ Valószínűleg ezt a tervét folyamatosan valósította meg, míg eljutott az említett 1819-es jelentésében olvasható tényleges állapotig, amely már igen jó színvonalról tanúskodik. Kitérünk ez a tanítványai által készített kéziratokból is. Az 1820–21. évekből származó jegyzet megemlíti, hogy Horváth Jánosnak, az Institutum Geometricum tanárának az 1780-as években megjelent fizikáját még használta, de ez csak a sztatikai részre vonatkozhatott, ottan is Sárvári „multis mutatis” megjegyzése szerint. Az elektromosságról és a mágnességről írottak pedig a többletet jelentik.⁶⁵ Még elmélyültebb és szélesebb fizikai ismeretet tükröz az 1836-ból reánk maradt kézirat,⁶⁶ amely felöleli az akkori felsőfokú stúdiumok minden területét. Itt a mechanikán belül nemcsak a sztatikát találjuk, hanem a dinamika tárgyalását is. *A' nehézség és sújjóság közti különbségről* című részben Sárvári először elméletileg tisztázza a két fogalmat, majd pedig ezt a megállapítást találjuk: „Innet ez az

Algebrai forma származik: $S = M \cdot G$. Súlyosság egyenlő azon faktumhoz mely lessz a test tömege nehézséggel való sokszorozásából.” De nemcsak a mechanikában láthatjuk az előrelépést, hanem az elektromosságban is, hiszen az elektrosztatika kvalitatív módon történő tárgyalása közben Franklinra hivatkozik. Természetesen adódik ebből, hogy az elektromosságnak az „órvósi hasznáról” is szó esik. Ezt később még megemlíjtük.

Az ezt megelőző időben az egész kollégiumi oktatásban egy más irányú változás következett be, amikor is végleg a humanisták kerekedtek felül, és bizony ekkor a középfokú oktatásban a természettudományi tárgyak, vagy azok részei az „irgalom nélkül kiküszöbölendő” tárgyak listájára kerültek. Hatással volt ez a felsőfokú oktatásra is, hiszen a középfokú előképzés gyakorlatilag a minimumra csökkent. Itt kritikával kell élnünk Budai Ézsaiás személyét illetően, ugyanis neki oroszlánrésze volt az új tanterv megalkotásában (Álmosd!), holott éppen neki kellett volna látnia – mint igazi történésznek – az európai oktatási rendszer fejlődésének tartalmi irányvonalát. Bár némileg menti a helyzetét az, hogy a XIX. század elején a francia enciklopédisták hatása nálunk is egyre inkább érezhető volt. Mivel ezek a természettudományok eredményeire támaszkodva, fejtegetéseikben gyakran ateista álláspontot képviseltek, nyilvánvalóan megnehezítette a reáliák helyes megítélését, lévén szó egyházi intézményről. A Kollégium kéziratárában most is megtalálható Helvetius egyik könyvének 1812-ben készített magyar nyelvű fordítása, amely élesen vallás- és teológiaellenes, s megállapítja, hogy „a matéria öröktől fogva volt”, ezért „nintsen szüksége a Teremtőre”.⁶⁷

Úgy látszik, Sárvári magára maradt, de éppen abban van a kimagasló jelentősége, hogy a körülmények ellenére nem hátrált meg, hanem a tanári szabadságával élve a természettudományokat, elsősorban a fizikát a tőle telhető módon korának főiskolai szintjén tartotta. Erről tanúskodik, hogy a Kollégium számos növendéke kiválóan megállta helyét a magyar tudományos vagy műszaki életben. „A XVIII. század végének és a XIX. századnak nagy mérnökei például, akik még nem látogathatták sem az Institutum Geometricumot, sem a József ipartanodát, valahol, esetleg éppen Debrecenben tanultak és mindenesetre elég képzést kaptak ahhoz, hogy azután saját erejükből szakmájuk magaslatára emelkedjenek” – állapítja meg Zemplén Jolán.⁶⁸ Valahol ebben a történelmi-társadalmi-kulturális szituációban kell keresnünk és megtalálnunk Sárvári Pál érdemeit. A Kollégium annyira a human tudományok fellegvára lett az aránytévesztés miatt, hogy nem kell csodálkoznunk Csécsi Nagy Imre tanár 1841-ben leírt, magyarosan túlzó jajkiáltásán: „...valljuk meg, az egész mívelt Európában talán egy nemzet sem lévén annyira elmaradva a természettudományokban, mint mi,...”⁶⁹ Csécsinek igaza volt abban, hogy az egész ország technikai, ipari, gazdasági színvonala elmaradt Nyugat-Európa mögött, s ez hatással volt az egész nép kulturális értékszintjére, amelynek emelését éppen az iskolák voltak hivatva megvalósítani. Nem a Kollégium ellen szól ő, hanem miközben harcol Kerekes Ferenc tantervével szemben a saját tárgyai, köztük elsősorban a kémia és technológia óraszámának növeléséért, akkor fogalmazódik meg benne ez a keserű kitétel, amelynek igazsága az akkori magyar társadalmi rendszer elevenjére tapint rá.

A szabadságharc után a fizika nem volt többé főiskolai tantárgy a Kollégiumban. A középiskolai tagozat vitte tovább az örökséget, így számottevő országos eredménye tárgyban hosszú ideig nem született. A tanárok a hivatalos állami tanterv szerint végezték az oktatást. A leltárkönyvi bejegyzések szerint jelentős mértékben gyarapították a szertári állományt. Az 1850 után beszerzett eszközök alapján megállapítható, hogy a kísérletes vagy szemléltető oktatás került – immár gyorsabb léptekkel – előtérbe. Különösen is neves és elismerten jó kísérletező tanár volt Jakucs István (1882–1964), aki 1905-től negyven évig volt a kollégium szolgálatában. Tanártársai is úgy emlékeztek rá, mint akitől sokat tanultak a kísérletezés terén. Felbecsülhetetlen értékű szakmai kutatómunkát végzett a magyar fizikatörténet feltárásában, eredményeit mérvadónak fogadják el. Munkáját a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával végezte.

3. Kémia

Mint Európában, nálunk is a fizika részeként fejlődött, és csak a XVIII. század második felében vált igazán külön tudományággá, amikor Lavoisier kísérleteivel és méréseivel megalapozta a kvantitatív kémiát. E század elején még csak 13 elemet ismertek; a század végére azonban már 32-re nőtt az ismert elemek száma. Az akkori vegytan fejlődése a levegő, a víz és a föld tanulmányozásával függött össze. A végső nekilendülés a XIX. század első felében következett be, először a szerves kémia területén, majd kicsit később a szerves kémiában. Az elemek periódusos törvényének felfedezéséig (Mengelejev, 1869) a kémia fő feladata az elemek tanulmányozása, az ismert vegyületek összetételének megállapítása, valamint előállításuk kidolgozása volt, s ezt a korszakot az analitikus kémia korának szokás nevezni. A debreceni Kollégium tanárai ebben az időszakban játszottak fontos szerepet a hazai kémiai tudomány megalapozásában.

Szilágyi Tönkö Márton az elemekről Descartes szellemében beszélt, s ezt csupán azért említjük meg itt, mert az ő fizikája ráirányítja a figyelmet a levegő, víz és föld, mint a Földön található elemek vizsgálatára. Ez még nem kémia, de sokáig ezt tanították.

Nemcsak Debrecenben, hanem országosan is az első komoly kémikusnak Hatvani Istvánt (1718–1786) tekinthetjük. Az 1777-ben Bécsben kiadott latin nyelvű könyvének címrészlete: *Thermae Varadienses examini physico et medico subjectae... De natura salium nominatim vero de salibus, qui circa Debrecinum colliguntur...* A Nagyvárad melletti meleg vizek analíziséről és a Debrecen könyékén található sók vizsgálatáról van szó a könyvben. A szerző maga mondja el, hogy „mivel a kémia tudománya, legalábbis e század hetvenes évéig a magyar akadémiákon és iskolákban csaknem ismeretlen volt, megpróbáltam valamit adni... 1750-től kezdve hallgatóim a természettudománynak e részében sem járatlanok”.⁷⁰ Hatvani a fizikai kísérletek között néhány kémiai kísérletet is mutatott be. Erről tanúskodik egy megmaradt receptje, amelyen „pro experimentis physicis” jelzéssel a Kollégium számlájára sósavat, kénsavat és salétromsavat rendelt.⁷¹ Kísérletei még kvalitatív-analitikusak lehettek. Önéletrajzából tudjuk, hogy a kísérleti filozófiát Johann Henrik Wincler (1703–1770), lipcsei filozófia és fizika tanár „vezetése mellett

végezte”, valószínűleg az 1738-ban megjelent *Institutiones mathematico physicae experimentis confirmatae* című könyvét használhatta vezérfonalul. Ez a könyv csak röviden és általánosságokban szólt a sókról. „Hatvani viszont igen alaposan és a gyakorlattal szoros kapcsolatban tárgyalta a sók kérdését”⁷², mint az általa tanított kémia részét. Az ő korában még nem voltak meg a kémia szilárd elméleti alapjai, úgyszólván az anyag megismerésének kezdeti fejlődési stádiumában jártak, s minden apró eredmény egy értékes hozzájárulás lehetett a XVIII. század végétől a XIX. század utolsó negyedéig végbement teljes tudományos kiépítésig. A sókkal való foglalkozás részben a kémia elméleti fejlődését segítette, részben pedig a technikai-gazdasági élet számára jelentett hasznot. Hatvani István kémiai munkásságának jelentőségét az utóbbiban kell keresnünk, hiszen ha jól meggondoljuk, az akkori vegytani ismereteket már a kézműipar is igényelte és használta, mint például Debrecenben a bőr-, szappan-, fém-, kerámiaművesség stb. Minden bizonnyal Tessedik Sámuelre, a kollégium diákjára komoly hatást gyakoroltak Hatvaninak a Debrecen környékén található sziksókkal kapcsolatos vizsgálatai, illetve előadásai, s ez a kiváló képességű és akaraterjű tanítvány 1780-ban létre is hívta az első magyar mezőgazdasági intézetet Szarvason.

Hatvani kémiai munkásságát egyik tanítványa, Sárvári Pál (1765–1846) folytatta, aki a matematika és fizika számára 1798-ban létesített tanszéken a fizikán belül kémiát és tanított. Egy 1802-ben készített írásából tudjuk, hogy az általános és speciális kémiában – ahogyan ő nevezte – milyen részek tanításáról van szó: a testek elemeiről, a tüzről, a fényről, a kigőzölgésről, a fémhevítről, levegőről, vízről, földről és az ásványtan köréből a kőzetekről és a sókról.⁷³ Még többet megtudunk az előadásairól nyolc tanítványának 1816-ban készített kémiajegyzete alapján.⁷⁴ Ez tartalmi szempontból is jó tájékoztatást nyújt. Először az anyagok tulajdonságairól, külön a halmazállapotokról szólt, majd *Dynamologia Chemia* címszó alatt tárgyalta az affinitást és analízist, amely akkor az egyesítést és szétbontást jelentette. Ezt követően a *De instrumentis chemicis* részben találjuk a kísérleti eszközök bemutatását. A bázisok, savak, sók ismertetése után következik a fémekről mint elemekről és azok oxidációjáról szóló rész. Majd foglalkozik a nitrátokkal, foszfátokkal, szulfátokkal, karbonátokkal, az ecetsavval, tejsavval és még jó néhány vegyülettel.

A diákok kézírata arról tanúskodik, hogy Sárvári kémiaoktatása felölelte a korabeli szerves kémia szinte minden tanítható, sőt ezek szerint tanított anyagát. A már említett 1819-es jelentéséből kiderül, hogy a kémiai elementumok mellett tanította az „azokonn épülő Meteorológiát” is, amely a légköri elemek tárgyalását jelentette.

Sárvári jelentőségét abban kell látnunk, hogy bár elsősorban nem kémikus volt, mégis törekedett ennek a tantárgynak is a kor színvonalán való művelésére, s kitűnt ásványtani gyűjtőmunkájával. Neki köszönhető, hogy egyik tanítványa, Cseh-Szombathi József 1815-ben alapítványt tett egy újabb természettudományi tanszék felállítására, melynek professzora a végrendelet szerint „tanítsa magyar nyelven a Chemiat, Mineralogiát, Technologiát, és a Botanicat fundamentomosan, és úgy, hogy mindenütt ezeknek a tudományoknak akármelly mesterségben s

életnemében elő fordulható hasznait tanítványi előtt szorgalmasan megmutogassa”⁷⁵

A tanszékre az ugyancsak Sárvári-tanítványt, Kerekes Ferencet (1784–1850) hívták meg, aki 1823-tól 1839-ig működött ezen a katedrán. Külföldi tanulmányai során alaposan felkészült a kémiából és technológiából⁷⁶; tisztában volt a tudományok akkori eredményeivel, sőt önálló gondolatokkal igyekezett gyarapítani a kémiát. 1819-ben a kémiai elemek elméletéről könyvet írt német nyelven, s ennek alapján hívta meg a pétervári egyetem tanárnak. Ő inkább hazajött Debrecenbe, de úgy tűnik, hogy a Kollégium nem volt felkészülve „fogadására”: sem laboratórium, sem eszközök nem voltak a kémiai kísérletezésre. Ezeket be lehetett volna szerezni tanszéke 25 ezer forintos alapítványa terhére, őt azonban gondolkodó alkata más irányba terelte.

Az ő tanársága a klasszikus kémia kellős közepére esik, amikor már nagyszámú kísérleti eredmények álltak a tudósok rendelkezésére, de nem volt olyan átfogó elmélet, amely a kísérletek egymásnak ellentmondani látszó tényeit megmagyarázta volna. Ezért kapcsolódott be ő is – korának sok tudósával együtt – az elméleti munkába, és azt remélte, hogy egy átfogó elmélet megtalálásával lerakja a kémia alapjait: „Értelmünk számára szükségyszerűség, hogy a sokféleségben egységet keressen” – írja említett könyvében.⁷⁷ Kerekest igen erősen foglalkoztatta az a kérdés, hogy miből épülnek fel a kémiai elemek. Mai kémikus tudománytörténészek állapították meg: „... mesteri előrelátásnak kell KEREKES elgondolását minősítenünk, amikor azt mondja, hogy 'Remélhető, hogy a kémiai anyagok a szó ma szokásos értelmében is ... szétbonthatók és egymásba átalakíthatók, mert ha ez eddig nem történt meg, ezért csak a mi kémiai bontószereink voltak a hibásak'.”⁷⁸ Hogy mennyire helyesen gondolkodott, azt mindennél tömörebben foglalja össze az 1833-ban írt, később több diák által lemásolt kémiakönyve: „Sőt lehet reményleni, hogy azoknak a sokféle eddig egymástól mintegy korlátolva, izolálva állott természeti tűneményeknek, millyenek a' chemiai egyesüléseknek és elbontásoknak, a' melegségnek, a világosságának, elektricitásnak és Magnetismusnak tűneményei, egymással való egybekötetéseknek, és egymásba való befolyásaiknak vizsgálása lessz az az út mely a' természetvizsgálókat elébb vagy utóbb oda juttatja, hogy azonn külömb külömbféle erők és imponderabiliák helyett, mellyekből eddig ezenn tűneményeket magyarázták, egy közönséges principiumot találjanak, mellyből mind ezeket ki lehessen magyarázni.”⁷⁹ Megállapítja azt is, hogy ezt Lavoisier az új korszakot nyitó, 1790-ben megjelent kémiakönyvében még nem látja.

Kerekesnek nem sikerült megtalálnia a kémia egészét átfogó magyarázó teóriát, mert még további gyakorlati ismeretekre volt ehhez szüksége a tudománynak. Talán korainak is tűnik az ő próbálkozása, mégis egy dolgot bizonyossággal állíthatunk, hogy zseniális tudásával olyan valós dolgot keresett, amit néhány évtizeddel később meg is találtak. Ezért sorolhatjuk őt a legnagyobb magyar kémikusok közé.

Kerekes kémiatanításának nemcsak az elméleti ismeretek átadása volt a célja. A reánk maradt nagy mennyiségű kézírata szerint a kémia tudományát nem nélkülözhető sok-sok „mesterséghez” nyújtott praktikus tanácsokat, mint például a cukorrépa helyes termesztése, a répacukor előállítás, a selyemkészítés, a „serfőzés”, kenyérsütés, valamint a bor, pálinka, ecet, szappan, irha stb. készítése.⁸⁰ Az

ő esetében különösen is kitűnik annak az állításunknak az igazsága, hogy a külső technikai színvonal emelésében mennyire döntő szerepe volt nálunk nagy iskoláink tanárainak.

Kerekes tanszéki utóda Csécsi Nagy Imre (1804–1847) lett, aki rögtön vitába szállt vele az átvett tantárgyak óraszámának növelése érdekében. Csécsi szerint Kerekes az 1837-ben készített tantervében a többi tárgyhöz képest kevés óraszámot tervezett a Cseh-Szombathi katedra tantárgyai számára. Ez azonban most nem túlságosan érdekes számunkra, mert sokkal fontosabb dolgokra derül fény a vita további részében. Kiderül ugyanis a korábban említett, 1841-ben készített írásból, hogy mennyire fontosnak tekintették a kémia, ásványtan, technológia és botanika tanszéken a kísérletezést. A professzornak előírták, „hogymint közönséges lezckéken experimentáljon, s ne papirosról beszéljen”. A végrendelet előírta erre a tanszékre „100 pengőforintos Laborans” alkalmazását, sőt azt is megtudjuk, hogy éppen a kísérletezés miatt „dotálta ezen Cathedrát a közelebb múlt két év alatt a Fötiszt. Superintendentia is”. Kerekes induló éveire képest mennyire megváltozott a helyzet Debrecenben! A tantárgyát féltő Csécsi kesergő kérdéséből értékes információhoz jutunk: „Nekem most félévre 40 óra jut a Chemiára; az új terv szerint egész évre 60 óra fog jutni. Most az anorganica Chemia alap experimentumait alig tudom bevégezni, lesz-e időm, hogy valaha az organica Chemia alapeszméit is taníthassam?” A szerves kémia tehát kísérletekkel együtt tanították és megjelenik a szerves kémia is. Valószínűleg Csécsi jól felkészült kísérletező tanártípus volt Kerekes „elméleti” hajlamával szemben, s talán éppen ezért választotta Kerekes további munkásságának színteréül a matematikát. Ennek alapján korrigálni kell a tudománytörténeteknek azt az elhamarkodott feltételezését, hogy Kerekes azért váltott volna tanszéket, mert nem biztosították számára laboratóriumot.⁸¹

Csécsitől azt is megtudjuk, hogy mit értettek akkor technológián, s ebben benne van az is rejtett módon, hogy miért kellett ezt a tárgyat tanítani. „Technologia – mint kiki tudja – azt tanítja, miképen kell a természet productumait az élet szükségéinek fedezésére elkészíteni. Aki tehát a mesterségekről akar tanulni, annak legelsőben is ismerni kell a nyers terményeket, mellyekről tanít a *természethistória*. A nyers termények ismerete után két fő kérdés adja elő magát, úm. *először*: miféle változásokon megyen által valamely nyers termény, míg belőle műtermény lesz; és *másodsor*: miféle kézfogásokkal vagy mechanikai eszközökkel élnek a kézművesek, hogy *czéljokat* annál könnyebben elérhessék. Amaz első kérdésre – a mesterségek legnagyobb részét tekintve – a *Chemia* felel meg. A második kérdést pedig, amennyiben az nem csak csekély kézi ügyességet teszen fel, egyenesen a *Mechanica* fejtí meg. Elemeire bontván tehát a Technológiát, abban e hármat találjuk: természetehistória, chemia, mechanica, mást semmit, és ahol e három tudomány technikai szempontból tanítatik (az az mellőzvéen mind a természetehistóriának, mind a chemiának, s mechanicanak azon tanítmányait, mellyek tisztán tudományos érdekűek, anélkül, hogy a mesterségeket valamely részben felvilágosítsák), ott már az egész Technologia tanítatik, ...” Csécsi írásából aztán az is kiderül, hogy korábban, tehát már Kerekes idejében, 1839 előtt mit tanítottak a technológiában: „a) egy féléven által Mineralogiát, b) másikon Botanicát – különös figyelemmel lévén mindenütt a mesterségekre. c) harmadikon technica Chemiát,- de az eddigi kevés

időhöz képest csak in nucleo. d) negyediken pedig géptant ismét technikai tekintetből, p. o. gőzgépekről, gőzhajókról, gőzkocsikról, vasutakról, ...nevezetesebb vízgépekről... stb. – Semmit nem kételkedhetni, hogy az iskolai igazgatóság ez utolsót fogja helyben hagyni,..."⁸² A nyugati Polytechnikumokban a technológia anyaga ugyanez volt. Maga a kémia megmaradt önálló, elméleti és kísérleti tananyaggal rendelkező, kvantitatív összefüggéseket is tárgyaló tantárgynak, ugyanakkor pedig a vezető természettudományos tárgyak, köztük a kémia is, bevonult a gyakorlati-technikai oktatásba. Jól tükrözi ezt az 1840 körüli időből fennmaradt kéziratot jegyzet, amely már olyan kémiát ír le, mintha azt laboratóriumban végezték volna. Jó néhány esetre az elegyedés arányát számszerűen is megadja.⁸³

A gyakorlati élet felé fordulás Csécsi Nagy Imre tanársága idején vált erőteljessé a debreceni Kollégiumban; ő indította meg a növénygyűjtést és több ezerrel szaporította az ásványgyűjteményt, majd egy könyvet is írt Földünk, s néhány nevezetesebb ásvány címmel. Fiatalon halt meg nyolcévi tanári működés után. Tudományos felkészültsége és természettudományos gyűjtő-kísérletező-szemléltető munkája alapján méltán soroljuk a Kollégium legnagyobb tanárai közé. Legkedvesebb tantárgya a kísérletes kémia volt. A Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választották 1844-ben.

Csécsihez hasonlóan tanszéki utóda is orvosdoktori diplomával rendelkezett: Török József (1813–1894). A Cseh-Szombathi-tanszéket 1848-tól ő vitte tovább, és a kémiát a középfokon tanította. 1882-ben a kémiának mint külön tantárgynak a tanítása megszűnt: részben az ásványtannal együtt a IV. gimnáziumi osztályban, részben az anyag szerkezetének tanításánál a fizikával együtt a VIII. osztályban tanították.⁸⁴ – Török Józsefet 1858-ban az akadémia rendes tagjává választották földtani tudományos tevékenysége elismeréseként. Haláláig a Kollégiumban működött mint tanár s később főiskolai orvos.

4. *Biológia, orvostudomány*

Biológiáról mint önálló tudományról csak a XIX. század elejétől beszélhetünk. Magát a szót Lamarck használta először 1801-ben. Előtte botanikát, zoológiát és antropológiát említettek. A biológia alapjainak tudományos lerakása a XIX. század idevágó nagy felfedezéseivel indult meg, különösképpen a sejtelmélettel és Darwin evolúciós elméletével. A nagy múltú orvosi tudomány is csak akkor vált orvostudománnyá, amikor a tudományos biológia alkalmazott részterülete lett. A biológia és orvostudomány ezt megelőző előtörténete tehát a tapasztalati, adatgyűjtő és rendszerező korszakot jelenti, amelynek utolsó fázisában jelentős szerepet játszanak a kémiai és fizikai ismeretek, mint amelyeknek fejlettségi fokától függött a tudományos megalapozás. Ezért történt később a biológiának önálló tudománygá fejlődése – túlnyomóan a XIX. század második felében. Így a debreceni Kollégium tanárainak e tárgyban végzett munkája nagyobb részben az előtörténet idejére esik.

Az első magyar nyelvű fűvészkönyvet Melius Juhász Péter (1536?-1572) debreceni református püspök készítette, de csak halála után, 1578-ban adta ki Kolozsvárott saját költségén Heltai Gáspár özvegye. A mű címének néhány kezdő-

szava: *Herbarium, Az fáknac, füveknek nevekreol, természetekreol és hasznáról*. Mint-egy 250 növényt ismertet, és közli a latin, magyar és német nevüket. Az orvosi tanácsadás szándéka olvasható ki a könyvből, de nem lehetetlen, hogy a debreceni diákok is bőven merítettek belőle ismereteket. Melius a korabeli minták alapján készítette el Herbáriumát, elsősorban a német Adamus Lonicerus fűvészkönyve segítette őt ebben, de találunk a könyvben néhány Debrecen környéki növényt is. A kor színvonalán álló orvosi növénytanak tekinthető.

Melius után hosszú időn keresztül nem hallunk a botanika műveléséről a debreceni Kollégiumban. Ahogyan ez az egész országban történt, minden bizonnyal Debrecenben is, a növények ismerete a városi orvosok „tudományához” tartozott.⁸⁵ Viszont tudunk arról, hogy a Kollégium tanárai között többen orvosdoktori diplomával rendelkeztek, mint például Debreczeni Király István, Huszti Szabó István, Debreczeni Herczeg János, Kecskeméti Sárközi György, Hatvani István, Miliesz József, Csécsi Nagy Imre és később Török József. Valamennyien külföldön szereztek orvosi képesítésüket. Hatvani példájából tudjuk, hogy ezek az orvostanárok valóban foglalkoztak botanikával. A zoológiának még nincs különösebb szerepe náluk; ez is csak leíró jellegű tananyag lehetett. Orvosi munkájuk középpontjában a gyógyítás, az akkor ismert gyógymódok alkalmazása állt. Hatvaniról azt is tudjuk, hogy „diák-kórházat” hozott létre a kollégiumban, és maga ápolta a betegeket, sőt mint iskola-orvos mellett ápolószemélyzet is működött. Ő volt Debrecen város és Hajdú vármege gyógyszertárainak kinevezett felügyelője.

A XVIII. század második felében és a XIX. század elején a botanika, a zoológia és az orvostudomány debreceni művelése érdekesen alakult. Nem lehetett minden képzett fő a Kollégium tanára. A városi orvosok közül különösen is jó hírnévre és országos tekintélyre tettek szert Weszprémi István (1723–1799), Csapó József (1734–1799), Földi János (1735–1801) és Szentgyörgyi József (1765–1832). Ugyanezt lehet elmondani a zoológus Gáti Istvánról (1749–1843) és a két híres botanikusról, Diószegi Sámuelről (1761–1813) és Fazekas Mihályról (1766–1828). Valamennyien a kollégium neveltjei voltak, és munkásságuk közvetve vagy közvetlenül kapcsolódott debreceni iskolájukhoz.

Weszprémi a pestis elleni védőoltással foglalkozott, és megírta Magyarország és Erdély orvosainak 4 kötetes életrajzi gyűjteményét.⁸⁶ Csapó *Új füves és virágos magyar kert* címmel 1775-ben Pozsonyban könyvet jelentetett meg, és orvosi tudományos munkásságában a gyermekgyógyászat már elkülönült az általános belgyógyásztól.⁸⁷ Földi Linné szerint rendszerezett állattant írt.⁸⁸ Gáti ásványtant, növénytant és állattant készített egy kötetben.⁸⁹ Szentgyörgyi is megírta a debreceni rézmetsző diákok által illusztrált állattani tankönyvét.⁹⁰ E két utóbbi szerző művéből kiderül, hogy ismerték J. Fr. Blumenbach német természettudósnak az állat és az ember rokonságával kapcsolatos gondolatait. Diószegi és Fazekas közös művének címe magáért beszél: *Magyar Fűvészkönyv, melly a két magyar hazában található növényeknek megismerésére vezet, a Linné alkotmánya szerint. Első rész. Egyhímesek. Sok hímesek.* (Debrecen 1807.) A szerzők elmondják, hogy határozókönyvet akartak készíteni a magyar flóráról. Ez a munka akkor készült, amikor Linné rendszere már kialakított volt. A magyar tudomány szempontjából mégis nagy nyereségnek és úttörő vállalkozásnak kell tekintenünk, hogy ismertté tették az egész országban

Linné rendszerét, s megteremtették a leíró növénytant, valamint a botanikai szaknyelv alapjait. A könyvet a debreceni Kollégiumban még az 1860-as években is használták botanikai segédkönyvül. A második részt már Diószegi maga készítette 1813-ban mint a gyakorlat számára használható orvosi füvészkönyvet.

Egyértelműen látszik, hogy a XVIII. század végén elkezdődött – korábban ismertetett – tantervi vita korszakában is születtek olyan orvosi, növényteni és állattani művek, amelyeknek alapján ezek tanítását töretlenül lehetett volna végezni. Mégis úgy tűnik, hogy ebben a korszakban eme tantárgyak tanítása körül valami zavar keletkezett a kollégiumban. Sárvári ezeket nem vitte magával az 1798-ban felállított tanszékre, s az 1823-ban Kerekessel meginduló Cseh-Szombathi-féle tanszék tárgyai között pedig csak a botanikát találjuk. Az embertan és az állattan nyilvánvalóan a filozófia tanszéken maradt, így a felsőfokú oktatásban elsikkadt. Pedig közben már javában folyt az állami orvosképzés, sőt már ekkor állatorvosokat is képeztek. Valószínűleg az embertan és az állattan leíró részeit csak a középszkolai szinten tartották meg.

Eme összekuszált debreceni állapotnak a legfőbb oka valószínűleg az lehet, hogy bár a XVIII. századi debreceni orvosok híresek voltak képzettségükről, mégsem merült fel a Kollégiumban az orvosképzés megindítása. Amint láttuk, jóval hamarabb megtették ezt a budai egyetemen, így a *Ratio Educationis* után egyre fokozódó állami irányítás miatt ez már nem is igen merülhetett fel. Elegendő anyagi forrás sem volt hozzá, állami támogatásról pedig szó sem lehetett. A botanika szempontjából a hivatalos egyetemi oktatás is vegyes képet mutat. Az általános növényismeretet a természetrajz keretein belül tanulták a hallgatók *Philosophia botanica* címen, botanikát és rendszertant pedig csak az orvoshallgatók. Így nem is csoda, ha e szellemi környezetben az egyes „biológiai” tárgyak hovatarozása a debreceni Kollégiumban is bizonytalanságot szült. De éppen az imént mondottak alapján a debreceni törekvéseknek két pozitív oldalát kell kiemelnünk.

Először is azt, hogy Diószegi és Fazekas elindították a rendszertant is figyelembe vevő, magyar nyelvű florisztikát. Így a botanika többé nem maradhatott csupán az orvostudomány kisajátított területe, hanem mint az akkori „bölcészeten” belüli tudomány megtehetette az első önálló lépéseket. Másrészt arra kell rámutatnunk, hogy ez a törekvés nem rekedt meg teoretikus szinten, hiszen már 1807-ben felmerült a botanikuskert létrehozásának az ügye, és Kerekes Ferenc (1784–1850) kitartó fáradozásának, áldozatkészségének köszönhetően 1841-ben elkészült. Célja a főiskolai ifjúság tudományos és gyakorlati oktatásának segítése volt, s később ebből a gondolatból nőtt ki a Debreceni Gazdasági Intézet megalakítása.⁹¹ A botanikuskertet a debreceniek Fűvészkertnek nevezték és 1923-ig megvolt. Jellemző képet kapunk az 1850-es leltárból, mely szerint az üvegházban 253 db nevezetes külföldi növény volt, a kertben szabadon tenyészett 390 db orvosi és 720 db gazdasági növény, az arborétumrészen pedig mintegy 150 fa és cserje volt.⁹² Ezek az adatok természetesen időről időre változtak. A Fűvészkert szakszerű gondozásában rendkívüli érdemeket szerzett Kovács János (1816–1906), a Kollégium gimnáziumának híres természetbúvár, Afrika-kutató tanára. Megnyitáskor már Csécsi Nagy Imre volt a Cseh-Szombathi tanszéken. Ő tanította a botanikát felsőfokon, s tanítványai már szorgalmas növénygyűjtők voltak. Ez folytatódott utódja, Török

József idejében is, így amikor 1856-ban átvette tőle Kovács János a gimnáziumi természetrajz tanítását, nagy mennyiségű növénygyűjteményt talált az intézetben. Ő a már meglévő, csak részben rendezett anyagot egy 1654 fajból álló gyűjteménnyel egészítette ki, később pedig tovább gyarapította.⁹³

Nem lehet itt sem említés nélkül hagyni Sárvári nevét, akinek az 1793-ban készített göttingeni jegyzetei arról tanúskodnak, hogy jól ismerte Blumenbach munkásságát.⁹⁴ Hogy ebből mit és mennyit tanított, arról nincsenek pontos adataink. Sokkal érdekesebb azonban az, hogy Sárvári az elektromosság tárgyalása közben részletesen kitért annak gyógyászati alkalmazására: „Az órvosok és Physicusok tapasztalása szerint szerencsés szolgálatokat tesz az elektr: némely nyavaják meg gyógyítására is, mint a paralaticus és reumaticus nyavajákra nézve.”⁹⁵ Ennek a „szerencsés szolgálatnak” négy fokozatát is megemlíti a fizikájában, melyek közül a másodikból idézünk: „Ventulus electrum midőn az electrum a’ beteg testre vitetik izolálva lévén azon helyen hol az orvos tartja; a mikor a test valamely kedves szellőt érez mely nevededik ha a conductor vége fa kúppal be vonódik...”⁹⁶ A bénulásos és reumatikus betegségek gyógyításában az elektromosság alkalmazása ma is jelentős szerepet játszik.

Csécseitől tudjuk, hogy az állattan tanítása is a kívánalmak közé tartozott; ő azonban így vélekedik: „A Zoológiát nem azért nem venném fel ezen tudományok közé, mert azt Cseh-Szombathi nem rendelte, nem is azért, mert a Chemia stb professorának úgy is elég, s talán nagyon is sok dolga van, ha ugyan folyvást experimentálni, és nem könyvből akar beszélni; mert hiszen taníthatná azt más Professor, vagy Lector is; hanem azért nem, mert Zoológiát tanítani a) anatómiai és physiologiai előismeretek, b) kabinet nélkül – teljességgel lehetetlen, ha ugyan Zoologia név alatt azon meséket nem akarjuk érteni, mellyeket nálunk az alsóbb Classisokban tanulnak, p. o. hogy fogják a majmot?”⁹⁷ A „kabinet” említése a szaktanterem vagy szertár hiányát jelzi, ugyanakkor ennek igényére is rámutat, s nemcsakára, 1851-ben a debreceni Kollégiumban is elkezdődött az állatok gyűjtése.

Már a szabadságharc előtt is volt néhány kitömött állatritkaság az iskola tulajdonában, ezek azonban – nem lévén felsőfokú szinten állattan – az oktatásban nem játszottak komoly szerepet. 1851-től vásárlással és gyűjtéssel igyekeztek szaporítani a szertárat, előbb Török József rovargyűjtésével, majd pedig a Tisza családtól idekerült, jobbra Kovács János által készített gyűjteménnyel gazdagodott. Ezt követően az iskola tanárai, diákjai és pártfogói egyaránt hozzájárultak a számbeli növekedéshez.⁹⁸ E gyűjtemény megalapozásán túl Kovács János tudományos felkészültségét dicséri, hogy maga is két ősfajt és két élőfajt fedezett fel.⁹⁹

Később Nagy Jenő (1882–1946) gimnáziumi tanár jeleskedett az állattani gyűjtemény gyarapításában. Ő fedezte fel a Hortobágyot ornitológiai szempontból, könyvet is írt Európa ragadozó madarai címen. Begyűjtötte a történelmi Magyarország madarait. Ennek a nagy értékű állatgyűjteménynek a háromnegyed része a második világháború alatt megsemmisült. A megmaradt rész arról árulkodik, hogy az iskola ezen a téren nemcsak pótolta lemaradását, hanem a maga nemében országos szempontból is páratlan értékű gyűjteményt hozott létre. A több ezer lapos *Herbáriummal* együtt a rovar-, madár- és emlősgyűjtemény – nemzeti és történelmi értékénél fogva is – mindmáig hazánk egyik legnagyobb és legszebb iskolai biológiai gyűjte-

ménye. Gondozásában nagy érdeme volt Ötvös Jánosnak (1911-), a Református Gimnázium könyvtáros tanárának, aki számos írásával gazdagította a rovarokkal és madarakkal foglalkozó hazai tudományos szakirodalmat is.

5. Földrajz

Mint tantárgy, az aritmetika mellett sokáig egyedül képviselte a reáliákat. A Kollégium történetének első száz esztendejében a földrajz tanításának anyagáról szinte semmit nem tudunk, csupán következtetés alapján mondhatunk róla valamit. Ha csak a már említett Gemma Frisiusra hivatkozunk, akinek az aritmetikája révén márkás neve volt Debrecenben, eleve feltételeznünk kell a földrajz jelenlétét az oktatásban, tartalmilag elsősorban a csillagászati és leíró természeti földrajz alapfokú és összegező ismertetését. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a korabeli befolyásos sturmi iskolatípusban az alapképzés legfelső szintjén a földrajz állt.¹⁰⁰ Így lehetett ez Debrecenben is, annál is inkább, mert a külföldre menő nagyszámú diákseregnek természetesen szüksége volt a földrajzi ismeret, de a klasszikus műveltséggel sem nélkülözhetette az e tárgybeli tájékozottságot.

Mármost ami a földrajzoktatás hosszú történetét illeti, a tantárgy fejlődésénél – mint más tárgyaknál is – két alapvető szempont érvényesülését szükséges figyelemmel kísérni. Az egyik a tananyag fokozatos bővülése, más tárgyakhoz viszonyított koncentrációja, a különböző tudományágak irányába történő differenciálódása és az egységes tudománnyá szerveződése, a másik pedig a szemléltetésnek a lépésről lépésre megvalósuló bevezetése, a pusztán elméleti-leíró jellegnek a gyakorlati élet felé fordulása. Amint látni fogjuk, a kettő egymással szoros összefüggésben halad előre.

Témánkhöz kapcsolódó, első eligazító debreceni dokumentum egy csillagászati munka. Ez Komáromi Csipkés Györgynek (1628–1678) az 1665-ben Debrecenben megjelent *Judicaria Astrologia, avagy az üstökös csillagok felől való Judicium* című magyar nyelvű műve. Mai szemmel nézve ez nem csillagászati földrajzi könyv, mert nem a Földdel mint égitesttel foglalkozik. Mégis azt kell mondanunk, hogy nem fölösleges az említése, mert az akkori csillagászat és csillagászati földrajz még egy tárgykörbe tartozott. Általában a csillagászatnak pedig egyik igen fontos és tanítható része volt a hely- és időmeghatározás, amely mint földrajzi csillagászati probléma feltétlenül hozzátartozott az általános földrajzi ismeretekhez. Ezért Komáromi Csipkésnek a könyve, amely a csillagjóslással szemben határozottan a tudományos érveket hangsúlyozza, mivel csak az üstökösökkel foglalkozik, közvetett kapcsolatot jelent a földrajzzal.

Előrelépést jelent Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) már említett, 1678-ban megjelent híres munkája, amelynek a *Physica specialis* részében megtalálhatók mind a csillagászati, mind a fizikai földrajz jellemzői. Különösen ez utóbbi érdekes számunkra. A megismerési folyamatban a fizika felől közelítette meg a természeti földrajz körébe tartozó kérdéseket, mint pl. a levegő és a víz szerkezete, a föld belsejének természete, a szél, felhő, csapadék keletkezése. Csinády Gerő valószínűleg tartja, hogy Szilágyi Tönkö volt Varenius 1650-ben megjelent *Geographia*

generalis-ának, a természeti földrajz első rendszerbe foglalásának legkorábbi magyar interpretálója.¹⁰¹

A XVII. század harmadik nagy geográfus tanára Lisznyai Kovács Pál (1630–1695) volt. 1679-től működött katedráján élete végéig. Sárospatakon tanult, ahol Comenius a Rákócziak által külföldről behozatott térképek segítségével oktatott, ő azonban ebből már nem részesült.¹⁰² Tipikus példája az olyan tanáregyéniségeknek, akiknek az ismeretanyagában a filozófián belül a számtan, történelem és földrajz együtt képezik a természettudományos tárgyakat. Egyik legnagyobb érdemének tartják, hogy ő vezette be a debreceni Kollégiumban a térképekkel való szemléltetést, nemcsak a földrajzban, hanem a történelemben is. „...azokat a mappákat használta, melyeket Hollandiában Bertlingius nevű tanáránál ismert meg, és amelyeket haza is hozott. A mappáról tanítás módszere e korban még új és szokatlan, ilyenek is marad további száz évig, az 1791-i (második) Methodus koráig” – írja Nagy Sándor.¹⁰³ Célja az volt, hogy „az ifjúságot földabroszok használatára s ezáltal a világnak, egyszerűs mind magyar hazájuk földjének s a szomszédos országoknak megismerésére serkentse”.¹⁰⁴ De nemcsak a külföldről hozott térképeket használta az oktatásban, hanem maga is készített térkép vázlatokat, amelyek a *Magyarok Cronicája...* című, 1692-ben kiadott könyvében jelentek meg. Ez volt a debreceni nyomdának az első térképkiadványa.¹⁰⁵

Bár a térképpel való szemléltetésben valamennyi tudománytörténész Lisznyai Kovácsnak tulajdonítja az elsőséget, mégis alapos okunk van azt mondani, hogy a debreceni kollégiumban már az ő tanársága előtt ismert volt a *Mapa Geographica*. Világosan kiderül ez Debreczeni Ember Pál (1660–1710) kollégiumi diák 1679-ben készített *Vade mecum...* naplójából.¹⁰⁶ Ő ebben az évben lett praceptor, előtte külföldön nem járt. Naplójában azonban részletesen feljegyezte, hogy mit látott Nicolaus Vischer *Mapa Geographica*-jában. Ebből egészen komoly földrajzi ismeretek tárulnak elének. Először röviden bemutatja Magyarország történetét Attila Hunnia fával kezdve, majd a főbb folyókat (Danubius, Tibiscus, Savus, Dravus stb.) és felsorolja a környező országok neveit.¹⁰⁷ Nyilvánvalóan ő ezt tanulta és látta térképen még Lisznyai idekerülése előtt. A 19 éves fiatalember jegyzetéből aztán további érdekességek derülnek ki. A Geographia-t a Cosmographia részeként tanulták, ezen belül megkülönböztették a Chorographia-t (regionális földrajz) és Topographia-t (helyismeret vagy tájrajz), majd ezt követi a Föld zónáinak és a pólusainak a leírása. Debreczeni Ember Pál naplója azt bizonyítja, hogy a Kollégiumban igen jó színvonalon oktatták a földrajzot Lisznyai és Szilágyi Tönkö előtt is. Bizonyára ez Martonfalvit dicséri, de nyitva marad a kérdés, hogy vajon nem lehet-e visszamenni legalább Bethlen Gábor koráig a jó színvonal keresésében.

A „földabroszok” után nem sokkal az oktatásban megjelentek az éggömbök is, s ez arra enged következtetni, hogy a csillagászati földrajz sem maradt le a szemléltetésben. A Magyarországon legrégebben használt csillagászati éggömb, mint oktatási szemléltető eszköz, éppen a debreceni Kollégiumban található, az 1700 körüli évekből származik. Nem kis szerepet játszottak a természettudományok, köztük talán elsőrenden is a földrajz, az egyre szélesedő és magának helyet követelő tudásanyag révén a második filozófiai tanszék 1704-ben történt létrehozásában. A földrajz oktatásában később ez a tanszék válik jelentősebbé.

Mint önálló tantárgyat, a földrajzot Maróthi György (1715–1744) vezette be az alsó és középfokú oktatásba. Erről a később kiadott *Methodusból* értesülünk. Maróthi globusokat is szerzett be és a természeti földrajz elemeit is tanította. Többnyire azonban még nála a földrajzon a leíró földrajzot kell érteni. Amennyire a szórványos adatok alapján erre következtetni lehet, a tananyag idői felépítésében a koncentrikus körök tantervi elvét alkalmazta.

Mai szemmel nézve, az általa előírt, vagy tervezett földrajzi tananyag igen jó képet mutat. Tartalmi szempontból a leghitelesebbet a Kollégiumban őrzött két, majdnem azonos tartalmú, korabeli kézirat tárja elénk, amelyeket összefoglalóan Maróthi *Geographiája* és *Astrognosíája* néven szoktak emlegetni.¹⁰⁸ A tanulóknak foglalkozniuk kellett Európa nevezetesebb országaival, különösen a szomszédokkal, a négy földrésszel, az ókori történelem országaival; tudniuk kellett Európa valamennyi országának fővárosát, folyóit, akadémiáit, nevezetesebb épületeit, sőt még kitértek az államformájukra, a nép nyelvére és az ott előállított fontosabb termékekre is. Természetesnek tekinthetjük, hogy Európát sokkal bővebben tárgyalták, mint Ázsiát, Afrikát és Amerikát. Ez utóbbi földrészeknek a gyarmatosítás révén ismertté vált országairól ad leírást, pl. India, Brazília, Paraguay, Azori-szigetek, Cuba, San Salvador, mint ahol Columbus kikötött.¹⁰⁹ Hogy kinek a tulajdonában voltak az egyes területek, arra nézve is találunk utalást. Mint tananyagról összességében azt állapíthatjuk meg, hogy Maróthi *Geographiája* elsősorban nem természeti leíró földrajz, hanem ún. államisme.¹¹⁰ Az *Astrognosia* részben csillagok és csillagképek ismertetését találjuk. Ez pedig tárgyánál fogva nem mai értelemben vett csillagászati földrajz, hanem gyakorlati csillaghatározó, amelyet akkor e tárgykörhöz csatoltan is lehetett tanítani. Azért is kerülhetett ide, mert Maróthi a fizikát mint tantárgyat nem tanította.

Az említett két kéziratban megtalálható földrajzi tananyag arról tanúskodik, hogy bizonyos részeit csak a főiskolai szinten tanulhatták a diákok. A *Methodus* utalásaiból arra következtethetünk, hogy az alsó és középfokú szinten ennek az anyagnak elsajátítható mennyiségű és életkorhoz szabott más tárgyakhoz illeszkedő része szerepelhetett. Az igen széles körű ismeretet felölelő anyag másrészt azt bizonyítja, hogy Maróthi korának minden jelentős földrajzi tárgyú műveit ismerte és használta, elsősorban Christophorus Cellarius térképekkel illusztrált könyveit.¹¹¹ Nála a matematikai, földrajzi és csillagászati tájékozottság egymást segítő tényezőkké váltak, s éppen ennek köszönhető, hogy a földrajzi ismeretek egy része helyet kapott a felsőfokú oktatásban. A későbbi évtizedek során is megtaláljuk ezen a szinten a földrajzot „Ó és új Geographia” néven, de a csillagászat inkább átkerült a fizika körébe, a földrajz pedig a történelem tantárgyhoz kapcsolódott. Maróthinak köszönhető, hogy amit a kor színvonalán lehetett tanítani földrajzból, azt mind tanították Debrecenben.

A Hatvani névvel fémjelzett korszakban is mind az alsó iskolai, mind a felsőfokú tanulmányok között folyamatosan szerepelt a földrajz. Csupán annyi változást tapasztalunk e tantárgy életében, hogy a Maróthi által kiemelten egy tantárgyi keretbe fogott földrajz a XVIII. század második felében a főiskolai szinten részre bomlik, és ezek a részek más-más tárgy keretein belül fejlődnek. „Ha az oktatásban részt vevő tanulók természeti földrajzi környezetről alkotott képének

elemeit vizsgáljuk, az a matematikával vagy fizikával együtt tanított asztronómia, fizika és »Historia Naturalis«, valamint a Jus Naturae és Metaphysica keretein belül állhatott össze.”¹¹² Bár Hatvanit nem szoktuk a geográfus tanárok közé sorolni, mégis szerteágazó természettudományi munkásságával termékenyen járult hozzá a földrajz fejlődéséhez. 1775-ben csillagászati módszerekkel meghatározta Debrecen földrajzi helyét.

Hatvani után, a tantervi reformok korszakában is nyomon követhető a földrajz-oktatás menete. Az 1795-ös *Tanítók kötelességei* és még inkább ennek 1812-es némileg módosított kiadása azt mutatja, hogy az alsó és középfokú szinten a földrajz anyaga bővült. Egyre több, a főiskolai szintről „lehozható” anyagrészt találhatunk az előírások között. De a főiskolai szinten is pozitív változást tapasztalhatunk. Az addig domináns szerepet játszó „államisme”-szerű leíró földrajz mellett fokozatosan jelentős helyet kap a természeti leírás. Jól mutatja ezt az 1811-ben Magyar Mihály (1776–1820) előadásait leíró diák jegyzet.¹¹³ A népeességről, nyelvről, vallásról, társadalmi összetételről, iskolázásról és államformáról adott tájékoztatást megelőzi a tárgyalt ország pontos földrajzi helymeghatározása, a hegyek, városok, növényzet ismertetése. Szemléltetésül egy tőlünk távolra eső hely leírásából idézünk: „Islandia Szigete, mely 1261-ben Norvégiával, ezzel együtt pedig 1536-ban Dániával egyesült. Fekszik az Atlantiai Tengerenn az északi szélesség 63° 30', és 66° 42' közt, Drontheimtól 120 tengeri mérföldnyire.”... „Islandia nem egyéb, hanem egy irtóztató rakás Havas Hegy mely Napkeletről Napnyugotra nyúlik, és a' lakosok tsak a' hegyek töviben lagnak... Többnyire ezen hegyek tűz okádók is,... ..”Islandiában mind eddig nem volt olyan hely, melyet városnak lehetett volna nevezni, most építetik a' király parantsolatjára Reitwig városa.”¹¹⁴ Magyar Mihály az 1808–1811 közötti években volt a kollégium tanára.

Minden bizonnyal Budai Ézsaiás (1766–1841) előadásairól készült az a jegyzet, amely 1815-ből maradt fenn.¹¹⁵ Ez nem ad olyan részletes természeti leírást, mint az előbbi, de sokkal több országot tárgyal. Természetesen Európát és Közel-Keletet tekintti át a legbővebben, de már Amerikáról észak–közép–dél felosztásban beszél, s megjelenik Polynesia, Australia és Déli India, melyeket a jegyzet írója szerint „Cook v. Cúk” kapitány fedezett fel és tett ismertté 1779-től. Magyarországról adja a leg-részletesebb tájékoztatást. Nagyon érdekes, hogy hazánkat öt nagy területre osztja: Dunántúli Kerület, Dunamellyéki Kerület, Tiszamellyéki Kerület, Tiszántúl való Kerület és Erdély Ország. A református egyházkerületek is ilyen tájegységek szerint szerveződtek. Nemigen járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy ez a jegyzet az akkori földrajzanyagnak csak a vázát tárja elénk, s olyan érzést kelt bennünk, mintha feltételezne valamiféle kiegészítő tanári segédletet. A megoldást Budai atlaszai jelenthetik.

Már Budai tanárelődje, Sinai Miklós (1730–1808) is igen jó színvonalon oktatta a földrajzot a történelem mellett. A hangsúly az utóbbira esett. Sinai elsősorban történész volt, s az 1760–1792 közötti évekre eső tanársága ideje alatt a földrajzban még hiányzott a természeti leíró jelleg. Még ő is csak négy földrészt ismertetett, és a haza földrajzát részletesebben. Budai ugyanezt a két tárgyat vitte tovább ezen a tanszéken 1794-től 1808-ig. Tanári működésével azonban a földrajz oktatásában korszakos jelentőségű változást észlelhetünk. 1797-ben a tanári kar határozatban

kívánja, hogy „minden diáknak saját mappája legyen”.¹¹⁶ A rézmetsző diákok segítségével Budai rövidesen négy magyar nyelvű atlaszt adott ki: 1800-ban az *Oskolai Új Átlás az alsó classisok számára*, 1801-ben az *Oskolai Ó Átlás* és a *Gatterer kis új Átlás*, valamint 1804-ben az *Oskolai Magyar Új Átlás* jelent meg. Ez utóbbiban csúcsonyul ki a rézmetsző diákok és Budai nagyszerű teljesítménye. „...a nagy gonddal összeállított atlasz különleges erénye a hatalmas magyar nyelvű névanyag. Ez tükrözi ugyan még a nyelvújításból elmaradt ‘debreceni’ magyar nyelvnek – a mai olvasó számára különösen szembeötlő – nehézkességét, de az a tény, hogy a diákság egy komoly anyanyelvű atlaszhoz jutott, a későbbi korszerű (szemléltető), magyar nyelvű földrajztanítás egyik lényeges alapja lett.”¹¹⁷ Ezek voltak hazánkban az első iskolai atlaszok.

Meg kell említenünk még, hogy nemcsak a történelemmel összekapcsolt földrajztanításnak van kizárólagos jelentősége ebben a korban. Sárvári Pál fizikai földrajzot és meteorológiát tanított, Hatvani, Kerekes és Csécsi mint kémikusok vizsgálták a gyógyvizeket, az ásványokat és a talajt, a botanikus tanárok külföldről is gyűjtötték a növényeket a Fűvészkert számára, a nyugati országokban pedig már állatföldrajzi könyvek kezdtek megjelenni. Mindezek olyan segítséget nyújtottak a földrajznak, hogy nélkülük nem is tudott volna „újjaszületni” ismét egységes és tudományos igényű tantárgygyá. Ez az egység azonban csak a XX. század első felében valósult meg világviszonylatban is.

Ennek a folyamatnak az első jelét láthatjuk abban, hogy a debreceni Kollégium 1856-ban létrehozta a természetrajz-földrajz tanszéket. A már középiskolai szintre lefokozott katedrára a nagy tudású, országos hírű és világlátott tanáregyéniség, Kovács János (1816–1906) került, aki saját botanikai, zoológiai és geológiai gyűjtőmunkájával gazdagította a „természetrajzi” szertár anyagát, s ezáltal szaktárgyainak igen nagy tekintélyt szerzett. Kiemeljük, hogy a már említett ásványgyűjtemények és a kőzetgyűjtemény az ő keze munkája által váltak kezelhetővé, és immár nemzeti értékű gyűjteménnyé. Ő jelezte először, hogy a kollégium tulajdonában lévő világhírű kabai meteorit szerves anyagokat tartalmaz, s ilyen tapasztalat azelőtt még nem volt sehol.¹¹⁸ Kovács János megelégedett azzal, hogy volt iskolájában gimnáziumi tanárként dolgozzék, s ugyanakkor tudós egyéniségével, éppen a természetrajz és földrajz magas szintű művelésével biztosította Debrecenben a természettudományok felsőfokú színvonalon történő megőrzését az egyetem megalakulásáig.

Gaál Botond

FÜGGELÉK

A GIMNÁZIUM TERMÉSZETTUDOMÁNYI GYŰJTEMÉNYE

A kötetben a Kollégium múzeumaival foglalkozó fejezet utalt már arra, hogy korábbi állományának egyes részelei visszakerültek eredeti intézményi helyükre, a Református Gimnáziumba. Jelenlegi helyzetükről az 1978-ban kezdődött új katalógizálás és felmérés alapján az alábbi tájékoztatást tudjuk nyújtani.

Állatgyűjtemény: 300 madárból, 49 emlősből és nagyszámú rovarból áll. Külön érdekessége az Afrikából és Amerikából való hatalmas testű trópusi rovarok.

Herbárium: 5139 herbáriumi lapot tartalmaz. Az anyag feléleli a történelmi Magyarország növényzetét préselt állapotban. Csaknem az összes híres magyar botanikustól (Dégen Árpád, Haynald Lajos, Jávorka Sándor, Máthé Imre, Simon Tibor, Soó Rezső, Újvárosi Miklós, Zólyomi Bálint) van a gyűjteményben herbáriumi lap.

Ásványgyűjtemény: kb. 7000 darabból áll és folyamatosan gyarapszik. Két egyenlő nagyságú, külön elnevezett és külön kezelt gyűjteményre oszlik. Az egyik az iskolai ásványgyűjtemény nevet viseli, melyet Kerekes Ferenc alapozott meg 1823-ban a külföldről magával hozott ásványokkal. A másik – adományozójáról – a Szőnyi-gyűjtemény nevet kapta. Sok-sok darabját maga Szőnyi Pál gyűjtötte, a többit vásárolta. Az eredeti gyűjtemény a diplomákkal együtt 33 000 darabból állt, s ebből 27 000 darabot Szőnyi végakarata szerint szét kellett osztani a partikulák között és néhány jól tanuló, ásványok iránt érdeklődő diáknak. A megmaradt gyűjteményben mind az öt földrész ásványai megtalálhatók. Ezt a gyűjteményt a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1960-ban „nemzeti értékű védett gyűjteménnyé” nyilvánította. (42) – Az iskolai ásványgyűjtemény a kiállítószekrényekben a kémia oktatásánál fontos, didaktikai sorrendben van elrendezve. A Református Gimnáziumban ma is működik Ásványtani Diákkör.

Közetgyűjtemény: 1500-nál több darabot számlál, rendezése most van folyamatban. Különlegessége az 1986-ban „újból felfedezett” Nummulitesek. (43)

Fizikai eszközök gyűjteménye: az 1986-ban történt rendezés és új katalógus felvétele alapján 348 eszköz tartozik a gyűjteménybe. (44) 1954-ben 49 eszközt a népművelési miniszter védetté nyilvánított. Ezek között található a legrégebb magyarországi fizikai és földrajzi eszközök.

Valamennyi gyűjtemény 1978 és 1986 között visszakerült eredeti intézményi helyére, a Református Gimnáziumba. Egy részét ma is használják a szemléltető oktatásban. Jobbára a XIX. század második felében, a debreceni Kollégium viszontagságos korszakában keletkeztek, s egyben azt is jelzik, hogy az iskola a maga lehetőségeihez képest törekedett a természettudományok lehető legmagasabb szintű művelésére, még akkor is, ha ezt csak a középfokú oktatás keretében tehetta. A felgyűlt vagy gyűjtött kísérleti és szemléltető anyag mennyisége és minősége nemcsak a történeti érték feletti csodálkozást válthatja ki, hanem annak a szakszempontról való véleménynek a megfogalmazását is, hogy az ezek mögött meghúzódó tudás és képzettség fölülte volt a középfokú színvonalnak. A debreceni tudománygyűjtemény létrejöttével a természettudományok ismét visszanyerték a kollégium több évszázados hagyományaihoz méltó rangjukat.

JEGYZETEK

1. A korabeli történelmi és társadalmi helyzetképet kultúrtörténeti szempontból jól bemutatja Sain Márton: Nincs királyi út! – Matematikátörténet című könyve. Bp. 1986. 533–537.
2. A tanítók kötelességei című, Debrecenben Szigethy Mihály által 1795-ben kiadott könyvecskében összeszámálhatjuk a tanórákat és azt találjuk, hogy a hétoztályos középfokú tanulmányok alatt egy tanuló átlagosan heti 3,5 órában tanult természettudományi tantárgyakat, s ez a heti 19 hivatalos tantervi óraszámnak 18%-a.
3. A tanítók kötelességei című, Debrecenben Csáthy György által 1812-ben kiadott könyvecskéből gondos táblázatot készített Nagy Sándor, mely Nagy Sándor 1940. 176. és 177. oldalak között található bekötve. Az I. osztály délutáni második órájában volt matézis is, amely Nagy Sándor táblázatából kimaradt. E helyesbítés figyelembevételével készült az R/H arány kiszámítása.
4. Csendes József 1938. 22.
5. Csendes József 1938. 20. oldalán szereplő, geometriával kapcsolatos közléseit korrigálni kell, mert az általa ott leírtak az 1812-es tantervben szerepelnek.
6. Idea – Maróthi György írása 1740. december 19-én. Zárórész 3. pontja. TtREL Z 139.
7. Vö. Tóth Béla: Mit tanított Maróthi matematikából? – Múzeumi Kurír, 1977. 5. szám. 58–61.
8. Professorok opinioja – TtREL I.1.p.5.
9. TtREL I.1.p.5.
10. TtREL I.1.p.5.
11. Proiectum a Tanítás Rendről – TtREL I.1.p.5.

12. Professorok opinioja – *TtREL* I.1.p.5.
13. Hárs János 1938.
14. Vö. Csendes József 1938. 6.
15. Vö. Hárs János 1938. 53.
16. Menyöi Tolvaj Ferencre és könyvére történő utalásokat találunk Szénássy Barna: A magyarországi matematika története. Bp. 1970. 42., 53. és 357.
17. Vö. Csendes József 1938. 10.
18. Vö. Zemplén Jolán 1961. 299.
19. Szénássy Barna: i. m. 70. 73.
20. Szénássy Barna: i. m. 47.
21. Már Maróthi előtt is megtaláljuk ennek nyomait, mint pl. az 1720 körül készített latin nyelvű kéziratban. *TtREK* R 292. Időszámítási és számtani összefoglaló. A négy alpnműveletet tárgyalja. A 82. oldalon hibás másolás található a számtani műveletben.
22. Vö. Tóth Béla i. m. 59.
23. Vö. Zemplén Jolán 1964. 101.
24. Vö. Szénássy Barna i. m. 84., 86. és 88., ahol bővebb leírás található Hatvani idevágó munkásságáról.
25. Vö. Horváth Róbert: Egy ismeretlen magyar politikai aritmetikus: Hatvani István professzor (1718–1786) – *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*. Tom. IV. Fasc. 3. Szeged, 1958. kny., és Horváth Róbert: Hatvani és a magyar közgazdasági irodalom kezdetei – *Közgazdasági Szemle*, 1960. január. 74–91.
26. Sárvári Pál jelentése a Fő-Tiszteletű Szuperintendenzia részére – *TtREL* I.1.p.5.
27. Sárvári Pál: „Mathesis applicata...” és „Scientiae astronomicae.” *Dictatum*. 1828. *TtREK* R 88. Ezt erősíti meg az *TtREK* R 288 is.
28. Sárvári Pál: „Golyóbisos háromszögellés. Trigonometria sphaerica és astronomia...” *Dictatum*. 1835. *TtREK* R 86.
29. Sárvári Pál: i. m. *TtREK* R 88 és R 288.
30. Sárvári Pál: „Csillagászat”. *Dictatum*. 1830 körül. *TtREK* R 87., valamint Sárvári Pál: i. m. *TtREK* R 86.
31. Sárvári Pál: i. m. *TtREK* R 87. 30. oldal.
32. Vö. „Figurae geometricae... 1813...” Eredeti mértani rajzok. *TtREK* R 298.
33. Vö. „Arithmetica tradita...” *Dictatum*. 1825. *TtREK* R 291.
34. Vö. *TtREK* R 298.
35. Vö. Sain Márton: i. m. 548kk.
36. *Lectiones Göttingae, mathematica adplicata et historia naturalis*. Leírta Sárvári Pál. *Dictatumok*, Göttingen, 1793. *TtREK* R 83. – A ma is használatos $y^2 = 2px$ egyenletet állapítja meg, és foglalkozik a parabola érdekes tulajdonságaival: „Subtangens Semiordinatae est semper aequalis duplo abscissae.” 83. oldalon.
37. Vö. Nagy Sándor 1940. 202.
38. Gulyás István: Az 1848 előtt használt tankönyvek, *Gimn. Ért.* 1894/95. 225.
39. Vö. Csendes József 1938. 23.
40. Szénássy Barna: i. m. 362.
41. Vö. Kerekes Ferenc: „Elmélkedés a fellengzős mathesis igaz sarkalatairól.” Debrecen, 1837. *TtREK* R 608/54. Az R 608/43 az R 608/54-nek mint tisztázatnak az előkészítő fogalmazványait tartalmazza.
42. Vö. Szénássy Barna i. m. 143. és 151. Meg kell jegyeznünk, hogy Szénássy könyvében Kerekes jelentősége másokhoz képest aránytalanul alacsony értékelésben részesül.
43. Vö. Dóczy Imre 1895. 283–284.
44. Az 1850 és 1948 közötti időszokról jó tájékoztatást kapunk Kántor Sándorné: *Tudós matematikatanárok Hajdú, Szabolcs és Szolnok megye középiskoláiban című írásából*. Debrecen 1986. 40–82.
45. Vö. Zemplén Jolán 1961. 298.
46. Vö. Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*. 3. átdolg. kiad. Bp. 1986. 208.
47. Zemplén Jolán 1961. 208.
48. Uo. 207.

49. Vö. Zemplén Jolán 1961. 207. E könyv 238. oldalán található Huszti disszertációjának teljes címe, amely így kezdődik: *Philosophiae experimentalis...*
50. Lásd később a Múzeumok történeténél, illetve Zemplén Jolán 1961. 61. és 241., ahol a coetus leltárából idézi az eszközök felsorolását
51. TtREK R 287; továbbá R 77; R 282; és R 303.
52. Vö. TtREK R 303
53. Vö. Tóth Béla: Maróthi György és a fizika-oktatásunk – Fizikai Szemle, 1972. 11. szám. 338–343.
54. Vö. Szabó Botond: Debrecen és a kísérleti fizika oktatásunk magyarországi kezdetei – Fizikai Szemle, 1982. 5. szám. Klny. 5.
55. Vö. Tóth Béla: Mit tanított Maróthi matematikából? – Múzeumi Kurír, 1977. 5. szám. 59.
56. Vö. Zemplén Jolán 1964. 70.
57. Vö. Zemplén Jolán 1964. 74.
58. Vö. TtREK O 360 – 258. lap
59. Hatvani Introductio fából idézi Zemplén Jolán 1964. 99. Az eredeti latin szöveget lásd az Introductio i. m. 55.
60. Vö. Proiectum a Tanítás Rendiről – TtREL I.1.p.5.
61. Sárvári Pál jelentése a Fő-Tiszteletű Szuperintendencia részére – TtREL I.1.p.5.
62. Sárvári, Paulus: „Chemia.” Dictatum. 1816. TtREK R 286. Ebben a jegyzetben látszik különösen, amikor is a jegyzet írója az egyik résznek a *Physica Chemia* címet adja.
63. Vö. Csendes József 1938. 26.
64. Vö. Sárvári Pál kézírása latinul 1802. március 27-én keltezve – TtREL I.1.p.5.
65. Sárvári Pál: „*Physicae elementa. Tradita secundum opus Horvathii, multis mutatis...*” Dictatum. 1820–21. TtREK R 85.
66. Sárvári Pál: Fizika. Dictatum. 1836. TtREK R 283.
67. TtREK R 297. 22. oldal
68. Zemplén Jolán 1964. 63.
69. Csécsi Imre észrevételei Kerekes Ferenc tantervére nézve 1841. december 15-i keltezéssel TtREL I.1.p.5.
70. Szabadváry Ferenc – Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A kémia története Magyarországon. Bp. 1972. 118.
71. Vö. Szabadváry Ferenc – Szőkefalvi-Nagy Zoltán: i. m. 119.
72. Szabadváry Ferenc – Szőkefalvi-Nagy Zoltán: i. m. 120. Hatvani úttörő munkásságával kapcsolatban lásd még Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A gyógyvizek kémiai vizsgálata hazánkban a XVIII. században – Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetei, 154. Klny. Eger 1959. 612.
73. Vö. Sárvári Pál kézírása latinul 1802. március 27-én keltezve – TtREL I.1.p.5.
74. TtREK R 286 i. m.
75. Csécsi Imre észrevételei Kerekes Ferenc tantervére nézve 1841. december 15-i keltezéssel – TtREL I.1.p.5.
76. A TtREK R 608/28–29–30–34–35 kéziratokból kiderül, hogy mit tanult Kerekes külföldön kémiából és technológiából az 1810-es években.
77. Szabadváry Ferenc – Szőkefalvi-Nagy Zoltán: i. m. 122.
78. Uo. 123.
79. „Chemia Kerekes Ferenc által ... leírva a szerző Uréról.” 1836. TtREK R 2695 49. oldalon. Ugyanezt a szöveget találjuk a többi másolatban is, mint pl. az R 1665-ben és a legkorábbi R 608/38-ban. Az R 608/37. lehetett a Chemia könyvének az eredeti szövege, ebből taníthatott, ami Kerekes saját kezűleg odafírt jegyzeteiből gondolható.
80. Példának említjük meg az R 608/32–33 jelzetű kéziratokat.
81. Vö. Szabadváry Ferenc – Szőkefalvi-Nagy Zoltán: i. m. 124.
82. Csécsi Imre észrevételei Kerekes Ferenc tantervére nézve 1841. december 15-i keltezéssel – TtREL I.1.p.5.
83. TtREK R 1704 Ebből a jegyzetből látható világosan az akkori kémiai tudomány felosztása, s a gyakorlati élet felé fordulása.
84. Vö. K. Kiss József: A physikai szertár története. Gimn. Ért. 1894/1895. 355.
85. Vö. Gombocz Endre: A magyar botanika története, Bp. 1936 193–194.
86. Vö. Magyar – Petrányi: A belgyógyászat alapvonalai I. – Medicina, Bp. 1974. 35.
87. Vö. Magyar – Petrányi i. m. 35.

88. Földi János könyvének összefoglaló tájékoztatása olvasható Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium című könyvből – I. kötet. A szerző kiadása. Hajdúhadház, 1933. 266–267.
89. Gáti könyvének teljes címét lásd uo. 266.
90. Szentgyörgyi könyvének teljes címét lásd uo. 267.
91. Vö. Ötvös János – Tóth József: A debreceni Református Kollégiumi Fűvészkert története. Gimn. Ért. 1894/85.–1985/86. 362–363.
92. Vö. Ötvös János – Tóth József: i. m. 162.
93. Vö. Kovács János: A természetrajzi múzeumok története. Gimn. Ért. 1894/95. 362–363.
94. TtREK R 83 180–265. lapok
95. TtREK R 283 i. m. 203.
96. TtREK R 283 i. m. 203.
97. Csécsi Imre észrevételei Kerekes Ferenc tantervére nézve 1841. december 15-i keltezéssel – TtREL I.1.p.5.
98. Vö. Kovács János: i. m. 364–365.
99. Vö. Veress Bertalan: A földrajzoktatás alakulása a Debreceni Református Gimnáziumban a XIX. század közepén (1848–1861). – Gimn. Ért. 1984/85–1985/86. 106.
100. Vö. James Bowen: History of western Education. 2. Volume. London 1975. 397.
101. Vö. Csinády Gerő: Debrecen földrajzi hagyományai – Különlenyomat a Kossuth Lajos Tudományegyetem 1955. évi Actájából. 4.
102. Vö. Csendes József 1938. 11.
103. Nagy Sándor 1940. 42.
104. Lisznai a Professionum Scholasticarum című művének bevezetésében írja. Idézi Csinády Gerő: i. m. 4.
105. Vö. Csinády Gerő: i. m. 4–5.
106. Debreczeni Ember Pál: Vade mecum... (eredetiben: Wade mecum), Debrecen, 1679. – A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) kéziratára, 0 153. 159.
107. Uo. 158–159.
108. TtREK R 295/a–b.
109. TtREK R 295/a. i. m. 137.
110. Vö. Gondáné Salánki Márta: A földrajz oktatása a Debreceni Református Kollégiumban 1777–1806 között. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 4. szám. 1987. 23.
111. Vö. Tóth Béla: Egy történelem-földrajz professzor Debrecenben. Múzeumi Kurír, 1984. 4. szám
112. Gondáné Salánki Márta: i. m. 20–21. Az eredeti szövegben az asztrológia helyett a szerző asztronómiát szándékozott írni. Az idézetbeli szövegváltoztatás tőlem.
113. Magyar Mihály: „Dánia és Norvégia geographiája és históriája...” Dictatum. 1811. TtREK R 130. A jegyzetben több van, mint amit a cím mutat. Lásd még az R 131 jelzetű kéziratot is, mely még bővebb ismereteket közöl Magyar Mihály előadott anyagáról. Dictatum. 1811.
114. TtREK R 130. Az idézetek sorrendben az 1. lap hátoldaláról, a 3. lap első oldaláról és a 4. lap hátoldaláról valók. Lásd ugyanezeket még az R 131 i. m. 169–173.
115. „Ó és ujj geographia, mellyek közül amaz deakul e’ pedig magyarul adódik elő.” Dictatum. 1815. TtREK R 129
116. Szabó József: Budai Ézsaiás élete és földrajzi vonatkozású munkássága, Közlemények a Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. No. 113. 33.
117. Szabó József: i. m. 34. Ugyanitt található Budai atlaszairól a szerző szakvéleménye.
118. Vö. Veress Bertalan: i. m. 107.

A KOLLÉGIUM SZEREPE A MAGYAR IRODALOM MŰVELÉSÉBEN

Zsigmond Ferenc, a Debreceni Református Kollégium tudós tanára alig ötven esztendővel ezelőtt a Kollégium négyszáz éves jubileumára hasonló címen írt könyvet az intézmény és a magyar irodalom kapcsolatáról.¹ Ez a nagy hozzáértéssel megírt kézikönyv ma is haszonnal forgatható, mégis szükséges újból áttekinteni a szerteágazó kérdéskört. Nemcsak azért időszerű feladat ez, mert Zsigmond Ferenc könyve ma már könyvtárainkban is alig lelhető fel, hanem azért is, mert e mű megjelenése óta a feldolgozandó anyag megszaporodott. Végül az is sürget e munkában, hogy neves kutatók időközben értékes rész kutatásokat végeztek. Néhány nagy írónk – így Ady, Móricz, Kölcsey – debreceni kapcsolatait önálló kötetek dolgozták fel azóta.

Zsigmond Ferenc szóban forgó munkája a szó szorosabb értelmében vett „kollégiumi irodalomtörténet”. Rövid bevezető után, mely a debreceni Kollégium szellemi-lelki arcának jellemző vonásait igyekszik megrajzolni, tanulmányunk is időrendi sorrendben tárgyalja az intézmény történetének irodalmi vonatkozásait. Nem bontjuk azonban pozitívista módon apró egységekre a feldolgozandó anyagot, ahogy azt Zsigmond Ferenc tette, csupán a fontosabb pontokat emeljük ki, s azt kívánjuk bizonyítani, hogy a debreceni Kollégium irodalmi élete a magyar irodalom fejlődéstörténetének és a Kollégium öntörvényű belső szellemének sajátos eredője. Hol az egyik, hol a másik válik hangsúlyosabbá, s ezek a sajátos hangsúlyváltások a vizsgálandó pontokon érhetők leginkább tetten.

Tanulmányunk fő célja tehát ezeknek a sajátos pontoknak irodalom- és művelődéstörténeti szempontú vizsgálata.

I. „GENIUS LOCI”. A KOLLÉGIUM SZELLEMI ARCA²

*„Vajon igaz, hogy Debrecenben
A Maradandóság lakik ?”*

(Ady)

Egy négyszázötven éves múltra visszatekintő iskola szellemi arcát megrajzolni nem egyszerű feladat; első pillanatra talán lehetetlennek is tűnik. Van azonban a Kollégium szellemének néhány sajátos alapvonása, mely árnyalataiban változhat, alakulhat ugyan az idők során, alapjában és lényegében azonban állandó marad. Ennek az állandóságnak a kulcsa az Ady megfogalmazta „maradandóság”-ban keresendő. A fogalom kettős értelmű: van egy negatív alaphangoltsága „maradiság”, „földhöz ragadtság” jelentésben; úgy véljük azonban, hogy erősebb a pozitív töltése, s ebben az értelemben nem mást jelent, mint: megőrzés, megtartás, folytonosság.

A maradandóság záloga, a folytonosság, kézzelfogható módon van jelen a Kollégium életében: ez az egyetlen magyar iskola, mely a reformáció százada óta megszakítás nélkül protestáns iskolaként működik. Benne azonban nem csupán a magyar protestáns iskolázás és protestáns gyökerű kultúrhagyomány, hanem az egész újabb kori magyar kultúra folyamatossága is nyomon követhető. Ez a folytonosságtudat szüli a maradandóság érzését, azaz a múltbeli örökség gondozásának már-már emberfölötti vállalását. Nem forradalmi magatartás ez, hanem inkább a lélek egészséges konzervativizmusa, a folytonos élethalálharc diktálta öntudatlan kompromisszumkésztség, melynek időnként egészségtelen kinövésai is vannak. A történelem diktálja ezt a magatartást, hiszen a külső falakkal nem határolt, tősgyökeresen magyar lakosú városban a nyíltan forradalmi magatartás nagy kockázattal járhat: a Kollégium esetleges megszűntével ugyanis nem csupán a város iskolája szűnne meg, hanem a Tiszántúl iskolája, a „szegények iskolája” is, „Erdély és Magyarország világitó lámpása”. A diplomáciát a maga bőréen tanuló debreceni cívis éppúgy tudatában van a kockázat súlyának, mint a város és az iskola vezetői, s inkább vállalják a „megőrizve építés” politikáját. A XVI–XVIII. század folyamán ez a magatartás meg is hozza gyümölcseit. A felekezeti villongások mérséklődése, a teológia liberalizálódása – s ennek következtében az összkultúrában való térvesztése – után Debrecen és Kollégiuma belemerevedik hagyományos szerepébe. A maradandóságban egyre több lesz a negatív felhang. Debrecen a főváros mellett egyre inkább provinciává süllyed, s a Kollégium is veszít korábbi pozícióiból. A múltból örökölt szellemi tőke azonban egészen napjainkig megújulásra képessé teszi Debrecent és a Kollégiumot.

1. Debrecen és Kollégiuma

„...Kiesett szívéből a múlt...”
(Gulyás Pál)

A XVIII. század végéig Debrecen város és a Kollégium – a Városi Tanács és a diáktörvényszék, a „sedes scholastica”, valamint a diákok és a városi polgárok időnkénti összeütközései ellenére – sajátos patriarchális közösségben éltek együtt. A Kollégium szigorúan zárt világát ugyanaz a kényszer hozta létre, mint a falak nélkül is zárt életet élő városét. Ez a kényszer az önvédelem kényszere, mely a XVI–XVII. század folyamán a kálvini hit védelmét jelentette. A török és Habsburg szorítás következtében ez az önvédelem, mint az ország protestáns területein általában, sajátosan nemzeti színezetet kapott.

A XVI–XVIII. században a város vallásos, teológiai alapú kultúrájának egyértelműen a Kollégium volt a középpontja. A város maga – mezőgazdaságon, állattenyésztésen és ezek termékeit feldolgozó kézműiparán alapuló – paraszt-polgári szemléletével, földközeli életformájával hatott a Kollégium szellemére. A kisenemeség, mezővárosi paraszt-polgárság és a református értelmiség köréből jött a diákok többsége, s tőlük nem állt távol a város és a falu határán álló életforma, sőt Debrecenben ennek az otthoninál valamivel európaibb változatával találkoztak.

A XIX. század átmenetet jelent a Kollégium és a város kapcsolatában. Még mindig a Kollégiumé a vezető szerep a város kulturális életében, egy ideig még az egyre izmosodó világi irodalomban is, de lassan megjelennek az iskola mellett a művelődés és az irodalom világi fórumai is: a sajtó, a színház, később a múzeum stb. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezeknek a fórumoknak egy jó része magából a Kollégiumból nőtt és szakadt ki. A sajtó előzménye ott van a kollégiumi diákok kéziratos irodalmában. Az önképzőkör az előzménye az irodalmi csoportosulásoknak, így például a Csokonai Körnek.

A századfordulón áll be a fordulat. A sajtó és a színházi élet ekkorra izmosodik meg igazán, s a Csokonai Körrel (1890) létrejön az első jelentős városi irodalmi társaság. S amikor a XX. század elején a Kollégium főiskolai tagozataiból létrejön az állami egyetem, a Kollégium véglegesen elveszíti vezető szerepét Debrecen kulturális életében. A Kollégium szellemi törzsét ettől kezdve a gimnázium alkotja, s bár ez a két világháború között szellemi bázisként még mindig jelentős, mint irodalmi fórum nem játszik többé számottevő szerepet.

A második világháború után a nagy múltú iskola lehetőségei még inkább beszűkültek. Az új helyzetben az életben maradás vált a legfontosabb kérdéssé. A két világháború között még élő irodalmi jellegű fórumok jó része, az önképzőkörök, a táj- és népkutató csoport, a tanárképző internátus, fokozatosan elsorvadtak. A mai debreceni polgár a Kollégiumban már inkább múzeumot lát, mintsem iskolát. Fenyeget a veszély, hogy a Kollégium kiesése a debreceni tudatból egyenlő lehet a múlt kiesésével, a gyökerek elhalásával.

2. *A Kollégium mint intézmény*

„Ez volt a sziklán épült vár.”
(Oláh Gábor)

A Kollégium mint iskolatípus évszázadokon át olyan sajátosan magyar protestáns iskolát jelentett, amelyben alap-, közép- és felsőfokú oktatás párhuzamosan és egyidejűleg folyt. Sajátos patriarchális szellemű diáktársadalmat hoztak létre ezek az iskolák, többszörös alá-fölérendeltségi viszonyokkal, diákönkormányzattal, a coetusok szigorú, puritán rendjével. A kisebb diákokat, akik többnyire valamilyen szolgálatot is teljesítettek a nagyobbak mellett, arra kiválasztott idősebb diákok, (publicus praeceptorok) tanították. A diákélet alulról szervezettsége, sajátos belső demokratizmusa a XIX. századra szinte teljesen megszűnt, a patriarchális egymás mellett élés nyomai azonban megmaradtak szinte a mai napig.

A Kollégium mindenkorí levegőjében van tehát valami életszerű, a bekerülő kisdíák az étellel találkozik itt. Mire befejezi tanulmányait, kicsiben átéli már mindazt, ami később rá vár a világban, hiszen az iskola mikrovilága ugyanazokat a feszültségeket és ellentmondásokat hordozza magában, mint a társadalom maga. Hogy ez mennyire így van, jól példázza Csokonai esete. Az ő kollégiumi pere csak kezdete egy persorozatnak. Perel ő kicsapatása után éppúgy az egész magyar költő-fojtogató valósággal, mint korábban a Kollégiummal. Az élmény művészi megfogalmazása Móricz tolla alól kerül majd ki egy bő évszázad múlva. Móricz a

Tanácsköztársaság bukása után elszenvedett sérelmeit vetíti vissza a debreceni diák-évek idejére; nyilván nem véletlenül! Nyilas Misi története híven mutatja, valóban mennyire az életre nevelő iskola a debreceni Kollégium.

A Kollégium zárt világának van azonban két kapuja. Az egyik a mélybe, a gyökerek irányába nyílik, a Kollégium partikuláris iskolái felé, ahonnan az iskola diákjait kapja, s ahová ugyanakkor tanítók tömegét küldi ki. A másik kapu Európába vezet: német, holland, svájci, angol egyetemekre, ahol a jelesebb diákok elmélyíthették tudásukat.

A debreceni iskola nagyszámú partikulái révén több önmagánál. Nemcsak utánpótlását kapja onnan, hanem kiküldött tanítói révén egész országrészek szellemét alakítja. Arany János például már nagyszalontai diákként is sok vonatkozásban „debreceni” szellemben nevelkedett tanítói révén. A kollégiumi diákirodalom módorában írt verseivel már ekkor rangot szerzett magának. Debreceni tanulmányai után újra Szalontára kerül, s az egykori debreceni iskolatárs, Szilágyi István biztatására kezd megint verselni. A Kollégium, az Alma Mater tehát közvetlenül vagy közvetve sokféle módon kíséri mindazok életét, akik egyszer kapcsolatba kerültek vele.

A Kollégium zárt világának Európára nyíló kapuja debreceni iskolázottságú nagy íróink, költőink előtt sajnálatos módon többnyire zárva maradt. Ennek oka, hogy a Kollégiumból nyugat-európai tanulmányutat szinte kizárólag teológiai vonalon lehetett tenni. Így aztán a nagyszámú külföldet járt debreceni diák szépirodalmi közvetítő szerepe viszonylag csekély. Bár tudunk ilyenről is. Elég itt csupán Szenci Molnár Albertnek a szépirodalmat is megtermékenyítő úttörő munkásságára utalni, vagy a Voltaire-fordító Szilágyi Sámuel professzorra. Nyilván külföldi tapasztalatai is adtak ösztönzést id. Péczely Józsefnek irodalomszervező tevékenységéhez. Későbbi nagy íróink persze többnyire csak közvetve találkoztak Európával a Kollégiumban, polihisztor professzoraik és az iskola könyvtára révén.

A debreceni Kollégium tehát olyan sajátos életkeretbe emelte diákjait, melynek íve az apró magyar református falvaktól nyugat-európai protestáns egyetemekig terjedt. Ebben a keretben a családból való korai kiszakadás és az emberi élet alapkérdéseinek gyakran drámai átélése után a debreceni diák Nyilas Misi módjára gyakran idő előtt vált felnőtté. Ugyanakkor ebben a keretben – az ország legkülönbözőbb helyeiről jött diáktársak révén – az egész magyar valósággal, professzorai révén Európával és az európai kultúrával szembesült. A sokszor keservesen végigszenvedett debreceni diákévek végül akarva-akaratlanul így mégiscsak a szó legszorosabb értelmében az életre készítették fel az itt tanulókat.

A Kollégiumban nevelkedett írók sajátos kettős érzelmi kötődése (vonzás-taszítás) az egykori iskolához éppen az elmondottakban gyökerezik. Az emberi élet alapkonzfliktusainak korai átélése elemi erővel él tovább a felnőtt ember tudatában, s válik keserű írói élménnyé. Másrészt viszont az egykori debreceni diákban felnőttként tudatosul, hogy a debreceni diákévek – a Kollégium világosan átlátható mikrotársadalma révén – valahol a tudat mélyén, az elszenvedett korai sérelmek ellenére, a teljességet, a gyermek- és ifjúkorral most már örökre elvesztett teljességet jelentik. Az el nem érhető teljesség keserű hangja Csokonai, Kölcsey, Arany, Gulyás Pál, Oláh Gábor, Szombati-Szabó István lírájában vitathatatlanul kollégiumi élmé-

nyekből is táplálkozik. A Debrecenben szerzett írói élményanyag tehát általában kettős: a konkrét sérelmekben és konfliktusokban az író a maradiság ellen harcol, az el nem érhető teljesség fájdalmas hangja mögött a maradandóság valamikor talán öntudatlanul de mélyen megélt élménye munkál.

3. Hagyományörzés

*„Nekem az egészségben – duzzadó nemesség
S a bölcsességben tartó hű magyarság földje.”*

(Gyökössi Endre)

Minden közösség élete a hagyományokban nyugszik. A múltból kapott örökség elfogadása, gondozása és továbbadása teremt folytonosságot a kultúrában. A hagyomány tehát maga a folytonosság, maga az élet.

A sajátos földrajzi, társadalmi, felekezeti tényezők következtében hosszú ideig önvédelemre berendezkedett Debrecen és Kollégiuma zárt társadalmában a hagyománynak a szokásosnál is jóval nagyobb szerepe van. A debreceni iskola történetében négy fontos hagyományszál játszik lényeges szerepet. Az első a reformáció örökségéként jelen lévő protestáns hagyomány, a második a debreceni polgár földközeli életformájából táplálkozó ösztönös népi-plebejus kötődés, a harmadik a humanizmusban gyökerező klasszikus-latinos örökség, a negyedik pedig egy későbbi, erősebben szépirodalmi irányultságú hagyománykomponens, melynek fókuszában a Csokonai-kultusz áll.

A protestáns hagyomány alapházisát a helvét reformáció örökségének vállalása jelenti. Irodalmi vonatkozásban különösen két tényezője fontos: az egyik az emberi személyiségről szóló kálvini tanítás, a másik a reformáció anyanyelvi programja.

Calvin tanítása szerint a bűnös ember közvetlenül – minden közvetítő nélkül – áll szemben a mindenható Istennel. Elfogadhatja vagy elvetheti a felé hajló üdvözítő kegyelmet. Döntése személyes döntés, a megtérés drámája az egyén drámája. Az egyén ilyenforma nagykorúsítása új jelenség az európai gondolkodás történetében, mely sajátosan új embertípust alakít ki. Ezt az embertípust saját felnőttiségének tudata, az erős kritikai szellem, a gyakran már-már a megszállottság jegyeit mutató szigorú munkaetika és küldetéstudat jellemzi. Mindez elsősorban a kálvini elveket valló egyénre igaz, maga az egyház mint intézmény megpróbálja visszaszorítani az egyén önállósodási kísérleteit. Ebből következik a protestáns neveltetésű értelmiség harca saját egyházával, hiszen a fölnyitott palackot nem lehet többé bedugaszolni. Innen a protestáns gondolkodók kettős kötődése: érzik, hogy kritikai látásukat, nagykorúságukat protestáns voltuknak köszönhetik. Ugyanakkor éppen szabadságvágyukból és küldetéstudatukból következően – szembekerülnek egyházuk intézményes korlátaival.

A Kollégium vonatkozásában ez a probléma úgy alakul, hogy a kritika közvetlenül az iskolát éri. Elég utalni itt Csokonai már-már provokatív viselkedésére, Arany menekülésére, Nyilas Misi őszinte, de kissé mégis elfogult ítéletére.

A reformáció anyanyelvi programja látszólag nem érvényesült a debreceni Kollégiumban, hiszen az oktatás nyelve egészen a múlt század elejéig a latin maradt.

Ennek okait két tényezőben látjuk: egyrészt a klasszikus-latinos hagyomány olyan erősen tartotta magát, hogy a protestáns iskolák is kénytelenek átvenni, másrészt az európai műveltségbe való bekapcsolódás egyetlen eszköze a XIX. század elejéig a latin nyelv volt, s ezt a kötődést a protestáns iskolák nem akarták feladni, sőt nagyon tudatosan ápolták.

A XVI. századi reformáció szellemi törekvéseit a XVII. században a puritanizmus teljesítette ki. Ez az irányzat teológiailag a reformáció elveket vallotta, de hangsúlyozta a hit személyes megélésének szükségességét is. Szigorú etikája a polgári fejlődés alapjául szolgált, s így nem állt távol a jelentős kézműiparral rendelkező Debrecentől. A XVII. század végére a puritanizmus mélyen áthatotta a város életét. Sajátos etikájának és kegyességének nyomai a XX. századig továbbéltek. A puritán erkölcs intézményesítve azonban már-már elviselhetetlen, lelket tikkasztó törvényté válik. Erről tanúskodnak a Kollégium táncot, színjátszást, mindennemű szórakozást tiltó intézkedései. A tiltás hatására az ifjúság a diákszobák fülledt levegőjében tombolja ki magát. A debreceni diákok visszafojtott és tiltott úton felszínre törő érzelmeiről tanúskodik a XVIII. századi diákirodalom számos darabja.

Érdekes, hogy a debreceni ember szinte még ma sem igen ismeri a felszabadult nevetést. Nemigen van nyoma ennek a debreceni kötődésű írók műveiben sem. Mintha a földgolyót tartó Atlasz felelősségének súlya terhelné itt a lelkeket; mintha a nagyobb szellemi-lelki szabadság igénye egyúttal nagyobb komolysággal, sőt komorsággal párosulna; mintha a debreceni ember kétszer szakított volna a tudás fájáról. Létrejött viszont a humornak egy kesernyés, önironikus, szatirikus változata. Ott találjuk ezt a hangot Csokonai több művében, Arany Bolond Istókjában, Oláh Gábor írásaiban és Gulyás Pál kései verseiben. Valami sajátos protestáns magyar vergődés terméke ez, ami – úgy tűnik – Debrecenben különösen szembe-tűnő jelenség.

A népi-plebejus hagyomány szorosan kapcsolódik a protestáns örökséghez. A reformáció hazai tömegbázisát elsősorban az alföldi mezővárosi paraszt-polgár lakosság és a kisbirtokos nemesség alkotta. Ez a réteg saját kétkezi munkájából élt, ugyanakkor az átlagosnál jóval öntudatosabb rétege volt a korabeli társadalomnak. Ebből a társadalmi közegekből olyan diákok kerültek a Kollégiumba, akik Debrecenben az otthoninál városiasabb formában, de tulajdonképpen mégis saját népi-plebejus kultúrájukat lelték fel újra. A debreceni Kollégium – más református kollégiumainkhoz hasonlóan – sajátos olvasztótégelyként működött, ahonnan vissza az ekeszarvához éppúgy vezetett út, mint a papi, a tanítói vagy a professzori hivatalba. A XVIII. század végéig a népi-plebejus szemlélet még elsősorban egy életforma természetes velejárója. Ez az öntudatlan népiség kora. E szemlélet tudatos, program-szerű vállalása a XVIII. és a XIX. század fordulóján jelenik majd meg először. Ennek az ügynek a felvállalásában a Kollégium néhány diákja országosan úttörő szerepet játszik. A polgári származású Csokonai és Fazekas nevét kell itt első helyen említenünk, akiknél népiesség és polgárosodás sajátos módon kapcsolódik össze. Ennek okát nagyrészt kollégiumaink népi talajban gyökerező, de mindig Európára tekintő szellemében kereshetjük. Nyilván nem véletlen, hogy néhány évtizeddel később ezt a programot a Debrecen, Pápa és Sárospatak szellemi kisugárzásában eszmélkedő

Arany, Petőfi, Erdélyi és Tompa viszik majd diadalra. Ugyanennek a hagyomány-
nak emelői táplálják később Móriczot is. S nyilván nem véletlen, hogy a XX. szá-
zadban Debrecen a népi írók jelentős fórumává válik.

Korábban már jeleztük, milyen tényezők kényszerítették a Kollégiumot a harma-
dik jelentős hagyományszál, a klasszikus-latinos hagyomány életben tartására, műve-
lésére. Utaltunk rá, hogy a debreceni diák ezzel kapott esélyt arra, hogy az európai
szellem magasára emelkedjék, hogy műveltsége évezredek távlatokat kapjon.

A latinus műveltségelem a debreceni iskolában egészen a legújabb időkig igen
erősnek bizonyult. E jelenség hatása irodalmi vonatkozásban kettős: egyrészt va-
lóban késleltette a magyarnyelvűség térhódítását, másrészt viszont klasszikusaink
egész sorát – Csokonait, Fazekast, Kölcseyt, Aranyt, Szabó Lőrincet vértette fel
kultúrtörténeti, mitológiai, irodalmi ismeretekkel s jegyezte el őket az európai
kultúr-hagyománnyal. A debreceni iskolázottságú költők erős formaérzéke – ahogy
arra többen is felfigyeltek már – nagyrészt szintén a Kollégium puritán és klasszi-
kus hagyományaiban gyökerezik.

Nem kell feltétlenül tragédiát látnunk tehát abban, hogy a klasszikus tradíciók
késleltették a magyarnyelvűség kollégiumi kibontakozását, s hogy a nyelvújítás-
hoz Debrecen nem csatlakozott teljes lendülettel. Az első három évszázad debre-
ceni diákjai a latin nyelvű oktatás ellenére ösztönösen a legtisztább magyarság ta-
laján álltak. Sőt a Károlyi-biblia és a zsoltárok népszerűsége mellett elsősorban a
magyar nyelv művelése terén mutatott konzervatívabb álláspont járult hozzá ah-
hoz, hogy Debrecen nyelve a régi magyarságból a nyelvújítás után sok mindent
átmentett. A debreceni születésű költők – Oláh Gábor, Szombati-Szabó István, Gu-
lyás Pál – erőteljes költői nyelve tanúskodik erről. De ott vannak ennek nyomai
más, az ország keleti felében született protestáns műveltségű íróink – így Ady és
Móricz művein is.

A negyedik lényeges hagyományelem a Kollégium önszemléletének terméke.
Egy több évszázados iskola kénytelen időről időre szembenézni saját múltjával, ér-
tékelni, esetleg átértékelni azt. A múlt örökségének növekedésével egyre inkább ez
határozza meg a jövőt is.

A tudatos önvizsgálatnak, az új küldetéskeresésnek az első jelei a XVIII. szá-
zad második felében mutatkoznak. Az előző három hagyománytényező természe-
tes módon volt korábban jelen: a Kollégium helyzeténél fogva az üldözött protes-
tantizmus védőbástyája volt; természetes módon és öntudatlanul őrizte és élte a
népi-plebejus örökséget, és egy sajátos európai kényszer folytán művelte a klasz-
szikus latinus hagyományokat. A felekezeti ellentétek mérséklődésével azonban a
reformáció öröksége sok vonatkozásban külső formákba merevedik. A puritán ke-
gyesség hatása erkölcsben, gondolkodásban, életvitelben máig érezhető Debrecen-
ben, de a Kollégiumban a teológiai stúdiumok mellé fokozatosan felzárkóznak a
természettudományok is, főleg a botanika és a fizika, majd a XIX. század elejétől
az anyanyelv és irodalom művelése is. A XVIII–XIX. század fordulójára tehát egy
új tradícióbázis alakul ki, mely sok mindent őriz a korábbiakból, de jóval több
benne a világi elem, mint korábban.

Ennek az új, az iskola belső életében a felvilágosodás idején megerősödő

műveltséganyagnak irodalmi vonatkozásban két sajátos összetevője van. Az egyik a tanítványgyűjtés magyar nyelv- és irodalomoktatás, a másik pedig a tanórán kívüli irodalmi élet. Az előbbi az első magyar tanszék felállításával kezdődik, 1831-ben, s ez jelenti később a Kollégium irodalmi életének az alapját. Az utóbbi másfél évszázadban Debrecen iskolája jó néhány olyan tudós magyartanárral dicsekedhet, akik tankönyveik révén országrésznyi területek irodalomszemléletét alakították, így például a múlt század második felében Imre Sándor, századunkban pedig Zsigmond Ferenc. A tanórán kívüli irodalmi élet kulcsfigurája Csokonai Vitéz Mihály. Benne emelkedik a korábbi századok kéziratos diákirodalma és a poétikai osztályok iskolás verselgetése európai rangra. Az ő bővülésében nőnek majd fel nemzedékek, és sok vonatkozásban szellemileg ő a viszonyítási pont a kollégiumi diák szemében mind a mai napig. Nemcsak tragikus sorsa, az iskolával való összeütközése teszi az ifjúság bálványává, hanem ténylegesen az ő debreceni tevékenységében gyökerezik a Kollégium későbbi szépirodalmi jellegű hagyományainak szinte minden lényeges eleme: a versírás mellett például az önképzés és a színjátszás gondolata is. Alakja köré óriási kultusz nő idővel, mely megigéz szinte minden későbbi írói talentummal megáldott diákot. Kölcsey és Arany Csokonai nyomán kezd verselni. Móricz képzeletét éppúgy foglalkoztatja, mint iskolatársát, Csathó Kálmánét. Ady Csokonai-képe is nagyrészt debreceni élményekből táplálkozik. A Kollégiummal összeütköző Oláh Gábor és Szombati-Szabó István már-már Csokonai-komplexusban szenved. A Csokonai-hagyomány indítja útnak a XX. század két jelentős Csokonai-kutatóját, Juhász Gézát és Julow Viktort is. De hű társa a legendás életű debreceni költő a ma élőknek is, Kiss Tamásnak és Szabó Magdának. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy az utóbbi másfél évszázadban emberi magatartásával, széles körű műveltségével, magyarságával Csokonai a debreceni diák tudatában a modern műveltség- és embertípus megtestesítője lett.

4. Műhely-jelleg

*„...Itt a Gondolat
maga vizsgálta magát, és szabad
maradt, s ellenfélként is jóbarát...”*
(Szabó Lőrinc)

A debreceni Kollégium szellemi-lelki arcának irodalmi vonatkozásban egyik legjelentősebb sajátossága az alkotó közösségek létrehozásának igénye, az iskola műhely-jellege.

A XVI. század közepén a wittenbergi egyetem magyar diákjai önfegyelmező és önképző alakulatot hoznak létre, a magyar bursát. Némi módosulással – a hazai viszonyokra alkalmazva – ez a forma gyökerezik meg a XVI. századi debreceni Kollégiumban is. A coetus nem csupán önfegyelmező és öngazdálkodási szerv, hanem szellemi műhely is, hiszen a professzorok munkáját önművelő tevékenység egészíti ki disputatók (nyilvános viták) és declamatók, (klasszikusok szavalása) formájában. E két tevékenységnek kimondottan gyakorlati célja van: az ünnepi legációkra és a későbbi tényleges lelkesítő szolgálatra készítik fel. De talán ezeknél

még fontosabbak a collatiók. A későbbi önképző társulatok előzményei ezek, melyekben a diákok olyan tudományos részletkérdéseket boncolgatnak, vitatnak meg, melyekre a professzor előadásában nem tud kitérni.

A XVIII. században az önképzésnek a coetus életébe szervesen beágyazott formái fokozatosan elhalnak. A coetus élete maga is átalakul, létének alapját képező önkormányzatából a XIX. századra csak töredékek maradnak. A világi ismeretanyag megnövekedésével az önképzésnek ebben az időben új formái kezdenek kialakulni. Ezek a formák erős individualizálódást jeleznek: az önművelés korábbi formáinál szűkebb körű önkéntes csoportosulások ezek, melyeknek profilja már erősen a művészi önkifejezés (zene, képzőművészet, irodalom) irányába mutat. Ami azonban e körök munkájának tartalmi részét illeti, azt aligha lehet az individualizmus vádjával illetni, hiszen a debreceni Kollégiumban éppen ezek a csoportosulások lesznek a közösségi, nemzeti kérdések legfőbb letéteményesei, ahogyan azt Jókai a *Csittvári Krónika* legendás történetében a mítosz erejével megrajzolta.

A debreceni Kollégium zenei életét, az iskola kórusát, a Kántust alapító Maróthi György professzor helyezi új alapokra a XVIII. század közepén. A század második felében néhány tehetséges diák révén egy sajátosan praktikus irányultságú képzőművészeti tevékenység, a rézmetszés játszik jelentős szerepet. Egy tisztán szépirodalmi jellegű társulás gondolatát Csokonai veti fel először, de a szervezett irodalmi önképzés csak a XIX. század 30-as éveiben, Péczely József professzor tevékenysége nyomán nő terebélyes fává. A múlt század folyamán és a XX. század első felében minden jelentősebb tanórához nem köthető irodalmi tevékenységnek az önképzőkörök adnak medret a Kollégiumban: ezek gondozzák a Csokonai-kultuszt, pályázatokat hirdetnek, ápolják a versírás hagyományát, fórumot teremtenek a korábban tiltott színjátszásnak, könyveket és lapokat adnak ki, azaz a Kollégium önképzőköreinek tevékenységében kell keresnünk csaknem minden későbbi debreceni szellemi fórum előzményét. Sőt még tovább mehetünk: a város szellemi alkotóműhelyeinek végső gyökere egészen a kálvini örökségig nyúlik vissza. A XVII. századi puritanizmus meghirdette zsinati-presbiteri talajban gyökerező iskolában a professzor „primus inter pares”, azaz presbitertárs a többiek között, tehát semmiképpen sem „ex cathedra” csálhatatlan papja tanítványainak. Ez a légkör és ez az alapelv – minden későbbi ortodoxia és vaskalaposság ellenére igenis kedvez a szabad alkotóműhelyek létrejöttének. Nem véletlen tehát, hogy amikor a felvilágosodás szellemében megjelenik a nemzet kulturális felemelésének gondolata, a hazai protestáns iskolákban gombamód jelennek meg a politikai töltetet is hordozó ifjúsági önképző társaságok: a soproni Deákkúti vármegye, Kövy professzor sárospataki Páncél vármegyéje, Debrecenben pedig Péczely József professzor irodalmi köre.

Az önképzés műhelyei nem az iskolai oktatás ellenében jönnek létre, hanem egymást inkább kiegészítik, köztük a viszony mellérendelő. A tantárgyszerű magyartanítás nagyjából ugyanakkor indul Debrecenben, amikor az önképzőkör is megkezdte munkáját. Hogy a kettő mennyire egymásra volt utalva, az is mutatja, hogy az önképzés is csak akkor volt igazán aktív, mikor akadt olyan tanáregyéni-ség, aki az élére állt. Péczely után ilyen a század végén Gulyás István, majd Csűrös Ferenc. A kollégiumi önképzőkörök mélyén tehát az „egyetemes papi elv” rejtezik,

ezek kivirágzásai így a szellemi erőforrás buzgóságával állnak egyenes arányban. A Kollégiumról mint műhelyről szólva még egy megjegyzés kívánkozik ide. A könyvtár jelenléte minden időben jelentős mértékben erősítette a Kollégium műhelyjellegét. Könyvállománya – melyet a külföldet járt debreceni peregrinus diákok megtakarított fillérei s a hazai jóttevők adományai bővítettek évről évre – európaiságnak és magyarságnak ugyanazt a sajátos kettősségét mutatja, mely a Kollégium egész szellemét évszázadokon át jellemezte. Több klasszikusunk – Csokonai, Kölcsey, Arany, Szabó Lőrinc – impozáns műveltségének gyökerei részben ide vezetnek.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a debreceni Kollégium lelki-szellemi arca korántsem mutat egynemű képletet. Egyszerre vannak itt jelen a gondolkodást, az egyéniséget fölzsabadító és gúzsba kötő tendenciák. Csokonainak nemcsak kicsapása, hanem a Kazinczy képviselte irodalmi ízlés ellenében kibontakozó debreceni kultusza révén, visszafogadása is ide köthető. A puritán kegyesség kései hajszálygyökerein nevelkedett Arany itt érzi elviselhetetlennek az intézményesült puritán erkölcsöt és magatartást. Kazinczy vonzásában Kölcsey itt égeti el a kor legnagyobb írójának, Csokonainak szellemében fogant verseit, miután társaival lopva ő maga is részt vett a nagy költő temetésén. Szabolcska Mihály itt nőhet nagygyá a múlt század utolsó évtizedeiben, de az őt elsöprő Ady is kap Debrecentől indíttatásokat. Itt hangzanak el Nyilas Misi fájdalmas szavai, máshol viszont annyi érzéssel „simogatja meg” Móricz a Kollégiumot, mint íróink közül senki más. Szinte egy időben indulnak innen a költészetében európai magasságokat vívó Szabó Lőrinc, a Debrecen magányába zárkózó, tragikus sorsú Oláh Gábor, a magyarság, a debreceniség és a Kollégium sorsát a mítosz erejével az egyetemesség szintjére emelő Gulyás Pál és a hitvallásosan református, ízig-vérig magyar észjárású, de egyetemes kategóriákban gondolkodó Karácsony Sándor.

Az ellentmondások kusza szövevénye mögött valamiként az emberi teljesség és egyetemesség lakik tehát Debrecenben, s a Kollégium mikrovilágán folyamatában tanulmányozható a magyar szellem utóbbi 450 esztendejének vándorútja. Ide mindenki az ígéret városába jön, itt mindenki a maradandóság városában él, és mire távozik, akaratlanul is fel kell építenie magában a „van” helyére a „legyen” programját.

A debreceni Kollégium azzal tette a legnagyobb szolgálatot a magyar irodalomnak, hogy a benne diákoskodó múzsa-fiakat e zárt világban megismertette saját helyükkel és lehetőségeikkel. Ez a felismerés többnyire fájdalmas és kiábrándító volt, de felemelő is egyszersmind, mert többnyire életprogramot termő gondolat serkent belőle. E program birtokában innen csak az eleve elrendelés küldetéses hitével lehet továbbszárni. Ezek az íróvá érés fájdalmas, de nagy pillanatai.

A debreceni Kollégium történetét irodalomtörténeti szempontból három nagy korszakra oszthatjuk. Az első a reformáció két évszázada, amelyet szinte kizárólag az egyházi jellegű irodalom művelése jellemez. A második a világi jellegű szépirodalom művelésének kibontakozása és virágzása, azaz a felvilágosodás eszméinek XVIII. századi debreceni megjelenésétől az akadémiai tagozatok állami egyetemmé alakulásáig (1914) terjedő mintegy két évszázados időszak. A harmadik korszak a szűkebb keretek közé szorult Kollégium irodalmi élete.

II. AZ ELSŐ KÉT ÉVSZÁZAD IRODALMI ÉLETE

Zsigmond Ferenc ezt az időszakot a „két kopár század” elnevezéssel illeti. Ha szigorúan szépirodalmi mércével mérünk, azt kell mondanunk, igaz a megállapítás, hiszen ebben az időben nemigen akad sem a professzorok, sem a diákok között valamire való költői tehetség, vagy ha volt ilyen, „elkallódott”.

A XVI–XVII. században a református iskolák az új hit védelmét szolgálták. A nyomda és a szószék mellett az iskola volt a legjelentősebb szellemi fórum. A három tényező szétválaszthatatlanul fonódott össze. Az iskola elsődleges feladata a lelkész- és rektorképzés lett, a nyomda a lelkészek és professzorok műveit adta ki. A három tényező szoros összetartozása talán Debrecenben figyelhető meg leginkább.

1561-től folyamatosan jelen van itt a nyomda a mai napig. A városi iskola is református szellemben tanít már ekkor. Melius Juhász Péterrel – kinek szelleme a korabeli iskolára is nagyban rányomta bélyegét – a prédikálásban és prédikációírásban is mércét és rangot jelentett ekkor Debrecen.

A kezdeti gyökértelenség és az állandó veszélyhelyzet nemigen kedvezett a világi költészetnek a Kollégiumban. A két század viszont meggyökerezett Debrecenben, s a Kollégium fiókintézetei, a partikulái révén egész országrésznyi területeken, a protestáns tanokat, új szellemi, irodalmi tradíciót teremtve ezzel magyar földön.

Amikor tehát a XVI–XVII. századi debreceni Kollégium irodalmi szerepéről szólnunk, elsősorban egyházi jellegű irodalomra kell gondolnunk. Ezen a téren egy sor kiváló professzorral és diákkal dicsekedhet Debrecen, s felveheti a versenyt az ez idő tájt még jóval jelentékenyebb sárospataki és váradi iskolával is.

A debreceni református iskola első ismert rectora, Dézsi András (1549–1551) maga is kiváló énekszerző. Batizi Andrással és Sztárai Mihállyal egy időben művelte a bibliai tárgyú elbeszélő költészetet. Hat bibliai elbeszélésén kívül (Régi Magyar Költők Tára V. kötet) verses bibliai világhronikát is írt (*Világ kezdetitől lött dolgokról*, 1548.) Dézsi jó verselő, versformája szabályos, stílusa élénk, változatos. Bokorrímei azonban megkötik az ősi magyar ritmus szabad mozgását.

Csak hagyjunk el immár sok gonoszságot
Teszen Isten vélünk irgalmasságot,
Megszabadítja jó Magyarországot,
Megépíti ez nagy sok pusztaságot

Isten ezt megadja higyjétek, néktek,
Szent fia nevében hogy ha kéritek,
Szent parancsolatja szerint ha éltek
Örök menyországot adja tinéktek.

(*Makkabeusról*)

A XVI. században Laskai János rectorkodott a leghosszabb ideig Debrecenben (1577–1596). Műve, a Planudes-féle Ezópusz-életrajz fordítása, Az Aesopus életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való história (1592), minden valószínű-

ség szerint diákjai kezében is megfordult. A hazai kollégiumok diákjai – nyugat-európai mintára – a humanista műveltség elemeivel is ismerkedtek. Az Ezópusz-féle erkölcsnemesítő irodalmat könnyen össze lehetett egyeztetni a reformáció programjával. Laskai műve nyilván ebben a szellemben fogant s láthatott napvilágot debreceni rectorátusa idején.

Laskai Jánost Újfalvi Anderkó Imre követte (1596–1599). Amellett, hogy a despotikus egyházkormányzást elítélve a puritanizmus magyarországi előfutára lett, jelentős irodalmi tevékenységet is kifejtett.

Újfalvi a debreceni iskola számára több tankönyvet is kiadott, így pl. Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár szótárát. Halott temetésekorra való énekek (1598) címen énekgyűjteményt jelentetett meg, melyet a kollégiumi diákok temetéseken évszázadokon át használtak. Legjelesebb műve az 1602-ben kinyomtatott debreceni énekeskönyv, melynek előszavában saját irodalmi tevékenységét is ismerteti. Hangsúlyozza az éneklés dogmatikai tisztaságát, megbélyegzi a szerelmi tárgyú költeményeket és sürgeti a teljes magyar zsoltárkönyv kiadását. Ezzel akaratlanul is egyengette Szenci Molnár Albert útját, aki néhány évvel korábban maga is Debrecenben volt diák, s talán éppen itt kapott ösztönzést későbbi nagy munkájához. Molnár Albert zsoltárainak első debreceni terjesztője maga Újfalvi lett, a *Psalterium Ungaricum* rövidített változatát ugyanis az ő szerkesztése nyomán vehették kézbe 1608-ban a debreceni diákok.

A XVI. század második felében megfordult itt diákként Félegyházi Tamás, jeles dogmatikai művek szerzője (1568–1570 és 1571–1572 között az iskola rectora); Milotai Nyilas István püspök (1603–1604 között az iskola rectora); Foktövi János és Margitai Péter prédikátor; Miskolczi Csulyak István esperes, az alkalmi költészet neves képviselője, valamint Veresmarti Mihály egyházi író és Szenci Molnár Albert zsoltárfordító.

A XVII. század első felének rectorai közül Alvinczi Péter (1601–1603), Bocskai és Bethlen későbbi udvari papja, Pázmány jeles hitvitázó ellenfele emelkedik ki. Gazdag irodalmi munkásságát (prédikációk, vitairatok, Habsburg-ellenes publicisztika) azonban már néhány évvel debreceni rectorátusa után fejtette ki. Az őt követő Milotai Nyilas István (1603–1604) szintén később írta jeles prédikációit, ágendáját s más egyházi műveit, mint püspök s Bethlen Gábor udvari prédikátora.

A XVII. század elejéig a debreceni rectorok katedrájuk elfoglalása előtt többnyire a wittenbergi vagy a heidelbergi egyetemen tökéletesítették ismereteiket. Jelentős humanista műveltséggel rendelkeztek, s teológiaiag a református ortodoxia talaján álltak. Nagy részük volt a magyarországi református egyház szervezeti-dogmatikai alapvetésében. 1623 után jelentkeznek az első Hollandiát, Angliát járt diákok. Ezzel megkezdődik a puritanizmus eszméinek lassú beszivárgása a debreceni Kollégiumba és a városba.

A puritánok sorát Medgyesi Pál (1632–1634) nyitja, aki korábban maga is debreceni diák volt, s Hollandiából a Ramust követő Wilhelm Amesius eszméit hozta magával. Medgyesi a kegyességi élet reformját hirdette, azaz a hit személyesebb megélésének igényét. Rectorátusa után két évvel Debrecenben jelentette meg Lewis Bayle *Praxis Pietatis* című művének magyar fordítását (1636), a puritánok legjelesebb kegyességi iratát, a század sikerkönyvét.

Kisfalvi Tamás (1639–1641), a keleti nyelvek kiváló ismerője és Nagyari Benedek (1643–1647), akik később üldöztetést is szenvedtek presbiteri elveikért, debreceni rectorátusuk idején még csupán csendes követői franekeri mesterüknek, Amesiusnak.

Komáromi Csapkés György (1653–1657) Martonfalvi mellett a század legjelentősebb debreceni tanára. Az ő életműve az ortodox és a puritán elvek között képez sajátos középutat. Nemcsak jeles teológus ő, hanem vérbeli tudós is, nyelvész-ként talán a legjelentősebb a században. Héber nyelvtana (*Schola hebraica*, Utrecht, 1654) és latin nyelvű magyar nyelvtana (*Hungaria illustrata*, Utrecht 1655) debreceni rectorátusa idején jelent meg. Később mint debreceni lelkész számos más teológiai, nyelvi munkája mellett elkészítette a Biblia teljes magyar fordítását. Ez a műve, a hányatott sorsa miatt nevezetessé lett Leydeni Biblia, 1718-ban jelent meg Debrecen város költségén.

Tudományos munkálkodása mellett Komárominak érdemi része volt a Kollégium törvényeinek 1657. évi megújításában, mely utat nyitott az iskola későbbi nagyarányú fejlődésének.

A magyar puritán irodalom rendszerezője Martonfalvi Tóth György (1660–1681), aki Várad eleste és az ottani Kollégium pusztulása után menekült diákjaival Debrecenbe. Tanári munkássága korszakos jelentőségű. Ő az első Debrecenben, aki élete végéig viselte a professzori címet. Elődei általában egy-két évig rectorokdtak csupán, ez irányú tevékenységük átmeneti lépcsőfok volt a külföldi tanulmányút és a végleges lelkészi állás között. Ilyen feltételek mellett komoly pedagógiai tevékenységet nemigen lehetett kifejtteni.

Fő műveit, melyek a puritán teológiai gondolkodás foglatát adják, viszonylag hosszú debreceni működése idején írta Martonfalvi. Következetes demokratikus elveiben, a babona, asztrológia, jobbágyelnyomás elleni harcában kell keresnünk a debreceni felvilágosodás hazai gyökereit. Elsősorban neki és professzortársainak, Szilágyi Tönkö Mártonnak (1670–1700) és Lisznyai Kovács Pálnak (1679–1695) köszönhető, hogy a legsúlyosabb protestánsüldözés idején, a gyászévtizedben (1671–1681), a sárospataki és a gyulafehérvári kollégium szétszórátása közben Debrecen a magyar reformátusság szellemi-lelki oszlopa maradt, sőt megerősödött annyira, hogy az erdélyi fejedelmek támogatását elveszítve, nem roppant össze, hanem ha lassan is, de tovább haladt a nemzeti műveltség kibontakoztatásának útján.

Az irodalmi munkásságuk révén rangot és nevet szerzett XVII. századi debreceni diákok közül az alábbiak nevét emeljük ki: Barta Boldizsár debreceni főbíró, a város első puritán szellemű krónikása; Bojti Veres Gáspár, Bethlen Gábor történetírója; Debreczeni Ember Pál egyháztörténész; Diószegi Kiss István kollégiumi tanár (1666–1668); Enyedi István orvostudományi író; Keserői Dajka János egyházi író; Kocsi Csörgő Bálint, pápai tanár, gályarab lelkész, egyházi író; ifj. Köleséri Sámuel, teológiai, orvosi és filozófiai író; Tófeus Mihály erdélyi püspök, nagyhatású prédikátor. A Descartes elveit valló Szilágyi Tönkö Márton kollégiumi professzor és tanítványa, a szintén kartézianus Apáti Miklós filozófiai író ugyan csak a debreceni Kollégium neveltjei.

A versírás gyakorlata már az első időkben szerepet játszott a debreceni iskolában, hiszen ebben az időben szinte minden írástudó ember alkalomadtán versfaragó is volt. A Kollégium szelleme kezdetben a latin nyelvű verselést szorgalmazta. Szenci Molnár Albert emlékezése mutatja, mennyire szigorúan vették a latin nyelv kötelező használatát Debrecenben: „Debrecenben már tizenöt éves koromban magyar verseket szereztem. A magyar könyveket, amelyeket sikerült megkaparintanom – fennhéljázás nélkül mondom –, oly mohón olvastam, hogy tanítóim kénytelenek voltak erőszakkal a kezemből kicsavarni, hogy a latint el ne hanyagoljam.”³

Idővel szokássá vált verselő diákokat hívni jeles családi ünnepekre (keresztelés, esküvő, temetés, névnap). Ezek az alkalmak szülték az ún. alkalmi költészetet. A költészetnek ez a típusa, mely részben szórakoztató jellegű volt, nyilván már a XVI–XVII. században is élt Debrecenben, de igazi jelentőségre csak a következő században tett szert, amint a ránk maradt kéziratok is bizonyítják.

A protestánsok üldözése az 1670-es években minden korábbinál súlyosabb méreteket öltött. Debrecen puritán bástyái mögé vonult. Ebben a kényszerhelyzetben erősödtek meg a debreceniség azon vonásai, melyek később a szabadabb, bátrabb gondolkodás kerékkötői lettek. Ebben a légkörben inkább a vallásos, bibliás költészet továbbélése jellemző, mintsem a világi jellegű szórakoztató irodalom megerősödése. Örvendi Molnár Ferenc kollégiumi diák például 1666-ban *Lelki Tárház* címen kiadta a biblia versebe szedett tartalmi kivonatát. Ez a mű példázza, mi lett a XVI. század virágzó műfajának és versformájának sorsa. Örvendi históriája elkoptatott nyelvi sablonokból építkező költői-etlen mű, ugyanakkor a háborús borzalmak elől a bibliához menekülő magyar lélek megható dokumentuma is. Rendkívüli érdeme a nyelvi tömörség, mely a memorizálást könnyítette. A későbbi debreceni költői iskola gyökereit éppen az ilyen mesterkedő költői kísérletekben kell keresnünk:

Babylonból a' Sidók haza készülének
Kik negyvenkét ezernél többre terjedének,
Barmok, s' egyéb jószágok sok vala nékiek
Egy más közt ajándékot Templomra szedének

Csinálának egy Oltárt benn Jerusálemben
És azon áldozának nagy víg örömeiben,
Templomhoz hozzá fognak másod esztendőben
S' Isteneket ditsirik lantban hegedűben.

(*Esdrás könyve*)

A Lelki Tárház formája, stílusa, nyelvi tömörítő ereje a későbbi versebe foglalt tankönyvek előzménye is. Legnevesebb példája ennek a debreceni diák, később nagykőrösi rector Losonczy Hányoki István *Hármas Kis Tükör* (1775) című könyvecskéje. Csaknem egy évszázadon át ez volt a református magyar népiskolák minden tankönyve; használta tehát XIX. századi íróink jó része (Kölcsey, Arany, Jókai). Versebe szedett gazdasági tankönyvek, szótárak és földrajzok Debrecenben is szép számmal keletkeztek a XVIII. században. A kollégiumi diákok közismerten

jó verselési és formakészségét, a poétikai gyakorlatok és az alkalmi költészet művelése mellett, ezek a verses, memorizálásra szánt tankönyvek csiszolták.

Az iskolai színjátszásnak a XVIII. század végéig nincsenek nyomai a Kollégiumban, jóllehet a sárospataki, nagyenyedi, váradi református iskolák a XVII. században élén jártak a magyar nyelvű iskolai színjátszás meghonosításában. Debrecen puritán elzárkózása nemigen viselte az alakoskodás, komédiázás semmilyen formáját. Veszélyt látott még a Comenius-féle oktató, erkölcsnemesítő színjátékban is, s Csokonai fellépéséig szigorúan ragaszkodott az 1561–1562-i debreceni hitvallás tiltó rendelkezéseéhez.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a XVI–XVII. századi debreceni Kollégium érdeme, hogy a városban és környékén meggyökerezett, majd a puritanizmus eszméiben továbbépítette, s partikulái révén szélesebb körbe is kisugározta az egyént nagykorú, szuverén személyiségként kezelő kálvini szellemi örökséget.

Kétirányú kulturális fejlődés indul meg később ezen a bázison: egyrészt lendületet kap a természettudományok és más világi tudományok (klasszika-filológia, történettudomány) fejlődése, másrészt létrejön egy, a polgárosodás jeleit mutató, de lényegében paraszti, földközeli életformát élő új befogadó réteg, mely a saját kultúráját és igényeit visszasugározza a Kollégiumra. E két tényező eredőjeként sarjad majd ki a következő században Debrecen és a Kollégium talajából a francia felvilágosodás felszabadító hatására Földi, Fazekas, Csokonai európaiságot és magyarságot, természettudományos igényű gondolkodást és plebejus népiséget ötvöző költészete.

III. A SZÉPIRODALOM MŰVELÉSÉNEK KIBONTAKOZÁSA ÉS VIRÁGZÁSA A KOLLÉGIUMBAN

A Debrecen története című monográfia a debreceni felvilágosodást egy nagyon hosszan elnyúló, mintegy kétszáz éves időszaknak tekinti, azaz ide sorolja az egész XVIII. és XIX. századot.⁴ Ezen belül öt periódust különböztet meg:

1. Az előfelvilágosodás: Szilágyi Tönkö Márton fellépésétől (1670) Maróthi György fellépéséig (1738)
2. A korai felvilágosodás: Domokos Lajos fellépéséig (1774)
3. A felvilágosodás virágkora: Csokonai haláláig (1805)
4. A kései felvilágosodás: A Lant című almanach megjelenéséig (1832)
5. Az utófelvilágosodás (kb. 1900-ig)

Ezt a Debrecen szellemi életére vonatkozó korszakolást a Kollégium irodalmi életére nem tudjuk maradéktalanul alkalmazni, jóllehet a felsorolt pontok több helyen is érintkeznek a Kollégium történetével. Egy konkrét intézmény irodalmi életéről lévén szó, ajánlatosabb az irodalmi korszakhatárokat is az intézmény belső fejlődésének határpontjaihoz kötni. Megnevezett korszakunk így a felvilágosodás debreceni megjelenésétől a Kollégium kereteinek beszűküléséig, azaz az egyetem kiválásáig tart.

E hosszú korszak irodalmi életét az alábbi kérdéskörök vizsgálatával kívánjuk áttekinteni :

1. A felvilágosodás eszméinek térhódítása a Kollégiumban
2. A kollégiumi diákköltészet
3. Csokonai és a Csokonai-hagyomány
4. Péczely József irodalomszervező tevékenysége
5. A magyar nyelv és irodalom tantárgyszerű oktatása
6. A diáktársaságok irodalmi tevékenysége
7. Egy reformkorszak felé (a századforduló irodalmi élete)

1. A felvilágosodás eszméinek térhódítása

Van a magyar szellem fejlődésének egy különös sajátága. Szellemi életünk kiemelkedő csúcspontjai némi késéssel követik az illető szellemi mozgás nyugat-európai megjelenését. A csúcspontokon a közvetlen nyugat-európai hatás konkrétan tetten érhető. A csúcspontok közötti időben azonban a két szellemi pólus közötti kapcsolat kevésbé intenzív. Ekkor történik meg az átvett eszmék szétsugárzása, hazai meggyökeresztetése. Ezek az időszakok adnak a Nyugat szülte gondolatnak sajátosan magyar arculatot. Így történhet az meg, hogy a következő nagy eszmeáramlat egészen más közegbe csapódik be nálunk, mint amilyenben eredetileg fogant. Az új eszme megjelenése egyszerre kelt tehát zavart és megújulást. A folyamatos belső szellemi fejlődés mellett időnként tehát ugrások jönnek létre. A művelődés rétegeinek olyan egymásra torlódása ez, aminek Nyugat-Európában ilyen formában nemigen vannak nyomai. Közismert sajátosság, hogy a felvilágosodás bizonyos gondolatai első megjelenésük után kétszáz esztendővel – sőt talán később is! – magyar földön még mindig aktuálisak.

Debrecen első nagy szellemi megrázkódtatása a XVI. századi reformáció volt. A következő század ezt az állapotot konzerválta. A másik jelentős műveltségréteget a felvilágosodás eszméi jelentik. Ahogy a reformáció hozzásimult lassan Debrecen homokjához, úgy később a felvilágosodás is megbarátkozott nemcsak a homokkal, hanem a reformáció szellemi örökségével is. Ennek a „megbarátkozásnak” persze mindkét oldalon vannak áldozatai: az egyiken a tragikus sorsú Sinai Miklós professzor, az egyházi hierarchia képviselője, a másikon a felvilágosodás eszméinek radikális szószólója, Csokonai. A nagy összecsapásban Debrecen középutat keres. Így lesz a főszerep Domokos Lajos főbíróé, a mérsékelt felvilágosodás bátor szószólójáé.

A korai felvilágosodás időszakára elsősorban a természettudományos gondolkodás térhódítása jellemző. Két polihisztor professzor, Maróthi György (1738–44) és Hatvani István (1749–86) szerzett e téren elévülhetetlen érdemeket. Mindkettőjük gondolkodása az ortodox-puritán teológiai hagyományban gyökerezik, ugyanakkor ők azok, akik szélesre tárják a világi tudományok kapuit Debrecenben.

A Newton, Leibniz, Locke, Wolff tanain nevelkedett Maróthi emelte magas szintre a matematika oktatását Debrecenben. *Arithmetika* könyvét még Arany diákkorában is használták. De ő a magyar klasszika-filológia megalapítója is. Az

alsóbb fokú oktatásban Maróthi szorgalmazta először a magyarnyelvűség bevezetését. Zenepedagógiai munkássága, különösen az első négyyszólamú énekkar, a Kántus létrehozása, hosszú időre megtermékenyítette a Kollégium irodalmi életét is, formálva későbbi nagy íróink ízlését. Az 1770-ben bevezetett tanügyi reform (*Methodus*) szabadabbá, nyitottabbá tette az iskola levegőjét. Fazekas és Csokonai már ebben a szellemben nevelkedett itt.

Hatvani István többek között fizikát, kémiát, botanikát, orvosi fiziológiát tanított. A felvilágosodás virágkorának debreceni írói elsősorban neki köszönhetik természettudományos képzettségüket. Alakja köré már életében legendák szövődtek, majd Arany és Jókai gyökerezettette meg a „magyar Faust” mesés történeteit az irodalmi tudatban.

A debreceni Kollégium másik két korabeli professzora, Szilágyi Sámuel (1742–1759) és Varjas János (1752–1786) már irodalmi munkásságukkal is hatottak diákjaikra.

Szilágyi Voltaire *Henriade*-jét fordította le, s bár ez a mű nem tartozik a francia író igazán radikális szellemű írásai közé, mégis része lehetett abban, hogy Csokonai diákkorában már Voltaire-rajongás jellemezte a debreceni ifjúságot.

Varjas Jánost, a keleti nyelvek és a zsidó régiségtan tanárát, „egyhangú” versei miatt tréfásan csak „Verjes Jénes”-nek becézték tanítványai. Varjas ezzel a tónussal külön költői iskolát teremtett Debrecenben. Követői azonban – mint ő maga is – megrekedtek a rigmusfaragás provinciális szintjén. Varjas kedvtelése a versfaragás mellett a botanizálás volt. Hatvani mellett neki volt jelentős szerepe abban, hogy tanítványa, Fazekas Mihály már diákkorában eljegyezze magát ezzel a hasznos időtöltéssel. Maróthi zenepedagógiai munkáját Varjas János folytatta. Igaz ugyan, hogy elődjénél jóval kisebb szakértelemmel rendelkezett, de ahogy Csomasz Tóth Kálmán megállapította, a Varjas idejében „a diákénekkarok műsoranyagának kitágulása, kivált a vagánsritmus és az új nemzeti formákkal való kísérletezés csakis serkentő hatással lehetett a szövegírókra és a dallamoktól függetlenül verselgető poétákra is”.⁵

A debreceni felvilágosodás fénykora, melynek jellegzetessége a szépirodalmi művek számának megnövekedése, Domokos Lajos főbíró fellépésével kezdődik, aki egyben a Kollégium főgondnoka is volt, s így annak életére is befolyást gyakorolt. Halléból Domokos az anyanyelvű oktatás eszméjét hozta magával, s minden magyar iskolát megelőzve 1797-ben indítványozta a főiskolai magyar nyelvű oktatás bevezetését. Elgondolása azonban csak mintegy 40 esztendő múlva valósulhatott meg. A diák Csokonait is támogató főbíró a francia nyelv oktatásának szorgalmazásával jelentős mértékben hozzájárult a felvilágosodás eszméinek kollégiumi térhódításához. Domokos Lajos volt az egyik szerkesztője a nevezetes Debreceni Grammatikának (1795), melynek kollégiumi kapcsolatai is vannak.

Az 1779-ben meghirdetett Görög–Kerekes-féle pályázatra öt nyelvtan érkezett be. Kettő ezek közül, Földi Jánosé és Veres Mihályé, debreceni szerzemény. A hármas bíráló bizottság (a kolozsvári és a nagyenyedi professzorok, valamint a debreceni Tudós Ítéző-Bírák) egyiket sem jutalmazta. Végül a debreceniek – elsősorban Földi nyelvtanát alapul véve – átdolgozták a rendelkezésre álló anyagot, s létrejött a *Debreceni Grammatika*. Érdekes, hogy a szerzők (Domokos Lajos főbíró, Benedek

Mihály, Szikszai György és Gál András lelkészek) – a Kollégium egykori diákjai – a debreceni professzoroktól nem kértek segítséget.

Tulajdonképpen ez a mű váltotta ki a Kazinczy és Debrecen közötti nyelvi, irodalmi ízlésvitát. A debreceniek szerkesztette grammatika valóban messze áll Kazinczy ízlésétől, de hogy „nyomorult, rossz” mű lenne s „ortológus káté”, az túlzás. Mint az újabb kutatások bizonyítják,⁶ a maga korában sokkal jobb nyelvten volt a hírénel. Nyelvünk első tudományos rendszerezése ez, jóllehet hiányzik belőle a nyelvtörténeti megalapozottság. Logikai, lélektani mozzanatok beépítésével azonban hibái mellett is tovább vitte a magyar nyelvstudomány ügyét. Szellemében és törekvéseiben valóban szemben állt a nyelvújítás radikálisabb irányával, s inkább megfelelt a Fazekas és Csokonai képviselte nyelvi ízlésnek, mintsem a Kazinczyénak.

Kazinczy és Toldy Ferenc elutasító magatartása ellenére a Debreceni Grammatika hatása a XIX. században nem volt jelentéktelen. A *Ratio Educationis* nyomán készült új debreceni tanterv 1795-ben ezt a művet is felvette a Kollégium tankönyvei közé. 1808-ban megjelent egy rövidebb, az oktatásban jobban használható változata is.⁷ A népi hagyományok megbecsülését szorgalmazó, szellemében konzervatív *Debreceni Grammatika* nemzedékek ízlését formálta nemcsak Debrecenben, hanem a Kollégium ekkor igen nagyszámú partikulái révén jóval szélesebb körben. Figyelemre méltó adalék, hogy Arany János, aki a tantervek szerint maga is tanulta, sőt később tanította e könyvet, irodalomtörténetében védelmére kelt.

A felvilágosodás virágkorának két legjelesebb debreceni professzora Sinai Miklós (1760–1791) és Budai Ézsaiás (1794–1821). Sinai korának legjelentősebb egyháztörténésze, a klasszika-filológia területén Maróthi megkezdett munkáját folytatta. Ez a nagy tudású ember sajnálatos módon a papi hierarchia és a világi elem egyházon belüli harcának áldozata lett, s emberektől elvonulva halt meg. Tanszékét Budai Ézsaiás vette át, aki a klasszika-filológia magas szintű művelése mellett megírta az első magyar nyelvű történelmi tankönyveket (*Közönséges história*, 1800. és *Magyarország históriája I–III*. 1805–1812.).

Tankönyvein kívül az általa megfogalmazott új tanterv, a *Ratio Institutionis* (1807) érdemel említést. Ez a tanterv megerősíti a régi humanisztikus irányt, megszilárdítva ezzel újabb néhány évtizedre a latin nyelv vezető szerepét, s háttérbe szorítva a Maróthi, Hatvani révén megerősödött reáliákat.

Budai Ézsaiás végzős diákként magántanára (*privatus praeceptor*) volt Csokonaiak. Későbbi tanítványai közül Kölcsey emelkedik ki.

Öccsét, Budai Ferencet (1760–1802) szintén a Kollégium indította útnak. A hajdúszováti lelkész Sinai kézírataiból állította össze háromkötetes magyar történeti lexikonát. A magyar íróknak és gondolkodóknak a XIX. század első felében, a nemzeti megújulás idején, a Budai testvérek művei voltak a legjelentősebb történeti forrásai.

A természettudományok magas szintű művelése mellett – mint láttuk – Maróthi, Sinai és Budai Ézsaiás révén Debrecenben elsősorban a klasszika-filológia jutott a XVIII. században jelentős szerephez. E kettős hatás jól kimutatható Földi, Fazekas, Csokonai műveltségén. Az ókori klasszikusok kultuszának van azonban még egy említésre méltó irodalmi vonatkozása, melyre Julow Viktor mutatott rá Fazekas-

monográfiájában. Oláh Gábor, aki Csokonaiiban csupán a rokokó költőt látta, úgy véli, hogy ez a debrecenies rokokó nem más, mint a francia kultúra és irodalom ismeretéből fakadó elvágyódás sajátos terméke. Ezzel szemben Julow Viktor megállapítja: „Hogy ez a protestáns, puritán Debrecen lényegétől annyira idegen ízlés egyáltalán gyökeret verhetett itt, annak fő okát a Kollégium szellemében kell keresnünk, amely a maga erősen latinus műveltségét a debreceni értelmiségre, sőt közvetve az egész városközösségre kisugározta. A barokkban rendkívül nagy az antik hagyomány szerepe, csakúgy, mint a kollégiumi nevelésben, s ez volt az az erős kapcsolat, amely a barokkot a debreceni elmék számára is hozzáférhetővé s egyéb vonásaiban is elfogadhatóvá tette.”⁸

A barokk – éppen erős katolikus színezete miatt – Debrecen földközeli világában gyorsan popularizálódott, stíluselemei a kollégiumi diákköltészetben hamar pusztá dekorációjává, diákos mesterkedéssé, játékká váltak. Létrejött tehát a rokokó egy vaskosabb, népies elemekkel terhelt változata. Ezt a sajátos ízlést, melynek legismertebb képviselője a pápai kollégium diákja, a Debrecenben is népszerű „rímkovács”, Kovács József volt, a debreceni Kollégium neveltjei, Földi János, Fazekas Mihály és Csokonai érlelik nemes, légiesen finom költészeté.

A barokkos, rokokós ízlés befogadásának megvoltak tehát a feltételei a XVIII. – századi Debrecenben, de a debreceni rokokó mégsem valami belső termék, hanem inkább külső hatások révén honosodott meg. Bár nem igazolható, Julow Viktor feltételezi a korabeli magyar barokk verselők, Gyöngyösi István, Amadé László, Faludi Ferenc hatását a kollégiumi ifjúságra⁹. E szerzők korabeli népszerűségének ismeretében valóban számolhatunk ilyen hatással. Jelentősebb lehetett azonban a külföldi recepció. Metastasio, a bécsi udvar kedvelt, olasz származású, a rokokó ember felcsínesebb érzelmességét, finom érzékenységét propagáló, melodramatikus hangulatot árasztó színpadi művei a század második felében Európa-szerte ismertek. Csokonai Metastasio kedvéért tanult meg még diákként olaszul, és számos művét le is fordította. A kispolgári rokokó jellegzetes osztrák képviselőjének, Blumauernak Aeneis-paródiája Szalkay Antal magyarításában kedvelt darabja a korabeli kéziratos versgyűjteményeknek.¹⁰

A rokokó ízlés mellett a klasszicizmus hatott leginkább a korabeli debreceni diákokra. Tudjuk, hogy a XVIII. század végi Debrecenben elérhető volt az európai felvilágosodás nagy gondolkodóinak jelentékenyebb része.” Ezek az olvasmányok többnyire a klasszicista ízlést terjesztették. De a 90-es évektől erős szálak fűzik a városhoz Kazinczyt is, a magyar klasszicizmus jeles képviselőjét, aki 1766-ban néhány hónapig maga is debreceni diák volt. A 90-es években Kazinczy különösen Csokonaira hatott, néhány évvel később pedig a diák Kölcsey került egészen a hatása alá. Tegyük még mindehhez hozzá, hogy a poétikaoktatás kötelező versírási gyakorlatainak többnyire leíró, erkölcsnemesítő témái szintén valamiféle iskolás klasszicizmus irányába mutatnak, melynek nyomai még Csokonai későbbi néhány nagy versén is megfigyelhetők»

Látható tehát, hogy a XVIII. század debreceni költői nem egészen a Kollégium ellenében nőttek nagygyá, hanem az iskola sok tekintetben készen állt arra, hogy országos, sőt európai mércével mérve is jelentős költőket neveljen.

Az alábbiakban röviden áttekintjük a korszak debreceni iskolázottságú költőinek kollégiumi kapcsolatait.

Péczely József (1750–1792) komáromi lelkész, a későbbi neves debreceni professzor apja, a Kazinczy fellépése előtti időszak egyik legjelentősebb irodalomszervező egyénisége. Azon lelkészeink közé tartozik, akik nyugat-európai (Lipcse, Jena, Bern, Genf, Utrecht) tanulmányútjuk tapasztalatait a magyar nyelv és irodalom felemelésének szolgálatába állították. Péczely gondolkodásában a reformációs elvek és a felvilágosodás tanai békésen megférnek egymással. A korai debreceni felvilágosodás sajátos örökségének és a nyugati iskolázottság együttes hatása ez. Toleráns magatartására, nagyfokú humanizmusára jellemző, hogy a maga köré szervezett Komáromi Tudós Társaság tagjai sorában református lelkészek és világiak mellett helyet kaptak a magyar szellemi élet felemelésén fáradozó katolikus papok is.

Európaiság és magyarság kettősségét mutató életművéből kiemelkednek népies, iskolás hangú oktató meséi, melyek a kollégiumi diákirodalom radikálisabb szemléletű darabjaira emlékeztetnek, valamint Voltaire-, Jung- és Herveyfordításai.

Arany János városából érkezett Debrecenbe Földi János (1755–1801), a későbbi neves hadházi író, Csokonai atyai barátja. Földi igazi polihisztor alkat, akár csak professzora, Hatvani István, akitől botanika iránti vonzódását kapta. Földi elvei alapján készítette el a debreceni Kollégium másik két diákja, Fazekas Mihály és Diószegi Sámuel a *Magyar Fűvészkönyvet* (1807).

Néhány ránk maradt verse alapján nem tekinthetjük Földit jelentős költőnek. Írásainak népi zamata, tájnyelvi elemei az irodalmi népiességet készítették elő. Verstana (*A versírásról*, 1780) az első rendszeres magyar verstanunk. Érdekes, hogy rajta kívül Péczely, Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai is foglalkozott verstan kérdésekkel. Úgy tűnik, a Kollégium versírási gyakorlatai ilyen irányban is indítást adhattak Földinek. *A Debreceni Grammatikához* fűződő kapcsolatairól már szóltunk.

Fazekas Mihály (1766–1828), Csokonai mellett a legdebrecenibb szellemű költő, 1775-től 1782-ig volt a Kollégium diákja. A hagyomány szerint Csokonaihoz hasonlóan összeütközött az iskolával, s másfél évi teológiai stúdium után ezért vált meg tőle. Ennek azonban nincs nyoma, s az is ellene mond, hogy Fazekas mint a Kollégium pénztárosa később nagy buzgalommal látta el hivatalát. Julow Viktornak lehet inkább igaza, aki úgy véli, hogy a felvilágosodás szelének érintésére „nagy tettek, széles tervek, szabad mozgás, messzi országok csábítását érezte, s így ért meg benne a gondolat, hogy katona lesz”,¹³

Fazekas nem tartozott az eminens tanulók közé; az elméleti stúdiumok nehezére estek, inkább gyakorlati szellemű ember volt. Diákkori verseiből sajnos egyet sem ismerünk. Későbbi művei az iskolás műveltségnek viszonylag kevés nyomát mutatják. Ami a költészet mesterségbeli oldalát illeti, sokat tanulhatott professzorától, Varjas Jánostól. Kifinomult, légies formában, a magas költészet szintjén van jelen a Varjasra és követőire jellemző nyelvi játék, lelemény. Igazi mestere a költészetben azonban Csokonaihoz hasonlóan neki is Földi lett.

Fő műve, a *Lúdas Matyi* két ponton kapcsolódik a Kollégiumhoz. Egyrészt népies, furfangos szelleme rokonságot mutat a korabeli diákirodalom néhány népies kisebbszával, különösen A Csökmei sárkányhúzás hexameterben írt tréfás történetével. A másik vonatkozás, hogy a Lúdas Matyit először – Fazekas tudta nélkül – Kerekes Ferenc későbbi kollégiumi professzor adta ki bécsi egyetemi hallgató korában (1815). A maga is plebejus gyökerű ifjú remek verses előszót írt a műhöz Fazekas stílusában. Nem kis költői teljesítmény ez, de hisz néhány évvel előbb ugyanott végeztek poetikai gyakorlatot! A Lúdas Matyi következő kiadása (1817) egy másik kollégiumi diáknak, Márton Józsefnek az érdeme, aki ekkor a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom rendkívüli tanára volt. Ő adta ki később Csokonai verseit is.

Pálóczy Horváth Ádám (1760–1820), aki 1873–1879 között volt debreceni diák, szintén polihisztor típusú költő. A Kollégiumban Hatvani István és Varjas János tanítványa volt. Nehezen tűrte az iskola szellemét, kicsapatása, majd visszavétele után végül maga hagyta el Debrecent. Csokonait már diákkorában nagyra becsülte, később hónapokig látta vendégül dunántúli birtokán.

Horváth Ádám szemléletét a felvilágosodás eszméi is alakították. Fő feladatát azonban a magyar múlt nemesi szellemű tudatosításában látta. *Ötödfélszáz énekek* című kéziratos versgyűjteménye, melynek csak mintegy fele saját alkotása, 1813-ban készült el, de csak századunkban jelent meg nyomtatásban. A gyűjtemény németellenes versei (Stájer tánc) népies jellegű dalai, szerelmi énekei, helyzetdalai, táncnótái rokonai a diákirodalom több darabjának.

Szittyá magyarkodásának, nemesi nacionalizmusának, mely gyakran csupán külsőségekben nyilvánul meg, mint a nemzeti viselet, tánc stb., a diákköltészetben is megvannak a párhajai:

A franc tánc mind negédes, mind szeles a német.
Nincsen mutációja, mind egyrül varr hímet.
Melancholis az anglus szövevényes lánca,
Csak az ugrós magyar tánc a Szent Dávid tánca.

(Magyar tánc)

Ugyanez a téma az egyik korabeli kéziratos gyűjteményben:

Platz, meine Herren ! Hellyt, Uraim, helyet!
Férrébb kerengő truppok, odébb minét –
Csoszogató klúbok, feszüljünk!
Itt nemesebb s derekabb az Einzug!

A párducus Tas, s medve-fedett Szabolcs
Szatmár vidékén szétlocsogott piros
Hullámaiból fegyverre pattant
Szittyá gyerek mutogatja táncát.¹⁴

A tragikus sorsú, fiatalon Kufsteinben elhunyt költő, Szentjóni Szabó László (1767–1795) tíz évet töltött a Kollégiumban (1776–1786). Diákéveiről keveset tudunk. Fazekassal s egy rövid ideig Csokonaival járt egy időben a debreceni iskolába. Enyhén népies hangulatú, kecsesen finom dalai Fazekas gyöngyszemeire emlékeztetnek. Alkalmi versei (pl. a telegdi szüretéről írt dalok) a diákköltészet egy-egy darabjának hangulatát idézik. Néhány verse a későbbi kéziratos kollégiumi diákirodalom gyűjteményeinek is gyakran másolt darabja.

A XVIII. századi debreceni diákok közül a tudományos irodalomban Weszprémi István, Szentgyörgyi József és Csapó József neves debreceni orvosok mellett Tessedik Sámuel nemzetgazda, az első magyar gazdasági iskola megalapítója és Kövy Sándor, Kossuth sárospataki jogi professzora szerzett országos elismerést.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy a felvilágosodás eszméinek térhódítása ellenére a XVIII. századi Debrecenben még mindig jelentős szerepe volt a vallásos, kegyességi irodalom művelésének. A század végén jelent meg az egykori kollégiumi diák, Szikszai György esperes Keresztyéni tanítások és imádságok című könyve. Az azóta számos kiadást megért mű a Biblia és a zsolttárok mellett ma is a legnagyobb hatású református kegyességi irat. Két évszázados pályafutása során nyilván számos protestáns neveltetésű írónk ifjúkori olvasmánya lehetett.

A század a református énekszerzés utolsó nagy korszaka is. A debreceni Kollégium a század végére egész sereg énekszerzőt bocsátott útjára.¹⁵ Elég itt csupán Budai Ézsaiás, Földvári József, Losonczy István, Nagy István, Pálóczi Horváth Ádám, Szentgyörgyi József és Szőnyi Benjámin nevére utalni, akik mai énekeskönyvünkben is számos énekkel szerepelnek. „A régi magyarság s a legújabb közt a Református énekeskönyv egyike a legfontosabb földtani hidaknak.”¹⁶ – hívta fel a figyelmet néhány évtizeddel ezelőtt Németh László régi egyházi énekeink irodalomtörténeti jelentőségére. Szenci zsolttárainak méltatása többször hangot kapott azóta, dicséreteink irodalmi, esztétikai, stilisztikai értékét azonban nemigen vizsgálta senki. A kérdés külön tanulmányt érdemelne, itt csupán arra van lehetőségünk, hogy megismételjük Németh László leglényegesebb megállapításait: „Dicséreteinknek legérdekesebb s bizonyos legművészibb csoportja, amelyet az 1806-i énekeskönyv számára írtak és gyűjtöttek össze Debrecenben... A felvilágosodás kora ebben is merész volt... Végzetes lenne, ha ma szánnák el magukat ilyenekre az egyház elöljárói. 1806 azonban még a Csokonai éve... A gyűjtemény épp Debrecenben készült. Szelleme elvitathatatlanul ott van az új dicséreteken, aminthogy körének nem egy tagja is ott van a dicséretírók közt.”¹⁷

Németh László a debreceni énekszerzők sorából elsősorban Lengyel József (1770–1821) nevét emeli ki, akiről feltételezi, hogy Csokonai köréhez tartozott. Lengyel valóban Csokonai kollégiumi barátja volt, s mint az iskola széniora szerepet játszott. Csokonai perében is. Szilágyi Ferenc próbálta nem régen szétosztatni korabeli dokumentumok alapján azt a téves nézetet, miszerint Lengyel Józsefnek – költői feltékenységből fakadóan – érdemi része lett volna Csokonai kicsapatásában. Szilágyi Ferenc különben Lengyelt maga is Csokonai legtehetségesebb iskolai vetélytársának tartja.¹⁸

Lengyel József énekeinek két típusa van. Az egyik a régi magyar énekek és zsolttárok darabosabb ritmusát követi:

Atya Úr Isten, rólad vallást tészek,
Dicséretedre szám és szívem készek:
Te vagy az erős, ki tudnál isteni
Szóddal semmiből mindent teremteni:
Amit fent s alant szemünk szemlélnék,
Általad vannak, mozognak és élnek.¹⁹

A másik énektípust a kiműveltebb, finomabb, Csokonaira emlékeztető forma és hang jellemzi. Az alábbi dicséret már szövegversként is megállná a helyét:

Én nem perlek,
És nem merlek
Igaz bírám, vádolni
Ha elkezded Ítéleted
Én rajtam gyakorolni.

Lágyan bántál,
Nem kívántál
Semmit is erőm felett:
Az izgató Csalogató
Mégis engem bűnre vett.²⁰

Valóban ideje lenne ledönteni az egyházi énekek és a világi költészet közé állított merev válaszfalakat. A két barát, Csokonai és Lengyel versei egyaránt nemes irodalmi értékei és dokumentumai a korszaknak, mint ahogy jól megfértek azok egymással később Arany, Móricz, Ady és mások tudatában is. Sőt a két tényező nem csupán egymás mellett fért meg, hanem egymásban is, mert Julow Viktor megállapítása szerint... „az itteni felvilágosodás sohasem szakad el, még Csokonai esetében sem tökéletesen, a református vallástól és egyháztól.”²¹

2. A kollégiumi diákköltészet

A kéziratos debreceni diákköltészet a XVIII. és XIX. század fordulóján élte virágkorát. Első dokumentumai a XVIII. század elejéről maradtak ránk, s ténylegesen az 1830-as években tűnik el ez a fajta irodalom, illetve alakult át szellemében, stílusában egyaránt. A jelenség tehát végigkísérte Földi, Pálóczi, Fazekas, Szentjóni, Csokonai, Kölcsey diákeveit s Arany az utolsó, akire még jelentős mértékben hatott.

Hány kéziratos versgyűjtemény foroghatott annak idején közkézen, nehéz lenne megmondani. A ma is ismert néhány tucat, nyilván csak töredéke az eredeti anyagnak. A források hiányos volta tehát óvatosságra int bennünket, s e sajátos irodalomszociológiai jelenségnek így csupán a fő vonalait igyekszünk megrajzolni.

A diákirodalom indítékaként három tényezőt kell kiemelnünk. A végső gyökerek a poetikaoktatás versgyakorlatáig nyúlnak vissza. Kezdetben nyilván a latin nyelvű verselés dominált. A XVIII. század második felében megnövekszik a magyar nyelvű anyag, s Csokonai diákeveiben már ez a meghatározó.

A második tényező a debreceni polgárok alkalmi versek iránti igénye. A verselő diákok a XVIII. században elmaradhatatlan „kellékei” a temetéseknek, keresztelőknek, névnapoknak, lakodalmaknak, disznótoroknak. De szülnék alkalmi verset iskolai események (professzorok köszöntése, vizsgák stb.) is.

A harmadik tényező a szépirodalom iránt a XVIII. század végén megnövekvő igény. Ekkor már mintegy kétezer diák nyüzsög a Kollégiumban, s a rendelkezésre álló nyomtatott modern szépirodalom viszonylag csekély. Így kerülnek Csokonai, Fazekas, Szentjóni és mások kézzel másolt versei a diákköltemények közé. Ez a hiányérzet persze egyre határozottabb és személyesebb hangot ad a diák-poétáknak is. A kegyes, kenetteljes, deákos stílust felváltja a frivol, erotikus, dévaj hang. E „felszabadulás” vezéralakja Csokonai, aki hamar környezete fölé nő, de a diáktársak szemében a bohémlelkű költő marad a bálványozott mintakép. A Csokonai-versmásolatok a költőnek tehát csak az egyik arcát mutatják.

E költészet társadalmi háttéréről szólva megállapíthatjuk, hogy a debreceni diákokat nemcsak a töredékeiben még meglévő diáönkormányzat intézményei teszik egymás iránt szolidárrissá, hanem a nagyjából azonos karakterű műveltség is, amit magukkal hoznak. A rektóriák, parókiák, kollégiumok vonzásában már a XVII. században kialakulóban van egy sajátosan polgári színezetű, klasszikusdeákos, ugyanakkor ösztönösen népies, sőt sok tekintetben kurucos református műveltségtípus. A XVIII. században a diákok többsége már ezt hozza magával. A Kollégium viszont a maga mikrotársadalmával remek fórumnak bizonyul ennek a műveltségnek a költői továbbépítésére.²²

A kéziratos gyűjtemények tematikai, stilisztikai, műfaji tekintetben rendkívül változatos képet mutatnak. Jelentős az alkalmi költemények aránya ezek között egyaránt találunk halotti búcsúztatót, sírverset, névnapit, lakodalmi köszöntőt. Ezek a költemények többnyire elkoptatott sablonokból építkeznek, nagyon kevés köztük az élvezhető írás. Az alábbi sírverset Lakatos József (1796–1840) későbbi debreceni lelkész írta, s a műfaj nagy átlagához tartozik :

Jajj ha a piross rósa is
Hervadni kezd nyiltával,
a reggel viritó Nárzis
Oda a nap hunytával.
Igy Árvai Ersébetnek
Egy tenyérnyi napjai,
Hogy illy hamar elvételnek
Nem újj példa s nem mai.
Csak nyóltz tavaszokat ére
És már hantján e sírnak
Szülei s öt kis testvére
Hült pora felett sírnak.
Im ha egy kis ibolyára,
Mikor még alig bújt fel,

Igy lehelt a fagyos pára
 És ekképp hervad el,
Rémülly ifjú! mert az ember
 Mint a virág mulandó,
Hamar eljő az ítélet,
 Készülj azért halandó.²³

A különböző köszöntő versek hangulatilag, formailag nyilván változatosabbak. Az alábbi névnapi köszöntő pl. a Zöld erdő harmatját... kezdetű közismert dal ritmusát idézi:

Régen várt tzelodat, vidám névnapodat, el érted Rosalia,
Az Úr életednek kedveze, szivednek kívánságát meg adta.
Adott víg kedvet is, friss egészséget is amelly legyen állandó
Oszollyon az inség, bánat, keserűség távol járjon szivedtől.
Lelki áldásokat adjon az Úr sokat s írjon fel tenyerére.
Életed takarja veszélytől jobb karja, hogy tsendes időt élhess.
Szállítson fel végre a harmadik égre, ha élted végét éri.
Itt nem lesz fájdalom, a bú s aggodalom ide soha bé nem tér²⁴

A disznótorok és egyéb vidám események hangulatát tréfás, furfangos versek idézik. Ezek a témák szabad teret engednek a költői kísérletezgetésnek. A népszerű diák-poéta, Sebestyén Gábor (1794–1864) Varjas János „egyhangú” énekeinek modorában írta gyakran idézett sorait:

Illik is itt inni, sziv iszik itt kicsint,
 Igy kiki hízik, s így szívin szív írt is hint.
Oszoljon most gondom, hogy dolgom jól folyjon,
 Most boron osztozom, hogy torkom jól szóljon.
Uccu! fúrjunk tyúkhúst, lúdhúst húzzunk s szúrjunk,
 S rút bútúl búcsúzzunk, s hústul úgy újuljunk.
Szöllőtő örökös öröömöm, s ösztönöm,
 Tömlőből bőv csövön öröömöt hörbölöm.²⁵

A verses epika műfajában három hosszabb terjedelmű alkotást emelünk ki.

A csökmői sárkányhúzás,²⁶ ez a 110 sorból álló elbeszélő költemény, a műköltészet és a népköltészet határvidékén helyezhető el. Színpadi változatát Döme Gergely készítette (*Csökmői sárkány*, Pest, 1842) s a Nemzeti Színház is bemutatta.

Szivos Mihály, berekböszörményi nótárius, a költemény szerzője, valóságalemeget is tartalmazó adomát dolgoz fel. Csuba Ferke Csökmő község lakóinak hiszékenységét felhasználva a népet azzal hitegeti, hogy a falu határában egy sárkány tanyázik, s gátolja az ott elrejtett kincsek felszínre hozását. A sárkány megkötözése fejében pénzt csikar ki a pénzsóvár lakosságától, majd a rászédett embereket faképnél hagyja.

Szivos verses elbeszélésének gördülékeny hexameterei, mesei elemei, ösztönös népiessége – mint utaltunk már rá – talán a Lúdas Matyi ösztönzője is lehetett.

A *Bachus házassága a Nimfával*²⁷ című szatirikus elbeszélő költemény előzménye Aloys Blumauer osztrák költő Aeneis-paródiája. A Csokonai szatirikus, parodisztikus műveivel rokon költemény Bogyai József (1800–1830) neves diákoéa szerzeménye.

Az elbeszélő és leíró költészet határán állnak a kéziratos irodalom közkedvelt asszony-csúfoló versei. Ezekkel tart rokonságot a több mint 800 soros *Mennyből jött le-vél*,²⁸ a nyelves asszony alakjának remekbe szabott megformálása. Előzetes megállapodás alapján két barátnő közül az előbb elhalt ír levelet a túlvilágról barátnőjének. A szép és kacér Czenkné a másvilágon is épp olyan nyelves marad, mint földi életében volt. Visszafelesel Jákóknak, Lótnak, Dávidnak és Pál apostolnak egyaránt, végül mégis a „kegyelem székihez” járul, erőt vesz rajta a bűnbánat, s Jézus ajtót nyit neki. A merész témaválasztás a felvilágosodás szabadabb szelleméről tanúskodik.

A házártsos asszony típusa Arany *Jóka ördöge* című pörregéjében tűnik majd fel később, melynek megformálásához az imént érintett mű vagy annak diákirodalmi rokonai adhattak ösztönzést.

Ilyen rokon mű az Egy hajadon fővel a hóltaknak hideg tartományába átvitett, gyenge hajadon 60 esztendő szűznek halálán való kesergés és gyászolás végett iratott temetési versek²⁹ című költemény is. Szerzője Mátyási József³⁰ (1768–1849), a rendkívül népszerű debreceni diákköltő, kinek költeményeit maga Csokonai is szívesen olvassatta. O. Nagy Gábor különösen nagyra tartja ezt a verset: „Megjelenítő ereje, realista, néha szinte naturalista ábrázolásmódja, könnyed verselése felveszi a versenyt Csokonai Dorottyájának leíró részleteivel is”³¹

Ha a többi asszony nem is,
de ez vólt óldalborda,
Mert egyedül is úgy zörgött,
mint egész borjúcsorda.
Nemcsak felelettel soha
adóssá nem maradott,
Sót választ a nem kérdőnek
kérdés nélkül is adott.
Debreceni nagyharangba
ilyen nyelv kén ütőnek,
Bezzeg úgy parancsolna ám
felhangon a mennykőnek.

A humornak egy másik, határozottabban diákos változata is van. Az ide sorolható versek a diákélet felszabadult pillanataihoz (borozás, szerelem) kapcsolhatók, vagy egyszerűen unaloműzésből születtek. Ebbe a témakörbe tartozik Kis Áron (1788–1834). A *szalmás üveg* című verse, mely Csokonai Szerelemdalának plagizálása, s hangulatában ezzel rokon. A *pipához* című költemény is. A pipázás a XVIII. századi debreceni togatus diák szinte egyetlen megtúrt szórakozása; nem véletlen tehát, hogy verstémává lett:

A pipához

Nem hajintlak el, bátor
Sok ellened a prokátor,
 Pipám kedves edényem.
Olyan társam vagy te nékem:
Kivel mikor csak érkezem,
 Lehet bétölnöm kényem

.....
Igen sokszor üress szobám
Keblébe te tsalod hozzám
 Fetsegő Barátimat.

.....
Én pedig amíg lehellek
Dicséretet énekelek
 Fűzfa sapon felölled.
Magasztalásodra elég,
Hogy engem tsupán tsak a vég
 Halál választ el tölled.³²

A XVIII. század végi, XIX. század eleji kéziratok kollégiumi gyűjteményeknek nemcsak irodalmi, hanem kortörténeti szempontból is értékes darabjai azok az írások, melyek az ifjúság politikai-társadalmi magatartásáról tanúskodnak. És mégis mozog a Föld című regényében Jókai erősen idealizált képet fest a diákköltészetről. S hogy a debreceni diákság egy részének radikális politikai magatartását nem pusztán Jókai fantáziája szülte, arról a következő eset is tanúskodik. Korszakunk vége felé, 1831. május 11-én a Nagytemplom nyugati falára valaki kiszögezte a *Melly édes nevezet légyen a polgári szabadság*³³ kezdetű radikális költeményt, mely minden bizonnyal valamelyik kollégiumi diák szerzeménye lehet. Az ügy kivizsgálásával megbízott Kerekes Ferenc professzor csak a diákok nyári szünetre való távozása után adott választ a főbírónak, mondván, nem letek hasonló szellemű írást a Kollégiumban.³⁴

A politikai színezetű versek széles skálája a külsőségekben megnyilvánuló rendi nacionalizmustól a jozefinizmuson, Ferenc-gyalázáson és a klerikalizmus szatirikus bírálataán át az élesebb hangú országgyűlési pasquillusokig és a Batsányi-féle radikalizmusig terjed. Sajátos színt jelentenek e versek sorában az imádság-parafrazisok. Már maguk a címek is beszédesek: *Az elnyomott jobbágyok Miatyánkja, Bécsi Miatyánk, Katona Miatyánk, Az Úri Imádság versben, Hiszek Bonapartéban, Egy matematicus Imádsága Newton Bibliotechájában*.³⁵ Ezek a művek azt igazolják, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század elején megindult a diákköltészetben a szakrális elemek profanizálódása.

A kollégiumi gyűjteményes irodalom dalszerű lírai költeményeit két nagy csoportba sorolhatjuk. Az egyiket a németes zenei-formai hatások és a magyaros, népies ízek sajátos együttese jellemzi (*Bodrog partján nevelkedett tulipán*). A másik csoportot az újszerű, népiesebb dalok alkotják. A népies vonás idővel erősödik a

kézíratos anyagban, de igazán meghatározó sosem lesz.³⁶ A felbukkanó népdalszerű művek általában már nem diákszerzemények (*Sem eső nem esik, Erdő, erdő, kerek erdő*), de mindenesetre számos ilyen darab is előfordul a gyűjteményekben, s ezek nyilván a népiesség irányába formáltak az olvasók és másolók ízlését. Ilyen népi eredetű vers lehet az alábbi gyakran másolt költemény is.

Már mi nálunk verbunkolnak kötéllel,
Úgy viszik a szegény legényt erővel.
A gazdagnak négy-öt fia, nem bántják,
A szegénynek, ha egy van is, elrántják.
Utánna megy apja, anyja, sirattyák,
Kérik pénzért az Uraktól, nem adják.
Eregy haza szegény ember, azt mondják,
Neveld apró árváidat, hadd hordják.
De meg fizet a Teremtő idővel,
Mért viszik a szegény legényt erővel.³⁷

E rövid áttekintésből is kiderül, hogy a kézíratos kollégiumi diákköltészet sajátos hidat alkot magas és provinciális, európaibb ízlésű és „ösztönösen” népies irodalom között. „Kétségtelenül nem nagy költészet ez – ahogy Bán Imre megállapította –, de szerény eredményei ott keringenek nemzeti irodalmunk véredényeiben, tarka szöttest pedig érdeklődéssel tanulmányozhatja nemcsak irodalmunk bűvára, hanem gyakorló költője is.”³⁸

3. Csokonai és a Csokonai-hagyomány

Csokonai Vitéz Mihály nem pusztán egyike a debreceni Kollégium nagynevű diákjainak, hanem neve és alakja egyszersmind mérföldkő is az iskola szellemi életének történetében. A nagy költő kollégiumi kapcsolatainak két lényeges tényezőjét emeljük ki: először azt vizsgáljuk, mit jelentett Csokonainak a Kollégium, majd pedig azt, mit a Kollégiumnak Csokonai, azaz hogyan él tovább a falak között a költő kultusza.

Csokonai nem mindennapi tehetség volt. A hagyomány szerint szülei már iskolába kerülése előtt felismerték a betűk iránti vonzalmát, éles észjárását, s már ekkor poétát álmodtak fiukból. Első életrajzírója, Dombó Márton (1778–1864), Csokonai tanítványa, diákkori barátja így számol be az ifjú tehetségéről: „Tellyességgel el nem lehet hallgatni, továbbá mivel minden Tanítóinak s másoknak is egész életében különösen szemébe tűnt az a nagy elevenség, tűz s Actori tehetség, mellyel ő már gyermek korában, a beszéllő, s cselekedő személyeknek, minden indulatit, magok viselését, cselekedetét, s egész módját, szokását a bámulásig követni tudta, nagy korában pedig, mikor valamit beszélt, vagy elő adott, az egész társaságnak szemét s lelkét magára ragadta. Mikor ő tanuló korában közönségesen beszélt (declamált) az egész oskola füllé vált, és egy Examenben a T. Fodor Úr szava szerint, ‘Egy nagy tekintetű Patronus’ azt az ítéletet hozta Actioja felől, hogy már az Theatrumban is sok volna.”³⁹

Különös lelkialkatáról pedig ezt az anekdotát jegyzi fel az egykori tanítvány: „...éjtszaka a maga különös szobácskájában gondolkodván, a képzelődés által maga elébe állított dolgoktól, mint jelenlévőktől megijedt, és azért, mintegy rettegve szaladt a Kollégiumi strásákhoz, hogy prücskeit fejéből kiverhesse.”

Nyilvánvaló, hogy a zseniális ifjú az ország bármelyik iskolájából indulva nagy költővé vált volna. Eleve értelmetlen tehát úgy felvetni a kérdést, hogy Csokonai a debreceni Kollégium hatására vagy esetleg annak ellenében lett-e, ami lett. Debreceni diák volt, s ez az iskola nagy tudású professzorai, ekkor részben még élő diákönkormányzata, puritán-plebejus-kurucos hagyományai és a nyugati szellemmel való folyamatos kapcsolata révén legalább annyit nyújthatott neki, mint az ország bármelyik korabeli iskolája. A felvilágosodás eszméire szomjas, nagyjából azonos szellemi-lelki gyökérből táplálkozó diáksereg Csokonai első igazi költői fóruma is volt egyben. A fiatal költő ennek ellenére egyre inkább szűknek érezte a Kollégiumot, s ekkor fogalmazta meg a szállóigévé vált gondolatot: „Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon”, de hogy ez a szűköség, a költőfajtogató légkör nem feltétlenül debreceni sajátosság, arra a sárospataki, a pozsonyi, a komáromi kudarc után Debrecenbe visszatérve kellett rájönnie.

Hogyan reagált a Kollégium a költő nem mindennapi tehetségére? Dobby Márton beszámolójából tudjuk, hogy a diák Csokonai egészen szokatlan kedvezményeket élvezett a Kollégiumban: szabadon verselhetett, s társainál egy órával később ment iskolába.

Tudjuk azt is, hogy később – már tógátus diákként – a teológiai stúdiumok látogatása alól is felmentették, sőt mint az iskolai törvénytörés jegyzőkönyveiből kiderül, gyenge egészségi állapotára való tekintettel más könnyítéseket is kapott. Tehetett-e az iskola a költőért ennél többet? Nehezen. Ismerve az iskola törvényeit, azt kell mondanunk, Csokonait a Kollégium és tanárai, Fodor Gerzson és Háló Kovács József, a maguk módján igen is sok kiváltságban részesítették. A maguk módján, hangsúlyozzuk, hiszen maga Dobby jegyzi meg, hogy Csokonait mindezek ellenére sem méltányolta a Kollégium teljes jelentőségében. Az ő esete a zseni és az átlagra szabott iskola mindenkorinak mintapéldája. A többiek mennek a rendes, normális úton – még az öt rajongva körülvevő barátok: Lengyel József, Nagy Gábor⁴⁰, Dobby Márton is –, ő viszont természetesebb ismeretekre vágynak.

A latin mellett – melyen tökéletesen írt és verselt már gyermekfővel – elsajátítja Csokonai az olasz, francia, német, görög nyelvet. 1790 körül megalapítja barátaival a későbbi önképzőkörök elődjét a megismert nyelvek gyakorlására, idegen kultúrák és irodalmak megismerésére. Európát igyekszik ide varázsolni, amelytől az ország és Debrecen éppen ez idő tájt kezd rohamosan lemaradni. Hamarosan kapcsolatot teremt az 1790-től Hadházon orvoskodó Földi Jánossal is. Ő ismerteti meg Kazinczyval.⁴¹ Ekkor már túl van a *Zöld kódex*⁴² poétikai gyakorlatra szánt zsenyéin. Végigjárta már Szenci kádenciás verseinek, a korban oly népszerű leoninusnak (rímes hexameter), a Bessenyeieék nyomán Debrecenben is tért hódító páros rímű tizenketősnek iskolás költői állomásait. Tarsolyában vannak a *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* című népies helyzetdala mellett a diákköltészet vonzásában született satirikus élő paródiái is: *Az istenek osztóása* és a *Békaegérharc*.

Igazi magaslatokra persze csak Földi és Kazinczy felszabadító hatására jut Csokonai költészete. 1793-ban keletkezik a *Méla Tempefői*, Csokonai egyetlen igazán színvonalas, kiadásra szánt színdarabja. Rozáli iránti szerelméből ekkor fakadnak első jelentős szerelmi költeményei, melyek közül néhány beépül majd a Lilla-ciklusba.

1794-ben Csokonai a poéták (a mai gimnáziumi I. osztály) köztanítója lesz, bár az előző évben kisebb kihágások miatt háromszor is állt az iskolai törvényszék előtt. Rousseau-i elvek alapján neveli diákjait. Gyakran rándul ki velük a Nagyerdőre, ami akkor – a mai állapottal ellentétben – néhány száz méterre volt csupán a város szívé-től. Itt aztán se vége, se hossza a jókedvnek, a rigmusoknak, tréfának, duhajkodás-nak. Kétszázötven év visszafojtott érzései törnek itt fel a diákság kebeléből. Egy alkalommal megsértik az éppen arra járó, nem éppen közkedvelt, Csokonaira amúgy is féltékeny, magánéleti problémái miatt az átlagosnál érzékenyebb dogmatika profesz-szort, Szilágyi Gábort.

Csokonai ügyét az iskolai törvényszék 1794. december 17-én tárgyalja, miután néhány nappal korábban (dec. 6.) a templomozás elmulasztásáért és a diákjaival gyakorolt esti mulatozásért már enyhe büntetést kapott. A vádpontok most is szinte ugyanezek. Az ülés másnap folytatódik, s napirendre kerül néhány újabb vádpont is, mint pl. Csokonai szatirikus levele Szilágyi professzorhoz, a nagyerdei incidens stb. A 19-én hozott ítélet szerint Csokonait elmozdítják publicus praeceptor állásából, tíz legénnyel hátrébb helyezik s kötelezik a professzor megkövetésére.

Hiába olvassuk át újra meg újra a jegyzőkönyv szövegét, nemigen lehet itt tisztán látni. Feltűnő, hogy Csokonai többször hivatkozik zavarodott lelkiállapotára. Ilyesmit sejtet a Szilágyi Gáborhoz címzett levele és a Consistoriumnak benyújtott kérelme is, melyben hivatalából való felmentését maga kéri. Az ifjúság előtt a nagy auditoriumban elmondott Búcsúbeszéde szintén tartalmaz félreérthető megjegyzéseket.

Közben 1795 első hónapjaiban tovább dolgozik; *Gerson du Malheureux* című színdarabját diákjai előadják a Kollégiumban. Mai ismereteink szerint ez az első nyoma a debreceni diákszínjátszásnak.⁴³ Felszabadult hangjával, bohózáti figuráival, féktelen tréfáival ez az érezhetően rögtönzött darab mélyebben gyökerezik a diák-irodalom hagyományaiban, mint a *Tempefői*. Ugyanebben az időben keletkeznek olyan jelentős költeményei, mint a *Zsugori uram* és a *Konstancinápoly*.

Pütkösdi legációjából nem tér vissza Debrecenbe, hanem Pestre utazik, s ott végignézi Martinovicsék kivégzését. Június 20-án a sedes távollétében zárja le perét az alábbi határozattal:

1. Mivel a diákságot otthagyta, most már... minden tanulói jogból kizárandó.
2. Most már semmi bizonyítványt vagy ajánlást a Kollégiumtól nem kap.
3. Minthogy félni lehet, hogy nézeteinek szélesebb körben való elterjedésével a fegyelem tekintélye még többek előtt csökken, el kell tiltani a Kollégiumba való belépéstől, s meg kell tiltani a diákoknak minden vele való beszélgetést vagy érintkezést.⁴⁴

Csokonai pere körül a mai napig van egy sor tisztázatlan kérdés. Nem lehet vitás, hogy a költő és a Kollégium összeütközése elkerülhetetlen volt. Egy idő után Csokonai szinte maga provokálta ki eltávolítását. A nagy kérdés csupán az, hogy

vajon mi indokolta a szigorú döntést, melyhez hasonlóra nemigen van példa a debreceni Kollégium történetében. Szilágyi Gábor makacs hajthatatlansága eredményezte volna a per ilyen kimenetelét? Vagy sajátos politikai konstellációk eredménye lenne, ahogyan Szabó Magda látja Csokonai-drámájában, s szándékosan kihagyták a jegyzőkönyvből az árulkodó nyomokat, hogy a Kollégiumot mentse. Érdekes mindenesetre Dobby Márton véleménye, aki már 1817-ben sem ad egyik félnek sem teljesen igazat. Ennél többet ma sem igen tudunk mondani az ügyről: „Bizonyos, hogy ha Csokonait akár azon Institutum szoros törvényei, akár más liberális nevelés módja szerint ítéljük is meg, kimenteni egészen nem lehet: mert ha csupa czeremóniás törvényeknek vetjük is magunkat alá, már csak azért is, hogy azoknak magunk adtuk magunkat alájuk, azokat megtartani tartozunk: de más részről szint olyan bizonyos az is, hogy a törvények megölni betűin egy kevéssel túl mennén: mivel minden nevelő Institutumnak célja az, hogy nem csak a hajlékony, hanem a bőv nyereség miatt könnyen törő vesszőket is ne erőszakkal ketté törje: hanem kiméllő kezekkel meghajtsa, a makattságot, és vadságot a szelidség principiumi által könnyen engedővé tegye, bizonyos lévén mondom az is: egy olyan Genie eránt mint Csokonai inkább ezen utolsó bánás módjának lett volna helye mint az elsőnek...”⁴⁵

Csokonai imponáló európaiságának gyökereit nagyrészt a debreceni Kollégium szellemében kell keresnünk. A Kollégium azonban – érdekes módon éppen európaiságának védelmében – elzárkózásra kényszerül, s ez a belső szabadságába zárt világ Csokonaiában túlságosan nagy gyümölcsöt érlel, mely törvénytörően válik lefájáról. Tragédiája persze akkor teljesedik ki igazán, mikor azt kell éreznie, hogy az ország éppúgy nem tart igényt szolgálataira, mint Debrecen. Miután összeütközött a kor egyik legszínvonalasabb iskolájával, önként vállalt dunántúli szabadságában az első somogyi oskoláról álmodozik. Sajátos magyar tragédia ez, mely oly gyakran ismétlődik azóta is. Világot járt vándoraink Európát plántálnának félnomád mezőinkre; az új eszméknek viszont nincsenek itthon megfelelő keretei. A szellem folytonos küzdelme ez, rég elavult formákkal, s e küzdelemben újra meg újra éppen a legnagyobbak ereje őrlődik fel.

A „száműzött” eszméket az idő aztán lassan visszaszivárogtatja a falakon. Csokonai visszafogadásának első állomása egy újabb irodalmi per, most már Csokonai porai fölött, síremléke ürügyén. Dobby könyve megjelenésének évében írja Kölcsey híres Csokonai-bírálatát. A Kollégium diákjai ugyanakkor élnek-halnak az egykori „garabonciás” diákért; se szeri, se száma a korabeli kéziratos Csokonai-versmásolatoknak, a költőt lassan a debreceni ifjúság eszményévé finomító diákkerseknek. Hivatalos visszafogadását jelzi, hogy a kollégiumi könyvtárban elhelyezik Ferenczy István Csokonai-mellszobrát. A múlt század 30-as éveiben meginduló rendszeres önképzőkori tevékenység szintén a költő nevét írja zászlójára. 1861-ben állítják fel a Kollégium délkeleti sarkán Izsó Miklós impozáns Csokonai-szobrát. A múlt század vége felé mintha már túlságosan is népszerű lenne a kicsapott diák Debrecenben. Móricz diákéveiben még szinte népdalként éneklék daltait a városban. Az önképzőkör évente nagyszabású ünnepséget rendez a költő születésnapján. 1890-ben létrejön a debreceni Csokonai-kör, a költő kultuszának későbbi legfőbb letéteményese.

A század utolsó éveiben már-már fenyeget a veszély, hogy Csokonai alakjának éppen legjellegzetesebb vonásai homályosulnak el a nagy népszerűség zajában. A költők közül Ady figyel fel először az eltorzult Csokonai-képre, s ő fedezi fel az élő költészet számára a költő igazi arcvonásait; meglátja benne a lelki rokont, a mindenkori magyar költői sors sajátos lenyomatát, saját szent elődjét. S milyen érdekes, hogy Csokonai igazi felfedezése – akárcsak kicsapatása – nagyrészt Debrecenhez kapcsolódik! Ady felszabadító hatása nyomán nyúlnak először szakavatott kezek az életműhöz. A debreceni Alma Mater indítja útra Kardos Albertet is, aki a századfordulón és az azt követő néhány évtizedben a város Csokonai-kultuszát szervezi. Oláh Gábor és Gulyás Pál, a két világháború közti Debrecen kiváló írói szintén benne látják szellemi elődjüket. Az iskola 400 éves évfordulóján domborművel és emlékszóballal gazdagszik a Kollégium. Juhász Géza és Julow Viktor Csokonai-kutatók maguk is a Kollégium levegőjében szívják magukba a Csokonai-hagyományt. A maiak hűségét Szabó Magda és Kiss Tamás Csokonai-írásai példázzák. A költő életművének kritikai kiadása – nagyrészt debreceni kutatók munkája nyomán – most van folyamatban.

Több mint másfél évszázad óta birkózik – ma is birkózik – Debrecen és Kollégiuma Csokonai örökségével. A megkésetttség – ez a sajátos magyar szellemi betegség – rengeteg perpatvart okozott. Szálltak az átkok az iskolára, s szállnak a Csokonai-ügyben olykor még ma is.

Múltunk hagyományszálait bogozgatva lépten-nyomon felsejlik előttünk valami örök magyar elrendelés, amit Csokonai élete sajátos módon szimbolizál. Ő az, aki Európát álmódván, végül Magyarhonban is alig talál szállást magának, s mikor végre megpihen, alakja mítosszá tornyosul, sírja zarándokhellyé válik, ahol a kései diákutód talán nem is annyira szomorú múltján, mint inkább bizonytalan jövőjén mereng.

4. A kései felvilágosodás és Péczely József irodalomszervező tevékenysége

Debrecen kettős arcát – új iránti nyitottságát és ortodox elzárkózását – már az eddigiek során is megfigyelhettük. Ez a kétarcúság a XIX. század elejére mélyült el igazán. Ennek a folyamatnak a jelei a Csokonai-perben már jól érzékelhetők. A korszak jeles professzorai közül Budai Ézsaiás erősebben a teológia felé tájékozódik, Sárvári Pál szintén konzervatívabb magatartást tanúsít elődeinél. A másik oldalon viszont ott áll Péczely József (1815–1849) és Kerekes Ferenc (1823–1850), kiknek tanári munkássága egyértelműen a radikálisabb szellemi mozgások irányába mutat. A századforduló körül bevezetett új tantervek (1770, 1795, 1804) szintén ekkorra hozzák meg gyümölcsüket. A korábbiaknál határozottabban körvonalazott tantervi előírás, a magyar nyelvű tankönyvek térnyerése, a latin nyelv szigorának oldása (1797) és a magyarnyelvűség teljes bevezetése (1831) teszik alkalmassá a XIX. század debreceni Kollégiumát arra, hogy a felvilágosodás, majd a reformkor liberális és reformgondolatait szétsugározza.

Ebben az ellentmondásos időszakban volt debreceni diák Kölcsey Ferenc. A Csokonai kicsapását követő évben 6 évesen került a Kollégiumba, s mintegy 14 esztendő telt itt. Azon kevés íróink egyike ő, aki összes iskoláit Debrecenben

végezte, mégis viszonylag kevés szó esik az ő diákéveiről. Újabbán Csorba Sándor szentelt külön kötetet a témának.⁴⁶

Köztudott, hogy Kölcsey nem szívesen emlékezett vissza debreceni éveire. Ridegnek érezte az intézet levegőjét, bár tíz éven át csupán tanulni járt be, különben nagybátyjánál lakott a Kollégium közelében.⁴⁷

Kazinczyval való kapcsolata (1808) csak növelte Kölcsey Debrecen iránti ellen-szenvét. Ettől kezdve a széphalmi mester képviselte „fenntebb stíl” szolgálatában állt; elégette Csokonai modorában írt első verseit, majd már debreceni tanulmányai-nak befejezése után súlyos bírálatot írt Csokonai népies stílusáról (1817). A Kollégi-um, bár Debrecenben igen fájalták a Kazinczy melletti határozott kiállást, többször is megpróbálta „kiengesztelni” a tehetséges ifjút. Tanulmányai megszakításakor még marasztalnák egy évre; később 1812-ben felajánlják neki a Széplaki Pál halálával megüresedett jogi katedrát; Ercesey professzor pedig 1814-ben esztétika tankönyv megírását kéri. Kölcsey azonban következetesen nemet mond. A Kazinczy képvisel-te irodalmi irány és a debreceni népiesebb ízlés között ekkor már oly nagy a szaka-dék, hogy nem is tehet másként.

Hogy mindezek ellenére Kölcsey tisztában volt azzal, mi mindent köszönhet a debreceni Kollégiumnak, arról Szemeréhez írt önéletrajzi jellegű levele tanúskodik: „A poetikában legelső nap a tanító példányokat olvasott Himfyből, Csokonaiból, (Diaetai M. Múza) és Mátyásiból. Attól fogva néhány tanuló társaimmal együtt kezdék olvasgatni magyar és latin írókat... Csokonai 1805-ben meghalt; ott valék temetésén, halála után egymásra jöttek ki versei; azok valának bálványaink. Akkor tájban tanultam francziául, s olvastam a Henriadeot, Fridrich (II. Frigyes porosz ki-rály) verseit, Boileaut stb.

Tudod, hogy 1810-ben még egészen francia valék, mert első ifjúságom stúdiu-mi valának a francziák, s első kritikus, kit ismerék, Boileau és Voltaire.

1805–1807. sok verset firkáltam; s ezek eleinte Blumaueri parodiák voltak. (Egy bohóság Apoll és Daphne szerelméről stb.) Vígjátékot is írtam, később szomorút és egy didacticum poemát a lélek halhatatlanságáról. Ez időben kezdék kevés görög nyelvet tanulni, de csak Anakreont olvastam... Kazinczyval tett ismeretségem után előbbi verseimet egytől egyig semmivé tettem, s írást azokat, miket te 1810-ben lát-tál, s mikre Berzsenyi az ismeretes ítéletet mondá.”⁴⁸

Az ifjú Kölcsey költői fejlődésének legjelentősebb dokumentuma ez a levél, mely arról tanúskodik, hogy a *Himnusz* szerzője Debrecenben szerezte imponáló klasszikus műveltségének alapjait. A Kollégium könyvtárában – hol Kazinczynak is másolt irodalmi ritkaságokat – ismerte meg a magyar irodalmi régiség javarészét, s bár ízlése később elfordította Debrecentől, műveltségének alapelemei mégiscsak itt kerültek tarsolyába.

Kazinczy életművét, a magyar irodalmi élet megszervezését, követői az ország ekkor még erősen németes szellemű kulturális központjában, Pest-Budán építették tovább. Debrecen ekkor szorult végleg a második helyre, s lett irányítóból egyre in-kább befogadó. Kezdetben persze még a befogadás sem ment könnyen, Debrecen ugyanis évekig idegenkedve nézett a rohamos változásokra.

A jég Péczely József irodalomszervező tevékenységével tört meg. A történelem, a latin és görög nyelv neves professzora csatlakozott először Debrecenben az

Akadémia és a Kisfaludy Társaság programjához. Zsigmond Ferenc így értékeli irodalmi működését: „Az ő szerepe a debreceni Kollégiumban az, ami a Kazinczyé országos viszonylatban: idegen magas mintákhoz mérni az itthoni kísérleteket a fordítás, utánzás, eredetiségre törekvés fokozatain át.”⁴⁹

Péczy 1828-ban a korabeli almanachok mintájára megjelentetett egy 43 latin és 23 magyar nyelvű diákverset tartalmazó antológiát *Pallas Debrecina* címen. Inkább költői formagyakorlatokat tartalmaz ez a kötet, mintsem igazi költeményeket. Négy évvel később saját verseiből és műfordításaiból adott közre egy csokornyit az *Epigrammák és apróságok* című kis kötetben. Az előszó tanúsága szerint ezzel a kiadvánnyal azt kívánta bizonyítani a debreceni professzor, hogy a magyar nyelv is alkalmas a deák nyelvre jellemző tömörítésre. Legnevesebb kiadványa azonban a *Lant* című diák-almanach volt, mely 1832–1835 között négy alkalommal jelent meg. Ezek a kötetcskéek nem annyira Péczy ízlését mutatják, mint inkább diákjait. A törekvést kell benne elsősorban értékelnünk, nem annyira az eredményt. A *Lant*-ban olvasható verseken főleg Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty és a biedermeier ízlés hatása szembetűnő. „Kecses, de vértelen” (Zsigmond Ferenc), álnépies líra ez, mely ma már elsősorban csupán kor- és kultúrtörténeti vonatkozásai miatt érdekes.

Az ismertetett kötetek mellett, részben legalábbis, Péczy érdemének tekinthető az első debreceni magyar irodalmi tanszék megalapítása (1831) és az Olvasó Társaság (1834) létrejötte, melynek utódai a későbbi nagyhatású önképzőkörök lettek.

Péczy újító hajlama három ízben élesen ütközött a tanári kar konzervatívabb magatartásával. Először az önképzőkör megalakulása körül lángolt fel a harc. Az ifjúság ilyen irányú kérését Kalós Mózes, a magyar tanszék professzora terjesztette a tanárkar elé. Sugallmazóként és támogatóként azonban ott állt a háttérben Péczy. A tanári kar határozottan támogatta az önképzés gondolatát, politikai megfontolásokból félt viszont a szervezett keretektől. A társaság titokban kezdte el tehát működését, s jogi helyzete csak a negyvenes évek elejére tisztázódott. Debrecen óvatosságát két fővárosi lap is hazafiatlanságnak minősítette, mire a tanári kar *Felelet*-ben válaszolt, hangsúlyozva a rájuk bízott ifjúságért érzett mélységes felelősséget.

Csokonai síremlékének felállítása újra súrlódásra adott okot. Sárvári Pál rector maga is támogatta a Péczy kezdeményezte gyűjtést, ugyanakkor nehezményezte, hogy a professzor azt a tanári kar megkérdése nélkül indította el a diákok között.⁵⁰

A legélesebb feszültséget Péczy körül a *Lant*-ban megjelenő egyre élesebb hangú versek okozták. A diák-almanach politikailag Széchenyi és Kölcsey elveit támogatta, de még ennél is nagyobb veszélyt jelentettek a debreceni maradiságot bíráló versek :

Miért pillogtok ősz szakállasok,
Lángzó szemekkel vad bosszút lövelve,
A' moh – fedett templom Goht-ormain?

Az éj fut! ajkam senge csókjain,
Fény – élet ébred, biztatón feselve;
Kitelt időtök – ősz szakállasok.

Ez a hang túlságosan erősnek bizonyult. A Lant a negyedik szám után megszűnt. Péczely József történeti írásai közül A magyarok történetei című háromkötetes művet említjük meg. Ez a magyarság történetét Mohácsig dolgozza fel, s érdekessége, hogy szerzője nagy előszeregettel utal az irodalmi vonatkozásokra is.

Péczely tanítványai közül többen már diákként országos nevet szereztek. 1838-tól négy éven át debreceni diákok nyerték a Kisfaludy Társaság ballada-pályázatát. A fiatalon elhunyt Pap Endre (1817–1853) és Szilágyi István (1819–1897), Arany János barátja, kétszer is elnyerték az első díjat. A harmadik díjnyertes költő, a korán elhunyt, nagy tehetségű G. Nagy Imre versei rendkívül népszerűek maradtak Debrecenben egészen a század végéig. Ő volt a debreceni diákélet első hiteles ábrázolója:

Pénzemnek holdja elfogyatkozott,
Egy árva fillér sincsen birtokomban:
Szurkolni kell az orditóriumban,
Isten megvert, sorsom megátkozott.

Derűm sötét borúra változott,
Egy-két üt tapló áll tarsolyomban,
Mely pénztől duzzadt gazdagabb koromban,
Mit még ünnep s civis-gyerek hozott.

De már többé sem ez, sem az nem ad,
Végére jártam a salláriomnak,
Zártan ajtója panáriomnak:

Hasam korog, szemem káprázva lát
Koplalni baj, torkig lakozni jó;
Jövel hát várva-várt vakáció !

(Sóhajtás a szünidőhöz)⁵¹

A prózaírók közül Kuthy Lajos (1813–1864) és Obernyik Károly (1815–1855) neve érdemel említést. Utóbbit a Kollégium 1851-ben jogi professzornak is meghívta, de ő végül Kecskeméten lett tanár.

Iryni József, Csengery Antal és Emődy Dániel később a Pesti Hírlap szerkesztői lettek. Petőfi baráti köréhez tartoztak, s jelentős publicisztikai tevékenységet fejtettek ki.

Péczely debreceni tevékenységének megítélése nem egyszerű feladat. Egész életműve, professzori és irodalomszervező tevékenysége a romantika útját egyengette. Azét a romantikáét, mely Debrecenben sosem gyökerezett meg igazán. Péczely a debreceni irányú népiesebb irodalmi ízlés európai nagyságú képviselőjének,

Csokonainak a kultuszát szorgalmazta, ugyanakkor ízlésében ténylegesen egészen más utakon járt, s alapvetően más irányba terelte diákjai ízlését is. Debrecen neves professzora nem tett mást almanachjaival, mint hogy legalizálta a korábban kéziratossá diákköltészetet. Ezzel viszont az éppen sajátos zamatát, eredetiségét veszítette el. Ahogy O. Nagy Gábor megfogalmazta, Péczely működése nem más tehát, mint a „debreceniség alkonya”. Ugyanakkor irodalomszervező tevékenységének nagy érdeme, hogy létrehozta a debreceni Kollégiumban a magyar irodalom modern fórumait, az Olvasó Társaságot s annak utódaiként az önképzőköröket, s ezzel új távlatokat adott a Kollégium irodalmi életének.

Érdekes, hogy a korszak legjelesebb debreceni diákját, Arany Jánost konzervatívabb nyelvi ízlése már diák korában távol tartotta Péczely körétől. Népies lírájának és epikájának gyökerei a régi magyar irodalom, a diákköltészet és a Szenci–Károlyi–Szikszai-féle protestáns hagyomány legnemesebb értékeit szívták fel, érthető hát, ha Arany az almanach-lírától már ifjúkorában, ösztönösen idegenkedett.

A diák Arany viszonylag rövid időt töltött a Kollégiumban: 1833 őszén érkezett, s 1836 tavaszán már végleg távozott is.⁵² Közben egy esztendeig Kisújszálláson tanítóskodott a nagy műveltségű Török Pál rektor mellett. Kiváló tanáraitól, Péczelytől, Kerekes Ferentől, Sárvári Páltól nyilván sokat tanulhatott, de legalább ilyen jelentős volt a Sárváritól és az Olvasó Társaságtól beszerzett könyvek hatása.⁵³

Arany debreceni éveiről önéletrajzi ihletésű műve, a *Bolond Istók* II. éneke mond a legtöbbet. Igaz, hogy ebben a verses önéletrajzban az idő prizmáján megtörve, erős öniróniával párosulva jelennek meg az ifjúkor eseményei, fő vonásaiban azonban mégis hitelesnek tekinthető mozzanatok állnak itt előttünk. Kiderül a műből, hogy a mechanikus, magoltató oktatási módszer nem volt ínyére Aranynak. A klasszikusokat ugyan kedvelte, de a „szóhüvelyezés” már nem okozott neki örömet. Tudásszomja ugyanakkor határtalan volt, mindent elolvasott, ami a keze ügyébe került:

Legjobban a versköltőket szerette,
Ünnepje volt, ha effélét kapott:
De szükségből a prózát is megette:
Új s régi könyvet, pamphlét, hírlapot:
A „juhtenyésztést” egyformán bevette,
Meg a vitázó dogmás vén papot;
A bibliát rég tudta volt merőben,
S mind, amit nyomtanak az esztendőben.

Péczely debreceni tevékenységének fénykora Arany diákéveire esik, de semmi nyoma annak, hogy Arany részt vett volna a népszerű professor körüli irodalmi mozgolódásban. Bár ekkor már művészi ambíciók fűtik, a *Lant*ban nem szerepel versekkel. Ő inkább az „agg Simeonhoz”, Sárvári Pálhoz vonzódott. Az ő hatására kezdett rajzolni. Majd Ferenczy István híres Csokonai-mellszobra szobrászi ambícióit ébresztette föl:

Majd alabástrom sótartó-darabból
Egy rossz bicsakkal vés szobor fejét,
Ferenczy híre pislog néki abból,
Fogalma sincs, hogy mintázná agyagból,
Sohsem látott még szobrász műhelyet,

Zenei próbálkozásait Zákány József professzor ösztönözhetette, aki néhány évvel korábban zenekart szervezett a Kollégium diákjaiból:

Zenét már csak dilettáns módra üzte
Elpöngeté a zongorát, gitárt,
A hangjegyet lassacskán elbetűzte,
Hallása jó volt és ütemre járt.

Aranyt azonban mindezek a lehetőségek nem elégítették ki. Végül több korabeli kollégiumi társához hasonlóan a színészzel próbálkozott. Erre azonban már csak a Kollégium falain kívül nyílt lehetősége. Távozása szinte ellentéte a Csokonáinak: csendben történik, bizonyítványát is kézhez kapja, sőt szeretett tanára, Sárvári külön is támogatja elképzeléseit:

Egy ősz tanára, egy agg Simeon,
Kinek nem fért a híre Debrecenben,
Sőt már nevének keskeny volt e hon
(Kibőgte a diák ezt is különben)
Föllelkesült a lelkes ifion,
Szavalni fogta, énekelni... minden...
Említe Shakespeare „hallatlan” nevet:
Megáldá, s írt ajánló levelet.

Arany életében nem múlt el nyomtalanul a Debrecenben töltött rövid másfél esztendő. A *Bolond Istók* mellett számos debreceni ihletésű művét ismerjük. Hatvani című versében a kollégiumi diákok ajkán a múlt század harmincas éveiben még élő, a kéziratok diákirodalom darabjai között is föllelhető Hatvani-adomák egyikét dolgozta fel. Talán *A tudós macskája* professzorát is Debrecenben kell keresnünk. *A képmutogató* ihletője a vers tanúsága szerint egy debreceni vásári élmény. *A Vándorcipó* debreceni vonatkozásai szintén közismertek. *Irányok* című tanulmányában ugyan rendkívül lesújtó képet fest a század eleji kollégiumi diákköltészetéről, az *Elveszett alkotmány* darabos, nehézkes, vaskos népi humorral telített nyelve vagy *A Jóka ördöge* jóízű humora azonban mégis csak ennek a költészetnek az erős hatásáról tanúskodik.

Amilyen csendes, már-már megható volt Arany távozása, olyan híven és őszintén ápolta a költő szellemi örökségét később a Kollégium. A múlt század második felében alig volt önképzőköri ülés Arany-vers nélkül, sőt a gimnázium önképzőköre nem a bálványozott Csokonai, hanem Arany nevét vette föl, s ezt viseli ma is. 1933-ban Arany János domborműve a Kollégium főhomlokzatán kapott

helyet Csokonai és Kölcsey társaságában, nem messze a Csillagdtól, ahol a költő diáként lakott.

Abban, hogy Arany és a debreceni kései felvilágosodás legjelesebb képviselője, Péczely József nem találtak egymásra, nem kell tragédiát látnunk. A zseni fejlődése ugyanis nem emberekhez és irányzatokhoz kötött; ő sosem csaló ösztönei után megy, útjai a csillagokban vannak megírva.

5. A magyar nyelv- és irodalom tantárgyszerű oktatása

Maróthy professzor és Domokos Lajos főbíró ösztönzése ellenére a debreceni Kollégiumban az oktatás nyelve csak 1831-ben fordult magyarra. Ugyanekkor indult meg a magyar nyelv és irodalom tantárgyszerű oktatása is. Az első magyar tanszék 1829-ben létesült két alapítvány (Szarka János és Récei János alapítványa) összeolvadásával. Első professzora, Kalós Mózes külföldi tanulmányútról visszatérve, 1831-ben foglalta el tanszékét. Előadásait ekkor a bölcsészeti tanfolyam III. évfolyamának diákjai hallgatták. Kalós, akinek tanári működéséről alig tudunk valamit, elsősorban nyelvészeti előadásokat tartott. Talán ezért is volt olyan vonzó Péczely irodalomszervező tevékenysége a korabeli debreceni diákok körében.

Kalós Mózes tanszékét 1844-ben Lugossy József (1844–1861 és 1878–1884) vette át. Diákkorában ő írta a legsikeresebb latin verseket, a poéták praeceptoraként elsőként csatlakozott diákjaival a Csokonai-síremlékre való adakozáshoz. Lugossy polihisztor professzor volt, aki szaktárgya mellett értett a természettudományok több ágához is, főleg a csillagászathoz, s emellett számos idegen nyelvet elsajátított. Óráin még ő is elsősorban magyar nyelvészetet tanított. 1853-ban az irodalom oktatását Szegedi Sándor (1853–1882) vette át tőle, s ő a keleti nyelvek és az összehasonlító nyelvészet professzoraként működött tovább. Lugossy elsősorban mint nyelvész és könyvtáros szerzett el-évülhetetlen érdemeket. Tudományos munkássága elismeréseként az MTA is tagjai sorába választotta. Tanítványai közül kiemelkednek Révész Imre egyházi író, Szilády Áron irodalomtudós, Géresi Kálmán kollégiumi magyartanár és Fiók Károly nyelvész, irodalomtörténész.

A szabadságharc bukása után nehéz évek vártak a Kollégiumra. Az 1850-ben életbe lépett osztrák tanterv (*Organisations Entwurf*) előírásainak a Kollégium középfokú tagozata nem tudott eleget tenni, s így egy időre nyilvánossági jogát is elveszítette. Az új tanterv a középiskolát tekintette az oktatás gerincének, éppen ezért annak minden osztályában szakképzett, megfelelően fizetett tanerő meglétét írta elő. Ezenkívül megkívánta az osztályonként rendszeresített tankönyveket. A korábbiaknál jóval kötöttebb, de tagadhatatlanul modernebb tanterv volt ez, melynek a Kollégium a magyar nyelv- és irodalom-oktatás területén ekkor nehezen tudott megfelelni.

1853-ban végül is megkapta a Kollégium gimnáziuma nyilvánossági jogát. Az osztrák tanterv bevezetése – előnyei ellenére – súlyos következményekkel járt. Egyrészt megindult az intézmény élesen elkülönülő tagozatokra bomlása, ami egyenesen vezetett az egyetem kiválásához, azaz a felsőfokú tagozatok elvesztéséhez. Másrészt az új tanterv felszámolta a partikularendszeret. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a kötelező latin nyelvűség megszűnése, a csekély idegen nyelvi

ismeret, valamint a meglazult külföldi kapcsolatok következtében visszaesett a nyugati egyetemek látogatottsága, egyértelműen látszik, hogy a Kollégium tagozatainak gyarapodása ellenére a század második felére az intézmény szellemi élete erőteljesen beszűkült.

Ilyen körülmények között kellett a még mindig gyökértelen magyar nyelv- és irodalomtatás pozícióit megerősíteni. Hogy ez a század utolsó évtizedeire sikerült is, abban a kiegyezéssel létrejött viszonylagosan kedvező társadalmi légkör mellett elsősorban a Kollégium ragyogó magyartanárainak volt érdemi szerepe.

A sort Szegedi Sándor nyitja, aki 1853-tól egyedül tanította nyolc éven át a gimnázium felső négy osztályában a magyart, vagyis az irodalomtörténeti ismeretek mellett az azt előkészítő stilisztikai, retorikai, poetikai ismereteket is. A tantárgy ilyen jellegű felosztása nagyjából megmaradt aztán egészen a XX. század közepéig. A német szellemű tankönyveket a múlt század ötvenes éveiben Szegedi tudósi kvalitása, ragyogó pedagógiai érzéke ellensúlyozta. Magát az irodalomtörténetet Toldy Ferenc műveiből összeállított kéziratok alapján tanította. Nagy része volt abban, hogy e nehéz időkben a debreceni diákokban szunnyadó parázsként tovább élt, erősödött a nemzeti érzés. Pedagógiai módszereiről, tanórái tényleges anyagáról viszonylag keveset tudunk. Az Entwurf előírása értelmében évenként megjelenő gimnáziumi értesítők viszont megőrizték az iskolai dolgozatok címét. Az alábbi dolgozattípusok igazolják, milyen remek érzékkel lopta be Szegedi a szigorúan körülhatárolt tananyag réseibe a legaktuálisabb nemzeti problematikát:

1855/56 VI. o. Vörösmarty siratása

VII. o. Vörösmarty halálára (elégia)

„Nemcsak dicsőké a haza

A munkás, pór, szegény

Bár észrevétlen – dolgozik

A hon becsületén.” (Értekezés)

VIII. o. A nagy költők a nemzet legnagyobb fiai közé tartoznak, s mint ilyenek, örök hálát s tiszteletet érdemelnek nemzetöktől

(Beszéd)⁵⁴

A debreceni Kollégium néhány éves huzavona után szakított az Entwurffal, s 1873-ig újra hatosztályos gimnáziummal működött. Az irodalomtörténet tanítása – lévén az a nyolcosztályos gimnázium két utolsó évének anyaga – átkerült a bölcsészeti tanfolyam két évfolyamára. Szegedi Sándor ekkor a gimnázium V. osztályának tanítását vette át, s a magyar irodalom professzorának – most már az akadémiára – Imre Sándort hívták meg.⁵⁵

Az 1860-as évek gigászi pedagógiai harcai közepette születtek meg végül Debrecenben a magyar irodalom oktatásának igazi alapjai. Az osztrák szellemű tankönyveket ekkor fokozatosan magyar szelleműek váltották fel. Az első két osztályban megmaradt Ihász Gábor *Magyar Nyelvtana*, de a harmadikban Zimmermann Irálytanát Imre Sándor *Magyar Mondattana* szorította ki. Az V–VI. osztályban továbbra is Szvorényi *Ékesszólástanát* használták, Purgstaeller *Szépészete* viszont végleg eltűnt. Toldy Ferenc irodalomtörténete helyett 1865-től Imre Sándor *Magyar*

Irodalomtörténete lett a tankönyv. Ebben az időszakban tehát mint a tankönyvek is mutatják – Imre Sándor irodalmi tevékenysége emelkedik ki Debrecenben.

Imre Sándor (1859–1873) nem volt elragadó előadó; egyéniségét – válaszként a kor kemény kihívásaira – erkölcsi komolyság, szolid tudás és puritán életvitel jellemezte. A nép-nemzeti iskola klasszikus alakjainak – elsősorban Gyulai Pálnak – debreceni rokona ő, aki távol tartotta magát az irodalmi élet napi perpatvaraitól. Igényességét és tudósi nagyságát mutatja, hogy egy időben Arany Koszorújába, majd a Gyulai szerkesztette *Budapesti Szemlébe* dolgozott.

Imre Sándor sem a rendelkezésére álló tankönyvekkel, sem a magyaroktatás kollégiumi helyzetével nem volt elégedett. A magyar irodalomtörténet és legújabb kézikönyvei című tanulmányában⁵⁶ három korabeli irodalmi kézikönyvet bírál (Toldy Ferenc, Környei János, Lóskay, Bekény), s kifejti az irodalomtörténet-írással kapcsolatos európai horizontú liberális protestáns álláspontját. Ebben a szellemben fogant *A magyar irodalom és nyelv rövid története* (Debrecen, 1865) című tankönyve is. Mai szemmel nézve alig nevezhető ez a mű irodalomtörténetnek, inkább kultúrtörténet. Nagy érdeme viszont, hogy elődeinél valóban jóval elfogulatlanabb, s hogy vizsgálata a legújabb időkig terjed. A nyelvtani rész nagy előrelépése, hogy nyelvtörténeti megalapozottsága a korábbiaknál jóval erősebb.

Imre Sándor tankönyvének kultúrtörténeti jellegéről maguk a fejezetcímek is árulkodnak :

I. Ókor	1. A hunok kora
2. A magyar vezérek kora
II. Középkor	1. Az árpádházbeli királyok kora
2. Az anjouk és Zsigmond kora
3. Mátyás kora
III. Új kor:	1. A reformatio kora. XVI. század
2. Az irodalmi első virágzás kora. XVII. század
3. Hanyatlás kora. XVIII. század
IV. Legújabb kor:	XIX. század.

Az egyes korszakokat az alábbi szempontok alapján bontja tovább a szerző:

- Polgári és társadalmi állapot
- Az iskolák állapota
- Könyvnyomtatás
- A magyar nyelv állapota
- Tudományos irodalom: Vallás, történelem, bölcselet stb.
- Költészet

Tulajdonképpen csak ez utóbbi pont foglalkozik szorosabban vett irodalomtörténettel. Így pl. *Az irodalmi első virágzás kora* című 45 lapos fejezetből csak 8 jut a tényleges szépirodalomnak. Ez az arány általában jellemzi az egész művet. Tegyük persze hozzá mindehhez, hogy Imre Sándor – s ez a könyv előszavából is kiderül – nem szánta iskolai használatra és főleg nem „könyvnélkülitetésre”

tankönyve legtöbb fejezetét. Az irodalomtörténet oktatására fordítható két esztendőtt kevésnek tartotta, s olyan művet kívánt diákjai kezébe adni, amely kézikönyvként az iskolai tanulmányok befejezése után is haszonnal forgatható.

Ez a tankönyv néhány év alatt rendkívül népszerűvé vált az országban. Az 1879/80-as tanévben hazánk keleti felében már csaknem minden református gimnázium ezt használta (Kolozsvár, Szászváros, Zilah, Marosvásárhely, Nagyenyed, Nagykőrös, Kecskemét stb.)⁵⁷ A partikuláris rendszer megszűnésével tehát elsősorban a közös tankönyvek jelentettek szellemi hidat az oly sok történelmi szállal egymáshoz kapcsolódó református iskolák között.

Imre Sándor rendkívül széles látószögű pedagógus volt. Saját tárgyán túl az egész református oktatás jövőjét szívügyének érezte. Protestáns főiskoláink és a tanszabadság (1868) című röpiratában elsőként vetette fel a főiskolai oktatási reform és az órahallgatási szabadság kérdését. Tulajdonképpen ez az első jelentős lépés a debreceni egyetemi oktatás megteremtése felé. Ugyancsak az ő érdeme, hogy 1868-ban a debreceni főiskolai hallgatók előtt megnyílt a Kollégium anyakönyvtára.

Gyulai Pál kérésére Imre Sándor 1873-ban elfogadta az újonnan alapított kolozsvári egyetem magyar irodalmi tanszékét. Néhány éves debreceni munkálkodása azonban elég volt ahhoz, hogy a Kollégiumban megvesse a tudományos igényű magyar nyelv és irodalomoktatás alapjait. Tankönyveivel, tudományos dolgozataival és tanári példamutatásával ő adott a tantárgynak Debrecenben elsőként igazi tekintélyt. Utódai – Géresi Kálmán, Kulcsár Endre, Gulyás István, Csűrös Ferenc – maguk is jeles irodalomtörténészek vagy nyelvészek voltak, s írók, kritikusok és irodalomtudósok egész sorát nevelték a századfordulón.

6. *A diáktársaságok irodalmi tevékenysége*

A debreceni utófelvilágosodás időszaka nem csupán a magyar nyelv- és irodalomoktatás meggyökereztetésének kora a Kollégiumban, hanem az ifjúsági egyesületek első kivirágzásának időszaka is. A XIX. század számos debreceni diákegyesülete közül irodalmi szempontból az önképzőkörök és az Olvasó Társaság érdemelnek figyelmet. A kétféle társulás közös gyökerekre megy vissza. A Heti Közlöny 1867-ben így emlékezik a kezdetekre: „Az olvasó-egylet történelme kezdetben összeesik az önképezdéével, s tulajdonképpen a kettő egy. Mert mindegyik alapját a láng lelkű Csokonai V. Mihály vetette meg, azon néhány lelkes ifjúval, kikkel ő társaságba lépve, közös költségen néhány »irodalmi lapot« s több részint idegen, részint magyar könyvet szereznek, melyeket sorban elolvassván, nézeteiket, észrevételeiket egymással közölték. Azonban a kis kör nagyon rövid életű volt, Csokonainak el kellett hagyni az iskola falait, s vele együtt, éltető lelke is eltávozott a kis társulattól....Az 1832/3. isk. év 2^{ik} felében összeáll 9 ifjú, ú. m.: Szabó Bálint, Kis Bálint, Soós Gábor, Török József, Sipos Sándor, Varga Ferenc, Kovács András, Veress László, Ari Károly, – s elhatározzák, hogy közös költségen szerezzenek meg néhány új magyar könyvet, s azoknak együtt olvasása, észrevételeiknek egymással közlése, s némely kisebbszerű munkák készítése által magukat tökéletesítsék, a terv megtestesült, s meg is kezdik működésüket Kis Bálint szállásán.”⁵⁸

A *Csittvári krónika* legendás történetére emlékeztető indulás után 1842-ben az önképzőkör végre elismert szervezet lett. A titokban működő csoportosulás ekkor csatlakozott a már korábban legálissá vált Olvasó Társasághoz. Ennek a csoportnak a tagjaival került kapcsolatba Petőfi 1843 telén Debrecenben. A fennmaradt jegyzőkönyvek⁵⁹ mellett a Társaság ekkori életéről elsősorban a Bulyovszky Gyula szerkesztette *Reménybimbók és echo* című kis kéziratos lap nyújt képet.⁶⁰ E rövid életű lapocska Péczely szellemében fogant, s a benne közölt versek Kölcsey, Vörösmarty, Bajza hatásáról tanúskodnak:

A mit az istenerő egykor kebeledbe lövellett,
Hő érzelmedet oh tartsd meg örökre hiven
Hagyd magasulni föl azt lobogó tündér szerelem
Mellynek tárgya legyen a haza s emberiség !

(Orbán: *Egy ifjú emlékkönyvébe*)

Szent ihletű fejedelme a daloknak,
Te keblünkben uralgó szívkirály!
Lángképzeményid merre andalognak,
Forró dalodban el mért némulál?
Oh mondd, az élet csöndes alkonyára
Meghül-e minden szív meleg sugára?

(a...r.: *Vörösmartyhoz*)

A lap tanúsága szerint a korabeli debreceni ifjúság a külföldi irodalomból elsősorban a franciákat ismerte. Musset, Balzac, Beranger, Lamartine, Ballanche neve gyakran feltűnik a diáklapban. A legnépszerűbb író Eugene Sue, akinek *Párizs rejtelméi* című híres regényét az önképzőkör felolvasó estjein olvassák. A legjobb verselők jutalma szintén egy-egy Balzac- vagy Sue-regény. A *Reménybimbók és echo* Lapellenőr című rovata folyamatosan figyeli a fővárosi lapokat (*Életképek, Honderű, Pesti Divatlap*).

Ez a kis dokumentum összességében azt igazolja, hogy a debreceni diákság az 1840-es években igyekezett lépést tartani az irodalom legmodernebb irányzataival.

Az önképzőkör iratai között ugyanebből az időből (1841) maradt fenn az az epigramma, melyet Nagy Sándor szóbeli közlés alapján Kölcseynek tulajdonít.⁶¹ A vers a dokumentumok szerint Szabó Károly későbbi neves bibliográfus egyetemi tanár szerménye. A merészebb hangvétel Péczely Lantjának kései verseire emlékeztet :

Az ócska Collégium

Tiszteletes vénség! agg bóltozatidnak alatta
Megvallom remegek, félve nyakamba omolsz.
Hagyd azt – szólla az agg épület – hallani unom
Vén nagyapád is már ellenem, így panaszt.⁶²

Ugyanebben a gyűjteményben két radikális szellemű politikai írást is találunk (*Néhány szó a jobbágytelkek örök megválthatásának hasznairól*, 1840–41 és Somogyi

József: *A francia forradalom rövid vázlat*, 1842–43), melyek azt igazolják, hogy nem volt alaptalan a tanári kar félelme, amikor a diáktársulásban politikai tényezőt is gyanított.

A szabadságharc bukása után a rebellió fészkeiben némaságra ítéltetett minden diák-szervezet, a Kántus kivételével. Mai ismereteink szerint a szűkkörű önképzés 1854-ben indult meg újra a VI. osztályos gimnazisták körében, s „iskolai kötelező munkálatnak” álcázva megjelent a *Heti dolgozatok* nyolc száma, majd a következő években a *Havi dolgozatok* egész sora.⁶³ Az utóbbi lap néhány számát a szerzők Szegedi Sándornak ajánlják. Az illegalitásban működő kör és a két kéziratos lap szellemi mozgatója tehát maga az iskola magyar tanára lehetett.

A főiskolai önképzés 1857-ben éledt újjá. Az 1854-ben újjáalakult olvasókör és az önképzőkör 1863-ig együtt működött az Olvasó Társaság kebelében. Ekkor vált külön az Olvasó Társaság (OT) és a Magyar Irodalmi Önképző Társulat (MIÖT) s a két társaság külön szervezetként, de egymás munkáját szerencsésen kiegészítve dolgozott aztán tovább 1914-ig, az egyetem megalakulásáig.

Az OT tagjai lehettek a hittan- és joghallgatókon kívül a VII–VIII. osztályos gimnazisták is. A társaság a század végére már mintegy 4000 kötettel rendelkezett, s nyáron is kölcsönzött könyveket. Tagja volt a MTA Könyvkiadó Vállalatának, alapító tagja a Kisfaludy Társaságnak és a Petőfi Társaságnak. Ez a nagyszerű vállalkozás mindig azokat a könyveket igyekezett beszerezni és kézbe adni, amelyek íránt az ifjúság éppen érdeklődött. Diáknemzedékek ízlését formálta így igen hatásosan.⁶⁴

A MIÖT az 1863/64-es iskolai évtől szépirodalmi és szavaló szakosztállyal működött. Az előző pályázataival, felolvasó üléseivel szépirodalmi jellegű tevékenységre és műbírálatra ösztönözte az ifjúságot, az utóbbi a klasszikusok megismerését és az előadókészség fejlesztését szolgálta. A társulat lapja, a *Heti Közlöny*, 1857-től folyamatosan megjelent 1914-ig (1896-tól nyomtatva *Debreceni Főiskolai Lapok* révén). Szerkesztői 40 éven át kézzel írták ezt a lapot. A maga nemében páratlan vállalkozás előtt ma is meghatódva áll meg az ember.⁶⁵

A *Heti Közlöny* szerkesztését Szilády Áron, a későbbi neves művelődés- és irodalomtörténész kezdte meg, majd a fiatalon elhunyt tehetséges Kovács Gyula lépett nyomdokaiba. Az önkényuralom évei után a felszabadultság és tettvágy érzése lengi körül a lap írásait. Balogh Ferenc, a későbbi neves teológiai tanár, a *Heti Közlöny* 60-as évekbeli szerkesztője így áradozik *Röpszavak* című írásában: „Olvasó egylet. Te szép kör! Lelki áldás vagy te mireánk! Még szebb, hogy a fogékony ifjú sereg vetekedve gyűl köréd, s a melegséget, mit írántad éren, a tudvágy nemes kielégítésével jutalmazod. Mondhatni: ez a mi Casinónk...”⁶⁶

A 60-as évek elején a két későbbi kollégiumi tanár, Balogh Ferenc és Géresi Kálmán mellett elsősorban Szana Tamás, a századvég magyar kulturális életének mindenese érdemel figyelmet. A *Heti Közlöny* jelentette meg első Heine-fordításait, széptani ismertetéseit. A versírók közül a tragikus hirtelenséggel, fiatalon elhunyt Zsutay János⁶⁷ nevét említhetjük meg.

A MIÖT kezdettől fogva feladatának érezte a debreceni Csokonai-kultusz ápolását. Évenként megrendezte a költő születésnapján, november 17-én nyilvános Csokonai-ünnepélyét. A társulat versgyűjteményeiben se szeri, se száma a Csokona-

ira emlékeztető verseknek.⁶⁸ Csokonai népszerűsége mellett a 60-as években az Aranyé növekszik meg. Kovács Gyula már 1858-ban így fordul társaihoz a társulat lapjában: „Ifjak, olvassátok, tanulmányozzátok Arany műveit, tiétek lesz a szépség, a gyönyör, mit abból merítendetek.. Olvassátok és tanuljatok a költőtől, nemest, és dicsőt, tanuljátok meg azt, hogy kell édes anya nyelveteket szépen és tisztán, egyszerűen és erőteljesen használni.”⁶⁹ A Kölcsey, Vörösmarty, Bajza nyomán írt verseket a hatvanas-hetvenes években teljesen kiszorítják az Arany- és Petőfi-utánpótlások. Nyilván része van ebben a népnemzeti iránnyal rokon gondolkodású Imre Sándor tanári munkájának is.

A MIŐT 1872 után élte virágkorát, miután a Kollégium bölcsészeti tagozata megszűnt, s a magyar nyelv és irodalom oktatása évtizedekre a gimnáziumba szorult. Erről az időszakról következő fejezetünkben szólunk.

A főiskolai hallgatók önképző társulata mellett figyelmet érdemelnek e korban a gimnázium önképzőkör-alapítási kísérleteik is. Szegedi Sándor köréről már szóltunk. Hasonló kezdeményezéseknek a 60-as évektől két dokumentuma maradt ránk. A VI. osztály önképezdése 1863-ban *A barátság virágai*, az V. osztályé 1867-ben *Kikelet* címen szerkesztett kéziratos lapot. Egy-egy száma maradt fenn e próbálkozásoknak.⁷⁰ Ezek a töredékes dokumentumok azt sejtetik, hogy a 60-as években – mintegy az iskolai oktatás kiegészítőjeként – a gimnáziumban már komoly önképzőköri munka folyt.

A múlt század hetvenes éveire tehát a kollégiumi magyaroktatás megszilárdulása mellett teret kaptak az ifjúság irodalmi irányú önképzési kísérletei is. A két tényező sajátos összehatásaként a századforduló táján olyan mozgalmas irodalmi élet alakult ki a Kollégium különböző tagozatain, mely szinte már egy kibontakozó új reformkor előjelének tekinthető.

7. Egy új reformkorszak felé

Ez a korszak időben két nagy szervezeti átalakulás közé esik. Kezdeté 1873, a modern nyolcosztályos gimnázium létrejöttének és az akadémiai tanszabadság bevezetésének éve, vége pedig a Kollégium akadémiai tagozatainak egyetemmé alakulása, tehát az 1910-es évek.

Ez az időszak irodalmi szempontból sajátos kétarcúságot mutat. A század végét Debrecenben a népnemzeti irányzat Szabolcska Mihály képviselte változatának teljes egyeduralma jellemzi. Ugyanakkor diákként készülődnek már a *Nyugat* írónemzedékének nagy harcosai: Ady és Móricz. A XX. század első éveiben – különösen a *Debreceni Főiskolai Lapok* (DFL) és az önképzőkörök révén – a változás előszelei a Kollégiumban is érezhetők. A gimnáziumi önképzőkör heves vitái ekkor Oláh Gábor és Karácsony Sándor gondolatait érlelik már. A 10-es években – az egyetem kiválása körül – a kétféle ízlés erőteljes ütközésének lehetünk tanúi. Ekkor próbálgatja szárnyait Szombati Szabó István, Juhász Géza, Szabó Lőrinc és Gulyás Pál. A kétféle ízlés harcának megfelelően ezt az időszakot két szakaszra bonthatjuk: az elsőre Géresi Kálmán konzervatívabb ízlése nyomja rá bélyegét, a másik az ifjúsági egyesületek kivirágzásának s a modern költői hang kollégiumi térhódításának időszaka.

a.) *Géresi Kálmán kora* (1873–1890). 1873-ban megszűnt a Kollégium bölcsészeti kurzusa. Első két évfolyama visszaalakult a gimnázium VII. és VIII. osztályává, a harmadik pedig beolvadt a teológiába. Egyedül tehát a kétéves jogi akadémia maradt változatlan.

Imre Sándor tanszékét 1874-ben Géresi Kálmán⁷¹ vette át, aki valamikor maga is a Kollégium kiváló diákja volt. Géresi – bár viselte az akadémiai tanári címet, s időnként tartott is ott előadásokat – ténylegesen már csak a gimnázium VII–VIII. osztályában tanított magyar irodalmat. Az alsóbb osztályokat a 70-es években Szegedi Sándor, Márk Pál és Tüdös János készítette fel az irodalomtörténeti ismeretek befogadására. Mindhárman munkatársai voltak már Imre Sándornak is.

1874-től kezdve mintegy két évtizeden át Géresi szelleme határozta meg a magyar nyelv és irodalom debreceni oktatását. Zsigmond Ferenc szerint – aki még első kézből kapott információk alapján jellemzi – ő a Kollégium régi nagy tanáregyéniségeinek utolsó reprezentánsa. Legendás emberi alakját így rajzolja meg XX. századi tanár-utóda: „Koponyájának alakja, arcának színe olyan volt, mint ha változatlan örökségül kapta volna valamelyik kétezzer év előtti ázsiai török ősapjától, s mintha világnézete is valami keleties kényelmű fatalizmusba nyújtaná gyökerét.”⁷²

A tanár Géresiről hadd szóljon Kardos Albert, a későbbi nemesen konzervatív ízlésű, Debrecen irodalmi múltjáért élni-halni tudó irodalomtörténész, aki a 70-es évek végén volt Géresi tanítványa: „Géresi, mint tanár, inkább tanított irodalmat, semmint irodalomtörténetet. Keveset törődött az életrajzi, és könyvészeti adatokkal, annál inkább igyekezett feltárni előttünk az írók és költők lelkét, érzékeltetni és élveztetni velünk a műalkotásokat külső és belső szépségeit, művészi stílust és ritmust, a költői szerkesztést és jellemzést.”⁷³

Mint az idézett visszaemlékezésből kitetszik, Géresi pedagógiai módszere a régi, tanterv nélküli iskola világára emlékeztet. Ezt a nagyvonalúságot azonban új tartalommal tölti meg. Nem annyira a száraz tényanyagra koncentrálnak, mint inkább magára az irodalmi műre. Debrecenben ő alkalmazza először a műközpontú irodalmi elemzést. Ezt a módszert századunkban Zsigmond Ferenc fejleszti majd tovább.

Tanári működése idején Géresi a Felsőbb Tanulók Olvasó Egyletének és a MIÖT-nek is felügyelő tanára volt. Emberi, tanári nagyvonalúsága, tudósi kvalitása itt még inkább érvényre jutott, mint a tantervek szabályozta oktatásban. Míg elődjének, Imre Sándornak az volt az elsődleges érdeme, hogy a Kollégiumban tekintélyt és súlyt adott az új tantárgynak, addig a Géresié az, hogy működése idején virágzásnak indult az önképzőkori tevékenység, mely olyan debreceni irodalmi csoportosulások szellemi előzményének tekinthető, mint a Csokonai Kör és az Ady Társaság.

Géresi 1896-ban tankerületi főigazgató lett, s ekkor elhagyta katedráját. A Csokonai Körben 1893-tól alelnöki, később 20 éven át elnöki tisztelet töltött be.

A kollégiumi önképzés hagyományos két fóruma mellett Géresi tanári működése idején néhány új csoportosulás is megjelent. A teológiai hallgatók Hittanszaki Önképző Társulatát Balogh Ferenc hozta létre még 1869-ben. A Joghallgatók Önképző Társasága 1875-ben alakult meg. A Kollégium kötelékébe tartozó tanítóképző intézetben szintén megalakult az önképzőkör 1871-ben Somogyi Pál tanár vezetésé-

vel. A gimnázium felső négy osztályának diákjai a 70-es és 80-as években osztályonként tömörültek önképzőkörökbe. A gimnáziumi önképzőköri munkát végül Dóczi Imre, az intézmény későbbi igazgatója fogta össze, s 1888-ban az ő felügyelete alatt megalakult a felső négy osztály tanulóit tömörítő Petőfi kör.⁷⁴

Az Olvasó Egylet, mely az önképzőkörök megerősödésével tulajdonképpen a mai ifjúsági könyvtárak szerepét töltötte be, ebben az időszakban még mindig igen fontos szerepet játszott, annak ellenére, hogy 1889-től a diákok hetente háromszor az anyakönyvtár újonnan felszerelt olvasótermét is használhatták. 1890 körül tagjainak száma 300 körül mozgott. Könyvállománya meghaladta a négyezretet, s több mint 20 fővárosi és vidéki napilapot, ill. folyóiratot járatott.⁷⁵

A 80-as évek önképzőköri életének legsajátosabb alakja tagadhatatlanul Szabolcska Mihály volt. Bár gimnáziumi tanulmányait a szarvasi ev. iskolában végezte, teológus diákként, a Kollégium elemi iskolájának köztanítójaként, seniorként, majd mint a Kollégium genfi ösztöndíjasa összességében mégis egy egész évtizedet töltött a debreceni anyaiskola kötelékében.⁷⁶

Szabolcska Mihály a múlt század végén nemcsak Debrecen, hanem az ország egyik legnépszerűbb költője volt. Humoreszkeket, tréfás történeteket tartalmazó első kötetét a MIÖT adta ki (*Időtöltésül* 1890). Első verseskötete szintén Debrecenben jelent meg a Csokonai Kör támogatásával. Debrecenből való távozása után is szoros kapcsolatot tartott a Kollégiummal. Verseit szorgalmasan küldözte a diáklapokba s időnként személyesen is megjelent régi debreceni barátai között.

Mi volt Szabolcska titka? Benne a Petőfi, Arany nyomán kivirágzott népnemzeti költői irány érlelte meg utolsó termékeny ágát. Dalaiban, zsánerképeiben túlságosan rózsaszínnek, problémamentesnek festette a magyar falu életét, s ez a kép így hamis. Ugyanakkor a tiszta egyszerűség, a hitelesen naiv gyermek báj, mely a pap-költő hangját jellemzi, tagadhatatlan költői tehetségre vall. A századvég Petőfi- és Arany-epigonjainak megszokott nyelvi sablonjai, retorikai üresjáratok után a konzervált debreceni és vidéki közegben Szabolcska hangja frissítőleg hatott. Annyira azonban nem alkotott maradandó lírát, hogy a XX. század legelején Ady föllépése szinte egyik napról a másikra meg ne ingatta volna népszerűségét.

b.) Az ifjúsági egyesületek virágzásának kora. A Kollégiumból 1896-ban távozó Géresi a kilencvenes évek elején fokozatosan adta át utódainak az irodalomtörténet oktatását. A gimnázium ekkor már két-két párhuzamos osztállyal működött, s így tanszékét két tanár foglalta el: Kulcsár Endre (1891–1917) és Gulyás István (1893–1921). Néhány év múlva hozzájuk csatlakozott harmadiknak Csűrös Ferenc (1901–1915).

Kulcsár Endre⁷⁷ a csurgói gimnáziumban kezdte tanári pályáját. Ifjú korában a szépirodalom terén próbálkozott, később inkább tudományos tevékenységet folytatott, különösen a magyar nyelvészet és stilsztika körében. Gimnáziumi stilsztika könyve mellett (*Magyar stilsztika*, 1898) kétkötetes nagy munkája, *A magyar stílus* (1896–1897) érdemel figyelmet. Különös előszeretettel értekezik ebben Kulcsár a nyelvteremtő emberi észjárásról. Nézetei bizonyára hatottak tanítványára, Karácsony Sándorra, akinek gondolatrendszerében később a magyar észjárás problematikája középponti szerepet kapott.

Kulcsár Endre a nyelv tisztaságáért folytatott harc megszállottja volt. Fáradhatatlanul dolgozott Szarvas Gábor Magyar Nyelvőr című folyóiratába. Tanári és tudományos működése mellett a 90-es évek elején a gimnázium önképzőkörének felügyelő tanári tisztét is betöltötte.

Gulyás István a korszak talán leghatásosabb tanáregyénisége volt.⁷⁸ Amint Magyar Olvasókönyve (1922) előszavából is kiderül, a debreceni Kollégium haladó pedagógiai örökségét tudatosan vállalta. „A tanári egyéniség és szabadság megkötésének még a gondolatát is elutasítjuk magunktól, mert az ellen az öntudatos, igazi tanítás összes hagyományai tiltakoznának.” Gulyás tehát a tanári szabadság régi kollégiumi hagyományát folytatta, s diákjaival szemben is rendkívül közvetlen, barátságos és megértő magatartást tanúsított, amint azt tanítványa, Móricz Zsigmond a jó tanár című visszaemlékezésében meg is írta.⁷⁹ A 90-es évek közepétől Csűrös Ferenc fellépéséig szép eredménnyel irányította a gimnázium önképzőkörét. A világháborút követő forradalmi mozgások idején tanúsított magatartása miatt az egyházkerület külső nyomásra kénytelen volt elbocsátani állásából. Távozása a Kollégium nagy vesztesége volt.

Csűrös Ferenc mindössze másfél évtizedet töltött a Kollégiumban, mégis rendkívül jelentős tanári, tudományos és irodalomszervező tevékenységet fejtett ki. Debrecen régi magyar irodalmi kapcsolatairól valamint a város művelődéstörténeti vonatkozásairól írt jelentős tanulmányokat. Több mint egy évtizeden át ő irányította a gimnázium önképzőkörét is. Rendkívüli nagyvonalúsággal végezte e tevékenységet, fölszabadítva az ifjúság alkotó és vitázó kedvét. A gimnáziumi önképzés tulajdonképpen ebben az időszakban élte fénykorát. 1915-ben Debrecen város közművelődési tanácsnokává választották, s ekkor lemondott katedrájáról.

A 10-es évek elején két új magyar tanár érkezett a gimnáziumba: Bessenyei Lajos és a fiatalon elhunyt Barcza József. Tanári, ill. tudományos tevékenységük jelentősége nem mérhető az előzőekéhez.

A Kollégium ekkori tanárai közül S. Szabó József nevét emelhetjük még ki, aki 1894-től több mint három évtizeden át a gimnázium vallásánára volt. Irodalmi ízlése megrekedt Szabolcskánál, s még a Csokonai Körön belül is – melynek a század elején Géresi Kálmán mellett legtekintélyesebb tagja volt – a konzervatívabb irányt képviselte. Kollégium-történeti, irodalmi, művelődéstörténeti írásai azonban, melyek jórészt a Debreceni Képes Kalendáriumban jelentek meg, nagyrészt ma is haszonnal forgathatók.

A XX. század elejének szellemi erjedését a nyolcosztályos gimnáziumnak mint iskolatípusnak megerősödése és az önképzőköri munka felvirágzása mellett egy nagyarányú tankönyvi reform is megelőzte. A debreceni Kollégiumban 1890-ben Imre Sándor irodalomtörténetét Beöthy Zsolté váltotta fel. Ez az első olyan tankönyv, melyben a tényleges szépirodalom játssza már a főszerepet, ugyanakkor Imre Sándor kézikönyve jóval elfogulatlanabb volt. Beöthy könyvének néhány mozzanata tápot adott a századforduló nemzeti elfogultságainak. Korda István stilisztikáját felváltotta az első igazán színvonalas magyar stilisztika tankönyv, a Kulcsár Endréé. Szinnyei József *Iskolai magyar nyelvtana* helyére Gulyás István művei léptek. Névy László *Poétikája* és *Rhetorikája* helyett Riedl Frigyes igazán színvonalas tankönyveit kezdték használni.

Érdemes egy pillantást vetnünk a századfordulón használt debreceni gimnáziumi magyar tankönyvek teljes sorára, már csak azért is, mert azok 30 esztendeig aztán alig változtak⁸⁰:

- I–II. osztály: Gulyás I.: Módszeres magyar nyelvtan (1898–1927)
Badics F.: Magyar olvasókönyv (1898–1906)
Gulyás–Mitrovics: Magyar olvasókönyv (1906–1928)
- III. osztály: Gulyás I.: Rendszeres magyar nyelvtan (1897–1927)
Badics F.: Magyar olvasókönyv (1897–1908)
Gulyás–Mitrovics: Magyar olvasókönyv (1908–1930)
- IV. osztály: Kulcsár Endre: Magyar stilsztika (1898–1927)
- V. osztály: Riedl F.: Rhetorika (1892–1929)
- VI. osztály: Riedl F.: Poetika (1892–1929)
- VII–VIII. osztály: Beöthy Zsolt: Irodalomtörténet (1890–1933).

A korszak eredményes magyaroktatásának nyitja éppen abban keresendő, hogy a debreceni tanárok egy része saját tankönyvből taníthatott, mert ahogy Kardos Albert később tankönyvszerző tanáraitól megállapítja: „Más lélekkel és főképp más kedvvel tanít a tanár a maga-szerezte könyvből, mint idegenből szállított, esetleg reáparancsolt művekből. A péksütemény lehet tetszetősebb, lehet ínycsiklandóbb, de nem vetekedhetik a házikenyér ízével és tápláló erejével.”⁸¹

A századvég Debrecene már-már bántóan nyugodt hangulatot áraszt. Csokonai dalai és Szabolcska versei valami önfelelt harmóniában olvadnak itt össze. A közelgő nagy világnézeti harcok előestéje ez. Ebbe a debreceni mozdulatlanságba érkezik 1890-ben kisdiaökként Móricz Zsigmond.⁸² Levegőtlen időszak ez a Kollégium életében is, amikor a régi fények már elhomályosultak, s az új pedig még csak bontakozóban van. Czine Mihály így írja le Móricz debreceni iskolájának hangulatát: „A nagydiákok már régen nem viselnek sem kun süveget, sem tógát, sem palástot; a nagy bot – a tüzoltó diákok ezzel törték az utat – a nagykönyvtárban álmodozik égő házakkal; nem örködnek a janitorok, nem virrasztanak a vigilek, s a tantestületből is hiányoznak a Maróthyak és Hatvaniak. De a hagyomány mégis éltető, s gyűjtogat a múlt. A lépcsőket, amelyeken a kisdiaák jár, Csokonai, Kölcsey és Arany taposták völgyesre; itt dédelgette lelkében Kölcsey a Himnusz, és itt álmodozott Csokonai. A kisdiaákra mindenünnen a történelem tekint: Petőfi szobra mellett megy el naponta, s a könyvtárban Csokonai fehér márvány mellszobra vigyáz a hét darabra osztott fuvolára és Lilla gyűrűjére.”⁸³

Móricz egy átmeneti világba kerül Debrecenbe. A Kollégium ténylegesen ekkor kezd múzeummá válni, ugyanakkor az ő diáknemzedéke lesz az, mely a XX. század elején életet lehel újra a dermedt magyar múltba, s kialakít egy új magyarság – és Debrecen-képet. Móriczcal kezdődik a Kollégiumban azoknak a diákoknak a sora, akik egyszerre látják meg Debrecenben a lemaradást s valami készülő újnak az ígéretét. Az Adyval kezdődő s Szabó Lőrincsel záródó költők sora éppen abban szenved, hogy ebben a tisztán magyar városban hol a maradandóság, hol az ígéret városát kell látniuk. Debrecen és a Kollégium – a történelem során egyszer már megélt vagy látványosan eljátszott – nagy szerepei kelnek az ekkor induló nemzedékekben programként újra életre.

A felvilágosodás kései hullámverései a XIX. század folyamán lassan átszivárogtatták Debrecen és Kollégiuma szellemi kincseit az ország véreireibe. Ugyanez történik a XX. század elején is, csak más szinten. Debrecen és a Kollégium szellemi öröksége ekkor polarizálva, részeire bontva, a legkülönbözőbb irányú szellemi-lelki programként kerül be az országos vérkeringésbe. Móricz a törzsökös magyarság és népiség örök-tiszta forrását látja Debrecenben, míg Oláh Gábor a magyar szellemi élet decentralizálhatóságának letéteményesét. Juhász Géza és Gulyás Pál Meliusz szellemének feltámasztásán fáradoznak. Karácsony Sándor egy szociális érzékenységgel ötvözött új reformáció szellemében igyekszik új utakra terelni a debreceni protestáns ifjúságot. Szabó Lőrinc Debrecen klasszikus hagyományait emeli európai magaslatoakra költészetében.

A diák Móricz debreceni benyomásai azért lényegesek, mert ezek a pillanatképek egy sajátos életprogram alkatrészeit képezik majd az író magyarság-képében. Álljon itt ennek igazolására egy kis csokor Móricz vallomásaiból:⁸⁴

„...Debrecen a tiszta magyar faj szülőhelye volt már az ősidőkben s ez a jellege megmaradt máig. Erényei, hibái magyarok a legmélyebb gyökerükig. Élete, fejlődése, egész sorsa a magyar nemzet legjellemzőbb típusú városává tették.” (1909)

„A debreceni lélek valami egészen más, mint aminek az irodalomban beállítani szokták: az írók nem akarnak egyebet tudni Debrecenről, csak azt, hogy ott nagy a por, sok a disznó és zárkózott a cívis. Zárkózott az idegenekkel szemben, mert azoktól sok szenvednivalója volt világéletében, de én bármilyen mesteremberhez, szegényemberhez, vagy gazdához mentem is, mindenütt olyan nyíltságot, kedvességet s lelki szépséget találtam, amely elbűvölt.” (1923)

„Nagyon szeretem Debrecent. Nincs itt senkim, semmim. És mégis az enyém az egész város. Kisdiák voltam itt; itt eszméltem az élet legelső csodáira, és ezt sohasem felejthetem el. Minden ház, minden bolt, minden név, minden por és minden kollégiumi vaskalap megrezzenti a szívem; ez az egyetlen zavartalan hangulat, amelybe fájó életgyötrelem soha nem kapcsolódott. Sehova se tudok menni az országban, ahol ugyanilyet éreznék.” (1924)

„Sok regényt írtam meg életemben. Számtalanszor jártam be a magyar falut, a magyar rónákat, a magyar múltat... De a debreceni kollégium sorsát még nem jártam be. Nem jártam be: az mint szellemi melegágy, mint tökéletes lelki tőke, érintetlenül, illetetlenül, kibányászatlanul él bennem... S ha valamit mégis hoztam a magyar Mindenségből, azért hozhattam, mert életem legelső korában millió benyomásban öröködött meg az a múlt, amely ezekhez a falakhoz fűződik, az a múlt, amelynek örök szimbóluma számomra ez az épület.” (1930)

„A Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommün alatt s után elszenvedett dolgokat... Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naiv s gyermekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelmek között tudtam megmutatni azt, amit éreztem, s lám az egész világ elfogadta s a gyermek sorsát látták benne... ami kedves van a darabban, az debreceni emlék, ami nem kellemes, az máshonnan jött...” (1930).

A gimnazistaként Debrecenben töltött négy esztendő, majd a teológiai, ill. a jogi karon végzett összesen egy év azonban nem csupán egész életre szóló írói

élményanyaggal ruházta fel Móriczot, hanem személyes emberi kapcsolatokkal is. Iskolatársához, a debreceni születésű Medgyessy Ferenchez életre szóló barátság fűzte. A Móriczot is több ízben megörökítő Medgyessy szobrai a protestáns, puritán szellemi-lelki örökség, a népiség és a Kollégium köreinek is egységbe rendező klasszicitás együttes hatásáról beszélnek. Móricz és Medgyessy ilyen értelemben nem csupán emberileg állnak közel egymáshoz, hanem a közös gyökerek hozományaként művészi törekvésükben is sok rokonság van. A másik iskolatárs, Csathó Kálmán már jóval kevesebbet visz magával Debrecenből. A Csokonai-élmény nyilván ott lapul az ő tarsolyában is, s ebből táplálkozik Lilla című színdarabja s legjobb regénye, a Csokonai életét bemutató Földiekkal játszó égi tünelemény. Könnyedebb, biedermeieres, anekdotázó stílusa és szemlélete azonban igen messze áll Debrecen szellemétől.

Móriczot meleg és bensőséges kapcsolat fűzte egykori kollégiumi tanárához, Gulyás Istvánhoz is. Török Pál természetrajz tanár alakja és Tüdös János nem mindennapi igazgatói egyénisége a Légy jó mindhalálig című regény lapjain keltek később életre. A debreceni Kollégium későbbi diákjai közül Oláh Gábor, Gulyás Pál és Szabó Lőrinc szintén az író szorosabb ismeretségi köréhez tartoztak.

A város sajátos kettős arculatát mutatja, hogy amíg Móricz felüldülni járt később Debrecenbe, s szinte második szülőföldjének tekintette a cívisvárost, addig a néhány évvel fiatalabb Oláh Gábor csupa tehetetlen vergődés közepette élte itt le életét.

Amikor Móricz 1894-ben Sárospatakra kerül, Oláh tábora, apja rosszallása ellenére, Jánosi Zoltán református lelkész hathatós támogatásával, akkor kezdi el a harmadik gimnáziumi osztályt.⁸⁵ Egy füzetnyi vers van már ekkor a háta mögött, s bár az önképzőkörnek csak a következő évtől lehet tagja, Petőfi, Szabolcska modorában írt költeményeinek híre van a Kollégiumban. A kisdíák tanárai közül Dézsi Lajos senior, a későbbi neves irodalomtörténész és lexikográfus, valamint Varga Bálint költő, műfordító nevét említhetjük meg.

Oláh Gábor 1896-ban a nagydiákok sorába lép. Ekkor kerül magyarból az önképzőkört is irányító Gulyás István, latinból pedig Kulcsár Endre keze alá. Barátaival, Madai Gyulával és Gulyás Józseffel ettől kezdve négy éven át uralják az önképzőkört. Mellettük a prózaírásban Dóczi Jenő és Kéki Lajos, későbbi irodalomtörténészek és Ábrahám Ernő neve említhető meg, aki prózaíróként vált ismertté. Velük egy időben tanul Debrecenben Zalai Béla matematikus, filozófus, Juhász Gyula, Babits Mihály, Kosztolányi későbbi jóbarátja.

1899-ben teljesen Oláh Gábor köre veszi át a gimnáziumi önképzőkör irányítását. A jegyzőkönyvi feljegyzések alapján ezt az időszakot a gimnáziumi önképzés fénykorának kell tekintenünk.

Oláh Gábor és költőbarátai a MIÖT-tel és a DFL-lel is szoros kapcsolatot tartottak. A joghallgató Gyökössy Endrével és a teológus Baja Mihállal kötött barátságuk terméke a *Bokréta* című három kis versantológia (1902, 1904, 1908). Szabolcska Mihály mellett a *Bokréta* szerzői lettek a század első éveinek legnépszerűbb debreceni költői. Tulajdonképpen a *Nyugat* első nemzedékének vidéki kortársai ők, akiket az új problémák szintén válaszut elé állítottak. Igazán új költői hangot

találniuk – Oláh kivételével – nem igen sikerült, az újszerű problematika a vidékiség szintjén azonban hangot kap költészetükben.

Baja Mihály mindvégig megőrizte Szabolcska dalszerű hangját, de kései verseit már a pusztulás őszinte fájdalma lengi körül.

Madai Gyulát a Kollégiumból kikerülve a hamis, hazafiaskodó ódai hang kerítette fokozatosan hatalmába. A fiatalon elhunyt, pesszimizmusra hajló Gulyás József a magánélet eseményeit, küzdelmes gyerekkori élményeit énekelte meg. Gyökössyt az idők változása a református keresztyén világnézet határozott hangú költőjévé tette.

A *Bokréta* költői közül a legjelentősebb szépirodalmi tevékenységet Oláh Gábor fejtette ki, későbbi élete során a Kollégiumhoz is őt fűzte a legtöbb szál. A budapesti bölcsészkar elvégzése után 1904-ben a Kollégium anyakönyvtárában könyvtartászt állást vállalt, s közben két éven át a gimnáziumban Kulcsár Endre mellett volt helyettes tanár. Ebben az időben szoros kapcsolatot tartott fenn a MIÖT-tel és a DFL-lel. 1905-ben a főiskola hallgatói bemutatták Csokonai-drámáját. Oláh Gábor könyvtárosi érdeme, hogy kötelességén felül a könyvtár számára híres emberek (Gyulai, Mikszáth, Jókai, Bródy, Lévy József, Herczeg Ferenc stb.) kéziratait és leveleit kezdte gyűjteni. Főnökével való összeütközése után 1913-ban távollétében mással töltötték be helyét. Az ügy a sajtóban is hangot kapott, s többen már-már egy új Csokonai-perről beszéltek. Oláh Gábor ekkor kezdte meg csaknem három évtizedes tanári működését az állami főreáliskolában.

Nehéz lenne megmondani, mekkora szerepe lehetett e sajnálatos mozzanatnak abban, hogy a debreceni költő egyre inkább a kitaszított, üldözött ember szerepét vette fel, s egyfajta Csokonai-komplexusban szenvedett. Az mindenesetre közismert tény, hogy a Nyugat első nemzedékének valóban tehetséges vidéki kortársa végül debreceni magányba és sértődöttségbe zárkózva élte le életét, s itt alkotta meg torzóban maradt, igazán magas értékeket csak részleteiben mutató terjedelmes életművét, mely ezernyi szállal gyökerezik Debrecen és a Kollégium múltjában.

Oláh Gábor már egyetemi szakdolgozatában is debreceni témához nyúlt (*Csokonai és latin költők*). Drámáinak, regényeinek, költeményeinek, tanulmányainak jelentős része is debreceni vonatkozású. Igazán remek önéletrajzi regényében, *A Táltosfiúban* (1925) diákéveiről is vall, de megtudhatjuk belőle azt is, mit jelentett a város számára a múlt század végén a Csokonai-hagyomány. *Debreceni zendülők* című novellájában az 1648-as diáklázadás eseményeit jeleníti meg művészi erővel.

Oláh Gábor nagy írói kísérlete azonban, „hogy Debrecen és a Kollégium szellemi örökségét: a protestáns, a népi és a klasszikus hagyományban valamint a Csokonai-kultuszban egyesülő sajátos szépirodalmi örökséget egy, az eddigieknél magasabb szintézisben az egyetemes kultúra magasára helyezze”, csak igen kis részben sikerült. A régi magyarságban, az ízes debreceni nyelvjárásban, a Kollégium költészeti hagyományaiban gyökerező tiszta és sziporkázó magyar nyelvéhez Oláh műveiben sajnos csak ritkán társul az élmények átélésének igazi mélysége, ahogy azt a neves irodalomtörténész, Kiss Ferenc – maga is kollégiumi diák – megfogalmazta: „Művészi jellemében haláláig elevenen élt a kollégiumi krónikás diák, aki megverseli – lehetőleg epésen – azt, ami körülötte történik, s örül, ha figuráira a szűkebb publikum ráismer.”⁸⁶

Oláh Gábor tragikus alakja, lehetetlennek tűnő írói vállalkozása előtt mégis tisztelettel kell fejet hajtanunk. Ennek jeléül idézzük fel egyik kéziratban maradt művének, a Kollégium 400 éves jubileumára írt *Kösziklán épült vár* című színpadi játéknak a Prológusát:

(a függöny előtt áll egy mai diák)

Te vagy az ország szíve, Debrecen!
Míg te dobogsz : élünk. azt kérdezem:
Ismered magad, ősi drága város?
Multad szent, hősi: küzd, alkotva áldoz.
Háromszázötven év nagy folyamán
Folyt hozzád minden tiszta tudomány;
Átvetted, mit a Haladás adott,
De hű magyar volt minden századod.

(A függöny szétlebben, a színpad a mai Kollégium homlokzatát mutatja)

Ez volt a sziklán épült vár.
Negyvenezer diák, kétszáz tanár,
Országba szétrajzó apostolok,
Mert ők mozgatták: ez a föld forog.
Nem volt kolostor, sem hideg kaszárnya,
Itt nyílt szabaddá Csokonai szárnya
Kölcsey itt rakott homokba várat,
Arany szent ragyogása innen árad.
Jertek merüljünk a multak kódébe,
Hallom: zszibong már a vár büszke népe,
Méliusz villámszava mennydörög –
Harc és viszály! De szent, magyar, örök.⁸⁷

*

A 90-es évek végén a korábbiaknál hatásosabb munkát végzett a főiskolások önképzőköre, a MIÖT is. A *Debreceni Főiskolai Lapok*, 1896. dec. 5-től nyomtatott formát kapott. A kezdetben havonta háromszor, majd kétszer megjelenő lap a diákíráások mellett rendszeresen hírt adott az önképzőkör munkájáról, beszámolt a város fontosabb irodalmi eseményeiről, s figyelemmel kísérte a már végzett diákok további irodalmi pályáját is. Az első nyomtatott számok ízlését még a Szabolcska modorában verselő Ábrányi Emil, Farkas Imre és Tóth Lajos versei határozták meg. A lap Ady debreceni diákévei idején élte első virágkorát.

Ady Endre⁸⁸ 1896-ban iratkozott be a jogakadémiára. Ebben az évben még viszonylag rendszeresen látogatta is az előadásokat, s így nem igen kapcsolódott be sem a Kollégium, sem a város irodalmi életébe. Mint Tóth Béla rámutatott, Adyra elsősorban Öreg János filozófiai előadásai hatottak. Tőle hallhatott először Nietz-

schéről. Az 1896/97-es tanévet nem töltötte Debrecenben, majd a következő évben újra visszatért. Bár újra beiratkozott a főiskolára, ekkor inkább már a színház, a helyi sajtó és az Angol Királynő vonzásában élt. Ekkor lett tagja a MIÖT-nek s főmunkatársa a DFL-nek is. Itt kötött életre szóló barátságot Sipos Béla joghallgatóval, a lap főszerkesztőjével.

Ady ebben az időben még a kor költészetének megszokott fordulataiból építkezik, s így nem csodálkozhatunk a debreceni kritika meleg fogadtatásán. Prózaí írásai, különösen színházi kritikái azonban már a vérbeli újságírókat előlegezik. A DFL *Egyről-másról* című rovatának apró cikkei a lap felszabadult, játékosan diákos szelleme mellett Ady rendkívüli népszerűségéről tanúskodnak:

Ady kedves barátunknak egy idő óta iszonyúan elkeseredett a műzsája – szorítják a hitelezők.

Bandi kollégánk borús napjaiban drámát csinál, drámát ír, és a hangulatnak megfelelőleg – drámát szív.

Ady Endre 1899-ben hagyta el Debrecen. Mi mindent kapott a Kollégiumtól, nehéz lenne ténylegesen meghatározni. A felsoroltakon kívül bizonyára részint kollégiumi élményekből táplálkozik később Csokonai-élménye. A tragikus sorsú költőelődben saját rokonát véli felfedezni, ahogyan arról Csokonai-versei tanúskodnak. Lelkesítő hatással lehetett Adyra a debreceni protestáns ifjúság liberalizmusa is. Már diákkorában határozottan kiáll a DFL néhány cikkében a budapesti Egyetemi Kör reformátusokat és zsidókat háttérbe szorító felekezeti elfogultságával szemben: „Az igazság az, hogy a debreceniek megmentették a magyar ifjúság becsületét s megmutatták, hogy a magyar ifjúság nem szegődhetik fekete zászló alá. – Nagy eredmény ez. Dicséret adódjék érte.”⁸⁹ Nyilván debreceni tapasztalatai is érlelték benne a magyar protestantizmusról megfogalmazott későbbi gondolatait: „Nagy elváltozásokra készül az élet. Rettenetes viharok staféta szellői fúnak. Csak magyarságunk s csak e haladásunk tarthatja meg ezt az országot. A magyarságnak és haladásnak pedig erőben és tömegben leghatalmasabb tábora a protestantizmus.”⁹⁰ Későbbi nagy Debrecen ostromzó versei éppen a protestáns város mélyben szunnyadó erőit kívánják előhívni. Adyt nem a poros utcák, hanem az alvó lehetőségek bántják, ha Debrecenre gondol.

Ady új eszméi, forradalmi költői hangja és magatartása a debreceni ifjúság körében gyorsan termékeny talajra találtak. A nagy országos Ady-vitákkal szinte egy időben a debreceni ifjúság már maga is vívja irodalmi csatáit. A DFL hasábjain 1907–8 körül kezdődik az áttörés. Zoltán István *Denevérek* című írása (1907. okt. 5.) már egyértelműen Ady mellett áll ki: „Mi minden élet-elixírt későn kapunk, vagy legalább is késve. De nem így volt ez az új század új költészetével. Ez nálunk is egyszerre született meg a többi nyugati nemzetével. S kinek köszönhetjük ezt? Egy igénytelen fiatalembernek, aki kiment Párisba, a világ szívébe, ahol legerősebben lüktet a vér, ahol legperzselőbbek az új sugarak, ahol világot hódító eszmék, érzések és – dalok születnek... Hazajött. Írt verseket. Csodás verseket: az emberek előbb nem értették, aztán megbámulták, aztán utánozni akarták, aztán nem sikerült, aztán megrugdosták... Folytassam még?”

Az új költői hang legerőteljesebb kollégiumi szószólója azonban Szombati-Szabó István.⁹¹ A debreceni születésű költő már gimnazistaként kitűnt formailag tökéletes verseivel társai közül. Érettségi után 1906-ban teológiára iratkozott be, s ettől kezdve folyamatosan publikált a DFL-ben. Első versei, valamint a Kollégium és a Csokonai Kör támogatásával megjelenő első kötete még Szabolcska hangját idézik, ugyanakkor már valami sajátos, Adyra emlékeztető költői öntudat is társul ehhez egy-egy költeményében.

Lesz még egy nap, hogy vágyón visszasírtok.
Nevem alá sok szépet összeírtok...
De már későn...

És felszakítja könnyük a gátját
Azoknak, akik testem utálták...
S bűnbánón sírnak...

S azok kertjében, kik szívembe martak,
Lehull rothadt virága a haragnak,
Amely elűzött...

(*Jóslás*)

A vers megjelenésének évében, 1908-ban kezdődik a Kollégiumban a Nyugat-pártiak és ellenfeleik többéves ádáz csatája. Fejes Gábor, a konzervatív irány népszerű vezére, már-már nevetséges módon védekezik a DFL hasábjain:

A múltat mi meg nem tagadjuk,
Magunkat soha meg nem adjuk!
Erősen áll a szittyta tábor,
Nem fél „Nyugat” lármás hadától.

(*A hypermodern poéták ellen*)

Szombati-Szabó István (Ady feltétlen híve) 1909-ben megjelenő második kötete, a *Szomorú füzek alján* már határozottan új hangokat penget. A verseskötetet néhány fővárosi lap támadása után végül Tóth Árpád védte meg a Nyugatban.

1909. dec. 1-én Szombati-Szabó vette át a DFL szerkesztését. Szerkesztői beköszöntője Ady és Szabó Dezső lánglelkű prózai megnyilvánulásainak hangját idézi :
„Incendium, ad arma! Kezemben a tűzjelző piros lobogó! Elő a nagy gerundi-ummal! Menjünk a tűzhöz, amelynek fénye óriássá nőteti a törpe ember reszkető alakját.

Kibomlott zászlaja az új időknek. Megáradt szélvésze a haladásnak. Jelszavak igazsággá váltak. Az ember minden, aki mindent tehet.

Törd ki a falakat ! Elő a mechanikát ! Kötdzd hozzá a dörgő nagy szekérhez, mely új utakon rohog új célok felé ! A múlt a holtaké ! Mi a jövő fiai vagyunk ! Halld meg a tűzlármát, amely téged is kíván ! Incendium, ad arma!”

Ugyanebben a számban jelent meg a főszerkesztő *Csokonai városában* című verse, mely Ady magyarság-verseinek hangján szól Debrecenről:

Szomorú város, alvó város;
Próféta-harcok kacagója.
Roppant cirkuszi népség
A lakója...

Szomorú város, alvó város.
Ezer esztendeje, hogy álmos.

Az érzékeny lelkű költőt erős támadások érték már szerkesztői munkája kezdetén. A lap őszi számai összevontan jelentek meg december elején, s ez nemcsak a főszerkesztő már idézett bemutatkozó programját közölte, hanem az utolsó lapon búcsúját is. Szombati-Szabó azonban a következő év júniusáig, azaz tanulmányai befejezéséig mégiscsak helyén maradt. Ez a néhány hónap jelenti a DFL igazi virágkorát. Oláh Gábor művei mellett, aki ekkor még a kollégiumi könyvtár dolgozója volt, Móricz, Babits, Juhász Gyula, Gellért Oszkár, Tóth Árpád, Dutka Ákos és Újházy Ede írásai bizonyítják e néhány szám remek színvonalát.

Az ígéretesen induló fiatal költőt 1910-ben Eröss Lajos püspök vette maga mellé segédlelkésznek, s a Sorbonne-ra kívánta küldeni irodalmat hallgatni. A püspök hirtelen halála után végül is a skóciai Edinburghba került, ahol a lázadó debreceni ifjú a puritán gyökerű skót ébredési mozgalmak hatására csendes hívő lélekké szelődött. Rettentő munkakedvét és erejét azonban korántsem veszítette el; hazatérve erdélyi apró gyülekezetek lelkészeként a XVII. század prédikátoraira emlékeztető széles körű kultúrmissziót fejtett ki.

Szombati-Szabó István költészete modern vonásai ellenére mélyen a debreceni hagyományban gyökerezik. Erről bravúros forma- és ritmusérzéke mellett néhány kollégiumi tárgyú hosszabb elbeszélő költeménye is tanúskodik (*Professzor Hatvani István; Mihály deák legációba megy*).

Az 1907-ben újra megalakult bölcsészkar rendkívül konzervatív szemléletű irodalom professzora, Pap Károly nem nézte jó szemmel a MIÖT és a DFL forrongó szellemi küzdelmeit. A MIÖT szorongatásával veszélybe került a kollégiumi önkormányzat utolsó bástyája is. A kör munkája 1913–1914 körül már csak akadozva működött, s a Szombati-Szabó távozásával meggyengült Főiskolai Lapok is egyre rendszertelenebbül jelent meg. Végül a Kollégium akadémiai tagozatainak állami egyetemmé alakulásával 1914-ben az Olvasó Társasággal együtt megszűnt az Önképző Társulat és lapja is.

A XX. század első két évtizedében a gimnázium Arany János önképzőkörében is virágzó munka folyt. 1906–1910 között Karácsony Sándor (1891–1952) hívta fel magára a figyelmet. A jegyzőkönyvek feljegyzései szerint már diákként is elsősorban pedagógiai, filozófiai kérdések foglalkoztatták, s néhány állításával meghökkenett diáktársait. Nagyhatású pedagógiai írásaiban később gyakran és nagy szeretettel emlékszik a Kollégiumra és az önképzőkörre.

1910 körül Juhász Géza⁹² játszott vezető szerepet a kör munkájában, aki később így emlékezik diákéveire: „Még látom, mint elsős gimnazista, egy diákün-

nepélyen Szombati-Szabót, s mire önképzőkori tag lehetek, Karácsony Sándor eszméltet rá, hogy van ám irodalom Petőfiék óta is. Két éven át lázongok, hallani sem akarok az adystákról... a hetedik osztály küszöbén rámszakad és végképp magába nyel Ady... Hitünkért mártírnak készülünk, de a vezető tanár, Csűrös Ferenc oldalunkra áll: kormányra csöppenünk.”⁹³

A stafétabotot Szombati-Szabótól és Karácsony Sándortól átvevő Juhász Géza két nagy diákkori élménye: Csokonai és Ady. Később a 20-as években ő lett a legfőbb szorgalmazója Csokonai városában az Ady Társaság (1927) létrehozásának. Remek érzékel kapcsolta össze a két nagy költő szellemét, megteremtve ezzel a két világháború között a radikális szellemű népiség talaját Debrecenben. Szépirodalmi és irodalomtörténeti írásainak jelentős hányada a szűkebb hazát érintő kérdéseket tárgyal. Kollégiumi vonatkozású művei közül a Hatvani életéről írt verses regénye érdemel figyelmet.⁹⁴

Juhász Gézát Gulyás Pál,⁹⁵ Szabó Lőrinc⁹⁶ és Kardos Pál⁹⁷ követte az önképzőkori munkában. Osztályuk nem méltatlanul kapta később a „nagy osztály” elnevezést.

Kardos Pál irodalomtörténész emlékei megerősítik korábbi megállapításunkat, mely szerint „a debreceni református kollégiumban egészen 1919-ig állandó harc folyt az ifjúság között, s ebben hol az adysták, hol az Ady-ellenesek kerekedtek fölül”.⁹⁸ Ebben a pezsgő, forrongó levegőben formálódott tehát diákként Gulyás Pál és Szabó Lőrinc is. A harc persze nem csupán Ady körül folyt, hanem általában a *Nyugat* írói körül. Megvannak például a debreceni Kollégiumban a Babits rajongói is, akinek *Laodameiáját* még 1912-ben, Juhász Géza diákkorában bemutatta az önképzőkör. Babitsot át a görögység egyetemessége nyúlt le Debrecenbe, s az egyetemesség-igénynek – mint láttuk – hagyományosan megvoltak itt a gyökerei. Tudjuk, hogy Szabó Lőrinc költői fejlődésében milyen jelentős szerepet játszott később Babits atyai barátsága. Ennek a kapcsolatnak a gyökerei a tízes évek debreceni gimnáziumának és önképzőkörének szellemében keresendők. Szabó Lőrinc így vall néhány évtized múlva a *Tücsökzenében* a diákkori szellemi útkeresésről

„.....Előbb Ady
tanított, a nagy szertelen, a hős,
a lázadó, a sötét angyal, és
a fenséges, tragikus gesztusok,
Babits csak később, lassan, viharok
és romantika nélkül: szavai
észrevétlen tudták hajlítani
a gondolatot: édes kényszerük
gyémántkeményen szabta mindenütt
az igaz utat...”

Az önképzőkori feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a társulat munkája a tízes években a korábbiaknál jóval színesebb lett. Irodalmi témák mellett egyre gyakrabban esett pl. szó természettudományos kérdésekről. Szabó Lőrinc osztálytársa, Bay Zoltán, ma is élő neves fizikus, 1917-ben vetítéses előadást tartott a nap-

és holdfogyatkozásról. A zene is egyre nagyobb teret kapott az összejöveteleken. Összefügg ez talán azzal is, hogy ez idő tájt jelentek meg a gimnáziumban az első lánytanulók, s köztük volt Dienes Kata is, aki komoly színházi és zenei impulzusokat hozott a családi milióból. Lakásukat, a Simonyi úti Dienes-villát Juhász Géza mellett a diák Szabó Lőrinc is szorgalmasan látogatta. Ekkor jutott komolyabb szerephez az önképzésben a színjátszás is. 1913-ban Juhász Géza Ibsen-ismertetése után részleteket mutattak be a nagy norvég drámaíró néhány darabjából. 1914-ben a gimnázium új épületének felavatásán görögül adták elő *az Antigonét* a gimnázium tanulói. 1917-ben Makai Emil *Robinsonok* című vígjátékában Szabó Lőrinc is játszott. Ugyanebben az évben az Arany-émlékünnepélyen Arisztophanész *Madarak* című drámája került színre. Ezen az ünnepségen vette fel a kör Arany János nevét.

Ez a korábbiaknál modernebb, európaibb, polgáribb milió az érlelődő két költőt különböző irányba indította el.

Gulyás Pál, Móricz „jó tanárának” fia, Debrecenben maradt, s a népi írók egyik vezéralakjaként itt élte le életét mint az iparos tanonciskola tanára. Verseiben, tanulmányjaiban a „debreceniség” mítoszát emelte egyetemes magaslatokra: Debrecen XX. századi történeti hivatása, Sziget-Debrecen megteremtésének lehetősége foglalkoztatta egész életében. Műveiben a népiség, a modern mítoszteremtés és a kifinomult debreceni verselési és formai hagyományok ötvöződnek. Gulyás számos versének vannak kollégiumi vonatkozásai is. Ezekben a költő sajátos mitikus világának legkülönbözőbb elemeiként szerepelnek ezek a mozzanatok. Az alábbi költemény történetfilozófiai mélységeket tár fel:

Üres lett a Kollégium,
bezárták az ajtó, hiába
kiáltsz be a hideg falon:
az üres éj ül ott, a kába.

Csillagtalánul ül magába
nincs holdja, a hold elgurult
náddal fedett ős tetejéről,
kiesett szívéből a múlt...

(*Este a kollégium előtt*)

Szabó Lőrinc szintén a költői formák tökéletes ismeretében hagyta el a Kollégiumot. Gulyás Pállal ellentétben azonban Debrecenbe csak vendégként tért vissza néha. Költészete az emberi intellektus egyetemes magaslatait járja: benne Debrecen és a Kollégium klasszikus hagyományai élnek tovább. Férfikorának delén *Tücsökzene* című önéletrajzi versciklusának IV. részében debreceni diákélményeinek is emléket állított. Költészetének ezek a klasszikus gyöngyszemei életrajzi és kortörténeti dokumentumként is érdekesek. A ciklus Ady című költeménye például arról tanúskodik, hogy a tanórai munka, az önképzőkör és a Dienes-villa pezsgő levegője mellett a Kollégium könyvtára is nagyban hozzájárult a diák Szabó Lőrinc költővé formálódásához.

Ez után a nagy becsi nyár után
már háborúban, állandó tanyám
a könyvtár lett, a kollégiumi
anyakönyvtár. Boltos ablakai
az udvarra nyíltak, hol, évekig,
annyit játszottam, jobbfelől pedig,
a belső szentélyből, vén tornyai
látszottak a Nagytemplomnak. Öreg
Károly bácsi rakta a könyveket
az asztalra, s: „Mi baj?” kérdezett
dörmögve, mikor a kérőlapon
összel hirtelen olyan változást
tapasztalt a címekben. „Mi bajom?”
„Hát hogy Adyt kér!” Gyújtotta a gázt
s: „Züllött alak, valaha ide járt”,
nyújtotta a könyvet a pulton át...
Züllött alak? Hm. Érdekes lehet.
Olvasni kezdtem az Új Verseket.

A „nagy osztály” gimnáziumi szereplése méltóképpen zárja le az önképzőkori munka virágzásának időszakát, ugyanakkor arról is tanúskodik, hogy az egyetem kiválása után a Kollégium törzsének, a gimnáziumnak a keretében továbbéltek az ekkor már csaknem 400 éves intézmény legnemesebb irodalmi tradíciói.

IV. SZŰKEBB KERETEK KÖZÖTT

Az egyetem kiválását követő évtizedekben a debreceni Kollégium szellemi kisugárzása kettős arcot mutat. Egyrészt a századforduló környékén és a század első két évtizedében kirajzott diáknemzedékek ekkor jutnak vezető szerephez az irodalmi életben, másrészt a Kollégium tényleges kulturális szerepe ebben az időben határozottan visszaszorul. Ennek a folyamatnak két fázisa van. Az első a Kollégium főiskolai tagozatainak leválásával kezdődik s az iskolák államosításáig tart. Ebben az időszakban kezd az intézmény az egyetemmel szemben egyre inkább középiskolai karaktert ölteni. A második az iskolák államosítása utáni időszak, amikor az ősi iskola egyetlen református középiskolaként az egyház kezén marad ugyan, de a korábbiaknál erősebben elszigetelődik, s elveszíti korábbi szellemi pozícióinak jelentős részét.

Mielőtt a két korszak irodalmi életét megvizsgálánk, nézzük meg, milyen szerepet tölthettek be időszakunkban Debrecen szellemi-irodalmi életében az előző korszak végén felnőtt kollégiumi diáknemzedékek képviselői.

A század első felében széleskörű szellemi erjedés indult meg Magyarországon. Széchenyinek a nemzeti önismeretről és identitásról vallott nézetei élik reneszánszukat ez idő tájt. Budapest mellett a századfordulótól a vidék is egyre gyakrabban hallatja szavát. Hamarosan hangot kap a szellemi-irodalmi élet decentralizációjának

kérdése is. Nagyvárad, Szeged, Sárospatak, más-más módon ugyan, de jelentős mértékben járulnak hozzá a megújuláshoz. Helyzete és hagyományai folytán Debrecennek is sajátos szerep jut ekkor.⁹⁹ A város szellemi-irodalmi élete már nem a Kollégium körül szerveződik, mint száz évvel korábban, de az egykori kollégiumi diákok élen járnak a munkában. A századforduló liberális szellemű irodalomoktatása (Géresi Kálmán, Gulyás István, Csűrös Ferenc) és az önképzőkörök szabad, a vitakészséget, érvelést tökéletesítő hatása most érik be igazán. A magyar protestantizmus szellemének, a földközeli népiségnek és az Európára tekintésnek legnemesebb hagyományai szöknek szárba újra a század debreceni iskolázottságú íróiban, gondolkodóiban. A „debreceniség” problémája, mely a szorosan debreceni illetőségű Móricz, Szabó Lőrinc, Medgyessy Ferenc, Tóth Árpád, Gulyás Pál mellett Németh Lászlót, Kodolányi Jánost, sőt még Babitsot is foglalkoztatta, elsősorban az egykori kollégiumi diákok ösztönzésére kerül be az irodalmi köztudatba.

A két világháború közötti debreceni irodalmi fórumokon nagy számban vannak jelen valamikor kollégiumi diákok. A fiatal egyetem 27 professzora közül 17 korábban a Kollégium katedráin tanított, köztük a rendkívül konzervatív szellemű Pap Károly (1907–1914) a magyar irodalom, Pápay József (1908–1914) a finnugor nyelvészet, Fiók Károly (1907–1914) a klasszika-filológia, Mitrovics Gyula (1910–1914) az esztétika tanáráként.

A debreceni egyetem későbbi oktatói közül Karácsony Sándor munkássága érdemel figyelmet. Ő az 1930-as, 40-es évek talán leghatásosabb magyar pedagógiai és filozófiai írója, aki protestáns alapú, mélyen etikus magatartást hirdetett. Programjában az értelmiség és a friss népi erők közötti intenzívebb kapcsolat létrehozását szorgalmazta. Ezen a ponton találkoztak nézetei a népi írók ideológiájával, melynek talán legjelentősebb bázisa ekkor már éppen Debrecen volt. Karácsony Sándor pedagógiai koncepciójában a fenyegető németesedéssel szemben a ref. kollégiumok mint tösgyökeresen magyar iskolák jelentős szerepet kapnak. *Ocsúdó magyarság* (1942) című nagy művében ennek a szemléletnek a jegyében tesz bizonyosságot diákélményei alapján a kollégiumi önképzőkörök személyiségformáló szerepéről és a debreceni Kollégium nemzeti missziójáról.

A korszak két országos viszonylatban is jelentős debreceni irodalmi társaságának szellemi gyökereit részben legalábbis a kollégiumi önképzőkörök tájékán kell keresnünk. Az 1890-ben alapított konzervatívabb Csokonai Kör, mely azért elég liberális volt ahhoz, hogy Adyt vendégül lássa és az első debreceni *Nyugat*-matiné szervezésében részt vegyen, többek között Kardos Albert irodalomtudós, valamint S. Szabó József, Csűrös Ferenc és Géresi Kálmán kollégiumi tanárok szellemi atyáskodása mellett működött.

Az 1927-ben alakult radikálisabb szellemű Ady Társaság alapító tagjai sorában ott találjuk Juhász Gézát, Kardos Pált, Gulyás Pált és Béber Lászlót, akiket a gimnázium önképzőköre bocsátott szárnyra.¹⁰⁰ Ez a társaság az országban máshol alig tapasztalható lendülettel szervezte, irányította a város progresszív irodalmi-művészeti életét. 1938-ban, amikor a társaság erősen népi irányba tolódott, Tóth Béla, a ref. gimnázium fiatal tanára lett Gulyás Pál ügyvezető elnök mellett a főtitkára.

A Kollégium tanítóképző intézetének rajztanára, G. Szabó Kálmán, maga is az Ady Társaság tagja, szintén szoros kapcsolatot épített ki a népi írókkal. Metszeteivel úgy illusztrálta Móricz és Veres Péter több művét, hogy világnézetileg teljesen azonosulni tudott az írások szellemével. *Parasztok* című 10 lapos fametszetsorozata (1936) hiteles társa a korabeli szociográfiai irodalom parasztábrázolásainak.¹⁰¹

Két jelentős debreceni tudós nevét említjük még meg végezetül, kiket szintén a Kollégium indított útnak. A lelkészi oklevéllel rendelkező Zoltai Lajos (1861–1939) neves helytörténész, muzeológus, a városi múzeum vezetője (1905–1929) a maga területén éppúgy Debrecen múltját ébresztgette, mint a korabeli debreceni írók.¹⁰² Ecsedi István (1885–1936), az 1929-ben megalakult Déri Múzeum első igazgatója rajzolta meg elsőként a Hortobágy reális népismereti, néprajzi képét.¹⁰³

A Kollégium tagozatainak első világháború utáni munkája, irodalmi élete nem szakítható ki a város imént vázolt szellemi mozgásaiból. Ennek összefüggésében vizsgáljuk meg az alábbiakban az intézmény említett két korszakának irodalmi életét.

1. 1920-tól az iskolák államosításáig

A debreceni Kollégium az első világháború és az azt követő forradalmak nehéz éveit követően a korábbiaknál szűkebb keretek között folytatta munkáját. Ebben az időszakban az intézmény törzsét a gimnázium képezte; ezenkívül 1920-tól ötosztályú tanítóképző intézet, 1933-tól polgári iskola, valamint az egyházi szolgálatra készülő egyetemisták számára 1915-től lelkészképző intézet, 1925-től tanárképző egyetemi internátus működött a Kollégium falai között. A Dóczi leánynevelő intézet, nem tartozott szorosan a Kollégium kebelébe, de sok szállal kapcsolódott annak szellemi és pedagógiai hagyományaihoz.

Az egyetem kiválásával a Kollégium főiskolai önképzőköréi megszűntek, egyedül a Hittanszaki Önképző Társulat működött tovább a lelkészképző intézet keretében 1948-ig. Lapjában, a *Közönyben*, melynek évente 8–10 száma jelent meg, teológiai és hitmélyítő írások mellett egy-egy vers, elbeszélés vagy szépirodalmi vonatkozású könyvismertetés is napvilágot látott, de ez a diáklap a *Debreceni Főiskolai Lapok* korábbi irodalmi jelentőségéhez nem mérhető.

A Kollégium irodalmi életét a két világháború közötti időszakban elsősorban a gimnáziumban folyó irodalomoktatás és az azt kiegészítő önképzőköri tevékenység, valamint a tanárképző internátus oktató és tudományos tevékenysége határozta meg.

Az 1922-ben távozó Gulyás István katedráját a gimnáziumban Zsigmond Ferenc (1922–1934) vette át.¹⁰⁴ Mellette a 20-as években számos magyartanár működött még (Bessenyei Lajos, Debreczeni Ferenc, Frick József, Kecskeméty Ernő), de mégis az ő szelleme volt a legmeghatározóbb.

Tanítványának, a katedrán utódjának, Rábold Gábornak a visszatekintéséből tudjuk, hogy Zsigmond Ferenc a műközpontú irodalomoktatás apostola volt: „Tárgyalásának alapja mindig a mű volt, s egyik úttörője volt a műközpontú irodalomtanításnak. Nem lexikális anyagot adott nekünk, hanem mindig a lényegesre törve

próbálta észrevétetni velünk a mű szépségét, gondolati tartalmasságát, de ugyanakkor meg tudta velünk láttatni az összefüggéseket, kapcsolatokat az egyéb művészeti ágakkal.”¹⁰⁵

A magyar nemzeti irodalom története (I–II. köt. Debrecen, 1932–1933) című tankönyve, mely az 1932–1933-as tanévben váltotta fel Beöthy Zsolt könyvét, szemléletében, az anyag felosztásában és feldolgozásában, nagyon jól használható munka, ez talán a korszak legjobb magyar irodalmi tankönyve. Tulajdonképpen irodalmi szöveggyűjtemény ez, melyhez a szerző fejezetenként alkotókról és korokról rövid összefoglaló jegyzeteket csatolt. Zsigmond Ferenc pedagógiai koncepciója szerint tehát az irodalmi mű és a tanár egyénisége állt az oktatási folyamat tengelyében, nem pedig a tankönyv lexikai adathalmaza.

A Zsigmond Ferenc képviselte tudós szellem nem szorult csupán a gimnázium falai közé. 1923-tól az egyetem magántanáráként a legkülönbözőbb témakörökben tartott egyetemi előadásokat is. Rábold Gábor emlékezése szerint órái rendkívül népszerűek voltak: ha Ady költészete került tárgyalásra, nehéz volt bejutni az előadóterembe.

1924-től 1932-ig Zsigmond Ferenc a Kollégium keretében működő ref. tanárképző internátus előadó tanára is volt, sőt itt érezte igazán otthon magát, a gimnáziumi munka jobban fárasztotta. Ennek az intézménynek a munkája csak néhány évig folyt zökkenőmentesen, a gazdasági válság fokozta anyagi nehézségek közepette később csak a magyaroktatás volt viszonylag folyamatos. A gimnázium mai épületének első emeletén berendezett internátus irodalmi munkája két fő tényezőtől állt. Egyrészt a kiváló képességű református egyetemi hallgatók képzését kívánta még inkább erősíteni jól felszerelt könyvtárával, szemináriumai foglalkozásaival, a nyelvtanulás ösztönzésével, ösztöndíjakkal és egyéb kedvezményekkel; másrészt tudományos tevékenysége ösztönözte diákjait. Az utóbbi eredményeiről a *Debreceni Református Tanárképző Intézet Dolgozatai* című kiadványsorozat irodalmi témájú dolgozatai tanúskodnak. Későbbi tanárok és irodalomtudósok egész sorának adott ez a fórum szakmai irányítás mellett publikációs lehetőséget. Debrecen későbbi szellemi munkásai közül itt jelentek meg először Molnár Pál, Ember Ernő, Némedi Lajos, Tóth Béla, O. Nagy Gábor írásai. 1936-ban, az intézet fennállásának 10. évfordulójára *Pallas Debrecina* címen Zsigmond Ferenc szerkesztésében jelent meg vaskos tanulmánykötet. Ennek a kötetnek az irodalmi tanulmányai is azt bizonyítják, hogy a 30-as években Zsigmond Ferenc és a tanárképző internátus körül sajátos irodalomtörténeti iskola volt kibontakozóban.

Zsigmond Ferenc azonban nemcsak tanárként gyakorolt jelentős hatást a kor ifjúságára, hanem tudósként is maradandót alkotott. Molnár Pál, aki egy ideig még kollégája volt a gimnáziumban, így jellemzi irodalmi ízlését: „Irodalomszemlélete konzervatív: finom műízlése és biztos intenciója igazi kritikai szellemmel társul; filológiai módszeressége, a kidolgozás gondossága s az etikai és esztétikai elvek puritánsága a magyar klasszikus kritikának nemes hagyománya nála s egyúttal a józan és bölcs mértéktartás debreceni magyar szellemének példája.”¹⁰⁶ Zsigmond Ferenc irodalomtörténeti és kritikai írásai közül itt csupán a debreceni időszakban megjelent műveket emeljük ki: *Jókai* (1924), *Jókai és Debrecen* (1925), *Jósika Miklós*

(1927), *Mikszáth Kálmán* (1927), *Herczeg Ferenc* (1928), *Az Ady-kérdés története* (idézetekben) (1928).

Nagy érdeme volt Zsigmond Ferencnek abban is, hogy Debrecen és a Kollégium irodalmi kapcsolatainak tudományos feldolgozása új lendületet kapott a 30-as években. *A debreceni Kollégium és a magyar irodalom* (Debrecen, 1940) című műve ma is hézagpótló alkotás. Hogy az irodalomtörténeti munka szeretetét még gimnazista diákjaiba is megpróbálta becsempészni, arról az *Eredeti oktató mesék* című kis könyvecske tanúskodik, melyet egyik osztályával rendezett sajtó alá az elfeledett XVIII. századi kollégiumi diák, Édes Gergely írásaiból (1931).

Nyugdíjba vonulása után, 1934-ben az internátus magyar szakelőadói tisztét Péterffy László leánygimnáziumi tanár vette át. Az egyházkerületet növekvő anyagi gondjai következtében az intézet munkája a 30-as évek végén egyre inkább akadozott, míg végül a 40-es években fokozatosan megszűnt.

A gimnáziumban Zsigmond Ferenc örökségét a 30-as években Molnár Pál, Ember Ernő, Rábold Gábor, Tóth Béla és O. Nagy Gábor vitték tovább. Az irodalomtörténeti irányultság mellett Csűry Bálint debreceni professzor néprnyelvtudó tevékenységének hatása is átszivárgott ekkor a gimnáziumba, két kiváló nyelvész tanár, Végh József és Szabó István tevékenysége révén.

A gimnáziumi önképzőkör belső életében a 20-as és 30-as években világosan kimutatható változás ment végbe. Az a belső szellemi szabadság, amely a század elején jellemezte az önképzést, ekkor fokozatosan eltűnik. A felügyelő tanárok, ellentétben elődeikkel, akik csak időnként néztek be egy-egy ülésre, most már szinte kötelességüknek érzik, hogy hétről hétre jelen legyenek, s így az önképzés egyre inkább szemináriummá alakul át. A gimnáziumi rendtartás is külön pontban szabályozza már ekkor az önképzőkörök működési kereteit, lehetséges szakosztályait. Az önképzésre tehát kezd ránehezedni a túlszervezettség.

A 20-as években Bessenyei Lajos, Debreczeni Ferenc és Zsigmond Ferenc látták el felváltva a felügyelő tanár tisztét. Az 1925-ös nevezetes Jókai-ünnepségen Zsigmond Ferenc előadása után az ifjúság Jókai *Csittvári Kónikáját* mutatta be Bessenyei Lajos színpadi feldolgozásában. A MIÖT megszűnése után az évenkénti nyilvános Csokonai-estet is a gimnázium ifjúsága rendezte meg. Ebben az évtizedben azonban elsősorban még mindig Ady tartja lázban az ifjúságot.

A 30-as években a szépirodalmi szakosztály mellett az önképzőkör természet-tudományi szakosztálya is egyre jelentősebb szerepet kapott. Az évtized második felének egyik legtehetségesebb diákja Julow Viktor,¹⁰⁵ a debreceni felvilágosodás későbbi neves kutatója. Csokonai és a debreceni irodalmi hagyomány iránti érdeklődése részint diákkori élménye. Molnár Pál osztályfőnök és Nagy Sándor vallásánár, a Kollégium-történeti monográfia szerzője lehetett rá hatással e téren.

A debreceni Kollégiumot fennállásának 400. évfordulója 1938-ban az országos érdeklődés homlokterébe emelte. Figyelemre méltó az esemény néhány irodalmi vonatkozása is.

Az önképzőkör díszülésén 1937 decemberében Varga Zsigmond professzor tartott előadást a 400 éves Kollégiumról. Ugyanezen az estén három színpadi játékot is láthatott a közönség: Julow Viktor és Kéry László *Két debreceni diák* című művét,

Nagy Sándor Csokonai-drámáját és egy XVIII. századi iskoladrámát, a *Kocsonya Mihály házasságát*.

Nagy Sándor a 30-as évek folyamán több kötettel is tisztelgett a jubiláló intézménynek (*A jó öreg Kollégium, Egy fiatal élet rapszódiaja*). Csikesz Sándor *A debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázolata* című rectori székfoglalójával emlékezett az eseményre. Sajátos kollégiumi öntudat és az Alma Mater iránti hűség jellemzi Baja Mihály *Debreceni öreg Kollégium* (1940) című kötetecskéjének öt alkalmi versét. Oláh Gábor 12 színből álló, 73 szereplőt mozgató monumentális színpadi műve sajnos kéziratban maradt.¹⁰⁸ Gulyás Pál a 400 éves Kollégiumnak címezte *Debrecen rétegei* című írását (*Debreceni Képes Kalendárium*, 1938), mely a város nemzeti missziójáról alkotott nézeteinek legvilágosabb összefoglalása.

A jubileum a debreceni Csokonai-kultuszt is megpezsdítette. Oláh Gábor már 1935-ben terjedelmes cikket szentelt a kérdésnek.¹⁰⁹ A Kollégium az évfordulóra szerezte be ma is birtokában lévő Csokonai-képeinek jó részét.¹¹⁰ Varga Zsigmond könyvtárigazgató ösztönzésére az Oratórium és a Nagykönyvtár közötti kis termet 1941-ben Csokonai-emlékszobává alakították.¹¹¹ Sajnos ez a kiállítás néhány év múlva megszűnt, anyaga ma szétszórta található meg a Kollégium intézményeiben. Az Oratóriumhoz vezető lépcsőház második emeleti falaira ekkor kerültek fel G. Szabó Kálmán freskói. Irodalmi szempontból az egykori emlékszoba fölötti kép érdemel figyelmet, mely Csokonait és diáktársait ábrázolja a Nagyerdőn. Csokonai domborművét Arany és Kölcsey arcmásának társaságában még 1933-ban elhelyezték a Kollégium főhomlokzatán. A főépület árkádjai alatt elhelyezett plakettek többsége azonban az évforduló évében került mai helyére.

Az ünneplés forgatagában a kollégiumi diákság feszülten figyelt a szépirodalomban is egyre nagyobb hangot kapó társadalmi kérdésekre is. Csikesz Sándor, Karácsony Sándor és a Soli Deo Gloria ifjúsági egyesület mélyen biblikus, de egyúttal népi orientáltságú programja a 30-as évek végén kezdett igazán hatni a debreceni Kollégium ifjúságára. Ennek nyomán fordult a diákság színe-java az egyre aggasztóbb nemzeti sorskérdések és a népi írók művei felé.

A népi irányultság jegyében rendezte meg a gimnáziumi önképzőkör 1939 februárjában a Díszteremben *Kalevala*-estjét, melyen Gulyás Pál is jelen volt. Az est bevételét az önképzőkör szociográfiai művek vásárlására fordította. Ebben az évben kaptak a kör ülésein először hangot nemzetiségi és telepítési kérdések. Konkrét vetülete ez legfrissebb társadalmi-politikai eseményeknek. A német térhódítás visszاسzorítását és az alföldi sokgyermekes családok szociális gondjainak enyhítését célzó telepítési akcióban a Kollégium ifjúsága munkájával és segélyeivel maga is részt vett.¹¹²

Országos mozgalom keretében, de Csűry Bálint debreceni egyetemi professzor munkásságának közvetlen hatására 1938-ban Végh József gimnáziumi tanár vezetésével létrejött az önképzőkör Táj- és Népkutató Szakosztálya. Ez a kör szakszerű elméleti alapozás után értékes gyűjtést végzett tiszántúli falvakban, Végh József és Szabó István tanárok vezetésével. A csoport tagjainak írásaiból Végh József szerkesztésében 1942-ben jelent meg a *Táj- és népkutatás a középiskolában* című könyv. Ez a kötet néhány igazán színvonalas néprajzi, népismereti, népnyelvi munkát is tartalmaz.

Az 1941/1942. tanév önképzőköri ülésein Móricz, Ady és Szabó Dezső művei és gondolatai álltak az érdeklődés homlokterében. Az 1941 decemberében megrendezett Széchenyi-ünnepélyen az időközben Erdélyből áttelepült debreceni professzor, Makkai Sándor *Széchenyi és az ifjúság* címen tartott előadást. A következő évben Szekfü Gyula és Németh László vitája, Móricz művei valamint az erdélyi magyarság és a magyar társadalom aktuális kérdései voltak terítéken. Érdekes, hogy még a színjátszás is népi irányultságot kapott ekkor: 1941-ben a *Csáki bíróné lánya* és a *Borsos Sándor* című népi játékok szerepeltek a színjátszók műsorán, a következő esztendőben pedig a Nagyotmondó című népmese. Az erősödő népi érdeklődést jelzi, hogy Móricz, Szabó Dezső és Veres Péter személyesen tartott előadást a 40-es évek elején a Kollégium ifjúsága előtt.

Tóth Béla gimnáziumi tanár a 30-as években a *Nyugat*, a *Kelet Népe*, a *Protestáns Szemle* és a *Magyar Út* hasábjain Szabó Dezső, Móricz, Kodolányi, Tamási, Illyés köteteit ismertette. Tanulmányokat írt Adyról és Gulyás Pálról. 1938-ban az Ady Társaság titkára lett, majd a székelyudvarhelyi ref. kollégiumban töltött évek (1941–1944) fordították figyelmét az erdélyi irodalom felé. Rajta kívül O. Nagy Gábor és Molnár Pál fejtett még ki ebben az időszakban jelentős irodalmi tevékenységet a gimnázium tanárai közül. O. Nagy Gábor *Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában* (Debrecen, 1942) című írásában a diákirodalom ösztönös népiességét hangsúlyozza, s ezt az irodalmi népiesség fontos előzményének tekinti. Molnár Pál *Debrecen a magyar irodalom történetében* (Debrecen, 1941) című remek szellemtörténeti áttekintése elsősorban szintén a város nép-nemzeti kötődéseit, Debrecen sajátos egyéniségének kultúrtörténeti misszióját emeli ki.

A város és a magyar protestantizmus legnemesebb hagyományait újjáélesztő népi irányultságú szellemi műhelyből indult a 30-as években az említett irodalomtudósokon kívül néhány jelentős szépírónk is.

Kiss Tamás (1913–) költő, aki 20 esztendőskorában került Debrecenbe, de a „*Főnix szárnya alatt*” töltötte végül életének nagyobbik részét, egyetemi éveiről így vall: „Az öreg Kollégiumban abban a cétusszobában foglaltam diákszállást, ahol egykor Csokonai lakott. Karnyújtásnyira volt tőlem a híres Bibliothéka, a Nagykönyvtár... Ide hazajött Európa. Éspedig nem fejedelmi és hercegi donációk révén. Ezeket a csodás illatú, aranyos sarkú könyveket peregrinus diákelődök lopták be mentéjük, tógájuk alatt a Habsburg-határázaron, szabadságuk kockáztatásával – Németföldről, Svájcból, Hollandiából, Angliából hazatérőben. Szinte még a testmelegük is érzett rajtuk. Ezen a kultúrán nőtt Maróthi György, Hatvani István, Fazekas Mihály, Csokonai, Kölcsey. Ilyen fényes lelkek árnyai lengtek körül, mikor ide beköltöztem.”¹¹³

Kiss Tamás számára – aki később a Dóczi intézet tanáráként újra kapcsolatba került a Kollégiummal – az Alma Mater egész életére szóló élményt adott. Híven tanúsítják ezt esszéi (*Árkádiában éltünk*, 1975), Csokonai-regénye (*Kedv, remények, Lillák*, 1985) és a Kollégium múltját bemutató, gyermekeknek szánt *A bagolyvár és lakói* című kis kötete (1983). A XVIII. századi debreceni írók kései utóda ő, kinek napjai a kert és a könyvtár vonzásában telnek, s aki a Kollégium egykori és mai diákjait időnként még ma is megajándékozta egy-egy derűs előadásával.

A debreceni születésű Sarkadi Imre (1921–1961) 1931–1939 között volt a

Kollégium gimnáziumának diákja. Tehetségét olvasmányai mellett elsősorban az önképzőköri munka csiszolta, ahol novelláival tűnt ki. Az írói példaképének vallott Móricz műveivel már középiskolás diákként megismerkedett. Ady lírájáról szóló legendássá vált érettségi felelete, melyet Rábold Gábor magyartanár emlékezése nyomán életrajzírói is számon tartanak.¹¹⁴

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Sarkadit Debrecen szelleme ruházta fel azzal a sajátos egyensúlyérzékkel, amely képessé tette – tehetségén túl – arra, hogy az 50-es évek irodalmi sematizmusa közepette fiatal íróként a kor nagyarányú társadalmi átalakulásainak máig egyik leghitelesebb ábrázolója legyen.

Szabó Magda (1917–) korunk népszerű és jeles írónője a Kollégium társintézményének, a Dóczi leánygimnáziumnak volt a növendéke, majd rövid ideig tanára. Diákkori élményeit *Abigél* (1978) című ifjúsági regényében dolgozta fel. Iskolájára más írásaiban is szívesen és szeretettel emlékszik vissza. Szabó Magda gazdag életműve ezernyi szállal kötődik a szülővároshoz. Legújabb drámája, a *Macskák szerdája* (1986) Csokonai kollégiumi perének eddig legárnyaltabb, leghitelesebb szépirodalmi feldolgozása.¹¹⁵

Mocsár Gábor (1921–) a 30-as évek elején a Kollégium polgári iskoláját látogatta rövid ideig. *Délibábjaim városa* (1981) című szociográfikus művében és *Eleitől fogva* (1986) címen megjelent önéletrajzi regényében arról vall, hogy a Kollégium történelmi levegője jelentős mértékben formálta, alakította történelem- és társadalomszemléletét.

A 30-as évek látványos szellemi fölfelé ívelését a debreceni Kollégiumban is derékba törte a háború. A tanárképző internátus fokozatosan leépült, az önképzőkör munkája helyszüke miatt akadozott, majd amikor 1944-ben az épület egy része hadikórház lett, szünetelt. A gimnázium magyartanárai közül Molnár Pál végleg, Tóth Béla pár évre más iskolába került. Néhányan katonai szolgálatot teljesítettek. Helyükre Pető József, Pösze Lajos, Nábrádi Mihály és Nagy János kerültek.

A világháború után nagy lendülettel indult meg a Kollégiumban a szellemi élet újjászervezése. A gimnázium önképzőköre szintén megkezdte munkáját. Nagy János és Rábold Gábor fejtett ki e téren említésre méltó tevékenységet. Az előző évek népi irányultságának szerves folytatása lett a falujáró mozgalom, melynek keretében a gimnázium diákjai kultúrműsorral szálltak ki tiszántúli apró falvakba. Ezt a népi vonást erősítette a Kollégiumban Csenki Imre (1912–) zenetanár tevékenysége is. Ebben az időszakban (1946) Sánta Ferenc, korunk jeles írója töltött néhány hónapot a Kollégium gimnáziumában.

A háború utáni általános tanügyi reform az egyház kezén maradt iskolákat is érintette. Tóth Béla és O. Nagy Gábor még írt a felszabadulást követő években néhány magyar tankönyvet református gimnáziumok számára, 1949-től azonban a debreceni Kollégium gimnáziumában már csak az egységesen előírt, államilag jóváhagyott könyvekkel találkozunk. Ugyanebben az évben zárult le a négyosztályos gimnáziummá való átalakulás időszaka is: a gimnázium első négy osztálya az állami általános iskola része lett.

A változások szele nem kímélte a Kollégium ifjúsági szervezeteit sem. A teológusok önképzőköre és *Közlönye* 1948-ban megszűnt. Az 50-es évek folyamán fokozatosan elhalt a gimnázium önképzőköre is.

1952-ben megszűnt a Dóczi leányintézet, s tanulóinak és tanárainak egy része a Kollégium gimnáziumába került át. Az innen jött tanárok közül kiemelkedő munkát végzett Koppányi Mária tanárnő, aki nagy hozzáértéssel és hűséggel tanította a magyart 1970-ig.

A debreceni Kollégium mai arculata tehát az 1952–53-as tanévre alakult ki. Ettől kezdve az intézmény több évszázados oktató-nevelő tevékenységének hagyományait az egyetemről visszatért teológiai akadémia és a gimnázium viszi tovább.

2. Az utóbbi három évtized irodalmi élete

A debreceni Kollégium mai látogatója szemében elsősorban múzeum az intézmény. A szépen berendezett kiállítások, az Oratorium történelmi levegője, a Nagykönyvtár lenyűgöző csarnokterme, s maga a főépület, homlokzatán klasszikus íróink arcmásával valóban impozáns látvány. Kevesen tudják viszont, hogy a súlyos falakon belül az ősi iskola két életben maradt ága, a teológiai akadémia és a gimnázium nyugtalanul keresi helyét a megváltozott időkben.

Leendő lelkészek készülnek itt ma is, kikre, mint szellemi mindenesekre apró falvainknak, mint lelkigondozókra, neurotikus városlakóinknak nagyobb szükségük van, mint korábban bármikor. Külön magyar nyelvi és irodalmi képzésben a mai lelkészjelöltek nem részesülnek. Ilyen irányú ismereteiket önművelés útján szerzik, illetve a szemináriumok tematikájában időnként felbukkanó irodalmi vonatkozású témák (Ady, Móricz, Németh László) feldolgozásával.

A gimnázium korábban még részben meglévő belső szellemi szabadságát a kötelezően előírt tanmenet és tankönyvek jórészt felszámolták. A magyaroktatás súlyának országosan érzékelhető csökkenése a Kollégium gimnáziumában is észlelhető. Az önképzőköröket felváltó szakkörök nem tudták és nem tudják pótolni az önképzés szabadabb, az irodalmi érdeklődést a kreativitás irányába elmélyítő alkalmait. Néhány évvel ezelőtt az ifjúság kezdeményezésére újra megalakult a gimnázium Arany János önképzőköre, melynek nyomán a vers, – novella, – és színműírás hagyományai, valamint az egykor virágzó Csokonai-kultusz újjáéledőben vannak; összességében azonban mégis azt mondhatjuk, hogy a XX. század derekán a debreceni Kollégium szellemi gyökérzete, a lehetőségek beszűkülésével, a társiskolák (Sárospatak, Pápa) elvesztésével, olyan sebeket szerzett, mely újra meg újra identitászavarokat okoz.

O. Nagy Gábor távozása (1952) óta a gimnázium magyartanárai közül Tóth Béla fejtett ki számottevő irodalmi tevékenységet. Ma már több mint 300 publikációját tartják számon.¹¹⁶ Nagyobb lélegzetű monografikus igényű műveit nyugdíjba vonulása (1971) után írta (*A debreceni rézmetsző diákok, Hatvani István, Maróthi György, Ady és Debrecen*).

A második világháború utáni kollégiumi diákélet egyetlen szépirodalmi jellegű feldolgozása Végh Antal *Akkor májusban esett a hó* (1979) c. regénye. Egy felekezeti iskola élete a fordulat éve után igazán alkalmas téma lehetett volna a kor nagy ellentmondásainak bemutatására. Az egykori debreceni diák írása viszont inkább emlékeztet már-már bántó pletyka-gyűjteményre, mintsem színvonalas irodalmi

alkotásra. Az akkori események ennél mélyrehatóbb és árnyaltabb elemzést érdemeltek volna.

*

Az utóbbi évtizedek több ponton tapasztalható szellemi elbizonytalanodásai ellenére a Debreceni Református Kollégium esélyei az egyre gyökértelenebbé váló nemzedékek nevelésében nem csekélyek, hiszen itt, ahol Károlyi és Szenci manapság is mindennapos olvasmány, a végső gyökerek még épek. A Kollégium a „túlélés” időszaka után ma – fennállásának 450. évfordulójához közeledve – újra keresi helyét a megváltozott világban, s csak úgy lelheti meg, ha visszatér önmagához. A ma nagy kérdése ez: sikerül-e a múlt szellemi-lelki örökségét jövőt formáló tetterővé, szabadabb gondolattá, európai és magyar gondolattá alakítani?!

A teremtő magyar gondolatok egyik fő forrásvidéke a Biblián tájékozódó XVI–XVII. századi protestantizmus, ahová a debreceni Kollégium mai életéből egyenes szálak vezetnek. Ha a Kollégium komolyan veszi hivatását s megtanítja diákjait a kövek beszédét megérteni, s az így nyert belső tájékozódással engedi ki őket az életbe, a lélek belső szabadsága meg fogja szülni bennük a mainál nagyobb tetterőt, a jövő formálására elégséges szent akarokat.

Így virágozhat ki jövőnknek a debreceni Kollégium nemes öröksége, mely végül is minden valamikori magyar protestáns iskola közös jövőbeli üzenete: az Európára és a világra tekintő, de Európában is önazonosságát kereső, lelkileg független magatartás. Ez a szellem, közvetlenül vagy közvetve, új ösztönzéseket adhat Debrecen szellemi életének, és ezen át a magyar irodalomnak is.

Győri L. János

JEGYZETEK

1. Zsigmond Ferenc, 1940.
2. E fejezethez kapcsolódó legfontosabb forrásértékű irodalom: – Balogh István: Cívisek társadalma. Debrecen, 1948. – Gulyás Pál: Debrecen rétegei. DKK 1938. 43–45. – Julow Viktor: 1982. 7–49., és A debreceni felvilágosodás problémái. Árkádia körül. Bp. 1975. 98–121. – Molnár Pál, 1941. – Nagy Gábor, O.: A „debreceniség” alkonya. Debrecen, 1939. – Századok szelleme. Tanulmányok a magyar irodalom és Debrecen kapcsolatáról. Debrecen, 1980. – Zsigmond Ferenc, 1937.
3. Szenci Molnár Albert: Dictionarum Ungarico–Latinum. Előszó. = Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 193.
4. Julow Viktor–Tóth Béla: A debreceni felvilágosodás. Debrecen II. 387–436.
5. Csomasz Tóth Kálmán, 1978, 216.
6. Törös László: A Debreceni Grammatika vitás kérdései = Pap Károly Emlékkönyv. Debrecen 1939. 496–527. Andrásyné Kövesi Magda: A Debreceni Grammatika mai értékelése = Acta Univ. Debrecen. Tom. III/1. 1956. 63–71.
7. Magyar Grammatika, mely főképpen a deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára íródott. Debrecen 1808.
8. Julow Viktor 1982. 42–43.
9. Julow Viktor 1982. 44.

10. Bán Imre–Julow Viktor 1964. 265.
11. Tóth Béla: Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században. 1981. 1–2, 66–80.
12. Szauder József: Az iskolás klasszicizmus = Az éj és a csillagok. Bp. 1980. 36–56.
13. Julow Viktor 1982. 49.
14. Bán Imre–Julow Viktor 1964. 110.
15. Zsigmond Ferenc 1940. 61–62.
16. Németh László: A református énekeskönyv. Az én katedrám. Bp. 1983. 107.
17. Németh László: i. m. 113.
18. Szilágyi Ferenc: Nagy Sámuel Sander-fordításának versbetétjei. = Csokonai művei nyomában. Bp. 1981. 132–152.
19. Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. 1948. 250. dicséret 1. vsz.
20. Énekeskönyv... 212. dicséret 1–2. vsz.
21. Julow Viktor: A debreceni felvilágosodás problémái. i. m. 110–111.
22. O. Nagy Gábor: Mátyási József és a magyar polgári életeszmeny kialakulása. Debrecen, 1944.
23. TITREK, R 2504, 141.
24. TITREK, R 667, 211.
25. Közli: Bán Imre–Julow Viktor 1964. 154–155. Ismertetése: uo. 260–261.
26. Közli: Bán Imre–Julow Viktor 1964. 106–110. Ismertetése: uo. 248–251.
27. Közli: Bán Imre–Julow Viktor 1964. 168–195. Ismertetése: uo. 265–269.
28. Közli: Bán Imre–Julow Viktor 1964. 117–139. Ismertetése: uo. 253–257.
29. Közli: Bán Imre–Julow Viktor 1964. 83–90. Ismertetése: uo. 243–244.
30. O. Nagy Gábor: i. m.
31. O. Nagy Gábor : 1942. 33–34.
32. TITREK R 697/b, 70–71.
33. Közli: Bán Imre–Julow Viktor 1964. 218. Ismertetése: uo. 273.
34. Az esetet ismerteti: Kiss Sándor: A debreceni Ref. Koll. és diákjai az 1848/49-es szabadságharcban. = Déri Múzeum Évkönyve 1960–61. 53–57.
35. Az érintett versek csokorba gyűjtve lelhetők az alábbi kötetben: TITREK R 607/b, 187–196.
36. Csomasz Tóth Kálmán 1978. 213–221.
37. TITREK R 667, 280.
38. Bán Imre: Debreceni diákköltészet a XVIII–XIX. század fordulóján. Századok szelleme. Debrecen 1980. 57.
39. Csokonay Vitéz Mihály élete s némely még eddig ki nem adott munkái. Domby Márton által. Pesten Trattner János Tamás betűivel. 1817. 5.
40. Kardos Albert: Csokonai barátja, Nagy Gábor. DKK. 1944. 55–56.
41. Kardos Albert: Csokonai és Kazinczy. DKK. 1924. 33–41.
42. Juhász Géza: Csokonai zsengei. Csokonai tanulmányok. Bp. 1977. 70–83. – Csokonai iskolai pályája (1790–1796). Csokonai emlékek. Összeállította és a jegyzeteket írta Vargha Balázs. Bp. 1960. 31–71. – Szauder József: Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól). I. m. 73–108.
43. A debreceni színészet története. Debrecen 1976. 14.
44. A Csokonai-per anyagát közli: Nagy Sándor 1933. 88–112. Újabbban: Csokonai emlékek. Bp. 1960. 31–71.
45. Csokonay Vitéz Mihály élete i. m. 25.
46. Csorba Sándor: Kölcsey és Debrecen. Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémia Bizottsága Közleményei. Debrecen 1982. ld. még: Molnár Pál: Kölcsey és Debrecen, Debreceni Szemle, 1939. és Kardos Albert: Kölcsey és Debrecen DKK. 1939. 71–76.
47. Zoltai Lajos: Kölcsey Debreceni diákkori lakóháza. DKK. 1934. 109–113.
48. Kölcsey Ferenc levele Szemere Pálhoz Pozsonyból 1833. március 20-án. KFÖM. 220.
49. Zsigmond Ferenc 1940. 67.
50. A síremlék felállításának iratai. Csokonai emlékek. 361–386.
51. Nagy Sándor 1933. 245.
52. Dercze Lajos: Arany János és Debrecen. Debrecen 1933. – Arany János emlékezete a Debreceni Kollégiumban. Confessio 1983. 1.3.–21.
53. Törös László 1931.
54. Magyar nyelvészi fogalmazásra föladott tételek. Gimn. Ért. 1855/56. 28–30.

55. Zsigmond Ferenc részletesen ismerteti debreceni munkásságát. Zsigmond Ferenc 1940. 131–143.
56. Sárospataki Füzetek. 1863. 847–874.
57. A magyarországi középiskolákban az 1879–80. isk. évben használt tankönyvek jegyzéke. Gimn. Ért. 1879/80. 3–58.
58. Rácz Miklós: Az olvasó egyesület története. Heti Közlöny 1867. márc. 31.
59. Főiskolai Tanulók Olvasó Társaságának Iratai (1834–1916). Jegyzőkönyvek TtREL II. 24. b, 2–7. d.
60. TtREK RR 702
61. Nagy Sándor 1933.
62. Magyar Irodalmi önképzőkör iratai (1879–1915) TtREL II. 24. 1. d.
63. Havi dolgozatok 1858. TtREL II. 24. 1. k.
64. Főiskolai Tanulók Olvasó Társaságának Iratai. TtREL II. 24 b.
65. A Heti Közlöny fennmaradt számai: TtREL II. 24. 12–31. d. 1857/1890 (Hiányzik az 1858/59., 56/60., 66/67., 76/77. évf.) TtREK Z 1563 1866. dec. 16. –68. febr. 20.
66. Heti Közlöny, 1860/61. 2. sz. TtREL II. 24. 14.
67. Zsigmond Ferenc 1940. 144–147.
68. Magyar Irodalmi önképzőkör iratai. Székfoglalók, versek, bírálatok TtREL II. 24. 1–2. 1839/69, 1870/1940.
69. Kovács Gyula: Ballada. Heti Közlöny. 1857/58. 15. sz.
70. A barátság virágai, Heti-lap a VI-ik oszt. „Önképezdéje” köréből. Debreczen 1863. TtREL II. 24. 3. k. KIKELET az V-ik oszt. önképezdéjének köréből 1867. máj. 22. TtREL II. 24. 2.
71. Kardos Albert: Géresi Kálmán (1841–1921). DKK. 1922. 35–38.
72. Zsigmond Ferenc 1940. 151–152.
73. Kardos Albert : 1942. 36.
74. Gimnázium önképzőkörének Iratai (1863–1942) TtREL II. 24. 1–12.
75. A főgimnázium Értesítői évenként közlik a lapok címeit, s számot adnak a könyvállomány gyarapodásáról.
76. Kardos Albert: Szabolcska Mihály Debreczenben I. DKK. 1934. 55–68.; DKK. 1935. 61–70.; III. DKK. 1937. 55–65.
Barla Sz. Jenő: Szabolcska Mihály és a debreceni kollégiumi élet. DKK. 1948. 119–122.
77. S. Szabó József: Kulcsár Endre (1858–1922). DKK. 1923. 68.
78. Szeremley Béla: Dr. Gulyás István (1867–1941). DKK. 1942. 109–110.
Gulyás István tanári önvallomása. KLTE Könyvtára. Debreczen, 1980.
79. MórícZ Zsigmond: A jó tanár. Híd, 1942. III. 31. Juhász Izabella: Gulyás István, MórícZ Zsigmond „jó tanára”. Debreczen 1969.
80. A főgimnázium Értesítői évenként közlik a használt tankönyvek jegyzékét.
81. Kardos Albert: 1942. 55.
82. MórícZ és Debreczen. Az anyagot gyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta: Szabó Sándor Géza. Debreczen 1980.
83. Czine Mihály: MórícZ Zsigmond. Bp. 1979. 18.
84. MórícZ és Debreczen. i. m.
85. Tóth Endre: Oláh Gábor élete. Debreczen 1980. A monográfia I. fejezete (9–36.) részletesen bemutatja Oláh Gábor kollégiumi éveit.
86. Kiss Ferenc: Bálint György Oláh Gáborról. Alföld 1965. 7.
87. Oláh Gábor: Kősziklán épült vár. (Történeti körkép a debreceni Kollégium századaiból.) 1937. (kézirat, 65 gépelt oldal) TtREK H 10 685
88. Ady és Debreczen. Az anyagot összegyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta: Szabó Sándor Géza. Debreczen 1977.
Tóth Béla: Ady és Debreczen 1896–1899. Debreczen 1979.
89. Ady Endre: Fővárosi modor. DFL. 1899. febr. 25.
90. Ady Endre: A válasz. Szabadság (Nagyvárad) 1900. okt. 20.
91. Szabó Sándor: Szombati-Szabó István pályaképe. A Déri Múzeum 1973. évi Évkönyve. 447–469. Debreczen 1974.
92. Tóth Endre: Juhász Géza (1894–1968). Kortársaink. Debreczen 1986. 57–65.

93. Csokonai utódai (Mit adott a debreceni önképzőkör az irodalomnak?) Juhász Géza – Emlékkönyv. Debrecen 1975. 343.
94. Juhász Géza: i. m. 79–184.
95. Béber László: Gulyás Pál az iskolpadban. Debreceni érdekességek. Debrecen 1977. 136–138.
96. Béber László: Szabó Lőrinc érlelő diákévei. i. m. 96–113.
97. Tóth Endre: Kardos Pál. i. m. 93–101.
98. Kardos Pál: A „Nyugat” debreceni kapcsolatai. Acta Univ. Debr. Tom. II. 1955. Bp. 1955. 91.
99. Czine Mihály: Debrecen és századunk magyar irodalma. Alföld 1986. dec. 59–71.
Bán Imre: Számadásom Debrecennel. uo. Mindkét írás tartalmaz kollégiumi vonásokat is.
100. Béber László: Negyvenöt éve alakult meg az Ady Társaság. i. m. 122–126.
101. Masits László: G. Szabó Kálmán. Confessio, 1986. 1. sz. 89–100.
102. Sőregi János: Zoltai Lajos élete és működése. Debrecen 1942.
103. Balogh István: Ecsedi István élete és munkássága. Debrecen 1985.
104. Zsigmond Ferenc életrajzát nyugdíjba vonulása alkalmából közölte a gimnázium 1933/1934. évi értesítője. –
Tóth Béla: A száz éve született Zsigmond Ferenc emlékezete. Confessio 1983. 119–123.
105. Rábold Gábor: Megemlékezés Dr. Zsigmond Ferencről. Gimn. Ért. 1982/84. 198.
106. Molnár Pál: i. m. 116.
107. Tóth Endre: Julow Viktor i. m. 133–142.
108. Oláh Gábor: i. m.
109. Oláh Gábor: Csokonai-kultusz. DKK. 1935. 50–52.
110. Kardos Albert: Csokonai-képek Debrecenben DKK. 1941. 77–87.
111. Varga Zsigmond: Csokonai-szoba a Kollégiumban. DKK. 1942. 73–75.
112. Telepítési akció iratai (1939–1943) TtREL II. 24. v. Irodalmi vonatkozásban érdekesek az anyagban Fülep
Lajos levelei. – Péter Zoltán: A kollégium diákság időszerű áldozatai. DKK 1940. 133–136.
113. Kiss Tamás: A fönix szárnya alatt. Bp. 1985. 245–246.
114. Kónya Judit: Sarkadi Imre. Bp. 1971. A monográfia első fejezete (7–52) szól Sarkadi gimnáziumi éveiről is.
115. Székelyhidi Ágoston: Győzni a védekezésen (Szabó Magda Debrecene) Alföld 1987. 10. sz. 39–49.
116. Tóth Béla 1979.

DIÁKTÁRSASÁGOK ÉS DIÁKEGYESÜLETEK

A diáktársaságok létrejöttének a közös szállás összekötő erejétől kezdve az érdekvédelmen át a tanulási és fegyelmezési célokig sokféle oka volt. – A debreceni kollégiumi diákegyesületek keletkezését vizsgálva hat csoportot különböztethetünk meg.

A XVI–XVIII. században minden esetben valami városi vagy kollégiumi szükséglet kielégítésére törekedtek összefogásukkal. Pl. éneklő diákok kísérték ki a halottakat a temetőbe. – Városi tűzoltóság a XIX. század második feléig nem lévén Debrecenben, a tűzoltó diákok vonultak ki a gyakori tűz lokalizálására, oltására. – A tanítás eredményességét segítették a rézmetsző diákok térképeikkel, atlaszaikkal, tankönyv-illusztrációikkal.

Az egyesületek másik népes csoportjának az indíttatását a felvilágosodás és a reformkor szellemi mozgalmaiban találjuk meg. A Csokonai körül csoportosuló diákokörnél bizonyos a rokonság a felvilágosodás szelleméből táplálkozó irodalmi diákokörrel és az olvasó kabinet intézményével. – Ugyanígy a reformkori olvasókörök és kaszinók alakításának mozgalma érintette meg a debreceni diákokat, akik a debreceni kaszinó alapítása időszakában létrehozták a maguk Olvasó Társaságát (1833), néhány évvel később pedig irodalmi egyesületüket. Ez volt a bölcsője a tanszakok és tagozatok későbbi önképzőköreinek.

Az irodalmi és tudományos önművelés mellé felzárkózott a zenei is: a Kántus mellett a középfokú intézetek kórusai, hosszabb-rövidebb ideig működött zenekarok és a Főiskolai Zenetársulat.

A testkultúra-testedzést szolgáló egyesületek és körök az 1867-ben alapított Tornaegylettől kezdve folyamatosan működtek a Kollégiumban.

1870-től diákszociális célzatú önszegélyező egyesületek alakultak, s ezeknek is volt XX. századi folytatásuk.

A társadalmi jellegű diákegyesületek egész sorával találkozunk a múlt század utolsó éveitől kezdve egészen a II. világháború végéig. Asztaltársaság és baráti jellegű köröktől a vöröskeresztes diákcsoportokon, cserkészcsapatokon át a bajtársi egyesületekig: ez a legsokszínűbb csoport.

Végül természetesen vallásos egyesületek is működtek a Kollégiumban. Nemcsak az országos keresztyén ifjúsági szervezeteknek helyi csoportjai (SDG, Bethlen Gábor Kör), hanem kifejezetten kollégiumi ifjúsági gyülekezetek.

A Kollégium kebelén belül működő diáktársaságok együttes számbavételére eddig kísérlet sem történt. Ezért jelenleg a főcél az egyesületekre vonatkozó anyag adatszerű feltárása volt. Ebből következik a feldolgozás leíró jellege: a megalakulás körülményeinek, a működési szabályzatnak, szervezeti kérdéseinek, a társaságok története kiemelkedő állomásainak bemutatása. Az elemzés és értékelés már csak a terjedelmi korlátok miatt is jelzésszerű lett. Ennek ellenére az egyesületek életének összefüggéseit és a különböző iskolatípusok hasonló jellegű társaságainak

munkájában fellelhető párhuzamokat vagy ellentéteket a tanulmány igyekszik feltárni, sőt a legjelentősebbeket részletesebben feldolgozni.

A magyarországi református Kollégiumok között Debrecenben működött a legtöbb egyesület, ezeket – néhány fontos szakosztállyal együtt – időrendi táblázat mutatja be.

A tanulmány első része a reformkor előtti társaságokkal létrejöttük sorrendjében foglalkozik, a második résztől pedig funkcionális csoportosításban.

A diáktársaságok és egyesületek időrendi áttekintése:

XVI. századtól	Kántus
XVII. századtól 1880-ig	Diáktűzoltó Társaság
1791(?)–1795	Csokonai nyelvtanuló irodalmi köre
1794–1812	Rézmetező diákok társasága
1833–1842	Olvasó Társaság
1839–1842	Egyesület
1842–1848	Olvasó Egyesület (a fenti két társaság egyesítése)
1854–1914	Olvasó Társulat
1854–1890	A Gimnázium V–VI. osztályának irodalmi önképzőköre
1857–1914	Magyar Irodalmi Önképző Társulat
1863–1869	Kuglizó társaság
1867–1914	Tornaegylet
1869–1942	Hittanszaki Önképző Társulat
1869–1870, 1875–1914	Főiskolai Gyorsíró Egylet
1870–1914	Jogakadémiai Segélyegylet
1871–1948	Tanítóképző Önképzőköre
1872–1911	Főiskolai Zenetársulat – Zenekör
1873–1942	Hittanszaki Becsületszék
1874–1914	Jogakadémiai Önképzőkör
1874–1914	Jogakadémiai Becsületszék
1875–1885	Gimnáziumi Gyorsírókör
1876–1877	Tornaegylet keretében önálló Athletikai Club
1878–1942	Hittanszaki Segélyegylet
1888	Tanítóképzős Gyorsírókör
1889–1944	Tanítóképzős Zenekar – Zenekör
1890–1948	Tanítóképzős Énekkar
1890–	Gimnáziumi önképzőkör
1896–1945	Gimnáziumi Tornakör
1896–1948	Tanítóképzős Segélyegylet
1897–1914	Jogász Vívótársaság
1898–1914	Jogász Asztaltársaság
1898–1914	Erdélyi Kör
1898–1914	Hajdúmegyei Kör
1899–	Gimnáziumi Énekkar (1950 után Kántus)
1899–1944	Gimnáziumi Zenekör – Ifjúsági Zenekar
1900–1948	Tanítóképzős Tornakör

1901–1908	Tanítóképzős Fúvószenekar
1902–	Gimnáziumi Ifjúsági Gyülekezet
1906–1911	Jogász Zenekör
1906–1914	Debreceni Akadémiai Athleta Club
1906–1914	Jogászkör
1906–1914	Jogászkör Vigalmi Bizottsága
1910–1914	Bölcsész Becsületsték
1911–1914	Bölcsész Segélyegylet
1911	Nagy Sándor-féle Gyorsírókör
1911–1914	Beregi Kör
1911–1912	Szatmári Kör
1920–	Gimnáziumi Segélyegylet
1920–1923	Tanítóképzős Festőkör
1921–1948	Gimnáziumi Cserkészcsapat
1921–	Gimnáziumi Vöröskereszt Csoport
1921–1943	A Gimnázium önképzőkörének természettudományi szakosztálya
1922–1948	Tanítóképzős Vöröskereszt Csoport
1923–1948	Tanítóképzős Cserkészcsapat
1924–1944	Gimnáziumi Madárvédő Egyesület
1926–1948	Tanítóképzős Ifjúsági Gyülekezet
1927–1929	Gimnáziumi Takarékosági Egyesület
1929–1944	Polgári iskolai Cserkészcsapat
1929–1944	Polgári iskolai Sportkör
1930–1942	Hittanhallgatók Jegyzetkiadó Társasága a Segélyegylet keretében
1931–1948	Soli Deo Gloria Melius Kör
1932–1943	Tanítóképzős Maróthi György Bajtársi Egyesület
1933–1948	Polgári iskolai Ifjúsági Gyülekezet
1933–1948	Polgári iskolai Önképzőkör
1933–1948	Polgári iskolai Énekkar
1938–1940	Kollégiumi Telepítési Akció
1939	Gimnáziumi Aero Kör
1939–1944	Gimnáziumi Táj- és Népkutató Csoport, mint az önképzőkör szakosztálya
1940–1944	Tanítóképzős Táj- és Népkutató Csoport, mint az önképzőkör szakosztálya
1940–1946	Gimnáziumi Diákkaptár
1940–1946	Polgári iskolai Diákkaptár
1942–1946	Tanítóképzős Diákkaptár
1942–1953	Teológus Gyülekezet
1944–1946	Gimnáziumi Természettudományi önképzőkör
1947–1948	Tanítóképzős 48-as Bizottság

I. A REFORMKOR ELŐTTI DIÁKTÁRSASÁGOK

1. *A kántus*

Az éneklő diákok szervezeten működő csoportja a reformátusok debreceni iskolájának a legrégebbi diáktársasága. Működése a XVI. századtól kezdve hozzátartozott a debreceni református egyház életéhez: az istentiszteletekhez és a temetésekhez. Belőle fejlődött ki a Kántus, amellyel – jelentőségéhez mérten – külön tanulmány foglalkozik. Itt csak jelzésszerűen említjük meg, de hangsúlyozva, hogy a történetében gyakran emlegetett 1739. esztendő nem új alapítást, hanem minőségi változást jelent a négyyszólamú éneklés megteremtésével a Kollégiumban. Szőnyi Benjámin önéletrajzában írta, hogy Maróthi György az 1739-es pestisjárvány idején „ékes vocális musicára” tanította meg Weszprémi Istvánnal, Szalatsi Mihállyal és Dávid Ferencsel együtt, és mikor a pestis elmúlt, a Kollégiumban praesesekké tette őket.¹

2. *Diák-tűzoltóság*

A tűzoltó diákok alapszabályok nélkül kezdték működésüket a XVII. században. Az 1657-iki iskolai törvények nem rendelkeztek felőlük, tehát akkor még nem funkcionáltak. Azonban „az 1704-es törvény a diákok tűzoltó buzgalmát már régi dicséretes szokásnak mondja s úgy rendelkezik, hogy a tüzeseteknél a diák dolmányosan és csizmásan jelenjék meg, s ha munkáját végezte el ne csavarogjon, hanem serényen térjen ismét vissza az iskolába, különben 25 dénár büntetés alá esik.”²

A város megbecsülte a tűzoltó diákokat. Erre egy példa: „1760. dec. 6-án Kovács György cívis Szabó Máté tűzoltó diákot aki a tűznél segédkezett, vasvillával fejbe ütötte minden ok nélkül, a diákok megfogták és átadták Török György hajdúnak, hogy kísérelje a városházára, de ő elbocsájtotta. A tanács, miután a város sokat köszönhetett a tűzoltó diákoknak, akik legönzettelenebbül védtek... tüzesetek alkalmával, szigorú ítéletet hozott. Kovács György cívis uram megverettetett 40 pálcával, meg kellett fizetnie a gyógykezelési költséget és 25 forint sérelem díjat a diáknak, Török György hajdú 36 pálcát kapott és a hajdúságból elcsapták.”³ – A diáktűzoltóság önfeláldozó buzgalmát örököltette meg egy 1764. jún. 26-i iskolai bejegyzés is, amely szerint az előző napi tüzesetnél sok diák testi és anyagi kárt szenvedett: 23 diák súlyos égési sebeket Hatvani István orvosprofesszor igazolása szerint, 34-nek a csizmája égett el.⁴

Amikor a város „machinát” (fecskendőt) vásárolt, 1765-ben „Tűz oltásáruval való rendelések”-et készített. Harmadik pontjában olvashatjuk: „A deák ifjak legalkalmasabb lévén arra, hogy ezen machinával gyuladásnak idején dolgozzanak, jólészen velek néha próbát tenni, hogy jobban – beletanulmányanak.”⁵ – Nemcsak a machinát vitték a Kollégiumba, hogy a diákok kezeljék, hanem 1773-ban 100 db bőrvedret, s a város 149 kézi vízipuskájából is 24-et kaptak a református Kollégium diákjai.

Valamilyen szabályzatuk már a XVIII. század derekától lehetett, de irataik az 1802-es tűzvészben elégték. Csak a tanári kar jegyzőkönyvében levő Sárváry Pálfele 1798-as bejegyzéséből következtethetünk rá, aki ennek hiányosságait pótolandó

„Részletes rendszabály”-t írt be a jegyzőkönyvbe. A Rendszabály szerint a tűzoltó diákoknak a machinát havonta egyszer ki kellett próbálni, s kezelését gyakorolni. Vezetőjük a felügyelő esküdt diák volt. Az első machinista még a naponkénti templomba járás alól is fel volt mentve, hogy a fecskendő állandóan készen álljon. Ha a harang tüzet jelzett, a machinisták azonnal a fecskendőhöz szaladtak és a többi tűzoltót „Incendium! ad arma!” kiáltással fellármázták. A machinista diákok fel voltak mentve az éjjeli őrség és az öröletni járás alól, a bor alamizsnából viszont kétszeres részt kaptak.

Legjellegzetesebb szerszámuk a bot volt, melyet „gerundium”-nak neveztek a latin igék nehéznek tartott gerundium alakjáról. A nagybot 170 cm és 8 kg, a kisbot 150 cm és 7 kg volt. Arra szolgáltak, hogy a machina előtt megtisztítsák a legrövidebb utat és az égő házak sárfalait bedöntve a tüzet elfojtsák. Ezért felemelése és vízszintes kitarítása feltétele volt a tiszta erkölcs mellett a tűzoltó társulatba való felvételnek.⁶

A tűzoltók jegyzőkönyveit az 1802-es tűzvész után 1805-től vezették. – Szabályzatuk előírta, hogy a tagok száma 36-nál kevesebb, és 86-nál több nem lehetett. 1862-ig azonban legfeljebb 66 tagja volt az egyesületnek. 1806-tól a felügyelő tanár volt a főparancsnok. Az elnök mindig egyik esküdt diák, mellette az alelnök, jegyző és 6 assessor képezték a tisztikart. A felvétel és a tisztikar megválasztása a tagok joga és feladata volt. A testület két osztályban szervezkedett: bontó és védő. A bontó osztály a két (nagy- és kis) botosból, 6 fejszés, 4 villás, 2 horgosból; a védő osztály 16 vedres, 2 vízész, valamint vízipuskásokból és machinistákból állt.

A tűzoltó diákok tartoztak hetente legalább egyszer edzeni, testgyakorló órákra járni a főiskolai testgyakorló helyiségbe.

A város hálás volt munkájukért. Tüzesetek után jutalmat adott a társulatnak, de sokszor jutalmazták tehetősebb polgárok is szolgálataikat. A befolyt összegekből kölcsönpénztárat állítottak fel, amely az 1871/72-es tanévtől működött. Nemcsak kölcsönt adott arra rászoruló tagjainak, hanem néhányszor szerény járadékot is. Több ízben jótékonykodott pl.: Garai János költő árván maradt családjának, a magyar írók –, a Nemzeti Színház nyugdíjintézete számára, az Olvasó Társaság, Zene-társulat, ifjúsági könyvtár javára 20–20 forintot, a létesítendő betegsegélyző számára 80 forintot stb. – Jövedelmét még az évente megrendezett tűzoltó majális is gyarapította, amely a legnépszerűbb debreceni vigasság volt és társadalmi különbség nélkül igyekezett mindenki részt venni rajta a Nagyerdőn.

Debrecenben 1877-ben alakult meg a városi Önkéntes Tűzoltó Egyesület. Ettől kezdve állandó összetűzések voltak a városi tűzoltók és a diákok között. A városiak felügyeletet akartak gyakorolni a kollégiumiakon, de a diákok ragaszkodtak autonómiájukhoz. Erre igyekeztek őket „a működés teréről leszorítani”. 1880-ban már csak márciusban alakult meg a társulat és kizárólag belkörüleg működött: azaz csak testgyakorlással foglalkozott. Végül úgy határozott, hogy május 29-én rendezve még egy búcsúmajálist, kimondta feloszlását. Pénzvagyont a Hittanszaki és Jogász Segélyegyletre örököltette. Tagjai közül nagy számban kerültek ki a Kollégium jó hírét és tekintélyét gyarapító kiváló diákok pl.: Balogh Péter, Révész Bálint, Révész Imre, Tóth Sámuel, Géresi Kálmán, Kis Albert, Szilády Áron, Dombi Lajos, Somogyi Pál, Eröss Lajos, Dicsőfi József, Magoss György, Ferenczi Gyula stb.⁷

3. A rézmetsző diákok

A bevezetés utalt arra, hogy a rézmetsző diákok társaságát kollégiumi szükséglet hozta létre. A XVII. század végén felpanaszolta Lisznyai Kovács Pál kollégiumi tanár, hogy a történelmet végigtanulta anélkül, hogy a tanulmányaiban előforduló országok, városok, folyók és tengerek fekvéséről csak a legkisebb képzelete lett volna. Lisznyai Hollandiából hozott ugyan mappákat az iskola számára és ő a világtörténetet és földrajzot is e térképekről tanította, de ezeket a drága, ritka külföldi mappákat legfeljebb a tanítási órákon használhatta egy-egy igényesebb tanító. A diákok kezében nem volt szemléltető anyag. Így volt ez még a XVIII. század végén is. Ekkor „Az érettebb tanulók szövetkeznek a tanári karral az iskola szellemi fejlesztésére. A tanárok írnak tankönyveket, s az ifjúság igyekszik előállítani a tanítás segédeszközeit... a tógatus diákok közül többen elkezdik maguktól tanulni a rézmetszést s ugyanazon idő alatt geometriai rajzokat és természetrajzi ábrákat metszenek, földgömböket készítenek és magyar térképeket adnak ki az iskola és a tanuló ifjúság közhasználatára.”⁸

Ez természetesen nem történt előzmények nélkül. Az első rézmetsző diák akinek munkáját ismerjük Kovács György volt, aki tógatus korában két metszetet is készített a debreceni városi nyomda számára. Az egyik 1749-ben készült, az ebben az évben kiadott énekeskönyv és zsoltárok címlapjaként, a másik 1750-ben Jean La Placette erkölcsstanához. – Farkas István a következő, akinek 1767-ben két műve is megjelent: Cicero levelei Sinai Miklós által sajtó alá rendezett kiadásának címlapja és az ugyanebben az évben kiadott Újtestamentum címlapja. Ez utóbbi az 1749-es Újtestamentum kiadás címlapjának másolata, amely szintén nem eredeti: mintáját Tótfalusi Kis Miklós 1687-es amsterdami nyomtatású Újtestamentumából vette.⁹

A XVIII. század második felében kedvtelésként szabad idejükben a debreceni diákok rézmetszetek készítésével is foglalkoztak, főként szöveget: verseket metszetek rézbe, azonban bizonyosan foglalkoztak más témával is. Itt szerezte gyakorlatát az a Kabai Mihály, aki évekkal diákoskodása után a debreceni asztaloscéh szabaduló leveléhez elkészítette Debrecen látképének metszetét. Itt tanulta a rajzolást és a metszést Karacs Ferenc, akit sokáig az első kollégiumi rézmetsző diáknak tartottak, bár tanuló korából egyetlen metszetlapja sem maradt fent, hanem csak rajzai: egy füzet 1788-ból geometriai ábrákkal, és 1789-ből David Koeler atlaszának rajzolt akvarell színezésű másolata. A rajzolás hagyományát pedig Karacs olyan kiváló rajzolóktól örökölte mint Pethe Ferenc, Kiss Sámuel és Sárvány Pál, akik néhány évvel előtte diákoskodtak a Kollégiumban szintén az 1780-as években.

1791 és 1794-ben jött a Kollégiumba tanulni a két Eröss testvér János és Gábor, közülük az utóbbi lett a lelke az amatőr művészkedéssel foglalkozó diákok lelkes csoportjának. Társaságba szervezkedtek, hogy rendszeres munkával atlaszokkal lássák el a tanuló ifjúságot. A tanári kar ugyanis elrendelte, hogy minden diáknak mappája legyen. Eröss Gábornak Halász István és Papp József volt a legfőbb segítőtársa, amikor pedig Halász elhagyta az iskolát Pethes Dávid foglalta el a helyét. Majd együtt dolgozott még velük Oláh István, Mikolai József és Vajai Imre is. Első munkájuk 1800-ban *Oskolai új Átlás az alsó classisok számára... 12* térképet

tartalmazott. Még ebben az évben elkészítették az első magyar nyelvű földgömböt is. 1801-ben jelent meg az *Oskolai Ó-Átlás* szintén 12 térképpel Koeler *Atlas Antiquusa* után. – A munka túlnőtt a coetus diákszobáinak a keretén, ezért a városban házat béreltek, hogy műhelyük legyen. Az itt készült első atlasz címlapnélküli 15 térképet tartalmaz. Mintájául J. Chr. Gatterer iskolai atlasza szolgált, s valószínűleg a próbanyomata maradt fenn. 1804-ben lett készen a nagyméretű, 24 lapra terjedő és 12 térképből álló *Oskolai Magyar Új Átlás*. Az 1800-as atlasznál és ennél is Budai Ézsaiás professzor volt a diákok irányítója, támogatója, az 1804-es térképeken pedig a földrajzi neveknek a latin és németes formából magyarra átdolgozója. Az Oskolai Magyar Új Átlás több külföldi forrásból merített és a friss állapotok megörökítésére törekedett. (Pl. közigazgatási beosztásnál). Kézrel színezett példányaival megajándékozták az ország szellemi vezetőit és ezzel széles körben nagy elismerést szereztek.¹⁰

A diákok nemcsak térképeket metszettek, hanem tankönyvet is illusztráltak. Így készült 1803-ban az első rendszeres illusztrált természetrajzi tankönyv, amelyet Szentgyörgyi József orvosdoktor, városi fizikus írt „*A leg-nevezetesebb természeti dolgok esméreti*” címmel „az apróbb oskolák számára”. A hozzátartozó 19 képtáblát több mint 100 állatképpel Eröss Gábor és Eröss János rajzolta és metszette. Ezeket használták fel a sárospataki Emödi István „*Természethistória I. rész*” (Sárospatak 1809) című könyvéhez. 1814-ben, amikor a rézmetszők társasága már feloszlott, s egyedül Eröss Gábor dolgozott még saját műhelyében, elkészítette Szentgyörgyi József – még kéziratban levő – Természethistóriája 2. részének növényeket ábrázoló tábláit is.

Eröss Gábor tankönyv-illusztrációkon kívül Csokonai számára is készített metszeteket. 1800-ban a *Szépség Ereje a Bajnoki Szívonn* című költeményének címlapját egy képecskével díszítette, és az 1803-ban Bécsben megjelent *Anakreóni Dalok*-hoz készített egy klasszicista Anakreón portrét.¹¹

A rézmetsző diákok társaságát a Kollégium adományokkal, kölcsönrel segítette. Ez adott lehetőséget arra, hogy évekig együtt maradván dolgozzanak, bár később már egyre kevesebbet a Kollégiumnak. 1812-ben oszlott fel végképp a társaság, mely akkor már csak Eröss Gáborból és Papp Józsefből állt. A többiek rég elhelyezkedtek, sőt Papp József is számtartói állást töltött be évek óta. A közösen szerzett eszközeik baráti egység szerint Eröss Gáborra szálltak, aki magára vállalta Papp József régi adósságát. – Eröss eszközeit tűzvész tette tönkre, nyomdászati tervei meghiúsultak. A részvétlenség, sok nélkülözés megtörte, aláásta egészségét. Fiatalon, 36 éves korában halt meg.¹²

4. Csokonai nyelvtanuló irodalmi köre

A reformkor előtti társaságok közül a legrövidebb ideig működő és talán legszűkebb körű az a kis baráti társaság volt, amely Csokonai körül csoportosult a Kollégiumban azzal a szándékkal, hogy tanulmányaikat önképzéssel, modern nyelvi és irodalmi ismeretekkel egészítsék ki. A kör az 1790-es évek első felében működött. Írásos feljegyzés nem maradt fent róla, csupán a kortársak említették meg emlékezésükben.

A nemzeti nyelvek használatát a felvilágosodás helyezte előtérbe. Ekkor kezdődött a nemzeti irodalmak igazi felvirágzása. Érthető, hogy Csokonai és hasonló gondolkodású társai szerettek volna megismerkedni az antik irodalom remekein kívül koruk nemzeti nyelvű irodalmának jelesebb darabjaival. Csokonai tehát: „összeállott egynehány talentomos barátjával, hogy egymást köszörüljék, tökéletesítsék... Kiszabtak először mindenkinek magok közül egy nyelvet, hogy azt tanulja meg. Neki esett az olasz, mikor még se németet, se franciát nem tudott, és gyakran nagy részvétellel beszélte mely nehezen tudott boldogulni, nem kapván olyan olasz szókönyvet, mely az ő előtte egyedül esméretes deák nyelven magyarázná az olasz szókat, míg végre az ő kérésére a venéziai könyvnyomtató nem küldött.”¹³ A diákok megtanulták a rájuk kiszabott nyelvet s az általuk járatott *Litteratur Zeitung*-ból a könyvismertetések és kritikák alapján kiválasztották és meghozták a jónak ítélt könyveket. Ezeket szétosztották olvasásra nyelvtudás szerint, s az elolvasott műveket összejöveteleken ismertették egymás ismereteinek gyarapítására. A kör tagjait név szerint nem ismerjük Nagy Sámuelen kívül, aki a Kollégium könyvtárosa volt, több fordítása ismeretes, és hivatalánál fogva messzemenően rendelkezésre állt Csokonai törekvései valóráváltásához.¹⁴

Csokonai és köre azokkal a felvilágosodás hatására keletkezett diáktársaságokkal mutat rokonságot, amelyek a XVIII. század 80-as éveitől kezdve szervezkedtek Magyarországon: ebben az évtizedben Pozsonyban és Pesten a katolikus kispapok körében, majd a 90-es években Sopron és Pozsony evangélikus, Debrecen, Nagyenyed, Sárospatak református diákjai között. – A debreceni irodalmi és nyelvtanuló társaságnak még éppen Csokonain keresztül kapcsolata volt az olvasó kabinétek intézményével is (ez módszerükön is látszik). Csokonai olyan gyakran megfordult Institoris Gábor pesti olvasó kabinéjében, hogy 1795-ben ott tartózkodása alatt ennek címére küldette leveleit.¹⁵

A kör működése valószínűleg akkor ért véget, amikor Csokonait kicsapták a debreceni Kollégiumból (1795. július 20.).

II. ÖNMŰVELŐ EGYESÜLETEK

1. *Olvasó Egyesület.*

Amint már az előző fejezetben leírt diáktársaságok esetében kitűnt, a Kollégium bármennyire független, önálló, zárt egységet képezett, valójában hozzákapcsolódott az ország, sőt közelebbről Debrecen városa szellemi életéhez, szükségleteihez. – A felsőbb tanuló ifjúság olvasó és irodalmi egyletei a reformkorban egymás után születtek meg a nevesebb iskolákban: 1830 Kolozsvár, 1832 Sárospatak, 1833 Debrecen, Székelyudvarhely, 1834 Nagyenyed stb. Ugyanaz a szellemi és társadalmi szükséglet hozta létre őket, mint a felnőtt hazafiak kaszinóit. Az Olvasó Társulat megalakulása is – időben és indítékban – árukladóan közel áll a debreceni kaszinó megalakulásához.¹⁶

Az 1832/33. iskolai év második felében kilenc tanuló összeállt, hogy „bizonyos mennyiségű pénzt tévén össze s néhányat az Új Magyar Könyvek közül meg

szerevén: azoknak együtt olvasása s észrevételeiknek egymással közlése, végre erejüknek némelly apró munkáskák készítésebeni próbálgatása által magokat formálni s tökéletesíteni igyekezzenek. Tették is ezt a 'mennyire csekély értékek s tehetségek engedte Kis Bálint szállásán. De ebből ily szűk hatáskörben nem sok hasznot reménylhetvén az a' szerencsés gondolat ötlött elméjükbe, hogy terveket közöljék az egész Collegiumi Tanuló Ns. Ifjúsággal. E végre meg bízták Kis Bálintot, mint ezen Kis Társaság elnökét, hogy szállítsa fel az egész Tanuló Nemes Ifjúságot..." Ez a felszólítás csak 1834 novemberében következett be. Az Olvasó Társulat tehát nem bent a Kollégiumban, hanem kint a városban, titkosan működött több mint egy évig s csak akkor szánta rá magát, hogy a nyilvánosság elé lépjen. Erre nem lehetett más indoka, mint a tanári kar merevségétől való félelem. Kis Bálint diáktársaihoz intézett felhívásában a következőkben határozta meg a társaság célját: „sietni a tökéletesedés felé, a Nemzeti Litteratúrát egész kiterjedésében megismerni, s amennyiben lehet, magunkéivá tenni iparkodni, mily szép, nemes és nagy cél legyen, kiki látja. Úgy de egyes embernek abban sem módja, sem hozzá értéke nincs, hogy ezen célt elősegítő könyveket megvehessen. Azért akarunk mi megnyerendő felső engedelem mellett egy olyan Társaságot állítani, melyben a részint kijött, részint még kijövendő jelesb magyar könyvek közül némellyeket időről időre megszerezvén, azoknak olvasása által kitűzött nemes célunk felé siessünk..."

A felszólítást az ifjúság „meleg kebellet és még melegebb részvétellel” fogadta, és számosan kívántak tagjává lenni a társaságnak. Első közgyűlésüket 1834. november 19-én tartották, ekkor fogadták el a 19 pontból álló alapszabály tervezetét. Ennek néhány lényeges pontja:

1. Tagjai csak „felsőbb tudományokat tanuló ifjak lehetnek”. Tagsági díj 5 ft.

2. Tíz tagú igazgató bizottságot állítanak fel, a következő megosztásban: 3–4. éves tanulók 1 tag; 5–6. évesek 3–3 tag; 7–10. évesek 1–1, összesen tíz tag. A társaság tisztviselői: elnök, jegyző, pénztáros, könyvtáros.

6. Igazgató bizottság határozza meg a könyvvásárlást „azok csak magyar nyelven írt, szép literatúrák, vagy valódi tudományt tárgyalók legyenek. Tiltott könyvet egyáltalában nem, idegen nyelven írottakat pedig csak a közgyűlés megegyezésével lehet szerezni.” Az első tisztikar így alakult: elnök Szőnyi Pál, jegyző Szőnyi Sámuel, pénztáros Kis Bálint, könyvtáros Bogdán Lajos¹⁷

A közgyűlés határozata szerint a társaság Kalós Mózes rektorhoz fordult, aki a december 6-án tartott tanári gyűlés előtt bejelentette megalakulásukat, bemutatta az alapszabályt, a tagok névsorát és a könyvlistát. A professzorok hibáztatták ugyan a diákokat, mert csak megalakulásuk után folyamodtak engedélyért, de egyúttal megállapították, hogy „jó és dicséretet érdemlő” a cél. A működés feltételül szabták, hogy a vásárolt könyvek listáját félévenként mutassák be, úgyszintén a tagok névsorát is. Egyúttal elhatározták, hogy bejelentik a Főtiszteleű és Méltóságos Deputációnak. December 14-én a tanári kar határozatát Kalós Mózes felterjesztette az iskolaszékhez és már 15-én megszületett az elutasítás Budai Ézsaiás superintendens és Péchy Imre főgondnok aláírásával: „Hogy az oskolai ifjúság között bárminémű olyan társaság álljon össze, mely magának statútumokat készítsen: az Oskolai Igazgatóság Felsőbb kegyelmes parancsolatok értelmében semmi esetre meg

nem engedheti, és hogy az ide bejelentett Olvasó Társulat professzori engedelem nélkül alkottatott, azt keményen improválja s az egyesületet haladék nélkül megszüntetni rendeli. Nemcsak nem kívánja azonban akadályoztatni, hogy az ifjúság olvasson, sőt inkább azt minden törvényes módon elősegíteni akarja s evégre a könyvek megszerzéséről és olvasás végett leendő kiadásáról bővebb rendelkezéseket is fog tenni.”¹⁸

Az első jegyzőkönyv elején levő visszatekintés szerint az ifjúság kénytelen volt az egyleti életet rövid időre félbeszakítani. 1835. január 28-ig működése szünetelt. Akkor azonban – mivel nem tudtak belenyugodni a tiltó rendelkezésbe, és már a megvásárolt könyveket is kiosztották olvasásra a tagoknak – ismét a tanári karhoz folyamodtak. A kar engedélyezte az egylet működését, azonban társasági szervezet nélkül. A könyvtár számára helyet adott a régi seniorális házban és megismételte, hogy félévenként tartozik a könyvlistát és a tagnévsort bemutatni. A kölcsönzési rend és határidő megtartása érdekében késedelmi díjat szabtak ki amely az első nap után még csak 6 krajcár volt, négy nap után azonban 1 ft 30 krajcárt kellett fizetni. A kölcsönzést kiterjesztették a szünidőre is, a mű teljes árának letétele mellett.

A szervezeti élet hiánya érezhetően gátló körülményt jelentett az Olvasó Társaság előmenetelében, ezért Kis Bálint, 1836. június 1-én ismét beadvánnyal fordult a professzori karhoz. Kérte, hogy a könyvrendelések és társasági ügyek intézésére osztályonként két-két küldött gyűlhessen össze (tehát gyakorlatilag felújíthassák a betiltott igazgató bizottságot). Továbbá havonta lehessen közgyűlés és naponta kölcsönzés. A beadvány két legfontosabb pontja: az 5–6.: „Kinek tetszik apróbb munkátskákat készíthessen, de azoknak felolvasása felsőbbi fel ügyelés alatt történjen. – Legyen szabad egy jegyzőkönyvet tartani, melyben a Társaságot illető dolgok időről időre feljegyeztessenek a Társaság kezdetétől fogva.” A kar hosszasan szövegezett határozatának lényege: minden kérést, amely nem ütközik a Superintendentiai Méltóságos és Fő Tiszteletű Küldöttség kiadott rendeletével, teljesíteni kíván. A tagok munkásságával kapcsolatos kérelemlről azonban tudomást sem vett. Záradékként megerősítette érvényét a professzorátus régebbi rendelkezéseinek.¹⁹

Hamarosan újabb veszély fenyegette az Olvasó Társaságot. A Helytartótanács 1836. szept. 20-án 28 380 sz. leiratában császári parancsra a tanuló ifjúságnak minden társasági szövetkezést a legszorosabban megtiltott. Az egyházkerület úgy határozott, hogy az iskolai év kezdetén a tanárok az iskolai törvényekkel együtt olvassák fel, egyebet azonban nem tett.²⁰ Az olvasó ifjak élete csendesen folyt tovább. 1837 áprilisában Kis Bálint újabb kérelmére a régi seniorális ház helyett alkalmasabb helyiséget kaptak a könyvek számára. Az évtized végéig Kis Bálintot még Demeter József és Révész Bálint követte az elnöki tisztségben. Ekkor zárult az első jegyzőkönyv. Révész Bálint kétszáz művet vett át négyszáz kötetben, ez volt a társaság szerzeménye a 30-as években.²¹ A könyvek legnagyobb részét vásárolták a bejött tagdíjakon, de előfordultak ajándékok is. Az első ajándékozók nevei közül megemlítjük: 1837 novemberében Fábián Gábor táblabíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja adta az Olvasó Társulatnak *Arad vármegye leírása* és *Ossián éneke* című könyveket. Fülep József esküdt 10 könyvet, közöttük Széchenyi *Hitelét* ajándékozta. Az ajándékozók között több helybeli tanár és diák volt, mint pl. Sárváry Pál, Péczely József, Kerekes Ferenc, Lugossy József.

A könyvjegyzékekből kitűnik mit olvastak, milyen irodalom iránt érdeklődtek a társulat tagjai. Izeltőként néhány tétel a 400-ból: A folyóiratok közül: *Auróra, Kritikai Lapok, Tudományos Gyűjtemény, Élet és Litteratúra, Tudománytár, Erdélyi Prédikátori Tár, Erdélyi Múzeum, Athenaeum*. A könyvek közül: Bölöni Farkas: *Utazás Amerikába*; Budai Ézsaiás *Magyar Históriaja*; Csokonai Poétai munkái; Kisfaludy Károly és Kisfaludy Sándor művei; Kazinczy munkái; Kölcsey versei; Czuczor Gergely művei; Jósika Miklós regényei; *Erdélyország Történeti Tára*.

A harmincas évek végén az Olvasó Társulatnak 199 tagja volt, közülük később többen kiemelkedő munkásai voltak a magyar társadalmi, politikai, tudományos életnek, és vezetői a református egyháznak.²²

A negyvenes évekre jellemző a politikai érdeklődés fellendülése. Ennek jeleként megnő a hírlapolvasás jelentősége. A járatott folyóiratok között megjelennek a politikai lapok (*Pesti Hírlap, Világ, Erdélyi Híradó* stb.) Szükségessé válik, hogy az Olvasó Társaság új, megfelelőbb helyiséget kapjon, ami olvasótermül is szolgálhat. 1841. május 5-től kapták meg a Kollégium épületében a 18-as szobát, s „itt egészen új korszaka kezdődik az Olvasó Társulatnak, s már most Hírlapok olvashatása, s összejövetel által szembevetendő előlépéseket tesz, s remélni lehet, hogy még sokkal előbbre haladand.”²³

Az Olvasó Társulat életének felpezsdülése megnövelte a tennivalókat, felélesztette tehát ismét a választmányi rendszert, mert nehézkes volt minden döntést közgyűlés összehívásával meghozni. Az új választmány, melyben minden évfolyam két-két tagot küldött, kebeléből elnököt és jegyzőt választott. Első gyűlését 1841. december 13-án tartotta s ettől az időtől külön jegyzőkönyvet is vezetett. A továbbiakban a választmány döntött a hírlap előfizetésekről és a könyvrendelésekről. A választmány első elnöke Micskey János, jegyzője Tóth Dénes volt. A társulat 1841 őszén, közgyűlésen Szűcs István professzort választotta meg közfelkiáltással tanár-elnökévé. 1842. január 9-én jelentette Révész Bálint, hogy Szűcs professzor elfogadta az elnökséget és küldöttségileg üdvözölte.²⁴

A megerősödött és a városban is jó hírnevet szerzett Olvasó Társaság adott működési keretet az 1842-es év közepén a három évig már titkosan működő „Egyesület” nevet viselő irodalmi társaságnak. Az Egyesület feltételezve, hogy önálló társasági szervezkedéshez engedélyt nem kap, kezdeményezte az Olvasó Társulatnál összeolvadásukat. A professzori kar is ezt támogatta és megbízta Szűcs Istvánt a tanár-elnöki teendők ellátásával, valamint az Olvasó Társaság és az Egyesület részéről is kinevezett 3–3 vezetőségi tagot, hogy készítsék el az új alapszabályokat. Az Olvasó Társaság 1842. augusztus 9-i rendkívüli közgyűlésén elhatározta az egyesülést Olvasó Egyesület néven. Az új alapszabályokat augusztus 18-án fogadta el a tanári kar. A következő években ilyen keretek között folyt az olvasási, önművelési és irodalmi munka. Szabályozták az olvasótermi nyitva tartást, megengedték, hogy a felsőbb tudományokat hallgató ifjakon kívül tagjai lehessenek az Olvasó Egyesületnek az itteni kerületi tábla jegyzői közül azok, akik a Kollégiumban tanultak, s e társaságok tagjai voltak.²⁵

Az 1843-ban járatott folyóiratok az irodalmi érdeklődés növekedését is jelzik: *Regélő, Honderű, Athenaeum, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Társalkodó* stb. szerepelnek a listán.

1843–44 telén hónapokat töltött Petőfi Debrecenben. Bejárt a Kollégiumba, időzött az olvasóköri helyiségben, sőt könyveket is kölcsönözhetett, annak ellenére, hogy nem volt kollégiumi diák.²⁶ – A következő évben megvásárolta az egyesület Petőfi verseinek második kötetét és a Helység kalapácsát. Folyóirataikat pedig az előzőhöz képest kiegészítették a *Budapesti Híradó*, *Pesti Divatlap*, *Életképek* megrendelésével.²⁷

A Helytartótanács 1845. július 3-án kelt 19 509. sz. leiratában sürgette azoknak az ifjúsági társulatoknak a feloszlását, amelyek az 1836-os tilalom ellenére „néhány ágostai és helvét hitvallású tanintézetekben... léteznek”.²⁸ A tilalom ellenére háborítatlanul folyt tovább az Olvasó Egylet munkája. Főként az olvasóköri élet pezsgett, de az irodalmi élet egyre hanyatlott. A taglétszám az összeolvadástól 1848-ig a következőképpen alakult :

1842/43	1. félév 144	2. félév	122
1843/44	1. félév 129	2. félév	89
1844/45	1. félév 113	2. félév	75
1845/46	1. félév 103	2. félév	66
1846/47	1. félév 100	2. félév	65
1847/48	1. félév 175	2. félév	82

Az 1847/48-as iskolai évben 65 tanuló adakozásából az egylet teke asztalt állított fel, összekapcsolva az ismeretszerzést, tájékozódást a kulturált szórakozással.²⁹

A szabadságharc ideje alatt a felsőbb tanuló ifjúság nagy számban beállt Kosuth katonái közé. A Kollégiumban egy éven keresztül szünetelt a tanítás. Amikor 1849 novemberében megpróbálkoztak az iskola felélesztésével, az osztrák reakció nem tűrt semmiféle diákszervezkedést. A diáktársaságok közül egyedül a tűzoltók tevékenykedtek már az 50-es évek elejétől. Az ifjúság azonban nem nyugodott bele, hogy az önálló szellemi tevékenységtől megfoszsják. Mozgolódásuk a tanári kar rokonszenvével találkozott és az 1854/55-ös tanévben ismét működni kezdett az Olvasó Egylet. „Az Olvasó Társaság, mely a forradalmi idők által pangásban, s csaknem kihalt volt Phönixként hamvaiból felkelt – e társaság iránt tettelegesen meleg részvétet tanúsító iskolai előljárók... segítségével Szűcs Istvánt dicséri.”³⁰ A negyvenes évek szeretett tanár elnöke tevékenyen részt vett az egyesület újraélesztésében. Az önművelést újraszervező diákok között pedig ilyen neveket találunk, mint a későbbi teológiai tanár Balogh Ferenc; Ritoók Zsigmond, aki neves táblabíró korában a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságon keresztül az egyesületi tevékenységet országos viszonylatban is szorgalmazta; Joó István (1873–1894 között a Kollégium Tanítóképzőjének igazgatója) és Szilády Áron, a neves irodalomtörténész-lelképásztor, aki a következő három tanévben könyvtárnok is volt. 1855 januárjában a lelkesedés 147 tagot hozott a társaságba, ez azonban csak kezdeti fellobbanás volt. A következő években jóval száz alatt maradt a taglétszám. Csak 1860-ra érte el ismét a negyvenes évek elejének átlagát.³¹

1857-ben az irodalmi önképző társaság felélesztésén már évek óta fáradozó diákcsoportnak sikerült a tanári kartól engedélyt kapni az Olvasó Egylet mellék-

ágaként a működésre. Az engedély elnyerése után azonban gyakorlatilag teljesen független önképzőköri élet indult meg és ez a különállás végig megmaradt.³² Az önképzőkör újraéledése nem jelentett tehát változást az olvasó ifjak programjában, csupán egyes tisztségviselők vittek mindkét társaságban vezető szerepet mint pl. Balogh Ferenc és Szilády Áron.

Az Olvasó Társaság működésének fellendítője a megújított alapszabályok. Néhány jellemző paragrafus:

1. neve: „A Debreceni Ref. főiskolai felsőbb tanulók olvasó egylete” (ez a név a továbbiakban állandósult a főiskola megszűnéséig, illetve az egyetemmé válásig).

2. célja: „a) hírlapok és könyvek által alkalmat és módot adni tagjainak az önképzésre. b) mint egyesületnek a felsőbb tanuló ifjúság között összeforrasztólag hatni...

...a tagokról: 4. *tiszteletbeli* tagok azon kiváló állást elfoglaló vagy köztisztviselőben álló egyének kiket a közgyűlés a) az egyesület irányába szerzett érdemeiért, b) az egyesület díszre emelésére megválaszt. 5. *alapító* tagok azok kik egyszer s mindenkorra legalább 50 koronával vagy ugyanennyi értékű könyvvel szaporítják az egyesület vagyonát. 6. *rendes* tagok lehetnek a) joghallgatók, b) hittanhallgatók, c) gymn. VIII. és VII. osztálybeliek, d) a tanítóképezde IV. és III. évének hallgatói. Tagsági díj évente 4 korona 40 kr.” Kormányzata: közgyűlés: rendes és rendkívüli. Választmány: elnök, alelnök, főjegyző, pénztárnok ellenőr, aljegyző, könyvtárnok és 12 választmányi tag. Saját termet kapott a könyvek és hírlapok számára. Újságot csak az egyesület helyiségében lehetett olvasni, kivinni nem volt szabad.³³

Ez az új szabályzat módot adott arra, hogy a Kollégium diákjai 16–17 éves koruktól kezdve a közép- és felsőfokú tanintézetekből tagjai lehessenek az egyesületnek. A fejlődés részint a taglétszám rohamos emelkedéséből (a 60-as évek közepére mintegy 350), részint a könyvtár gyarapodásából (az említett időszakban már 1000 kötet feletti a könyvek száma) is lemérhető. Legalább 20-féle hírlapot és folyóiratot járattak.

A tanári felügyelet állandósult az Olvasó Egyesület felett. Szűcs István után évekig Tóth Mihály hittanár töltötte be ezt a tiszteletet. A vezetőségből az elnöki és alelnöki tisztség úgy stabilizálódott, hogy az egyesület elnöke a mindenkori senior, alelnöke pedig a *contrascriba* lett. Egy ideig az elnökség mellett a pénztárosság is a senior kezébe került. Tóth Mihály felügyelő-tanárságának legeredményesebb éve az 1867/68-ik volt, amikor a tagok száma 450 fölé emelkedett, a könyvtár 1200 művet számlált 2000 kötetben és 26 lapot járattott. A felsőbb tanulók között az olvasás nagy népszerűsége arra inspirálta őket, hogy a gimnazisták számára ifjúsági könyvtárat hozzanak létre. A tanári kar válogatta össze az osztályonként kijelölt irodalmat.³⁴

1868/69-től a felügyelő tanári tisztséget az a Balogh Ferenc fiatal hittanár kapta, aki az 50-es évek közepén nagy szerepet játszott az egyesület újraélesztésében. Az ifjúság iránti szeretete, önművelő törekvésének pártolása csendes építőmunkát eredményezett. Megőrizte az egységet a tanszakok diákjai között. Az ő idejében nem volt kiugró beiratkozás a választási harcok miatt. (Amikor előfordult, hogy vetélkedés támadt a tanszakok között a szabadon választott tisztségek elnyeréséért, akkor az első félévben igen kiugró volt a létszám, de a másodikban látványosan visszaesett.)

1870-től az Olvasó Egyesület alapító tagja lett a Kisfaludy Társaságnak és a Corvina társulatnak. Ettől kezdve rendszeresen kapta az általuk megjelentett munkákat is.³⁵

Az 1874/75-ös iskolai évtől kezdve az Olvasó Egyesületnek bölcsész tanárelnöke lett, Géresi Kálmán, aki 1857/58-tól nyolcadik gimnazista korától debreceni tanulmányai befejezéséig maga is tagja volt a társaságnak.³⁶

A múlt század utolsó negyedében a tagság létszáma 240–370 között ingadozott. Az akadémiai tanszakok értesítőjében az egyesület működéséről gyakran kapunk százalékos kimutatást az olvasók összetételéről. 60% körül mozogtak a főiskolások és 40% körül a középiskolások. Ez az arány a 80-as évek közepére megfordult és a gimnazisták száma meghaladta az 50%-ot. A fordulat Géresi Kálmán személyéhez köthető. Ez az arány csak az 1894/95-ös tanévben változott ismét az akadémiai hallgatók, főként a joghallgatók javára.³⁷

Továbbra is nyomon követhető az a törekvés, hogy könyvkiadással is foglalkozó társulatoknál tagságot szerezzen az egyesület. Így 1874/75-ben a Történelmi Társulatnál és a Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatánál, 1877/78-ban a Magyar Tudományos Akadémia és a Petőfi Társaság könyvkiadó vállalatánál szerzett tagságot, valamint pártoló tagja lett a Petőfi Társaságnak. 1885/86-ban pedig Zoltai Lajos indítványára egy 100 Ft-os részjeggyel belépett az Erdélyi Magyar Kultúr Egyeslet alapítóinak a sorába.³⁸

Igyekezett a hírlapolvasáshoz és a könyvkölcsönzéshez megfelelő kereteket teremteni. 1877/78-ban három szobát kapott a felső emeleten a társaság céljaira. Ebből egy szoba a könyvtárnok lakása, egy maga a könyvtárhelyiség, egy pedig a hírlapolvasó terem volt. 12 év múlva még alkalmasabb helyiségekbe kerültek: a Kollégium földszinti termeibe.³⁹

A hely biztosítása mellett nagyon lényeges volt a munka megszervezése. Már 1876/77-ben a választmány új pénz- és könyvtárkezelési szabályzatot szerkesztett. Naponta este hatkor cseréltek könyveket és a hírlapolvasó 7–19 óráig nyitva volt. Az olvasást segítette az 1879-ben készült, a tényeknek megfelelő új könyvjegyzék, amit 500 példányban ki is nyomtattak. 11 év múlva 1889/90-ben vált ismét szükségessé újabb könyvjegyzék készítése.⁴⁰ – Az évek során nemcsak gyarapodott a könyvállomány, hanem időről időre selejtezés is történt. Az elhasználódott könyveket elárverezték, újjakkal pótolták. Az évi gyarapodás 15–700 kötet között hullámzott. Az elv változatlanul a magyar irodalom pártolása – magyar szépirodalmi és kisebb százalékkal tudományos könyvek beszerzése volt. Régi diákok, pártfogók továbbra is támogatták a könyvtárat adományaikkal. Legjelentősebb közülük Balogh Péter tiszántúli püspök fia, Balogh Imre ügyvéd volt, aki 1891–93 között összesen 1250 kötet könyvet ajándékozott az Olvasó Egyesületnek.⁴¹ – Az évente rendelt hírlapok és folyóiratok száma 25–37 között mozgott. Az újságolvasás népszerűségét mutatja, hogy az olvasóterem nagysága, berendezése állandóan szűknek és alkalmatlannak bizonyult. Tiszteletre méltó eredményeket értek el a kölcsönzött könyvek forgalmazásában is.⁴²

Több ízben foglalkoztak alapszabály módosítással vagy újítással. Pl. az 1889/90-ben készített alapszabály az elnöki és könyvtárosi feladatot elkülönítette egymástól. Az elnökséggel kapcsolatban pedig kimondta: a mindenkori senior helyett

egyik évben teológus, másik évben jogász legyen az elnök, bár ez nem valósult meg. 1892/93-tól próbáltak újabb módosításokat eszközölni.⁴³

A városi tanács az olvasó diákság önművelő és irodalompartoló tevékenységét azzal jutalmazta, hogy az 1893/94-es tanévtől kedvezményt nyújtott számára a színházban.⁴⁴

A milleneumi évig terjedő korszakot kiváló diákok vezetése és munkája tette eredményessé, akikből később olyan közismertté vált személyiségek lettek, mint Dicsőfi József teológiai tanár, Révész Kálmán püspök, Zoltai Lajos múzeumigazgató, Szabolcska Mihály papköltő, Jánosi Zoltán lelkész, Baltazár Dezső püspök, Soltesz Elemér püspök, Sz. Kun Béla egyetemi tanár, Dézsi Lajos irodalomtörténész stb.

1896-ban Géresi Kálmán tankerületi főigazgató lett. Ez év szeptemberében kezdte el tanári és könyvtárigazgatói működését Ferenczy Gyula aki egészen az egyetemre válásig volt felügyelő tanára az Olvasó Egyesületnek.

Az egyesület életében legszembeütőbb a tagok arányában bekövetkezett változás. Még a legutolsó alapszabály is leszögezte, hogy tagjai az akadémiai tanszakok hallgatóin kívül a gimnázium és tanítóképző két felső osztályának tanulói lehetnek. Ez azonban lassan pusztá lehetőséggé vált, mert a középiskolások száma egyre fogyott. Először a gimnazisták maradtak ki, mert ők az 1904/05-ös tanévben külön olvasótermet kaptak. Rövid ideig nőtt a tanítóképzősök száma, majd mindkét tanintézetből csak mutatóba találunk néhány tanulót az egyesület tagjai között. Az akadémiai tanszakok száma viszont időközben a bölcsészakkal szaporodott, és a bölcsészhallgatók igyekeztek az őket megillető helyet elfoglalni. Ennek ellenére csak az 1912/13-as tanévben készült új alapszabály rendelkezett úgy, hogy a másik két fakultás hallgatóival egyenlő jogok illetik meg a bölcsészeket is, sőt a következő évre ígéretet kaptak arra nézve, hogy a könyvtárosi tisztség a jövőben a bölcsészeké lesz.⁴⁵

A könyvbeszerzés intenzíven folyt tovább. Elárverezték a régi elrongyolódott könyveket s az állományt a még hiányzó hazai és híres külföldi írók műveivel egészítették ki, 269 korona értékben. 300 korona készpénzért megrendelték Jókai összes művei nagy nemzeti kiadását. Általában évi 50 kötet vásárlásával lehet számolni, az utolsó évben pedig számszerű megjelölés nélkül az elmúlt idő legnagyobb könyvszaporulatáról számolt be a jelentés. Ezenkívül évente 35–37 sajtótermék járt rendszeresen.⁴⁶ Ennek következtében állandóvá vált a panasz, hogy az olvasóterem szűk, bútorzata elavult. Bár az olvasóterem 1902-ben új gázlámpákat kapott, két év múlva a berendezését is felújították, 1907-ben mégis arra panaszkodtak, hogy az Olvasó Egyesület körülményei – annak ellenére, hogy a Kollégiumban ez a legkedveltebb társulás – nem megfelelőek. Csak az utolsó akadémiai év hozott igazi változást: „Az egyetemhez való közeledéshez járó átalakulást ez az egyesület érezte meg a legjobban. Nagy, világos, minden tekintetben alkalmas termeket kapott – dr. Kun Béla akadémiai igazgató ifjúság iránti szeretetének volt köszönhető a bútorzat kijavítása... ezt követte a választmány munkája: az elmúlt időnek legnagyobb könyvszaporulata.”⁴⁷

A könyvforgalom alakulására nézve nincsenek egyformán értékelhető adatok, mert vagy azt jegyezték fel, hogy hány esetben volt igénybe véve a könyvtáros kölcsönzéssel, vagy azt, hogy hány művet, máskor hány kötetet kölcsönöztek a

tagok az adott iskolai évben? Az igénybevételek számát 2500–4350 eset között; a könyvforgalmat művekben számolva 3800–4900, kötetekben számolva 5137–16 453-ra tették. Mindenesetre az egyesület tagjai számára képest olyan intenzív munkára válló számok ezek, melyek tudatos készülődést jeleztek az egyetemi életre, igényesség, színvonal, külső keretek tekintetében.

Az 1914/15-ik iskolai évben megszűntek az akadémiai tanszakok, megnyílt az egyetem. Az egyetemi ifjúság létrehozta az Egyetemi Kört, melynek szakosztályaiiba olvadtak bele a felsőbb tanulók egyletei.

2. A Magyar Irodalmi Önképző Társulat

A kollégiumi diákegyesületek között talán ez volt a legszínesebb. Munkájának érdemi részét a kötetnek az irodalom művelésével foglalkozó fejezete mutatja be, de kerettörténete sem érdektelen.

Az irodalmi társaság az Olvasó Társulathoz hasonlóan titokban alakult 1839-ben. A tanuló ifjúság bizalmatlan volt a tanári kar és az egyházkerület iránt. Ismerték az Olvasó Társulat kezdeti nehézségeit, betiltását, azt, hogy önálló munkásságra engedélyt nem kaptak, sőt a *Lant* című irodalmi zsebkönyv körüli rosszindulatú vitákat és professzori véleményeket is.⁴⁸

„1839 őszi Debrecenben kis társaság állt össze tanári engedély nélkül az Olvasó Társaság-ból száműzött írói szárnypróbálgatások közös megbeszélésére, bírálására.”⁴⁹ Első gyűlésük november 23-án volt. Kezdetben 29 taggal indultak. Társulásukat: „Egyesület”-nek nevezték. Négy tisztséget alapítottak: az elnöki, első-, másodjegyzői és titkoki hivatalt. Alapszabály, tervi javaslat készítésére 6 tagú választmányt jelöltek ki, amely négy nap alatt elkészült az alapszabály részletes kidolgozásával. A november 27-én megtartott második közgyűlés módosításokkal el is fogadta. Az Egyesület jegyzőkönyve szerint „Czélul tüzték ki a tagok a magok formálását s tökéllyesítését s erre eszközül határozták: a) folyóbeszédben, b) a szavalásban, c) eredeti vagy fordított munkák készítésében maguk gyakorlását, kivéven a politikumokat.”⁵⁰ Az alapszabály rendelkezett arról, hogy tagok csak: a) a négyéves diákok lehetnek, b) akik egy rendes tag által ajánlatnak, c) akiknek felvételése ellen a tagok 2/3 része szavazattöbbségének semmi kifogása nincs. 1840-ben módosítottak úgy, hogy a négyéves diákok beléphetnek az Egyesületbe, egy rendes tag ajánlásával. Sőt augusztusban minden akadémiai hallgató megkapta azt a jogot, hogy taggá lehessen.

A szabályzat másik figyelemre méltó intézkedése volt, hogy minden tisztikar csak egy hónapig maradt hivatalban, akkor le kellett mondania, s új választás következett. Ez a demokratikus intézkedés nem zárta azonban ki az újráválasztást. A havi vezetőség választás igazi jelentősége abban rejlett, hogy minden tisztviselőnek, amikor hivatalát elfoglalta, székfoglaló beszédet kellett tartani. Eleinte a székfoglaló beszédek beírták a jegyzőkönyvbe. (A legrégebbi jegyzőkönyv 1841 júniusáig 30 ilyen beszédet őriz.) Nemcsak székfoglaló beszédek és értekezések hangzottak el az Egyesület gyűlésein, hanem számos szépirodalmi művet nyújtottak be bírálatra. Közülük több szép sikert ért el magánál a Kisfaludy Társaságnál is.

Gyűléseiket a városban bérelt szállásokon tartották, s megmaradtak három éven át titkos társaságnak.⁵¹

Az Egyesület 1842 júliusában kénytelen volt a nyilvánosság elé lépni. A Kisfaludy-Társaságnál elért sikereken felbuzdulva a tagok munkái közül az arra érdemesnek ítélteteket igyekeztek az irodalmi sajtóban elhelyezni. Így kerültek kapcsolatba az Athenaeummal, ahová a szerkesztőség kérésének engedve rövid ismertetést küldtek tevékenységükről. Az *Athenaeum* június 3-i számában *Tanuló Ifjak Egyesülete Debrecenben* címmel írás jelent meg róluk, amit a professzorok is olvastak. Kénytelenek voltak tehát a legrövidebb időn belül „magokat önként a Nagytiszteletű s Tekintetű Oktatói Kar törvényes felsősége s felvigyázása alá adva, a mélyen tisztelt Felsőség pártfogását...” kérni.⁵² A Kart őszintén tájékoztató beadvány tartalmazta tiszteletre méltó szándékukat: „Midőn engedve a kor szózatának... egyesületek alakultak országszerte a tudományoknak, a hön szeretett honi nyelven való művelésére és felvirágoztatására,... akkor egyesületek alakultak az ezen nagyok lelkesítő példáját követő ifjak között is... és hivatva érezték magukat ezen nemes cél felé buzgó szorgalommal törekedni.” Az Egyesület három évi titkos működését azzal magyarázták, hogy csekély erejükkel nem akartak a nagyközönség elé lépve hajótörést szenvedni. A professzorok vizsgálóbizottságot küldtek ki döntésük meghozatala előtt. Közben az Egyesület az Olvasó Társulat felé is tájékozódott, keresve a módot a csatlakozásra. Végül ez bizonyult járható útnak, amit a tanári kar is jóváhagyott. Ettől kezdve az Egyesület és az Olvasó Társulat élete 1848-ig összefonódott. Az Olvasó Egyesület keretei között tartotta a heti gyűléseit. A könyvtár eddig is olvasó bázisuk volt. A könyvbeszerzésben tudatosan érvényesült irodalmi igényük. Munkájukat a töredékesen megmaradt kézírataik mutatják. Azonban a kezdeti évek után a Társaság működése hanyatlásnak indult. Terveit (pl. zsebkönyvkiadást) nem tudta teljesíteni. A heti gyűléseket ősszel még elkezdték, tavaszra be kellett szüntetni az érdektelenség miatt. 1845 végén a heti gyűlések végleg megszűntek. Ettől kezdve már csak az Olvasó Társasági munka folyt, az egyesületi munkát csak néhány pályázat kítűzése jelzi, amelyre leginkább a tisztségviselők nyújtottak be pályamunkákat. Az 1848-as forradalomig a legjelesebb választmányi tagok és tisztségviselők : Báthory Gábor (püspök), Ballagi Károly (tankönyvíró, tanfelügyelő), Bujovszky Gyula (ügyvéd, hírlapíró), Kenessey Albert (hajózási főfelügyelő, a MTA tagja), Ladányi Gedeon (egyetemi tanár, a MTA tagja), Révész Imre (lelkész, történész, a MTA tagja) Simonffy Imre (Debrecen polgármestere).⁵³

Az Olvasó Társaság újraélesztése után 3 évvel vált csak lehetségessé, hogy az irodalmi önképzés is engedélyt nyerhessen a tanári kartól. 1857. március 7-én nyújtották be kérelmüket Szűcs István biztatására. Kérték, hogy az Olvasó Társaságnak mintegy melléktársulataként „szabad legyen az Önképző Társulat tagjainak bizonyos megszabott időben összejöveleket tartani, hol dolgozataik felolvasása, jeles könyvek ismertetése, bírálat vagy szaválás által magokat és egymást kölcsönösen képezhetnék, és végre munkálataik és összejöveleikről rendes jegyzőkönyvet vinnének.” A hónap végén a tanárkari gyűlés engedélyezte is, de a főiskolai senior és contrascriba szigorú felelőssége mellett a felügyelő tanár szoros őrködése alatt. Dolgozataik témáiból ki kellett zárni a politikát és mindazt, ami a jó ízlés, illem,

erkölcs határain túllépne. Megengedte, hogy a felügyelő professzor ellenőrzésével szabályokat hozhassanak, azokat megerősítésre felterjeszthessék. Ha ezeket túllépnék, minden engedélyt vissza fognak vonni. Legsértőbb rendelkezése volt a karnak, hogy „minden gyűlés jegyzőkönyvét tartozik a társaság a Társulat a felügyelő tanár láttam fával ellenjegyeztetni”. Szilády Áron elfogadhatatlannak tartotta ezeket a feltételeket, de Balogh Ferencnek sikerült lecsillapítania és 18 társat megnyerni az Önképezde számára. Rendes gyűléseket havonta egyszer, rendkívülieket hetente 3 órában lehetett tartani előzetes bejelentés mellett. Felügyelő tanára Szűcs István, elnöke Nagy István senior, titkára Szilády Áron, jegyzője pedig Balogh Ferenc lett. S bár engedélyt az Olvasó Társaság keretei között kaptak működésükre, mégis kezdettől fogva teljesen önálló volt az önképzőkör. Az újrakezdés első évének legjelentősebb eseménye az Önképezde lapjának megalapítása volt. 1857. november 7-én indítványozta az elnök a közgyűlésnek, hogy szerkesszenek hetilapot. Miklovicz Bálint, Bihari Péter, Balogh Ferenc kapta feladatul a terv kidolgozását. A november 15-iki gyűlésen már megválasztották a szerkesztőt: Szilády Áront, aki 29-én bemutatta a kéziratos díszes kivitelezésű *Heti Közlönyt*, mely másnap meg is jelent. Ettől kezdve különböző gyakorisággal jelent meg a főiskolai oktatás végéig, 1914 júniusáig. 1896 decemberéig kéziratosan, 1896. december 25-től nyomtatásban, amikor nevét *Debreceni Főiskolai Lapokra* változtatták.⁵⁴

Az évek során kialakultak az évente visszatérő rendszeres programok. Első ilyen Csokonai születésnapjának a megünneplése november 17-én, amit 1860. február 5. napján Miklovicz Bálint indítványára határoztak el. 1861-től megtartották minden évben a Thököly Sabbas emlékünnepelet – a Kántus énekléséhez irodalmi műsort adva. 1879-től mindig megünnepelelték március 15-t, később a Kollégiumon kívül, a városháza előtt is. Kossuth halála után halálának évfordulóján is rendeztek hazafias megemlékezést. A századforduló táján állandósult évi programjukban előbb október 6-a az Aradi Vértanúk napja, majd augusztus 2-a, az 1849-es debreceni csata gyásznapjának megünneplése.

Szervezetében változás történt. Az önképző Társulat szakosztályokra bomlott. Először (1863) a szavalmati szakosztály vált ki munkájára nézve az anyatársulattól, bár szervezeten anyira szoros kapcsolatban maradt, hogy az anyatársulat választmánya nevezte ki a szavalmati szakosztály elnökét. 1865-ben pedig megalakult a második fiók társulat: a tudományos szakosztály. A hetvenes évek elejéig három szakosztály működött: szépirodalmi, szavalmati, tudományos. A szépirodalmi szakosztálynak nem volt külön elnöke. A szavalmatinak mindig, a tudományosnak esetenként volt. Az Egylet ügyeit tíztagú választmány vezette. A tagok maguk közül bíráló választmányt, vagy bíráló bizottságot alakítottak, amely az Oratóriumban a felsőbb hittanhallgatók által vasárnaponként előadott egyházi beszédek bírálatát készítette el és terjesztette a közgyűlés elé.⁵⁵ A tudományos szakosztály néhány év múlva megszűnt, mert átvette szerepét a hittanszaki és jogász önképző társulat. 1877/78-ban pedig a két megmaradt szakosztályt is egyesítették.⁵⁶

Az 1860-as évek második felétől szervezeti felépítése a következőként alakult: a felügyeletet egy főiskolai tanár látta el, aki több esetben ugyanakkor felügyelő tanára volt a Felsőbb Tanulók Olvasó Egyesületének is: újjáalakulásakor Szűcs István 1857/58-tól Tóth Mihály, 1868/69-től Balogh Ferenc, 1874/75-től Géresi

Kálmán, 1896/97-től 12 éven át Ferenczy Gyula, 1908/09-től Pap Károly, 1911/12-től Rugonfalvi Kiss István, az utolsó évben pedig Pokoly József.

Az Egyesület elnökét, a tisztségviselőket és a választmányt is szabadon választották a tagok, megbízatásuk egy iskolai évre szólt.

Tagok lehettek: a főiskola akadémiai tanszakainak hallgatói, és – azokban az években amikor csak hat osztályos gimnázium működött – a két bölcsészeti évfolyam, – amikor pedig nyolc osztályos gimnázium – a hetedik–nyolcadik osztályok növendékei. A tagok aránya előbb az akadémiai tanszakok javára billent, Géresi Kálmán felügyelő tanársága alatt az önképző Társulatban is elérte a gimnazisták aránya az 50%-ot, sőt néhányszor meg is haladta. Anyagi téren: 1857-től évente a három nagy ünnep után önkéntesen fizettek az Egyesület fenntartására, pályadíjakra tetszés szerinti összeget a tagok. A hatvanas években 60 kr. a tagdíj. A tagdíjak nagy részét pályadíjakra fordították, kismértékben növelték csak az alaptőkét, amely adományokból és alapítványokból gyarapodott. A tagok száma 52 és 136 között hullámzott, és általában leginkább 70–80 között mozgott. Legnépesebb az 1905/06. tanévben volt, amikor szeptemberben 85 taggal kezdett, létszáma azonban évközben 252-re gyarapodott. Az Irodalmi Önképző Társaságra is elmondható, ami az Olvasó Egyesületet jellemezte: ha vetélkedés volt a tanszakok között, akkor a választási harc felduzzasztotta a létszámot. A XX. század első évtizedében az Irodalmi önképzőkörből lassan elfogytak a gimnazisták.⁵⁷

A kezdeti havi gyűlések idővel heti gyűlésekké szaporodtak, de ha anyag és érdeklődés nem volt, akkor nem tartották meg őket. Ezeken kívül alakuló és záró közgyűlést, díszgyűléseket rendeztek. A díszgyűléseken szavalóverseny vagy valamilyen emlékműsor volt. Az 1891/92-es tanévben nyilvános havi közgyűléseket rendeztek, amelyeken a vendégek is megismerkedhettek irodalmi munkásságukkal. Publicitást a legjobb művek, a *Heti Közlönyben*, illetve *Főiskolai Lapokban* kaptak.

Alkalmanként sikerült a Magyar Irodalmi Önképző Társulatnak egy-egy füzetet vagy kötetet is megjelentetnie: 1862-ben Kovács Gyula költeményeit, 1865-ben Szana Tamás ösztönzésére a tagok eddigi munkáiból *Koszorú* emlékfüzetet, 1872-ben Zsutai János költeményeit. 1880-ban kiadta Eröss Lajostól a Magyar Irodalmi önképző Társulat 40 éves történetét 300 példányban. Az 1889/90-es tanévben pedig Szabolcska Mihály humoreszkjeit. 1904-ben elnökének, Erdei Károlynak *Gyalog a vén Európán keresztül* c. útirajzát, 3 évvel később a Társulat akkori elnökének Vidovich Ernőnek az elbeszélés-kötetét jelentette meg:⁵⁸

A MIŐT ápolta a nagy elődök emlékét, gondoztatta sírjukat. Fazekas Mihálynak majdnem négy évi gyűjtés és irodalmi estélyek bevétele eredményeként Tóth András szobrászművésszel emlékoszlopot készíttetett 1904-ben. 1907-ben a Rákóczi ünnepség bevételeiből emléktáblával jelölte meg az 1849-es országgyűlés helyét az Oratórium falán.⁵⁹

A választmányi ülések az önképző Társulat ügyeinek intézése mellett szervezeti kérdésekkel foglalkoztak. A választmány, illetve általa kiküldött bizottság végezte el az alapszabály módosításokat. Ezek azonban nem jelentettek mást, mint a már több éves gyakorlat rögzítését. Pl. a szakosztályok szétválása és újraegyesülése az anyaegyesületben, vagy 1910/11-ben a bölcsészeti fakultás figyelembe vételét, hiszen évek óta működött a társulatban. – Nagyobb jelentőségű volt az, hogy az

alapszabályok revíziójával együtt igyekeztek rendet teremteni az iratok, jegyzőkönyvek között. – A szabadságharc előtti iratokat a vesztes debreceni csata után bevonuló ellenséges csapatok elől Révész Imre mentette meg és helyezte el az anyakönyvtárban, majd 1860-ban Lugossy József visszaadta az Irodalmi Önképző Társulatnak. – Természetesen évről évre szaporodott az irattári anyag. Nagy iratrendezést az 1883/84-es tanévben végeztek. Ekkor 284 db okmányt vettek számba és két csomagba gyűjtötték, valamint 889 elfogadott művet 332 bírálattal együtt ismét két csomagba rendezték össze. Ebben az évben tehát 1505 irat volt a társulat tulajdonában. Az 1904/05 iskolai évben újra rendezték a levéltári anyagot, de az évkönyv beszámolója számadatokat nem közöl, csupán annyit, hogy 20 év jegyzőkönyvi anyagát a válaszmány Hegymegi Kiss Pál elnökkel a jegyzői naplóba beíratta.⁶⁰

Az Önképző Társulat 1912-ben Koós Elemérrel megszerkesztette a *Főiskolai Lapok* repertóriumát és a folyóirathoz csatolva kiadta.

Már a század elejétől kezdve többször előtérbe került az a kívánság – még a sikeresebb években is –, hogy a különböző társulatokat egy akadémiai körben kellene egyesíteni. Erősebbnek, hatékonyabbnak látszott a nagy összefogás. Elképzelésük az Egyetemi Kör szervezetében vált valósággá.

Az utolsó évek gyengülő anyagi erőt, csökkenő munkakedvet mutattak. A két utolsó évben anyagi viszonyai miatt már nem írt ki pályázatot, a szavalóversenyeket viszont mindig megtartotta. Bár a belső irodalmi működés is csökkent, a hagyományos ünnepélyek mellett továbbra is rendezett Debrecenben és vidéken irodalmi esteket.

1839–1914-ig mindenesetre sok értékes, tehetséges fiatalt indított pályájára az Önképző Társulat. Koós Elemér szavaival: itt tanultak a sasok repülni. „A MIÖT vagy az akkori ‘Önképezde’ sok kedves kincsnek jutott birtokába, sokat kibocsátott, akik mostmár büszkeségét képezik.

Vannak honatyák, kik hazafiságot, lelkiismeretességet és ambiciózus munkásságot itt tanultak: Benedek János, Tüdős János...

Vannak kiváló tudósok kik tudományukat itt szerették meg: Szilády Áron, Balogh Ferenc, Bihari Péter, Dicsőfy József, Fiók Károly, Lencz Géza.

Vannak végre kik hívek maradtak az ifjúkori Múzsához, mert megszerették mindhalálig, s ezek között is:

Vannak kiknek számára már készen van a Pantheon a nemzet szívében: Szana, Szabolcska, Ady...

Vannak akik még most törtetnek előre a halhatatlanság szivárványos útján: Farkas Imre, Oláh Gábor...

Vannak korán elsiratottak kiknek már csak az ég adhatta meg azt, amivel a föld tartozott: Kovács, Zsutay, Vályi Nagy Gusztáv... A nagyok életében is ez a legérdekesebb, megállni a forrás felett, ott ahol egy költő vagy tudós pályája kezdődik, s megállni a tengerbe szakadásnál, ott hol egy nagyszerű életpálya a halhatatlanságra, az örökkévalóságba torkollik.

A debreceni collegiumban sok nagy életpálya kezdődött...”⁶¹

3. A Hittanszaki Önképző Társulat

A Hittanszaki Önképző Társulatnak a Magyar Irodalmi önképző Társulat volt a bölcsője. A MIÖT 1863-tól kezdett szakosztályokban működni, és 1865-ben alakult meg a második fióktársulata: a tudományos szakosztály. Ebben a szépirodalmi és szavazati osztály sajátos munkája mellett az akadémiai tanszakok hallgatói tudományos témákkal foglalkoztak, értekezéseket készítettek, megbírálták, és ez a szakosztály foglalkozott a teológusok által vasárnaponként az Oratóriumban tartott prédikációk megbírálásával is.

Balogh Ferenc fiatal hittanár buzdítására az 1869/70-es tanévben 65 hallgató a „jelenkor műveltségének megfelelő teológiai képzettség megszerzésére Hittanszaki önképző Társulatot alakított”⁶² (rövidítése HÖT) vagyis kilépett az Irodalmi Társaság tudományos szakosztályából és önálló keretek között művelte tovább tudományos önképzését.

Az első év az alapok lerakása volt. Az ideiglenes választmány tisztikarával megfogalmazta az igen körültekintő alapszabályokat és jóváhagyás végett a tanári karhoz terjesztette be.

A XIX. században ez volt az első olyan egyesület a Kollégiumban, amit a kar osztatlan örömmel fogadott. Bár a megerősítő tanári kari jegyzőkönyv záradékában itt is szerepel, hogy amennyiben a bírálatokban az illendőség határait túllépnék és eltávolodnának a maguk által kijelölt céltól, akkor az engedélyt visszavonják – nem jelentett fenyegetést, bizalmatlanságot, még kevésbé a tudományos munka önállóságának az akadályozását.

A HÖT is tanári kari felügyelettel működött. Első felügyelő tanára 17 éven át a szeretve tisztelt Balogh Ferenc volt, aki mozgatta az egyesület ügyét és önállósodásra biztatta az akkor felügyelete alatt álló MIÖT tudományos szakosztályának hittanhallgatóit.

A Hittanszaki önképző Társulat tisztikara a következő tisztségekből állt: elnök, al-elnök-pénztáros, főjegyző, aljegyző-titkár. Az igazgató választmány évfolyamonként egy tagból állt. Tag lehetett minden hittanvégzett és hittanhallgató. A tisztviselők hivatali ideje az alapító üléstől a következő tanév eleji alapító ülésig tartott. A nyári szünet idejére fenntartó bizottságot választottak. A hivatalba lépő tisztviselők tartoztak minden esetben, újraválasztásukkor is székfoglaló értekezést tartani. A tagoknak pedig kötelességük volt, hogy évente legalább egyszer bemutassák tudományos munkásságukat értekezés, fordítás, bírálat, vita, vagy pályamunka formájában. Az alakító közgyűlésen a tisztikart és a választmányt választották meg. Ezen, vagy az alakulást követő díszgyűlésen mondta el a felügyelő tanár szokásos buzdító beszédét, mely ugyanakkor egy szaktémával kapcsolatos értekezés is volt. A zárógyűlésen számoltak be az évi munkáról, osztották ki a nyertes pályaművek díjait. A rendes gyűléseken értekezéseket olvastak fel, prédikáció részleteket, imákat mondtak el, és mindezeket megbírálták. Az értekezés nem vehetett igénybe 30, a bírálat 15 percnél többet. A társulat első évtizedében a prédikáció és ima bírálatok főként a formai jegyekkel foglalkoztak, később egyre inkább előtérbe kerültek a tartalmiak is. – A szabályzat szerint félévenként legalább egyszer kellett vitagyakorlati üléseket is tartani, tehát feléledtek a Kollégiumban

még a XVI. században meghonosodott disputák. A vitázókat – ha önként jelentkezni nem volt – és a vitatémát a választmány jelölte ki az ülés előtt három héttel. A vitát szóban kellett tartani, a téma mellett és ellen tartott vitaszónoklat nem vehetett igénybe 20 percnél többet és a hozzászólás sem lehetett hosszabb 10 percnél. Az ülés végén az elnök nyílt szavazást rendelt el, hogy melyik vitatkozó fél volt sikeresebb. A nyertest általában megjutalmazták. Az egész iskolai éven keresztül vasárnaponként a felsőbb éves hittanhallgatók prédikáltak az Oratóriumban. Ezeket a prédikációkat kijelölt, vagy önként jelentkező tagok bírálták a rendes gyűléseken. A bírálatokat írásban kellett benyújtani. – Mindkét félév vége felé rendeztek prédikálási és imádkozási versenyt is.

A választmány ülésein az egyesület ügyeit intézte. Szervezeti, gazdasági ügyekkel foglalkozott, vita- és pályatételeket tűzött ki.⁶³

A vitatémákat vizsgálva „minden nemzetet és egyházat érdeklő és érintő kérdésnek, ami időközben felmerült, megtaláljuk a visszhangját a társaság vitaülésein.”⁶⁴ Álljon itt néhány példa:

1870: A felekezeti vagy községi iskolák célszerű voltáról.

1873: Kárhozandó-e az öngyilkosság minden esetben, vagy nem?

1874: A halálos büntetés összeegyeztethető-e a keresztyén vallás elveivel vagy nem?

1875: Keresztyén szempontból helyeselhető-e a hullák égetése?

1878: Kivéssék-e a papválasztás a gyülekezetek kezéből? (Három igen, 40 nem.)

1888: Célszerű-e a gyermekistentiszteletek behozatala?

1890: A protestantizmus feladatai közé tartozónak tekintheti-e gátat vetni a nazarénizmus terjedése elé?

1891: A protestáns autonómia álláspontján elfogadható-e az államsegély a lelkészi fizetés javítására? (Ebben az évben az igenlés győzött. 1897-ben amikor újra ez volt az egyik vitatéma, már nemleges volt a válasz.)

1892: Helyeselhető-e a lélekszám szerinti szavazás egyházi képviselőink választásánál? (Nem.)

1893!: Az általánosan kötelező polgári házasság behozatala összeegyeztethető-e hazai protestáns egyházunk hitelveivel?

1894: Az általános vallásszabadság ezzel kapcsolatban a zsidók recepciója helyeselhető-e protestáns szempontból?

1896: Van-e az emberben szabadakarata?

1904: Helyeselhető-e népiskoláink államosítása?

1908: Jelen egyházalkotmányunk megfelel-e a zsinat-presbiteri elvnek?

A következő években hanyatlani kezdett a vitázó kedv, majd gyakorlatilag el is tűnt a HÖT programjából. Csak a harmincas évek közepén élesztették újra a vitagyűléseket vitadélutánok formájában 4–5 alkalommal évente. Néhány jellemző vitatétel ebből az időszakból: a teológus viszonya a gyakorlati munkához; az egyházfegyelmelem; a teológusnak a külmiszió iránti kötelessége; az egyke az evangélium megvilágításában.

A pályatételek évről évre igyekeztek felölelni a bibliai, a rendszeres, a gyakorlati teológia és az egyháztörténet témakörét. A legnépszerűbbek a gyakorlati teológiából kitűzött pályatételek voltak, azok között is a prédikációk és imák, ezeket az egyháztörténeti pályaművek követték: Pl.: Ismertetessék az 1859. szeptember 1-én kiadott pápens által protestáns egyházunkban keltett mozgalom (1879-ben). – Martonfalvi György ref. tanár élete, kora rövid jellemzésével, tekintettel a váradi collegiumnak a debrecenivel való egyesülésére; – kiadott műveinek... rövid ismertetése, s ebből folyólag a debreceni coll. tanításai iránya s szellemének feltüntetése. – Bethlen Gábor és Pázmány Péter politikája. – Tolnai Dali János presbiterianizmusa. – Egyházalkotmányunk fejlődése a XVIII. században, különös tekintettel Sinai Miklósról. – A francia forradalom létrehozta vallásügyi változások. – Melius Juhász Péter hatása a magyar kálvinizmus elterjedésére.

A többi disciplinából kitűzött pályatételek szintén munkai igényes feladat elé állították a hallgatókat, másfelől időről időre tükrözték a teológia aktuális problémáit. Például: A négy főbb keresztyén egyház úrvacsorátana. – A Római Levél etikai tartalma. – A mohamedanizmus és keresztyénség. – A modern magyar regényben szereplő lelkipásztor típusok kritikája az evangélium fényénél. – A teológus ifjúság feladatai a debreceni ref. egyház belmissziós munkájában. – Az ún. történelmi kálvinizmus és az ún. dialectica teológia tudományos hatása és eredményei a magyar teológiai gondolkodásban. – Ady Endre vallásossága.

Az önálló témaválasztás alapján készített értekezések a legváltozatosabb tárgykört mutatva jelzik az ifjúság érdeklődésének sokszínűségét. Például: Fenntartandók-e a protestáns felekezeti iskolák vagy sem? – A héber költészet fajairól. – A hit. – Kálvin és Servet. – A debreceni szellem. – A halhatatlanság. – A pogány magyarok istenfogalma. – A pápák története a francia forradalomtól a vatikáni zsinatig. – Lehető és szükséges, hogy a tanító tanítsa a népiskolában a vallást. (1895 körül). – Ész és kijelentés. – Korunk bűnei és a lelkész: a) az egyke; b) a felekezetieskedés; c) az öngyilkosság; d) az iszákosság.⁶⁵

A sikerültebb értekezéseket publikálták is. Már az 1870/71-ik tanév második felében könyvnyomatos szaklapot alapított a HÖT *Közlöny* címmel. A lap szándéka a társaság életének ismertetése és a munkakedv fokozása volt. A *Közlöny* ennek a célnak – példátlanul hosszú élete alatt (1871–1948) – hol jobban, hol kevésbé felelt meg. Amikor kiterjesztette érdeklődését az összes protestáns teológia ifjúságára, akkor természetesen kevesebb helyet fordíthatott a Hittanszaki önképző Társulat ügyeire és produktumaira. 1900-ban lett a magyarországi Ev. Ref. Teológiák ifjúságának hivatalos lapja, a következő évtől pedig a magyarországi protestáns teológiák ifjúságáé. 1909-ben szűkült a kör. A *Közlöny* 1928-ig ismét a magyar református teológusoké lett, 1928-tól megszűnéséig csak a debrecenieké. Tehát 77 éves fennállása alatt 49 tanéven át kifejezetten a HÖT tagjainak szócsöve volt. Évfolyamaiban nyomon lehet követni a szervezeti változásokat, az ifjúságot foglalkoztató kérdéseket, a tudományos témáktól a szociális problémákon át a kibontakozó belmisszióig.

Gyakorlatilag túlélte a Hittanszaki Önképző Társulatot, mert amikor 1942-ben minden teológus egyesületet magába olvasztott és felváltott a Theológus Gyülekezet, a *Közlöny* az 1944–46 közötti két éves megszakítás után mint a teológus gyülekezet körlevele jelent meg 1948-ig.

Szerkesztőit kezdettől fogva a HÖT közgyűlésein a tagság választotta saját sorából egy-egy tanévre. Az 1939/40-es tanévtől kezdve a politikai helyzet nehezebbé válása miatt kellett felelős szerkesztő és kiadóként egy professzort kinevezni, aki mellett intézőbizottság szerkesztette a lapot. Az intézőbizottság elnöke, főtítkára és tagjai természetesen hittanhallgatók voltak. A Közlöny szerkesztői közül számosan lettek a Magyarországi Református Egyház kiemelkedő teológusai és vezetői. Megindulásakor 1871-ben a HÖT elnök Beczner Frigyes majd Bod János végezték az úttörő munkát, a későbbi szerkesztők közül pedig Eröss Lajos, Dicsőfi József, Ferenczy Gyula, Révész Kálmán, Sass Béla, Jánosi Zoltán, Barla-Szabó Jenő, Lencz Géza, Veress István, Szombathy István, Nánássy Lajos, Erdős Károly, Ferenczy Károly, Dezső László, Dóczy Antal, Farkas Ignác, Tamás Ferenc voltak a legnevezebbek. 1939-től Kállay Kálmán, Vasady Béla, Czeglédy Sándor és Illés Endre professzorok felelős szerkesztősége mellett olyan teológusok végezték a lapszerkesztés munkáját mint intézőbizottsági tagok, akik zömmel ma is a Magyarországi Református Egyháznak élénjáró lelkipásztorai,⁶⁶

Ennek a társulatnak is kialakultak az évenként visszatérő ünnepélyei. Október 31-ét a reformáció emléknapját hagyományos ünneppsorozattal rendezte meg. Délelőtt a nagytemplomi istentisztelet után az Emlékkertben a Gályarabok oszlopánál tartottak megemlékezést, délután pedig a Díszteremben műsoros ünnepélyt. 1901-től az özv. Hegyi Mihályné 600 koronás alapítványának kamatából jutalmazták a Gályarabok oszlopánál elmondott emlékbeszéd szerzőjét.⁶⁷ Ettől kezdve őszi és tavaszi pályázatot hirdettek. Ősszel emlékbeszéd és óda a reformáció évfordulójára, tavasszal pedig a teológiai disciplinákból tűztek ki tételeket.

Érzékenyen reagáltak egyháztörténeti évfordulókra. 1872. december 15-én Melius ünnepségeket rendeztek halálának 300 éves évfordulója alkalmával, amelyre meghívták a hazai teológiai főiskolákat is. A debreceni iskolákba pedig ezen a napon teológusokat küldtek ki előadásokat tartani.⁶⁸ 1906. május 20-án Bocskai emlékére rendeztek díszgyűlést. 1909. okt. 31-én Kálvin megemlékezéssel összekötött reformációi emlékünnepelelyt tartottak a Díszteremben.⁶⁹ 1917 őszén a háború nem kedvezett a reformáció 400 éves jubileuma megünneplésének. Ennek ellenére a Kollégium és a debreceni Protestáns Irodalmi Kör november 4, 11, 18, 24 és december 7-én tartott ünneppsorozatot, ezek közül a HÖT ünnepélye november 4-én volt. Ezenkívül a rendszeres teológiai pályatételen (Luther, Kálvin és Zwingli predestináció tana) érződik a nagy évforduló ihletése.⁷⁰ 1926 februárjában a Gályarabok megszabadulásának 250-ik évfordulóját ünnepelte a HÖT, a Kollégiumon kívül a városban még 16 helyen rendezett ünnepélyt.⁷¹

Dátumhoz szorosan nem kapcsolódó ünnepi alkalmak voltak az évenkénti díszgyűlések, városi közönséggel, az egyházi vezetőség, debreceni lelkészek részvételével. Ilyenkor mindig volt vendégszónok is. A felügyelő tanár beszéde mellett az ifjúság által tisztelt tehetséges fiatalabb lelkészek közül hívtak meg vendéglelőadót, pl. Baltazár Dezsőt, Jánosi Zoltánt, Lencz Gézát, Futó Zoltánt, Szabolcska Mihályt stb.

A HÖT megemlékezett fennállásának 25 éves jubileumáról 1895-ben. Nemcsak ünnepélyt rendezett, hanem Lencz Géza szerkesztésében emlékfüzetet is megjelenített, a Közlöny pedig jubileumi számot adott ki. 1910-ben ünnepélyes közgyűlé-

sen emlékeztek meg a negyvenedik évfordulóról. Tiszteletbeli taggá választották az alapító és a felügyelő tanári tisztet majd két évtizedig viselt Balogh Ferencet. Emlékalbumot készítettek számára és róla nevezték el azt az egyes számú teológiai tantermet, ahol rendes gyűléseiket tartották.⁷² Az 50-ik évforduló közvetlenül az I. világháborút követő időre esett, amely problémáival, nehézségeivel végül is elvette a kedvet a jubileumi ünnepléstől.

Amint a pálya- és vitatételeknél kitűnt, az egylet tevékenysége párhuzamosan folyt elméleti és gyakorlati vonalon, s ez azt jelentette, hogy az Önképző Társulat nemcsak kora tudományos problémáival szembesült, hanem az egyház gyakorlati életének kérdéseivel is. Amikor a teológia az egyetem kötelékébe került, az Egyetemi Kör teológiai szakosztálya a HÖT elméleti munkáját folytatta. Az egyházkerület által alapított, s a teológiai fakultással párhuzamosan működő Lelkészképző Intézet mellett továbbélő Hittanszaki Önképző Társulat viszont egyre inkább a gyakorlat vonalára toldott át. Bár készültek még értekezések, bírálatok, pályázatok, de kitekintése egyre inkább a gyakorlati egyházi munkák felé volt. A gyakorlati munka vonalán kapcsolódott bele már a század legelején az egyház belmissziós tevékenységébe. 1902-től két debreceni „filiának” a csapókeri és homokkeri reformátusoknak a gondozását vállalta el oly módon, hogy vasárnap délutánonként egy-egy teológus prédikált az itteni imaházakban. Az új homokkeri imaház számára két ezüst úrasztali kannát is adományozott, és a Kollégiumba rendezett belépődíjas estek bevételéből Bibliával és énekeskönyvvel, valamint egyéb egyházi iratokkal látta el a szegény sorsú híveket. Belmissziós tevékenysége nagy nyitást jelentett kifelé. Eddigi gyakorlati munkája: prédikációk, imák készítése, elmondása, bírálat a zárt körben történt. A missziói mozgalom szükségét érezte a református hívekkel való kapcsolatnak, a közöttük és értük történő szolgálatnak. Belmissziós tevékenységének legjellemzőbb területe a külsőségeken tartott istentiszteletek mellett a Kollégium dísztermeiben „protestáns estek” rendezése volt, melyek igen hamar népszerűvé váltak. 1903 tavaszán már belépődíjat szedtek mert nem tudtak elég helyet adni a Díszterembe tóduló közönségnek. Így is olyan nagy volt az igény, hogy a tervezettekén kívül még egy protestáns estélyt kellett tartani, Debrecen város legnagyobb termében. A város templomaiban vallásos délutánokat, az iskolákban egyháztársadalmi összejöveteleket, előadásokat szerveztek, vallásos műsorral, bibliamagyarázattal.⁷³ Ez a két utóbbi sorvadt el legelőbb. Részben az ifjúság sokirányú és megerőltető elfoglaltsága, részben a kezdeti felbuzdulást követő részvétlenség miatt. Az I. világháború alatt a protestáns estélyek száma is csökkent. Ezek helyett vidéken is rendeztek vallásos estélyeket a hadi árvák, sebesültek javára. 1917–18-ban már nem is tartottak protestáns estélyeket, hanem az énekkarral vidéki koncerteket adtak a katona-otthon pártfogása alatt.⁷⁴ Az 1922-es *Közöny*-ben még olvashatunk HÖT által tartott vallásos estélyről, később azonban a reformáció emlékünnepején kívül kollégiumi nyilvános ünnepélyt nem rendezett, egyre inkább befelé fordult.⁷⁵ 1925 tavaszán a csapókeri vasárnap délutáni istentiszteletet vallásos délután keretében tartotta s valószínűleg ez a forma maradt meg a további években is 1928-ig, amikor minden belmissziós tevékenységet átvett a társulattól a Bethlen Gábor Kör Belmissziós szakosztálya. A filiák lelkigondozását azonban 1929 őszén visszavették a hittanhallgatók, s mindaddig végezték amíg

anyaegyházáá szervezödve a szolgálati kérdések nem rendezödtek. Ezenkívül csak belkörü missziói alkalmak voltak a HÖT keretében: reggeli áhítatok, bibliaórák, ünnepi szolgálatokra felkészítő alkalmak.⁷⁶

Az 1938/39-es tanévben teljesen áttértek az egyesületben a gyakorlati munkára. A heti gyűlések elmaradtak, a missziói munka ismét előtérbe került. A tanoncifjúság lelkigondozását kezdték el, megalapítva a kollégiumi csoportot és munkájukhoz heti 2 órás előkészítőt tartottak, amelyen hitvallásos iratainkkal és pásztorális teológiával foglalkoztak. Megalapították a Theológus Árvaházat is melyhez segédkezet az Országos Református Szeretetszövetség nyújtott és a gondolat megérlelődését a teológusok családmisziós munkája készítette elő. Részt vettek a telepítési akció anyagi eszközeinek előteremtésében, többek között hangversenyt rendeztek az akció céljaira.⁷⁷

A két világháború között állandóan felszínen volt a lelkészképzés reformja a Magyarországi Református Egyházban. Maga az Egyetemes Konvent is határozatok hosszú sorában foglalkozott vele. Az 1928/29-es iskolai évben a HÖT komoly erőfeszítést tett arra, hogy a felső hatóságoktól tantervreformot eszközöljön ki. Célja az volt, hogy a teológiai nevelés-oktatást modernizálja részint a nyugati teológiák mintájára, részint az egyetemi szabályzatot figyelembe véve. A teológus hallgatók számára igen nagy terhet jelentett a heti 45–50 kötelező óraszám. Ennek lehallgatása mellett nem lehetett egy-egy disciplinában elmélyedni, önképzőkori munkát végezni stb. 1929. febr. 26-án a professzori kart meghívta az ifjúság gyűlésére és előadta Papp Gábor, Farkas Ignác és Dóczi Antal elaborátumát. „Az elaboratum alap gondolata a rendszer hármas tagozata, minden tanszék professzora meghirdet egy derék tárgyat, melynek felvétele kötelező, azután egy speciális kérdést, végül szemináriumot. A két utóbbinak felvétele csak annyiban kötelező, hogy két szemináriumi tárgykörben mindenki köteles dolgozni. Az órák számát pedig heti 16-ra redukálta, amely idő alatt még valláspszichológia és szociológia előadását is kéri.” A professzorok helyeselték a tervezetet, különösen a kötelező szemináriumok eltörlését – melyeket az egyházkerület írt elő – együttesen kívánták.⁷⁸ Ez a reformtörekvés azonban nem vezetett célra.

A Hittanszaki Önképző Társaság utolsó 25 évére jellemző volt az a szándék is, hogy egységes keretbe foglalja az egyetem előtti korszakból örökölt teológus egyesületeket: az Önképző Társulat, a Hittanszaki Segélyegylet, és a Teológus Becsület-szék munkáját.

Ez a kísérlet először az 1926/27-es iskolai év HÖT alakuló ülésén mutatkozott meg, amikor a Tukacs György senior által előterjesztett és a gyűlés által jóváhagyott új alapszabály értelmében a munkát négy szakosztály: 1. ifjúsági; 2. sajtó- és irodalmi; 3. diákjóléti; 4. fegyelmező és becsületügyi szakosztály keretében tervezte meg.⁷⁹

Az 1931/32-es évről szóló titkári jelentés arról számolt be, hogy próbáltak munkájukkal előkészíteni egy egységes és átfogó teológus ifjúsági egyesületet. Egy központi tisztikar élén a seniorral, közös titkárral intéznék az adminisztrációs ügyeket (ez lenne a nagygyűlés meghosszabbítása), s így mentesíthetné az alosztályokat (önképzőkör, becsület-szék, segélyosztó, jegyzetkiadó, iratterjesztő, belmissziós alosztály) s egyúttal mint legfelsőbb reprezentációs szerv képviselné a teológus

ifjúság összességét, így mindenki végezhetné a maga speciális feladatát.⁸⁰ A következő évi beszámolóban arról olvashatunk, hogy a HÖT az egész teológus ifjúságot összefogta. Talán ebben az évben volt létszáma a legmagasabb, 195 taggal.⁸¹ Az erők összefogásának a közösségi élet megreformálásának programja mint feladat a további években is jelentkezett. Az évtized végére pedig már kifejezésre jutott a megfogalmazott cél: a gyülekezetté alakulás.

„Az 1940. október 19-iki teológus nagygyűlésen az ifjúság ünnepélyesen gyülekezetté nyilvánította magát és ezzel végérvényesen zárókövet tett a HÖT és testvéregyleteinek... életére és működésére.”⁸² A Hittanszaki Önképző Társulat választmánya dolgozta ki a gyülekezeti alapszabályt, amit december elsején a rendkívüli nagygyűlésnek bemutatott és jóváhagyás végett az egyházi főhatóság elé terjesztett. A kívánt módosítások elvégzése a második félvé idejére maradt, a jóváhagyás pedig 1941 őszére. A november 25–27-ik napjain ülésező egyházkerületi közgyűlés 278. sz. határozatával elfogadta a teológus gyülekezet alapszabályait. Még ezt megelőzően az október 4-iki teológus nagygyűlés megválasztotta a HÖT utolsó választmányát és tisztikarát az 1945 márciusában Mauthausenben mártírhalált halt Varga Zsigmond seniorral az élen, akiknek a hivatalos felszámolás és az új szervezeti élet megindítása jutott feladatul.⁸³

4. *Joghallgatók Önképző Köre*

A Hittanszaki Önképző Társulathoz hasonlóan a joghallgatók is tanári kezdeményezésre indították el önálló jogi önképzésüket, s váltak ki a MIÖT Tudományos alosztályából, amely kiválásukkal meg is szűnt.

Az 1875/76-ik tanév elején tartott Jogász Segélyező Egylet alakuló ülésén Kőrösi Sándor felügyelő tanár vetette fel a Jogász Önképző Kör szükségességét. November 30-án az elfogadott alapszabályok szerint már meg is alakult 54 taggal 9 tagú választmánnyal és tisztikarral. A tisztikar: elnök, főjegyző, titkár, aljegyző, pénztárnok, ellenőr és könyvtárnokból állt. A későbbi években a választmánynak évfolyamonként egy-egy, azaz összesen négy tagja volt. Az önképzőköri munka elindítása is Kőrösi Sándor irányításával történt, aki heti egy órás gyakorlati előadásain: a „practicumokon” nagyhirű jogászok munkáival ismertette meg tanítványait, és írásban kidolgozott, élőszóval megvitatott jogesetekkel gyakoroltatta a hallgatót az előbbi feladatai megismerésére.⁸⁴

Az önképzőkör munkarendje úgy alakult, hogy elméleti és gyakorlati üléseket tartottak felváltva. Az elméleti gyűléseken felolvasások hangzottak el a jog és államtudomány köréből, a gyakorlati üléseken pedig szóbeli gyakorlatok folytak a „szóbeli folyékony és élvezhető előterjesztések elsajátítására”. Ezenkívül teret adtak a jogi kérdések megvitatására is a vitaüléseken. Szintén a gyakorlat vonalára tartozott a próba esküdtszéki tárgyalások tartása, mely jó hatással volt az ifjúság tudományos képzettségére.⁸⁵ Pályatételeket is tűzött ki az Egyesület évről évre. 1906-ban szakosodott a Joghallgatók Tudományos Önképző Társulata: a) jogtörténeti és közjogi; b) társadalomtudományi; c) büntetőjogi szakosztályok alakultak.⁸⁶ Néhány érdekes téma a felolvasások és pályatételek anyagából: Szükséges-e a nemzetgazdaság szempontjából az uzsoratorvény? – A nemzetiségi kérdés

Magyarországon. – Vannak-e velünk született jogok? – Magyarország nemzetiségi statisztikája a legújabb népszámlálás adatai alapján. (1904) – Helyes-e a forradalom? (1905!)

Általában jellemző a Joghallgatók Önképző Körére az érdektelenség. Az évenkénti 200 körüli hallgatói létszámból 40–80 önképzőkori tag került csak ki, és ezek is inkább az alsóbb évfolyamokból. Előfordult, hogy negyedéves jogász nem is iratkozott be a körbe.⁸⁷ Próbálták többféle intézkedéssel az önképző munka iránti figyelmet felkelteni: 1880-tól a vitázókat legációk előnyben részesítették. 1903-ban a pályatételek között szerepel szabad tárgyú történelmi novella (így próbálták megnyerni az irodalomkedvelőket, akik a MIÖT-ben rendszeresen dolgoztak). 1906-ban a Jogász Segély Egylet hozott olyan határozatot, hogy tagjai közül pénzsegélyt csak az kaphat, aki egyszersmind működő tagja a Jogász Önképző Körnek is.⁸⁸

Az egyetemmé válás előtti utolsó években már az volt a legfőbb törekvés, hogy megmentsek a megszűnéstől – átmentsék az egyetemi korszak új egyesületébe.

A Debreceni Joghallgatók Önképző Társulata két ízben alapított lapot, hogy tagjai munkájának publicitást teremtsen. 1878-ban a *Jogász-Szemlélet*, mely első ilyen szakfolyóirat volt a magyarországi jogakadémiákon és jogi fakultásokon. Sajnos 1880-ban már meg is szűnt. Az 1906-ban alapított *Jogászélet* először 1908-ig, majd 1911–12 márciusáig élt. Több ízben szép sikereket is ért el, de végül ezt sem tudták fenntartani, mert az anyagi sikerek elmaradtak az erkölcsi elismeréstől. Mindkettő havi folyóirat volt egy ív terjedelemben és a legjobb tanulmányok megjelenését biztosította, híreket közölt a jogászéletéről. Az anyagi ráfizetés viszont a pályadíjak ösztégét veszélyeztette, ezért kellett lemondaniuk a jogászoknak több ízben néhány év elteltével lapjukról.⁸⁹

Az önképző kör 1879-től kezdve járattott szakfolyóiratokat: *A Magyar Igazságügyet*, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalatának államtudományi folyamát. 1901-től pedig előfizettek a *Jogállam* című lapra.

Kezdetől fogva gondot fordítottak a könyvtárra is, bár gyarapodott évről évre, főként ajándékozásból, a tagok nagyon keveset, vagy egyáltalán nem használták.⁹⁰

Az 1912–13 és 1913–14-es tanévekben társadalomgazdasági szeminárium is működött Kovács Gábor vezetésével azok számára, akiket a gyakorlati gazdasági problémák érdekeltek. Kiegészítették elméleti tanulmányaikat gyárak, ipartelepek látogatásával és írásbeli dolgozatokat készítettek.

Felügyelő tanáraik az alakulástól az egyetemmé válásig Körösi Sándor, Liszka Nándor, Kovács Sándor, Baczoni Lajos, Ozory István, Haendel Vilmos, Helle Károly, Jászi Viktor, Kun Béla, Tóth Károly és Tóth Lajos akadémiai jogtanárok voltak.

A Joghallgatók Önképző Társasága később nevéssé vált, kiemelkedően munkálkodó tagjai az évi jelentések, publikált értekezések és a díjnyertes pályatételek szerint: Ármós Bálint (egyházkerületi főjegyző, alapítványtevő), Balogh Béla (törvényszéki tanácselnök), Balogh Imre (táblabíró), Csathó Kálmán (író), Csathó Zsigmond (főispán), Dóczy Emil (Debrecen főügyésze), Sz. Kun Béla (egyetemi tanár), Kuthy Sándor (író, műfordító), Magoss György (Debrecen polgármestere), Miszti Károly (főügyész), Roncsik Jenő (Debrecen tűzoltóparancsnoka), Roncsik Lajos (Debrecen árvaszéki elnöke), Tatay Zoltán (városi tanácsos, zeneszerző).

Az utolsó felügyelő tanár vezetésével a szüniei fenntartó bizottság készítette el 1914 nyarán a javaslatot arra, hogy a Joghallgatók Önképző Társulata miként illeszkedjék be életképesen az egyetemi keretekbe, illetve, hogyan egyesüljön a következő tanévben induló Jogászkörrel.⁹¹

5. A gimnáziumi önképzőkör

1854-ben, amikor a szabadságharc után még csak a főiskolai olvasóegylet kezdte működését felélesztteni, a gimnázium hatodik osztályának tanulói Szegedi Sándor tanár buzdítására elindították az önképzőköri munkát maguk között. Gyakorlatilag évekig ez is csak titokban működő egyesület volt. Kézírtos lapjának a *Heti Dolgozatok*, illetve *Havi dolgozatok* előszavában magánlapnak nevezte magát, mely „úgy tekintendő, mintha iskolai kötelezett munkálat lenne”. A *Heti Dolgozatok* „önkéntes” jelzője viszont arra utal, hogy vezető nélkül működött.

1857-ben fordulat következett be az önképzőkör életében. Ekkor kezdhette meg ismét működését az akadémiai hallgatók és a 7–8. osztály Irodalmi Önképző Társulata, s ezzel együtt kiléphetett a titkosságból a gimnáziumi önképzőkör is. Szegedi Sándor vezetésével „a tartós virágzás kora” kezdődött. A hatodik osztályosok továbbra is megjelentették verses és prózai műveiket, műfordításait és bírálatokat a *Havi dolgozatokban*. Az 1858/59-iki kötetet „Csokonai szellemének”, az 1859/60-as *Havi dolgozatokat* pedig „a legnagyobb magyar szellemének” Széchenyinek ajánlották.⁹²

Az önképzőköri munkának más dokumentumai nincsenek a kezdeti szakaszból csak ezek a kézírtos lapok, de ezek is nagyon hézagosan maradtak fenn. 1863-ból őriz a Kollégiumi Levéltár ismét egy ilyen dokumentumot, az akkori hatodik osztály önképzőkörének *A barátság virágai* című hetilapját. Közölt verseket, beszélvényeket, bírálatokat. Ebben az évben „szavalmi egyletük” is volt, 35 taggal.⁹³ 1866-tól már az évkönyvekből is tájékozódhatunk a gimnáziumi önképzőkör felől. A hatodik osztály mellett az ötödiknek is volt külön önképzőköre és külön lapja. 1866/67-ben a 93-as létszámú hatodik osztály 30 tanulója iratkozott be a körbe. Lapot *Remény* címmel indítottak és ebben közölték a jobb műveket. Célja volt: „az ízlés, a szív és elme nemesítése, egymás műveinek bírálata s hibáinak barátságos megrovása által.” Az osztálytanár látta el a felügyeletet és egy választott diákelnök vezette – az ötödik osztályosok lapja a *Kikelet* volt, tagjainak száma 29, és volt egy 26-os létszámú éneklő körük is. A következő tanévben a hatodik osztály 25 taggal működött és lapját *Lombok*-nak nevezte. Az ötödik osztályosok önképzőkörének csak 12 tagja volt, de ők is írtak lapot *Ébredés* címmel. 1868/69-ből csak a hatodikosok *Rózsabokor* című hetilapja maradt fenn, az ötödikesek működése pedig valószínűleg szünetelt.⁹⁴ Ettől kezdve 18 éven át hol együtt, hol különválva működött az ötödik, hatodik osztályok önképzőköre.

A pályadíjak, vagy a szavalmi versenyek díja egy-egy könyv volt, melyet legtöbbször Szegedi Sándor tanár ajándékozott. Tagjaik száma 25–35 között ingadozott. Szegedi Sándor egész tanári pályája alatt nagy lelkesedéssel vezette diákjait, javította munkáikat. 1882-ben bekövetkezett halálakor pedig 500 Ft-ot hagyott a gimnáziumi önképzőkörnek.

1887/88-ban lendült fel újra az ifjúsági önképzőkori munka, amikor Dóczi Imre tanár felügyelete alatt 48 taggal megalakult a hatodikosok önképzőköre. A következő évben már 57 tagja volt és felvette a Petőfi-kör nevet. Lassanként a MIÖT-ből kezdtek a 7–8-ik osztályosok is átjönni a gimnázium épületébe. Ezért a tanári kar 1890-ben megbízta Dóczi Imrét az egységes főgimnáziumi önképzőkör megalakításával, melynek rendes tagjai a 7–8. osztályosok, rendkívüli, de működő tagjai az ötödik-hatodik osztályosok lettek.⁹⁵ Az önképzőkör önálló szépirodalmi tevékenységgel foglalkozott, eredeti műveket bírált, de a pályakérdések felölelték a gimnázium többi tantárgyait is, ezért nagy vonzerőt gyakorolt. A kilencvenes évek közepére a rendes és rendkívüli tagok száma megközelítette a 200-at. A következő években visszaesett kissé, de amikor 1903-ban olvasótermet kapott, létszáma ismét fellendült. Az 1910-es években 123–176, a 20-as években 112–166, a 30-asokban átlagosan 150 körüli volt a tagok száma.⁹⁶ Az ifjúsági önképzőkör az alsóbb gimnazisták és a városiak között is nagy népszerűségnek örvendett: pl. 1895-ben olyan nagy volt az érdeklődés gyűlései iránt, hogy a városi vendégek miatt kevésnek bizonyult az ülőhely.

A bírálatra átadott művek szerzőinek a nevét az átvevő titkárnak el kellett hallgatnia, így az elvetett művek szerzői titokban maradtak. – A jelíges pályázati rendszer is azt biztosította, hogy csak a nyertesek nevei váljanak ismertté.⁹⁷ Vitaülésekkel a gimnáziumi önképzőkörben is találkozunk. A régi disputációk mintájára zajlottak: a tanár tűzte ki a tételt, amelyről egy diák értekezést készített, azt felolvasta. Utána három hozzászóló bírálta, végül a tanár összefoglalta a vita eredményeit és tanulságait, a tévedéseket kijavította.⁹⁸ A folyamatos önképzőkori munkából időnként kiemelkedett egy-egy külön program szokatlan tárgyánál vagy igen hasznos törekvésénél fogva: pl. 1915-ben Bészler Lajos 7. osztályos tanuló szabad előadást tartott a villamos ívlámpákról, amit rajzokkal is illusztrált. – Az 1911–12-es tanévben ismertetőesteket rendeztek, s ezeken Babits Mihály, Maurice Maeterlinck és Henrik Ibsen műveit ismertették. Díszgyűlésen és nyilvános ülésen emlékeztek meg nagy költőinkről: pl. 1910-ben Kazinczy Ferencről, 1921-ben Vörösmarty Mihályról.

Az olvasóterembe lapokat, folyóiratokat rendeltek. Ebben a törekvésükben a tanári kar is segítette őket. Pl. 1917-ben a tanári kar 100 koronás adományával összesen 211 koronáért járatott folyóiratokat és hírlapokat (*Természettudományi Közlöny, Magyar Nyelvőr, Századok, Budapesti Szemle, Érdekes Újság, Borsszem Jankó, Darwin, Új Idők, Uránia, Pesti Hírlap és Vasárnapi Újság.*)⁹⁹

Az ifjúsági önképzőkör 1917-ben vette fel az Arany János nevet, ettől kezdve: „A debreceni ref. főgimnázium Arany János önképzőköre.” Az 1918–19-es tanévben szervezetében annyi változás történt, hogy rendes tagjai a három felső osztályból, a rendkívüliek az ötödik osztályból kerültek ki.¹⁰⁰

Az I. világháború után az önképzőkör keretei szűknek bizonyultak és a diákság differenciálódó érdeklődésének megfelelően szakosodási folyamat indult meg. Először, 1921-ben természettudományi szakosztály alakult. Mellette az 1934/35. tanévben külön számtani kör is működött. – 1939-ben tovább bővült az önképzőkör tevékenysége: november 21-én táj- és népkutató, december 19-én Varga Zoltán vezetésével a történelmi szakosztállyal.¹⁰¹ A táj- és népkutató szakosztály Csűrű

Bálint nevét vette fel, országos szervezés következtében indult, melyet Györfly István és Teleki Pál alapított. A VKM vezetőképző tanfolyamokat rendezett a vezető tanárok számára. A tanfolyamra Végh József tanárt hívta be.¹⁰² 1939. november 21-én a tanári kar Végh József indítványára határozta el a szakosztály létesítését és az önképzőkör rendkívüli ülésén ismertette jelentőségét, vázolta feladatait. Különösen a falusi fiúk fogadták örömmel és már a karácsonyi szünetben hozzáláttak a kutatáshoz. A kéthetenkénti üléseken módszertani útmutatást kaptak. Programjuk: 1. a magyar táj- és népismeret alapjainak elsajátítása, 2. önálló gyűjtő- és kutatómunka, 3. a magyar népi műveltség terjesztése és népszerűsítése. – Népszokásokat elevenítettek fel, népmeséket, verseket, dalokat, siratókat gyűjtöttek, ezek anyagából pályaműveket készítettek. Még fényképező csoportjuk is volt.¹⁰³ 1943/44-ben a rendkívüli irodalmi üléseken új szakosztályként született meg a színjátszócsoport.¹⁰⁴

Közben az eredményesebb munka érdekében a harmincas évek elején a hatodik osztály az Arany János önképzőkörrel párhuzamosan még egy kis önképzőkört is alakított, hogy itt könnyebben szóhoz jussanak az ötödikes diákok is műveikkel: A kis önképzőkör egészen az 1943/44-es tanévig működött és ülésein az előadó- és vitakészséget fejlesztette. 1946/47-ben újították fel a Kollégium általános iskolájának felső osztályosai.

1944/45-ben az önképzőkör természettudományi szakosztálya önálló természettudományi önképzőkörre lett. Ez az átszerveződés már az előző évben folyamatban volt, amikor külön tanárelnökkel működött. 1946/47-ben mint természettudományos önképzőkör megszűnt, helyette az ötödik és hatodik osztályok vegytani kört alakítottak. Ugyancsak ebben az évben működött még tárgyaló időszakunkban utoljára az irodalmi önképzőkör, melyben a hetedik osztályosok dolgoztak.¹⁰⁵

6. A Tanítóképzősök Csokonai Önképzőköre

1871-ben alakult. A hittanszaki és jogász önképző társulatok mintájára a szakmai önképzést tűzte ki céljául: módszertani kérdések fejtegetése, a tanítói foglalkozás körében nélkülözhetetlen ismereteket tárgyaló dolgozatok készítése, bírálata, egyes feladott kérdések feletti szabad eszmecsere, szavatok képezték működése tárgyát. A kilencvenes évek közepén is szinte azonos volt célkitűzése: „költészeti, főként neveléstudományi kérdésekről, általában a képezdei tanfolyam a tanítói foglalkozás körében szükséges ismeretekről írt munkák s ezek bírálata, szaválás, szónoklat és szépolvasás által önképzési alkalmul szolgálni.”¹⁰⁶ Az önképzőkörben kezdetől fogva élénk munka folyt; hetente kétszer tartottak üléseket. A gimnazistákhoz hasonlóan nekik is volt kéziratós lapjuk, a *Haladjunk*, melyben dolgozatokat jelentettek meg és eseményeket adtak hírül.

Az egyesület tagja lehetett minden tanítóképzős. A tanév elején alakították meg az önképzőkört és választották meg az új tisztikart. A tisztikar: elnök, alelnök, jegyző, pénztárnokból állt a választmány élén. Felügyelő tanára a kezdeti szakaszban Somogyi Pál volt.¹⁰⁷ A rendes közgyűléseken dolgozataikat mutatták be, szavaltak, bírálatokat tartottak, sőt egyházi beszédeket mondtak el, prédikáltak. – Így gyakorolták magukat a „lévita-tanítóságra”, legációs alkalmakra. A bizottsági

üléseken az önképzőkör ügyeit intézték, a benyújtott dolgozatokat, pályatételeket bírálták. – Pályatételeket módszertanból, történelemből, neveléstanból, irodalomból tűztek ki. A tagoknak legalább 50%-a nyújtott be önálló dolgozatot vagy pályaművet. Ugyanígy jellemző volt a szigorú bírálat is: a dolgozatoknak 30–40%-át nem fogadták el.¹⁰⁸

Az 1873/74-es tanévben már 285 kötetes könyvtár működött, mely egy évtizeddel később 400 fölé emelkedett. Minden évben gondot fordítottak gyarapítására. A könyvvásárlás és a pályázatok jutalmazása céljaira évente az István-gőzmalom Társulat, a Debreceni Első Takarékpénztár, az Alföldi Takarékpénztár 10–10 Ft-tal támogatta az önképzőkört, hogy kipótolja a tagdíjakat. Az 1922/23-as tanévben ifjúsági olvasótermet kaptak, ahol az önképzőköri és segélyegyleti könyvtár működött később Ifjúsági Olvasó Kör néven. Az Olvasó Körben 17-féle tudományos és szakfolyóirat, kilenc szépirodalmi kritikai folyóirat, 5 képes újság és 3 napilap állt a tagok rendelkezésére. 20 évvel később olvasótermüket internátus céljaira vették igénybe, de a könyvkölcsönzés még 1946-ban is folyt.

Az önképzőköri munka az 1940/41-es tanévben szakosodott. Öt szakosztályt: 1. irodalom-művészeti, 2. pedagógiai, 3. természettudományi, 4. történelmi, 5. táj- és népkutató szakosztályt alakítottak. A szakosztályok szervezete megegyezett az egész önképzőkörével. Mindegyiknek volt vezető tanára és az ifjúság által választott tisztikara. Összetartozásukat az fejezte ki, hogy a szakosztályi üléseken túl plenáris üléseket is tartottak. Mindössze két tanéven keresztül működött ilyen szervezetben a Csokonai Önképzőkör. Az 1942/43-as tanévtől 1948-ig már csak összevontan, és havi egy összejövetelt tartva. A szakosztályok közül a táj- és népkutató csoport tartotta meg leginkább önállóságát, bizonyára azért, mert ez egyszerűs mind országos mozgalom is volt, s az országos pályázatokon gyűjtésükkel igen eredményesen szerepeltek.¹⁰⁹

Debrecen felszabadulása után 1945 januárjától indult meg újra az önképzőköri munka kéthetenkénti összejövettel. Szavalókórusa sok szereplést vállalt. Munkájának témaköre az irodalom mellett a folklór. Különösen Vass Lajos tűnt ki népdalgyűjtésével és feldolgozásaival. Az Ecsedi István Táj- és Népkutató Csoport negyven taggal tovább működött. 1946-ban a szépirodalmi novella- és verspályázat mellett rajzpályázatot tűztek ki.

Az 1947/48. tanévet a szakosztályok és az évfordulók megünneplése jellemezte. Négy szakosztály alakult: 1. irodalmi, 2. néprajzi, 3. képzőművészeti, 4. sakkkör.

Emlékünnepei közül legjelentősebbek voltak a Toldi megjelenésének 100-ik évfordulója, Ady születésének 70-ik, és a legnagyobb készülődéssel járó 1848. március 15. centenáriumának megünneplése, melyre minden osztály külön műsorral jelentkezett. Az Ecsedi Táj- és Népkutató Csoport a szülőföld néprajzi anyagának összegyűjtésére fektette a hangsúlyt, az 1948/49-es tanévben már csak ez a szakosztály élt tovább.¹¹⁰

7. A polgári iskolások Kölcsey Ferenc Önképzőköre

A legrövidebb ideig működő önképző diákegyesülete volt a Kollégiumnak. A többivel összehasonlítva az tűnik ki, hogy benne a tanárok kezdeményeztek, és igyekeztek a tananyagon kívül hasznos elfoglaltságot adni a kisdíákoknak. – Az igazi önálló szellemi munkára, önálló művek készítésére koruknál fogva sem voltak még alkalmasak a polgári iskola tanulói.

A Kölcsey önképzőkör működése az 1933/34-es tanévben indult, 1940/41-ben már le is zárult. – Összejövelei gyakorisága 9-13 között volt tanévenként. Üléseit 1940-ig az Oratóriumban tartotta. Amikor ez a lehetőség megszűnt, a megfelelő terem hiánya miatt abbamaradt tevékenysége.

Az önképzőköri munka tartalmilag felölelte mindazt, amivel a különböző tantárgyak kapcsán a polgáristák foglalkoztak – de mégis leginkább a szépirodalom, zene, zenetörténet, vegytan, földrajz témakörből készültek a dolgozatok.

Az önképzőkör első évében Csörsz János tanár tartott ismeretterjesztő előadást zenei illusztrációval az újabb magyar népzene kutatás eredményeiről: Kodály, Bartók, Lajta László munkásságáról –, majd a zene 2000 éves fejlődéséről. A tagok az üléseken legnagyobb számban szavazatokkal és színdarabokkal szerepeltek. Üléseiknek bizonyos fokig műsoros délután jellege volt. Zeneszámokat, néha énekkari számokat is bemutattak. Minden összejövetelre jutott azonban 1–2 felolvasás, ritkán előadás is. Pályázatok nem voltak. Az önképzőkört irányító tanárok nagy súlyt fektettek arra, hogy minél szélesebb körben működjön az egyesület, minél többen szerepeljenek.¹¹¹

III. SEGÉLYEGYLETEK

A főiskola tanszakai, sőt a középfokú tanintézetek diákjai is létesítettek segélyegyleteket.

1. A Joghallgatók Segély Egylete

Az akadémiai tanszakok közül először a jogász ifjúság alapította meg segélyegyletét 1870-ben. Első elnöke Komlóssy Artúr volt. Célja: az egyesület rendes tagjainak segélyezése: *a)* pénzsegély, *b)* pénzkölcsön, *c)* tankönyvkölcsönzéssel, *d)* foglalkozások (állások) kieszközlésével. – Tagjai: tiszteletbeli, alapító, pártoló és rendes tagok lehettek. Rendes tagjainak száma 67–150 között ingadozott. – Szervezete: a közgyűlés, a választmány, és a szünidei bizottság. A választmány évfolyamonként 2–2 tagból állt. Tisztikara: az elnök, főjegyző, pénztárnok, könyvtárnok, ellenőr, aljegyző voltak. Felügyelő tanára a jogi kar dékánja. Pénzforrásai: tagsági díjak, adományok és tőkeamatok. Pénzsegélyre és egyéb kiadásokra (kölcsönzés kivételével) az egyesület évi tiszta jövedelmének 4/5-ét fordíthatta, a többi tőkésíteni kellett.¹¹² Érinthetetlen alaptőkéje 2000 Ft volt. Legmagasabb vagyona az 1901/2. iskolai évben volt nyilvántartva, 29 283 korona. – Rendszeresen segítették a debreceni pénzüintézetek és az István-gőzmalom Társulat. Az 1880-ban feloszlott

diáktűzoltó társaság vagyonának felét ez a segélyegylet kapta meg. 1910-ben Debrecen város tanácsa az egyesület 40 éves fennállása alkalmával 500 koronás alapítványt tett. Első elnökének özvegye több ízben támogatta jelentékenyebb adományokkal. Jövedelemforrásai közé tartozott még az évenként megrendezett nagyon népszerű jogászbál. – A város vendéglőseinél minden évben néhány ingyen kosztolási lehetőséget, a színházban tagjai számára 25%-os kedvezményt szerzett. Az egyesület intézte, hogy tagjai ügyvédi irodákban szerény állások jövedelmével biztosíthassák tanulásuk anyagi fedezetét. Jelentékeny segítséget adott a szegény joghallgatóknak. Gyakran bajlódott azonban behajthatatlan kölcsönökkel, így pl. 1903-ban majdnem 9000 korona régi tartozást kellett törölnie.

A segélyegylet életének egyik érdekes mozzanata, hogy 1876/77-ben ideiglenes „Töröksegélyező Bizottság” működött 15 taggal keretében, a török nemzet melletti rokonszenv terjesztése és a török sebesültek segélyezése céljából. Erre a célra gyűjtést is rendezett a tanári kar és a kapitányi hivatal engedélyével.¹¹³

Működése utolsó éve az 1913–14-es tanév volt, az egyetemmé alakuláskor ez is beolvadt az egyetemi diákszervezetbe.

2. *A Hittanhallgatók Segély Egyesülete*

A teológusok önszegélyező szervezetének szükségességét 1873-ban vetette fel a Közlöny júniusi számában Füredi Lajos. Eredetileg csak arra gondolt, hogy a beteg teológusokat gyógyszersegélyben részesítsék, illetve azokat, akik betegségük miatt nem mehettek legációba, ingyen gyógyszerrel lássák el.

A Hittanhallgatók Segély Egyesülete csak öt évvel később, 1878. szeptember 14-én alakult meg, 1928-tól a HÖT Segélyegylete néven működött és a teológus gyülekezet megalakulásakor szűnt meg. – Felügyelő tanára a mindenkori dékán volt, elnöke a senior, pénztárosa a contrascriba, rajtuk kívül még az alelnök, jegyző, ellenőr képezték a tisztkart nyolctagú választmány élén.¹¹⁴

Alaptőkéjét: 300 Ft-ot, az 1877/78-as tanév ismerkedési estjén adták össze a professzorok és a teológusok. Alapító tagok 40 koronát, pártoló tagok ennél kevesebbet, rendes tagok: a hittanhallgatók évi 2 korona tagdíjat fizettek. A megalakulás évében 108 alapító, 28 pártoló és rendes tagjuk volt. Később a rendes tagok száma 50 körül mozgott.

Az első években csak kölcsönsegélyeket osztottak 6%-os kamattal. 1881/82-től kezdve adtak ingyen segélyeket is, néhány év kivételével, amikor a visszafizetetlen kölcsönök miatt leromlott pénzügyi helyzetük.¹¹⁵ – Az alapszabály úgy rendelkezett, hogy az érintetlen alaptőke kamatának 90%-a, az adományok és a tagsági díjak fele osztható ki ingyen segélynek, a többi részint az alap, részint a forgótőkéhez csatolandó. Kölcsönsegélyként legfeljebb a forgótőke 50%-át lehetett kiosztani. Vagyon helyzetük legjobb az 1913/14-es iskolai évben volt; 20 000 korona –, de mindjárt a következő évben 11 400 korona hadikölcsönt jegyeztek, ami elveszett.¹¹⁶ A hadikölcsön és infláció következtében tőkéje megsemmisült. Teológus estélyek rendezésével próbálkoztak segítséget nyújtani a feladatok teljesítéséhez. – Az első világháború alatt a katonai szolgálatot teljesítő teológusok tandíját is a segélyegylet fizette.

A pénzsegélyeken kívül kiadta a professzorok előadásainak lejegyzett szövegét és így olcsóbban jutott az ifjúság jegyzetekhez. Ez a tevékenysége végül is a Hittanhallgatók Jegyzetkiadó Társasága létesítéséhez vezetett 1930-ban. Célul tűzte ki a stúdiók olcsó és precíz előállítását, valamint a munkát végző teológusok segélyezését. A társaságnak előbb öt, később négy tagja volt, akiket év elején a teológus nagygyűlés választott. Közvetlen felettese volt a Hittanszaki Segély Egyesület Választmányára. Saját író és sokszorosító géppel dolgozott.¹¹⁷ A 30-as évek végére évi 900–1000 pld.-ban készítettek jegyzeteket, amelyekből már 5–7%-ot felajánlottak ingyen a szegény tanulók számára. Ugyancsak a 30-as évek vége felé a pénzsegélyen kívül ebéd- és vacsorajegyeket is osztott a segélyegylet. Működésének utolsó évében (1940–41) segélyezésre csupán 60 P-t fordított, a begyűlt tagdíjakat a teológus konferencián részt vett diákoknak adták ki útitsegélyként. 1941 őszén beolvadt a Teológus Gyülekezetbe.

3. *A Bölcsészethallgatók Segély Egylete*

Mindössze 3 tanévet ért meg a társulás az akadémiai keretek között. 1911. szeptember 23-án alapították azzal a céllal, hogy a tagokat nevelőség szerzésével és pénzzel támogassa. Első felügyelő tanára Darkó Jenő volt. Az 1912–13-as tanévben több tagjának házitanítói állást közvetített és pénztárából kisebb kölcsönöket adott. Az utolsó évben felügyelő tanára Rugonfalvi Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés című művének ez évi eladási jogát (100 koronát) adta az egyesület vagyoni helyzetének megerősítésére, a helybeli takarékpénztár pedig 60 koronát. – Többrendbeli kölcsönsegély, egy bölcsészhallgatónak ingyen ebédkoszt és 25%-os színházlátogatási kedvezmény volt az utolsó év eredménye, majd beleolvadt az egyetemi szervezetbe.¹¹⁸

4. *A Tanítóképzők Segély Egylete*

1896. október 4-én alakult 52 taggal. Anyagi alapját az egyházkerületi közgyűlés 300 Ft-os segélye vetette meg, melyet a tanárkar kért diákjai számára. Ehhez járult az István-gőzmalom Társulat 20, a debreceni és az Alföldi Takarékpénztár 10–10 Ft-os adománnyal. A század elején Kovács Lajos, Kincse József és Társai alapítványa növelték tőkét. Évente 22–44 tanulónak segélyt, 18–40 tanulónak kölcsönt nyújtott. – Az 1922/23-as tanévben a pénz elértéktelenedése miatt vidéki hangversenyek és táncmulatságok rendezésével teremtett lehetőséget a segélyezésre. Az I. világháború előtti években 1500–2000 koronát is kiosztott nagyobb százalékban ingyen segélyként. A 30-as évek közepére pedig megközelítette az 500 P-t. – A 40-es években már könyvsegélyt adott. A II. világháború után megszűnt.¹¹⁹

5. *A Gimnázium Ifjúsági Segítő Egyesülete*

Jakucs István tanár kezdeményezésére létesült a jó előmenetelű és valláserkölcsileg is kifogástalan növendékek segélyezésére. – Anyagi alapját az egyesületbe belépő alapító tagok alapítványainak kamataiból, a rendes tagoktól befolyó tagdí-

jakból és önkéntes adományokból kívánta megteremteni. Alapítóként a Segély Egylet céljaira 1921-ben 25-en adtak az iskolának összesen 1450 koronát, négyen 1000–1000 koronát. A debreceni presbitérium 5000 korona alapítványt tett s ezen kívül gyűjtöttek is. A gimnazisták tagdíja évi 2 korona volt.

Az első, 1920/21-es tanévben az összes bevétel 65 247 korona, ebből kiosztottak 28 934 koronát. A következő évben már 53 231 korona segélyt adtak. 1922/23-tól tagja volt valamennyi gimnazista diák. – Az infláció után magas összegű adakozás és alapítványok állították talpra, pl. 1928/29-ben a Kiss Ferenc emlékére tett 500 P-t, a Kiss Pál cserkészalapítvány 500 P-s és Jakucsné Dóczi Irén 400 P-s alapítványa. A tanulók 1 P tagdíjat fizettek. Az alapítványok kamatai évi 420 P-t jelentettek. – A kiosztott összeg 1944-ig minden évben meghaladta az 1000 P-t, pl. 1931–32-ben az 1400 P-t is. 1944–45-ben nincs segélyegylet, 1945–46-ban megalakult, de már nem működött.¹²⁰

IV. BECSÜLETSZÉKEK

Alapgondolatát megtaláljuk már az egyházkerületi közgyűlésnek a tanárkarhoz intézett 77/1848. márc. 22–23. sz. felhívásában, melyben javaslatot kért arra nézve, hogy „miként lehetne az ifjúság szabad választása által létrehozandó altörvényiséket felállítani”. Április 27-én a kar azt ajánlotta, hogy minden gradusból válasszanak hat tagot titkosan a bíróságba.

Valójában a becsületszékek működésének megindítása az 1873-as évre tehető. Létrehozását és célját az „Iskolai Törvények A Reformátusok debreceni Főtanodájában felsőbb tudományokat hallgatók számára” (Debrecen 1873) VI. 20§-a írta elő.

Balogh Ferenc tanárkari jegyző kapott megbízást megalapítására.¹²¹ 1874 januárjában készült el az alapszabály. A becsületszék „Feladata a tanulók egymásközi versengésének saját hatáskörű elintézése, valamint oly becstelen tények megállapítása, melyek elővizsgálatot követelnek, sőt kiterjed jogköre a tanuló ifjúság kebelében létező minden társulatoknak egymás, vagy saját tagjaik között felmerült s bejelentett összeütközésére. A tárgyalás alapja csak írásban benyújtott panaszlevél lehet.” A tárgyaláson először a vádlót hallgatták ki, majd a vádlottat. Jegyzőkönyvet készítettek, s ezt mindkettőjük előtt felolvasták. Aláírva, megerősítés és végrehajtás végett a tanárkarhoz felterjesztették. A tárgyalást a panasz után három napon belül meg kellett ejteni és 24 órával a kitűzött idő előtt összehívni. Az eljárási szabályzat a büntetési fokozatokat így állapította meg: rosszallás, dorgálás, pénzbüntetés 1–20 Ft-ig, bocsánatkérésre utasítás a becsületszék előtt a panaszos jelenlétében, egyletből kizárás, kilépésre bírás az akadémiaáról, kitiltás.¹²² A szabályzat azonos volt a tanszakokon. A pénzbüntetést az illetékes tanszaki segélyegyletnek adták. – A becsületszékek tisztviselői: az elnök és a jegyző, tagjai évfolyamonként 2 rendes és 1 póttag volt. A hittanszaki és jogi becsületszék 1874 elejétől már a jóváhagyott szabályzat szerint működött. A bölcsészbecsületszék csak 1910-től.¹²³ – Jellemző, hogy bár a becsületszékek szinte minden tanév elején megalakultak, legtöbbször azonban nem működtek, mert nem volt szükség rájuk. Megalakulásuk

évében volt öt eset a két karon, amikor tárgyalást kellett tartaniuk, de általában csak egy-két esetben kellett intézkedniük. – A jogász- és bölcsészbecsületszék az egyetemmel alakulással beolvadt az egyetemi diákszervezetbe. A hittanszaki becsületszék 1940/41-ig működött. Feladatát 1941 őszén átvette a teológus gyülekezet.¹²⁴

V. MŰVÉSZETI EGYESÜLETEK

Ebben a csoportban főként az ének- és zenekarokkal foglalkozunk. Egy nagyon rövid időt megért képzőművészeti egyesülete is volt a kollégiumi diákoknak, a tanítóképzős festőkör 1920–23 között.

1. Főiskolai Zenetársulat – Zenekör

A főiskolai énekkar (Kántus) után a legrégebbi zenei egyesület az 1872/73-as tanévben szervezett zenetársulat volt. Alakítására 13 folyamodó nyert engedélyt. A felügyelő tanárságot 1879. decemberéig Tóth Mihály látta el. A tagok nagyobb része az akadémiai tanszakokról, kisebb része a gimnáziumi tanulók közül került ki. Saját hangszereiket használták. A főiskola mindössze egy nagybögőt tudott rendelkezésükre bocsátani, és az ifjúság adakozásából 1876-ban vettek egy mélyhegedűt. – A tagok száma legkevesebb 9, (1878/79) legtöbb 30. (1909/1910) volt. A két fontos tisztségviselője az elnök és a karnagy. Szendi János karnagy mellé már működésük harmadik évében másodkarnagyként csatlakozott Mácsai Sándor 7. gimnazista, aki még a 90-es években is vezényelte az 1876 óta Főiskolai Zenekar néven működő együletet. Erre a korszakra a kevés gyűlés, sok gyakorlás jellemző. Az éves mérleg 87–97 gyakorlási óra, vagy hetente 3–4 óra. Gyakorló órákat a tanuló ifjúság és a városiak is szívesen látogatták. A zenekar iskolai és testvéregyesületek, különösképpen a főiskolai énekkar ünnepélyein lépett fel. – A kilencvenes évek második felében átmeneti szünetelés után 1898 októberében Főiskolai Zenekör néven újjáalakult 24 működő, 45 pártoló taggal. A karmestere Pásztor Gyula 2. éves joghallgató, elnöke is joghallgató: Mohácsi János volt. A régi bevált program szerint a nyilvános szerepléseken a testvéregyesületekkel működtek együtt, de 1898 novemberében önállót is rendeztek a városháza dísztermében. Az 1900–1903 közötti években nem alakult meg. Az 1903/1904-es tanévben ismét működött 16 taggal, még mindig Pásztor Gyula vezényletével és a régi program szerint. A következő évben 15 tag csak két szereplést vállalt és a kör vagyonát nagyrészt felemésztette a partitúravásárlás és a hangszerek karbantartása. Egy újabb kimaradt esztendő után 1906 őszén Tatay Zoltán joghallgató vezetésével zenekedvelő jogász ifjak nem egyletté szervezkedtek, hanem ennek mellőzésével Jogász Zenekört alkottak saját szórakoztatásukra. Egy Csapó utcai magánlakásban gyakoroltak, a kör a második félévben feloszlott. A Főiskolai Zenekör 1908-tól még három évig működött, utoljára az 1910/11-es tanévben. Nemcsak a főiskolán belül, hanem vidéken is szerepelt. Házi ünnepségeken, protestáns estélyeken, főként az énekkarral együtt.¹²⁵

2/a. Tanítóképzős Zenekar – Zenekör

1889 márciusában több évi próbálkozás után alakult 6 taggal. Indulását Szotyori Nagy Károly zenetanár nagyban elősegítette azzal, hogy egy gordonkát és egy mélyhegedűt adott a zenekarnak. Még a kezdő évben megtanultak 25 darabot és két nyilvános szereplést is vállaltak: az önképzőkör díszgyűlésén és az ének-zene vizsgán. – Az 1892/93-as tanévben elfogadott alapszabályok szerint működő és pártoló tagjai is lehettek. A századfordulón a 127 tagból pl. 75 pártoló és 52 működő tag volt. A pártoló tagok száma még egy-két évig növekedett, aztán fokozatosan csökkent.

1901. szeptember 28-án különváltak a zenekar vonósai és fúvósai, s a fúvósok önálló egyesületet alkottak Tanítóképzős Fúvós Zenekar néven 20 működő és 46 pártoló taggal. A fúvós zenekar nem volt hosszú életű. 1908/09-től szünetelt, majd kimondták megszűnését. Az 1922/23-as tanévben a Tanítóképzős Zenekör eladta feleslegessé vált hangszereit. A vonózenekar még 1940-ig működött. A zenekari munka a Tanítóképzőben az 1942/43-as iskolai évben éledt fel újra, amikor Csenki Imre vezetésével Csokonai Ifjúsági Énekkar Csokonai Énekkarrá és Zenekarrá szerveződött.¹²⁶

2/b. A Tanítóképzős Énekkar

1890. január 3-án a tanári kar határozatával egyesületté lett a korábban már önkéntesen működő énekkar. Alakuló gyűlését március 17-én tartotta. A négy szólam 40 tagot számlált, megoszlásuk: tenor I.: 11; tenor II.: 6; basszus I.: 8; basszus II.: 15; tagból állt. Tisztikara: elnök, négy szakvezető (szólamvezető), főjegyző, aljegyző, pénztáros, ellenőr. – Könyvtár alapítását is tervezte. A kórus szépen gyarapodott, a század elején már 97 tagja volt. 1903/4-ben felvette a Csokonai Énekkar nevet. A tízes években pártoló tagjai is voltak. A 30-as évek végén érezhetően lanyhult munkája, 1939-ben 32-re csökken tagjainak száma is. Iskolai ünnepélyek mellett nyilvános hangversenyeket, szerepléseket vállalt, nemcsak Debrecenben, hanem a Hajdúvárosokban is. A 40-es évek elején ismét nagy lendület tapasztalható, amikor Csenki Imre vette kezébe vezetését. Bartók-, Kodály-kórusműveket tanult. A zenekar újraélesztésével még színesebbé vált munkája. Egyre gyakrabban szerepelt. Az 1943–44-es rövid tanévben 16 nagyobb fellépése volt, melyekről a helyi sajtó és a zenei szaklapok egyaránt a legnagyobb elismeréssel számoltak be. – A háború után egyre emelkedett művészi színvonala és tekintélye. 1946-ban a Debreceni Kulturális Napok alkalmával Kodály: *Jézus és a kufárok* című kórusművének előadásával a debreceni kórusok élére került. Művészi sikereit állandóan gyarapítva, a felszabadulás után ez volt az első debreceni kórus, amelyet külföldi hangversenykörútra (Svájcba) meghívtak. – A Tanítóképző megszűnéséig működött.¹²⁷

3/a. A Gimnáziumi Zenekör

Az 1899/1900-as tanévben alakult 21 taggal. Első karmestere Mácsai Sándor volt, évtizedeken keresztül. Tisztikara: elnök, titkár, pénztárnokból állt. – Közre-

működött az iskolai ünnepségeken, az önképzőkör és más diáktársaságok ünnepélyein. Tagjainak a száma 19–45 között ingadozott. 1903-tól a működő tagok mellett pártoló tagjai is voltak 1925-ig. Az 1928/29-es iskolai évtől neve Ifjúsági Zenekar lett. 1944-ig működött.¹²⁸

3/b. A Gimnáziumi Énekkar

A Zenekörhöz hasonlóan az 1899/1900-as tanévben alakult a 2–8. osztályos tanulókból 60-as létszámmal négy szőlamban. Heti két órában gyakoroltak. Önképzőköri ünnepélyeken a tanárkar által tartott diák-istentiszteleteken, iskolai ünnepségeken szerepelt. Tartósan megnövekedett (120–150) tagjainak száma 1926/27-től, mikor Szigethy Gyula vette át vezetését. Más leányintézetek tanulóival vegyes kart alkotott. A II. világháború után 2 évig szünetelt. 1946/47-ben indította újra Szigethy Gyula. 1950 után az immár koedukált gimnázium tanulóiból került ki a vegyes kar, amely még az 50-es évek első felében beolvadt a Kántusba.¹²⁹

4. A Polgári Iskolai Énekkar

1933 szeptemberében indult 120 taggal. Ez a taglétszám jellemző volt 11 éves fennállása idején végig kis eltérésekkel. Szereplési alkalmai az iskolai évzárókon kívül október 6, március 15, és május 27: a hősök napja – de szívesen énekelt minden iskolai rendezvényen. Különösen nagy sikert jelentett számára 1934. május 15-én az Ady-társaság Kodály Zoltán estjén, a szerző jelenlétében előadott „Lengyel László” játék. Műsorán főleg a Kodály gyermekkórusai szerepeltek. – A II. világháború után nem alakult meg többé.¹³⁰

5. A Tanítóképző Ifjúsági Bakoss Festőköre

1920-ban alakult azokból az ifjabból, „akik nagyszerű rajztanáruk, Bakoss Tibor alatt kiváló szeretettel foglalkoztak a rajzolással és a festészettel.” A Kör célja az volt, hogy ezeket összefogja egy egyesületbe és szabadidejüket ennek a nemes foglalkozásnak szentelhessék. Műveikből mindjárt az első évben kiállítást rendeztek, s képeiket el is adták. A következő tanévben nem működött a kör, 1922/23-ban G. Szabó Kálmán rajztanár vezetésével heti egy alkalommal jöttek össze. Ifjúsági vezetőséget is választott: elnök, titkár, pénztáros intézte ügyeit. Munkáit az iskola közös kiállításán mutatta be. Az 1923/24-es iskolai évben már nem alakult meg.¹³¹

VI. SPORTEGYESÜLETEK

1. Kuglizó Társaság

A keletkezési időt tekintve az első helyen áll a Kollégiumi sportegyesületek között. 1863. március 20-án alakult zárt körű társaság, melynek jegyzőkönyvéből

arról értesülünk, hogy „Több időtől fogván szintúgy mulatságig s ezzel egybekötött testgyakorlati szempontból – mint szinte a kert díszítése tekintetéből – szükségesnek látá az ezidő szerinti kunyhósori lakosság, hogy itt, egy számára készíten-dő kuglizót állítson fel.” Aláírási ívet bocsátottak ki, az aláíróknak 2 Ft-ot kellett befizetni. A kunyhósoron lakó diákok közül belépett 13, és bevettek még 4 nem kunyhósorit, akikkel 2,50 Ft-ot fizetettek. Első elnökük Bodnár István esküdtfel-ügyelő, a jegyző-pénztárosi tisztet Szikszai József 3. éves teológus látta el. Az 1 hónappal későbből datált alapszabály szerint: 16 részvényt bocsátottak ki a kunyhósoriak számára, amely betölthető másokkal is, ha több az igénylő, mint a részvény, sorshúzással. A részvények eladása vagy átruházása tilos volt. A játékidőt du. 5-től, szerdán, vasárnap egész du., iskolai szünetek napján egész napban állapították meg, amit később (1867) a zajártalom miatt úgy csökkentettek, hogy vasárnap csak a de.-i isentisztelet után lehetett kuglizni. A pályahasználati előny a részvényeseké volt, de játszhattak mások is, esetenként 1 krajcár lefizetése mellett akkor, ha egy részvényes ügyelt rájuk. Az esetleges nyereségből is be kellett fizetni, minden 5 krajcárból egyet. Ezeket az összegeket kerítés készítésére és pályakarbantartásra fordították. A részvényesek betűrend szerint naponta sorban lát-ták el a pénzbeszedést és a locsolást. Külön színfolt a Kollégium történetében is, hogy 1869. június 9-én bádogzuhanyt csináltattak. A Kuglizó Társaság megszűné-sét valószínűleg az 1870-ben megindult középső épületszárnyai építkezés okozta – a pályának nem volt tovább helye.¹³²

2. A Tornaegylet

1867-ben alakult, hogy a felső tanulóknak, sőt a városbelieknek alkalmuk legyen a testgyakorlásra. Az akadémiai tornaegylet a városi tornaegylet megkeresésére ez utóbbival egyesült. A főiskola jól felszerelt téli és nyári helyiségeit használta. A tagok többsége diák volt: évente 100–120 felsőbb tanuló iratkozott az egyletbe, zömmel tüzoltó diákokból. Az évi tagdíj 3 korona 50 krajcár, a vívdíj ennél magasabb volt. A diákok közül 8–12 ingyenességet kapott, ugyanúgy az előtornászok is. Az 1860/70-es években az elnökség tagjai a Kollégium tisztviselői és tanárai közül kerültek ki. Az „egylet művezetője” Örvényi Vilmos főiskolai tornatanító volt. A 80-as évektől kezdve a vezetés áttolódott a városiak kezébe, és a tagdíjak is emelkedtek.

1876/77-ben az egylet kebelében önálló atlétikai klub is alakult, melynek 7 alapító, 46 pártoló és évente 70–80 működő tagja volt. A Tornaegylet ifjúsági és önálló csoportban dolgozott. Az ifjúsági csoportba tartoztak a Kollégiumból a hit-tanhallgatók, joghallgatók, gimnazisták és tanítóképzősök, valamint rajtuk kívül a gazdászok és kereskedelmi akadémisták. Évente tartottak versenyeket, tornaünne-pélyeket, távgyaloglóversenyt Debrecen és egy-egy környékbeli helység (Berety-tyóújfalu, Vámospércs, Derecske, Hosszúpályi, Nyíregyháza) között. Kiváló előtornászok voltak, közéjük tartozott a 90-es évek első felében Baltazar Dezső, későbbi püspök is. A nagy létszámú egyesület számára már alkalmatlanná vált főiskolai tornahelyiségek helyett a város segítségével tornacsarnokot és pályát épített. Ettől kezdve a diákok háttérbe szorultak, és a Debreceni Tornaegyletbe való tartozás

anyagilag is nagyobb áldozatot jelentett. Először 1904-ben a jogászok hozták létre önálló vívőegyletüket, majd 1906. szeptember 29-én 160 kollégiumi diák megalakította a Debreceni Akadémiai Athléta Clubot. Ettől kezdve ennek keretén belül dolgozott a jogász vívőegylet is mint szakosztály. Felügyelő tanára Jani Viktor és Tóth Károly után 1908-tól megszűnéséig Darkó Jenő volt. A klub a főiskola tornatermében működött, mely atlétizálásra alkalmatlan volt. Ezért 1909-ben szerződést kötöttek a debreceni tornaegylettel (a továbbiakban DTE), hogy a Debreceni Akadémiai Athléta Club (a továbbiakban DAAC) évi 300 koronáért összes tagjával belép az egyletbe, használja atlétikai pályáját. Az országos és helyi versenyeken mint a DTE tagjai, a főiskolai versenyeken pedig mint a DAAC tagjai szerepeltek. Szép eredményeket értek el, országos, sőt nemzetközi versenyeken is részt vettek, de a DTE szervezetén belüli harc többször akadályozta a helyi versenyek megtartását. 1910-től már félévenként fizettek 300 koronát, ennek fejében 25 szavazati jogot kaptak és ha a DAAC rendezett versenyt, annak tiszta jövedelmét is megkapta. 1900. október 16-án az Athléta Club rendezte az országos főiskolai bajnokság atlétikai versenyét, melyen 7 főiskola 49 versenyzővel vett részt. – 1912-ben el kellett szakadnia a DTE-től, mert a Magyar Athletikai Szövetség egységes igazolási rendszert vezetett be, mely szerint minden sportoló csak egy egyesület színeiben versenyezhet. Visszatértek tehát a főiskola tornatermébe, amit a gimnázium gáncsoskodása miatt csak nehezen kaptak meg heti két alkalomra. Sporttér hiányában országos versenyeket többé nem rendezhettek. Utolsó évük az 1913/14-es tanév volt, szép eredményeket értek el a versenyzésben és megalakították a futballszakosztályt. – A DAAC nevesebb versenyzői voltak: Székelyhidi Béla súlydobó, Kiss István százyardos síkfutó, Szabó Béla táv- és magasugró, Kalmár Gyula sprinter, Kolozsváry Kiss László, Kathona Mihály, a Gyöngyössi testvérek, birkózók.¹³³

3/a. A Gimnáziumi Tornakör

Az 1896/97-ik tanévben alakult. „Amilyen célt szolgál a szellemi önképzés terén az önképzőkör, ugyanazt igyekszik elérni a testi nevelés körében a tornakör, melynek alapszabályában kitűzött célja: fejleszteni a testi erőt és ügyességet, alkalmat nyújtani a kör tagjainak, hogy a rendes tornaórákon kívül is gyakorolják magukat. Buzdításul kirándulásokot és versenyeket rendez, a kiváló tagokat jutalmazza.” Így jellemezte a megindult tornaköri munkát az évkönyv jelentése. Tagjai az 5–8. osztályok tanulói lehettek, akik hetente kétszer délután, és naponta 12–13 óráig gyakorolhattak a tornatanár felügyelete alatt. Évente választott tisztikaruk: elnök, alelnök, fő- és aljegyző, pénztáros és 4 rendgyakorlat-vezetőből állt. Atlétika, szertorna, talajtorna egyaránt szerepelt programjukban. A tagok száma a 137-es kezdettől az első világháborúig állandóan 150 fölött volt, de eljutott 180-ig is. A háborús években kissé, a 20-as évek első felében jelentősen csökkent, 1924/25-ben alig haladta meg a 70-et. Ennek a tanévnek a második felében a Közoktatási Miniszter rendelete alapján, püspöki intézkedés következtében az Országos Középpiskolás Sportkörök Szövetségének keretében a Tornakör helyett megalakult a Tisza István Sportkör különböző szakosztályokkal, s ilyen néven működött 1944-ig. Tagjainak száma időnként a 200-at is meghaladta. Két év kihagyással az 1945/46-os

tanévben alakult újjá, 11 szakosztállyal. A következő évben felvette a Toldi Sportkör nevet – legeredményesebb évei: 1902/03., amikor négy tankerület versenyében első lett, 1904/5-ben országos versenyen 3 számban lett második – legeredményesebb sportolója: a II. világháború után Mező Béla, országos ifjúsági tornász bajnok volt.¹³⁴

3/b. Gimnáziumi Aero kör

A gimnázium másik, 1939. február 18-án alakult sportegylete. Célja „A repülés propagálása, repülő ismeretek elemeinek megismertetése, modellek szerkesztése és építése, repülőterek látogatása, ifjúsági repülő kiállítások rendezése a helybeli Repülő Club irányítása mellett.” A 168 tag két szakosztályban működött: *a)* modellező, *b)* vitorlázó. A tisztkart az alapszabály szerint a felügyelő tanár nevezte ki. A II. világháború alatt tagjainak száma 25-re csökkent, 1944/45-ben megszűnt.¹³⁵

4. A Tanítóképzős Tornakör

1900. november 20-iki megalakulásától 1948-ig, az 1944/45-ös tanév kivételével folyamatosan működött. Mindjárt az első évben országos ifjúsági tornaversenyen két első és két második díjat nyert. Népszerű egyesület volt, rendszerint 100 feletti tagsággal. Hetente háromszor 90 perc gyakorlási idő állt a tagok rendelkezésére. Atlétika, torna, téli sportok, labdarúgás, kosárlabda szakosztályokban dolgozott.¹³⁶

5. A Polgári Iskolai Sportkör

Az 1929/30-as tanévben alakult és minden tanuló tagja volt. Az első években hetente egyszer, később hetente kétszer tartott gyakorló órát. 1930/31-ben felvette a Toldi Sportkör nevet. Öt szakosztályban működött: atlétika, torna, játék, úszás, téli sportok. Nagy súlyt helyezett az úszás tanulására. 1938–41 között versenyekről tudósító újságja is volt: *Munka* címmel. A 40-es években munkája céllövő szakosztállyal bővült. A II. világháború után nem alakult meg többé.¹³⁷

VII. GYORSÍRÓ EGYESÜLETEK

A gyorsírással foglalkozó kollégiumi diákok talán leginkább benne éltek a Kollégiumon kívüli világban. Gyorsíró szolgálatuk révén ott voltak és jegyezték püspökbeiktatáson, konventi ülésen, fontosabb bírósági tárgyalásokon, közigazgatási gyűléseken. Stenogramjaik alapján készültek jegyzőkönyvek, iratok, számon tartották és támogatták őket. Hasznos szolgálatukkal kivívták az egyházi és városi vezetőség elismerését.

1. A Főiskolai Gyorsíró Egylet

Első ízben 1869/70-ben adott engedélyt a tanári kar gyorsírási egylet alapítására. Csíky Lajos 3. éves bölcsészethallgató szervezte és irányította. A kezdeti lelkesedés év végére csökkent. Valójában 1871/72-ben szervezkedett újra életképesen, mégpedig „a felgimnázium” lelkes tagjaiból mint Gimnáziumi Gyorsírókör. Nagy Sándor, a helybeli gyorsíró iskola tanára buzdította a kis csoportot. 18 gimnazista iratkozott be az induláskor, de a következő évben már 2 teológus és 2 joghallgató is csatlakozott hozzájuk. Az első alapszabályt még a gimnázium tanári karához terjesztették be, de az továbbította a közös tanárkarhoz. Az alapszabály szerint az alapító tagok 5 Ft-ot, a pártoló tagok 2 Ft-ot, a működők 1 Ft beíratás és 1 Ft tagdíjat fizettek. Tiszteletbeli taggá megválasztották Markovics Ivánt, a „Gabelsbergi Magyar Gyorsírászat alapítóját”. A gyorsírást a Gabelsberger–Markovics rendszerben tanították: levelező és vitagyorsírást. Első elnöke Nagy Sándor volt.¹³⁸ A további években a gimnáziumi gyorsírókör összeolvadt a főiskolai gyorsíró egylettel. Az 1893-as alapszabály a rendes tagok között említi a gimnáziumi 7–8. osztályt, a tanítóképzős 3–4. osztályt, az akadémiai hallgatókkal, s a rendkívüli tagok az 5–6. gimnázium és a tanítóképző 1–2. osztályosai. – A Gyorsíró Egylet szervezete: közgyűlés, választmány, amely 8 tagból állt, és a tisztviselők: elnök, fő-aljegyző, pénztáros, könyvtáros. Kezdő, haladó és gyakorló tanfolyamokat szervezett. Célja változatlanul az elméleti és gyakorlati kiképzés a Gabelsberger–Markovics-féle gyorsírási rendszerben, amit gyűlések tartása, értekezések írása, felolvasása, más szerző legyorsírt művének beadása, bírálata, tanfolyamok tartása, pályázatok hirdetése, könyvtár alapítása által kívánt elérni. Több gyorsíró szaklapot járatott. 1885/86-ban belépett részvényesként a Budapesti Gyorsíró Egylet által megindított irodalmi vállalatba. Minden évben házi versenyeket rendezett, ezenkívül részt vett vidéki és budapesti országos versenyeken. Kiválónb tagjai gyorsíró tanári vizsgát tettek. Több megszakítással megjelentette a Debreceni Gyorsírók című lap 7 évfolyamát. – A századfordulóra Debrecen első gyorsíró egyesülete lett, amit Csíky Lajos teológiai tanárnak – aki évtizedekig felügyelő tanára volt – és Török Péter gimnáziumi tanárnak köszönhetett. Csíky Lajos az egyesület fennállásának utolsó évében ment nyugdíjba, akkor díszelnökké választották. – A lap tőkét évről évre támogatta az István-gőzmalom Társulat, az Első Debreceni Takarékpénztár és néhány tehetősebb ügyvéd, kereskedő.

A felsőbb tanulók olvasó egyletének helyiségében működött, a szaklapokat az olvasóteremben olvasták. A főiskolával együtt szűnt meg a Gyorsíró Egylet is.¹³⁹

2. A Tanítóképző Gyorsírók Köre

1887/88-ban Kardos Gyula a budapesti gyorsíró egylet tagja magánszervezőként szorgalmazta alapítását. 1888 februárjában fogadta el alapszabályait a tanári kar. Negyvenhat taggal heti két órában tanították a Gabelsberger–Markovics-rendszert. Mindössze egy tanévet működött.¹⁴⁰

3. *Debreceni Főiskolai Nagy Sándor Gyorsíró Egylet*

Szintén csak 1 évet élt, ideiglenes engedély alapján 1911/12-ben. Célul tűzte ki a Nagy Sándor-féle gyorsírási rendszer tanítását és terjesztését. Iskolai és gyakorló tanfolyamot működtetett. Két gyorsíró tanár és egy tanfolyamvezető 96 tagot tanított.¹⁴¹

VIII. TÁRSADALMI JELLEGŰ EGYESÜLETEK

A főiskolás diákéletet színesítették, az azonos tájról származók összetartozását erősítették, a barátságot ápolták ezek a kis létszámú társaságok. Sajnos, nagyon kevés irat, a Főiskolai Lapokban egy-egy híradás maradt fenn róluk, ezért felsorolásnál alig többet mondhatunk működésükről. Az 1898 és 1911 közötti években alakultak és rövid életűek voltak.

1. *Jogász asztaltársaság*

Surgóth Gyula 4. éves joghallgató 1898 februárjában szervezte meg, hogy kötetlenül fehér asztal mellett is megvitathassák ügyeiket, ápolják a közvetlen barátságot. Minden szombaton este 8 órakor az egyik vendéglő különtermében gyűltek össze, 1/2 10-ig az ifjúsági ügyek megbeszélése folyt, utána éjfélig együtt maradtak. Kezdetben 34-en voltak, ebből 20 alapító és 14 kültag (teológus, gazdasz). Ha alapító tagsági hely üresedett, a kültagok közül titkosan választva töltötték be.¹⁴² – Március 15-ét megünnepelték. Az első év végére 52 tagot számlált. Összejövetelein részt vettek a jogi professzorok is. Bacsoni Lajos dékánt díszelnökké választották. A következő évben még működött az asztaltársaság, majd 1903-ban próbálták ismét feléleszteni.¹⁴³

2. *Jogász Kör*

1906-ban alapították, hogy összevonja a különböző jogásztársaságokat, s ezzel működésüket jobban biztosítja. Hivatásának érezte, hogy a jogászfifjúságot elvonja a kávéházba járástól, számára nemes szórakozást nyújtson, az ifjakat egymáshoz közelebb hozza, és egymás iránti szeretetben, becsületbe összetartsa. Tervezete szerint a jogász ifjúság részére második otthont kívánt teremteni, olvasóteremmel, könyvtárral, társalgóval és játékkeremmel egy öt-hat szobás bérelt lakásban. Kitűzött célját: a jogász egyletek egységes szervezetbe való összefogását csak az egyetemi korszakban sikerült megvalósítani.¹⁴⁴

3. *Erdélyi Kör*

1898. február 28-án alakult. Kiss Árpád lelkes ösztönzésére, aki látva, hogy kisebb vidékek ifjúsága is egyesül, rövid időn belül keresztülvitte, hogy a Debrecenben tanuló erdélyi ifjak megtalálják az összekötő kapcsot ebben a körben, ahol magyar ajkú tagokon kívül szászok és románok is voltak. „Valóban örvendetes,

hogy a mi főiskolánkon a nemzetiségi ellentétek a legkisebb pontig teljesen el vannak simulva, s a magyar fiúkkal fehér asztal mellett is lelkes örömmel fog kezét akadémiánk idegen ajkú polgársága” – írta róluk a korabeli tudósító.¹⁴⁵

4. A Megyei Körok

A *Hajdú-Megyei Kör*. Nem sokkal az Erdélyi Kör után alakult, Vargha Imre 2. éves joghallgató kezdeményezésére a hasonló baráti körök mintájára. Tagjaival a megye területén is rendezett műsoros esteket.¹⁴⁶ A *Beregi Kör*. Baráti egyesület, melynek „célja az irodalmi tehetség erősítése, a költői szárnypróbálgatás, szórakozás, társalgás bemutatása és helyes irányba való fejlesztése” volt.¹⁴⁷ Legtevékenyebbnek látszik a *Szatmári Kör*, mely összejöveteleit a Domb utca 7. sz. alatt tartotta. Megszervezése Fábián Károly joghallgató, Szutor Jenő és Gyöngyösi Gyula teológusok nevéhez fűződik. Így nyilatkoztak célkitűzésükről: „Nem klikk-alakítás, nem kicsinyes egyéni, vagy localis érdekek szolgálata a célunk, hanem egyesülésünk által csak fokozni kívánjuk egyfelől saját szellemi, erkölcsi erőinket – az érvényesülés kisebb körben megismerteti az erőforrásokat –, másfelől és éppen ez által fokozni kívánjuk erejét a főiskolai hallgatóságnak... A separatio nem célja egyesülésünknek, csak eszköze annak.” 1911. szeptember 19-én hangzott el ez a felhívás, 23-án megalakult a kör, 27 taggal. Irodalmi összejöveteleket rendeztek, újságokat járattak, köztük az „Új Szatmár” című radikális politikai napilapot. Az egyetemmel válás előtti évben 44 tagjuk volt.¹⁴⁸

IX. IFJÚSÁGI GYÜLEKEZETEK

A három középfokú intézetben – a vallástanárok vezetésével – a hitélet és keresztyén cselekedetek gyakorlására olyan sajátos egyesületeket alapítottak, melyek szervezeteileg a református gyülekezetek szervezetéhez hasonlítottak. Elnök, titkár, pénztáros stb. helyett a lelkipásztor vagy előljáró, gondnok, presbiter, diakónus tisztségekkel találkoztunk.

1. A Gimnázium Ifjúsági Gyülekezete

S. Szabó József vallástanár szervezésével 1902 szeptemberében alakult az 5–8. osztály tanulóiból. Tagjainak száma kezdetben 111, az utolsó években 200 fölött volt. Két előljáró vezette a gyülekezet szellemi munkáját. Négy presbiter erkölcsi életére vigyázott, négy diakónus pedig a jótékonyság gyakorlatára serkentett és anyagi ügyeit intézte. Később a presbiterek és diakónusok száma megkétszereződött. – Vallásos néplapokat járattak (*Ébresztő, Igaz Mondó, Kis Tükör, Téli Újság*), szép könyvtárat gyűjtött. – Szerény adományaival gyülekezeteket segélyezett. Segélyalapot gyűjtött jó tanuló szegény diákok számára (1911). Küzdött a diákok közötti társadalmi ellentétek ellen (1907). – A 20-as években felfigyeltek munkájukra és több neves ifjúsági vezető meglátogatta őket, pl.: Megyericsy Béla KIE-titkár,

Victor János a Magyar Keresztyén Diákszövetség főttkára, Sartorius Ernő a Keresztyén Diákok Világszövetsége főttkára és Karácsony Sándor.

A 30-as években önkéntes bibliaköröket szerveztek. A Bethlen Gábor Körnek kezdetől pártoló tagja volt. A II. világháború után nem alakult meg, munkakörét az általános belmisszióba olvasztották be.¹⁴⁹

2. *A Tanítóképző Ifjúsági Gyülekezete*

A gimnázium mintájára az 1925/26-os tanévben szervezte Varga Jenő vallástanár, s az ő vezetésével működött. Célja a vallásos öntudat erősítése volt, hogy a növendékek a vallásos nevelés terén jövőre hivatásukra minél jobban felkészülhessenek. A vallástanár munkatársa 2 elöljáró, 4 presbiter, 6 diakónus volt. Műsoros összejöveteleket is rendezett és a 30-as évek közepén könyvtárat alapított.¹⁵⁰

3. *A Polgári Ifjúsági Gyülekezet*

Az 1933/34-es iskolai évben alakult, az 518 polgáristából 450 taggal. Célja a gyülekezeti életre nevelés volt. Vezető tanára Halász András, a következő diákmunkatársakra támaszkodott: főgondnok, algondnok, fődiakónus, aldiakónus, osztályonként egy-egy presbiter és egy-egy diakónus alkották a gyülekezeti tanácsot. Hetente egy fillér adót fizettek a tagok. Jelentős szeretetmunkát és segélyezést végeztek: pénz- és ruhasegélyt, tankönyveket osztottak. Ünnepeket rendeztek a helybeli gyülekezetekben is. Támogatták az Országos Református Szeretetszövetséget. Több mint 450 pld.-ban járatták a *Mi Útunk* című diáklapot. Vasárnapi iskolás csoportokat és bibliaköröket tartottak fenn. Az ifjúsági gyülekezet működése 1948-ig tartott.¹⁵¹

4. *A Teológus Gyülekezet*

alakult időrendben a legkésőbb, 1942. február 28-án, több éves előkészítés után. Célja volt, hogy átvegye és keretében egybefogja az összes addigi teológus ifjúsági egyesületet és munkáját, valamint a teológiai hallgatók minden ügyének intézését. (Pl. legáció, fegyelmi ügyek stb.) Első lelkipásztora ifj. Varga Zsigmond senior, főgondnoka Berényi József 3. éves, gondnoka Bütösi János 3. éves teológus volt. A 2–4. évfolyamokról 3–3, az első évfolyamról 2 presbitert választottak, s melléjük 1 kántort, 2 diakónust, és 3 diakonisszát. – A Teológus Gyülekezet tartotta fenn a jegyzetkiadót is. 1950-ig működött.¹⁵²

X. ORSZÁGOS EGYESÜLETEK ÉS SZÖVETSÉGEK KOLLÉGIUMI CSOPORTJAI

A sajátosan debreceni kollégiumi diákegyesületek mellett természetesen országos egyesületek csoportjai is működtek, főként a középiskolában. Mivel ezek az egyesületek az országos programnak megfelelően működtek, szinte csak felsorolásukra szorítkozunk.

1. Cserkészcsapatok

„A IX. debreceni cserkészkerület 1928. évi kalendáriuma klasszikus tömörséggel fogalmazta meg a cserkészlet lényegét: Mi a cserkészlet? A cserkészlet korunk egyik legnagyobb pedagógiai mozgalma. Egy új fiútípust akar kialakítani, amely egészségesebb, erősebb, életrevalóbb, gazdagabb és nemesebb a jelen egyoldalú, vérszegény, félszeg típusainál. Célja: a cserkészeket komoly jellemnevelés, egészséges testedzés és gyakorlati ügyességfejlesztés által a cserkészttörvények alapján jó polgárokká nevelni... A magyar cserkészmozgalom emberebb embert és magyarább magyart akar a mai ifjúságból.”¹⁵³

Magyarországon Robert Baden Powell angol tábornok *Scouting for Boys* című könyvének hatására már 1910-ben szórványosan megkezdődött a cserkészlet megszervezése. Református részről ifj. Szilassy Aladár, a Budapesti Református Ifjúsági Egyesület keretében a serdülők bibliakörében indította el a cserkészfoglalkozásokat. Az evangéliumi szellemű és magyarrá vált hazai mozgalom elnyerte az Országos Református Tanáregyesület támogatását, melynek beadványára az Egyetemes Konvent 1921 júniusában a református iskolákat cserkészcsapatok alakítására szólította fel.¹⁵⁴

A Kollégium mindhárom középiskolájában szerveztek cserkészcsapatot. A gimnáziumban 1921-ben, a tanítóképzőben 1923-ban, a polgárban 1929-ben. A gimnázium 172. sz. „Erő” cserkészcsapata volt a legnagyobb létszámú. A parancsnok mellett 1944-ig népes tiszti és segéd tiszti gárda működött: városi tisztviselőkből, tanárokból és egyetemi hallgatókból. – 1927-től apródokat is nevelt az első-második osztályosok közül, így a 150–200 cserkész mellett 60–80 kiscserkésze volt. A felsős gimnazistákból Legény-raj alakult a 30-as évek elején, amelyben vízi, utász, kerékpáros és híradós őrsök tevékenykedtek.¹⁵⁵

A tanítóképző 167. sz. „Törekvés” cserkészcsapata mindössze 30–50 tagot számlált. Vezetői gárdája is jóval kisebb volt a gimnáziuménál (parancsnok mellett egy csapat- és egy segéd tiszti), jelentőségét azonban megnövelte az a gyakorlat, hogy a csapat tagjaiból: a leendő tanítókból képezték a jövő cserkészvezetőket a népiskolák számára. Ezért különösen a IV. évesek a tanítóképző gyakorló iskolájában, a polgári iskolában raj- és őrsvezetőként tevékenykedtek. Vízi, kerékpáros, és regős őrsök működtek a „Törekvés” keretében.¹⁵⁶

A polgári iskola 977. sz. „Csokonai Vitéz Mihály” csapata nagy népszerűségnek örvendett az iskolában. A cserkészprogram évente 60–70 kislányt vonzott a polgáristák közül. Kerékpáros őrsöket is szerveztek.¹⁵⁷

Mindhárom csapatban élénk munka folyt. A rendszeres őrsi, raj- és csapatfoglalkozások az önképzés és jellemnevelés alkalmi voltak. Felkészültek az évenkénti cserkészpróbákra. Nyelveket tanultak; az angol és francia mellett – kiváltképpen a tanítóképzősöknél, de a polgáristáknál is – jelentős volt az eszperantó tanulás. A tanítóképzős cserkészek a X. hárshegyi Nemzetközi Eszperantó Táborban díjakat is nyertek felkészültségükkel.

A jellemnevelés alapja a cserkészttörvények magyarázata volt. Istenhez, hazához, egyházhoz való hűséget, a társadalmi kérdések iránti érzékenységet és ezzel együtt a keresztyén cselekvő szeretet felkeltését tűzték ki célul a megbeszélések

alkalmával. A tanítóképzősöknél ezeket a témákat pedagógiai szempontok is gazdagították. – A keresztyén szeretetgyakorlás alkalmai a karácsonyfa-ünnepségek voltak, amelyeken nem egymást, hanem szegény sorsú külvárosi iskolás gyermekeket, hadirokkantakat, özvegyeket és árvákat ajándékoztak meg. Sőt a gimnázium csapata 1939 karácsonyán 40 hontalan lengyel cserkésznek küldött csomagot a magyaróvári gyűjtőtáborba, s ezzel a cserkésztestvériség ápolásának is szép bizonyosságát adta.

A csapatok keretében történő önképzésen kívül súlyt helyeztek a magyar cserkészszövetség és a debreceni cserkészkerület által évente több alkalommal rendezett őrsvetetői és tisztképző táborokon való részvételre és a minősítések megszerzésére. Még a polgári iskola csapata is kiképeztetett néhány cserkészt őrsvetetőnek a IV. osztályosok közül. A gimnazisták és tanítóképzősök pedig igen jelentős számban vettek részt a tiszti, segéd-tiszti, és őrsvetetői képzésben. – 1939-től légoltalmi és híradós tanfolyamokat szerveztek a városban a cserkészek számára, amelyeken főként a gimnázium és tanítóképző csapatának tagjait oktatták.

A cserkészcsapatok nemcsak az országos és kerületi kiképzési programban működtek közre, hanem ezeknek a szerveknek a sportversenyein is, atlétikából és céllövészetből többször jó helyezéseket szerezve. Minden alkalommal szerepeltek a debreceni cserkészkerület megmozdulásain, a kerületi napokon, a riadókon.

Ezek mellett saját rendezvényeik is voltak. Legsűrűbben a „Csokonai” rendezett műsoros délutánokat, de az „Erő” és „Törekvés” is évente legalább kétszer. Az őszi alkalmon a táborozásokról szóló beszámoló volt a főtéma, a tavaszi cserkészműsor, teadélután pedig azért tartották, hogy jövedelméből segítsék azokat a cserkészeket, akiknek szülei a nyári tábor költségeit nem tudták előteremteni.

Kétségtől a legkedvesebb és legvonzóbb eseményei a cserkészéletnek a portyázások, kirándulások, táborozások alkalmai voltak. Tavasszal és ősszel, gyalog és kerékpáron bejárták Debrecen környékét. A tanítóképzősök falusi és tanyasi iskolákat látogattak meg és kapcsolatokat teremtettek velük. A kerékpáros portyázások és a környékbeli erdőkben tartott néhány napos táborozások különösen a polgáristákat lelkesítették. – A téli sítáborokat 1930 decemberétől a tanítóképzős, 1937 decemberétől a gimnazista cserkészek számára is évente tervezték a Mátrában, 1939-től pedig a visszacsatolt felvidéki és erdélyi hegyekben. A téli táborok általában kis létszámúak voltak. A tanítóképzősök maguk készítették sífelszerelésüket.

A legnagyobb élményt a nyári nagytáborok jelentették. A kikapcsolódás, a közösségi élet kifejlesztése, a cserkésztestvériség ápolása mellett, hazánk tájainak megismerését, a falusi emberekkel való kapcsolatteremtést szolgálták. A nyári táborozások során a gimnázium és a tanítóképző csapatai szinte az egész ország területét, 1939 után a visszacsatolt részeket is bejárták. A tanítóképzősök a mozgó táborozást kedvelték inkább, de a csapatok állótábor esetén is túráztak a környéken. A gyalogtúrák példát adtak az egészséges életmódra, megtanítottak a természet szeretetére, megóvására. – A lakossággal való találkozások pedig módot adtak a táj emberének, gondolkodásának, hagyományainak megismerésére. A cserkészek műsoros tábortüzek rendezésével viszonzták vendégszeretetüket – szinte minden nyáron szerveztek vizitátókat is a Tiszán és mellékfolyóin, vagy a Balatonon. A tanítóképző csapata a csónakokat is saját kezűleg készítette.

Az Erő 133, a Törekvés 8 taggal vett részt a vezetőkön kívül a gödöllői világjamboreen 1933-ban. A gimnazisták 15 cserkészzel 1937-ben a hollandiai Jamboreen is ott voltak. Szintén ők 1938 nyarán Várnában rendeztek tábor 38 cserkészzel. Bulgáriában és Törökországban túráztak. Budapesttől Ruszeig a Dunán hajóztak. A Duna mentén és Törökországban felkeresték a magyar történelem számos emlékeit. 1943 nyarán pedig a csapatok a VI. cserkészkerület barátkai 1000 fős nagytáborán vettek részt, az Erő cserkészei szinte teljes számban, ők végezve a szervezői munkát is.

A jobbra tolódó belpolitika hatására a gimnázium és tanítóképző cserkészcsapatai kapcsolatba kerültek a leventemozgalommal. Előbb csak közösen rendeztek karácsonyi ünnepélyt, majd évről évre több őrsvetetőt képeztek ki leventevezetőnek. Ennek eredményeként fogyott a cserkészek száma, különösen a gimnazisták körében. – A cserkészmunkát gátolta az is, hogy a háborús években a katonaság saját céljaira többször igénybe vette a cserkészotthonokat és ezzel a foglalkozásokat az osztálytermekbe és a cserkészparkba szorította.

A városi hatóságnak is szüksége volt a fegyelmezett, légtalmi és híradós képzésben részesült cserkészekre. Beosztotta őket figyelő, légvédelmi, küldönci szolgálatra. Még a polgáristák közül is igénybe vett tíz ügyeletes cserkészt. A nagyobbak bombakárosultakat költöztettek új otthonba, kiegészítőként dolgoztak a hadikórházakban, részt vállaltak a létszámhiánnyal küzdő mezőgazdaság szezonmunkáiban.

A háború után a polgári iskola nem szervezte újjá cserkészcsapatát. A gimnáziumban 1945, a tanítóképzőben 1946 szeptemberében alakult meg újra a csapat. Az Erő 1948 júniusáig, a Törekvés 1948 januárjáig működött.

A gimnazisták szerény keretek között felélesztették a nyári táborozásokat a Szamos és Tisza mellékén. 1947/48 telén még egy utolsó sítáborra is sor került. Regös őrsvetető mősorával fáradhatatlanul járták a tiszántúli falvakat. – A tanítóképzősök már csak kisebb kirándulásokat tettek a környéken, és önképzéssel foglalkoztak. Csapatuk pedagógiai szellemére jellemző, hogy amikor a diákok és tanárok nagy igénybevettsége miatt a cserkészmunka már lanyhult, a kiscserkészekkel való foglalkozásuk mindvégig kiváló volt.¹⁵⁸

2. Az „Ifjúsági Vöröskereszt”-nek

a gimnáziumban 1921-től, a tanítóképzőben 1922-től alakult szervezete. A gimnáziumi egyesület a mai napig folyamatosan működik. 1921–1948 között munkája összefonódott a cserkészcsapatéval. A csoport tagjai minden évben egészségügyi képzésben részesültek. Elsősegélynyújtásra oktatta őket az iskolaorvos, s ez egyúttal egyik cserkészpróba anyaga is volt. Gyakorlatban is gyümölcsöztették képzettségüket: ők nyújtottak segítséget az iskolai, tornatermi baleseteknél. – Gyűjtöttek a Magyar Vöröskereszt céljaira. Látogatták és segítézték a háború alatt a hadiözvegyeket és -árvákat, hadirokkantakat, valamint a harctéri szolgálatra behívottak rászoruló családtagjait. – A tanítóképző Ifjúsági Vöröskereszt csoportja megalakulása után néhány évvel megszűnt.¹⁵⁹

3. Tanítóképző Maróthy György Bajtársi Egyesület

A Tanácsköztársaság megdöntése után az egyetemi ifjúság ellenforradalmi erői karhatalmi zászlóaljokat szerveztek. Ezek a karhatalmak 1920-ban létrehozták társadalmi szervezeteiket: a bajtársi egyesületeket. Ez év februárjában a Hungária, nyarán a Turul Szövetség alakult meg. 1921-ben a katolikus Foederatio Emericana, 1927-ben pedig a legitimista Szent István Bajtársi Szövetség. – A bajtársi egyesületek tevékenységét a haladásellenesség, nacionalizmus és antiszemitizmus jellemezték. Szervezeti felépítésüket és szokásaikat a német Burschenschaftok és Landsmannschaftok mintájára alakították, ősmagyar elnevezésekkel. Politikai jelentőségük az ellenforradalom konszolidációjának időszakában csökkent, az egyesületek száma viszont nőtt.

A debreceni egyetem a Turul Szövetség keretében fakultásonként alakított bajtársi egyesületet, pl. a teológusok a „Bocskai”-t, a bölcsészek az „Árpád”-ot.

A bajtársi egyesületeknek az egyetemeken ellenzéke is kialakult, amely csatlakozott az antifasiszta Márciusi Fronthoz. Ennek legradikálisabb szárnyát éppen a debreceni egyetemi hallgatók csoportja alkotta. A Kollégium keretein belül csak egy bajtársi egyesület működött, a tanítóképzősöké.

A Turul Bajtársi Szövetség 1931. december 6-án vette fel rendes tagjai sorába a IV–V. éves tanítóképzős növendékeket. Ezt az 1932 októberében tartott XIII. Országos Követtábor megerősítette és a működési igazolványt az együletnek megadta. – A Maróthy György Bajtársi Egyesület megalakulásakor magistere Veress István igazgató, vezető Bartók J. Miklós tanár lett. A többi tisztséget V. éves tanítóképzősökkel töltötték be. Patrónusok az intézet tanárai voltak.¹⁶⁰

Működésének kezdetén Bartha Károly patrónus irányításával részt vett a Turul Szövetség néprajzi pályázatán, és az egyesület 2. helyezést, Szabó Mihály daru pedig egyéni 4. helyet szerzett.

1932 decemberétől évente tartott daru- és leventeavatást dísztáborozás keretében. A patrónus-, dominus- és dominaavatás alkalmával is dísztáborozásokat rendeztek. Ezeknek anyagi sikerük is volt.

A vita- és kulturális táborozások a jövődő tanítókbán a „tanító bajtárs” kifejlesztését tűzték ki célul. A magister és patrónus bajtársak előadás-sorozatai, a Bocskai és Árpád Bajtársi Egyesületekkel közös konferenciák és irodalmi táborozások is ennek az eszménynek a megvalósítását szolgálták. Törekedtek az „öntudatos hazafiság” és „határozott világnézet” kialakítására. Mindezt természetesen a bajtársi egyesületek jobboldali szellemében, amit némileg mérsékelte az iskola református, haladó hagyományokból táplálkozó légköre.

Helyet kapott a sport is a „Maróthy” programjában. 1935-ben a „Turul” kerületi atletikai versenyén az első díjat és a vándorzászlót az egyesület nyerte el.

1936-ra alakult ki végleges törzsi szervezete. A négy törzsből az I. Gönczy, a II. Hatvani tagjai tanítóképzősök; a III. Dobó dominus és a IV. Veresmarty Zsuzsanna domina törzs tagjai tanítók és tanítónők voltak. Ez a szervezet azt célozta, hogy a tanítójelöltek mellett a tanítóságot is összefogja. Ettől kezdve a dominus és domina törzs által rendezett dísztáborozások inkább fehér asztal melletti összejövetelek, bankettek irányában tolódtak el valamelyik jobb étteremben.

A dominatörzs kulturális és szociális missziót folytatott az évi beszámolók szerint. A szociális misszió tartalmáról azonban nincs képünk, mint például a cserkészeknél, vagy a telepítési akcióban. – A kultúrmisszió évi 10–26 kulturális rendezvényt (táborozást) jelentett.

A „Maróthy” politikai demonstrációként részt vett 25 tagjával 1938-ban a Felvidék visszacsatolásával kapcsolatos akciókban.

1942-ig folytatták egyesületi munkájukat a fentebb vázolt mederben. Az 1942/43-as Tanítóképző Intézeti Értesítőben azonban már nem található a Bajtársi Egyesület beszámolója. Helyette viszont megjelent a leventekiképzés. A kötelező leventemozgalom tehát még a bajtársi egyesületet is elnyelte.¹⁶¹

4. *A Diákkaptár*

Szervezete mindhárom középiskolára kiterjedt. A gimnáziumban 1939 márciusában alakult az 1–7. gimnazisták között. – Már az 1920-as évek végén volt ifjúsági takarékosági egyesületük, ezt későbbi folytatásnak tekintették. Mezőgazdasági munkából, hulladékgyűjtésből szerzett pénzüket takarították meg. Osztály-takarékfiókokat működtettek. 1944-ig dolgoztak. A polgári iskolában 1940/41-ben indult. Munkája hasonló volt a gimnazistákéhoz. A II. világháború után 2 évig szünetelt, de még 1947/48-ban is megalakult. – A tanítóképzős Diákkaptár csak 1942 októberében kezdett működni. Az első évben saját munkáikból sikeres karácsonyi vásárt rendeztek. Felkarolták a méznádtermelést. Később több volt a terv mint a munka. A II. világháború után 2 évig szünetelt, de 1947/48-ban a diákkaptárosok gyógynövénytermeléssel és -gyűjtéssel 25 000 Ft-ot kerestek.¹⁶²

A gimnáziumban működött még 1925–44 között

5. *Az Ifjúsági Madárvédő Egyesület*

az 1–5. gimnazisták között. 1926-ban Juhász Lajos 3. gimnazista megnyerte a Tiszántúli Madárvédő Egyesület pályadíját *Debrecen környékének hasznos madarai* című dolgozatával.¹⁶³

6. *A Soli Deo Gloria Szövetség*

a teológusok között működött a „Méliusz Juhász Péter” teológus kollégiuma, és teológusok vezetésével a polgári iskolában SDG polgári kollégium, melyeknek célja a hitélet elmélyítése és a református öntudat ébresztése volt.¹⁶⁴

7. *Telepítési akció*

Nem egy különálló egyesületi keretben, hanem a Kollégium összes diákjának összefogását igénybe véve valósította meg leghaladóbb programját 1938-tól kezdve néhány éven át a kollégiumi ifjúság.

A telepítési akciót 1934-ben Kiss Ferenc professzor előterjesztésére lelkesítő összefogással indította meg az Országos Református Szeretetszövetség. A Lelkész-

egyesület 1934. október 6-i döntése szerint: „A református szegényparasztok körében kívánatos a telepítés és szövetkezeti munkával segíteni kell elsősorban az alföldi nagycsaládos mezőgazdasági munkásokat. E munkában Fülep Lajos, Kiss Géza, Kodolányi János és Csikesz Sándor, valamint több lelkész is részt vett.” A telepítési engedélyt ugyan az illetékes minisztérium megadta, ám a közigazgatási hatóságokon keresztül mégis akadályozta. A Szeretetszövetség akciója ellen az volt a legfőbb kifogás, hogy az áttelepültek baloldali érzelműek és pártállásúak. A telepítési mozgalmat azonban már nem lehetett leállítani. – Közben 1936. július 15-én a kormány is kiadta a földreformot pótló törvényt.¹⁶⁵

A diákság mozgalmának megindulását részint előkészítették a Márciusi Front célkitűzései is, részint közvetlen lökést adott a fasiszta Németország által kieroszakolt Anschluss utáni helyzet, amely még erősebb vonzást gyakorolt a német nemzetiség terjeszkedésére a Dunántúlon.

A debreceni Kollégium egyetemi internátusának diákjai 1938. március 28-án teaestély keretében határozták el, hogy önkéntes adakozás révén gyűjtést indítanak abból a célból, hogy egy sokgyermekes családnak a Dunántúl egyik vidékére való áttelepítésével, mintegy szimbolikus tettel mutassák meg a magyar társadalomnak azt az utat, amely a legalkalmasabbnak látszik az egykezés megfélemezésére. A teaesten Kiss Géza kákicsi lelkész tartott előadást, melynek hatására és a fentebb vázolt politikai helyzet szorító jelei miatt az est résztvevői a következő megajánlást tették: heti egy vacsora feltétléről lemondanak, úgyszintén az év végén a diákoknak visszajáró kulcs- és könyvbiztosítékok összegéről is. Ehhez felajánlották ösztöndíjaik és legátumaik bizonyos százalékát. A Kollégiumban lakó egyetemi hallgatók határozatához a középiskolások is csatlakoztak, a cserkészcsapatok gyűjtöttek, így 4000 pengő jött össze. Tíztagú telepítési bizottságot állítottak fel. Vezetője Péter Zoltán egyetemi internátusi igazgató volt, tagjai a senior, esküdt és hét egyetemi hallgató. A többi református főiskola és Kollégium diákjai is szerveztek telepítő munkaközösségeket, köztük a legnagyobb a pápai Főiskoláé volt.¹⁶⁶

Az akció megindulásakor röpiratot adtak ki „*Akié a föld, azé az ország. A debreceni kollégiumi ifjúság mozgalma a telepítésért*” címmel. „1938. március 28-án született meg a Kollégium egyetemi ifjúságának közösségében az elhatározás: megmutatni egyetlen jelképes telepítéssel egy népes családnak az elnéptelenedő Dunántúltra vitelével, ott házhoz, gazdálkodási lehetőségekhez juttatásával a legsürgősebb nemzeti feladatot. Megrettenve az elmúlás feljűk szálló halálfuvallatától, tette serkentve a szomszédos németiség nagy nemzeti egyesülésének, az Anschlussnak földrengésétől, kilépett ez az ifjúság a néma tervezgetések, a csüggedt beletörődés, az elfojtott elégedetlenség csigaházából és céltudatosan jövőt építő tettel akart a nemzet elé lépni.” Sárospatak, Pápa, Csurgó, Kecskemét, Budapest református intézetei csatlakoztak többek közt lelkesen a mozgalomhoz. 1938 decemberében a nemzethez is kiáltvánnyal fordult az ifjúság. Egy év alatt 53 182 pengő gyűlt össze. Debrecen város tanácsa egy család áttelepítésének a költségét vállalta 4000 pengő értékben.¹⁶⁷

Az állam nem támogatta a diákok akcióját sem. Nem engedélyezte, hogy munkatáborokat szervezzenek a telepítés ügyében. Az 1940. április 27-ére tervezett kollégiumi ünnepségnek a Rádió útján nem adott nyilvánosságot. – A munka

azonban folyt, mert nem akarták, hogy a Dunántúl a hitleri terjeszkedés következtében Erdély sorsára jusson. – Telepítési kérdőívek kibocsátásával vették számba az alkalmas területeket. 410 kérdőívet kaptak vissza, ezek nyomán készítették a helyek nyilvántartását, és nyilvántartásba vették a tiszántúli sokgyermekes családokat is. A debreceni kollégiumi telepítési mozgalom 1938-tól kezdve néhány év alatt 20 családot telepített át: Drávafokra 1, Pünkösdvásárra 1, Zengővárkonyba 3, Tótszentgyörgyre 3, és Tótvázsonyba 12 család került. Legfontosabb volt, hogy a családokat lakóházhoz juttassák, földbérletet már találtak maguknak, a dolgos kezekre szükség volt. Az áttelepítetteket időnként meg is látogatták.¹⁶⁸

Bár egyrészt az alföldi szegényparasztság szociális helyzetét, másrészt az elnépteledő Dunántúl magyar nemzetiségi feltöltését kétségkívül nem lehetett ilyen módon megoldani, mégsem volt az akció eredménytelen. Gyakorlatilag segített 20 családon, emellett cselekvő jelt adott a kollégiumi ifjúság szociális érzékenységéről, magyarságtudatáról, és a német nacionalizmussal való szembenállásáról, amit nem tudott gyengíteni sem a jobbra tolódó országos politika, sem az ezt szolgáló ifjúsági szervezetek.

Barcza Józsefné

JEGYZETEK

1. Nagy Sándor 1933. 278.
2. Uo. 273.
3. Roncsik Jenő: Debrecen város tűzrendészetének vázlatos története. Bp. 1934. 21.
4. Nagy Sándor 1933. 274.
5. Roncsik Jenő i. m. 22.
6. Nagy Sándor 1933. 274–275.
7. Akad. Ért. 1866–1880. (A kollégium tagozatainak értesítőiben „Ifjúsági egyesületek” címen külön fejezet foglalkozik az egyesületi élettel. Mivel egy-egy jegyzetpontban gyakran több évfolyamra is történik hivatkozás, a lapszámot csak egyenes idézet, vagy kiemelt tanulmány esetében közöljük); TtREL II. 24. f.; Nagy Sándor 1933. 277.; Roncsik Jenő i. m. 32.
8. Dóczi Imre: Rézmetsző diákok. Gimn. Ért. 1894/95. 161–163.
9. Ecsedi István 1912.; Ecsedi István 1931.; Tóth Béla 1976. 6–8.
10. Uo. 18–26.
11. Nagy Sándor 1933. 288.; Tóth Béla 1976. 30.
12. Uo. 37.; Nagy Sándor 1933. 289.
13. Dombay Márton: Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól. Sajtó alá rend. Vargha Balázs. Bp. 1955. 18–19.
14. Szana Tamás: Csokonai életrajza. Debrecen–Nyíregyháza. 1869. 15.
15. Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás és reformkor idején. Bp. 1978. 44, 63.
16. Az 1827-ben megalakult Pesti Kaszinó (1830-tól Nemzeti Kaszinó) mintájára „szép számú kaszinónak, társalkodó egyesületnek, olvasó egyesületnek, olvasó társaságnak nevezett egyesülés alakult Magyarország és Erdély megyéiben, városaiban, sőt falvaiban is”. – 1833-ban A Regélő c. folyóirat melléklapja a Honművész felsorolja az idáig felállított kaszinókat és olvasótársaságokat – a beszámoló szerint már működött a debreceni kaszinó. Fülöp Géza i. m. 94, 97.
17. TtREL II. 24.b. 2.
18. Uo.
19. Uo.
20. TtREL I. 1.a. 15.
21. Bodolay Géza 1963. 219–392.

22. TtREL II. 24.b. 2.
23. TtREL II. 24.b. 5.
24. Bodolay Géza 1963. 267–268.
25. TtREL II. 24.b. 5.
26. Hatvany Lajos: Így élt Petőfi... 2. köt. Bp. 1957. 244–250.
27. TtREL II. 24.b. 8.
28. TtREL I. 1.a. 18.
29. TtREL II. 24.b. 8.
30. Uo.
31. Uo.
32. Eröss Lajos 1880. 34–37.
33. TtREL II. 24.b. 1.
34. Akad. Ért. 1866–1868.
35. Akad. Ért. 1868–1874.
36. TtREL II. 24.b. 8.
37. Akad. Ért. 1874–1895.
38. Akad. Ért. 1874/75, 1877/78, 1884/85.
39. Akad. Ért. 1874–1878, 1889/90.
40. Akad. Ért. 1876/77, 1878/79, 1889/90.
41. Akad. Ért. 1883/84, 1891–1893.
42. Akad. Ért. 1878–1895. Az évenkénti könyvforgalom számainál nem lehet pontosan tudni, hogy műre, vagy kőtetre vonatkoznak-e?
43. TtREL II. 24.b. 2.
44. Akad. Ért. 1892/93. „Külön ülő diák hely”-nek nevezték.
45. Akad. Ért. 1901/2, 1904/5, 1912/13.
46. Akad. Ért. 1901–1914.; Főiskolai Lapok 1903. 15. sz. 17.
47. Akad. Ért. 1902/3, 1906–1908, 1913/14.
48. Bodolay Géza 1963. 48–49.
49. Uo. 261.
50. TtREL II. 24.a. 4.
51. Eröss Lajos 1880. 5–25.; TtREL II. 24.a. 4.
52. TtREL II. 24.a. 5.
53. Bodolay Géza 1963. 261–281.
54. Eröss Lajos 1880. 34–39.; Repertórium a Debreceni Főiskolai Lapok 1857/58-tól 1911/12. évfolyamaihoz. Debrecen. 1912. 4–6. (Újabb repertórium DFL Rep.)
55. Eröss Lajos 1880. 38–42.
56. Akad. Ért. 1887/88.
57. Akad. Ért. 1905/6.
58. Akad. Ért. 1861/62, 1871/72, 1879/80, 1889/90, 1903/4, 1906/7.
59. Akad. Ért. 1903/4, 1906/7.
60. Eröss Lajos 1880. 32–33.; Akad. Ért. 1883/84, 1904/5.
61. Repertórium 6–7.
62. Akad. Ért. 1869/70.
63. TtREL II. 24.h.
64. Deák Gábor: A Hittanszaki Önképző Társaság. Közlöny 1940. 30–32.
65. TtREL II. 24.h.
66. Közlöny. Debrecen 1871–1948.; Lenkey István: Diákújságok Debrecenben. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1977. 509–520. 1980. 499–517.; Korompainé Szalacsi Rácz Mária: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843–1970. Debrecen 1973. 181–183.
67. Közlöny 1901. november.
68. Akad. Ért. 1872/73.
69. Akad. Ért. 1905/6, 1909/10.
70. Közlöny 1917. október-november 14–15.
71. Közlöny 1926. január-február 70.
72. Akad. Ért. 1909/10.

73. Akad. Ért. 1902–1904.
74. Akad. Ért. 1915–1918.
75. Közlöny 1922. március–április 6.
76. Közlöny 1925. március 6.; 1928. október 15.; 1929. szeptember-október 15.
77. Közlöny 1939. július 131–132.
78. Közlöny 1929. február–március 79.
79. Közlöny 1926. október 12.
80. Közlöny 1932. június 5–8.
81. Közlöny 1933. június 7.
82. Varga Zsigmond: Debreceni Theologus Gyülekezet. Közlöny 1940. december 32–34.
83. Közlöny 1941. szeptember-október 16.; 1942. január 36. DPL 1946. 5. sz. 16.
84. Akad. Ért. 1875/76.
85. DFL 1903. 10 sz. 11.; Jogászetlet 1906. 6. sz. 5.
86. Jogászetlet 1906. 3. sz. 22.
87. DFL 1901. 1. sz. 11.
88. Akad. Ért. 1880/81, 1903/4, 1906/7.
89. Akad. Ért. 1878–1881, 1906/7, 1911/12.
90. Akad. Ért. 1879/80, 1901/2.
91. Akad. Ért. 1913/14.
92. Akad. Ért. 1894/95.
93. TtREL II. 24.o. 3.
94. Akad. Ért. 1867–1869.; TtREL II. 24.o. 3.
95. TtREL II. 24.o. 4, 6.; Akad. Ért. 1894/95. 326–333.
96. Gimn. Ért. 1910–1939.
97. TtREL II. 24.o. 5.
98. TtREL II. 24.o. 7.
99. Uo.
100. TtREL II. 24.o. 8.
101. TtREL II. 7.a. 12.
102. TtREL II. 7.a. 19.
103. TtREL II. 24.o. 13.
104. Gimn. Ért. 1943/44.
105. Gimn. Ért. 1943–1947.
106. Akad. Ért. 1894/95.
107. Tk. Ért. 1878/79.
108. Tk. Ért. 1901–1904.
109. Tk. Ért. 1940–1943.
110. Tk. Ért. 1948.
111. Polg. Ért. 1933–1941.
112. Magyar diákélet és diákegyesületek. Szerk. Ludwig Dezső, Szemenyei Kornél. Bp. 1900. 129–132.
113. Akad. Ért. 1876/77.
114. Magyar diákélet 130.
115. Akad. Ért. 1877/78, 1881/82.
116. Akad. Ért. 1913–1915.
117. TtREL II. 24.i. 8.
118. Akad. Ért. 1911–1914.
119. Tk. Ért. 1896–1944.
120. Gimn. Ért. 1921–1944.
121. TtREL II. 1.d. 32.
122. TtREL II. 24.g. 1.
123. Uo.
124. Akad. Ért. 1940/41.
125. Akad. Ért. 1872–1911.
126. Tk. Ért. 1889–1934.
127. Tk. Ért. 1890–1948.

128. Gimn. Ért. 1900–1944.
129. Gimn. Ért. 1900–1944, 1946/47.
130. Polg. Ért. 1933–1944.
131. Tk. Ért. 1920–1923.
132. TtREL II. 24.e. 1.
133. Akad. Ért. 1867–1914.
134. Gimn. Ért. 1896–1946.
135. Gimn. Ért. 1939–1944.
136. Tk. Ért. 1900–1948.
137. Polg. Ért. 1929–1944.
138. TtREL II. 24.d. 1.
139. Akad. Ért. 1910–1914.
140. Tk. Ért. 1887/88.
141. Akad. Ért. 1911/12.
142. DFL 1898. 11. sz. 160.
143. DFL 1903. 1. sz. 15.
144. TtREL II. 24.k.
145. DFL 1898. 14. sz. 204.
146. DFL 1898. 15. sz. 216, 19. sz. 263.
147. TtREL II. 24.g. 1.
148. Uo.
149. Gimn. Ért. 1902–1944.
150. Tk. Ért. 1925/26, 1936/37.
151. Polg. Ért. 1934–1948.
152. TtREL II. 24.j. 2.
153. Szabó Botond: Cserkészlet és evangéliumi cserkészlet Magyarországon. Confessio 1986. 63.
154. Uo. 61–62.
155. A 172. sz. Erő cserkészcsapat parancsnokai: 1921–1928 Debreczeni Ferenc; 1928–1941 tavaszáig Kornya Sándor; 1941 tavaszától 1942 őszéig Csorba András; 1942 őszétől 1944 szeptemberéig Rábold Gábor; 1945 szeptemberétől 1947 szeptemberéig Csorba András; 1947/48. tanévben Törös Károly.
156. A 167. sz. Törekvés cserkészcsapat parancsnokai: 1923–1930 Somorjai László; 1931–1938 Szemes Károly; 1939–1946 Somorjai László; 1947/48. tanévben Kiss Tihamér.
157. A 977. sz. Csokonai Vitéz Mihály cserkészcsapat parancsnokai: 1929 őszétől 1931 őszéig Veress Béla; 1931 őszétől 1944 őszéig Zilahi Zoltán.
158. Gimn. Ért. 1921/22–1947/48; Tk. Ért. 1923/24–1947/48; Polg. Ért. 1929/30–1943/44.
159. Gimn. Ért. 1922–1948, Tk. Ért. 1932–1942.
160. A Maróthy György Bajtársi Egyesület vezetői: Egyesületi magister Veress István igazgató. Vezérek: 1931. december 6-tól Bartók J. Miklós; 1934. május 14-től Bányai Sándor; 1939. január 1-től Szemes Károly.
161. Tk. Ért. 1932–1942.
162. Gimn. Ért. 1938/39–1944/44; Polg. Ért. 1940–1948; Tk. Ért. 1942–1948.
163. Gimn. Ért. 1925–1944.
164. Közlöny 1931. 2. sz. 12; Polg. Ért. 1933/34.
165. Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. StudAecl V. 287.
166. TtREL II. 24.r. 1.d.
167. Kormos László i. m. 288.
168. TtREL II. 24.r. 1.d.

A KOLLÉGIUMI ÉNEKKAR TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

I. ÉNEKLÉS, ÉNEKKAR – ÉNEKESKÖNYV

A magyar református templomokban szinte napjainkig a szentélybe épített kiskar az orgona és a kórus helye. A középkori templomban ugyancsak az oltár környékén szólaltatta meg a kórus a liturgikus dallamokat, s a megszokás úgy diktálta, hogy századunkig akkor is szentélyzáródással épült a református templom, mikor már rég nem volt benne oltár és szentély, s a tanító mellett a kiskar padjaiban éneklő iskolások sem tudtak semmit az egykori liturgiáról és a szertartási énekkincsről. A közvélemény hasonló módon, megváltozott funkcióval őrzi a Kántus híret. (A Kántus név századunkban vált szokásossá, a hangversenyek közönsége és a bíráló bizottság előtt éneklő ifjúsági vegyes kar múltja negyedszázad, s az idősebbek emlékezetében ifjúkorukból megmaradt legendás férfikar is csak egy századot élt.) A középkor óta állandóan a liturgikus beágyazódás volt az énekkar rendeltetése; ehhez csupán szűken járultak liturgián kívüli, és a szegény diák pénzszerzésével kapcsolódó elemek. E hagyományt másfélszáz esztendeje színezi az éneklés úgy, mint kulturált időtöltés, s csak még később várta az énekes diákoktól a közönség azt, ami a hivatásos énekegyüttesek műsorára és színvonalára jellemző.

A hazai reformátusság istentiszteleti szokásai és hagyományai szorosan kapcsolódnak a Debrecenben (1560–1561 óta) megjelent énekeskönyvekhez. A református istentiszteleti éneklés, valamint a mindenkori énekeskönyv összefüggéseiben lehet jól megismernünk az éneklő deákok kórusát, s nem csupán az egyetemes és hazai zenetörténet folyamatának részeként. A protestáns énekeskönyvek fő vonulata már a Huszár Gál énekeskönyveiben megjelent, összegezve a középkorból tovább élő örökséget és a megújult anyanyelvű énekköltés legjavát. Az énekeskönyvek szerkezete is tartalmazza a liturgikus funkciót, a liturgia anyagát pedig a *Komjáti Graduál* és az *Öreg Graduál* szemlélteti.¹

A Gönci Kovács György (1590) vagy Újfalvi (1602) előszavával megjelent énekeskönyv nem éles határ. A bennük már kialakult énekanyagot formálta tovább a XVII. század. Majd az ún. *Öreg Debreceni énekeskönyv* teljesen változatlan alakban örökölte egy évszázadon át, a XVIII. század második évtizedétől (évente 5–1000 példányt adtak el belőle). Ezekben a kiadásokban találjuk meg azt, amit állandóan énekelt a kántor deákok kórusa és a pueri cantores (énekes fiúk). Tágította a körvonalakat a kegyességi, alkalmi, erdélyi énekkincs; valamint a svájci hatás, Maróthi *hármóniás* zsoltárkiadása által.²

Ízlés és funkció is változott a körvonalak módosultával, s ez a változás 1806 után érlelte meg azt a helyzetet, amikor az énekkar a hazai kórusmozgalom liturgián kívüli szerepléseinek mintájára átalakult. Ekkor is tovább élt a protestáns hagyomány a kor romantikus átértelmezésében, s még a Baltazár-féle énekeskönyv (1921) nyomán sem tűnt el, hanem egybeolvadt Kodály nemzedékének új törekvéseivel.

A második világháború után a ma is használatos énekeskönyv (1948) jegyében megéledt az immár ifjúsági vegyes karrá átalakult kollégiumi diáktársaság, és múltjához méltó útra lépett. Próbálkozása a legsajátosabb magyar protestáns istentiszteleti éneklés hagyományainak újjáélesztése és képviselése, s ehhez csatlakozik a nemzetközi szinttel is mérhető hangversenyélet. Mindez az immár egyetlen Református Kollégium keretei között hullámzó történeti folyamat részeként, a *bis orat, qui cantat* megvalósulása, azaz kétszeresen imádkozik, aki énekel.

II. ÉNEKLŐ DIÁKOK, KÁNTOROK, SZERTARTÁS A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Az énekszónak annál díszesebb szertartásban kellett megszólalnia az emberi élet jeles napjain, halott-temetéskor (*in exequiis defunctorum*), minél fontosabb személy volt társadalmilag az elköltözött. Napokig, némelykor hónapokig tartó beszédek és éneklések nélkül elképzelhetetlenek voltak az olyan rangos alkalmak, mint pl. 1622-ben a Károlyi Zsuzsánna temetése, amelyen ott énekeltek a debreceni diákok is.³ A Hodászi Lukács temetésére írott ének (*Mint sír a fehér hattyú*) igen gyakori említése szintén e funkció emléke.⁴ Már 1560–1561-ben tartalmaz temetésre szánt énekeket a Huszár Gál énekeskönyve, s hamar kialakult az önálló temetési énekeskönyv,⁵ s az Újfalvi szerkesztette kiadványból tájékozódhatunk arra nézve, hogy miként énekelte a mai énekkar elődje a városi, s alkalmilag távoli vidéken szervezett temetési szertartáson.

Latinul is énekeltek, ezért előbb latinul, majd magyarul nyomtatták egymás mellett az énekek nagyobb részét. A tanultabbak értettek latinul, s bár mereven ellenezte a reformáció egyháza, hogy idegen nyelv szóljon a gyülekezeti istentiszteleten, amíg magyar Biblia nem volt, a héber s görög szöveget olvasták, de mindjárt le is fordították. Az ének, akár latin *hymnus*, éneklésében hangsúlyozta Melius és Huszár Gál a szabad választást, mert lehet közömbös dolgokban (ti. az üdvösség szempontjából közömbös, *adiaphora*) lehet engedni a megszokásnak. A *Dies irae* latin változata is maradt, korai magyar változatának hatása pedig oly tartós volt, hogy példaként említette Csokonai, mikor régi énekeskönyvek irodalmár szempontú feltárását javallja esztétikai tanulmányában.⁶

A *Media vitae* latin vagy magyar szövege (amely „Matthaeus Philadelphus görög oratiojából vétettetett”), azután a *Canticum Simeonis (Nunc dimittis)* szólott a háznál, mielőtt az udvarról a koporsót kivitték. Azután egy megverselt részlet Ézsaiásból, majd antifónás zsoltár, végül „az holt ember szól állapotya felől”, illetve olyan ének hangzik, melyben „az halálra menő ember szól először, az után az mellette vigyázók, kik annak boldog ki múlását kívánnyák”. A sírnál, a szertartás további részében olyan énekeket találunk, amelyek ma is énekeskönyvünkbe tartoznak (bár a gyülekezet alig használja őket). Végül a lelkész és az énekkar váltakozva énekelte a Jób könyve alapján (*in procuratione funerum*): Az Úr adta volt, az Úr vette el-is... Az ilyen énekek, akár az ugyanitt Kyrie helyett használatos zsoltárparafrázis (*Úr Isten, irgalmazz nekem*; 51. zs.) ismereteink szerint nem váltak gyülekezeti énekké. Ez okért az énekkari megszólaltatás nélkülözhetetlen volt. Ez társadalmi elvárás lévén, magyarázat arra, hogy az énekkarról ránk maradt első adat

a városi tanács üléseinek jegyzőkönyvében található (1556. május 21. csütörtök). A diákoknak járó fizetéséről döntenek úgy, hogy mikor temetésre küldenek bárkit, avagy a tanítómestereket a tanuló ifjúsággal, hogy a halottat a nyugovó helyre énekszóval kísérik, kapjanak 16 dénárt, ennek fele az iskolamesteré, a másik fele pedig azoké a szegénydiákoké legyen, akik semmi juttatást itt nem kapnak.⁷

Általában mellőznek minden zeneileg értelmezhető adalékot az ilyen följegyzések, csupán a város és a diákság szervezeti vagy anyagi kérdéseiről tájékoztatnak. Így van ez 1571-ben is, mikor szintén a temetésre vitt diákok díjazásáról határozott a tanács, hogy az iskolaigazgató vagy az éneklő gyermekek és a nagydiákok, ha valamennyiüket vagy egyik részüket hívják az elhunytakhoz, a temetőkertbe kísérésre, a városi szertartás és szokás értelmében az igazgató és az iskola megkapja a jutalmazást.⁸

A temetések nagyobb része nem történhetett meg alkalmi éneklés nélkül, azaz búcsúztató verset kellett készítenie valamelyik élenjáró diáknak, amely a gyászolók nélkülözhetetlen alkotójává vált a szertartásnak. A későbbi századokban ez változatlanul élt, írtak éneket az énekes diákok. A zenei megoldás háttérben maradt, hisz a verset még az 1700-as évek táján is énekeltek, minden külön jelölés nélkül. A kitűnően sikerült Balassi-strófákat, vagy a Crüger dallamának mértékében készültek egyaránt. Mikor ma fölidézzük ezeket, csak az azonos méretű dallamokból válogathatunk.⁹ Annyira belegyökerezett az énekkar természetébe a halottiének-mondás, hogy mikor Debrecen először adott története folyamán otthont dalosversenynek (1868-ban), a nyilvánosság és a bírálók előtt is temetési ének szólalt meg (*Hát csak azért ragyogának*).¹⁰ Dayka versének megzenésített változatát is soká zengték (a többi református énekkarok szintén): *Ím koporsód ajtajánál*. Valószínűleg már a XVII. század végén elterjedt a ritka strófaszerkezetű *E világ miólta* (szintén Crüger dallamára), megtaláljuk majd Maróthinál, s Csokonai is parodizálja.¹¹

Napjainkig többféle folytatása van a temetési éneklésnek. Mai polgári temetéseken is meg-megszólal néhány ének a Szotyori Nagy Károly nyomtatásban és kézírásban terjedt halottas gyűjteményéből.¹² (*Isten veled* helyett *Béke veled* s hasonló változtatásokkal.) A Kollégiumhoz ez úgy kapcsolódik, hogy a helyi iparos dalkörök, s a vagongyári énekkar alapítója, karmestere Mácsai Sándor volt, később utóda, Szigethy Gyula. A hajdani (részben ma is működő) énekkarokból verbuválódott a polgári szertartások énekkara, akik inkább fűjták, ami még élt atyáik örökéből, mintsem újat tanultak volna. A gyászolók, zeneértők ritkán gyanítják, milyen rejtett múltbeli hagyományból visszhangoznak a férfikarra írott harmóniák.

A diákok állandó éneklését a hajdani templomi szertartás éppúgy megkövetelte, mint a temetési. Helyenként a reformáció után másfél száz esztendővel sem elképzelhetetlen a zsolnártónusokra mondott *psalmódia*, mert régebben a zsolnározás nem azt jelentette, hogy kizárólag Szenci Molnár magyar zubbony köntöskébe öltöztetett strófáit énekeltek. Nem is csupán parafrázisokat, amelyeket az írásmagyarázás mellett az Evangélium hirdetése másik nagy lehetőségeként említett meg Huszár Gál, mikor az énekek „mindenfelől hangzó édes kiáltását” beleszötte Meliushoz szóló ajánlásába.¹³ Ezeket szívesen fogadta és el is tanulhatta a gyülekezet. A himnuszok megszólaltatását, és a többi szertartási éneket azonban legfeljebb vele énekelte az énekkarral. A mindennapi és ünnepi szertartáson tehát azért kellett

a templom kórusára, a kántor mellé az énekes diákok, hogy egyrészt vezessék a gyülekezeti éneklést, másrészt azonban azért, hogy a kántor deákok kórusának (ahogyan később még soká mondták) tisztségeként megszólaltassák a hagyományos szertartási énekeket.

Melius kora az anyanyelvű istentiszteleteken nem mindjárt a múlt századtól megszokott gyakorlatot vezette be éneklésben, ez a magyar református himnológia atyja, Kálmán Farkas számára is megdöbbentő volt. Gyülekezeti énekként a ma már ismert Kálmáncsehi (Sánta) Márton-féle reggeli énekléseket sem képzelhetni. A korábban váradi kanonok Kálmáncsehi túlzó nézeteiről hírhedt volt, mégsem tartozhatott az orgonarombolók közé, ha ott, ahol a latin szövegben hangszer sincs említve, így fordít: „Zendítsetek orgonákat”.¹⁴ A diákok (iskolások) énekkarának szertartási énekléséről a XVII. században is jórészt ugyanúgy vélekedtek, ahogyan korábban, s ezt kiválóan szemlélteti Geleji Katona István előszava az *Öreg Graduál*ban. Amint mondja, megengedhető, hogy valamely protestáns felekezetben ne legyen az eltérő hagyomány szerint éneklés, azt azonban elutasítja, hogy mindenféle éneklés tilalmas legyen (ahogyan tekintette a kiválóan képzett zenész, Zwingli). Melius ugyan megfeddette azokat, akik a *Te Deumot* és más szertartási énekeket elhagygattak.¹⁵ A későbbi (s mai) közvélekedés viszont a Maróthi előtti korra az utóbbi másfélszáz esztendő megszokását vetíti vissza, feleli a kéziratos graduálok használatát és a szertartásban megmaradt kötöttségeket.¹⁶

A XVI–XVII. századi Debrecen, általában a helvét irányú magyar reformáció sokat átmentett a késő középkor istentiszteleti hagyományaiból az anyanyelvi éneklés javára. Az énekesbeszéd viszont csak tanult énekeseknek való, erre a gyülekezet egészét nem sikerült ránevelnie a hagyományőrzőknek sem. A sokkal könnyebb parafrázis (strófikus ének), majd a magyar ritmusokba (ütemes nemzeti verssorokba) foglalt zsolttár, mely a zsolozsma anyagából eredt, átalakult gyülekezeti énekké az ünnepi himnuszanyaggal együtt. De változatlanul megmaradt az énekkar szertartási funkciója.

Az énekes diákok feladatára a gyülekezeti énekeskönyv szerkezetében is megtaláljuk az utalást. Az *ünnepi és esztendőszaki himnuszok* magyar változatát még az 1700-as évek első felében is külön mutatóval és külön lapszámozással nyomtatták, s a későbbi (egybeolvasztott) mutatóban is megkülönböztették. Ahol megfelelő szinten működő iskola és énekes diákok voltak, ott valószínűleg még a múlt század elejéig is megszólaltatták az *adjutoriumok*, *benedicamusok*, *litania maior* társaságában a himnuszokat, ezért tartották meg őket az énekeskönyvben.

Az énekeskönyv még a helyi liturgiaváltozatokra is tartalmaz néhány halvány utalást. Az egyik karácsonyi himnusz felirata szerint azért található meg két változatban is, mert a régibb alakot „az írott graduálokban így találod” – az átdolgozott rímes alak pedig „az fejeváriiban így van” – azaz Geleji Katona István szabatos átköltésében. A debreceni diákság helyi szokásait, amelyeket Szenci Molnár is eltanult, nem térképezhetjük föl, mert az itt nyomtatott kéziratos énekes és szertartási könyvek mind elhamvadtak, és a nyomtatott graduálok (negyedrészt nagyságban nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvek) példányait igen hiányosan ismerjük. Az állandó éneklés hatását a megváltozott, kopott-módosult dallamalakok mutatják, pl. a *Te Deum* (a 64. számú himnusz), amelyet Szenci Molnár is énekelt, Keresztesi

József is emlegetett, s utoljára 1806-ban közli a Debrecenben nyomtatott énekeskönyv (4°).¹⁷

A gyülekezeti énekeskönyvnek már Újfalvi idején egyik fő funkciója, hogy azok használatára szánták, akik „az graduállal nem élhetnek”, s ezt már a címlapra odanyomtatták. Tehát a szertartási énekek pótlásául. A hajdani Kollégium énekeseinek viszont egyik, talán legfőbb feladata a kellően díszes szertartási éneklés volt jó kétszáz esztendőig.¹⁸

Genfi dallamot már Huszár Gál is közölt a Tízparancsolathoz, s ennek hamar el kellett terjednie 1574 után, ha nótajelzésként használták unitárius énekköltők is, azaz több magyar szöveget énekeltek erre a dallamra.¹⁹ A diákság Spethe latin szövegével is használta a genfi ritmusú zsoltárokat, a debreceni szokásokról nincsenek részletes értesüléseink. A XVII. század folyamán a puritán törekvések következtében fokozatosan elhagyották a szertartási énekeket, s a bibliai szöveghez kapcsolódó Szenci Molnár zsoltárokat használták csupán. A XVIII. századi melodiáriumok alkalmi énekei már csaknem mind genfi zsoltárdallamra keletkeztek, s alig találunk a régi magyar énekekből vagy egyszerűsödött himnuszok dallamaiból.

Belkörü ünnepeken, s a lelkészek zsinatain a diákság latinul is énekelt, ott az ünnepi beszédek és a tárgyalás is latinul folyt. Többszólamú éneklésre kétségtelen bizonyítékunk nincs. A tilalmak azt sugallják, hogy ez mégsem lehetetlen. Melius elítélte a „discantolást” – tehát még volt valamilyen, szórványos, de többszólamú gregorián hagyomány. A továbbélésre utal Kabai Bodor Gellért kárhóztató munkája, amelyben a „hehengerős” éneklésmódot is csúfolja. Tehát a „melizmás” éneklés is megérte maradványaiban a XVII. század második felét.²⁰ A menedékvárosba húzódott Debreczeni Ember Pál is aligha megokolatlan szükségből adta ki a század végén Martonfalvi Tóth György prédikációját, amelyben ő is ostorozta a középkori hagyományból örökölt szertartási elemeket.²¹ Mindezek alapján annyit gyaníthatunk, hogy valamilyen ösztönös és kezdetleges (pl. faux bourdon) technikával művelték, helyenként nem is csupán az egyszerű szólamú, hanem a többszólamú éneklést is; illetve Debrecen diákjai is műveltek valamilyen hagyományos (pl. az *Eperjesi Graduál*ban található) homofón énekstílust, amely folytatódott a melodiáriumok koráig. Lehet, ennek későbbi örököse az a zsúfolt hangzattömbökben hömpölygő kórushangzás, amelyet találóan pataki stílusnak nevezett el Szabolcsi Bence.²² A torz, dísztelen éneklés joggal ingerelte a hozzáértőbbeket javításra Erdélyben éppúgy, mint Debrecenben. A szatmári béke után következő évtizedek több jelét mutatják annak, hogy nem voltak gyümölcstelenek a reformok. E folyamatban a legünnepeltebb név Maróthi.

A zenei közműveltséget részletesen ismernünk kellene, hogy értéke szerint ítéljük meg az énekkar eme korszakát. Az énektanítás módját, módszereit, követelményeit azonban sem nem szabályozták részletesen, sem a kialakult rend dokumentumainak megőrzését nem tartották szükségesnek. Így csak olyasmir tudhatunk, hogy a középkor óta általában szerdán s vasárnap volt énektanulás, a napi szertartások mellett. Bibliát, énekeskönyvet, ágendát és hitvallást szoros egységben tekintett Szenci Molnár, pfalzi mintára – ezért fordította és nyomtatta együtt a kiskátéval és a szertartási renddel a zsoltárokat.²³ Már az elemi hittan mellett megtanulta így a kisdíák az énekeskönyv legfontosabb részeit. Nem maradt ránk, hogy a collatio

szervezett rendjébe az énektanulás mikortól tartozott bele, de még (vagy ismét) megvolt a XVIII. században is, a napi szertartások és a szokásos énekórák kiegészítésül.²⁴ Itt nyílhatott mód rá, hogy az elemista koruk óta jó énekesek haladottabb zenei ismeretekkel foglalkozzanak. Utólag följegyezték a kántorokat (biztosan a nevesebbeket) már a XVI. század végétől s egyik-másik kései jegyzetben arról is olvassunk, hogy kántor gyermeke volt a beiratkozó, vagy vidéken kántori tisztséget bíztak rá. Az ifjúsági egyletté átalakult Főiskolai Énekkar jegyzőkönyvében is maradtak szórványos közlések arról, hogy milyen sokan váltak a környék gyülekezeteiben szépszavú kántorrá.

Amennyire ismerjük, a diákság soraiból kerültek ki a debreceni kántorok (az András temploméi is), míg Sárospatakon az iskolai énektanítás is a templomi kántorra várt. Debrecenben a fejedelem nem szólhatott bele közvetlenül az iskola rendtartásába, a városi tanács is csak módjával, a közzsinat intézkedése útján. A sárospataki törvényeket viszont I. Rákóczi György újította meg, s az éneklés fokozott követelményeinek biztosítására Sátoraljaújhely 1621-ben debreceni diákot vitt kántornak. Debrecen iskolai törvényei nem sokat árulnak el arról, hogyan válogatták ki az énekes diákokat, hogyan történt képzésük, hogyan felügyelt rájuk a Sedes Scholastica (korábban a Senatus Scholasticus). Arról sincsen tudomásunk, hogy a reformkor előtt milyen belső szabályzattal irányította önmagát az énekes diákok együttese. A hajdani énekkari gyűjteménnyel együtt minden irat odaveszett, amely a felügyelő tanár (praeses) korai működésével kapcsolatos, tehát Csákvári Varjas János vagy Budai Ézsaiás idejéről csupa gyéren kikövetkeztethető ismeretünk adódik, egészen addig, míg a tanári felügyelettel engedélyezett egyleti élet váltotta föl a hajdani éneklési és énekkari szokásait.

Apáczai Csere János *Encyclopaediájának* ismeretében elmondhatjuk, hogy zenei ismereteket tartalmazó források nem voltak hozzáférhetetlenek a református iskolákban, s a collatio révén esetleg városi kántortól tanulva, tanultabb énekessé válhatott az érdeklődő diák, ha nem is gyakorlati zenésszé, de értő és elméletileg is tájékozódott tanítóvá. A zenei egyszeregyet taníthatta, s hallás után a szertartás énekeit. A zenei írás és a hangszerjáték tanításának gyakorlati megvalósítása még Comeniusnak sem sikerült a fejedelem által támogatott Sárospatakon. Sokra tehát általában nem juthattak a legjobb énekesek sem. De hazai körülményeink között ez a szerény jártasság is jóval több volt, mint amennyit elérhetett vagy megértett az iskolázottak szűk rétege. Ezért becsülték annyira a kántori tisztséget, hogy a középiskolai szintű ismeretek oktatásával megbízott köztanítókkal (collaborator, praeceptor) azonos rangba sorolták, és a későbbi időkben ők is mindig aláírták a fontosabb okmányokat.²⁵

A fizetett zenészek foglalkozásszerű muzsikálásához a társadalmi alkalmakon, istentiszteleti szertartáson kívüli éneklés járt legközelebb. Így sok tilalom bátyázta körül a cantatio sollemnis alkalmait. Családi évfordulók, születésnapok, vendégeskedések, menyegzők ünneplésekor gondolhatnánk arra, hogy a Debrecent ért sokféle zenei hatást keressük, amelyek mindenképpen megmutatkoztak a nem szertartási rendeltetésű énekkincsen, s olyan széles körűek lehettek, mint amelyet a Tinódi, Balassa, Rimai nótajelzései megvonnak. A kollégiumi diákság zömében alacsony származású volt, s nem lehetett idegen a népi-nemzeti hagyományok iránt.

S ha általános is, hogy a tanultak számára idegen a tanulatlanok alkotó módszere, énekek megőrzésében is, mégis hozzájárult a népi gyökerek ápolásához a vásárokon, távoli gyülekezetekben járás-kelés. A fogékonyabbakra a főúri udvarok zenei hatásai is kiterjeszkedtek, és külföldi tanulótjuk során az európai zeneéletről (legalább a kívülálló szemlélő módjára) is szereztek tájékozottságot. Ha értő módon földolgozni mindezt nem tudták is. A hangszeres mulattatást azonban templomos ember számára elfogadhatatlanná tette, hogy a közvélemény gyakran társította a társadalmon és törvényen kívüliek, társadalmi érdekeket és erkölcsöket veszélyeztető rétegek szokásával (hatalmaskodó urak, megszállók, tivornyázó-rabló zsoldosok és velük paktáló kocsmatöltelékek életmódjával). Így aztán napszállat előtt, professzori vezetéssel, fegyelmetten és kulturáltan kellett a rangos énekszós (és jövedelmező) ünnepélyeket szervezniük.²⁶

A tájékozottabb, éneklést kedvelő diákság énekismeretét és nótakincsét kiválóan szemlélteti a nevezetes debreceni diák, Pálóczi Horváth Ádám emlékezetből följegyzett énekeskönyve, amelybe saját alkotásait, népi alkotásokat, istenes énekeket, pajzán és rebellis dalokat egyaránt összeírta. A XVIII. század végén már a népzene becsülése is megjelenik, de ugyanakkor bizonyos, hogy Huszár Gál és utódai minden rosszállása dacára a mindenkori énekeskönyv anyagát, a szent énekeket éppúgy nem mellőzte ünnepélyes énekléskor, mint a saját maga éneki csinálmányait. Tehát megszólaltatták, amit a Bornemisza-, Heltai-, Hoffgreffénekeskönyv, meg a későbbi gyűjtemények tartalmaznak, azaz széphistóriákat, bibliai históriákat, hírelő énekeket, megverselt hitvitázó tételeket.²⁷ A csak templomba való énekek miatt ezt sokan szentségtörésnek érezhették, holott pl. az otthoni áhítatra szánt zoltárokat éppen nem tekinthetjük az alkalomhoz nem illőnek, hisz az ünnepeltek és ünneplők között nem volt kevés a mértéktartó és tiszteleltre méltó kegyes férfiú vagy háznép. Nyereség volt ez a zenei népművelés szempontjából is, mert a közönséges nótáknál műzeneileg sokkal különb, műves alkotások voltak a régi magyar énekek, és a népszerű vagy pajkos énekeknél is rangosabb a bonyolult nyugat-európai strófászerkezetű egyházi énekanyag. A keresztyén Európa virágzó kultúrrétegeinek csaknem minden alkotása a kiváltságosak körében érvényesülhetett csupán, a szélesebb néptömegek (parasztpolgárok) számára a templom mellett kizárólag az illendően szabályozott ünneplések adhattak ízelítőt a műzenéből, amely még követhető volt számukra, de mégsem parlagi és hétköznapi. A múlt ilyen nem tudatosult emlékei máig munkálnak abban a váradalomban, amellyel a vidéki gyülekezetek napjainkban is hívják és elvárják az énekes diákokat a nevezetesebb gyülekezeti alkalmakra, évfordulókra, szentelésekre.

III. HÁRMÓNÍÁS ZSOLTÁROKTÓL AZ EGYLETI ÉLETIG

(Maróthi korától a szabadságharcig)

A társadalmi és egyházi igénytelenség, nincstelenség, elhanyagoltság nem teremhetett ékes templomi éneklést, kiművelt kórushangzást. Nem győztek e miatt szőgyenkezni a tanultak, mint a vala-valás verselés miatt Szenci Molnár. De csak keveseknek sikerült némi változtatás, a kezdetlegességek, a bárdolatlan éneklés

eltüntetése csinosodott ízléssel. Bár sem kezdeményezéseiben, sem eredményeiben nem egyedüli volt, Maróthi György csaknem páratlan a sikeres újítok között.²⁸

Egyáltalán nem hivatásos zenész volt, még tanult hangszerjátékos sem. Serdülőként külföldi tanulmányútra mehetett, tehetsős tanácsos fiaként, hangszerjátékok is tanulhatott volna, nem hiányzott sem módja, sem tehetsége hozzá. Életkora miatt sem lett volna késő komoly zenei tanulmányokba kezdenie. Alapismereteket és éneklést tanult egy svájci kántortól, de hangszert nem vásárolt (ittthon is megtehetette volna), s már Debrecenben, visszatérte után szerezte meg Mattheson neves tankönyvét. A sokat emlegetett számozott basszusjátékokat azonban csak gyakorlott hangszerjátékosként használhatta volna. Nem tette, beadta a könyvtárba. Nem értett hozzá, nem is igen forgatta. Svájcba küldte volna egyik diákját, hogy tanuljon orgonázni, ő nem tudta megtanítani. Maróthi elsősorban az eltorzult és elhanyagolt gyülekezeti éneklést szerette volna szabatosabbá és illően díszessé tenni, annak jegyében, ahogyan Calvin elvi és gyakorlati reformjai az anyanyelvű zsolttározást állították a hajdani liturgikus papi ének helyébe, istentisztelethez méltó dallamokkal, amelyeket a korabeli irodalmi-zenei mesterség felső szintjén alkottak meg a szakértők. Páratlan zenetörténeti következményük, hogy a genfi gyülekezet egy emberöltővel Calvin halála után négy szólamra énekelte a Zsoltárkönyvet, s a fogékony Maróthi ezt szerette volna megközelíteni kétszázados késéssel, s a hazai körülmények miatt még az avult XVIII. századi gyakorlathoz képest is némi egyszerűsítéssel.²⁹ A magyar diákok hagyományos peregrinációs útján ellátogatott Németalföldre is Maróthi, de nincs tudomásunk róla, hogy az ottani igen színvonalas gyülekezeti éneklés, még inkább a hangszerjáték fölszította volna érdeklődését. Pedig ott a fejlett városi életbe illesztett templomi hangversenyeknek már kétszázados hagyománya volt, a gyülekezeti ének orgonakíséretes alakja is e tájt alakult ki a XVII. század elején (Luther idején nem létezett orgonakíséretes népének, az énekkar és az orgona a szertartás strófás részleteit felváltva szolgáltatta meg).³⁰ Németalföldön járó diákjaink (látszólagos?) közömbösségét ez iránt magyarázhatjuk úgy, hogy huszonöt-harmincöt évesen, érett fejjel késő lett volna hangszer tanulást kezdeniük³¹, majd a nehezen megszerzett jártasságot itthon parlagon hevertetniük. Maróthi számára ez nem így lett volna. Ő azonban, Bach kortársaként, megelégedett elemi tanultsággal, amely képessé tette, hogy Calvin kortársának, Claud Goudimelnek a harmóniáit (s nem dallamait, mint számtalanszor tévesen olvassuk) kinyomtassa, hozzáadva egy korabeli svájci tucatkiadvány kegyességi énekeiből néhány kánont és tercettet. Erre taníttatta négy diákját, majd énekeskönyvének későbbi kiadásai útján ez a hatás tovább gyűrűzött, kiváltképpen azért, mert az ifjan elhunyt professzor utóda, s özvegyének férje (Csákvári Varjas János)³² megbővítve, ismételten sajtó alá rendezte a harmóniás zsolttárokat. Maróthi korszakos hatása azonban nem jelenti, hogy a korábbi évtizedek egyházzenei kezdeményezései nem készítgették útját, s még kevésbé azt, hogy egy csapásra megjavult az éneklés, a diákság pedig szabatosan alkotta zenei munkáit ekkortól, illetve csupán az ő harmóniás zsolttárait énekelte volna. Arról sem tudunk, hogy gyülekezet bárhol több szólamra énekelte volna hazánkban. A zenetörténet nem szűnő sajnálkozással emlegeti, hogy úttörő kezdeményezései visszhangtalanok maradtak. A melodiáriumok világa, a harmóniákkal éneklő diákság, a későbbi évtizedekben használt

hangszerek mégis arra figyelmeztetnek, hogy a következmények nem maradtak el, csupán a hazai háttérnek, megszokásnak és lehetőségeknek megfelelő módon átalakított kezdeményezések érvényesültek, s így beleillettek a gyakorlati életbe. Ezek a módosulások a hangjelzésen, a szólamok módosításán és a harmonizálás módján egyaránt megmutatkoztak.

Nem abban a rendben énekelt soha a felnőtt férfiakból (tógás diákokból) és fiatalokból (pueri cantores) szervezett kórus a vegyes karra alkotott hármóniás zsolttárokot, ahogyan nyomtatva vannak. Csupán egy színtelenebb altus szólam fődte a tenor dallamát, mert a baritonnal énekellették a legmagasabb szólamot, a discantust.³³ A Kántus előde tehát nem alkalmazott falzettistákat, ahogyan az angol zenetörténetben természetes napjainkig. Orgonakísérettel sem énekeltek, s a múlt században, nagyon ritka kivételtől eltekintve egészen századunk harmincas éveig, férfikari átíratban szólalt meg néha egyik-másik hármóniás zsolttár. Ellenben a maguk csinálta hármóniákkal is énekeltek mindig, zsolttárdallamra készült alkalmi énekeket is (temetéskor magyarul, iskolai ünnepélyeken inkább latinul). A kottatárat időnként a szólamvezetők, kántorok kötelességszerűen alkotott munkáival töltötték fel. Közvetlenül a legtöbb egyáltalán nem kapcsolódott Goudimel harmóniáihoz. A zenei megoldásmód sem származhat abból az egyszerű tájékoztatóból, amelyet a felfedező Szabolcsi Bence varázslatos stílusban, és érthetően lelkes túlértékeléssel a legelső hazai zeneelméleti kompendiumnak titulált.³⁴ Kialakult mesterfogásai voltak a dallamtáratok használó diáknemzedékeknek, és a kezdetleges technikát kényelmesebb volt művelniük.

Az úgynevezett pataki stílus mindenféle tölteléksszólamokkal vette körül a tenordallamot, divizeket iktatott minden lehető helyre, hogy minél vaskosabban hangozzék a csupa hármashangzatot használó kompozíció, leginkább a zárlatokban. Az előadásmódhoz sajátos lejegyzés társult. Kilencsoros, partitúraszerű kottázás, kulcsok, ritmus és módosító jelek nélkül, eltérő alakú hangjegyekkel különítve el a szólamokat.³⁵ A kusza rögzítés lapról való énekléshez alkalmatlan volt, emlékeztetőül szolgált azoknak, akik a repertoire énekeit így tanulták és tanították. Némelyik sárospataki lejegyzés ezt az írásmódot és komponálásmódot mondja réginek, szembeállítva az újabbal, amely négyszólamú volt, és szólamonként jegyezték, Maróthi zsolttárkönyvéhez hasonlóan.³⁶ A pataki stílus föltűnik a debreceni melodiáriumokban is, és a patakiakban is találunk újabb stílust, amelynek érdekes képviselője az ún. Zemplényi kézirat.³⁷ Ez a debreceni munka olyan zsolttárok sorozata, amelyek a szólamvezető gyűjteményében akkor hiányozhattak, ezért elkészítette őket, mert gyakoriak voltak a heti/havi énekrendben. Kezdetlegesen, gépiesen szerkesztettek a hármóniák, de nincs köztük a morajstílushoz. Eredeti helyén énekel a discantus. A basszus többnyire szabatosan mozog, a többi szólam pedig ellenmozgásban, néhányszor, tipikus helyeken, elemi szépséghibával, azaz kvint és oktáv párhuzammal, mert az ellenmozgással együtt sehol nem kettőz szólamot és nem használ szexthangzatot. Ennek a négyszólamúságnak sincs köze Goudimel harmóniáihoz, a fejlett XVI. századi ellenpontot nem ismeri, a szabatos szólamozást, a szinkópás eltolódásokat és késleltetést, előlegezést, ritmusaprózást sem. Látszólag ötszólamú. A zsolttárok egyik részénél kiírja, másutt nem jelöli, hogy egy kopulázott fiúszólam erősíti a tenort. Ez már eltávolodás a tenorpraxistól, hangzásban is eltér, hisz az

ügyetlenül fölrakott felső szólamok a kettőzött dallamív alá kerülnek. A sokvonalas partitúrák olvasásmódjára is sokfelé rávilágít. Középen altkulcsban olvasandó ötvo-
nalas, alul-felül pedig egy-egy kvintnyi bővítéssel két-két vonal található még, azaz
fent szoprán-, lenn baritonkulcsban olvasandó a többi szólam. Ha az ámbitus maga-
sabb, akkor alt helyett tenorkulcs olvasandó; s ha a basszus számára tartósan segéd-
vonalat kellene húzni, a kilenc helyett tízvonalas a hangjegyszerrendszer.

A kusza kéziratokban még két másik móddal is találkozunk, amely a Maróthi
korában, de már előzőleg is használatos lehetett. Az egyik közelít a XVI. század
gyakorlatához, a másik valamelyest a teraszos dinamikára emlékeztet, meglehetősen
darabossággal. Némelyik halottas ének, illetve régi adjutorium harmóniai egyáltalán
nem igyekeznek tömörségre, hanem a kezdő- és záróhangzat gyakran tercnelküli
(Schütz kvint), mint Goudimelnél. Ez a természetes és korábbi eszmény nem éviült el
teljesen a zsúfolt pataki stílus következtében. Forte-piano szembeállítását alkalmaz-
za a másik megoldás. A kiskar nagykar (manierista ihletésű?) szembeállítás a le-
jegyzésben bizonyos szólamok időleges elhagyásával, pausa jelölésével, illetve pia-
no utasítással érvényesül. Akadtak kanyargatott, cifrázott szólamok, különösen bi-
zonyos világi nótáknál, műzenéből kölcsönvett műfajokban, de némelyik zsolnárdal-
lam kétségtelenné teszi, hogy nem mindig ékesítést jelölnek a fehér fejű kóták kö-
zött a fekete fejűek, hanem egy másféle előadásmódot. Ennek az felel meg, hogy
csak egy-két fiúszólam énekelt bizonyos dallamrészleteket, többnyire tercelve, s
csak a záratoknál, egy-egy nyomatékos helyen szólt a basszus és a teljes énekkar. A
szöveg így tördelt, az előadás ízléstelen, de egykor kedvelték. Sem a komponálás-
mód, sem a megoldás lejegyzése nem található és nem is következtethető Maróthi
reformjából. A naturalista, szokványos diákkari produkciók mellett természetesen a
Goudimel négyzólamú zsolnárainak is volt némi szerepük, különösen a XVIII. szá-
zad végétől, és még egy évszázad múltán is használták az egyszerű tercettek a
hármóniás zsolnárkönyvből. A mindenkor praeses, cantor tisztségük rátermettségé-
től és tanultságától függött, hogy milyen arányban és milyen szinten keveredtek a
megoldásmódok és stílusok. Minden primitívsege ellenére több színű volt ez az
énekkari művelődés. Tanulságos a későbbi koroknak, a zenetörténetnek is, hogy a
maga módján mire jutott a kezdetlegesen alkotó és éneklő ifjúság. Ezeket a hétköz-
napitényeket, amelyek a hajdani énekkart jellemezték, nem szabad elhallgatnunk,
sem a kifinomult ízlésre, sem az elmaradottságra, sem az énekkar (és Maróthi) ké-
sőbbi hírnevére tekintettel.

A hangszeres fokozatos befogadása mindennél jobban szemlélteti a közfelfogás
és az istentiszteletről alkotott vélekedés módosulását. Nem dönthető el, hogy megva-
lósult-e a Musicum Collegium Maróthi idején, de működni kellett Csákvári Varjas
János idején. Ez természetszerűleg a hangszerjátás törvényesítése, s ennek a ké-
sőbbi törvényekben is megtaláljuk a nyomát. Jóllehet (helytartótanácsi rendelet ér-
telmében) nem dívott az iskolai színjátás Debrecenben, csupán a klasszisokban le-
hettek latin előadások, a nyilvánosság mégis tudott arról, hogy vannak jó hegedűsök
az iskolában – ezért akarta Wesselényi velük megoldani a Fehér ló szállóban a szí-
nielőadások zenekari kíséretét, a tanárkari elutasítás dacára úgy sejlik, végül mégis
sikerrel.³⁸ A XVIII. század második felében ajánlott és művelt időtöltésként rang-
sorolták a hegedülést, holott korábban a társadalmon kívüliek gyanús hangsze-

re volt. A közeli Büdszentmihály előljárósága (hajdúkapitánya) még évtizedek múltán is szigorúan büntette a lakodalmi hegedülést, holott a helységben egy volt kollégiumi diák a kisiskolásokat is harmóniás éneklésre tanította.³⁹ Széles körben elterjedhetett már korábban is a flótázás, Csokonai hangszerét máig őrzi a kollégiumi múzeum, s megtalálható a könyvtárban Quantz híres kötete, a *Flötenschule*.⁴⁰ Az első zenei lexikon, Johann Walter alkotása (Bach rokona volt) egy ismeretlen kollégiumi diáktól került Budai Ézsaiáshoz. Ő pedig az egykori közvélekedés szerint a harmóniás éneklés fejlesztésében is működött, bár ilyen szerepének dokumentumai nem maradtak ránk.⁴¹

A XVIII. század Budai idején már javában használta az orgonát. 1764-ben a Kollégium régi patrónusa, a Tisza család egyik tagja orgonát állított a geszti templomban. A helyi lelkész viszont külön kerületi határozat nélkül nem volt hajlandó prédikálni, ha ott orgonálnak az istentiszteleten⁴² (némelyek még egy évszázaddal később is gyűlölték az orgonát).⁴³ Bizonytalán ez volt az a hangszer, amelyet a kollégiumi diákságnak ajándékoztak, s egyéb értékekkel együtt a könyvtáros diák őrzésére volt bízva. Csokonainak a Lengyel József neve napjára írott köszöntőjéből azonban kétségtelen, hogy használták a pozitívt (kisorgonát), ennek segítségével tanították az énekkari szolamokat.⁴⁴ De Csokonai idején már valamilyen spinét is volt az épületben, amit az 1802. évi nagy tűz sem pusztított el, ha a későbbi időben hangolni kellett. Az újonnan épült szárnyban, az Oratóriumban orgonát állítottak a terem felszentelése után harmad esztendőre (1830-ban). Így, mikorra az országos példát statuáló debreceni Nagytemplom befogadta az orgonát (1838-ban), a Kollégiumon belül már két hangszer is használtak.⁴⁵ Csak sejtjük, hogy volt kitől tanulniuk, ha az 1800-as évek elején egymás után épülő református orgonákat meg tudják szólaltatni a Debrecenből érkező diákok. Zákány József volt az egyik mester, aki hangszer tanított a Szotyori Nagy Károly Debrecenbe érkezése előtt. Zákány ismereteit, mesterreit nem ismerjük, de az énekkar diákegyletté alakulásában az övé volt a legfontosabb szerep.⁴⁶

A református istentiszteleti élet inkább hanyatlott a múlt századtól, vele az éneklés és az énekeskönyv színvonala.⁴⁷ Nem oly páratlan érték már az sem, hogy végül zenetanári és karnagyi állás szerveződik a kollégiumi oktatás keretei között. A vidéki meghívások és éneklések korábbi gyökerei és szokásai sokkal fontosabbak, a szereplés eme gyökereit kell tehát tekinteniünk. A *Türelmi Rendelet* előtti korban nem volt ajánlatos a látványos nyilvántartás. Helytörténeti források őrizték meg pl., hogy Mezőtúron 1792-ben a templomszentelés alkalmával több alkalmi éneket mondtak a debreceni diákok. A 80. zsoltár dallamára írott négystrófás, majd az Úrvacsora előtt a 91. s utána a 132. zsoltár dallamára saját szerzeményüket. Úrvacsora közben Maróthi énekeskönyvéből az *Óh ártatlanság Báránnya* dallamára hatstrófás alkotást (*Jézus, repes lelkünk s örül*)⁴⁸. – Évfordulós ünnepek tipikus példája zajlott 1822-ben, a közeli Büdszentmihályon a kinyomtatott tisztelgő ének zenei utasításokat is tartalmaz. Dicséretmondó Nagy István akkori esperes, a XVIII. században maga is kollégiumi énekes diák a Köveskálról származó Nagy Istvánt köszöntötte ötvenéves helybeli lelkési szolgálata alkalmával. Kívánsága szerint egyes strófarészleteket csak a gyermekek, néhány sort basszus nélkül a fél kar, végül a zárlatot erősen, mintegy reá nyomva az egész kar énekelte.⁴⁹ A harmonizálás

az akkori praeses csinálmánya lehetett, ha nem zsoltdárdallam, olyan technikával, ahogyan a forte-piano és pausa jelölés, valamint a fekete fejű kótaírás mutatta az említett melodiárium-stílusban. Szokás volt lelkézszenelés és vizsgák alkalmával is az alkalmi énekek beiktatása. Néhány múlt századi nyomtatvány őrzi ennek gyér emlékeit.⁵⁰ A többnyire két levélnyi műsorokból több ezret nyomtattak, keltezés nélkül, az alkalmi szöveggel és az énekrenddel – tehát évekig ugyanaz szólalt meg, használhatták. A háromszázados évforduló (1817) után lassan elkezdődött a reformáció megünneplése, de csak a század végén alakult ki a mai szokás. Egy 1820 körüli aprónyomtatvány bizonyossága szerint a Maróthi énekeskönyvből a tercetteket még ekkoriban is énekelték, tehát nem csupán a zsoltdárok voltak használatban. Egy időben három debreceni templomban folyt az ünnepi istentisztelet (a Kistemplomban és az Ispotályban is), egyazon rendben, azaz a kántor deákok kórusát három részre osztva is elégnék tarthatták, a nagyöblű templomokban legalább ötven-ötven diák énekelhetett, s ez a kor felfogása szerint már jelentős nagyságú énekkar, azaz valóban nagy számban voltak harmóniás éneklésre betanított diákok, ha csupán kevés homofon alkotást használva is.

1827-től az énekes diákok meghatározó rétege egyre inkább arra igyekezett, hogy viszonylagos függetlenséggel működő egyletté alakuljon, önálló vezetőséggel, pénztárral és alapszabállyal. A hazai kórusmozgalomba így könnyebben bekapcsolódhattak, ellenben a hajdani diákköztestület utóvédharcainak színterévé vált a szervezeti élet, kényszerűen szemben állva a tanári karral, és a törvények jóváhagyása, módosítása miatt a kerülettel. Így az igazán zeneművészeti kérdések, műsor, előadási minőség és egyházzenei követelmények háttérbe szorultak. Az énekkar korábbi jellegzetességeiről, a történeti folyamatosságról is megfeledkeztek. Érthető, ha az énekkar mai utóda igyekszik megtalálni a módját, hogy az elfeledett sajátosságokból felújítson valamennyit, és szervezetében is kötődjék valamennyire az egyet előtti korhoz.

IV. A FŐISKOLAI ÉNEKKAR (1846–1951)

Mikor Széchenyi 1846-ban híres bejegyzésével („Magyarország rosszul volt, meglehetősen van, jobban lesz”) elkezdte a Nagykönyvtár (akkor Főiskolai Anyakönyvtár) emlékkönyvét, a felvonultatott és megénekeltetett kórusról, a handabandázó karmesterről csúfondároskodott. Az önkényuralom idején roppant hajlékonyan kormányzó püspököt, Szoboszlai Pap Istvánt viszont annyira bámulatba ejtette az európai konzervatóriumokban német ízlésre szokott karvezető, Szotyori Nagy Károly, hogy állandósította újításait. Akkortól kezdve népdalok (népies műdalok) is elhangzottak évente a nagyközönség előtt is megnyitott Odeumban (társalkodások, gyűlések, ünnepélyek számára tervezett aulában, amelyet Péchy Mihály az emeleten tervezett, és az Oratórium sűrű elfoglaltsága miatt a kettévált énekkar ettől kezdve külön engedéllyel próbatermül is használhatott.⁵¹ A terem majd csak a két világháború között kapta a Kántusterem elnevezést, amikor lassan a Kántus név is használatossá vált, mint a református iskolákban egykor használt

cantus harmonicus magyaros változata). 1846-ban történt meg az Európában már rég megszokott férfikarrá átalakulás, azaz a Maróthi korából örökölt tenorpraxis a fiúgimnáziumba szorult vissza, és végleg elsorvadt. Szotyori abban is úttörő volt, zeneiskola alapítása, orgona- és zongoratanítás, zenetanári működés mellett, hogy alkalmilag vegyes kart is énekeltetett a Nagytemplom karzatán, először felesége gyász istentiszteletén (1871-ben). A hazai vegyes karok sorra alakultak a két világháború között, Kodály iskolájának áldott következményeként, de a Kántus csak mintegy száz évvel később vállalkozott majd erre az újabb átalakulásra. A kezdeményező Szotyori aztán sokféle elfoglaltsága miatt az énekkar vezetéséről is lemondott, és azután az énekkari szabályzatokban (1847, 1861, 1875, 1882) rögzített módon diákvezetők irányították az egyleti és zenei életet, képzésüket magánúton szerezték, nem voltak hivatásosak, hanem rátermettségükkel váltak ki a diákságból.

A jelentős énekkari fordulat ellenére meglehetősen elhomályosult Szotyori emlékezete, viszont a jelenben is él utódaié, Mácsai Sándoré és Szigethy Gyuláé. Az ő működésük folyamán alakult át az énekkar, mára a Főiskolai jelzöt is elhagyva, olyanná, amilyenek jelenünk közönsége ismeri. A kabai születésű Mácsai valóságos karvezetésre termett, ez korán nyilvánvalóvá vált a tanári kar előtt is, mikor az általa alakított és vezetett kis énekegylet működését láthatták. A sok rövid életű diákújság és diáktársaság kialakításában, működése által az ifjúság a fejlettebb társadalmi szokásokat és normákat tanulhatta el. Mácsaira még az egyébként éppen nem nyílt és közlékeny természetű Szotyori is fölfigyelt, és külön foglalkozott vele. Ennek köszönhető, hogy mikor első éves teológiai hallgatóként a Főiskolai Énekkar tagja lett Mácsai, már a protocantor tisztségét rá lehetett bízni (betanító, előénekes), mert jól hegedült, zongorázott, gyakorlott volt összhangzattanban és az akkoriban nagyon megszokott átírásokat, átkomponálásokat is rutinosan művelte. Az önálló zenetanári állás évtizedek óta érlelt tervéhez ő vált a legalkalmasabbá, s a történelemben először lett az énekkar főfoglalkozású vezetője (1885-től 1924-ig)⁵². Magánúton szerezte ő is jártasságát, és lankadatlan önképzéssel állandóan bővítette szakismereteit, de nem volt okleveles szakember. Jól képzett teológusként sem vállalkozott külföldi tanulmányútra, noha ennek egyházzeneileg is kecsegtető távlatai lehettek volna. Visszahúzódo természete mellett az ifjúsági egylet által fél évszázada gyűjtött önálló tanszéki pénzalap is igényelte azonnali alkalmazását. Így is meghatározó egyénisége volt sok új, később is előremutató törekvésnek. A dalosmozgalom terjedt, és a helyi zenei életet is több kisebb-nagyobb egylet jellemezte, ezek között Debrecen híres iskolája sem pótolhatta a több százados európai zenei művelődés kincseit, a katedrálisok énekiskoláiban kialakított technikai eszköztárat, és a társadalmi ízlés fejlettségét. A kiegyezés korának sok egyéb terhe nem engedte, hogy szélesbedjenek a kezdeményezések alapjai. A hagyományok őrzését viszont a szeretettel művelt ösztönös muzsikálás segítette és könnyítette. Tartós maradt az Öreg Debreceni Énekeskönyv hatása, akkor is tovább használták és ajándékozták, mikor már hivatalosan az új volt elfogadott (az 1806. évi). A diákénekkar hagyományához így természetesen kapcsolódott – Mátrai Gábor kiadványa, a Hoffgreffénekeskönyv dallamai⁵³. Mácsai nemes konzervativizmusa a szabadságharc egykori fővárosában kedvezett ezek élesztésének, s természetes volt, hogy állandóan műsoron szerepelt Bocskai éneke, és Farkas Andrásé (*Jersze emlékezzünk*, 1558). Pedig

a melodiáriumok világában éppen ez a réteg volt a legvékonyabb, s Szotyori német ízlésű kortársai sem érdemük szerint becsülték ezeket. A Pálóczi Horváth gyűjteményében elkezdődött népdalföljegyzések, Csokonainak a puttonos leány énekére is figyelmeztető nézeteit, s a Debreceni Grammatika népnyelvet és költészetet tisztelő felfogását folytatta Mácsai, mikor a megszokott egyvelegekbe már valóságos népdalokat is bedolgozott és szerzőségét elhallgatva, ezek feldolgozását gyakran énekelte. Ezek az általános zenei értékek nem menthették meg az énekkart a Liedertafel-stílus szokásaitól. A századforduló kiszállásain, a vidéki templomi hangversenyek éjszakáján természetesnek vélték a bálozást, pohárköszöntőket, evést-ivást és elmaradhatatlan mulatozást a példás vendégszeretettel fogadó gyülekezetek. A bevételek jótékony célúak voltak, kottára, hangszerekre másként nem is gyűjthetett az ifjúság. A daltestvériségben aztán a musica sacra másodrangúvá vált, az igényesebb muzsikálás háttérbe szorult a társadalmi ünnepek, mozgalmi célok mellett. Amennyi Goudimel, Swelinc, Purcell és kortársaik (leginkább átírt) harmóniáiból a kor műsoraiban helyet kaphatott, általában nélkülözötte a hű megszólaltatást. Az eklektikus ízlés nem csupán átírva, hanem zeneileg is átértelmezve tudta csak befogadni a régi muzsikát. S az olyan mellékhatások sem hiányoztak, mint pl. Schubert valamelyik vonósnégyesének, vagy éppen Beethoven lassú hangszeres tételeinek alkalmi költők szövegével társítása, és potpouriba illesztett megszólaltatása. E sajátosan mostoha környezetben Mácsai igényessége, gondos felkészülése, és a biztos szólamtudás állandó megkövetelése mégis az átlag fölé emelte az énekkart. A legtöbb énekes nem vált kottaértővé, hanem besulykolással, hallásból ismerte meg az előadott műveket. Ezt következetesen, szülőzattással ellenőrizte Mácsai; s amilyen gondnal javított maga és mások szerzeményein, olyan aprólékosan vigyázott a pontos dinamikai árnyalásra, kidolgozott megszólaltatásra. A megmaradt partitúrák töredékein számos jelölés, módosítás fekete és piros írónos bejegyzés található. Elfoglaltságai és zene-tanári túlterheltsége közepette is szakított időt arra, hogy munkásénekkarok, dalárdák alapításával és vezetésével járuljon hozzá a társas muzsikálás szépségeinek és a zenei művelődés terjesztésének helyi lehetőségeihez. Nélküle nem jött volna létre a máig működő vagonyári énekkar. A fejlődés szintjét több diadalmas felvidéki és külföldi körút mutatta.

Az énekkar kottatárát az Apollo füzetek, kórusmozgalmi újdonságok, Ivánka Sámuel kiadványai mellett saját alkotásaival is bővítette, valamint az egyházkerület hivatalos lapjában évente meghirdetett pályázat által a jobb kortársi alkotásokkal is. Mindez jól szervezett, történeti értékű kottatárat nem pótolhatott, de a korabeli lehetőségek szintjén a tájékozódást és az énekkar napi érdekeit jól szolgálta. Mácsai neve az egykori közvéleményben leginkább Csokonai dalaival forrott össze. Ezt magyarázza a helyi hagyományba kapcsolódás, és az önképzőköri rendezvényekkel való állandó kapcsolat. Magától értetődő volt még a Mácsai halála utáni évtizedekben is, hogy néhány összeverődött énekkari tag már fújta a *Csikóbőrös kulacshoz* vagy a *Reményhez* szóló ódát. E néhány dal elnyúzottságában is jelkép maradt. Mikor irodalmi fórummá, Németh László, Móricz Zsigmond, Kodolányi János, Kardos Albert, Juhász Géza és társaik nagyságrendjéhez illő témák megszólaltatásának keretévé vált a belkörü Csokonai-kultusz, a Csokonai Kör megalakulta révén, az ünnepi alkalmakon a Főiskolai Énekkarnak is hagyományosan énekelnie kellett.

Szerzője nevével csak a Könyves Tóth Kálmán versére önállóan készített alkotás, a *Bocskai éneke* (1906) volt ismeretes. Oláh Gábor tisztelgő verse így fogalmazza meg Mácsai hatását :

Az öreg Kollégium orgonája
Még most is egy ország csodája,
Itt minden síp egy-egy diák.
Azért zokognak, sírnak és nevetnek
Eleven szaván bús vagy víg életnek
Az itt termett melódiák...

Két évtizeddel későbbi versében a galambösz mestert így siratta el:

Jobb kezed mért nem mozdul meg, ott, ahol
A mulandóság hárfáján
Árva sorsunk angyalának bús nótája fáj, dalol?

A közvélemény hangját formálták műves költészetté az ilyen sorok, sajnos, az énekar és a karmester számára a hozzáértő minősítést azonban nem pótolhatták, az értő hallgatóságot, a rangos egyházzene igénylését sem.⁵⁴

A harmincas évek még fokozták a férfikar több évtizede terjedt jó hírét, bár az európai kórusművészet kívánalmi és akkori szintje értelmében csak a szegényes körülmények miatt kiemelkedő ez a teljesítmény. A dicséretes működés eredményei mellett változatlan maradt az egyháztársadalmi környezet, amelyben nem volt a művelődés és az értelmiségi élet természetes velejárója az otthoni és együttesbeli muzsikálás, sem pedig a zenei jártasság. A két világháború között az egyházzenei és gyülekezeti élet mindeneséneket, a rosszul fizetett és minden mással agyonterhelt kántortanítónak csupán zenei alapképzést adhatott meg a gyakorlatban az akkori református tanítóképzés. A magánúton tanulók és kiváló képességűek is ritkán jutottak többre kétes értékű naturalizmusnál, vagy szerény alapszintnél. A negyedszázados késéssel kiadott énekeskönyv (1921) mintegy szentesítette a rossz népegyházi gyakorlatot, a teológiai árapály és az egyházi vezetésben eluralkodott maradiság a provinciális ízléstelenséget kálvinizmusnak tekintette, és a korábbi magyar századok protestáns énekhagyományát megszakította, megtizedelte. Az ébredési mozgalmak viszont sekélyes, idegen énekeket tanultak el, sikertelen fordításban, zenei igénytelenségben. A gyülekezet fokozatosan leszokott a zsoltórozásról, egyházzenei anyanyelvét elvesztette, elidegenült a fajsúlyosabb egyházzenétől, és a régi magyar énekek bibliás-református világától. Egyházunk történetének első hivatalos ágendája (1927) keveset hasznosított a nemzetközi teológiai erőfeszítésekből, egyházzeneileg semmit. Teljesen negatív: az egyszólamúnál igényesebb orgona-előjátékot is megtiltja, nemcsak mindenféle hangszeres istentiszteleti elemet, sőt még az ünnepi istentiszteletekről is szigorúan kizárja az alkalmi karéneket. Foglalkozik viszont a vallásos estélyek kérdésével, ahol a tilalom általában nem érvényesül.

Ebben az egyházzenei és egyháztársadalmi felfogásban az európai egyházzenehez viszonyított szerény énekkari teljesítmény is rendkívül értékes. Viszont a társadalmi fejlettséghez és a vidékiség eluralkodásához mérten egyenesen kimagasló példa, hogy a *Psalmus Hungaricus* éneklésével avatta egyházzeneileg is ünneppé a Kollégium működésének négyszázados fordulóját a debreceni hittudományi kar, és a hazai reformátusság 1938-ban. A tervek szerint maga Kodály Zoltán, a római katolikus szerző vezényelt volna. Ugyancsak Kodály művei hangzottak el a Kollégium udvarán, s az akkor még beüvegezetlen folyosók emeletein tízezer énekes zengte a nagykanont. Annak köszönhető mindez, hogy Debrecenben működött a Bartók és Kodály szellemének dicséretével nem fukarkodó Karácsony Sándor, az egyházon belül egyre terjedt a Keresztyén Ifjúsági Egyesület mozgalma, amely a tábortüzek mellett a genfi zsoltár ritmikus alakjával és valódi magyar népdalokkal ápolta a legjobb hagyományokat, a protestáns nemzetközi és nemzeti szellemet. S Debrecenben volt teológiai tanár Csikesz Sándor, akinek lenyűgöző koncepciója és szervezőereje a nemzetközi rangú ünnepi istentiszteletbe Kecskeméti Vég Mihály 55. zsoltárát iktatta. Ezekben az évtizedekben a református tanítók közül már többen jutottak el magasabb egyházzenei szintre, a protestáns egyházzenei tanszék megnyitása után, s váltak később elismert tanárrá, karvezetővé (mint Czövek Lajos, Gulyás György, Zsádon Antal). Lelkészek közül is többen szereztek zenei oklevelet, mint Árokháty Béla és Vikár Sándor. Ebben a környezetben egyre természetesebb lett, hogy az új és régi felé egyaránt figyelemmel fordultak az énekkarok és karvezetők. Ilyen karvezető vált Szigethy Gyulából, akinek a Főiskolai Énekkar Mácsai örökségének folytatását és továbbfejlesztését köszönheti.

Úgy került Mácsai örökébe Szigethy Gyula⁵⁵, hogy falusi tanítójától megtanult szolmizálni, majd az énekkari átírásban, szólamtanításban többéves gyakorlata volt másodéves teológus korára, mikor ideiglenes megbízással praesesként kellett működnie. Olyan sikerrel töltötte próbaévet, hogy Árokháty Bélával szemben nagy szótöbbséggel őt választották meg tanárnak. Ő lett az énekkar első vezetője, akinek zenetanári oklevele is volt a lelkesi diploma mellett. Csaknem félszázadon át gyarapította a kottatárat, maga műveivel és átírataival is, közben mesteréhez hasonlóan több munkásénekkar vezetője, gimnáziumi, majd tanítóképzős tanár is volt. Áldozatosan szolgáló élete folyamán nem sikerült változtatnia sok kedvezőtlen megszokáson. A kiszállásokhoz változatlanul hozzátartozott az eszem-iszom. Műsorválasztásra, hangképzésre, helyi próbák biztosítására a hozzáértetlen és nemtörődöm szervezés nem ügyelt. Továbbra sem létezett egyházzenei figyelő, igazi bíráló. Ha írtak valamit a korabeli lapok az énekkar fellépéseiről, legtöbbször érdemlegesen nem mondtak, azt sem tudjuk meg, hogy mit énekeltek, a fellengzős jelzőkből azt sem, hogy hogyan. Ez a kor azon sem ütközött meg, hogy az ünnepi beszédek, köszöntőket, a résztvevők és adakozók névsorát kinyomtatták egy-egy orgonaszenteléskor – de az orgonáról megfélemedtek. Az énekkar önfenn tartását változatlanul alapítványi és hangversenyek perselypénzéből begyűlt összegek fedezték; legényelőnyhöz jutottak a tagok, tehát a tanulmányi eredményre alapított sorrendben előbb választhattak legációk helyet, azaz pénzesebb helyre juthattak. Az anyagi előny, a vidéki mulatozás, a „kántus-ivások” jobban vonzottak s motiváltak némelyeket, mintsem az istentiszteleti éneklés fensége, a zsoltározás és a

musica sacra nagy alkotásainak tisztelete. Így volt lehetséges, hogy többéves zenekari múlt, sőt odaadó működés dacára sem minden jó adottságú, nótázó vagy ünnepest szolista és protokántor tanulta meg a zenei írás-olvasást. A csaknem zenei alfabetá lelkész, jogász vagy tanár meglehetősen pallérozatlan, külsőségeiben és torz megszokásokban megrekedt ízlést terjesztett tovább. Az énekkari eredmények így még inkább dicséretesek, s az énekkari tevékenységhez a folyamatos muzsikálás által formált személyiségekre való gondviselés éppúgy hozzátartozott, mint a hangképzés. Azok is messze kiemelkedtek a környező társadalom sivárságából, akiket csupán néhány Bach-korál, Csokonai-dal vagy Beethoven-karmű kapcsolt az egyházzenehez, s élete végéig kísérője maradt a közös éneklés öröme. S ha nem tehetett is semmit Szigethy az ellen a nézet ellen, hogy „mi pedig nem művészeket nevelünk” –, még nyugdíjasként is töretlen lendülettel kért részt az egyházzenei oktatásban, élete utolsó évéig. Az ekkor már mindinkább Kántus néven ismert énekkar műsora a hagyományos vallásos estélyekhez igazodott. Tehát főleg rövid, homofón, időrendben következő művekből épült föl, amelyek az elmaradhatatlan ünnepi beszédekkel és komoly megvívó szavalatokkal váltakoztak, ritkábban szólóénekekkel, hegedű- vagy zongoradarabokkal, majd záróműként nagyobb (gyakran zenekari kíséretes) mű is elhangzott. Oratorikus művek, nagyformák, ünnepest alkotások csak kivételes alkalommal szólaltak meg, mint például a 400 éves jubileumon. A Kántus vezetése mellett Szigethy Gyula is vezette a rövidebb életű énekkarok sorát, s mestere örökébe lépett az Egyetértés munkáskórus karnagyaként is; mindenütt vállalta a népdalok és régi magyar énekek feldolgozását. A szétszóródó kottatár megmentését is neki köszönheti a Kántus a világháború utáni időkben. Neki sikerült ideiglenes énekkart toboroznia a Nemzetgyűlés alkalmaira 1944-ben. Az adománygyűjtő énekes diákok a régi módon járultak hozzá a Kollégium talpra állításához ezekben a válságos években. Az újjászerveződés és a fordulat éve után a Kántus lassan háttérbe szorult, míg a több kórusból (többek között a Református Tanítóképző énekkarából és a Kántusból) verbuválódott, úgynevezett Csenki kórus egyre fényesebb hangversenyeken adta elő Kodály műveit, és a népi együttes énekkarává alakulva nagy lehetőségeket kapott. Több egyházi tanintézet összevonása, beolvadása, megszűnte után új helyzet alakult ki. (1950-ben megszűnt az egyetem hittudományi fakultása, majd a jogi kar is; beolvadt a leánygimnázium, megszűnt a felekezeti tanárképzés stb.) Ebben a helyzetben, mintegy véletlenül, kialakult a ma ismert Kántus. Alkalmilag máskor is, csaknem egy évszázada énekelt együtt a férfikar női karokkal. Most már a koedukált gimnázium, és a teológia nőhallgatói részvételével állandósult az alkalmi társulás, és ettől kezdve ifjúsági vegyes karként énekelt a Kántus. Ez a fordulat, ha csöndesebben történt is, éppoly jelentős, mint Szotyori idején a férfikarrá átalakulás. Ezután már az énekegylet módosított alapszabálya sem lehetett érvényben, de a felügyelő tanári tisztséget továbbra is betöltötték formálisan. Ez a tanárkar felügyeletét jelentette korábban, s voltaképpen az egyházkerületi ellenőrzés lehetősége volt. Ezt a karelnői tisztséget hosszú időn át példásan töltötte be az ifjúság és az éneklés barátja, Balogh Ferenc. Utódainak működése azonban egyre inkább megnyitó szavakra vagy záró áhítatra korlátozódott; végül a kerületi vagy főigazgatói hivatal intézte adminisztratív úton a Kántus kormányzását, és újabb érvényes szabályzat, működési vagy önkormányzati rend

nem jött létre. Szigethy áldott emlékü vezetésének utolsó éveiben a Kántus teljesen elszürkült dicsőséges múltjához képest.⁵⁶ Megújulást ígért az 1948-ban megjelent, s azóta használatos énekeskönyv az eredeti, ritmikus zsoltáréneklés, valamint a régi magyar énekek és a nemzetközi protestáns énekkincs szempontjából, elvárható volt a sokkal igényesebb gyülekezeti éneklés, és kínálkozott az erre építhető sokkal gazdagabb és színesebb kórusirodalom, kórusmozgalom is. Ennek keretei között a Kántus és az új szellemben fölnövekedett egyházzenei nemzedékek megtalálhatták volna helyüket. Az ötvenes évek azonban egyre szűkítették az egyházi kereteket, az ígéretes folyamat elakadt, végül már az ünnepélyes évfáras hangverseny is csak belkörüleg, nem a gyülekezeti istentiszteleten, hanem csak rövid dísztermi áhítat keretében történt, és még a rutinszerű temetési énekkar összeszedése sem sikerült gondok nélkül. A kiutat a kerület vezetősége úgy kereste, hogy a nyugalomba vonult karvezető feladatát egy időre a nagytemplomi organista-lelkész, Sepsy Károly vállára terhelte. A föllendülés azonban csak később következhetett, mikor a friss zeneakadémiai diplomával munkába állt Berkesi Sándor lett a Kántus karnagya, 1967-ben, aztán Karasszon Dezső művészstanár organistája 1976-ban.

V. A KÁNTUS JELENE

A Kollégium, mint egyedülálló magyar református iskolakomplexum diákjainak összetétele sokat változott a korábbi állapotokhoz képest. Nem voltak tovább a teológusokkal együtt lakó bölcsészek és orvostanhallgatók, a felsőéves teológiai hallgatókat éppen akkor, mikor gyakorlott énekké válhattak volna, lelkészhiány pótlására küldte gyülekezetbe az egyházkerület. Gimnazista hangokra nem lehet alapozni távlati fejlesztést. A diákkarok elkerülhetetlen gondja, a gyakori fluktuáció így még súlyosabban érvényesült. Tehát igen körültekintő és évtizedes távlatban mért neveléssel lehet csupán olyan feltételeket kialakítani, ahol a mesterségbelileg igényes, teljes beleéléssel és sajátos színekkel énekeltek műsorok képviselik az európai egyházzene és a kollégiumi tisztességes hagyományok folytatását. A Kántus fejlődésével párhuzamosan bővültek a szakmai kapcsolatok is, a gyülekezeti kántorképzéssel, s az egyetlen református gimnáziumi énektanításhoz, zeneoktatáshoz kapcsolódó szálak révén is egyre tárgult az élő érdeklődés a Kántus iránt, mégis csak ritka alkalmakra sikerült megteremteni az egyházzenei nagyformák megszólaltatásához nélkülözhetetlen apparátust, és ezzel még nem járt együtt az értő közönség kialakulása, mert az éneklő Magyarországhoz ma sem vagyunk közelebb, mint az első világháború után, ezért az egyházzeneileg átalakuló egyháztársadalmi háttér is csak vágyálom.

Az utóbbi két évtized sikorsorozata tehát a mostoha körülmények dacára következett el. Ez a fejlődés 1969 óta töretlen. Már 1967-ben, az 1567. évi alkotmányozó debreceni zsinat emlékünnepe (a II. Helvét Hitvallás hivatalos elfogadása, voltaképpen a református egyház megformálódása) föltűnt a minőségi előrelépés, de ezt még a rendkívüli alkalom által ösztönzött egyszeri teljesítménynek gondolhatjuk. 1971-től aztán az Országos Diáknapok rendezvényein, az Éneklő Ifjúság, a Kóruspódium rendezvényein egymás után kapta az arany fokozatot, nagydíjat,

emlékplakettet. Egyidejűleg szaporodtak a különféle rendezvényekre szóló meghívások (Budapest, Történeti Múzeum, Nemzeti Galéria, Kodály centenárium, Kós Károly centenárium, megnyitók, Népdalkórusok stb.) 1975-től egyre gyakoribbak a külföldi körutak, a 80-as években előbb hazai kórusversenyen, majd az eredményes szereplés után, mint hazánkat képviselő kórus, angliai nemzetközi versenyen részvétel, és első helyezés.⁵⁷

1964/65 óta, amikor a Kántust kritikus állapotából határozatokkal és zeneileg működésre képtelen bizottságokkal próbálták életre kelteni, alig másfél évtized telt el, s előbb vegyes kari kategóriában kiemelt hangversenykórus minősítést kapott az együttes (1984), majd ugyanabban az évben I. díjat is nyert az ifjúsági kórusok kategóriájában (Middlesbrough, Anglia), azaz nemzetközileg jegyzett szintre jutott el. Eközben több szakmai elismerést kapott, mint a megelőző évszázad során, amikortól belekapcsolódott a hazai kórusmozgalomba, és találkozókon, kórusversenyeken is részt vett, alkalmilag (főleg a Kollégium négyszázados fennállásának ünneplése alkalmával) a rádióban is szerepelt. Működésének elismerését jelzik a külföldi meghívások. (1975: Ausztria, 1980 és 1985: NDK, 1975, 1979, 1981, 1986: NSZK, 1983: Jugoszlávia, 1985: Hollandia, 1986: USA, Kanada, 1987: Svájc). A bírálatok általában kiemelik, hogy az életkorhoz képest meglepő a hangzásbeli hajlékonyság, a kiegyensúlyozott szólamok egysége, a tisztán intonált hangzatok, mozgékony, dinamikailag igen széles skála jellemzi előadását, de főként az, hogy a megszólaltatás a legkülönbözőbb korú, stílusú és hangulatú művekhez igazodik, a műsor felépítése szerves és tudatos, az előadásra pedig mindenkor rányomja bélyegét az átélés, a tartalommal azonosulás. Az évi húsz-harminc gyülekezeti kiszállás, ünnepeken, temetéseken, állami rendezvényeken éneklés mellett évente rádió-, vagy lemezfelvételre is képes volt készülni az énekkar, emellett több mint egy tucat nagyobb mű ősbemutatóját vagy magyarországi bemutatóját vállalta (pl. Vass Lajos: *Furor bestiae*, Händel: *János passio*, Duruflé: *Requiem*). Érthető, ha a hazai zeneszerzők egész sora, elsősorban a Kodály iskolájának képviselői, írtak és dedikáltak közel félszáz kórusművet, oratóriumot a Kántusnak, amelyek bemutatása a nevesebb hangversenyeken történt.⁵⁸

A sikersorozatnak az a közvetlen oka, hogy felnövekedett egy újabb nemzedék, amely már a gimnáziumi évek során számottevő törzstagként énekelt a Kántusban, majd teológus évei alatt, mivel közben az exmissio megszűnt, olyan magot alkothatt, amelyre távlati kórusmunka alapozódhat. Ezzel adott a lelki egység is, és az éneklés egyik régi követelménye, hogy csak évekig együtt éneklő közösség képes igényes muzsikálásra. Hozzájárult természetesen a találékony és szívós szakmai munka, valamint az öntevékenység, amely a fiatalabb és idősebb diákok közül összefogta a rátermetteket, és bár nem léteznek alapszabályok, a régi kollégiumi nevelés hagyományai is csupán nyomokban maradtak, az együttes élmények mintegy újratemertették azt a légkört, ahol méltán szólalhatnak meg az egyházzenei alkotások. A Kántus történetének legjellemzőbb sajátosságai egészen a múlt század közepéig a magyar református istentisztelettel kapcsolódtak. Az előadás fegyelmezettségétől a műsorválasztásig ma is hitvallás a Kántus működése, s a zene hatásának calvini tétele értelmében a diákság fejlődő személyiségére valóban döntő érvényű. A sikerreltől függetlenül is a Kántus képviseli leginkább jellegzetesen és színvonal-

san azt, amit a Debreceni Református Kollégium szellemi kisugárzásának mondhatunk.

A jelen és jövő igyekezete arra irányul, hogy a kortárs egyházzenei alkotások, az európai egyházzene századai soha ne hiányozzanak a repertoire tágabb köréből. A Kántus azonban a magyar református örökség élesztésére is törekszik, a magyar nyelvű gregorián, a psalmodia, a debreceni énekeskönyv himnuszai, valamint a Maróthi hármóniás zsolttárai ezért szólnak folyamatosan. Ennek jegyében készült a *Magyar zsolttárok* című lemez (1977), majd Gárdonyi Zoltán bibliai zsolttárkórusainak és orgonaműveinek felvétele (1985), és a még meg nem jelent *Régi protestáns énekek*.

Fekete Csaba

JEGYZETEK

1. RMNy 353 RMK I 658 (vö. még RMNy 160); a református istentiszteleti hely fogalmára I. Csikesz Sándor: Tanulmányok 4. k. Debrecen 1933.; az istentiszteleti múlt összefoglalására Benedek Sándor: A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja, Órsziget 1971. (az énekléssel kapcsolatos adatai jórészt elavultak).
2. A hazai protestáns énekeskönyvek történetének áttekintése: Régi Magyar Dallamok Tára (a továbbiakban RMDT) I. és II. bevezetője; korábban Csomasz Tóth Kálmán: Magyar református gyülekezeti éneklés, Bp. 1950.; vö. még RMNy 640 886.
3. RMNy 1306 és 1307; Bán Imre: Eszmék és stílusok... c. kötetében található egyedül a kötetről elemzés, de az énekekre külön tekintet nélkül. Egész sor énekeskönyvet ajánlottak Károlyi Zsuzsánnának, pl. Fileki János, Versmari Gáspár debreceni diákok verseit RMNy 1498; valószínűleg énekelték a prédikációba iktatott Óh te ékes alak, világító ablak és Szerelmes báránya, szentül élt leánya kezdetű verseket is.
4. Debreceni Szappanos János éneke az RMDT I. 85 és II. 173 állítása dacára nem lehet Dávid Ferenc dallama, az RMNy 160 megtalálása óta bizonyos, hogy a szövegvers is Huszár Gáltól, s nem Dávidtól való, vö. RMKT I. (XVII. sz.) 64. sz.
5. RMNy 832, vö. Csomasz Tóth Kálmán elemzését, ZTT I.
6. A verscsinálásról közönségesen, Csokonai Vitéz Mihály Minden munkája, kiad. Vargha Balázs, ³1981 II. 288; – ugyanott Szilágyi Tönkö Márton versének kezdetét is idézi.
7. Deliberavit etiam vt ad Cadaver vel fūnij Scholasticij aliduij ad sepelliend(um) foras ad cemetierium expediant e(um) cantilenis M(a)g(iste)r Scolae su(m) Scolastic(or)um yūuentu(m) h(abe)nt d(enarium) XVI, mediu(m) p(ar)tem d(enarium) XVJ Ludi M(a)g(iste)r media(m) partem in vsu(m) orphan(or)um Scolasticor(um) cedant qui nullu(m) subsidium h(abe)nt hic. HBmL IV. A. 1011/a. 1. k. 633; Szücs István nyomán szokás említeni, a szöveget eddig senki nem közölte.
8. Quod D(omin)um Rector Scholae, vel salte(m) scholastici cum Pueris, aut in toto, aut p(ar)tim, post defunctu(m) alique(m), ex Scholae p&ro) aliquos Euocarj contegerit, ac ad Hortem supulture deduci contegerit, Juxta more(m) oppidij ex Ceremonijs consuet(udin)is mortui deducuntur sed Merces Rector aute(m) Scholae deum Euocantur ad deducens tenentem eos emittere. HBmL IV. A. 1011/a. 3. k. 170. Vö. Ecsedi István: Kántálás Debrecenben. Népünk és Nyelvünk 1933.
9. A debreceni énekeskönyvekben bizonyos kiadások még a XVIII. század végén is csak ad notam jelzéseket tartalmaztak a himnuszok dallama helyén, a korábbinál sokkal több utalást tartalmazva; az azonos mértékű dallamok válogatására mintaszerűek Szabó Géza, Bogáti Fazekas Miklós és Balassa Bálint kiadásai.
10. Gyász versek, mellyeket Bökönyi Bek Pál utolsó tisztességéttele megadásakor énekelt a debreczeni ref. collegium hármóniás karja... Debrecen 1827, jelzete B 2450, már tartalmazta ezt a halottas éneket, esetleg még XVIII. századi a szövege.

11. Crüger dallamát 1. a mellékletben; Kálmán Farkas értékeléséhez vö. a Bélyei, Óvári és Spáczai graduál irodalmát.
12. Szotyori (1821–1897) munkája. Templomi és halotti karénekes könyv magyarországi reformátusok számára, négy ízben jelent meg, 1859., 1872., 1887. és 1894. évben; értékelése: Egyháztörténet 1959, 253–254.
13. RMNy 160, facs. BHA 12, Borsa Gedeon tanulmányával, a dallamokat értékelte Csomasz Tóth Kálmán, Magyar Zene 1982.
14. RMNy 160 d₅ inditsátoc az orgonat nagy zengesusel (Ps 33,3 – bene psallite in vociferatione!); a 3. vers (in cithara in psalterio decem cordatum psallite illi) magyarítása: diczeresnec mindenféle eszközét inditsátoc.
15. RMK I 1220^a; RMK I 1183 (dallamközléssel, kéziratoss forrásra hivatkozás nélkül) a későbbi változatról ezt mondja: Más-képpen így is Énekelhetni.
16. Geleji előszavának kiadása MPEIF 1876. 256–273., 304–317.; Melius vélekedésének egyik legfontosabb dokumentuma RMNy 181 22. pont.
17. RMNy 1334 ajánlása (I. Régi Magyar Költők Tára, XVII. sz. 6. köt. 500–503); Keresztesi József Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén... Bp. 1882.
18. RMNy 886 (később a lőcsei kiadások ismétlik, még az Zöngedező mennyei kar és az Új zengedező mennyei kar címlapja is!)
19. Az 1547-ben nyomtatott dallam (140. genfi zsoltár) a f.111^a vö. RMDT I 167.
20. RMK II 1398
21. RMK I 1556
22. Szabolcsi Bence: A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje. Zenei Szemle III–IV. (1929) 81–181, később különnyomatban és összkiadásban többször; újabb részletek a középkori hazai zenetanításról Mezey László: Deákság és Európa, Bp. 1979.
23. RMNy 962
24. Csak 1709-től maradtak meg az Acta Sedes Scholastica kötetei, (TtREL II. 10.a) az 1650-ben megszüntetett Senatus Scholasticus irományai nem maradtak meg.
25. Az eredeti és Thury Etele 1908. nyomán az 1625 előtti kántorok (zárójelben a subscriptio évszáma, ha van más évszám, az a tisztségviselés évét jelenti): (1589) Benedictus Szkárosi, cantor, – (1590) Stephanus Laskói, cantor, – (1590) Petrus P. Bekesi, cantor et contrascriba. Obiit Heidelbergae 1604. – (1591) Michael Pathai, cantor. – (1592) Johannes Kecskemethi, cantor. 1603. – (1593) Matthaues Marjalaki, decanus et cantor, – (1596) Samuel Vásárhelyi, decanus, et cantor, 25. Octobris, et senior 1604. – (1603) Martinus Korodi. 12. Februarii Decanus, cantor, contrascriba 29. Febr. 1607 – Laurentius Mediomontanus. 27. maii. Cantor. – Petrus Borzási. 11. Nov. Cantor et contrascriba. – (1605) Johannes Thuri, 16. Oct. Collaborator et cantor. Obiit Varadini 1632. – (1607) Thomas Pataki. 17. Augusti. Decanus, cantor. – (1608) Stephanus Fegyverneki. 13. Sept. Cantor. – Georgius Szigethi 4. Nov. Cantor. 1617. – (1609) Johannes Thsanadi. Cantor. – Matthias Szikszai. 2. Martii. Cantor 1614. et tandem senior 1615. 11. Apr. – (1610) Thomas kokényesdi. 20. Sept. Cantor et senior 1617. – (1611) Johannes Jánki. 20. Aug. Cantor tandem senior 1620, die 3. Aug. – (1613) Balthasar Miskolczi 16. Mart. Cantor. Stephanus Miskolczi. 12. Mai. Cantor. – (1615) Michael Küküllővári. 10. Jul. Cantor 1618. – (1617) Martinus Szilahi, cantor, 5. nov. – (1618) Valentinus Homonnai. 15. Sept. Cantor. – (1619) Nicolaus B. Szőlősi. 26. Apr. Cantor, obiit Némethini in officio rectoratus. – (1624) Casparus Veresmarti. 26. Nov. Cantor. Contrasciba, tandemque senior 1631, promotus Germaniam 1632. – E hiányos névsor is mutatja a cantori tisztség rangsorolását. A XV–XVIII. század második felében 5–8 cantor aláírása található az elszámolásokon; a temetésekkel kapcsolatban általában ketten irányították közülük a 6–6 (esetenként még több) szegénydiák temetésre járását; a mendikánsok közül választott énekes diákok hiányos felsorolását helyenként megtaláljuk a Diarium famulorum kötetekben (TtREL II. 16.b.), a harmóniás énekekről azonban semmi irat nem maradt.
26. Nagy Sándor 1938, összegzi, Békefi Remig és Szűcs István nyomán.
27. A házi éneklésre vö. RMDT I. 82 jegyzeteit; a megnevezett énekeskönyvek; RMNy 108, 351, 513 (Facs. kiad. BHA 7, 5, 6); zenei elemzés és dallamok: ITK 1931 423–444; a hazai zenei élet hagyományaira vö. Bárdos Kornél városmonográfiáit & Szigethy Milián orgonatörténeti sorozatát, továbbá ZTT II; Kodály Zoltán – Gyulai Ágost: Arany János népdalgyűjtése, Bp. 1952; Ötödfélszáz énekek, Bp. 1953.; Bartha Dénes: A XVIII. század magyar dallamai, Bp. 1935.

28. A korábbi állításokkal ellentétben ismertünk Maróthi könyvtárából zenei könyvet, ez Johann Matthaeson (1681–1764): Exemplarische Organistenprobe Grosse Generalbass-Schule... 2. Aufl. Hamburg 1731, jelzete A 284; bejegyzése: Georg. Marothi A. C. N. M DCC XXXX. A következő, 1741. évtől a könyvtárban volt, tehát a gyakorlókönyvet nem is tartotta magánál Maróthi. – A korábbi irodalom összegzése Csomasz Tóth Kálmán 1978.
29. Calvin újabb zenei értékelését 1. RGG és Grov's Dictionary of Music; az 1543-as énekeskönyv előszavát közölte Árokháty Béla a jugoszláviai énekeskönyvben (Szabadka 1939); Maróthi és az istentiszteleti éneklés régebbi értékelésére tanulságos Bod Péter Athenásának néhány sora (Szeben 1766. 166–167.).
30. Vö. Leitourgia IV. k. Oscar Söhngen: Theologie der Musik, Kassel 1967.; Uő: Die Musikanschauen d. Reformatoren u.d. ma. Musiktheologie Musa-Mesn-Musici, Leipzig 1969.
31. Az életkorokra vö. Makkai László: Debrecen I. 215. jegyzet.
32. Varjast (kéziratos tanulmányra hivatkozva) értékeli Csomasz Tóth Kálmán Maróthi monográfiája, Bp. 1978. 73–88.
33. Csomasz Tóth Kálmán ezeket a sajátosságokat nem veszi figyelembe, holott már Orbán József munkája óta köztudottak (A sárospataki énekkar története, Sárospatak 1882.).
34. MKSz 1927.; Csomasz Tóth Kálmán már figyelembe veszi, hogy Apáczai egy évszázaddal megelőzte Maróthit, Maróthi azonban az Encyclopaediát és zenei forrásait (Alstedet) nem ismerte.
35. Csomasz Tóth Kálmán Maróthi monográfiájának 23–24. ábrája mutatja a sokvonalas rendszert; némileg retusált átírásban, mai énekkar számára Barsi Ernő adott ki válogatást belőlük, vö. Barsi Ernő – Szabó Ernő: A pataki kollégium zenei krónikája. Bp. 1984.
36. Murányi Róbert Árpád: Pap Mihály melodiáriuma. Bp. 1969. ZTT II.
37. Stoll 320., kiadatlan; egy zsoltára a mellékletben; több, egészen közismert zsoltárt nem tartalmaz.
38. Vö. újabban: A debreceni színpeszt története... Debrecen 1976, 21.
39. Sörös János: Szent-Mihály község története. Debrecen 1887. 164sk, 2. rev. kiad. Debrecen 1987, 28.
40. Johann Joachim Quantz: Versuch einer Anweisung die Flöte traversiere zu spielen, Berlin 1752, jelzete A 286.
41. Johann Gottfried Walther: Musicalisches Lexicon oder Musicalische Bibliothec... 2. Aufl. Leipzig 1732, jelzete A 283; 1768-tól magyar diák használta, akinek neve ismeretlen, Budaié volt 1788-tól.
42. TtREL 31.a. 3.k. tartalmazza az utalást; a hangszer szállítását tanúsító számla az átrendezések óta lappang; a hangszer őrzési helye TtREL II. 12.g. 1. szerint a könyvtár.
43. Vö. Ráczy Károly vitacikkét, Figyelmező 1873 14–15.
44. Karasszon Dezső: Csokonai kántustörténeti fontosságú költeménye... Gimn. Ért. 1982/83–1983/84. 117–122.
45. A TtREL anyagában megmaradt a szerződés, a homlokzat vázrajza, a diszpozíció, 1. a mellékletben.
46. Az 1800-as évek elején több környékbeli község orgonaállítása miatt állandóan visszatérő kérdés lett a képzés és az engedélyezés; Golopon már 1716-tól volt szíjhúzás, hátuljátszás pozitív.
47. Egyháztörténet 1959, 242–267.
48. Kéziratból idézi Faragó Bálint: A mezőtúri ref. egyház története... 1927.
49. Megemlíti Sörös idézett munkája is (1. a 39. jegyzetet); a 400 példányban kinyomtatott füzetből a Nagy-könyvtárban ma is négy van (A 482/a. 12 A 482/b. 5 A 479/36 és B 1450 jelzettel); a korábbi állítások szerint a melodiáriumokban csak piano jelölés, forte soha nem volt használatos.
50. Rendi az isteni tiszteletnek... [1817], jelzete B 3137; Énekek, melyek a pesti reform, templom felszentelése alkalmatosságával, a debreceni helv. vallástételt tartó Collegium éneklő karja által ...elmondanak, Debrecen 1830, jelzete B 1737; a hasonló aprónyomtatványok, ha egyáltalán megmaradtak és azonosíthatók, eddig zene-történeti érdeklődést nem keltettek.
51. A Kántus történetét emlékünnepre (adományozók tiszteletére) készített beszédei anyagát gyűjtve, majd adattári rendszerű munkájában foglalkozott; az Odeum használatát is ő írta meg először (47, 120).
52. Az énekkar történetének forrásai alapján (jegyzőkönyvek TtREL II. 24.c.) először Balogh Ferenc foglalta össze a legfontosabb adatokat (90–92, 358–362, 638–663), ennek alapján született az egyetlen kismonográfia, Nagy Sándoré (1. a 28. jegyzetben Csomasz Tóth Kálmán munkáját is): A debreceni református főiskolai énekkar (Kántus) 1739–1938, Hajdúhadház 1938; helyszükében itt a további részletek elmaradnak; a jegyzőkönyvek és egyéb adatok mellett a következő kéziratos

- tanulmányok eredményeinek összefoglalása olvasható e lapokon: Fekete Csaba–Karasszon Dezső: A debreceni Kántus története Mácsai haláláig. Vázlatok és előtanulmányok a Debreceni Református Kollégium zenei hagyományainak értékeléséhez. Debrecen 1982. (A kottatár, illetve az 1843–1924 közötti kiszállások jegyzékével). Fekete Csaba: A sárospataki és debreceni Kántus története a XVIII–XIX. század határán. A melodíriumok tipológiája és stílusjegyei. Debrecen 1984. Kézirat. – Újabb áttekintés Dobszay László: Magyar zenetörténet, Bp. 1984.; Szabó Helga: Énekes iskolák 2. A Debreceni Kollégiumi Kántus 1739–1986. Az ének-zene Tanítása XXX(1987)71–79.
53. Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek dallamai, Bp. 1859.; vö. Várnai Péter: Egy magyar muzsikusa a reformkorban... ZTT II. 231–295.
54. S. Szabó József: Mácsai Sándor emlékezete, Debrecen 1924.; Nyakas László: Mácsay Sándor a munkások karnagya, Hajdú-Bihar megyei Napló 1974; vö. az 52. jegyzetet is.
55. Szigethy Gyula emlékeit megírni nem óhajtotta; interjú készített vele kitüntetésekor Bakó Endre; műveinek jegyzékét összeállította ifj. Fekete Károly, Debrecen 1986, vö. Uő: Ének- és zeneoktatás a Debreceni Református Gimnáziumban 1873/74 és 1948/49 között, Gimn. Ért. 1986, 111–136.
56. Kántus Tanácsadó Testület megalakítása volt egy 1965. január 23-án létrejött operatív bizottságnak a javaslata, ez azonban soha nem működött. Fölvették, hogy gyülekezeti segítségre, felnőtt énekesekre is szükség van, mert az örökös újakezdés miatt számottevő repertoár kialakítása lehetetlen, és a folyamatosság sincs biztosítva, a megfelelően érte hanganyag is hiányzik az ifjúsági énekesek miatt. Az ilyen, s hasonló bizottságok azért nem működhettek, mert a tagok jó része sem zeneértő, sem zenekedvelő nem volt. – Hivatalosan megálapított, vagy jóváhagyott működési és szervezeti szabályzat azóta sincsen. A karnagy által kialakított szokás szerint ma az ifjúság saját sorából választja meg a szólamvezetőt és helyettesét, mellettük egy-egy közös képviselő, alkalmi felelősök s a kántusjegyző (aki évek óta ugyanaz, a gimnázium előadója, okleveles lelkész-nő és aktív kántustag), valamint a zenei vezetők részvételével hetente megbeszélés, alkalmilag külön összejövetel segít a szervezési gondokon. Hétfő, szerda, péntek este 1/2 8–9 között vannak próbák, a rendkívüli alkalmak idején esetleg hét végén és vasárnap is. Repertoire, félévi program, a bővebb és szűkebb keret megálapítása előzetes megbeszélés szerint történik. A tagság szélesebb kerete 90–140 között ingadozik, a versenyekre, különleges feladatokra a leggyakorlottabb 40–60 fős keret hivatott, akiket a próbaéneklések alapján szintén a szűkebb vezető testület választ ki.
57. Az énekkar gimnáziumi része kilencszer kapta meg az Országos Diáknapok rendezvényein az arany fokozatot (1971, 1973, 1975, 1977, 1979, 1981, 1983, 1985, 1987); Kétszer-kétszer kapott „Az év kórusa” nagydíjat és emléklapok a Magyar Rádiótól az Éneklő Ifjúság és a Kóruspódium rendezvényein való részvételért; kiemelt hangversenykórus 1984-től, Közönség különdíja, Karnagyi díj és Ifjúsági vegyeskar I. díj: 1982. Nemzetközi Bartók Béla Kórusverseny, Debrecen, Ifjúsági Kórusok I. díj: Middlesbrough, 1984.
58. A kántusnak írott és dedikált művek, amelyeknek bemutatóját és ősbemutatóját az énekkar vállalta (csak a nagyobb művek, a szerzők betűrendjében) Adám Jenő: Mostan kinyílt, Bárdos Lajos: Az Úr érkezése, Bárdos Lajos: Békefohász (Balássy Győző versére), Berkesi Sándor: Jöjj az Úr vár reád, Berkesi Sándor: Orando et laborando, Berkesi Sándor: Örülj, mint az ég (Kádár Ferenc versére), Birtalan József: Béke Óda, Birtalan József: Népdalzsoltárok, Csenki Imre: Húsvéti ének, Csenki Imre: Karácsonyi ének, Gárdonyi Zoltán: Az Isten emberének imádsága, Gárdonyi Zoltán: Bethlen Gábor éneke, Gárdonyi Zoltán: Memento, Gárdonyi Zoltán: 121. zsolttár, Gárdonyi Zoltán: Ne félj, csak higgy! Gárdonyi Zoltán: Kánon október 6-ra, Gárdonyi Zoltán: Epigramma Kodály Zoltán emlékére, Gárdonyi Zoltán: Hálaadó ének, Gárdonyi Zoltán: Az Úr dicsérete, Gárdonyi Zoltán: Dicsérő ének, Gárdonyi Zoltán: Adeste fideles, Halmos László: Kodály, Kapi-Králik Jenő: 148. zsolttár, Kapi-Králik Jenő: Isteni dicséret, Kenesei György: 19. zsolttár, Kenesei György: 65. zsolttár, Kenesei György: 105. zsolttár, Kistétényi Melinda: 104. zsolttár, Osváth Viktor: Itt van Isten köztünk, Osváth Viktor: Téged, Úr Isten dicsérünk, Ráduly Emil: 93. zsolttár, Sulyok Imre: Kínok árnyékaiból, Szigethy Gyula: 5. zsolttár, Vass Lajos: Furor bestiae, Vass Lajos: Kis karácsonyi Ének, Vass Lajos: Kőrösi Csoma Sándor üzenete (Magyar Lajos versére), Vikár Sándor: Fohász (Baja Mihály versére), Vikár Sándor: 116. zsolttár.

A KOLLÉGIUM PARTIKULARENDSZERE

A partikuláris iskola, a partikuláris iskolarendszer, a debreceni Kollégiumnak, mint anyaiskolának partikuláris iskolarendszere nem ismeretlen sem a pedagógiai, sem pedig a pedagógia-, iskola- és művelődéstörténeti, illetőleg az egyháztörténeti kutatók, kutatások előtt. A különféle kutatások eredményeit közreadó gazdag irodalom viszont arról győz meg bennünket, hogy általában a partikulák és a debreceni Kollégium partikuláinak megítélésében is, szinte majd minden kutatóra kiható bizonytalanság érvényesült.

I. PARTIKULA, A PARTIKULÁRIS ISKOLARENDSZER

Mind közvéleményünk, mind iskolatörténéseink azt tartották, és úgy szóltak róla kézikönyveink is, hogy a partikula, a partikuláris iskola XVI–XVII. századi fogalom és olyan kis, résziskolát (innen származik a neve is: pars = rész) jelent, amely valamelyik protestáns, főként református Kollégiumhoz, mint anyaiskolához csatlakozott.¹ Az anyaiskolához való tartozást hármasság kapcsolat fejezte ki. Legfőképpen az, hogy a partikula tanerőit – szándékosan nem használjuk a tanító kifejezést – időről időre az anyaiskolától kapta. A másik fontos kapcsolat az anyaiskola és a partikula között az volt, hogy a partikulák tananyagának, módszereinek mindenben meg kellett egyeznie, azonosnak kellett lennie az anyaiskola tananyagával, módszerével és tanulmányi célkitűzésével. Ez a követelmény azért is fontos volt, mert a partikula és az anyaiskola közti harmadik, az előző kettőhöz hasonlóan jelentős és jellemző kapcsolat alapját képezte és azt tovább erősítette. Ez pedig az volt, hogy a partikula tanulói tanulmányaik befejezése után az anyaiskolában folytatták tanulmányaikat. Természetesen nem mindannyian, hanem csak a legjobbak. Akik ezáltal bekerülve a partikulista rendszerbe előbb deákok lettek az anyaiskolában, majd pedig, ha rászorultak, tanulmányaikat megszakítva kimentek valamelyik partikulába praeceptornak, azaz deákként tanító növendéktanítónak, miközben ők maguk is tanultak a partikula magasabb szintjein a rector, vagy ha rector nem volt és a kis iskolában a lelkész tanított, akkor a lelkész vezetésével.

A praeceptúra leteltével visszamentek az anyaiskolába tanulmányaikat továbbfolytatni, befejezni (ezek voltak a reduxok). Akik anyaiskolai tanulmányaikat befejezve mentek el tanítani, rectorok voltak. Kétféle rector is ismerünk. Az egyik rector azért ment ki valamelyik nagyobb, jobban jövedelmező partikulába, mert tanulmányaira azzal akarta feltenni a koronát, hogy külföldi egyetemre vagy egyetemekre törekedett és a kiutazáshoz, a kinti tanuláshoz így, a rektórián akarta megszerezni a szükséges pénzt, illetve próbált szert tenni áldozatkész pártfogókra. Ezek a pártfogók lehettek maguk a partikulát fenntartó városok is, ugyanúgy, mint a patrónusok közül bárki. Az ilyen „érdemes” rektóriát academia promotiónak

neveztek. Azonban bármily széles körű volt is a külföldi egyetemek látogatása, a kollégiumi tanfolyamokat végzetek nagyobb része nem törekedett külföldi egyetemekre és a partikulákra nem azért ment ki rectoroknak, hogy ott a külföldi tanulmányútjához pénzt keressen és pártfogókat találjon, hanem azért, hogy ott minél többen megismerjék, véleményt alkothassanak felőle és ő maga is minél szélesebb körűen tájékozódhasson jövőjét illetően. A rektória lejártával vagy meghívták valahová papnak, vagy ennek hiányában valamelyik helység jegyzőjévé (nótáriusává) lett. Arra is sok példa adódott, hogy a kitölt idejű rector valamelyik nagyobb uradalom, jelentős szerepet vivő földesúr szolgálatába állt és tisztartó ispánként tevékenykedett. Mint ahogy az is ismert elhelyezkedési mód, pályaválasztási forma volt, hogy beálltak valamelyik neves prókátor mellé patvaristának, hogy végül is jogász, elsősorban ügyvéd lehessen belőlük. Ezek a külföldi egyetemre nem menő rectorok voltak a domi doctusok, azaz a hazai képzésűek. Bárhol helyezkedtek is el és bármily eredményes pályát futottak is be, a külföldi egyetemeket jártakkal szemben – akik ugyancsak sokféle pályát választhattak; külföldi képzésüknek megfelelően lehettek orvosok, jogászok, professzorok, mindenekelőtt papok – mindig bizonyos hátrányban voltak és maradtak.

Mindkét esetben a partikulákban való tanítás természetes, s mai kifejezéssel élve, szakmai gyakorlat volt a képzés végcéljához, a lelkészképzéshez; ahogy azt egy régi közmondásszerű frázisunk is kifejezte: „Aki tanít, tanul.”² Ami viszont azt jelenti, hogy az ember akkor tanul meg valamit igazán jól, alaposan, ha tanítja is azt; vagyis állandóan gyakorolja.

Mielőtt a partikulák rendszerbe rendeződéséről szólnánk, ki kell térnünk egy kérdésre. Nevezetesen arra, hogy a közvéleménnyel, iskolatörténetjeinkkel, idézett kézikönyveink megállapításával ellentétben a partikula, a partikuláris iskola elnevezés nem a XVI–XVII. század terméke és nem kizárólagosan a protestáns kisiskolákra vonatkozik; hanem középkori eredetű és kis, alacsonyrendű iskola jelentésű. Legutóbb Töröcsik Zoltán mutatott rá erre a tapolcai és a kapornaki katolikus kisiskolákkal kapcsolatban, leszögezve, hogy a partikula elnevezést „a XVI. század második felétől átvette a református iskolaügy saját, szaporodó kisiskolai elnevezésére”.³ Ez valóban így is van. A XVI–XVII. századi kis-résziskolák ilyenén elnevezése egyfajta bizonyíték iskolaügyünk folyamatossága mellett.

A partikulák először aszerint alkottak rendszereket, hogy melyik anyaiskolához voltak közel, hogy hol érvényesülhetett a legkönnyebben az anyaiskolához való hármas kötődés. A területi meghatározottság mellé számos más rendszeralkotó tényező is járult. Mindenekelőtt politikaiak. Ezek vagy segítették a partikulák kialakulását, működését, a partikuláris kapcsolatok ápolását, érvényesülését, vagy nem. A politikai változásokra érzékenyen reagáltak a partikulák, igen nagy hatással voltak a partikularendszerek alakulására. Közülük csak egyetlen példával élünk. Amikor 1660-ban Várad elesett, híres, sok partikulával rendelkező iskolája is megszűnt. Nemcsak az anyaiskola menekíthető részei kerültek Debrecenbe, hanem a váradi anyaiskola partikulái is idekapcsolódtak. Iskolatörténetjeink általános vélekedése szerint a debreceni Kollégium kifejlődéséhez, legnagyobb anyaiskolánkká válásához éppen a váradi, korábban a debreceninél fejlettebb iskola megszűnése, feladatának átvállalása adta meg az alapot.⁴

A partikularendszerek kialakulását jelentős mértékben befolyásolták a társadalmi körülmények is. Kevésbé alakultak ki partikulák és ezáltal partikularendszerek is a szorosabb feudális kötelékek közt maradt Felvidéken, azaz a királyi Magyarországon, mint az Alföldön. Különösen annak hódoltságai részein, ahol az ország három részre szakadásával a korábbi feudális, rendi kötelékek vagy megszűntek, vagy erőteljesen fellazultak.⁵ Vagy mint Erdélyben is, ahol ugyancsak megmaradtak a korábbi feudális kötelékek. Azzal a különbséggel, hogy Erdély a négy bevett felekezetre nézve kialakított vallásszabadsággal élve, elkerülte az ellenreformáció partikulákra nézve is döntő csapásait.⁶ A rendszerképző társadalmi tényezők közé kell sorolnunk a velük szorosan összetartozó felekezeti tagoltságot is. A királyi Magyarországon nemcsak a feudális berendezkedés maradt fenn, hanem vele kapcsolatban jelentős mértékben a katolicizmus is. Ugyancsak középkori autonómiájuk továbbélésével összefüggésben, a cipszerek evangélikusakká lettek, nem kis hatást gyakorolva e tekintetben a közvetlen szomszédságukban élő szlovákságra, illetve a szlovákság egy részére. Az Alföld és az Alföldnek a Tiszába ömlő folyók völgyein messze északra, északkeletre, keletre húzódó síksági peremvidékei, ahol leginkább meglazultak a rendi társadalom kötelékei és a mezővárosi fejlődés, valamint a különféle antifeudális jellegű szabadalmak (kunok, hajdúk stb.) élése elég tág szabadságjogokat, autonómiát biztosítottak a szinte kizárólagosan magyar lakosságnak.⁷ Erdélyben, az alföldihez sokban hasonlóan alakult a helyzet. A főnemesség és a szabad királyi városok lakosságának és a székelységnek egy része megmaradt katolikusnak. A magyarság döntő többsége azonban református, egy kisebb hányada pedig unitáriussá lett. A százság, a felvidéki cipszerekhez hasonlóan, evangélikussá vált.⁸ Míg a románok teljes egészükben orthodoxok voltak. Ilyen társadalmi, nemzetiségi és felekezeti tagoltság mellett leginkább csak az Alföldön és peremterületein (például a Partiumban) alakulhattak ki homogén magyar és református városok (mezővárosok), települések és válhattak leginkább a partikulák kialakulásának, működésének legalkalmasabb helyeivé.

A partikularendszerek kialakulásáról szólva már most leszögezhetjük, hogy a katolikusoknál továbbélve és továbbfejlesztve a középkori iskolák működtek. Partikuláik nem alakultak és így partikuláris rendszereik sem fejlődhettek ki. Az evangélikusoknál a feudális társadalmi rendszer továbbélése következtében – főúri pártfogás mellett – híres anyaiskolák alakultak ugyan ki (Pozsony, Sopron, Eperjes), de kisiskolák kevésbé. Vagyis a felvidéki evangélikus főiskoláknak csak néhány partikulája volt, oly kevés, hogy önálló partikularendszert nem alkothattak. Ez volt a helyzet az erdélyi evangélikusokkal is. Minden szász városban nagyszerű iskolák alakultak és működtek (Nagyszében, Brassó, Beszterce, Medgyes stb.) Sőt, majd minden szász faluban is volt iskola. Ezek azonban önálló intézmények voltak, iskolarendszert nem alkottak. Az alföldi reformátusoknál mindenütt, de különösen a homogén református városokban, anyaiskola számba mehető nagy iskolák alakultak. A kisebb helyeken pedig mindenütt kisiskolák – falusi iskolák –, melyek a XVI–XVII. század fordulójára minden esetben valamelyik anyaiskola partikulájává váltak. Ezáltal több partikularendszer is alakult, mint például a pápai, a sárospataki, a nagybányai, a szatmári, a nagyváradi, a mezőtúri, a kecskeméti, a halasi és nem utolsósorban a debreceni. Erdélyben a nagy, városi református iskoláknak is csak

egy része működött homogén református helyen. Többségük a feudális társadalmi rendszer átmentése folytán főúri gondoskodás révén alakult ki és működött vegyes lakosságú helyeken. Ennek megfelelően, bár az erdélyi református nagyiskolák köré is alakult ki néhány kisiskola, azok nem alkottak olyan szoros partikuláris rendszereket, mint az alföldiek. Nem így az unitáriusok iskolái. Homogén unitárius közösségeket csak félreeső székely falvakban találhatunk, anyaiskola számba mehető nagy iskoláik csak felekezeti tagoltságra nézve vegyes városokban alakulhattak ki. Ez a szórványhelyzet kezdettől fogva azt követelte meg, hogy az unitáriusok erősen központosítsák egyház- és vele együtt iskolaügyüket. Három anyaiskolájukról tudhatunk: a kolozsváriról, a tordairól és a torockóiról. Ezek közül az iskolák közül a kolozsvári Kollégium vált központi anyaiskolájukká, olyanformán is, hogy minden unitárius kisiskola, falusi iskola ennek a partikulájaként működött.⁹

A partikuláris iskolarendszerek megismerése szempontjából nagyon fontos felfigyelnünk arra a megjegyzésre, amit a régi *Pedagógiai Lexikon* a partikulák és az anyaiskolák kapcsolatának egységesítő szerepéről mondott. A partikulák „az anyaiskolától kapták rektoraikat, akik ugyanazon tankönyvekkel, és tanítási módszerrel éltek, mint az anyaiskolában”.¹⁰ Hozzáteve mindjárt, hogy „mindez nem akadályozza meg azt, hogy a partikulák vezetői a saját egyéniségük bélyegét rá ne nyomják a vezetésük alatt álló intézményekre”.¹¹ Vagyis, a partikulák minden, az anyaiskolához fűződő szoros kapcsolatuk ellenére is nagyon változatosak voltak. Eltérték egymástól mindjárt abban, hogy minden helység gazdasági, társadalmi és kulturális lehetőségeinek megfelelően szabályozta a partikula nagyságát. Ez a szabályozás azonban nagyon rugalmas volt. Végeredményében a rectorok egyéniségétől függött, hogy milyen magas szinteken tanítanak. Nem beszélhetünk egységes felszerelésről, épület- vagy épülettípusról sem, mint ahogy a praeceptorok, rectorok javadalmazása is más és más volt partikulákként azonfelül, hogy állandó változásban is volt. Minthogy a kis partikulákban a XVI–XVII. században általában a pap tanított, érthető az a viszony, ami az ilyen helyeken az első rectorok alkalmazásával – leggyakrabban a XVIII. század derekán – kialakult. Sok helyen a rectort a pap segítőtársának, sőt alkalmazottjának tartva a papnál jelöltek ki számára szállást és a pappal fizettették. Hasonlóképpen alakult kezdetben, egyes partikulákban a rectorok és a praeceptorok viszonya is. Amikor a tanulói létszám emelkedése, a partikula fejlődése következtében a rector már nem tudta ellátni az egész partikula tanítását, az alsóbb szintek tanítására praeceptort hoztak gyakran az anyaiskolából, de sokszor valamelyik közeli nagyobb partikulából, sőt többször megesett, hogy saját tanítványaik közül visszatartottak praeceptorok valakit. Kezdetben ezeket a praeceptorokat pedig a rectorok alkalmazottainak nézték, javadalmaikat a rectori fizetésből-ellátásból biztosították. A partikulák változatosságát nagymértékben fokozta az a körülmény is, hogy akár csak maga a pap tanított is bennük, akár praeceptor, vagy praeceptorok és rector, a tanítók gyorsan változtatták egymást. A papokat se igen marasztották 3–4 évnél tovább, a praeceptorok-rectorok se töltöttek 2–3 évnél hosszabb időt egy-egy partikulán. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy az anyaiskolák és a partikulák kapcsolatát tekintve nem voltak úgynevezett „tisztá”, következetesen és állandó jelleggel csak egy, ugyanazzal az anyaiskolával kapcsolatot tartó partikulák. Maguk a kapcsolattartások is kétfélék

voltak. Minden anyaiskola partikuláris kapcsolatainak csak egy része volt közvetlen kapcsolat. A közvetlen kapcsolatoknál minden partikula több közvetett kapcsolattal rendelkezett, sőt igen gyakoriak voltak a többszörösen közvetett kapcsolatok. Nem csoda, hogy a XIX–XX. század egységesítő, zárt rendszereket alkotó és kedvelő világa a partikulákat merő zűrzavarnak, következetlenségek és ellentmondások halmozának érzékelte és aszerint is ítélte meg: alacsony színvonalon működő, szervezetlen iskoláknak minősítette őket. Iskolatörténeti kutatásaink egyik legnagyobb hiányossága, hogy ebben a valóban nagy változatosságban nem látta meg a rendszert. Azt a hibát követték el, hogy a partikuláris iskolarendszerek megítélésében saját koruk szervezeti, módszertani, társadalmi és kulturális eredményeit, viszonyait alkalmazták.

Mi, a partikulák világában, azaz a XVI–XIX. század magyar közoktatásában az eddig elmondottak alapján nagyfokú, széles körre kiterjedő rendszert látunk. Ennek a rendszernek a legfőbb jellemvonásait már érintettük (egységes iskola; növendéktanítóság; nyitott iskolák, amennyiben a növendékek bárhol, bármikor folytathatják tanulmányaikat és habár a képzés célja a lelkészképzés volt, a növendékek bármilyen értelmiségi pályára mehetnek stb.), de egy lényeges tényezőről még nem esett szó. Ez pedig az, hogy a partikuláris iskolák – és ezúttal elsősorban az alföldi, a debreceni Kollégium partikuláira gondolunk – bárhogy keletkeztek is, jöttek létre; ellentétben a középkor különféle fokozatú egyházi iskoláival, melyek központi szervezésűek, irányításúak és már csak a bennük tanítók hivatalos „scolasticus” elnevezése miatt is skolasztikus iskolák¹² voltak; ezek helyi kezdeményezésű, közösségi fenntartású, azaz alulról jövő, legtöbbször a középkor úgynevezett városi iskoláiból kinövő kezdeményezések voltak. Ez a különbség eszmei vonatkozásban is megmutatható és jelölhető. Míg a központi létesítésű és működtetésű középkori iskolákat skolasztikusoknak mondtuk, addig ezeket a városi iskolákat humanista iskoláknak nevezhetjük.¹³ De úgy is különbséget tehetünk köztük, hogy tekintve a római katolikus egyház önálló szervezeti felépítettségét és hierarchiáját, az általa létesített és működtetett iskolákat méltán nevezhetjük egyházi iskoláknak. Ugyanezt nem mondhatjuk el a partikulákról, az anyaiskolákról, méghozzá két okból következően. A partikuláris iskolák és az anyaiskolák többsége úgynevezett városi iskolákból eredeztethető, tehát eleve nem egyházi kezdeményezésű és fenntartású. Különben is, a XVI–XVII. században, református vonatkozásban, nincsen önállósult egyházi szervezet. A városi (mezővárosi) tanácsok alkalmazzák a papokat, építik a templomokat, a lelkészlakásokat, ők fizetik őket és marasztalják, ha igényeiknek megfelelnek, illetőleg menesztik, ha úgy tartják jónak. Papjaikat alaposan megválogatják, mielőtt meghívnák őket, és bár elismerik őket szellemi vezetőjüknek, a dolgok közvetlen irányításába nem engednek nekik beleszólást. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy a papok nem is voltak a tanácsok tagjai. Az sem téveszthet meg bennünket, hogy a városok, falvak a partikulák közvetlen felügyeletét papjaikra bízták s hogy szakmai felügyelet tekintetében elfogadták a lelkészek felett is egyfajta felügyeletet gyakorló magasabb egyházi szervezetek – az egyházmegyék – ellenőrzését. Ilyen körülmények között nyilvánvalóan nem minősíthetjük a XVI–XVII. század iskoláit – a partikulákat – egyházi iskoláknak. Olyan értelemben semmi esetre sem, mint ahogy a középkor egyházi szervezésű, fenntartású iskoláit

annak neveztük. De olyan, a XVIII. században kialakult és a XIX. században megszilárdult értelemben sem, amikor is Mária Terézia egyrészt szétválasztotta az egyházat a helyi önkormányzattól, másrészt az iskolaügyet az egyház hatáskörébe utalta, megtiltva a városoknak, hogy az egyházat, illetve a hatáskörükbe rendelt iskolákat fenntartsák, támogassák. Az így formálódott és a továbbiakban sajátos, megrázkódtatásoktól nem mentes történeti fejlődést megtett iskolatípust neveztük egyházi, illetve felekezeti iskolának.¹⁴ Azonban ezekkel a kérdésekkel már nem feladatunk foglalkozni ennek a fejezetnek a keretében. Ennek csak az volt a célja, hogy a partikula, a partikuláris iskola, illetve a partikuláris iskolarendszerek fogalmát tisztázza mintegy bevezetésként a következő fejezet számára, amelyik a debreceni Kollégium partikularendszerének történetéről fog összefoglaló módon szólni.

II. A KOLLÉGIUM PARTIKULÁINAK, PARTIKULARENDSZERÉNEK TÖRTÉNETE

Fejezetünkben a debreceni Kollégium partikuláinak, partikularendszerének történetét kívánjuk összefoglalni olyan módon, hogy rámutassunk azokra a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőkre és folyamatokra, amelyek a városi és falusi iskolákat létrehozták, partikulákká formálták, amelyek a partikulák rendszerré fejlődésére lehetőséget biztosítottak. Sajnos, a debreceni Kollégium partikularendszerének a kor színvonalán álló monográfiája még mindig nem írható meg. Erre a tárgykörre vonatkozóan is igaz a legújabb iskolatörténész generációhoz tartozó Sipos Gábor megállapítása: „neveléstörténeti irodalmunk a falusi elemi oktatás monográfiáját csak egy-egy tájegység iskolatörténetét tárgyaló rész tanulmányok megjelenése után tudja majd kidolgozni”, azaz az egyes iskolák történetének megírása után, írta a marosszéki népoktatás történetéről szóló tanulmányában.¹⁵ E mögött a megállapítás mögött az a ránk is vonatkozó felismerés áll, hogy központi forrásokból, legyenek azok egyébként bármely gazdagok vagy terjedelmesek is, csak az egész, a nagy összefoglaló egység ismerhető meg, nem pedig a részletek, amelyek viszont esetenként nagyon is fontosak lehetnek nemcsak a kis egység, hanem az egész alakulása szempontjából is. Ezzel a problémával állunk szemben a debreceni Kollégium partikuláinak, partikularendszere történetének megírásával is. A Kollégium minden történeti feldolgozása a kérdés jelentőségének megfelelően foglalkozott a partikulák, a partikularendszer történetével is. Azonban kizárólag a nagy, központi forráscsoportok alapján. Ezek a központi források azonban több vonatkozásban hiányosak. Már csak azért is, hogy általában a XVIII. században kezdődnek, a korábbi viszonyokra egyáltalán nem, vagy csak elszórtan szolgáltatnak adatokat. Pedig a partikulák történetében éppen ez, az iskolaalapítás, szervezés körülményei, a XVI–XVII. század története az egyik legfontosabb, a későbbiekre nézve is meghatározó jelentőségű mozzanat. A központi forrásokot különben – ha nem is korszerű, a tudományos következményeknek megfelelő módon – Barcsa János és nyomában Nagy Sándor kellő részletességgel feldolgozták. További adatokra csak helyi forrásokból számíthatunk. Ezeknek az adatoknak arra kellene elsőrendűen fényt deríteniük, hogy (tekintve, hogy az első „tanítók” a lelkészek

voltak) kik voltak a lelkészek, honnan jöttek, meddig szolgáltak a kérdéses helyen és onnan hová mentek; egyáltalán, hogy alakult későbbi életük folyása. Természetesen ugyanezek a kérdések várnak a partikula története szempontjából megválaszolásra a rectorok, praeceptorok esetében is. Sajnos, a XVI. századra és a XVII. század első felére ezeket a neveket, életpályákat illetően alig vannak feljegyzések. Ezért a XVI–XVII. századi iskolatörténetre vonatkozóan gyakran a történeti előzményekre, a Geleji-kánonok Erdélyben országos törvénnyel is megerősített rendelkezésére (hogy ti. „mindén községben, amennyire csak lehető, alkalmas iskolát tartsanak”)¹⁶, illetőleg Debreczeni Ember Pál véleményére („még a legszegényebb egyházban is volt iskola, ha más nem, tanított a lelkész, hiszen ezen kor magyar reformátoraitól az a traditio szállt nemzedékről nemzedékre, hogy a papi és tanítói hivatal ugyanaz”)¹⁷ kell hagyatkoznunk. A XVII–XVIII. század fordulójától kezdve más a helyzet. Megnő az írásbeliség; elkezdődtek az anyakönyvek, jegyzőkönyvek, illetve vezetésük intenzívebbé vált. Ettől az időtől kezdve általában ismeretesek a lelkészi és a rectori-praeceptorai névsorok is. Persze önmagukban a pusztá nevek felsorolása nem sokat árul el a partikuláris kapcsolatok alakulásáról és csak széles körű összevetés alapján lehet ide vonatkozóan valamit is megállapítani. Olyan névsorokra volna szükség, amelyek a nevek pusztá felsorolásán túl a lelkészek, rectorok és praeceptorok más, már említett adatait is feltüntetik. Valahogy úgy, ahogy azt a dunavecsei partikulában találjuk, ahol a rectorok névsora 1690-től kezdődően megvan. Tanulásként a XVIII. századi bejegyzéseket közöljük: „1693-ban Debreczeni Kiss Mózes volt a rector, Baranyában lett pap, de később, mivel vecsei lányt vett feleségül, visszajött s itt halt meg. 1696-ban Munkácsi Kerekes Ferenc a rector. 1700-ban Földvári Biró Mihály, 1703-ban Pataki Péter, 1706-ban Pap Sámuel, kis papné fia, 1709-ben Komáromi Kakas András, 1712-ben Újvári N. Ezek Patai István idejében rektorkodnak... 1721-ben Szöllösi Mihály vecsei születésű 9 évig, igen kiváló tanító, később jegyzővé lett.... 1744-ben Balog János töltött 3 évet, azután lett megyeri prédikátor. 1747-ben Fányi János 3 esztendőt töltvén, lett aztán ráckevei rector. 1750-ben lett Némethi András, szalkszentmártoni rector volt, oda jött Debrecenből. Két esztendőt töltött Dunavecsén, vakanciában maradt, vagyis hely nélkül. 1752-ben a város kocsiján hozták Debrecenből Báthori Istvánt, de ezt csak egy esztendeig szenvedték. 1753-ban ismét Némethi Andrást hozták vissza. Ezt 1754-nek az elején elhívták Kunszentmiklósrá rectornak. Ott megházasodott s leányok tanítója lett. 1754-ben találtak egy Újvári József nevűt, jó kántort, de miután a bort nagyon szerette, egy év múlva elbocsájtattott. 1755-ben jött a debreceni Kollégiumból Fodor Ferenc, ez 3 esztendőt töltvén, aztán lett szt. királyi prédikátor Veszprém megyében, a Bakonyban. 1758-ban Losontzi István jött a debreceni Kollégiumból, töltött 4 esztendőt, aztán prédikátor lett a Mátyás földén. 1762-ben jött Kósa István, ez itt töltött 4 évet, aztán lett Baranyában gyüdi prédikátor. 1766-ban jött Salamon Pál, ez 3 esztendőt töltött, aztán lett túl a Dunán prédikátor. Házassági életközösségbe került az akkori dunavecsei prédikátor T. T. Baranyi Péter úr leányával. 1769-ben Mészöly István töltött 4 esztendőt, azután lett prédikátor Abán, túl a Dunán, ez is elvette házastársul T. T. Baranyi Péter úr második leányát. 1773-ban Szántó Pál, 4 esztendőt töltvén, lett tóki prédikátor. 1777-ben Tamassa Ferenc, 3 év után Vámoson, Veszprém megyében, az

akkori senior mellett lett káplán. 1780-ban Végh Mihály, 4 év múlva Velencére hívatott prédikátornak. 1784-ben Seregély István, 3 év múlva takácsi prédikátor. 1787-ben Csepei György, ezt 3. esztendő rektorságában megütötte a szél nyárban; de csak erőtlenségében is megengedődött, jó tanító lévén, hogy kitöltse a 3 esztendőt. Boldog időben volt Dunavecscén. Szép jövedelme volt, mintegy 15 száz frtja; de annak kevés hasznát vette, igen a boritalnak adván magát elvesztegette, csak bujdosott, peregrinált. 1790-ben Pandur István, jó ember, eltöltött 2 esztendőt, aztán Kotson lett nótárius. Pestre ment törvényt tanulni, hazájában Szabadszálláson lett nótárius. 1792-ben Csengeri Gábor, töltött 3 esztendőt, azután Kotson elvett egy tehetős özvegyasszonyt s oda való lakos lett. 1795-ben Barcza Dániel töltött 3 esztendőt, többet is akart, de nem kellett; azután lett prédikátor Szatmár megyében. 1798-ban Tormási János töltött 3 esztendőt, aztán lett ádándi prédikátor Somogyban. 1801-ben Varga Sámuel, 3 év múlva Körösre ment rectorrak...¹⁸ A dunavecsei iskolai protocollumban a továbbiakban is érdekes, a partikuláris iskolarendszer története szempontjából lényeges bejegyzések találhatók. Közülük, mint tárgyunk szempontjából fontosakat még két bejegyzést idézünk. „1834-ben Szent György napkor jónak találván az érdemes előjáróság, hogy a rektóriát a régi konvenció mellett ismét a debreceni Kollégiumba küldje be: jött Sági Sándor 5. esztendő diák, nagykörösi fi; eleinte szorgalmas volt, de később házalásnak, széjjel járásnak adván magát, utóbb megcsüggedt. Kitöltvén 3 esztendőt, elment békével hazájába, onnan tanulás kedvéért Pestre, ahol is az 1838-i nagy árvízben megfázván, sorvasztó nyavalyát kapott, melyben hazájában meghalt.”¹⁹ A másik bejegyzés még beszédesebb. 1840-ben már Kecskeméten is volt főiskola és ez év tavaszán oda küldte be az egyház a rectori konvenciót „ahol Szilágyi Antal, halasi fi fogadta el. Ez első tanulását kezdette hazájában Halason, a kecskeméti főiskolában pedig kitűnően bevégezte; később énektanítónak és esküdt diákká lett. A kitűnő tanulóból Dunavecscén szinte jeles tanító vált; tanítói ügyes tapintata s kiváló halotti búcsúztatói és nyájas, mulattató társalgása által magát igen meg tudta kedveltetni. Itt eltöltvén 3 évet: magát a papi pályára szánta s lett először ságvári, aztán jászkeséri lelkipásztor. Világra bocsátott egyházi beszédeiből, lelki tehetsége eléggé megismerhető.”²⁰

Ezekből az idézetekből a következő tanulságok vonhatók le.

1. Igen gyakoriak voltak az anyaiskola és a partikulák között a nem közvetlen, hanem a közvetett, sőt a többszörösen közvetett kapcsolatok. A közvetett kapcsolatok nem kerültek, nem is kerülhettek feljegyzésre a központi kimutatásokban. Ezek a közvetett kapcsolatokat tartalmazó feljegyzések egyben megvilágítják az egyes partikulák közti összefüggéseket, kapcsolatokat is.

2. Minthogy kezdetben, a XVI–XVII. században, sok helyen a pap tanította az iskolát is, de tekintettel arra is, hogy igen sok rectorból pap lett, ahogy ezekből az idézetekből is láthatjuk, méltányosnak tartjuk, ha az anyaiskola és a partikula közti kapcsolat megállapításánál nemcsak a rectorok és praeceptorok személyét, tevékenységét vesszük számításba, hanem a papokét is. Ennek a szempontnak az érvényesítése igen széles körűvé tágítja a partikulák körét, illetve jelentős mértékben bővíti a partikuláris iskolarendszert.

3. Az idézetekből is láthatjuk, hogy a partikulákban és aztán az anyaiskolában

szerzett műveltség, a kor színvonalán való képzés integrált volt és alkalmassá tett mindenféle továbbtanulásra, illetve állásvállalásra.

4. Az idézetekből is kitűnt, hogy a rectort tartó közösség és annak hivatalos szerve az előjáróság, nagy gonddal figyelte és értékelte a rectorok magatartását, tudását, a tanításra való alkalmasságát vagy éppen alkalmatlan voltát. Nemtetszésének kifejezést adott, reménytelennek látszó esetekben az elküldéstől sem riadt vissza.

5. Az idézetekből kitetszőleg a dunavecsei iskola öntudatosan a debreceni Kollégium partikulájának tartotta magát (oda küldte be konvencionális rektorkérő leveleit) annak ellenére, hogy gyakran megesett; nem közvetlenül a Kollégiumból szereztek rectort, praeceptort.

6. Az a bejegyzés pedig, ami az 1840-ben anyaiskolává fejlődött kecskeméti partikulával kapcsolatos, arról ad számot, hogy ezentúl Kecskemét lett a Dunamellék, a Duna-Tisza köze, az itteni iskolákkal kapcsolatot tartott mezőségi, Veszprém környéki, baranyai, tehát dunántúli iskolák anyaiskolája.

Hogy mindezt a partikulista sajtóságot plasztikusabban szemlélhessük, felvázolunk két jellegzetes életrajzot. Elsőnek Keresztesi József életének partikulista tényezőit mutatjuk be.

Keresztesi József (1748–1812) Veszprémben született. „Még gyenge koromban nem lévén más mód; az édes atyám tanított olvasásig; ekkor vitt Vámosra Pálfi János oskolamester keze alá, a kinél asztalt is tartott. Innen 2 év múlva F. Órsre vitt Gönczi Mihály mester lévén, tisz. Galgóczi Sámuel úrhoz asztalra. Anno 1760. aprilisben, 12 éves koromban M. Keresztesre elvitt az édes atyám magával a testvér nénjéhez Nagy Gergelynéhez.” – írja magáról Keresztesi.²¹ A vámosi kis partikulából tehát a mezőkeresztesi nagyobb partikulába került. „Itt első mesterem volt Dörgő Pap István, ki anno 1760. meghalván, lett helyette tisz. Veress István úr, mostani szikszai pap, ki nek sokkal tartozom, conjugatiót és grammaticát a. 1761. revocalván, syntaxista voltam másfél esztendeig. Poeta a. 1764 –”.²² Innen, a mezőkeresztesi partikulából „Miskolczra mentem subscribálni és deákká lettem a. 1765. tisz. Miklós Sámuel úr keze alatt, ahol hét hét múlva halálos petécsbe esvén 6 hétig viselte gondomat Szuhai Istvánné asszonyom. A. 1776. papoltam először mélt. Vay Ábrahámné asszony udvarában ex Préd. 2,3. A rethoricát, logicát, és methaphysikát 2 esztendeig tanulván a. 1767. d. 30. sept. a Sáros pataki collegiumban subscribáltam.”²³ Sorsában azonban gyors változás állott be, mert: „Innen még vissza sem értem midőn Miskolczra a consistorium Lator János helyébe declinisták praeceptorává tett, mely hivatalt viseltem másfél esztendeig.”²⁴ Keresztesinek aztán a miskolci oskolában több bajai támadtak és ezért „1769. tetszett collegiumba, de nem Patakon, hanem mások javaslásokra, ámbár az atyám egészen meg nem egyezett benne, Debreczenbe menni.”²⁵ Debreceni fogadtatását érdekesen írta le: „1769. d. 18. febr. szép recommandatiókkal Debreczenbe érven, az akkori tisz. professor uraimat, ú. m. Szathmári P. Istvánt, Hatvani István, Varjas József és Sinai Miklós uraimat eljárván, d. 22. febr. a két esztendőre forduló deákok közé bevettek, kiknek praesesek Milecz József úr lévén, tett utánam 16 legényt; Gergely napi examenben lettem 31-ik; d. 29. mai. a két esztendősök gradificatiójakor

tétem 6-iknak, mely gradust meg is tartottam.”²⁶ Keresztesi szépen beilleszkedett a Kollégium rendjébe és már 1776-ban a „poeták publicus praeceptorává” lett.²⁷ Aztán pedig „1777. d. 6. jan. a h. böszörményi oskolarektorságra designáltattam” – írta, méghozzá két esztendeig elég bajjal. Mégis, mikor a böszörményi rektorságból külföldre indult: „1779. 2. juni. Böszörményből elindultam küldvén a’ Város T.Sz. Miklósig”²⁸, nem is üres kezűen, mert Keresztesi azt is feljegyezte, hogy külföldi útjához Böszörményben T. Makai Ferencz úr 2 R fl. 30 kr.-t, Mátyus István Curator úr 20 kr.-t, Tiszt. Mándi József úr 1 R. fl.-t, Notarius Jenei ‘Sigmond úr 4 R fl. 14 kr.-t, Ifjú Dobó Szücs Nagy István 7 kr.-t” adott neki, de különösen jól „Böszörmény városa 8 R. fl. 30 kr.”-ral látta el.²⁹ Peregrinációjából (frankei, utrechti egyetemek) 1780-ban jött haza és 1783 elejéig Debrecenben „időzött”. 1783-ban vértesi, 1784-ben nagyváradi, majd 1787-ben pedig szalacsi pap lett. Különösen, mint nagyváradi pap, széles körű irodalmi tevékenységet fejtett ki. 1812-ben Szalacson halt meg.

Életpályája egyrészt azt mutatja be, hogy a sárospataki Kollégium és partikulái, valamint a debreceni Kollégium és partikulái közt milyen szoros kapcsolatok voltak. Másrészt Keresztesi nagyszerűen írta le a debreceni Kollégiumba való átvételének, „ültetésének” történetét. Keresztesiből végtére is Debrecen érdekkörébe tartozó, a debreceni Kollégium partikularendszeréhez tartozó oskolákkal bíró eklézsiák papja lett.³⁰

A másik bemutatásra érdemes partikulista életrajz az Arany Jánosé.

Arany János (1817–1882) legnagyobb epikus költőnk többek által megírt életrajzának ezúttal csak azokra a mozzanataira utalunk, amelyek partikulista voltával vannak összefüggésben. Nagyszalontán született, ahol Földi Jánoshoz hasonlóan szerény, sőt szegény körülmények között a helyi partikulában kezdte tanulmányait.³¹ Arany szalontai iskolázása abban is hasonlít a Földi Jánoséra, hogy anyagi helyzetén javítandó, ő is praeceptorkodott a szalontai partikulában. Ahonnan is 1853 őszén a debreceni anyaiskolába ment továbbtanulni. Bár szorgalmas volt, jól tanult, anyagiak miatt félbeszakítva kollégiumbeli tanulmányait, 1834-ben Kisújszállásra ment praeceptoraként. Minden életrajza kiemeli annak fontosságát Arany művelődése szempontjából, hogy rectora (ugyancsak a debreceni Kollégiumból) a művelt, olvasott, művészeteket kedvelő Török Pál volt.³² 1835-ben tért vissza a Kollégiumba, ahol újult erővel látott neki tanulmányai folytatásának. Anyagi körülményeit privatus praeceptúrával (magántanítóság) is erősítette s már tanárai kezdtek felfigyelni a nem mindennapi szorgalommal és tehetséggel megáldott, jól tanuló ifjúra, amikor Arany, 1836 tavaszán, búcsút intett a Kollégiumnak és színésznek szegődött. A színészetben azonban csalódott és különféle családi csapások következtében is, 1837-ben hazament Szalontára és a partikulában praeceptor lett.³³ A továbbiakban is a partikulisták útját járta, 1840-ben odahagyva a praeceptorságot, aljegyző lett a szalontai tanácsnál. Már-már úgy látszott, hogy Arany megmarad visszavonultságában Szalontán, amikor is az 1842-ben Szalontára került egykori iskolatársa, Szilágyi István továbbképzésre, nyelvtanulásra, az irodalmi életbe való bekapcsolódásra bírta. Életének van még egy másik partikulista mozzanata is. Amikor a szabadságharc után elvesztette szalontai állását, 1851-ben, a nagyköri

partikulista professzora, a híres „nagy tanári kar” tagja lett.³⁴ A partikulista életmódnak, a kollégiumi tanulásnak az 1850-ben írt *Bolond Istók* első énekében állított ön-életrajzi színezetű, Karácsony Sándor által gyakran idézett emléket.³⁵ Arany János pályája partikulista szempontból azért fontos, mert fényesen bizonyítja, hogy a szalontai, a kisújszállási partikulában és a Kollégiumban olyan magas szintű oktató- és nevelőmunka folyt, hogy az ezekben az iskolákban szerzett tájékozottsága, tudása alapján egyik legnagyobb költőnk, egyik legkiválóbb műfordítónk, nagyszerű szerkesztőnk és végül a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára lehetett (1870–1879).³⁶

*

A partikulák, a debreceni Kollégium partikularendszerének történetével alig foglalkoztak. Barcsa János nagy vállalkozását nemcsak kezdetnek, első összefoglalásnak, hanem egyedülinek is mondhatjuk.³⁷ Kitér az abból is, hogy minden a Kollégiummal foglalkozó későbbi munka a partikulák vonatkozásában az ő munkájára épült, azt vehette csak forrásul. Jelesül S. Szabó József, Zsigmond Ferenc és Nagy Sándor is. Barcsa a debreceni Kollégium partikularendszere történetéről írt monográfiájához az anyagot „helyi”, Debrecenben elérhető forrásokból merítette. Forrásait hét csoportba sorolta. „1. a debreceni Kollégium és partikuláira vonatkozó monográfiák és szakfolyóiratokban megjelent cikkek, melyekből az adatokat, a források megnevezése nélkül dolgoztam fel, miután így is sok levéltári forrást kell megneveznem. 2. A debreceni ref. főiskolai levéltárban levő jegyzőkönyvek és más iratok. 3. A debreceni ref. főiskolai anyakönyvtárban levő iratok, különösen a Series Studiosorum és a Catalogus. 4. A debreceni ev. ref. egyháztanács jegyzőkönyvei és iratai. 5. A debreceni egyházmegyének az egyházkerületi levéltárban levő jegyzőkönyvei. 6. A tiszántúli ref. egyházkerület jegyzőkönyvei. 7. A tanügytörténelemmel összefüggő más munkák.” Barcsa ezekből rengeteg adatot gyűjtött össze és gyűjtőmunkája közben jutott arra az elhatározásra, hogy adatait szélesebb körben gyűjti és felhasználja őket egy másik, ugyancsak összefoglaló jellegű: *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme* című hatalmas, háromkötetes munkájához (Debrecen 1906–1908). A debreceni Kollégium partikularendszeréről írt monográfiájában nem ismerte meg egyenként a partikulákat, hanem mondandóját három korszakra osztva, az egyes korszakokon belül először a korszak általános jellemzését adta a közállapotok felvázolásával. Ezután foglalkozott az anyaiskola és partikuláinak szervezeti életével és azok változásaival. Majd az iskolák kormányzásával, fenntartásával, tantervi fejlődésével, a classisok rendszerének, egymásra épültségének bemutatásával, a vallásos nevelés módjával, a külföldi egyetemek látogatási rendszerével, a tanítás módszerével, a vizsgákkal, a promotióval, a szünidőkkel, az ifjúsági egyesületekkel, a tornával, az iskolai egészségüggyel, az iskolai épületek, könyvtárak és szemléltető eszközök, iskolai berendezések, valamint a rectorok–praeceptorok javadalmazásával, a tanulók létszámával, társadalmi helyzetével, ruházatával, önkormányzatával, az iskolai igazságszolgáltatással és a tanulók segélyezésével foglalkozott. Barcsa munkáját ennek a sok szempontnak a figyelembevételével rendkívül adatgazdagon írta meg. Beosztása, tárgycsoportosítása következetes

végigvezetése következtében gyakran esett ismétlésbe. Annak ellenére, hogy munkáját korszakokra osztotta, hogy a korszakokon belül a fent említett tárgyköröknek megfelelően alcímekkel is tagolta könyvét, az a közreadott rengeteg adat következtében egybefolyó, különösebben nem tagolt munkává vált. Végeredményben ezt alapította meg róla jóindulatúnak egyáltalán nem nevezhető ismertetője, a jeles iskolatörténész, Békefi Remig is. „A szerző rendkívül sok új anyagot tesz közzé művében, a mi a magyarországi közoktatásügy történetét becses vonásokkal bővíti és egészíti ki. A református iskolázás kezdetét, fejlődését és kialakulását még értékesebb-nél értékesebb részletekben tárja fel. Mint új dolog, talán éppen a partikulák története érdemli meg a legnagyobb figyelmet, mert ennek révén számos község iskolájáról és így a debreczeni ev. ref. kollégiumnak kiváló művelődéstörténeti jelentőségéről is értesülünk” – írta Békefi.

Összefoglalásként mi sem látunk jobb utat a debreceni Kollégium partikularendszerének gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti áttekintésére, mintha Barcsa korszakolása nyomán a partikulákról, a partikularendszeréről elmondjuk a leglényegesebbeket. Barcsa a debreceni Kollégium partikularendszerének történetét 1848-ig írta meg. Munkáját három korszakra osztotta. „I. korszak: a debreceni Kollégium alapításától 1640-ig az emelkedés kora, amikor a partikulák megszorodtak. II. korszak: 1640–1790-ig, a létért folytatott küzdelem kora. III. korszak: 1790–1848-ig, melyet a tanügyi irányzatok forrongása jellemez.” Korszakolásával és jellemzésével egyetérthetünk. Két kiigazítást tartunk kívánatosnak. Az egyik az, hogy az első korszak végét jobb volna a váradi iskola és partikularendszerének a debrecenibe való kényyszerű beolvadása évében, 1660-ban meghatározni. Ezt a korszakot nem neveznék pusztán első korszaknak, hanem a reformáció századának, lévén a reformáció az a komplex gazdasági, társadalmi és kulturális folyamat, ami az egész közéletet, benne az iskolaügyet is döntő mértékben befolyásolta: átalakította, illetve kialakította az iskolákat. A másik kiigazításunk pótlás lenne. Barcsa csak 1848-ig, az Eötvös-féle első népoktatási törvényjavaslat benyújtásáig írta meg a debreceni Kollégium partikuláinak történetét. Holott, azok, ha keserves körülmények között is, de 1848–49 után is fennálltak még és végigszenvedték az abszolutizmus és az *Entwurf* minden elnyomó intézkedését s rendszerük véglegesen csak a második Eötvös-féle népoktatási törvény – 1868 – hatására bomlott föl. Tehát Barcsa három korszaka mellé odaiktatunk egy negyediket is, ami 1849–1868-ig tartott.

Az első korszakban, amikor az iskoláztatás terén semmiféle központi kezdeményezés, irányítás sem volt, általában a korábbi városi iskolák folytatásaként, részben néhány plébániai iskola átalakulásaként és több esetben új iskolák szervezésként, főleg az ország hódoltsági területein az új szellemiségű városi iskolák tömege keletkezett. Ezek az iskolák a korszak egész folyamán városi (községi) kezelésben működtek, fenntartásukról a városi közösségek gondoskodtak. Tanerőik általában protestáns lelkészek, a reformátorok voltak. A XVI. század második felében keletkezett városi iskolák két nagy csoportra oszlottak és egymástól meglehetősen függetlenek voltak: kisiskolákra és nagyiskolákra. A debreceni Kollégium partikularendszerének később kialakult területén a város nagyságától, a korabeli közéletben betöltött szerepétől, a városnak (vagy a pártfogóknak) az iskola iránti gondos-

kodásától függően több nagyiskola is alakult: Szatmár, Nagybánya, Máramarossziget, Mezőtúr, Nagyvárad, Hódmezővásárhely, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunhalas, Tolna, Veresmart, Kálmánca iskoláira kell gondolnunk. Ezek a nagyiskolák annyiban is összetartoztak, hogy közös töről fakadtak. Valamennyien a wittenbergi coetus példájára szerveződtek. A XVI–XVII. század fordulójára ezek között az iskolák között olyan tekintetben következett be differenciálódás, hogy mily mértékben tudtak teljes, vagy teljesebb iskolává fejlődni és ezáltal mily mértékben tudtak bekapcsolódni a kisiskolák tanerőellátásába, illetőleg, hogy különböző okok következtében nem indultak-e hanyatlásnak, esetleg nem szűntek-e meg. A felsorolt nagyiskolák közül elsőnek Várad iskolája emelkedett ki, többek között azzal is, hogy a nagy kiterjedésű bihari részek és a vele szomszédos békési, szatmári és szabolcsi, zarándi területek egy része kisiskoláinak anyaiskolájává; rector, praeceptor kibocsátó intézményévé fejlődött. A korszak végére főleg a hadak járása miatt több anyaiskolának indult iskola lehanyatlott és a Várad bukásával központi anyaiskolává fejlődött Debrecen partikulájává vált: Szatmár, Nagybánya, Máramarossziget, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nagykőrös, Kiskunhalas, Nagyvárad, Tolna, Kálmánca, Veresmart iskolája pedig megszűnt. A korszak végére kialakult a debreceni Kollégium partikularendszere, amely magában foglalta a Tiszántúli (Dél-Tiszántúli), a Tiszahát (Szatmár, Bereg, Máramaros), a Duna-Tisza köze, a Dunántúli Mezőföld, Veszprém környéke, a Bakonytság, Sárköz, Dél-Baranya és a Szerémség iskoláit. Ezeknek az iskoláknak a következő jellemző sajátyságaik voltak: 1. Városi (közösségi) fenntartásúak voltak; 2. Növendéktanítókkal – rectorokkal, praeceptorokkal – működtek; 3. A rectorok–praeceptorok nemcsak a debreceni Kollégiumból jöttek, hanem szórványosan más anyaiskolákból is (mint például Sárospatakról, Pápáról vagy Enyedről), illetve a partikulák közt is kialakult egy elég széles körre kiterjedő növendéktanító-forgalom. De akárhonnán jöttek is a rectorok, praeceptorok, egyben megegyeztek: a debreceni Kollégiumban érvényes tananyag, tanterv, módszer szerint, a Debrecenben használatos tankönyvekkel tanítottak. A tanítás-nevelés végcélja a lelkészképzés volt. Ugyanakkor a lelkészt is tanítónak tekintették, a kis partikulákban hosszú időn át, sok helyen egészen a XVIII. század végéig, a papok tanítottak. Csak a nagyobb partikulákban került sor rectorok, praeceptorok alkalmazására. Ezeknek az iskoláknak az volt még a közös jellemvonásuk, hogy tagozatokra nem bomlott, jószerint még osztályokra se tagolódtak egységes iskolák voltak. A bennük tanító pap, rector vagy praeceptor tudásától, kezdeményező kedvétől, egyéniségétől a debreceni tananyaghoz, módszerekhez való igazodás ellenére is sok függött. A kisiskolákat is felvirágoztathatták, magasabb szinteken is taníthattak stb. Ezekről a tényezőktől függően a partikulák nagyon változatosak voltak, az uniformizálástól messze álltak. Minthogy a debreceni Kollégium partikulái helyi és közösségi kezdeményezésű, fenntartású intézmények voltak, a városok, falvak a magukénak tudták és tartották őket és lehetőségeikhez képest jól gondoskodtak róluk.

A második korszakot Barcsa jellemzően a partikulák létért folytatott küzdelme korszakának nevezte. Egyrészt a török terjeszkedése (Várad), másrészt pedig a Habsburg-ház ellenreformációval társult országegyesítő próbálgatásai, különösen a debreceni partikularendszer peremterületein, több iskolát megszüntettek, menekü-

lésre kényszerítettek. Különösen megnőtt a veszély a török kiűzése után, amikor is a császári hadak és a nyomukba lépő, az ország etnikai és vallási képét megváltoztató kamarai igazgatás, majd császári politika számos iskolát szüntettet meg, illetve akadályozott munkájában. Akadályokat gördítettek a külföldi egyetemre járás elé is. A legnagyobb csapást a partikularendszerre az mérte, hogy megváltozott egy-egy város, falu etnikai, vallási képe. A korábbi homogén magyar és református iskolafenntartó közösségek száma erősen megcsappant. A nemzetiségileg és vallásilag vegyes lakosság magával hozta, hogy ezek a városok, községek, ha sokáig ellent is álltak, nem tudták zavartalanul támogatni, fenntartani a partikulákat. Az ezzel összefüggő legnagyobb hátrányt az jelentette, hogy a kormány 1752-ben, királyi rendelettel megtiltotta a városoknak, községeknek, hogy iskolákat tartsanak fenn, segíeyezzenek s azt kizárólag az egyházakra hárította. Azokra a református egyházakra, amelyeknek semmiféle vagyonuk, rendszeres jövedelmük, de még önálló szervezetük sem volt. A gyorsan megalakított presbitériumok sok helyen azonosak voltak az előjárósággal s ez némiképpen enyhített a helyzeten, de megoldást nem jelentett. A kormány az iskolaügy területén is összbiriodalmi érdekeket követve, az iskolaügyet politikumnak minősítve, ekkor adta ki a *Ratio Educationis*-t, amely ugyancsak számos partikula végét, visszafejlődését eredményezte. A kormány ellenséges indulatai, a németesítő és ellenreformációs *Ratio Educationis* elleni védekezést az anyaiskola a partikuláira is kiterjesztett reformtantervekkel, utasításokkal folytatta. Általában kevés sikerrel. Ebben, a második, a létért folytatott küzdelem korában váltak ezek az iskolák a mai értelemben vett egyházi vagy felekezeti iskolákká.

A harmadik korszakot Barcsa a különböző tanügyi reformirányzatok korának nevezte. Igaza is volt, hiszen a második *Ratio* már kevésbé volt németesítő és egyébként is tág lehetőséget biztosított ahhoz, hogy az anyaiskola újabb és újabb ellenjavaslatokkal védje magát és partikuláit. Talán észre sem véve, hogy ezekbe az új és újabb tantervekbe sok mindent beépítettek a *Ratio* haladó, számukra elfogadható tényezőiből, illetve a XIX. század első felében megszorodott különféle pedagógiai, iskolaszervezeti, módszertani irányzatokból. Ezekben az irányzatokban mind nagyobb tért hódított az iskolák államosításának a gondolata, nem annyira a *Ratio*, mint inkább a különböző felvilágosult, illetőleg később, a reformkorban szabadelvű elképzelések hatására. Erre annál inkább is lehetett gondolni, mert az ekkor már majd egyszázados hátrányos helyzetben élő partikulák általában hanyatlottak; mind tananyagban, mind módszerek tekintetében lemaradtak. Különösen kevesellték, hiányolták az úgynevezett nemzeti tárgyak és a reáliák tanítását. Ezeknek az irányzatoknak az iskolák államosítása mellett másik legfőbb követelése az iskolák tagozatokra és ezeken belül osztályokra való tagolása és a növendéktanításág felszámolása volt. Ez utóbbi érdekében kezdett ebben a korban foglalkozni az anyaiskola is a tanítóképzés megszervezésével.

A negyedik korszakot, amely 1848-tól 1868-ig tartott, a partikuláris iskola-rendszer felbomlása korának nevezhetjük. Bármennyire is próbálkozott az egyház-kerület különféle reformokkal elejét venni a partikuláris iskolarendszer felbomlásának, megőrizni a magyar református egyház iskoláztatásának autonómiáját, a debreceni Kollégium partikularendszerének értékes hagyományait, azok nem jártak

sikerrel. A felbomlás folyamatának bemutatására a következő fejezet végén kerül sor.

III. A PARTIKULÁK FENNTARTÁSA ÉS BELSŐ ÉLETE

A XVI. században nem szervezték országosan a tanügyet. Minden iskola szervezete, belső élete a fenntartó közösség gondoskodásától és a megszerezhető tanítók képességeitől függött. Az első tanítók vándor deákokból, reformátor papokból álltak, akár új iskolát szerveztek, akár régebbi, nagyobbára elárvult városi iskolát virágoztattak föl. Minthogy se a vándor deákok, se a papok nem tölthettek egy-két évnél hosszabb időt állomáshelyeiken, már ekkor kialakult az a rendszer, hogy állandó tanítók nem voltak, a tanerők gyorsan váltották egymást. Kétféle praeceptor különböztettek meg. A praeceptor publicus a partikulákban tanított; a praeceptor privatus pedig magántanítóként működött nemesi családoknál. A partikulák történetét vizsgálva figyelmünket – már Újfalvi Imre véleménye szerint is – a publicus praeceptorokra kell fordítanunk. Ez a rendszer a XVII. században azzal bővült, hogy egy-egy iskola tanítói lehetőleg egy központi iskolából jöttek, és amennyiben tanulmányaikat csak megszakították, oda is tértek vissza. Munkájukat pedig úgy végezték – a XCIV. Geleji kánon szerint –, hogy „az oskolák tárgyait úgy osszák be és tanítsák, hogy azokból a tanítványok a nagyobb oskolákba elméjük magasabb művelésére szerencsével átmehessenek”.³⁸ Ezek a „nagyobb oskolák” viszont elsősorban azok az iskolák voltak, ahonnan a rektorok jöttek. A debreceni Kollégiumnak, mint anyaiskolának ilyen módon a következő területeken alakultak ki partikulái: 1. Debrecen környékén; általában a Tiszántúlon. 2. A Duna-Tisza között. 3. A Duna jobb oldalán a dunántúli Mezőföldön, a Sárközben, Baranyában, a Szerémségben. 4. Szórványosan a Közép-Dunántúlon, Veszprém és Somogy megyékben. 5. Szórványosan a Tisza jobb oldalán, Dél-Borsodban, Dél-Hevesben, a Taktaközben.

A debreceni Kollégium partikularendszeréhez tartozó iskolákban – ha egyébként nagy változatossággal – általában hasonló renddel folyt a tanítás. Az oktatás két féléven át tartott. Általában József naptól (márc. 19.) Dénes napig (okt. 9.) tartott az első félév. A másik pedig Dénes naptól József napig. Az első félévet nyári, a másodikat pedig téli félévnek is mondták. Az iskolafenntartó közösség mindennapi életéhez való nagyfokú alkalmazkodást mutatja, hogy a téli félévre általában nagyobb tananyagot irányoztak elő, mint a nyárirra, amikor is több szünet volt és a tanulók is inkább segítettek a mezőgazdasági munkákban. Ettől függetlenül, mindkét félév önálló egészet alkotott és mindegyik nyilvános vizsgával zárult. Tanítási napokon délelőtt és délután 3–3 órán át tanultak. Kivételek voltak szerda és szombat, amikor is délelőtt is és délután is csak 1–1 órát tanultak. Vasárnap is jártak iskolába, ekkor délelőtt is és délután is 2–2 órát töltöttek az iskolában. A sátoros ünnepeken csak templomba kellett menni a tanulóknak, tanítás nem volt. Ellenben az istentisztelet után a rector vagy a praeceptor az iskolában felkérdezte a tanulóktól a prédikációt. A szünidőkkel is meglehetősen szűkmarkúan bántak. A szüneteknél is messzemenően alkalmazkodtak az iskolafenntartó közösség mindennapi életé-

hez, munkájához. A legnagyobb szünet nyáron volt, négy hétig tartott. Felényi volt az őszi, szüretkori szünet; két hétből állt. Ezeken a szüneteken kívül még évi két egy-egy hetes szünidőről tudunk, amiket a félévi vizsgák után adtak ki. A nyári négyhetes szünetnek az volt az érdekessége, hogy akkor is volt délutánonként 1–1 órahosszat tartó tanítás.³⁹

A tanítás módszerét a partikuláris viszony sajátosságai szabták meg. Alapvetően gyakorlásból állott, az anyaiskolában megismert gyakorlatnak megfelelően. A partikulák mindenben igyekeztek az anyaiskolát utánozni; tanítási anyagában és módszereiben is. Az anyaiskolában kibontakozó reformtörekvések és bekövetkezett reformok ezzel a közvetítéssel lejutottak a partikulákba is, ahol igyekeztek azokat saját lehetőségeik szerint megvalósítani. Az iskolai élet egyik legfontosabb mozzanata volt az osztályozás. Az osztályozás a partikulákban szorosan összefüggött az osztatlan tanítással, amennyiben az ültetési rend időről időre való megállapításából állott. A tanulók, tanulmányi eredményeik, a vizsgákon megmutatkozó tájékozottságuk szerinti sorrendben ültek. A legjobbnak ítélt tanuló ült legelől és ezzel a renddel követték a többiek. A gyengék, a tanulásban lemaradtak hátra kerültek. Az ültetési rend nagyon érdekesen alakult olyan esetekben, amikor a partikulából nagyobb partikulába, netalán a Kollégiumba mentek tanulni. A továbbtanulót a rectorok megvizsgálták és a szerzett tapasztalatoknak megfelelően ültették le. A tanulók kötelesek voltak elfogadni a számukra kijelölt helyet. Ez a hely nem volt szükségszerűen abban a tanulócsoportban, amelyhez előzőleg tartoztak. A tanulót tudásától, tájékozottságától függően alacsonyabb vagy magasabb classisokba (tanulócsoportokba) is ültethették őket.⁴⁰

A partikulák tanulói nemcsak a tanulásban és az ottani munkákban vettek részt, hanem a helyileg kialakult rend szerint sokoldalúan részt vettek egyrészt az iskola, másrészt az iskolafenntartó közösség, a város vagy falu életében is. Az iskolán belüli elfoglaltság leginkább a kisebbek és gyengébbek tanításában, felügyeletében, korrepetálásában nyilvánult meg. De a tanulók tartották tisztán az iskolaépületet, takarították a környékét, az udvarát; gondoskodtak télen a fűtésről, az ivóvíz biztosításáról, a legszükségesebb taneszközök, például a tábla megvételéről, tisztántartásáról. Az iskolán kívüli, az iskolafenntartó közösség körében lejátszódó tevékenységük java része köszöntés, tisztességtétel jellegű volt. Mindenütt részt vettek például a temetéseken, s ott mint énekes gyerekek tevékenykedtek. Sátoros ünnepekkor, névnapokon, és más jeles alkalmakkor énekes köszöntésekkel járták fel a várost, falut és tisztelték meg elsősorban az iskola jótévedőit, az előljárókat.⁴¹ Besegítettek a „beiskolázásba” is, amikor is több helyen a középkori eredetű Gergely-járás szokásával szeszszedték a leendő iskolásokat.⁴² Begyűjtötték az iskola számára adott – különösen olyan helyeken, ahol alumneumok, azaz bentlakások is voltak – adományokat és segítségére voltak az anyaiskola adománygyűjtő diákjainak, a szuplikánsoknak a helyi tájékozódásban.

A debreceni Kollégium, mint minden más anyaiskola is, többféle módon igyekezett kapcsolatokat teremteni és erősíteni partikuláival, a partikulákba kiment diákjaival. Ezek közül a kapcsolatteremtő és fenntartó intézmények közül a legelterjedtebb az anyaiskola számára való rendszeres adománygyűjtés, a szupplikáció volt.⁴³ A szuplikáns diákok nemcsak elmentek az adományokért, hanem közben

meglátogatták az ott működő iskolát is, híreket hoztak-vittek a rectoroknak, praeceptoroknak; tájékoztak az illető helység gazdasági, társadalmi és kulturális körülményeiről. Nem egy ilyen szuplikáló körút arra is szolgált, hogy a majdan rectoriára menő diák, vagy majd meghívandó pap tájékozódjon a lehetőségek felől és ne ismeretlenül, számára idegen helyre, helyzetekbe kerüljön.

Hasonló célt is szolgált a legáció intézménye is.⁴⁴ A sátoros ünnepekre a gyülekezetekbe kiküldött diákok ugyan az iskolásokkal kevésbé találkozhattak, hiszen szünet volt. De annál inkább találkozhattak a rectorokkal, a városok-községek vezetőivel és igen sokféleképpen erősíthették az anyaiskola és a község közti kapcsolatokat, miközben saját maguk is jól tájékozódhattak.

A harmadik kapcsolatteremtő és erősítő forma volt partikula és anyaiskola között az alapítványtétel intézménye.⁴⁵ Ilyen vonatkozásban kétféle alapítványt ismerünk. Az egyiket a partikulák számára tették – bizonyos kikötésekkel, emlékül, vagy csak simán – az arra tehető emberek. Az effajta alapítványok azt tették lehetővé, hogy a szegény, de jól tanuló gyerekek iskolába járhassanak, ne kelljen nekik tanulmányaikat abbahagyva korán kenyérkereső munkákba fogniuk. Különösen fontosak voltak ezek az alapítványok az alumneummal rendelkező partikulák számára, mert az alumneumok leginkább ezek által az alapítványok által voltak fenntarthatók. A másfajta alapítványok az anyaiskolának szóltak, az anyaiskolában való tanuláshoz teremtettek lehetőséget. Általában családi alapítványok voltak, azaz kimondták, hogy az alapítvány évenkénti kamatát az anyaiskolában tanuló ennek és ennek a családnak a tagja kaphatja meg. Tágabb körre szólt az olyan alapítvány, és ezt a fajta alapítványt vehetjük igazán partikulista alapítványnak, amelynek a kamatait az egy bizonyos helyről származó, partikuláris helyről jött tanulók kaphatták csak meg.⁴⁶

Az alapítványok abban különböztek a jótéteményektől, hogy rendszeresek voltak, mindaddig számítani lehetett rájuk, amíg a tőkéek valamilyen pénzügyi válság vagy helytelen gazdálkodás eredményeként meg nem semmisültek vagy értékük lényegesen nem csökkent. Ilyen esetekben, ha az alapítványtevők még éltek, vagy leszármazottaik indíttatva érezték magukat rá, az alapítványokat „refundálták”, azaz megújították. Az adományok ezzel szemben általában nem voltak rendszeresek, hanem alkalmoszerűek. A rendszeres adományok közül ki kell emelnünk a rectoroknál, a praeceptoroknál a javadalmazásba tartozó, az alumneus diákoknál pedig segélyezésnek számító sorkosztot, vagy coquiát. A sorkoszt hosszabb-rövidebb időre szólhatott, de ismerték és különösen javadalmazásnál alkalmazták a perpetua coquiát, azaz a folyamatos, vég nélküli; az alkalmaztatás egész idejére járó sorkosztot.⁴⁷

A partikuláris iskolák életében döntő fontosságú volt a rector személyisége. Arról már volt szó, hogy a viszonylag szigorú, de csak általánosságban megszabott tanrendnek megfelelően kellett tanítania. De egyénisége sok minden változást, újítást hozhatott az iskola életébe. A XVI–XVII. században például a rector egyéniségétől, képzett vagy képzetlen, alkalmas vagy alkalmatlan voltától, kezdeményező kedvétől és erejétől függően kisiskolákból is nagyot formálhatott. Kezdetben a Kollégiumból minden különösebb követelmény nélkül az mehetett rectoriára, aki akart és oda, ahová akart; ahol fogadták vagy ahová talán hívták is. A rectoriákra

ugyan a professzorátus jóváhagyásával mentek ki a rectorok, de előzőleg semmiféle utasítást, gyakorlati tanácsot sem kaptak. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között tényleg csak a legkiválóbbak, a tanítási készséggel bírók váltak be és lettek jó, a partikulákban emlékezetes munkát végző rectorok. Sok rektor viszont nem vált be, mert sem képzettségük, sem pedig magatartásuk nem volt megfelelő és tanítási készséggel sem rendelkeztek.

A rektoriákra menő deákokra rectorokodásuk ideje alatt is vonatkoztak a Kollégium törvényei, de ottani forgolódásaikat illetően figyelembe kellett venniük azokat a helyi követelményeket – hagyományokat, szokásokat – is, amiket az iskola-fenntartó közösség állított fel velük szembe. A megfelelő tudás, felkészültség szükségessége felől több korábbi megjegyzés, észrevétel, indítvány után csak az 1672. évi iskolai törvényben találunk rendelkezéseket. A XXXIII. törvény szerint a rektoriákra kimenő deáknak előzőleg alkalmassági vizsgára kellett állnia.⁴⁸ Az 1796. évi „megújított” törvények is erről szólnak azon túl, hogy éles különbséget tesznek az academica promotiónak számító, nagy, és az olyan kisebb-nagyobb partikulák között, amelyek rectorai nem szándékoztak rektoriájuk lejárta után külföldi egyetemekre menni. Az 1796. évi XXXIII. törvény így szól: „Iskolamesteri állásra, akár sovány, akár jobb az, se nyíltan, se titokban senki ne vadásszon, hanem elhivatását és a gondnokoktól s a professzoroktól való kijelöltetését ki-ki várja meg türelmesen. És mivel a tanítók és iskolamesterek kijelölésénél nem az évfolyamra, hanem a tudományokra, az erkölcsre és a tanítási képességre kell tekinteni, ha némelyeket ez okból mellőzés érne, és ezek miatt a gondnokokat és a professzorokat szóval és tettel megtámadnák, vagy nyugtalanságot szítanának, az ilyeneknek a kollégiumból távozniook kell. Olyan rectorországokat, melyeknek javadalma akadémiai útról gondoskodik, csak olyan értelmű szokásos kötelezvény ellenében kell nekik juttatni, hogy ha a XCV. kánon ellenére valami világi természetű pályát választanának, munkabérük levonása után a maradványt annak az ecclesiának visszatéríteni kötelesek legyenek.”⁴⁹

A rektoriákra kimenteket – mint már volt is róla szó – a lelkészek felügyelete alá helyezték. Ez a felügyelet arra is vonatkozott, hogy a rectorok szolgálati idejük alatt nemcsak tanítottak, hanem tanultak is. Nagy Sándor szerint is nagyszámú zsinati végzés igazolja, hogy a rectorok a rektoriákon a lelkipásztorkodáshoz szükséges gyakorlati, sőt elméleti tanulmányokat folytattak, tapasztalatokat szereztek.⁵⁰ A rectorok a legtöbb helyen „belső embernek” számítottak anélkül, hogy a papokkal együtt a magisztrátusok tagjai lettek volna. A rectorok tekintélyét jelezte, hogy az egyházmegyei gyűléseken lelkészekkel együtt megjelentek és részt vettek a tanácskozásokon. Ahol a tanulók nagy száma megkívánta, a rector mellé praeceptort vagy praeceptorokat is alkalmaztak. Gyakori volt, hogy praeceptort a Kollégiumból nem kértek, hanem saját, arra érdemes tanulókból választottak. A nagyobb partikulákban tanuló alumnista deákok többsége praeceptor feladatokat is ellátott. A praeceptorokra való felügyelet, sőt a praeceptorok tanulásának elősegítése, ellenőrzése viszont a rector feladata volt. Az anyaiskola megkívánta, hogy a rectorok, praeceptorok két-három évnél tovább ne szolgáljanak a partikulákban, hanem engedjenek helyet másoknak is a rectorokodásra, a praeceptorságra. A Kollégiumban a marasztalásnak nem nagyon örültek és azt se nézték jó szemmel, ha a rector

szolgálati ideje letelte után másik rektoriára ment, ha nem hívták meg valahová lelkésznek, vagy pedig mert elállván a lelkészi pályától vissza se tért a Kollégiumba. Ebből kifolyólag nehezményezték a rectorok házasságkötését is. Pedig a marasztalt, esetleg nótáriusságot vállalt és megnősült rectorok egy másfajta partikularista viszonyt állítottak fel. Ugyanis, sok esetben ezek a nők, helyben maradt rectorok, vagy feleségeik lettek a lányiskolák tanítói.

Amit a partikulákról eddig elmondtunk, az mind a fiúiskolákra, a fiúk iskoláztatására vonatkozott. Iskolatörténezeink a lányiskolák szervezését, működésük megindulását a polgári fejlődés hatásának tulajdonítják és kibontakozásukat a XVIII. század elejére teszik. Partikuláris helyeinken is ez volt a helyzet, bár néhány korábbi, XVII. század végi lányiskoláról is tudunk. A nagyobb helységeekben, a nevesebb mezővárosokban a már másfél százada működő partikulák mellé az 1700-as évek elején sorra létesültek a lányiskolák. Ezeknek a lányiskoláknak első tanerői „írástudó asszonyok”, papözvegyek, papfeleségek, illetőleg marasztalt és családot alapított egykori rectorok voltak. A lányiskolák abban is különböztek a partikuláktól, hogy míg azokban egymást gyorsan váltó növendéktanítók – praeceptorok, rectorok – tanítottak, addig itt, a lányiskolákban a tanítók hosszabb időt töltöttek, sőt nem egy esetben öregségükig tanítottak. Elmondható, hogy a lányiskolákban tanító egykori rectorok vezették be iskoláinkba az állandó tanítóságot.⁵¹ A lányiskolákban általában csak a rudimentaria – az írás, olvasás és elemi szám-tan – szintjén tanítottak, kiegészítve a tananyagot némely mezőgazdasági-háztartási ismerettel, énektanítással. Igen kevés lányiskolában, de nem állandó jelleggel és nem folyamatosan tanítottak deklinista-konjugista szinteken is.

A rectorok a partikuláris iskolarendszer intézményesülése után úgy kerültek a partikulákba tanítani, hogy az iskolafenntartó közösség, eredetileg a városi, falusi tanácsok, a XVIII. század dereka után pedig mind általánosabban az egyházak, az esedékes év elején rectorot kérő levelet küldtek a Kollégiumba. Ezeknek a rectorokérő leveleknek fontos kelléke volt a rectori díjlevél, amely nemcsak a kiküldendő rector javadalmazása felől tájékoztatott, hanem felvilágosítással szolgált a rector gondjaira bízandó iskoláról (nagyság, tanulói létszám, iskolaépületek, a rectori szálláshely stb.) is. A Kollégiumban a professzori testület megtárgyalta a kérőlevélben foglaltakat és tapasztalataikra támaszkodva kijelölték azt a tanulót, akit a kérdéses helyre érdemesnek, megfelelőnek tartottak rectornak kiküldeni. Korábbi idők rectorküldéseiről a Kollégium Serie (Catalogus) szolgál közvetett felvilágosító-sokkal.⁵² A XVIII. század derekától pedig a különböző kibocsátási jegyzőkönyvek, amikbe a rectorküldéseket rendszeresen beírták.⁵³ A debreceni Kollégium partikuláinak belső életéről, működéséről sok mindent elmond azoknak a díjleveleknek a gyűjteménye, amiket a rectorokérő levelekhez csatoltak.⁵⁴ Mindezek a források azonban csak a közvetlen rector-, praeceptorvivésről szólnak, a közvetett rector- és praeceptoralkalmazásokról nem esik bennük szó. Pedig a XVIII. század derekától kezdődően a közvetett rectorok, praeceptorok egyre általánosabbá váltak. Nem is szólva arról, hogy az olyan kisiskolák „tanerőiről” sincsen szó ezekben a feljegyzésekben, amelyekben a lelkész tanított. Pedig a lelkész-tanítóság is igen elterjedt volt és ugyanolyan partikuláris kapcsolatokat jelentett, mint a rector, vagy praeceptor kapcsolatok, hiszen a lelkészek is a Kollégium neveltjei voltak és többségükben

lelkészé választásuk előtt valamelyik partikulában praeceptorok voltak vagy rectorok voltak. A lelkész-tanítókkal kapcsolatosan arra is fel kell figyelniük, hogy sok esetben a lányiskola tanítója – nagyobb helységekben – a segédlelkész, régebbi nevén a káplán volt. Az új rectorok, praeceptorok általában Szent György napkor foglalták el hivatalukat. Tevékenységük közel sem csak a tanításból állott. Igen sok helyen ők voltak a kántorok, de ők kezelték a harangokat is, nem szólva arról, hogy sok helyen ők látták el a jegyzői feladatokat is.

A rectorok, praeceptorok fizetése – a papokéhoz hasonlóan – több részből tevődött össze: általában kevés készpénzből, természetbeni járandóságokból, különféle szolgáltatásokból, a szállás és ellátás biztosításából, valamint a stólajuttatásokból és az iskolai ajándékokból. S. Szabó József ezeket a jövedelmeket a ceglédi partikula vonatkozásában hét pontban foglalta össze: 1. az üdvözlésekkor kapott javak (recordatio: a város előkelő lakosait fontos családi eseményekkor, sátoros ünnepeken, a legnagyobb névnapokon, György, Mihály, Márton, Katalin, és Miklós napokkor köszöntötték). 2. A borcollectióból (lukmabor) való részesedés. 3. A gabonacollectióból való részesedés. 4. A nundinale (a hetivásárokkor kapott tojás- és terményajándékok). 5. A sabbathaleval (a kijelölt malom szombati őrlésének vámjá). 6. A harangozásért járó díj. 7. A temetési díj.⁵⁵

A rectorok, praeceptorok javadalmazását nemcsak a Kollégiumba beküldött díjlevelekből ismerhetjük meg, hanem azokból a városi jegyzőkönyv-bejegyzésekből is, amiket a városi tanácsok az e tárgyban hozott határozataikról készítettek. Ezek a városi jegyzőkönyvi bejegyzések arról is tanúskodnak, hogy a XVI–XVII. század folyamán az iskolák ügyeiben, a fizetések dolgában is a magisztrátusok jártak el, döntöttek. Mindezt példázva Alsómisztótfalu mezőváros jegyzőkönyvéből két idézetet is mutatunk be. 1596-ban azt jegyezték be, hogy „az Mesternek esztendőről-esztendőre, az kinek bora vagyon, szőleiben termett, minden házas ember tartozik egy-egy veder borral. Az kinek pedig szőleje nincsen, tartozik 12 dénárral.”⁵⁶ Sokkal részletesebb az 1670-ből származó bejegyzés, a Proventus Rectoris, mely szerint: „Minden ember, kinek szőleje van, tartozik az Oskola Mesternek cubulus vini 1, az kinek nincs, tartozik 12 dénárral, nőtlen legény és özvegy asszonyállat tartozik hat-hat pinzsel. Az Ecclesia Pásztora tartozik az Schola Mesternek 8 forinttal, azonkívül az feljebb megírt s említett conditio szerint cubulus vini 60. Az Scholaban tanuló succrescensek számára jár esztendőnként az falu malmából 4 köböl búza, valamint az malom az falu kezénél megmaradhat. Testibus iudice primario Martino Cseri, civibus Stephano Bibor, Josephho Csehi, Stephano Borbély, Balthasare Szűcs, et Paulo Fazekas. Actum, ut supra scriptum est. Stephanus Tótfalusi juratus notarius.”⁵⁷ Az alsómisztótfalusi partikuláról nem sokat tudunk. A fenti idézetekből megtudhatjuk, hogy régi, XVI. századi iskola volt. Abból pedig, hogy az iskola mestert 1670-ben már rectornak nevezik, arra következtethetünk, hogy nem egyedül tanított az iskolában, hanem praeceptorai is voltak. Ezt a feltevést erősíti meg különben az a bejegyzésrész is, ami az iskolában tanuló succrescensekről szól. Ezek a succrescensek nem lehettek mások, mint az iskolában bent lakó segédtanítók, tanítva tanuló praeceptorok. Ugyanakkor fel kell figyelniük arra is, hogy az ecclesia pásztora, azaz a pap fizetéssel tartozik a rectornak.

Ez a körülmény arra mutat, hogy az alsómisztótfalusi rector eredetileg a lelkész „alkalmazottja” volt.

A rectori, praeceptoru javadalmakban való bővebb tájékozódás végett álljon itt a hajdúnánási városi jegyzőkönyv 1700. évi bejegyzése a rector javadalmazásáról:

Sallarum Rectoratus Nanasiensis:

1. Parata pecunia	Fl. ung.	40.
2. Cubuli frumenti in medte, autumnalis in medte vernalis		12.
3. Medietas unius setigeri vel loco ejusdem	Fl.	5.
4. Coquia supplicata		–
5. Currus ligni focalis		5.
6. Manipuli arundinis		200.
7. A funere partiali	Denar	24.
8. A funere generali, una concinione humando	Denar	48.
A funere generali,		
9. duabus concionibus humando	Fl.	1.
10. Didactrum discipuli:		
Abecedarii	Denar	24.
Donatistae	Denar	48.
Rudimentistae	Denar	75.
Etymologistae	Fl.	1.
11. Honorarium sabbathale, a singulis discipulis	Denar	24.

„Ex determinatione amplissimi senatus Nanasiensis, die 7 martii, anno 1704.
– Protocollatum per Jacobum Nánássy jur. notarium.”⁵⁸

Ugyanez 1759-ből már magyar nyelven olvasható a nánási jegyzőkönyvben, némi módosítással:

A nánási rector fizetése lakáson kívül:

1. Kézpénz	50 v. frt.
2. Tiszta búza	14 köből.
3. Árpa	7 köből.
4. Minden gyermektől búza	1 véka.
5. Didactrum a kánonok szerint	-
6. A várostól 2 köblös búza – 2 köblös árpavetés	4 köből.
7. Prédikációs halottól	16 piltura
8. Énekszós halottól	8 piltura

9. Kókviaért	50 v. frt.
10. Egy sertésért	6 v. frt.
11. Főzelékek : lencse, borsó, kása 1–1 véka	3 véka.
12. Tiszta liszt	1 köből.
13. Vaj	4 itcze
14. Tüzifa	2 szekér
15. Gyertya	elegendő
16. Fűtőnek nád	200 kéve. ⁵⁹

A nánási protocollumból megismerhetjük a nánási praeceptorok 1782-ben érvényes fizetését is:

A nánási praeceptorok fizetése lakáson kívül:

1. Kézpénz	50 v. fl.
2. Perpetua coquia a deákokkal	–
3. Búza	6 köből.
4. Árpa	6 köből.
5. Fűtő nád	200 kéve.
6. Faggyú	12 font. ⁶⁰

Ugyanebből az évből ismeretes a város jegyzőkönyvéből a nánási lánytanítók fizetése is.

A nánási lánytanítók fizetése lakáson kívül:

1. Kézpénz	50 flor.
2. Búza	8 köből.
3. Árpa	8 köből.
4. Kása	1 véka.
5. Lencse	1/2 véka.
6. Borsó	1/2 véka.
7. 1/2 telek után föld	–
8. Nád	200 kéve.
9. Fa	2 öl.
10. Faggyú	15 font. ⁶¹

Ezeknek a javadalom-jegyzékeknek az összevetéséből láthatjuk, hogy még a XVIII. század végén is inkább természetbeni juttatásokból állt a rectori, praeceptor fizetség, mint pénzből. Bár abból a tényből, hogy a rektornál 1759-ben már megváltják a perpetua coquiat, arra következtethetünk, hogy mindjobban előtérbe került a pénzzel való fizetés, a természetbeniek megváltása révén. A közölt jegyzékekből kitűnik az is, hogy mily nagy különbség volt a rectorok és a praeceptorok, illetve a rectorok és a lánytanítók fizetése között. A praeceptorokat különben is egy kalap

alá vették az iskolában bent lakó alumneus diákokkal, legalábbis a coquiájukat illetően. A lánytanítók fizetésének összetételéből pedig kitűnik, hogy ezek családos, hosszabb ideig szolgáló tanítók voltak. Ezért részesültek például 1/2 telek után járó földhasználatban.

Alaposabb tájékozódásunkat szolgálja, hogy a nagy partikulával rendelkező, gazdag hajdúváros, Nánás, rectori, praeceptor, lánytanítói díjazása után megismerjük egy kislány, szerény körülmények között élő sárréti falu rectorának és lánytanítójának a javaldalmát, 1768-ból. Furtán 1768-ban a rector vagy oskolamester, a fiúk tanítója – fizetése ez volt:

1. Késpénz	15 vfrt.
2. Búza	8 öreg köből.
3. Árpa	ugyanannyi.
4. Őszi vetés a maga búzájából kétszeri szántásba	6 véka.
5. Ha nőtlen : perpetua coquia és kenyér elegendő Ha pedig feleséges 5 vonás forint a coquiaért.	
6. Minden gyermektől	1 véka búza.
7. Minden gyermektől, mind a nagytól, mind a kicsinytől szabbathale	–
8. Tüzifa	7 szekér
9. Fűteni való nád minden gazdától; az egész ágytól	6 kéve
félágytól	3 kéve
10. Tandíj.	–
11. Dinnye, tengeri, búza, kender föld szántás; ha nőtlen, kender helyett árpát vetnek.	
12. Mikor füvet osztanak, bizonyos nyilast szakasztanak a számára, hol többet, hol kevesebbet, ha feleséges, örlést adnak elegendőt.	
13. Énekes halottól	8 poltura.
14. Prédikációstól	16 poltura.
15. Búcsúztatóért	1 Rs forint. ⁶²

Ugyanekkor a lányok tanítója – akit itt praeceptornek hívtak – fizetése ebből állt :

1. Tandíj
2. Kevés földcske
3. Dinnye, tengeri, kender föld szántás
4. A kaszáló osztáskor ő is kap hol többet, hol kevesebbet.⁶³

Ahogy a közölt fizetési jegyzékekből láthattuk a rectorok, praeceptorok, lányok tanítói a nagyobbára természetiekkel és szolgáltatásokkal való fizetés következtében rákényszerültek a gazdálkodásra, a kapott termények adás-vételére. Ugyanannak az életformának a folytatására, amiben az iskolafenntartó közösség

többsége élt. Ez is bizonyítja, hogy a partikuláris iskolák közösségi igény kielégítéséből, alulról jövő kezdeményezésként keletkezett partikulák mindenben azonosak voltak közösségeikkel. A közösség sajátjának tekintette őket és fenntartásukról önkéntesen – lehetőségeiknek megfelelően gondoskodott. A partikuláristákról való gondoskodás azzal kezdődött, hogy sok esetben, különösen a távoli partikulákból, mint amilyen például a nagykőrösi, vagy a dunavecsei is volt, szekeret küldtek a rectorért vagy praeceptorért.⁶⁴ Azzal hozták állomáshelyére. A gazdag, jó módú közösségek jobb fizetéssel, ellátással várták és látták el őket, elég nagy változatosságban. A partikulisták ellátásában elég nagy különbségek voltak, mert a kicsi és szegény közösségek nem tudtak annyit és olyan ellátást adni partikulistáinak, mint a nagyobbak. A partikulisták az anyagi ellátottság tekintetében is azonosultak az iskolafenntartó közösséggel. Szépen igazolja ezt például a sorkoszt (coquia) szokása, amit mindaddig adtak, amíg nem tudtak a rectorok, praeceptorok élelmezéséről másként (például megváltás) gondoskodni. A partikulák jól működése, a minél nagyobb beiskolázás szempontjából igen fontos volt, hogy a rectorok, praeceptorok javadalmazásának egy része abból állt, amit az iskolába járó gyerekek szüleitől kaptak az iskolai élet jeles alkalmairól: beiratkozáskor, a vizsgák után, sátoros ünnepekkor stb. Vagyis a rector, praeceptor anyagilag is érdekelt volt abban, hogy minél többen járjanak iskolába.

Azt, hogy a partikula az egész közösségé volt, az is bizonyítja, hogy az iskola fenntartásához, a tanerők javadalmazásához szükséges anyagiakat közösen teremtették elő a városi tanácsok rendelkezései szerint. A szegény tanulók szüleit felmentették a tandíj, a didactrum és az ajándékok fizetése alól.

Az ellátás fontos része volt a rector, praeceptor lakásáról való gondoskodás. Azokban a kisiskolákban, ahol a lelkész tanított, ez nem okozott különösebb gondot, mert a lelkész a parochiális házban, a lelkészlakban lakott. A lelkészlakot minden helység igyekezett minden időben, a lehetőségeitől függően a legjobban, a helységben alkalmazott építési szokások és módok szerint megépíteni, karban tartani és ha leromlott, felújítani. Vagy ha annyira elavult, hogy nem lehetett vagy nem volt érdemes felújítani, elrontották és helyébe újat, általában nagyobbat, kényelmesebbet, a kor kívánalmainak megfelelően építettek. A templom mellett a lelkészi lak volt a legfontosabb közösségi épület, különösen olyan esetekben, amikor a lelkész-tanító az iskolát is a lelkészlakban tartotta. A XVI–XVII. századi partikulaépületekről nem sok adat áll rendelkezésünkre. De több ismert adat alapján megállapíthatjuk, hogy ezekben a korai „oskolákban”, „oskolaépületekben”, „tanítóházban” nemcsak a tanulók tartózkodtak a tanítási idő alatt, hanem ezekben laktak a rectorok, praeceptorok is. Viszont több kis partikula esetében van tudomásunk arról is, hogy az iskola a „tanítói házban”, a rector, vagy praeceptor lakásán működött. Nagy partikulák esetében pedig számos adat arról tájékoztat, hogy az alumneum (azaz a deákmentlakás) is az „oskola épületben” volt. Ezeknek a XVI–XVII. századi partikulaépületeknek a nagysága szoros kapcsolatban állt a közösség nagyságával, illetőleg a tanulói létszámmal és ebből következően az osztatlan tanítási móddal. Csak a nagy, praeceptor, vagy praeceptorokat alkalmazó partikulák engedhették meg maguknak, hogy bizonyos tagoltságot bevezetve, a tanulókat nagyobb csoportokra osszák és úgy, a csoportokat egymástól elkülönítve

tanítsák. A legáltalánosabb megosztás az volt, hogy a népes első és esetleg második szintet, illetőleg az első szintből idők folyamán kinőtt csoportokat egybevették és úgy tanították. Az úgynevezett latin classisokat pedig újabb csoportba sorolva elkülönítették a kicsiktől. Amazokat a praeceptor, emezeket pedig a rector tanította. A XVIII. század derekától kezdődően egyre több adatot ismerünk régebbi épületek bővítéses felújításáról, új iskolaépületek emeléséről. Ezekről az építkezésekről minden egyház- és iskola-történet meglehetősen nagy részletességgel beszámol. Adataiból az olvasható ki, hogy a partikuláris iskola-rendszer minden kedvezőtlen tényező ellenére megszilárdult, kiteljesedett és ezekben az építkezésekben is meg kívánják valósítani azokat a tanítási föltételeket, amiket a Kollégium időközben végrehajtott tanügyi reformjai megköveteltek.⁶⁵ A XVIII. század derekának partikuláris iskolaépítkezéseiről azt mondtuk, hogy azokon meglátszottak a Kollégium tanügyi reformjainak (olykor-olykor újabb és újabb törvényeinek) hatásai, akkor ezt még inkább elmondhatjuk a múlt század derekán végrehajtott partikulafelújításokkal, illetve iskolaépítkezésekkel kapcsolatban. A rectorok, praeceptorok lakását illetően különösen ez utóbbi, XIX. század közepi iskolaépítkezésekben az a legjelentősebb tényező, hogy az iskolaépületekben legfeljebb egy tanítói lakást hagytak, egyébként a lakásokat – a bentlakást is – kitették az iskolaépületekből. Az időközben mindinkább megvalósuló tagolódásnak megfelelően a schola vernacula, azaz a nemzeti vagy népiskola; későbbi nevén elemi iskola, véglegesen elvált a gimnaziális résztől, és az esetenként esetleg még közös iskolaépületen belül más és más, különálló helyiségekben helyezkedtek el. A XIX. század közepére azonban nemcsak ez a tagolódás ment végbe. Hanem a különféle reformterveknek és reformoknak megfelelően, ezekben a nagy egységeken belül további tagolódások is történtek, kialakítva az osztályokat.⁶⁶ A szigorúan osztályokra és ezzel külön termekre való tagolódás nem mindenütt valósulhatott meg. Nemcsak anyagi okok miatt, hanem sok helyen azért sem, mert a kis helyiségekben nem volt meg az önálló osztályok nyitásához szükséges tanulói létszám és megfelelő számú tanítóval sem rendelkeztek.

A debreceni Kollégium partikuláinak életébe nemcsak a tagolódás hozott változást, hanem az is, hogy a XIX. század elejére mindjobban előtérbe került a szakképzett tanító követelménye.⁶⁷

A szabadságharc bukása utáni abszolutizmus volt alkalmas arra, hogy az udvar Magyarországon is bevezesse (1851) a még 1849-ben, az összbirodalom számára készült újabb tantervet, az *Organisations Entwurf*ot.⁶⁸ Az új tanügyi rendelkezés a két *Ratio Educationis*ra és a kiegészítő rendelkezésekre épült és minden részletével összbirodalmi érdekeket képviselt. Az *Entwurf* elsősorban a középiskolákkal foglalkozott. Nyolcosztályú gimnáziumokat és 2–6 osztályú reáliskolákat szervezett. Az *Entwurf* gimnáziuma két részre oszlott; az I–IV. osztály volt az algimnázium és az V–VIII. osztály a felgimnázium. A teljes, mind a nyolc osztállyal működő gimnáziumot pedig főgimnáziumnak hívták. A kettősségnek megfelelően a tanterv is kettős volt. Az algimnázium a szerényebb igényeket elégítette ki s azok számára készült, akik a négy osztály elvégzése után nem tanultak tovább. A felgimnázium az algimnázium anyagát kibővítette s tanítványaival érettségi vizsgát tettett. Fő tantárgyai a hittan, latin, görög, német, anyanyelv, történelem, földrajz, mennyiségtan, természettan és természettan, filozófiai bevezetés voltak. Melléktantár-

gyakként a szépírást, a rajzot, az éneket és a tornát írta elő. A reáliskoláknak szintén két tagozata volt. Ezeket a tagozatokat azért tartjuk szükségesnek, hacsak pár szóval is ismertetni, mert számos partikulánk reáliskolaként próbált továbbélni az abszolutizmus éveit. Az alreál 2-3-4 osztályával ugyanúgy a szerényebb igényeket elégítette ki, mint az algimnázium. A felsőreál, vagy főreál (5-6-7 osztályok) feladata viszont a műszaki főiskolákra való előkészítés volt, bár érettségit nem tétetett a tanítványokkal. Tantárgyai a következők voltak: hittan, anyanyelv, második élőnyelv (egyöntetűen a német), földrajz, történelem, mennyiségtan, természetrajz, rajz, technológia, áruismeret és szépírás. Az *Entwurf* módot adott az alreál és az algimnázium kombinációjára is, az ilyen iskolákban a gimnazisták „reáltárgyak helyett” gimnáziumi tantárgyakat tanulhattak és fordítva; ha megfelelő szakképesítésű tanár állt rendelkezésre. Mindennek érdekében az *Entwurf* erőteljesen szabályozta a tanító- és a tanárképzést, előírta a tankönyveket, a felszerelést s a tanügyi hatósággal szigorúan ellenőriztette. Az *Entwurf* rendelkezéseit be nem tartó iskolákkal szemben megtorlással éltek. Elvették nyilvánossági jogát, nem állíthatott ki „államérvényes” bizonyítványokat. Minthogy partikulánk nagy része nem volt képes az *Entwurf* előírásait (szakképzett tanárok, iskolafelszerelések, tankönyvek stb.) teljesíteni, sorra szűntek meg, illetőleg degradálódtak népiskolává vagy a tehetősebbek átalakulva próbáltak fennmaradni. Barcsa János egyházkerület-történetében néhány jelentősebb esetről meg is emlékezett. 1852-ben a békési gimnáziumot az egyházközség magániskolaként volt kénytelen átalakítani. A beregszászi partikula 1864-ben, hosszas szünet után egyszintű gimnáziumként nyílt meg. Derecskén is hasonló volt a helyzet, 1866-ban jelentős városi segéllyel hatosztályú gimnáziumként nyílt meg. Hajdúböszörményben a gimnáziumot 1852-ben két tanítóval működő magániskolának szervezték át. A hajdúszoboszlói partikula 1877-ben, a város nagyarányú segélyét élvezve négyosztályú algimnáziummá alakult át. A hajdúnánásit is, 1851–52-ben, négyosztályú magán „latin iskolává” szervezték át. A hódmezővásárhelyi partikula 1852-ben hatosztályú magániskola lett. Karcagon, a város jelentős támogatása mellett, csak 1887-ben tudták megindítani a főgimnáziummá fejlesztést. A kisújszállási partikula 1849 után négyosztályú algimnáziummá fokozódott le. A kunhegyesi, a kunmadarasi, a nagykárolyi, a nagyszalontai, a szatmári, a mezőtúri gimnáziumok pedig megszűntek (bár némelyikük később újjáéledt: szatmári, nagyszalontai, mezőtúri stb.). A makói jelentős városi segéllyel négyosztályú algimnáziummá alakult, 1876-ban. A munkácsi 1868-ban nyilvános jogú volt, később megszűnt. A nagyvárad-i iskola is hasonlóan járt. 1865-ben újraindult, de később megszűnt. A türkeveiek a latin iskola helyett, 1852-ben, alreáliskola felállítását tervezték, de nem lett belőle semmi stb.⁶⁹

A kiegyezés után a tanügyi terén is rendet kellett teremteni, fel kellett számolni az *Entwurf* teremtette zűrzavart. Nyilvánvaló volt, hogy az iskolaügyet nem lehet ott folytatni, ahol 1848-ban abbahagyták. Az azóta is eltelt időszak tanügyi tapasztalatait is messzemenően figyelembe vevő, úgynevezett második Eötvös-féle népoktatási törvény (1868: XXXVIII. t.c.), amely tiszteletben tartotta az egyházak iskolaszervezési jogát, az egységes állami és művelődési szempontokat juttatta érvényre. Alapvető rendelkezése, hogy törvénybe iktatta a tankötelezettséget. Majd pedig a törvényben foglaltaknak megfelelően póttrendelkezéssel létrehozta a polgári iskolát

és a tanítóképző intézetek egész sorát. Eötvös népiskolai törvénye adott alapvető fontosságú lökést ahhoz is, hogy a csíráiban 1802-től megtalálható kollégiumbeli tanítóképzés az 1868. évi XXXVIII. t.c. VII. fejezetének megfelelően önálló intézménnyé, tanítóképzővé szerveződjék.⁷⁰

A tanítóképzőből kikerült tanítók azonban már nem az egykori partikulákba kerültek tanítani, hanem a különböző rendelkezéseknek, legfőképpen pedig a második Eötvös-féle népoktatási törvénynek megfelelően önálló elemi iskolává alakult intézményekbe. Hasonlóan a tanárok is, akiknek a szakképzését egyre kevésbé oldotta meg a Kollégium akadémiai tagozata, hanem csak az egyetem. Azonban azok a vidéki gimnáziumok sem voltak már partikulák, amikbe ezek az egyetemen szakképesítést szerzett tanárok elmentek tanítani. Ha ezekben az iskolákban sok partikulista hagyomány továbbélt is, sőt még ma is fellelhető néhány, 1868 után már nem az igazi partikulák voltak, hanem fő- vagy algimnáziumok. Velük azonban már nem foglalkozhatunk a debreceni Kollégium partikularendszeréről írva.

Dankó Imre

FÜGGELÉK

Szerző a tanulmányához egy 584 tételből álló adattárat is csatolt. Benne megfelelő bibliográfiai utalásokkal ellátva mutatja be azokat az iskolákat, amelyeket a szakirodalom ismeretében és saját kutatásai alapján valamilyen formában a Kollégium partikulái közé sorolt. Lényeges szempontja, hogy „a partikuláris kapcsolatokban három fokozatot különböztethetünk meg: közvetlen, közvetett és többszörösen közvetett kapcsolatokat”.

A Debreceni Református Kollégium partikularendszerét széleskörűen értelmezi, de azt is hangsúlyozza, hogy felsorolása nem teljes. Azért, mert a „XVI–XVII. századi iskolák egységességét hirdetve, minden iskolát, tehát a legalsó szinten tanító iskolát is a partikulák közé kellene számítanunk, legalábbis a Tiszántúli Egyházkerület területén”. Adattárába azonban nem vette fel azokat a kisiskolákat, ahol a lelkész tanított, jóllehet ezekenél a legtöbb esetben közvetlen partikuláris kapcsolatról beszélhetünk. A lelkész általában a Kollégium, vagy valamelyik nagy partikulájának a neveltje volt és minden bizonnyal praepceptorként, vagy rectorként előzőleg is tanított már valamelyik jelentősebb partikulában.

Az adattár közlését a kötet terjedelmi okokból nem vállalhatja, csak – a Szerző hozzájárulásával helységnévsoráét. Előzőleg azonban két kérdésre keres feleletet.

Az 1875-ben érvényes megyebeosztás szerint az ország hány megyéjében és az egyes megyékben mennyi partikula működött? Mit jelent a helységnévsor az egyházkerületek és egyházmegyék jelenleg érvényes határai szempontjából?

A Kollégium partikulái a történelmi Magyarország 40 megyéjében, ill. kerületében helyezkedtek el.

Abaúj-Torna	7	Külső-Szolnok	19
Arad	6	Máramaros	5
Bács	2	Nagykun kerület	5
Baranya	20	Nógrád	6
Bars	1	Pest	33
Békés	13	Pozsony	5
Bereg	23	Somogy	10
Bihar	106	Sopron	1
Borsod	5	Szabolcs	52

Csanád	1	Szatmár	129
Csongrád	5	Szilágy	14
Esztergom	1	Temes	3
Fejér	15	Tolna	14
Gömör	2	Torontál	2
Győr	2	Ugocsa	2
Hajdúkerület	5	Ung	9
Heves	5	Verőce	1
Jászkerület	3	Veszprém	18
Kiskun kerület	5	Zala	1
Komárom	19	Zemplén	9

A Szatmár megyei partikulák 22,08, a bihariaké 18,15%-ot tesznek ki. Dunántúlról 101 partikulát tartalmaz az adattár, ami 17,29%-ot jelent és ez – amint a kötet előző fejezeteiből kitűnt – megfelel a Kollégium vonzáskörének a tanulók tekintetében is.

Összevetve az adattárat a Magyarországi Református Egyház 1983-ban kiadott címtárával, az az eredmény jön ki, hogy az 584 partikulát fenntartó gyülekezetből Magyarország területén él ma is 332 – ez 56,85%-ot jelent – az alábbi megoszlás szerint:

	Dunamelléki egyházkerület
Baranyai egyházmegye	8
Bács-kiskunsági egyházmegye	14
Budapest-déli egyházmegye	1
Budapest-északi egyházmegye	1
Délpesti egyházmegye	17
Északpesti egyházmegye	8
Tolnai egyházmegye	9
Vértesaljai egyházmegye	<u>14</u>
	72 = 21,69%

	Dunántúli Egyházkerület
Győr–Sopron–Pápai egyházm.	5
Komáromi egyházmegye	11
Mezőföldi egyházmegye	6
Somogyi egyházmegye	8
Veszprémi egyházmegye	<u>7</u>
	37 = 11,14%

	Tiszáninneni Egyházkerület
Abaúji egyházmegye	5
Borsodi egyházmegye	5
Egervölgyi egyházmegye	5
Zemplémi egyházmegye	<u>9</u>
	24 = 7,23%

	Tiszántúli Egyházkerület
Békési egyházmegye	19
Bihari egyházmegye	20
Csongrádi egyházmegye	4
Debreceni egyházmegye	16
Felsőszabolcsi egyházmegye	19
Hajdúvidéki egyházmegye	<u>22</u>

Nagykunsági egyházmegye	23
Nyírségi egyházmegye	23
Szatmári egyházmegye	<u>53</u>
	199= 59,94%

Minden egyházmegye kapott tehát tanítókat a Kollégiumtól. Ezek a kimutatások azt szemléltetik, hogy mit jelentett a Debreceni Református Kollégium, mint „az ország [egyik] iskolája” a magyar közoktatásügy történetében.

Szerző az egyes helységeket kevés kivételtől eltekintve, mai teljes nevüknek megfelelően, ábécé rendben közli, de utal a régebbi, ill. más névformákra is.

Szerkesztő

Aba, ma Abapuszta (Szabolcs); Aba (Fejér); Abaújszántó (Abaúj-Torna); Abaád, Abád (Arad, előzőleg Zaránd); Abád, Abádszalók (Heves, Szalók: Külsőszolnok); Abony (Pest); Adorján (Zaránd, Arad); Adorján (Szatmár); Ajak (Szabolcs); Albest (Bihar); Albis (Bihar); Algyő (Csongrád); Alsómisztótfalu (Szatmár); Alsónémedi (Pest); Alsónyék (Tolna); Amac, Amacz (Szatmár); Ant (Bihar); Apa (Szatmár); Apagy (Szabolcs); Apahegy (Szatmár); Apáti (Szabolcs); Apáti, Dobrács-Apáti (Szatmár); Apátkeresztúr (Bihar); Arad (Arad); Aranyos (Komárom); Aranyosmedgyes (Szatmár); Aszaló (Abaúj); Asszonyvására (Bihar); Asztély (Bereg); Atya (Szatmár); Avasújfalu (Szatmár); Avasújváros (Szatmár);

Ábrány (Szabolcs); Ács (Komárom); Ádánd (Somogy); Ágya (Bihar); Ákos (Szilágys); Álmosd (Bihar); Aporka (Pest); Ároktó (Borsod); Árpád (Bihar); Ártánd (Bihar); Átány (Heves);

Badalló (Bereg); Bagamér (Bihar); Bagos (Szatmár); Bajánháza (Ung); Bakonszeg (Bihar); Baksa (Szilágys); Balatonfüred (Veszprém); Balázsháza (Szilágys), Balkány (Szabolcs); Balmazújváros (Szabolcs); Balsá (Szabolcs); Barabás (Bereg); Barkaszó (Bereg); Batiz (Szatmár); Bábony (Ugocsa); Báka, Kis- és Nagybáka (Szabolcs); Bályok, Bályok (Bihar); Báránd (Bihar); Bátyu (Bereg); Belényes (Bihar); Belényessonkolyos (Bihar); Belényesújlak (Bihar); Bene (Bereg); Bere (Szatmár); Bereg (Bereg); Beregszász (Bereg); Berekbőszörmény (Bihar); Berend (Szatmár), Berettyószentmárton (Bihar); Berettyószéplak (Bihar); Berettyóújfalva (Bihar); Békés (Békés), Bénye (Komárom?); Bicske (Fejér); Bihar (Bihar), Biharkeresztes, Mezőkeresztes (Bihar), Biharnagybajom, Bajom (Bihar); Biharpüspöki, Püspöki (Bihar); Bihartorda, Torda (Bihar); Biharugra (Bihar); Bilke (Bereg); Bogát (Szabolcs); Bogdány, Nyírbogdány (Szabolcs); Bogyoszló, Érbogyoszló (Bihar); Bojt, Biharbojt (Bihar); Borzova (Szatmár); Bót, Bot (Ung?); Botpalád (Szatmár); Bölcske (Tolna); Bőny (Győr); Börvely (Szatmár); Bősháza (Szilágys); Bucs (Esztergom); Buda (Pest); Bugyi (Pest),

Cece (Fejér); Cegléd (Pest); Cégénydányád, Cégény-Dányád, Czégény és Dányád (Szatmár); Cigánd (Zemplén); Csaholc (Szatmár); Csanád (Torontál); Csap (Ung); Csatár (Bihar); Csákvár (Veszprém); Császáz (Veszprém); Császló (Szatmár); Csávás (Bihar); Csegöld (Szatmár); Csenger (Szatmár); Csengerbagos (Szatmár); Csengerújfalva (Szatmár); Csepreg (Sopron); Csicsér (Ung); Csokaj (Bihar); Csomaköz (Szatmár); Csögle (Veszprém); Csökmő (Bihar); Csököly (Somogy); Csurgó (Somogy); Csusz (Komárom); Csusa, Csuza (Baranya);

Dab (Pest); Dabas (Pest); Dancsháza (Bihar); Dara, Darah, Daráh (Szatmár); Darány (Somogy); Darnó (Szatmár); Daróc (Bereg); Darvas (Bihar); Debeliács (Torontál); Debrecen (Bihar); Decs (Tolna); Demecser (Szabolcs); Dengeleg (Szatmár); Derecske (Bihar), Dég (Veszprém); Dévaványa (Külsőszolnok); Diósjenő (Nógrád); Diószeg, Bihardiószeg (Bihar); Doba, Kis és Nagydoba (Szilágys); Doboz (Békés); Dobra (Szatmár); Dombrád (Szabolcs); Döge (Szabolcs); Dömsöd (Pest); Drégelypalánk (Nógrád); Dunaalmás (Komárom); Dunapataj, Pataj (Pest); Dunaszentbenedek (Tolna); Dunaszentgyörgy (Tolna); Dunavecse (Pest);

Écsed (Szatmár); Eger (Heves); Egri (Szatmár); Egyek (Szabolcs); Ekel (Komárom); Endréd, Érendréd (Szatmár); Enying (Veszprém); Erdőd (Szatmár); Erdőgyarak (Bihar); Erdőhegy (Szatmár); Eszeny (Bereg); Esztár (Bihar); Ete (Fejér); Etyek, Ettyek (Fejér);

Élesd (Bihar); Érendréd (Bihar); Érkeserű (Szatmár); Érköbölkút (Szilágys); Érkörtvélyes, Körtvélyes (Bihar); Érmihályfalva, Mihályfalva (Bihar); Érsekcsanád (Pest); Érsekújvár (Veszprém); Érszemlyén (Bihar); Érszentmihály (Bihar); Értarcsa (Bihar);

Farkasd (Veszprém); Fegyvernek (Külsőszoznak); Fehérgyarmat (Szatmár); Fejércse (Bereg); Felsőbánya, Felső-Bánya (Szatmár); Felsőmizstótfalu, Mizstótfalu (Szatmár); Felsőörs, Örs (Veszprém); Felsővály, Vály (Gömör); Fenes (Bihar); Félegyháza, Biharfélegyháza (Bihar); Foktó (Pest); Földes (Bihar); Furta (Bihar); Fülesd (Szatmár); Fülöpös (Szatmár); Fülöpösdaróc (Szatmár); Fülöpszállás (Kiskun Kerület); Füzeggyarmat, Gyarmat (Békés);

Gacsály (Szatmár); Garbolc (Szatmár); Gádorján (Bihar); Gálospetri (Szatmár); Gárdoly (Fejér); Gebe (Szatmár); Gelej (Borsod); Gelényes (Bereg); Gencs (Szatmár); Geszt (Bihar); Géberjén (Szatmár); Géres (Szatmár); Gomba (Pest); Gödöllő (Pest); Gönc (Abaúj); Görbend (Szatmár); Gulács (Bereg);

Gyoma (Békés); Gyorok (Arad); Gyömrő (Pest); Gyöngyös (Heves); Gyöng (Tolna); Győr (Győr); Györgytelek (Szatmár); Gyula (Békés); Gyulavári (Békés); Gyüd (Baranya); Gyügye (Szatmár);

Hajdúbagos (Bihar); Hajdúböszörmény (Hajdúkerület); Hajdúhadház, Hadház (Hajdúkerület); Hajdúnánás, Nánás (Hajdúkerület); Hajdúsámson (Szabolcs); Hajdúszoboszló (Hajdúkerület); Hajdúszovát, Szovát (Szabolcs); Harsány, Kisharsány (Baranya); Haraszti (Baranya); Hegyközcstár (Bihar); Hegykőzpályi (Bihar); Hegyközszentimre, Szentimre (Bihar); Hegyközszentmiklós, Szentmiklós (Bihar); Hegyközújlak, Újlak (Bihar); Hencida (Bihar); Hercegszöllős (Baranya); Hermánszeg (Szatmár); Hete (Bereg); Hetény (Komárom); Hidvég, Szabadhidvég (Veszprém); Hirip (Szatmár); Hódos (Szatmár); Homok (Szatmár); Hosszúpályi, Pályi (Bihar); Hosszúmező (Máramaros); Hódmezővásárhely, Vásárhely (Csongrád); Huszt (Máramaros);

Ibrány (Szabolcs); Igmánd, Nagyigmánd (Komárom); Istváni (Somogy); Istváni, Túrístváni (Szatmár); Ittebe (Temes); Izsák (Pest);

Jakabfalva (Bihar); Jánk (Szatmár); Jánosi, Kántorjánosi (Szatmár); Jászapáti, Apáti (Jászkerület); Jászberény (Jászkerület); Jászkisér, Kisér (Jászkerület); Józsefháza (Szatmár);

Kaba (Szabolcs); Karcag, Karcagújszállás (Nagykun kerület); Kálmánca (Somogy); Kamocsa (Szabolcs); Karáncs (Baranya); Kálóz (Fejér); Kecskemét (Pest); Kemece (Szabolcs); Kenderes (Külsőszoznak); Királydaróc (Szatmár); Kisar (Szatmár); Kisbéres (Szatmár); Kishódos (Szatmár); Kiskereki (Bihar); Kiskomárom (Komárom); Kiskolcs, Kis-Kolcs (Szatmár); Kiskunhalas, Halas (Kiskun terület); Kiskunlacháza (Kiskun terület); Kislónya (Bereg); Kismarja (Bihar); Kispalád (Szatmár); Kispeleske (Szatmár); Kispereg (Arad); Kísszekeres (Szatmár); Kisújszállás (Nagykun kerület); Kisvarsány (Szabolcs); Kisvárdá, Várda (Szabolcs); Kocs (Komárom); Kocsord (Szatmár); Komádi (Bihar); Komárom, Révkomárom (Komárom); Komjáthi, Komjáth (Abaúj-Torna); Komlódtótfalu (Szatmár); Kóny (Komárom); Konyár (Bihar); Kopács (Baranya); Kósd (Nógrád); Kórógy (Baranya); Köbölkút (Szatmár); Kőlcse (Szatmár); Kölesd (Tolna); Kömlőd (Tolna); Kömörő (Szabolcs); Körösladány (Békés); Körösnagyharsány, Harsány (Bihar); Körösszakál (Bihar); Köröstarcsa, Tarcsa (Békés); Kőszeg-Remete, Remete (Szatmár); Kötegyán (Bihar); Krassó (Szatmár); Kraszna (Szilágy); Kunhegyes (Nagykun kerület); Kunmadaras, Madaras (Nagykun kerület); Kunszentmiklós, Kiskunszentmiklós (Kiskun kerület);

Laskod (Baranya); Laskó (Baranya); Lázári (Szatmár); Léva (Bars); Lippa (Temes); Liszka (Zemplén); Losonc (Nógrád); Lovas (Veszprém?) Lovasberény (Veszprém);

Magyarhomorog, Homorog (Bihar); Marosliget (Szatmár); Magyarremete, Belényesremete (Bihar); Majtis (Szatmár); Makád (Pest); Makó (Csanád); Margita (Bihar); Matolcs (Szatmár); Mánd (Szatmár); Mándok (Szabolcs); Mány (Fejér); Máramarossziget, Sziget (Máramaros); Mátészalka, Szalka (Szatmár); Mátyus (Bereg); Mezőgyán (Bihar); Mezőkeresztes, Mező-Keresztes (Borsod); Mezőkomárom (Veszprém); Mezőtelegd (Bihar); Mezőtúr (Külsőszoznak); Mezővári, Vári (Bereg); Méhtelek (Szatmár); Micske (Bihar); Míkepércs (Bihar); Mikola (Szatmár); Milota (Szatmár); Miskolc (Borsod); Mohács (Baranya); Monor (Pest); Monostorapáti (Bihar); Munkács (Bereg); Moravica, Ó-Moravica, Sztáramoravica, Bácsmoravica (Bács);

Nagyar (Szatmár); Nagyabajom (Somogy); Nagybánya (Szatmár); Nagydorog (Tolna); Nagyfalu, Tiszanagyfalu (Szabolcs); Nagyharsány (Baranya); Nagyhódos, Nagy-Hódos (Szatmár); Nagyida (Abaúj); Nagykamut (Békés); Nagykapos, Kapos (Ung); Nagykálló, Kálló (Szabolcs); Nagykároly, Károly (Szatmár); Nagykereki, Kereki (Bihar); Nagykolcs Nagy-Kolcs (Szatmár); Nagykörös, Körös (Pest); Nagyléta, Léta (Bihar); Nagylónya (Bereg); Nagymegyér (Szatmár); Nagymuzsaly (Komárom); Nagypalád, Nagy-Palád (Szatmár); Nagyrábé, Rábé (Bihar); Nagyrév (Külsőszoznak); Nagyszalonta, Szalonta (Bihar); Nagyszekeres (Szatmár); Nagyszokoly (Tolna); Nagyszombat (Pozsony); Nagyszőlős, Nagyszöllős (Ugozca); Naszály (Nógrád); Nagyoroszi, Oroszi (Nógrád); Nagyvarsány (Baranya); Nagyvárad, Várad (Bihar); Nábrád (Szatmár); Nádudvar (Szabolcs); Neszmély (Komárom); Németi (Szatmár);

Nyíradony, Adon, Adony (Szabolcs); Nyírabrány, Ábrány (Szabolcs); Nyírbátor, Bátor (Szabolcs); Nyírmada, Mada (Szabolcs); Nyírmédgyes, Medgyes (Szabolcs); Nyírmihálydi, Mihálydi (Szabolcs); Nyírtass (Szabolcs);

Ókány (Bihar); Olcsa (Komárom); Olcsva (Szatmár); Ordas (Pest); Ónod (Borsod); Ottomány, Otomán (Bihar); Óbuda (Pest); Ócsa (Pest); Óvári (Szatmár);

Öcsény, Eötsény (Tolna); Öcsöd (Békés); Ökörítő (Szatmár); Örvénd (Bihar);

Pacal, Érpacal (Bihar); Pacsér (Bács); Padány (Tolna); Paks (Tolna); Panyola (Szatmár); Pápa (Veszprém); Pátka (Fejér); Pátroha (Szabolcs); Páty (Pest); Pele (Szatmár); Pest (Pest); Pécs (Baranya); Pécsvárad (Baranya); Penyíge (Szatmár); Petneháza (Szabolcs); Pettyén (Szatmár); Piskolt (Szatmár); Pocsaj (Bihar); Poklostelek (Bihar); Polgár (Szabolcs); Porcsalma (Szatmár); Poroszló (Heves); Pusztadaróc (Szatmár); Püspökladány, Ladány (Szabolcs);

Ráckeve (Pest); Rápolt (Szatmár); Rétfalva, Rétfalu (Verőce); Ricse (Zemplén); Rimaszombat (Gömör);

Salamon, Tiszasalamon (Ung); Samarja (Pozsony?); Sarkad (Bihar); Sarmaság (Szilágy); Sáp (Bihar); Sáránd (Bihar); Sárbogárd (Fejér); Sárkeresztúr (Fejér); Sárköz (Szatmár); Sárközújlak (Szatmár); Sárretudvari (Bihar); Sárospatak (Zemplén); Seregélyes (Fejér); Sepse (Baranya); Siklós (Baranya); Sipos (Szatmár?) Siter (Bihar); Solt (Pest); Somorja (Pozsony); Sonkád (Szatmár);

Szabadszállás (Kiskun kerület); Szabolcs (Szabolcs); Szalacs (Bihar); Szalárd (Bihar); Szalkszentmárton (Pest); Szamosangyalos (Szatmár); Szamosbecs (Szatmár); Szamosdomb (Szatmár); Szamoskér, Kér (Szatmár); Szamoskőröd (Szatmár); Szamossályi, Sályi (Szatmár); Szatmár (Szatmár); Szatmárcseke, Cseke (Szatmár); Szatmárhegy (Szatmár); Szatmári Hóstát (Szatmár); Szatmári-Vár (Szatmár); Szava (Baranya); Száldobágy (Bihar); Szeged (Csongrád); Szeghalom (Békés); Szenc (Pozsony); Szentes (Csongrád); Szentgál (Veszprém); Szentjób (Bihar); Szentkirályszabadja (Veszprém); Szentmihály, Büdsszentmihály, Tiszavasvári (Szabolcs); Szentpéter (Komárom); Szentpéterszeg, Péterszeg (Bihar); Szerencs (Zemplén); Szerep (Bihar); Székelyhíd (Bihar); Szikszó (Abaúj); Szilasbálhás, Szilas, Mezőszilas (Veszprém); Szilágyballa, Balla (Szilágy); Szilágybagos (Szilágy); Szilágypéter (Szilágy); Szilágyosmlyó (Szilágy); Szinyérváralja, Váralja (Szatmár); Szóny (Komárom);

Tabajd (Fejér); Takácsi (Veszprém); Taktabáj (Zemplén); Tamási, Paptamási (Bihar); Tarcal (Zemplén); Tarpa, Mezőtarpa (Bereg); Tasnád (Szilágy); Tata (Komárom); Tápé (Csongrád); Tállya (Zemplén); Temesvár (Temes); Tengőd (Tolna); Tetétlen (Bihar); Técső (Máramaros); Téglás (Szabolcs); Tépe (Bihar); Tinnye (Pest); Tiszabecs (Szatmár); Tiszabura (Külsőszolnok); Tiszacsege, Csege (Szabolcs); Tiszacséce (Szatmár); Tiszadada, Dada (Szabolcs); Tiszaderzs, Tiszaders (Külsőszolnok); Tiszadob, Dob (Szabolcs); Tiszadobra (Szabolcs); Tiszaeszlár (Szabolcs); Tiszaföldvár, Földvár (Külsőszolnok); Tiszafüred, Füred (Külsőszolnok); Tiszaigar, Igar (Szabolcs); Tiszainoka (Külsőszolnok); Tiszaköröd (Szatmár); Tiszakürt, Kürt (Külsőszolnok); Tiszalök, Lök (Szabolcs); Tiszaroff, Roff (Külsőszolnok); Tiszasas, Sas (Külsőszolnok); Tiszaszentimre, Szentimre (Külsőszolnok); Tiszaszőlős, Szőlős (Külsőszolnok); Tiszatarján (Külsőszolnok); Tiszaújlak (Bereg); Tokaj (Zemplén); Tolna (Tolna); Tóti, Lengyeltóti, (Somogy); Tök (Pest); Törökszentmiklós, Balaszentmiklós, Szentmiklós (Külsőszolnok); Tunyog (Szatmár); Túrkeve, Kevi (Nagykun kerület); Tyukod (Szatmár);

Udvári (Szatmár); Ug (Külsőszolnok); Újfehértó (Szabolcs); Ungvár (Ung);

Vadas (Pest); Vadász (Arad); Vaja (Szabolcs); Vajszló (Baranya); Vác (Pest); Vámfalu (Szatmár); Vámos (Veszprém); Vámosoroszi (Szatmár); Vámospércs (Hajdúkerület); Váncsod (Bihar); Váradfenes, Fenes (Bihar); Vásárosnamény (Bereg); Veresmart, Vörösmart (Baranya); Veszprém (Veszprém); Vécse (Abaúj?); Vértés (Bihar); Vésztő (Békés); Visk (Máramaros); Vöröshberény (Veszprém); Viszla (Somogy); Záhony (Ung); Zámoly (Fejér); Zilah (Szilágy); Zsadány (Bihar); Zsarolyán (Szatmár); Zsáka (Bihar).

JEGYZETEK

1. Fináczy Ernő–Kornis-Gyula–Kemény Ferenc (szerk.): Magyar Pedagógiai Lexikon II. Bp. 1933. 479–480. hasáb; Nagy Sándor (szerk.): Pedagógiai lexikon III. Bp. 1978. 422.; Bán Péter (szerk.): Magyar történelmi fogalomgyűjtemény. II. Eger, 1980. 725–726. A valóságban azonban közelről sem ilyen egyszerű a partikulák meghatározása. Már Molnár Aladár felhívta a figyelmet arra, hogy „tágabb értelemben többször szintén partikuláknak nevezték azon tanintézeteket is, melyek a collegiumnak inkább csak szellemi befolyása alatt állottak, vele nem álltak azon kötelezettségben, mint a szorosabb értelemben vett partikulák, sőt némelyik nem is a debreczeni egyházkerület területén volt”. A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881. 508–509. A partikula alaposabb fogalmi meghatározására, aprólékos iskolatörténeti kutatások adatai figyelembevételével, éppen napjainkban Mészáros István tett ajánlatot (Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. 1983. Bp. 1984. 41–53.). – Vö.: Szilágyi István: A gymnasiumi oktatásügy története a magyarországi helvét hitvallásúaknál. Sárospatak 1861.; Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873.; Fináczy Ernő: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Bp. 1896.; Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906.; Uő: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910.; Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. 1520 tájától 1608-ig. Debrecen 1938.; Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp. 1981.; Uő: Mióta van iskola? Bp. 1982.; Szántó Konrád: A katolikus egyház története. I–II. Bp. 1983–1985.; Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp. 1985.; Benda Kálmán: A mezővárosi önkormányzat és az egyházak a XVI–XVIII. században. Novák László – Selmeczi László (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös, 1986. 301–306.
2. O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 661.
3. Töröcsik Zoltán: Adalékok a tapolcai népkolai oktatás történetéhez I. (XIV–XVI. század). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XVII. 1984. 421.
4. Zsigmond Ferenc 1937.
5. Barta Gábor: A tiszántúli mezővárosok és a reformáció helvét ágának meggyökerezése. Makkai László – Mócsy András (szerk.): Erdély története a kezdetektől 1606-ig. I. Bp. 1986. 474–482. és R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története 1526–1686. Bp. 1985.
6. Barta Gábor: Az új ország és a külvilág a 16. század derekán. A szász városok és az erdélyi reformáció első (lutheri) hulláma. Kolozsvár és a szentháromságtagadók stb. Makkai László – Mócsy András (szerk.): Erdély története a kezdetektől 1606-ig. I. Bp. 1986. 454–520.
7. A mezővárosokra vonatkozó kutatások eredményeit Csánki Dezső, Mályusz Elemér, Makkai László, Székely György, Szűcs Jenő, Bácskai Vera, Kubinyi András, Fügedi Erik és Érszegi Géza alapján abban foglalhatjuk össze, hogy egy-egy mezőváros kialakulását földrajzi fekvésének, a közlekedésben betöltött szerepének, a kézművesség-ipar megjelenésének, az egyházi vagy világi földesúr támogatásának, kiterjedt határának, viszonylag nagy lakosságszámának, a piac-vásár s vele a kereskedelem jelenlétének köszönhető. A kutatók többsége a mezővárosi fejlődését elválaszthatatlannak tartotta a helység kereskedelmi szerepétől, piac-vásárhely voltától. A mezővárosok ezeknek a feltételeknek megfelelően sok esetben egyházi és igazgatási (uradalmi) központok is voltak, azaz iskolázási, művelődési központok is. Debrecenre vonatkoztatva ezeket a kutatási eredményeket foglalta össze Balogh István: A múlt keresztjén republikai című tanulmányában (Confessio I. 1977. 74–83.). Tárgyunk szempontjából nem közböbs, ha Balogh István tanulmányának egy-két részét idézzük. „A mezőváros jogi értelemben a XV. század második fele óta ismert kategória, de a fogalom tartalmát társadalmi vonatkozásban csak a XVIII. század végén írták le” (74.); „A mezőváros sajátos hazai társadalmi képződmény, amely virágzásának tetőfokára éppen a reformációt megelőző évtizedekben jutott, majd a XVI–XVII. században a török hódoltság alá esett, valamint az Erdélyhez tartozó kelet-magyarországi területeken szinte a királyi városokkal vetélkedő önkormányzatot szervezhetett. Fontosabb szerephez a Duna-Tisza közének és a Tiszántúlnak állattartó, állatkereskedő típusú mezővárosai jutottak. Ezek akkor már mind népes helyek és lakosaik kereskedelmi kapcsolatai a reformáció idején egyaránt elértek Dél-Németországba és Lengyelországba. „Áros népei”, tőzsérei, borkereskedői nemcsak kereskedtek, de a korszak új eszméivel is megismerkedtek. Melius Juhász Péter legelső nyomtatásban megjelent művét „A

- magyarországi jámbor és keresztyén áros népeknek, akik Debrecenben, Szombatban, Kassán és Váradon laknak” ajánlotta, mert „széjjel való járásban ti vöttétek és hallottátok egyebeknél előbb az igaz tudományt” – írta róluk. E mezővárosok lakói többségükben magyarok voltak és a reformáció meggyökerezése szempontjából nem mellőzhető körülmény, hogy autonómiájuk következtében lakóik – eltérően a jobbágyoktól – nem voltak személyes függésben a földesurakkal és kezükben volt a templomuk patronusi joga, a plébánosválasztás szabadsága. Ez lényegesen megkönnyítette az új hitvallás tanainak és szervezeteinek megerősödését. (78); Debrecen a XVI–XVII. századi „keresztyén reszpublika” legszebb példája, „akár Kecskemét, Nagykőrös, Szentes, Hősmezővásárhely, Kiskunhalas, a hajdúvárosok, a nagykun városok”. (82).
8. Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp. 1985. I. m. 35–37.
 9. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900). I–II. (Kolozsvár), 135. Partikularendszeréről: I. köt. 545–566.
 10. Fináczy Ernő – Kornis Gyula – Kemény Ferenc (szerk.): Magyar Pedagógiai Lexikon. II. Bp. 1933. I. m. 480.
 11. Uo.
 12. Vö: Skolasztika. Fináczy Ernő – Kornis Gyula – Kemény Ferenc (szerk.): Magyar Pedagógiai Lexikon. II. Bp. 1933. 644.
 13. Obál Béla: Az egyház és a városok a reformáció előtt. Eperjes, 1914.; Mészáros István: A Szalkaikódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp. 1972. 298–309.; Uő: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Humanizmus és Reformáció 11. Bp. 1981.
 14. Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. Sárospatak, 1869.; Uő: A magyarországi protestáns gimnáziumok államjogi viszonyai. Debrecen, 1873.; Ravasz János (szerk.): A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Bp. 1960.
 15. Sipos Gábor: Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest, 1980. 107–134. és 283–287. Sipos Gábor tanulmányában utal egy hasonló iskolatörténeti tanulmányra: Sebestyén Kálmán: Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest, 1979. 138–160. és 232–234. Nálunk is megindultak a hasonló iskolatörténeti kutatások. Ezek első eredményei közé tartoznak: Molnár Ambrus: Adatok a hajdúhadházi felekezeti iskola történetéhez. Múzeumi Kurír 13. 1973. 39–43.; Tóth Béla: Adalékok a partikuláris iskolák XVIII. sz.-i történetéhez (a hajdúszoboszlói adatok alapján). Múzeumi Kurír 30. 1979. 31–41.; Bajkó Máttyás: A debreceni kollégium tanulmányi anyaga és a hajdúvárosok partikuláris iskolái 1770–1807. között. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV–V. 1984–1985. Bp. 1986. 39–50.; Demjén István: Református népoktatás a Csereháton 1565–1670. között. Borsodi Művelődés XII. 1987. 2. sz. 43–54.
 16. Kiss Áron: Geleji Katona István egyházi kánonai s a szatmárnémeti zsinat végzései. Kecskemét, 1875. – Vö.: Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881. 594.
 17. Lampe-Ember Pál: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum (Utrecht), 1728. 133. – Vö.: Barcsa János: A tiszántúli református egyházkerület történelme. I. Debrecen, 1906. 104.
 18. Lukácsy Imre: Beszél a múlt. A dunavecsei ref. egyházközség és Dunavecse község története. Dunavecse, 1943. 73–74.
 19. Uo. 74.
 20. Uo. 75.
 21. Keresztesi József: Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Új kiadás. Bp. 1882. 1.
 22. Uo.
 23. Uo. 2.
 24. Uo.
 25. Uo.
 26. Uo. 2–3.
 27. Uo. 4.
 28. Keresztesi József naplójegyzetei akadémiai útgjáról. Th. Sz. I. 1925. 78–83., 154–160., 262–264., 365–367., 530–534., 707–708., 918–919. 78.

29. Uo. 78.
30. Keresztesi József: Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Bp. 1882.
31. Voinovich Géza: Arany János életrajza, 1817–1848. Bp. 1929. 16–29.
32. Uo. 33–38.
33. Uo. 48–62.
34. Ádám Gerzson–Joó Imre: A nagy-körösi ev. ref. főgymnasium története. Nagy-Körös, 1896. 205–208.
35. Karácsony Sándor: A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. Bp. 1939. Új kiadása: Magyar Hírmondó. Bp. 1985. több helye.
36. Vojnovich Géza: Arany János életrajza, 1860–1882.
37. Barcsa János 1905. 4., 7.
38. Kiss Áron: Geleji Katona István egyházi kánonai s a szatmárnémeti nemzeti zsinat végzései. Kecskemét, 1875. – Vö.: Barcsa János 1905. 8.
39. Tóth Dezső: A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja. I. Debrecen, 1942. Az egyházi élet heteköznappjai. 219–220.
40. A különböző iskolai törvényekben is kimondják. Mint például a felsőbányai iskola törvényében is: „engedelmességre kéz beadással magát kötelezze, és a neki kimutatott hellyel és gradussal megelégedjék”. Nagy Lajos: A felsőbányai evang. reform. egyház múltja és jelene főbb vonásokban. Nagybánya, 1896. 22.
41. Szilágyi Ferenc: Deákok tüköre. Magyar diákvilág a felvilágosodás korában. Bp. 1986. – Vö.: Bodnár Lajos: A Hajdú-Nánási evang. reform. népiskola története. I. Pártikula. H.-Böszörmény 1983. 21–22.
42. Földesi Béla: Egy középkori eredetű népszokás – a gergelyjárás fejlődéstörténeti vizsgálata. Kandidátusi értekezés tézise. Debrecen 1982. – Vö.: Tátrai Zsuzsanna: Gergely-járás. Magyar Néprajzi Lexikon. II. Bp. 1979. 283–284.
43. Szilágyi Ferenc: Szuplikánsok, mendikánsok, legátusok. Deákok tüköre. Magyar diákvilág a felvilágosodás korában. Bp. 1986. 135–153.
44. Nagy Sándor 1933. 187–191.
45. Balogh Ferenc 1911. – Vö.: Nagy Sándor 1933. 290–306.
46. III. Nevelési célokra tett alapítványok és adományok. Barcsa János: A hajdú-nánási ev. ref. egyház számára alapítványok és adományok rövid ismertetése. H.-Nánás 1900. 22–34.
47. Coquia. Nagy Sándor 1933. 36–67. Vö.: Bodnár Lajos: A Hajdú-Nánási evang. reform. népiskola története. I. Pártikula. H.-Böszörmény 1893. 12.
48. Nagy Sándor 1933. 197.
49. Uo. 369–370.
50. Uo. 203.
51. Bodnár Lajos: A Hajdú-Nánási evang. reform. népiskola története. I. Pártikula. H.-Böszörmény 1893. 8., 9., 10., 11.
52. Series studiosorum in schola Debrecina Helveticae confessionis addictarum tam togatorum, quam non togatorum ab anno Christi 1588 usque ad annum 1792. Eredeti kézirat a Kollégiumi Nagykönyvtárban. R. 495. Kiadva Thury Etele 1908. Több másolata és pótlása készült. A pótlások közül a legfontosabb a Series Studiosorum Coll. Debr. 1792–1824. és 1826–1869. TtRel II. 1. e. 3. és 4. k.
53. A Rectorok és praeceptorok kibocsátási jegyzéke 1767–1813., TtREL II. 1. f. 1. k., Series Rectoratum et Praeceptoratum cum salari (Ludimagisterium et Praeceptorium) 1791–1841. TtREL II. 1. f. 2.
54. Vö.: TtREL 1984. 49., 276–277.
55. S. Szabó József: A ceglédi református iskola története. 1545–1936. Cegléd, 1936. 23.
56. Király László (sajtó alá rendezte): Misztótfalu mezőváros jegyzőkönyve 1596–1803. Bp.–Debrecen 1985. 3.
57. Uo. 88–89.
58. HBmL. V. A. 302/b. Városi jegyzőkönyv, 1700.
59. Uo. 1759. ápr. 24.
60. Uo. 1782. júl. 12.
61. Uo. 1782. júl. 12.
62. Csernák Béla: A furta református egyház története. Debrecen 1906. 31.

63. Uo.
64. „Hogy Döbröcönbe az mestorért küldöttünk (1636-ban) attunk oda Fekete Andrásnak költséget. 8 frt. Ugyanoda egy rókabórt ajándékba 1 frt. 15 d.” Ádám Gerzson – Joó Imre: A Nagy-Körösi Ev. Ref. Főgymnasium Története. Nagy-Körös, 1896. 12. – „1752-ben a város kocsján hozták Debrecenből Báthori Istvánt”. Lukácsy Imre: Beszél a múlt. A dunavecsei ref. egyházközség és Dunavecse község története. Dunavecse, 1943. 73.
65. Már Újfalvi Imre Admonitionesében új iskolák létesítéséhez több gyakorlati tanácsot adott. Minthogy a tanulók osztályokra való osztásának volt a híve, tágas, központi helyen felépítendő, több, a tanulócsoportok számára megfelelő osztálytermekkel bíró iskolaépületeket kívánt építtetni. Kiemelendő Maróthi Opinionésának (1741) és a híres Methodusnak (1770) hatása nemcsak a tananyag és módszertan, hanem az iskolaépületek felújítása, illetve építése területén is. Vö.: S. Szabó József: A Ceglédi református iskola története 1545–1936. Cegléd, 1936. 27–28. Nagy hatással volt a partikulák építkezéseire és berendezésére, taneszközökkel való ellátására a Debrecenben 1795-ben kiadott A' tanítók kötelességei a' tanítványok és ezeknek rendi és módja a' Helv. Vallástételt követő Debreczeni Collegium alsó Oskoláiban, A' mint ezek a' Tiszánn-túl lévő Szuperintendentzia által Helybenhagyódtak című kiadvány. Vö.: Illyés Bálint: A kunszentmiklósi gimnázium három évszázada, 1679–1979. Kunszentmiklós év. n. (1979). 31–32., 68., 109.
66. Osztályok. Nagy Sándor 1933. 160–166.
67. Főként a Ratio Educationis (1777) hatására, amelynek az élet volt hivatott venni a partikuláris hagyományok, többek között a növedéktanítóság fönttartása érdekében a már idézett A' Tanítók kötelességei... Lásd: 66. jegyzet. – Vö.: Bajkó Mátyás 1976. Csighy Sándor: A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései. Bp. 1936.
68. Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich. Von Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien 1849.
69. Barcsa János: A tiszántúli református egyházkerület történelme. III. 1822–1908. Debrecen 1908. 266–270.
70. Eötvös József (1813–1871). Nagy Sándor (szerk.): Pedagógiai lexikon. I. Bp. 1976. 367–369.

NÉVMUTATÓ

- Aa, van der (leideni kereskedő) 421
 Ábrahám Ernő 676
 Ábrányi Emil 678
 Achenwall, Gottfried 127, 438
 Ady Endre 79, 242, 327, 385, 627, 633, 636, 649, 658, 670, 672, 674, 678–683, 685, 687–688, 690–692, 716, 719, 728
 Aesopus (Esopus) 637–638
 Ajler György 134
 Ajtai András 71
 Alsted, Johann Heinrich 54, 76, 399
 Alting, Jacob 54
 Alvinczi Péter 34, 49, 77, 353, 638
 Amadé László 645
 Amesius, William 35–36, 50, 54–55, 57–58, 414, 542, 545, 547, 552, 638–639
 Ammon, Christoph Felix 563
 Anakreon 515, 659, 703
 Andaházy-Szilágyi Mihály 282, 473
 Anderkó Imre ld. Ujfalvi Anderkó Imre
 Andreae, Valentin 45
 Annville, Jean Baptist d' 439
 Apáczai Csere János 31, 48, 50–51, 53, 55, 57–59, 61, 401, 758
 Apafi Mihály, I. (erdélyi fejedelem) 50–51, 72–73, 81, 385, 407, 481, 511
 Apafi Mihályné, II. ld. Bethlen Kata
 Apáti Madár Miklós 61, 639
 Arany János 108, 163, 169, 183, 327, 360, 385, 505, 558, 560, 630, 632–634, 636, 640, 642–644, 646, 649, 652, 661–663, 666, 670, 672, 674, 683, 689, 726, 727, 785–786
 Arany Tamás 535
 Aranyi István 185, 209, 246, 561, 563
 Arator Szántó István ld. Szántó Arator István
 Argens, Jean Baptiste de Boyer marquis d' 430
 Ari Károly 667
 Aristophanes 683
 Aristoteles 539–541
 Ármós Bálint 443, 724
 Ármós Pál 724
 Árokháty Béla 768
 Asztalos Tabajdi István 366
 Athias, Josephus 411
 Augustinus, Aurelius 539
 Babits Mihály 676, 681–682, 685, 726
 Bach, Johann Sebastian 730, 763, 769
 Bacon, Franci of Verulam 395
 Bacsó Jenő 241
 Baczoni Lajos 240, 724, 740
 Baden-Powell, Robert 743
 Bader Jakab 520
 Badics Ferenc 674
 Bahrtdt, Carl Friedrich 563
 Bains, Paul 548
 Baja Mihály 676–677, 689
 Bajza József 668, 670
 Bakó István 561
 Bakóczi János 474, 489, 492
 Bakoss Tibor 231, 272, 735
 Baksay Sándor 385
 Balassa Iván 499
 Balassi Bálint 755, 758
 Balik András 47
 Bálint (pap, XVI. sz.) 11
 Ballagi Károly 713
 Ballagi Mór 568, 569
 Ballanche, Pierre Simon 668
 Balog János 782
 Balogh Ádám 423
 Balogh Béla 724
 Balogh Ferenc 75, 136, 210, 212, 221, 247–248, 385, 406, 470, 474–475, 482, 513, 563, 567, 569–570, 668, 671, 708–709, 714–716, 717, 721, 732, 769
 Balogh Imre 710, 724
 Balogh István 506, 544
 Balogh Péter 202, 216, 218, 235, 382, 508, 701, 710
 Baltazár Dezső 252, 261, 267–268, 274, 276–277, 280, 385, 508, 711, 720, 736, 753
 Balzac, Honoré de 668
 Bán Imre 450, 654

Bánffy Farkas 113
 Banduri, Anselmo 507
 Barabás Miklós 511
 Bárány Mihály 74
 Baranyi család 108, 111
 Baranyi Erzsébet, Váradi 108
 Baranyi Imre 450
 Baranyi Péter 782
 Barcsa János 231, 474, 781, 786–789, 801
 Barcsai Ákos (erdélyi fejedelem) 50
 Barcza Dániel 783
 Barcza József (1871–1921) 673
 Barkóczy Ferenc 117, 417
 Barla-Szabó Jenő 720
 Baronius, Cesare 62
 Bársony György 45
 Barta Boldizsár 22, 46, 63, 354, 639
 Barta János 450
 Barth, Karl 323, 574
 Bartha Béla 239
 Bartha Károly 273, 746
 Bartha Mór 239
 Bartha Tibor 306, 311, 319, 326, 479, 529–530, 579
 Bartók Béla 729, 734, 768
 Bartók György 569
 Bartók Miklós 270, 273, 746
 Bartoletti, Fabrizio 431
 Bartolozzi, Francesco 514
 Basedow, J. B. 176
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 481, 713
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 161, 782
 Báthori Mihály 354
 Báthori Zsófia (II. Rákóczi György felesége) 44
 Batizi András 637
 Batsányi János 653
 Baumeister, Fr. Christian 126–127, 426
 Baxter, Richard 395
 Bay Zoltán 682
 Bayer, Johann 421
 Bayle, Pierre 36, 139, 419, 427
 Bayly, Lewis 547, 638
 Bazsa Ernő 276
 Béber László 685
 Beck, Jakob Christoph 76, 93, 103, 417, 428
 Beck Ödön Fülöp 384
 Beczner Frigyes 720
 Beethoven, Ludwig van 766, 769
 Bekecs Sára 251
 Békefi Benő 266, 311
 Békefi Remig 787
 Békési Gyula 220, 224, 284
 Bél Mátyás 96, 110, 160–161, 422, 431
 Belényesi Gergely 14
 Bélyei Piso Fábián 27
 Benczédi Székely István ld. Székely István, Benczédi
 Benedek János 716
 Benedek Mihály 115, 158, 169, 439, 566, 643
 Benigny Gyula 258–259, 263
 Benyák Bernát 431
 Bényei ld. Erdőbényei
 Beöthy Zsolt 673, 687
 Berán Lajos 278
 Béranger, Pierre Jean de 668
 Bereczky Pál 404
 Beregszászi Pál 171, 357, 515
 Beregszászi Pálné 515
 Beregszászi Péter 133, 601
 Berényi József 742
 Berkesi Sándor 770
 Berki Sándor 508
 Berlász Jenő 419
 Bernáti János 405
 Bernoulli, Daniel 90, 101
 Bernoulli, Johann I. 90, 105, 435
 Bernoulli, Johann II. 90, 101
 Bertling, Johannes 63, 619
 Bertók Lajos 446
 Berzeviczy Gergely 435
 Berzsényi Dániel 659
 Bessenyei György 117, 139–140, 429, 435–436
 Bessenyei Lajos 226, 258, 261, 673, 686, 688
 Bészler Lajos 726
 Bethlen Domokos 511
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 21, 31–32, 49, 232, 249, 353, 385, 480–481, 511, 530, 638–639, 719
 Bethlen Kata (II. Apafi Mihály felesége) 74
 Bethlendi Endre 248
 Béze (Beza), Théodore 25–26, 28, 30, 536
 Bezerédy István 183
 Bibó István, ifj. 357, 378

- Bibor István 795
 Bihari Péter 714, 716
 Biró János 528
 Biró Lajos 509, 513
 Biró Mihály, Földvári 782
 Bisterfeld, Heinrich 58
 Bizer, Ernst 540, 547
 Blasek, Michael 137
 Blondel, David 62
 Blumenbach, J. Fr. 615, 617
 Blumauer, Alois 645, 652, 659
 Bochart, Samuel 412
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 16, 49, 511, 530, 638, 720, 764
 Bod György 11
 Bod János 720
 Bod Péter 96, 427
 Bodnár István 736
 Bodnár Lajos 268, 273
 Bodolay Géza 182
 Boerhaave, Hermann 103, 105, 422
 Bogdán Lajos 705
 Bogy József 652
 Boileau, Nicolas 659
 Bojti Veres Gáspár 639
 Bolyai Farkas 160, 171–172, 174, 601–602
 Bolyai János 164, 601–602
 Boncz László 11
 Bóné András 71
 Bonhoeffer, Dietrich 575–577
 Borbély István 795
 Borbély Sámuel 507
 Borberek Kovács Zoltán 384
 Bornemisza Péter 759
 Borsai Sepsei János 50
 Borsos József 384
 Borzsák István 161
 Bosznay István 227
 Bouterweg, Friedrich 162
 Boyle, Robert 59
 Bowles, Oliver 412
 Böhl, Eduard 247, 570
 Böhmer, Grundlin Ludwig 116
 Bölcskei András 405
 Bölöni Farkas 707
 Böszörményi Pál 158
 Brassai Sámuel 569
 Breiting, Johann Jakob 92, 97
 Brezlau (építőmester) 373
 Bródy Sándor 677
 Brucker, Jacob 427
 Budai Ézsaiás 110, 115, 132–133, 151–152, 154–155, 157–162, 169–171, 173, 175–176, 186, 212, 385, 429–430, 434–437, 439–440, 472, 481, 500, 528, 556, 560–561, 609, 621, 644, 648, 658, 703, 705, 707, 758, 763
 Budai Ferenc 644
 Budai Gergely 576
 Budai István 544
 Bujdosó Lajos 445
 Bullinger, Heinrich 25, 529, 536
 Bultmann, Rudolf 324
 Bulyovszky Gyula 668, 713
 Bussingius, A. F. 128
 Buttler János 473
 Buzás Pál 168, 178, 185, 205–206, 208, 212, 233, 239, 473–474, 482
 Buzinkai György 96
 Bütösi János 742
 Calderoni (pesti kereskedő cég) 527
 Calepinus, Ambrosius 426
 Calvin, Jean 14, 58, 247, 305, 385, 413, 510–511, 539, 547, 569–570, 631, 719–720, 760
 Campe, Joachim Heinrich 176
 Canaris, Wilhelm 575–576
 Caraffa, Antonio 47
 Cato, Marcus Portius 23, 100, 128, 154
 Cebes 95, 97, 596
 Cellarius, Christophanus 90–91, 93, 109, 133, 154, 158, 426, 620
 Cetto Benedek 111
 Cicero, Marcus Tullius 109, 122, 133, 154, 161, 702
 Coccejus, Johannes 35, 54, 57, 404, 406, 416, 426, 547, 552–553, 581
 Columella, Lucius Junius Moderatus 128
 Condorcet, Marie Jean Antoine 435
 Copernicus, Nicolaus 604
 Cordier, Leopold 279
 Corneille, Pierre 436
 Cornelius Nepos 91, 122, 154
 Cornides Dániel 434
 Corvin János 14
 Cotta, I. G. 516
 Cranach, Lucas 530

Crocius, Ludovicus 403
 Cromwell, Oliver 50, 56, 395
 Crüger, Johann 755
 Cullmann, Oscar 323
 Csaholyi János 395
 Csáky Albin 238
 Csanak József 214
 Csánki Benjámin 573
 Csánky Adorján 275
 Csányi Dániel 518, 602
 Csapó István 74, 604
 Csapó József 522, 615, 648
 Csathó Kálmán 634, 676, 724
 Csathó Zsigmond 724
 Csécsi Nagy Imre 172, 184–185, 440, 442, 518–520, 522, 609, 613–617
 Csehi József 795
 Cseh-Szombathi József 164, 243, 437, 440–441, 513, 611, 613–614, 616–617
 Csengeri Gábor 783
 Csengeri Pál 73
 Csengery Antal 661
 Csengery József 656
 Csenki Imre 271, 273, 691, 734, 769
 Csepei György 783
 Cseri Márton, 795
 Csernák Vencel 372
 Csikesz Sándor 256, 276–279, 448, 475, 476, 483, 509, 573, 576, 689, 749, 768
 Csiky Lajos 221, 222, 247, 739
 Csinády Gerő 618
 Csohány János 479
 Csokonai Vitéz Mihály 89, 140, 159, 174, 177, 327, 285, 436, 502, 505, 509, 511–512, 515–516, 529–530, 555, 566, 568, 629–636, 641–650, 652, 654–660, 662–664, 667, 669–670, 674, 676, 677, 679, 682, 688–692, 697–698, 703–704, 707, 714, 755, 763, 766, 769
 Csomasz Tóth Kálmán 643
 Csorba Sándor 658
 Csörsz János 729
 Csösz László 275
 Csulai György 64
 Csuzi Cseh Jakab 45, 56
 Csürös Ferenc 226, 384, 635, 667, 672, 673, 682, 685
 Csüry Bálint 688, 689, 726
 Czeglédi György 49
 Czeglédý Sándor 257, 311, 573, 720
 Czine Mihály 674
 Czövek Lajos 768
 Czuczor Gergely 707
 Dállyai Vas János ld. Vas János, Dállyai
 Darabont Ignác 375
 Darkó Jenő 245, 731, 737
 Darvas József 308
 Darwin, Charles 614
 Dávid Ferenc 700
 Dávid Lajos 597
 Dayka Gábor 755
 Deák Ferenc 508
 Debreceni Tivadar 384
 Debreczeni Borégető Miklós 27
 Debreczeni Csorba István 15, 28, 29
 Debreczeni Dormány István 47
 Debreczeni Ember Pál 443, 558, 581, 619, 639, 757, 782
 Debreczeni Ferenc 686, 688
 Debreczeni Gergely János 11
 Debreczeni Herczeg János 67, 74, 75, 615
 Debreczeni Joó János 49
 Debreczeni Király István 54, 73, 598, 603, 615
 Debreczeni Kiss Mózes 782
 Debreczeni Mihály 12
 Debreczeni Szücs János 52
 Debreczeni Tulyok Ferenc 27
 Dégenfeld Imre 507
 Dégenfeld József 384, 385
 Dembinszky Henrik 210
 Demeter József 706
 Demjén János 482
 Derham, William 103
 Descartes, René 59–60, 76, 92, 104–105, 139, 363, 406, 416, 516, 547, 552–553, 581, 603, 610, 639
 Desericzky Imre 111
 Dévai Biró Máttyás 11, 12, 536
 Dévai Sámuel 552
 Devecsery István 501
 Dewey, Melvil 444
 Dézsi András 12, 393, 637
 Dézsi Lajos 443, 676, 711
 Dezső László 720
 Dicsőfi József 248, 445, 701, 711, 716, 720
 Diderot, Denis 140

Dienes János 513
 Dienes Kata 683
 Dikó Péter 84
 Dinzer, Karl 512
 Diószegi Kiss István 52, 56, 639
 Diószegi Sámuel 135, 159–160, 439, 512, 522,
 564–565, 615, 616, 646
 Dobó Szücs Nagy István 785
 Dobozi István 43, 68, 71
 Dobozy Mihály 114
 Dóczy Antal 720, 722
 Dóczy Emil 724
 Dóczy Imre 203, 217, 221–222, 225, 672
 Dóczy Jenő 676
 Dóczy Gedeon 264
 Dohányosi József 379–380, 437, 512
 Domitius, Aelius 500
 Dombi Lajos 701
 Domby Márton 439, 654–655, 657
 Domokos Imre 158
 Domokos József 195
 Domokos Lajos 82, 83, 107, 109, 111–116,
 124–127, 132, 139–140, 385, 415, 430,
 433–434, 553–555, 557, 559–560, 563,
 567, 595, 607, 641–643, 664
 Domokos Márton 83, 91, 92, 95, 96, 98, 116,
 416, 417, 516, 553 Donatus, Aelius 23
 Dózsa család 9
 Dózsa György 161
 Döme Gergely 651
 Dömény József 141
 Dömjén Gergely 426
 Dömsödy Károly 502
 Dörgő Pap István 784
 Drágyfő Gáspár 12
 Drégelypalánki János 45
 Dreszler (építőmester) 372
 Dugonics András 436
 Duruflé, Maurice 771
 Dutka Ákos 681
 Dürer, Albrecht 539
 Eckling (bécsi kereskedő cég) 518
 Ecsedi István 231, 266–268, 272, 273, 686
 Eder Jakab 375
 Édes Gergely 688
 Egri Dobrai István 511
 Eichler, Matthias Gottfried 514
 Eirinius, d' (mechanikus) 517
 Elek Lajos 284, 285
 Elek Sándor 438
 Ember Ernő 687, 688
 Emódi István 703
 Emődý Dániel 661
 Enyedi István 639
 Enyedi Sámuel 50, 59, 77
 Enyedy Andor 316
 Eötvös József 183, 219, 787
 Erasmus, Desiderius (Rotterdamus) 24, 77, 393,
 416, 539
 Erastus, Thomas 540
 Ercsei Dániel 172, 178, 380, 561
 Ercsei Zsigmond 79
 Erdei Károly 715
 Erdélyi János 633
 Erdőbényei Deák János 543
 Erdős József 229, 247, 570, 573
 Erdős Károly 248, 255, 256, 573, 720
 Erdős Lajos 525
 Eröss Gábor 162, 501, 515, 522, 702, 703
 Eröss János 702, 703
 Eröss Lajos 247, 681, 701, 715, 720
 Esze Tamás 478–479
 Esze Tamás (1903–) 67, 71
 Euklides 404
 Euler, Leonhard 106, 557
 Eutropius 91, 109, 122
 Ewald, Heinrich Georg August 209
 Fábián Gábor 706
 Fábián Károly 741
 Faggyas Gáspár 501
 Faludi Ferenc 645
 Fányi János 782
 Farkas András 765
 Farkas Ignác 479, 720, 722
 Farkas Imre 678, 716
 Farkas István 702
 Fazekas István 158
 Fazekas Mihály 159–160, 162, 327, 377, 385,
 436, 512, 522, 615, 616, 632–633, 641,
 643–646, 649–650, 690, 715
 Fazekas Pál 795
 Fegyverneki Izsák 567
 Fehér Lajos 260
 Fejes Gábor 680

- Félegyházi László 513
 Félegyházi Tamás 11, 25–27, 53, 535–536, 638, 638
 Felvinczi Sándor 45, 60
 Fénelon, François 115, 436
 Fenner, William 426
 Fényes Elek 206
 Fényes Mária 482
 Ferdinánd, V. (magyar király) 511
 Ferencz József, I. (magyar király) 196, 235
 Ferenczy Gyula 242–245, 445, 475, 573–574, 576, 701, 711, 715, 720
 Ferenczy István 385, 512, 516, 662
 Ferenczy Károly 266, 720
 Feuerbach, Ludwig 568
 Fichte, Johann Gottlieb 435
 Fináczy Ernő 554
 Fiók Károly 210, 212, 243–245, 664, 685, 716
 Fischer von Erlach, Johann Bernhard 375
 Fleischmann (pesti vállalkozó) 377
 Fodor Ferenc 782
 Fodor Gerzson 654
 Fogarasi Sámuel 355
 Foktövi János 638
 Fontaneble, Bernhard Le Bovier de 435
 Földi János 382, 522, 615, 641, 643–644, 646, 649, 655–656, 785
 Földvári Biró Mihály ld. Biró Mihály, Földvári
 Földvári József 648
 Frank Lőrinc 377
 Franklin, Benjamin 609
 Fráter György ld. Martinuzzi György
 Freyer, Hieronimus 97, 122
 Frick József 686
 Frigyes, II. (porosz király) 140, 659
 Frigyes Vilmos, I. (porosz király) 553
 Furó Mihály 404
 Furó Sámuel 500
 Futó Zoltán 720
 Fülep József 706
 Fülep Lajos 748
 Fűredi Lajos 730
 Gabelsberger, Franz Xaver 739
 Gáborjáni Szabó Kálmán 268–270, 273, 385, 686, 689, 735
 Gafur Péter 517
 Gál András 644
 Gál József 382
 Galgóczi Sámuel 784
 Galilei, Galileo 59, 60, 516, 603–604
 Garai János 701
 Garbai Sándor 245, 573
 Gárdonyi Zoltán 772
 Gassendi, Pierre 430, 435
 Gáti István 615
 Gatterer, J. Chr. 703
 Gaub, David 101
 Gauss, Karl Friedrich 172, 565
 Gavallér Lajos 308–309
 Geibel Károly 442
 Geleji Katona István 36, 53, 82, 399, 426, 756, 790
 Gelenczey Pál 211, 518
 Gellért Oszkár 681
 Gemma, Frisius 24, 394, 597, 618
 Genovai János 359, 372, 373
 Gerenday József 524
 Géresi Kálmán 210, 244, 406, 408, 439, 444–445, 558, 664, 667, 669–673, 685, 701, 710–711, 714–715
 Gergely, XIII. (pápa) 62
 Gergely Károly 224, 230
 Gerringer Károly 198
 Gesner, Conrad 430, 561
 Glatz Jakab 558
 Glossius, Johannes 137
 Goethe, Johann Wolfgang 562, 563
 Gotsched, Johann Christoph 427
 Goudimel, Cloude 80, 95, 100, 760–762, 766
 Göböl Gáspár 442
 Gönczi A. József 49
 Gönczi Kovács (Fabricius) György 11, 13, 442, 535, 538, 753
 Gönczi Mihály 784
 Görög Demeter 643
 Görömbei Péter 570
 s'Gravesande, Guillaume Jacob 103, 105, 367, 421, 422, 430
 Greguss Mihály 174
 Grineus és Roth (pesti kereskedőcég) 524
 Gronovius, Abraham 109, 422
 Grotius, Hugo 421, 435
 Grund és Rohn (pesti kereskedőcég) 515
 Grynaeus, Simon 11

- Gulyás György 768
 Gulyás István 226, 635, 667, 672–674, 676, 685–686,
 Gulyás József 676, 677
 Gulyás Pál 628, 630, 632–633, 636, 658, 670, 657–676, 682, 683, 685, 689, 690
 Gusztáv Adolf (svéd király) 45
 Guthi András 412
 Gvadányi József 436
 Gyalui Torda Zsigmond 13, 534
 Gyökössi Endre 631, 676, 677
 Gyöngyösi Gyula 741
 Gyöngyösi István 645
 Gyöngyösi József Mihály 404
 Gyöngyössi testvérek 737
 Györfly István 727
 Györy Sándor 601
 Gyulai Pál 666, 667, 677
- Haendel Vilmos 240, 724
 Händel, Georg Friedrich 771
 Hajnóczy József 435
 Halász András 742
 Halász István 702
 Háló Kovács József 655
 Hankiss János 258
 Hányoki István ld. Losonczy Hányoki István
 Harnack, Adolf von 573
 Harsányi Nagy Jakab 49, 50
 Hasse, J. G. 128, 133
 Hatvani István 77, 82, 101, 103–104, 106, 107–108, 111, 116, 124, 126–127, 135, 139–140, 154, 327, 360, 364, 366, 367, 385, 416, 420, 423, 425, 427–428, 433, 436, 470–472, 481, 493, 502, 509, 510, 517, 554, 556–558, 592, 595, 599, 601, 606–607, 610–611, 615, 620–621, 642–644, 646–647, 663, 674, 682, 690, 692, 700, 784
 Hauptmann, Gerhard 573
 Haynau, Julius Jacob 193
 Hazslinszky Frigyes 523
 Héczei Dániel 98, 427
 Héczei József 440, 441
 Heerebord, Adrian 57
 Hegyi Mihályné 251, 720
 Hegyemegi Kiss Pál ld. Kiss Pál, Hegyemegi
 Heidegger, Johann Heinrich 60, 396
 Heineccius, Johann Gottlob 102, 104, 116, 122, 126
 Heineccius, Johann Michael 418, 426, 433
 Heine, Heinrich 434
 Helle Károly 240, 724
 Heltai Gáspár 23, 63, 614, 759
 Helvetius, Claude-Adrien 140, 419, 425, 435
 Herczeg Ferenc 677, 688
 Herder, Johann Gottfried 561, 563
 Herepei János 401
 Herring, Thomas 114
 Hervey, James 646
 Hetényi János 168
 Heyden, Sebald 23
 Heykal Ede 232
 Heyne, Chr. G. 83, 133, 160, 561
 Hevelius, Johannes 406
 Hild József 380
 Himmelbach, Beate 331
 Hobbes, Thomas 421, 430
 Hodászi S. Lukács 398, 754
 Hodossy János 516
 Hoffer András 263
 Hoffgreff György 759, 765
 Hoffhalter Rafael 15
 Hoffhalter Rudolf 516, 597
 Hoffmann, Fridericus 107
 Holbach, Paul-Henri d' 140, 430
 Holzinger (növénygyűjtő) 523
 Hóman Bálint 277
 Homeros 438–439
 Hooght, Eberhard van der 439
 Horatius Flaccus, Quintus 100, 154
 Horthy Miklós 278
 Horváth István 103
 Horváth János 158, 608
 Hospital, Guillaume Francois del' 421
 Hosszufalusi Márton 405
 Huls, Konrad 443
 Hume, David 435
 Hunyadi Ferenc 112
 Hunyadi János 10
 Hunyadi Mátyás ld. Mátyás, I. (magyar király)
 Husz János 510
 Huszár Adolf 383
 Huszár Gál 13, 254, 278–279, 385, 535, 560, 753–755, 757, 759

Huszár Lajos 507
 Huszti Szabó István 54, 73–74, 81, 599, 604, 615
 Huygens, Christian 105, 422, 427
 Huzl Konrád 375, 377–378
 Hübner, Johannes 122

 Ibrányi Mihály 398
 Ibsen, Henrik 683, 726
 Ihász Gábor 665
 Ikenius, Conrad 100
 Illés Endre 720
 Illyés Endre 256, 311
 Illyés Gyula 690
 Imre (várad püspök, 1287–1317) 9
 Imre Sándor 218, 244, 444, 634, 665–667, 671, 673
 Institoris Gábor 704
 Irinyi József 661
 Isocrates 97
 Ivánka Sámuel 766
 Izsó Miklós 385, 516, 529, 657

 Jakucs István 226, 610, 731
 Jakucsné Dóczi Irén 732
 Jani Viktor 737
 Jánki Péter 400, 406, 411–412, 413, 416–417, 419, 437
 János, I. (magyar király) ld. Szapolyai János
 János, XXII. (pápa) 9
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem, II. János – választott magyar király) 15
 Jánosi Zoltán 676, 711, 720
 Jánossy Imre 311
 Janus Pannonius 161, 394
 Jászi Oszkár 240
 Jászi Viktor 240, 251, 724
 Jenei Mihály 35, 543
 Jenei Zsigmond 785
 Jessenius, Georg 137
 Jókai Mór 184–185, 635, 640, 643, 653, 677, 687–688
 Joó István 220, 228, 229, 230, 708
 Jósika Miklós 687, 707
 Józsa Zsigmond 569
 József, II. (magyar király) 100, 103, 108, 115, 117, 125, 138, 360, 417, 418, 423, 433, 491, 511
 Juhász Géza 324, 634, 658, 670, 675, 681–683, 685, 766
 Juhász Gyula 676, 681
 Juhász Lajos 747
 Juhász László 267
 Julius Caesar, Caius 133, 154
 Julow Viktor 159, 634, 644–646, 649, 658, 688
 Justinus, M. Junianus 109, 122
 Juszuf (pasa) 354

 Kabai Bodor Gellért 45, 757
 Kabai József 595
 Kabai Mihály 517, 608, 702
 Kabai Tóth József 127
 Kádár János 305
 Kakas István 405
 Kakas János 405
 Kákicsi Kiss Géza ld. Kiss Géza, Kákicsi
 Kállai István 214, 229, 232
 Kállai Fényes István 46, 47
 Kállai H. János 28
 Kállay Kálmán 256, 278, 573, 720
 Kallós Kálmán 357, 359, 366
 Kallós Lajos 206, 208, 212, 233, 234, 239
 Kálmán Farkas 756
 Kálmáncsehi Sánta Márton 13, 14, 535, 756
 Kalmár Gyula 737
 Kalocsa Rózsa 511
 Kalós Mózes 165, 184, 439–441, 506, 507, 660, 664, 705
 Kálvin János ld. Calvin, Jean
 Kant, Immanuel 106, 132–133, 162, 435–436, 510, 555, 565, 568
 Karacs Ferenc 427, 702
 Karácsony György 26
 Karácsony Sándor 636, 670, 672, 675, 681–682, 685, 689, 742, 768, 786
 Karai Sándor 227, 258, 259, 261, 384
 Kárándi Mihály 71
 Karasszon Dezső ifj. 772
 Kardos Albert 658, 671, 685, 766
 Kardos Gyula 739
 Kardos Pál 682, 685
 Karika János 167
 Karika Pál 433, 438
 Karmaczi Vári Mihály 54, 74, 81, 82, 599, 604
 Kármán András 433

Károli Gáspár 633, 693
 Károly, I.(angol király) 50
 Károly, III. (magyar király) 116, 118
 Károlyi család 244
 Károlyi Péter 24, 49, 80
 Károlyi Zsuzsanna (Bethlen Gábor felesége) 754
 Kassai Zsigmond Dávid 49
 Kaszás Ferenc 508
 Kathona Mihály 737
 Katona István 161, 431
 Kazinczy Ferenc 96, 139, 159, 169, 385, 439, 473, 500, 505, 509, 512–514, 562, 565, 567, 636, 644–645, 655–656, 658, 660, 707, 726
 Kazzay Sámuel 420, 434–435, 437, 499–500, 506–507
 Keckermann, Bartholomaeus 58–59, 416, 537, 543, 540
 Kecskeméthy M. Lajos 226
 Kecskeméti Alexis János 34
 Kecskeméti C. János 28
 Kecskeméti Máté 53, 403
 Kecskeméti Miklós 49
 Kecskeméti Sárközi György 67, 74–75, 615
 Kecskeméti Vég Mihály 768
 Kecskeméty Ernő 686
 Kéki Lajos 676
 Keller, Christoph Id. Cellarius
 Kemény János (erdélyi fejedelem) 43
 Kemény Sámuel 511
 Kempf József 502
 Kenessey Albert 713
 Kenessey István 421, 481
 Kenessey Péter 422
 Kepler, Johann 600
 Kerekes Ferenc 159, 163–165, 168, 172, 174, 176–177, 185–186, 210, 232, 385, 438, 472–473, 500–501, 506–507, 513, 518–519, 563, 601–602, 608–609, 612–613, 616, 647, 653, 658, 662, 706
 Kerekes Ferenc, Munkácsi 782
 Kerekes Sámuel 643
 Kerényi András 507
 Keresszegi Hermann István 55, 397, 540–541, 544
 Keresztes József 569
 Keresztesi-Deák János 473
 Keresztesi József 135, 756, 784–785
 Keresztesi Kiss József 226
 Kérészy Zoltán 240
 Kertész János 251
 Kéry László 688
 Keserői Dajka János 639
 Keszi-Hajdu Lajos 268
 Kézai Simon 63, 427
 Kiesewetter, I. G. C. 555
 Killias, Andreas 137
 Kincse József 731
 Király József 562
 Király Mihály 71
 Kis Albert 701
 Kis Áron 652
 Kis Bálint 511, 667, 705–706
 Kis Sámuel 171
 Kisfaludy Károly 660, 707
 Kisfaludy Sándor 707
 Kisfalvi Tamás 36, 543, 639
 Kismarjai Veszelin Pál 21, 35, 49, 80, 355
 Kiss Áron 245
 Kiss Árpád 740
 Kiss Ferenc (1862–1948) 248, 255, 573, 747
 Kiss Ferenc (1894–1922) 261, 475, 732
 Kiss Ferenc (1928–) 677
 Kiss Géza, Kákicsi 748
 Kiss György 214, 232, 267, 273
 Kiss István 737
 Kiss István, Rugonfalvi 245, 475, 715, 731
 Kiss József 517–518
 Kiss Pál 732
 Kiss Pál, Hegymegi 716
 Kiss Sámuel 515, 702
 Kiss Sándor 478–479
 Kiss Tamás 634, 658, 690
 Kiss Tihamér László 270, 273
 Koch, Johann Id. Coccejus
 Kocsi Csergő Bálint 81, 639
 Kocsi Csergő István 400, 552
 Kocsi Csergő János 54, 68, 74, 396, 412
 Kocsi István 132, 555
 Kocsi Szőke István 410
 Kocsis András 481
 Kocsis Elemér 264
 Kodály Zoltán 279, 729, 734–735, 753, 765, 768–769, 771
 Kodolányi János 685, 690, 748, 766
 Koeler, Dávid 122, 702–703
 Kohl, Helmuth (nyugatnémet kancellár) 305

- Kohlbrugge, Johann Friedrich 247, 570
 Koivisto, Mauno (finn államelnök) 305
 Kollár Ádám Ferenc 431
 Kolonnau Zoltán 508
 Kolozsváry Kiss László 737
 Komáromi Csipkés György (1628–1678) 23, 36, 44–45, 54, 56, 59, 254, 278–279, 385, 401, 403, 424, 470, 543–544, 547, 567, 603, 618, 639
 Komáromi Csipkés György (+ 1731) 395, 399, 412
 Komáromi Hentes Mihály 73
 Komáromy György 524
 Komenský, Jan Amos ld. Comenius, Johannes Amos
 Komlóssy Artur 729
 Kontz Gergely 382
 Koós Elemér 716
 Koppányi Mária 266, 694
 Koppi Károly 434
 Korda István 673
 Kormos László 279
 Kornis Gábor 380
 Kornis Gyula 558, 561–562
 Kós Károly 771
 Kósa István 782
 Kossuth Lajos 183, 304, 648, 714
 Kosztolányi Dezső 676
 Kotaj Ferenc 404
 Kovách Attila 264
 Kovács Albert 569
 Kovács András 667
 Kovács Ferenc 231, 234, 237, 239, 505, 512
 Kovács Gábor 241, 724
 Kovács György 700
 Kovács Gyula 669–670, 715–716
 Kovács István 266–267
 Kovács János 224–225, 501–504, 512, 519–526, 616–617
 Kovács József 645
 Kovács József ld. Háló Kovács József
 Kovács Lajos 224, 228, 230–231, 731
 Kovács Márton 195
 Kovács Máté 449
 Kovács Ödön 569
 Kovács Pál 200
 Kovács Sándor 238–239, 525, 724
 Kovássy Lajos 528
 Kovásznai Péter 50
 Kováts György 103, 368, 372–373, 377, 702
 Kováts József 127
 Köhler György 380, 426
 Kölcsey Ferenc 130, 169, 327, 385, 560, 562, 627, 630, 633–634, 636, 640, 644, 649, 658, 660, 664, 668, 670, 674, 689–690, 707
 Köleséri Kristóf 49
 Köleséri Sámuel (1634–1683) 45, 50
 Köleséri Sámuel (1663–1732) 420, 598, 639
 König, Emanuel 101
 Könyves Tóth Kálmán 767
 Könyves Tóth Mihály 211
 Köpeczi Béla 115
 Körmeyi János 666
 Körösi Sándor 239, 723–724
 Köteles Sámuel 163
 Kövesdi János 251
 Kövy Sándor 157, 635, 648
 Krantz (heidelbergi kereskedő cég) 520
 Kraudy György 510
 Kreisky, Bruno (osztrák kancellár) 305
 Kristóf Márton 377
 Krizbai Farkas Ferenc 403
 Krüger, I. G. 127
 Kubinyi Ferenc 520
 Kulcsár Endre 226, 667, 672–674, 676–677
 Kun Béla, Szentpéteri 241, 252, 254, 475, 711, 724
 Kun Bertalan 577
 Kun Sándor 259
 Kunfi Zsigmond 573
 Kuthy Lajos 661
 Kuthy Sándor 724
 Kürti László 264
 La Placette János 702
 Ladányi Gedeon 212, 218, 713
 Lajos, II. (magyar király) 512
 Lajta László 729
 Lakatos József 650
 Lamarck, Jean-Baptiste Antoine 614
 Lampe, Friedrich Adolf 439
 Langius, Joachim 122
 Lansberg, Philip 404
 Laskai János 24, 27–28, 53, 637–638
 Laskai József 597
 Laskói Lőrincz 52
 László Géza 264, 266

Lator János 784
 Lavoisier, Antoine Laurent 610, 612
 Lederer, Ignaz 196
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 76, 90, 101, 104–105, 427, 430, 435, 642
 Lencz Géza 247, 475, 573, 716, 720
 Lengyel József 132–133, 425, 435, 519, 555–556, 560–561, 648–649, 655, 763
 Lengyel Zoltán 531
 Lengyel Zsigmond 218, 227
 Less, Gottfried 128, 556, 564
 Leusden, Johann 411
 Lévay József 677
 Libényi János 196
 Linné, Karl von 430, 522, 615
 Lipót, I. (magyar király) 55
 Lipót, II. (magyar király) 108, 125
 Lippai Sámuel 542
 Liszka Nándor 724
 Lisznyai Kovács Pál 52–54, 61–63, 559, 597, 619, 639
 Literatus Ambrus 15
 Litkei Péter 568
 Livius, Titus 218
 Locke, John 91, 96, 139, 426, 430, 435, 642
 Lonicerus, Adamus 615
 Lorántffy Zsuzsanna 31, 50, 52
 Lóskay Bekény 666
 Losonczy Dániel 86
 Losonczy Hányoki István 158, 170, 640, 648
 Losontzi István 782
 Lósy-Schmidt Ede 108
 Lovas László 275–276
 Löfkovits Arthur 504
 Lőrinczy Zoltán 508
 Lubock, Ion 245
 Ludvig János 224
 Ludwig, Christian 443
 Lugossy József 174, 178, 185–186, 209–210, 212, 218, 225, 244–246, 385, 437, 439–440, 442–444, 506–507, 512, 519, 563, 566, 664, 706, 716
 Lukács László 259, 448, 507
 Lulofs, Johannes, 101
 Lumnitzer György 133, 161
 Lunkay Andor ld. Kerekes Ferenc
 Luther, Martin 12, 413, 416, 510–511, 536, 539–540, 720, 760
 Machiavelli, Niccolo 421
 Mácsai Sándor 227, 255, 733–734, 755, 765–768
 Madarász Dobrossy János 168
 Madai Gyula 676–677
 Mádi János 84
 Maeterlinck, Maurice 726
 Magoss György 701, 724
 Magyar Mihály 506, 621
 Makai Emil 683
 Makai Ferenc 422, 785
 Makkai László 312, 479, 530, 543
 Makkai Sándor 311, 573, 690
 Maklár Károly 276
 Mándi József 785
 Mándi Márton István 89, 139, 385, 554, 563
 Manicuat, Johannes 137
 Mann, Thomas 573
 Mányoki István 22, 544
 Margit, II. (dán királynő) 305
 Margitai Péter 538, 638
 Mária Terézia (magyar királynő) 66, 107, 113–114, 116–117, 134, 417, 419, 423, 427, 513, 518, 554, 781
 Márk Pál 218, 224
 Markovics Iván 739
 Maróthi György 58, 61, 76, 78–79, 82–83, 89–101, 108–110, 116, 121–122, 126, 133–134, 154, 158, 212, 327, 385, 401, 413, 416–417, 419–421, 427–428, 437, 510, 516–517, 538, 553, 556, 559, 561, 592–595, 598–599, 603–607, 620, 635, 641–643, 664, 674, 690, 692, 700, 753, 755–757, 759–762, 764, 765, 772
 Martini, Carl Anton 431
 Martinovics Ignác 159, 656
 Martinuzzi György 12, 49
 Marton József 529
 Márton József 437, 647
 Martonfalvi Tóth György 37, 48, 50–56, 59, 61–62, 78, 81, 108, 354, 364, 399, 530, 546–547, 559, 594, 597, 639, 719, 757
 Mather, Increase 551
 Mátrai Gábor 765
 Matthaëus, Philadelphus 754
 Mattheson, Johann Gottlieb 760
 Mátyás, I. (magyar király) 10, 244

Mátyási József 652
Mátyus István 785
Medgyesi Pál 21, 31, 35–36, 53, 58, 543, 638
Medgyessy Ferenc 378–379, 384, 676, 685
Megyericsy Béla 741
Melanchthon, Philip 13, 16, 23, 25, 28, 57, 76–77, 80, 394, 413, 534, 536–537, 540
Melchior, Johannes 79, 90
Melchior, Junius 33
Melius Juhász Péter 15, 25–26, 49, 53, 254, 278–279, 393–394, 516, 522, 529–530, 534–536, 538, 540, 564, 614–615, 637, 675, 719–720, 754, 755–756
Ménész János 271
Mengelejev, Dimitrij Ivanovics 610
Menyhárt János 209, 247–248, 473, 569
Menyhárt József 513
Menyői Tolvaj Ferenc 58, 77, 597
Mészáros István 9, 405
Mészöly István 782
Metastasio, Pietro Antonio 645
Metius, Adrianus 404
Meyer (kőfaragó) 377
Mező Béla 738
Michnay Endre 173, 177
Micskey János 707
Mikes Kelemen 436
Miklós Sámuel 784
Miklovich Bálint 714
Mikolai József 702
Mikulás János 201
Mikszáth Kálmán 677, 688
Miles, Elystan 329
Mílesz József 127, 135, 396, 615, 784
Milotai Nyilas István 34, 385, 638
Minucius Felix 91, 99
Miskolczi Csulyak Gáspár 524
Miszti Károly 724
Misztótfalusi Kis Miklós ld. Tótfalusi Kis Miklós
Mitrovics Gyula (1841–1903) 569
Mitrovics Gyula (1871–1965) 226, 244, 255, 259, 574, 674
Mocsár Gábor 691
Mocsáry László 268
Mocsáry Sándor 525
Módis László 449, 479, 528
Módy György 357
Mohácsi János 733
Molière (Jean-Baptist Poquelin) 436
Molnár Ferenc ld. Örvéni Molnár Ferenc
Molnár Gergely 77–78, 158
Molnár Gyula 270
Molnár Pál 263, 687–688, 690–691
Monai Mihály, B. 405
Montecuccoli, Raymund 43
Montesquieu, Charles-Louis 430
Moor Frigyes 134
Móricz Zsigmond 242, 327, 385–386, 627, 629, 633–634, 636, 649, 657, 670, 673–676, 681, 683, 685–686, 690, 692, 766
Munkácsi Kerekes Ferenc ld. Kerekes Ferenc, Munkácsi
Musai András 404
Musschenbroek, Pieter 97, 101, 105, 421, 426, 430
Musset, Alfred de 668
Müetz Péter 370
Müller J. Ferdinánd 128
Nábrádi Mihály 264, 266, 691
Nadányi János 63
Nádudvari K. András 36, 543
Nagy Ferenc 273
Nagy Gábor 655
Nagy Gábor, Otrókoci 652, 662, 687–688, 690–692
Nagy Gergelyné 784
Nagy Gusztáv, Peremartoni 569
Nagy Gusztáv ld. Vályi Nagy Gusztáv
Nagy Imre, G. 661
Nagy István (1770–1831) 648, 763
Nagy István 714
Nagy István, Köveskáli 763
Nagy János 691
Nagy Jenő 617
Nagy József 230
Nagy Károly 182, 384
Nagy Károly, Szotyori 227–228, 734, 755, 764–766, 769
Nagy László, Sz. 434
Nagy Pál 518
Nagy Sámuel 132, 433, 506, 704

- Nagy Sándor (1886–1965) 115, 171, 173, 362, 368, 474, 476–478, 483, 619, 668, 688–689, 699, 781, 786, 793
- Nagy Sándor, Nagyrévi 739–740
- Nagy Sándor, Psenyeczky 211, 224
- Nagy Sándor János 384
- Nagy Zoltán, Psenyeczky 231, 272
- Nagy Zsigmond 226
- Nagyari Benedek 36, 50, 543, 639
- Nánássy Benjamin 185
- Nánássy Jakab 796
- Nánássy Lajos 720
- Naszályi B. István 396, 411
- Naszályi János 107
- Némedi Lajos 259, 687
- Németh László 648, 685, 690, 692, 766
- Némethi András 782
- Némethi István 79
- Némethi Sámuel 78
- Némethy Gyula 508
- Németi N. János 15
- Nepos, Cornelius ld. Cornelius Nepos
- Névy László 673
- Newton, Isaac 59, 62, 76, 101, 103, 105–108, 139, 364, 421–422, 427, 430, 435, 439, 577, 604, 642
- Niebergall, Friedrich 574
- Nietzsche, Friedrich 563, 678
- Nieuport, G. H. 426–427
- Nógrádi Mátyás 23, 44, 404
- Nolten, Johann Friedrich 122
- Novák József 273
- Nyáry Béla 226
- Nyáry Pál 239
- Nyikos Ferenc 500
- Nyiri István 173, 177
- Nyuzó Mihály 71
- Obornyik Károly 661
- Ódor László 440
- Offerhaus, Leonhard 110–111, 127
- Oláh Gábor 445, 629–630, 632–634, 645, 658, 670, 675–678, 681, 689, 716, 767
- Oláh István 702
- Oláh Miklós 393
- Orlay Petrich Soma 511–512
- Ormos András 127
- Orosz István 213, 230–231, 266–267
- Osterlamm Ernő 227–228, 503
- Osterwald, Johann Friedrich 95–96, 116, 121–122, 415, 552
- Osváth István 270, 272
- Otrokocsi Fóris Ferenc 403
- Otrokocsi Nagy Gábor ld. Nagy Gábor, Otrokocsi
- Ovidius Naso, Publius 122, 154, 218
- Ozory István 724
- Öreg János 224, 243, 245, 678
- Örvényi Vilmos 227–228, 736
- Ósz Mihály 373
- Ötvös János 448, 618
- Ötvös János ld. Ráczkevi Ötvös János
- Ötvös Pál 403
- Paeanius 109
- Pagninus, Xantus 403
- Pákh Albert 516
- Pákozdy László Márton 308–309, 311, 318, 573, 575
- Pálkövy Antal 565
- Pálffy János 71
- Pálffy Miklós 117, 482
- Pálfi János 784
- Pálóczy Horváth Ádám 103, 139, 646–649, 759, 766
- Pándi János 400
- Pandur István 783
- Pap Endre 661
- Pap Károly 243, 245, 681, 685, 715
- Pap Sámuel 782
- Pápai Páriz Ferenc 77
- Pápay József 245, 509, 685
- Papp Ferenc 448
- Papp Gábor 722
- Papp István 259
- Papp József 702–703
- Papp-Váry Elemérné 574
- Pardesius, Ignatius Gastonius 421, 426
- Pareus, Dávid 32, 54, 540
- Pascal, Blaise 430
- Paszkevics, Ivan Fjodorovics 195
- Pásztor Gyula 733
- Pásztor János 384
- Patai István 782
- Pataki István 500
- Pataki Péter 782
- Pátzai Pál 385
- Pauler Tivadar 219

- Paulus, Heinrich Eberhard Gottlob 563
Pázmándi Dénes 183
Pázmány Péter 34, 49, 53, 638, 719
Péchy Imre 134, 158, 374, 511, 705
Péchy Mihály 359, 374–378, 380, 383, 385–386, 434, 764
Pecz Samu 384
Péczeli József (1750–1792) 630, 646
Péczely József (1789–1849) 96, 160–161, 163, 168, 170, 173–176, 182, 210, 212, 385, 412, 437, 510, 561, 563, 635, 642, 658–662, 664, 668, 706
Péli István 86
Peremartoni Nagy Gusztáv ld. Nagy Gusztáv, Peremartoni
Perjési János 79
Perkins, William 414
Pestalozzi, Johann Heinrich 164, 232
Petényi János Salamon 502
Péter János 260, 265, 308–309, 316
Péter Zoltán 259–260, 264, 478, 748
Péterfi Albert 167
Péterfia György 393
Péterfia Jakab 393
Péterffy László 259, 267, 273, 688
Pethe Ferenc 444, 702
Pethes Dávid 162, 702
Petthő Gergely 63
Pető József 691
Petőfi Sándor 225, 383, 505, 508–509, 633, 661, 668, 670, 672, 674, 676, 708
Petrauius Denis 62
Petronics Péter 13
Petrus Martyr (Pietro Vermigli) 403
Phaedrus 91, 100, 122, 133, 158, 161, 224
Piazetta, Giovanni Battista 514
Pictet, Bénédicte 97, 99–100, 158, 426, 552, 567
Pier Xavér Ferenc 119
Piscator, Philipp Ludvig 76, 78, 93
Pithagoras 97
Planudes, Maximus 637
Platon 104
Plinius, Caius Caecilius Secundus (i.sz. 61–114) 122
Poggendorff, Johann Christoph 442
Pokoly József 246, 573, 715
Polgári Mihály 77–78, 80, 82, 137, 364
Polanus, Amandus 540
Polláck Ákos 380
Poroszlai Fridrich 168
Porta, Petrus Dominicus Rosius a 137
Porta, Dominicus a 137
Pósaházi János 59
Pósalaki János 68
Possart, P. A. F. 443
Povolny Ferenc 381
Pöhlitz, Karl Heinrich Ludwig 439
Pösze Lajos 691
Prasch, J. 202
Pray György 111, 161, 433
Probst, Johann 514
Puchlius, Johannes 137
Puffendorf, Samuel 418, 421
Pukánszky Béla 569
Purcell, Henry 766
Purgstaller József 665
Putnoki János 15
Püspöki János 50

Quantz, Joachim 763

Rabl Kornél 359, 378–379, 385
Rábold Gábor 686–688, 691
Rabutin, Jean Louis Bussy de 360
Rachbauer József 373, 375
Ráczkevei Ötvös János 79
Radán Balázs 13
Radó Endre 226
Rados Jenő 386
Rákóczi Ferenc, I. 44, 52
Rákóczi Ferenc II.(erdélyi fejedelem) 43, 67, 71–72, 110, 161, 363, 423, 425, 431, 482, 509–510, 530, 558, 715
Rákóczi György, I.(erdélyi fejedelem) 31, 385, 439, 501, 509, 511, 515, 578
Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 22, 44, 50, 52, 544–545
Rakovszky Dániel 379
Ramée, Pierre de la ld. Ramus, Petrus
Ramocsaházi György 72
Ramus, Petrus 30, 51, 57, 61, 78, 93, 97, 139, 540, 542, 546, 553, 581, 638
Rapcsák András 263, 602
Ravasz László 564, 570
Raynal, l'abbé Guillaume 430
Récsei János 83, 165, 437, 440–441, 447, 473, 664

Reguly Antal 245, 501
 Reimarus, Hermann Samuel 563
 Reinbeck, Johann Gustav 553
 Reineccius (Christian Reineck) 438
 Repiczky János 442
 Rétei Mihály 103
 Révész Ágnes 377, 379
 Révész Bálint 167, 178, 184–186, 209, 212, 235, 440, 503, 511, 528, 566, 701, 706
 Révész Imre (1826–1881) 185, 210, 385, 443, 474, 482, 503, 511, 559, 563, 567, 596, 664, 713, 716
 Révész Imre (1889–1967) 56, 97, 110, 116, 262, 269, 276–278, 448, 477, 540, 563, 573, 575, 578
 Révész Kálmán 443, 711, 720
 Révész Lajos 226
 Rhédey család 175
 Rhédey Ferenc 112, 517
 Ribinyi János 431
 Riedl Frigyes 673–674
 Rikl József 500, 506
 Rimai János 758
 Rippl Rónai József 385, 511
 Ritoók Zsigmond 708
 Robertson, Frederick William 569
 Roëll, Hermann Alexander 73
 Rohn és Grund (pesti kereskedő cég) 515
 Rohoska József 569
 Róka János 443
 Rolland, Romain 573
 Roncsik Jenő 724
 Roncsik Lajos 724
 Rose (numizmatikus író) 507
 Roth (pesti cég) 524
 Rousseau, Jean-Jacques 139–140, 164, 419, 429–430, 435–436, 561–562, 565
 Rózsa Sándor 382
 Röhr, Johann Friedrich 563
 Röller, T. G. 564
 Rugendas, Georg Philipp 514
 Rugonfalvi Kiss István ld. Kiss István, Rugonfalvi
 Rumi Károly György 439
 Rupp Jakab 507
 Ruyter, Michael de 304

 Sadler József 522
 Sági Sándor 783

 Salamon Pál 782
 Salzmann, Gotthilf Christian 176
 Sanctius, Franciscus 122
 Sánta Ferenc 691
 Sári Sámuel 440
 Sarkadi Imre 690–691
 Sárói Szabó István 168, 440–441
 Sartorius, Ernest, 742
 Sárvári Jakab 473, 501
 Sárvári Pál 96, 132–134, 140, 151, 157–158, 162–163, 171, 174, 182, 377–378, 500–501, 507–508, 511, 515–519, 554, 556, 561, 565, 599–601 607–609, 611–612, 616–617, 658, 660, 662–663, 700, 702, 706
 Sass Béla 248, 573, 720
 Sásvári Gergely 49
 Scaliger Joseph Justus 62
 Schaffarzik Ferenc 520
 Schedel Ferenc 442
 Scheller, Immanuel Johann Gerhard 128
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 563
 Scheurer, Samuel 364, 516–517
 Schlözer, A. L. 83
 Schmerling, Anton 215
 Schneller István 569
 Schneller N. 523
 Schönwisner István 507
 Schrader, Christoph 427
 Schrenck, G. 547
 Schroekh, Matthias 110, 127, 427, 438
 Schroeder, J. G. 109, 127
 Schroeder, Nickolaus 99
 Schubert, Franz 766
 Schumann, Karl Friedrich 539
 Schusztler Alfréd 226
 Schütz, Christian Gottfried 154
 Schütz, Heinrich 762
 Schwartzner Márton 434
 Schweizel Márton 431
 Scioppi, Gasparus 122
 Scriverius, Johann 404
 Sebestyén Gábor 651
 Segner János András 530
 Seivert György 431
 Semler, Johann Salomo 567
 Seneca, Lucius Annaeus 539
 Sepsy Károly 770
 Serédi Benedek 529

Seregély István 783
 Servet, Michel (Miguel Serveto) 719
 Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 425
 Siderius János 538
 Simándi István 604
 Simándi Mihály 16
 Simén Domokos 569
 Simó Ferenc 511
 Simonffy Imre 473, 713
 Simonffy Sámuel 378
 Sinai Ferenc 443
 Sinai Károly 443
 Sinai Miklós 82, 108, 110–114, 123, 126–127,
 132, 134, 139–140, 156, 160–161, 364,
 385, 405–406, 416, 422, 425, 429–434,
 437, 441–442, 448, 470–472, 474, 481,
 490, 509, 554, 607, 621, 642, 644, 702,
 719, 784
 Sinka Sándor 94, 128, 226, 528
 Sipos Béla 679
 Sipos Gábor 781
 Sipos Sándor 667
 Skaricza Máté 26
 Soltész Elemér 711
 Somogyi Antal 185
 Somogyi József 668
 Somogyi Pál 228, 231, 503, 671, 701, 727
 Somogyi Sándor M. 516
 Somorjai László 231, 268, 271, 273
 Sonnenfels, Josef 431
 Soós Béla 573
 Soós Gábor 244, 250, 667
 Spencer, Herbert 245
 Spanheim Friedrich 62–63
 Spethe, Andreas 757
 Spiller, P. 168
 Spinoza, Baruch 61
 Stackelberg Minona 524
 Staub, Bartholomeus 137
 Stephanus, Carolus 411
 Stockinger Ferenc 525
 Stosch, Eberhard Heinrich Daniel 128, 555–
 556, 567
 Strassoldo, Carlo 47, 51
 Strauss, David Friedrich 563
 Stromp László 565
 Sturm, Johann 16, 24–25, 33, 76, 394, 540
 Sue, Eugene 668
 Sulyok Éva 473
 Surgóth Gyula 740
 Süle Sándor 142
 Swelinck, Jan Pietersoon 766
 Swieten, Gottfried van 124, 418, 557
 Sylvester János 23, 36
 Szabó Ambró 569
 Szabó Bálint 667
 Szabó Béla 276, 737
 Szabó Dezső 680, 690
 Szabó György 168
 Szabó Gyula Id. Ujvárosi Szabó Gyula
 Szabó István 688–689
 Szabó István Id. Huszti Szabó István
 Szabó János 271
 Szabó József 251
 Szabó József, S. 213, 222, 225–226, 474, 571,
 673, 685, 786, 795
 Szabó Kálmán Id. Gáborjáni Szabó Kálmán
 Szabó Károly 170, 443, 668
 Szabó Lajos 214
 Szabó László 273
 Szabó Lőrinc 385, 633–634, 636, 674–676,
 682–683, 685
 Szabó Magda 634, 657–658, 691
 Szabó Márton 226
 Szabó Máté 700
 Szabó Mihály 746
 Szabó Mihály Id. Tolnai Szabó Mihály
 Szabó Sándor 479
 Szabó Zsigmond 225
 Szabolcsi Bence 757, 761
 Szabolcska Mihály 636, 670, 672–674, 676–
 678, 680, 711, 715–716, 720
 Szacsvai Sándor 141
 Szakáll István 103
 Szalárdi János 43, 422
 Szalatsi Mihály 364, 700
 Szalkai László 9
 Szalkai Antal 645
 Szállási Fülöp Id. Tóth József
 Szana Tamás 669, 715–716
 Szántai Mihály 375
 Szántay Adolf 525
 Szántó Arator István 49
 Szántó Pál 782
 Szapolyai János 11
 Szárászi Ferenc 24, 538
 Szarka János 473, 664
 Szarvas Gábor 673

Szász András 67
 Szász Károly 174
 Szathmári Baka Péter 50
 Szathmári József 436
 Szathmári Paksi István 98–99, 112, 116, 124,
 127, 427, 554, 784
 Szathmári Pap Zsigmond 552
 Szathmárnémeti Mihály 45
 Szathmárnémeti István 542
 Szauder József 565
 Széchényi Ferenc 510
 Széchenyi István 510, 578, 660, 706, 764
 Széchenyiek 420
 Szegedi Gergely 13–15, 27
 Szegedi Kis István 26–28, 385, 538, 567
 Szegedi Sándor 218, 512, 664–665, 669–670,
 725
 Székely István, Benczédi 23, 63
 Székelyhidi Béla 737
 Szejdi, Ahmed 43, 51
 Szekeres Pál 218
 Szekfű Gyula 245, 690
 Szeles Miklós 259
 Szelestei Nagy László ld. Nagy László, Sz.
 Széll János 186
 Szemere Bertalan 182–183, 659
 Szemes Károly 273
 Szénássy Barna 598, 601
 Szenci Molnár Albert 15, 32–33, 36, 77, 80,
 121, 254, 278–279, 327, 385, 395, 536,
 538, 630, 638, 640, 648–650, 657, 693,
 755–757, 759
 Szendi János 733
 Szentgyörgyi József 152, 158, 381, 522, 615,
 648, 703
 Szentjóni Szabó László 648
 Szentpéteri Antal 35, 543
 Szentpéteri Kun Béla ld. Kun Béla, Szentpéteri
 Széplaki Pál 170, 439, 556, 659
 Szepsi András (XVII. sz.) 403
 Szepsi András (XVIII. sz.) 403
 Szeremlei József 470
 Szeremlei Sámuel 96, 113, 365, 371–373, 421,
 423, 428, 558, 569
 Szigethy Gyula, 735, 755, 765, 768–770
 Szikra István 50
 Szikszai Benedek 543
 Szikszai Benjámin 368, 370, 425, 472
 Szikszai Fabricius Balázs 24, 638
 Szikszai György 385, 414, 425, 435, 559, 644,
 648
 Szikszai Hellopoeus Bálint 25, 53, 538
 Szikszai József 736
 Szilády Áron 210, 443, 664, 669, 701, 709, 714,
 716
 Szilágyi András, Tarpai 50
 Szilágyi Antal 783
 Szilágyi Benjamin István 50, 76, 397
 Szilágyi Erzsébet 10
 Szilágyi Ferenc 569, 648
 Szilágyi Gábor, Piskárkosi 127–128, 132, 151,
 555–556, 656–657
 Szilágyi György 443
 Szilágyi István 630, 661, 785
 Szilágyi Márton, Piskárkosi 73, 79, 81, 91, 604
 Szilágyi Pap István 409
 Szilágyi Sámuel, Piskárkosi 76, 92, 96, 98, 101,
 139, 364, 366–367, 371, 413, 416, 418–
 424, 426–428, 430, 499–500, 506, 516–
 517, 552–553, 599, 605–606, 630, 643
 Szilágyi Tönkö István 73, 79, 599, 603, 605
 Szilágyi Tönkö Márton 52, 54, 57, 59–62, 73–
 74, 90, 108, 516, 547, 556, 559, 592, 597,
 599, 610, 618–619, 639, 641
 Szilassy Aladár 743
 Szilvasujfalvi Anderkó Imre ld. Ujfalvi
 Anderkó Imre
 Szinnyei József 637
 Szivós Mihály 651
 Szoboszlai Miklós 543
 Szoboszlai Pap István 164, 168, 173, 186, 194–
 196, 198–199, 201–202, 205–208, 210–
 211, 221, 235, 285, 437, 473, 764
 Szokoli Ferenc 103
 Szokolyai István 22
 Szombathi István 405
 Szombathi János 537
 Szombathy István 720
 Szombati István 168, 382
 Szombati Szabó István 630, 633, 670, 680–682
 Szondi Zsuzsanna 481
 Szotyori Nagy Károly ld. Nagy Károly,
 Szotyori
 Szotyori Nagy Sándor ld. Nagy Sándor,
 Szotyori

Szöcs István 405
 Szöcs Kata 405
 Szódi Csir (Pastoris) István 73, 77, 113, 552
 Szöllösi Mihály 782
 Szőnyi Benjámín 560, 648, 700
 Szőnyi Mihály 470
 Szőnyi Nagy István 45
 Szőnyi Pál 168, 444, 520, 521–522, 525, 529, 705
 Szőnyi Sámuel 705
 Sztárai Mihály 637
 Sztéhlo Kornél 569
 Szuhai Istvánné 784
 Szutor Jenő 741
 Szücs Boldizsár 795
 Szücs István 168, 175, 178, 185–186, 196, 198, 205–206, 208, 211–212, 359, 366, 410–411, 422, 440, 517, 708–709, 713–714
 Szücs János 273
 Szücs Jenő 9
 Szvorényi József 665

Tabajdi István ld. Asztalos Tabajdi István
 Tabajdi Sáska János 79, 99, 551
 Tacitus, Cornelius 439
 Tamás, Aquinoi 549
 Tamás Ferenc 720
 Tamási Áron 690
 Tamassa Ferenc 782
 Táncsics Mihály 183
 Tankó Béla 259
 Tarack János 28
 Tarczali Bogdán Péter 36
 Tarczy Lajos 174, 184
 Tarpai Szilágyi András ld. Szilágyi András, Tarpai
 Tatay Endre 167
 Tatay Zoltán 724, 733
 Teghze Gyula 241
 Telegdi Kovács László 502, 507
 Teleki József 120, 123, 431
 Teleki László 473
 Teleki Mihály 407
 Teleki Pál 727
 Teleki Sámuel 109, 417
 Telekiek 420
 Terentius Afer, Publius 122, 133, 161
 Tessedik Sámuel 562, 611, 648

Thebanus, Cebes ld. Cebes
 Thierry, Amade 245
 Thomasius, Christian 83, 90
 Thoraconymus Mátyás 31
 Thököly Imre (erdélyi fejedelem) 47, 52, 500
 Thun, Leo 192, 200, 205–206, 208, 213, 215–216
 Thuri Mátyás 25–26, 28, 536
 Thury Etele 137
 Tilly, Johann Tserclaes 542
 Tinódi Lantos Sebestyén 758
 Tisza család 224, 520, 524, 617, 763
 Tisza Domokos 224, 502
 Tisza István 572
 Tisza Lajos 501
 Titius Pius Vendel 523–525
 Tófeus Mihály 50, 639
 Toldy Ferenc 163, 644, 665–666
 Toletus, Franciscus 412
 Tolnai Dali János 48–50, 59, 397, 541, 543–544, 546, 719
 Tolnai Sartorius János 15, 27
 Tolnai Szabó Mihály 45, 54, 81
 Tomka-Szászky János 422, 431
 Tompa Mihály 633
 Tormási János 783
 Tormássy János 404
 Tornai István 23
 Tornai S. Mihály 403
 Tornai Pap Gáspár 544
 Torockai Oswald 385
 Tótfalusi István 795
 Tótfalusi Kis Miklós 53, 702
 Tóth András 715
 Tóth Árpád 680–681, 685
 Tóth Béla 28, 48, 159, 264, 417, 530, 678, 685, 687–688, 690–692
 Tóth Dénes 707
 Tóth Endre 306, 309, 324, 573
 Tóth Ferenc 185, 434, 514
 Tóth István 205–206
 Tóth József 224–225, 602
 Tóth Kálmán 274
 Tóth Károly 241, 724, 737
 Tóth Lajos 241, 678, 724
 Tóth Mihály 209, 227, 247, 556, 709, 714, 733
 Tóth Sámuel 242, 246, 248, 569, 701

Towson, Robert 374
 Thököli Sabbas 714
 Törő Imre 527
 Töröcsik Zoltán 777
 Török Bálint 11
 Török család, Enyingi 12
 Török György 700
 Török István 311, 573
 Török József 209, 212, 224, 249–250, 503,
 524–525, 614–617, 667
 Török Pál 215, 385, 563, 662, 676, 785
 Török Péter 225, 504, 521–523, 526–527, 739
 Török Tibor 268, 270, 273
 Trefort Ágoston 237–238
 Trócsányi Béla 243–244
 Trócsányi Dezső 563
 Trotzendorf, Valentin 16, 25, 540
 Tukacs György 722
 Tunkel Ferenc 377, 379
 Turkevi Mihály 79
 Tursellinus, Horatius 426
 Tüdös János 218–220, 224, 676, 716
 Tüdös Kálmán 243
 Tycho Brache 604
 Újfalusi Ferenc 606
 Újfalvi Anderkó Imre 24, 29–31, 36, 53, 80,
 395, 397, 537–538, 542, 599, 638, 753–
 754, 790
 Újházy Ede 681
 Újlaki Borbála 529
 Újszászy Kálmán 479
 Újvári József 782
 Újvári N. 782
 Újvárosi Szabó Gyula 226, 261
 Uray Bálint 195, 198
 Ursinus, Zacharias 35, 540
 Ürményi József 117
 Üveges Éva 379
 Üveges Mária 370

 Vajai Imre 702
 Vajda Péter 168
 Vályi Nagy Gusztáv 716
 Van Swieten ld. Swieten, Gottfried van
 Ványai Sára 506
 Váradi Mihály (+ 1590) 395
 Váradi Mihály (XVIII. sz.) 404

 Váradi Szabó János 176
 Varenius, Bernhard 618
 Varga Bálint 226, 676
 Varga Ferenc 667
 Varga István 178–179, 561, 567
 Varga János 479–480
 Varga Jenő 270, 273, 742
 Varga József 526
 Varga László 109
 Varga Sámuel 783
 Varga Zoltán 259, 263, 572–574, 726
 Varga Zsigmond (1886–1956) 255–256, 263,
 408, 434, 438, 445–446, 509–510, 573,
 688–689
 Varga Zsigmond (1919–1945) 577, 723, 742
 Vargha Imre 741
 Vári Mihály ld. Karmaczi Vári Mihály
 Varjas János 99, 127, 554, 643, 646–647, 651,
 758, 760, 762
 Varjas József 127, 784
 Varkoch Tamás 49
 Varro, Marcus Terentius Reatinus 128
 Vas János, Dállyai 72–73
 Vasady Béla 257, 281, 310, 573, 575–576, 720
 Vasél Alajos 356, 382–383
 Vass Lajos 728, 770
 Vass Pál 232
 Vay Ábrahámné 784
 Vay Miklós 168, 516
 Vecsei József 178, 185, 211, 440, 561, 563
 Vecsei K. György 54
 Vécsey Miklós 511
 Vedródi Viktor 522
 Végh Antal 692
 Végh József 259, 688–689, 727
 Végh Mihály 783
 Vekerdi Béla 263
 Veres Mihály 643
 Veres Péter 686, 690
 Veres Vilmos, 508
 Veresegyházi Tamás 404–405
 Veresmarti Mihály 638
 Veress István 230, 232, 266–268, 272, 274,
 720, 766, 784
 Veress László 194, 227–228, 230, 667
 Veress Miklós 479
 Vergilius Maro, Publius 122, 154, 225
 Veszprémi István 420, 700

- Veszprémy János 505
 Vetsei Sámuel 423
 Victor János 742
 Vidovich Ernő 715
 Vigkedvű Mihály 43
 Vikár Sándor 768
 Vilmos, II. (német császár) 573
 Vischer, Nicolaus 619
 Vital, Joh. Mart. 137
 Vitéz János 161
 Vitéz József 437, 440–441
 Voetius, Gisbertus 54, 396, 547
 Volta, Alessandro 103
 Voltaire (Jean-Marie Arouet) 98, 139–140, 419, 425, 430, 435–436, 553, 630, 643, 646, 659
 Voss, Gerald Joachim 122
 Vörösmarty Mihály 224, 660, 665, 668, 670
- Walsch, Johann Georg 435
 Walther, Johann Gottfried 763
 Warga Lajos 569
 Weber Sámuel 569
 Wegscheider, Julius August Ludwig 563
 Weidler, Johann Friedrich 92, 102–104, 106, 421, 426, 438, 594, 598–599, 605, 607–608
 Weisz János 510
 Weller, Jacob 123
 Welsch, Thomas 258
 Wendelin, Mart Friedrich 54, 58, 408
 Werbőczy István 24, 28
 Wernle, Paul 556
 Wesselényi Miklós 762
 Weszprémi István 74, 82, 114, 507, 510, 615, 648
 Wetsei Gergely 417
 Wiclif, John 546
 Wiegand Antal 521
 Wiegand János Mihály 419, 433
 Wildenow, Karl Ludwig 439
 Wilkins, John 395
 Winckelmann, Johann Joachim 133, 162
 Winckler, Johann Heinrich 102–104
 Winder, Heinrich Johann 610
- Windisch Károly 434
 Winkler, Josef 126, 427
 Wisinger Károly 523
 Wolff, Christian 83, 90, 92, 101, 104–107, 126, 130–140, 421, 427, 430, 553, 557, 563, 567, 581, 642
 Wolff, Friedrich August 562
 Wolleb, Johannes 25, 543
 Wurtz, Conrad 114
- Young, Edward 436, 646
- Zabardi Mátyás 49
 Zákány József 152, 172, 175–178, 182, 185–186, 194, 230, 477, 663, 763
 Zalai Béla 676
 Zalányi János 226
 Zamenhof, Ludwig 225
 Zanchius, Jeromos 540
 Zelizy Dániel 244
 Zemplén Jolán 74, 103, 594, 604, 609
 Zemplényi (kézirattulajdonos, XIX. sz.) 761
 Zeüger, Martin 510
 Zichy Hermann 200, 210
 Zichy Mihály 512
 Zimmermann Jakab 665
 Zoltai Lajos 66, 360, 508, 686, 710–711
 Zoltán István 679
 Zólyomi Dávid 32
 Zombor Zoltán 273
 Zoványi György 552
 Zoványi Jenő 545–547, 555, 569, 573
 Zrínyi Miklós (1620–1664) 43, 161, 440, 516
 Zrínyi Péter 44, 52
 Zsardon Antal 768
 Zsigmond Ferenc 26, 98, 173, 185, 258–260, 263, 277, 544, 556, 627, 637, 660, 671, 686–688, 785
 Zsigó Károly 273
 Zsigray Mihály 385
 Zsutay János 669, 715–716
 Zuzius, Johannes 137
 Zwinger, J. R. 101
 Zwingli, Huldrych 305, 385, 720, 756

RÖVIDÍTÉS JEGYZÉK ÉS VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- AkadÉrt = A debreceni református főiskola (Kollégium) akadémiai tanszakainak évkönyve (értésítvénye).
- Bajkó Mátyás 1976 = Bajkó Mátyás: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1976.
- Bajkó Mátyás 1981 = Bajkó Mátyás: Egyházszervezet és iskolarendszer. Debrecen II. 439–472.
- Balogh Ferenc 1904 = Balogh Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben. Debrecen 1904.
- Balogh Ferenc 1905 = Balogh Ferenc: A debreceni jogakadémia keletkezése, fejlődése és a jogászfifjúság. Debrecen 1905.
- Balogh Ferenc 1911 = Balogh Ferenc: A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve, azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata 1550-től 1911. évig. Debrecen 1911.
- Balogh István 1978 = Balogh István: A Debreceni Református Kollégium gyűjteményeinek keletkezése. Művészet és felvilágosodás. Szerk. Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. 585–610.
- Bán Imre–Julow Viktor 1964 = Bán Imre, Julow Viktor: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964.
- Barcsa János 1905 = Barcsa János : A debreceni Kollégium és partikulái. Debrecen 1905.
- Barcsa János 1971 = Barcsa János emlékezete. Szemelvények, bev. tanulmány: Dankó Imre + Barcsa János bibliográfia. Összeáll. Héthy Zoltán. Debrecen 1971.
- Békefi Remig 1899 = Békefi Remig: A debreceni, evangélium szerint reformált főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei. Bp. 1899.
- Benda Kálmán–Irinyi Károly 1961 = Benda Kálmán, Irinyi Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda. Bp. 1961.
- Bodolay Géza 1963 = Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp. 1963.
- Borovszky Samu 1898 = Borovszky Samu: Debreceni írók és tanárok. 1588–1700. ItK 1898. 448–465.
- Borzsák István 1955 = Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955.
- Csendes József 1938 = Csendes József: Reáliák tanítása a 400 éves Debreceni Református Kollégiumban. Debrecen 1938.
- Csomasz Tóth Kálmán 1978 = Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene. Bp. 1978.
- Debrecen I. = Debrecen története öt kötetben. 1. köt. Debrecen története 1693–ig. Szerk. Szendrey István. Debrecen 1984.
- Debrecen II. = Debrecen története öt kötetben. 2. köt. Debrecen története 1693–1849. Szerk. RácZ István. Debrecen 1981. (1982!)
- Debrecen IV. = Debrecen története öt kötetben. 4. köt. Debrecen története 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen 1986.
- DFL = Debreceni Főiskolai Lapok
- DFL Rep. = Debreceni Főiskolai Lapok 1896–1914. Repertórium. Összeáll. Berényiné Varga Ibo-ly. Debrecen 1981.
- DKK = Debreceni Képes Kalendárium

- Dóczi Imre 1895 = Dóczi Imre: Az újkori gymnasium. GimnÉrt 1894/95. 226–325.
- DPL = Debreceni Protestáns Lap
- Ecsedi István 1912 = Ecsedi István: Karacs Ferenc térképész élete és művei. (1770–1838) Debrecen 1912
- Ecsedi István 1931 = Ecsedi István: A rézmetszés művészete a Debreceni Református Kollégiumban. A rézmetsző deákok. Debrecen 1931.
- Eröss Lajos 1880 = Eröss Lajos: Rövid és általános áttekintés a debreceni Ref. Főiskolában lévő „Magyar Irodalmi önképző Társulat” múltja felett. Debrecen 1880
- Géresi Kálmán 1895 = Géresi Kálmán: A kollégium külső történetének vázlata 1848–ig. Gimn.Ért 1894/95. 5–40
- GimnÉrt = A Debreceni Református Kollégium gimnáziumának (ev. ref. főgimnázium, református főgimnázium) értesítője (értesítése, értesítvénye, évkönyve).
- Hárs János 1938 = Hárs János: A debreceni aritmetika. Sárospatak 1938.
- HBmL = Hajdú–Bihar megyei Levéltár
- Horváth Róbert 1963 = Horváth Róbert: Hatvani István és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bp. 1963.
- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- Julow Viktor 1982 = Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp. 1982.
- Julow Viktor–Tóth Béla 1981 = Julow Viktor, Tóth Béla: A debreceni felvilágosodás. Debrecen II. 387–438.
- Kardos Albert 1942 = Kardos Albert: Az én kollégiumi tanárain. Képek és jelenetek a debreceni Kollégium XIX. századi életének utolsó negyedéből. Debrecen 1942.
- KLTE = Kossuth Lajos Tudományegyetem
- Kollért = A Debreceni Református Kollégium évkönyve
- Koll. tagozatai = A kollégium tagozatai. A gimnázium, a polgári iskola, a tanítóképző-, a lelkész-képző- és a tanárképzőintézet. Írták: Nagy Sándor, Török Tibor, Erdős Károly, Bessenyei Lajos. Debrecen 1943.
- Kosáry Domokos 1980 = Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.
- Kun Béla, Szentpéteri 1942 = Szentpéteri Kun Béla: Az egyetem alakulás története. Debrecen 1942.
- Lósy-Schmidt Ede 1931 = Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei 1718–1786. 1. rész. Debrecen 1931.
- Makkai László 1984 = Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. Debrecen I. 493–604.
- MKsz = Magyar Könyvszemle
- Molnár Pál 1941 = Molnár Pál: Debrecen a magyar irodalom történetében. Debrecen 1941.
- MP = Magyar Paedagogia
- MPEIF = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1870–1878. 1879–től Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő
- Nagy Gábor, O(trokocsi) 1942 = O. Nagy Gábor. Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Debrecen 1942.
- Nagy Sándor (1886–1965)
- Nagy Sándor 1933 = Nagy Sándor: A debreceni ref. kollégium. Hajdúhadház 1933.
- Nagy Sándor 1933² = Nagy Sándor: A vallásos nevelés és oktatás a debreceni kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig. Debrecen 1933.
- Nagy Sándor 1938 = Nagy Sándor: A debreceni református főiskolai énekkar. (Kántus.) (1793–1938.) Hajdúhadház 1938.

- Nagy Sándor 1940 = Nagy Sándor: A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig. Debrecen 1940.
- Nagy Sándor 1948 = Nagy Sándor „Szegények iskolája”. Szociológiai tanulmány a Debreceni Ref. Kollégium utóbbi száz esztendejéből. 1848–1948. Debrecen 1948.
- NAGY SÁNDOR (1913–)
- Nagy Sándor 1984 = Nagy Sándor: A jogi oktatás és szervezete a Debreceni Ref. Kollégiumban 1742–1914. A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Bp. 1984. 155–189.
- PEIL = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap
- PolgÉrt = A debreceni református kollégium polgári fiúiskolájának évkönyve
- PSz = Pedagógiai Szemle
- RE = Református Egyház
- RÉVÉSZ IMRE (1826–1881)
- Révész Imre 1870 = Révész Imre: A debreceni főiskoláról. MPEIF 1870. 275–290.; 391–427.
- RÉVÉSZ IMRE (1889–1967)
- Révész Imre 1959 = Révész Imre: Sinai Miklós és kora. Bp. 1959.
- Révész Imre 1966 = Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Bp. 1966.
- RMK = Régi magyar könyvtár
- RMNY = Régi Magyarországi Nyomtatványok
- Sinka Sándor 1895 = Sinka Sándor: A gimnáziumi oktatásügy története 1848–ig. GimnÉrt 1894/95. 41–142.
- SRK = A Sárospataki Református Kollégium története. Bp. 1981.
- StudAEcl III. = Studia et Acta Ecclesiastica III. Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Bp. 1973.
- StudAEcl V. = Studia et Acta Ecclesiastica V. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978. Bp. 1983.
- Szabó József, S. 1916 = S. Szabó József: Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában. Debrecen 1916.
- Szabó József, S. 1924 = S. Szabó József: Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció századában. Debrecen 1924.
- Szabó József, S. 1926 = S. Szabó József: A Debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549–1925. Debrecen 1926.
- Szabó József, S. 1928 = S. Szabó József: A debreceni református kollégium. Debrecen 1928.
- Szücs István 1871 = Szücs István: Szabad királyi Debrecen város történelme. A legrégebb kortól a mai időkig. 1–3. köt. Debrecen 1871.
- ThSz = Theológiai Szemle
- Thury Etele 1908 = Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. 2. köt. Pápa 1908.
- TiREK = A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára
- TkÉrt = Értesítő (értesítvény, évkönyv) a reformátusok debreceni főiskolájában a tanítóképző intézetről (tanító-képezdéről)
- Tóth Béla 1976 = Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp. 1976.
- Tóth Béla 1978 = Tóth Béla: Maróthi György (1715–1744). Bp. 1978.
- Tóth Béla 1979 = Tóth Béla irodalmi munkásságának bibliográfiája. Összeáll. Lenkey István. Debrecen 1979.
- Tóth Béla 1982 = Tóth Béla: Református kollégiumaink tankönyvei a 16–17. században. Könyv és Könyvtár XIII. Debrecen 1982.
- Tóth Béla 1982² = Tóth Béla: A debreceni Kollégium tankönyvei a 18. században. Studia Litteraria. Debrecen 1982. 59–81.
- Törös László 1931 = Törös László: Sárvári Pál, Arany János professzora. Nagykőrös 1931.

- TT = Történelmi Tár
- TtREK = A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára
- TtREK 1972 = A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa XVI. (osztály). Orvostudomány. Szerk. Módis László. Összeáll. Fekete Csaba, Nagy József. Debrecen 1972.
- TtREK 1979 = Fekete Csaba, Szabó Botond : A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1979.
- TtREK 1986 = A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa XX. (osztály). Földrajz. Szerk. Barcza Józsefné, Szathmáry Sándorné. Debrecen 1986.
- TtREL = A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára
- TtREL 1984 = Kormos László: A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium levéltárának ismertetője. Debrecen 1984.
- Varga László 1930 = Varga László: A debreceni ref. kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága. 1738–1849–ig. Debrecen 1930.
- Varga Zoltán 1967 = Varga Zoltán: A debreceni tudományegyetem története. 1. köt. 1914–1944. Debrecen 1967.
- Varga Zsigmond 1934 = Varga Zsigmond: A debreceni Református Főiskola nagykönyvtára írásban és képben. Debrecen 1934.
- Varga Zsigmond 1945 = Varga Zsigmond: A kollégiumi nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége. Debrecen 1945.
- Veress István 1931 = Veress István: A debreceni református kollégium tanítóképző-intézetének története 1855–1930. Debrecen 1931.
- Zemplén Jolán 1961 = M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711–ig. Bp. 1961.
- Zemplén Jolán 1964 = M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964.
- Zoványi Jenő 1977 = Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. bőv. kiad. Bp. 1977.
- Zsigmond Ferenc 1937 = Zsigmond Ferenc: A debreceni református kollégium története 1538(?)–1938. Debrecen 1937.
- Zsigmond Ferenc 1940 = Zsigmond Ferenc: A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom. Debrecen 1940.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ – Kocsis Elemér	5
------------------------------	---

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A KEZDETEKTŐL A VÁRADI ISKOLA BEOLVADÁSÁIG (1660) – <i>Bölskei Gusztáv</i>	9
A reformáció kibontakozása Debrecenben	10
Az iskola közjogi helyzete	14
A Kollégium belső szervezete, önkormányzata. (A falakon belüli szabadság)	16
Az oktatás tartalmi kérdései. (Tankönyvek – tanárok – módszerek)	23
Jegyzetek	37
DEBRECEN ISKOLÁJÁBÓL ORSZÁG ISKOLÁJA (1660–1703) – <i>Makkai László</i>	43
A kuruckori Debrecen viszontagságai	43
A Debrecenbe menekült váradi iskola múltja	48
Az egyesült debreceni és váradi iskola 1703–ig	51
A nagy tanárok pedagógiai munkássága	54
Martonfalvi Tóth György (54) Szilágyi Tönkö Márton (59) Lisznyai Kovács Pál (62)	
Jegyzetek	64
A KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE A XVIII. SZÁZADBAN – <i>Tóth Béla</i>	66
A múlt továbbélése (1704–1738)	66
A város és a Kollégium a század elején (66) A Rákóczi szabadságharc kezdetén. Új törvények (67) A város és a Kollégium a szabadságharc alatt (71) A szabadságharc bukása után. (Tanítás, tanulás) (73) A tanulók társadalmi rendje, tisztségei (83) A Sedes scholastica működése. (Élet a tantermek körül) (86)	
A felvilágosodás lépcsőin, küzdelem a Habsburg hatalommal	90
A professzorokról (91) Maróthi György (91) Szilágyi Sámuel (96) Szathmári Paksi István (98) Varjas János (99) Hatvani István (101) Sinai Miklós (108)	
A szorongattatás évei. Harc a Ratio Educationis körül	113
Küzdelem a fennmaradásért (113) Támadás, védekezés (115) A Ratio Educationis és a Methodus (120)	
Új utakon a jövő felé	125
Új iskolai törvények (125) Élő nyelvek tanítása (134) Egészségügy (135) Viselet (135) A diákság létszáma és összetétele (136)	
A Kollégium és a felvilágosodás (Összefoglalás)	139
Jegyzetek	142
A NEMZETI MŰVELTSÉG JELENTKEZÉSÉNEK ÉS KIBONTAKOZÁSÁNAK KORA (1804–1849) – <i>Bajkó Mátyás</i>	151
A kései felvilágosodás ideje (1804–1833)	151
A tanulmányi rendszer (151) A korszak kiemelkedő tanáregyéniségei (159) Budai Ézsaiás (159) Sárvári Pál (162) Kerekes Ferenc (163)	
A nemzeti reformok időszaka (1833–1848)	165

Az oktatási struktúra fejlődése (167) A reformkor kimagasló professzorai (173) Péczy József (173) Zákány József (175) A többi professzorról (178) A diákság lét- száma és részvétele a kollégiumi műveltség nemzeti szellemű megújulásában (179)	
A forradalom és a szabadságharc ideje (1848–1849)	183
Jegyzetek	187
A KORSZAKVÁLTÁSOK ÉVSZÁZADA (1849–1950) – <i>Csohány János</i>	192
A Kollégium története 1849–1860 között	192
A Kollégium jogi helyzete az önkényuralom idején (192) Rendőri intézkedések ke- resztttüzében (195) Az elemi és a polgári iskola (196) Gimnázium és főiskola tagoza- tokra bontás előtt (197) Az önálló nyolcosztályos gimnázium (200) Az önálló jog- akadémia (204) Az önálló teológiai tagozat (208) Nevezetesebb tanárok, diákok (210)	
A Kollégium története 1861–1914 között	213
Az elemi és a polgári iskola (214) A gimnáziumi oktatás alakulása (215) A tanító- képző (227) A jogakadémia (232) A bölcsészeti akadémia (242) A teológiai tanszak és a teológiai akadémia (246) Az egyetemmé alakulás története (249)	
A Kollégium története 1914–1950 között	252
A Lelkészképző intézet (255) A Református Tanárképző intézet (258) A gimnázium (260) A Kollégium Leánynevelő intézete, Leánygimnáziuma, Leánylíceuma és Tanít- tőképzője (264) A tanítóképző 1914–1948 (266) A líceum és a tanítóképző intézet 1938–1948 (269) A polgári iskola (274) A Kollégium négyszázéves jubileuma (276)	
„Szegények iskolája – ország iskolája”	279
Jegyzetek	294
A KOLLÉGIUM AZ 1951–1987 KÖZÖTTI ÉVEKBEN – <i>Kocsis Elemér, Szabó László</i>	
<i>Ambrus</i>	301
A Kollégium szervezetének alakulása 1951 után	301
A Kollégium feladatai és jelentősége legújabb korszakában	303
A Debreceni Református Teológiai Akadémia megalakulása és működése a Kollégiumban	307
A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának megszűnése és a Teológiai Akadémia megalakulása (307) A Teológiai Akadémia elhelyezkedése (310) A tan- székek ügye (310) A szervezet és működés, valamint az oktatás és nevelés rendjét megállapító szabályzatok (312) A teológiai Akadémián folyó nevelői munka szelle- me és kerete (321) Az oktatás szelleme az újonnan alakult Debreceni Teológiai Aka- démian (322)	
A Kollégium Gimnáziuma	325
A szervezeti felépítés és változások (325) Az oktatás és nevelés eszményképei (326) A tanulók létszámának alakulása és társadalmi hovatartozásuk (327) Tanítás és tanu- lás lehetőségei a Gimnáziumban (328) Egyház – társadalom – ökumené (329)	
A Magyarországi Református Egyház Diakónusképző Intézete	331
Függelékek	332
Jegyzetek	344

RÉSZTANULMÁNYOK

A KOLLÉGIUM ÉPÜLETEINEK TÖRTÉNETE – <i>G. Szabó Botond</i>	351
Korai századok	352
Az épület fenntartója (353) A XVII. századi nagy építkezések (353) A régi épület környezete és külső megjelenése (354) Auditórium, classis, domus, palatinum, granarium, scoparium, conservatorium, carcer és curia (359)	
Megújulás és megtorpanás a XVIII. században	363
Auditórium minor (363) Új könyvtáráépület (366) Kunyhók (368) A városi támogatás eltiltása és a nyugati szárny újjáépítése (370)	
Péchy Mihály műve: az új déli főépület	374
A diákság szállás- és higiénés körülményei (381)	
Az épület jelenlegi formájának kialakulása	382
A Vasél Alajos tervezte három épületszárny (382) Új épületek (384) A négyszáz éves jubileumtól napjainkig (384)	
Jegyzetek	387
A KOLLÉGIUM NAGYKÖNYVTÁRA – <i>Fekete Csaba, G. Szabó Botond</i>	393
Középkori kezdetek és a reformáció kora	393
A XVII. századi fejlődés emlékei	394
Külföldi könyvtárak használata (394) Tanácsai gondoskodás és elszámoltatás (396) Usuavit... (400) Adományok, hétköznapi (402) Szentár és kincstár (405) A XVII–XVIII. század fordulóján és a Rákóczi szabadságharc válságos éveiben (407) Katalógizáló diákkönyvtárosok (411) Az állomány összetételének néhány jellemzője (413)	
A XVIII. századi változások	415
A könyvkultúra feltételeinek alakulása Magyarországon és az oktatási reform hatása a Kollégium könyvtárára (415) Könyvforgalom, cenzúra, revízió – egy protestáns könyvgyűjtemény létfeltételei (417) Az első Bibliothecae Praefectus, Piskárkosi Szilágyi Sámuel (419) A könyvtárhasználat rendje és a használók köre (424) Külföldi könyvek árusítása a Kollégium könyvtárában (426) Szathmári Paks István és Hatvani István működése. A könyvtár anyagi helyzete a század végéig (427) A könyvtár virágzása Sinai Miklós és Budai Ézsaiás idején (429)	
A XIX. századi állapotok	436
Múlt századi állapotok és változások (436) A könyvtárhasználat jellemzői (438) A változásokra érett könyvtár a század derekán (439) Hogyan katalogizált Lugossy? (442) Az új szakrendszer (444)	
A könyvtár a XX. században	445
Az anyakönyvtár századunk első felében (445) A II. világháborútól napjainkig (447) Az ötvenes évek szorításában (448) A könyvtár mai arculatának formálódása az 1960-as években (449) Átmeneti évek (450)	
Jegyzetek	452
A KOLLÉGIUM LEVÉLTÁRA – <i>Kormos László</i>	468
A levéltár története	470
A levéltár kialakulása (470) A szervezett levéltári munka kiszélesedése (471) Az egyházkerületi és kollégiumi levéltár egyesítésére törekvő kezdeményezések (1914–1951) (475) Az egyesített levéltár, mint „gyűjtő levéltár” (477) Az egyházi szaklevéltári munka (479) A levéltár rendezési módszerei és rendszere (481)	

A Debreceni Református Kollégium iratai	484
A kollégiumi levéltári anyag forrásértéke. A levéltár, mint tudományos kutatóhely	489
Történeti összefüggések (489) Iskolaszervezet (489) Iskolapolitika (490) Iskolatörté- net (490) Gazdaságtörténet (491) Tanárok (492) Diákok (492)	
Függelékek	494
Jegyzetek	495
KOLLÉGIUM MÚZEUMAI – <i>Takács Béla</i>	499
Régiségek gyűjtése a XVIII–XIX. században	499
Múzeumok a Nagykönyvtárban	506
Éremtár (506) Régészeti és néprajzi múzeum (508) Történelmi arcképcsarnok (510) Metszet- és rajzgyűjtemény (513)	
A főgimnázium gyűjteményei	516
Physicum museum (516) Ásványmúzeum (519) Növénymúzeum (522) Állatmúzeum (523) Klasszika-filológiai múzeum (528)	
A kollégiumi és egyházművészeti múzeum működése 1967-től	528
Jegyzetek	531
A TEOLÓGIA TANÍTÁSA A KOLLÉGIUMBAN – <i>Czeplédy Sándor</i>	534
A kezdetektől a váradi iskola beolvadásáig	534
Az „illustre collegium” a puritanizmus jegyében 1660–1703	545
Sub pondere... (1704–1803)	549
Az álmosdi értekezlettől a szabadságharcig (1804–1848)	560
Világostól az első világháború kitöréséig	566
Az egyetemi korszak	572
A jelenről	578
Jegyzetek	581
A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK OKTATÁSA ÉS MŰVELÉSE A KOLLÉGIUMBAN – <i>Gaál Botond</i>	592
A természettudományok tantárgyi fejlődése	592
A természettudományi tárgyak áttekintése	596
Matematika (597) Fizika (603) Kémia (610) Biológia, orvostudomány (614) Földrajz (618)	
Függelék	622
Jegyzetek	623
A KOLLÉGIUM SZEREPE A MAGYAR IRODALOM MŰVELÉSÉBEN – <i>Győri L. János</i> . 627	
„Genius loci”. A kollégium szellemi arca	627
Debrecen és Kollégiuma (628) A Kollégium mint intézmény (629) Hagyományörzés (631) Műhely-jelleg (634)	
Az első két évszázad irodalmi élete	637
A szépirodalom művelésének kibontakozása és virágzása a Kollégiumban	641
A felvilágosodás eszméinek térhódítása (642) A kollégiumi diákköltészet (649) Cso- konai és a Csokonai-hagyomány (654) A kései felvilágosodás és Péczely József iro- dalomszervező tevékenysége (658) A magyar nyelv- és irodalom tantárgyszerű okta- tása (664) A diáktársaságok irodalmi tevékenysége (667) Egy új reform-	

korszak felé (670) Géresi Kálmán kora (671) Az ifjúsági egyesületek virágzásának kora (672)	
Szűkebb keretek között	684
1920-tól az iskolák államosításáig (686) Az utóbbi három évtized irodalmi élete (692)	
Jegyzetek	693
A DIÁKTÁRSASÁGOK ÉS DIÁKEGYESÜLETEK – <i>Barcza Józsefné</i>	697
A reformkor előtti diáktársaságok	700
Önművelő egyesületek	704
Segélyegyletek	729
Becsületszékek	732
Művészeti Egyesületek	733
Sportegyesületek	735
Gyorsíró Egyesületek	737
Társadalmi jellegű egyesületek	740
Ifjúsági Gyülekezetek	741
Országos Egyesületek és Szövetségek kollégiumi csoportjai	742
Jegyzetek	749
A KOLLÉGIUMI ÉNEKKAR TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE – <i>Fekete Csaba</i> ..	753
Éneklés, énekkar – énekeskönyv	753
Éneklő diákok, kántorok, szertartás a XVIII. század közepéig	754
Hármóniás zsoltároktól az egyleti életig (Maróthi korától a szabadságharcig)	759
A Főiskolai Énekkar (1846–1951)	764
A Kántus jelene	770
Jegyzetek	772
A KOLLÉGIUM PARTIKULARENDSZERE – <i>Dankó Imre</i>	776
Partikula, a partikuláris iskolarendszer	776
A Kollégium partikuláinak, partikularendszerének története	781
A partikulák fenntartása és belső élete	790
Függelék	802
Jegyzetek	805
<i>Névmutató</i>	811
<i>Rövidítésjegyzék és válogatott bibliográfia</i>	831

A KÖTÉSTERV
PAP KLÁRA
MUNKÁJA

ISBN 963 300 301 6

FELELŐS KIADÓ
TARR KÁLMÁN

Alak: B/5, 73 (A/5) ív terjedelemben

Egyetemi Nyomda 88.6738 – Budapest, 1988
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

Elektronikus kiadás

Támogatója

Órváros – Debrecen Szerepe Magyarország XX. Századi Történelmében Közalapítvány

Felhasználási feltételek:

C'RF H'qto^a wo À'cp {ci 'uj cdcf qp'rgv⁴nj gv . 'c'p {qo vc^v uj q|. 'qx^a ddkhgf qni q|^a uj q| 'c
"n⁴p {x^v t'gpi gf² n'g'u| ãm² i gu0C'n⁴p {x'd³pi² uj j gv 'h'qto^a dcp'ku'j q| |^a l² tj gv 0
*Vku|^a pvÀ'kTghqto^a wu'Gi {j^a | ngt ãrgk² u'Mqnr² i kw kP ci {n⁴p {x^v t'Grgmtqpkwu'M⁴p {x^v tc+